V obecném zájmu
Cenzura
a sociální regulace literatury
v moderní české kultuře
1749–2014
Svazek I / 1749–1938

Multi eorum, qui fuerant curiosa sectati, contulerunt Libros, et combusserunt coram omnibus.

Act. Cap. XIX. V. 19.

V obecném zájmu

Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014

Svazek I / 1749–1938

Michael Wögerbauer
Petr Píša
Petr Šámal
Pavel Janáček a kol.

Academia
Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.
Praha 2015

Kniha vyšla s podporou Akademie věd ČR.

Akademie věd
České republiky

Recenzovali
prof. PhDr. Dalibor Tureček, CSc.
doc. PaedDr. Iva Málková, Ph.D.

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Wögerbauer, Michael
V obecném zájmu : cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře : 1749–2014 / Michael Wögerbauer, Petr Píša, Petr Šámal, Pavel Janáček a kol. – Vydání první. – Praha : Academia : Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., 2015. – 2 svazky (1661 stran)
Obsahuje: svazek I. 1749–1938 – svazek II. 1938–2014
ISBN 978-80-200-2491-6 (Academia : vázáno). – ISBN 978-80-88069-11-9 (Ústav pro českou literaturu AV ČR : vázáno)

821.162.3 * 316.77:82 * 82:316.75 * 070.13 * 098.1 * 342.727 * (437.3)
– česká literatura – 18.–21. století
– literární komunikace – Česko – 18.–21. století
– literatura a ideologie – Česko – 18.–21. století
– cenzura – Česko – 18.–21. století
– zakázané knihy – Česko – 18.–21. století
– svoboda projevu – Česko – 18.–21. století
– kolektivní monografie

821.162.3.09 – Česká literatura (o ní) [11]

Publikace vznikla v rámci grantového projektu GA ČR P406/10/2127 a s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné instituce 68378068.

© Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., 2015
ISBN 978-80-200-2491-6 (komplet) (Academia)
ISBN 978-80-88069-11-9 (komplet) (Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.)

Hlavní redaktor
Michael Wögerbauer

Vědecká redakce
Petr Píša (části 1–4), Petr Šámal (části 5–8), Pavel Janáček

Redaktoři jednotlivých částí
Michal Charypar (část 4), Pavel Janáček (části 6, 8), Tomáš Pavlíček (část 5), Petr Píša (část 2), Magdaléna Pokorná (část 3), Petr Šámal (část 7), Michael Wögerbauer (část 1)

Autoři a spoluautoři rámcových kapitol a případových studií
Lucie Albrechtová, Lukáš Borovička, Věra Brožová, Eduard Burget, Jakub Češka, Blanka Hemelíková, Markéta Holanová, Přemysl Houda, Michal Charypar, Daniela Iwashita, Veronika Jáchimová, Pavel Janáček, Roman Kanda, Pavel Kořínek, Šárka Kořínková, Michal Kosák, Veronika Košnarová, Hedvika Kuchařová, Claire Mádlová, Volker Mohn, Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Magdaléna Pokorná, Lenka Pořízková, Karolína Ryvolová, Jakub Říha, Zuzana Říhová, Stefan Segi, Václav Smyčka, Jiří Soukup, Petr Šámal, Jiřina Šmejkalová, Jiří Trávníček, Vendula Trnková, Vladimír Trpka, Lucie Uhlíková, Michael Wögerbauer, Michelle Woodsová

Ah, my friends from the prison, they ask unto me
“How good, how good does it feel to be free?”
And I answer them most mysteriously
“Are birds free from the chains of the skyway?”

Bob Dylan: Ballad in Plain D

Obsah

SVAZEK I. 1749–1938

ÚVOD. MONOGRAFIE O LITERÁRNÍ CENZUŘE V EPOŠE MEZI DRUHOU A TŘETÍ REVOLUCÍ KNIHY
(Pavel Janáček, Michael Wögerbauer, Petr Píša, Petr Šámal) 19
Úzká a široká teorie cenzury a jejich meze: teoretický kontext 23
Institucionalizovaná cenzura a strukturální regulace 31
K pojetí literární cenzury v přítomné knize 35
Mezi druhou a třetí revolucí knihy: k otázkám periodizace 42
Paternalistická, liberální a autoritativní cenzura: ideální typ jako metodologický instrument 47
Lid, beletrie a další průběžná témata 53
Umírněný konstruktivismus: teoretický rámec přítomné knihy 56

ČÁST PRVNÍ. 1749–1810 / V ZÁJMU ROZUMU A SPÁSY DUŠE. LITERÁRNÍ CENZURA MEZI PROTIREFORMACÍ A OSVÍCENSTVÍM
(Michael Wögerbauer) 61
Od spásy k obecnému blahu: proměny literární komunikace a diskurzu o cenzuře 66
Periodizace a teritoriální poměry 66
Antonín Koniáš: v zájmu spásy duše 68
V zájmu modernizace: osvícenský diskurz o cenzuře 71
Přístup ke knihám a jeho limity 76
Paternalistický cenzurní systém: synchronní pohled 83
Centrum a periferie 83
Předběžná cenzura 86
Revize knih 90
Ekonomická regulace literární komunikace 92
Přehled cenzurní agendy (s Claire Mádlovou) 97
Cenzurování jako cesta ke spáse a jako politický nástroj (1749–1771) 100
Církevní indexy a Koniášův *Klíč* 100
Kombinovaná cenzura gubernia a arcibiskupství 104
Založení cenzurních komisí a úsilí o zestátnění cenzury 105
Prosazování státního dohledu (1771–1781) 111
Sekularizovaná cenzurní komise 111
Fungování pražské cenzurní komise 113
Poslední boje konzervativců v sedmdesátých letech. Cenzurní aféry Karla Heinricha Seibta 116

Uvolnění cenzury v josefinském desetiletí (1781–1790) 122
Zjednodušení cenzurního systému v nařízeních Josefa II. 122
Uskutečňování josefinských reforem v Praze 125
Dopady josefinské deregulace na distribuci knih 128
Cenzura barokní zbožnosti 131
Nekatolické knihy 134
O prodeji sýrů a knih: deregulace knižního obchodu a volání „všech legitimních knihkupců" po ekonomické regulaci 137
„S ohledem na dobu a okolnosti": zúžení literární veřejnosti (1790–1810) 141
Udržování klidu a řádu v nových politických podmínkách 141
Pražská cenzurní praxe (na základě seznamů cenzurovaných knih) 144
Ekonomická, vzdělanecká a jazyková diferenciace přístupu k četbě 147
Obnovené cenzurní nařízení (1795): vítězství policejních zájmů nad ekonomickými 150
Cenzurní regulace prostorů čtení a emotivní literatury 151
Proměny cenzurního aparátu: profesionalizace cenzorů, přesun agendy pod policejní dvorský úřad 156
Protijosefinský obrat po roce 1800: recenzurování a obnova knihkupeckého řádu 159

PŘÍPADOVÉ STUDIE. 1749–1810
Perný rok knížete Fürstenberga. Cenzura a proměna veřejnosti na sklonku vlády Marie Terezie (Claire Mádlová) 165
„Nekonečné literární boje ohrožující společenskou jednotu". Židé, literární veřejnost a cenzura (Michael Wögerbauer) 179
„Žádnou pochvalu, nebo odložím své pero navždy". Román *Karolinens Tagebuch* Marie Anny Sagerové, genderová cenzura a mlčení v literárním poli (Michael Wögerbauer) 195
Techniky transgrese. Cenzura jako tvůrčí prvek erotismu v románech Johanna Friedricha Ernsta Albrechta (Václav Smyčka) 207

ČÁST DRUHÁ. 1810–1848 / V ZÁJMU NEVZDĚLANÉHO ČTENÁŘE. LITERÁRNÍ CENZURA V DOBĚ RESTAURACE A ROZMACHU NÁRODNÍHO HNUTÍ (Petr Píša) 221
Ochrana „intelektuálně nezletilých" 226
Rozvoj gramotnosti a jeho důsledky 226
Cenzurní předpis ze 14. září 1810 227
Diskurz o cenzuře: mezi „moudrými zábranami" a „překážkou pro svobodu slova" 231
Pole cenzurních interakcí: synchronní pohled 237
Rukopisy určené k tisku 237
Dovoz zahraničních děl a regulace distribuce 245
Tematická a žánrová těžiště předbřeznové cenzury 251
Přehled zakázané produkce 252
Romantické motivy v populární i umělecké literatuře 254
Historická témata v krásné i vědecké literatuře 258

Náboženská témata 261
Ochrana cti jednotlivce i společenské morálky 264
Nacionální a jazykové hledisko předbřeznové cenzury 267
Důsledky literární cenzury 272
Tisk v zahraničí a další možnosti obcházení cenzury 272
Strukturální dopady v rámci literárního pole 278
Malá, svatá, obezřetná literatura: autoregulační tendence českého národního hnutí 281

PŘÍPADOVÉ STUDIE. 1810–1848
Náboženská literatura předbřeznového období pod drobnohledem. Cenzurní protokoly Hieronyma Josepha Zeidlera (Hedvika Kuchařová) 289
„Aby bez závady prošlo". Strategie Václava Hanky při styku s předbřeznovou cenzurou (Petr Píša) 305
„Žádný nakladatel si na tom netroufá vydělat". Bernard Bolzano mezi státní, církevní a strukturální cenzurou (Petr Píša) 317
Duch a povaha národa v písni. Idealizovaný obraz lidové písně v tištěných sbírkách první poloviny 19. století (Lucie Uhlíková) 333

ČÁST TŘETÍ. 1848–1863 / V ZÁJMU SVOBODY A ŘÁDU. LITERÁRNÍ CENZURA V REVOLUCI A NEOABSOLUTISMU
(Magdaléna Pokorná) 345
K situaci knižního trhu 350
Sociální a jazykové podmínky 350
Publikační a žánrové formy: mezi příčinou a důsledkem cenzurních zásahů 351
Proměny cenzurní legislativy a diskurz o cenzuře 358
Zrušení předběžné cenzury a hledání nové podoby tiskové regulace (1848) 358
Nástup reakce (1849–1851) 367
Neoabsolutismus a obnovení ústavnosti (1852–1863) 373
Pole cenzurních interakcí: synchronní pohled 380
Autor 380
Neperiodické publikace 386
Distribuce: pošta, vydavatelé a knihkupci 389
Knihovny a jejich čtenáři 393
Církevní cenzura 397
Tematická a žánrová těžiště cenzury 399
Seznamy zakázaných titulů 399
Historická tematika v próze, dramatu i vědeckých textech 407
Periodická produkce pod drobnohledem 412
Rozšíření spektra periodik na počátku šedesátých let 417

PŘÍPADOVÉ STUDIE. 1848–1863
***Historie girondinů* a *Žižkova smrt*.** Dva modelové příklady regulace literární komunikace v polovině 19. století (Magdaléna Pokorná) 423

Amnestovaní velezrádci. Spisovatelské podniky J. V. Friče a Karla Sabiny v letech 1854–1861 (Michal Charypar) 435
„Patří do řad literárního proletariátu". Literární působení a policejní perzekuce Prokopa Chocholouška v letech 1848–1861 (Magdaléna Pokorná) 449
„Dobře zvolená a účelně vedená četba působí nanejvýš povzbudivě". Konflikty Františka Josefa Řezáče kvůli zakládání knihoven a jejich navrhovanému obsahu (Magdaléna Pokorná) 463

ČÁST ČTVRTÁ. 1863–1918 / V ZÁJMU ŠIRŠÍ A UŽŠÍ VLASTI. LITERÁRNÍ CENZURA V ÉŘE MĚŠŤANSKÉHO LIBERALISMU A MODERNISMU
(Michal Charypar) 477
Tisková legislativa a popis cenzurní praxe: synchronní pohled 482
Tisková legislativa a hospodářská regulace 482
Provoz cenzury a možnost imunizace konfiskátů 488
Diskurz o cenzuře a statistický přehled konfiskátů 494
Liberální diskurz o cenzuře a regulace populární literatury 494
V zájmu národa a církve: široké pole nestátní regulace 498
Prameny výzkumu a statistika konfiskací 503
Přehled konfiskátů německojazyčných neperiodik v českých zemích 508
Přehled konfiskátů českojazyčných neperiodik 511
Doba tiskových procesů s novináři (1863–1873) 515
Kriminalizace žurnalistů po zavedení zákona o tisku (1863–1866) 515
Pruská vojenská cenzura v Čechách (červenec–srpen 1866) 518
Tiskové soudy v době státoprávních bojů (1866–1873) 520
Dominance objektivního řízení (1873–1914) 527
Objektivní řízení trestní a stabilizace tiskových poměrů (1873–1893) 527
Konflikt českého a německého nacionalismu (1893–1914) 533
Zdvojení cenzurního systému v době války (1914–1918) 546
Příchod velké války (1914–1916) 546
Konec a nový začátek (1917–1918) 555

PŘÍPADOVÉ STUDIE. 1863–1918
Kauza Arbes. Cenzura jako zkušenost zodpovědného redaktora a jako téma spisovatele (Michal Charypar) 563
Vyobcován z národa. Cenzurní aspekty „národního soudu" nad Karlem Sabinou (Michal Charypar) 579
Ukrutný konec čtenáře krváků. Kampaň F. A. Urbánka proti kolportážním románům jako případ morální paniky (Markéta Holanová) 589
„Odklizeno bylo vše, co by jen poněkud mohlo zodpovědnost způsobiti". Regulace fondů žákovských knihoven obecného školství v poslední třetině 19. století (Věra Brožová) 605
Revolta gestem a myšlenkou. Srovnání konfiskací básnických knih Svatopluka Čecha a S. K. Neumanna (Michal Charypar) 621
Mezi revoltou a autocenzurou. Případ *Slezských písní* Petra Bezruče (Michal Kosák) 637

Modrý rezervista, rudý anarchista. Střet vojenského a civilního práva v případu Fráni Šrámka (Michal Charypar) 651
Už jste hotovi s Apokalypsou? Jakub Deml ve střetech s cenzurou brněnské konzistoře v letech 1905–1913 (Daniela Iwashita, Šárka Kořínková) 663
Smrt hloupého cenzora. K motivům cenzury v satirách Jaroslava Haška (Blanka Hemelíková) 679

ČÁST PÁTÁ. 1918–1938 / V ZÁJMU REPUBLIKY. LITERÁRNÍ CENZURA V DOBĚ AVANTGARD A OBRANY LIBERÁLNÍ DEMOKRACIE (Tomáš Pavlíček) 691
Otevřenost vůči světu, ve znamení avantgard: literární komunikace v novém státě 696
K charakteru literární kultury 696
Národnostní skladba, ideové základy a tvůrci ČSR 698
Kulturní politika, její stimulační nástroje 701
Knižní trh, knihovny a čtenáři pod dohledem 703
Cenzurní legislativa v proměnách 709
Z dobových polemik: diskurz o cenzuře 714
Oprávněnost a působnost cenzury, cenzura v historických reminiscencích 714
Pohledy do zahraničí 716
Cenzurní praxe v pluralitě názorů 719
Pole cenzurních interakcí: synchronní pohled 726
Dohled nad autory, nakladateli a tiskaři 726
Anatomie zásahu, strategie využívané proti konfiskacím 727
Cenzurní zásah a jeho veřejný ohlas 730
Transparentnost cenzury. Počty konfiskovaných titulů 733
Jazyk a tematické zaměření hlavních skupin cenzurovaných tiskovin, konfiskace beletrie 736
Jazyková skladba konfiskátů 736
Postihy německých nacionalistických tiskovin 736
Cenzurou proti revoluci 741
Erotika a pornografie v konfliktu se společenskými normami a cenzurní praxí 746
Z dalších konfiskačních postihů 751
Recepty na řešení krizových jevů z druhé poloviny třicátých let 755

PŘÍPADOVÉ STUDIE. 1918–1938
Zákonem proti braku a pornografii. Pokus o ochranu naivního čtenáře v cenzurním systému liberálního typu (Tomáš Pavlíček) 759
Noli me tangere. Cenzura *Zapomenutého světla* a dalších textů Jakuba Demla v letech 1929–1935 (Daniela Iwashita, Šárka Kořínková) 775
„Ať také jednou z politiky vydělá nakladatel a autor". Zavřelův *Fortinbras* v dialogu s cenzurou (Eduard Burget) 793
Za jeden národ a jednu říši. Německá nacionalistická literatura ve střetu s prvorepublikovou cenzurou (Tomáš Pavlíček) 809
V republice nevítaným cizincem. Vyhoštění Karla Hanse Strobla (Vendula Trnková) 827
Beze zbytku a bez přečtení spálit. Brod Kafkovým editorem (Jiří Soukup) 837

JMENNÝ REJSTŘÍK 848

ČÁST ŠESTÁ. 1938–1949 / V ZÁJMU NÁRODA. LITERÁRNÍ CENZURA V OBDOBÍ KRIZE LIBERALISMU A EROZE MODERNITY (Pavel Janáček) 883
Problém periodizace: „hluboká transformace" v době rychlého střídání režimů 887
K charakteru literární kultury: obrat k národu, eroze avantgardy 890
„V dobrém státě chtějí všichni jediné". Diskurz o cenzuře 895
Druhá republika: pacifikace konfliktu, očista národa (1938–1939) (s Tomášem Pavlíčkem) 899
Zavedení předběžné cenzury pro periodické i neperiodické tisky 900
Kulturní program tzv. sjednocené pravice 905
Řízení knižního trhu a očista národní kultury 906
Cenzura periodik: potlačení tribun levice 907
Následná cenzura neperiodických tisků 910
Dopady předběžné cenzury na českou literaturu: národně politická poezie 912
Protektorát Čechy a Morava: expanze cenzury, plánování literatury (1939–1945) (s Volkerem Mohnem a Tomášem Pavlíčkem) 915
Německá kulturní politika v protektorátu 920
Řízení periodického tisku: pod dohledem okupačních úřadů 924
Proti braku: Sbor pro posuzování tiskopisů ohrožujících mládež 930
Předběžná cenzura knih: „český" a „německý" program 933
Seznamy zakázaných autorů, knih a periodik 941
Plánování knižního trhu a nacistická koncepce české literatury 948
Dopady předběžné cenzury na českou literaturu 953
Třetí republika: moderní poezie, národní klasika (1945–1949) 959
Organizační kontinuita cenzury periodického i neperiodického tisku 960
Noviny a časopisy: koncesní řízení, následná cenzura 963
Knihy: povolovací řízení 967
Dopady předběžné cenzury na českou a překladovou literaturu 972
Retribuční procesy, očistné komise profesních organizací a publikační obtíže tzv. sjednocené pravice 977
Přípravy nového tiskového zákona 980
Cenzura knih po únorovém převratu 1948 981
Pole cenzurních interakcí: synchronní pohled 984
Sblížení literátů s cenzurou 985
Ekonomické riziko 986
Ztracená díla 987
Autor 988
Text 991
Paralelní oběh: exil – ilegální politické časopisy – ilegální umělecké publikace – erotika 996
Čtenář 999
Nestátní cenzura: katolická a komunistická literatura 1001
Knihy v době nucené migrace a skupinového násilí 1005

PŘÍPADOVÉ STUDIE. 1938–1949

Republika proti Benjaminu Kličkovi, Benjamin Klička proti republice? Světonázorová struktura trilogie *Na vinici Páně* a druhorepubliková cenzura (Lukáš Borovička) 1011
Doběhnuta dějinami. Reslerova antologie *K poctě zbraň praporu!* mezi třemi cenzurními systémy (Pavel Janáček) 1025
***Křestný list* a protektorátní cenzura.** Geneze prvotiny Jiřího Koláře a národně politická poezie (Jakub Říha) 1043
„Zatím nelze". Měsíčník *Gong* a cesta poválečného českého umění od surrealismu k pop-artu (Pavel Janáček) 1055
„Zamyslete se však jednu krátkou tichou chvíli nad tou Součkovou". K publikačním osudům *Neznámého člověka* Milady Součkové (Zuzana Říhová) 1071
„Jako posledně, žádné textové bubliny". Komentovaný seriál jako zkrocený komiks (Pavel Kořínek) 1083

ČÁST SEDMÁ. 1949–1989 / V ZÁJMU PRACUJÍCÍHO LIDU. LITERÁRNÍ CENZURA V DOBĚ CENTRÁLNÍHO PLÁNOVÁNÍ A PARALELNÍCH OBĚHŮ (Petr Šámal) 1097

Rozptýlená cenzurní soustava 1102
Plánování – řízení – kontrola 1102
Diskurz o cenzuře 1104
Pole cenzurních interakcí: synchronní pohled 1106
Autor 1106
Časopis 1110
Nakladatelství 1112
Ediční plány a jejich schvalování 1117
Předběžná cenzura jako fakultativní prvek systému 1119
Knižní distribuce 1120
Čtenář 1122
Paralelní oběhy 1124
Literatura pod dohledem stranického ústředí (1949–1953) 1125
Socialistický realismus jako literární program 1125
Řízení knižního trhu 1126
Cenzura veřejných knihoven a biblioklasmus 1130
Počátky paralelních oběhů 1134
Pod dohledem předběžné cenzury 1136
Zrod nového systému regulace (1953) 1136
HSTD a literární veřejnost 1139
Legalizace cenzury 1143
Šedesátá léta: hledání třetí cesty 1145
Vylučovací rozměr plánování 1145
Spor o kulturní časopisy 1148
Intermezzo pražského jara. Rozklad rozptýlené cenzurní soustavy 1155
Mimořádná opatření. Restaurace rozptýlené cenzurní soustavy (1969–1972) 1161
Disciplinace periodického tisku 1161

Obnova regulace nakladatelské činnosti 1165
Administrace literárního pole 1170
Normalizační model rozptýlené cenzurní soustavy 1177
Instituce dohledu nad periodiky a knihami 1177
Témata – styl – autoři. K zaměření literární cenzury 1183
Strategie obcházení cenzury 1191
Paralelní oběh jako důsledek cenzury 1202
Kniha v paralelním prostoru 1202
Legalismus disentu a perzekuce literárního samizdatu 1207
Podmínky publikace v zahraničí 1216
Rozklad systému literární cenzury 1223

PŘÍPADOVÉ STUDIE. 1949–1989
Je třeba opravit chyby a nedostatky. Literární cenzura a hledání nové literatury v přepracovaných prózách (Petr Šámal) 1227
Mezi centrem a periferií. Osobnost a dílo Karla Čapka ve sporech o literární kánon po roce 1948 (Veronika Jáchimová) 1243
Cenzorka jako čtenářka. Literární kompetence a zájmy referentky HSTD (Petr Šámal) 1253
Literatura z dosahu politické četby. Za Hrabalovou variantností a ironií (Jakub Češka) 1271
Podnikatelský experiment. Návrat románového sešitu v druhé polovině šedesátých let (Veronika Košnarová) 1283
Andělé bez ráje. Praktiky vylučování z literární komunikace na počátku sedmdesátých let (Jiřina Šmejkalová) 1295
„Ózetefka" a jejich „elpéčka". Prohibita a oddělení zvláštních fondů v době normalizační (Jiří Trávníček) 1309
Písničkář na hranici. Příklad Vladimíra Merty (Přemysl Houda) 1321
„Chyba není ve čtenáři". Edice Petlice a dvě verze *Medvědího románu* Jiřího Kratochvila (Vladimír Trpka) 1333
Václav Havel a skrytá cenzura. Překlad jako ideologická redukce textu (Michelle Woodsová) 1347

ČÁST OSMÁ. 1989–2014 / V ZÁJMU JEDNOTLIVCE. LITERÁRNÍ CENZURA V OBDOBÍ NEOLIBERALISMU A POSTMODERNY (Pavel Janáček) 1361
Zpěněná bystřina: cenzura v individualizované společnosti 1366
Přechod od informačního monopolu k pluralitnímu knižnímu a mediálnímu trhu 1380
Nový nakladatelský a tiskový zákon a právní hranice svobody slova 1386
Od hegemonie ke krizi liberálního konsenzu. Diskurz o cenzuře 1391
Případ Kasarda: „Umělecký text nemůže posuzovat světský soud" 1391
Zločin TV Nova: „Zakažme okamžitě všechny zákazy" 1396
Mein Kampf: „Nejsme tak liberální, jak si namlouváme" 1401
Rapper Řezník: „Všechny svobody najednou padají" 1404
Ve znamení zdrženlivosti. Následná cenzura knih a periodik 1409
Politika paměti, dědictví komunismu a filtrování textů minulosti 1409

Antisemitismus, rasismus a nenávistné projevy extremismu 1412
Transgrese jako obchodní model 1417
Hranice soukromí a dobrého jména 1423
Nestátní cenzura a sociální regulace literatury 1427
Knihy ztracené v období revoluce a transformace knižního trhu 1427
Politická korektnost a problém individuální zkušenosti 1436
Spisovatelé, literatura a (veřejnoprávní) média 1440
Fenomény cenzury v současné literatuře 1445
Okraj okraje: státní cenzura za hranicemi institucionalizované literatury 1445
Cenzura tichem a trhem: komunistická strana a její literární okruh 1449
Cenzura jako fetiš: inscenace zákazu a jeho marketingové využití 1453
Absence cenzury jako ztráta významu: téma pro literární kritiku 1456
Nástup internetu: první signály remediace cenzury 1458

PŘÍPADOVÉ STUDIE. 1989–2014
Oi! na ROI. Texty skupin Orlík a Braník a formování vědomí závadnosti na počátku devadesátých let (Stefan Segi) 1467
Od velkorysých plánů k opozičnímu vzdoru. Publikační návrat Ivana Sviták po roce 1989 (Roman Kanda) 1483
O *Honzíkově cestě* a liberální cenzuře. Regulace na poli literatury pro děti a mládež (Stefan Segi) 1495
Učebnice jako *res publica*. Lektorské posudky prostředkem vyjednávání konsenzu (Lenka Pořízková) 1509
Psaní přes překážky. Role cenzury v procesu utváření romského písemnictví (Karolína Ryvolová) 1525
„Nebylo by lepší to smazat?" Regulace a autoregulace virtuální dětské pornografie na internetu (Stefan Segi, Lucie Albrechtová) 1537

SUMMARY 1553
SEZNAM ZKRATEK INSTITUCÍ 1585
SEZNAM POUŽITÝCH ARCHIVNÍCH FONDŮ A JEJICH ZKRATEK 1586
SEZNAM LITERATURY 1589
SEZNAM DATABÁZÍ A HLAVNÍCH INTERNETOVÝCH ZDROJŮ 1637
REDAKČNÍ A EDIČNÍ POZNÁMKA 1638
PODĚKOVÁNÍ 1642
O AUTORECH 1643
JMENNÝ REJSTŘÍK 1648

Úvod

Monografie o literární cenzuře v epoše mezi druhou a třetí revolucí knihy

Pavel Janáček

Michael Wögerbauer

Petr Píša

Petr Šámal

Úzká a široká teorie cenzury a jejich meze: teoretický kontext 23

Institucionalizovaná cenzura a strukturální regulace 31

K pojetí literární cenzury v přítomné knize 35

Mezi druhou a třetí revolucí knihy: k otázkám periodizace 42

Paternalistická, liberální a autoritativní cenzura: ideální typ jako metodologický instrument 47

Lid, beletrie a další průběžná témata 53

Umírněný konstruktivismus: teoretický rámec přítomné knihy 56

Dějiny české literatury od 18. až do 20. století provázejí stížnosti literátů na to, jak jsou jejich vlastní tvorba i veškerý rozvoj národní literatury limitovány cenzurou. Podle spisovatele a novináře Karla Sabiny byly až do roku 1848 všechny snahy o souvislý rozvoj českého románu odsouzeny k tomu, aby skončily „pod nožem cenzury".[1] O sto let později učinil překladatel a básník Jan Zábrana z „neustálého zoufalého usmýkávajícího souboje" se „šroubem cenzury" jedno z hlavních témat svých litanií nad údělem českého intelektuála a umělce v druhé polovině dvacátého století.[2] Navzdory závažnosti, která je takto dopadům cenzury na podobu literatury i život literátů znovu a znovu připisována, nevznikla až dosud odborná práce, která by přesáhla rámec dílčích historických nebo tematických sond, postihla podoby i působení cenzury v moderní české literární kultuře a předestřela je v jejich časové i funkční souvislosti. Přítomná kniha si činí ambice takovou prací být. Čtenář z ní získá představu o tom, jak se cenzurovala literatura a tisk od nástupu osvícenství, v jehož průběhu se těžiště výkonu institucionalizované cenzury přesunulo z církve na stát, až do velké mediální změny na přelomu 20. a 21. století, související s nástupem internetu a jeho masového využívání.

Vnitřní periodizační mezníky, odrážející důležité proměny cenzurního řádu, rozdělují výklad do osmi historických částí, obsahujících vždy rámcovou kapitolu a případové studie. Jednotlivé rámcové kapitoly vždy podávají přehled o proměnách organizačního zajištění institucionalizované (především státní) cenzury, jejím programu, praxi i dopadech na „vysokou", uměleckou, a „nízkou", populární literaturu. Navazující bloky případových studií pak otevírají pole úvah směrem k dalším možnostem vylučování z literární komunikace a zásahů do sedimentace literární paměti, sledují další možné změny textů a reakce literárních činitelů na ně ve spektru sahajícím od politické cenzury přes cenzuru v oblasti morálky až po regulaci strukturální, vykonávanou reglementujícími silami jazyka a kultury.

V rámcových kapitolách nalezne čtenář informaci o klíčových zákonných normách a soustavě institucí vykonávajících cenzurní dohled, o tematickém, žánrovém, stylovém či jazykovém těžišti literární cenzury, o těch skupinách adresátů, jejichž morální, kulturní či politickou integritu cenzura střežila zvláště bedlivě. Tyto kapitoly přinášejí dále souhrnnou informaci o reakcích, které cenzurování vyvolávalo v literárním poli, charakterizují místo, jaké bylo cenzuře přisuzováno v dobových úvahách o literatuře, kultuře a společnosti, postihují legitimizační a delegitimizační diskurz o cenzuře a charakterizují její kritéria – kulturní, morální, estetické, literární, ideologické, náboženské, vědecké či politické představy, jež jsou v tu či onu chvíli cenzurou prosazovány. Názvy rámcových kapitol jsou koncipovány jako variace titulu celé knihy. Ve slovním spojení „v obecném zájmu" je přitom adjektivum „obecný" vždy nahrazeno takovým konkrétním výrazem, který vyjadřuje úběžník všech ostatních kritérií dobové cenzurní praxe i dobového myšlení o cenzuře – zájmem čeho či koho je v daném období cenzurování nejčastěji odůvodňováno („spása", „rozum", „nevzdělaný čtenář", „svoboda", „řád", „vlast", „národ", „pracující lid", „jednotlivec").

1) Karel Sabina: „Novellistika a romanopisectví české doby novější", *Kritická příloha k Národním listům* 1, 1863/1864, č. 10–12, s. 292–294, 325–330, 358–363, zde s. 358.
2) Jan Zábrana: *Celý život. Výbor z deníků*, sv. 1, eds. Dušan Karpatský, Jan Šulc, Praha, Torst 1992, s. 219, 315.

Rámcové kapitoly se snaží v rámci možností, daných formátem přehledové studie středního rozsahu, o syntézu aktuálního stavu poznání a souhrnný výklad problematiky. Případové studie mají povahu jednotlivých příkladů, které nemohou problémové či pramenné pole příslušného časového období ani zdaleka pokrýt a relativní typologický celek tvoří až na rovině celé knihy. Společným rysem rámcových i případových studií je skutečnost, že spočívají na novém studiu pramenné základny. Autoři pracují s tiskovými, archivními i literárními prameny známými, ale i se zdroji dosavadním bádáním opomíjenými. K výběrové prezentaci těchto pramenů slouží také doplňkové pásmo tzv. infoboxů, jež prochází rámcovými kapitolami i případovými studiemi a kromě reprodukovaných dokumentů nebo textových výňatků zahrnuje i další materiál ilustrující hlavní výklad. Jde o karikatury, fotografie a další vizuální objekty, faksimile písemností, mikrostudie konkrétních projevů cenzury, osobní příběhy těch, kdo cenzurovali, i těch, kdo byli cenzurováni (nezřídka jsou to jedni a tíž), a v neposlední řadě i ukázky literárních textů, které cenzuru v dvou a půl pozorovaných stoletích tematizovaly.

Na souvislosti těchto dvou či tří výkladových pásem a na místa průniku mezi nimi upozorňujeme jen výběrově, zejména prostřednictvím odkazů z rámcových kapitol k případovým studiím anebo naopak. Tyto odkazy podtrhují jeden či několik málo aspektů, v nichž konkrétní případová studie na rámcovou kapitolu navazuje nebo její výklad doplňuje. Na jednotlivé infoboxy hlavní výklad zpravidla neodkazuje. Při formulaci a redakci každého z výkladových pásem byly uplatněny stejné zásady odkazování na užité prameny a sekundární literaturu, což čtenáři poskytuje možnost s textovou jednotkou každého z pásem pracovat samostatně.

Po tomto stručném představení knihy rozebereme v dalších oddílech úvodu současné teoretické uvažování o cenzuře, metodologickou pozici, kterou ve vztahu k němu spoluautoři knihy zaujali, a stěžejní pojmy, jež se v knize opakují. Dále přiblížíme zvolené periodizační řešení a představíme formou diskuse jeho alternativy. Ve zbylých pasážích nabídneme průvodce po struktuře knihy a pojmenujeme její hlavní orientační body.

„Domnívám se […], že definičním znakem cenzury je její **předběžnost** (preventivnost),“ píše s odkazem na českou Listinu základních práv a svobod právní teoretička Olga Pouperová. „Sousloví předběžná cenzura navozuje dojem, že existuje i cenzura následná. Následné postihy již je však podle mého názoru třeba považovat za zásahy, respektive omezení v mezích stanovených ust. čl. 17 odst. 4 Listiny, nikoli za (následnou) cenzuru.“[3]

„Nenechme se zmást metaforou cenzury,“ píše sociolog a filozof Pierre Bourdieu, „to, co určuje výraz, je sama struktura pole, protože ovládá jak přístup k výrazu, tak podobu tohoto výrazu, a nikoli nějaká právní instance ustavená speciálně proto, aby poukazovala na porušení nějakého jazykového kódu a trestala za něj.“[4]

Výroky dvou sociálních vědců naší doby ukazují, že cenzura není ani zdaleka tak jednoznačný pojem, jak by se mohlo zdát z nesčetných případů užití tohoto slova v dnešních médiích. Z hlediska nejužšího pojetí, demonstrovaného zde příkladem prvního citátu, znamená cenzura výlučně autoritativní pozměňování či eliminaci textů před tiskem, vykonávanou z politických důvodů státem nebo srovnatelnou mocenskou institucí. Cenzura je tu ztotožněna s cenzurou předběžnou (preventivní – obě varianty pojmu jsou v přítomné knize užívány synonymně). I když se s tímto pojetím z pochopitelných důvodů setkáváme zejména v právní vědě, jež tak do svého terminologického systému promítá zákaz cenzury obsažený v ústavách liberálních demokracií (včetně ústavního pořádku České republiky, na který se odvolává Olga Pouperová), narazíme na něj také v úvahách literátů zejména 19. století, kteří již reflektovali zákaz předběžné cenzury v ústavách z let 1849 a 1867, ve starších studiích o literární cenzuře a v reziduální podobě i v současných publicistických pracích.

Minimální pojem cenzury sdílí výhody se všemi termíny úzkého vymezení: při jeho aplikaci se nelze splést. Můžeme však pochybovat, kolik nám toho z minulosti literární kultury českých zemí a z logiky literárních procesů umožní pochopit. Podle minimální definice by totiž nebyl cenzorem ani Antonín Koniáš, jehož misionářská práce nespočívala ve škrtání nebo zakazování rukopisů, ale ve sbírání a ničení knih vytištěných nezřídka před mnoha lety, tedy v krystalicky čisté podobě následné cenzury, za niž se obecně považují rozmanité zásahy do distribuce textů nebo proti osobám autorů. Podle úzké definice cenzury jakožto výsledku činnosti jedné jediné instituce by pak žádná cenzura neexistovala v Československu v době stalinistického teroru, kdy na popravišti skončil život historika a publicisty Záviše Kalandry a kdy se Jiří Kolář dostal do vězení pro rukopis své básnické skladby, ani ve dvaceti letech tzv. normalizace po sovětské invazi, kdy hromadná perzekuce českých spisovatelů zaplňovala jako jedno z hlavních témat stránky mezinárodního časopisu *Index on Censorship*.

3) Olga Pouperová: *Regulace médií*, Praha, Leges 2010, s. 168–169.
4) Pierre Bourdieu: „Cenzura a užití formy“, přel. Eva Sládková, in Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2012, s. 51–82, zde s. 52.

Citát z proslulé studie Pierra Bourdieua předznamenává naopak nejširší možné pojetí cenzury, které se začalo prosazovat na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století a jež od sklonku let osmdesátých rozvíjejí badatelé hlásící se k dekonstruktivistickému směru tzv. *new censorship*, nové cenzury.[5] V tomto pojetí cenzura již není vázána ani na existenci takové instituce, která prověřuje rukopisy před tiskem, ani na existenci instituce, která se staví do cesty textům po tisku, eliminuje z oběhu tištěných materiálů určité výpovědi, odklání je od specifických skupin publika anebo přiděluje jednotlivým účastníkům (autorům, redaktorům, nakladatelům) významnější nebo méně významnou pozici v literárním poli. Tím, co podle Bourdieua (a dalších klasiků, kteří přispěli k poststrukturalistickému obratu humanitních věd, zejména Michela Foucaulta) reglementuje výpovědi, není totiž subjekt, ale předchůdné síly, které formují podmínky vypovídání, strukturují pole, kde se vypovídání děje, a udělují subjektům komunikačního procesu – institucionálním i individuálním aktérům – pozici v něm. Zatímco znamením úspěchu cenzury v úzkém pojetí je vědomý a uvědomovaný zákaz (to, že text **není**), znamením úspěchu cenzury v nejširším pojetí je to, že text **je** a že se mu v procesu semiózy nestaví do cesty žádná překážka, neboť dokonale říká vše to, co se podle pravidel daného literárního pole říkat má či musí.

Nevýhodou tohoto druhého pojetí cenzury je jeho přílišný rozsah. Jak s odkazem na myšlenky Armina Biermanna napsala literární teoretička Beate Müllerová, „kdyby za důsledek působení cenzury byly pokládány hranice toho, co může být pojmenováno a řečeno, jakýkoli pokus o tvorbu významu by ve skutečnosti byl označen za cenzuru, což by vedlo k tomu, že by ‚cenzura‘, ‚společnost‘, ‚civilizace‘ a ‚kultura‘ splynuly v jedno.“[6] Dějiny české literární cenzury by se tak změnily v dějiny české literatury, u Antonína Koniáše bychom se přestali zmiňovat o oněch – údajně třiceti až šedesáti – tisících knižních svazků, které nechal spálit, ale připomínali si především ty, které napsal nebo vydal, a vrcholným projevem cenzury v období komunistického panství by se nestalo uvěznění Jiřího Koláře, nýbrž báseň, za niž byl zatčen, tedy text *Prometheových jater*.

Müllerová právem upozorňuje, že podobně všeobsáhlý výměr cenzury nelze při literárněhistorickém výzkumu operativně uplatnit, že je třeba vyvarovat se kontaminace s jinými typy diskurzivní regulace, jaké představuje například (sebe)prosazování **kánonu**. Tato její kritika se stala jedním z teoretických podnětů, na jejichž základě je komponována přítomná kniha. Avšak vzdor této fundamentální distanci nelze podle nás metodologické návrhy z okruhu *new censorship* obejít, a to nejméně ve čtyřech směrech: tam, kde upozorňují na **rozptýlenost** procesu cenzurování, na jeho **produktivní** efekty, **permanentní** přítomnost a **kulturní** podstatu.

Rozptyl cenzurních aktivit bude moci čtenář přítomné knihy mnohokrát pozorovat již na nejjednodušší institucionální rovině. Uvidí, že cenzuru v moderním středoevropském státě nezajišťuje nikdy jeden úřad posuzující texty a výpovědi šířené všemi médii v jednom kulturním a politickém kontextu z jediného místa. Naopak se bude ukazovat, že

5) K novějšímu uvažování o cenzuře srov. T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo.
6) Beate Müllerová: „Cenzura a kulturní regulace: mapování terénu“, přel. Pavel Janáček, tamtéž, s. 217–247, zde s. 228.

cenzura představuje vnitřně kontradiktorický institucionální systém, rozprostřený vně i uvnitř literárního pole, v mocenských a kulturních centrech i na jejich geografických či systémových periferiích. Představuje soustavu, jejíž každá složka má kromě společných i své vlastní momentální zájmy a hodnotové představy, které prosazuje – ať už jde o kritéria estetická, morální, ekonomická či politická. Již tato institucionální rozptýlenost má zřejmé důsledky pro výkon cenzury. Otevírá totiž jedno z polí, na nichž budou probíhat nesčetná vyjednávání o tom, co, proč, pro koho, kdy a kým bude a nebude cenzurováno. Do těchto vyjednávání budou vstupovat jak jednotliví institucionální a individuální aktéři uvnitř rozptýlené soustavy organizací podílejících se na cenzurování (pro jednoduchost si představme úředníky centrálního úřadu a jeho regionálních poboček, úředníky cenzurního úřadu, zajišťující předběžnou cenzuru, a celníky angažované na kontrole importu knih či například německy smýšlející úředníky z jednoho úřadu a jejich české podřízené), tak i další participanti cenzurního procesu – nakladatelé, redaktoři, autoři. Všichni posledně zmínění si přitom velmi záhy osvojují dovednosti, jak těchto vnitřních kontradikcí využívat ve svém zájmu.

Je-li řeč o systému cenzury, je třeba poznamenat, že všude, kde se v naší knize tento pojem používá nebo je nahrazován synonymně myšleným označením cenzurní soustava, se tak děje v intencích současného přístupu k systémovosti v humanitních vědách. Ten se odklání od představy stroje, jehož neměnné součásti do sebe dokonale zapadají a spolupůsobí ve směru, který je jednou provždy dán, a naopak akcentuje ty aspekty, které danou představu obohacují o prvky pravděpodobnosti, nepředvídatelnosti a dynamické rovnováhy. V souladu se slovy sociologa Zygmunta Baumana je tedy systém (to jest „způsob, jímž jsou různé elementy lidského společenství, rozmanité prvky činností a životního procesu či různé regulativní pojmy, koncepce a představy do sebe navzájem zaklíněny a jímž vstupují do interakce a kooperativního vztahu“) i v této knize myšlen „jako kaleidoskopický obraz ze hry rozporů, napětí a ambivalencí, dohadování a sporů, porozumění a nedorozumění“. V takovémto kulturním systému „neurčitost a mnohoznačnost komunikujících elementů není projevem nemoci systému, ale podmínkou jeho životnosti“. Jde o systém, který nevyhnutelně nepřechází z jednoho stavu do druhého, ale nabývá různých stavů, z nichž každý „dává smysl, činí určité autorsko-aktérské strategie pravděpodobnými a současně jiné proměňuje v […] méně pravděpodobné“.[7] Podobný směr úvah rozvíjí historik knihy Robert Darnton, který možnosti obcházení cenzurního systému dává do souvislosti s existencí tzv. strukturních mezer.[8] Ty nevnímá jako znak eroze nebo nedokonalosti systému cenzury, které by byly v duchu liberálně-modernistického paradigmatu pouze hodny posměchu. Strukturní mezery pozorované ve Francii druhé poloviny 18. století Darnton považuje za integrální vlastnost systému, za doklad jeho pružnosti a komplexity; podobným způsobem jsou různá „selhání“ cenzurního dohledu a strategie jeho obcházení nahlíženy v přítomné knize.

7) Zygmunt Bauman: *Úvahy o postmoderní době*, přel. Miloslav Petrusek, Praha, Sociologické nakladatelství 2002, s. 20–21.
8) Robert Darnton: „Cenzura z komparativního pohledu: Francie 1789 – Východní Německo 1989“, přel. Blanka Hemelíková, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit dílo, s. 377–399.

Produktivním výsledkem činnosti cenzury je v obecnosti to, že svými akty nejen ubírá, ale vždy také dodává význam. Platí to počínaje elementární úrovní jednoho znaku či textu a rovinou celé literární kultury konče. Nejčastěji uváděným příkladem produktivního dopadu přítomnosti cenzury ve vztahu ke krásné literatuře (reflektovaným i dobovou literární kritikou) je kultivace prostředků nepřímého vyjádření a jim odpovídajícího hermeneutického modu: metafor, metonymií a obrazných pojmenování využívaných ve funkci jinotajů, rozmanitých strategií přenosu „nežádoucích" významů a jejich clonění pomocí náhradního žánrového kódu nebo textových a rétorických strategií utváření modelového čtenáře (existencialistická básnická sbírka prezentovaná jako kniha pro děti, politická alegorie ve formě pohádky), kompozičních a rétorických figur typu akrostichu a všech dalších prostředků tzv. ezopského jazyka. Pojmem **ezopský jazyk** označuje Lev Losev paletu žánrů a tropů, které vytvářejí kombinaci „clon" a „značek", z nichž první podle něj slouží k zamaskování subverzivního potenciálu textu v očích cenzora, druhé naopak zasvěceného čtenáře na skryté významy upozorňují. Projevy ezopského jazyka nabývají v literární kultuře se silnou expozicí cenzury systémového charakteru a jako takové si je literární veřejnost uvědomuje a osvojuje v procesu známém jako učení se četbě mezi řádky.[9]

Je však třeba zdůraznit, že toto obohacení „metaforických" schopností příslušné literární kultury je pouze jedním, nejvíce viditelným, nikoli však nutně nejdůležitějším způsobem, jímž cenzura přikládá textům význam. Nové významy vznikají doslova všude, kde k cenzurování dochází. Bílé místo v sazbě, odkud cenzura eliminovala pasáž textu, je samo o sobě znakem, který nově kontextualizuje všechny ostatní textové pasáže, jež v sazbě zbyly. Tak jako jakákoli jiná stopa cenzurního zásahu, i bílé místo nasvěcuje text významy, které signalizují přítomnost transgresivních diskurzů ve společnosti a kultuře, fetišizují cenzurované texty, vyvolávají zájem publika o ně a v neposlední řadě i zajišťují finanční zisk těm, kdo takto zvýznamněné texty distribuují. Kdykoli je literatura vystavena intenzivnímu působení institucionální cenzury, nabývá zcela nového společenského postavení: každé dílo, které se v jejím poli prodere k řeči, je totiž posuzováno z hlediska té pravdy, z níž mělo podle očekávání vyrůst a která v něm měla zůstat skryta.

Cenzuru mohou teoretikové *new censorship* a s nimi i autoři této knihy pokládat za permanentní jev proto, že je odrazem širších společenských aktivit, než představuje pouhá činnost úřadů (neboť ty vznikají a zanikají). Předpokládá se proto určitý proud kontinuit mezi logikou kulturního pole jako zakládající silou vší regulace vypovídání a mezi činností úřadů, které zajišťují některé z institucionalizovaných forem této regulace. Vznik těchto úřadů a jejich působení jsou výrazem i součástí širší sociální regulace (lépe než o permanentní cenzuře by tedy bylo hovořit o permanentním cenzurování). Úřady přitom autoritou státní instituce prosazují především ta méně samozřejmá pravidla, která nejsou plně akceptována všemi společenskými aktéry, popřípadě svou aktivitu zaměřují vůči projevům pocházejícím z odlišných kulturních kontextů (minulost, zahraničí, subkultury apod.). Jak totiž jen zdánlivě paradoxně poznamenal teoretik cenzury Armin Biermann, cenzura je „symptomem příliš malé – nikoliv příliš velké – ‚moci'. Tam, kde ‚moc' funguje,

9) Srov. Lev Losev: „Ezopský jazyk jako literární systém", přel. Stefan Segi, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 251–284.

je cenzura nadbytečná.“[10] To je třeba mít na paměti například při statistické analýze cenzurních zákazů – jejich klesající počet nemusí indikovat menší „přísnost“ cenzury, ale naopak to, že se všichni činitelé literární komunikace dobrovolně či nuceně ztotožňují s jejími normami, a pokud ne, o vstup do oficiální literární sféry se ani nepokoušejí.

Z existence uvedených kontinuit také vyplývá, že cenzura nemůže být brána jako tomuto poli vnější, jako instituce, jejímž prostřednictvím do literatury, vzdělanosti a umění prostě a jednoduše intervenuje cosi cizího –, ideologie, politika, peníze a moc. Přítomná kniha patří k těm literárněvědným projektům, které vycházejí z předpokladu, že ideologie jako kulturní systém, politika jako prosazování skupinových zájmů, peníze jako odraz ekonomických vztahů a moc jako nejobecnější označení pro strukturující síly civilizace jsou mimo jiné i součástí literárního pole, mají od prvopočátku účast na jeho logice i na dění v něm a pokus „očistit“ od nich literaturu je odsouzen k nezdaru.

Všechny tyto sféry fungují v rámci **společenského** (někdy píšeme také **kulturního**) **projektu**. Tak označujeme diskurzivní vyjednávání společné představy o ideálním fungování společnosti – o tom, jak by měla vypadat kultura, společenský řád, budoucí člověk, národ apod. V diskusích o povaze společenského projektu přitom může hrát velkou roli otázka svobody slova, respektive to, jakým vyjádřením má být poskytováno více prostoru a jaká mají být naopak marginalizována nebo zcela potlačena. Beate Müllerová v této souvislosti výstižně upozorňuje, že „legitimizační diskurzy předkládané na obranu cenzury líčí cenzuru jako prostředek ochrany publika před údajnými zhoubnými vlivy, to jest konstruují monolitní subjekt a jeho společné zájmy, přičemž divergentním zájmům partikulárních okruhů vnímatelů je naopak legitimita odpírána.“[11] Jednání cenzury v kontinuitě s kulturním projektem příslušné doby se projevuje tím, že cenzura spoluvyjadřuje a spoluvytváří představu o dobově „správné“ podobě literatury. Na rovině materializovaných výpovědí přitom nejen vyřazuje určité texty či knihy z komunikačního oběhu, ale tíhne ze své vnitřní logiky k tomu nahrazovat je texty jinými, jejichž vznik zajišťuje, obstarává, vyvolává i jinak sama tvoří (nezřídka doslova, tj. perem cenzorů). V dokumentaci cenzury a v jejích písemných stopách se jednání v souladu s kulturním projektem odráží tisícerými variacemi nároku na to, že k příslušnému postihu došlo **v obecném zájmu**. Tuto propozici, k jejíž kulturní logice se ještě vrátíme, jsme povýšili na titul knihy, rámující veškeré v ní obsažené výklady.

Jak ovšem představu obecného zájmu smířit se zkušeností středoevropské země, která v období dvou set šedesáti let, jimž je tato kniha věnována, prošla transformací od nestátního, na kulturní identitě teprve budovaného moderního národa v národ státní, byla zasažena dvojí dlouhodobější okupací ze strany cizích mocností i pokusy o totalitární redefinici sebe sama – pokusy, které ani jednou nebyly podnikány za spontánního a trvalého souhlasu všeho obyvatelstva? Odpověď na tuto otázku lze dát jedině pozorováním diskrepancí mezi obdobími, etapami či momenty v dějinách literární cenzury v českých zemích, kdy bylo cenzurování téměř či úplně neviditelné, protože se odehrávalo v souladu s tím dobovým kulturním projektem, který byl českou společností převážně akceptován,

10) Armin Biermann: „‚Nebezpečná literatura‘ – náčrt teorie literární cenzury“, přel. Tomáš Pavlíček, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 167–199, zde s. 187.
11) B. Müllerová: „Cenzura a kulturní regulace: mapování terénu“, cit. dílo, s. 232.

a obdobími, kdy cenzurování vystupovalo nad horizont evidence a stávalo se pro společenství, jež se s jejími východisky ani cíli nemohlo většinově ztotožnit, i pro jednotlivé tvůrčí osobnosti zdrojem obav. V prvním případě byl nárok cenzury na službu obecnému zájmu společností uznáván, v druhém případě popírán. Tutéž diferenciaci můžeme v detailním měřítku pozorovat i v rámci jednotlivých období mezi různými skupinami literární veřejnosti a jejími elitami.

Jezuitský misionář Antonín Koniáš má s námi možná více společného, než si sami připouštíme. Valné většině lidí je dnes ovšem představa hodnot, z nichž Koniáš při ničení protestantských a dalších „pohoršlivých" knih vycházel, vzdálená a cizí. Naopak pro katolického misionáře 18. století postrádala smyslu tolerance vůči jinověrcům, svoboda vyznání či projevu. Takovéto představy byly pro něj „nemyslitelné"; kolidovaly s konceptem spásy, jež pro barokního člověka představovala měřítko a horizont pozitivních hodnot lidského bytí. Ve světle dnešních teorií cenzury můžeme konstatovat, že Koniáš, stereotypní český arcicenzor, byl sám nejvíce cenzurován – internalizoval totiž dokonale kulturní projekt své doby. Ze svého pohledu konal pro dobro (spásu) všech, jednal tedy v obecném zájmu. Těžko mu však tento nárok mohli uznat ti, jimž zhoubné knihy zkonfiskoval, anebo ti, které za podobnou četbu nechával trestat, a jen stěží mu tento nárok uznáváme my, pro které je tolerance různých křesťanských denominací kulturní samozřejmostí. Hranice přijatelného či nepřijatelného se pro českou společnost mezitím posunula za křesťanství a judaismus, mezi ně a třetí monoteistické náboženství trvale se podílející na naší kultuře – byť třeba jako její negativní znak – islám.

Když se nedlouho po začátku 21. století začaly hroutit světové finanční trhy, mnoho lidí vyšlo do ulic demonstrovat. Filozof Slavoj Žižek tehdy upozornil na paradox, že konec světa je pro nás dobře představitelný a myslitelný v souvislosti s fiktivními, osudovými katastrofami – srážkou s meteoritem, invazí mimozemšťanů nebo dramatickou změnou klimatu. Ale takřka nemyslitelná nebo alespoň nesmyslná se nám podle Žižka zdá představa jiného uspořádání současné západní společnosti. Žižek soudí, že právě prostřednictvím oněch fikcí o „představitelných" katastrofách se utvrzujeme v tom, že stávající společnost a její hodnoty je nutno zachovat, chránit a stabilizovat.[12] Nelze přinejmenším vyloučit, že budoucí generace dojdou k závěru, že jsme byli podobně uzavření ve svých zažitých představách a hodnotách jako kdysi otec Koniáš, byť se naše myšlenkové struktury tolik odlišovaly od těch jeho.

Mezi velká emancipační vyprávění epochy, do níž jsme se narodili, náleží také **liberálně-modernistický diskurz** o škodlivosti cenzury. Složeným výrazem označujeme tento diskurz záměrně, abychom poukázali k oběma jeho konstitutivním komponentám, které nejsou totožné: k ideji svobody slova a k ideji autonomie umění. Po staletí se hovoří o cenzuře jako o překážce pokroku (český historik a filolog Ferdinand Menčík ji na konci osmdesátých let 19. století prohlásil za „závaží", které působí proti pohybu každé literatury a „hledí proud obecný zmírniti nebo dokonce i zastaviti"),[13] uvažuje se o přirozeném

12) Slavoj Žižek: „We Are not Dreamers, We Are the Awakening from a Dream Which Is Turning into a Nightmare", <http://www.versobooks.com/blogs/736-slavoj-zizek-at-occupy-wall-street-we-are-not-dreamers-we--are-the-awakening-from-a-dream-which-is-turning-into-a-nightmare>, přístup 4. 11. 2014.

13) Ferdinand Menčík: „Censura v Čechách a na Moravě", *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-jazykozpytná 1888*, Praha 1889, s. 85–136, zde s. 85.

právu umělců a intelektuálů zbavit se jí či být jí zbaven a o zrušení cenzury jako vyústění dějinného vzestupu lidstva. Klasik politické filozofie Alexis de Tocqueville například tvrdil, že mezi „úplnou nezávislostí“ a „naprostým zotročením myšlení“ neleží cesta, na níž by bylo možno zastavit se někde uprostřed – tam, kde se to dobré i to zlé, co svoboda tisku přináší, vzájemně vyvažuje ku prospěchu celé společnosti. Jakmile se jednou začne absolutní svoboda slova omezovat, mínil Tocqueville, dospěje společnost nakonec vždy do situace, kdy „všichni mlčí“.[14] „Vyšli jste od zneužívané svobody a ocitli se pod nohama despoty. Od krajní nezávislosti jste se dostali ke krajnímu otroctví, aniž jste na tak dlouhé cestě našli jediné místo, kde byste mohli spočinout.“[15] Proti tomuto přesvědčení o cenzuře jako odstranitelném poškození přirozeného stavu moderní literární komunikace staví teoretikové z okruhu *new censorship* lakonické konstatování, že cenzura „zkrátka **je**“, je „nevyhnutelná“ a nelze ji přemoci politickou ani morální vůlí.[16] Jde o výrok z kategorie kontraintuitivních tvrzení, v nichž si humanitní vědy ve své konstruktivistické a poststrukturalistické fázi tolik libují – k lítosti těch čtenářů, kteří nechtějí staletími prověřené intuice opustit či ztratit.

Také v případě cenzury lze proti tezi o permanentní přítomnosti tohoto fenoménu snadno namítnout, že odporuje všemu, co je notoricky známo: roku 1848 se literáti působící v habsburské monarchii skutečně zbavili předběžné cenzury a stejně tak současnou českou literaturu vskutku nekoriguje Hlavní správa tiskového dohledu, která před tiskem prověřovala každý literární text v období let 1953–1967 (do tohoto období zdánlivě paradoxně spadají i léta značných úspěchů českého literárního umění, vnímaná někdy jako jeho zlatý věk). Navzdory těmto zjevným námitkám nalezne čtenář v přítomné knize zřetelnou linii kritického postoje vůči liberálně-modernistickému diskurzu o cenzuře. Cenzurování neznamená v našich výkladech nikdy automaticky **zlo** a necenzurování nikdy automaticky **dobro**. Tuto morální perspektivu suspendujeme ne proto, že bychom si neuvědomovali, kolik tvůrčí energie se v minulosti o hradby cenzury rozbilo a jaké zoufalství umělců a intelektuálů to vyvolávalo, ale protože neumožňuje vidět nic jiného než tyto ztráty a ztroskotání a nutí vykladače k zaujetí hodnotícího postoje. Setrvání u dané perspektivy vede ve svém důsledku jen k tomu, že za cenzuru prohlašujeme ty zásahy, s nimiž nesouhlasíme – ty hradby, které jsme kolem slova, ideje, tvaru či výpovědi nenastavěli my –, zatímco ty ostatní, nám blízké či vlastní, přehlížíme. Náš kritický odstup od liberálně-modernistického diskurzu neznamená tedy nedostatek sympatií ke svobodě slova či autonomii umění. Není výrazem ztotožnění se s hodnotami zakládajícími protikladné diskurzy, jež v té které době v literární kultuře českých zemí rovněž působily (a které cenzuru legitimizovaly a dodnes legitimizují). Jde o způsob, jak se postavit na metodologickou pozici vně tohoto soupeření diskurzů. Schopnost rozpoznat a popsat cenzuru totiž zřejmě závisí na našem odstupu, na vzdálenosti našeho hodnotového rámce od objektu, který popisujeme.

14) Alexis de Tocqueville: *Demokracie v Americe*, díl 1, přel. Vladimír Jochman, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1992, s. 136–137.
15) Tamtéž, s. 137.
16) Michael Holquist: „Pokřivený originál: paradox cenzury“, přel. Michal Charypar, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 103–118, zde s. 106.

Historikové literatury, knihy a kultury, kteří o cenzuře psali v intencích liberálně-modernistického narativu, až příliš často nereflektovaně přejímali ten manicheistický postoj, který odmítali. To znamená, že cenzor coby strážce hájící společnost a její hodnoty před „zhoubnými“ texty, výpověďmi či významy se v jejich vyprávění o dějinách kultury stával ztělesněním zla. Aby historik svou kulturu před zlem ubránil, charakterizoval cenzora jako škůdce lidského ducha, zesměšnil ho jako osobu intelektuálně nedostatečnou a vyřadil ho z okruhu historických postav, jež mohou náležet do kánonu národního písemnictví. Autoři přítomné knihy nechtějí toto gesto opakovat. Snaží se proto cenzuru brát po vzoru *new censorship* jako fenomén, který je neoddělitelný od lidského společenství, který tu vzdor proměňujícím se formám vždycky **bude** – tak jako zde bude kultura se svou potřebou ustavovat hodnotové hierarchie a rýsovat hranice mezi vlastním a cizím.

Rozpětí současného bádání o cenzuře mezi úzké, institucionální, a široké, strukturální vymezení předmětu se odráží v rozčlenění přítomné knihy do dvou hlavních pásem, představovaných na jedné straně rámcovými kapitolami a na druhé případovými studiemi. Způsob, kterým je naznačené teoretické dilema v kompozici knihy reflektováno, není ovšem přímočarý. Neplatí tedy, že by rámcové kapitoly sledovaly cenzuru v nejužší podobě jejího institucionálního vymezení a případové studie v nejširší podobě vymezení strukturálního. Skutečnost je taková, že osa celé knihy se přidržuje konstitutivního kritéria teorie úzké, které představuje institucionalizace výkonu cenzury a její souvislost se státní nebo obdobně koncentrovanou politickou mocí. Model cenzury využitý pro rámcové kapitoly přitom sice vychází z úzkého pojetí, je však podstatně revidován, a to ve dvou směrech. Zaprvé trvalým zřetelem k oněm přínosům dekonstruktivistického promýšlení tématu, které jsme výše shrnuli pod hesly rozptylu, produktivity, permanentního působení a kulturní podstaty cenzury. Zadruhé důsledně uplatňovanou představou literární komunikace a z ní odvozené diferenciace motivací a účinků cenzurních intervencí v závislosti na fázi komunikačního procesu a na tom, jaká složka či aktér tohoto procesu jsou jejich cílem. Pásmo případových studií pak vychází z téhož modelu, v některých případech se však otevírá badatelským experimentům v intencích nejširší teorie cenzury. Kde se na škále mezi úzkým a širokým pólem teorie cenzury výklad právě nachází, signalizujeme čtenáři terminologicky. Je-li řeč o **institucionalizované cenzuře**, jsme na straně užšího vymezení, kde se mluví o **strukturální regulaci**, blížíme se vymezení nejširšímu.

Východiskem pro popis cenzurní praxe, jak ho nabízejí zejména rámcové kapitoly, se pro spoluautory knihy stal koncept dynamické **literární komunikace**, kterou doprovází permanentní vyjednávání všech zúčastněných aktérů, sledujících vzájemně odlišné cíle. Čtenář rámcových kapitol by měl předně získat představu, jakou cestou od stolu autora, z nakladatelského domu a od tiskařského lisu až do rukou čtenáře literární texty v té které době procházely a kde se na této trase nacházely filtry institucionalizované cenzury. Ke komunikačnímu modelu vztahujeme také naše tu více, tu méně soustavné interpretace akcí a reakcí, které cenzura vyvolává v literárním poli. Jak v našem prostředí poprvé s odvoláním na rozpracované schéma literární komunikace švédského badatele Larse Furulanda ukázala Olga Klauberová, historie světové kultury poskytuje dostatek dokladů pro to, jak cenzura podle svého typu a podle historických a literárních okolností zasahuje vůči všem konstitutivním složkám komunikačního procesu – ať už je to autor, nakladatel, čtenář nebo text, jeho estetický či jazykový kód, komunikační médium, kontext komunikace atd.[17] Do našeho výkladu se zřetel ke komunikačnímu modelu vepsal méně schematizovaným způsobem. Spíše než abychom v každé rámcové kapitole systematicky

17) Olga Klauberová: „Cenzura a komunikace“, *Čtenář* 47, 1995, č. 1–5, s. 24–27, 55–57, 111–113, 146–147, 183–184.

kategorizovali cenzurní akce a reakce vzhledem k specificky detailnímu schématu komunikace, snažíme se v intencích návrhu Beate Müllerové využít „pólů“ nejobecnějšího komunikačního modelu (jehož součástí jsou vysílatel zprávy, příjemce, zpráva sama, kód, kanál či médium a konečně kontext) k tomu, abychom „rozpravě o komplexních problémech týkajících se cenzury“ dodali orientaci, dokázali vyhledat ty její důsledky pro literární proces, jež jsou v daný okamžik dominantní, a postihli alespoň základní strategie, kterými literární pole a jeho aktéři či složky na cenzurní intervence odpovídají.[18]

Na cestě textu od první spisovatelovy čárky k časopisecké podobě či ke knize ve čtenářových rukou může tedy cenzura zasáhnout na několika úrovních: proti autorovi, textu, médiu, distributorovi i recipientovi. Zasažená složka není přitom pasivním objektem intervence, ale kreativně vybírá a vytváří způsob své reakce na ni. Spisovatel může být uvězněn nebo jinak fyzicky vyloučen z literární komunikace, může být takzvaně „dán na index“, tj. může mu být znemožněna sama tvorba, ale také „pouze“ její uveřejnění. Ani ve vězení však nemusí přerušit svou tvůrčí práci, jak dokládá celá historická linie – ne-li žánr – vězeňské literatury; jen musí počítat se specifickými podmínkami uchování a sdělování svých textů kupříkladu cestou memorování, tajně předávaných motáků apod. Vějíř možných spisovatelových reakcí na takové intervence začíná odmlčením se. Přes potajmu provozované psaní a psaní pro odloženou publikaci (tzv. do šuplíku) pokračuje toto spektrum možností anonymním publikováním, publikováním pod pseudonymem nebo pod cizím jménem (alonymem). Autor však může volit i další strategie obcházení zákazu. Může změnit zaměření, styl či ideový obsah své tvorby a zahájit s cenzurou více či méně implicitní vyjednávání o zrušení překážek, které byly na jeho literární nebo i fyzickou existenci uvaleny. Anebo se může přesvědčováním, výchovným působením na ni či nátlakem snažit o to, aby svá kritéria změnila cenzura. Chce-li publikovat, nemusí se autor zakázaného textu jen konformizovat, ale může také text formulovat tak, aby jeho nonkonformnost byla hůře uchopitelná – například pomocí ezopského jazyka. Následovat by mohly výčty podobných množin akcí a protiakcí dokladující zásahy cenzury proti dalším složkám či aktérům literární komunikace. Množství konkrétních příkladů těchto interakcí nalezne čtenář v rámcových kapitolách i případových studiích přítomné knihy.

Až dosud jsme o **literární cenzuře** hovořili tak, jako by souvislost mezi adjektivní a substantivní částí tohoto výrazu byla samozřejmostí a odrážela cosi, co je dáno už ve věci samé. Avšak ve skutečnosti lze o existenci samostatné instituce či dokonce institucionální soustavy, která by se soustředila výhradně na kontrolu krásné literatury (poezie, prózy, kritiky) uvažovat nanejvýš pro několik málo kratičkých okamžiků z oněch dvou set šedesáti let, kterým se kniha věnuje. Cenzurování je obvykle univerzální proces a kontrola nad literárními texty se v jeho normách i praxi prolíná s cenzurováním textů neliterárního zaměření. Navíc na začátku námi sledovaného období nebyla krásná literatura ani vykonavateli dohledu vnímána jako cosi autonomního, jako specifická tvorba s uměleckými ambicemi. Pro úředníky druhé půle osmnáctého století šlo o smíšený obor (*genus mixtum*), pod nějž spadalo vše, nač neexistovala specializovaná univerzitní fakulta, a tudíž ani jednoznačně kompetentní cenzor. Souběžně s tím, jak se krásná literatura vydělovala z celku veškerého písemnictví a jak se její pole postupně autonomizovalo do podoby, již

18) B. Müllerová: „Cenzura a kulturní regulace: mapování terénu“, cit. dílo, s. 235.

má ve společnosti a v kultuře dnes, se objevovaly náběhy ke specializaci jednotlivých odvětví i uvnitř cenzurních institucí.

Předmět přítomné knihy je tedy ustavován zpětnou projekcí našeho pojetí literatury, v němž se (tak jako v práci literárních historiků vždycky) setkává horizont dobových a dnešních významů tohoto slova, do původně nerozlišeného komplexu institucionalizované i strukturální regulace periodického a neperiodického tisku. Kvůli této dynamice pojmu literatury zkoumáme především regulaci toho, co bylo v té které době považováno za literaturu nebo co bylo tvořeno spisovateli, přičemž úhel pohledu samotných cenzorů nám je cenným indikátorem dobových představ o hranicích krásné literatury. Ty na počátku našich výkladů logicky leží někde jinde než na konci. Zprvu jde o synkretickou množinu textů náboženské, učené, politické i zábavné povahy, zatímco postupem k současnosti se soustřeďujeme stále více na literaturu krásnou, poezii, romány a ostatní prózu, literární publicistiku, vědu a kritiku.

Naše pojetí literatury je přitom na jednu stranu extenzivní, na druhou stranu výrazně limitované. Extenzivní je proto, že pojem literatury neomezujeme na literaturu „vysokou“, a tedy psanou, distribuovanou i čtenou na pozadí dobového ideálu umění či klasičnosti, ale zahrnujeme pod něj také veškerou zábavnou, výchovnou, tendenční i propagandistickou literaturu pro širší vrstvy, literaturu „nízkou“, triviální, „lidovou“ a „pro lid“. Pro ni vedle dobových označení jejích jednotlivých žánrů či publikačních typů užíváme napříč celou knihou i zastřešující označení **literatura populární**. O literární cenzuře tedy hovoříme, ať už jsou předmětem jejího zájmu básně Karla Hynka Máchy či prózy Franze Kafky na jedné straně, anebo hororové povídky Václava Rodomila Krameria na straně druhé. Naopak limitováno je naše pojetí literární komunikace v tom, že se přidržujeme pouze komunikace prostřednictvím tisku. Toto zúžení předmětu je eminentně důležité, protože v jeho důsledku zůstávají až na výjimky stranou rámcových kapitol **performativní žánry** – divadlo i všechny ostatní scénické útvary, při nichž dochází k provádění a představování slovesných textů na konkrétním místě a v konkrétním momentu.

Nemáme pochyb, že do dějin literární komunikace v širokém slova smyslu patří i veřejná recitace poezie, autorské písně, které nebyly nikdy otištěny, zato však nesčetněkrát zpívány a poslouchány, rozhlasová četba z literárních děl a samozřejmě v první řadě netištěné, zato inscenované drama nebo jiný básnický žánr. Přesto se těmto ani dalším performativním žánrům primárně nevěnujeme. Důvod pro tuto dramatickou redukci pojmu literatury uvádíme trojí. Dva jsou pragmatické: divadelní cenzura byla až dosud v české teatrologii studována soustavněji a věcněji než cenzura tištěné literatury, takže o ní existuje jisté odborné povědomí. Zároveň představuje tak rozsáhlou a z hlediska pramenů nezávislou oblast, že by to fakticky znamenalo zdvojnásobení naší už tak rozsáhlé práce. Poslední důvod je metodologický: knihtisk jako masové médium, které svá sdělení šíří z jednoho místa v prostoru a čase prostřednictvím identických materiálních kopií s velmi dlouhým časovým trváním širokému okruhu empirických adresátů, nutně podléhá jiným procedurám filtrování, dohledu a cenzurování než žánry performativní. Jejich cenzuru by proto bylo nutno studovat i vykládat poněkud jinak než tu tiskovou. Jak, to naznačuje několik případových studií, které oblast tisku překračují směrem k situacím a médiím performativního sdělování textů (obvykle písňových nebo dramatických).

Tisk není výhradním atributem literatury a texty náležející do literární domény nejsou tím jediným, co tisk zprostředkovává. Je to zvláště očividné v případě periodik, která jsou dnes v obecném povědomí spojena více s politickou než s literární diskusí, jakkoli by bez periodik nebyla možná literární kritika a mnohé další vrstvy moderního literárního života. Ani v případě neperiodických publikací není nutno poukazovat na extrémní příklady, jako jsou matematické tabulky, aby bylo doloženo, že knihy nejsou totéž co literatura, byť jsou dnes jejím symbolem. Pro náš výklad jsme z toho vyvodili následující konsekvence: Co nejpřesněji se v rámcových kapitolách snažíme postihnout normativní základnu i praxi cenzurování neperiodických publikací. V dalším kroku pak na daném teritoriu ohledáváme především ty oblasti výpovědí, významů a estetických elementů, kde se cenzura knihy jako média dotýká literární komunikace v užším slova smyslu. V případě periodického tisku se snažíme postihnout alespoň základní rámce jeho společenské regulace a v obecnosti poukázat na to, kde se tato regulace dotýká spisovatelů, literárních textů a žánrů anebo podmínek pro šíření literatury či pro literární diskusi. I když lze za obecnou tendenci přítomné knihy pokládat koncentraci zájmu na cenzuru neperiodických tisků, v jednotlivých obdobích se centrum výkladu může posouvat k novinám a časopisům, jsou-li z nějakého důvodu pro literární kulturu příslušné doby anebo pro proměny cenzurního fungování zvláště významné.

K pojetí literární cenzury v přítomné knize

Pojetí literární cenzury, inspirované přístupem zmíněné literární teoretičky Beate Müllerové, vychází z vědomí, že existuje celá škála různých typů, vrstev a situací **sociální regulace literární komunikace**. Může se jednat o institucionální cenzuru, jíž se v naší práci věnujeme především, existují však i jiné, nepřímé prostředky, jimiž stát reguluje a ovlivňuje proces literární komunikace. Těmto většinou ekonomickým nástrojům se věnujeme spíše okrajově. Měkčí podoby sociální regulace literatury se odehrávají v rámci vyjednávání různých aktérů literární komunikace, krajní podobu pak představuje zmíněná bourdieuovská regulace plynoucí z logiky pole.

Východiskem pro zacházení s ústředním pojmem se autorskému kolektivu stala pracovní definice, podle níž se institucionalizovanou literární cenzurou rozumí soubor procesů administrativní kontroly a regulace té literární komunikace, která se uskutečňuje prostřednictvím tištěných médií v okruhu mocenské dominance určité společenské autority (státu nebo některé jeho složky typu armády, školství, dále církve, města, politické strany, společenského hnutí). Těchto autorit může působit v kontextu jedné kultury v jeden historický moment více. Jejich působení na literární komunikaci se přitom buď doplňuje a posiluje, nebo se dostává do rozporu. Případných regionálních i dalších kontradikcí mohou účastníci literární komunikace využívat k narušování cenzurního procesu. Každá společenská autorita zaměřuje kontrolní procesy jednak dovnitř vlastní mocenské domény, jednak na rozhraní mezi interním prostředím a jeho okolím (například na úrovni státu jde o předběžnou cenzuru na jedné straně a cenzuru importovaných tisků na straně druhé). Procesy administrativní kontroly literární komunikace se řídí psanými i nepsanými normami právní, ideologické, morální a estetické povahy. Jsou vedeny ideálem kulturního řádu a společenského blaha (obecného zájmu), který zastávají kulturní elity spojené s danou společenskou autoritou. Kontrola je iniciována byrokratickými institucemi, jež se vnitřně organizují k naplnění příslušného ideálu. Delegováním kontrolních funkcí na externí subjekty a anticipací cenzurních zásahů je výkon cenzury rozptylován do celého literárního prostoru, kde se projevuje autocenzurou, preventivními zásahy redaktorů apod.

V byrokratických institucích cenzury může (ale nemusí) být kontrola komunikace literární (knižní produkce beletristického zaměření, literárních časopisů) a neliterární (například politického tisku) organizačně nebo personálně oddělena. Bez ohledu na tuto skutečnost chápeme jako literární cenzuru tu část cenzurních procesů, které se dotýkají textů považovaných pro tu kterou dobu za texty literární. Cenzura pracuje s odstupňovanou škálou zásahů do různých fází komunikačního procesu, směřuje proti autorovi, nakladateli, textu či jeho paratextům (recenzím, inzercím apod.), proti tiskaři, distributorovi, institucím archivujícím a zpřístupňujícím textové dědictví (zejména proti knihovnám, ale také muzeím či památníkům) anebo proti čtenáři. Aktivity cenzury vedou k vynětí textu z veřejné komunikace, k vyřazení textu z kulturního archivu, ke změně textu, k limitování a selektivní organizaci přístupu různých skupin adresátů k textu (vzdělanci versus lid, dospělí versus děti), ke změně autorských a čtenářských návyků. Patří k nim také

přidělování práva mluvit, koncesní nebo kvazikoncesní systémy, které určitým subjektům umožní vydávat časopis, stát se nakladatelem nebo knihkupcem, zařadit se mezi spisovatele (pokud je s tímto stavovským postavením spojeno určité formální či neformální právo publikovat), zatímco jiným subjektům je stejné právo upřeno či odňato. Všechny tyto zásahy či aktivity mohou být preventivní, nebo následné, selektivní, nebo plošné. Avšak jejich účinky jsou vždy dočasné – mohou být vystaveny revizi při nejbližší změně cenzurního řádu. Texty, významy, styly, autorské i čtenářské strategie a estetické či další kulturní hodnoty kolidující s normativním systémem cenzury jsou v průběhu cenzurního procesu nahrazovány texty, významy, styly, strategiemi a hodnotami jinými, konformními vůči sledovaným normám. Sama literární cenzura má přitom povahu komunikačního procesu se zpětnou vazbou. Vede k permanentnímu vyjednávání mezi pozicemi zúčastněných aktérů i ke stálejší proměně jejich strategií v tomto procesu (tj. k vývoji autorské, čtenářské, nakladatelské i cenzurní praxe).

Cenzurní akt je vždy kontextově situovaný. Za určité společenské, kulturní, historické situace proto texty nabývají kritických významů, které za odlišných okolností nemají. Proto také velké společenské změny anebo jiné rychlé a hluboké posuny těchto kontextů vyvolávají potřebu podrobit textové zásoby, které dříve cenzurou prošly, novému posouzení – recenzurování. Působení literární cenzury si uvědomují všichni účastníci literární komunikace. Zvyšuje zájem o cenzurované texty a obsahy, vede k budování neveřejných (paralelních) komunikačních oběhů nebo k přemístění části literární komunikace do exilu. Literární cenzuru doprovází legitimizační a delegitimizační diskurz, přičemž druhý z nich je v některých typech cenzurních systémů sám prominentním cílem cenzurní aktivity (kritika cenzury je cenzurována). Literární cenzura působí v kontextu dalších institucí kontrolujících a regulujících literární komunikaci, k nimž patří zejména literární kritika, literární trh, instituce reprodukce literárního kánonu (škola, knihovna). Působení těchto institucí může mít v určitých případech stejné důsledky jako sama cenzura, avšak totožné s ní nejsou.

Autocenzurou pak v přítomné knize rozumíme typy vědomých úprav vlastního díla, anticipující případné zásahy institucionální cenzury, zároveň však zahrnující i moment nedobrovolnosti či přinucení. Tím se v našem pojetí liší od prvků strukturální regulace, které jsou důsledkem přizpůsobení výpovědi logice samotného kulturního pole a jichž si subjekt výpovědi nemusí být vědom. Toto pojetí autocenzury souvisí s tím, že svůj předmět pojímáme jako jev povýtce sociální. Stranou proto ponecháváme celou linii psychologických konstrukcí tohoto pojmu či jeho implikací pro duševní život jednotlivce i pro psychologii umělecké tvorby. Na počátku této linie leží koncepce Sigmunda Freuda, v níž se cenzurou nazývá regulace a transformace nevědomých hnutí a pudových tužeb na hranici mezi nevědomím a vědomím, prováděná Nadjá jako kritickou instancí, svědomím Já.[19] O snu tak můžeme v kontextu jeho učení uvažovat jako o produktu cenzury, která eufemizuje a transformuje hlubinné obsahy nevědomí ve společensky přijatelný, byť z hlediska originálních snových myšlenek a hnutí deformovaný symbolický text. Tato

19) Sigmund Freud: „Psychologie masy a analýza Já“, in týž: *O člověku a kultuře*, přel. Ludvík Hošek, Jiří Pechar, ed. Jiří Stromšík, Praha, Odeon 1989, s. 210–275, zde s. 244.

představa nemá přitom daleko k produktivním účinkům cenzury, jak o nich pojednává přítomná kniha, ani k ezopskému kódování literárních textů.

S ohledem na uvedenou definici literární cenzury každá z rámcových kapitol přiměřeně povaze zkoumaného období a postupu vlastního výkladu zohledňuje následující okruhy dat a problémů:

1) Historické, společenské, kulturní kontexty. Jedná se o elementární rámce literární komunikace, otázku rozvoje vzdělávacích institucí a přístupu populace ke knihám a k periodickému tisku. Pozornost je rovněž věnována profilu knižní produkce a stavu knižního trhu, dimenzím dobového čtenářství atp. Snahou je charakterizovat tyto kontexty i pomocí relevantních statistických údajů.

2) Diskurz o cenzuře. V příslušných pasážích půjde o zakotvení cenzurních institucí a norem v obecném civilizačním či kulturním projektu daného období a o vhled do dobového uvažování o roli cenzury, ať už v něm převažuje legitimizační, anebo delegitimizační diskurz – tedy vyjadřování postojů, podle nichž cenzurování je, anebo není v obecném zájmu.

3) Cenzurní systém. Cílem je postihnout, které instituce jsou zapojeny do cenzurování, popsat jejich vnitřní uspořádání, funkce i jejich vzájemné vztahy a odlišit jejich role v procesech předběžné a následné cenzury. Z normativní složky cenzurního řádu zachycujeme především podobu a proměny tiskového zákonodárství a dále hlavní instituty trestního i občanského práva, které jsou při kontrole neperiodického i periodického tisku využívány, jakož i ta ustanovení ústavního pořádku, která vymezují prostor společenské kontroly literární komunikace v největší obecnosti. Co nejpřesněji pak přibližujeme dekrety, výnosy, vyhlášky a interní předpisy nebo programové dokumenty cenzury. Vycházíme přitom z předpokladu, že kromě svého významu v kontextu ostatní legislativy či předpisů získávají tyto dokumenty význam rovněž v kontextu cenzurní praxe – tehdy, když jsou cenzurním aparátem interpretovány a vztahovány k literárnímu materiálu. Zajímá nás personální obsazení cenzurujících institucí, zvláštní pozornost věnujeme kvalifikacím a kompetencím osob provádějících cenzurování, kritériím jejich výběru, formám jejich disciplinace.

4) Cenzurní praxe. Zaměřujeme se na cenzurování neperiodických tisků a v přiměřené míře i periodik. Tam, kde je to možné, se snažíme působení cenzury kvantifikovat nebo pomocí kvalitativního hodnocení vztáhnout k rozsahu dobové knižní a literární produkce, k profilu literárního trhu apod. Rovněž se pokoušíme o statistickou či typologickou analýzu seznamů prohibit, pro období do roku 1945 věnujeme pozornost i jazykové stránce textů. Bereme v úvahu sociální diferenciaci publika, zaměření cenzury specificky vůči populární literatuře, literatuře pro děti, „minoritním“ podobám literatury. Čtenář má získat představu, zda působení cenzury zasahuje do literárního pole pouze okrajově, nebo prostupuje většinou jeho rozlohy. Formou souhrnné analýzy i hojným uváděním dokladů těch textů či paratextů, jež se cenzura snaží z literární produkce eliminovat, neboť se z jejího hlediska jeví jako nepřijatelné či nežádoucí, jsou pojmenovávána tematická, motivická, žánrová a stylová těžiště působení cenzury.

5) Místa regulace, strategie účastníků. Čtenář má z jednoho či více míst výkladu v rámcové kapitole pochopit, jakou cestou procházelo v dané době literární dílo od svého

vzniku až do chvíle svého zařazení do fondů knihoven či uložení v distribuční síti a jak po této cestě byla rozložena místa cenzurní intervence. Nepoužívá se jedno společné teoretické schéma literární komunikace; cílem je vyjít z představy hlavních pólů komunikačního procesu a přibližovat jejich konkrétní historické formy a instance. Potenciální místa regulace nejsou pojednávána systematicky. Všímáme si těch, jež mají podle nás pro dané období větší důležitost. Při přibližování strategií, jimiž aktéři v literárním poli na působení cenzury reagují, bereme v úvahu nejen perspektivu autora, ale pokud možno také vydavatele, čtenáře, textu a podobně. Vyhledáváme historické příklady produktivních důsledků existence cenzury.

Druhé základní pásmo knihy, sestávající z případových studií, umožňuje explikovat dobový cenzurní řád v detailu. Má svou problémovou povahou rozšířit, dynamizovat a také problematizovat syntetizující výklad rámcových kapitol, jenž nutně tenduje k přehledovosti a linearitě. Podle tématu a vztahu k rámcové kapitole lze zařazené případové studie rozdělit do několika typů (přičemž konkrétní studie může být kombinací více typů):

a) Rozšiřující. Doplňují výklad o institucionalizované cenzuře výpravami do vedlejších oblastí, kterými se již rámcové kapitoly při svém primárním zaměření na literární komunikaci prostřednictvím tisku nemohou soustavně zabývat, ať už je to scénické provádění literárních děl nebo dění v institucionálních a sociálních podprostorech státu, jaké představuje kupříkladu školství se svými funkčně i organizačně specializovanými knihovnami a korpusy výukových materiálů. V jedné z případových studií tak sledujeme několik vln purifikace školních knihoven v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století, a to jako součást řetězce regulačních a seberegulačních aktivit rozložených v prostoru, který sahal od centrálních i lokálních školských úřadů přes učitelské spolky až po literární trh, reprezentovaný nakladateli, knihkupci – a nakonec i autory povídek pro děti či adaptátory děl klasiků pohádkového žánru. Pokud se týká performativních žánrů, studie o tom, jak se Vladimír Merta v sedmdesátých a osmdesátých letech vyrovnával s omezeními pro různé typy koncertních vystoupení, poukazuje k rizikům i příležitostem, jež rozptýlená cenzurní soustava období tzv. normalizace přinášela nejen písničkářům, ale i dalším umělcům, kteří prezentovali texty scénicky.

b) Příkladové. Zblízka na určitém konkrétním případu ukazují ty rysy dobového cenzurního řádu nebo typické dobové situace cenzurování, které jsou v rámcových kapitolách zachyceny jen v obecném shrnutí. Studie tohoto typu ukazují na vnitřní členitost a dynamiku dobových cenzurních řádů a formou teoretické diskuse, která pro rámcové kapitoly není typická, i na metodologickou podmíněnost zvolené interpretace. Snahou rovněž bylo podat pokud možno netradiční pohled na prominentní, známé případy, osobnosti nebo díla, která nepředstavují jen důležité momenty literárních dějin, ale často také spoluurčují náš názor na cenzuru všeobecně nebo její fungování v konkrétním kontextu. Jedna z případových studií tak například ukazuje, k jakým argumentačním strategiím a taktizování při jednání s cenzurními institucemi byl nucen ten literát předbřeznové doby, který – tak jako Václav Hanka, o němž studie pojednává – vydával díla starší literatury. Jako editor mohl totiž na rozdíl od autorů původních děl vydávané texty jen obtížně přizpůsobovat aktuálním pravidlům cenzury i literárního pole. Chtěl-li jejich vydání prosadit, musel obratně volit, zda se obrátí k pražské cenzuře, vídeňské cenzuře – anebo k oběma naráz, musel aktivizovat síť kontaktů, které propojovaly středoevropské literáty,

intelektuály i cenzory, a vyjednávat v průběhu (často velmi dlouhého) cenzurního řízení i řešení specifických konfliktů jazykově českého literárního prostředí. Jiná ze studií přibližuje podíl protektorátní cenzury na konstituování básnické prvotiny Jiřího Koláře, sbírky *Křestný list*. Ukazuje, jak do jejích příprav zasáhla proměna cenzurního systému, k níž došlo v polovině roku 1941, a zamýšlí se nad důsledky, které změna tvaru sbírky mohla mít pro recepci autorova díla. Lze se domnívat, že cenzura v Kolářově rané sbírce potlačila vrstvu politických motivů a oslabila tak její souvislost s proudem národně politické poezie, který dominoval recepci českého básnictví první poloviny čtyřicátých let.

c) Strukturální. Poslední typ případových studií má za úkol vyjít vstříc dekonstruktivistickému rozšíření teorie cenzury do „měkkých" oblastí strukturální regulace a akcentům *new censorship* na produktivitu cenzurního působení. Zde se dostávají na řadu i ty případy zablokování literární komunikace, které rozhodně nelze považovat za důsledek zásahu institucionalizované moci a jež tak svou povahou leží mimo zorné pole rámcových kapitol, dále rozbory literárních děl, která vznikla jako instrument nebo důsledek cenzury, anebo případy selektivního zacházení s texty či recipienty, které mohou být prostřednictvím svého uvedení do vztahu k cenzuře lépe pochopeny samy o sobě nebo mohou vrhnout jisté světlo na bezprostřední historický a kulturní kontext svého vzniku. Patří sem studie o překladech dramat Václava Havla do angličtiny a o dramatických textech, které si na základě těchto překladů a v rozporu se snahou Havlovy překladatelky prosadit respekt k autorovým autointerpretacím vlastních děl jako filozofických, nikoli politických textů vytvářeli američtí divadelníci. Je samozřejmostí, že každý překlad provádí transformaci určitého díla z významového a výrazového kontextu originální kultury do významového a výrazového kontextu kultury recipující. Tím, kdo tento proces aktivním výběrem z možných významových variant a výrazových prvků řídí, není kultura zdrojová, ale přijímající – ta, která si příslušný text prostřednictvím překladu apropriuje podle svých aktuálních estetických norem. Podobně nemůže být sporu o tom, že drama jako literární text tvoří vždy pouze jeden z pramenů konkrétní inscenace a je v divadelní praxi podrobováno permanentním úpravám, odpovídajícím proměnám divadelní poetiky i záměrům konkrétního režiséra či inscenačního kolektivu. Tato nestabilita, nemožnost fixovat text přiléhá obecně jako komunikační dispozice ke všem performativním žánrům, týká se scénické prezentace poezie stejně jako koncertů, kde zaznívají písně, nebo divadla libovolného žánrového zaměření. Za představením textových variací na dramata Václava Havla v prostředí angloamerického divadla a sporů jeho překladatelky s inscenátory těchto dramat se nicméně rýsuje otázka, nakolik představovaly ideologické a kulturní stereotypy období studené války filtr, který efektivně a nad rámec jednotlivých inscenačních příležitostí blokoval při přechodu z lokálního do globálního komunikačního prostředí určité poetické i významové vrstvy Havlových textů.

Studie posledně zmíněného typu rovněž prověřují konkrétním materiálem abstraktní úvahy o kontinuitách vedoucích od reglementující logiky pole k cenzurujícím institucím. Mohou též poskytnout příležitost k úvahám, nakolik jsou metodologické návrhy teoretiků *new censorship* schopny absorbovat zpětnou vazbu z jiných historických kontextů, než je liberálnědemokratický prostor angloamerických zemí současného Západu.

Otázky **strukturální regulace** patří k těm, které v přítomné knize stojí na pomezí všech výkladových pásem. Implicitně či explicitně se jich vedle příslušných případových

studií dotýkají i rámcové kapitoly a poukazuje na ně také doplňkové pásmo infoboxů. Podobné postavení v tematické struktuře knihy mají projevy **nestátní cenzury** nebo **speciálních cenzurních systémů**, jaké se rozvíjejí uvnitř komplexních státních organizací typu školství. Za nestátní cenzuru konvenčně označujeme ty (z hlediska krásné literatury významné) momenty regulace slova a tisku, k nimž dochází v rámci společenských hnutí, církví či politických stran. Jde o projevy regulace tisku a vyjádření, které geneticky (v případě církve, která až do poloviny 19. století na státem organizované institucionální cenzuře spolupracuje) nebo z hlediska mocenského potenciálu příslušného hnutí či instituce mají blízko ke státní cenzuře. Hnutí, politické strany nebo náboženské komunity udržují svou vnitřní jednotu mimo jiné tím, že své stoupence podrobují normám ideologické, teologické anebo estetické ortodoxie a formálně či neformálně trestají takové jejich jednání, které se aktuální ortodoxii vymyká. Děje se tak jak v hnutích, která mají podobné cenzurní mechanismy institucionalizovány, jako je katolická církev se svým kodexem kanonického práva, detailně stanovujícím odpovědnost ordinářů diecézí za literární tvorbu příslušníků kléru i za obsah četby věřících, tak ve skupinách, kde k podobnému sjednocování dochází ad hoc. V každém hnutí zároveň vznikají názorové proudy odlišující se svým pohledem na příslušnou ortodoxii, navzájem o ní polemizující a pokoušející se – mimo jiné intervencemi s cenzurními účinky – dosáhnout toho, aby se jejich pojetí prosadilo jako oficiální učení hnutí jako celku. Nejvýraznější sondu do oblasti té nestátní regulace literární komunikace, kde regulujícím subjektem je národní hnutí, v přítomné knize představuje případová studie o tzv. národním soudu nad Karlem Sabinou. Pojednává o tom, jak příslušné společenské hnutí vylučuje ze svého středu na okraj literárního pole autora, který se provinil proti jeho ortodoxii – „zradil“ hodnoty hnutí. Z konkrétně historického pohledu obnažuje úspěch nejen diskurzivního, ale i faktického vyloučení Sabiny z české kultury i společnosti jak mocenskou sílu českého národního hnutí v sedmdesátých letech 19. století, tak i protiklad mezi jeho hodnotovým rámcem a hodnotovým rámcem tehdejší státní cenzury.

Pozornost věnovaná strukturální regulaci, nestátní cenzuře a vedlejším cenzurním systémům se v přítomné knize období od období liší. Tato proměnlivost souvisí – kromě individuálního přístupu autorů rámcových kapitol a redaktorů jednotlivých částí knihy, limitované kapacity celého autorského kolektivu i aktuálního stavu bádání v příslušných oblastech literárních či kulturních dějin – rovněž s rozsahem institucionální státní cenzury v příslušné dějinné etapě a s jejím vnímáním ze strany dobové literární veřejnosti. Platí totiž, že kde je působení institucionalizované cenzury zvláště extenzivní, poutá k sobě obzvláště intenzivní pozornost účastníků literárního procesu. Naopak tam, kde se státní cenzura jako pomyslné centrum regulativních aktivit moderní literární kultury vytrácí, vystupují (i pro současníky) do popředí jiné překážky komunikace.

Tento mechanismus může vyvolávat dojem, že se státní cenzura, nestátní cenzura a strukturální regulace vzájemně nahrazují: existuje-li institucionalizovaná cenzura, neexistuje strukturální regulace, slábne-li státní cenzura, nabývá na síle nestátní atd. Tak tomu však není. Příslušné síly nezačínají působit až tehdy, kdy se institucionální cenzura z kulturní komunikace stahuje. Z principu ji doprovázejí vždy. Nelze ani říci, že by státní cenzuru nahradily, protože jejich účinky v procesu komunikace jsou mnohdy jiné, než je „zastavování“ textů, významů či forem před vstupem do globálního komunikačního toku

nebo jejich vyřazování z něj – tedy ty účinky, které si typicky spojujeme s působením státní reglementace komunikace a vypovídání. Strukturální regulace a priori a z velké části i pod hladinou společenského vědomí limituje pole potenciálních výpovědí, které mají šanci vzniknout a dospět k sluchu současníků. Účinky nestátní cenzury jsou obvykle mnohem lokalizovanější v prostoru a méně stálé než účinky cenzury státní. V dobách, kdy je intenzivní, může nicméně institucionalizovaná státní cenzura na tyto účinky a síly navazovat, takže nestátní cenzura i strukturální regulace se v ní více či méně propojují.

Ani rámcové kapitoly v celém svém rozsahu, natož případové studie – a mezi nimi zvláště ty věnované problémům strukturální regulace – nemají normativní ambice ve vztahu k pojmu cenzury. Nehodlají autoritativně rozhodovat, co z projevů literárního jednání, o nichž se v nich pojednává, ještě rozhodně je a co už naopak není cenzurou. Jejich smyslem je poukázat na pletence regulací a selekcí, které se jako vlny šíří literárním prostorem a způsobují mimo jiné to, že určité jednání v určitém kontextu cenzurních implikací nabývá a v jiném zase ne. Spolu s Beate Müllerovou (a jejím prostřednictvím s Ludwigem Wittgensteinem, jehož konceptu rodových podobností se Müllerová dovolává) chceme pracovat v měkkých škálách ubývání a přibývání, přeskupování a nahrazování příznaků, které teprve až ve svém souhrnu situují určitý jev na okraj či do centra příslušného okruhu fenoménů.[20] Je tedy samozřejmým východiskem našeho výkladu, že veškerá komunikace se děje pod mnohonásobnou sociální regulací a že tato regulace přechází v cenzurování postupně, takže určité jednání se může **více** či **méně** stávat cenzurou a mít její důsledky v závislosti na historickém i individuálním kontextu.

Příkladem může být rozhodování v redakcích periodik a nakladatelství o tom, jaký text vydat a jakou jeho úpravu si případně na autorovi jako podmínku otištění či vydání vynutit. Pojetí cenzury, na němž se dohodli autoři přítomné knihy, obecně toto rozhodování v mediálních organizacích s cenzurou nespojuje. Jak ovšem interpretovat situaci, kdy určité literární dílo, zpětně pokládané za výsostnou hodnotu a formativní složku literárního kánonu, nemůže ve své době nalézt vydavatele? Nejde právě v této situaci o ukázku strukturální reglementace literární komunikace, kterou je účelné vztáhnout k pojmu cenzury, protože její účinky jsou stejné? Zařazením některých kapitol do pásma případových studií chceme tento typ úvah podnítit.

20) B. Müllerová: „Cenzura a kulturní regulace: mapování terénu“, cit. dílo, s. 234–235.

Diskurz svobody slova jako lidského práva, na jehož pozadí je téma cenzury dodnes reflektováno a který se (vztažen k literární komunikaci v českých zemích) jako jedno z průchozích témat vine celou přítomnou knihou, byl poprvé vyjádřen v „ústavě“ dánské vlády Johanna Friedricha Struenseeho z roku 1770 o svobodě tisku a poté v pařížské Deklaraci práv člověka a občana z 26. srpna 1789. Deklarace ve svém pátém paragrafu hlásala, že „zákon má právo zakazovat pouze činy škodlivé společnosti“, což tehdy i poté implikovalo potřebu nezanedbatelného společenského nebo expertního konsenzu o tom, které činy to jsou. Vyjadřovala základní koncept západních společností spočívající v tom, že „svobodné sdělování myšlenek a názorů je jedním z nejcennějších práv člověka“. Nezaručovala však bezbřehou svobodu slova, nýbrž jen to, že „každý občan může tedy svobodně mluvit, psát, tisknout, jest se mu však zodpovídat za zneužívání této svobody v případech zákonem stanovených“ (§ 11).[21] To také odlišovalo jeden z prvních ústavních textů Francouzské revoluce od ústavy Spojených států, jejíž slavný první dodatek z roku 1791 zakázal americkým vládám „vydávat zákony omezující svobodu slova nebo tisku“[22] a zakotvil tak odlišné pojetí svobody slova a médií.

Název anonymního spisu *Zurückfoderung der Denkfreyheit von den Fürsten Europens die sie bisher unterdrückten. Eine Rede* (1793) filozofa Johanna Gottlieba Fichteho žádal mocnáře Evropy o „vrácení“ svobody myšlení a slova. Vidíme, že ve Fichteho době bylo již možné o svobodě slova uvažovat jako o čemsi, co je aktuálně ztraceno, nebo dokonce odcizeno, co je však ve své podstatě nadčasovým a nezcizitelným právem všech. Skutečnost, že byl spis mladého filozofa zakázán, svědčí zároveň o tom, že v devadesátých letech 18. století se přechod ke společenským vztahům založeným na přirozeném právu ve střední Evropě zpomalil, a to z obavy, aby se tak nenarušoval stávající sociální řád a neohrožovala monarchie jako forma řízení státu. Cenzurování samotné diskuse o svobodě slova se v tomto kontextu prezentovalo jako nástroj stabilizace, jako způsob, jak čelit hrozbě, která z francouzské Deklarace práv člověka a občana vyplývala.

V tomto raném okamžiku moderní doby se také vyjevil základní rozpor mezi svobodou jednotlivce a stabilitou společnosti jakožto obecným zájmem všech. Arthur Schopenhauer parafrázoval pařížskou deklaraci lidských práv slovy „každý má právo dělat cokoli, čím nikoho nepoškodí“.[23] Které verbální činy nebo umělecké texty jsou neškodné a které naopak škodlivé, to je od konce 18. století v evropských demokraciích až podnes předmětem nekončícího dohadování, věcí sociálně, historicky, literárně a ideologicky podmíněné interpretace. V praxi to znamená mimo jiné i to, že když jedna společenská skupina, byť

21) „První francouzská Deklarace práv člověka a občana (26. srpna 1789)“, in Daniela Tinková (ed.): *Zrození občana. Antologie dokumentů z Francouzské revoluce*, Praha, Academia 2015, s. 62–64.
22) „Ústava Spojených státu amerických“, in George B. Tindall, David E. Shi: *Dějiny Spojených států amerických*, přel. Alena Faltýsková a kol., Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1996, s. 792–804, zde s. 799.
23) Arthur Schopenhauer: *Parerga a paralipomena*, Malé filosofické spisy, sv. 2, přel. Milan Váňa, Pelhřimov, Nová tiskárna Pelhřimov 2011, s. 132, § 121.

poměrně malá a radikální, úspěšně prosadí svůj kulturní projekt do státní agendy a podaří se jí ho promítnout do platné legislativy, může nesouhlas s tímto projektem narazit na hranice svobody sdělování myšlenek. Svoboda vyjádření tedy není fixní veličinou, proměňuje se v závislosti na historickém kontextu a je rámována diskurzem o obecném zájmu společnosti a o tom, co ho narušuje. Můžeme zobecnit, že v krizových situacích nebo v dobách nového společenského projektu se poměr mezi svobodou slova a obecným zájmem vyvíjí na úkor individuálních svobod, kdežto v době společenské stability naopak ve směru rozšiřování možností každého jednotlivého člověka a umělce.

Diskurz svobody slova a hledání hranic této svobody představují konstantní základ kulturní situace v celém období oněch dvou a půl století, po něž regulaci literárního vyjádření v prostoru mezi obecným a individuálním zájmem sledujeme. Na pozadí těchto konstant probíhají historické změny. Dvojice velkých mediálních změn historický interval přítomné knihy přibližně rámuje. V návaznosti na vůdčí francouzské představitele oboru dějin sociální komunikace prostřednictvím tisku (neboli dějin knihy) o nich mluvíme jako o **druhé a třetí revoluci knihy**.[24] První takovou revoluci znamenal vynález knihtisku v 15. století. Druhá revoluce knihy začíná v českých zemích v poslední třetině 18. století a je především revolucí čtení, neboť její podstata spočívala zejména v rozšíření publika a prudkém nárůstu množství dostupných tisků.[25] Na konci 18. století se funkce knih a tisku obecně proměnila. Kniha se podílí na vytváření publika, jež se postupně zapojuje do diskuse o věcech veřejných čili o politických otázkách. Jürgen Habermas tento vývoj analyzoval jako přechod od (šlechtické) reprezentativní veřejnosti k veřejnosti občanské: „Proces, v němž je vrchnostensky reglementovaná veřejnost osvojována publikem rozvažujících soukromých osob a v němž se etabluje jako sféra kritiky veřejné moci, se uskutečňuje jako přeměna funkce literární veřejnosti, která je již vybavena institucemi publika a platformami diskuse.“[26] Spojen s tímto vývojem se zmíněný nárok na svobodu slova stal základnou nové kulturní a literární situace.

Naše kniha končí svůj výklad třetí revolucí knihy, spojenou s nástupem internetu jako interaktivního masového média. V tomto teprve se rýsujícím modelu literární komunikace ztrácejí tradiční gutenbergovské pojmy jako autor, tiskař, knihkupec či nakladatel své dřívější kontury. Z hlediska dohledu a kontroly se objevují zcela nové problémy, o kterých se vášnivě diskutuje. Internet představuje globální médium v tom smyslu, že zcela eliminuje faktor geografických vzdáleností a poskytuje takové technologické příležitosti k univerzálnímu šíření i vyhledávání informací, které právní, kulturní i represivní systémy jednotlivých států jen stěží a jen zčásti mohou dostat pod svoji kontrolu. Na druhou

24) Základní význam mají publikace Frédéric Barbier (ed.): *Les trois révolutions du livre. Actes du colloque international de Lyon/Villeurbanne (1998)*, Bordeaux – Genève, Societé des bibliophiles de Guyenne – Droz 2001; týž: *Histoire du livre*, Paris, Armand Colin 2000, s. 169–258. Z perspektivy dějin čtení srov. Roger Chartier, Guglielmo Cavallo: „Einleitung“, in tíž (eds.): *Die Welt des Lesens. Von der Schriftrolle zum Bildschirm*, Frankfurt am Main – New York, Campus 1999, s. 9–57, zde s. 39–48.

25) R. Chartier, G. Cavallo: „Einleitung“, cit. dílo, s. 42. Na rozdíl od Frédérica Barbiera vidí Chartier a Cavallo tuto „čtenářskou revoluci“ jako víceméně nezávislou na technických inovacích.

26) Jürgen Habermas: *Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*, přel. Alena Bakešová, Josef Velek, Praha, Filosofia 2000, s. 118. Přehled o kritické reflexi Habermasova konceptu veřejnosti, a zejména jeho přílišného zjednodušení v několika ohledech, poskytuje např. Luke Goode: *Jürgen Habermas. Democracy and the Public Sphere*, London – Ann Arbor, Pluto Press 2005, s. 29–55.

stranu, digitalizace usnadňuje plošnou kontrolu informačního toku, jeho pozměňování či blokaci v hlavních uzlech sítě. Na rozdíl od tradičních masových médií, počínaje knihtiskem a konče televizí, internet narušuje přehradu mezi kategoriemi mediálních producentů a konzumentů. V podstatě každý může nejen psát i číst, ale také publikovat a distribuovat textová a multimediální sdělení. Digitální mediální produkty zbavené materiálního substrátu kolují po světové počítačové síti spontánně a nahodile. Jejich zvládnutí například formou selekce a hierarchizace informací se stalo největší ekonomickou příležitostí pozdně moderní společnosti a zdrojem vysokých zisků globálních technologických firem. Lze mít jen málo pochybností o tom, že téma cenzury v tomto kontextu brzy získá opět na aktuálnosti. Otázka, jakým způsobem se tak stane a jak na nové podoby cenzury lidstvo odpoví, však leží již za historickým obzorem naší knihy.

Doba trvání moderní literární kultury, vymezená oběma mediálními revolucemi, je v knize periodizována pomocí mezníků souvisejících s proměnami cenzurního řádu. Periodizace obecně patří k nejnáročnějším úkolům literární historie a způsob, jak se s tímto úkolem vyrovnat, nesnadno hledal i kolektiv spoluautorů přítomné knihy. V průběhu práce jsme zkoušeli různé modifikace periodizačního řešení, s nímž jsme jako s hypotézou do projektu vstupovali. Vracející se otázkou například bylo, jak pracovat s obdobími válek, výjimečných stavů nebo společenských převratů. Pro tyto situace platí, že se náhlou absencí či naopak vystupňováním cenzurního dohledu vymykají tomu, co je v dané oblasti běžné před nimi i po nich, v dobách stability. Nabízela by se proto možnost pojímat tyto zlomy nebo „švy“ jako samostatné periodizační celky. Jde ovšem o období krátká, chaotická a z hlediska proměn cenzurního systému přechodová či jinak atypická. Z toho důvodu nakonec převážil model, v němž jsou zmíněná období podřazena větším periodizačním celkům jako specifické „mezihry“, což se týká kupříkladu revolučních měsíců 1848–1849, první světové války (1914–1918), ale i dalších historických momentů na okrajích i uvnitř zvolených období (příkladem může být pražské jaro roku 1968).

Při stanovování periodizačních mezníků střídáme nejčastěji dvě hlediska: proměnu na rovině normativní složky cenzurního řádu a proměnu na rovině cenzurní praxe. Výrazem **cenzurní řád** přitom označujeme komplexní soubor jevů společenských, politických, kulturních, který má svou složku právní, složku politicko-filozofickou, estetickou, literární, ekonomickou, ideologickou, administrativní atd. Uvedené složky podléhají historickým proměnám, jež mají různou dynamiku: některé mají velmi dlouhé trvání, jiné zase okamžitě reagují na politické události. Ani v okamžicích společenských převratů nedochází ke změnám či rupturám na všech rovinách cenzurního řádu současně.

Příkladem prvního přístupu, odrážejícího proměny normativní složky cenzurního řádu, je rok 1863, kdy vstoupil v platnost nový, liberálně koncipovaný tiskový zákon. Podobný případ představuje rok 1810, kdy byl vydán nový rakouský cenzurní předpis, zdůrazňující ochranu lidového, naivního, kulturně nedospělého čtenáře a reagující na morální paniku, k níž v západní Evropě druhé poloviny 18. století vedl rozmach románové fikce a rozšiřující se přístup širokých společenských vrstev k beletrii. Výklad literární cenzury období státního socialismu pak nezačínáme rokem 1948, kdy byly v důsledku únorového převratu připraveny mocenské předpoklady stalinistické kultury, nýbrž rokem následujícím. Teprve tehdy totiž byla na základě přijatého znárodňovacího nakladatelského zákona provedena etatizace a monopolizace knižního trhu.

Naopak s lety 1918 nebo 1938 okamžik zásadní proměny tiskové legislativy spojit nelze. Volba těchto momentů jako periodizačních mezníků poukazuje k tomu, že pro povahu určitého cenzurního řádu nejsou rozhodující oficiální normy (zákonné či interní), ale až to, jak jsou v praxi všemi příslušnými správními, administrativními, justičními, kulturními či literárními institucemi v procesu společenské regulace literární komunikace vykládány a uváděny do souvislosti s literárními jevy. Dobře to ukazuje předěl mezi liberálním cenzurním řádem první a autoritativním cenzurním řádem druhé republiky. Ten nebyl důsledkem změny samotných právních instrumentů, ale prudce se změnil kulturní kontext, v němž byly zákonné předpisy aplikovány a v němž liberální hodnoty a procedury pozbyly svůj étos.

Periodizace výkladů v přítomné knize mohla být i jiná. Pokud se týče první části, pojednávající o období let 1749–1810, po dlouhou dobu bylo ve hře užší pojetí s úvodním mezníkem na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století, kdy se převzetí cenzury státem v habsburské monarchii stalo již zřejmým faktem. Řešení širší, které nakonec dostalo přednost, umožňuje sledovat, jak se přechod institucionalizované cenzury z církevních do státních rukou postupně prosazoval. Dovoluje také podtrhnout dramatické rozdíly mezi barokní a osvícenskou kulturou četby a s nimi i předěl mezi kulturou raného novověku a moderní doby, který je z hlediska námi sledované problematiky konstitutivní. Zcela specifický úsek představuje část poslední, osmá, ohraničená v titulu lety 1989–2014. Zatímco předchozí periody můžeme považovat za relativně uzavřené historické celky (jakkoli připouštíme možnost jejich odlišného vymezení), v případě posledního období je jediným jasným mezníkem rok 1989, v jehož posledních týdnech se velmi rychle zhroutila rozptýlená cenzurní soustava normalizační éry. Naproti tomu rok 2014 neoznačuje žádnou významnou proměnu normativní či praktické složky cenzurního řádu a nehraje ani žádnou roli v procesu třetí mediální revoluce; nejde tedy o závěrečný mezník srovnatelný s vymezeními v jiných částech knihy. Pokud mu můžeme připsat určitý symbolický význam, tak jen v rámci experimentu na poli soudobých dějin. Je to náš pokus odpovědět na otázku, jak daleko (či blízko) k současnosti lze dovést historickou práci. Lze předpokládat, že velká paradigmatická či alespoň kriteriální změna v oblasti společenské kontroly nad literaturou nás teprve čeká. (Doufejme jen, že až k ní dojde, nebude mít čtenář přítomné knihy pocit déjà vu.)

Variabilita periodizačního řešení se netýká jen okrajových částí knihy. Oproti výchozím periodizačním tezím se jinak vyvinula část věnovaná socialistické diktatuře. Nad prvotním záměrem oddělit od sebe padesátá a šedesátá léta na jedné straně a dvě normalizační desetiletí na straně druhé převážilo nakonec celostní pojetí. Navzdory tvrzením starší sekundární literatury[27] o klíčové roli centrální instituce předběžné cenzury v mediálních systémech sovětského typu (sovětský Glavlit, naše Hlavní správa tiskového dohledu – HSTD, respektive Ústřední publikační správa – ÚPS) se ukázalo, že základní systémové rysy literární cenzury v období existence HSTD/ÚPS (1953–1968) a v období po jejím zrušení se od sebe neliší. Také v případě bouřlivých let 1938–1949 dostala nakonec – při vědomí všech odlišností mezi třemi politickými režimy, které se za tuto dobu v českých

27) Srov. Arlen Viktorovič Bljum: *Sovetskaja cenzura v epochu totalnogo těrrora, 1929–1953*, Sankt Peterburg, Akademičeskij projekt 2000.

zemích vystřídaly – akcentace společných rysů přednost před akcentováním rozdílů, které umožňují rozmisťovat v příběhu literární cenzury tohoto přelomového historického období signály diskontinuity. U dvou částí, pokrývajících dlouhou éru liberálního vývoje českých zemí za Rakouska-Uherska a za první republiky, se jako alternativní řešení nabízelo (nádavkem k osamostatnění první světové války jako samostatného celku) rozdělení prvně jmenovaného období do dvou: od roku 1863 do etablování modernismu a od něj do vzniku samostatného československého státu. Šlo by tedy o periodizaci zdůrazňující přechod od národně k moderně koncipované literární kultuře a reakci cenzurního systému na něj. V diskusi se přitom vynořovala také idea opačná, spočívající ve spojení období 1863–1918 a 1918–1938 – takové řešení by samozřejmě akcentovalo níže nastíněné ideálnětypické rysy liberální cenzury.

Počáteční partie každé rámcové kapitoly přinášejí argumenty pro zvolené periodizační řešení a více či méně explicitní diskusi o nich. Nehodláme je proto na tomto místě opakovat. Zde jsme jen poukázali na základní principy i problémy periodizace dějin literární cenzury a na alternativy předkládaného řešení.

Paternalistická, liberální a autoritativní cenzura: ideální typ jako metodologický instrument

Spolu s tím, jak přípravné verze rámcových kapitol procházely kolektivní diskusí, se stávalo stále zjevnějším, že sledovanou problematikou procházejí od začátku do konce společné rysy, které nelze vyložit jen teoreticky jako součást vytyčeného modelu cenzury nebo chronologicky jako součást či důsledek historické změny v procesech cenzurování. Tyto regularity se nedaly ani jednoduše podrobit periodizaci, na jejímž základě je kniha rozdělena do osmi období. Šlo o latentní paralely, analogie a shody, které byly sice signalizovány konkrétními rysy jednotlivých cenzurujících institucí, cenzurních norem či způsobu jejich uplatňování, ale nedaly se na tyto fenomény redukovat, nedaly se s nimi ztotožnit. Pro celky, které takto za empirickou látkou vyvstávaly, platilo, že přesahují dílčí, jakkoli významné proměny jednotlivých vrstev či složek cenzurního řádu, o něž se jinak periodizace výkladu opírá. I když se mezi nimi rýsovaly určité diachronní vztahy v tom smyslu, že na scénu moderních dějin české kultury vstupovaly postupně, bylo zřejmé, že se mezi nimi nejedná o vztah prosté následnosti, ale že jsou přinejmenším od jisté chvíle v pozadí kulturního dění přítomny simultánně. Jejich elementy se v empirické realitě reglementace kultury kombinují a prolínají a mají tendenci se do ní v určitých situacích vracet.

Nástrojem pro uchopení těchto velkých celků v přítomné knize je koncept ideálních typů, jak jej na počátku dvacátého století navrhl sociolog Max Weber.[28] Weber takto pojmenoval „vnitřně jednotné **myšlenkové** obrazy“, které vznikají „stupňováním určitých prvků skutečnosti“ a „sloučením množství jednotlivých difuzních a diskrétních jevů“. V důsledku tohoto stupňování a slučování se ideální typ ve své čistotě „nikde ve skutečnosti empiricky nevyskytuje“. To však – jak praví klasik sociálních věd – není překážkou, ale naopak podmínkou pro jeho využití v historiografii.[29] V ní má ideální typ úlohu poznávacího instrumentu, „mezního pojmu“, který nesmí být zaměňován s historickou skutečností a nemůže sloužit jako schéma, do něhož „by měla být skutečnost zařazena jako **exemplář**“,[30] ale jako takové schéma, jímž je skutečnost „**poměřována**“ v zájmu rozpoznání toho, co je na ní „**specifické**“.[31] Ideální typ je tedy vyjádřením toho, co je konkrétním historickým formám určitého společenského jevu společné, i když tento jev neexistuje jinak než právě v rozmanitosti svých empirických forem.

Abychom se v přítomné knize dobrali jedinečných rysů literární cenzury v každém z osmi období dějin, do nichž je výklad periodizován, konstruujeme tři ideálnětypické modely cenzury: **paternalistický**, **liberální** a **autoritativní**.

1) Paternalistická cenzura. Charakteristický je pro ni koncept užitečné literatury, v níž cenzura tohoto typu spatřuje prostředek vzdělávání, rozšiřování znalostí

28) Max Weber: „Objektivita‘ sociálněvědního a sociálněpolitického poznání“, in týž: *Metodologie, sociologie a politika*, ed. Miloš Havelka, Praha, Oikúmené 1998, s. 7–63, zde s. 43–44.
29) Tamtéž, s. 44.
30) Tamtéž, s. 46.
31) Tamtéž, s. 46, 53.

a pozitivního vývoje společnosti. K nejvýraznějším rysům paternalistického cenzurního systému patří diferencovaný model publika a odstupňovaný přístup k jednotlivým kategoriím čtenářů. Cílem je podřízení četby těch čtenářů, kteří si prozatím neosvojili vyšší kulturní kompetence a nemohli ani prokázat svou konformitu s požadovanými kulturními hodnotami, dohledu státu. Nástrojem řízení četby ve vztahu k jednotlivým vzdělanostním a společenským skupinám je soustava cenzurních verdiktů, stanovující pro jednotlivé texty nebo druhy tiskových materiálů větší či menší distribuční omezení: některé knihy smějí být vydány, ale ne inzerovány, jiné jsou povoleny pouze pro ruce vzdělanců atd. Zejména příslušníci elit mají v systému paternalistické cenzury poměrně dost příležitostí, jak si zakázanou četbu obstarat. Naopak tištěné materiály určené málo kulturně vyspělému publiku jsou podrobeny striktní regulaci.

Paternalistický cenzurní systém se opírá o důsledně uplatňovanou předběžnou cenzuru. Pro tisk, respektive distribuci díla je nutné cenzurní povolení vydané příslušným úřadem. Na tituly bez tohoto povolení se nahlíží jako na zakázané. Cenzorem je zpravidla státem nominovaný expert zevnitř literárního pole (univerzitní profesor, básník), jenž se obvykle k obsahu a tendenci díla, jeho (ne)mravnosti či užitečnosti vyjadřuje na základě vlastního estetického a filozofického názoru, přičemž úřední předpisy, o něž se při hodnocení opírá, mají všeobecnou povahu a nezabývají se ideovými, vědeckými ani estetickými detaily. Importovaná zahraniční produkce prochází kontrolou na základě seznamů cenzurovaných knih, a to pokud možno u hranic nebo na centrálních revizních úřadech. Povolení k tisku v sobě implicitně zahrnuje i spoluzodpovědnost státu za obsah díla; v menší míře má stát odpovědnost i za dílo, jehož dovoz ze zahraničí povolil.

2) Liberální cenzura. V cenzurních systémech liberálního typu má klíčový význam následná cenzura. Ta probíhá výběrově. Posuzovány jsou ty z textů, které již vstoupily do oběhu a na něž jako na závadné poukázala některá státní instituce, instituce občanské společnosti nebo jednotlivec. Platí obecné pravidlo, že každý text je povolený, dokud není zakázán. Cenzura pracuje s texty v detailu: identifikuje v nich místa naplňující skutkovou podstatu určitého trestného činu nebo jinak kolidující s právním pořádkem a tato (zpravidla ostře ohraničená) místa eliminuje. Stát si na rozdíl od modelu paternalistického i autoritativního neosobuje prosazování jednoho specifického projektu literatury či kultury na úkor projektů ostatních. Moderní představy o autonomii umění se v legislativě i v justiční praxi projevují tendencí vyjímat projevy vysoké literatury z úřední reglementace vůbec. V podmínkách liberálnědemokratické společnosti s její ústřední hodnotou individuální svobody je možné suverenitu občana při tvorbě i spotřebě kulturních statků omezit jen v přísně specifikovaných oblastech, kde o škodlivosti určitého tématu, ideje či jejich ztvárnění pro jedince, skupinu obyvatel nebo celou společnost existuje silný společenský konsenzus, vyjádřený pokud možno zákonem, a při zachování takových principů právního státu, jako je oddělení výkonné moci a moci soudní nebo přezkoumatelnost úředního rozhodnutí.

Nástrojem liberální cenzury je zákaz distribuce knihy či tiskoviny, která příslušné textové místo obsahuje. Primárním cílem cenzury jsou tedy nakladatelé, vydavatelé a další činitelé distribuce. Represi je však vystaven i autor, a to v důsledku konstituování okruhu zapovězených výpovědí pomocí institutů trestního práva jako trestných činů, anebo

sankcemi vyplývajícími z dalších legislativních norem. K disciplinaci účastníků literární komunikace slouží dále ekonomické nástroje: zvýšení výdajů v případě přípravy opravených vydání zakázaných tisků, finanční kompenzace za vstup do osobnostních práv jednotlivců nebo porušení dobrého jména firem. Všechna rozhodnutí cenzury jsou maximálně veřejná, symbolem liberální cenzury jsou bílá místa v sazbě. Spíše než o plošné filtrování literární komunikace jde totiž v cenzurních modelech liberálního typu o permanentní vytyčování hranic, v nichž se mají jednotliví aktéři v literárním poli dobrovolně či ve strachu před důsledky jejich překročení sami držet.

3) Autoritativní cenzura. Cenzurní systém tohoto typu pomáhá prosazovat specifický kulturní projekt, obvykle polemicky zaměřený vůči tomu, co sám interpretuje jako kulturní rozklad a chaos zaviněný liberalismem. Cílem autoritativní cenzury je hodnotově a funkčně modelovat literaturu, formovat ji v celku, vychovávat a disciplinovat literární veřejnost. Zahrnuje předběžnou cenzuru i cenzuru následnou, která je uplatňována vůči literární minulosti, případně vůči zahraničním tiskům. Charakteristickým znakem je přitom vysoký stupeň rozptylu kontrolních aktivit, a to jak ve fázi před medializací výpovědi, tak ve fázi distribuce příslušného mediálního sdělení. Cenzura sehrává důležitou roli v internalizaci prosazovaného kulturního projektu, v jeho osvojování jednotlivými subjekty literární komunikace. Předběžná cenzura může, ale nemusí být zajišťována centrálním úřadem. Za situace, kdy jsou cenzurní aktivity zároveň rozptylovány do všech bodů a uzlů literární komunikace, má úřad preventivní cenzury především roli zpětné vazby, která aktéry v jiných uzlech komunikačních sítí informuje, zda vykonávají kontrolu správně. Je také zdrojem normativních představ o tom, které typy literárních výpovědí se aktuálně nacházejí za hranicí přijatelnosti a proč. Do rozptýlené cenzurní soustavy autoritativního typu se zapojují nejen mediální organizace a jejich pracovníci, ale také ty instituce, které souvisejí s konstruováním a prosazováním kánonu (kritika, věda, výchova). Produktem sklonu kanonizovat vlastní model literatury a kultury je existence kontrakánonu, odkázaného na neoficiální komunikační prostředky a cesty. Aktéry, estetické a ideologické vzorce anebo texty, které tento alternativní kánon či kontrakánon formují, cenzurní systém autoritativního typu vytlačuje z centra literárního pole nebo je z literární komunikace zcela vylučuje. K dosahování týchž cílů přispívají v autoritativních systémech také instrumenty státního usměrňování či řízení ekonomiky a knižního trhu.

Důležitým předpokladem autoritativní cenzury je účast relevantní části kulturních elit na koncipování a uskutečňování kulturního programu, který je skrze cenzuru prosazován. S tím souvisí i zapojení předních dobových autorů a intelektuálů do výkonu rozptýlené cenzury. Sebeidentifikace s projektem zastírá těmto osobnostem cenzurní charakter jejich činností; k této nereflektovanosti přispívá také vědomí tvořivých úkolů, které jdou ruku v ruce s kulturně formativním charakterem autoritativní cenzury. Ta nabízí příležitost modelovat literaturu, umění či kulturu v jejich celkových dimenzích a znásobuje tak produktivní účinky cenzury na literární tvorbu. Proto také aktéři zapojení do cenzurování v autoritativním modelu pociťují převahu nad cenzurou liberální, která z jejich hlediska „poškozuje“ literaturu tím, že do jejích textů vyrývá poruchy – ona proslulá bílá místa. Autoritativní cenzura se naopak snaží předcházet samému vzniku textů, takže jejím výsledkem se namísto bílého místa jeví sama literární hodnota – báseň, povídka či román napsané v patřičném duchu.

V úvodu každé rámcové kapitoly vztahujeme empiricky doložený cenzurní řád příslušného období k jednomu či několika z těchto ideálních typů a na pozadí příslušných myšlenkových obrazů evidujeme jeho hlavní rysy. Prvky **paternalistického typu** přitom převažují v cenzurních řádech druhé poloviny 18. a v první polovině 19. století, prvky **liberálního typu** v druhé polovině 19. a prvních dekádách 20. století a poté na přelomu 20. a 21. století, prvky **autoritativního typu** v období od konce třicátých do konce osmdesátých let 20. století.

Kniha začíná dvěma částmi, které popisují cenzurní řády paternalistického typu. Kolem roku 1750 došlo v habsburské monarchii k zásadním reformám státní správy, jejichž součástí byla také proměna cenzurního aparátu ve Vídni i v provinciích. Z toho důvodu začínáme celý historický výklad těsně před polovinou 18. století, ačkoli souběh církevní a státní cenzury a přeskupování sil mezi nimi přetrvává až do sedmdesátých let a ještě po dalších několik desítek let stát na církev deleguje část svých kontrolních pravomocí. Od sedmdesátých let můžeme nicméně v českých zemích hovořit o státu jako dominantním činiteli reglementace literatury a tisku. Z hlediska cílů lze pro celou druhou polovinu osmnáctého století cenzuru charakterizovat jako nástroj, jímž osvícenci odstraňují elementy starého řádu.

Jazykem osvícenství mluví ještě cenzurní dekret z roku 1810, jehož vyhlášení tvoří předěl mezi první a druhou částí přítomné knihy. Přechod cenzurní agendy z resortu školství a vnitřních záležitostí pod orgány policie, k němuž dochází v prvním desetiletí 19. století, však ještě před vstupem nového předpisu do praxe naznačuje, že se postoj státu vůči novým tendencím mění. Začíná doba, kdy se praxe předběžné cenzury stává nesrovnatelně restriktivnější než legislativní normy, na jejichž základě je prováděna. Jde o součást restauračních tendencí v politice monarchie a zároveň již i o reakci na to, jak se v důsledku osvícenských reforem rozšířila, diferencovala a zpolitizovala literární veřejnost. Ta se v této době začíná formovat v náboženské, politické a jazykově-nacionální tábory moderního typu, které se pak na kolbišti českých zemí budou střetat – pod dohledem institucionalizované cenzury – až do půle 20. století. Znamením první poloviny 19. století je také tendence k stále větší centralizaci cenzurní agendy a k přenosu dohledu nad tiskem z provincií do Vídně.

Léta 1848–1863 v třetí části knihy popisujeme jako období přechodu mezi paternalistickým a liberálním systémem, období mísení jejich znaků. V březnu revolučního roku 1848 dochází ke zrušení stávající předběžné cenzury. To umožňuje, aby se etablovala ne již jen literární, ale přímo i politická česká veřejnost. Do centra komunikace se dostává periodický tisk nebo tištěné brožury s aktuálním obsahem. Pro cenzuru celého období to znamená, že se zaměřuje na periodika, na jejich redaktory a vydavatele a striktně reguluje jejich přístup ke komunikaci mimo jiné udělováním koncesí. Pro knihy a zejména beletrii platí nesrovnatelně svobodnější systém. Vnějškově sice toto uspořádání v mnoha aspektech odkazuje k liberálnímu typu cenzury, v praxi je však – a to nejen za krizových podmínek, jaké představoval výjimečný stav trvající v Praze od roku 1849 až do roku 1853 – nástrojem těžkých represí. Podobně jako v dalších podobných historických situacích nevypovídá normativní nebo institucionální složka sama o sobě o šíři ani hloubce cenzurního působení; klíčové je, jak jsou příslušné instrumenty interpretovány v praxi. V reakci na politický vzmach revoluce přenáší monarchie v padesátých letech pozornost

od textu k autorovi a vystavuje literáty či publicisty podezřelé svou loajalitou k ideálům potlačené revoluce policejní šikaně a existenčním omezením. Jejich symbolem se stala konfinace Karla Havlíčka.

Čtvrtá a pátá část knihy přibližují cenzurní systémy liberálního typu. Odkládaná proměna habsburského státu v konstituční monarchii s sebou v roce 1862 mimo jiné přinesla tzv. Lienbacherův tiskový zákon, platný od března následujícího roku, který byl za drobných úprav využíván jako základ pro regulaci tisku až do konce třicátých let století následujícího. Oba cenzurní systémy, které z něj vycházely, rakouský (uherské tiskové právo se s výjimkou padesátých let 19. století vyvíjelo samostatně, což se později, v časech společného československého státu, projevilo mimo jiné rozdíly ve společenské regulaci literatury a tisku v českých historických zemích a na Slovensku) a prvorepublikový, se při všech společných rysech podstatně odlišovaly v cílech a kritériích. Rakousko se až do svého konce snažilo pacifikovat sílící nacionální hnutí na svém teritoriu, ulamovat i prostřednictvím cenzury hroty sporům mezi jednotlivými národními komunitami a silou udržovat při životě ideu mnohonárodnostní středoevropské říše i tam, kde se takové úsilí dostávalo do rozporu s modernizačními tendencemi, směřujícími k vytváření národních států. Z hlediska jazykově české literatury a kultury se to zejména koncem šedesátých a na počátku sedmdesátých let 19. století projevilo těžkou represí časopiseckých orgánů českého národního hnutí a jejich redaktorů. Po vzniku Československé republiky v roce 1918 a po nástupu světové hospodářské krize na konci dvacátých let se do centra cenzurní agendy dostala obrana liberální demokracie před pravicovým i levicovým radikalismem, představovaným komunismem a nacismem, a kontrola importu tiskovin nebo těch literárních projevů menšin, které by byly v konfliktu s ideou republiky koncipované jako národní stát Čechů a Slováků.

Pod touto vrstvou své politicky a ideologicky definované agendy reagovala zároveň literární cenzura na změnu kulturního paradigmatu, k níž došlo někdy uprostřed dlouhé éry liberalismu, od osmdesátých let 19. století, v souvislosti s etablováním modernismu. Její reakce na prosazování modernistického či avantgardního pojetí umění byla ambivalentní: s literární tvorbou, jejímž krédem se stalo překračování hranic, se cenzura střetala při ochraně hranic buržoazní morálky a ideologie. Zároveň se však i v cenzurní praxi prosazovalo vědomí autonomie vysokého umění, které lze považovat za jeden z aspektů modernity. Důsledky tohoto stažení institucionalizované cenzury z uměleckého oběhu byly zvláště patrné za první republiky, k jejímž konstitutivním rysům patřilo pěstování literatury a osvěty.

Desetiletí následující po zániku první republiky pojímáme jako jednu část přítomné knihy, a to i při vědomí odlišnosti tří státních útvarů, jež se na území Čech a Moravy v letech mezi masarykovským a gottwaldovským Československem vystřídaly. Na pozadí ideálních typů je v šesté části vnímáme jako období opuštění liberálního modelu cenzury ve prospěch modelu autoritativního, období, které je na rovině cílů integrováno hlediskem obrany národní literatury. Instituce státu začínají podstatně aktivněji intervenovat do kulturních procesů, jež liberální systém přenechával hře soukromých iniciativ, a usilují o celkovou proměnu literární kultury ve jménu určitého programu. Toto úsilí se v praxi projevuje zejména regulací překladové produkce, potlačováním tzv. literárního braku a podporou původní české tvorby vyjadřující národní hodnoty. V období Protektorátu

Čechy a Morava přistupuje k těmto kritériím druhá vrstva, spočívající v potlačování literárních projevů národní rezistence a avantgardního umění.

Sedmá část knihy přibližuje rozptýlenou cenzurní soustavu období socialistické diktatury, kterou charakterizovala absolutizace principů cenzury autoritativního typu, paternalistický přístup ke čtenáři a instrumentální přístup k literatuře. Institucionální struktura i cíle literární cenzury se v průběhu čtyř desetiletí vlády komunistické strany proměňovaly, v centru aktivit cenzury však po celou dobu zůstalo prosazování a ochrana kánonu tzv. socialistické literatury. Ten byl v letech stalinismu definován programovou estetikou socialistického realismu, v šedesátých letech ideou kultivovaného literárního umění moderního typu s omezeným přívažkem zábavných žánrů a v posledním dvacetiletí estetickou, morální i politickou loajalitou autora k normalizačnímu režimu.

Poslední, osmá část knihy charakterizuje polistopadovou cenzuru literatury a tisku jako vystupňovaný typ liberální cenzury. Z domény státní cenzury je v tomto období prakticky úplně vyvázána veškerá institucionalizovaná literatura, a to nejen ta vysoká, ale i populární. Společenskou regulaci umělecké a literární komunikace za této situace charakterizuje přesun, decentralizace, globalizace a privatizace intervencí, bujení diskusí o cenzuře a záměrné inscenování cenzurních konfliktů v zájmu dosažení určitého ekonomického nebo společenského kapitálu. Poměrně dlouhé, ale dosud otevřené období po demokratické revoluci roku 1989 nevyznačuje větší dynamika. Pohyb je rozeznatelný především v rámci diskurzu o cenzuře. Má tvar oblouku vedoucího od konsenzu literárních a kulturních elit na krajně liberálním pojetí svobody slova přes pozvolný rozklad tohoto konsenzu na přelomu tisíciletí až po polarizaci diskurzu v období světové krize na konci nultých a na počátku desátých let, kdy se do veřejného prostoru po dvou dekádách vrátily argumenty ve prospěch jistého omezení svobody slova a uměleckého vyjádření.

Lid, beletrie a další průběžná témata

Přítomná kniha je příliš rozsáhlá na to, aby ji každý uživatel četl od začátku do konce. Zároveň je do takové míry jednotně koncipovaná, že pokus o její soustavnou četbu nepochybně stojí za to. Počítáme proto přinejmenším se dvěma způsoby použití. S pomocí úvodu, rejstříku a obsahu – jehož promítnutí před každou rámcovou kapitolu a před každý blok případových studií není jen součástí grafického řešení, ale představuje i pomůcku pro čtenáře, který se potřebuje rychle zorientovat v každém z dvojice svazků a v každé z osmi částí knihy – lze jednotlivé rámcové kapitoly i bloky případových studií používat jako referenční příručku. Jiný čtenář, jenž bude ke knize přistupovat se zájmem o konkrétní dílo či osobnost, může na základě týchž pomůcek rychle dohledat příslušnou případovou studii. V ní získá všechny informace postačující k seznámení s daným literárním jevem či případem. Pokud mu ovšem půjde o poznání historického kontextu hledaného jevu, neobejde se bez souběžné četby rámcové kapitoly.

Ideální čtenář, který bude mít zájem přečíst knihu od začátku do konce, aby se mohl spolu s jejími autory zamýšlet nad proměnami institucionální a strukturální reglementace literární komunikace i nad jejich důsledky pro literární tvorbu a recepci v našem geografickém a kulturním prostoru, si záhy všimne, že se do výkladu v různých částech vracejí určitá témata, migrují mezi jednotlivými pásmy knihy a vynořují se v různých jejích částech. Témat, která takto oscilují mezi syntetickým a monografickým postižením v obou hlavních výkladových pásmech nebo exemplifikací v pásmu tzv. infoboxů, je dlouhá řada. Průběžný zájem věnují autoři knihy osobám cenzorů, kontrole knihoven různého druhu, regulaci zobrazování skutečných osob (zejména privilegovaných nebo veřejně činných), kontrole nad projevy antisemitismu a národnostní či rasové nenávisti, strategiím obcházení cenzury či fungování cenzury církevní.

Migraci průběžných témat mezi různými částmi a pásmy knihy představíme na příkladu společenské regulace populární literatury a lidové četby. Nikoli náhodou jde o téma, které se do výkladu vrací se značnou pravidelností. Jak zaznělo výše, moderní doba je dobou rozšíření čtenářských kompetencí i nabídek čtení prakticky do všech sociálních a kulturních vrstev. Současně je dobou krásné literatury čtené pro estetické povznesení, ale především pro zábavu. Od chvíle, kdy si osvícenství definuje setkání naivního publika s beletrií jako problém, uplatňuje cenzura určitý přístup vůči širokým vrstvám čtenářů tradičně označovaných za příslušníky „lidu“. Ten se odlišuje od přístupu k okruhu čtenářů, kteří jsou v dané době chápáni jako kulturně kompetentní a kteří představují dobovou kulturní elitu. Příslušníci „lidu“ – naivní čtenáři – jsou po celou moderní dobu vystaveni speciálnímu dohledu státu a jeho disciplinačních institucí, školských a osvětových orgánů i občanské společnosti. Cenzura jim věnuje zvláštní pozornost, snaží se je uchránit před kontaktem s díly a hodnotami, které by údajně mohly – s ohledem na nedostatečné kulturní kompetence oněch čtenářů – ohrozit jejich intelektuální rozvoj či mravní zdraví, postavit je proti panujícímu společenskému řádu apod.

V prvních dvou částech knihy můžeme v rámcových kapitolách sledovat, jak se tento selektivní přístup k tzv. lidovému čtenáři konstituuje a co to znamená pro beletristické žánry nebo publikační typy, které se k lidovému čtenáři obracejí. Zachycují, jak osvícenští cenzoři stíhají všeobecně rozšířené a mezi lidem oblíbené barokní modlitební tisky, vyznačující se z jejich pohledu překonaným či škodlivým typem zbožnosti. Dokládají, jak jejich nástupci v prvních dekádách 19. století, v období romantismu, čelí rozkolísání literárního kánonu striktní regulací románu a povídky, atakujících emocionální struktury čtenářovy osobnosti. Třetí část zaznamenává (stále ještě na ploše rámcové kapitoly), jak se v době evropských revolucí kolem roku 1848 četba nejširších vrstev na čas politizuje, když do jejich rukou pod heslem „demokratické literatury" zamíří brožury a drobné tisky pojednávající o časových otázkách. Ve čtvrté části se těžiště tématu přesouvá z pásma rámcových kapitol do pásma případových studií. Na příkladu jedné odstrašující povídky pro lid připomíná přítomná kniha vlnu morální paniky, již v českém literárním prostředí provázelo na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století vydávání tzv. krvavých románů – rozsáhlé, nadnárodně šířené epiky se senzačními náměty. I v páté části, která pokračuje v přibližování liberální éry, leží těžiště tématu v pásmu případových studií. Jedna z nich se zabývá obtížemi provázejícími přípravy zákona proti tzv. literárnímu braku a pornografii v průběhu dvacátých let 20. století. V šesté a sedmé části, věnujících se vzestupu a konsolidaci cenzurních systémů autoritativního typu, se téma vrací z pásma případových studií znovu do rámcových kapitol. Ty ukazují, jak se z péče o lidového čtenáře a o tištěný materiál, jenž se mu dostává do rukou, stává opět – v analogii s paternalistickými cenzurními systémy 18. a počátku 19. století – centrální úkol státní kulturní politiky.

Snahou autorů přítomné knihy bylo, aby se témata zvláště důležitá z hlediska zvoleného pojetí literární cenzury objevila v knize na více místech, v různých historických podobách či manifestacích. Na případu románů pražské (německy píšící) spisovatelky Marie Anny Sagerové, jež tvořila na začátku sedmdesátých let 18. století (odpor svého rodinného prostředí, které nepokládalo literární činnost pro ženu za vhodnou, učinila přitom jedním z témat svých děl), ukazujeme ranou variantu toho, co v následujících dvou stoletích autoři vytěsňovaní z centra literárního pole na jeho okraj opakovaně pojmenovali jako „cenzuru mlčením" či „tichem". Překvapivě moderní, autoreflexivní narativy spisovatelky Sagerové byly vytištěny, ale nebyly takřka recipovány – literární poměry v českých zemích nebyly na podobný typ románového textu připraveny. Že se neprostupnost literárního pole pro určitý typ literární estetiky, stylu nebo výpovědi nemusí ukázat až ve fázi recepce, ale může zabránit samotné publikaci díla, ukazuje několik případových studií: jsou věnovány jednak publikačním osudům románu Milady Součkové *Neznámý člověk*, jednak neuskutečněným publikačním záměrům filozofa Ivana Svitáka po listopadu 1989, jejichž selhání poukazuje na rozdíly mezi literárním a intelektuálním polem šedesátých a devadesátých let. Potíže Jiřího Kratochvila s prvním samizdatovým vydáním *Medvědího románu* jsou v knize pojednány jako příklad toho, že strukturální překážky byly součástí i toho zdaleka nejvolnějšího publikačního režimu, který v období socialistické diktatury zajišťovaly samizdatové edice. Jako překážky, které se v poměrech publikační svobody staví do cesty recepci romské literatury, interpretuje další případová studie o strukturální regulaci literární komunikace množinu charakteristik romské jazykové kultury a kritérií

literárnosti, jež jsou odvozeny z praxe majoritní literatury a uplatňovány (mimo jiné editory-romisty) na slovesné projevy jiné funkce a charakteru.

Knihou od začátku do konce prolíná také otázka produktivních účinků literární cenzury. Podle standardní literárněhistorické interpretace vytvářela cenzura šedesátých až osmdesátých let „nepravého“, literárně méně hodnotného Bohumila Hrabala. Přítomná kniha zahrnuje polemickou případovou studii založenou na tezi, podle níž právě až tlak cenzury vedl ke zkáznění ne zcela čitelného, excentrického Hrabalova literárního gesta a ve svých důsledcích umožnil, aby se neoavantgardní slovesný umělec začlenil do institucionalizované literatury, v jejímž rámci jedině mohl získat lokální i mezinárodní proslulost. Produktivitu cenzury chápe ovšem autorský kolektiv v širším smyslu, než jaký představuje její podíl na formování literárních hodnot. Cenzura může být pro autora produktivní i tehdy, píše-li s vědomím, že ve společnosti, v níž žije, existuje kritická veřejnost, která je tak jako on v konfliktu s kritérii a cíli cenzurního systému. Provokováním cenzury se autor stává pro své okolí hrdinou, zatímco provokované státní instituce nemají v tomto duelu co získat, zejména ne tehdy, když se samy definují jako součást liberálního režimu. Tyto strategie konfrontace a provokace vyznačovaly veřejný boj publicisty Jakuba Arbese za práva Koruny české, ale také činnost „protirežimních“ autorů první republiky, jako byli dramatik František Zavřel se svým klíčovým protibenešovským románem *Fortinbras* nebo jihlavský rodák, autor německonacionální literatury Karl Hans Strobl. Dotýkání se společenských tabu jako součást literárních i ekonomických strategií ukazuje naše kniha na řadě míst, k nimž patří případová studie o spisovateli erotické populární literatury z konce 18. století Johannu Friedrichu Ernstu Albrechtovi nebo infobox věnovaný způsobu, jímž inscenaci cenzurního zásahu využil na přelomu 20. a 21. století pro komercializaci své literární činnosti publicista Přemysl Svora.

Od osmdesátých let 20. století se do centra zájmu literární teorie dostala otázka literárního kánonu a sil, jimiž je strukturován, i souvislosti cenzurního začleňování do kánonu a vylučování z něj. K této problematice odkazují ta místa přítomné knihy, v nichž je řeč o okamžicích recenzurování literární tradice sedimentované v distribuční síti, skladech knihkupců i v knihovnách. Jak se regulace literárních hodnot a výkladů dosavadních literárních dějin předávaných veřejnosti formou literárního muzea může prolínat s cenzurováním literárních děl téhož autora a jak obojí zapadá do dobové potřeby přestavět literární kánon, ukazuje případová studie, jejíž centrální téma představuje budování regionálních míst paměti spojených s životem a tvorbou Karla Čapka. Jiný přechodový prostor mezi kanonizací a (v daném případě ryze individuální) cenzurou odkrývá případová studie o známém (a leckdy přeceňovaném) příkazu, jímž Franz Kafka uložil příteli Maxi Brodovi, aby po jeho smrti spálil jeho literární pozůstalost. K příběhu, který se připomíná jako jeden z nejslavnějších příkladů ultimativní autocenzury v dějinách světové literatury, přistupujeme v příslušné případové studii právě z pohledu literárního kánonu. Studie ukazuje, jak Brod dlouhodobě pracoval na kanonizaci textů Franze Kafky tím, že je upravoval („literarizoval“) tak, aby je bylo možno začlenit do centra dobového kánonu. Čím většího úspěchu při tomto sakralizačním díle dosahoval, tím více sílily kritické hlasy, jež Brodovi jeho zasahování do „posvátných“ textů vytýkaly. Díky cenzuře se tak Kafka sám stal měřítkem – svým vlastním kánonem.

Umírněný konstruktivismus: teoretický rámec přítomné knihy

Přítomná kniha je vyvrcholením dlouhodobého zájmu, který členové pracovního týmu působícího v oddělení pro výzkum literární kultury Ústavu pro českou literaturu AV ČR věnovali v posledních deseti letech problematice cenzury literatury a tisku nejprve jednotlivě.[32] Bezprostředně pak navazuje na publikaci *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, jež byla věnována společnému obhlédnutí současné mezinárodní diskuse o teoretickém i historickém uchopení tématu.[33] Na tuto publikaci i na koncepce cenzury a způsoby uvažování o ní, které byly v antologii představeny, odkazuje naše kniha na různých místech nejen explicitně, ale ještě mnohem častěji implicitně, vede s nimi kritický dialog a ověřuje je v práci s konkrétním pramenným materiálem. Neopakujeme zde jako celek ani přehled dosavadního bohemikálního bádání o cenzuře literatury a tisku, od nějž se práce na přítomné knize odrazily. Zájemce o něj odkazujeme rovněž na uvedenou antologii, kde je přehled publikován jako apendix k přeloženým studiím.[34] V přítomné knize citujeme jen konkrétní texty, které se staly přímým zdrojem našeho vlastního výkladu. Oproti pracím našich předchůdců, jež se typicky soustřeďovaly na popis tiskové či cenzurní legislativy nebo vyprávěly o jednotlivých případech střetů autora či díla s cenzurou, usilujeme o pohled nahlížející fenomén cenzury a sociální regulace literární komunikace jako permanentní a hlubinnou složku literárních dějin.

Jádro autorského týmu kolektivní monografie *V obecném zájmu* tvořili členové oddělení pro výzkum literární kultury a řešitelského kolektivu projektu „Literární cenzura v obrysech. Administrativní kontrola a regulace literární komunikace v české kultuře 19. a 20. století“, podpořeného Grantovou agenturou ČR. K sedmi hlavním autorům rámcových kapitol a zároveň redaktorům jednotlivých chronologických částí knihy se vedle dalších členů zmíněného oddělení na pozvání redaktorů připojovali externí spolupracovníci: literární historikové a teoretici, historici kultury a knihy, etnologové a specialisté z různých oblastí moderní filologie a věd o společnosti a kultuře. Někteří do knihy přispěli jako spoluautoři rámcových kapitol, nejčastěji však případovou studií (nebo částí případové studie) z oblasti, jíž se dlouhodobě věnují. Témata příspěvků se vyhraňovala ve vzájemné diskusi redakčního a autorského kolektivu. I spolupracovníci, kteří přispěli jedinou případovou studií, byli zapojováni do permanentní diskuse o společném pojetí

32) Srov. např. Pavel Janáček: *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*, Brno, Host 2004; Tomáš Pavlíček: „Cenzurní systém, cenzurní zásah a literatura za druhé republiky“, *Literární archiv* 38, 2006, s. 259–290; Michael Wögerbauer: „Předpis a zásah. Univerzita a cenzura jako instituce nařízené ‚poeticae habsburgicae‘“, tamtéž, s. 145–155; Petr Šámal: *Soustružníci lidských duší. Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století (s edicí seznamů zakázaných knih)*, Praha, Academia 2009; Lenka Kusáková: *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk (1830–1850)*, Praha, Academia 2012; Magdaléna Pokorná: „‚Ty jsi z opětné zas dřímoty Čechů mysl vzkřísil v krušné době‘. Publikační možnosti a limity v polovině 19. století“, *Časopis Matice moravské* 129, 2010. Supplementum 2, s. 131–137.
33) T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo.
34) Magdaléna Pokorná, Petr Šámal, Pavel Janáček: „České bádání o tiskové a literární cenzuře“, tamtéž, s. 485–532.

literární cenzury, v jejímž průběhu se tento koncept rodil, upřesňoval i proměňoval tváří v tvář historické látce a pokusům o její uchopení.

Tato diskuse také představovala hlavní médium, skrze nějž docházelo k postupnému sbližování autorských perspektiv i struktury výkladu v rámcových kapitolách. Až na sám závěr práce přispěli k tomuto sbližování vědečtí redaktoři knihy. Cílem diskuse i redakce bylo dosáhnout toho, aby knihu bylo možno číst i používat jako jeden celek. Jednotlivým kapitolám i studiím byl zároveň ponechán charakter individuálních tvůrčích výkonů, jejichž zaměření a pojetí vypovídá o naturelu a zájmech toho či onoho autora. Kniha je tedy výsledkem skutečně kolektivní spolupráce a stejně tak i osobního hledání tří desítek odborníků dvou badatelských generací: střední i té nastupující, tvořené zejména doktorskými studenty Ústavu pro českou literaturu AV ČR (o procedurách týmové spolupráce více v redakční poznámce v závěru knihy).

Při hledání koncepce knihy, která by zachovala prostor pro autorské pojetí uvnitř kolektivního projektu i model vzájemně se ne pouze potvrzujících, ale i doplňujících, a dokonce problematizujících výkladových pásem, jsme reflektovali mimo jiné diskuse o povaze literární historiografie a jejích možnostech, limitech i perspektivách, které v českém prostředí proběhly zejména v letech 2005–2010. Tyto debaty chápeme jako součást dlouhodobých změn v metodologii humanitních věd a v politickém a kulturním myšlení uplynulých tří či čtyř dekád. Máme-li jmenovat hlavní z těchto změn, je to posun od esencialismu ke konstruktivismu – tedy od přesvědčení, že skutečnost literární kultury „leží“ jako předmět před námi a my ji skrze samozřejmé historické prameny jen stále lépe poznáváme, k východisku, podle nějž tuto skutečnost s pomocí konceptuálního aparátu a metodicky kontrolovanou prací s prameny konstruujeme. V důsledku tohoto epistemologického posunu došlo k obrácení poměru mezi pramennou látkou literární historiografie a jejím konceptuálním aparátem a k – v současnosti pokračující – proměně národních filologií v interkulturní srovnávací studia. Další velkou změnu (která začala být v českém kulturním prostředí reflektována na počátku devadesátých let 20. století) představuje eroze historismu jako kognitivního rámce upřednostňujícího sukcesivitu před simultaneitou kulturních procesů, vztahy následnosti a kauzality před vztahy souběžnosti a obdobnosti. Třetí nejvýznamnější změnou je ztráta přesvědčení o autonomii estetického diskurzu a s ním spojené představy imanence literárního vývoje, na nichž byla budována impozantní etapa světové literární vědy mezi pozitivismem, duchovědou a poststrukturalismem. Začtvrté je třeba zmínit přesun těžiště badatelského zájmu od analýzy kulturních systémů ke kulturní praxi, k tomu, jak jsou kulturní systémy performovány. A konečně zapáté a zašesté nemůžeme nezmínit zpochybnění modernistického kánonu vysoké kultury a přerušení legitimizační vazby mezi literární historií a diskurzem o národní identitě.

V kontextu českých diskusí o metodologii literárních dějin se v reakci na tyto hlubinné změny vyhranily tři teoretické pozice: antikonstruktivistická, umírněně a radikálně konstruktivistická. Podtrhujeme, že šlo o pozice teoretické. Ve vlastní literárněhistorické praxi jsme se s nimi nesetkávali a nesetkáváme v podobě tak izolované a neslučitelné jako na rovině metodologické rozpravy.

V souladu s podněty novějšího přemýšlení o cenzuře, přítomného například v úvahách Armina Biermanna či Beate Müllerové, se v naší knize hlásíme k umírněnému

konstruktivismu a k vědomému propojení pramenného a prameny kontrolovaného historického studia s důslednou reflexí konceptuálního rámce bádání. Za důležitý znak umírněného konstruktivismu pokládáme, že nepopírá historickou změnu a její význam jako takové, ale pouze lineární průběh historické změny a její nezávislost na badatelově interpretaci. Významný předpoklad přítomné knihy představuje dále pominutí autonomie estetického diskurzu se všemi důsledky pro vymezení předmětu bádání i jeho metodologické uchopení.

Kognitivní rámec národní literatury přítomná kniha nepopírá, ale pokládá za nutné ho doplnit komparativním zřetelem. Ten se zde odráží zapojením teritoriálního pojetí české literatury do výkladů v rámcových kapitolách i ve skladbě případových studií. V historických obdobích, kdy literární tvorbu a knižní produkci v českém národním jazyce provázela na území Čech, Moravy a Slezska tvorba a recepce značného rozsahu v jiných jazycích, zejména německém, výklad v rámcových kapitolách nebo výběr témat pro případové studie tyto skutečnosti odráží. Na druhou stranu jim není věnována taková pozornost, jaká by jim z hlediska proporcionality jazykových společenství náležela. Otázka, nakolik jazyk textu představoval diferenciační kritérium a do jaké míry vstupoval do hodnocení textů prováděného cenzurou, je součástí našich výkladů dějin literární cenzury od osvícenství, kdy moderní literatury v národních jazycích teprve vznikají, až po polovinu dvacátého století, kdy se v tomto směru kulturní ráz českých zemí homogenizuje. Výklady jsou přitom vedeny hlediskem proměn moderní české národní literatury a státoprávní situace moderního českého národa. V tomto smyslu tedy zůstává náš výklad bohemocentrický.

Ve zvláštním vztahu, na který je třeba upozornit, je naše kniha k nejnovějším položkám literatury předmětu i k přemýšlení o svobodě umění, slova a cenzuře z období po demokratické revoluci roku 1989. Je zjevné, že před tímto mezníkem by přítomná kniha nebyla možná (anebo by byla možná jen jako svazek kritizující cenzuru, kterou prováděli „ti druzí“: první republika na komunistickém hnutí, Rakousko na českém národním hnutí apod.). Téma cenzury patří obecně k těm, která jsou cenzurou vždy nejintenzivněji kontrolována, a to i v oblasti vědeckého výzkumu. Pro cenzuru období státního socialismu, náležící v českých dějinách k těm nejkomplexnějším, to platí v obzvlášť vysoké míře. Nikoli náhodou právě po zhroucení socialistické diktatury vystoupilo téma cenzury i jejích účinků ve zvláštní naléhavosti. Není tedy náhodou, že cenzura jakožto instituce hodná samostatného popisu pronikla do literárněhistorických syntéz věnovaných českému písemnictví poprvé až v uplynulých pětadvaceti letech.[35] Kromě výše uvedených příčin, vyplývajících z vnitřního metodologického vývoje literární vědy, je nabíledni naznačená souvislost s aktuální situací české společnosti, s její potřebou sebereflexe. K oběma těmto souvislostem, vědecké i společenské, se jako k předpokladům své práce autorský kolektiv knihy hlásí.

První polistopadové příspěvky k tématu byly motivovány potřebou zbavit se cenzury. Cílem se stalo „čtení bez cenzury“, jak se nazývala mimořádně obchodně úspěšná učebnice literatury, jedna z prvních nových opor literární výchovy na školách, které byly připraveny po roce 1990. Bylo třeba rekonstruovat skryté dějiny české literatury období totalitních a autoritativních režimů; doložit útlak, křivdy a omezení, jimž byla literární

35) Zejména v prvních třech dílech kompendia Pavla Janouška a kol. *Dějiny české literatury 1945–1989*, díl 1–4, Praha, Academia 2007–2008.

veřejnost v této stále ještě živé minulosti vystavena ze strany „moci“, „ideologie“ a „politiky“. V ideálním případě měly být připraveny podklady pro takovou editorskou a vydavatelskou práci, která by dopady cenzury na jednotlivá díla i celou národní literaturu odčinila. Od konce devadesátých let dospělo bádání o cenzuře k rozšíření svého materiálového pole a k osvojení problematizující perspektivy. Historikové literatury a kultury začali hledat souvislosti mezi cenzurou a kulturním projektem státního socialismu, ale i mezi regulatorními systémy celého dvacátého století a těmi z počátků moderního věku. Cílem se stalo „čtení cenzury“ – porozumění její kulturní logice a přijetí cenzury jako faktoru, který není literární komunikaci ani vnější, ani nahodile dočasný. Přítomná kniha navazuje na oba zmíněné vědecké programy: na druhý z nich, „čtení cenzury“, metodologicky, na první, „čtení bez cenzury“, ve snaze syntetizovat a završit pramenný výzkum cenzurní reglementace české literatury v období státního socialismu. Podává bilanci toho, čeho při jejich naplňování historiografie české literatury a kultury prozatím dosáhla.

Tím také odůvodňujeme dataci (či dedikaci), jíž tento úvod k monografii o dějinách literární cenzury v epoše mezi druhou a třetí revolucí knihy uzavíráme.

V Praze 17. listopadu 2014

Část první
1749–1810

V zájmu rozumu a spásy duše
Literární cenzura mezi protireformací a osvícenstvím

Michael Wögerbauer

Od spásy k obecnému blahu: proměny literární komunikace a diskurzu o cenzuře **66**
Periodizace a teritoriální poměry 66
Antonín Koniáš: v zájmu spásy duše 68
V zájmu modernizace: osvícenský diskurz o cenzuře 71
Přístup ke knihám a jeho limity 76

Paternalistický cenzurní systém: synchronní pohled **83**
Centrum a periferie 83
Předběžná cenzura 86
Revize knih 90
Ekonomická regulace literární komunikace 92
Přehled cenzurní agendy (s Claire Mádlovou) 97

Cenzurování jako cesta ke spáse a jako politický nástroj (1749–1771) **100**
Církevní indexy a Koniášův *Klíč* 100
Kombinovaná cenzura gubernia a arcibiskupství 104
Založení cenzurních komisí a úsilí o zestátnění cenzury 105

Prosazování státního dohledu (1771–1781) **111**
Sekularizovaná cenzurní komise 111
Fungování pražské cenzurní komise 113
Poslední boje konzervativců v sedmdesátých letech. Cenzurní aféry Karla Heinricha Seibta 116

Uvolnění cenzury v josefinském desetiletí (1781–1790) **122**
Zjednodušení cenzurního systému v nařízeních Josefa II. 122
Uskutečňování josefinských reforem v Praze 125
Dopady josefinské deregulace na distribuci knih 128
Cenzura barokní zbožnosti 131
Nekatolické knihy 134
O prodeji sýrů a knih: deregulace knižního obchodu a volání „všech legitimních knihkupců" po ekonomické regulaci 137

„S ohledem na dobu a okolnosti": zúžení literární veřejnosti (1790–1810) **141**
Udržování klidu a řádu v nových politických podmínkách 141
Pražská cenzurní praxe (na základě seznamů cenzurovaných knih) 144
Ekonomická, vzdělanecká a jazyková diferenciace přístupu k četbě 147
Obnovené cenzurní nařízení (1795): vítězství policejních zájmů nad ekonomickými 150
Cenzurní regulace prostorů čtení a emotivní literatury 151
Proměny cenzurního aparátu: profesionalizace cenzorů, přesun agendy pod policejní dvorský úřad 156
Protijosefinský obrat po roce 1800: recenzurování a obnova knihkupeckého řádu 159

Literární komunikace v habsburské monarchii se v průběhu 18. století radikálně proměňovala; totéž platí pro dohled nad ní i pro instituce a aktéry, kteří tento dohled vykonávali. Celému 18. století a začátku století 19. je společné přesvědčení, že volné proudění náboženských i profánních myšlenek a jejich nekontrolovaná recepce mohou – alespoň u „slabších", ještě ne dost „vyzrálých", „lidových" čtenářů – ohrožovat společné hodnoty, tradiční řád daný bohem a střežený světskou mocí, nebo v konečném důsledku rozvracet společnost. Nad prouděním idejí i nad strukturami, kterými byly tyto hodnoty předávány – počínaje kazatelnou a knižním trhem konče –, musel být proto vykonáván otcovský, paternalistický dohled. Katoličtí *patres* i *pater patriae* na trůně nebo v čele zemských vlád se společně ujali této role otcovského opatrovníka, vychovatele, a tedy i cenzora. Rozpory, trhliny a konflikty, ale ani spojenectví neprobíhaly v tomto společném úsilí podél vnějších hranic institucí, nýbrž velice komplikovaně a často nejasně i uvnitř těchto celků.

V českých zemích až do druhé poloviny 18. století neexistovala literární veřejnost ani samostatná beletrie v moderním slova smyslu. V centru literární produkce stály náboženské texty, tištěné slovo mělo většinou sloužit k upevňování konfesijní jednoty českých zemí v duchu protireformace, v menší míře pak i k politické reprezentaci pozdně feudální společnosti. Pro protireformační diskurz nadto nebylo tištěné slovo dominantním médiem: tím bylo bezpochyby slovo mluvené (například kázání) a různé formy performancí, důležitou roli hrály také obrazy v kostelích či ilustrace v knihách nebo na letácích, ale i písně a lidové žánry jako pohádky a pověsti,[1] jež nemusely nutně být tradovány v tištěné podobě.

Dohled nad tímto převážně náboženským diskurzem vykonávali v první polovině 18. století zpravidla místní duchovní, faráři či misionáři, tedy ta část církevní hierarchie, která měla nejblíže k lidovým vrstvám. Navzdory katolickým snahám zajistit obyvatelstvu cestu k věčné spáse se mezi lidem tradovaly nekatolické náboženské zvyky, obsahující i pohanské prvky; snahy o náboženskou jednotu narušovali rovněž protestantští emisaři a jimi prodávané knihy. Nekatolíci se svými knihami byli církevní i světskou mocí pronásledováni a až do druhé poloviny padesátých let odsouváni mimo území Čech, Moravy a alpských zemí zejména do východní části habsburské monarchie. Pálení kacířských knih nalezených inkvizicí přitom představovalo nejenom akt cenzury, nýbrž také symbol pekelného trestu, který potká duše těch, kdo se neobrátí k samospasitelné katolické víře.

Do konce 17. století lze mluvit pouze o církevní cenzuře řídící se zásadami tridentského koncilu, jímž katolická církev v letech 1545–1563 odpovídala na výzvy reformace.[2] V první polovině 18. století byla cenzura v habsburské monarchii sice již organizována státem, ale řízena biskupy a vykonávána jezuity.[3] V konkurenci s ostatními řády i diecézními kněžími dostali jezuité do svých rukou větší část gymnázií a veškeré univerzity, a ovládli tak většinu vyššího školství i vědu. Sestavovali také seznamy zakázaných knih, a to na základě římských indexů a podle jejich vzoru.

1) Josef Hrabák (ed.): *Dějiny české literatury*, díl 1, *Starší česká literatura*, Praha, ČSAV 1959, s. 472–488.
2) Klára Homerová: „Tisková cenzura v Čechách, 1621–1660", *Sborník Národního muzea v Praze. Řada C – Literární historie* 42–43, 1997–1998, č. 1/4, s. 1–87, zde s. 12–14.
3) Ivona Kollárová: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, Bratislava, Ústredná knižnica SAV 1999, s. 26.

Věčný pekelný žalář Italský jezuita Giovanni Battista Manni vydal roku 1666 sérii výjevů záhrobního světa *La prigione eterna dell' inferno*, která byla roku 1676 přeložena do češtiny jezuitou Matějem Václavem Šteyerem, zakladatelem protireformační vydavatelské nadace Dědictví sv. Václava. Expresivní výjevy posmrtných muk hříšníků v pekle mohou sloužit jako ilustrace toho typu barokní zbožnosti, která se v osmdesátých letech 18. století stávala objektem cenzurní regulace.

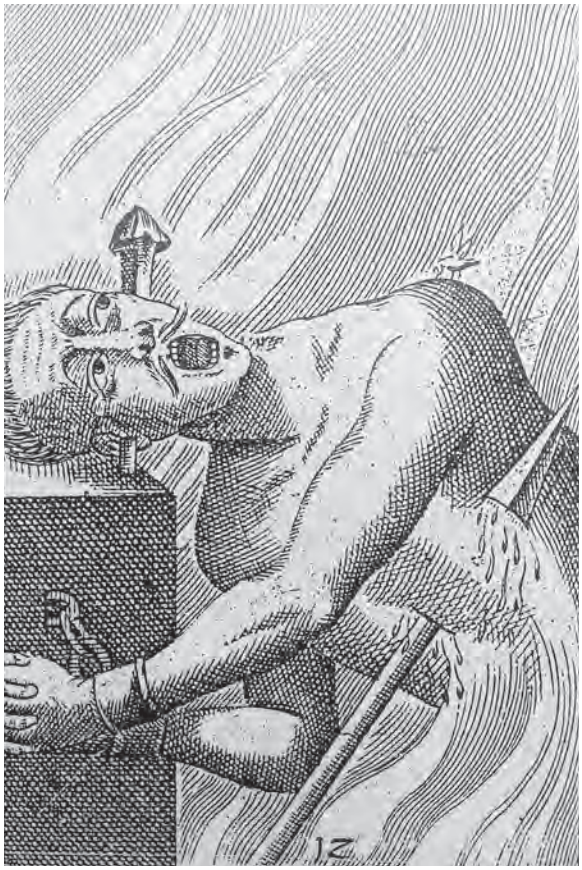

Zdroj: Giovanni Battista Manni: *Věčný pekelný žalář aneb Hrozné pekelné muky. Obrazy a příklady v jazyku vlaském po čtyřidcetikráte na světlo vyšlými vypodobněné. A potom na česko přeložené: ale přidáním jiných mnohých příkladů z rozličných hodnověrných spisovatelů vybraných velmi rozšířené a k spasitelné bázni i vejstraze všech bezbožných lidí počtvrté na světlo vydané. Léta Páně 1701*, přel. Matěj Václav Šteyer, Praha, impressí akademické in Coll. Soc. Jesu u Svatého Klimenta 1701, ilustrace bez stránkování.

Při všestranné modernizaci říše a jejího administrativního chodu, která se jevila jako nutná po porážce monarchie ve válkách o rakouské dědictví,[4] plnila literární komunikace dvojí funkci. Na jedné straně byl tisk médiem transferu vědomostí, na straně druhé se sám o sobě stával stále důležitějším faktorem společenského vývoje. „Pronikání evropských osvícenských myšlenek“[5] z Francie, Nizozemí a Velké Británie do střední Evropy bylo dlouhodobě, jen s minimem výjimek vnímáno jako šance a riziko zároveň; dvojnásob to platilo pro popularizaci osvícenských myšlenek v tisku a ve veřejných diskusích. Josef II. a Leopold II. si stejně jako jejich odpůrci uvědomovali propagační úlohu tištěných a masově šířených textů, které se s ohledem na rostoucí gramotnost obyvatelstva stávaly přinejmenším ve městech stále důležitějším faktorem pro vznik veřejné sféry. Jako nebezpečné začala vláda tyto texty vnímat ve chvíli, kdy se veřejné mínění obrátilo proti ní.

4) Pavel Bělina, Jiří Kaše, Jan P. Kučera: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 10, *1740–1792*, Praha – Litomyšl, Paseka 2001, zvl. s. 41–43.
5) Tak nazval kapitolu svého díla Alexandr Sergejevič Myľnikov: *Vznik národně osvícenské ideologie v českých zemích 18. století. Prameny národního obrození*, Praha, Karlova univerzita 1974, s. 118–132. Podobně Pavel Bělina: „Pronikání osvícenských myšlenek do českých zemí“, in P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 173–189.

V souvislosti s upadající církevní mocí a s rostoucí silou měšťanstva se umění postupně emancipovalo od náboženství a reprezentace moci. Na konci 18. století se tak již běžně setkáváme s literárními díly bez náboženského nebo politického obsahu, a to ve všech zemských jazycích. To však zdaleka ještě neznamená, že umění získalo estetickou autonomii, spíše „patrioticky“ sloužilo k zušlechťování „národa“. Význam pojmu „národ“ se přitom pomalu rozšiřoval, nezahrnoval již pouze šlechtické představitele země, ale celé společenství žijící na daném území bez ohledu na stavovskou nebo etnickou příslušnost.

V průběhu 18. století se však měnily nejen pojmy „národ“ a literatura, ale i hlavní perspektivy lidského života, v němž ztrácela centrální roli vidina věčného života po smrti a stále větší význam získávalo pozemské blaho obyvatelstva. V důsledku toho docházelo i k proměnám obecné představy, co je dobré a užitečné, a co naopak špatné nebo zbytečné. To platilo i pro pojem „užitečná kniha“. Literatura, zahrnující v té době vše tištěné, tak byla chápána jednak jako hnací síla pokroku, jednak jako indikátor kultivovanosti dané země či národa.

Námi sledované období let 1749–1810 charakterizuje poměrně neměnný přístup církevních a státních institucí v duchu paternalistického typu cenzury, spočívající v kontrole četby méně vzdělaných vrstev a tzv. naivních čtenářů, které by „špatná“ četba mohla mást. Zároveň se však jedná o dobu střetávání a vyjednávání mezi oběma mocenskými strukturami, hájícími přitom i své partikulární zájmy, a to především vzhledem k rozdílným představám o tom, jaká četba je pro to či ono publikum přiměřená, nebo naopak nepřiměřená.

V následujícím oddílu nejprve představíme teritoriální a časové rámce našeho výkladu. Dále se budeme věnovat diskusím o četbě a nutnosti její kontroly v období protireformace a osvícenství. Přiblížíme je na příkladu jezuitského misionáře Antonína Koniáše a teoretika státní správy Josepha von Sonnenfelse. Zásadním kontextem pro tyto diskuse, které samozřejmě nemusely nutně a ve všem brát ohled na reálnou kulturní praxi, je přístup různých vrstev dobové společnosti ke knize. Druhý oddíl se pokouší o deskripci společných rysů cenzurních systémů od poloviny 18. století až do začátku 19. století. Z okruhu hlavních problémů se soustředíme na koordinaci centra a periferie; následně představíme hlavní nástroje regulace literární komunikace, tj. (předběžnou) cenzuru, revizi již jednou cenzurovaných titulů a zásahy do fungování knižního trhu. Zde již hraje větší roli posloupnost historických událostí. Diachronní pohled na regulaci literatury obsahují následující čtyři oddíly: od symbiózy církevní a státní cenzury (do roku 1771) přes tereziánský systém regulace s guberniální cenzurní komisí (1771–1781) a josefinský pokus o centralizaci cenzury (1781–1790) až po institucionální diferenciaci školství a cenzury, která kolem roku 1800 přecházela do kompetence policejního ministerstva. V těchto částech v závislosti na množství dochovaných pramenů podáváme přehled o organizaci a praktickém fungování v Čechách, zvláště v Praze. Oddělením popisu legislativních předpisů od popisu cenzurní praxe se snažíme překonat tradiční problém zkoumání habsburské cenzury 18. století, kdy je normativní mluva legislativy (tedy ideální představa „o tom, co by mělo být“) automaticky zaměňována za skutečnost cenzurní praxe v určitém časoprostoru. Jak ukážeme v textu, některá legislativní nařízení nebyla v praxi uplatňována nebo byla uplatňována jen v omezené míře. V těch obdobích, kdy stav pramenné základny poznání cenzurní praxe limituje, nám ovšem nezbývá jiná možnost než kriticky legislativu reprodukovat.

Od spásy k obecnému blahu: proměny literární komunikace a diskurzu o cenzuře

Periodizace a teritoriální poměry

Z hlediska cenzury a regulace literatury netvoří období 1749–1810 jednolitý ani samozřejmý celek. Rok 1749 však lze označit za počátek nové éry, protože tehdy byla v habsburské monarchii započata velká správní reforma, v jejímž rámci byly nově založeny anebo přestrukturovány státní cenzurní komise v jednotlivých zemích. Roku 1751 pak byla založena cenzurní komise ve Vídni.[6] Pokud jde o cenzuru, usiloval na přelomu čtyřicátých a padesátých let 18. století vídeňský dvůr především o reakci na polemickou literaturu politického obsahu, která začala vznikat po válkách o rakouské dědictví. Cenzura zajišťovaná univerzitou tehdy přestala požadavkům politické moci dostačovat. Když chtěla Marie Terezie 5. listopadu 1748 zjistit, kolik knih bylo od jejího nástupu na trůn zkonfiskováno a co se s nimi stalo (šlo jí zejména o politické pamflety zaměřené proti jejímu nároku na trůn), nebyla jí vídeňská univerzita schopna odpovědět. Bylo proto načase přikročit k zestátnění cenzurního systému včetně pravomoci udělovat a odnímat koncese tiskařům a knihkupcům, která byla univerzitám odňata hned roku 1749. Státní administrativní reformu podporovali osvícenci, kteří se obraceli proti „despotickému" chování jezuitů a jejich monopolu na kontrolu literární komunikace. Na teologické úrovni se reformní katolicismus snažil znovu nalézt původní podobu náboženské pravdy, víry a církve, na kterou podle nich protireformační katolicismus zapomněl.[7]

Kolem roku 1749 lze přitom zaznamenat i zásadní obrat v politickém myšlení Marie Terezie a jejích poradců: jejich pozornost se od mocenské politiky motivované prospěchem habsburské dynastie (*Hausmachtspolitik*) přesouvá ke konsolidaci a administrativnímu sjednocení německých dědičných zemí monarchie, tj. alpských a českých zemí i držav na Jadranu (Terst, Istrie, Gorice a Gradišk). Tomu odpovídaly také pokusy o sjednocení administrativy na půdě Direktoria in publicis et cameralibus (od roku 1749) a také nové zákonodárství v podobě zákoníku Codex Theresianus (od roku 1753). Během diskusí o tom, kde všude má kodex platit, zastávala tzv. revizní komise nikoli náhodou názor, že se nemají dělat rozdíly mezi Francií nebo Španělskem na jedné straně a habsburskými částmi Itálie i Nizozemí a Uhrami na straně druhé, tyto habsburské državy tak byly z hlediska

6) Ke správní reformě viz P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 45–51; Karl Vocelka: *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien, Ueberreuter 2001, s. 354–355. K dataci v dějinách cenzury viz August Fournier: „Gerhard van Swieten als Censor. Nach archivalischen Quellen", *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien* 84, 1876, s. 387–466, zvl. s. 402–404; Franz Hadamowsky: „Ein Jahrhundert Literatur- und Theaterzensur in Österreich (1751–1848)", in Herbert Zeman (ed.): *Die österreichische Literatur. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*, sv. 1, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1979, s. 289–305, zde s. 289.

7) Grete Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur in der theresianischen Reform*, Wien, Verlag für Geschichte und Politik 1970, s. 73, 114–115, 148.

alpských a českých zemí vždy brány jako zahraničí.[8] Období druhé poloviny 18. a počátku 19. století pak bylo vyplněno procesem tvorby dalších sbírek zákonů pro české a rakouské země, vedoucím přes josefinské dekrety až po publikaci Všeobecného zákoníku občanského pro německé dědičné země Rakouské monarchie 1. června 1811 (ten pak v českých zemích platil po novelizacích až do roku 1950). Co do legislativního rámce tvořily tedy české země jeden celek s dědičnými rakouskými zeměmi. Z hlediska Vídně představovaly Čechy a Morava se Slezskem rovnocenné entity: každá měla zvláštní zemskou správu a přes veškeré snahy o sjednocení i odlišnou cenzurní praxi. Historický svazek zemí Koruny české nehrál jako celek příliš velkou roli, a to ani v případě literární komunikace nebo knižní kultury. Všeobecně lze předpokládat, že prosazování cenzury bylo na okrajích jednotlivých zemí obtížnější než v jejich administrativních a kulturních centrech.

Období od konce čtyřicátých do počátku osmdesátých let bylo dobou střetávání a vyjednávání mezi státem a církví a jejich partikulárními zájmy, a to hlavně v důsledku odlišných představ o tom, jaká četba je špatná, anebo naopak dobrá. Do protichůdných myšlenkových rámců protireformace, usilující o dosažení věčného života, a osvícenství, snažícího se o blaho co největšího počtu obyvatel, můžeme zasadit legislativní předpisy o cenzuře i vyjednávání a střety mezi oběma tábory, které v českých zemích vrcholily v sedmdesátých letech 18. století v aférách kolem osvícenského profesora a cenzora Karla Heinricha Seibta. Po porážce konzervativních sil na konci sedmdesátých let došlo k prosazení absolutistické státní cenzury, která pak trvala až do revolučních dní roku 1848. Co se týče „josefinského desetiletí“, které v praxi začalo až několik měsíců po smrti Marie Terezie v říjnu 1780, musíme se při jeho popisu vypořádat s protichůdnými tendencemi: regulace knižní kultury se liberalizovala v zájmu ekonomické prosperity, zároveň však byly různé stupně regulace včetně jejích měkkých forem (jako byly např. ekonomický dohled, polemiky a recenze) využívány v rámci boje proti „barokním“ směrům, jež byly dosud v literární kultuře přítomny. Liberalizace vedla až k experimentům se zrušením státní předběžné cenzury rukopisů ve Vídni v letech 1787–1789.

Konec tohoto experimentu ještě během vlády Josefa II. a postupné zužování veřejného prostoru v době panování Leopolda II. a zejména Františka II. (od roku 1804 jako rakouský císař František I.) charakterizují poslední fázi našeho období. Jako periodizační předěl lze ovšem vnímat rovněž nová legislativní opatření přijatá kolem roku 1800. Tehdy byl znesnadněn přístup k levné četbě a cenzura přešla do agendy policie; záhy byla také podle nových, restriktivnějších předpisů revidována povolení z období rozšířené svobody tisku za Josefa II. a Leopolda II. (1781–1792). Přechod cenzury pod policejní dvorský úřad byl součástí ustalování nového systému v průběhu prvního desetiletí 19. století. Po intermezzu během francouzské okupace Vídně roku 1809 fungoval tento systém bez velkých změn až do roku 1848.

Jak již bylo zmíněno, politická entita zemí Koruny české nefungovala v druhé polovině 18. století z hlediska politické správy jako jeden celek; komunikace jednotlivých zemí s česko-rakouskou dvorskou kanceláří probíhala odděleně. Z tohoto důvodu se

8) Viz Philipp Harras von Harrasowsky: *Der Codex Theresianus und seine Umarbeitungen*, sv. 1, Wien, Gerold 1883, s. 36.

v následujícím výkladu budeme zabývat zejména situací v Čechách. Morava a do roku 1782 i Slezsko fungovaly jako samostatné země, to znamená, že disponovaly vlastní zemskou administrativou sídlící v Brně a v Opavě, které jednaly s centrálními vídeňskými úřady na stejné úrovni jako česká zemská vláda (gubernium) v Praze. V případě Brna byl do počátku sedmdesátých let výkon cenzury rozdělen mezi Brno, sídlo zemské správy, a Olomouc, centrum správy duchovní a sídlo univerzity. Roku 1782 byla zemská administrativa pro Moravu a Slezsko sloučena v Brně.

Již vzhledem k této regionální roztříštěnosti nebylo možné provádět soustavný výzkum jak v pražských, tak i v brněnských, olomouckých a opavských archivech. Moravské poměry z tohoto důvodu líčíme především na základě pramenů přehledového charakteru, jako jsou rukopisné zprávy Jana Petra Cerroniho z let 1813–1815, a na základě dosud vydané odborné literatury.

Antonín Koniáš: v zájmu spásy duše

Podívejme se nyní na to, kdo, z jakých důvodů a jakými prostředky zasahoval v době protireformace do komunikace. Pojem komunikace zde přitom neomezujeme pouze na komunikaci literární nebo písemnou; vzhledem k nízké gramotnosti obyvatelstva se v době baroka protireformační úsilí vztahovalo i na obrázky, hudbu či architekturu, jež se slovesnou kulturou spolupůsobily v rámci společenských a zejména náboženských rituálů. Pozornost přitom zaměříme na činnost pátera Antonína Koniáše, v současnosti patrně nejznámějšího představitele české protireformace.

Fakt, že sám pocházel z knihtiskařské rodiny, může snadno vyvolat dojem, že se skutečně jednalo o „velkého ničitele českých knih“, jenž se naprosto rozešel s dědictvím svého rodu; že Koniáš likvidací knih škodil českému národu, možná dokonce záměrně.[9] Jako jiní cenzoři však byl i Koniáš přesvědčen o přesném opaku, tedy o tom, že svůj národ chrání. Jeho slavný spis *Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající* je dedikován sv. Antonínu z Padovy, františkánskému kazateli, jenž byl v 18. století velice populární zvláště na Moravě. Stal se legendou zejména díky svým řečnickým schopnostem – dokázal prý obrátit heretiky a zhýralce k pravé víře a k dobrému životu, a co bylo z dobového pohledu ještě nesrovnatelně důležitější, také k přípravě na život věčný. Důvod, proč se páter Koniáš identifikoval s Antonínem Paduánským nejen jako kazatel, ale také jako misionář a cenzor, je zřejmě ten, že i jemu šlo o záchranu co největšího počtu duší hříšníků. Z pohledu hluboce věřícího katolíka pozdního baroka totiž platilo, že

> kníhy bludné nesmrtelnou duši o království věčné přivádí [tj. připravují, MW]. Bludným čtením vypuzen bývá z své pevnosti král věčné slávy Kristus. Kdo srdce k Kristu náchylné má, kdo předrahou jediné duše cenu, kdo ztrátu království Božího sobě rozvažuje, kterak se styděti bude škůdce toho všeho vyzraditi a vyjeviti? Vím já, kde mnohé vlastence mé střevíc hněte. Ať pravdu bez okolku povím, víc sobě váží přízeň lidskou nežli božskou, víc časný

9) O negativní recepci Antonína Koniáše v české kultuře 20. století viz Kateřina Bobková-Valentová, Miloš Sládek, Martin Svatoš (eds.): *Krátké věčného spasení upamatování. K životu a době jezuity Antonína Koniáše*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2013, zejména „Úvodem“, s. 7–8, a kapitola Petr Kopal: „‚Páter Koniáš, ten palič českých knih.‘ Film Temno (1950) a historická paměť“, s. 134–150.

nežli věčný zisk; víc se obávají škody časné nežli věčné, víc se štítí nepřátelství lidského než hněvu Božího.[10]

S Koniášovým *Klíčem* lze pracovat dvojím způsobem: jako s návodem na rozpoznávání spisů, jejichž přečtení ohrožuje čtenářův posmrtný vstup do věčného života, nebo jako se seznamem škodlivých, kacířských titulů, které mají být zakázány. Schopnost rozeznat kacířské knihy od katolických je podle Koniáše jedním z klíčů k nebeskému království. Tuto schopnost má podle něho pouze římskokatolická církev, pouze ona totiž zná správnou cestu k dosažení konečného a nejvyššího cíle veškerého pozemského života. Zacházení se špatnými knihami připraví člověka o příslušnost k samospasitelné katolické víře: „Kteříž by koliv kníhy kacířů kacířství v sobě obsahující neb o naboženství jednající bez dovolení Stolice apoštolské vědomě četli neb zachovávali neb tlačili neb jakýmkolivěk způsobem zastávali, tim samým smrtelně hřeší a tim samým v kladbě církevní postavení jsou.“[11] Ostatní vyznání k věčnému životu, který představuje mnohem větší hodnotu než život pozemský, nevedou. Zde je ústřední bod Koniášova uvažování, zmíněnou nejvyšší hodnotu totiž musí mít katolický misionář natolik vžitou, aby mu ani nepřišlo na mysl, že odnímáním škodlivých knih někomu ubližuje nebo omezuje jeho osobní svobodu.

Na Koniášově příkladu lze ilustrovat situaci, kdy cenzor je sám „cenzurován“. Jeho schopnost kriticky reflektovat vlastní počínání je totiž natolik omezena mnohem silnějšími, či dokonce absolutními náboženskými hodnotami, že osvícenský koncept svobody slova nebo liberální koncept cenzury se svými negativními konotacemi jsou pro něj (a pravděpodobně i pro ostatní tehdejší obyvatele českých zemí včetně tajných nekatolíků) prakticky nemyslitelné nebo nesmyslné. Náboženství představuje v baroku „silové pole, jež současně zahrnuje, vytváří a vymezuje jak cenzora, tak cenzurovaného“,[12] obě strany jsou tak „cenzurovány samotnou strukturou pole, v němž se diskurz rodí a pohybuje“.[13] K podobnému závěru došel na základě analýzy Koniášova *Klíče* a *Zlaté neomylné římsko-katolické pravdy dennice* (1728) Hynek Bouchal: „Pravděpodobně ani nenávist ke vzdělání a umění, ani snaha o zničení českých knih, ani sublimace temných pudů v neutuchající jednosměrné činnosti, nýbrž spíše neochvějné přesvědčení o nutnosti nahlížení jediné možné pravdy vedlo Antonína Koniáše k neblaze proslulému pálení knih.“[14]

Pomocí distribuce či odstraňování vybraných knih tedy v barokní době bojují jak Koniáš, tak i kolportéři nekatolické literatury o duše svých krajanů, potenciálních bratrů a sester ve víře. Když Koniáš pálí knihy, nejde jen o ničení potištěného papíru. Z relace

10) Antonín Koniáš: *Clavis haeresim claudens et aperiens. Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající, k vykořenění zamýkající. Aneb Rejstřík některých bludných, pohoršlivých, podezřelých neb zapověděných kněh*, 2. vyd., Hradec Králové, Jan Kliment Tybéli 1749, s. x–xi.
11) Tamtéž, s. xxxvii.
12) Michael Holquist: „Pokřivený originál: paradox cenzury“, přel. Michal Charypar, in Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2012, s. 103–118, zde s. 107.
13) Pierre Bourdieu: „Cenzura a užití formy“, přel. Eva Sládková, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 51–82, zde s. 51.
14) Hynek Bouchal: „Ničení knih v Koniášových textech“, in Václav Petrbok, Radek Lunga, Jan Tydlitát (eds.): *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století. Sborník příspěvků ze sympozia konaného 27.–28. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou*, Boskovice, Albert 1999, s. 103–114, zde s. 112.

píseckého vikáře pro biskupskou konzistoř vyplývá, že Koniáš hájil ničení knih těmito argumenty: a) misionář má k takovému kroku oprávnění; b) nechce být lidmi podezírán z toho, že si knihy nechává pro sebe; c) ani na ně nechce narazit „v kotcích u Židů" poté, co je sám odloží na konzistoři.[15] Očistný oheň pohlcující knihy zároveň symbolizuje plameny, ve kterých by jinak shořely hříšné duše jejich čtenářů nebo majitelů. Sám spásný skutek je největší odměnou nejen pro toho, kdo knihy odevzdal dobrovolně, ale i pro misionáře nebo faráře, který odebráním knih, třeba i násilným, splnil svůj úkol kněze.[16] Duchovní z této perspektivy jedná v obecném zájmu, podobně jako každý, kdo na takové knihy upozorňuje a vydává je ohni. Nikdo,

> byť by jakkoliv zlé kníhy měl, nemá se oslejchati [tj. zdráhat, MW] všecky i nejhorší kníhy od kohokoliv zachované, jakkoliv dlouho až posavád zadržené, co nejochotněji duchovnímu přednesti a obětovati, jsa na všecken způsob ubezpečen, že důvěrnost jeho né ke škodě, né k trestu; nýbrž k užitku a k štědré oplatě jemu sloužiti má. Trest pro zadržování bludných kněh uložený jest zatvrzele takové kníhy zapírajícím, né pak dobrovolně odevzdávajícím neb vyzrazujícím. Kdyby někdo v obci o skrytě podloženém ohni povědomost měl, taky-li by moudře učinil, pokudž by pro stud nebo strach takové nebezpečenství k škodě a k záhubě celé obce čelicí vyjeviti nechtěl? Zdaž by ode všech raději hojnou odplatu a pochvalu nežli trest očekávati neměl? Kníhy bludné podpalují pekelný oheň v obci křesťanské. Proč takový celému křesťanstvu škodný plamen tajíme? Proč, majíce toho povědomost, plazicí se pokoutně pekelný oheň ten vyjeviti se stydíme? Kdyby někdo maje o nějakém nezdárném odbojníku známost, kterak on i pevnost, i krále, království celé do rukouch ouhlavního nepřítele vyzraditi a odevzdati miní, takového králi neb obci srdnatě vyjevil? Jakého by trestu obávati se měl? **Regnum DEI intra vos est**. Království Boží jestiť mezi vámi. Dí Pravda věčná u sv. Luk. 17 v. 21.[17]

Hromadné misie vyzývající k pokání, jichž se mohlo účastnit i kolem třiceti tisíc návštěvníků, byly podrobeny pokynům pražského generálního vikáře.[18] O úkolu pálit nekatolické či mravně závadné knihy se tyto instrukce přímo nezmiňují, knihy měly být spíše odevzdávány na pražskou konzistoř. Koniášova autodafé mohla tedy vést i ke konfliktům.[19] Na druhou stranu, uherský duchovní Emerich Vajkovics, jenž v sedmdesátých letech 18. století působil jako královský cenzor v Prešpurku (dnešní Bratislavě) a po svém jmenování biskupem v Kaloči roku 1790 vydal čtyři pojednání o dějinách, systému a vztahu církevní a světské cenzury, hájil ještě v této době trojí právo (*ius triplex*) církve v rámci dohledu nad knihami, tj. právo knihy zkoumat (*ius examinandi*), zakazovat (*ius prohibendi*) a pálit (*ius comburendi*).[20] Pálení knih také do jisté míry odpovídá performativnímu

15) Martin Svatoš: „Poslední Kristův pohled na kříži aneb Koniášův pohled na knihy", in K. Bobková-Valentová, M. Sládek, M. Svatoš (eds.): *Krátké věčného spasení upamatování*, cit. dílo, s. 67–80, zde s. 72.
16) Příklady tamtéž, s. 73–74.
17) A. Koniáš: *Clavis haeresim claudens et aperiens*, cit. dílo, 1749, s. ix–x.
18) Martin Svatoš: „Zde byly jeho Indie. Jezuitské misie v českých zemích a P. Antonín Koniáš", in K. Bobková-Valentová, M. Sládek, M. Svatoš (eds.): *Krátké věčného spasení upamatování*, cit. dílo, s. 17–39, zde s. 35.
19) Tamtéž, s. 25; srov. též Jiří Pokorný: „P. Antonín Koniáš S. J. jako teoretik české knižní kultury", *Documenta Pragensia* 10, 1990, č. 2, s. 327<334.
20) *Decas dissertationum ecclesiastico-politicarum de censoria librorum disciplinia* […], *quarum duabus*

charakteru kajících misií, tj. hromadných zbožných shromáždění – máme například doloženo, že v Třeboni roku 1740 se aktu pálení dvou košů závadných knih účastnil velký počet přihlížejících, kteří zpívali protievangelické písně jako *Zapalte kacířské bludy, zkazte pekelné obludy*. Také při misii v Kasejovicích se pálení knih v předvečer odchodu misionářů setkalo s hojnou účastí. Oheň symbolizoval účastníkům podobných výjevů „očištění" od hříchu a zla obsaženého v kacířských knihách, které byly obratem nahrazovány jinými, dobrými. Substituci podléhaly také další předměty neodpovídající katolické víře, například staré amulety byly nahrazovány medailonky sv. Ignáce z Loyoly.[21]

V zájmu modernizace: osvícenský diskurz o cenzuře

V druhé polovině 18. století se předpoklad jediné cesty ke spáse, klíčový pro celé protireformační myšlení, postupně vytrácel, a to zejména u osvícenských elit. Ty přitom musely svá nová paradigmata prosazovat proti odporu konzervativních složek společnosti, k nimž patřili nejen představitelé protireformace, ale většinou i lid.

K docenění knihy jako nosiče vědění došlo během krátké doby. Texty, které byly ještě v polovině 18. století považovány za nebezpečné pro císaře, katolickou církev i společenský řád a pořádek, byly nezřídka už od začátku osmdesátých let téhož století vnímány jako prostředek, jímž lze prostého a umlčeného poddaného (subjekt vrchnosti) proměnit ve

> skutečného občana (*Bürger*), ve svobodného člověka, jenž smí svobodně mluvit, když mu jeho patriotismus mluvit káže, a cítí se, jako by se nacházel opět v krásné době svobodného Říma, svobodné Sparty a svobodných Athén, kdy se každý občan směl ujmout záležitostí obecného blaha.[22]

Tato změna pohledu na knihu však nemusela nutně znamenat úplný odklon od katolického zaměření na onen svět, na život věčný, naopak se s ním po určitou dobu prolínala. Tak se ještě dlouho poté mělo za to, že vzdělání představuje cestu ke spáse v případě žen, kterým se tradičně přičítala „pověrčivost".[23]

Poddaní císaře byli nyní nahlíženi jako uvědomělí, pilní, ctnostní, oddaní a užiteční občané, kteří získávají právo i povinnost vměšovat se do veřejných otázek a problémů. Postupně se rýsoval ideál veřejného mínění. V této fázi nelze ještě mluvit o ideálu svobody, ale zcela zřejmý již byl pocit osvobození. Publicista Leopold Alois Hoffmann, rodem Čech a přesvědčením zemský vlastenec, to s upřímným patosem komentoval v roce 1782 takto: „S nepopsatelným nadšením píši radostnou zprávu: Můj národ je svobodný. A svobodný

postremis iam nuper typo datis nunc prima quoque addita est, Pestini [= Pešť], Michael Landerer 1791, shrnuto podle I. Kollárová: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, cit. dílo, s. 79.

21) M. Svatoš: „Zde byly jeho Indie", cit. dílo, s. 35.

22) Tento ideál teoretika státu Josepha von Sonnenfelse převzal s patriotickým nadšením pro své rodné Čechy [Leopold Alois] Hoffmann: *Etwas mehr als Anmerkungen zu der ersten Vorlesung, welche Herr Hofrath von Sonnenfels in diesem akademischen Jahre gehalten hat*, Wien – Prag, J. F. Schönfeld 1782, s. 13.

23) Emanuel Doležal: „Vychování dívčí nemá zanedbáno býti", *Časopis pro katolické duchovenstvo* 17, 1844, č. 2, s. 353–373; srov. Jana Stráníková: *Výchova a vzdělávání dívek na cestě k moderní občanské společnosti. Genderové a sociální aspekty procesu socializace mládeže v období 1774–1868*, Pardubice, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická 2013, s. 73.

jsem i já."[24] Optimistické vyhlídky zněly, že pokud mezi sebou občané budou o obecné blaho soupeřit tak jako Josef II. s ostatními mocnáři Evropy, potom i Češi (*die Böhmen*) „dokážou všechno, pokud budou chtít".[25] Hoffmannův výrok celkem dobře vystihuje, co pro osvícenství znamenaly výrazy „národ" a „patriotismus". Sémantické pole těchto slov odpovídalo původnímu významu slova *nation* ve smyslu lid nebo veřejnost, přičemž dobové pojetí vlastenectví charakterizoval švýcarský osvícenec Isaac Iselin, podle něhož „pravý vlastenec usiluje o všeobecný blahobyt, nikoho nezotročuje a sám nikomu neotročí".[26]

Do okruhu osvícenských inovací lze řadit i vytlačování vehikulárních, nadnárodních jazyků (latina, francouzština, italština) z různých sfér literární komunikace a důraz osvícenského patriotismu na nutnost používat jazyky vernakulární, v regionu běžné, tj. „národní", všem srozumitelné. Bylo to nutné i užitečné pro výchovu a kultivaci vlastního „národa". Té se mělo dosahovat tím, že se vernakulární kultura bude vyrovnávat s nadnárodními vzory antikou počínaje a vyspělými moderními národy konče. V osvícenské službě „národu" a vernakulárnímu jazyku tak můžeme spatřovat začátky procesu, který byl posléze nazván českým národním obrozením a jenž se až později, na počátku 19. století, začal vyhraňovat podle jazykových a etnických kritérií.

Ideálu osvícenského patriotismu, který se vyznačoval snahou o všeobecné blaho a celonárodní pokrok, mělo být dosaženo na základě systematické teorie státu, tzv. policejní vědy, přičemž slovo *policey* zde mělo ještě široký význam řízení vnitřní správy. Dobové diskuse „o dobrém státu" nám mohou ozřejmit vztah mezi těmito ideály a konkrétními nástroji, s jejichž pomocí mělo být ideálů dosaženo – cenzurou, školstvím, ale i systémem knihkupeckých a tiskařských privilegií, jehož účelem byla podpora národního hospodářství.[27]

Příslušné představy zachytil ve svém spisu *O základech moci a blahobytu států* Johann Heinrich Gottlob von Justi, v padesátých letech profesor rétoriky a kameralistiky na tereziánské akademii ve Vídni a kratší dobu člen tamější cenzurní komise.[28] Vyšel z bezprostřední souvislosti mezi rozvojem věd a blahem státu. Vědy podle něj mají prostřednictvím školství a knižního obchodu podporovat stát a zároveň napomáhat osvětě lidu v náboženském smyslu; mravnost lidu se má opírat právě o tuto „osvícenou víru". Jako hlavní prostředníky mezi náboženstvím a vzděláním chápal Justi stále kněze. Proto je podle něj pro stát důležité vykonávat nad duchovními dohled a zajistit si tak, že klérus bude pro lid a celý „národ" opravdovým vzorem, a nebude naopak státním zájmům škodit. Zásadní podmínku pro vnitřní klid ve státě představuje tolerance mezi jednotlivými konfesemi. Všeobecnému osvícení má pochopitelně sloužit také tisk, jemuž připadá úkol zpřístupňovat poznatky věd a rozšiřovat poznání. Ani tisk či vědy však nesmějí narušovat

24) L. A. Hoffmann: *Etwas mehr als Anmerkungen zu der ersten Vorlesung*, cit. dílo, s. 17.
25) Tamtéž, s. 23–24.
26) P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 140. – V přítomné kapitole uvádíme pojem „národ" s uvozovkami tam, kde je používán v tomto zemském, před-nacionalistickém pojetí.
27) Srov. I. Kollárová: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, cit. dílo, s. 25.
28) Johann Heinrich Gottlob von Justi: *Die Grundfeste zu der Macht und Glückseeligkeit der Staaten; oder ausführliche Vorstellung der gesamten Policey-Wissenschaft. Zweyter Band, welcher die häusliche Regierung, die bürgerlichen Tugenden, die innerliche Sicherheit, die Anstalten wider Feuersgefahr, die Ueppigkeit, die Versorgung der Armen, und mithin vornämlich die Stadt-Policey so wohl, als die practische Erkenntniß der Policey-Wissenschaft abhandelt*, Königsberg – Leipzig, Gebhard Ludewig Woltersdorfs Wittwe 1761.

Teoretikové a praktici osvícenské cenzury Intelektuálové, kteří řídili od sedmdesátých let a zejména v letech osmdesátých již zestátněnou cenzuru, se narodili v desetiletí mezi roky 1733 a 1742. K těm starším patřili leidenský diplomat Gottfried van Swieten (1733–1803), syn Gerarda van Swietena, předního poradce a osobního lékaře císařovny Marie Terezie, jenž spoluvytvářel systém státní cenzury v padesátých a šedesátých letech 18. století. Patřil k nim ale také Joseph von Sonnenfels (pravděpodobně 1733–1817), právník židovského původu a konvertita z moravského Mikulova. Nejen generačně k nim náležel také lužický rodák Karl Heinrich Seibt. Ani on se nenarodil a nevyrůstal v jednom z intelektuálních center katolicismu ve střední Evropě; ba naopak, ve své žádosti o profesuru argumentoval znevýhodněním, které mu jeho katolická víra působila v převážně protestantském prostředí Saska. Mladší innsbrucký rodák Joseph Anton von Riegger (1742–1795) byl synem Paula Josepha von Rieggera, jednoho z nejvýznamnějších právníků tereziánských reforem a spolutvůrce tzv. *Staatskirchentumu*. Všichni čtyři chodili do obvyklých řádových škol k piaristům (Seibt, Sonnenfels, Riegger) nebo k jezuitům (van Swieten, Riegger) a absolvovali vedle filologických studií s výjimkou Seibta také práva.

Kromě diplomata van Swietena všichni nastoupili po sedmileté válce na univerzitu. Karl Heinrich Seibt se stal koncem roku 1763 neplaceným profesorem krásných věd v Praze, jako jeden z prvních zde vedl přednášky v němčině, ne v latině. Sonnenfels a Riegger založili již na začátku šedesátých let „německou společnost" zaměřenou proti módní francouzské literatuře a redigovali v tomto duchu také moralistní týdeníky. I proto se chtěl Sonnenfels stát profesorem německé literatury ve Vídni, obdržel však roku 1763 profesuru policejních věd; jenom o rok později, roku 1764, se Riegger stal profesorem práva na univerzitě ve Freiburgu v Předních Rakousích. V šedesátých letech se Seibt, Riegger i Sonnenfels etablovali jako profesoři a publicisté, a to často i přes odpor konzervativních sil.

Roku 1767 obvinil Sonnenfelse vídeňský arcibiskup z podkopávání autority církve. Krátce poté na něj zaútočil také předseda česko-rakouské dvorské kanceláře hrabě Rudolf Chotek, neboť Sonnenfelsův student obhajoval ve své disertaci, vycházející z jeho učení, například zrušení trestu smrti. Chotek považoval svobodu publikování takových myšlenek kritizujících stávající legislativu a instituce za velice nebezpečnou. Sonnenfels by sotva mohl tyto útoky ustát, kdyby neměl vlivné zastánce v bezprostřední blízkosti císařovny. Řadili se mezi ně císařovnin osobní lékař a předseda cenzurní komise Gerard van Swieten nebo státní kancléř Václav Antonín Kounic. Zvláště Kounic zdůrazňoval, že se v tomto případě jedná o přímý útok na profesora policejních věd, jehož úkolem je samostatně uvažovat a publikovat. Kdyby mu v tom mělo být bráněno, argumentoval Kounic na Sonnenfelsovu obranu, hrozilo by, že v boji proti ignoranci a všudypřítomným předsudkům ztroskotá.

V letech sedmdesátých pak všichni čtyři intelektuálové postoupili do vyšších pozic. Sonnenfels a Seibt se stali jak vůdčími osobnostmi reformy školství, tak i cenzory – Sonnenfels ve Vídni pouze na krátkou dobu, Seibt (mimo jiné ve funkci direktora pražské filozofické faktulty) na osm let. Riegger a van Swieten odešli ještě před smrtí Marie Terezie do Prahy, respektive do Vídně, a stali se vysokými úředníky státní správy. V roce 1781 připadl právě van Swietenovi a Sonnenfelsovi ve Vídni a Rieggerovi v Praze úkol uvést josefinský cenzurní systém do praxe. Karl Heinrich Seibt oproti tomu zůstal pouhým univerzitním profesorem a přestal hrát v cenzurním systému významnější roli.

Všem čtyřem předním představitelům josefinské cenzurní soustavy je dále společná prudká ztráta vlivu v první polovině devadesátých let. Nejmladší, Riegger, zůstal sice v oslabené funkci cenzora, zemřel ale již v roce 1795; van Swieten a Seibt zemřeli na začátku 19. století. Sonnenfels zemřel až roku 1817 jako uznávaný klasik rakouské správní nauky, musel však zároveň pozorovat, jak se náplň cenzurní práce vzdálila jeho původním myšlenkám.

Zdroj: Franz A. J. Szabo: *Kaunitz and enlightened absolutism 1753–1780*, Cambridge, Cambridge University Press 1994, s. 187–188; Tomáš Hlobil, Michael Wögerbauer: „Der Plan des ersten Lehrstuhls für Schöne Wissenschaften in der Habsburger Monarchie", *Estetika* 45 (1), 2008, č. 1, s. 65–96, zde s. 68–70.

veřejný pořádek a klid. Aby se zabránilo jejich škodlivému působení, je podle Justiho třeba „policejního opatření“ (*Policey-Anstalt*), kterým je cenzura. Ta má za úkol dohlížet, „aby se netiskly nebezpečné a škodlivé knihy v zemi samotné, ale i na to, aby se nedovážely a neprodávaly knihy z jiných zemí; obě hlediska musí být propojena, má-li být v této věci dobrý pořádek“.[29] Zároveň Justi připouštěl, že knihtisk a knižní obchod jsou živnosti orientované na zisk a jako takové představují součást národní ekonomiky. Pro politiku tiskové regulace byla tato dvojí povaha tisku důležitá.

Habsburským dvorským myslitelem státní správy byl od období pozdní vlády Marie Terezie až do doby Františka II. (I.) Joseph von Sonnenfels. I on sám byl po krátkou dobu cenzorem ve Vídni. Pro nás je však důležitější jako teoretik knižního dohledu.

Sonnenfels se proslavil mimo jiné svou polemikou proti hansvurstiádám (středoevropská variace komedie dell'arte pojmenovaná podle komické postavy Hanswursta) a improvizovanému, neregulovanému divadlu; tento jeho postoj nelze zcela oddělit od jeho myšlení o řízení státu. Naopak, právě zde je zřejmý jeho předpoklad, že stát má takřka otcovskou povinnost dohlížet jak na církev, tak i na divadlo, protože tyto instituce mají zásadní vliv na výchovu „národa“. Komedie dell'arte, hansvurstiády, extempore a frašky představovaly pro Sonnenfelse neosvícené, barbarské žánry, které „mají být vykázány z divadelních jevišť policiovaných národů“.[30]

Pro náš výklad je klíčový pojem policiování (*polizieren*), který Sonnenfels při svém tažení proti fraškám použil, může nám totiž objasnit vztah mezi (osvícenskou) kritikou společnosti a jejích mravů na jedné straně a „policií“ či „politikou“ knihy na straně druhé. Používá-li habsburský osvícenec slovo policiovat, bezpochyby se opírá o význam latinského slova *politus*, což znamená „vybroušený“, „vzdělaný“; tento význam přešel do francouzského *poli* a anglického *polite* ve smyslu vybroušeného společenského chování, respektive zdvořilosti a vytříbenosti. „Všechno, co jsme říkali o mravech, lze aplikovat také na zdvořilost a na jazyk. Divadlo je v určitém smyslu schopno zjemňovat charakter a chování národa a pročišťovat jazyk společenských stavů.“[31] Sonnenfels naznačoval, že improvizované frašky zaměřené na vulgární vkus publika (*vulgus* = lid, obecenstvo) své recipienty nevzdělávají ve smyslu policiovaného, kultivovaného „národa“. Proto je ostatně pro 18. století tak důležitá diskuse o „národním“ divadle, kde by se hrály dobré, „klasické“ hry (a nikoli frašky) ve vernakulárních jazycích a kde by se tak lid zároveň bavil i vzdělával. Horatiovská zásada *prodesse et delectare* (prospívat a těšit) si podržela platnost po celé sledované období a narážky a parafráze na ni se nacházejí i v dvorských nařízeních.[32] Veřejný osvícensko-kritický diskurz o cenzuře tedy požadoval, aby v ideálním případě všechna média – periodika, knihy, divadlo, ale i kázání – byla zapojena do snah o policiování daného „národa“, který v důsledku toho bude moci vystoupat na úroveň „národů“ civilizovaných.

29) Tamtéž, s. 56.
30) Joseph von Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*, sv. 1, Wien, Joseph Kurzböck 1777, § 114, s. 144–145.
31) Tamtéž, § 113, s. 143–144.
32) Viz výklad o předpisu z 27. března 1792 v pododdíle „Udržování klidu a řádu v nových politických podmínkách“, s. 142.

Tento diskurz, jenž se opíral o antické vzory, byl pochopitelně nadregionální a nadnárodní. Dobře to vyjádřil pražský dramatik a spisovatel Prokop Šedivý, když věnoval svůj překlad Schillerovy přednášky o divadle „všem, již k osvícení lidského rozumu a k ušlechtění svých krajanů přispěti chtějí“.[33] Václav Thám tyto myšlenky rozpracoval v povídce *Kníže a divádlo*[34] a vídeňský, i Sonnenfelsem uznávaný dramatik Paul Weidmann je varioval v předmluvě ke své hře o vůdci hornorakouského selského protestantského povstání z roku 1626.[35] V roce 1785, deset let po selských bouřích v Čechách, byla tato hra Thámem přeložena do češtiny jako *Štěpán Fedinger neb Selská vojna* a uvedena v Nosticově divadle v Praze. Sám Sonnenfels citoval francouzský vzor, aby poukázal na propojení mezi měkkou disciplinací (výchovou nebo vzory, byť fiktivními) a represí: „divadlo může sloužit i k tomu, aby mírným způsobem odstranilo určité aktuální hloupé zvyky, neřesti nebo jiné sklony odporující jeho účelům. Předejme blázna divadlu, říká Diderot, pak se již nesmí [tj. nemusí, MW] zavřít do blázince.“[36]

V Sonnenfelsově pojmu *polizieren* se samozřejmě ukrývá také význam řeckého slova *politeia* (lat. *politia*), tedy správa veřejných záležitostí a „péče státu o veřejné blaho“,[37] které ale v raném novověku mohlo také označovat zákony, kterými se *res publica* spravuje. Zatímco u Justiho převažoval aspekt blahobytu nad bezpečností, Sonnenfels tento poměr obrátil. V jeho pojetí tedy již nacházíme zárodek „policie“ v dnešním, užším slova smyslu.[38] Ale ještě německé výkladové slovníky a encyklopedie z konce 19. století definují výraz *polizieren* jako „zavést dobrý pořádek, občansky umravnit, vzdělávat“ a vedle toho i „zavést a řídit policii“[39] a v angličtině má dodnes běžný význam „dávat něco do pořádku“, zatímco ve významu *govern* je výraz dnes už zastaralý. Ve své základní učebnici policejních věd, která do roku 1819 dosáhla počtu osmi vydání, Sonnenfels napsal:

> § 116. […] Ve věci mravů a náboženství není nic způsobilejšího bránit neřestem než omezení jak svobody psát vše, co se protiví náboženství, státu, morálce a správnému způsobu myšlení, tak také svobody číst všechny podobné spisy. Knižní cenzuru je proto nutno považovat za jedno z důležitějších policejních opatření.
> § 117. Účelem cenzury je zamezit rozšiřování bludných, pohoršlivých a nebezpečných myšlenek; a z tohoto poslání vyplývá, že se její soudní pravomoc musí vztahovat […] na všechny veřejné projevy určené lidu, […] na vše, co je, pokud to lze takto vyjádřit, **veřejného** rázu.

33) Prokop Šedivý: *Krátké pojednání o užitku, kterýž ustavičně stojící a dobře spořádané divadlo způsobiti může*, Praha, b. n. 1793, s. 1, orig. Friedrich Schiller: „Was kann eine gute stehende Schaubühne eigentlich wirken? Eine Vorlesung, gehalten zu Mannheim in der öffentlichen Sizung der kurpfälzischen deutschen Gesellschaft am 26sten des Junius 1784“, *Thalia* 1, 1785, č. 1, s. 1–27.
34) [Václav Thám]: „Kníže a Divádlo“, *Schönfeldské cís. král. pražské noviny* 5, 1790, č. 1, 2. 1., s. 7.
35) Paul Weidmann: *Stephan Fädinger, oder Der Bauernkrieg, ein Originaldrama von fünf Aufzügen*, Wien, Van Gehlische Buchhandlung 1781, s. [iii].
36) J. von Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, sv. 1, cit. dílo, § 113, s. 144.
37) Jaroslav Demel, Hynek Pelc, František Štorch: „Policie“, in *Ottův slovník naučný*, sv. 20, Praha, J. Otto 1903, s. 97–103, zde s. 97.
38) Karolina Zobel: „Polizei“, in Joachim Ritter, Karlfried Gründer (eds.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, sv. 7, Basel, Schwabe & Co. 1989, s. 1080–1083.
39) *Meyers Konversationslexikon*, sv. 13, Leipzig – Wien, Bibliographisches Institut 1890, s. 188.

Produkce litomyšlské tiskárny Václava Turečka Údaje o produkci litomyšlského tiskaře Václava Turečka svědčí o důležitosti náboženských knih pro knihtisk a nakladatelství na začátku osmdesátých let 18. století. V rámci nařízené revize produkce venkovských tiskáren zaslala Turečkova tiskárna do Prahy seznam celé své produkce z let 1780–1786 a dvou tisků z roku 1777. Podle guberniálních pokynů uvedl Tureček také počet výtisků, které měl od těchto titulů na skladě. Z německých titulů (9 položek) se jednalo o šest náboženských knih, jednu s dobovým tématem (*Das Buch Joseph, geschrieben von einem Seher des 18. Jahrhunderts, halb Geschichte, halb Prophezeihung*, 1783, zbylo 297 kusů) a dvě učebnice. Učebnic zbývalo na skladě víc než tisíc kusů, zatímco u náboženských knih zbývající náklad značně kolísal, a to zhruba mezi dvěma a pěti stovkami kusů; v kolika výtiscích Tureček své knihy vydával, lze odvodit podle počtu kusů nově vytištěné knihy *Andächtige Weiß, dem heil. Meßopfer mit großem Seelennutzen beizuwohnen* (1784), které měl na prodej stále ještě 1 315 exemplářů. České knihy Tureček rozlišoval na katolické a nekatolické, byly zastoupeny v poměru 5 : 1, přičemž pouze u dvou protestantských uvedl zůstatek na skladě, který činil přibližně tisíc exemplářů; naznačuje to, že ve východních Čechách nebylo očekávání odbytu nekatolických knih zrovna malé. Dva protestantské tituly nepatřily k vysloveně náboženským knihám – *Abeceda česká aneb slabikář pro dítky* (1782, 1 050 kusů) a *Korunka aneb panenský vínek pobožným a šlechetným pannám k obzvláštnímu potěšení a užitku* (1784, bez uvedení skladového zbytku). U katolických kolísal objem skladované produkce od několika set kusů po téměř dva a půl tisíce (2 360 výtisků knihy *Písně roční aneb Kancionálek*, 1784).

§ 118. Taková knižní cenzura dohlíží jednak na domácí tisky a jednak na dovezené spisy, případně i na další odbornou produkci.[40]

Dnes je zřejmé, že paternalistická cenzura podle Josepha von Sonnenfelse mohla být dvousečnou zbraní. Státní dozor nad tiskem si otcovským způsobem kladl za cíl poskytnout „národu“ vše, co ho kultivuje a vzdělává, přitom ale pečlivě vybíral a intelektuálně nedospělým čtenářům upíral to, na co ještě nebyli zralí. V určité fázi se tak tato otcovská péče mohla změnit v poručníkování a utlačování, mohla být vnímána jako překážka volnému vývoji a dříve nebo později vyvolat nevoli i vzpouru.

Přístup ke knihám a jeho limity

Navzdory různé orientaci a cílům spojuje protireformaci s osvícenstvím fakt, že jejich přemýšlení o textech a jejich cenzuře bylo v obou kulturních modelech vedeno úvahou, jak bude text působit na potenciální čtenáře nebo posluchače. Pro nekatolíky měla kniha možná ještě větší význam než pro katolické obyvatelstvo, protože až do vydání tolerančního patentu byla ilegálním předmětem, který majitele pojil s jeho vírou. Ba co hůře, v očích katolických autorit mohla čtenáře k takové víře svádět: „neodolatelná záliba v četbě dokonce údajně vede ke kacířství i osoby, které už jsou ‚rozené z katolických rodičů‘“, jelikož naivní čtenář nemusí ještě vědět, „že není všecko Písmo svaté, svatá kniha […], co tištěno nebo psáno jest“.[41] Náboženství bylo v dobové literatuře nejrozšířenějším námětem

40) J. von Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, cit. dílo, s. 146–148.
41) Ondřej František Jakub de Waldt: „Kalich Husa rozpuštěný“, in týž: *Chvalořeč neb kázání na některé svátky, a obzvláštní roční slavnosti svatých božích*, Praha, Matěj Adam Höger, s. 365–369, cit. dle Marie-Elizabeth Ducreux: „Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století“, *Literární archiv* 27, 1994, s. 61–87, zde s. 61, 65.

Beletrie se v Turečkově podniku nacházela pouze českojazyčná a rozhodně co do počtu titulů nedominovala: do této kategorie můžeme započítat knížky lidového čtení (*Historie o svatém Eustachiovi, prve Placidovi*, 1777, zbylo 120 kusů; *Historie o hraběti Jindřichovi*, 1777, zbylo 371 kusů; dále pak *Kronika o Peritonovi, měštěnínu římském, a synu jeho Dionidovi*, 1781, 615 kusů; *Dvě příkladné historie o sv. Marii Egyptské a sv. Pelagii*, 1782, 452 kusů; *Dvě kroniky o Krizeldě a Lukrecii*, 1782, 168 kusů; *Historie o vděčném synu, jménem Rupertovi, kterýžto z lásky k otci svému do otroctví se podrobil*, 1784, 697 kusů; *Dvě kroniky o Jovianovi, též Alexandrovi a Ludvíkovi*, 1785, 354 kusů) a snář nazvaný *Knížka snů anebo spojení rozličných umění aneb kumstů všelikých věcí, kterážto jedna každá svůj počet má* (1784, 357 kusů). Oproti osmi beletristickým titulům nabízel podnik čtyři, které se týkaly zemědělství a praktického života (se skladovým zbytkem nižším než 600 kusů), a tři učebnice: *Krátké naučení obojí řeči, česky i německy učiti se čísti i mluviti* (1785, 289 kusů), *Slabikář aneb začátek cvičení dítek písmeny znáti* (1785, 3 086 kusů) a *Tabulky aneb Abeceda* (1785, 1 015 kusů). Pouze dvě české knihy se zabývaly aktuálním děním, totiž *Zřízení pro zemskou čeládku* (1783, 60 kusů) a nábožensko-polemický *Václava Rokosa* […] *důkaz, že kazatelé augšpurského a helvetského vyznání nejsou kněží, ani řádní služebníci církevní* (1785, 51 kusů, přetisk). Z celého katalogu 51 titulů tak sloužilo celkem 27 náboženské praxi (šestnáct českých katolických, pět českých nekatolických a šest německých), což je více než polovina.

Zdroj: Josef Volf: „Z dějin osvícenské censury", *Časopis Národního musea* 98, 1924, s. 221–232, zde s. 223–225.

a četba náboženské literatury (jako modlitební knihy apod.) byla součástí každodenních praktik a rituálů. Náboženská literatura se obvykle četla „intenzivně", tedy opakovaně a často po celý život. Ještě v polovině osmdesátých let 18. století zaznamenal v širokých vrstvách tento typ vztahu ke knize František Faustin Procházka, kněz a intelektuál, jenž spolu s Josefem Dobrovským cenzuroval náboženské knihy: „Modlitební kniha jest takřka jedinou čítankou a příručkou obecného lidu. Kdo umí jen trochu číst, vlastní modlitební knihu a čte si v ní. Muži i jinoši ji mají v kapse, když jdou do kostela. Ženy i děvčata ji nosívají v ruce, anebo pokud je na to moc tlustá, pod paží."[42]

Chápeme-li cenzuru jako dohled nad cirkulací textů a nad jejich čtením, je nasnadě, že otázka gramotnosti hrála zásadní roli: disciplinační opatření se ve světě knih a textů množila přímo úměrně poklesu negramotnosti.[43] Současníci tehdejší rozvoj čtenářství popisovali jako čtenářskou „horečku" nebo „nemoc", která prý mohla být vyvolána u „slabších" čtenářů zejména romány, ale také náboženskými knihami určenými pro povznesení mysli.[44]

42) „Das Betbuch ist beynahe das einzige Hand- und Lesebuch des gemeinen Volks. Wer nur lesen kann, besitzt ein Betbuch, und liest in einem Betbuche. Mann und Jüngling, wenn sie in die Kirche gehen, stecken ein Betbuch in ihre Tasche. Weib und Mädchen tragen es in der Hand, oder wenn es für die Hand zu stark ist, unter dem Arme." Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), František Faustin Procházka, fas. Über die in Böhmen gedruckten und bisher gebrauchten Betbücher, fol. 2. Srov. také podobné konstatování guberniálního rady J. A. von Rieggera v pododdíle „Cenzura barokní zbožnosti", s. 131–133.
43) G. Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität*, cit. dílo, s. 7.
44) Rudolf Heinrich Zobel: *Briefe über die Erziehung der Frauenzimmer*, Berlin – Stralsund, Gottlieb August Lange 1773; Reinhard Wittmann: „Gibt es eine Leserevolution am Ende des 18. Jahrhunderts?", in Roger Chartier, Guglielmo Cavallo (eds.): *Die Welt des Lesens. Von der Schriftrolle zum Bildschirm*, Frankfurt am Main – New York, Campus 1999, s. 419–454. Nejnověji k vnímání náboženské literatury viz Hans-Jörg Künast: „Lesen macht krank und kann tödlich sein. Lesesucht und Selbstmord um 1800", in Sandra Rühr (ed.): *Sinn und Unsinn des Lesens. Gegenstände, Darstellungen und Argumente aus Geschichte und Gegenwart*, Göttingen, V&R Unipress 2013, s. 121–142, zde s. 122.

Tento fenomén byl nejprve popsán jako závislost na čtení (*Lesesucht*). Ta byla obzvlášť vnímána u žen, zatímco na ženské psaní, a především publikování bylo nahlíženo jako na společensky nevhodnou činnost. Tento společenský tlak se stal ústředním tématem tvorby pražské spisovatelky Marie Anny Sagerové, jak ukazuje případová studie.[45] Skutečnost, že císařovna podepsala 6. prosince 1774 školní řád a zavedla tím všeobecnou školní povinnost, by mohla vyvolat mylný dojem, že o šest let později bylo obyvatelstvo dědičných zemí schopno číst a psát. Tak snadno ani rychle však šíření čtenářských kompetencí a čtenářských praktik v populaci nepostupovalo. V některých částech habsburské monarchie měla většina měst a městeček již před školským patentem aspoň jednu školu. S rostoucí vzdáleností od takového centra však počet žáků výrazně klesal.[46] Existovaly však i jiné důvody, proč děti do školy neposílat, než vzdálenost školní budovy. Učitelé ve školách v Čechách a na Moravě byli katolického vyznání, nekatolíci se tak mohli obávat konverze svých dětí tam, kde ani po roce 1781 nebyla založena protestantská škola. Školní budovy často nebyly dost velké na to, aby všechny školou povinné děti pojaly. Nelze opomenout ani důvody související s genderem – vzdělání dívek nebylo považováno za společenskou prioritu, pěstovalo se spíše na základě jednotlivých iniciativ a péčí církevních řádů (například voršilek).[47] Všechny tyto aspekty musíme brát v potaz, pracujeme-li s ukazateli gramotnosti, které lze najít v literatuře a k nimž například patří i údaj o tom, že v rozvinutějších německých státech stoupl podíl gramotné populace dospělých z nanejvýš 15 % okolo roku 1770 na nanejvýš 25 % okolo roku 1800.[48]

I když se školáci naučili číst po technické stránce, nemáme doklady o tom, jak četli beletristické texty, tedy zda je četli zásadně jinak než texty náboženské. Elity přisuzovaly lidu velice naivní přístup k čtenému; právě proto považovaly za vhodné chránit ho před špatnou interpretací textu, který sám o sobě ani nemusel být podle dobových měřítek chápán jako pohoršlivý, škodlivý nebo heretický. Není náhodou, že v sedmdesátých letech začaly vycházet časopisy pro „začínající“ čtenáře, nejprve moralistní týdeníky, které se obracely i na ženské publikum, poté časopisy pro děti nebo všeobecně pro lid.[49] Ty alespoň zpočátku nebyly původními edičními počiny, nýbrž představovaly buď adaptace zahraničních předloh, nebo rovnou jejich patisky, tedy pirátské přetisky bez svolení původního autora a vydavatele – z dnešního hlediska by šlo o systematické poškozování cizího duševního vlastnictví, tehdejšími tuzemskými zákony však bylo povoleno a stávalo se předmětem rozsáhlých diskusí v celé německé říši.[50]

45) Viz případová studie Michaela Wögerbauera „‚Žádnou pochvalu, nebo odložím své pero navždy‘. Román *Karolinens Tagebuch* Marie Anny Sagerové, genderová cenzura a mlčení v literárním poli“, s. 195–205.
46) Srov. István György Tóth: „Enlightened Intentions and Real Possibilities: Elementary Schooling in Hungary in the Era of the School Reform Ratio Educationis (1777)“, in Franz A. J. Szabo, Antal Szántay, István György Tóth (eds.): *Politics and Culture in the Age of Joseph II*, Budapest, Hungarian Academy of Sciences 2005, s. 183–190.
47) Helmut Engelbrecht: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*, sv. 2, Wien, Österreichischer Bundesverlag 1983, s. 231.
48) Helmut Engelbrecht: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*, sv. 3, Wien, Österreichischer Bundesverlag 1984, s. 86.
49) Přehled podává bohužel nepublikovaná práce Liane Zeil: *Die Volksbildungsbestrebungen der josefinischen Aufklärung in Böhmen 1774–1805*, disertační práce, Philosophische Fakultät der Humboldt-Universität Berlin 1965.
50) Steffen-Werner Meyer: *Bemühungen um ein Reichsgesetz gegen den Büchernachdruck. Anläßlich der Wahlkapitulation Leopolds II. aus dem Jahre 1790*, Frankfurt am Main, Peter Lang 2004.

Nejlepším pražským příkladem je případ Johanna Ferdinanda Schönfelda, jehož patisk časopisu *Der Kinderfreund* saského pedagoga Christiana Felixe Weißeho měl úspěch v celé monarchii. V roce 1787 vycházel jeho pandán *Die Elternfreunde. Eine Wochenschrift für gemeine Väter und Mütter in der Stadt und auf dem Lande*, který ale pražský tiskař Hladký po třech měsících zastavil. Uspěšnější byl patisk *Stuttgardische Wochenschrift zum Besten der Erziehung der Jugend* v pražské Tiskárně normální školy (1787), který dosáhl čtyř svazků.[51] Na *Prager Kinderzeitung* navazovaly *Neue Prager Kinderzeitung*, které obsahovaly i obrázky a noty.[52] Česky i německy pak vycházel již původní časopis *Der Volksfreund – Český lidomil* (1810) Františka Antonína Pabsta.[53]

Důležitým faktorem limitujícím přístup k četbě byla v neposlední řadě prodejní cena tištěných materiálů. Podle katalogů knihkupců[54] z počátku sedmdesátých let 18. století stála tenká kniha, například divadelní hra, ve formátu *in octavo* kolem 15 (až maximálně 45) krejcarů, přičemž 60 krejcarů tvořilo jeden zlatý. Nízký roční příjem ze zaměstnání tehdy činil 100 zlatých vedle naturálií (například dříví na otop), univerzitní profesor dostával 1 000 zlatých ročně. Jeden sešit kritického časopisu *Allgemeine deutsche Bibliothek* přitom stál něco přes jeden zlatý. To znamená, že úplnou řadu si mohl pořídit pouze skutečně bohatý soukromník. Lze proto předpokládat, že se zpřístupnění časopisu v pražské čítárně Andrease Gerleho stalo velkou událostí. Také odborná literatura byla velice drahá, a mimo veřejné knihovny tedy jen stěží přístupná pro ty, kdo ji potřebovali k sebevzdělávání. Například *Corpus iuris civilis reconcinnatum* Eusebia Bergera, tři svazky ve formátu *in quarto*, stály 13 zlatých. Vezmeme-li v úvahu, že tato částka představovala více než desetinu ročního platu pomocníka na zemském úřadě, bude pochopitelnější značný rozruch, který v osmdesátých letech vyvolal nástup nového typu tištěných brožurek, jež stály mnohdy pouhé 4 krejcary, maximálně však půl zlatého, a byly tedy dostupné mnohem širším vrstvám.[55] Ve výkladu věnovaném kolkování uvidíme, že si účastníci tehdejšího literárního provozu byli dobře vědomi toho, jak může cena působit jako nástroj ekonomické regulace.[56]

Vysoké ceně knih v době okolo poloviny 18. století odpovídá také nízký počet svazků v domácnostech, jak tomu nasvědčují dokumenty pozůstalostního řízení. V letech

51) Joseph von Mader (ed.): *Vermischte Aufsätze aus der Moral-, Staatskunst und Staatenkunde, zum Versuch Lesen und Denken, besonders bey der studirenden Jugend zu befördern*, Prag, Caspar Widtmann 1788.
52) Friedrich Anton Spielmann, Johann Ritschel: *Prager Kinderzeitung nebst wöchentlichen Unterhaltung für Kinder und Kinderfreunde*, Prag, Diesbach 1788–1789; J[ohann?] G[ottfried?] Fechner: *Neue Prager Kinderzeitung nebst wöchentlichen Unterhaltungen für Kinder und Kinderfreunde*, Prag, Diesbach 1789. Roku 1791 pak vyšlo druhé vydání *Prager Kinderzeitung*.
53) Blíže viz Lenka Kusáková: „Německý časopis Der Volksfreund a Český lidomil z roku 1810“, *Česká literatura* 47, 1999, č. 5, s. 485–490.
54) Uvádíme zde údaje z *Catalogus deutsch- und lateinischer Bücher, welche nebst vielen andern um den dabey gesetzten billigen Preiß in jetzigem St. Wenceslai-Markt, 1771, in Prag zu haben, in der Waltherischen Hof-Buchhandlung von Dresden. In der Alt-Stadt auf dem kleinen Ringel, in dem so genannten Paradeyß*, Prag, 1771. Pro další katalogy viz databáze knihkupeckých katalogů, kterou sestavila Claire Madl: <http://www.cefres.cz/booksellerscatalogues.htm>, přístup 1. 6. 2014.
55) Anton Ferdinand von Geißau: *Alphabetisches Verzeichnis derjenigen Brochüren und Schriften, welche seit der erhaltenen Preßfreyheit herausgekommen sind*, Wien, Sebastian Hartl 1782. Cena 1 krejcar je uváděna např. u spisku Ignaz Cornova: *Als die Hoffnung Böhmens verschwand, Vater Joseph zu sehen*, Prag – Wien, J. F. Schönfeld 1782.
56) Srov. pododdíl „Ekonomická, vzdělanecká a jazyková diferenciace přístupu k četbě“, s. 147–148.

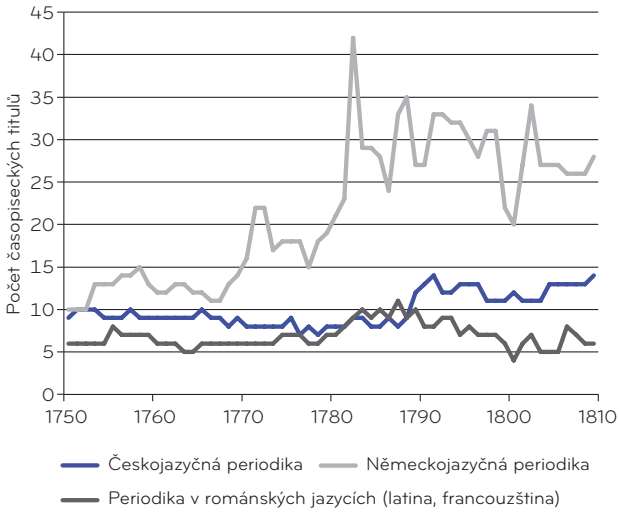

Rostoucí počet časopisů v Čechách 1750–1809 Graf ukazuje strmý nárůst počtu novin, časopisů a jiných periodik (kalendáře, almanachy apod.) v němčině, zvláště od osmdesátých let 18. století, a vzrůst počtu periodik v češtině v josefinském desetiletí. Počet časopisů v románských jazycích (latina, francouzština) zůstával relativně konstantní, přičemž docházelo k jejich profilovému zúžení. Na konci 18. století se tak setkáváme především s latinsky psanými gymnaziálními zprávami a francouzskými periodiky určenými pro lázeňské hosty.

Zdroj: Miroslav Laiske: *Časopisectví v Čechách 1650–1847. Příspěvek k soupisu periodického tisku, zejména novin a časopisů*, Praha, Národní knihovna 1959; Michael Wögerbauer: „Četbou k občanské společnosti. Knižní kultura a četba v Praze 1780–1800", in Hana Svatošová (ed.): *Praha Mozartova. Kulturní a společenský život v Praze 1780–1800*, Praha, Scriptorium 2006, s. 82–92.

1770–1784 nezanechala většina pražských měšťanů svým dětem více než 20 knih, mezi nimiž byl zhruba stejný počet latinských a německých. Francouzština a italština měly dohromady méně než pětinový podíl, knih v češtině se v pozůstalostních inventářích nacházela pouhá tři procenta, zahrnující nadprůměrně vysoký podíl náboženských titulů. Nízkému počtu svazků na osobu a převažujícímu způsobu čtení odpovídalo poměrně vysoké stáří těchto knih.[57]

Poněvadž knihy byly velmi drahé a ani měšťané jich nevlastnili mnoho, lze předpokládat, že se intenzivním způsobem nečetla pouze náboženská literatura, nýbrž i knížky lidového čtení a podobné texty. O něco dostupnějším typem světské literatury byly kalendáře. Záměrem státu bylo jejich prostřednictvím „řídit názory publika dobře volenými články přizpůsobenými vnímavosti prostého člověka, které vycházejí čtenáři vstříc prostým líčením, a tímto způsobem šířit záměry vlády a směr odpovídající duchu doby".[58]

57) Viz Jiří Pokorný: „Die Lektüre von Prager Bürgern im 18. Jahrhundert (1700–1784)", in Ernst Bruckmüller, Ulrike Döcker, Hannes Stekl, Peter Urbanitsch (eds.): *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, sv. 1, Wien – Köln, Böhlau 1990, s. 149–161. Četné pozůstalostní inventáře venkovských farářů se dochovaly v Národním archivu, v nich obsažené knihovny však nebyly dosud analyzovány.

58) „Die Aufsätze, welche jährlich in die Kalender eingerücket werden, verdienen in mehreren Rücksichten die Aufmerksamkeit der Staatsverwaltung; da sie in die Hände der niedrigesten Volksklasse gelangen, so muß nicht nur sorgfältig vermieden werden, solche Aufsätze einzuschalten, sondern es muß auch getrachtet werden, durch gut gewählte, der Fassungskraft des gemeinen Mannes angemessene, durch einfache Darstellung sich empfehlende Stücke die Opinion des Publikums zu leiten, und derselben eine den Absichten der Regirung, und dem Geiste des Zeitalters entsprechende Richtung zu geben." Národní archiv (NA), Presidium českého gubernia (PG), kt. 256, sign. 16, č. 2228, 2419 ex 1802, policejní prezident Pergen českému zemskému prezidentu, hraběti Chotkovi, 23. 11. 1802.

Větší dynamiku zaznamenával obchod s knihami až od sedmdesátých let. Export knih z habsburské monarchie se mezi lety 1773 a 1793 zvýšil ve finančním vyjádření z pouhých 135 000 až na 3 260 000 zlatých.[59] V Čechách v této době došlo k prudkému rozvoji periodik, ve kterých byla mimo jiné inzerována a recenzována nová knižní produkce.[60] Nevelká, avšak pomalu rostoucí vrstva čtenářstva s alespoň elementárním vzděláním kupovala stále více nových či zánovních knih. Jejich autoři měli často duchovní vzdělání, nemuseli však nutně působit v církevních funkcích – biografie mnoha českých osvícenců jsou toho dokladem.

Ve větších městech v čele s Prahou, která se od počátku 18. století (1705) rozrostla z přibližně čtyřiceti tisíc obyvatel (včetně dětí) na dvojnásobek v roce 1771,[61] byly od sedmdesátých let 18. století zakládány čítárny a půjčovny knih, často spojené s kavárnami. Tato zařízení byla za malý poplatek veřejně přístupná. Zpřístupnit knihu a využívat ji pro své záměry se snažil i stát – například tím, že po roce 1781, po zrušení těch katolických řeholí, které se nezabývaly vědeckou, pedagogickou, charitativní nebo pastorační činností, převedl jejich „užitečné" knihy do gymnazijních a univerzitních knihoven.[62]

Knihovna v Karolinu byla v omezené míře otevřena pro veřejnost od roku 1726. V roce 1777 došlo k jejímu sloučení s jezuitskou knihovnou v pražském Klementinu, do které byla dále začleněna rodinná knihovna Kinských jako dar mecenáše, jenž se pak stal prvním ředitelem nové veřejné univerzitní knihovny v Klementinu. Kolem roku 1800 jistý cizinec poznamenal, že klementinská knihovna patří „zajisté k větším a důležitějším knihovnám v Evropě".[63] Její fond sestával tehdy ze sto až sto třiceti tisíc svazků a roční rozpočet knihovny zahrnoval dva až tři tisíce zlatých pro akvizici nových knih. Denně v Klementinu pět knihovníků předložilo zhruba třem stovkám čtenářů čtyři až pět stovek svazků.[64]

Podobně požádal 20. května 1782 i opat strahovského kláštera Václav Mayer o povolení zpřístupnit veřejnosti tamní klášterní knihovnu. Ta čítala přes padesát tisíc svazků a byla právě rozšířena o dary knihkupeckého rodu Klauserů a kameralisty fiskálního úřadu Johanna Heindla. Jak Heindl, tak Mayer argumentovali svým vlasteneckým úmyslem: chtěli zajistit, aby knihy zůstaly v Čechách, byly v budoucnu zpřístupněny veřejnosti v nové knihovní budově, a staly se tak užitečnými pro stát.[65] Povolení postavit novou

59) Johann Goldfriedrich: *Geschichte des deutschen Buchhandels*, sv. 3, *Vom Beginn der klassischen Litteraturperiode bis zum Beginn der Fremdherrschaft*, Leipzig, Verlag des Börsenvereins der Deutschen Buchhändler 1909, s. 357.

60) Michael Wögerbauer: „Četbou k občanské společnosti. Knižní kultura a četba v Praze 1750–1800", in Hana Svatošová (ed.): *Praha Mozartova. Kulturní a společenský život v Praze 1780–1800*, Praha, Scriptorium 2006, s. 82–92, zde s. 88.

61) Přesný počet obyvatel v uvedeném roce činil 80 751, Marie Pavlíková: „Josefinská Praha", *Pražský sborník historický* 4, 1967–1968, s. 85–112, zde s. 87.

62) P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 102–106, zde s. 102.

63) [Karl Gottlob Küttner]: *Reise durch Deutschland, Dänemark, Schweden, Norwegen und einen Theil von Italien in den Jahren 1797, 1798, 1799*, díl 3, 2. vyd., Leipzig, Göschen 1804, s. 96.

64) Archiv Národní knihovny, Veřejná a universitní knihovna Praha, kt. 78, inv. č. 429, žádost Karla Raphaela Ungara dvorské komoře, b. d. (kolem roku 1801), o navýšení personálu. Podle Zdeněk Franc: „Zaměstnanci Pražské univerzitní knihovny v letech 1777–1918", *Zpravodaj Státní knihovny ČSR* 24, 1986, č. 6, s. 41–48, zde s. 42, dostal Ungar od roku 1801 dvě pomocné síly navíc.

65) NA, České gubenium – Publicum (ČG–P), 1774–1783, kt. 734, sign. G5/121, žádost strahovského opata Václava Mayera malostranskému městskému hejtmanovi 20. 5. 1782.

knihovnu bylo strahovskému klášteru uděleno; strahovská knihovna pak převzala po zrušení kláštera v Louce u Znojma velké části tamější knihovny včetně mobiliáře.[66]

K trendu zakládání či otevírání veřejných knihoven přispívali také soukromí podnikatelé. V Praze otevřeli bratři Wolfgang a Andreas Gerleové – pravděpodobně přistěhovalci z Frankfurtu nad Mohanem a členové řádu svobodných zednářů – knihkupectví společně s čítárnou novin a časopisů s anglickým názvem Learned Club; další si otevřel Andreas Gerle roku 1781. Tento pozdější podnik fungoval až do zákazu čítáren roku 1798.[67]

66) Pavel Preiss: „Filozofický sál. Duchovní vývoj lidstva na fresce Františka Antonína Maulbertsche", in Pravoslav Kneidl, Anna Rollová, Pavel Preiss: *Strahovská knihovna Památníku národního písemnictví. Historické sály, dějiny a růst fondů*, Praha, Památník národního písemnictví 1988, s. 97–149, zde s. 101–102.
67) Josef Volf: *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách do r. 1848*, Praha, Obec pražská 1931, s. 3–15.

Paternalistický cenzurní systém: synchronní pohled

V synchronním řezu lze regulaci literární komunikace v daném období rozdělit do tří oblastí, jejichž organizační zajištění, institucionální zařazení a vzájemné propojení se často měnily. První dvě, předběžná cenzura a cenzura následná (revize), nebyly především do roku 1781 přísně odděleny. Obě se týkaly zejména konkrétních textů, v mnohem menší míře veškerých děl určitých autorů nebo celých časopisů. Paternalistický pohled na literární komunikaci se, jak už bylo zmíněno, projevoval tím, že cenzuře nešlo primárně o problematické texty jako takové, nýbrž o to, jak by mohl určitý text být čtenáři interpretován nebo používán – právě pro tuto možnost zneužití byl roku 1777 zakázán sám tereziánský *Index librorum prohibitorum*. Státní úředníci nebo jimi pověření odborníci měli na starost předběžnou cenzuru všech rukopisů a zároveň cenzuru těch tisků, které ještě nebyly posouzeny nebo prošly cenzurou před poslední změnou aktuálních cenzurních pravidel. Revize se zabývala kontrolou již jednou posouzených knih, které se dostávaly do tuzemské distribuce, a to zejména ze zahraničí, nebo se do ní vracely, což byl případ knižních pozůstalostí. Do roku 1781 mohlo také docházet k prohlídkám domácích knihoven, to znamená, že před státní kontrolou a zabavováním nebyly principiálně chráněny ani knihy v soukromém vlastnictví. Za třetí oblast lze považovat strukturální a ekonomickou regulaci literární komunikace i veškeré infrastruktury sloužící k produkci a distribuci textů, tedy například tiskáren a knihkupectví, jež mohly vydávat knihy (samostatná nakladatelství v této době ještě neexistovala), dále knihvazačství, ale i veřejných a komerčních knihoven. V neposlední řadě patřilo mezi ekonomická regulační opatření kolkování drobných neperiodických tisků.

Centrum a periferie

Velkým tématem pro cenzuru v druhé polovině 18. a v první polovině 19. století byl vztah mezi centrem a periferiemi. Centrální cenzurní úřad mohl sice celkem dobře ohlídat mezinárodní, ale nikoli už regionální tisk. Proto bylo nutné, aby část dohledu nad literární komunikací byla delegována na regiony a aby mezi všemi těmito místy docházelo k jisté koordinaci. V první řadě se to týkalo povědomí o tom, co je a co není přípustné, a to jak ve formě jednotlivých zákazů, které měly být uplatňovány plošně na celém území, tak v podobě abstraktních pravidel, která se měla aplikovat na individuální případy.

Snahy o sjednocování cenzurní praxe i cenzurních norem mezi centrem a periferií byly nesmírně komplikovány souběžnou existencí, kooperací a v neposlední řadě konkurencí státní a církevní cenzury. Dvojí loajalita, ke státu a k církvi, nepředstavovala obtíž pro většinu duchovních, kteří prostřednictvím dohledu nad četbou na venkově zajišťovali výkon cenzury na periferii, pokud si předpisy státu a církve neodporovaly. Jako příklad uveďme zákaz protestantských spisů v době, kdy na nekatolictví bylo ještě nazíráno jako na zločin proti státu. Nejpozději od šedesátých let však mezi oběma mocenskými centry vznikla konkurence. Průnik mezi nimi tvořili arcibiskupové, o jejichž loajalitu obě centra – představovaná papežem a císařovnou – bojovala. Kudy bude probíhat hranice, nebylo vůbec

jednoznačné, spor se nevedl jen mezi státem a církví, ale především mezi tradicionalisty a reformátory. Ti druzí měli za to, že duchovní stránka církve byla kontaminována světskými zájmy, „čímž vznikl duch stranictví a pronásledování, a z tohoto důvodu je potřeba vrátit náboženství jeho pravou a původní podobu“,[68] tedy omezit ho na péči o duchovní život poddaných a zároveň emancipovat církevní život ve státě od vlivu papeže.

Zejména v univerzitách se křížily různé kompetence. V praxi Řím, konkrétně vatikánská kongregace indexu, zajišťující církevní cenzuru, komunikoval s arcibiskupy coby představiteli katolické církve a centrální vídeňská cenzurní komise byla ve styku s cenzurními komisemi v hlavních městech korunních zemí, jejichž předsedy však byli často opět arcibiskupové, případně biskupové. Ti měli zpravidla funkci protektorů studií, což znamenalo, že měli na starost dohled nad univerzitou. Univerzita samotná se ale nacházela v rukách jezuitského řádu, jenž měl svého generálního představeného a dále závisel přímo na papeži, takže nespadal pod přímou moc arcibiskupa. Ten nadto obvykle patřil k zemské šlechtě a měl z tohoto titulu také své konkrétní politické zájmy. V Čechách padesátých a šedesátých let ostatně byla státní, tj. politická cenzura (na rozdíl od náboženské) i studijní komise tradičně personálně propojována s pražským apelačním soudem, ze kterého však tyto kompetence v sedmdesátých letech do velké míry přešly na zemské gubernium. Konkurence mezi jednotlivými mocenskými centry i aktéry byla ještě zostřena tím, že všem zúčastněným, ať už byly jejich zájmy jakkoli odlišné, šlo o stejnou cílovou skupinu, tedy lid; přímý kontakt s ním byl možný hlavně skrze faráře, řeholníky a misionáře. Z archivních pramenů víme, že konzistoř posílala těmto nižším duchovním rukopisné seznamy závadných knih,[69] takže lze mluvit o čistě církevním cenzurním systému. Zároveň se však tyto duchovní snažil pro sebe využívat i stát. Nová cenzurní komise si hned během jednoho ze svých prvních zasedání vyžádala od misionářů činných v Čechách, aby jí zasílali seznamy podezřelých a prozatímně zkonfiskovaných knih.[70] O úspěchu tohoto pokusu zapojit hierarchicky nižší církevní instance do fungování sekulární cenzury nejsme informováni. Existovaly ale také rozdíly v cenzurní praxi centrálních a periferních státních institucí. Vídeň například již v roce 1772 odmítla přepadové kontroly kramářů a podomních prodejců knih ze strany pražské cenzurní komise.[71] Snahy státu získat moc nad celým řetězcem cenzurních instancí i v církevní oblasti odshora až po nejnižší úroveň byly proto stálým motivem třenic až do první poloviny období samovlády Josefa II.

Po Josefově rozsáhlém zestátnění cenzurního aparátu se však otázka rozdělení rolí mezi centrem a periferií vrátila v novém a ještě ostřejším světle. Ukázalo se totiž, že Josefova představa centralizace výkonu předběžné cenzury do Vídně, již by doplňovaly revizní úřady v hlavních městech provincií, nemůže fungovat, a to z důvodů a) ekonomických,

68) Dopis dvorského rady Heinkeho Josefu II. ze 14. 3. 1781, cit. dle Ferdinand Maaß: *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760–1790: Amtliche Dokumente aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv, dem Allgemeinen Verwaltungsarchiv und dem Archiv des Wiener Schottenstiftes*, sv. 3, *Das Werk des Hofrates Heinke 1768–1790*, Wien, Herold 1956, s. 251.

69) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1, č. 132 ex 1781. České gubernium nařídilo 6. 9. 1781 žateckému krajskému úřadu konfiskaci rukopisných církevních seznamů závadných knih a podotklo, že původním záměrem nebylo zkonfiskovat tištěné církevní seznamy.

70) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise z 26. 5. 1772.

71) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise z 6. 7. 1772.

protože by přeprava knih mezi centrem a periferií stála příliš mnoho peněz a času; b) jazykových, protože vídeňští cenzoři by museli přinejmenším rozumět všem jazykům monarchie; c) infrastrukturních, protože doprava byla dosud pomalá; d) kontrolních, protože značná část necenzurovaných knih byla importována a do monarchie vstupovala na jejích hranicích, nikoli ve Vídni. Ta totiž alespoň od poloviny 18. století již nebyla nevyhnutelným překladištěm ani pro Moravu,[72] natož pro Čechy[73] a ani pro Uhry, kam měly knihy nejdál.[74] Na větší trhy v českých zemích jezdívali knihkupci zejména z Norimberka, Augšpurku, Drážďan a Lipska; na Moravě hrály větší roli obchodní styky s pruským Slezskem.[75]

Všechny knihy, které nebyly označeny jako tranzitní zboží, měly být zadržovány celními úřady a zasílány ke kontrole zemským guberniím. Zdá se však, že revize dovážených knih zvláště na severní hranici českých zemí příliš nefungovala. V roce 1779 hlásilo moravské gubernium do Vídně jako jeden ze stěžejních problémů, že přes veškerá opatření do monarchie stále přicházejí zakázané zahraniční knihy, zejména přes zmíněnou severní hranici. Došlo k závěru, že celnice se o kontrolu nestarají dostatečně, protože ani po napomenutí hlavního celního úřadu (*Ministerial-Banco-Deputation*) se brněnskému guberniu nikdy nedostalo oznámení o zachycení podezřelých knih.[76] Podobně reagovalo v lednu 1789 české gubernium na takřka rok starý dvorský dekret týkající se laxního přístupu celníků vůči importovaným knihám s tím, že celníci posílají do Prahy velice málo knih zapečetěných.[77]

K výměně a sdílení informací mezi centrem a periferiemi sloužily seznamy zakázaných knih a dekrety. Zdá se, že vzorem jak církevních, tak státních seznamů zakázaných knih byl římský *Index librorum prohibitorum*. Tomu napovídá nařízení Marie Terezie, která uložila náboženské komisi v Prešpurku, „aby svou formou a důkladností co nejvíce následovala římskou inkvizici“.[78] Zásadní však bylo, že osoby z periferie – misionáři, faráři nebo státní cenzoři v provinciích – musely doplňovat do centrálních seznamů zahraniční produkci, která se na hranicích kontrolovaného území vyskytla poprvé, a (v mnohem menší míře) také tuzemské tisky z daného regionu. To se mohlo týkat jak starších, ale z aktuálního hlediska závadných tisků, zejména náboženských, tak i knih, které byly buď povoleny „omylem“, nebo vytištěny bez cenzury.

72) Zdeněk Šimeček: „Die Buchhandels- und Verlagsbeziehungen zwischen Brünn bzw. Mähren und Wien im 18. Jahrhundert“, *Cornova* 3, 2013, č. 2, s. 45–63.
73) Claire Madl: „Vienne capitale de l'édition et du commerce du livre dans la monarchie des Habsbourg? Le point de vue de la Bohême“, *Cornova* 3, 2013, č. 2, s. 31–44.
74) Olga Granasztói: „Presbourg, Pest, Vienne: réseaux de diffusion de l'imprimé français 1770–1800“, *Cornova* 3, 2013, č. 2, s. 77–84.
75) Zdeněk Šimeček, Jiří Trávníček: *Knihy kupovati… Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha, Academia 2014, s. 84–85.
76) Moravský zemský archiv v Brně (MZA), Cerroniho sbírka (G12), kniha 80, zpráva Jana Petra Cerroniho o cenzuře a knižním revizním úřadě na Moravě („Über die Censur und das Bücherrevisionsamt in Mähren“), fol. 37–40, přivázaná zpráva moravského zemského gubernia o cenzurní praxi ze 4. 10. 1779, zde fol. 39.
77) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, č. 2416/283 ex 1789 (původně sign. 115/13), protokol ze zasedání gubernia z 29. 1. 1789.
78) Srov. I. Kollárová: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, cit. dílo, s. 81–82.

Předběžná cenzura

Předběžné cenzuře musely být v kontextu paternalistického typu cenzury podrobeny všechny rukopisy určené k tisku, podle obdobných pravidel však byly posuzovány rovněž již vytištěné zahraniční knihy, které se poprvé dostávaly do tuzemské distribuce, takže ještě nebyly obsaženy v seznamech cenzurovaných knih. Specifickou podobu měla přitom cenzura domácích knih vydaných v letech 1787–1789, tedy v době, kdy byla povinná cenzura rukopisů před započetím tisku zrušena a pro urychlení vydavatelské činnosti bylo povoleno podávat rukopis zároveň k cenzuře a do tiskárny; cenzurní povolení se tedy v této době nevázalo na tisk, nýbrž muselo být předloženo před počátkem distribuce. Třetím úkolem cenzorů bylo recenzurování, to znamená opětovná kontrola jednou již cenzurovaných děl. K němu docházelo v našem období pravidelně po zásadní změně společenských diskurzů i hodnot, způsobujících zároveň evoluci cenzurního systému. Poté, co byly Josefem II. zrušeny provinční cenzurní komise a staré církevní i státní *indexy librorum prohibitorum* a vznikl nový, mnohem kratší seznam zakázaných knih, došlo v polovině osmdesátých let 18. století k recenzurování venkovských náboženských tisků vydaných od roku 1780; proti svobodomyslné josefinské cenzuře osmdesátých let se obracelo velké recenzurování prováděné v letech 1801–1803,[79] jímž byly položeny základy pro cenzuru předbřeznového období. Všechny tyto situace, které se silně podílejí na vnitřní periodizaci námi sledovaného období, budou analyzovány v rámci historického výkladu.

Podobně jako ve Vídni,[80] i v Praze lze mluvit v padesátých a šedesátých letech o kombinované „světsko-duchovní“ cenzuře, která podléhala postupné sekularizaci. Ta však nic neměnila na propojení studijní (vzdělávací) a cenzurní agendy. V posledním desetiletí vlády Marie Terezie byli v Čechách direktoři fakult a občas i profesoři zastoupeni jak v komisi studijní, tak i v komisi cenzurní.[81] Zdá se, že na Moravě naopak nebyli direktoři fakult až do roku 1780 přísedícími cenzurní komise při brněnském guberniu,[82] což by mohlo souviset s tím, že univerzita se přestěhovala z Olomouce do Brna až v roce 1778. V josefinské době existovala pro obě agendy komise společná a až v devadesátých letech se tyto obory znovu začaly vyčleňovat. Od roku 1792 byli výkonem cenzury pověřováni specializovaní úředníci.

Od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let zajišťoval styk s autory a nakladateli knižní revizní úřad, který se v Praze nacházel u hlavní celnice poblíž dnešního náměstí

79) Proto uvádějí někteří badatelé jenom rok 1803, viz např. Zdeněk Šimeček: „Bibliografie období 1801–1848 a cenzura. (K problematice národní retrospektivní bibliografie 19. století)“, *Česká bibliografie* 3, 1963, s. 7–41. Jiní naproti tomu udávají pouze rok zřízení recenzurní komise 1801, např. Anton Durstmüller: *500 Jahre Druck in Österreich. Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart*, sv. 1, Wien, Hauptverband der Graphischen Unternehmungen Österreichs 1982, s. 178.

80) Srov. G. Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität*, cit. dílo, s. 196–197.

81) Doklad, že radové studijní komise byli zároveň členy „knižní komise“, podává například pro Horní Rakousy (Linec) v roce 1778 [Ignatz De Luca?]: „Jetziger Zustand des Schulwesens in Oesterreich ob- und unter der Ens“, *Deutsches Museum* 3, 1778, č. 2, s. 269–274, zde s. 273.

82) MZA, G12, kniha 80, zpráva Jana Petra Cerroniho o cenzuře a knižním revizním úřadě na Moravě, část o cenzorech v oboru politickém („Censoren im politischen Fache, von Seite der Landesstelle“), fol. 28–29; dále tamtéž, fol. 37–40, přivázaná zpráva moravského zemského gubernia o cenzurní praxi ze 4. 10. 1779, kde se na fol. 40v navrhuje začlenění direktorů fakult do cenzurní komise, což by prý zvedlo její personální stav a zrychlilo práci.

Dvorský sekretář a šéf revizního úřadu Franz Anton Meyer a jeho dům „U Cenzorů" Dvorský sekretář Franz Anton Meyer (často psán též Mayer) byl na konci 18. století majitelem domu zvaného „U Cenzorů" v dnešní ulici U Obecního dvora 798/5, za Anežským klášterem; roku 1795 si jej nechal přestavět pro své potřeby. Ve vlastním domě totiž Meyer vykonával svůj úřad – v tereziánské době byl aktuárem pražské cenzurní komise a potom až do 19. století šéfem knižního revizního úřadu a cenzorem. Sem přicházely nejen seznamy, ale někdy dokonce balíky dovážených knih. Nezávadné knihy mohly hned být předávány majitelům, závadné musely být zapečetěny a vráceny do zahraničí. Dosud necenzurované knihy předával Meyer k cenzuře. Do domu „U Cenzorů" však přicházeli také nakladatelé a autoři, jejichž rukopisy Meyer předával cenzorům k prohlédnutí.

Zdroj: Marek Lašťovka (ed.): *Pražský uličník. Encyklopedie názvů pražských veřejných prostranství*, díl 2, *O–Ž*, Praha, Libri 1998, s. 308–309; foto: Michael Wögerbauer.

Republiky „ve velmi omezené klenuté místnosti".[83] Celý personál úřadu tvořili přednosta, vrátný a jeden placený kancelista (oba měli sloužit i studijní komisi) a dále mladý akcesista, jenž měl znát několik jazyků. Přednosta knižního revizního úřadu přiděloval rukopisy odborníkům, často univerzitním profesorům. Zrušení lokálních cenzurních komisí v rámci centralizace dohledu nad knihami přitom neznamenalo, že by se v hlavních městech monarchie zcela přestala cenzurovat alespoň regionální produkce a periodika.

Kdo z autorů či nakladatelů chtěl získat povolení k tisku díla, musel předložit ve dvou exemplářích čitelný rukopis opatřený jménem, stavem a adresou žadatele, s prázdným okrajem pro poznámky. Žadatel se neměl dostat do přímého styku se „svým" cenzorem, rukopis proto předával aktuárovi cenzurní komise (do roku 1781) nebo přednostovi knižního revizního úřadu. Až ten předával text odpovědnému cenzorovi, jenž ho ovšem nemusel cenzurovat sám, nýbrž mohl dále pověřit odborníka. Složité případy se posílaly centrální

83) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, Rieggerova zpráva o zavedeném systému knižní revize.

Imprimatur v protokolu cenzurní komise a vytištěné v knize *Imprimatur* pro třetí díl (jednalo se o dílo na pokračování) publikace plaského cisterciáka Cornelia Stephana v rukopisné podobě v protokolu cenzurní komise. Autor si nechal *imprimatur*, které uděloval vlastoručně přednosta revizního úřadu (v Praze c. k. dvorský sekretář Franz Anton Meyer), dokonce otisknout v díle, a to v následující podobě:

Imprimatur

Fran. A. a Meyer mpp. Secr. Caes. Reg. Aulic.

V níže otištěném výtahu z protokolu cenzurovaných rukopisů nacházíme kromě zmíněného díla také mnoho levných brožur, často „povolených s úpravami".

Zdroj: NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 728, sign. G5/1, č. 638 ex 1782, výtah z protokolu rukopisů od 8. do 15. 5. 1782; P. Cornelius Stephan: *Dissertationes historicae in Breviarium Berti*, sv. 3, *Continens postrema octo secula ab XI. usque ad praesens tempus*, Paleopragae [= Staré Město pražské], literis Rosenmüller haeredum, Mathia Glatz factore 1782.

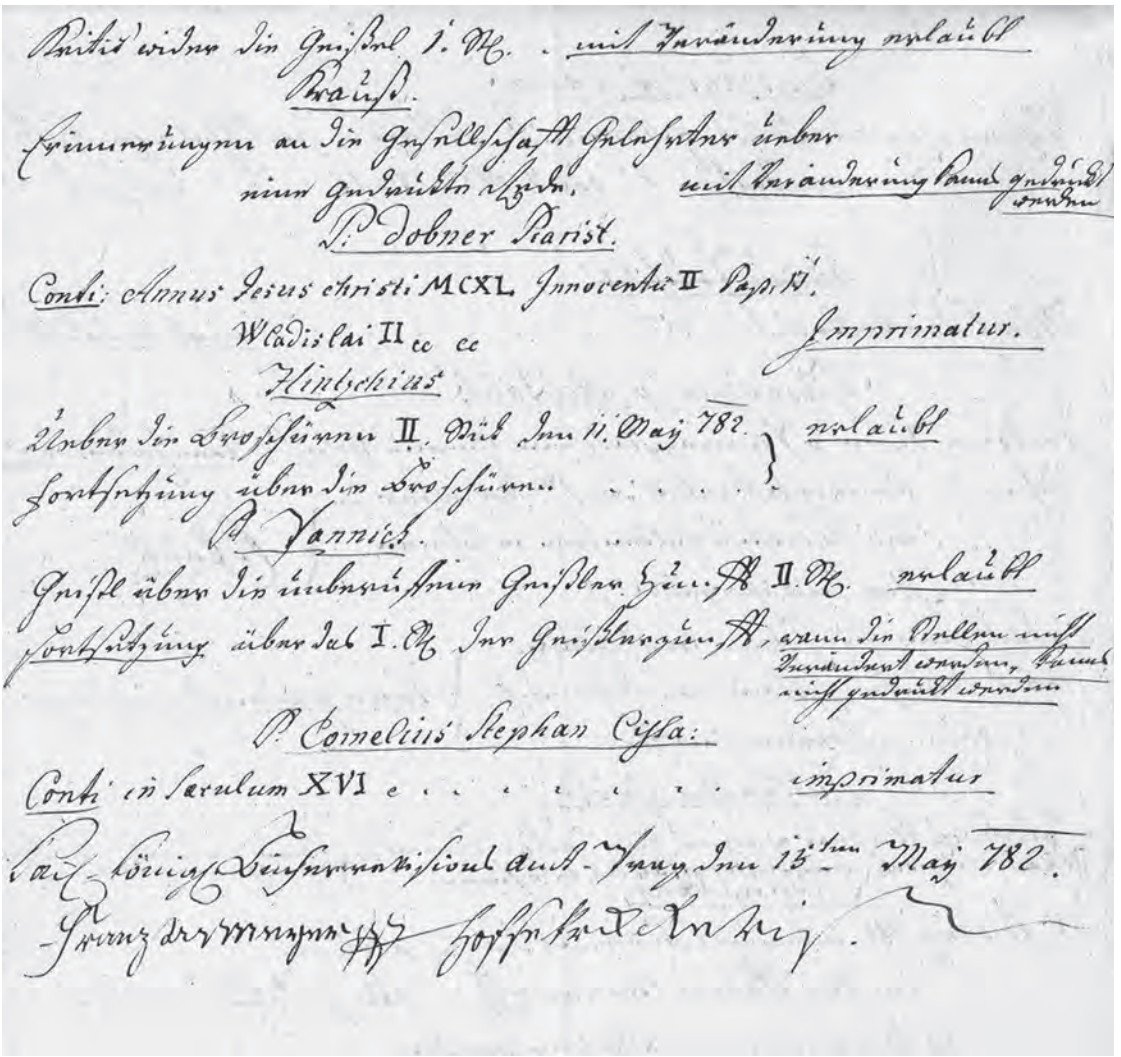
Prüfet wider die Grisel J. M. . mit Veränderung erlaubt
Kraus.
Erinnerungen an die Gesellschaft Gelehrter über
einen gedruckten Werk. mit Veränderung kann gedruckt werden
P. Dobner Piarist.
Conti: Annus Jesus christi MCXL. Innocentii II Papi IV.
Wladislai II cc cc Imprimatur.
Hinlschius
Über die Broschüren II. Buch Am 11. May 782. erlaubt
Fortsetzung über die Broschüren . . . . .
P. Jannich.
Grisel über die unbenützten Grisler Zeitt. II. M. erlaubt
Fortsetzung über das I. M. Der Grisslerzeitt. ausen die Pullen nicht verändert werden, kann nicht gedruckt werden
P. Cornelius Stephan Cista:
Conti in Saculum XVI e . . . . . imprimatur
Kais. Königl. Censurverwesend Anton Meyer Am 13ten May 782.
Franz Anton Meyer Hofsekretär.

cenzurní komisi ve Vídni. Na základě pramenů lze ukázat, že tento postup byl v sedmdesátých letech volen spíše výjimečně, postupně se však stával takřka pravidlem.

Původně měl cenzor k dispozici několik atributů pro klasifikaci rukopisů. Opatřil-li text atributem *admittitur* nebo *erlaubt* (povoleno), podepsal se na rukopis posléze revizor a napsal na něj vlastní rukou buď *imprimatur*, nebo *typis imprimis potest* či *es kann gedruckt werden* (může být tištěno).[84] Text poté směl být vytištěn a následně volně inzerován a distribuován komukoli bez ohledu na vzdělání i sociální původ. Atribut *toleratur* měl cenzor použít pro dováženou knihu, kterou bylo v tuzemsku zakázáno přetiskovat. *Transeat* znamenalo, že kniha (nejspíše v něčem problematická anebo určená pro odbornou veřejnost) mohla být vytištěna a distribuována, avšak nesměla se inzerovat (ve Františkově době se pak nesměla ani vystavovat ve výlohách knihkupectví). Jestliže cenzor opatřil rukopis atributem *omissis deletis*, pak jej aktuár nebo revizor opět zkontroloval a opatřil stejným atributem nebo jeho německým ekvivalentem *mit Verbesserungen erlaubt* (povoleno s úpravami). Jeden cenzurní exemplář si poté ponechal, zatímco nakladatel musel cenzorem požadované změny zanést do definitivního rukopisu. Teprve když rukopis souhlasil s exemplářem uchovaným u aktuára nebo revizora, obdržel *imprimatur* a nakladatel jej mohl dát do tisku.

Admittitur také zakládalo spoluzodpovědnost cenzurující instituce. V roce 1782 vznesla římská kurie stížnost na brožuru napadající církevní hierarchii, jež vyšla pod názvem *Was ist der Pabst?* s povolením rakouské cenzury. Josef II. chtěl odepsat, že nechá u cenzurního úřadu prověřit, proč povolil autorovi vydat spis anonymně. Kancléř Kounic však příslušné místo v konceptu dopisu korigoval a vysvětlil císaři, že cenzura ve speciálních případech má právo anonymní vydání povolit. Autor, jenž dostal na svůj spis *imprimatur*, splnil veškeré povinnosti, a nelze ho tedy usvědčit z žádného přestupku. Důvod je v tomto případě prý natolik očividný, že není nutné poskytovat Vatikánu vysvětlení. V jiných případech však mohly anonymy, pseudonymy a především chybná nebo chybějící místa tisku zbavovat stát podílu na zodpovědnosti. Vytvářely přitom v rámci tisku šedou zónu, jak to známe z praxe *permission tacite* (tichého souhlasu), rozšířené ve Francii před Francouzskou revolucí.[85]

Stanovisko dvora k anonymnímu vydávání podléhalo změnám v čase. V osmdesátých letech se vyžadovalo – až na výjimky, včetně shora uvedené – uvádět u knihy úplné místo vydání, jméno autora a nakladatele. Toto nařízení však nemělo valný úspěch, byť byla za oznámení knihy s chybnou nebo chybějící tiráží úřadu dokonce přislíbena odměna. V devadesátých letech byl naopak oficiálně zaveden cenzurní verdikt *absque loco impressionis*, tj. povolení tisknout rukopis buď bez místa vydání, nebo se zahraničním impresem tak, aby tuzemská cenzura nemusela nést za obsah textu odpovědnost.

Roku 1784 byl na podnět předsedy studijní a cenzurní komise Gottfrieda van Swietena zaveden nový, svým charakterem vysloveně osvícenský stupeň zákazu *typum non meretur*

84) Doklady pro německojazyčná označení máme z počátku osmdesátých let 18. století u nelatinských knih, zatímco pro latinské knihy se používalo označení v latině. Poté německojazyčné verdikty opět mizí.
85) Srov. Robert Darnton: „Cenzura z komparativního pohledu: Francie 1789 – Východní Německo 1989“, přel. Blanka Hemelíková, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 377–399.

(nehodno tisku).[86] Označoval spis tak nízké kvality, že si nezasloužil být rozšířen prostřednictvím tisku. Vídeňská vláda v dopisu z 2. listopadu 1785 uvedla, že tohoto stupně má být využíváno kupříkladu pro židovské pověrečné spisy.[87] Příznačný pro josefinskou dobu je i fakt, že tento verdikt nebyl zaměřen na cílové publikum, nýbrž reagoval přímo na kvalitu textu. Používán byl ovšem spíše zřídka.

Revize knih

Revize knih představovala průběžnou kontrolu tisků, které již prošly předběžnou cenzurou, a to na základě církevního nebo státního seznamu zakázaných a cenzurovaných knih. Revize tedy regulovala cirkulaci knižních exemplářů ve společnosti. Pouze církevní praxe počítala vedle toho i s možností začerňování závadných míst nebo vytrhávání stránek, jež takový text obsahovaly, a to i v knihách v soukromém držení. V sedmdesátých letech jsme svědky toho, že podobné zásahy do soukromí přestávaly postupně být přijatelné, a nejpozději od roku 1783 platilo, že knižní revize může knihy odebírat pouze tehdy, když se dostávají zpět do tuzemské veřejné distribuce. Revize se tak přestala týkat soukromého vlastnictví knih,[88] což s určitým omezením platilo také pro knižní dary nebo dědické odkazy. Revizní úřad směl zasáhnout pouze tehdy, jestliže existovalo důvodné podezření, že vlastník chce knihy prodat nebo vydražit.

Agendu revize zajišťoval do roku 1781 aktuár cenzurní komise, posléze revizor knižního revizního úřadu. Jeho úkolem bylo vést seznam textů podaných k revizi (*Vormerksbücher*), abecední seznamy zakázaných a povolených děl, dále pak protokol o rukopisech určených k tisku, protokol o nejvyšších nařízeních a příkazech, protokol o úředních zprávách a vyrozuměních a úřední deník o dodávkách balíků s knihami i o mimořádných událostech. Ročně prošly pražským revizním úřadem více než tři tisíce knih.[89] Tištěné nebo rukopisné seznamy cenzurovaných spisů (zahrnujících jak zakázané, tak i povolené tituly) byly neustále aktualizovány díky výměně dat mezi centrálním úřadem pověřeným cenzurováním ve Vídni a zemskými gubernii. Odtud se pak opisy aktualizovaných seznamů rozesílaly knižnímu revizním úřadu, magistrátu hlavního města, krajským úřadům a pro zrychlení kontroly cestujících i celnicím a v pozdější době policejnímu ředitelství.[90] Pro sestavování, aktualizaci a udržování seznamů úřady nejpozději od devadesátých let užívaly foliantů, které byly již jako prázdné předem rozděleny podle abecedy a do kterých se pak postupně zanášely všechny knihy, jež byly už k cenzuře předloženy.

86) Thomas Olechowski: „Zur Zensur am Ende des 18. Jahrhunderts. Dichter als Zensoren“, in Franz M. Eybl (ed.): *Aloys Blumauer und seine Zeit*, Wien, Böhlau 2007, s. 135–143, zde s. 141.
87) NA, ČG–P, 1784–1785, kt. 996, sign. G VIII/74, dvorská kancelář českému guberniu 2. 11. 1785. Srov. případová studie Michaela Wögerbauera „‚Nekonečné literární boje ohrožující společenskou jednotu‘. Židé, literární veřejnost a cenzura“, s. 179–194.
88) Dvorský dekret z 6. 6. 1783, Joseph Kropatschek (ed.): *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Sistematischen Verbindung*, Wien, Johann Georg Moesle 1785–1789, sv. 1, s. 549.
89) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2362, sign. 115/196, údaj šéfa knižního revizního úřadu Franze Antona Meyera z 28. 1. 1791 v reakci na žádost pražských knihkupců o urychlení revize knih z 19. 11. 1790.
90) Pražská cenzurní komise obdržela 17. 6. 1780 k distribuci dvacet exemplářů seznamu *Supplemento ad Catalogum Librorum prohibitorum*, podobně se rozesílaly seznamy i později. Viz např. pro rok 1794 NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 3375, sign. 115/337–362.

Dvoutýdenní seznamy z Vídně Příklad seznamu povolených knih, který byl vídeňskou cenzurní komisí rozesílán s čtrnáctidenní frekvencí zemským guberniím. Jednotlivé údaje informují o názvu, místu a roku vydání, formátu, někdy též o jméně autora; následuje záznam uděleného cenzurního stupně. Záznam v levém dolním rohu obsahuje adresu pražského gubernia a informaci revizora Meyera o obdržení seznamu a jeho vrácení guberniu.

Zdroj: NA, ČG-P, 1786–1795, sign. 115/2, č. 6468/417 ex 1786, seznam povolených knih pro období 1.–15. 3. 1786.

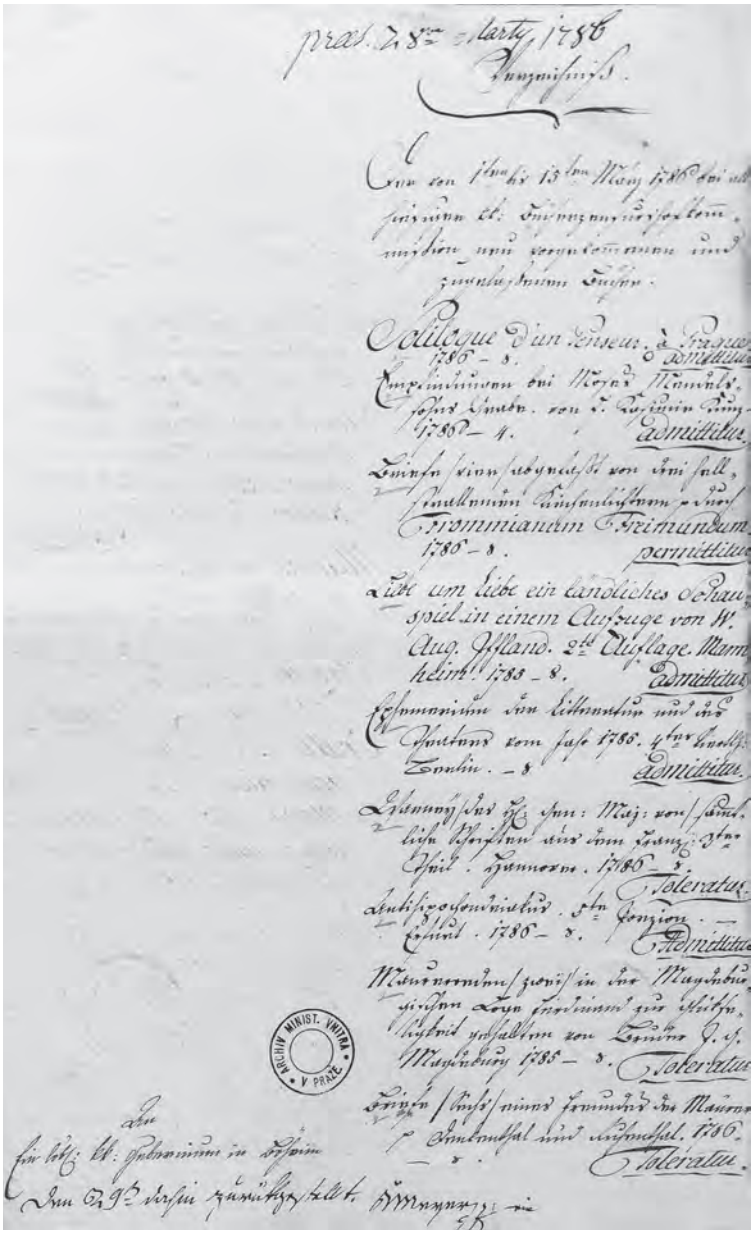

V nich nacházíme jak předběžné místní verdikty,[91] tak i verdikty centrální. Tyto vídeňské verdikty se v jednotlivých případech a obdobích mírně lišily, většinou však byly označovány škálou *admittitur* (povolení s povinností převzít škrty a opravy) – *permittitur* (zákaz uvedení místa vydání) – *transeat* (zákaz inzerce v novinách, knihkupeckých katalozích a od roku 1794 zákaz vyvěšování ve výkladních skříních knihkupectví) – *toleratur* (zákaz patisku) – *erga schedam* (nutnost opatřit si pro získání knihy speciální povolenku) – *damnatur* (zákaz) – *damnatur nec erga schedam* (zákaz bez možnosti výjimek). Dva poslední, nejvyšší stupně zákazu zahrnovaly ve svém účinku také verdikt *remittitur* (vrátit přes hranice), používaný však pouze do roku 1782. Tuzemské zakázané knihy, většinou z pozůstalostí, byly podle své hodnoty buď zničeny, recyklovány nebo odevzdány do centrálních knihoven.

Snahy o centralizaci cenzury se střetávaly s obavami aktérů literární komunikace z časových ztrát a nárůstu finančních nákladů. V různé míře byly takovéto obavy charakteristické pro celé dané období: v případě Čech venkovští tiskaři ani dovozci knih nechtěli posílat knihy z krajů nebo dokonce pohraničí knižnímu reviznímu úřadu do Prahy. Tak například z oběžníku z 1. února 1782 do osmi českých krajů vysvítá, že tiskárny v Kutné Hoře, Hradci Králové, Litomyšli, Jindřichově Hradci, Mostu, Příbrami a Litoměřicích neposlaly v posledních měsících do Prahy k cenzurování nic.[92] V zájmu urychlení revizí proto nadále nebyly se seznamy cenzurovaných knih srovnávány vytištěné svazky, ale pouze jejich autorizované soupisy v podobě katalogů knihkupců, čítáren, půjčoven knih, aukcí a podobně. Tak se revize mohla provádět i mimo místo, kde se svazky fyzicky nacházely, a knihy už tedy nemusely být doručovány do centra. Význam to mělo zejména pro knižní trh v krajích a v příhraničí. Tento postup byl určen například pro knihkupce v Chebu či v Třeboni, kde následnou cenzuru dlouho prováděly také církevní autority, a to pravděpodobně na základě církevních i státních indexů. Vydavatelé novin zase žádali o urychlení cenzury zahraničních periodik, protože z nich čerpali své zprávy.

Ekonomická regulace literární komunikace

Zejména od poloviny 18. století chránila monarchie nepříliš rozvinutý knižní trh protekcionistickými opatřeními, a to na dvou úrovních. Jednak zahraničním dodavatelům zabraňovala ve volném přístupu do dědičných zemí (své knihy zde směli prodávat jen v době trhů), jednak import knih zatížila vysokými cly. Tím měl být omezen „odliv peněz do zahraničí“, dnešními slovy tedy negativní bilance knižního obchodu. Patisk zahraničních knih byl povolen[93] opět ze dvou důvodů. Byl chápán jako účinný nástroj pro zásobování „národa“ levnými a dobrými spisy a zároveň jako prostředek proti odlivu peněz do zahraničí, který naopak ekonomicky podporoval domácí nakladatele a tiskaře. Patisk byl tak chá-

91) Srov. pododdíl „Pražská cenzurní praxe (na základě seznamů cenzurovaných knih)“, s. 144–147.
92) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 727, sign. G5/1, č. 128 ex 1782, oběžník prezidia českého gubernia do čáslavského, královéhradeckého, chrudimského, táborského, jindřichohradeckého, žateckého, berounského a litoměřického kraje.
93) Dvorský dekret z 13. 1. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 542–543. Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*, Wien, Manz 2004, s. 96, pozn. 39, uvádí, že byl vydán na základě žádosti Johanna Thomase von Trattnera, který usiloval o patisk dvou děl vyšlých v Ulmu, respektive Lipsku.

Ekonomické aspekty centralizace revize pro venkovský obchod s knihami Praktické problémy s centralizací cenzury měly zejména firmy na venkově. Ukazuje to případ třeboňského knihkupce Josepha Gröbera z poloviny sedmdesátých let. Gröber byl činný i v Českých Budějovicích a živil se zejména prodejem kázání tištěných v Augšpurku, která mu přicházela pravděpodobně po Dunaji. V suplice zaslané guberniu vyjádřil své obavy z toho, že pokud by kázání musel posílat k cenzurování do Prahy, náklady na dopravu by převýšily cenu knih. I chebští knihvazači Franz a Joseph Breckovi, Christoph, Jacob, David a Bartholomaeus Baronovi a Bernardus a Ignatius Riedtlovi dávali v listopadu 1778 najevo, že se jim nechce posílat knihy k cenzurování do Prahy, neboť se jedná o knihy katolické, pro něž mají privilegium dovozu bez mýta. Byly prý již opatřeny c. k. privilegiem a cenzurou, kterou provedli křižovníci s červenou hvězdou, což potvrdil místní c. k. mýtní úřad (*Banco-Gefällen-Oberamt*). Pražská cenzurní komise odpověděla, že obavy nejsou oprávněné a že se celní úřad zmýlil, neboť správně měl knihy přicházející ze zahraničí pouze zadržovat. Revizního úřadu do Prahy se měl vždy posílat soupis pořízený celním úřadem, nikoli knihy samotné. Výjimkou byly pouze knihy dříve zapovězené anebo zcela nové, a tedy dosud necenzurované. Zakázané tisky měly v Praze zůstat v rukou cenzurního aktuára, necenzurované měly být předány cenzorovi, aby se mohly v případě nezávadnosti co nedříve vydat majitelům. Zajímavé přitom je, že stanovisko cenzurní komise nezmiňuje ani slovem tu možnost, že by cenzurování mohl provádět nadále řád křižovníků.

Zdroj: NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1; tamtéž, kt. 731, sign. G5/47.

pán jako „pouhá hospodářská záležitost“ (*Kommerzium*).[94] Podmínkou bylo, že v přetiscích v cizině vydaných textů bude uvedeno i původní místo vydání.[95] Spisovatelé a nakladatelé mohli „chránit své dílo proti patisku tím, že je vydají v dědičných zemích“[96] – svévolné přetiskování knih tuzemských nakladatelů bylo totiž ilegální.[97] Další důležitý prvek ekonomické regulace tvořila už po několik staletí privilegia, tj. výhradní práva vydání, jež mohli domácí nakladatelé získat na jednotlivé tisky, na konkrétní periodika nebo například obecně na učební pomůcky či úřední tiskoviny. Takováto ochrana domácích producentů měla značné výhody nejen pro výkon dohledu nad tiskem, nýbrž i pro zemskou správu, pro komunikaci s úřady a ovlivňování obyvatelstva v kterékoli z mnoha zemských řečí.[98]

Existence protekcionistických opatření ukazuje, že knižní kultura byla ve sledovaném období pro stát důležitá ze dvou vzájemně propojených důvodů: hospodářského a politického. Oba aspekty byly podřízeny státní kontrole nejpozději v šedesátých letech

94) Nařízení dané ve Vídni 11. 6. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 517–524, zde s. 521.
95) „[…] müsse der Nachdruck der Bücher durch Veränderung des Orts nicht bemäntlet werden, weil sonst Verbottene Bücher unter dem Schein des innländischen Drucks leicht durchschleichen können“. Nařízení dvorské kanceláře z Vídně z 16. 3. 1781, NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1.
96) Dekret dvorské kanceláře ze 17. 10. 1787, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 13, s. 545–546.
97) NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 731, sign. G5/6, „Bücher Nachdruck der Innländischen und einem rechtmäßigen Verläger zugehörige Untersagung“. Podobný zákaz byl zveřejněn již 11. 2. 1775, srov. Joseph Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch, enthaltend die Gesetze von den Jahren 1740 bis 1780 in einer chronologischen Ordnung und sistematischen Verbindung*, Wien, Johann Georg Moesle 1789, sv. 7, s. 186, č. 1657.
98) Nikola Gavrilović: „Die kyrillische Buchdruckerei Joseph Kurzböcks“, in Herbert G. Göpfert, Gerard Koziełek, Reinhard Wittmann (eds.): *Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel- und Osteuropa*, Berlin, Camen 1977, s. 85–103, zde s. 89.

18. století. Institucionalizovány byly v tzv. komerčních konsesech (*Kommerzienkonsess*).[99] Těm měl knihtisk a knižní obchod podléhat po obchodní stránce, zatímco dohled nad obíhajícími texty byl považován za záležitost vnitřní správy (*Politicum*).[100]

Od poloviny šedesátých let došlo k diferenciaci knihkupecké profese. Již roku 1766 bylo obchodování s knihami zakázáno kramářům s obrazy,[101] zákaz byl znovu připomenut roku 1781.[102] V této době totiž prodavači obrazů zůstávali zvláště na venkově silně zapojeni do obchodování s malými tisky, u nichž byl často obraz s textem úzce propojen. Tento drobný prodej nemohl být centrální vládnou kontrolován efektivně; plošný zákaz byl alespoň teoreticky nejlépe kontrolovatelný a zřejmě také vyhovoval usedlým knihkupcům. Počínaje rokem 1772 byly podmínky pro udělování nových povolení k obchodu s knihami definovány pozitivně a byly stanoveny přísné nároky, jimž musel uchazeč o povolení vyhovět (mj. vyučení knihkupcem, zkoušky, vysvědčení, minimální kapitál).[103] Z knižního obchodu byli tímto způsobem nově vyloučeni i knihtiskaři, pokud neprodávali svou vlastní produkci, a knihvazači, kteří směli prodávat pouze malé tisky anebo knihy, které sami svázali. Rozdělením do kompaktních a přehledných skupin došlo ke stabilizaci a posílení živností, což bylo podmínkou pro rozšiřování produkce a vydávání nákladnějších knih i pro to, aby knihkupci investovali do většího sortimentu a rozšiřovali své obchodní kontakty. Na příkladu Prahy můžeme vidět účinky těchto opatření. Od roku 1770 se zde skutečně začali usazovat zahraniční a domácí specialisté. Například bratři Gerleové praktikovali po určitý čas velmi ambiciózní nakladatelskou politiku, navštěvovali lipský veletrh a disponovali ve střední a západní Evropě širokou a dobře fungující sítí obchodních kontaktů.[104] Tereziánská regulace na druhou stranu omezovala mobilitu firem i v rámci jedné země, například jejich stěhování z krajských sídel do hlavních měst provincií.[105] Podobně jako systém privilegií bránilo i omezení mobility rychlejšímu rozvoji knižní kultury, zároveň však usnadňovalo dohled nad legálně působícími živnostníky.

99) Dokument z 3. 9. 1779 (NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 731, sign. G5/19) pojednává o osudech zaměstnanců zrušených komerčních konsesů („nach Dissolvirung des fürgewesten Comercial-Consess"). Údaj, který uvádějí Jan Janák, Zdeňka Hledíková, Jan Dobeš: *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, s. 140, že komerční konsesy neexistovaly už od roku 1772 a byly vystřídány komerčními komisemi při guberniích, by podle toho pro Čechy neplatil.
100) Nařízení z 18. 9. 1767, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 5, s. 210, č. 954.
101) Patent z 17. 10. 1766, tamtéž, sv. 5, s. 133–134, č. 884.
102) Dvorský dekret z 11. 7. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 547.
103) Knihkupecký řád z 28. 3. 1772, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 6, s. 454–459, č. 1385. Srov. k tomu Ursula Giese: „Johann Thomas Edler von Trattner. Seine Bedeutung als Buchdrucker, Buchhändler und Herausgeber", *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 3, 1961, sl. 1013–1471; Michael Wögerbauer: „Das maria-theresianische Verzeichnis aller Buchhändler (1772). Entstehungsgeschichte und Edition eines amtlichen Referats über Böhmen", *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 6, 2004, č. 1, s. 5–14; týž: „Die Genese der ‚Ordnung für die Buchhändler In den Kaiserl. Königl. Erblanden' von 1772", *Brücken* 12, 2004, s. 135–162.
104) Srov. Claire Madl: „Mezinárodní síť knihkupce Wolfganga Gerleho (1770–1790). Příspěvek k analýze šíření informací v českých zemích na sklonku osvícenství", *Český časopis historický* 109, 2011, č. 4, s. 649–673.
105) Srov. Michael Wögerbauer: „Eine ‚Topographie des Buchwesens in den Böhmischen Ländern'? Ein Versuch zur Rekonstruktion regionaler Einheiten am Beispiel von Firmenmigration und Filialgründung 1750 bis 1850", *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 11, 2009, č. 1, s. 31–42.

Stanovisko cenzurního úřadu hrálo důležitou roli při udělování živnostenského povolení novým firmám nebo při rozšiřování pole působnosti stávajících. Akt cenzury představovalo odepření takového povolení; jeho dodatečné odebrání bylo výjimečným a velmi zřídka užívaným prostředkem. Z politických důvodů k němu došlo pouze v případě vídeňského tiskaře Georga Philippa Wucherera,[106] který se směl vrátit z Württemberska do Rakouska až poté, co slíbil, že již nebude literárně činný.[107] Cílem cenzury pochopitelně nebylo literární komunikaci zcela umlčet, ale regulovat ji tak, aby souzněla s politickými, ideologickými, náboženskými a hospodářskými záměry státu a vrchností.

Import beztak drahých tisků výrazně komplikovalo ekonomické riziko. Byl-li dovezený titul zakázán, musel ho knihkupec na vlastní náklady vrátit za hranice. To přirozeně zvyšovalo i cenu těch knih, které směly být legálně prodávány. Na import cizích periodik měly po delší dobu monopol poštovní úřady a i poté zůstal pod přísným dohledem.[108] Cenzurní opatření byla takto sladěna s fiskálními zájmy státu a v platnosti zůstala ještě po celé 19. století. Jejich obcházení naznačuje vládní nařízení z roku 1778, v němž se pod pokutou sta dukátů zakazuje, a to i „prostřednictvím soukromých dopisů“, do monarchie objednávat „noviny, jmenovitě: *Courier du bas Rhin*, londýnský *Courier de l'Europe*“.[109] Jak z charakteru citovaných titulů, tak z výše pokuty lze vyvodit, že tento zákaz cílil na vyšší společenské vrstvy, v nichž byla zmíněná periodika s velkým zájmem čtena. Zvýšené clo platilo také pro dovoz vázaných knih, které v důsledku toho nemohly být posílány v běžných balících;[110] to ovlivňovalo především antikvární obchod, poněvadž s novými knihami se obchodovalo v již zmíněné formě nesvázaných archů.

Stát usiloval i o regulaci pohybu knih pocházejících z knihoven zemřelých vlastníků. V letech 1753 a 1765 Marie Terezie nařídila, „že každý dědic nebo následný majitel musí úřadům poslat seznam knih, které se v pozůstalosti nachází“.[111] Podle dekretu z roku 1770 měly být v případě pozůstalostí „všechny […] nalezené knihy bez rozdílu povinně katalogizovány“,[112] nejpozději od roku 1783 pak s celým názvem, místem a rokem vydání.[113] Nespolehlivé tisky měly být vyřazeny dříve, než by přišly do prodeje nebo do aukce.[114] Dekretem z 6. června 1783 stát přestal vyžadovat zasílání seznamů těch pozůstalostních knihoven, které nebyly určeny k veřejné dražbě, nýbrž přecházely dědicům, a od této

106) Michael Winter: *Georg Philipp Wucherer (1734–1805). Großhändler und Verleger*, Frankfurt am Main, Buchhändler-Vereinigung 1992.
107) Rozhodnutí císaře Leopolda II. z 27. 1. 1791, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Polizeihofstelle (PH), Pergen-Akten, IX/B, kt. 8, sign. H23.
108) Dvorské rozhodnutí ze 17. 5. 1751, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 1, s. 293–294, č. 136. Podobné znění se nachází při obnovení patentů týkajících se poslů (*Bothenpatente*) v nařízení z 10. 4. 1752, tamtéž, sv. 1, s. 354–355, č. 183.
109) Vládní nařízení z 19. 9. 1778, tamtéž, sv. 8, s. 212, č. 2026.
110) Dvorský dekret z 3. 3. 1785, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 9, s. 162.
111) Nařízení z roku 1753 je zmíněno v cirkuláři českého gubernia z 5. 2. 1765 určeného „do všech krajů a do Chebu“ (ten měl historicky zvláštní status), NA, ČG–P, 1764–1773, kt. 381, sign. G5/10.
112) Nařízení dané ve Vídni 17. 12. 1770 navazující na dvorský dekret z 8. 12. 1770, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 6, s. 310, č. 1261.
113) Nařízení ze 14. 5. 1783, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 549.
114) Nařízení dané v Čechách 6. 8. 1781 a 29. 1. 1782, tamtéž, sv. 1, s. 549.

chvíle z takových knihoven již neodnímal zakázané knihy. To se změnilo ve františkovském období – počínaje rokem 1802 bylo předávání knižních sbírek dědicům omezeno, protože automatické dědění údajně již neodpovídalo intencím platného zákona. Při předávání zakázaných titulů se mělo dbát na vědecké zájmy, charakter nebo občanský stav dědiců. Jestliže dědicové nezískali oprávnění knihy převzít, měli je – podobně jako knihkupci – poslat za hranice.[115] Pozůstalostní řízení spadalo do sféry apelačního soudnictví, seznam svazků ovšem správci pozůstalostí předávali ke kontrole knižnímu revizním úřadu.[116]

Pro lepší přehled o knižní produkci byl také na počátku josefinské periody vydán předpis, podle něhož neměla již žádná kniha být vytištěna bez místa tisku a jména tiskaře nebo nakladatele; i nadále tak mohl být užíván starší *modus iudicandi librorum*, podle kterého mohlo být o zákazu knihy rozhodnuto na základě samotného místa vydání, to znamená s ohledem na to, šlo-li o katolické, anebo nekatolické město. Stejné rozhodování umožňovaly katalogy velkých veletrhů. Například ve frankfurtském katalogu se protestantské tituly uváděly zvlášť; byl proto pro cenzuru v habsburské monarchii užitečnější nežli římský index zakázaných knih.[117] Jak ve starším, „nábožensky“ koncipovaném cenzurním systému, tak i v cenzurním systému osvícenském měla tedy každá kniha mít jednoznačný původ a historii. Byl to také osvědčený prostředek, jak nakladatele a knihtiskaře donutit k sebekontrole a odlehčit tak cenzurním úřadům.

Kontrolní funkci měl také nástroj povinného výtisku, o jehož zavedení do praxe se dlouho neúspěšně usilovalo. Pro lepší kontrolu nad „neslušnými“ obsahy knih nařídil Karel VI. již 18. listopadu 1712, aby do Vídně bylo zasíláno dvanáct (!) exemplářů od každého titulu vytištěného v Praze nebo na venkově. Z kontrolních důvodů musela být od roku 1716 v každé knize také vytištěna věta o povolení cenzurou.[118] Tato kontrola však mohla fungovat pouze tehdy, když se nařízení o povinném výtisku dodržovala. Fakt, že byla zmíněná nařízení na základě jednotlivých případů několikrát opakována, tomu spíše nenasvědčuje. Dne 9. prosince 1723 bylo například nařízeno, že historicko-politická díla a spisy s přímým vlivem na veřejnost se musí bezpodmínečně cenzurovat a jejich vytištěné exempláře každého čtvrt roku zasílat do Vídně. Zasílání povinných výtisků se plošně nedodržovalo ani ve chvíli, kdy Vídeň snížila dekretem z 26. srpna 1745 své nároky na jeden povinný exemplář.[119] Propojení povinného výtisku a cenzury se zřejmě uvolnilo v době, kdy se v jednotlivých korunních zemích etablovaly státní cenzurní komise, které fungovaly paralelně se studijními komisemi. Povinný výtisk pak zapadal spíše do jejich agendy. V osmdesátých letech 18. století bylo nařízeno odevzdávat centrálním zemským

115) Dekret nejvyššího soudního úřadu všem apelačním soudům z 19. 2. 1802, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer*, sv. 17, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1806, s. 23–24, č. 13.

116) Dekret nejvyššího soudního úřadu všem apelačním soudům ze 17. 6. 1803, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 19, s. 214, č. 69, vyzdvihl platnost pravidla pro významnější sbírky knih, zatímco dekret z 18. 4. 1804, tamtéž, sv. 21, s. 122–123, č. 53, konstatoval obecnou povinnost kontroly knihoven po zemřelých knižním revizním úřadem.

117) G. Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität*, cit. dílo, s. 45, tuto praxi dokládá i pro Bavorsko.

118) NA, Stará manipulace, kt. 165, sign. B 56 1; srov. též Josef Volf: „Hammerschmidův Prodromus gloriae Pragenae a censura“, *Knihomol* 4, 1923/1924, s. 101–105, zde s. 102.

119) J. Volf: „Hammerschmidův Prodromus gloriae Pragenae a censura“, cit. dílo, s. 105.

knihovnám, většinou univerzitním, exemplář z každého titulu vytištěného v příslušné zemi. Odvádění povinného výtisku (od roku 1802 periodik, od roku 1805 veškeré tištěné produkce) do Vídně se však setkávalo se značnými obtížemi a nefungovalo bez problému ani v první polovině 19. století.[120]

Přehled cenzurní agendy

Přehled o rozsahu i obsahu činnosti pražské cenzury od sedmdesátých let 18. století poskytují tzv. elenchy, tedy úřední rejstříky českého gubernia.[121] V nich můžeme sledovat interakci státu, země a literárního pole, tj. způsob, jakým úřady organizovaly veřejný prostor výměny informací, názorů a textů a vstupovaly do něj. Analýza typů akt cenzurních orgánů v Praze od poloviny sedmdesátých let 18. století do začátku 19. století naznačuje rozsah a rozmanitost jejich činnosti. Ta sahala mnohem dál, než by odpovídalo běžné představě o cenzuře – zdaleka nešlo jen o pouhou kontrolu existujícího prostředí, nýbrž o jeho spolutvorbu. Prostřednictvím elenchů se nám představuje resort v expanzi. Počet projednávaných záležitostí se mezi lety 1773 a 1795 zdvojnásobil, a to i přesto, že zjevně nebyly zaznamenávány všechny záležitosti, jež měla pražská cenzura na starosti: registrováno je například velmi málo případů předběžné cenzury.

První a nejobjemnější část spisů (*Generalien*) můžeme pokládat za odraz cenzury na úrovni pražského gubernia. Jde o činnost cenzurního referenta, který se v nezanedbatelné míře zabýval vnitřními záležitostmi úřadu, jeho personálním a organizačním řízením, a věnoval se komunikaci o složitějších případech s česko-rakouskou dvorskou kanceláří ve Vídni. Ta Praze naopak zprostředkovávala nová legislativní opatření,[122] reakce vídeňské cenzurní komise na pražské záležitosti a dvakrát měsíčně vydávané seznamy cenzurovaných knih (z drtivé většiny zahraničních).[123] Pražské gubernium přeposílalo posléze tyto vídeňské seznamy pro úřední potřebu svým podřízeným místům: zejména cenzurní komisi, respektive knižnímu reviznímu úřadu v Praze, kde se sbíraly ve foliantech, dále celním úřadům i regionální správě, tj. krajským úřadům a pražskému městskému hejtmanství. Regionální správa měla na starosti komunikaci s úřady na úrovni obcí a komunikaci s lokálními knihkupci, knihtiskaři, knihvazači apod. Nařízení o významu zákonů byla zveřejňována v podobě dvojjazyčných plakátů.

Zbytek agendy sestával z jednotlivých spisů, které se většinou nedochovaly, takže jsme o nich informováni právě jen prostřednictvím elenchů. Zde se činnost pražské cenzury

120) Josef Volf: „K počátkům zasílání povinných výtisků novin a časopisů vídeňskému policejnímu úřadu (1802)“, *Časopis československých knihovníků* 2, 1923, s. 172–175.

121) Elenchy, v nichž je každá věc opatřena stručným popisem, se na rozdíl od samotných spisů dochovaly v úplnosti. Cenzury se týkají následující knihy: NA, ČG–P, 1774–1783, kniha 8, sign. G5; NA, ČG–P, 1784–1785, kniha 12, sign. G5; NA, ČG–P, 1786–1795, kniha 24, sign. 115; NA, ČG–P, 1796–1805, kniha 40, sign. 115. Jednotlivé záznamy nejsou vždy datovány.

122) Opisy dekretů apod. se sbíraly u prezidenta gubernia (nejvyššího purkrabího), takže i cenzurní komise musela požádat nejvyššího purkrabího o opis, potřebovala-li nějaký (NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise ze 17. 6. 1780, bod 2).

123) Seznamy z roku 1781 mají názvy jako *Libri in Consessu dd° 7ma februarii 1781 relati, partim admissi, partim restricti, partim damnati* nebo také *Consignation deren von der allhiesigen Bücher-Censurs-Commission Theils zu remittiren, theils erga Schedam zuzulassen befundenen Bücher*.

Zákaz půjčoven knih Nařízení českého gubernia ze 17. dubna 1799 o zákazu půjčoven knih mělo dvojjazyčnou podobu. Dole je podepsán nejvyšší purkrabí hrabě František Václav Kager ze Štampachu, vpravo dole napsal guberniální rada a cenzurní referent rytíř Josef Theodor von Thoren omylem „imprimatur".

Zdroj: NA, ČG–P, 1796–1805, kt. 2364, sign. 102/1.

Verordnung des k. böhm. Landesguberniums.

Die Leihbibliotheken werden verboten.

Seine Majestät sind, vermöge Dekrets der böhmisch = österreichischen Hofkanzlei vom 6ten dieses Monats, durch wichtige Gründe bewogen worden, das ergangene Verbot der Lesekabinete auch auf die Leihbibliotheken zu erstrecken.

Prag den 17ten April 1799.

Nařjzenj král. Czesk. Gubernyum.

Půgčugjcý bibliotéky se zapowjdagj.

Gegich cýs. král. Milost byli, dle obsahu listu české a rakauské dwornj kanceláře od 6tého běž. měsýce, důležitými přjčinami k tomu pohnuti, zápowěd na čitárny kněh wydanau, ý na půgčugjcý bibliotheky rozssjřiti.

W Praze dne 17. dubna 1799.

představuje na své základní úrovni, tedy při komunikaci cenzurního referenta na guberniu s nižšími úřady.

Nejpočetnější záležitosti této skupiny (zhruba polovina) spočívají v kontrole knihoven z pozůstalostí před jejich prodejem, tj. před jejich znovuzpřístupněním veřejnosti. V polovině až dvou třetinách případů šlo o knihovny vlastněné kněžími, přičemž nejčastěji se v aktech setkáváme s případy z nejnižšího stupně diecézní církevní hierarchie, zatímco záznamy o knihovnách řádových kněží se zde nevyskytují. Zdá se tedy, že kaplani a faráři knihy vlastnili, ale nejobtížněji je předávali. Měšťané a příslušníci armády tvoří zbytek projednávaných případů; šlechtické prostředí se v dokumentaci takřka neodráží.

Systém předběžné a v případě postihů zakázaných knih i následné cenzury je pak ve všech svých aspektech zachycen přibližně ve třetině (v sedmdesátých letech 18. století), nebo dokonce jen čtvrtině (v devadesátých letech) záznamů v aktech. Šlo o povolování či zákazy rukopisů, zpětný zákaz knih vydaných bez povolení, tresty za patisky domácích tisků. Stejným způsobem bylo po celou dobu dbáno na kontrolu importovaných knih.

Elenchy ukazují, že v rámci resortu cenzury je v této době v plné míře vykonávána i správa nakladatelského podnikání, obchodu s knihami a míst čtení (například knihoven). Zřetelný je přitom nejen rozmach tohoto ekonomického odvětví, ale též pochopení, které úřad měl pro důležitost knižního trhu z hlediska intelektuálního prostředí a společenské výměny informací. Od sedmdesátých do začátku devadesátých let registrujeme i další oblast, v níž pražská cenzurní komise vystupovala jako aktivní činitel regulující cirkulaci textů v pozitivním smyslu: zajišťování publikace oficiálních zpráv v novinách a almanaších, a dokonce vydávání doporučení, aby určité dílo bylo rozšiřováno. Stejné intence jsou patrné také při vyřizování žádostí o povolení prodeje tiskovin.

Na základě analýzy elenchů lze tedy shrnout, že minimálně do poloviny devadesátých let 18. století přistupovaly pražské cenzurní orgány k veřejnému prostoru se soustavností, zároveň z ekonomického i z intelektuálního hlediska, a to jak negativně, prohibitivními opatřeními, tak i pozitivně, podporou šíření určitých informací či publikací. Záležitosti kolkování spisů a sporů mezi aktéry knižního trhu z úřední agendy zmizely někdy v první polovině devadesátých let, což se časově překrývá s vyvrcholením knihkupecké krize a definitivním etablováním profese cenzora. Agenda související se zakládáním nových podniků působících na knižním trhu zůstala nicméně s cenzurními orgány, které tyto věci evidovaly a schvalovaly, úzce spjata.

Ještě před koncem století se z elenchů „pozitivní“ agenda, jakou byla podpora určitých spisů, dohled nad publikací oficiálních nařízení apod., zcela vytrácí. Od této chvíle se činnost pražských cenzorů čím dál více odehrává v konfrontaci s profesionály knižního trhu. Cenzoři již tento trh přímo nevytvářejí, ale jsou odkázáni reagovat na to, co se na trhu děje, přičemž jim k tomu víceméně nezbývají jiné nástroje než zákaz či povolení rukopisu, knihy, instituce apod. – je to právě ona doba, kdy probíhá okleštění veřejného prostoru o nejdostupnější zdroje tištěných materiálů (zrušení čtenářských společností a půjčoven knih). Popsaným způsobem se tedy cenzura podílela na formování dobové literární veřejnosti.

Cenzurování jako cesta ke spáse a jako politický nástroj (1749–1771)

Církevní indexy a Koniášův *Klíč*

Státní monopol na provádění cenzury se prosazoval pomalu; jednak proto, že církev měla k lidovým vrstvám, jejich knihám a četbě blíže než stát, ale i proto, že centrální správa nebyla dosud na takové úrovni, aby zvládla zaznamenávat všechny změny ve společnosti, a nemohla tedy dohled nad literární komunikací převzít. Uherský cenzor a pozdější biskup Emerich Vajkovics trval ještě v devadesátých letech 18. století na rozlišování dvojího cenzurního práva, církevního a občanského (státního). Měl za to, že státu může být cenzura náboženských a křesťanských knih pouze svěřena, přičemž však trvale zůstane doménou papeže a jím pověřených biskupů.[124] Není proto náhoda, že sestavování seznamů zakázaných knih pro Čechy podle římského vzoru se chopil jezuitský misionář a kazatel, a to zřejmě z vlastní iniciativy. Antonín Koniáš začal zaznamenávat knihy nejprve do ručně psaného seznamu (*Catalogus librorum haereticorum*, 1724, obsahuje 503 knih),[125] který průběžně rozšiřoval a posléze dal vytisknout pod názvem *Clavis haeresim claudens et aperiens. Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající, k vykořenění zamykající*. Koniášův *Klíč* známe ve dvou vydáních, z let 1729 a 1749.[126] Je též příznačné, že v době svého vzniku Koniášovy seznamy neprošly státní cenzurou, nýbrž církevní – otištěné „Imprimatur. Reginae-Hradecii 29. Decembris 1728“, respektive „7. Decembris 1748“ prozrazuje, že povolení k tisku pro obě vydání udělilo královéhradecké biskupství.

Koniášovy seznamy měly funkci evidence knih, které měly být čtenářům zabaveny a buď spáleny (v literatuře nacházíme počty mezi třiceti a šedesáti tisíci svazků spálených v důsledku jeho misijní činnosti),[127] nebo odeslány pražské arcibiskupské či královéhradecké biskupské konzistoři.[128] *Klíč* obsahuje převážně české, latinské, německé a francouzské knihy, nalezneme zde ovšem i knihy lužickosrbské, litevské a polské.[129] Po latinském úvodu s názvem „Quaestiones praeliminares de libris haereticis et scandalosis“ přichází Koniáš v obsahově příbuzném českém úvodu „Příčiny, které každého věrného

124) I. Kollárová: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, cit. dílo, s. 81.
125) Martin Svatoš: „Koniášův Catalogus librorum haereticorum z roku 1724 – předstupeň jeho Klíče“, in Gertraude Zand, Jiří Holý (eds.): *Tschechisches Barock. Sprache, Literatur, Kultur – České baroko. Jazyk, literatura, kultura*, Frankfurt am Main, Peter Lang 1999, s. 143–161; týž: „Poslední Kristův pohled na kříži aneb Koniášův pohled na knihy“, cit. dílo, zde s. 74. Podle Svatoše se zachoval rukopisný seznam v NA, Archiv pražského arcibiskupství I, kt. 4309, sign. 4/4.
126) Antonín Koniáš: *Clavis haeresim claudens et aperiens. Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající, k vykořenění zamykající. Aneb Rejstřík některých bludných, pohoršlivých, podezřelých, neb zapověděných kněh*, Hradec Králové, Václav Jan Tybéli 1729; 2. vyd. Hradec Králové, Jan Kliment Tybéli 1749.
127) Zdeňka Tichá: „Antonín Koniáš“, in Vladimír Forst (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 2, sv. 2, *K–L*, Praha, Academia 1993, s. 829–830, zde s. 830.
128) Martin Svatoš: „O autorství Klíčů a Indexu českých zakázaných knih“, *Listy filologické* 125, 2002, č. 3/4, s. 321–325, zde s. 321.
129) Bedřiška Wižďálková: *Konkordance Koniášových Klíčů, Indexu, Jungmanna a Knihopisu*, Praha, Státní knihovna ČSR 1987; Bohumil Malotín: „Nečeské tisky v postkoniášovském indexu“, *Příspěvky ke Knihopisu* 11, 1996, s. 75–81.

k vykořenění bludných Kněh pohnouti mají“ s tvrzením, že „české knihy vydané od léta 1414 až do léta 1620 o náboženství jednající větším dílem nebezpečné a podezřelé jsou. Protož pokudž se dostatečně a patrně poznati nemůže, zdaž autor i předkladač [tj. překladatel] jejich byl římský katolík, k bedlivému rozvážení vzíti se mají“.[130] Latinský úvod, kterému přikládá katolický misionář značnou váhu, dále obsahuje kritéria pro „rozeznání kacířských bludů“. Koniáš vyjmenovává nejprve autory, jejichž knihy spadají pod přísný zákaz na základě římských indexů. Jsou to např. Martin Luther, Huldrych Zwingli či Jan Kalvín. Za četbu těchto knih hrozí „také v našich krajích“ postih ve smyslu zákazu přijímání svátostí (*privantur susceptione & usu passivo Sacramentorum*).[131] Pod trest exkomunikace dále spadá četba knih heretiků (tedy především nekatolíků), ale i knih propagujících smilstvo. Text zakazuje také odbornou literaturu obsahující obscénnosti nebo pověrčivé knihy, které však nespadají pod trest exkomunikace. Další bod je věnován knihám, které mohou zčásti být opraveny. Koniáš pak zdůvodňuje i veřejné tresty, a to tak, že mor hereze je nebezpečnější, pokud se šíří potají. Pozoruhodný je návod, který Koniáš poskytuje misionářům k tomu, jak se mají dívat na tištěné dílo, aby rozpoznali bludy, přičemž upozorňuje na nutnost bedlivě prohlížet i paratexty – marginálie, shrnutí, rejstříky, úvody, dedikace. Podle Koniáše je třeba vyvarovat se všeho, co neodpovídá dogmatům, výrokům a tradici katolické církve, dále též pověrčivosti, zaklínání a proroctví a rovněž všeho, co je proti církevní svobodě, nedotknutelnosti a právu. Lascivní místa a obrázky mají být vyškrtnuty.

Koniáš se dále odvolává na *Instructio Clementis VIII*, kde se píše, že nestačí dbát pouze na existující papežské zákazy, protože vždy mohou vyjít i jiné podobné knihy, které by měly být zákazem taktéž označeny. Sama římskokatolická církev tedy viděla, že k provádění následné cenzury její indexy nestačí, a to nejen proto, že šlo o seznamy příliš komplikované, a tudíž nepoužitelné pro celní úřady nebo knihkupce. V římských seznamech by se totiž nedaly vždy dohledat aktuálně kolující a lidmi čtené knihy; indexy jednak reagovaly na nové knihy se zpožděním, jednak se soustřeďovaly zejména na teologicky problematické texty, ne tolik na texty ve vernakulárních jazycích, které byly součástí náboženské praxe věřících.[132] Z toho důvodu se Koniáš odvolával na papežské nařízení, že se na udržování katolické víry mají podílet nejen biskupové a inkvizitoři, ale také univerzity. Sestavovat seznamy „kacířstvím nakažených knih“ a publikovat je pokládal proto Koniáš za úkol všech, a to ve spolupráci s římskou kurií. Nunciové mají podle Koniáše za úkol jednak rozšiřovat římské indexy do ostatních zemí a regionů, jednak zasílat do Říma místní seznamy zakázaných nebo zničených knih.

Koniáš pracoval s dvoustupňovým systémem zákazů. Zákaz první kategorie byl vyhrazen pro knihy, jež nejsou ke čtení vhodné ani po úpravě (*non esse dignum correctione*), zatímco výrok *corr. librum corrigibilem vel non approbatum* označoval knihy, které opravit lze, a to vytrháním stránek, začerněním problematických míst čínským inkoustem apod.[133] Autor vysvětloval, na jaké další údaje je třeba se soustředit: rok vydání například

130) A. Koniáš: *Clavis haeresim claudens et aperiens*, cit. dílo, 1749, s. lxxxiv.
131) Tamtéž, s. [A4 verso].
132) G. Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität*, cit. dílo, s. 44.
133) Tuto praxi popisuje na základě své zkušenosti knihovníka Karl Raphael Ungar: *Allgemeine böhmische Bibliothek*, sv. 1, Praha, J. F. Schönfeld 1786, s. 7; srov. též infobox „Koniášovy indexy jako podnět pro vznik národní bibliografie“, s. 132.

může poskytnout základní orientaci v tom, které knihy, například z Čech, lze považovat za škodlivé a které ne. Dále je podle Koniáše třeba se zaměřit na stránky, kde lze najít sporné formulace apod.

Že vydání *Klíče* nebylo jen důsledkem individuální horlivosti nebo fanatismu misionáře a cenzora Koniáše, dokládá i fakt, že roku 1770, tedy deset let po Koniášově smrti, byl seznam na příkaz pražského arcibiskupa Antonína Petra Příchovského aktualizován a vydán znovu. Přitom možná není náhodou, že Příchovský byl v letech 1753–1763 biskupem právě v Hradci Králové, kde roku 1749 vydal Koniáš druhé vydání *Klíče*. Na jeho základě sestavil nové zpracování pod Příchovského záštitou někdejší Koniášův spolupracovník Josef Kögler.[134] Seznam vyšel v Praze pod názvem *Index Bohemicorum librorum prohibitorum, et corrigendorum ordine alphabeti digestus, reverendissimi, celsissimi S. R. I. Principis Domini Domini Antonii Petri Dei Gratia et Sedis Apostolicae Archi-Episcopi Pragensis Jussu collectus atque editus*. Na rozdíl od Koniášova *Klíče* se Köglerovo zpracování zaměřilo pouze na českojazyčné tisky. V úvodu svazku byly přitom otištěny různé dokumenty, které účel seznamů legitimizovaly, pocházející od arcibiskupa Příchovského, od bývalého papeže Klementa XIII., jenž byl známým podporovatelem jezuitů, a od zesnulého otce Marie Terezie, císaře Karla VI.

Stejně jako Koniášův *Klíč* kladlo i Köglerovo zpracování důraz na století před bitvou na Bílé hoře, přičemž podíl děl z 18. století je vzhledem k omezení na českojazyčné tisky nesrovnatelně menší než u Koniášova vydání. Oběma je společné náboženské hledisko, přesněji koncentrace na nekatolické tisky, respektive tisky neodpovídající stanoviskům katolické církve. Setkáváme se v nich s diferencovanou kategorizací knih, vyjádřenou v podstatě dvojčlennou škálou verdiktů – zničit, nebo opravit s upřesněním. Hvězdičkou byly v Köglerově zpracování označeny ty knihy, které pro svou závadnost musejí být zcela zničeny z důvodu „kacířství“ autora nebo proto, že se dílo nacházelo na nějakém seznamu, například na tridentském či římském indexu nebo jejich apendixu; dále knihy mohly být postihovány kvůli své lascivnosti nebo pověrečnosti.

Smysl názvu *Index Bohemicorum librorum prohibitorum, et* ***corrigendorum*** objasňuje záznam v případě druhého verdiktu *Cor.* Takto označené knihy nemusely být úplně zničeny, ale mohly být „opraveny“. Označuje se u nich konkrétní místo v sazbě a poté typ zásahu: jakou stránku vytrhnout (označení *fol.*), co a v jakém řádku (*lin*[*ea*]) nebo sloupci (*col*[*umna*]) škrtnout (*del*[*enda*]), změnit či dopsat. Zatímco většina v tomto *Indexu* uvedených knih je určena ke zničení, u Veleslavínova *Kalendáře historického* (1590) kupříkladu najdeme čtrnáctistránkový (!) seznam korigend. Stránku po stránce jsou zde vypočítávána nejen místa, kde se má škrtat nebo začerňovat, nýbrž i místa, kde musí být učiněn přípisek. Všude, kde je zmíněn Jan Hus, se má v margináliích poznamenat „arcikacíř“, jinde se má ke slovům „vznešený theologus“ připsat poznámka „1. cl[assis] kacíř“, ke slovu „Čechům“ doplnit „kacířům“, ke slovu „sněm“ „kacířský“.[135]

Pokud jde o hodnocení, která kniha je závadná, případně korigovatelná, Koniášovy *Klíče* se s pozdějším „biskupským“ *Indexem Bohemicorum librorum prohibitorum, et*

134) David Mach: „Josef Kögler a Jan Kohout: životopis editorů třetího vydání Koniášova Klíče“, *Knihy a dějiny* 20, 2013, s. 82–90.
135) *Index Bohemicorum librorum prohibitorum, et corrigendorum*, Vetero-Praga, J. C. Hraba 1770, s. 279–292.

corrigendorum v Köglerově zpracování úplně nepřekrývají. Můžeme učinit závěr, že se na tom podepsala dvě desetiletí oddělující obě jejich vydání. Zajímavým příkladem tohoto rozdílu je odlišné hodnocení Hájkovy *Kroniky české*, a to zejména erotické epizody lombardské markraběnky Machyldy (čili Matyldy Toskánské), v níž jsou nejen zesměšňováni muži, ale ukazuje i Hájkovu ostýchavost. Současný badatel epizodu shrnuje takto:

> Hájek přebírá z 32. kapitoly *Kosmovy kroniky* popis trapné svatební noci a pak ještě trapnějších dvou nocí následujících, při nichž kněžna naléhá na splnění manželské povinnosti švábským knížetem Gvelfem (Welfem), a když se jí nedočká, dá neschopovi facku a vyhodí jej: vykastrovanému koni se prý od té doby říká šváb.[136]

Zatímco podle pozdějšího „biskupského" seznamu měla být tato epizoda z výtisků Hájkovy kroniky vymazána, Koniášův *Klíč* ji vůbec nezmiňuje. Dalo by se uvažovat o tom, že se jezuitští cenzoři poloviny 18. století soustřeďovali hlavně na teologickou či náboženskou závadnost jako překážku cesty ke spáse, zatímco lidé kolem pražského arcibiskupa, který byl zároveň předsedou cenzurní komise, hodnotili o čtvrt století později knihy již mnohem více v intencích dobového uvažování o nemorální literatuře.

Protireformační vyřazování nevhodných knih z oběhu mělo i svou druhou stranu – skutečnost, že tyto „špatné" knihy měly být nahrazovány „dobrými". Zůstaneme-li u Koniáše, vidíme, že literární produkce jednoho misionáře mohla být úctyhodná. Vydal sedm písňových a modlitebních sbírek. Nejúspěšnější byla objemná sbírka *Citara Nového Zákona*, která si kladla za cíl nahradit evangelické kancionály. Obsahovala více než čtyři sta písní z různých sbírek na celkem 580 stranách a v letech 1729–1799 se dočkala přinejmenším sedmi vydání.[137] Koniášova *Jediná choti Beránková* byla poměrně objemnou modlitební a rozjímavou knížkou, a přestože celé dílo vyšlo pouze dvakrát, žádosti tiskařů o povolení přetisknout její části se objevily ještě v protokolech cenzurní komise na začátku osmdesátých let.[138] Pověstný palič knih zkrátka spoluprodukoval onu literaturu, která po celá desetiletí živila české tiskaře a která se běžně a denně četla nebo zpívala. Podobným, byť nesrovnatelně větším podnikem byla známá nadace Dědictví svatého Václava, založená jezuitou Matějem Václavem Šteyerem a jeho matkou v roce 1669. Až do roku 1790 vydávalo Dědictví katolickou náboženskou literaturu, a to hlavně pro lidového čtenáře, vedle toho ale i překlad Bible, tzv. *Bibli svatováclavskou*.[139] Až do 20. století existovaly podobné nadace a vydavatelské spolky na podporu určitého typu literatury, pomocí kterých chtěli mecenáši a aktivisté prosazovat „lepší četbu", jež si zaslouží výraznější místo v literární komunikaci, než kterého by se jí bez této podpory dostalo.

136) Tomáš Havelka: „‚Abych z pořádku kroniky nevyšel a v posměšné se nedal rozprávky, maličko něco oznámím'. Groteskní plán Hájkovy Kroniky české", in Jan Linka (ed.): *Na okraj Kroniky české. Studia Hageciana*, sv. 1, Praha, Academia 2015, s. 111–128, zde s. 117.
137) Viz elektronická verze *Knihopisu českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, <http://aleph.nkp.cz>.
138) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 727, sign. G5/1, výtah z protokolu rukopisů pro týden 1.–7. 5. 1782 („Auszug aus dem Handschriften Protokoll vom 1. bis 8. May 782"). Žádost tiskařky Jany Průšové byla vyřízena kladně.
139) Václav Petrbok: „Matěj Václav Šteyer", in Luboš Merhaut (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 4, sv. 1, *S–T*, Praha, Academia 2008, s. 765–768, zde s. 765–766.

Kombinovaná cenzura gubernia a arcibiskupství

Roku 1749 se v Praze dostal do prodeje historický místopis království českého vydaný ve Frankfurtu nad Mohanem. Součástí knihy byl historický výklad o právě ukončené rakousko-pruské válce, zahrnující zmínky o protitereziánských manifestech, oslavných básních na Fridricha II. nebo o stavu, do něhož kdysi bohaté české země po poslední válce dospěly.[140] Reakce na existenci podobně provokativního textu v knižní distribuci habsburské monarchie dokládá jeden z rysů, které byly příznačné pro celé sledované období: vídeňská místa si nikdy nebyla zcela jista, jak je cenzura v různých zemích uspořádána a jak funguje v praxi. Proto i tento případ vyvolal potřebu úředního vyšetření místních cenzurních poměrů.

Vídeň byla s vyžádanou zprávou o cenzuře v Praze celkem spokojena: zemská vláda – nazývala se tehdy královskou reprezentací, od roku 1763 pak guberniem – měla pod sebou zvláštní komisi, jež měla za úkol přezkum rukopisů určených k tisku včetně kalendářů. Dva její členové měli na starost politické a právnické spisy. Cenzuru duchovních (rozuměj teologických, všeobecně náboženských a filozofických) spisů prováděla arcibiskupská konzistoř; zpětná vazba mezi oběma institucemi však zřejmě nefungovala ideálně. Vídeň proto nařídila arcibiskupské konzistoři, aby knihy včetně posudků buď vracela komisi, nebo jí podávala zprávu, které knihy a proč shledala jako závadné. Cenzurní komise pak toto rozhodnutí měla rozeslat všem biskupům v zemi.[141] Jak pražské, tak i vídeňské úřady zdůraznily také problém pašování knih přes hranice. Balíky s veškerými knihami měly být přímo na hranici zapečetěny a znovu otevřeny až členy pražské cenzurní komise, kteří by pak přeposlali náboženské knihy konzistoři.

O počátku i činnosti této komise máme pouze kusé zprávy. Podle Jaroslava Schallera byla roku 1723 zřízena v Praze vládní komise pro cenzurování knih, a to pod předsednictvím hraběte Norberta Vincence Kolovrata-Libštejnského, jenž byl od roku 1717 apelačním radou.[142] Přitom se konstatovalo, že předmětem světské cenzury musí být nejen pašované a většinou kacířské knihy, nýbrž zejména kalendáře.[143] Marie-Elizabeth Ducreuxová však naznačuje, že se v archivu nachází zprávy o blíže neurčené „knižní komisi“ již pro rok 1715.[144] František Roubík[145] zase uvádí dokumenty dokládající, že roku 1733 byla zřízena cenzurní komise pod předsednictvím nejvyššího purkrabího, která měla za úkol šíření katolického náboženství a vyhubení kacířství; jednalo se tedy podle všeho stále ještě primárně o komisi náboženskou. K jejímu obnovení došlo v roce 1748, avšak v roce 1752 již

140) Rochezang von Isecern [= Johann Ehrenfried Zschackwitz]: *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Böheim, in sich haltend: dessen alle Einwohner, Herzöge und Könige, in alten und neuen Zeiten, Lage, Beschaffenheit, Handel, Gräntzen, Gewässer, Gebürge, Provintzien, Religion, Abgötterey und Bekehrung, Regierungs-Form, Geschichtsschreibern u. a. m.*, Freyburg, b. n., 1742.
141) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, císařský reskript z 3. 12. 1749.
142) Josef Karl Graf von Auersperg: *Geschichte des königlichen böhmischen Appellationsgerichtes*, díl 1, Prag, Caspar Widtmann 1805, s. 83.
143) Jaroslaus Schaller: *Kurzgefaßte Geschichte der kais. kön. Bücherzensur und Revision im Königreiche Böhmen*, Prag, Franz Geržabek 1796, s. 7–8.
144) Marie-Elizabeth Ducreux: „Introduction. Les espaces de la censure dans la monarchie des Habsbourg“, in Marie-Elizabeth Ducreux, Martin Svatoš (eds.): *Libri prohibiti. La censure dans l'espace habsbourgeois 1650–1850*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2005, s. 7–25, zde s. 16.
145) František Roubík: *Počátky policejního ředitelství v Praze*, Praha, Ministerstvo vnitra 1926, s. 30.

o ní znovu nejsou zmínky. Výše citovaný popis její činnosti z roku 1749 však nepřímo uvádí ještě jeden důležitý údaj – činnost této komise již nebyla v rukou jezuitů, kteří tradičně do této doby v Čechách cenzuru knih vykonávali.

Ve východní části českých zemí byla situace poněkud odlišná. Spisy opavské tiskárny byly roku 1720 úřadem zemského hejtmanství v Opavě svěřeny k cenzuře notáři Ignazi Leopoldu Schnirchovi. Podle guberniálního sekretáře a cenzora Jana Petra Cerroniho byl na Moravě roku 1728 světskou cenzurou pověřen kancléř moravského královského tribunálu Franz Anton Salawa von der Lippa, roku 1744 pak Heinrich Kajetan von Blümegen a Heinrich Hajek von Waldstätten.[146] Na starosti měli historické a politické spisy, což však byly takřka výlučně kalendáře. Od roku 1749 do své smrti roku 1766 vykonával cenzuru guberniální rada Max von Blumenkron. Vedle toho se na výkonu cenzury na Moravě roku 1749 (a pravděpodobně již dříve) podílely olomoucká biskupská konzistoř, která měla na starosti duchovní spisy, a olomoucká univerzita, jež cenzurovala hebrejské spisy.[147]

Založení cenzurních komisí a úsilí o zestátnění cenzury

Správní reformy Marie Terezie, motivované naléhavou potřebou reformovat vnitřní chod říše, jehož zastaralost odhalil neúspěch ve válkách s Pruskem, usilovaly na poli cenzury o její co možná největší centralizaci a pokud možno také o její racionalizaci. Od poloviny 18. století zároveň vedly k postátnění cenzury. V následujících pětadvaceti letech byla pak etatizace prosazována pomocí legislativy[148] a stala se předmětem neustálého vyjednávání a sporů mezi vídeňským dvorem a Vatikánem.[149] Roku 1748 tak Marie Terezie vyhlásila, že „bez předběžného oznámení a nejvyššího svolení nesmí být pod trestem zastavení živnosti knihtiskařem tištěn žádný duchovní výnos mající veřejný vliv“.[150] To mělo platit dokonce i pro papežské buly, jejichž zveřejnění bylo znovu roku 1767 výslovně vázáno na předchozí královské schválení (*placitum regium*).[151]

Úsilí o zestátnění cenzury mohlo být uskutečňováno díky tomu, že dozor nad knižní kulturou byl odebrán převážně jezuitským univerzitám a delegován na státu podřízenou cenzurní komisi. Roku 1751 tak byla ve Vídni zrušena cenzura vykonávaná prostřednictvím čtyř univerzitních fakult a nahradila ji „komise ve věcech knižní cenzury“ jakožto ústřední orgán fungující v bezprostřední organizační a personální blízkosti vídeňského dvora. Od roku 1753 fungoval zmíněný orgán již jako „dvorská cenzurní komise“ pod Direktoriem in publicis et cameralibus, které bylo založeno krátce předtím a představovalo jakousi ministerskou radu. V nové cenzurní komisi zasedali – podobně jako

146) MZA, G12, kniha 80, zpráva Jana Petra Cerroniho o cenzuře a knižním revizním úřadě na Moravě, část o cenzorech v oboru politickém, fol. 28–29.
147) Christian d'Elvert: *Geschichte des Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur*, Brünn, Rohrer's Erben 1854, s. 143–145.
148) V nejnovější době sbíral a analyzoval legislativu let 1740–1790 Jean-Pierre Lavandier: *Le livre au temps de Marie-Thérèse. Code des lois de censure du livre pour les pays austro-bohémiens (1740–1780). Précédé d'un compendium sur l'histoire du concept de censure dans le temps*, Bern – Frankfurt am Main – New York, Peter Lang 1993; týž: *Le livre au temps de Joseph II et de Leopold II. Code des lois de censure du livre pour les pays austro-bohémiens (1780–1792)*, Bern – Frankfurt am Main – New York, Peter Lang 1995.
149) F. Maaß: *Der Josephinismus*, cit. dílo.
150) Dvorský reskript daný ve Vídni 18. 3. 1748, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 1, s. 42–43, č. 45.
151) Dvorské rozhodnutí dané ve Vídni 12. 9. 1767, tamtéž, sv. 5, s. 210, č. 953.

v univerzitních a studijních komisích – nikoli hodnostáři univerzity jako například děkani fakult, nýbrž direktoři fakult, což byly státem jmenovaní odborníci, kteří měli dohlížet na chod příslušné fakulty a organizovat její rozvoj. Direktoři fakult, na které tak přešla odpovědnost za cenzurované spisy,[152] mohli pochopitelně cenzurováním dále pověřit profesory.[153] Všechny vnitrozemské a zahraniční teologické, právní, kanonické a filozofické tisky – ať akademické práce, knihy vzniklé v klášterech nebo práce soukromé – tímto způsobem začaly podléhat schválení reprezentanty světské moci.[154]

Ve státní komisi byli nicméně přítomni i jezuitští členové, kteří stále ještě cenzurovali humanitní obory. Právnické a politické spisy četli dva profesoři z vídeňské univerzity, respektive tereziánské akademie, již zmíněný kameralista J. H. G. Justi a Paul Joseph Riegger (o jeho synovi, který byl dlouhá léta cenzurním referentem na pražském guberniu, se ještě zmíníme). Spisy z oblasti medicíny posuzoval osobní lékař císařovny, Gerard van Swieten, který tu patrně hájil její zájmy a zároveň se stavěl proti názorům jezuitů, a to společně s vídeňským arcibiskupem Johannem Josephem Trautsonem. Byl to ostatně také van Swieten, jenž zavedl ve Vídni zvláštní kategorii pro beletrii (*materies mixtae*).[155] Členové komise připravovali posudky na knihy ze svého oboru, zamítavý posudek na určitý spis se musel ještě jednou veřejně projednat při zasedání komise a obhájit v diskusi. V případě nejednotného hlasování o zákazu si museli knihu přečíst všichni členové komise a o zákazu diskutovat znovu na dalším zasedání.

Podle modelu vídeňské cenzurní komise měla být cenzura reformována rovněž v ostatních korunních zemích habsburské monarchie. Dekretem Marie Terezie z 15. ledna 1752 tak bylo nařízeno zřídit novou cenzurní komisi v Praze. Její členové měli mít rozděleny kompetence podle jednotlivých oborů. Komise se měla scházet jen jednou za čtvrtletí, přičemž seznamy knih, které zakázala, měla posílat Direktoriu in publicis et cameralibus, pod nímž vídeňská cenzurní komise fungovala. Tímto způsobem měl ve Vídni vznikat katalog zakázaných knih, který se měl následně rozesílat dalším úřadům včetně ostatních cenzurních komisí v jednotlivých provinciích. Ty pak již nemusely číst každý titul znovu, nýbrž mohly příslušnou knihu zakázat obratem. Novým cenzurním komisím bylo dále nařízeno, aby dbaly na podomní prodejce a kolportéry, protože „distribuují v našich zemích nejhorší knihy“, a bedlivě dohlížely také na „historiety“, tedy romány a písně v mnoha jazycích, jež jsou „často plné vulgarismů, lehkomyslnosti a rouhání“.[156] Už v začátcích novodobé cenzury hrála tedy nezanedbatelnou roli též beletrie.

152) Dvorské rozhodnutí z 30. 8. 1762, tamtéž, sv. 4, s. 121, č. 656. V roce 1775 bylo nařízení ještě jednou opakováno pro právní publikace, viz dvorský reskript z 29. 7. 1775, tamtéž, sv. 7, s. 255, č. 1704.

153) Dokládá to dvorský dekret z 15. 10. 1774 stanovující, že profesoři teologické fakulty smí sice cenzurovat jim přidělené spisy, nesmí se však zúčastnit zasedání cenzurní komise. Toto rozhodnutí je zmíněno v protokolu pražské cenzurní komise z 19. 4. 1775, NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1.

154) Dvorský reskript daný ve Vídni 9. 3. 1754, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 2, s. 322–323, č. 323.

155) G. Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität*, cit. dílo, s. 162, 164.

156) „[…] gegen die Umträger und Hausirer, welche in denen Ländern die üblesten Bücher ausstreuen […] dabey aber auch unter andern auf gewisse Historietten, Romanen, Lieder, und dergleichen in allerhand Sprach, so oft mit Unflätereyen, Leichtfertigkeiten, und Gottes-Lästerungen angefüllet, der besondere Bedacht genommen werde.“ NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, č. 2 a 3, psaní Marie Terezie z 15. 1. 1752 doprovázející nařízení, týkající se založení nové knižní cenzurní komise v Čechách z 21. 1. 1752.

Toto nařízení platilo také pro Moravu a Slezsko. Nově zřízené cenzurní komise v Brně a v Opavě dostávaly již od roku 1753 rukopisný seznam zakázaných knih a posléze i jeho tištěnou podobu, která měla být k dispozici cenzorům i knihkupcům, nikoli však soukromým osobám. Od roku 1754 pak musely komise knihy určené k zákazu s uvedenými důvody posílat do Vídně. Teprve vídeňský verdikt byl definitivní. Teologická díla ovšem cenzurovala olomoucká biskupská konzistoř. Ještě v polovině šedesátých let byly povoleny vizitace soukromých knihoven, pokud existovalo podezření, že obsahují závadné knihy. Až roku 1766 máme pro Moravu doklady pro to, že se také cenzura teologických knih stala agendou zemské cenzurní komise, do které směl olomoucký biskup jmenovat své přísedící. Státní cenzura přitom interní cenzuru církve a zejména řádů nezrušila, nýbrž ji využila jako povinný akt předcházející státní cenzuru, přičemž se však údaj o této aprobaci již nesměl objevit v tištěné podobě v knize.[157]

Podobně fungovala cenzura například v Prešpurku. Již zmíněný Emerich Vajkovics popsal ještě okolo roku 1770 jako bývalý cenzor její fungování následovně: knihy dorazily na celnici, která jejich příjem oznámila prešpurskému arcibiskupovi jakožto předsedovi náboženské komise; arcibiskup pak knihy předal cenzorům (*revisores librorum*), kteří vypracovali posudky včetně vyznačení závadných míst a poslali je spolu s knihami zpět předsedovi. Ten představil výsledek posouzení náboženské komisi, která jej projednala a své usnesení poslala uherské dvorské kanceláři sídlící ve Vídni. Teprve královským potvrzením nabylo usnesení cenzury právní moci.[158]

V celé habsburské monarchii tedy docházelo kolem poloviny 18. století k přechodu od náboženských komisí ke (státním) komisím cenzurním, jejichž předsedou mohl, ale nutně nemusel být arcibiskup. Legislativní opatření, podle nichž si měly zemské cenzurní komise vyměňovat informace o cenzurovaných nebo alespoň o zakázaných knihách s komisí vídeňskou a podle nichž musely být pražské zákazy ve Vídni potvrzovány, však na rozdíl od údajů o situaci v Prešpurku nedokážeme ověřit archivními doklady, lze však předpokládat, že spolupráce fungovala analogicky.[159] Usilí o výstavbu centralizovaného cenzurního systému lze sledovat prakticky během celé druhé poloviny 18. století. To nasvědčuje, že slaďování cenzurních postupů vídeňského centra s poměrně dalekou Prahou představovalo dlouhodobý a celkem složitý proces, který měl v jednotlivých případech výrazně individuální rysy.

V Praze byla cenzurní komise v padesátých letech ovládána pěti apelačními rady, zatímco tehdejší arcibiskup Johann Moritz Gustav hrabě Manderscheid-Blankenheim ani jeho zástupce v ní nezasedali. Předsedou komise byl od roku 1753 do své smrti v roce 1758 hrabě František Josef Kolovrat-Libštejnský, synovec výše zmíněného Norberta Vincence a rovněž apelační rada (od roku 1744).[160] Přísedícími byli blíže neznámý baron Koch, Jan

157) Ch. d'Elvert: *Geschichte des Bücher- und Steindruckes*, cit. dílo, s. 151–155.
158) I. Kollárová: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, cit. dílo, s. 81.
159) J. Schaller: *Kurzgefaßte Geschichte der kais. kön. Bücherzensur und Revision im Königreiche Böhmen*, cit. dílo, s. 8; G. Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität*, cit. dílo, s. 197.
160) *Neuer Prager Tytular- und Logiaments CALENDER, Zu Ehren des H. Wenceslai* […] *auf das 1753. Jahr*, Prag, Wittib Labounin [1752?], s. 18. Při označení Kolovratovy funkce se používá jednoznačná formulace „Censurirungs Commission Praeses". F. Roubík: *Počátky policejního ředitelství v Praze*, cit. dílo, s. 31, uvádí ještě odpovídající doklad z 24. 9. 1757.

Václav hrabě Špork (apelační rada od roku 1745), nejvyšší zemský písař Josef Jáchym Vančura z Řehnic, Jan Nepomuk Václav Vražda z Kunvaldu (apelační rada od roku 1736), Emanuel Ubelli rytíř Siegburg (apelační rada od roku 1745), František Antonín rytíř Nell z Nellenburgu (apelační rada od roku 1740 a roku 1753 zástupce zemského písaře) a čtyři direktoři fakult pražské univerzity.[161] V roce 1761 byl předsedou komise baron František Karel Kressel z Qualtenbergu.[162] V případě hlavního města české země tedy v této době o systému arcibiskupské cenzury mluvit nelze; arcibiskup měl na starosti pouze cenzurování náboženských spisů; gubernium nad ním alespoň formálně mělo mít dohled.[163] To ovšem neznamená, že arcibiskup nemohl státní cenzurní komisi vést. Tak tomu bylo roku 1771, když byl předsedou komise pro cenzuru knih pražský arcibiskup Antonín Petr Příchovský. Tento fakt tedy naznačuje jistou kolísavost v obsazování této funkce duchovními a světskými představiteli. Ostatními členy komise byli v Příchovského době viceprezident apelačního soudu Jan Václav Asterle z Astfeldu, jenž v protokolech figuruje jako nejvyšší zemský písař království českého, dále direktor teologických studií a kanovník u sv. Víta František Strachovský ze Strachovic, direktor právnické fakulty Václav Štěpán z Kronenfelsu, direktor lékařské fakulty Vilém Mac Neven O'Kelly ab Aghrim, direktor filozofické fakulty v Praze Peter Hebenstreit von Streitenfeld[164] a aktuár a koncipient Johann Joseph Eberle – snad totožný s prominentním pražským básníkem, jenž se označuje ve sbírce z šedesátých let 18. století jako „nadpočetný koncipista pražské c. k. reprezentace a komory".[165] O kolísající pozici komise mezi světskými a církevními úřady vypovídá rovněž fakt, že Příchovského zástupce Astfeld zůstal zástupcem předsedy po celá sedmdesátá léta, tedy i po další reorganizaci komise, která přinesla její definitivní postátnění.

V praxi měl však arcibiskup důležitý status, a to proto, že byl protektorem studií, jenž měl dohled nad univerzitou, které se dostávalo určité autonomie v cenzurních ohledech. V případě zákazu z roku 1756 (jednalo se o polemickou knihu *Anti-Schambogen* jistého Große, korepetitora na pražské univerzitě) se dovídáme, že autor se měl obhájit na konzistoři, nikoli na guberniu. Výzvu měl dostat prostřednictvím akademického magistrátu, ten však bránil historická privilegia ještě stále jezuitské univerzity, která jí zaručovala

161) F. Roubík: *Počátky policejního ředitelství v Praze*, cit. dílo, s. 30.

162) M.-E. Ducreux: „Introduction. Les espaces de la censure dans la monarchie des Habsbourg", cit. dílo, s. 21.

163) Lze proto souhlasit s konstatováním, že se v Praze již před rokem 1749 vymkla cenzura z rukou jezuitů, ale určitě ne s tím, že vládní komisi předsedal arcibiskup, jak uvádí F. Roubík: *Počátky policejního ředitelství v Praze*, cit. dílo, s. 31, M. Pavlíková: „Josefinská Praha", cit. dílo, s. 87, a P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 281. Není náhodou, že se toto tvrzení ve starších pracích nenachází, viz Robert Maršan: *Dějiny policejní organisace rakouské*, díl 1, sv. 2, *Zeměpanská organisace policejní v letech 1749–1780*, Praha, Bursík & Kohout 1911, s. 69.

164) Ivana Čornejová (ed.): *Dějiny Univerzity Karlovy 1348–1990*, díl 2, Praha, Univerzita Karlova 1995, s. 104, 125, uvádí Hebenstreitův direktorát filozofických studií pro léta 1760–1775. Podle dokumentu týkajícího se odměny Hebenstreita za osmiletou činnost v cenzurní komisi ze 4. 8. 1775 (NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1) však byl v cenzurní komisi činný až od roku 1768. Šlechtický titul získal roku 1753 jako kancléř velkopřevorství maltézského řádu (viz Ernst Heinrich Kneschke: *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*, sv. 4, Leipzig, Friedrich Vogt 1863, s. 261).

165) Johann Joseph Eberle: *Ode auf das höchst feyerliche Beylager Sr. Königl. Hoheit des Durchlauchtigsten Erb- und Kronprinzen Josephs mit der Durchlauchtigsten Infantinn von Parma Maria Isabella*, b. m., b. n., b. r. [kolem 1760].

právní autonomii.[166] Podobné rozepře nezřídka reflektovaly názorové konflikty mezi jezuity (kteří byli řádem tzv. exemptním, tj. nepodřízeným lokálním biskupům) a arcibiskupskou konzistoří. Tyto konflikty jistě nelze podceňovat, ale z pohledu státní cenzury spíše jen bránily tomu, aby celý proces fungoval.

Fakt, že nařízení o státním dohledu nad církevními spisy byla opakována, naznačuje, že jeho prosazování naráželo na vytrvalé překážky. Až do osmdesátých let 18. století se vyskytovaly případy, kdy se katoličtí hodnostáři snažili uplatňovat své pravomoce i vůči společensky vysoce postaveným představitelům cenzury a dostávali se tak do konfliktu se zájmy státu a se státní mocí.[167] Ještě roku 1782 vydal Josef II. nařízení, že „za zakázané mají být považovány jen knihy zakázané [státní, MW] cenzurou"[168] a že „duchovní se nemají do vizitací knih vměšovat".[169] Nařízení bylo sice ihned rozesláno do všech krajů,[170] ale kýžená změna nastávala jen velice pomalu.

Po celé 18. století pracoval v Praze také revizor (a cenzor) hebrejských knih. Tato funkce existovala již od šedesátých let 16. století. Arcibiskup její praktické provádění přenechal až do roku 1771 ve velké míře jezuitům, přičemž personální kontinuita nebyla přerušena ani po zrušení řádu. V první polovině 18. století byl tento post obsazen misionářem Františkem Haselbauerem (úřadoval 1712–1756),[171] pak pražským profesorem hebrejštiny Františkem Zeleným a po něm Leopoldem Tirschem (1764–1788). Jako jeho *adjunctus in hebraicis* pracoval od roku 1781 Karl Fischer, jenž se po Tirschově smrti stal od roku 1789 sám cenzorem hebrejských tisků. Zůstal jím až do roku 1844, celkem tedy úctyhodných 55 let.[172] Jeho osobnost tak vnášela do pražských cenzurních záležitostí určitou personální kontinuitu, a to navzdory různým proměnám této instituce, které budeme popisovat v dalších oddílech.

Na Moravě se stal prvním předsedou nově zřízené cenzurní komise při zemské vládě baron Josef Widmann.[173] V komisi zasedali dva duchovní přísedící, totiž olomoucký světící biskup hrabě Matyáš František Chorinský a jezuitský profesor olomoucké univerzity Joseph Conrad. Studijní direktoři však nezasedali v cenzurní komisi ani v této době, ani po roce 1771, kdy vedení komise převzal prezident apelačního soudu hrabě Johann Baptist Mittrowsky. Až těsně před zrušením funkce studijního direktora začali tito úředníci v cenzurní komisi zasedat (od roku 1780), takže se brněnská cenzurní komise podobala ve svém obsazení komisi pražské. Rovněž aktuár brněnské cenzurní komise hrál podobně

166) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, b. č.
167) Srov. Michael Wögerbauer: *Die Ausdifferenzierung des Sozialsystems Literatur in Prag 1760–1820*, disertační práce, Philosophische Fakultät der Universität Wien 2006, s. 143, o cenzuře knižní zásilky pro knížete von Paara královéhradeckým jezuitou, který k tomuto kroku nebyl oprávněn (1772).
168) Dvorský dekret z 8. 10. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 545.
169) Nařízení dané v Čechách 15. 4. 1782, tamtéž, s. 535.
170) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 733, sign. G5/1, nařízení č. 494 (koncept z 13. 4. 1782).
171) Srov. Lenka Veselá-Prudková*: Židé a česká společnost v zrcadle literatury. Od středověku k počátkům emancipace*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003, s. 111–113.
172) Iveta Cermanová, Jindřich Marek: *Na rozhraní křesťanského a židovského světa. Příběh hebrejského cenzora a klementinského knihovníka Karla Fischera (1757–1844)*, Praha, Národní knihovna ČR 2007, zvl. s. 5, 102–104.
173) Oba byli jmenováni dvorským dekretem z 20. 9. 1766, viz MZA, G12, kniha 80, zpráva Jana Petra Cerroniho o cenzuře, fol. 28r.

důležitou roli jako jeho pražský protějšek. Anton Franz Schrötter se stal od svého nástupu do funkce roku 1773 jakousi stálicí cenzurního aparátu a podobně jako F. A. Meyer v Čechách převzal roku 1781 vedení knižního revizního úřadu, a to s malou přestávkou až do roku 1794, kdy tento úřad přešel na Jana Petra Cerroniho, jenž byl vedle toho guberniálním sekretářem a cenzorem českých spisů.[174]

174) Tamtéž.

Sekularizovaná cenzurní komise

Počátek sedmdesátých let znamenal z hlediska vývoje cenzurního systému v Praze skutečný přelom. Roku 1771 byl z čela komise odvolán arcibiskup Příchovský a staronovým předsedou se stal guberniální rada František Karel Kressel z Qualtenbergu, jenž měl však podle přání Marie Terezie zároveň zůstat ve funkci rady česko-rakouské kanceláře. Asi proto ve své pražské funkci nesetrval dlouho. Kressel je uveden jako předseda komise pouze v seznamu členů z 20. srpna 1771,[175] zůstal však patrně ve Vídni, kde předsedal centrální studijní komisi a roku 1773 také komisi cenzurní. Od ledna 1772 pražské cenzurní komisi předsedal přímo nejvyšší purkrabí Karel Egon kníže Fürstenberg, případně jeho zástupce, zemský písař Astfeld.[176]

Přelom v roce 1772, kdy byla komise reorganizována, dokládá dále několik nepřímých indicií. Roku 1782 převzal guberniální registrátor Augustin Helffert od knižního revizního úřadu dokumenty staré cenzurní komise, sahající zpět právě do roku 1772.[177] Od téhož roku máme k dispozici seznamy úředních akt (elenchy), poskytující všeobecný přehled o činnosti cenzury.[178] Zároveň se zachovala řada cenzurních protokolů, i když zřejmě neúplná.[179] Prameny různorodého charakteru nám v této době již umožňují získat dosti zřetelnou představu o vnitřní organizaci a fungování cenzury, její agendě i vnitřních proměnách. Od této doby je možné mluvit o definitivním prosazení sekulárních sil v cenzurní komisi.

Leccos z dřívějška ovšem zůstalo beze změn. Tereziánská cenzurní komise byla nadále organizována podle univerzitních fakult, jejichž direktoři na schůzích referovali o jednotlivých oborech. Podle dobové hierarchie vystoupil nejprve direktor teologické fakulty nebo jeho stálý zástupce (*substitut*). Až poté přišli na řadu direktoři fakulty právnické, lékařské a filozofické. Novinkou bylo snad to, že komise získala ještě jednoho přísedícího člena, profesora krásných věd a vlivného organizátora českého školství Karla Heinricha Seibta. Nelze vyloučit, že Seibt již před svým jmenováním do guberniální komise působil – byť patrně neoficiálně – jako cenzor beletrie v rámci cenzury pražské arcibiskupské konzistoře, kde byl sekretářem. O jejím fungování však máme jen velmi kusé zprávy.

175) NA, PG, 1771–1781, kt. 21, sign. 29, reorganizace českého gubernia Marií Terezií z 20. 8. 1771; srov. též F. Roubík: *Počátky policejního ředitelství v Praze*, cit. dílo, s. 31.
176) NA, ČG–P, 1764–1773, kt. 382, sign. G5/60, sdělení gubernia cenzurní komisi z 23. 1. 1772; srov. J. Janák, Z. Hledíková, J. Dobeš: *Dějiny správy v českých zemích*, cit. dílo, s. 147; M.-E. Ducreux: „Introduction. Les espaces de la censure dans la monarchie des Habsbourg“, cit. dílo, s. 18.
177) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 734, sign. G5/107. Helffert obdržel 48 dvorských dekretů včetně elenchu, zhruba 23 guberniálních dekretů za každý rok a protokoly cenzurní komise z let 1772–1779 včetně příslušných dokumentů.
178) Viz analýza v poddodíle „Přehled cenzurní agendy“, s. 97–99.
179) Protokoly se nachází ve fondu NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 727–730, sign. G5/1.

Právě Karl Heinrich Seibt a Peter Hebenstreit von Streitenfeld, jenž byl kancléřem velkopřevorství maltézského řádu a archivářem tereziánského ústavu šlechtičen a z titulu svého postavení direktora filozofické fakulty též členem cenzurní komise,[180] jsou z hlediska cenzurování literatury v Praze v sedmdesátých a osmdesátých letech 18. století postavami nejzajímavějšími. Několikrát si vyměnili místa, když Seibt v roce 1775 stanul v čele filozofické fakulty a v komisi začal vystupovat jako *director philosophiae*, zatímco Hebenstreit se přesunul na jeho dosavadní místo přísedícího cenzurní komise. V této době pozorujeme postupné vyčleňování beletrie jako zvláštní sféry cenzurovaných spisů. Zdá se, že tato specializace v rámci činnosti cenzurního úřadu byla částečně způsobena rostoucím objemem beletristických spisů, které k cenzuře přicházely. Dne 27. dubna 1775 si Seibt postěžoval, že jakožto *Director Philosophiae et humaniorum* musí vyřizovat cenzurní záležitosti celé oblasti krásné literatury – to jest „kromě *rerum philosophicarum* navíc cenzuru novin, týdeníků, kalendářů a divadla"[181] –, což časově nelze zvládnout. Požádal proto o zproštění povinnosti cenzurovat tyto knihy ve smíšeném oboru (*genus mixtum*); důvodem přitom zřejmě byl nejen nával práce, ale také aféra kolem vydání *Dissertatio apologetica* Bohuslava Balbína, o níž se zmíníme dále. Prvním cenzorem v dějinách české literární kultury, který byl specializován pouze na beletrii, se tak 19. května 1775 stal zmíněný Peter Hebenstreit von Streitenfeld, jemuž asistoval gymnaziální profesor poetiky Franz Expedit von Schönfeld.

Je třeba upozornit, že obor *genus mixtum* byl tehdy pojímán šíře než dnešní beletrie, zahrnoval kupříkladu též homiletiku nebo písňovou tvorbu. Proto mohl Hebenstreit o rok později dostat od cenzurní komise důtku za to, že schválil vánoční kázání v kostele sv. Petra a Pavla v Praze, v němž kazatel zaútočil na knihu Johanna Christopha Adelunga *Unterweisung in den Vornehmsten Künsten und Wissenschaften zum Nutzen der niedern Schulen* jako na „závadnou a mládeži velice škodlivou".[182] Jelikož tato kniha nebyla v monarchii zakázána, cenzor podle názoru cenzurní komise při posuzování kazatelova textu selhal. Ještě při témže zasedání udělila cenzurní komise Hebenstreitovi i druhou důtku, protože bezprostředně po selském povstání roku 1775 odsouhlasil malostranskému tiskaři Janu Tomáši Höchenbergerovi tisk české písně *Radujte se sedláci*:

Radujte se sedláci, budete mít rekraci [tj. legraci, MW],
přišel posel s tou novinou právě o půlnoci,
přines myslím svobodu, nebudete pít vodu,
pivo, víno, velký džbány, tak jako páni.[183]

180) Peter Hebenstreit byl 22. 11. 1760 jmenován jedním ze dvou ředitelů filozofické fakulty; K. H. Seibt ho vystřídal v roce 1775. Srov. Alfred Körner: „Franz Hebenstreit (1747–1795). Biographie und Versuch einer Deutung", in Helmut Reinalter (ed.): *Jakobiner in Mitteleuropa*, Innsbruck, Inn-Verlag 1977, s. 345–362, zde s. 357.
181) „[…] nebst den rerum philosophicarum annoch die Censur der Zeitungen, der Wochenblätter, Kalender, und des Theaters". NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/12.
182) Kázal prý proti Adelungově knize „als wider ein anstössiges und der Jugend sehr nachtheiliges Buch". NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise z 27. 12. 1776.
183) Josef Petráň: „Rok 1775 ve veršovaných českých skladbách současníků", in Václav Husa, Josef Petráň (eds.): *Příspěvky k dějinám třídních bojů v* Čechách, sv. 1, *Nevolnické povstání r. 1775*, Praha, Univerzita Karlova 1955 (*Acta Universitatis Carolinae. Historica* 6), s. 149–192, zde s. 166; týž: *Rebelie. Příběh jednoho týdne a dvou dní v březnu roku 1775*, Praha, Československý spisovatel 1975, s. 185.

Výsledkem zasedání komise byla také razie u pražských knihkupců a konfiskace všech zbývajících exemplářů této písně.[184]

V červnu 1772 byl komisi také přidělen Franz Fischer jako *visitator librorum & actuarius*. Důležitost jeho funkce nelze podcenit, protože veškerá komunikace mezi cenzory a knižním trhem se odehrávala výhradně jeho prostřednictvím. Fischerovým úkolem bylo provádět revizi dovážených knih, mimo jiné i aktualizaci katalogu zakázaných titulů podle seznamů, jež dorazily z Vídně. O přírůstcích katalogu měl informovat jak členy cenzurní komise, tak knihkupce, směl však také předávat povolení knih vynesená členy komise. Samotnému Fischerovi byl vyměřen plat 600 zlatých, k dispozici mu byl nosič knih s platem 100 zlatých.[185]

Po Fürstenbergových problémech v roce 1779, kdy na knížete dolehly důsledky jeho osobního liberálního postoje k zakázaným knihám (příslušné události přibližuje z hlediska cenzurní regulace četby aristokratických vrstev případová studie),[186] přešlo vedení cenzurní komise do rukou Fürstenbergových konzervativních odpůrců. Předsedou se stal prezident apelačního soudu a předseda studijní komise František Xaver hrabě Věžník (Wieschnik), jeho zástupcem guberniální rada Vincenc svobodný pán von Waßmuth (apelační rada od roku 1740). V komisi zasedali ještě dva Věžníkovi podřízení, apelační radové Anton Eberle rytíř von Ebenfeld a Jan Nepomuk Kaňka. Podle předpisů zůstávali členy komise stále také direktoři fakult. Věžník a Seibt, dva názoroví protivníci, se tedy v cenzurní komisi pravidelně vídali. Komise byla navíc organizována jako kolektivní orgán, což mimo jiné znamenalo, že za rozhodnutí obou jmenovaných mužů nesli odpovědnost všichni členové.

Dnem 18. listopadu 1779 převzal oddělení *genus mixtum* jako hlavní cenzor Franz Expedit von Schönfeld, záhy však obdržel sinekuru v podobě fary na panství Zákupy, a tak se již v prosinci téhož roku ujal dohledu nad beletrií v Čechách profesor poetiky Ignác Cornova, jinak rovněž básník a dějepisec, a tuto roli zastával až do zrušení guberniální cenzurní komise roku 1781. Počínaje 19. únorem 1780 byl Cornovovi přidělen k ruce Paul Hübner, který se stal jeho asistentem pro divadelní cenzuru. V této funkci byl značně vytížen: jen v průběhu února 1781 mu na stůl přišlo 38 tisků; z nich však mezi 3. a 12. únorem vyřídil hned 29, což znamená, že posoudil tři divadelní hry denně.[187]

Fungování pražské cenzurní komise

„Instrukce pro zde zřízenou komisi ve věcech knižní cenzury“[188] z roku 1772 nás informuje o tom, jak pražská guberniální cenzurní komise fungovala. Scházet se měla jednou měsíčně, cenzoři – včetně těch pro teologickou a náboženskou literaturu, navržených arcibiskupem – museli být jmenováni zvláštním dvorským dekretem. Balíky s (většinou nesvázanými) knihami měly být z celnice předávány na cenzurní úřad, kde je měl převzít

184) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, zasedání pražského gubernia 27. 12. 1776.
185) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, oznámení z 26. 6. 1772.
186) Viz případová studie Claire Mádlové „Perný rok knížete Fürstenberga. Cenzura a proměna veřejnosti na sklonku vlády Marie Terezie“, s. 165–177.
187) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise ze 7. 2. 1781.
188) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, „Instruction für die allhier in Bücher-Censurs-Sachen aufgestellte Commission“.

cenzurní koncipient. Ten jejich obsah konfrontoval s indexem cenzurovaných knih. Pokud titul v katalogu nenašel, a kniha tedy dosud nebyla na území monarchie cenzurována, měl příslušné archy předat cenzorovi. Byla-li kniha nezávadná, cenzor jí udělil své *admittitur* a opatřil ho svým podpisem. Pokud našel závadná místa, měl si poznamenat příslušné stránky a knihu u sebe pozdržet až do příštího zasedání cenzurní komise. Při něm mu připadla úloha přečíst závadná místa nahlas. Pokud pak všichni členové komise došli svorně k závěru, že je kniha závadná, měl být název knihy s uvedením důvodů a některých závadných míst zanesen do protokolu cenzurní komise, odesílaného jedenkrát v měsíci do Vídně ke dvoru. Takové knihy pak zůstaly v rukou cenzury. V případě, že se názory cenzorů různily, dal prezident komise všem členům za úkol knihu si přečíst, aby při dalším zasedání mohli kvalifikovaně rozhodnout. Jestliže názorové rozdíly přetrvávaly, bylo nutno počkat na rozhodnutí z Vídně.

Knihy ve smíšeném oboru (*genus mixtum*), zvláště pokud se dotýkaly náboženství, měli nyní číst dva cenzoři; jinak zůstával postup stejný. O povolení či zákazu knihy směla rozhodnout pouze komise jako celek. Za závadné se pokládaly takové náboženské spisy, které obhajovaly deismus nebo indiferentismus nebo útočily na Vatikán či katolické duchovenstvo, dále nemravné knihy, mědirytiny a kresby, pověrečná díla (zejména týkající se odpustků), příběhy o zázracích, pokud je neaproboval biskup, a knihy, ve kterých se tvrdilo, že duchovenstvo nepodléhá světskému soudnictví nebo že papež má právo sesadit

Šlechta a divadelní cenzura: případ hry o doktoru Faustovi Dne 16. prosince 1775 si postěžoval šéf česko-rakouské dvorské kanceláře českému guberniu, že byla v Praze povolena „nanejvýše závadná komedie" „od jistého Weidmanna", a dokonce v Kotcích uvedena. Autor Paul Weidmann přitom nepatřil pouze mezi přední a nejoblíbenější dramatiky v habsburské monarchii, nýbrž také mezi úředníky česko-rakouské kanceláře, tohoto faktu si však jeho šéf nebyl vědom. Weidmannovo drama *Johann Faust*, které bylo poprvé uvedeno v Praze, je prvním „regulérním", tj. klasicistním zpracováním faustovské látky vůbec. Hned po Novém roce projednala případ pražská cenzurní komise, na jejímž zasedání se cenzor Karl Heinrich Seibt omluvil zvláštními okolnostmi cenzury spisu, které vrhají zajímavé světlo na rozvrstvení pražského literárního světa. Seibt totiž dostal text nikoli od divadelníků, nýbrž od hraběte Christiana Philippa Clam-Gallase, známého mecenáše. Ten prý poprosil Seibta o cenzurní verdikt *omissis deletis*, to znamená, že počítal se škrty. Seibt ale hru zcela odmítl, protože „takové dramatické kusy jsou jednak proti dobrému vkusu, jednak přišly již z módy". Pak se však prý cenzor dověděl, že aniž by to tušil, drama již bylo uvedeno a vytištěno; tisk nikdy neschválil, o čemž může svědčit i skutečnost, že se na rukopise nenachází *imprimatur* cenzurního aktuára. Cenzurní komise do svého protokolu dodatečně doplnila, že na nátlak hraběte Christiana Philippa Clam-Gallase Seibt povolil jednu jedinou inscenaci bez možnosti reprízy; z finální verze pro dvorskou kancelář ovšem vyškrtla Seibtovo vysvětlení, že povolení k inscenaci dal cenzor pouze na vyslovený nátlak hraběte. Clam-Gallas jako důležitý člen pražské společnosti zřejmě nesměl být očerněn. Takto zcenzurovanou omluvu cenzora Seibta akceptoval šéf dvorské kanceláře ve své odpovědi z 9. března 1776. Nechal však potrestat tiskaře, „poněvadž si dovolil vydat drama bez imprimatur".

Zdroj: NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 731, sign. G5/21; František Černý: „Divadelní život v českých zemích za josefinského absolutismu", in týž: *Kapitoly z dějin českého divadla*, Praha, Academia 2000, s. 9–23, zde s. 20; Alena Jakubcová (ed.): *Starší divadlo v českých zemích do konce 18. století. Osobnosti a díla*, Praha, Academia – Divadelní ústav 2007, s. 661–662; Jan Jakubec: *Dějiny literatury české*, sv. 2, *Od osvícenství po družinu Máje*, Praha, Jan Laichter 1934, s. 179–180; Josef Volf: „Das Verbot einer Faustaufführung in Prag im Jahre 1775", *Prager Presse* 3, 1923, č. 160, 13. 6., ranní vyd., s. 4.

vladaře a zprostit jeho poddané slibu poslušnosti. Jako důvod k zákazu naopak podle instrukce nestačilo, byla-li kniha potenciálně nebezpečná mládeži. Takové knihy – jako například lékařské publikace o pohlavních nemocech – se totiž v rukou dospělého čtenáře naopak mohly ukázat jako velice užitečné. Instrukce pro cenzurní komisi ponechávala ochranu dětí před nebezpečnou četbou na rodičích. Umožňovala dále, aby pro souvěrce byla vydávána díla protestantských spisovatelů, pokud se v nich pouze opakovaly hlavní body luteránské nebo kalvinistické konfese, ale jinak neurážela katolicismus nebo nezpochybňovala jeho hlavní dogmata. Katolíkům se do rukou měly dostat pouze takové vědecké knihy protestantských autorů, které by jim byly užitečné; navíc museli získat pro jejich četbu písemné povolení (*Licenz-Zettel*). Pokud byl určitý titul, který předtím nefiguroval v katalogu zakázaných děl, rozhodnutím z Vídně zakázán, exempláře pocházející ze soukromého vlastnictví měly být zničeny a svazky z majetku knihkupců vyvezeny do zahraničí. Pokud ale příslušný titul už v katalogu jako zakázaný zanesen byl, měli být knihkupec i soukromník navíc potrestáni.

Při zasedání cenzurní komise byly jednotlivé tituly probírány v pořadí podle fakult a v jejich rámci podle cenzurních verdiktů. Buď dotyčný direktor začal knihami, kterým navrhoval atribut *erga schedam*, nebo knihami určenými *ad remittendum*, tj. k vrácení za hranice. Výtahy z „pohoršlivých děl“, které jsou obsaženy v protokolech ze zasedání cenzurní komise, mohly dosáhnout až délky několika stran.

Návrhy byly následně aktuárem zařazeny do pražského katalogu cenzurovaných knih a celý protokol pak odeslán do Vídně s prosbou „o nejvyšší rozhodnutí“. Počátkem osmdesátých let přišlo z Vídně nařízení, aby se již do sídelního města neposílaly celé výtahy z knih, nýbrž pouze lístky opatřené u každé položky podpisem příslušného cenzora cenzurní komise a „majitelem knihy“ (obvykle knihkupcem nebo jiným subjektem, který knihu obdržel ze zahraničí). Na druhé straně folia následoval podrobný bibliografický záznam a návrh verdiktu.

Pražská cenzurní komise projednávala až na výjimky dovážené knihy. Necelá polovina z cenzurovaných titulů byla zakázána a knihkupci je museli vrátit svým zahraničním partnerům (*ad remittendum*); občas jim bylo připomenuto, že mají sami dbát na to, aby dotyčný titul již nikdy nebyl dovezen. Zhruba třetina tisků byla propuštěna s verdiktem *erga schedam*, čímž se přístup k nim omezoval na explicitně určený okruh čtenářů: *erga schedam protestantibus*, *erga schedam theologicis*, *erga schedam medicis* apod. Jindy byly takto k omezené distribuci předurčeny jisté časopisy, v nichž se vyskytovala závadná místa (*erga schedam continuantibus*). Verdikt *erga schedam* mohl být opatřen obšírnějšími atributy, například v tom smyslu, že aktuár smí knihu poskytnout pouze chytřejším čtenářům[189] nebo starším, zkušenějším duchovním.[190] Zcela specifický druh *erga schedam* představoval verdikt *comicis tantum*, odrážející praxi, kdy ředitelé divadel a herci mohli dostat do rukou i závadné divadelní hry, poněvadž ty musely být beztak před uvedením na scénu podrobeny cenzuře ještě jednou. Jen zřídka se vyskytovaly verdikty *damnatur*, nařizující zničení exempláře – to se týkalo zhruba deseti procent všech knih.

189) Viz NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise z 19. 4. 1775.
190) Viz NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise z 12. 10. 1773.

Působení pražské cenzurní komise proti lidové pověrčivosti V dubnu 1775 projednávala guberniální cenzurní komise žádost o vydání českého překladu knížky *Oesterreichischer Myrrhenberg*. Šlo o starší dílo, které v nových vydáních, z nichž první pocházelo již z roku 1723, zahrnovalo seznam zázraků (většinou zázračných vyléčení) v dolnorakouském poutním místě Maria Taferl. Knihy tohoto typu nebyly bez problémů ani z pohledu katolické církve, takže vedle *imprimatur* pasovského biskupa se ve čtvrtém vydání objevilo jednostránkové *protestatio* potvrzující, že žádný z vylíčených zázraků neodporuje oficiálnímu učení katolické církve. Nyní prosil neznámý žadatel o povolení překladu nejnovějšího rakouského vydání z Křemže z roku 1773 do češtiny. Bylo rozhodnuto, že *imprimatur* nedostane, a to s odkazem na dvorský dekret ze 14. dubna 1770. Ten vyzýval k velké opatrnosti u děl pojednávajících o zázracích nebo o dosažení zvláštní milosti jako odpovědi na modlitby. Český překlad byl cenzurní komisí jednohlasně zamítnut právě proto, že by podporoval „pověrčivost, které je obecný lid beztak nakloněn".
Tato argumentační linie se na začátku osmdesátých let rozvíjela systematicky a cenzurní referent se v souladu s ní snažil získat přehled i o produkci náboženských tisků na venkově. Kritický přístup k tematice zázraků lze pozorovat rovněž na týdenním „výtahu z protokolu [...] rukopisů odevzdaných c. k. knižnímu reviznímu úřadu". Největší podíl odmítnutých položek představovaly emocionálně vypjaté náboženské texty: v roce 1781 to byla například neidentifikovaná píseň *Hör mein Flehen, höre meine Bitte an* a později česká publikace vztahující se k mariánské poutní hoře Montserrat (*Nový vejpis španělského vrchu Monserrat nazvaného*).

Zdroj: NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise z 19. 4. 1775; tamtéž, kt. 730, sign. G5/1, č. 114 a 136 ex 1781, „Auszug aus dem Protokoll der von 30. August bis 5. September a. c. bey dem k. k. Bücher RevisionsAmte eingekommenen Manuskripten"; Moravský zemský archiv v Brně, Gubernium (B1), 1613–1785, kt. 47, sign. B6.

Poslední boje konzervativců v sedmdesátých letech. Cenzurní aféry Karla Heinricha Seibta

Nejednoznačná měřítka pro to, co mělo být povoleno a co zakázáno, hrála roli i při konfliktech různých zájmových skupin. Nejznámější byly dvě aféry kolem pražského profesora estetiky Karla Heinricha Seibta. Ze spisů ze září 1774 je zřejmé, že v oblasti divadelní cenzury vedl Seibt jako cenzor obdobný boj, jaký ve svých dílech reflektoval jeho vídeňský protějšek Sonnenfels, a že šlo o boj víceméně předem prohraný. Podle protokolu cenzurní komise ze 14. září 1774 si Seibt stěžoval na pražské divadelníky a zejména na společnost Jana Josefa Bruniana s tím, že

> mnoho herců stále ještě praktikuje tolik škodlivá extempore; navíc jsou hry cenzorovi předávány až den před uvedením na scénu a tato nedbalost brání patřičnému cenzurování takových her; občas již nelze provést ani velice nutné změny v textu, protože hry již byly nastudovány a musejí být následujícího dne uvedeny, neboť herecká společnost nemá nastudován náhradní kus. Vinou tohoto postupu jsou dosti často uráženy dobré mravy a dobrý vkus. Tím a zanedbáváním včasného předkládání textů děl je do jisté míry cenzura klamána, proto nemůže být žádné porušení povinnosti cenzora a příslušného nejvyššího nařízení kladeno za vinu cenzorovi.[191]

191) „Es unterfingen sich der mehrmalen bereits ergangenen hohen Verordnung zuwider viele der hiesigen Schauspieler das so schädliche extemporiren einzuführen, auch würden die zu spielenden Stücke erst den

Konzervativci a novátoři – Karl Heinrich Seibt a František Xaver Věžník Když se roku 1763 stal lužický katolík Karl Heinrich Seibt (1735–1806) profesorem krásných věd v Praze, představovalo to nevídanou událost. Absolvent lipské univerzity byl jedním z prvních profesorů, jenž nebyl jezuitou, ba dokonce ani duchovním, a nevystudoval teologii. Seibt, jenž byl do roku 1771 neplaceným profesorem a živil se jako arcibiskupský sekretář, hrál důležitou roli při vývoji samostatné krásné literatury, která již nebyla funkční součástí nějaké společenské nebo náboženské události.
Seibtovo jmenování musel schválit prezident apelačního soudu hrabě František Xaver Věžník jakožto předseda univerzitní komise a nově založené studijní komise. Ty dále sestávaly z direktorů čtyř fakult, takže měly podobné složení jako cenzurní komise. Konzervativního Věžníka charakterizoval Jaroslav Prokeš jako „úhlavního nepřítele […] každého svobodnějšího projevu myšlení"; bylo jen otázkou času, kdy dojde ke střetu hraběte Věžníka a profesora Seibta.
Jako neplacený profesor Seibt pilně publikoval své přednášky o vlivu krásných věd na vzdělávání rozumu (1764), o užitečnosti morálky v rétorice (1767) nebo práce o slohu (1768), ale také vybraná slohová cvičení svých studentů (1769) na důkaz užitečnosti svého oboru. Po roce 1771, po nástupu knížete Karla Egona Fürstenberga do funkce nejvyššího purkrabího, se stal jedním z nejvlivnějších mužů humanitních oborů, který měl velké slovo i při zavádění tereziánských školských reforem v Čechách. Když byla roku 1771 pražská cenzura sjednocena a arcibiskup, Seibtův dosavadní chlebodárce, v ní ztratil svůj vliv, stal se Seibt přísedícím při cenzuře novin a kalendářů. Činnost Fürstenberga a Seibta může sloužit jako doklad poměrně volných poměrů pražské cenzury v sedmdesátých letech 18. století. Nebylo proto divu, že se právě tito dva její představitelé stali terčem konzervativců, kteří je v letech 1775–1779 několikrát ve Vídni denuncovali.

Zdroj: AVA, Studien-Hofkommission, kt. 46, sign. 5/Prag Phil Schöne Wissenschaften, č. 40 ex 1771, psaní Marie Terezie českému guberniu a vídeňské studijní komisi z 16. 2. 1771, fol. 6–8; Ivana Čornejová (ed.): *Dějiny Univerzity Karlovy 1348–1990*, díl 2, Praha, Univerzita Karlova 1995, s. 111–115, 125–128; Josef Volf: „Wie die einzige böhmische Zeitung im Jahre 1771 einging", *Prager Presse* 3, 1923, č. 334, 5. 12., ranní vyd., s. 4–5; Franz Lorenz: „Karl Heinrich Seibt", in Erich Gierach (ed.): *Sudetendeutsche Lebensbilder*, sv. 3, Reichenberg, Franz Stiepel 1934, s. 243–250, zde s. 246; Jaroslav Prokeš: „Aféra Seibtova roku 1779", in Otokar Odložilík (ed.): *Českou minulostí. Práce věnované profesoru Karlovy university Václavu Novotnému jeho žáky k šedesátým narozeninám*, Praha, Jan Laichter 1929, s. 317–330.

Aby se takovému obcházení cenzury předešlo, nařídilo gubernium o dva týdny později městskému hejtmanství a Brunianovi, že extempore jsou napříště přísně zakázána a hry mají být k cenzuře doručovány osm dní před inscenací.

Na počátku roku 1775 udělil Karl Heinrich Seibt *admittitur* spisu, který o více než sto let předtím pod názvem *De regni Bohemiae felici quondam, nunc calamitoso statu* (*O štastném někdy, nyní však přežalostném stavu Království českého*) napsal jezuita Bohuslav Balbín. Editor knihy, historik František Martin Pelcl, dodal latinskému rukopisu nový název. Cenzuře ho předložil s impresem *Bohuslai Balbini dissertatio apologetica pro*

Tag vorher vor ihrer Aufführung in die Censur eingebracht, welche Nachläßigkeit dann verhindert, daß die Censur mit dergleichen Stücken nicht gehörigermaßen vorgenommen werden kann, um so mehr noch, als die manchmal so nothwendig fürzunehmende Abänderungen nicht mehr gemacht werden können, weil diese Stücke bereits einstudirt sind, und schon den folgenden Tag, in Ermangelung eines andern einstudirten Stücks, aufgeführet werden müßt. Da nun bey solcher Bewandniß die guten Sitten, und der gute Geschmack mit dem extemporieren nicht selten beleidiget werden; andern theils auch durch dieses sowohl, als durch die Vernachläßigung der einzubringenden Stücke, die Censur gewißermaßen eludiret würde, nicht minder keiner der Fehler wider die Censur und diesfällige allerhöchste Verordnungen dem Censori zur Last gelegt werden können." NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise ze 14. 9. 1774.

lingua Slavonica, praecipue Bohemica. Ad clarissimum virum Th[*omasium*] [*de*] *Cz*[*echorod*] *opus posthumum. Pragae, apud Felicianum Mangold, & Filium 1775* (*Rozprava na obranu jazyka slovanského, zvláště pak českého*), což dokazují i elenchy guberniální cenzurní komise.[192]

Text z počátku sedmdesátých let 17. století o bídném stavu českých zemí po třicetileté válce nebyl Balbínem určen k tisku. Šlo o soukromý list Tomáši Pešinovi z Čechorodu. V objasnění původu zlých poměrů bylo možné spatřovat narážku na císařský dvůr (který se krátce před Balbínovým narozením přestěhoval z Prahy do Vídně) a habsburský rod. Zejména Balbínovo varování před přílišným zavedením novot v kapitole „Změna jazyka je v každém státě čin plný nebezpečenství a zvláště v Čechách se projevuje jako nespravedlnost“[193] bylo z různých pohledů nanejvýš aktuální: v Balbínově době se vztahovalo explicitně na protireformaci prosazovanou Habsburky; bylo však také živé v krizových sedmdesátých letech 18. století.

Jak ve Vídni, tak v Praze probíhala v této době vzdělanecká diskuse o ochraně a kultivování vernakulárních jazyků a proti nadvládě jazyků cizích – francouzštiny v literatuře a ve společnosti, italštiny v divadle a opeře. Její součástí byly výše zmíněné Sonnenfelsovy aktivity ve Vídni, spisek *Erinnerungen über einen wichtigen Gegenstand* hraběte Františka Josefa Kinského (1773), Seibtovy snahy prosadit německou (a již ne italskou) zpěvohru v Praze a konečně i zřízení dnešního Stavovského divadla Pelclovým zaměstnavatelem, hrabětem Františkem Antonínem Nosticem. V Nosticově divadle se v prvních letech jeho existence hrálo a zpívalo pouze německy a česky, již ne italsky. Zatímco obrana zemských jazyků byla jak vidno takřka módní záležitostí, bylo zároveň nasnadě, že původní název Balbínova textu je naprosto nepřijatelný. Vyzníval totiž až příliš naléhavě v situaci, kdy se Čechy (opět) nacházely ve vskutku bídném stavu, tisíce lidí umíraly během vlny hladomoru a v průběhu roku 1775 propuklo selské povstání. Historik Jaroslav Prokeš sice právem poukázal na to, že Balbínova *Dissertatio* dostala *imprimatur* ještě před vypuknutím těchto nepokojů, ale hospodářská krize tehdy již delší dobu trvala. Proto představovalo Pelclovo přejmenování Balbínova spisu na obranu českého jazyka geniální tah, poněvadž nový název byl aktuální, a tím pádem nepříznakový. Rekontextualizace textu z politického do kulturního diskurzu mohla hrát roli ezopské clony sloužící k rozptýlení pozornosti cenzury.

Ošálit cenzora, kterým byl přepracovaný Karl Heinrich Seibt, přitom zřejmě nebylo složité. Je těžké rozhodnout, zda tento mnohoobročník tehdejších humanitních oborů v Čechách rukopis sám četl, nebo, jak tvrdil ve své pozdější obhajobě, na to skutečně neměl čas; každopádně svůj úkol předal aktuáru Franzi Fischerovi. Editor Pelcl se zase hájil tím, že prý předpokládal, že cenzura bude muset na některých místech textu škrtat. Toto tvrzení pokládáme spolu s Prokešem za výmluvu, protože pro editora bylo jistější předejít svévolným a třeba neorganickým či zbytečně rozsáhlým škrtům cenzury vlastními, dobře uváženými zásahy do textu.[194] Kromě kouzla nového názvu se Pelcl zjevně spolehl

192) Viz záznam k bohužel skartovanému fasciklu v NA, ČG–P, kniha 8, elench pro roky 1774–1783, sign. G5, č. 11 ex 1775: „unter der Aufschrift *Balbini Apologetica* herausgegebenes, und von dem Censor Seibt approbirtes Buch.“

193) Bohuslav Balbín: *Rozprava krátká, ale pravdivá*, přel. Milan Kopecký, Brno, Blok 1997, s. 93–108.

194) Jaroslav Prokeš: „Osudy prvního vydání Balbínovy Obrany jazyka českého“, *Časopis Matice moravské* 49, 1925, s. 245–259, zde s. 253.

na liberální smýšlení pražské cenzurní komise a snad i na to, že cenzoři nebudou mít na pozorné studium rukopisu čas. Důležité přitom je, že věděl, že v stávajícím systému předběžné cenzury má za schválený tisk odpovědnost cenzor, nikoli autor či editor.

Nejpozději začátkem dubna 1775 byla kniha patrně anonymním dopisem z Prahy denuncována u císařské kabinetní kanceláře, což byl jakýsi osobní sekretariát panovníka. Jaroslav Prokeš má za to, že původcem udání mohl být sám hrabě Věžník. Pražský nejvyšší purkrabí kníže Fürstenberg nařídil dne 12. dubna pražské cenzurní komisi zkonfiskovat u knihkupce Mangoldta všechny výtisky Balbínovy knihy a obratem je zničit, protože se v textu útočí na panovnický dům a jeho správu. Prokeš tento postup označuje za překročení pravomocí purkrabího. Cenzoru Seibtovi, jehož si jak Fürstenberg, tak i vídeňský dvůr velice vážili, byla udělena přísná důtka; traduje se, že německými i českými modlitebními knížkami, které nedlouho poté vydal, se Seibt snažil svá provinění odčinit (se zřejmým úspěchem: za zmíněné modlitební knížky byl od císařovny oceněn briliantovým prstenem).[195] Vše naznačuje, že promptní řešení celé záležitosti, k němuž se Fürstenberg uchýlil, bylo motivováno snahou zbavit se problémů ještě předtím, než vůbec vzniknou.

Dne 19. dubna vypracovala na vydanou knihu posudek vídeňská dvorská cenzurní komise. Ve svém elaborátu se kriticky zmínila o nacionálních tendencích knihy: Balbín prý „horlí jmenovitě proti těm, kteří pohrdají českou řečí a chtějí místo ní zavésti do Čech němčinu“; zpráva cituje některá místa, která „dosti tvrdě zní“. Závěr vídeňské komise zněl: „Proto by bývalo rozumnější, kdyby pražská cenzurní komise, zejména za nynějších poměrů, tuto knihu nebyla dovolila tisknouti“.[196] Vyšetřování Balbínova spisu *Dissertatio* a okolností jeho tisku se táhlo až do listopadu 1775 a bylo na základě nové anonymní denunciace obnoveno ještě roku 1779. Dvorská cenzurní komise radila nenápadně se zmocnit rozprodaných exmplářů a zničit je, ovšem neuvádět titul v katalogu zakázaných knih, čímž by na něj byla upozorněna veřejnost. Císařovna Marie Terezie následkem toho rozhodla, že kniha nemá být oficiálně zakázána, ale nesmí být znovu tištěna. Jak už bylo zmíněno, vzdal se Karl Heinrich Seibt v dubnu 1775 v reakci na vypuknutí aféry „dobrovolně“ úřadu cenzora *genus mixtum*, i nadále však zůstal členem cenzurní komise a cenzorem filozofických spisů.

Povolením Balbínova spisu Seibtovy problémy neskončily. Roku 1778 byl – ač sám působil jako cenzor – nařčen, že přednáší ze zakázaných knih a že je půjčuje i svým studentům. V lednu 1779 kvůli tomu proběhla razie v pěti pražských knihkupectvích. Z běžných zvyklostí přitom vybočovalo, že se tak stalo na příkaz pražského apelačního soudu vedeného hrabětem Věžníkem a zároveň bez souhlasu gubernia. Došlo k prohlídce knihkupeckých skladů a konfiskaci propadly obchodní knihy, korespondence a údajně také spisy francouzských a německých osvícenců. Konzervativci, kteří za celou akcí stáli, se snažili získat povolení i k vizitaci soukromých knihoven, to však nebylo uděleno. Konzervativní část

195) Karl Heinrich Seibt: *Katholisches Lehr- und Gebethbuch. Zweyte rechtmässige, durchaus verbesserte und ansehnlich vermehrte Auflage*, Mit Bewilligung der k. k. Censur, Prag, Buchdruckerey der k. k. Normalschule 1781, česky *Kniha katolická obsahující v sobě naučení a modlitby*, přel. F. J. T. [= František Jan Tomsa] Praha, nákladem cís. král. normální školy 1782; týž: *Lehr- und Gebethbuch für die unmündige Jugend*, Prag, Normalschul-Buchdruckerei 1782, česky *Vyučující a modlicí kniha pro mládež*, přel. František Jan Tomsa, Praha, Antonín Elsenwanger 1784.

196) Cit. dle J. Prokeš: „Osudy prvního vydání Balbínovy Obrany jazyka českého“, cit. dílo, s. 247.

Protokol pražské cenzurní komise z roku 1773

Protocollum Commissione Censurae Librorum. Pragae dd° 9nae Julii 1773 (výtah)

	28vo
Belustigungen für allerley Leser. 1tes Bändchen. Patří Höchenbergrovi. Obsahuje nemravné básně a oplzlé vtipy.	*Belustigungen für allerley Leser. 1tes Bändchen.* Leipzig 1773 – 8. Je to pouze pro čtenáře, kteří milují nemravné básně a sprosťárny ve vtipném rouchu. Ku příkladu s. 120 *Amor strůjcem ohňostroje*, obzvlášť však s. 122. Je to celkem velice necudná báseň. Také s. 115: Žertovat, smát se, tančit, hrát si, koketovat, laškovat, líbat se, cítit, to je přece povoleno atd. atd.
[...]	29no
Kleine Plappereien, patří trattnerskému knihkupectví; obsahuje latinské dopisy, které jsou sestylizovány v nanejvýš nemravném, vulgárním a necudném tónu. Všech těch 29 kusů bude poté, co dorazí nejvyšší rozhodnutí, v případě všeobecného zákazu jakožto majetek knihkupce vyvezeno ze země.	*Kleine Plappereyen*. Leipzig 1773 – 8vo. Kdyby nestačily až moc svobodné úsudky a podivné názory, které se v těchto *Žvatlaních* vyskytují, k tomu, abychom je považovali za zavrženíhodné, zaslouží si tato kniha tento osud kvůli latinským dopisům v ní obsaženým, a to s. 416: *Epistola C. Antonii Cos. ad Q. Soranum de incontinentia libidinis Cleopatrae Reginae.* [*Dopis Gaia Antonia Q. Soranovi o nezadržitelném libidu královny Kleopatry*] Odpověď na to, dopis podobného obsahu Soranovi a jeho odpověď na něj. V těchto dopisech se nacházejí místa, která předčí vše rozpustilé a chlípné, co si lze představit. Ku příkladu s. 417: „a to dokonce ne průměrně. Z jejího ducha ustoupila ženská cudnost a propukla v ní taková nedočkavá toucha po chlípnosti, že se jednu noc zahalila kápí a v nevěstinci vykonala soulož se sto šesti muži. Jak prohlásila, její vulva byla tak napjatá a rozpálená vzrušením, že i z nevěstince odešla neuspokojená" S. 422 Soranus předepíše Antoniovi recept, jak si zajistit přízeň Kleopatry, který je tak nestydatý, že by bylo nemravné toto místo uvést. 15. července 1773. Kníže von Fürstenberg.

Výňatek z německy a latinsky psaného dvousloupcového protokolu pražské cenzurní komise, která se v letech 1772–1779 jednou za měsíc scházela pod předsednictvím nejvyššího purkrabího Karla Egona Fürstenberga. V levém sloupci se uváděly importované knihy, jejich počet, údaj o adresátovi („majitel"), dále stručná charakteristika knihy a většinou i posudek cenzurní komise (v této době *erga schedam*, tj. na povolenku, nebo *ad remittendum*, tj. vrácení knihy do zahraničí). V pravém sloupci najdeme ještě jednou zkrácený bibliografický údaj a charakteristiku knihy doprovázenou citacemi závadných míst. Tyto komentované výpisky byly pořízeny vždy v jazyce originálu a mohly se rozprostírat přes několik stran.
Jednotlivé položky zasedání cenzurní komise byly očíslovány. Po teologických, lékařských a filozofických spisech přicházela v zasedání komise řada na *genus mixtum*, obsahující mimo jiné beletrii. Ta byla často – jako i ve druhém zde uvedeném případě latinsky psané pornografie – vracena do zahraničí kvůli mravní závadnosti obsahu.

Zdroj: NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1, cenzurní protokol z 9. 7. 1773. Pasáže citované z *Dopisu Gaia Antonia* z latiny přeložila Magdaléna Jacková.

šlechty a církve však prosadila alespoň prohlídku Seibtovy knihovny. Akce inkviziční komise bezprostředně směřovala zejména proti Seibtovým žákům,[197] svými politickými důsledky však ohrožovala samo gubernium i osobu nejvyššího purkrabího. František hrabě Věžník, jenž celou akci vedl, obvinil nejvyššího purkrabího a Seibtova protektora knížete Fürstenberga před Marií Terezií z toho, že se v Čechách prakticky neuplatňují cenzurní opatření; samotného Seibta zase z toho, že na univerzitě propaguje radikálně osvícenské ideje. Zpráva o raziích obratem pronikla do osvícenského tisku ve zbývajících částech říše[198] a pražské gubernium se muselo těmito mediálními reakcemi zabývat. Seibt dvakrát odcestoval do Vídně, kde se osobně obhajoval. Až s pomocí jeho zastánců, kteří měli na císařovnu přímý vliv, se vyšetřování pražského profesora podařilo v roce 1780 ukončit.[199] Následkem aféry byla v květnu 1779 sloučena studijní a cenzurní komise a vedení nového orgánu bylo svěřeno hraběti Věžníkovi. Roku 1782 pak Fürstenberg odstoupil z úřadu nejvyššího purkrabího – oficiálně ovšem bez souvislosti s těmito aférami, nýbrž spíše v souvislosti s malou průbojností a chybami při prosazování náboženské tolerance.[200]

Seibtovu aféru lze však, spolu s jinými kauzami, interpretovat také jako typické dilema zvláštního dohledu nad školstvím, které je pro cenzuru nejproblematičtějším polem: intelektuálové měli ke knihám tradičně privilegovaný přístup, čímž se kolem nich přirozeně vytvářela jakási šedá zóna, v níž kolovaly nepovolené texty. Zároveň se vzdělávací instituce vyznačují vysokou koncentrací mladých, nezkušených čtenářů, kterým paternalistický dohled věnoval největší pozornost. Na vyšších školách však také probíhal přechod od poměrně nezkušeného k nejzkušenejšímu čtenáři, budoucímu členu elity. Fakt, že se na vyšších stupních škol čtenáři setkávali se zakázanými texty, můžeme doložit také skandálem z roku 1781 kolem brněnského kněžského domu, kde se četly biskupem a představenými zakázané jansenistické spisy od Pasquiera Quesnela, Blaise Pascala, Antoina Arnaulda nebo Pierra Nicola.[201] Na konci osmdesátých let pak následovala aféra s bývalými studenty Josefa Dobrovského v olomouckém semináři.[202] Rozsah a intenzitu tohoto paralelního komunikačního oběhu pohoršlivé nebo zakázané literatury v citlivé sféře výchovných institucí lze sotva odhadovat, protože o nich víme jen díky aférám, o nichž se dochovaly stopy v archivních pramenech. Ani současníci o něm nemohli mít přesnější představu; snad proto byly reakce na tyto případy tak bouřlivé.

197) Franz Lorenz: „Karl Heinrich Seibt“, in Erich Gierach (ed.): *Sudetendeutsche Lebensbilder*, sv. 3, Reichenberg, Franz Stiepel 1934, s. 243–250, zde s. 246.
198) Srov. Arnošt Kraus: „Poslední razzia na knihy v Praze v době před Josefem“, *Časopis Musea Království českého* 91, 1917, s. 328–330. Viz k tomu NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/47 z 10. 6. 1780.
199) O roli cenzury v tomto mocenském boji na špičce české zemské správy pojednává případová studie Claire Mádlové „Perný rok knížete Fürstenberga. Cenzura a proměna veřejnosti na sklonku vlády Marie Terezie“, s. 165–177.
200) Srov. P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 93.
201) „Die Sache des Brünner Priesterhauses“, in Joseph Dobrowsky (ed.): *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren* 1, 1786, s. 23–33.
202) Daniela Tinková: *Jakobíni v sutaně. Neklidní kněží, strach z revoluce a konec osvícenství na Moravě*, Praha, Argo 2011, zvl. s. 42–62.

Uvolnění cenzury v josefinském desetiletí (1781–1790)

Bezprostředně po smrti své matky koncem listopadu 1780 se Josef II. pokusil oživit rakouskou knižní kulturu a dát jí novou dynamiku. Přemýšlel nad tím, jak v dědičných zemích zjednodušit její přílišnou regulaci a jak ji zároveň chránit před zahraniční konkurencí. Zatímco tedy mezi císařem a jeho poradci probíhaly už od počátku Josefovy samostatné vlády diskuse o tom, jak by mohl nový cenzurní systém vypadat, zaznamenáváme první změny ve výkonu pražské cenzury až okolo poloviny roku 1781. Přes veškerou razanci josefinských změn na právní úrovni se přitom některá z nařízených pravidel v praxi plně neprosadila, což platí jmenovitě pro snahy o centralizaci výkonu cenzury do Vídně.

Zjednodušení cenzurního systému v nařízeních Josefa II.

Podle Josefa II. měla být cenzura knih radikálně centralizována a zjednodušena. Již pět dní po nástupu na trůn, 4. prosince 1780, žádal spojenou dvorskou kancelář o vyjádření, „zda by nebylo lepší a jednotnější, kdyby se zcela zrušily zvláštní cenzurní komise existující ve všech zemích“[203] a cenzura – včetně uherské – by se soustředila k cenzurní komisi ve Vídni. Zatímco sama vídeňská komise plédovala pro zachování stávající struktury včetně provinciálních komisí, dvorská kancelář se naopak připojila k císařovu návrhu s tím, že centralizovaná cenzura funguje také ve Francii nebo ve Španělsku. Krátce poté předložil císař státní radě svůj návrh Základních pravidel k ustanovení budoucí řádné knižní cenzury (*Grund-Regeln für die Bestimmung einer ordentlichen künftigen Bücher-Censur*). Centralizace byla zahájena 8. února 1781 přestavbou vídeňské cenzurní komise, která se rozrostla na šest světských a pět církevních cenzorů, jimž předsedal hrabě Jan Rudolf Chotek. Po Chotkově odchodu do dvorské komory byla cenzurní komise v roce 1782 sloučena se studijní komisí v studijní a cenzurní komisi (*Studien- und Zensurkommission*), které předsedal Gottfried van Swieten, syn osobního lékaře Marie Terezie a člena cenzurní komise působícího v padesátých letech, přední kulturní zprostředkovatel a básník, jenž obeznámil Josepha Haydna a Wolfganga Amadea Mozarta s barokní hudbou; cenzurním referentem se stal Joseph von Sonnenfels, s jehož teorií státní správy jsme se již seznámili.[204] Jednalo se však spíše o institucionalizaci tradičních personálních paralel mezi oběma agendami či komisemi. I když na pražském guberniu nedošlo ke sloučení, nýbrž ke zrušení obou komisí, označoval zdejší guberniální rada J. A. von Riegger dokumenty různě jako „věc cenzurní“ i „věc studijní“.

Prvním úkolem nové instituce se stala revize starých cenzurních seznamů, po níž se roku 1783 snížil počet zakázaných knih z dosavadních 4 615[205] na něco přes 900; většinou se jednalo o zákazy z mravnostních důvodů, na seznamu prohibit však zůstala například

203) Cit. dle T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 90.
204) Srov. také tamtéž, s. 90–94.
205) F. Hadamowsky: „Ein Jahrhundert Literatur- und Theaterzensur in Österreich“, cit. dílo, s. 294.

i díla Davida Humea, Voltaira nebo Goethovo *Utrpení mladého Werthera*. Seznam schválený císařem 3. prosince 1783 dorazil do Prahy 26. února 1784.[206]

Nařízením o cenzuře z 11. června 1781[207] byly prakticky všechny císařovy návrhy uzákoněny. Nejdůležitější novinkou bylo, že měly být zrušeny provinciální cenzurní komise, v platnosti však zůstaly zvláštní knižní revizní úřady, které byly zřízeny krátce předtím dekretem z 11. září 1779 pro Čechy[208] a ze 14. ledna 1780 pro Moravu.[209] Významnější díla měl od roku 1781 cenzurní referent zemského gubernia zasílat spolu s předběžným cenzurním posudkem do Vídně, kde padl konečný verdikt. Guberniím měly k definitivnímu posouzení zůstat pouze „jednodušší úkoly", tedy cenzura letáků, novin, modliteb apod. Takové rozdělení bylo nutné z praktických důvodů, ve Vídni totiž údajně nebyl žádný česky mluvící cenzor.[210]

Revizi knih měly mít na starosti celnice, krajské úřady a nedávno zřízené revizní úřady v hlavních městech jednotlivých zemí. Kontrola měla probíhat podle knižních seznamů vydávaných, respektive s čtrnáctidenní periodicitou doplňovaných ve Vídni. Prioritou bylo zrychlení knižní distribuce. Celnice a krajské úřady tak směly nejen propouštět povolené knihy, nýbrž také umožňovat cestujícím dovoz jednotlivých zakázaných knih pro vlastní potřebu.[211] Přednost měl také zájem knihkupců i tuzemských redaktorů, aby byly rychle zkontrolovány zahraniční knihy a zejména periodika přicházející do země. Knihkupci či další žadatelé mohli v případě dovozu knih s revizním úřadem už předem konzultovat soupisy objednávaných knih, aby se urychlilo jejich odbavení; při dodávce knih pak bylo nutno zkontrolovat pouze seznam a postarat se o vrácení případných nepovolených knih do zahraničí nebo předání ještě necenzurovaných svazků cenzurnímu referentovi.[212]

Podobně jako v Praze převzal i v Brně revizní úřad dřívější aktuár cenzurní komise, v tomto případě Anton Franz Schrötter.[213] Zřejmě vzhledem k důležitosti města Opavy, které bylo do roku 1782 sídlem královské reprezentace, a také z důvodu malé vzdálenosti Opavy od hranic zde existovala „c. k. revize knih", za kterou byl zodpovědný jistý Leopold Gersch. Když byla v Opavě cenzurní komise roku 1782 zrušena, převzal revizní úkoly krajský úřad.[214]

Zcela v duchu paternalismu se mělo jinak zacházet se „sprostými" spisy a jinak se spisy „učenými". Podle textu nařízení z 11. června 1781 totiž „ty první čte pouze většinový dav se slabým rozumem, zatímco druhé jmenované čtou lidé s vyvinutým charakterem

206) NA, ČG–P, 1784–1785, kt. 996, sign. G VIII/8.
207) Nařízení z 11. 6. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 517–524.
208) J. Schaller: *Kurzgefaßte Geschichte der kais. kön. Bücherzensur und Revision im Königreiche Böhmen*, cit. dílo, s. 11–12.
209) Ch. d'Elvert: *Geschichte des Bücher- und Steindruckes*, cit. dílo, s. 155, kde se cituje dále guberniální dekret z 21. 4. 1780.
210) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 99.
211) Intimát pro Čechy z 13. 7. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 524–528, zde s. 526, § 8; a zvláště dvorský dekret z 21. 9. 1782, tamtéž, s. 528–530, zde s. 530, § 5.
212) Srov. § 7 cenzurního nařízení z 13. 6. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 525.
213) Ch. d'Elvert: *Geschichte des Bücher- und Steindruckes*, cit. dílo, s. 155.
214) Tamtéž, s. 155, 159.

a duchem, jejichž zásady jsou již pevnější“.[215] Diferencovanému přístupu k různým typům čtenářů odpovídala skutečnost, že ze zahraničí dovážené vědecké spisy beze vztahu k politickým nebo náboženským otázkám nemusely nyní vůbec procházet cenzurou a mohly být vydávány vlastníkům přímo, naproti tomu pro politické spisy se mělo vždy žádat o povolení ve Vídni. Ke zjednodušení systému mělo přispět i zrušení veškerých přechodových stupňů mezi povolením a zákazem; zvláštní režim měl platit pouze pro nekatolické spisy. Zákazu měla být paušálně podrobována pouze nemravná díla a „protináboženské“ spisy – tedy již ne „protikatolické“ texty, nýbrž jenom ty, které zpochybňovaly boží existenci, božské zjevení nebo křesťanství. Bez ohledu na osobu nebo instituce, proti kterým byly namířeny (včetně samotného císaře nebo katolické církve), měly být povoleny ty kritické spisy, které autor podepsal plným jménem, nikoli však hanopisy. V určitých případech pak mohl cenzor udělit výjimku i z této podmínky. Kvůli jednotlivým závadným místům se již neměla zakazovat celá periodika. Potírání tajného knižního obchodu mělo spadat plně do kompetence policie, která se právě za Josefovy vlády začala institucionálně vyčleňovat. Centralizace dohledu nad literární komunikací zasáhla i do pravomocí církevní hierarchie; nově mělo platit, že veškeré státem povolené spisy jsou povoleny i pro všechny duchovní, naopak tiskem vydané spisy duchovních hodnostářů musely projít Chotkovou komisí.

Z ekonomických důvodů měl být dovoz knih pokud možno nahrazen domácími původními tisky nebo patiskem zahraniční produkce. Povolen byl dovoz pouze z těch oborů, kde byla domácí produkce slabá, například jednalo-li se o protestantské knihy. Povolení přitom mělo platit do doby, dokud nebude dostačovat domácí produkce „ve všech zemských řečech“. K patiskům takových knih byli domácí tiskaři otevřeně vybízeni, a to prostřednictvím seznamu protestantských děl povolených k patisku. Ten obsahoval osm německojazyčných protestantských zpěvníků a obsáhlý český kancionál Jiřího Sarganka *Cithara sanctorum neb Žalmy a písně duchovní* (Lipsko 1737).[216] Zcela zakázán byl naproti tomu dovoz zahraniční katolické produkce pro náboženskou praxi – „cizích breviářů, misálů, antifonářů a zpěvníků“. Pokud je církevní řády potřebovaly, měly se obrátit na „vídeňské nebo další domácí knihtiskaře“, zřejmě s prosbou o patisk.[217] Podobně se roku 1789 rozhodlo o „zákazu dovozu cizích židovských knih“ z důvodu podpory tuzemských židovských knihtiskáren, přičemž měla být udílena privilegia na tisk a prodej cenných a nákladných titulů.[218] Zákaz dovozu zahraniční židovské literární produkce zůstal v platnosti až do předbřeznového období.

V těchto nařízeních se zřetelně projevovala obchodní stránka Josefovy cenzurní politiky, která nepostrádala agresivitu, a to bez ohledu na to, že jako německý císař měl teoreticky brát také ohledy na duševní vlastnictví v ostatních státech říše. Patisk zahraničních, tj. nehabsburských děl byl však označen za čistě komerční záležitost; povolit ho

215) Nařízení z 11. 6. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 517–524, zde § 1, s. 518.
216) Nařízení z 24. 7. 1783, tamtéž, s. 540–542. K dílu srov. Jan Malura: *Písně pobělohorských exulantů (1670–1750)*, Praha, Academia 2010, s. 161–183.
217) Dvorský dekret z 8. 10. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 545.
218) Dvorský dekret z 26. 10. 1789, tamtéž, sv. 17, s. 626–627.

mohlo zemské gubernium podle místních kritérií a samozřejmě s ohledem na obsah. Pro zahraniční produkci se proto dokonce zaváděly speciální cenzurní atributy: *admittitur* nyní obdržela kniha, u níž byl případný patisk možný bez problémů, dílo s problematickými pasážemi dostalo *permittitur*, což fakticky znamenalo, že při svém patisku nesmělo být označeno jako kniha vydaná v habsburské monarchii, namísto toho na něm mělo být uvedeno buď původní místo vydání, nebo jiné cizí město spolu s doplňkem „k dostání" v některém městě monarchie. Atribut *toleratur* se nyní uděloval dílům obsahujícím politicky nebo nábožensky problematická místa či naučným dílům, u kterých bylo třeba pro případ patisku upravovat obsah. Zmíněný atribut měly například *Rozmluvy o přirozeném náboženství* Davida Humea – na tento spis byla zakázána reklama a navíc nesměl být „všem k dispozici v čtenářském kabinetu".[219] Patisk dříve povolených knih byl povolen automaticky, u titulů dříve zakázaných bylo naopak v případě patisku třeba požádat o svolení Vídeň.

Dovozci protestantských knih, dosud pronásledovaní jako pašeráci, nebyli po vydání tolerančního patentu již trestně stíháni, pokud „protestantské náboženské knihy na hranicích ohlásili a nepřeváželi je tajně".[220] Měli pouze povinnost zaplatit mýtné – také v tomto ohledu měly ekonomické ohledy přednost před policejními.[221] V případě, že byly podomním prodejcům odebrány nekatolické knihy, mělo se jim oznámit, že se tak neděje z náboženských důvodů, nýbrž vzhledem ke stále platnému zákazu kolportáže.

Uskutečňování josefinských reforem v Praze

V srpnu 1781 podal pražský guberniální rada J. A. von Riegger, vykonávající funkci cenzurního referenta, do Vídně zprávu o zavádění Josefových „základních pravidel" v Čechách.[222] V ní upozornil na razantně klesající počet zadržených knih: ze tří stovek titulů, které prošly po lipském velikonočním trhu roku 1781 revizním úřadem v Praze, byla podle seznamů zasílaných z Vídně nebo otiskovaných ve vídeňských novinách (*Wiener Diarium*) většina uvolněna. Po revizi byly knihy ihned předány knihkupcům – Riegger očividně chtěl císařovi ukázat, že se mu podařilo dodržováním nových opatření chod cenzury zrychlit a že případné stížnosti knihkupců mohou být považovány za kverulantství.

Prakticky však fungování pražské cenzury nemohlo naplnit oba požadavky Josefových „základních pravidel", tj. zároveň zrychlit cenzuru i ji centralizovat; Riegger se nakonec rozhodl upřednostnit ekonomický zřetel, tedy urychlení cenzurní praxe na úkor její centralizace. Podle jeho retrospektivního výkladu se v osmdesátých letech z Prahy nezasílaly prakticky žádné knihy nebo rukopisy k cenzurování do Vídně, aniž by kvůli tomu došlo mezi Prahou a Vídní k zásadním rozporům.[223] Tuto praxi odůvodnil Riegger tím, že kdyby se cenzura důsledně centralizovala ve Vídni, přestal by český knižní obchod zcela fungo-

219) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 728, sign. G5/1, Extractus protocollum manuscriptorum, 20.–27. 2. 1782.
220) Dvorský dekret z 28. 1. 1782, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 536.
221) Nařízení pro Čechy z 27. 3. a 9. 4. 1782, tamtéž, s. 536–537.
222) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, zpráva J. A. von Rieggera císaři („Rechenschaft über unser bisheriges Betragen in Ansehung des auf Allerhöchsten Befehle eingeführten neuen Bücher-Revisions-System") ze 3. 8. 1781.
223) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, č. 2334 ex 1792 (původně sign. 115/119), koncept Rieggerova psaní dvorské kanceláři z 6. 12. 1792.

vat. Posílání spisů z Prahy do Vídně a zpět do Prahy by knižní obchod zpomalilo, nesmírně zdražilo a takřka zastavilo. Z největšího středoevropského centra knižního trhu, z Lipska, totiž knihy přicházely mnohem dříve do Prahy než do hlavního a rezidenčního města monarchie. Knihkupci z Čech by podle Rieggera v Lipsku ani nemohli obchodovat, museli by čekat na vídeňské seznamy, aby věděli, jaké knihy lze legálně dovážet. Byli by navíc limitováni tím, že se mnoho knih do Vídně nikdy nedostalo.

Tento postup Riegger zpětně ospravedlnil s odkazem na dvorský dekret z 24. října 1781, kterým vídeňský dvůr povolil nejen to, že se v Praze cenzurovat smí, nýbrž také to, že autor a nakladatel si dokonce mohou cenzora pro svůj spis vybrat sami. Bylo pak na guberniu, aby rozhodlo, zda je cenzor vhodný. Nařízení připomíná Rieggerův návrh nejvyššímu purkrabímu Karlu Egonu von Fürstenbergovi z 20. července 1781 na zřízení „přiměřené svobody tisku a psaní s nejjistějšími, nejrychlejšími a státu v ničem neodporujícími cenzurními institucemi“. V návrhu, který pak byl předán Josefu II., Riegger zformuloval svou ideální představu o cenzuře rukopisů:

> Je zapotřebí mít jen kritického přítele (a který autor snad nějakého takového nemá?), který by byl zároveň cenzorem. Tímto způsobem může nyní konečně každý učenec, každý rozumný muž upotřebit práva literární svobody a praktikovat je, přítel může být příteli cenzorem. Monopol na cenzuru knih je tím tedy zrušen a literární oligarchie se šťastně proměňuje v republikánský stav.[224]

Dobový koncept „přátelství“ byl přitom založen „jak na výměně idejí, tak na diskusi a kritice“.[225] I když Riegger sám svůj návrh zrelativizoval s tím, že autoři a nakladatelé asi ještě nejsou pro takový „republikánský stav zralí“, zdá se podle jeho popisu, že český cenzurní systém v osmdesátých letech neměl k takovému ideálu daleko.

Nastal rovněž problém, jak v Praze poměrně obsáhlou cenzuru rukopisů a zejména dovážených knih organizovat. Aby došlo ke skutečné změně cenzurní praxe, nařídil totiž císař propustit všechny dosavadní činitele staré cenzurní komise. Proti tomu však pražské gubernium namítlo, že příkaz k propouštění nelze vztahovat na subalterní úředníky cenzurní komise, protože by „knižní revizní úřad nemohl ani existovat, ani nadále fungovat“.[226] Výjimka se jmenovitě týkala aktuára bývalé cenzurní komise Franze Antona Meyera, který se pak skutečně stal revizorem knih. Koncem června 1781 požádalo dále

224) „Wir nehmen gesätzmässige Druk- und Schreibfreyheit, mit den sichersten, schleunigsten und dem Staate auf keine Art beschwerlichen Censur-Anstalten, und derselben Beförderung verbunden, zum Hauptgrundsatze und zur einzigen zweckmässigen Richtschnur. […] Nur ein kritischer Freund (und welcher Autor könnte keinen solchen haben?) der zugleich ein Censor wäre, wird erfordert. Auf diese Art kann nunmehr jeder Gelehrte, jeder vernünftige Mann die Rechte der literarischen Freyheit brauchen, und ausüben, ein Freund kann des Freundes Censor seyn. Es ist also das Bücher-Censur-Monopolium aufgehoben, und die literarische Oligarchie ist in eine republicanische Verfassung glücklich verwandelt worden.“ AVA, Hofkanzlei, kt. 1330, sign. IV M 2, požárem poškozený koncept.

225) Christine Lebeau: „Verwandtschaft, Patronage und Freundschaft. Die Rolle des Buches im Kreis um Kaunitz“, in Grete Klingenstein, Franz A. J. Szabo (eds.): *Staatskanzler Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg (1711–1794). Neue Perspektiven zu Politik und Kultur der europäischen Aufklärung*, Graz – Esztergom – Paris – New York, Andreas Schnider 1996, s. 291–304, zde s. 302.

226) „[…] das Bücher-Revisions-Amt unmöglich würde bestehen und in seiner Wirksamkeit bleiben können“. NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, zpráva J. A. von Rieggera z 3. 8. 1781.

pražské gubernium o povolení, „aby univerzitní a gymnazijní profesoři a další učenci směli být využíváni jako cenzoři děl, která zde mají být vytištěna“.[227]

Tato otázka byla koncem roku 1781 zodpovězena kladně. Přestože cenzura byla organizačně zcela odtržena od univerzity, profesoři museli nadále fungovat i jako cenzoři, a to až do 15. června 1792, kdy František II. profesory této povinnosti zprostil. Konkrétně víme – i to vyplývá z Rieggerovy zprávy z prosince 1792 –, že gymnazijní profesor Franz Xaver Noe již cenzuroval několik let před tímto datem; můžeme se pouze domnívat, že členové starší cenzurní komise jako Karl Heinrich Seibt, Ignác Cornova nebo Paul Hübner pokračovali ve své cenzorské činnosti i po zrušení této komise roku 1781; o cenzorech náboženských spisů se ještě zmíníme.

Uvolnění cenzury Josefovou vládou bylo v dubnu 1787 ještě rozšířeno tím, že v Dolním Rakousku byla odstraněna předběžná cenzura rukopisů a bylo povoleno „vytisknout rukopis před získaným povolením (*admittitur*) a předložit cenzuře již vytištěné dílo“.[228] Toto opatření, určené „k podpoře knižního trhu“,[229] platilo přinejmenším tři roky. Za finanční škody, které souvisely s případným zákazem knihy, ručili knihkupec a nakladatel, přičemž předpis stanovoval vysokou pokutu 50 zlatých za každý nalezený exemplář díla, které nedostalo povolení k prodeji, a přesto bylo šířeno.[230]

Do jaké míry platilo zrušení povinné předběžné cenzury rukopisů i mimo Vídeň, není zcela jasné. Podle některých badatelů je na sebe vztahovali i nakladatelé v provinciích.[231] Tomu nasvědčuje fakt, že české gubernium obdrželo úřední sdělení vztahující se k této svobodě, a to dvorská nařízení z jara roku 1788, která určovala, že texty musí být před distribucí opatřeny cenzurním verdiktem *admittitur*.[232] Vzhledem k možnosti vybrat si cenzora lze pochybovat o tom, že by čeští nakladatelé žádali o udělení *admittitur* ve Vídni často. Tímto opatřením se nejspíše jen legalizovala dřívější praxe nakladatelů, kteří takto chtěli využívat rozdílné přísnosti vídeňských a pražských úřadů.[233]

Pokus Josefa II. zrušit předběžnou cenzuru rukopisů vydržel jen do konce roku 1789, kdy tisk reflektoval rostoucí nespokojenost veřejnosti s panovníkovou politikou, zejména s nešťastně vedenou válkou proti Osmanské říši, dále například události ve Francii

227) „[…] daß die Professoren der Universität, der Gimnasien usw., dann andere gelehrte Männer in Prag als Zensoren über die Hier in Druck herauszugebende[n] Werke gebraucht werden könnten“. NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, č. 2334 ex 1792 (původně sign. 115/119), koncept Rieggerova psaní dvorské kanceláři z 6. 12. 1792.

228) Dvorský dekret z 24. 2. a 26. 2. 1787, dále dvorský dekret z 13. 4. 1787, citován nařízením pro Dolní Rakousko ze 14. 4. 1787, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 17, s. 625–626.

229) Tato formulace byla použita při zrušení tohoto pravidla dvorským dekretem z 20. 1. 1790, tamtéž, sv. 18, s. 571–572.

230) Srov. nařízení pro Dolní Rakousko ze 14. 4. 1787, tamtéž, sv. 17, s. 625–626.

231) Srov. T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 100–104. Ferdinand Menčík: „Censura v Čechách a na Moravě“, *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-jazykozpytná 1888*, Praha 1889, s. 85–136, zde s. 129, se domnívá, že nařízení nabylo okamžitě platnost i v českých zemích.

232) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, dvorská nařízení z 12. února a ze 27. března 1788. Dvorský dekret z 12. 2. 1788 a dvorský dekret daný v Čechách 27. 3. 1788, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 15, s. 880–881.

233) K problematice rozdílného cenzurování a výzvě k jednotnějším kritériím při posuzování mědirytin srov. NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2365, sign. 115/262.

Schönfeldova vydání světových divadelních her bez předběžné cenzury Roku 1790 nechalo pražské gubernium přezkoumat, zda byly některé knihy tištěné u Johanna Ferdinanda Schönfelda opatřeny cenzurním povolením pro distribuci. Právě u Schönfelda vyšly v roce 1786 Thámovy překlady Shakespearova dramatu *Macbeth* a Schillerových *Loupežníků*. O *Loupežnících* však knižní revizní úřad nic netušil do té doby, než se roku 1790 titul objevil v katalogu Krameriovy České expedice. Následoval výslech na pražském magistrátu, v jehož protokolu Schönfeld uvedl, že sice hry vytiskl v nákladu 500 kusů, ale pouze jako tiskař, že nebyl jejich nakladatelem a že překladatel sám, tedy Karel Ignác Thám, vzal jejich náklad a rozprodej na vlastní nebezpečí. Na doklad toho uváděl, že všechny exempláře těchto her má u sebe Thám a že to byl také on, kdo je tištěným oznámením nabízel ke koupi. Schönfeld sám toto oznámení netiskl a prý také neví, kdo tuto zakázku převzal a zda se to stalo se svolením cenzury.
Samotný Thám zvolil přesně opačnou strategii: obvinil „svého" nakladatele Schönfelda, jenž mu přece již předtím vydal mnoho knih, jako jsou např. *National-Lexikon*, *Sprachlehre*, *Básně v řeči vázané* nebo *Obrana jazyka českého*. Poté, co se ale jeho tvrzení, že Schönfeld převzal 200 kusů každé hry, ukázala nevěrohodná, se hájil tím, že knihy předal redaktorovi Matěji Václavu Krameriovi. Ten tyto kusy skutečně prodával za 8, respektivě 14 krejcarů, při prohlídce jeho knihkupectví se však žádné výtisky nenašly. Při výslechu však Kramerius mohl předložit cenzurní povolení pro prodej těchto knih.
Jak se ovšem zdá, knihkupec Schönfeld měl tak vysoké společenské postavení, že za toto provinění nebyl nijak postižen. Každopádně je však pozoruhodné, že revizní úřad neměl přehled ani o knihách, které kolovaly v Praze.

Zdroj: Jan Vondráček: *Dějiny českého divadla. Doba obrozenská 1771–1824*, ed. Vladimír Müller, Praha, Orbis 1956, s. 132–135; Josef Volf: „Paběrky k dějinám censury", *Kniha* 1, 1919/1920, s. 50.

a povstání v rakouském Nizozemí. V prosinci 1789 tak Josef II. rozhodl o obnovení předběžné cenzury rukopisů „kvůli častému zneužívání" předchozího stavu.[234] Rozhodnutí, „že k cenzuře se smí opět předkládat výhradně rukopisy", bylo pražskému guberniu oznámeno až koncem ledna; další sdělení z Vídně poukázalo na přísné tresty, hrozící v případě, že by se přesto někdo odvážil dát tisknout texty bez předchozího povolení.[235]

Dopady josefinské deregulace na distribuci knih

Pražský knihkupec Wolfgang Gerle napsal v dubnu 1781 do Švýcarska nakladatelskému domu Société typographique de Neuchâtel, od kterého kupoval knihy, že s další objednávkou čeká ještě na nový cenzurní zákon, o němž se už hodně mluví:

> Poněvadž máme již čtyři měsíce naději v to, že se naše knižní cenzura změní k lepšímu, jako se už částečně stalo ve Vídni, chtěl jsem počkat s dalším dopisem [do Švýcarska, MW] na to, až bude vše uvedeno v praxi také zde. Způsobilo by to totiž také velké změny v mých objednávkách, a to je důvod, proč jsem tak dlouho neodepisoval na dopisy, které jsem měl tu čest od Vás dostat.[236]

234) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 104–106; dvorský dekret z 20. 1. 1790, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 18, s. 571–572.
235) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, č. 2913/322 ex 1790, psaní dvorské kanceláře (Kressel, Dornfeld) pražskému guberniu, Vídeň, 29. 1. 1790.
236) „Comme depuis plus de quatre mois on nous fait esperer un changement favorable dans notre Censure des Livres, qui a même deja été executé en partie à Vienne, & dont je voulois attendre l'etablissement ici,

Ekonomická cenzura kolem roku 1780 – ztroskotání Gerleho pokusu o českou encyklopedii

Jedním z nejdůležitějších dovozců švýcarských patisků francouzské *Encyklopedie* do monarchie byl již v sedmdesátých letech 18. století pražský knihkupec Wolfgang Gerle. O Gerleových velkých ambicích svědčí i to, že se na rozdíl od něj na odběru tohoto nákladného díla se Société typographique de Neuchâtel nedohodl kupříkladu ani vídeňský tiskařský magnát Johann Thomas von Trattner. V roce 1777 požádal Gerle vídeňskou vládu o nemalý úvěr, totiž deset tisíc zlatých na pět let s tehdy běžnou úrokovou sazbou čtyř procent. Jako jistinu nabídl Gerle svou pražskou firmu v hodnotě devíti tisíc zlatých. Na co Gerle tyto peníze potřeboval, nevíme, vzhledem k výši částky se však muselo jednat o reprezentativní nakladatelský projekt. Dvůr odpověděl, že „takové neobvyklé záloze [*dergleichen ungewöhnlichen Vorschuß*] nelze vyhovět". Podruhé požádal Gerle o úvěr v listopadu 1786, a to o sumu šesti až osmi tisíc zlatých na deset nebo dvanáct let a se čtyřprocentním zúročením proti zástavě veškerého majetku knihkupectví. Tentokrát uvedl knihkupec explicitní důvod: realizaci české encyklopedie. Autory měl už k dispozici: jako knihkupec a majitel půjčovny knih Learned Club, nakladatel české Učené společnosti a zejména novin *Prager Gelehrte Zeitung* a ovšem také jako zednář disponoval Gerle výbornými kontakty s učenci v českých zemích, jako byli Ignác von Born, Josef Dobrovský nebo Mikuláš Adaukt Voigt. Nelze proto vyloučit, že by takový projekt české encyklopedie dosáhl úspěchu. Z Vídně však opět přišel odmítavý dopis s tím, že „knihtiskárnám, jichž máme dostatek, se neposkytují úvěry". Ani česká šlechta zřejmě nebyla ochotna podpořit takový projekt, přestože by českým zemím i celé monarchii nepochybně přinesl značnou prestiž a vzestup na imaginárním žebříčku kultivovaných evropských zemí.

Zdroj: Jeffrey Freedman: *The Process of Cultural Exchange. Publishing between France and Germany (1769–89)*, disertační práce, Princeton University 1991, s. 229–234; Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Kommerz, Böhmen, Mähren und Schlesien, kt. 1445, sign. 106, baron Degelmann českému guberniu 9. 9. 1786.

Z citovaných řádků vyplývá, že Gerle od Josefa II. očekával zcela jiné možnosti dovozu, než jaké měl za Marie Terezie, kdy hospodářskou situaci knižního trhu omezoval přísný dohled nad literární komunikací. Domníval se také, že ve Vídni již nový cenzurní zákon nabyl platnosti, a že tedy zanedlouho vstoupí v účinnost také v Čechách. Gerleho předpoklad sice neodpovídal skutečnosti, protože i ve Vídni byl dekret zveřejněn až 11. června 1781,[237] můžeme však konstatovat, že tento významný činitel na pražském knižním trhu věděl o vznikajícím zákoně a považoval změnu za natolik významnou, že raději odložil menší zakázku, aby tak uspořil náklady za objednávky a transport více kusů.

Podobně se zachoval jeho bratr Andreas Gerle, jenž ve stejnou dobu obdržel povolení zřídit v Praze čítárnu novin a časopisů. Dne 27. července 1781 pražské gubernium podpořilo Gerleho žádost vídeňským úřadům o to, aby směl dát publiku k dispozici slavný kritický časopis *Allgemeine deutsche Bibliothek*, dosud zakázaný. Jako důvod přitom Gerle uvedl, že „se zdá, že tento časopis patří do kategorie nyní povolených časopisů". Gerleho žádost byla pražským guberniem doporučena ke schválení s tím, že pro většinu čtenářů je časopis příliš drahý na to, aby ho odebírali, že je však velice užitečný pro vzdělávání

avant de Vous écrire, parcequ'il aurait naturellement operé un grand changement dans mes Commissions aussi, c'est en partie la raison pourquoi j'ai gardé si longtems le silence sans repondre aux dernaires [!] Lettres dont Vous m'avez honoré". Bibliothèque de Neuchâtel, Société typographique de Neuchâtel (STN), Wolfgang Gerle STN, 21. 4. 1781.

237) Srov. „Maßregeln in Absicht des Zensurfachs", nařízení z 11. 6. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 517–524.

a vkus. Naopak pro nevzdělaného čtenáře měl být příliš složitý. Nejnebezpečnější, tj. protestantská teologická část v něm navíc měla být na tak náročné úrovni, že jí podle odhadu pražského gubernia budou čtenáři pravděpodobně jen listovat; pokud by ji četli, textům patrně neporozumí, poněvadž se většinou jedná o polemiky proti ortodoxním protestantům. Poslední argument pak zněl, že abonenty čítárny jsou vesměs „osoby ve váženém postavení, především profesoři a jiné učené osoby, odpadne tedy nebezpečí svedení a z toho vyplývající následky; stejně by se každému z nich umožnilo vydat toto dílo k vlastní potřebě i mimo tento literární spolek".[238]

Vídeňský kancléř Heinrich Kajetan von Blümegen však Gerleho žádosti nevyhověl a povolil pouze vybrané svazky, a to jen v omezených kategoriích *toleratur* a *continuantibus* – na pokračování; tento verdikt reflektoval pravidlo, že odebíraná periodika nemají být zakazována na základě závadnosti jednotlivých článků. Jako důvod pro omezení *continuantibus* uváděl skutečnost, že se v některých svazcích časopisu „pojednává o křesťanské víře příliš pohoršlivým způsobem, většina tajemství svaté víry se popírá a výslovně zpochybňuje".[239] Čítárny měly navíc zasílat své katalogy do Vídně; podle slov vicekancléře Tobiase Philippa von Geblera, jenž byl sám dramatikem, údajně „lze očekávat, že v čtenářských kabinetech, ke kterým má každý za několik grošů volný přístup, budou čtenáři zvědaví právě na takové pohoršlivé části vícesvazkových děl".[240] Katalog Gerleho čítárny byl pak skutečně ve Vídni cenzurován, tamější úřady však záhy nařídily, aby tento úkol do budoucna převzal pražský knižní revizní úřad.[241]

Nehledě na výše citované tvrzení je zřejmé, že přístup do čítáren mělo široké spektrum čtenářů a že se jednalo o víceméně veřejné místo distribuce četby. Proto bylo ještě roku 1785, v době nejvyšší liberalizace literární komunikace, nařízeno, že zřizovatelé čítáren

> mají vždy v předstihu zaslat k povolení seznam všech knih, které budou v čítárně umístěny, protože […] v ní může nezralý čtenář nalézt to, co má být z dobré příčiny potlačeno nebo omezeno; proto se Jeho Veličenstvo kvůli předcházení škodlivých následků rozhodlo stanovit pro majitele takového čtenářského kabinetu pokutu 50 dukátů za každou zakázanou knihu, která by v něm byla obsažena.[242]

238) „[*Allgemeine deutsche Bibliothek*] scheint allerdings in eben die gedachte Kategorie der nunmehr erlaubten Bücher zugehören." „Es haben nemlich bey dem von dem Buchhändler Gerle zuerrichtenden Lesekabinet sich lauter in dem ansehnlichsten Ehrenstellen und besonders in den Lehrämtern stehende, und andere gelehrte Männer subscribirt: wo also die Gefahr der Verführung, und aller den üblen daher entspringenden Folgen von selbst wegfällt: wozumalen ohnedieß einem jeder derselben, auch außer dieser literarischen Gesellschaft dieses Werk zu seinem Gebrauche würde verabfolget werden." NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5, b. č., koncept průvodního dopisu pražského gubernia z 24. 7. 1781 k žádosti Andrease Gerleho vídeňské dvorské kanceláři.

239) „[…] worin die christl. Religion auf eine allzu anstössige Art behandelt, und die heilige Glaubensgeheimnüße großentheils weggeläugnet und ausführlich bestritten werden." NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 728, sign. G5/1, psaní dvorské kanceláře (hrabě H. Blümegen, hrabě J. J. Auersperg a J. S. Müller) pražskému guberniu 14. 1. 1782.

240) „[…] da sich vorhersehen läßt, daß in den LeseKabinetern, bey einen um wenige Groschen jedermann offen stehenden Zutritt gerade derley anstössige Theile oder Stücke die Neigierde der Lesenden reitzen, und von demselben aufgesucht werden würden." NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 728, sign. G5/1, č. 58, nařízení z 29. 3. 1783 podepsané von Geblerem.

241) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 728, sign. G5/1, č. 331.

242) „[…] die Verzeichnisse aller Bücher, die in den Lesekabinet aufgestellet werden sollen, jedesmal

Jak bylo pro josefinskou dekádu typické, opatření se zaměřilo na místo distribuce – to bylo přístupné v podstatě každému a zároveň explicitně nerozlišovalo mezi vyspělými a málo vzdělanými čtenáři.

Cenzura barokní zbožnosti

Pro pražské stoupence josefinského osvícenství v čele s Rieggerem představovala cenzura jeden z nástrojů prosazování vlastního kulturního programu. Jejím prostřednictvím osvícenci vylučovali, odmítali nebo jednoduše odfiltrovávali to, co pokládali za „barbarské", „nekulturní".[243]

Jako první byly vyřazeny nástroje minulého cenzurního systému. Příkazem z roku 1781 pozbývaly platnosti pražské a královéhradecké *Indexy librorum prohibitorum & corrigendorum*. Podnětem k příkazu se stal anonymní „návrh na podporu určitých českých knih", který Josefu II. pod názvem *Über die böhmische Zensur* pravděpodobně poslal knihovník vídeňské dvorské knihovny Josef Valentin Zlobický.[244] Autor použil tradiční argument, že církevní indexy obsahují jména nekatolických kacířů, a mohly by proto škodit. Návrh k odstranění byl podpořen Rieggerovým posudkem, jenž konstatoval, že české církevní indexy z let 1729, 1749 a 1770 byly tištěny bez královského povolení a na základě římských indexů. Gubernium okamžitě nařídilo poslat církevní seznamy zakázaných spisů knihovníku pražské univerzitní knihovny Karlu Raphaelu Ungarovi, který pak zaslané svazky z velké části zničil.[245] Stejně jako Ungar prosazovalo novou státní knižní politiku mnoho dalších úředníků, kteří spolu se vzdělanými teology a duchovními zastupovali státem propagované osvícenství a sami je, jak ukazuje uvedený anonymní podnět, činorodě popoháněli.

Osvícenské potlačování „překonaných" hodnot lze doložit na příkladu mariánského kultu. V srpnu 1784 nařídilo pražské gubernium krajským hejtmanům, aby distribuovali tiskařům a knihkupcům inventář 128 zejména latinských knih „obsažených v mariánské knihovně" s tím, že bude zakázáno je znovu vydávat nebo je přetiskovat.[246]

Již z výše citované Rieggerovy zprávy z roku 1781 je zřejmé, že si cenzurní referent byl vědom, že cenzurní aparát zdaleka nezachycuje všechnu produkci, a snažil se udělat si o ní přehled: „Poněvadž se většina zdejších knihtiskařů zabývá vydáváním modliteb,

vorläufig anher zu Genehmhaltung einsenden sollen. Und da auf ein solches der öffentlichen Lektür um Geld ausgeseztes Kabinet um so mehr ein scharfes Aug getragen werden muß, als darin für die unreifsten Leser das ienige gefunden werden würde, was iene mittelst politischer Anstalten zu beschränken, oder zu unterdrüken gute Ursach hat; Also haben Sr. k. k. Majest. zur Verhinderung schädlicher Folgen für ein von dem Inhaber eines solchen Lekturkabinets aufgestelles von der Zensur verbotenes Buch eine Strafe von 50 Dukaten festzusetzen für nöthig befunden. Wien d 2ten Juny 785." NA, ČG–P, 1784–1785, kt. 996, sign. G VIII/58: „Bücherverzeichnisse von Lektürkabinetten sind zu via Bücherlisten einer Vorzensur zu unterziehen laut Dekret vom 26. 5. 1785". Nařízení podepsali Leopold hrabě Kolovrat-Krakovský a svobodný pán Gebler, dorazilo na pražské gubernium 12. 6. 1785 a 16. 6. bylo přeposláno do všech krajů.

243) Srov. André Glucksmann: „La métacensure", *Communications* 9, 1967, s. 75–83, zde s. 75.

244) Josef Kočí: „Protest proti Koniášovu Klíči v předvečer tolerančního patentu", *Pražský sborník historický* 4, 1967–1968, s. 113–129, zde s. 121; NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 732, sign. G5/70.

245) Srov. NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 732, sign. G5/65–70, č. 70, „Anonymischer Vorschlag wegen Emporbringung gewisser böhmischen Bücher".

246) Nařízení dané v Praze 28. 8. 1784, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 6, s. 427, se seznamem dotyčných knih na s. 427–433.

Koniášovy indexy jako podnět pro vznik národní bibliografie Dne 18. dubna 1782 dostali kněz Aegidius Chládek a vedoucí pražské univerzitní knihovny K. R. Ungar za úkol podat zprávu o českých knihách, které byly zakázány a spáleny na základě Koniášových indexů. S trochou nadsázky můžeme reakce knihovníků na staré protireformační indexy označit za první krok k počátkům národní bibliografie. Ungar začal poté publikovat v Dobrovského *Litterarisches Magazin* příspěvky ke knihopisu českých zemí (*Allgemeine böhmische Bibliothek*), z nichž zde přinášíme úryvek. V téže době bylo také v pražské univerzitní knihovně založeno zvláštní oddělení s názvem *Bibliotheca nationalis*, kde se sbíraly bohemikální tisky.

Příčinou výjimečné vzácnosti českých knih z českých zemí [...] je literární tyranie, s níž zbožní hubitelé knihy pálili nebo je jinak ničili nebo v nich škrtali celé pasáže čínskou tuší, že byly poté takřka nepoužitelné. Který spisovatel by si s hrůzou nevzpomněl na barbarský 21. předpis v *Indexu*: „České knihy a tisky týkající se náboženství a víry, které byly vydány od roku 1414, kdy se v naší vlasti začala rozšiřovat hereze, až do roku 1635, jsou nakaženy četnými heretickými chybami, občas od samotných kacířských autorů a jindy od zpracovatelů nasáklých kacířským jazykem. Pokud tedy nelze **s jistotou určit**, že autor nebo zpracovatel byl katolíkem, nechť není kniha z této doby povolena, než bude vynesen rozsudek, že byla všech heretických chyb zbavena."

I kdyby zůstalo pouze u tohoto omezení, mohlo by se toto plenění připočíst nadměrné horlivosti pro katolickou konfesi. Ale fanatismus šel mnohem dále, neboť byly do indexu, zvláště toho pražského z roku 1767 [bibliografie uvádějí rok 1770, MW], přidány zcela neškodné knihy, které byly dokonce psány katolickými autory – např. Dalimilem, Hájkem, dále Ezopovy bajky apod., a dokonce knihy schválené předchozími arcibiskupy, jako například postila Jana [správně Jiřího, MW] Plachého-Fera atd. K největším zásluhám se počítalo konat při ničení českých knih raději více než méně. Kdo by věřil, že jediný misionář páter Antonín Koniáš spálil šedesát tisíc knih, kdyby nám jeho svatý zápal neručil za to, že pro něj coby pro misionáře musela tato činnost představovat nejvyšší povinnost a nejpříjemnější duševní potěšení.

Na tohoto muže vzpomínáme rovněž jako na autora českého indexu, který byl poprvé vytištěn roku 1729, znovu 1749 v Hradci Králové a konečně pouze jeho česká část roku 1767 [správně 1770, MW] v Praze ku prospěchu a k užitku **plenitelů knih**. [...]

Pokud si uvědomíme, s jakou vážností se naléhalo na ničení českých knih, jak naznačuje už následující pravidlo: „co se týče zakázaných knih, které mají být opraveny či zabaveny" – a co českých knih bylo zakázáno – „je třeba s nejvyšší pozorností a horlivostí dodržovat pravidla, která nařídil a ustanovil jeho cís. král. apošt. majestát nebo jeho arcibiskupská výsost". Pokud si toto uvědomíme, udiví nás, jak mohlo lačným pohledům tolika dozorců nad knihami uniknout ještě tolik českých knih, jež byly doručeny do c. k. [pražské univerzitní, MW] knihovny. Mnoho z těchto zachráněných kusů však bylo zmrzačeno, neboť jejich majitelé používali lest strhávat titulní listy a vlepovat místo nich zcela nepodezřelé listy z jiných knih, aby tím své knihy zachránili. V tomto soupisu výše zmíněných sbírek je tento nedostatek odstraněn. Pro nápravu jsem majitelům zmíněných sbírek v Litoměřicích, Vídni, Drážďanech a Prešpurku poslal katalog všech českých knih mně svěřené c. k. knihovny.

Zdroj: Karl Raphael Ungar: „Allgemeine böhmische Bibliothek", in Joseph Dobrowsky (ed.): *Litterarisches Magazin für Böhmen und Mähren* 1, 1786, č. 1, příloha s. 6–12, přeloženo z němčiny a latiny.

modlitebních knih, duchovních písní a kázání a těmito tiskovinami zásobují a takřka zaplavují celou zem, nechali jsme zmapovat skutečný rozměr této produkce krajskými úřady a městskými hejtmany, abychom celý tento konvolut duchovních tisků mohli zkoumat a prohlížet najednou."[247] Zatímco o výsledcích tohoto šetření nic nevíme, je nápadné, že

247) „Und weil die meisten der hießigen Buchdrucker sich mit dem Verlage der Gebeter, Gebet-Bücher, Geistlicher Lieder, Predigten usw. abzugeben, auch das ganze Land damit zu versehen und gleichsam zu überschwemmen pflegen: so haben wir, um diesem ganzen Vorrath, und so zu sagen dieses vollständige

23. března 1786 vydal Riegger za pražské gubernium nový dekret, který krajským úřadům nařizoval přehlídku veškeré literatury, jež byla za posledních pět let vydána.[248] Kontrola byla odůvodněna poukazem na údajně známou zkušenost, že se zvláště v mimopražských knihtiskárnách tiskne bez předběžné cenzury. Knihtiskáren mimo území Prahy však mnoho nebylo, v této době působily pouze v Litomyšli, Kutné Hoře, Jindřichově Hradci, Mostě a v Chebu; tamní tiskaři se většinou živili vydáváním různých drobných tisků. V mnohých případech skutečně neusilovali o *imprimatur* pražského cenzora, nesčetněkrát vydané náboženské tisky byly totiž vnímány jako obecně bezproblémové, a patrně tedy jako něco, co státní cenzura ani schvalovat nemusí.

Zpětnou kontrolou venkovské produkce byli pověřeni radikální stoupenci osvícenství. Byli to teologové K. R. Ungar, paulán a historik F. F. Procházka, profesor pastorální teologie Aegidius (Jiljí) Chládek, vicerektor pražského semináře Josef Lunáček, který pak ještě navrhl bývalého jezuitu a pozdějšího rektora generálního semináře v Hradisku Josefa Dobrovského jako „nestranného, svobodomyslného a skromného cenzora, který jest obeznámen jak s teologickými vědomostmi, tak i s českým jazykem".[249] Podle Františka Palackého J. A. von Riegger jmenoval Dobrovského cenzorem teologických spisů s ohledem na jeho „důkladné znalosti a liberální a tolerantní smyšlení".[250] Dosavadní cenzoři, profesoři teologie, prý vyřizovali cenzuru náboženských knih, zejména těch českých, velice špatně. Osobnosti, jež později literární historiografie začlenila do narativu národního obrození, tedy v osmdesátých letech 18. století bojovaly prostřednictvím cenzury proti barokním lidovým tradicím a zejména proti náboženským knihám obsahujícím podle nich „omyly", „modloslužby" a „pověry".[251] Osvícenští cenzoři tak prosazovali to, co sami v náboženství považovali za „rozumné" a „kulturní", přičemž nebrali ohledy na konfesi. Jak katolické, tak i nekatolické knihy chtěli posuzovat z hlediska osvíceného, racionálního náboženství.

Recenzurování barokních spisů se týkalo i nekatolických klasiků, například Jana Amose Komenského. Jeho spis *Boj Michala a anjelů jeho s Drakem a anjely jeho*, který vyšel roku 1785 v Kutné Hoře u Františka Korce, neměl být podle názoru Josefa Dobrovského z roku 1785

> trpěn, třebaže má povolení cenzury, poněvadž jest to: 1) očividná satira na římskou církev; 2) poněvadž jsou tam obsažena mnohá prokletí a zatracení jako prosby, aby Bůh jinak smýšlejíci [tj. věřící, MW] ohněm a mečem vyhubil, jakož i podobná taková nábožná přání

geistliche Magazin auf einmal übersehen und durchsuchen zu können, durch die Kreiß-Ämter so wohl, als die hisige Stadt-Haubtleüthe dem wahren Befund dieses Verlages erheben zu lassen, die Vorkehrung und Veranstaltung getroffen." NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, zpráva J. A. von Rieggera z 3. 8. 1781, odst. C/3. Srov. také konstatování F. F. Procházky v pododdíle „Přístup ke knihám a jeho limity", s. 77.

248) Josef Volf: „Příspěvky k dějinám českého knihtisku, písmolijectví, knihkupectví a antikvariátu na počátku 19. století", *Časopis Národního musea* 99, 1925, s. 22–39, 154–167, 232–242, zde s. 232.

249) Josef Dobrovský byl cenzorem teologických spisů jmenován v březnu 1786. Korespondence česko-rakouské kanceláře s vicerektorem Lunáčkem z 27. 3. 1786, cit. dle Josef Volf: „Z dějin censury", *Časopis Musea Království českého* 87, 1913, s. 297–299, zde s. 297.

250) Franz Palacky: *Joseph Dobrowsky's Leben und gelehrtes Wirken*, Prag, Gottlieb Haase Söhne 1833, s. 19.

251) Následující citáty pocházející z posudků při recenzurování venkovských tisků jsou převzaty z článku Josefa Volfa „Z dějin osvícenské censury", *Časopis Národního musea* 98, 1924, s. 221–232, zde s. 226–229. Koncepty některých cenzorských vyjádření F. F. Procházky se nacházejí v LA PNP, František Faustin Procházka, fas. Über die in Böhmen gedruckten und bisher gebrauchten Betbücher.

starozákonná, odporující křesťanství; 3) zvláště pak proto, poněvadž by mohl fanatismus tohoto spisu, když by se mezi selský lid roztrousil, hlavy jeho rozpáliti.[252]

F. F. Procházka se k stanovisku Dobrovského připojil. Takové stanovisko se vázalo ke konkrétnímu textu, nikoli k autoru a jeho dílům obecně. Roku 1782 vydal Václav Stach u pražského knihkupce Samma *Labyrint světa a ráj srdce*, aniž by tato edice u cenzury narazila.[253]

Z produkce venkovských nakladatelů-tiskařů označovali josefinští cenzoři za nepřípustné zejména „neosvícené" náboženské, ale i beletristické knihy. Negativní posudek mohl v praxi znamenat, že další vydání knihy nemělo být vůbec povoleno nebo mohla být vytištěna pouze s podstatnými škrty. I zde brali josefinisté ohledy na ekonomickou stránku literární komunikace a nenařizovali konfiskace již vytištěných textů. Josef Dobrovský se s ohledem na nakladatele a tiskaře, které mohl úplný zákaz finančně poškozovat, snažil u některých „hloupých a nesmyslných" náboženských knih alespoň navrhovat škrty a opravy. Vyslovoval se však proti jakémukoli tolerování těch knih, v nichž se vyskytovaly modlitby, které podle jeho přesvědčení odporovaly základnímu učení katolického náboženství, neboť se pak jednalo o „pravou modloslužbu" (*Abgötterei*). Příkladem takové lidové zbožnosti je modlitební kniha *Nützliche Meßgebether* (1781), v níž se hovořilo o „uctívání svaté krve", která „bezpochyby několik duší vysvobodí"; věřící se měli vyznávat: „modlím se k tobě, ty pravá krvi" atp. F. F. Procházka posuzoval tytéž spisy ještě přísněji, označoval je za nepřípustné a jednoznačně je zavrhoval.

Co se týče beletrie, vyslovil se Dobrovský o lidové *Historii o svatém Eustachovi* (1777), že to je sice pouhá legenda, ale že mravům spíše prospívá, než škodí. Nechtěl zakazovat ty knihy, které mají za účel čtenáře především vzdělávat (například *Kronika o Krizeldě*, 1782) nebo které podle něj i lidový čtenář identifikuje jako „pouhý román" nebo „pouhou bajku". Procházka oproti tomu argumentoval, že hloupostmi se prostému lidu a jeho vzdělání nepomáhá, a na základě podobné argumentace pak pro příští vydání zakázal *Dvě kroniky o Jovianovi, též Alexandrovi a Ludvíkovi* (1785). U *Historie o hr. Jindřichovi* (1777) měla být podle něj napříště vynechávána poznámka, že kniha vyšla se svolením církevní vrchnosti, která, jak víme, neměla již aspoň podle zákonů pravomoc něco povolovat. Kritizovány byly dále tři povídky o poustevnících v *Pobožné kuchařce, která jistému poustevníkovi od anjela představena byla* (1781). Zatímco Dobrovský se vyslovil pro jejich další vydání, Procházka je naopak ostře kritizoval, neboť podle něj čtenářovu mysl upírají „stále k Bohu a k utrpení Ježíšovu", což podle něj není nutné, a naopak je to překážkou pro každodenní život. S takovým postojem, jak přátelsky pošťouchl Procházka v cenzorském posudku Dobrovského časopis, by nebylo možné vydávat ani *Litterarisches Magazin*.[254]

Nekatolické knihy

Podle nových pravidel z června 1781 mělo být cenzurou povoleno vše, co neútočilo proti křesťanskému náboženství nebo ho nezpochybňovalo. Výrazně byl tak změněn postup vůči

252) Josef Volf: „Dobrovského censorský posudek Komenského Boje Michala", *Časopis československých knihovníků* 2, 1923, s. 36.
253) Josef Volf: „Knihkupec a nakladatel Jan Michal Samm", *Knihomol* 6, 1926, s. 142–147.
254) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2355, sign. 115/32; J. Volf: „Z dějin osvícenské censury", cit. dílo, s. 226–231.

nekatolické produkci. Byly zrušeny domovní prohlídky, které měly nekatolické knihy a další texty, platící v době rekatolizace za závadné, odhalovat. Prosazení těchto změn však nebylo snadné. Po uveřejnění tolerančního patentu v říjnu 1781, legalizujícího existenci kalvínského a luteránského vyznání,[255] zakazovaly vůdčí osoby reformního katolicismu (například královéhradecký biskup Leopold Jan Hay) svým duchovním veškerý boj proti nekatolíkům, a to jednak činnost ve smyslu kontroverzní teologie, jednak zásahy vůči nekatolickým tiskům. Jedině v případě, že by některý nekatolík dobrovolně „v dětinské důvěře odevzdal knihy, které jsou v rozporu s naším náboženstvím, musíte mu je nahradit jinými, které obsahují čistou náboženskou nauku a které vám rádi poskytneme, aby vám tím nevznikly náklady".[256] Pokud by však duchovní narazili na všeobecně zakázané knihy, měli to oznámit úřadům. Tato praxe nahrazování „špatných" knih „dobrými" nebyla pro Hayovy posluchače ničím novým; navazovala, byť za změněných podmínek tolerance, na barokní praxi.

Hay jako stoupenec osvícenství byl ovšem mezi biskupy spíše výjimkou. Vedle něho stále ještě existovali konzervativní představitelé církevní hierarchie, kteří ani v josefinském desetiletí neztratili veškerou dosavadní moc nad literární komunikací – neměli sice již oficiální cenzurní pravomoc, ale stále disponovali mocí sociální regulace. Ukazuje to i příklad Václava Stacha, jenž se stal v generálním semináři v Hradisku u Olomouce profesorem pastorální teologie krátce poté, co pod názvem *Náboženství nedospělých* přeložil spis Georga Friedricha Seilera *Religion den Unmündigen* (1780). Podle zprávy Josefa Dobrovského se Stach neodvážil vydat tento spis pod vlastním jménem, takže o jeho pokrytí formou alonymu požádal Václava Tháma. Stach totiž počítal s teologickou kariérou a s přidělením výnosné farnosti, a proto nechtěl, jak uvádí Dobrovský, „mít problémy ze strany duchovenstva". K tomu mohlo podle Dobrovského dojít proto, že Stachova kniha byla „psána pro evangelické děti, je přeložena tak, jak leží, není přepsána na katolický způsob jako vydání z roku 1780".[257] Překlad, proti kterému nešlo z hlediska státní legislativy nic namítnout, ba naopak mohl být vnímán jako chvályhodný, tak mohl svému autorovi pořád ještě zničit byť skromnou kariéru duchovního.

V osmdesátých letech 18. století se však kontext cenzurní praxe proměnil do té míry, že ani problematika nekatolických knih nebyla vnímána pod zorným úhlem náboženským, nýbrž hospodářským. Vzápětí po uveřejnění tolerančního patentu vydal čilý pražský knihkupec Schönfeld nejen několik brožur, v nichž byla tato norma diskutována,[258] ale také

255) P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 89–101.

256) Johann Leopold Hay: *Circularschreiben des Herrn von Hay, Bischofes zu Königgratz an die Geistlichen seiner Diöces über die Toleranz. Vom 20ten November 1781. Aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt*, [Vídeň – Praha, J. F. Schönfeld] 1781, s. 10.

257) Adolf Patera (ed.): *Josefa Dobrovského korrespondence*, díl 4, *Vzájemné listy Josefa Dobrovského a Jiřího Ribaye z let 1783–1810*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1913, s. 17. Zmíněné předchozí vydání má název *Rozmlouvání mezi otcem a dítětem o věcech náboženství se týkajících; z německého jazyka na češtinu přeložená od kněze Aleše Pařízka řádu kazatelskýho. S povolením cís. král. censury*, Praha, Jan Michal Samm 1780.

258) Johann Leopold Hay: *Unterweisung des Hochwürdigsten Herrn Bischofs von Königgrätz, für den löblichen Stadtrath zu Chrudim, über die in Toleranzsachen erlassenen allerhöchsten Verordnungen*, Wien – Prag, J. F. Schönfeld 1782; Karl Egon Fürst zu Fürstenberg: *Circulare in alle Kreise und an die königl. Prager Städte, in Betref der Religions-Tolleranz im Königreich Böheim*, Prag, J. F. Schönfeld 1781; Franz Expedit Schönfeld: *Rede von den kaiserlichen Toleranzbefehlen in Böhmen*, Prag – Wien, J. F. Schönfeld 1782. Bývalý jezuita Franz Expedit von Schönfeld nebyl v příbuzenském vztahu s tiskařem Johannem Ferdinandem Schönfeldem.

Případ kolportáže na Pardubicku z roku 1783 a kontrola písňových letáků V dubnu 1783 byla na Pardubicku zadržena dívka, která patrně pomáhala svému otci Václavu Rejzkovi (v aktech psán Wentzl Rejsek) s kolportáží knih a písní. Rejzek, jenž byl zadržen krátce po své dceři, vlastnil falešný pas vystavený v prosinci 1779 u správního úřadu ve Stössernu; bylo u něho zajištěno a zkonfiskováno celkem 728 kusů knih a písní. Správce panství nechal tisky prozkoumat vikářem kapucínů páterem kvardiánem, tj. představeným kapucínského kláštera, který dospěl k závěru, že jde o tisky nekatolické, ale přípustné; především ale poznamenal, že se na nich nenachází ani oznámení o provedení cenzury, ani zmínka o tom, kdo je kde vytiskl. Rejzek prozradil, že exempláře koupil od pražského tiskaře Jana Tomáše Höchenbergera, který byl ostatně synem arcibiskupského knihtiskaře. Chrudimský krajský hejtman proto poslal věc k vyřízení českému guberniu do Prahy. Přednosta tamějšího knižního revizního úřadu Franz Anton Meyer sice prohlásil, že Höchenbergerovy písně byly cenzurovány podle pravidel, ale že porovnáváním zabavených exemplářů s cenzurovanými předlohami písní tráví až příliš mnoho času, protože tyto letákové tisky lze jen těžko identifikovat. Proto pro písně požádal o zavedení povinného revizního čísla (*numerus revisionis*), s jehož pomocí by bylo možné ušetřit při revizi čas. Hrabata Kolovrat a Chotek z vídeňské dvorské kanceláře však tomuto návrhu nevyhověli a rozhodli, že zavedený systém rejstříků je postačující.

Zdroj: NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 728, sign. G5/1, č. 467 ex 1783.

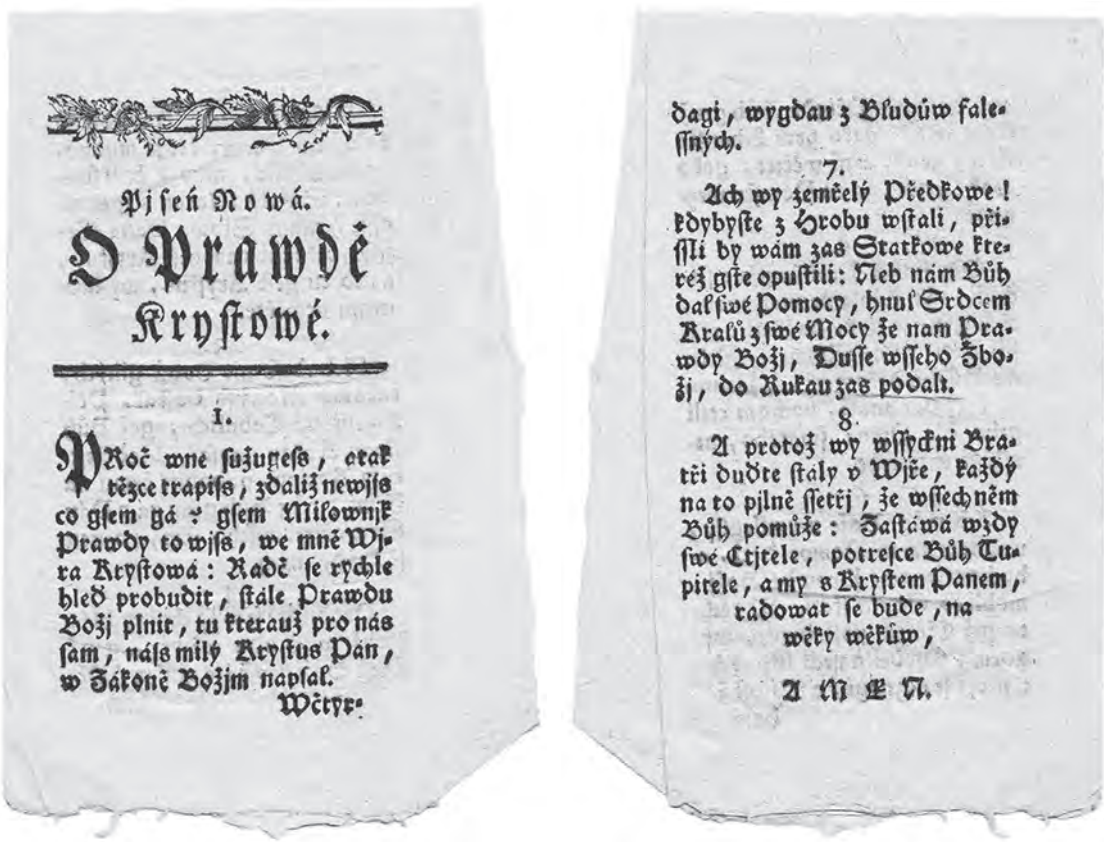

Pjseň Nowá.

O Prawdě Krystowé.

1.

PRoč wne sužuješ, ctak těžce trapiš, zdaliž newjš co gsem gá? gsem Milownjk Prawdy to wjš, we mně Wjra Krystowá: Radě se rychle hleď probudit, stále Prawdu Božj plnit, tu kterauž pro nás sam, náš milý Krystus Pán, w Zákoně Božjm napsal.

Wčtyr-

dagi, wygdau z Bludůw falessných.

7.

Ach wy zemřelý Předkowe! kdybyste z Hrobu wstali, přišli by wám zas Statkowe kteréž gste opustili: Neb nám Bůh dal swé Pomocy, hnul Srdcem Kralů z swé Mocy že nam Prawdy Božj, Dusse wssého Zbožj, do Rukau zas podal.

8.

A protož wy wssyckni Bratři dudte stály v Wjře, každý na to pjlně setřj, že wssech něm Bůh pomůže: Zastáwá wždy swé Ctjtele, potresce Bůh Tupitele, a my s Krystem Panem, radowat se bude, na wěky wěkůw,

A M E N.

Stížnost Václava Stacha na zaujatost pražské cenzury V říjnu 1793 požádal dvorský kancléř Heinrich Franz Rottenhan pražské gubernium a teologickou fakultu o stanovisko k stížnosti Václava Stacha z Olomouce týkající se cenzurování jeho polemiky proti překladu Nového zákona z pera Františka Poláška. Ve své stížnosti označil Stach za autora negativního cenzurního posudku Josefa Dobrovského, prohlásil ho za svého „nejvíce pomstychtivého nepřítele" a ohradil se vůči jeho zaujatosti. Oba osvícenci se zájmem o českou literaturu, Stach a Dobrovský, přitom dříve bývali důvěrnými přáteli a působili společně v generálním semináři v Hradisku u Olomouce. Jejich vztah se však proměnil po Dobrovského kritice Stachových veršů z *Nábožných písní pro katolického měšťana* (Olomouc 1791).
Podezření, že cenzor mohl svůj úřad zneužít pro vyřizování soukromých účtů, nebylo pouhým výmyslem – víme například o vídeňském básníku a cenzoru Josefu Retzerovi, jenž působil roku 1794 problémy časopisu *Magazin der Kunst und Litteratur*, s jehož redaktorem Felixem Franzem Hofstätterem vedl ostrou polemiku. Ve svém odsudku Dobrovského však Stach neměl pravdu, jak vyplývá z dobrozdání teologické fakulty, které pražské gubernium případ předalo k vyjádření. Podrobný rozbor teologické fakulty především dokazoval, že se stěžovatel mýlil v osobě cenzora a dovolil si vůči mylně identifikovanému cenzorovi nemístné (*unanständig*) výrazy; dále že cenzorova kritika chyb ve Stachově rukopisu byla oprávněná, Stach si jeho poznámky chybně vyložil, nesprávně je pochopil nebo je nechtěl pochopit, jen aby jim odňal váhu a mohl je prezentovat ve špatném světle. Kdyby byl Stachův rukopis vytištěn, musel by prý způsobit nejen pohoršení prostého lidu, ale také ostudu svému autorovi. Posuzovatel odmítl konečně i Stachův požadavek na odškodnění za opisování rukopisu, který se prý stal vlivem cenzorových korektur nečitelným. Pražské gubernium tak podpořilo stanovisko teologické fakulty i původní cenzorův posudek a v dobrozdání do Vídně se přiklonilo k tomu, aby byla zamítnuta jak Stachova stížnost, tak povolení k tisku jeho rukopisu.

Zdroj: NA, ČG-P, 1786–1795, kt. 2368, sign. 115/345; Pavel Křivský: „Dopisy Václava Stacha Josefu Dobrovskému", *Časopis Vlastivědné společnosti muzejní v Olomouci. Řada společenskovědná* 60, 1969/1970, č. 1, s. 159–171; Václav Řezníček: „Josef Dobrovský a Václav Stach", Časopis *Musea Království českého* 80, 1906, s. 472–474.

zvláštní katalog svého nekatolického sortimentu, nazvaný *Poznamenání nekatolických českých knih*.[259]

V něm se objevil již zmíněný Sargankův zpěvník *Cithara sanctorum* a přes tři desítky dalších patisků evangelických knih – evangelíci totiž představovali novou kupní sílu a nenasycený trh, který se prohlášením tolerance otevřel domácím tiskařům. Nevadilo přitom, že katolíci stále ještě neměli mít přístup k nekatolickým knihám. Již nešlo o substituci protestantských knih katolickými, nýbrž o nahrazení staré zahraniční produkce knihami novými, tuzemskými. Jako každá legalizace mělo i povolení tisku nekatolických knih vedlejší efekt v tom, že usnadňovalo dohled nad jejich počtem i obsahem.

O prodeji sýrů a knih: deregulace knižního obchodu a volání „všech legitimních knihkupců" po ekonomické regulaci

Paralelně s uvolňováním policejních opatření docházelo v josefinském desetiletí i k postupné deregulaci knižního obchodu. Těžištěm Josefovy knižní politiky byly především ekonomické aspekty; císař měl jednou přirovnat prodej knih k prodeji sýrů.[260] Deset let

259) *Poznamenání nekatolických českých knih, které dle nejvyššího císařského královského Toleranzpatentu k všeobecnému užívání dovolené a nyní u Jana Ferdinanda z Schönfeldu v Praze k dostání jsou*, Praha, J. F. Schönfeld 1782.
260) Norbert Bachleitner, Franz M. Eybl, Ernst Fischer: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden,

po vymezení různých druhů živností knižní kultury se přestalo dbát na knihkupecký řád z roku 1772. Nejprve byl v květnu 1782 „knihtiskařům […] umožněn volný obchod“.[261] Podnět k tomuto nařízení dala zřejmě žádost pražského knihtiskaře Schönfelda z konce roku 1781, aby směl prodávat svůj vlastní náklad do zahraničí a za to získané zahraniční knihy pak nabízet v tuzemsku.[262] Následující liberalizace vedla k bouřlivému rozmachu, který Carl Junker nazval „bouří a vzdorem“ (*Sturm und Drang*) rakouské knižní kultury.[263]

Zmíněný rozmach knižního podnikání došel záhy tak daleko, že se domácí knihkupci, vzdělaní specialisté, museli potýkat se silnou konkurencí. Už 2. října 1786 se přední pražští knihkupci sjednotili pod vedením Wolfganga Gerleho, aby na pražské gubernium předali petici, která měla císaři vysvětlit fatální následky jeho opatření pro tradiční knihkupce. Požadovali znovuzavedení řádu z roku 1772 a také zdůrazňovali zvláštní charakter knižního trhu ve vztahu k příbuzným živnostem.[264] Josef II. bez ohledu na tyto námitky pokračoval v liberalizaci knižní kultury až do konce osmdesátých let. Roku 1788 bylo dvorským dekretem oznámeno: „Všechna omezení knižního trhu a tisku knih se ruší a obojí se povyšuje na svobodné živnosti a umění. Budiž však ujasněno, že obojí má podléhat veřejným policejním a cenzurním zákonům; pročež budiž za zmíněných patentových opatření povolen též podomní obchod s knihami.“[265] Protesty pražských knihkupců zůstaly prakticky bez odezvy. Podmínkou Josefovy liberalizace podomního obchodu bylo, že ke kolportáži dostali policejní oprávnění pouze bezúhonní občané dědičných zemí; cizinci toto právo neměli.[266] Na změnu zareagovala zejména některá malá knihkupectví, která využila toho, že patrně poprvé bylo možné legálně vysílat kolportéry k zákazníkům na venkově a nečekat, zda si venkovské obyvatelstvo najde cestu do knihkupectví nebo na některý ze zřídka konaných trhů. Stát se samozřejmě snažil neztratit kontrolu nad liberalizovaným a mobilním knižním prodejem úplně. Proto měly být „všechny tituly knih, které se objevily na jarmarcích, řádně zaznamenány a poslány na zemské gubernium“.[267]

Po úmrtí Josefa II. se cenzurní systém a zejména regulace knižního trhu dostaly do pohybu. Pět pražských knihkupců žádalo hned na jaře 1790 o obnovení knihkupeckého řádu z roku 1772[268] – Wolfgang Gerle jako předseda „legitimních knihkupců“, dále Johann Mangoldt, faktor Adam Bayer za Trattnerovo knihkupectví, Caspar Widtmann a vdova Marianna Gröblová. O něco později tito knihkupci také protestovali proti knihkupecké

Harrassowitz 2000, s. 123; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 150.

261) Dvorský dekret z 31. 5. 1782, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 548.

262) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 734, sign. G5/95.

263) Carl Junker: „Die geschichtliche Entwicklung des Buchhandels in Österreich“, in týž: *Zum Buchwesen in Österreich. Gesammelte Schriften (1896–1927)*, ed. Murray G. Hall, Wien, Edition Praesens 2001, s. 174–179, zde s. 178.

264) Srov. NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1.

265) Dvorský dekret z 11. 8. 1788, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 15, s. 883.

266) Dvorský dekret z 24. 12. 1788, tamtéž, sv. 15, s. 287–288.

267) Nařízení pro Čechy z 23. 11. 1781, tamtéž, sv. 1, s. 547.

268) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2360, sign. 115/176, petice z 3. 4. 1790; tamtéž, kt. 2344, sign. 115/1, rozhodnutí dvorské kanceláře z 10. 5. 1790, podepsané svobodným pánem Kresselem.

Následná cenzura periodik za císaře Leopolda II. (1790) Noviny *Prager Staats- und gelehrte Nachrichten* Vincence Viktorina Průši mohou sloužit jako příklad periodika, které revidoval guberniální rada J. A. von Riegger vždy několik dnů až dva měsíce **po uveřejnění** – například 21. září 1790 revidoval dochované exempláře ze 7. a 31. července a 14. a 21. srpna. Údaje o revizi pak vždy zaznamenal červenou tužkou přímo do záhlaví novin. V exempláři z 24. července 1790, který je zde reprodukován, stojí: „Obdrženy a revidovány dne 31. července." Touž tužkou jsou občas označena také zajímavější místa přímo v textu; ani v době bouřlivých událostí ve Francii a rakouském Nizozemí však neznáme případ zakročení proti pražskému listu. V dotyčném achivním fondu se nachází i četné exempláře *Von Schönfeldsche k. k. Prager Oberpostamtszeitung* ze stejného roku, které jsou označeny stejným způsobem. Nelze však vyloučit, že cenzurní zásahy byly prováděny v zahraničních novinách, které sloužily jako zdroj tuzemským redaktorům.

Zdroj: NA, ČG-P, 1786–1795, kt. 2364, sign. 115/260.

Nro. 30 den 24. July. 1790.

Prager Staats- und gelehrte Nachrichten, nebst dem eigentlichen Intelligenzblatte aus dem k. Frag- u. Kundschaftsamte.

K. BÖHF. RAG. U. KUNDSCHAFTS AMT

Von Vincenz Victorin Prussha dieses k. Amtes Inhaber herausgegeben.

Allerhöchste Königliche Verordnungen.

Wir Leopold, der Zweyte von Gottes Gnaden König zu Ungarn und Böhmen ꝛc.

Aus den bisher ergangenen Vorschriften über die Einsetzung in den vorigen Stand und die unaufgehaltene Schöpfung des Urtheils in Fällen, wo ein Rekurs über eine Förmlichkeit des Verfahrens anhängig ist, sind verschiedene Beschwerden entstanden. Diesen abzuhelfen, haben wir uns bewogen gefunden zu verordnen:

Erstens: Soll es da, wo es bloß um Einsetzung in den vorigen Stand gegen eine verstrichene Fallfrist zu thun ist, von dem 373ten §. der allgemeinen Gerichtsordnung und den darauf sich beziehenden Erläuterungen so weit abkommen, daß darüber nicht mehr ein ordentliches Verfahren abgeführet werde. Wenn daher die Parthey in der gesetzmäßigen Zeit von 14 Tagen, von dem Tage an, als ihr oder ihrem Bevollmächtigten die Verstreichung der Fallfrist bekannt geworden, die Einsetzung in den vorigen Stand ansuchet; soll der Richter ledig eine Tagsatzung auf eine kurze Zeit anordnen, und, nachdem bei solcher beide Theile vernommen worden, das Begehren durch Bescheid auf das Anbringen erledigen. Fällt dieser Bescheid auf die Bewilligung der Einsetzung aus, so hat der Richter in eben dem Bescheide zugleich die neue Fallfrist zur Erfüllung dessen, wozu die Parthey in den vorigen Stand gesetzt ist, zu bestimmen: und in diesem Falle kann ein weiterer Zug nicht Platz greifen. Der Rekurs steht also nur dann offen, wann der Richter die begehrte Einsetzung abzuschlagen befunden hätte. In jedem Falle, die Einsetzung mag nun bewilligt, oder abgeschlagen werden, ist die Parthey, welche sie angesucht hat, dem Gegentheile zu dem Ersatze der ihm dadurch verursachten Kosten zu verhalten, welche deßwegen sogleich in dem Bescheide zu bestimmen sind. Zeigte sich aber, daß die Fristversäumung aus Verschulden der Parthey oder des Advokaten entstanden, so ist diese Saumseligkeit noch besonders zu bestrafen. Uebrigens kann vor Erledigung eines solchen Einsetzungsgesuches in der Hauptsache nicht weiter verfahren werden. Dagegen hat es in Ansehung der Einsetzung in den vorigen Stand gegen einen ergangenen Spruch, durchaus bei dem zu verbleiben, was hierüber in der allgemeinen Gerichtsordnung und den nachgefolgten Erläuterungen enthalten ist. Zweitens wird die unter dem 6ten Oktober 1785 in Absicht auf die Beurtheilung: Ob eine durch das Benehmen ihres Rechtsfreundes verkürzte Parthey in den vorigen Stand ein-

Dd

činnosti bývalého číšníka Josefa Valenty na pražské Malé Straně, jehož považovali za nelegitimního konkurenta. „Všichni legitimní pražští knihkupci“, jak se sami označili, si stěžovali na josefinskou legislativu, která otevřela knihkupeckou činnost takřka každému, čímž ohrožovala existenci starousedlých knihkupectví. Argumentovali, že jedině restriktivní opatření namířená proti cizincům a soukromníkům obchodujícím s knihami mohou jejich firmy zachránit před krachem. Podle odhadu podepsaných měl totiž nový, z jejich hlediska „nelegální“ obchod s knihami značný objem, v roce 1788 se prý v Praze týkal 92 centnéřů zahraničních knih (cca 5 150 kg) a znamenal pro „legitimní“ knihkupce ztrátu patnácti až osmnácti tisíc zlatých. Knihkupci upozorňovali, že by po přijetí jimi navrhovaných omezení zůstalo více peněz v tuzemsku. Ekonomicky smysluplnější by podle nich totiž bylo, pokud by se obchod se zahraničními knihami uskutečnil formou výměny za tuzemskou produkci, nebo kdyby z něj českým knihkupcům alespoň plynul zisk.[269] Za toto jednoznačné prosazování vlastního zájmu byli pokaždé se svými „požadavky na snížení počtu knihkupců a na monopolní omezení […] odmítnuti a vyzváni ke klidu“. Dosáhli však potvrzení dosavadních ustanovení, především prosadili omezení pro zahraniční prodejce a docílili potvrzení zákazu podomního prodeje.[270] Protest proti Valentovi úspěšný nebyl;[271] jeho obchod s knihami a uměním na Malé Straně ale beztoho nepřežil druhý rok své existence.

Pražští knihkupci 19. listopadu 1790 poslali do Vídně novou petici, ve které byli kromě jmenovaných podepsáni tři novější, ale movití knihkupci: August Gottlieb Meißner, Johann Gottfried Calve a Johann Diesbach.[272] Protestovali proti obchodním následkům obnoveného nařízení, že výkon následné cenzury dovážených knih má být centralizován do Vídně. Prodlení způsobené cenzurováním prý mohlo činit až půl roku, což by při stávající ekonomické situaci ohrožovalo existenci knihkupců. Opět však byli neúspěšní.

Obavy pražských knihkupců z ekonomických obtíží nebyly neopodstatněné – na začátku devadesátých let 18. století vskutku firmy některých signatářů petice zkrachovaly. Teprve roku 1806, ve zcela odlišném historickém kontextu, jak ukážeme dále, byl knihkupecký řád z roku 1772 aktualizován a knižní trh opět silně regulován.

269) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2360, sign. 115/176, žádost všech legitimních pražských knihkupců („Sämtliche rechtmäßige Prager Buchhändler“) císaři, Praha 3. 4. 1790.
270) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2360, sign. 115/176. „Mit den übrigen auf Verminderung der Zahl, und andern monopolischen Beschränkung gerichteten Gesuchpunkten sind die Rekurrenten ab- und zur Ruhe zu weisen.“ Na tento dokument se odkazuje i v psaní dvorské kanceláře (podepsaném svobodným pánem Kresselem) z 10. 5. 1790, NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1.
271) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2361, sign. 115/181, psaní pěti knihkupců pražské městské radě z 13. 8. 1790.
272) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2362, sign. 115/200.

„S ohledem na dobu a okolnosti“: zúžení literární veřejnosti (1790–1810)

Udržování klidu a řádu v nových politických podmínkách

Již krátce před koncem Josefovy vlády lze konstatovat první náznaky odvratu od aktivní tiskové politiky, která dávala přednost ekonomické liberalizaci před státní kontrolou knižního trhu. Na pražském příkladu jsme mohli pozorovat, že právě v ekonomickém ohledu nesplnila tato politika naděje v ni kladené, ale vyvolala naopak krizi knižního trhu. Opakované volání knihkupců po znovuzavedení tereziánské regulace knihkupecké živnosti bylo nakonec vyslyšeno až roku 1806.

Úspěšnější byla Josefova tisková politika z jiného úhlu pohledu. Liberalizace literární komunikace měla v osmdesátých letech značný podíl na vytváření kritické literární veřejnosti, které probíhalo s obdivuhodnou rychlostí, jak ukazuje případová studie na příkladu veřejné diskuse o užitečnosti Židů ve společnosti.[273] Během josefinského období se příliš nerozlišovalo mezi vrstvami čtenářského publika, které bylo půldruhého desetiletí po zavedení povinné školní docházky stále značně různorodé.

V reakci na vnější hrozby a politický neklid kolem roku 1790 – války s Osmanskou říší, dění v revoluční Francii a úsilí rakouského Nizozemí o nezávislost – lze v následujících letech pozorovat nástup represivní cenzurní politiky při souběžném institucionálním přechodu cenzury pod dvorský policejní úřad.

Leopold II. a po něm i František II. přičítali letákům, periodikům a krásné literatuře „za současných podmínek“ jinou roli než jejich předchůdce, císař Josef. Již Leopold II. opět obrátil pořadí důležitosti hospodářských a politických aspektů. Integroval regulaci literární veřejnosti do své koncepce státu, jehož podstata „sestává ze spojení vůle a moci a jehož nejvyšším zákonem je udržení všeobecného klidu. Na vše, co všeobecný klid ruší […], má být nazíráno jako na povážlivé, a proto mají být spisy a knihy takového obsahu […] spíše zakazovány než povolovány“.[274] Cenzoři dostali za úkol zaručit pravdivost zpráv a zakročovat proti „šíření mrzutých bajek a nestydatých zmatků, které mají za cíl mást a rozvášnit mysl […], zkrátka: proti rušení veřejného klidu“.[275] Problematický důsledek tohoto přístupu tak spočíval v již zmíněné vlastnosti paternalistického systému, že za tištěný text již nebyl zodpovědný autor, nýbrž samotný cenzor.

273) Viz případová studie Michaela Wögerbauera „‚Nekonečné literární boje ohrožující společenskou jednotu‘. Židé, literární veřejnost a cenzura“, s. 179–194.

274) „[…] indem die Wesenheit des Staats in der Vereinigung des Willens und der Kräfte bestehet, und dessen höchstes Gesetz die Aufrechthaltung der allgemeinen Ruhe ist, alles, was diese allgemeine Ruhe stört, […] für bedenklich anzusehen ist, folglich Schrifften und Bücher dieses Innhalts […], eher verboten, als zugelassen werden sollen.“ NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, dvorský dekret z 1. 9. 1790, cit. také Ernst Wangermann: „Die Sonne der Aufklärung“, in Gernot Heiß, Konrad Paul Liessmann (eds.): *Das Millennium. Essays zu tausend Jahren Österreich*, Wien, Sonderzahl 1996, s. 143–159, zde s. 157.

275) Dvorský dekret z 11. 3. 1792, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 11–12, č. 9.

Také úvodní slova dekretu mladého císaře Františka II. z 27. března 1792 – „i když nemám v úmyslu omezovat přiměřenou svobodu tisku“[276] – naznačovala, že dříve nebo později dojde k takovému omezení, které bude podporovat „udržování občanského klidu a řádu“, jak zněl název opatření z 9. února následujícího roku.[277] Vzhledem k tomu, že se v tehdejších novinách objevovalo mnoho fám a polopravd, byla v jednom z Františkových dekretů úloha tištěného slova definována se zřejmou narážkou na Horatiovo *prodesse et delectare*, které bylo tehdy součástí běžných učebnic poetiky:[278] „Noviny, týdeníky a jakékoli literární produkty mají za účel čtenáře vzdělávat a bavit. Falešné zprávy a pouhé výmysly přivádějí čtenáře v škodlivý omyl.“[279]

Podle státních úřadů však periodika tuto funkci neplnila a ohrožovala veřejný pořádek, což se mělo zvláště týkat méně vzdělaných čtenářů. Podle jednoho z dekretů mohou „novinové listy velmi přispívat k rozšiřování pochybného smýšlení, a zvláště ty […], které jsou k mání za velmi nízkou cenu, a jsou právě proto hojně čteny publikem až nejnižšího typu, ba dokonce sedláky“.[280] Nepřekvapí tak, že byl zostřen dohled nad dovozem zahraničních novin,[281] které sloužily jako zdroj informací pro tuzemské listy, a dále nad obsahem a distribucí zejména českých novin na venkově.[282]

Tato nedůvěra se přitom vztahovala nejen na periodika, ale i na knihy, které mohly obsahovat pro stát nebezpečné pasáže; ani ty se neměly dostat do oběhu a měly být včas potlačeny. Postih měl platit i pro veškeré pokusy cenzuru obcházet; stejný dekret výslovně zmiňoval domácí knihtiskárny, které měly být okamžitě zničeny.[283] O ilegálních tiskařích se však z archivních pramenů bližší podrobnosti nedozvídáme. Drobné tisky z jejich produkce měli distribuovat ilegální prodejci, takže se tyto tisky mohly dostat do rukou doslova každému. Prodávaly je často ženy, jež ovšem ve svých stáncích vedle tisků nabízely hlavně jiné zboží. Novinkou byli tzv. běžci (*Laufer*), kteří rychle procházeli domy a přitom vyvolávali, jaké tisky mají na prodej: modlitby, písně, válečné zprávy apod.[284]

Hlavním terčem stále represivnější politiky byla rostoucí autonomie literatury všeobecně a zejména beletrie, která se v očích cenzurního aparátu stávala symbolickým zdrojem nespoutaného myšlení. Z tohoto úhlu pohledu bylo především nutné diferencovat přístup k literární komunikaci. V režimu paternalistické cenzury neexistovala univerzální definice „dobré“ literatury. „Užitečnost“ textů byla vždy posuzována s ohledem na cílové publikum, konkrétně na základě poněkud schematizované představy o úrovni jeho

276) Dvorský dekret z 27. 3. 1792, tamtéž, sv. 1, s. 30–31, č. 18, zde s. 30.
277) Dvorský dekret z 9. 2. 1793, tamtéž, sv. 2, s. 23–24, č. 15, nese název „Vorsorge zur Aufrechterhaltung der bürgerlichen Ruhe und Ordnung“.
278) Tomáš Hlobil: *Výuka dobrého vkusu jako státní zájem. Počátky pražské univerzitní estetiky ve středoevropských souvislostech 1763–1805*, Praha, Togga – Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2011, s. 36–37.
279) Dvorský dekret z 27. 3. 1792, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 30–31, č. 18, zde s. 30.
280) Dekret dvorské kanceláře z 12. 10. 1792, tamtéž, sv. 1, s. 184–185, č. 94.
281) NA, PG, knihy 13–14, indexy pro léta 1792–1794 a 1795–1798, sign. 15e (č. 269 a 356 ex 1793, cenzurování novin importovaných poštovní cestou), sign. 16 (č. 355, 403, 420, 421, 424, 430, 437, 445 ex 1793, zákaz některých francouzských novin), sign. 16 (č. 1802 a 1913 ex 1797, zákaz frankfurtských novin).
282) NA, PG, kniha 13, index pro léta 1792–1794, sign. 15e, č. 469, 774; 453, 468 ex 1794.
283) Tamtéž. Zákaz domácích tiskáren byl krátce poté obnoven dvorským dekretem z 9. 2. 1793, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 2, s. 23–24, č. 15, § 5.
284) Dvorský dekret („Erneuerte Censurs-Ordnung“) z 22. 2. 1795, tamtéž, sv. 6, s. 110–122, č. 25, zde s. 111.

vzdělání, jeho sociálním postavení a schopnosti správně, tj. loajálně interpretovat kritické nebo přímo „kacířské“ texty, které mohly ohrožovat bohem daný tradiční řád[285] stavovské společnosti. Určitá kniha či informace tak mohla být užitečná pro kompetentního čtenáře, nekompetentní čtenář jí mohl porozumět „nesprávně“, nebo mohl dokonce „nebezpečné“ výpovědi uvěřit. Proto byl přístup k zakázaným politickým novinám regulován na základě zvláštních povolení (*erga schedam*). Léta 1790–1810 charakterizuje tendence omezovat přístup k četbě neelitním vrstvám, které byly vzhledem k chybějícímu vzdělání vnímány jako náchylnější vůči nebezpečným myšlenkám. Diferenciační snahy však necílily přímo na čtenáře, ale na distribuční kanály, které neelitní čtenáři používali. Tato úvaha zřejmě nebyla nijak nová; v posledním desetiletí osmnáctého století a v prvním desetiletí století devatenáctého jí však nastíněný dobový kontext přidal na aktualitě a výbušnosti. Literatura pro širší vrstvy se navíc značně diferencovala. Již nebyla pouhým součtem náboženské literatury a knížek lidového čtení; spektrum populární četby nyní sahalo od periodik přes zmíněné tradiční žánry až po jednoduše psanou, napínavou nebo sentimentální beletrii. Nahradit tyto různé a velice dynamické typy potenciálně nebezpečné četby správnými bylo takřka nevyřešitelným problémem.

Upřednostnění elitního čtenáře před čtenáři náhodnými či méně vzdělanými představovalo měkčí podobu regulace, založenou na ekonomických parametrech (zákaz reklamy), intelektuálních kompetencích (regulace možností opatřit si informace) a sociální příslušnosti (získání informací díky sociálním vazbám). Vzhledem k tomu, že ve sledovaném desetiletí došlo zároveň k opětovnému zákazu zveřejňování seznamů zakázaných děl a naopak se směly zveřejňovat seznamy děl povolených, lze říci, že jeden z cílů cenzury devadesátých let představovalo omezení veřejných informací o zakazovaných tiskovinách, které by mohly být na trhu. S tím souvisela i větší míra regulace obsahu knihkupeckých katalogů a pokles jejich celkového počtu. Ten si můžeme vykládat tak, že knihkupci začali dávat přednost inzerování menšího množství (povolených) knih v cenzurovaných novinách, aby pro tyto tituly získali velkou publicitu a neriskovali přitom střety s cenzurou. Můžeme jen odhadovat, zda se prodej zakázaných knih výrazněji snížil, nebo zda se naopak rozvinul ve formě černého trhu.

Zároveň se zostřil dohled nad seznamy knih v novinách. Roku 1797 mocnář „ráčil rozhodnout, že ona část učených novin a jiných periodických děl, která na veřejnosti jen šíří seznamy zakázaných děl, určené pouze pro revizní, krajské a celní úřady“, bude přístupna již jen na základě individuálního povolení (*erga schedam*).[286] Prodej děl s omezeným povolením, nebo dokonce ilegální prodej děl zcela zakázaných se patrně odehrával přímo v obchodě při styku knihkupce se zákazníkem (i když explicitní doklady o takovém prodeji nemáme).

285) Viz Roger Bauer: *La réalité, royaume de Dieu. Études sur l'originalité du théâtre viennois dans la première moitié du XIXe siècle*, München, Max Hueber 1965, s. 29–34. Autor zdůrazňuje víru v to, co je, tj. v bohem daný řád, jako základní rys myšlení v habsburské monarchii zejména po postupném rozčarování z josefinismu po Francouzské revoluci.

286) „Se. Majestät haben zu entschließen geruhet, daß die Hälfte der gelehrten Zeitungen und anderer periodischen Werke, welche die nur für die Revisions-, Kreis- und Mauthämter bestimmten Verzeichnisse der verbothenen Bücher im Publikum verbreiten, nur erga Schedam zuzulassen seyn.“ NA, ČG–P, 1796–1805, kt. 4052, kt. 2364, sign. 102/83, Prokop Lažanský českému guberniu, Vídeň 13. 3. 1797, č. 8951/285. Podobně tamtéž, č. 9077/980: „Beschränkung der gelehrten Zeitungen, und anderer periodischen Schriften“.

Nedůvěra státu se však netýkala pouze neelitních čtenářů, ale také učenců. Dohled byl na konci 18. století rozšířen i na vědecká díla, jmenovitě na univerzitní teze, které byly předkládány k veřejné obhajobě. Studijní dvorská komise ve Vídni dostala cenzurování těchto učených pojednání na starost, což František II. považoval „s ohledem na dobové okolnosti" za nutné.[287] Tento fakt naznačuje, že aliance mezi mocenskou a intelektuální elitou, která tvořila jakýsi základ josefinského uvolnění, se již začala rozpadat.

Pražská cenzurní praxe (na základě seznamů cenzurovaných knih)

Na základě revizních seznamů již vytištěných, až na vzácné výjimky zahraničních knih lze vysledovat dvě tendence cenzury v devadesátých letech 18. a v první dekádě 19. století: jednak sociální odstupňování regulace a jednak postupné soustřeďování posuzování knih (a tedy udělování cenzurních verdiktů) do Vídně. Za léta 1790–1816 máme k dispozici osm knižních rejstříků cenzurovaných děl za jednotlivé roky,[288] další roční soupisy zhotovené pražským knižním revizním úřadem se patrně nedochovaly. V následujícím výkladu se opíráme o analýzu seznamů knih za roky 1790 a 1799;[289] shrnujeme ji s ohledem na proměnu cenzurního systému.

Tuzemská produkce logicky nemohla být předmětem revize, poněvadž podléhala předběžné cenzuře. Až po dokončení recenzurování v roce 1803 lze v revizních seznamech narazit na několik málo tuzemských tisků (s ohledem na jejich přetisk); u nich se v rejstřících mohou vyskytnout také posudky známé z předběžné cenzury jako například *omissis deletis admittitur*, tj. že se dílo smí přetisknout po vynechání určitých závadných míst. Podobná situace mohla pak nastat v případě produkce z částí monarchie přechodně obsazených francouzským vojskem, kde se mohly produkovat tisky neslučitelné s rakouským cenzurním řádem. Předmětem omezení nebo zákazu se tedy na začátku 19. století mohly stát tisky, které byly sice „tuzemské", ale vznikly v jiném hodnotovém rámci – josefinském nebo napoleonském.

Existence pražského knižního revizního úřadu umožňovala, aby byly místním knihkupcům vydány a do distribuce uvolněny ty knihy, které byly podle stávajících pravidel očividně nezávadné, a to i v případě, že je vídeňská cenzura dosud neposoudila. Ve foliantech jsou tyto tituly označeny černě psanou zkratkou *pas.* (tj. prozatím povoleno). Na základě tohoto typu povolení mohla být kniha prozatímně povolena a legálně prodávána i předtím, než se objevila na vídeňských seznamech, což trvalo podle dat připsaných k bibliografickým záznamům jeden až tři měsíce. Pokud se kniha pražskému úřadu jevila jako podezřelá, byla v Praze označena červenou zkratkou *Susp*[*ectus*] nebo *s. p.* Takový titul byl tedy prozatím zakázán – teoreticky mohl být odeslán do Vídně k posouzení, nebo

287) Dvorský dekret z 28. 1. 1795, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 6, s. 21, č. 12.

288) NA, PG, knihy 202 (1790), 203 (1795), 204 (1798), 205 (1799), 207 (1801), 208 (1803), 209 (1812), 210 (1816).

289) Claire Madl, Michael Wögerbauer: „Censorship and Book Supply", in Ivo Cerman, Rita Krueger, Susan Reynolds (eds.): *The Enlightenment in Bohemia. Religion, Morality and Multiculturalism*, Oxford, Voltaire Foundation 2011, s. 69–87; též Claire Madl: „Šíření informací o Francouzské revoluci v Čechách: veřejné mínění, politická moc a ekonomický faktor", in Claire Madl, Daniela Tinková (eds.): *Francouzský švindl svobody. Francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích*, Praha, Argo 2012, s. 33–58.

pražský úřad opět čekal, až se kniha objeví v některém ze seznamů rozesílaných z Vídně do provincií dědičných zemí.

Posudek pražské cenzury s verdiktem *pas.* byl obvykle nahrazen plně platným vídeňským *admittitur*, jen v několika málo případech naopak vídeňská cenzura posoudila danou knihu přísněji. Příklad výrazné neshody mezi Prahou a Vídní představoval pařížský cestopis Švýcara Ulricha Hegnera,[290] který líčení své poznávací cesty soustředil zejména na oblast umění, v některých pasážích však komentoval i politické a společenské poměry ve Francii v období následujícím po revolučním teroru. Zatímco v prosinci 1803 vídeňská cenzura označila tuto knihu verdiktem *erga schedam*, v Praze se tou dobou již několik měsíců volně prodávala na základě verdiktu *pas.*

Seznamy cenzurovaných knih z let 1790–1800 naznačují jednak jistý posun k restriktivnější cenzurní praxi, jednak postupující centralizaci cenzury. Roku 1790 nebyla pětina knih, které pražští knihkupci inzerovali ve svých katalozích, vůbec předložena vídeňské cenzuře, a to přesto, že právě Vídeň měla mít podle nařízení Josefa II. z roku 1781 na cenzuru všech důležitějších knih – dovážených i původních – monopol. Na konci století se situace změnila, k cenzurnímu posouzení do Vídně nebyla zaslána již pouze desetina knih. Důvodem tohoto posunu může být skutečnost, že se ve Vídni a v Praze vyskytovalo více identických knih a současně může změna naznačovat zlepšení komunikace mezi pražskými úřady a vídeňskou centrálou. Zřetelnou centralizaci dokládá také fakt, že zatímco v roce 1790 pražský cenzurní úřad předběžně povolil více než polovinu knižních titulů (58 %) s verdiktem *pas.*, na konci století byl u tří čtvrtin povolených knih uveden rovnou vídeňský verdikt.

Sílící restrikci lze ve sledovaném desetiletí sledovat na několika úrovních. Především vzrostl počet zakázaných knih (*damnatur*, *nec erga schedam*, *susp.* nebo *s. p.*) z 5 na 21 %, zatímco podíl knih s omezením (*erga schedam*, *transeat*, *toleratur*) se zvýšil z 11 na 18 %. Tato čísla však mohou sloužit pouze orientačně, vztahují se totiž na všechny položky seznamů bez ohledu na téma. Přístup k některým oblastem zůstal v posledním desetiletí 18. století beze změny. Jak na začátku, tak i na konci desetiletí činil v rámci právnických a historicko-politických děl podíl zakázaných spisů 18 %, pravděpodobnost zákazu přitom stoupala s aktuálností díla: historických a politických děl týkajících se současnosti bylo zakázáno 30 % v roce 1790, respektive 35 % v roce 1799. Mnohem dramatičtější byl nárůst zákazů děl beletristických, především románů (z 20 na 37 %). Posuzování krásné literatury patrně také ovlivňoval oficiální boj proti pověrčivosti, falešným a matoucím zprávám, který se již v osmdesátých letech – jak jsme uvedli výše – obracel proti lidové zbožnosti, stejně jako proti podvodným návodům typu příruček, jak snadno zbohatnout. Z dobového hlediska do této kategorie spadaly i tradiční knížky lidového čtení a v devadesátých letech často i prózy s (pseudo)středověkými náměty, které bychom dnes přiřadili k hrůzostrašné romantice (*Schauerromantik*).

Ještě viditelnější nárůst zákazů pozorujeme u periodik: roku 1790 jich bylo zakázáno 17 %, roku 1799 41 %. Jak ukážeme dále, představovalo uzavírání čtenářských kabinetů a zákaz čtení a veřejných diskusí o novinových zprávách silnou ekonomickou, a tudíž

290) Ulrich Hegner: *Auch ich war in Paris*, Winterthur, Steiner 1803. Záznam se nachází v NA, PG, kniha 208 (1803), pod heslem „Auch“.

Rejstříky knižního revizního úřadu Abecední soupisy úřadu obsahovaly výčet všech knih, které v příslušném roce prošly cenzurou. S jejich pomocí pracovník knižního revizního úřadu kontroloval i zásilky dovážených knih, kterých byla většina. Rejstříky tak zahrnují takřka výlučně knihy, které byly tištěny v zahraničí. Jednotlivé folianty byly rozvrženy podle abecedy tak, aby ke každému písmenu bylo možné doplnit tituly, které se v soupisu cenzurovaných knih doposud neobjevily. Podobně se postupovalo také v rámci jednotlivých liter, aby knihy mohly být doplňovány zhruba v abecedním pořádku. Položky seznamů se však nezařazovaly důsledně podle jména autora, i když byl tento princip na konci 18. století již obvyklý. Vzhledem k tomu, že ve sledovaném období kolovala řada anonymních či alonymních děl, byly knihy často řazeny podle prvního podstatného jména v názvu. Například odborná díla Friedricha Schillera (byl profesorem historie na jenské univerzitě) najdeme pod jeho příjmením, avšak Schillerovo drama *Don Carlos* se nachází pod písmenem „D". Dále je černým inkoustem uveden název díla, místo a rok vydání. V samotných posudcích, které se nacházejí na pravém okraji stránky vedle bibliografického záznamu, se používal jak černý, tak červený inkoust. Existují případy, kdy byl zaznamenán jediný platný verdikt – uvádí se v podobě „verdikt: původce: datum". Není-li původce uveden, jednalo se zřejmě o verdikt pražské cenzury. Jinak je totiž uvedena zkratka „a. A.", tj. *ad aulam* (ode dvora), jež značí, že byl do rejstříku přepsán verdikt z vídeňských seznamů. Jsou-li uvedena dvě rozhodnutí, má to pražské vždy dřívější datum než vídeňské, které jej dodatečně nahrazovalo.

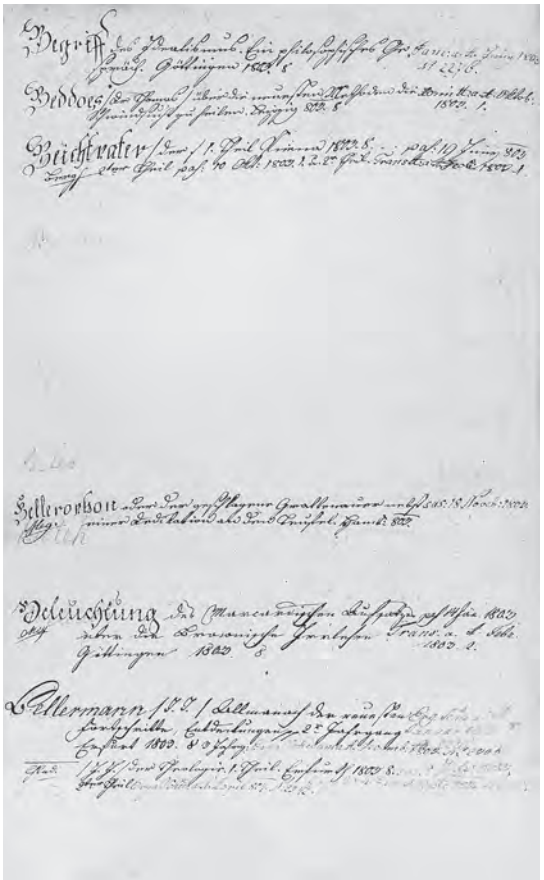

Zdroj: NA, PG, kniha 208 (1803).

i sociální regulaci přístupu k periodikům. Podobný trend lze pomocí cenzurních seznamů pozorovat rovněž na úrovni cenzurních verdiktů, které stále častěji přístup k periodikům regulovaly podmínkou zvláštního povolení (*erga schedam*); mezi posuzováním politických a literárních aspektů přitom neexistovaly zřetelné rozdíly.

Tematická analýza seznamů tedy potvrzuje obraz byrokratického aparátu, jenž měl za cíl budovat jednotnější veřejnost připravenou plně podporovat stát. Revizní aparát vyřazoval vše, co tomuto cíli neodpovídalo, nebo co mu přímo odporovalo, ať již se jednalo o „zpátečnickou" nebo „zmatenou" náboženskou literaturu, o politické protimonarchistické pamflety nebo o obscénní spisy.

Z analýzy cenzurních seznamů lze však zároveň vyvodit závěr, že cenzurní praxe v rostoucí míře zohledňovala i cílového čtenáře dané publikace, přesněji řečeno, že verdikty

byly vydávány na základě implicitní představy o čtenářích a jejich schopnosti daný text číst „správně“. Vycházelo se z předpokladu, že k zamezení přístupu k závadnému textu postačí, když čtenář z periferie literární komunikace nebude na text upozorněn inzercí (*transeat*). Precedentem byl původně verdikt pro „bezvýznamné brožury“, k nimž podle předpokladu nacházeli cestu pouze čtenáři, kteří o ně mají skutečný zájem.[291] Právě tento mírný typ zákazu byl postupem času reinterpretován přísněji, takže od dubna 1794 již nemělo „být povoleno vyvěšování knih v knihkupectvích ani jejich veřejné vystavování“.[292]

V letech 1813 a 1816 zaznamenával pražský cenzurní úřad takřka již jen knihy, které byly dříve posouzeny ve Vídni. Zdá se tedy, že se po roce 1810 podařilo prosadit centralizaci cenzurního systému tak, jak to měl kdysi na mysli Josef II.

Ekonomická, vzdělanecká a jazyková diferenciace přístupu k četbě

Od konce josefinského desetiletí se natrvalo prosadilo zdanění levných domácích tiskovin formou kolku, které mělo dvojí smysl: získat více prostředků pro státní pokladnu a současně fungovat jako nástroj ekonomické regulace literatury. Kolkovné tak lze chápat jako součást sociální regulace laciné domácí četby pro lidové vrstvy, jež se děla prostřednictvím ekonomického znevýhodnění uplatněného na vybrané typy publikací a média. Dvůr si byl potenciálních restriktivních dopadů těchto nástrojů vědom, a tak například císař Leopold II. vyňal „písně k povzbuzení lidu“ z povinnosti „kolku, který by jejich nízkou cenu zdvojnásobil, a působil tak jako zákaz“.[293] Naopak u novin bylo o dva roky později připomenuto, že mají být důkladně sledovány, protože „jsou k dostání za nízkou cenu, a tím často čteny celou veřejností i nejnižšími vrstvami včetně sedláků“.[294] Tento typ regulace se ostatně uplatňoval již za vlády Marie Terezie, kdy kalendáře nesměly být „pod pokutou 10 zlatých za kus prodávány bez povinného kolku“.[295]

Kolkování vybraných typů tisků nařídil Josef II. koncem roku 1789, souběžně s opětovným zavedením povinné předběžné cenzury rukopisů. Hodlal tímto způsobem učinit přítrž nekontrolovatelnému nárůstu drobných polemických spisů. Své kroky zdůvodňoval tím, že vybrané peníze budou použity ve prospěch vzdělávacích institucí.[296] Kolkovné se mělo vztahovat na „noviny, časopisy, deníky a týdeníky, brožurky a jednotlivé komedie“. Peníze nakladatelé měli platit na kolkovacím úřadě nebo v případě dovezených tisků na

291) Dvorský dekret z 20. 12. 1786, NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, dvorská kancelář (Jan Rudolf hrabě Chotek) českému guberniu 20. 12. 1786.
292) Dvorský dekret ze 14. 4. 1794, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 4, s. 55–56, č. 38, zde s. 56.
293) Dvorský dekret z 28. 2. 1790, Joseph Kropatschek (ed.): *Sammlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des König Leopold des II. in den sämmentlichen K. Erblanden erschienen sind, in einer chronologischen Ordnung*, Wien, Johann Georg Moesle 1792, sv. 1, s. 29, č. 10. Jedná se o reakci na guberniální zprávu z 21. 1. 1790, srov. NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1.
294) Dekret dvorské kanceláře z 12. 10. 1792, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 184–185, č. 94, zde s. 185.
295) Dvorské rozhodnutí dané ve Vídni 18. 9. 1778, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 8, s. 211–212, č. 2025.
296) Dvorský dekret z 11. 5. 1789, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 17, s. 630–636, zde s. 630. Finanční prostředky získané formou kolků měly být použity „k zakládání pedagogií neboli ústavů pro vzdělávání školních učitelů“, tamtéž, s. 636. Čeští knihkupci a knihtiskaři marně žádali o zmírnění a upřesnění nařízení.

poštovním úřadě. Periodika byla zdaněna půlkrejcarem za kus, malé spisy jedním krejcarem za každý započatý arch a exemplář. Od těchto poplatků měly být osvobozeny jen větší knihy a knižní oznámení. Povinnost systematicky kontrolovat kolkování a dodržování cenzurních předpisů měl knižní revizní úřad. Opatření směřovalo proti méně vzdělaným a chudším čtenářským vrstvám, a to v čase, v němž byla zvláště integrace těchto čtenářů (v některých dokumentech se hovořilo i o „póvlu“)[297] do literární veřejnosti pociťována jako stále nebezpečnější. Přísná cenzura se zároveň vztahovala i na obrazový doprovod knih, tedy na „všechny viněty nebo jakékoli mědirytiny a dřevoryty“.[298] Přístup k levnější, populárnější a snáze srozumitelné četbě byl tedy regulován jak policejně, tak ekonomicky.

O tom, co vše spadalo do kategorie tisků určených ke kolkování, měla v případě pochybností individuálně rozhodnout dvorská cenzurní komise.[299] Tato možnost odvolání mohla mít za následek výrazný nárůst vynaložené práce, ale i to patřilo k diferenciaci veřejnosti. Elitní publikum takto mohlo vyjednávat výjimky pro další „prospěšné“ časopisy. Týden předtím, než kolkování vstoupilo v platnost, byly totiž zveřejněny výjimky platné pro „ty časopisy, které obsahují užitečné inzeráty nebo příspěvky prospěšné říši a vzdělanosti“.[300] Některé byly přímo jmenovány: *Journal Encyclopédique*, *Journal de Physique*, *Esprit de Journaux*, *The Monthly Review*, *Allgemeine Litteraturzeitung*, *Jenaer* a *Göttinger gelehrte Anzeigen*, *Der Teutsche Merkur*, *Deutsches Museum*. Pražský profesor estetiky August Gottlieb Meißner zpětně referoval Georgu Joachimu Göschenovi, lipskému nakladateli časopisu *Neues deutsches Museum* (od roku 1789), že přesvědčil cenzora, aby tento titul zaznamenal jako užitečný časopis, ale že nemůže ručit za to, že to tak zůstane.[301]

Kromě různých možností, jejichž prostřednictvím mohli elitní čtenáři ovlivnit cenzurní pravidla, byla využívána také sociální hranice daná různým vzděláním a zejména rozdílnými jazykovými znalostmi. To ukazuje opatření vydané později: „Pokud budou do německé nebo jiné zemské řeči překládána cizojazyčná díla v c. k. zemích pouze tolerovaná, mají být všechna v tomto překladu zakázána.“[302] Po Francouzské revoluci tak byly na území monarchie francouzské knihy tolerovány, avšak jejich překlady nebo místní reedice se zakazovaly. Z tohoto rozporu vyplývá, že dohled nad čtenáři, kteří ovládali francouzštinu, a byli tudíž schopni číst dotyčné spisy v originále, nepokládali cenzoři za nezbytný; každý spis byl tedy posuzován s ohledem na svého implicitního čtenáře. Je pochopitelné, že podstatnou roli sehrával i žánr spisů. Tento diferencovaný přístup dosáhl maximální

297) Tak např. v dvorském dekretu („Erneuerte Censurs-Ordnung“) z 22. 2. 1795, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 6, s. 110–122, č. 25, zde s. 111.
298) Guberniální nařízení v Čechách z 22. 12. 1787, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 13, s. 544.
299) Dvorský dekret z 2. 7. 1789, v Čechách publikován 6. 7. 1789, tamtéž, sv. 17, s. 638–640.
300) Dvorský dekret z 12. 7. 1789, tamtéž, sv. 17, s. 637–638.
301) „Etwas Kleines habe ich gestern für Sie mit gethan. Es ist abermals hier die Rede, alle Journäle gemischten Inhalts zu stempeln. *Thalia*, *Merkur*, Archenholzens *Volkskunde* und *Museum* standen auf der Liste. Ich habe es beim Censor dahin gebracht, daß vortheilhaft für sie notirt worden ist, und hoffe: es wird nun dabei bleiben.“ August Gottlieb Meißner Georgu Joachimu Göschenovi 11. 10. 1789, in August Gottlieb Meißner: *„Ich Prosaist aber rede Wahrheit“. Briefe und Notizbücher 1776–1807*, ed. Michael Wögerbauer, Göttingen, Wallstein, v tisku.
302) Dvorský dekret z 20. 12. 1789, v Čechách publikován 29. 12. 1789, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller* […] *Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 17, s. 627.

míry díky rozdrobenosti individuálně udělovaných povolení číst zakázané spisy, které umožňoval verdikt *erga schedam*.

Dobytí Bastily a začátek Francouzské revoluce ostatně nevyvolaly okamžitou represivní reakci, nýbrž poměrně diferencovaná opatření zaměřená zejména na lidové vrstvy. Až v květnu 1792 bylo knižním revizním úřadům nařízeno, aby zasílaly do Vídně všechny dosud ještě nezaznamenané tisky nejen s francouzskými tématy, ale také spisy o Uhrách,[303] kde panovaly separatistické nálady a odkud později roku 1795 vzešlo tzv. spiknutí uherských jakobínů.[304] Nařízení se týkalo i obrázků, které se tehdy staly levným médiem. Předkládána měla být taková vyobrazení, která nepředstavovala pouhou podobiznu nebo jiný „lhostejný" předmět. Již roku 1793 totiž v Rakousku kolovaly mědirytiny, které zobrazovaly francouzského krále Ludvíka XVI. pod gilotinou.[305] Pozornost se přitom věnovala i nesrovnalostem v posuzování mědirytin mezi Prahou a Vídní.[306] Vídeň reagovala dalším centralizačním tlakem. Na území „uherských dědičných zemí" a Sedmihradska platilo nařízení, že pro přetiskování knih mají platit stejné vídeňské seznamy jako v českých a rakouských zemích.[307]

František II. vycházel z přesvědčení, že literatura může mezi lid šířit antirevoluční myšlenky a že má v tomto duchu vychovávat. Začátkem roku 1793 přímo vyzval k psaní protirevoluční propagandy pro lid: „bylo by dobré povzbuzovat jak pisatele novin, tak i učence, aby při vhodné příležitosti živým způsobem líčili negativní následky Francouzské revoluce a aby přitom používali především lidového slohu, který je pro každého snadno srozumitelný."[308] Nedávný výzkum ukázal, že jak německy, tak i česky píšící autoři z českých zemí tomuto požadavku do značné míry vyhověli.[309] Ukazuje to případ protirevolučního pamfletu Aleše Pařízka. V otázce jeho vydání však panovala i mezi cenzory neshoda. Proti vydání Pařízkova spisu *O svobodě a rovnosti městské, jaká jest, a co z ní pochází mezi Francouzi*[310] v češtině se argumentovalo mimo jiné i tím, že ani tyto konzervativní úvahy nejsou „pro českého sedláka" vhodné. Proti takovému náhledu se však ohradil F. F. Procházka, který upozornil, že „k Čechům patří také měšťané a duchovní".[311] Tento názor se pak zřejmě prosadil, neboť spis v roce 1793 vyšel. Německá verze pamfletu byla nejprve také povolena a následně patrně vytištěna, přesto však nikdy nebyla distribuována. V únoru 1794

303) Dvorský dekret z 15. 5. 1792, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 89–90, č. 47.
304) Viz Ernst Wangermann: *From Joseph II to the Jacobin Trials*, London, Oxford University Press 1959.
305) Dvorský dekret z 8. 3. 1793, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 2, s. 51–52, č. 34.
306) Odstranění těchto nesrovnalostí nařídila dvorská kancelář psaním z 19. 5. 1792, NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2365, sign. 115/262.
307) Dvorský dekret pro Uhry a pro Sedmihradsko ze 7. 2. 1794, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 4, s. 8–9, č. 8.
308) Dvorský dekret z 9. 2. 1793, tamtéž, sv. 2, s. 23–24, č. 15, § 4, zde s. 24.
309) Přehled těchto spisů a rozbor pojetí pojmů „svoboda" a „rovnost" v nich poskytuje Daniela Tinková: „Ohyzda na prodej a zmatení pojmů. Koncept svobody a rovnosti v protirevolučních brožurách z českých zemí (1793–1799)", in C. Madl, D. Tinková (eds.): *Francouzský švindl svobody*, cit. dílo, s. 101–142.
310) Aleš Pařízek: *O svobodě a rovnosti městské, jaká jest, a co z ní pochází mezi Francouzi; všem milým vlastencům národu českého k poučení a vejstraze sepsáno*, Praha, Kašpar Widtmann 1793.
311) Miroslav Hroch: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha, Mladá fronta 1999, s. 55.

byla zakázána a knihkupci Widtmannovi bylo vyplaceno odškodné 100 zlatých za náklad 600 kusů.[312] Jedná se tak o vzácný příklad následné konfiskace spisu v této době.

Obnovené cenzurní nařízení (1795): vítězství policejních zájmů nad ekonomickými

Ohledem na „dobu a okolnosti" argumentoval i cenzurní zákon z roku 1795, nazvaný „obnovené cenzurní nařízení". Zákonodárce si totiž byl vědom eroze jednotlivě vydaných předpisů pod vlivem každodenní praxe, toho, že „zákony ztrácejí svou sílu a že zneužívání ze ziskuchtivosti nebo pro jiné méněcenné účely se bude vyskytovat stále více, pokud se při prokázaných přestupcích promine trest".[313] Naproti tomu se doporučovalo „důsledné provádění" předpisů týkajících se výkonu cenzury (což se opakuje ještě jednou v roce 1801 v dekretu vydaném separátně pro haličské gubernium).[314] Císařská cenzurní politika usilovala o to, aby systém opět fungoval podle pevně daných pravidel, bez ohledu na postavení žadatele a na jiné, zejména ekonomické faktory, a snažila se vyloučit možné manipulace v cenzurním řízení, ke kterým zřejmě běžně docházelo a které z pochopitelných důvodů ani nešlo zcela odstranit. Tomu odpovídala také preambule naznačující varování z dobré vůle. Úkolem nařízení podle císařského dvora bylo „tiskaře a knihkupce uchránit před chybnými cestami ve vztahu k cenzuře" a především zabránit tomu, aby se pod záminkou neznalosti zákonů snažili cenzuru obcházet nebo jinak předstírat svou nevinnost.[315]

Na první pohled by se mohlo zdát, že obnovené cenzurní nařízení znamenalo zrušení josefinského cenzurního řádu.[316] Analýza cenzurní praxe však nasvědčuje, že Josefem zamýšlená centralizace cenzurní soustavy byla dokončena právě až v období vlády Františka II. (I.) a zůstala základem cenzury až do roku 1848.[317] Jako završení centralizačních tendencí se jeví období přelomu století, kdy na cenzurní komisi osobně dohlížel František II. (1798–1801)[318] a kdy se (od roku 1801) výkon cenzury etabloval pod policejním dvorským úřadem. „Policejní ministerstvo" bylo přímo podřízeno císaři; policejní prezidenti komunikovali přímo s prezidii zemských gubernií.

O tehdejší cenzurní praxi vypovídá příkaz zemským vládám, aby již nebraly ohledy na ekonomické důsledky případného zákazu činnosti těch knihkupců nebo nakladatelů, kteří se provinili proti cenzurním pravidlům; existenční dopady zákazu tedy měly být ignorovány. Tímto bodem se nařízení obracelo proti praxi josefinské cenzury. Pozornost se v tomto období dále soustředila na kolportéry knih a letáků. Právě podomní prodejci

312) NA, Policejní ředitelství Praha I, kt. 8, č. 336 ex 1794. D. Tinková: „Ohyzda na prodej a zmatení pojmů", cit. dílo, s. 117, uvádí sumu 1000 zlatých, což je však zřejmě omyl. Na titulním listu výtisku *O svobodě a rovnosti* z olomoucké knihovny (SVK 32.160, viz <http://db.knihopis.org/clav_img/OLOMOUC/32160_001.JPG>, přístup 22. 10. 2014), se uvádí cena 20 krejcarů za kus, tři kusy by tedy stály jeden zlatý, prodejní cena 600 kusů by byla tedy 200 zlatých, výrobní cena spíše 100 zlatých.
313) Dvorský dekret („Erneuerte Censurs-Ordnung") z 22. 2. 1795, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 6, s. 110–122, č. 25, zde s. 110.
314) Dekret pro Západní Halič, vydaný haličskou dvorskou kanceláří, z 10. 6. 1801, tamtéž, sv. 16, s. 99–102, č. 32.
315) Dvorský dekret („Erneuerte Censurs-Ordnung") z 22. 2. 1795, tamtéž, sv. 6, s. 110–122, č. 25, zde s. 110.
316) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 112.
317) F. Hadamowsky: „Ein Jahrhundert Literatur- und Theaterzensur in Österreich", cit. dílo, s. 296.
318) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 132.

nejlevnějších (a tedy nejpřístupnějších) tiskovin, zejména „modliteb, písní, válečných zpráv a podobně“,[319] měli být podle preambule cenzurního nařízení spolu s jejich autory bez výjimky trestáni žalářem; soustředění zájmu cenzurních orgánů tímto směrem bylo odůvodňováno tím, že je třeba brát ohled na mravní závadnost tisků. Jedinými místy prodeje tisků měly být veřejné obchody. Vedle těchto dvou hlavních bodů cenzurní nařízení potvrzovalo zákaz pašování knih a zákaz prodeje knih zakázaných nebo označených *erga schedam* (ty mohly být zájemcům vydávány jenom na základě zvláštního povolení, jež mohlo vystavit pouze gubernium). Za první přestupek hrozila pokuta, při jeho opakování už ztráta živnosti. Zakázané knihy měly být zaznamenány a vyvezeny během šesti měsíců do zahraničí, jinak propadaly konfiskaci.

Cenzurní nařízení znovu připomínalo správný postup při cenzurování, který jsme vylíčili již v synchronní části našeho výkladu. Za případný tisk bez povolení hrozily podle obnoveného cenzurního nařízení až nereálně přísné tresty: celý náklad včetně sazby měl být zničen, viník měl obratem ztratit živnost a buď zaplatit vysokou pokutu 50 zlatých za každý distribuovaný exemplář, nebo měl být potrestán náhradním žalářem. Spíše než realitu však tyto hrozby odrážejí rozšířenost nepovoleného tisku a obvyklé obranné strategie. O nich svědčí mimo jiné dovětek o nepřijatelnosti výmluv, že vyšetřovaný údajně knihy neprodával, ale daroval nebo směňoval, že je tiskl pro zahraničního zákazníka či pro export, že šlo o omyl zaměstnanců apod. Zajímavý je také pokus zabránit přímému kontaktu žadatelů s cenzory. Cenzoři nyní nesměli přijímat spisy od konkrétních zájemců a ti si nesměli cenzora sami vybírat, oslovovat ho či na něm požadovat revizi původního rozhodnutí (§ 7). Stejná pravidla jako pro rukopisy platila i pro přetisky nebo nová tuzemská vydání. Předpis zakazoval tisknout v zahraničí rukopisy, které byly podány do cenzury v tuzemsku, nebyly však dosud vyřízeny nebo nebyly povoleny k tisku. Opět přitom neměly být akceptovány výmluvy, že se rukopis dostal do zahraničí bez vědomí svého původce (§ 10). Podobné zákazy opatřování spisů tištěných v zahraničí tuzemským místem vydání se ostatně objevují ještě kolem roku 1800. Předpisem z února 1795 bylo dále zakázáno zřizování a provozování tiskových lisů a tajných tiskáren neoprávněnými osobami (§ 12). K cenzurování musely být poskytnuty také mědirytiny a mapy (§ 13), stejně jako katalogy a inzerce knih (§ 14–15). V neposlední řadě se nařízení věnovalo šíření knih z kategorie *erga schedam* mezi další čtenáře; takový přestupek měl být stíhán pokutou 50 zlatých (§ 16). Poslední dva paragrafy reflektovaly dosavadní praxi knižního revizního úřadu. Žadatelé podle nich mají se zaměstnanci tohoto úřadu jednat slušně a nehádat se s nimi; adresátem všech písemných stížností má být výlučně gubernium (§ 17). V závěru nařízení bylo konstatováno, že předstírání neznalosti pravidel a vůbec veškeré pokusy o podvádění, poskytování nejasných údajů a protizákonné jednání se budou trestat.

Cenzurní regulace prostorů čtení a emotivní literatury

Od roku 1797 se zároveň systematicky zužoval prostor pro masovou (a tedy snadno dostupnou) četbu na veřejných místech, kde čtenáři mohli také diskutovat o textech. Zejména se jednalo o periodický tisk, který přinášel čerstvé válečné zprávy, a tím v očích

319) Dvorský dekret („Erneuerte Censurs-Ordnung“) z 22. 2. 1795, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 6, s. 110–122, č. 25, zde s. 112.

vládních činitelů představoval největší riziko, protože obyvatelstvo mohlo z jeho stránek získat neloajální představy a ideje.

Není patrně náhoda, že se první zmínka o podílu policie na výkonu cenzury objevuje v souvislosti s novinami: „všem úřadům a zejména policii budiž připomenuta ostražitost vůči novinářství“.[320] Opatření bylo ještě jednou připomenuto necelé dva měsíce poté s dovětkem, že úřad má komunikovat i přímo s redaktorem, aby se vyvaroval „pohoršlivých článků“.[321] Podobný problém zřejmě představovalo pašování zahraničních novin.[322]

Ke zpřísňování cenzury docházelo i na úrovni regulace míst literární komunikace. Nařízení Františka II. z 12. září 1798 oznamovalo, „že v kavárnách a jiných veřejných místech nesmějí být ke čtení drženy žádné literární noviny nebo letáky s výjimkou povolených politických novin“.[323] Cenzura domácích deníků – patřily sem mimo jiné *Krameriusovy císařské královské vlastenské noviny*, *C. k. pražské poštovské noviny*, *Brünner patriotisches Tagblatt*, *Prager neue Zeitung* a *Prager Postamtszeitung* – byla vždy problematická z důvodu požadavku na včasné vyřízení. Noviny se proto cenzurovaly pouze zběžným způsobem, ale spoléhalo se také na sebekontrolu majitelů a redaktorů; od roku 1802 pak směly provinciální noviny přebírat politické zprávy již pouze z centrálních vídeňských novin.[324] Redaktoři věděli, že jejich noviny budou povoleny pouze za podmínky, že „duch těchto listů“ a „otištěné články neporušují nestrannost a stávající neutralitu“. Noviny, které seznam neuváděl, jako *Courrier de Londres* nebo *Le Moniteur*, byly k dostání pouze na povolenku, což platilo také pro karikatury a mědirytiny vztahující se k současnému dění.[325]

Dalším krokem upravujícím dohled nad literární komunikací bylo uzavření čítáren, označovaných v úřední mluvě jako „místa literárních schůzí, jež mohou být navštěvována po zaplacení zvláštního vstupného“.[326] Od doby prvních povolených čítáren v osmdesátých letech 18. století bylo povinností jejich provozovatelů sestavovat katalogy nabízených knih a ty pak nechat cenzurovat.[327] V Praze získal oficiální privilegium na provozování čítárny jako jediný již zmíněný podnik Andrease Gerleho, jenž také pravidelně vydával katalogy knih, které se prodávaly na aukcích uskutečňovaných v prostorách čítárny. Privilegium ovšem neznamenalo, že Gerleho podnik neměl žádnou konkurenci, na podobném principu jako čítárny fungovaly i kavárny, a dokonce i obchody s lahůdka-

320) Dekret česko-rakouské dvorské kanceláře z 19. 3. 1798, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 12, s. 44–45, č. 21, zde s. 45.
321) Dekret česko-rakouské dvorské kanceláře z 3. 5. 1798, tamtéž, s. 108, č. 34.
322) Dekret česko-rakouské dvorské kanceláře z 31. 5. 1798, tamtéž, s. 175, č. 46, kterým se obnovují zákazy z 23. 5. 1793 a 20. 8. 1796.
323) Policejní prezident hrabě Pergen toto nařízení připomíná ve svém dopise adresovaném českému zemskému guberniu ze dne 29. 10. 1801, NA, PG, 1791–1806, kt. 255, sign. 16, č. 2055 ex 1801.
324) NA, ČG–P, 1796–1805, kt. 4051, č. 6200/1026, dvorská kancelář českému guberniu, 25. 4. 1803.
325) „Die Erlaubniß […] hat jedoch nur solange zu dauern, als der Geist dieser Blätter sich nicht verschlimmert, und die aufgenommenen Artikel nicht gegen die Unpartheylichkeit und gegen die bestehende Neutralität fortgesetzt anstossen.“ AVA, PH, kt. 123, sign. H 24 ex 1804, psaní policejního dvorského úřadu ze 4. 3. 1804.
326) „Lesekabinete sind literarische Versammlungsorte gegen eine bestimmte Eintrittsgebühr“, cit. dle Josef Volf: „K dějinám veřejných půjčoven knih v Čechách do roku 1848“, *Kniha* 1, 1919/1920, s. 1–4, 20–22, 33–35, 44–47, 69–73, 82–84, zde s. 47.
327) Srov. psaní vídeňského cenzora von Geblera, NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 727, sign. G5/1, výtah z protokolů rukopisů od 2. do 10. 4. 1782, 1. bod protokolu.

Případ kavárny U Modrého hroznu Policejní prezident hrabě Johann Anton von Pergen objevil roku 1801 v oficiálních novinách *Wiener Zeitung* inzerát s názvem *Caffeehaus-Nachricht* pražské kavárny Zur Blauen Weintraube. V jeho textu se uvádělo, že „cizinec i místní usedlík zde může ukojit veškerou svou politickou zvídavost. Jsou zde neustále k dispozici nejzajímavější novinové listy a periodické spisy, a jejich rozmanitost a počet jsou pozoruhodné." Z toho Pergen ve své zprávě šéfovi pražského gubernia z 29. října 1801 vyvodil, „že výše zmíněná kavárna slouží jako čtenářský kabinet, kde mohou hosté číst kromě politických novin také literární časopisy". S poukazem na dvorské nařízení z 12. září 1798, „že v kavárnách a na dalších veřejných místech nemají být vyjma povolených politických novin k dispozici žádné literární časopisy a letáky", proto požádal pražské gubernium, „aby v souladu s nejvyššími zájmy bez prodlení podniklo nezbytné kroky jak ve výše zmíněné kavárně, tak i na dalších veřejných místech v Praze, kde jsou podobné periodické tisky, literární časopisy a letáky drženy". Dne 4. listopadu si gubernium od pražského městského hejtmanství vyžádalo detailní zprávu o periodikách v příslušné kavárně i na veřejných místech v Praze. Výsledek kontroly byl ovšem negativní. Městské hejtmanství ujistilo gubernium, že se v kavárně žádná nepovolená periodika nenacházejí a že tedy o tom, že by kavárna sloužila jako nepovolený čtenářský kabinet, nemůže být ani řeč. Pergenovo podezření přitom nepřímo potvrzují další zdroje – pražský lékař Jan Theobald Held o čtyřicet let později ve svých pamětech zachytil, že v kavárně Zur Blauen Weintraube byly kolem roku 1800 nahlas předčítány novinové zprávy o probíhající válce.

Zdroj: NA, PG, 1791–1806, kt. 255, sign. 16, č. 873 a 2055 ex 1801 a č. 696 ex 1802; Josef Volf: *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách do r. 1848*, Praha, Obec pražská 1931, s. 11; LA PNP, Jan Theobald Held, Daten zu meinem künftigen Nekrolog; *Wiener Zeitung* 1801, č. 86, 28. 10., s. 3871.

mi.[328] Od roku 1790 byl návyk čtení na veřejném místě (tj. v čítárnách) stále oblíbenější. Důvodem popularity čítáren mohlo být i to, že oproti knihovnám vzdělaneckých institucí, jež představovaly elitní místa vzdělanosti, se veřejné čítárny stávaly i centrem zábavy, kde měli čtenáři kromě četby k dispozici i biliard a další hry.

O existenci nepovolených čítáren svědčí příklad plzeňského Josefa Kavky. V červnu 1791 protestoval tamní knihkupec Josef Jan Morgensäuler proti tomu, že Kavka již více než rok nelegálně provozuje čítárnu. Kavka pak musel zaslat katalog svých knih do Prahy, kde ho knižní revizní úřad upozornil, že některé jím nabízené knihy jsou zakázány. Jednalo se například o knihy radikálního osvícence Carla Friedricha Bahrdta,[329] protiklerikální spisy Karla Hellmanna[330] nebo o romány pražského spisovatele a nakladatele Johanna Friedricha Ernsta Albrechta, jehož produktivní hře se zákazem erotiky a jeho překračováním se věnuje případová studie.[331] Kromě těchto celkem sedmi zakázaných knih byl Kavkův katalog schválen včetně českých knih, o kterých bohužel nic bližšího nevíme. V únoru 1792 se Kavka omlouval tím, že uvedené zakázané tituly v Plzni ještě ani neměl, ale že si je vybral podle katalogu Schönfeldova a Meißnerova knihkupectví, kde je teprve hodlal pořídit.[332]

328) Viz J. Volf: *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách*, cit. dílo, s. 4–15.
329) Carl Friedrich Bahrdt: *Ala Lama oder der König unter den Schäfern, auch ein goldner Spiegel*, Frankfurt – Leipzig, b. n. 1790; týž: *Alvaro und Ximenes, ein spanischer Roman*, Halle, Francke und Bispink 1790.
330) Karl Hellmann: *Das Opfer der Priesterwuth*, Breßlau – Hirschberg, Johann Friedrich Korn der Aeltere 1789.
331) Viz případová studie Václava Smyčky „Techniky transgrese. Cenzura jako tvůrčí prvek erotismu v románech Johanna Friedricha Ernsta Albrechta", s. 207–219.
332) NA, ČG-P, 1786–1795, kt. 2362, sign. 115/219, krajský úřad Plzeň českému guberniu, 5. 12. 1791; srov. též Josef Volf: *Plzeňský tiskař Josef Jan Morgensäuler*, Plzeň, Kroužek přátel starožitností 1920, s. 34.

Když chtěl roku 1797 otevřít v Praze oficiální čítárnu František Haas, nebylo mu uděleno povolení s tím, že sice nikdo nemá k půjčování knih a časopisů výlučné právo, avšak že současný stav, kdy má ve městě čítárnu pouze Andreas Gerle, nemá být měněn. Z tohoto postupu je zřejmá jistá rezervovanost, s níž státní úřady k instituci čítáren přistupovaly. Sám Gerle se přitom nikdy do větších konfliktů s úřady nedostal, měl pouze nepřímý podíl na přestupku tiskaře, který nenechal cenzurovat katalog jeho čítárny, což bylo od dob Josefa II. povinné.[333]

Po revolučních událostech ve Francii se však čítárny v císařových očích postupně stávaly „podezřelými, maskovanými iluminátskými kostely a organizovanými jakobínskými kluby".[334] Zatímco se počátkem posledního desetiletí 18. století ještě považovaly za „podniky podporující osvětu a ku prospěchu publika",[335] o několik let později byly vnímány jako „škodlivé čtenářům".[336] Byl proto vydán zákaz veřejných čítáren, který platil od 11. srpna 1798 až do roku 1848. Císař vzhledem k tomu, že čítárny „místo toho, aby přinesly nějaký užitek, staly se škodlivými", nařídil, „že se ve všech dědičných zemích bez prodlení zastavují".[337] Když pak 6. dubna 1799 císař nařídil zavřít také půjčovny knih,[338] neměly už protiargumenty živnostníků (například Andrease Gerleho) žádnou váhu. Od této chvíle začala být přísně střežena místa vhodná k vytváření spolků, neboť panovala obava, že by se salony, hostince nebo kavárny mohly stát centry politických diskusí a že by v nich mohly vznikat ilegální čítárny nebo půjčovny knih. Trpěny nyní nebyly ani soukromé čtenářské kroužky.

Odpověď na otázku, proč se vídeňský dvůr najednou zaměřil právě na půjčovny knih, které byly relativně dobře kontrolovatelné, může vycházet ze znalosti toho, jaký typ literatury tyto komerční knihovny distribuovaly. V jednom ze zákazů stálo:

> Prostřednictvím nejvyššího rozhodnutí z 16. ledna 1800 byly zakázány všechny zprávy o tajných spolčeních, rytířských románech, též o duchařských a podvodnických historkách, které od tohoto okamžiku znovu vycházejí a předkládají se knižní cenzuře k posouzení přípustnosti. V žádném případě už nemají být povolovány.[339]

Podobně byly zakázány i divadelní hry s rytířskou tematikou a milostné romány.

Máme tedy co do činění se zásahem na dvou místech literární komunikace najednou: postižena byla určitá témata a žánry pro ně typické; jedná se tedy o plošný zásah proti určitým obsahům, což je pro předběžnou cenzuru charakteristické. Zákaz těch míst

333) NA, ČG–P, 1796–1805, kt. 4051, sign. 102/1 (č. 5553/426) resp. 102/23, Prokop Lažanský (česko-rakouská dvorská kancelář ve Vídni) českému guberniu 6. 7. 1800.
334) Cit. dle Alberto Martino: „‚Lekturkabinette' und Leihbibliotheken in Wien (1772–1848)", in H. Zeman (ed.): *Die österreichische Literatur*, sv. 1, cit. dílo, s. 119–142, zde s. 127.
335) „Aufklärung befördernde Anstalten, zum Besten des Publikums gereichen". NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2364, sign. 115/219, české gubernium krajskému úřadu v Plzni 1. 12. 1791.
336) O čtenářských kabinetech, „die bloß den Lesern zum Nachtheil dienen". NA, ČG–P, 1796–1805, kt. 2364, sign. 102/1, č. 26225/2549 ex 1798.
337) Dekret z 3. 8. 1798, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 13, s. 17–18, č. 9.
338) Dekret z 6. 4. 1799, tamtéž, sv. 14, s. 100, č. 28. Srov. infobox „Zákaz půjčoven knih", s. 98.
339) NA, PG, 1791–1806, kt. 255, sign. 16/21, policejní prezident hrabě Pergen nejvyššímu purkrabímu hraběti Štampachovi 30. 12. 1801.

spolčování, kde se čtenáři dosud legálně shromažďovali, četli a diskutovali, znesnadnil nejenom přístup ke knižnímu fondu, který byl beztak pod úřední kontrolou. Na zmiňovaných místech mohly další „nebezpečné“ texty mezi čtenáři kolovat čistě soukromě a takto obcházet oficiální kontrolu.

Citovaný zákaz byl odůvodněn snahou, „aby se hlavy nenaplňovaly myšlenkami ze světa románů, aby se nepřepínala obrazotvornost a rozumu nebyl dán chybný směr“.[340] V tomto boji o beletrii a její emocionální potenciál narazila oficiální osvícenská *poetica habsburgica*, prosazovaná na gymnáziích a univerzitách, na poetiku mladších spisovatelů, která se osvědčila jako čtenářsky přitažlivá, a to jak u německy píšících beletristů z českých zemí (zmiňme alespoň plodné spisovatele Christiana Heinricha Spieße, Johanna Josefa Polta nebo Wolfganga Gerleho), tak například i v českých prózách Prokopa Šedivého.

Logickou strategií těchto prvních profesionálních spisovatelů byla snaha nechat svá díla vytisknout v zahraničí (to se s ohledem na jazykovou přístupnost týkalo především německojazyčných autorů). Právě na to reagoval dvorský dekret z 28. června 1798, který v návaznosti na předpis z února 1795 domácím nakladatelům zakazoval tisknout v zahraničí knihy, které doma neprošly cenzurou, a uvádět v nich tuzemské místo vydání.[341] Dvorský dekret z 5. října 1798 pak paušálně zakázal všem rakouským občanům bez rozdílu nechat tisknout spisy v zahraničí, pokud dříve nebyly předloženy rakouské cenzuře ke schválení.[342]

O něco později přišly na řadu veřejné knihovny. Státní administrativa totiž nebyla spokojena s tím, že nákup knih do univerzitních knihoven údajně nebyl kolem roku 1800 nijak omezen cenzurou. Dobový cestopis tehdy o pražské univerzitní knihovně uváděl: „Kupuje se, co se má za dobré a užitečné, a nikdo se nestará o to, jestli se dotyčné dílo nachází ve vídeňském seznamu zakázaných knih.“[343] Cenzura proto postupně začala ovlivňovat i půjčování jednotlivých titulů. Ředitelům univerzitních a lycejních knihoven se nařizovalo, že nemají čtenářům vydávat knihy s protistátními a protináboženskými názory, například díla Voltairova, Rousseauova, Helvétiova apod. Již roku 1804 se v novém vydání zmíněného cestopisu o pražské univerzitní knihovně konstatovalo, že „mnoho z knih již nesmí knihovník přinést do studovny, a další se půjčují pouze s omezením a vzdělancům.“[344] Jedinou výjimku představovali učitelé, kteří tato díla znát měli, aby je mohli potírat a argumentovat tím ve prospěch náboženství a státu.[345]

340) „Die allerhöchste[n] Gesinnungen bey diesem Verboth zielen dahin ab, daß die Köpfe nicht mit Ideen aus der Romanenwelt angefüllt, die Einbildungskraft nicht überspannt, und dem Geiste eine falsche Richtung gegeben werde“. NA, PG, 1791–1806, kt. 255, sign. 16/21, sdělení policejního ministra hrabětě Pergena nejvyššímu purkrabímu hraběti Štampachovi z 30. 12. 1801, s prosbou o postoupení podřízeným úřadům ve všech českých krajích.

341) Dvorský dekret česko-rakouské dvorské kanceláře z 28. 6. 1798, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 12, s. 192–193, č. 52.

342) Dekret česko-rakouské dvorské kanceláře z 5. října 1798, tamtéž, sv. 13, s. 61–62, č. 26.

343) [Karl Gottlob Küttner]: *Reise durch Deutschland, Dänemark, Schweden, Norwegen und einen Theil von Italien in den Jahren 1797, 1798, 1799*, díl 3, 1. vyd., Leipzig, Göschen 1801, s. 132.

344) [Karl Gottlob Küttner]: *Reise durch Deutschland, Dänemark, Schweden, Norwegen und einen Theil von Italien in den Jahren 1797, 1798, 1799*, díl 3, 2. vyd., cit. dílo, s. 96–97.

345) Dekret spojené dvorské kanceláře z 18. 6. 1802, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 17, s. 187, č. 47.

Proměny cenzurního aparátu: profesionalizace cenzorů, přesun agendy pod policejní dvorský úřad

Dekretem z roku 1792 byli univerzitní a gymnazijní profesoři a další učenci osvobozeni od povinnosti podílet se na cenzurování knih. I přes námitky pražského gubernia, které upozorňovalo na problémy, které by toto opatření znamenalo pro fungování cenzury v Praze, zůstal dekret v platnosti.[346] Znovu byla nastolena otázka centralizace: zatímco Vídeň trvala na původním záměru Josefa II. soustředit veškerou cenzuru ve Vídni a v provinciích nechat pouze revizní úřady, pražský cenzurní referent J. A. von Riegger vysvětloval, proč Josefova centralizace dosud nefungovala a fungovat nemůže a jak cenzura mohla přesto celkem dobře pracovat. Jako kompromis bylo rozhodnuto zaměstnat profesionální cenzory.

Zatímco úřední adresář na rok 1793 zaznamenal pouze existenci „c. k. cenzurního revizního úřadu", další ročník obsahoval dva oddíly: „c. k. cenzoři knih" a „c. k. revizní úřad". V řadách profesionálních cenzorů se již nenacházeli vysocí akademičtí hodnostáři (post direktora fakulty tou dobou neexistoval), zato se tu však objevila jména významná pro literaturu. Placenými cenzory německojazyčné beletrie se stali spisovatel a dosavadní pomocník revizního úřadu Amand Berghofer a všestranně nadaný Franz Xaver Noe. Ten byl velice angažovaným mužem: od mládí vyučoval na gymnáziích, byl ředitelem dvou škol na Malé Straně, katechetou u voršilek, a zastával i významný post na filozofické fakultě, který opustil poté, co se stal zástupcem gymnázií v studijní komisi; za všechny tyto činnosti měl ovšem pouze nevelký plat 400 zlatých. Mladí pražští básníci se mu na konci josefinské éry odvděčili tím, že mu věnovali svůj almanach, na jehož vzniku měl zřejmě Noe podíl. Českojazyčné spisy, nyní dokonce rozdělené na světské a náboženské, se objevovaly na stole F. M. Pelcla, profesora české filologie v letech 1793–1801, a abbého F. F. Procházky, jenž pak jako cenzor působil až do své smrti roku 1809.[347] V dalších letech přibyli premonstrát a univerzitní profesor teologie Aegidius (Jiljí) Chládek (před 1798–1806)[348] a „substituovaný cenzor" abbé Joachim Anton Cron, jenž pomáhal Amandu Berghoferovi s cenzurou knih spadajících do rozvíjejícího se oboru beletrie.

Z toho, jaké typy osob mohly zastávat funkci cenzora, lze uhodnout, jak pomalu a rozporuplně probíhala naznačená proměna mezi „josefinským" a „františkánským" systémem; s postupujícím časem se stále více brala v úvahu otázka konfliktu zájmů. Například ještě roku 1792 se hlavním cenzorem beletrie v Praze mohl stát volnomyšlenkářský spisovatel Amand Berghofer, což se tehdy v Praze nevnímalo jako paradox, spisovatelé do té doby byli často cenzory.[349] Naproti tomu císař František II. roku 1793 zbavil vídeňského básníka a knihkupce Aloyse Blumauera funkce cenzora s poukazem na to, že jeho profese je s cenzurní činností neslučitelná.[350] A když se roku 1798 ucházel o místo pomocného úředníka

346) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, č. 2334 ex 1792 (původně sign. 115/119), koncept Rieggerova psaní dvorské kanceláři z 6. 12. 1792.
347) Srov. *Schematismus für das Königreich Böheim auf das Jahr 1794*, Prag, J. F. Schönfeld 1794, s. 80.
348) Viz záznam o vakantním postu cenzora po úmrtí Aegidia Chládka (NA, PG, kniha 20, index 1806, odkazuje na čísla podacího protokolu 780, 816, 808, 1607, 2081 ex 1806).
349) T. Olechowski: „Zur Zensur am Ende des 18. Jahrhunderts", cit. dílo, s. 140.
350) F. Hadamowsky: „Ein Jahrhundert Literatur- und Theaterzensur in Österreich", cit. dílo, s. 292.

Amand Berghofer – rebel cenzorem Amand Berghofer (1745–1825) vystudoval ve Vídni „právní, finanční a policejní vědy" a vydával od začátku sedmdesátých let spisy, kvůli kterým dostal přezdívku „rakouský Rousseau". Z nich je cítit silné opovržení vůči stavovským hierarchiím a zejména vůči šlechtě, obdiv k přírodě a volnému myšlení. To všechno mu nebránilo stát se úředníkem: ředitelem reformní hlavní školy v hornorakouském Steyru i praktikantem na knižním revizním úřadě v Linci. Když šéf tamější zemské vlády převzal v roce 1791 post prezidenta českého gubernia, do Prahy se přestěhoval také Berghofer. Bydlel na Petříně, o čemž svědčí jeho kniha *Lebensrevisionen vom Mann am Berge* (Praha 1795); jako „starce z hor" ho zmínil i Alois Jirásek v románu *F. L. Věk*. V Praze se Berghofer stal ředitelem konfiskovaných klášterních knihoven a roku 1793 také cenzorem pro „romány, komedie, básně apod.". Stále psal vlastní díla plná kritických úvah a aforistických myšlenek zejména o světě a společnosti. Spisovatelská činnost tehdy nebyla v kruzích cenzurních úředníků neobvyklá; cenzor Berghofer neměl v devadesátých letech problémy, i když o něm v úředních aktech najdeme zmínku, že příliš „nectí dvorské úřady a zemské gubernium". Až po roce 1800, tj. po zpřísnění cenzury a jejím institucionálním převedení pod dvorský policejní úřad, byl Berghofer kárán častěji; schválil například vydání dvou sentimentálních románů, tento žánr byl přitom již plošně zakázán, a stále prý nectil nadřízené úřady. Nepřestal také psát; když v roce 1809 vyšlo v bavorském zahraničí již „druhé, vylepšené a rozšířené vydání" anonymních *Zakázaných spisů* (*Verbothene Schriften*, Straubing 1805, 2. vyd. 1809), rozvinula se čilá korespondence mezi Prahou a Vídní: zjistilo se, že autorem byl právě pražský cenzor Amand Berghofer. Berghoferova korespondence byla zkonfiskována, proti očekávání však nebyl propuštěn – naopak musel stále docházet do úřadu, kde však nesměl pracovat a kde se zejména dohlíželo na to, aby bývalý cenzor nic nepsal; nesměl ani cestovat, aby nemohl navázat kontakt s dalšími spisovateli. Úředníci si však stěžovali na jeho chování. Nakonec byl poslán do penze do Štýrského Hradce. Psaní však nezanechal a ještě v pokročilém věku strávil za nedovolené publikování textu tři dny ve vězení. Berghoferův případ měl i systémové následky: v reakci na něj upravilo policejní ministerstvo přepisy pro cenzuru a chování cenzorů.

Zdroj: Michael Wögerbauer: „‚Die Zensur ist keine Wissenschaft, sondern eine bloße Polizeianstalt'. Zum Verhältnis von Sozialsystem Literatur und staatlicher Intervention 1780–1820 am Beispiel Prag", in Alexander Ritter (ed.): *Charles Sealsfield. Lehrjahre eines Romanciers 1808–1829. Vom spätjosefinischen Prag ins demokratische Amerika*, Wien, Praesens 2007, s. 105–124; Michael Wögerbauer: „Amand Berghofer: rebel cenzorem", in Taťána Petrasová, Helena Lorenzová (eds.): *Opomíjení a neoblíbení v české kultuře 19. století. Úředník a podnikatel*, Praha, KLP 2006, s. 82–91.

pražského knižního revizního úřadu Johann Max Czapek, mladý autor triviálních románů, byl odmítnut s následujícím odůvodněním: „Jeho prozatímním zaměstnáním je psát romány: jeho příliš úzký vztah ke knihkupcům by byl na újmu úředním záležitostem."[351]

Nezanedbatelnou roli sehrál dále posun cenzurních agend v rámci vnitřní správy. Policie v dnešním slova smyslu vznikla již za Josefa II., po jeho smrti však byla opět zrušena. Leopold II. zároveň v prosinci 1791 nařídil přesunout studijní a cenzurní agendu pod spojenou česko-rakouskou dvorskou kancelář.[352] Necelý rok poté, co císař František 30. prosince 1792 policii znovu zřídil, se prezident policejního dvorského úřadu hrabě

351) „Sein einstweiliger Erwerb ist Romane schreiben: woraus seine allzu enge Verbindung mit den Buchhändlern etwa zum Nachtheile des Amtsgeschäftes zu besorgen wäre." NA, ČG–P, 1796–1805, kt. 2364, sign. 102/158. Srov. Michael Wögerbauer: „Jeho prozatímním zaměstnáním je psát romány'. Zrod a zkáza profesionálního spisovatelství v Čechách kolem roku 1800", in Tomáš Breň, Pavel Janáček (eds.): „*O slušnou odměnu bude pečováno…*". *Ekonomické souvislosti spisovatelské profese v české kultuře 19. a 20. století*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2009, s. 19–38.
352) Friedrich Walter: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500–1955*, ed. Adam Wandruszka, Wien, Böhlau 1972, s. 117.

Pergen snažil propojit policejní a cenzurní agendu, a to proto, že „když má státní policie plnit všechny své účely, nemusí pouze neustále dbát na lidské činy, které mohou být ohrožením pro stát, nýbrž musí ovlivňovat také myšlení lidí; musí se pokusit vyvolat takovou náladu, která odpovídá […] státním zájmům“. Proto je třeba dbát zejména na brožury a letáky – Pergen tedy konstatuje nutnost počítat s literární veřejností, pročež „není cenzura v podstatě ničím jiným než součástí policie“.[353] Císař však k Pergenově návrhu roku 1793 nepřistoupil a dlouhodobě se sloučení policejní a cenzurní agendy bránil. Dne 7. listopadu 1798 navrhl návrat k josefinskému modelu s tím, že mělo být zřízeno studijní a cenzurní dvorské ředitelství (*Studien- und Zensur-Hofdirektorium*) odpovědné přímo císaři, a to alespoň do doby, než bude sjednocen postup v rakouských a českých zemích. Adresát tohoto nařízení, nejvyšší kancléř Lažanský, však byl jiného názoru. A nebyl jediný: viceprezident policejního dvorského úřadu, Joseph Thaddäus svobodný pán ze Sumerau, ve svém dobrozdání vehementně žádal sloučení cenzurní agendy se státní policií, a to proto, že „cenzura není podle svého prvotního určení žádná věda, ale obyčejná policejní instituce“. Podle Sumeraua byla státní policie dokonce jedinou instancí, která mohla cenzuru provádět jednak s ohledem na publikum a jeho nálady, jednak v zájmu státu tak, aby to nebylo na újmu „skutečné osvěty“.[354] Nešlo přitom pouze o policejní dohled nad tiskem, nýbrž také o regulaci knižního trhu. Na konci devadesátých let předal vídeňský dvorní komerční rada dvorské kanceláři případ procesu proti knihkupectví jednoho lineckého knihvazače se zdůvodněním, že „knihkupectví musí mnohem více podléhat politickému dozoru a policejní ohledy jsou důležitější než knihkupecké“.[355] Souběžně s přesouváním ekonomické agendy do gesce dvorské kanceláře přecházely cenzurní záležitosti postupně od dvorské kanceláře k policejnímu dvorskému úřadu.

Ani po institucionálním zakotvení cenzury pod policejní dvorský úřad, k němuž došlo 12. září 1801,[356] se situace nezdála být vyřešena. Císař se v letech 1802 a 1807 opakovaně zasazoval o to, aby se policie zabývala pouze „vyššími záležitostmi tajné státní policie“ (*die geheimen höheren Staatspolizei-Geschäfte*),[357] a nikoli běžnou cenzurou. Záměr se však neprosadil. Sumerau, jenž byl nyní za řízení cenzury zodpovědný, pokračoval v josefinské tradici v tom smyslu, že kladl důraz na aktivní až ofenzivní tiskovou politiku. Nařídil, že „nemají být zveřejňovány texty ze zahraničních novin týkající se politického uspořádání země“. Takové texty měly být pouze převzaty z vládou subvencovaných *Vídeňských novin* (*Wiener Zeitung*), jejichž role vůdčího média pro šíření politických zpráv

353) Cit. dle Hermann Oberhummer: *Die Wiener Polizei. 200 Jahre Sicherheit in Österreich*, sv. 1, Wien, Gerold & Co. 1937, s. 87–89.
354) Cit. dle Friedrich Walter: *Die österreichische Zentralverwaltung*, díl 2, *Von der Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749–1848)*, sv. 1.2, *Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung 1780–1848*, část 2, *Die Zeit Franz' II. (I.) und Ferdinands I. (1792–1848)*, Wien, Adolf Holzhausens Nachfolger 1956, s. 288–290.
355) „Da die Buchhandlungen weit mehr der politischen Übersicht überlassen werden müssen, und die dabey eintrettende Polizeyrücksicht[en] itzt wichtiger als jene des Buchhandels sind“. Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Kommerz, Ober- und Niederösterreich, 1769–1800, kt. 353, sign. 110/2, č. 21 ex Decembri 1799, žádost Franze Haizeratha [?] a Johanna Georga Linze o zastavení nepovoleného knihkupectví provozovaného knihvazačem Josephem Finkem.
356) H. Oberhummer: *Die Wiener Polizei*, sv. 1, cit. dílo, s. 99–100.
357) Vlastnoruční listy z 22. 8. 1802 a z 2. 4. 1807, cit. dle F. Walter: *Die österreichische Zentralverwaltung*, cit. dílo, s. 289–290.

Časopis *Der Prager Allegoriker* a odpovědnost cenzora za vydané dílo Kolem roku 1800 bylo založeno několik soukromých časopisů, např. *Libussa* či *Der böhmische Wandersmann*, který vycházel i v českém jazyce pod názvem *Český poutník*, nebo *Prager Allegoriker*. Tento časopis byl zastaven roku 1801 na základě stížnosti pražského vojenského komanda obsahující žádost, „aby byl autor kvůli výpadům proti armádě a vůbec hrubému způsobu svého vyjadřování potrestán tak, aby se armádě dostalo zadostiučinění a aby své odpovědnosti za povolení takových urážlivých výrazů dostál také cenzor". Zákaz časopisu byl odůvodněn „jednak velice hloupým a posměšným způsobem psaní, které vůbec neodpovídá účelu časopisu, jednak i důvody policejními". Gubernium však odmítlo potrestat vydavatele Wenzela Ernsta Gautsche kvůli závadným textům s odůvodněním, že cenzura zbavuje autora odpovědnosti za tištěný text, a že tedy lze spisovatele pronásledovat pouze za vydání textu necenzurovaného. Postiženi nakonec nebyli ani cenzoři. Jeden z nich, guberniální rada von Thoren, krátce před vypuknutím aféry zemřel a vyšetřování druhého cenzora, guberniálního sekretáře Franze Gläsera, vyústilo v závěr, že stíhání je již bezpředmětné, neboť se cenzor ospravedlnil a časopis byl beztoho zakázán.

Zdroj: NA, PG, 1791–1806, kt. 255, sign. 16, č. 2202, 2205, 2246, 2263 ex 1801.

tak v následujících letech ještě posílila.[358] Sumerau také již roku 1804 doporučoval aktivní ovlivňování veřejného mínění, a to nikoli prostřednictvím brožur jako za Josefa II., ale vlastním časopisem. Navrhl i jeho název: *Österreichische Blätter*. Tento plán byl obnoven až roku 1810 Friedrichem von Gentzem, jenž začal vydávat časopis *Österreichischer Beobachter*, který měl právě ve smyslu uvedených výroků Pergena a Sumeraua získávat veřejnost pro stanoviska vlády. Vyznačené předěly – tj. definitivní přechod cenzury k institucionální policii, založení vlastních, politicky určujících médií a zakotvení těchto změn v novém cenzurním předpisu z roku 1810 (byť v lecčems ještě připomínal josefinského ducha) – můžeme označit za definitivní počátek předbřeznového systému.

Protijosefinský obrat po roce 1800: recenzurování a obnova knihkupeckého řádu

V roce 1801 bylo rozhodnuto recenzurovat všechny knihy, které byly nějakou formou povoleny za vlády Josefa II. a Leopolda II. Pro tento účel zřízená zvláštní „komise pro recenzurování"[359] pracovala dva roky a v průběhu této práce zakázala 2 500 dosud povolených knih; mezi autory šlo např. o jména jako Voltaire, Jean-Jacques Rousseau, Claude-Adrien Helvétius, Charles Louis Montesquieu, Friedrich Schiller a Christoph Martin Wieland. Tyto zákazy starších knih měly dlouhodobé trvání a platily většinou až do roku 1848. V roce 1803 se objevil také nový pokus o zapojení univerzitních profesorů do výkonu cenzurního dohledu. Dikce nařízení však nebyla jednoznačná. Dekret totiž nařizoval, že cenzuru mají vést znovu zavedení studijní direktoři, tj. vysocí guberniální úředníci zodpovědní za chod jednotlivých fakult univerzity. Jako již v době Marie Terezie se měli zúčastnit cenzurování a přidělovat podřízeným profesorům k posouzení zejména univerzitní a učené spisy.[360] Nařízení však patrně vyvolalo mezi cenzory a revizory knih značnou nejistotu. Již po třech měsících byl proto dekret upřesněn v tom smyslu, že studijní direktoři

358) „[…] es sind keine in die politische Landesverfassung eingreifende Schriften aus ausl. Zeitungen zuzulassen". NA, PG, 1791–1806, kt. 256, sign. 16, č. 290 ex 1802, psaní Sumeraua Kolovratovi z 9. 7. 1802.
359) A. Durstmüller: *500 Jahre Druck in Österreich*, cit. dílo, sv. 1, s. 178.
360) Dekret spojené dvorské kanceláře z 6. 3. 1803, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 19, s. 61, č. 30.

mají dosavadním cenzorům pouze usnadnit práci tím, že převezmou cenzurování učebnic a rukopisů, které spadaly do oblasti jejich odborných zájmů.[361]

Na rozdíl od předchozích pokusů se nyní příliš nehledělo na případný konflikt zájmů; objektivita univerzitních učenců tak nejednou trpěla, neboť při posuzování kolegů mohli jen těžko zapomenout na odlišná odborná stanoviska nebo vzájemné půtky. O těchto střetech zájmů, jimž byli až do roku 1848 profesoři vykonávající cenzuru opakovaně vystavováni, se dochovaly četné doklady.

V roce 1804 vydala dolnorakouská vláda knihkupecký dekret,[362] jehož obsah předznamenal celostátní pravidla pro dohled nad knižním obchodem, jež začala platit roku 1806. Je zajímavý tím, že ozřejmuje základní myšlenku dekretu velkého: pokud bude obchod s knihami vyhrazen pro poměrně malý počet firem, které stát podpoří vyloučením konkurence, usnadní toto opatření cenzuru. Právě na ni se totiž na začátku 19. století kladl při administrativních změnách stále větší důraz. Tato regulace knižního obchodu vycházela zároveň vstříc požadavkům, které pražští knihkupci opakovaně vznášeli od dob radikální liberalizace knihkupectví za Josefa II. Noví, hůře kontrolovatelní obchodníci mohli podle nich vydávat nebo udržovat v oběhu „obecně škodlivé knihy“ (*gemeinschädliche Bücher*), aniž tomu bylo možné zabránit. Tradičně byl mezi distributory zakázané literatury poměrně velký počet židovských kupců provozujících, jak popsal roku 1782 staroměstský hejtman, „většinu ilegálního knižního obchodu, a to aniž by měli veřejný krám. K udržení veřejného pořádku by velice přispělo, kdyby žádnému Židovi, jenž se patřičně nepřihlásil úřadům, nebyl knižní obchod povolen, nýbrž co nejpřísněji zakázán“.[363]

Již zmíněný knihkupecký řád z roku 1806 s platností pro české a rakouské dědičné země se velmi podobal řádu, který vydala Marie Terezie roku 1772 a jenž přestal být uplatňován během josefinských reforem knižního trhu. Je zřejmé, že se do jeho znění promítly zájmy obou zúčastněných stran; knihkupci uvítali posílení existenční jistoty spojené s redukcí konkurence, kdežto dvůr ocenil omezení knižního trhu na menší počet lépe kontrolovatelných jednotek. Grémium knihkupců, které na základě knihkupeckého řádu vzniklo roku 1806 v Praze i ve Vídni, tak vyhovovalo oběma stranám: mohlo zastupovat zájmy knihkupců vůči vídeňským úřadům, ale představovalo i páku, pomocí které mohly státní orgány snáze dohlížet na knižní obchod.

V úvodu se sice zdůrazňovaly osvícenské hodnoty, totiž význam knižního trhu pro „národní“, tedy všeobecné vzdělání a pro umění a vědu, dále však následovalo konstatování, že knižní trh a tisk knih byly v uplynulé době „narušeny nekompetentními zásahy jiných živnostníků“ a že tento „nepořádek neodpovídá státním zájmům“.[364] První část citovaného úryvku mohla odrážet hospodářskou krizi, jež zasáhla i oblast knižní kultury, u druhé se však nabízí otázka, co je roku 1806 myšleno „státním zájmem“. V této době totiž vzdělávání nebylo automaticky považováno za zcela bezúhonnou aktivitu. Lze proto předpokládat,

361) Dekret spojené dvorské kanceláře z 13. 6. 1803, tamtéž, sv. 19, s. 213–214, č. 68.
362) Nařízení dolnorakouské vlády ze 4. 2. 1804, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 21, s. 26–27, č. 20.
363) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 734, sign. G5/174, 460 ex 1782, seznam židovských knihkupců, zaslán od staroměstského hejtmana Filipa hraběte Hartmanna, 4. 4. 1782.
364) Řád pro knihkupce a antikváře z 18. 3. 1806, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 26, s. 34–45, č. 27, zde s. 34.

že státním zájmem je myšlena mimo jiné i státní kontrola knižní kultury; řád totiž zdůrazňoval, že živnostenská povolení udělují pouze gubernia, koncesované firmy smí existovat jen v hlavních a v krajských městech a jejich počet se má celkově spíše zredukovat, aby došlo i ke snížení konkurence. Těchto cílů dosahoval řád mimo jiné tím, že předání firmy na nového vlastníka (i formou dědictví) muselo být schváleno státními úřady; zahraničním firmám byl prodej v tuzemsku zakázán úplně. Stát získal dohled nad literární produkcí i distribucí v tom smyslu, že s knihami nesměl obchodovat nikdo neoprávněný. Tento zákaz prodeje knih se vztahoval s jistými výjimkami i na knihtiskaře, kteří však mohli i nadále prodávat knihy vlastní výroby, na knihvazače, kteří směli prodávat kalendáře, modlitební knihy, učebnice a také všechny výtisky, u nichž byla vazba dražší než samotná kniha, a na obchodníky s uměním, kteří mohli prodávat knihy ze svého oboru, tj. ty, v nichž tvořila výtvarná stránka hlavní podíl. Především se však týkal takových obtížně kontrolovatelných obchodníků, jako byli vetešníci a podomní obchodníci. Soupis svého zboží museli nyní pro cenzurní úřad vyhotovovat také antikváři.

Poslední významnější pravidlo vydané během sledovaného období a týkající se oblasti tisku a jeho distribuce, byť souviselo s cenzurou spíše volně, představovalo plošné zavedení povinného výtisku roku 1807. Ten musel být odevzdán „ve prospěch veřejných knihoven a pro jiné účely […], protože je to tak zavedeno takřka ve všech státech“.[365] Nařízení platilo ve všech zemích monarchie a vztahovalo se vždy na příslušnou univerzitní či lycejní knihovnu v provincii, což možná neodráželo dostatečně sebepojetí Vídně jako centra. Podle dekretu z následujícího roku se v budoucnu měl obdobným způsobem odevzdávat také jeden exemplář každého nově přetištěného spisu, mědirytiny nebo i mapy.[366]

Na přelomu 18. a 19. století stát rovněž stále výrazněji zasahoval i do soukromí občanů. Došlo k omezení svobody pohybu, takže se pasy, nutné pro vycestování za hranice, nesměly vystavovat bez povolení císaře. Toto opatření se odůvodňovalo „zbytečným odlivem peněz do zahraničí a jinými ohledy“ (rozuměj bezpečnostními důvody).[367] Další příklad státní intervence do privátní sféry představoval dohled nad morálkou jednotlivců včetně mládeže. U absolventů gymnázií neměly být registrovány jen jejich pokroky ve studiích, ale také jejich mravní vývoj.[368] Ještě větší význam měla ideologická disciplinace josefinské generace: roku 1808 vydal císař dekret nařizující „mravnost a zbožnost úředníků“, v němž zdůrazňoval, že úředníci mají být morálním příkladem pro ostatní obyvatelstvo, jsou povinni navštěvovat o svátcích veřejné bohoslužby a účastnit se vizitací zástupců biskupa.[369] Tyto pokyny, které samy o sobě nepředstavovaly mocenský zásah do literární komunikace, zvýšily disciplinační tlak na značný počet vzdělaných mužů, kteří kromě toho, že sloužili státu, často také publikovali. Skutečným problémem se však tento konflikt zájmů stal až v době předbřeznové.

365) Dekret spojené dvorské kanceláře z 2. 4. 1807, *Sr. k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze*, sv. 28, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1808 s. 67–68, č. 38.
366) Dekret spojené dvorské kanceláře z 20. 6. 1808, tamtéž, sv. 30, s. 242–243, č. 82.
367) Dekret spojené dvorské kanceláře z 27. 12. 1809, tamtéž, sv. 32, s. 175, č. 62.
368) Dekret spojené dvorské kanceláře z 28. 1. 1809, tamtéž, sv. 33, s. 8–9, č. 8.
369) Dekret spojené dvorské kanceláře z 9. 7. 1808, tamtéž, sv. 31, s. 14–16, č. 7, a dekret dvorské kanceláře z 12. 4. 1809, tamtéž, sv. 32, s. 91–92, č. 38.

Případové studie
1749–1810

Perný rok knížete Fürstenberga 165
Cenzura a proměna veřejnosti na sklonku vlády Marie Terezie (Claire Mádlová)

„Nekonečné literární boje ohrožující společenskou jednotu“ 179
Židé, literární veřejnost a cenzura (Michael Wögerbauer)

„Žádnou pochvalu, nebo odložím své pero navždy“ 195
Román *Karolinens Tagebuch* Marie Anny Sagerové, genderová cenzura a mlčení v literárním poli (Michael Wögerbauer)

Techniky transgrese 207
Cenzura jako tvůrčí prvek erotismu v románech Johanna Friedricha Ernsta Albrechta (Václav Smyčka)

Perný rok knížete Fürstenberga

Cenzura a proměna veřejnosti na sklonku vlády Marie Terezie

Claire Mádlová

Za Marie Terezie se nešpehovalo v domech,
aby se zjistilo, zda někdo neřekl,
že určitý ministr je hlupák,
špionáž byla na ulicích, aby se vědělo,
zda se chodí za dívkami.[1]

Příchod knížete Karla Egona Fürstenberga do Prahy a jeho uvedení do funkce nejvyššího purkrabího popisuje historik Josef Petráň jako skok rovnýma nohama do českého rybníka.[2] Kníže Karel Egon Fürstenberg (1729–1786) byl muž s obstojnou administrativní zkušeností získanou zejména u zkostnatělého říšského soudu ve Wetzlaru; odtud se roku 1771 přestěhoval do Prahy a ve věku 42 let nastoupil do významné funkce nejvyššího purkrabího a předsedy zemského sněmu. Jeho švábská rodina pobývala v Čechách teprve krátce a Fürstenbergův vztah k místní šlechtě nebyl jednoduchý, neboť do tohoto sociálního prostředí ještě nezapadl. Přestože byl jeho umírněný postoj za krize během selské rebelie z roku 1775 hodnocen pozitivně, jeho osobnost se jevila spíše rozporuplně.[3] Fürstenbergova rozsáhlá knihovna (jeden z jejích katalogů vyhotovil kníže osobně) a jeho vědecká sbírka svědčí o tom, že se věnoval intelektuálním zálibám.[4] Jeho sekretář a knihovník Johann Ferdinand Opiz chválil Fürstenbergovu štědrost a osvícenost,[5] o nichž svědčil nejen široký záběr knihovny, ale též například vypracování nezávislé analýzy agrární situace v Čechách, podpora zrušení roboty, podnikavá správa panství nebo různé kroky ve prospěch vzdělávání poddaných.[6] To, že své sbírky daroval univerzitě a že si ho vybrali členové České společnosti nauk v roce 1784 jako svého prvního předsedu, naznačuje jeho autoritu i ambici uplatnit své záliby společensky. Byl však též považován za člověka příliš podléhajícího mínění svého okolí a za mecenáše, který se ovšem v pražských

1) Charles Joseph de Ligne: *Mémoires* [kolem 1800], Paris, Mercure de France 2004, s. 154.
2) Josef Petráň: *Rebélie. Příběh jednoho týdne a dvou dní v březnu roku 1775*, Praha, Československý spisovatel 1975, s. 53.
3) Eduard Maur: „Karl Egon I. als Oberstburggraf in Prag“, in Erwein H. Eltz, Arno Strohmeyer (eds.): *Die Fürstenberger. 800 Jahre Herrschaft und Kultur in Mitteleuropa*, Korneuburg, Ueberreuter 1994, s. 290–296.
4) Petr Mašek: „Die Fürstenberg-Bibliothek auf Burg Křivoklát“, in týž (ed.): *Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Tschechische Republik*, sv. 2, *Schlossbibliotheken unter der Verwaltung des Nationalmuseums in Prag*, Hildesheim, Olms-Weidmann 1997, s. 313–322.
5) [Johann Ferdinand Opiz]: *Vollständige Beschreibung der königlichen Haupt- und Residenzstadt Prag, von den ältesten bis auf die jetzigen Zeiten*, díl 2 [příloha], Prag, J. F. Schönfeld 1787, s. 100.
6) *Das Beyspiel, welches der Durchlaucht. Herr, Herr Carl Egon, des H.R.R. Fürst zu Fürstenberg, Landespräsident im Königreich Böheim, und Obrister Burggraf zu Prag,* [*et*]*c. durch die auf seinen Herrschaften in Böhmen Ao. 1773. angefangene, und 1774. wirklich zu Stande gebrachte Einführung der Normal-Schule, oder der allgemeinen Christ--Catholischen Lehre für die Land-Jugend, giebt*, Frankfurt – Leipzig, b. n. 1776.

vědeckých a stavovských aktivitách neangažoval. Ty naopak podporoval jeho soupeř, hrabě František Antonín Nostic.[7] Historikové rovněž spekulovali o důvodech jeho odvolání z funkce nejvyššího purkrabího v roce 1782 Josefem II.[8]

Dnes se nám Fürstenberg jeví jako osvícenec zastávající ideu postupného pokroku, z něhož ani loajalita vůči Vídni neučinila horlivého systematického reformátora. Možná právě proto se v době Fürstenbergova působení ve funkci purkrabího (1771–1782) příkladným způsobem střetávalo tradiční chápání cenzury a literárního či intelektuálního života s jejich rodícím se novým pojetím, které lze uchopit pomocí pojmu veřejnosti.[9] Slovo veřejnost definoval právě v této době zcela novým způsobem Immanuel Kant. Zaznamenalo významový posun od dosavadního morálního pole, kde „věc veřejná" byla ideálem, pro jehož dosažení měl jedinec překonávat sebe sama, k významu veřejnosti jako „publika", které je protějškem autorům a posuzuje jejich díla, posléze pak ke „kritické veřejnosti", jež posuzuje vše včetně politiky vlastním rozumem.[10]

V této studii se zaměříme na proměnu pojímání veřejnosti v kontextu cenzurní praxe, jak se jeví v českých zemích kolem roku 1779. V archivních pramenech je totiž doloženo množství svědectví o několika různorodých cenzurních aférách, které názorně dokládají přechod od dosavadního exkluzivismu písemné kultury a cenzurní praxe, kde byl cenzurní úřad integrován do prostředí autorů, elitních čtenářů a knižních profesionálů, k polomasové písemné kultuře, v níž byli čtenáři anonymní skupinou a předmětem dohledu a kde se postupně osamostatňovala kritická sféra autorů. Kníže Karel Egon Fürstenberg se ocital v nesnadné pozici – na prahu těchto dvou modelů literárního světa a intelektuální výměny.

Starý režim cenzury ve věci péče o „duši a slávu". Fürstenberg a zakázané knihy jeho vlastní knihovny

O tradiční morální povaze cenzury svědčí střety Karla Egona Fürstenberga s dozorem, kterému podléhal navzdory svému vysokému postavení, ba dokonce kvůli němu. Karel Egon Fürstenberg jako purkrabí dobře věděl, že panovnici Marii Terezii velice záleží na tom, aby jeho chování odpovídalo morálním zásadám, jež se očekávaly od veřejné pozice. Už v roce 1774 jej Marie Terezie napomenula, aby neprodleně ukončil vztah s jistou „bytostí" (*créature*) a aby využil své tehdejší nemoci jako důvodu k tomu, že se přestane vyskytovat v jejím domě. Zkušená Marie Terezie se nenechala oklamat slibem, že za onou osobou

7) František Martin Pelcl: *Paměti*, přel. a ed. Jiří Černý, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1956, zvl. s. 10–12.
8) Tamtéž, s. 47; Jaroslav Prokeš: *Počátky České společnosti nauk do konce XVIII. stol.*, díl 1, *1774–1789*, Praha, Jubilejní fond Královské české společnosti nauk 1938, s. 161.
9) Pojmu *Öffentlichkeit* vtiskl Jürgen Habermas velmi specifický význam v díle *Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*, přel. Alena Bakešová, Josef Velek, Praha, Filosofia 2000. Z bohaté kritické diskuse kolem Habermasova pojmu v rámci studií 18. století uveďme Keith Michael Baker: „Defining the Public Sphere in Eighteenth-Century France. Variations on a Theme by Habermas", in Craig Calhoun (ed.): *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge (MA) – London, MIT Press 1992, s. 181–211; nově Stéphane Van Damme: „‚Farewell Habermas'? Deux décennies d'études sur l'ancien régime de l'espace public", in Patrick Boucheron, Nicolas Offenstadt (eds.): *L'espace public au Moyen Âge. Débats autour de Jürgen Habermas*, Paris, PUF 2011, s. 43–61.
10) Této problematice se věnuje Hélène Merlin: *Public et littérature en France au XVIIe siècle*, Paris, Belles Lettres 1994.

kníže v budoucnu bude chodit „jen občas“: každé nové shledání by přeci jen mohlo „otřást předsevzetím ji opustit“. Fürstenberg se však vehementně hájil tím, že jde o čistou pomluvu od muže, jehož černou duši dotyčná dáma nedávno odhalila.[11] Marie Terezie přesto razila svůj požadavek dál: „Radím Vám ne jako panovnice, ale jako opravdová přítelkyně, jejímž jediným zájmem je Vaše krásná duše a Vaše sláva. […] Nejde totiž o věc samu, ale o to, jak ji vnímá veřejnost.“[12]

V létě 1779 dostal Fürstenberg od své panovnice znovu důvěrný dopis (psaný rukou jejího sekretáře Pichlera), který se však tentokrát týkal zásilky jemu určených knih. Dnes nacházíme velmi málo stop cenzurních zákroků proti šlechticům, pokud se jejich knihovny neprodávaly veřejně, což se stávalo vzhledem k patrimoniálním strategiím jejich rodů málokdy.[13] Fondy zámeckých knihoven též svědčí o tom, že tato část obyvatelstva znala cesty, jak obcházet oficiální zákazy. Fürstenberg to uměl snad o to víc, že byl nejvyšší autoritou zemského cenzurního úřadu. Tato situace se však změnila na jaře 1779, kdy, jak rozebereme později, diskreditoval Fürstenberga jeho konzervativní soupeř hrabě František Xaver Věžník (Wieschnik) pro údajnou přílišnou liberálnost a ze své pozice prezidenta apelačního soudu a hlavy studijní komise usiloval o získání dohledu nad cenzurou pro svou osobu. Tato snaha byla korunována úspěchem 1. května 1779, kdy byla sloučena studijní a cenzurní komise a vedení nového orgánu svěřeno právě Věžníkovi. O to potupnější bylo postavení nejvyššího purkrabího, když se v průběhu vyšetřování původní aféry Věžník dověděl, že na pražskou celnici přišel balík knih na Fürstenbergovu adresu, ve kterém se našlo několik zakázaných knih. Věžník o tom hned referoval dvorské cenzurní komisi.[14]

Naštěstí se Fürstenbergovi podařilo dosáhnout „pro tentokrát“ povolení, aby jeho zásilka byla zaslána do Vídně, takže nebyla posuzována pražskou cenzurou. Posléze se Marie Terezie rozhodla zakročit ve věci „svého“ purkrabího osobně, zřejmě z důvodu větší diskrétnosti. V dopise Fürstenbergovi podotkla, že zakázané knihy byly zabaveny „na její rozkaz“, a předešla tak jakémukoliv nežádoucímu úniku informací i nářkům ze všech stran.[15] V úvodu své odpovědi Fürstenberg Marii Terezii za její dopis vřele děkoval.[16] Díky zákroku panovnice podléhal výjimečnému režimu – cenzuře nominativní, tedy individuální, zaměřené na malý počet čtenářů.

11) „Votre idée de l’aller voir encore quelque fois me déplaît. Je n’y entrevois aucun avantage, mais bien le risque de voir ébranlée votre résolution de la quitter.“ Státní oblastní archiv (SOA) v Praze, Velkostatek Křivoklát (VsK), inv. č. 1493, sign. C 689, koncept dopisu Marii Terezii. Dotyčný muž byl Franz Anton Blanc (1734–1806).

12) „[…] mes conseils qui partent non d’une souveraine mais d’une amie vraie qui n’a en vue que votre belle âme et votre gloire. […] Il s’agit toujours dans des cas semblables, non pas de ce que la chose est en elle-même, mais de ce qu’elle paroit dans le public.“ Tamtéž, inv. č. 1493, sign. C 689, dopis Marie Terezie z Vídně 24. 11. 1774.

13) Národní archiv (NA), České gubernium – Publicum (ČG–P), 1796–1805, kniha 37 (elench) a 170–182 (rejstříky).

14) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, Leopold Clary-Aldringen (předseda dvorské cenzurní komise) Františku Xaveru Věžníkovi a Karlu Egonu Fürstenbergovi 18. 4. 1779 a 1. 5. 1779.

15) „[…] auf meinen Befehl“. SOA v Praze, VsK, inv. č. 1491, sign. C 685, inv. č. 1493; tamtéž, sign. C 689, Marie Terezie Karlu Egonu Fürstenbergovi 9. 8. 1779.

16) SOA v Praze, VsK, inv. č. 1493, sign. C 689, Karel Egon Fürstenberg Marii Terezii 12. 8. 1779; srov. dále Marie Terezie Karlu Egonu Fürstenbergovi 26. 8. 1779.

Jaké perly zakázané literatury měly obohatit slavnou Fürstenbergovu pražskou knihovnu?[17] Šlo o zásilku francouzských knih. Z jedenatřiceti titulů jich bylo zabaveno osm. Lze mezi nimi najít starší klasiky na indexu jako například protijezuitský pamflet *La monarchie des Solipses* (*Monarchie Solipsů*) Giulia Clemente Scottiho (první vydání latinské 1645, zde francouzský překlad vydaný v roce 1722) nebo erotickou báseň Jeana Seconda *Les baisers* (*Polibky*, 1541, zde vydání z roku 1761). Dále tituly, které měl každý tehdejší frankofonní čtenář ve své knihovně, jako *Almanach des Muses* z roku 1779 či román *Povahy žen neboli Dobrodružství rytíře z Mirana*.[18] Zakázané byly dále tři traktáty sociální povahy: první hájil rozvod (*Traktát o obyvatelstvu*);[19] další dva pořídil slavný autor zabydlený v indexech všech původů, Nicolas-Edme Rétif de la Bretonne, jenž navrhl detailní návod k dokonalé organizaci nevěstinců v traktátu *Le pornographe*[20] a naprosto stejným tónem pak v traktátu nazvaném *Les gynographes* (*Ženopisci*) popsal, jak vychovat ženy k „dokonalé poslušnosti".[21] Z dnešního pohledu mohl Fürstenberg opravdu litovat vlastně jen svazku *Lettres écrites de la montagne* (*Dopisy z hor*) od Jeana-Jacquesa Rousseaua v edici z roku 1765 – pokud jej ale nevlastnil v jedné ze souborných edic Rousseauových děl ze sedmdesátých let.

Fürstenberg se hájil důvěryhodným a přesvědčivým argumentem, že tyto knihy nikdy neobjednal a že jeho knihkupec se mu vždy snažil do zásilek přikládat další díla. Nákup knih ze vzdálených center tehdy vskutku nefungoval na základě přesných objednávek. Fürstenberg byl významným zákazníkem, kterého obsluhovali knihkupci z celého Německa.[22] Je možné, že inkriminovanou zásilku dostal z Mannheimu od knihkupectví Fontaine nebo že mu balíček připravil vídeňský knihkupec Gräffer.

Druhým jeho argumentem bylo, že už dvacet let vlastnil povolení číst zakázané knihy, které mu bylo vystaveno v Římě. Nešlo o mimořádnou věc. V době, kdy málo lidí četlo, bylo možné regulovat oběh knih prostřednictvím zvláštních povolení, která byla vydávána jednotlivcům na základě jejich pověsti. Dnes tato povolení nacházíme například v archivech církevních řádů.[23]

Tento systém svým způsobem přežil laicizaci cenzury díky označení *erga schedam*, které na konci 18. století dostávalo od cenzorů stále více knih. „Režim výjimek" byl brzy hladce byrokratizován a pro určité čtenáře se žádost o zvláštní povolení stala běžnou součástí nákupu knih. V očích čtenářů tato „omezení" naopak představovala „příležitost"

17) SOA v Praze, VsK, inv. č. 1491, sign. C 685, fol. 1, seznam knih, 4. 8. 1779.

18) Louis Lesbros de La Versane: *Caractères des femmes ou Aventures du chevalier de Miran*, Londres – Paris, Vve Pierres 1769.

19) [de Cerfvol]: *Mémoire sur la population, dans lequel on indique le moyen de la rétablir, & de se procurer un corps militaire toujours subsistant & peuplant*, Londres, b. n. 1768.

20) Nicolas-Edme Rétif de La Bretonne: *Le pornographe ou Idées d'un honnête-homme sur un projet de réglement pour les prostituées, propre à prévenir les Malheurs qu'occasionne le „Publicisme" des Femmes, avec des Notes historiques et justificatives*, Londres – Nourse, La Haye, Gosse et Pinet 1770.

21) Nicolas-Edme Rétif de La Bretonne: *Les gynographes ou Idées de deux honnêtes-femmes sur un projet de règlement proposé à toute l'Europe, pour mettre les femmes à leur place, & opérér le bonheur de deux sexes; avec des notes historiques et justificatives, suivies des noms des femmes célèbres*, La Haye, Gosse et Pinet 1777.

22) Claire Madl: „L'aristocrate client, complice et concurrent des libraires. Quelques traits de l'approvisionnement des bibliothèques nobiliaires de Bohême dans la seconde moitié du XVIIIe siècle", in Johannes Frimmel, Michael Wögerbauer (eds.): *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*, Wiesbaden, Harrassowitz 2009, s. 173–187.

23) Např. NA, Archiv kláštera benediktinů v Břevnově, kt. 28, sign. A VII 15, inv. č. 85.

knihy získat. Svědčí o tom praktiky, o kterých nacházíme stopy v archivních dokumentech moravské úřední provenience. Brněnská cenzurní komise vyřizovala žádosti o povolení objednat knihy, které zprostředkovával knihkupec Johann Georg Gastl.[24] Mezi recipienty nacházíme šlechtice a ještě častěji šlechtičny, členy městské honorace (lékaře, lékárníky, úředníky), panské úředníky, jednoho starostu a církevní hodnostáře jako třeba známého luteránského pastora Victora Heinricha Rieckeho nebo jednoho zámeckého kaplana. Zájemci o objednávky argumentovali většinou tím, že už povolení jednou dostali. Přestože například u časopisů cenzoři pilně hodnotili svazek po svazku, povolení číst tituly limitované *erga schedam* fungovala de facto kontinuálně. Tímto způsobem dostala hraběnka Harrachová povolení odebírat nejen Schillerův časopis *Die Horen*, který byl, jak uvedeno v žádosti, „jen" omezený (*nur beschränkt*, tj. *erga schedam*),[25] ale i časopis *Deutsche Monatsschrift*, přestože ten byl striktně zakázán (*damnatur*). Cenzor Jan Petr Cerroni důvtipně využil toho, že se nevyskytlo explicitní upřesnění, že by se povolení nesmělo vydávat – *damnatur nec erga schedam*. Karolina z Rabsteinu se zase domáhala pokračování spisu *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens* (*Všeobecný přehled veškerého školství a vychovatelství*) od Johanna Heinricha Campeho, jehož obsah, jak sama podotýkala, je jen „mírně závadný". Lékař Leopold Gärtlgruber takto argumentovat nemohl, protože časopis, po kterém toužil (Posseltovy kritické *Politische Annalen*), byl striktně zakázán (*damnatur*); zato prosba, zda může pokračovat v odebírání, stačila. Překvapivá je však Cerroniho formulace, když ve svém povolení nákupu beletristického románu *Die jüngsten Kinder meiner Laune* (*Nejnovější dítky mé nálady*) od Augusta von Kotzebue (*damnatur*) a odebírání periodika *Archiv der Erziehungskunde für Deutschland* (jedno číslo *erga schedam* a jedno číslo *damnatur*), vystaveném pro hraběte a hraběnku Podstatské-Lichtenstein, uvedl, že „zakázané spisy podobného obsahu dostaly povolení".[26] Jeho konání je tu totiž v naprostém rozporu s duchem legislativy knižní cenzury, která možnost výjimečných povolení vázala vždy na jednotlivé knihy a na jednotlivé osoby.

Zjevně byl tento systém udílení výjimek založen spíše na pověsti a společenském postavení čtenářů než na obsahu četby. Když měla excentrická hraběnka Truchsess-Waldburg-Zeil obdržet zásilku knih, bylo vyhodnoceno, že tyto knihy jsou už dlouho zakázané z náboženských důvodů, že by se snad ještě hodily jako doplněk do velké knihovny nebo do sbírky učence, ale nikoliv pro hraběnku, která je tudíž nedostala. Omezenost tohoto systému vzhledem k rozšiřujícímu se čtenářstvu je proto patrná. Povolení většinou obsahovalo varování, že knihy mají být využívány „vhodně" a s opatrností. Některé aféry ale ukazují, že pokud byla kniha někde dostupná (byť v soukromí), šlo jen těžko kontrolovat její využití.[27]

24) Moravský zemský archiv v Brně (MZA), Moravskoslezské gubernium – prezidium (B95), kt. 214, sign. 28, č. j. 25/96. Celý fascikl pochází z roku 1796.

25) Databáze cenzurovaných knih *Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher*, <http://www.univie.ac.at/zensur/>.

26) „[…] selbst das k. k. Hofdirektorium von mehreren Parteien zu Erfolgung derlei verbothener Schriften von ähnlichen Inhalte die höchste Bewilligung ertheilte." MZA, B95, kt. 214, sign. 28, č. j. 25/96, fol. 83, 11. 1. 1796.

27) Na Moravě viz příklad hraběte Wallise, jenž otevřel svoji knihovnu místnímu faráři. Daniela Tinková: *Jakobíni v sutaně. Neklidní kněží, strach z revoluce a konec osvícenství na Moravě*, Praha, Argo 2011, s. 101–102.

Fürstenbergovo staré povolení z Říma na Marii Terezii patrně příliš nezapůsobilo, neboť v dalším dopise svůj zásadový postoj jen potvrdila: kníže přeci dostal povolení číst zakázané knihy proto, aby je sám mohl kompetentněji potírat. V zásilce byly obsaženy „nemravné" (*unflätige*) a zbytečné knihy, které nestojí za to číst. Panovnice v dopise jednoznačně apelovala na Fürstenbergovu čest. Neobávala se například, že by se knihy mohly rozšířit mimo jeho palác. Její argumenty byly čistě moralistní. Vysvětlovala, že není myslitelné, aby někdo „jeho rodu, hodnosti a věku" kupoval tak zbytečné a opovrženíhodné knihy. Fürstenberg měl za úkol přizpůsobit svou četbu ideálu ctnosti, pramenícímu z jeho veřejného společenského postavení. Tuto společenskou pozici musel reprezentovat, tj. ztělesňovat a ukazovat navenek.[28] Panovnice dále zdůraznila odpovědnost váženého knížete vůči jeho potomstvu: jaké vytváří dědictví? Vyzvala ho proto, ať svoji knihovnu neprodleně vyčistí. Fürstenberg s takto naléhavě prezentovaným ideálem čestného muže plně souhlasil a slíbil, že fond zbaví závadných titulů.

V systému, v němž byla cenzura všeobecně uznávána jako nutná ochrana části čtenářstva, bylo samozřejmé, že lidé, kteří tuto protekci nepotřebují, jsou z předpisů cenzury vyňati. U těchto lidí se předpokládalo, že jejich vysoké vědomí vlastní morální úlohy umožňuje, aby je špatné knihy nekazily. Lidská selhání pak šlo vyřizovat jednotlivě. Veřejnost – věc veřejná – byla ideálem, který má vést jednotlivce k upuštění od striktně osobních zájmů.

Malý svět cenzury versus veřejnost. Fürstenbergova „neuvěřitelná" vlídnost vůči autorům a knihkupcům

Jakmile však začal růst počet čtenářů a posléze počet knih a tištěných textů, „režim výjimek" a víra v ctnosti publika přestaly být udržitelné. Jak známo, státní orgány byly mobilizovány, aby přispěly k osvětě obyvatelstva a k utváření modernějšího veřejného prostoru: cenzura byla odejmuta z rukou tradičních společenství a stala se věcí veřejnou; byly provedeny reformy v oblasti vzdělání a knižní profese se dočkaly ekonomické podpory a ochrany ze strany státu.

Osvícenská cenzura si kladla za cíl organizovat produkci a distribuci textů tak, aby byly kontrolovatelné a nepadly do rukou „korporací" (zejména církevních řádů) a aby nad ní zároveň získal autoritu panovník.[29] Svým způsobem cenzura definovala a postupně formovala veřejnost. Dekret z 18. března 1748, vyhlášený u příležitosti vydání papežské buly, která se týkala svátků, proto připomněl, že státní povolení k tisku musí dostat i ty církevní texty, „které mají vliv na publikum". Cenzura zde definovala své pole na základě pojetí veřejnosti coby čtoucího publika – musí kontrolovat texty, které na veřejnosti kolují a do určité míry utvářejí veřejné mínění. Mohlo se zdát, že z takové publicity jsou vyňaty teze a disertace světských kněží a členů řádů, a proto byly v roce 1754 legislativou do cenzurní agendy zahrnuty jmenovitě.[30]

28) H. Merlin: *Public et littérature en France au XVIIe siècle*, cit. dílo, s. 83–100.
29) Grete Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur in der theresianischen Reform*, Wien, Verlag für Geschichte und Politik 1970, zvl. s. 70, kde autorka dává snahu vyjmout cenzuru z rukou církve do souvislostí nejen se sekularizačním, ale i s centralizačním trendem.
30) Dvorský reskript daný ve Vídni 18. 3. 1748, Joseph Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch, enthaltend die Gesetze von den Jahren 1740 bis 1780 in einer chronologischen Ordnung und sistematischen*

Několik dalších nařízení usilovalo o to, aby původci textů byli vždy identifikovatelní, a zabývalo se reglementací nakladatelské a knihkupecké činnosti. Cenzura měla chránit etablované nakladatele a knihkupce před nevybíravými praktikami podněcovanými růstem poptávky po knihách a posléze snahou o zisk ze strany nových knižních profesionálů, kteří představovali konkurenci. Legislativa fungovala tradičně podle systému privilegií, který chránil před nepovoleným prodejem a paděláním tisků. Tereziánská cenzura na dodržování těchto privilegií dohlížela ověřováním produkce a kontrolovala též příliv knih tištěných v zahraničí, tj. ve státech, kde panovaly jiné cenzurní podmínky. Fürstenberg si, zdá se, tyto cíle tereziánské legislativy plně osvojil.

Začátkem července 1778, během vpádu pruských vojsk do Čech, začal tiskař Johann Ferdinand Schönfeld vydávat nové německé noviny s názvem *Prager Realzeitung*. Seznamovaly publikum se situací v severních Čechách a s dalšími drobnými novinkami. Josef II., spoluvládce Marie Terezie a římský císař, tehdy dlel s armádou u Jaroměře. Záhy poté, co bylo uveřejněno, se mu do rukou dostalo osmistránkové číslo 15 z 21. července. Je takřka jisté, že císař (nebo někdo z jeho doprovodu) výtisk pečlivě přečetl až téměř do konce, protože si všiml, že na sedmé stránce v nenápadném odstavečku autor prohlásil, že „ve Své veliké štědrosti si ráčila jeho císařská výsost zavázat srdce svých poddaných“ a zrušila robotu. „Rolníci už budou pracovat jen za peníze.“[31] Tři roky po selské bouři to byla troufalá a nanejvýš nebezpečná fáma. Josef II. proto ihned 27. července zaslal spis se zvýrazněným odstavcem nejvyššímu purkrabímu, jenž měl v Praze dohled nad cenzurou.[32] Fürstenberg ve své okamžité odpovědi chránil autora dotyčné zprávy, s nímž podle svého tvrzení už promluvil. Autor prý jen opsal oznámení, které bylo publikováno ve frankfurtských novinách. Viníkem tedy neměl být autor, nýbrž tiskař Schönfeld, který nepředložil noviny cenzuře dříve, nežli je rozšířil. Fürstenberg však Josefa II. ujistil, že už má vše pod kontrolou: autor byl osvobozen z vazby s podmínkou, že už do novin nikdy psát nebude. Tiskař byl příkladně potrestán čtrnáctidenním vězením. Původně sice bylo rozhodnuto, že mu bude zabavena tiskárna, ale odsouzený namítl, že by ho to notně poškodilo, a tak byl trest zmírněn.

Fürstenberg však neuvedl, že se tiskař Schönfeld dopustil prostřednictvím *Prager Realzeitung* ještě druhého přestupku, protože porušoval privilegium na vydávání německých novin, které vlastnila vdova Klauserová. Ta se přitom o Schönfeldových novinách dozvěděla již v květnu, když získala informaci o jejich veřejné subskripci. Zažádala proto gubernium, aby její privilegium chránilo a proti Schönfeldově projektu zakročilo.[33] Gubernium však reagovalo až o dva měsíce později. O tomto druhém přestupku nejvyšší purkrabí v červenci před císařem pomlčel; zdálo se mu zřejmě, že jeden neohlídaný přestupek stačí. Pravdou také je, že na následném zasedání cenzurní komise dne 28. července byl středem zájmu spíše vadný obsah novin nežli porušení privilegia, které však bylo

Verbindung, Wien, Johann Georg Moesle 1789, sv. 1, s. 42–43, č. 45; dvorský reskript daný ve Vídni 9. 2. 1754, tamtéž, sv. 2, s. 322–323, č. 323; dvorský reskript daný ve Vídni 30. 3. 1754, tamtéž, sv. 2, s. 337, č. 333.

31) [„Des Kaisers Majestät haben durch neue Großmuth die Herzen Ihrer Unterthanen zu verbinden gewußt…“], *Prager Realzeitung* 1, 1778, č. 15, 21. 7., s. 126–127.

32) SOA v Praze, VsK, inv. č. 350, sign. C57, fol. 212–218.

33) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 740, sign. H71, fol. 17–19.

rovněž uvedeno mezi delikty, za něž byl Schönfeld stíhán.[34] Josefův dopis zřejmě už stihl zapůsobit.

Stejně jako jeho matka Marie Terezie i Josef II. rád objasňoval věci důkladně a bez zbytečných prodlev. Připsal přímo do Fürstenbergova dopisu, že je natolik udiven touto „neuvěřitelnou" zprávou, že mu chybí slova. Na celou záležitost totiž nahlížel naprosto jiným způsobem:

> Vy omlouváte autora tím, že článek o království českém opsal z frankfurtských novin, tiskař tiskne celé jedno číslo novin ve městě Praze, prodává je, a teprve čtrnáct dní nebo tři týdny nato si toho všimne gubernium, které jako jedinou omluvu uvádí, že autorovi vytknulo, že měl tiskovinu nechat včas cenzurovat; a končíte vysvětlením svých úzkostných obav ze škody, kterou by zabavení tiskárny způsobilo tiskaři. O cenzorovi neříkáte nic a považujete čtrnáctidenní arest za přiměřený tomuto úmyslnému, zlomyslnému a nanejvýš škodlivému publikování.[35]

Josef II. dále uvedl, že k věci „nemá co dodat", a jelikož tyto věci nespadají do jeho resortu, informoval, že záležitost předá své matce.

V aféře, o které neznáme bližší podrobnosti, se zjevně střetla odlišná hodnocení škodlivosti podobných praktik a posléze i míry požadovaného trestu. To, že Fürstenberg hájil svůj resort a nepřesouval vinu na své podřízené, je spíše logické. Do jisté míry se též snažil celou aféru utlumit, banalizovat ji. Zjevně se mu však také zdála být nebezpečnější Schönfeldova podnikatelská praxe nežli fakt, že v novinách vyšla falešná a velmi výbušná zpráva. Nepředvídal citlivost Josefa II. vůči fámě, která se ho přímo týkala a která v minulosti způsobila velký rozruch. Fürstenberg považoval za svůj prvotní úkol chránit malý pražský svět autorů, nakladatelů, tiskařů – a též cenzorů. Zřejmě autora novin navzdory anonymitě znal a byl připraven za něj ručit. Zdá se, že se nikterak neobával širšího čtenářstva novin nebo mu explicitně nevěnoval žádnou pozornost. Nebezpečí publicity nebral v potaz a dal jasně najevo, že „čtoucí publikum" vnímá jako malou skupinu. Zatímco Josef II. úzkostlivě vnímal veřejnost, která by mohla být zprávou zasažena, Fürstenberg svůj pohled zaměřoval na nevelký kruh knižního trhu, kterému chtěl spíše sloužit nežli škodit.

Stejný postoj zastával v další drobné aféře, která figurovala na pořadu dne od července 1778 do začátku roku 1779 a týkala se prodeje a inzerce zakázaných knih pražským knihkupcem Johannem Josephem Gröblem.[36] Na červencovém brněnském trhu bylo Gröblovi

34) Michael Wögerbauer: *Die Ausdifferenzierung des Sozialsystems Literatur in Prag von 1760 bis 1820*, disertační práce, Philosophische Fakultät der Universität Wien 2006, s. 303.

35) „Die Auskunft, welche Sie allhier mir geben, ist […] so beschaffen und unglaublich, daß ich es nicht sattsam sagen kann. Sie entschuldigen den Zeitungs Schreiber, daß er den Articul, das Königreich Böheim aus der Frankfurter Zeitung geschrieben habe, ein Buchdrucker drukt ein ganzes Zeitungs Blatt in der Stadt Prag, verkauft selbes, und 14. Täge oder 3. Wochen darnach wird es erst das Gubernium gewahr, und giebt die kahle Entschuldigung, daß sie es ihm erinnert hatte, censuriren zu laßen, und sie endigen ihre Vorstellung mit der ängstlichen Bangigkeit, daß die Sperrung seiner Buchdrukerey ihm Schaden verursachen würde. Und sagen gar nichts vom Censor, und glauben einen 14tägigen Arrest einer solchen vorsetzlich malitiösen und höchst schädlichen Publicirung angemeßen. Ich kann darüber Ihnen nichts weiters sagen." SOA v Praze, VsK, inv. č. 350, sign. C57, fol. 218.

36) MZA, B95, kt. 47, sign. B6, inv. č. 472, fol. 228–235.

zabaveno několik zakázaných knih tištěných ve Vratislavi, a to spolu s jeho katalogem, který obsahoval další zakázané tituly. Hlava brněnské cenzurní komise hrabě Mittrowsky na to upozornil svůj pražský protějšek, aby mohli spojit své síly. Pražské gubernium však reagovalo teprve půl roku poté, 21. ledna 1779, a ve své odpovědi se Gröbla spíše zastalo. V dopise podepsaném společně Fürstenbergem a guberniálním radou Františkem Antonínem Nosticem se praví, že není divu, že Gröblův katalog obsahuje zakázané knihy, protože knihkupci, kteří podnikají „v Lipsku nebo jinde v Říši", nabízejí ve svých katalozích i knihy, které můžou být zakázané v jedné ze zemí jejich působení.[37] V Praze, jak tvrdilo gubernium, ale Gröbl neměl v knihkupectví všechny tituly svého katalogu; ty zakázané byly zadrženy cenzurou. Gröbl prý myslel, že trh na Moravě funguje stejně jako jinde v zahraničí (!). Teď ale dobře ví, že to byl chybný dohad, a slibuje, že už žádný katalog rozšiřovat nebude. Proto prosili Fürstenberg a Nostic moravské gubernium, aby zabavené knihy vydalo zpátky – což se 22. března stalo, ale s připomínkou, že je to poprvé a naposled. Gröbl katalogy tiskl dál, zřejmě však už bez zakázaných titulů.[38]

Snaha nejvyššího zemského úřadu pomoci knihkupci, a přitom hájit svou poslušnost předpisům je z dopisu pražského gubernia patrná. Víme, že v osmdesátých letech 18. století sloužily prostory pražské cenzurní komise knihkupcům de facto jako detašovaný sklad pro zakázané knihy. Knihkupečtí faktoři měli od skříní svého zaměstnavatele klíč, aby mohli knihy vyzvedávat dle potřeby.[39]

Možná nebyla Gröblova brněnská aféra zcela odlišná od nového jevu, který zaznamenáváme ojediněle v roce 1779: na úvod svých pražských seznamů novinek přidali knihkupci Johann Thomas Trattner i Wolfgang Gerle krátké „upozornění" na to, že všechny inzerované knihy nemusí být čtenářům nutně k dispozici, protože ještě neprošly cenzurou a mohly být podle lokálních předpisů nakonec zadrženy.[40] Na sklonku 18. století se však situace změnila. Tehdy se hlavním předmětem cenzurní činnosti stalo právě zadržování informací o zakázaných textech a podobná kompromisní vyjádření byla naprosto nemyslitelná.

Fürstenbergova reputace shovívavého cenzora v rámci gubernia po těchto dvou sice drobných, avšak příznačných aférách značně utrpěla.

Cenzura, veřejnost a „protiveřejnost": jak Fürstenberg přišel o vedení cenzury

Když Josefovi II. „chyběla slova" nad Fürstenbergovou benevolencí, kritizoval zejména jeho empatii vůči provinilému tiskaři a zaměřoval se na sílící část dotyčné veřejnosti, tedy na čtenáře samé. Další cenzurní aféra z roku 1779, takzvaná aféra Seibtova, v jejímž víru se opět nacházel kníže Fürstenberg, ukazuje, že cenzura v této době již musela počítat

37) „[…] weilen sämmtl. Buchhändlern, welche theils in Leipzig theils anderer Orten im Reiche einige Niederlagen besitzen, gestattet worden sey, ihre Katalogen ohne Censur zu verferttigen." Tamtéž, fol. 232.
38) Zdeněk Šimeček: *Knižní obchod na Moravě od sklonku 15. do konce 18. století*, Brno, Statutární město Brno – Archiv města Brna 2011, s. 273.
39) Právě tato praxe zavinila aféru v roce 1784, kdy si Gerle stěžoval, že některé z jeho zakázaných knih uchovaných v cenzurním úřadu zmizely ze skříní – NA, ČG–P, 1784–1785, kt. 396, sign. G VIII/31.
40) Johann Thomas Trattner: *Verzeichniss neuer deutsch- und lateinischer Bücher, welche seit der Leipziger Ostermesse 1779* […], Prag 1779, exemplář dostupný v Knihovně Národního muzea, sign. 2 F 284; Wolfgang Gerle: *Verzeichniss neuer deutsch- und lateinischer Bücher, welche seit der Leipziger Ostermesse 1779* […], Prag 1779, exemplář dostupný v Knihovně Národního muzea, zámecké knihovny, Křivoklát, sign. XII h 88–9669.

s daleko širším pojmem publika a veřejnosti, která se krok za krokem přetvářela ve veřejné mínění.[41]

Dne 29. ledna 1779 provedla zvláštní *ad hoc* komise prohlídku všech pražských knihkupectví a krámů antikvářů, aby zabavila nejen knihy, které by mohly být zakázané, ale též účetní knihy dotyčných podniků. Na základě zabaveného materiálu napsal iniciátor celé akce hrabě František Xaver Věžník plamennou zprávu pro dvorskou kancelář a kritizoval v ní pražské cenzurní poměry. K popisu situace u knihkupců připojil denunciaci profesora Seibta, který údajně šířil heterodoxní tvrzení o existenci Boha a naváděl studenty, aby četli závadné knihy. Věžník působil jako prezident apelačního soudu a měl rovněž na starost dohled nad univerzitními záležitostmi. Obcházení pražského gubernia při celé akci a fakt, že Karl Heinrich Seibt byl sám cenzorem zodpovědným za filozofickou fakultu, charakterizuje jasně Věžníkův krok jako pokus o diskreditaci dosavadního vedení cenzury, tj. Karla Egona Fürstenberga. Osobní a ideový spor oba muže rozdělil a nemálo přispěl k Věžníkově útočné kampani. Seibt byl nakonec předvolán do Vídně, aby se mohl náležitě hájit. Podle Marie Terezie, která litovala, že české záležitosti jsou opět podložené osobními spory, měl Seibt dostat příležitost obhajovat se sám, protože byly ve hře jeho osobní „čest a reputace".[42] Obec, na které záviselo jeho postavení, byla složena z jeho studentů, posluchačů, z fakultních kolegů a též kolegů z cenzurní komise.

Seibt byl pro konzervativního prezidenta apelačního soudu ideálním terčem, protože na rozdíl od knížete Fürstenberga, který zakázané knihy sbíral do své soukromé knihovny, byly zakázané knihy v Seibtově vlastnictví přístupné určitému publiku, které se navíc neomezovalo pouze na studenty, neboť jeho přednášky přitahovaly širší smíšené obecenstvo. Proto se aférou oprávněně zabývala česko-rakouská dvorská kancelář s úkolem zkoumat Seibtovy přednášky a „vystříhati se všeho toho, co by ve veřejnosti mohlo vzbuzovati vzrušení".[43] V celé aféře stojí proto jako argument i předmět veškeré péče právě veřejnost. Ta však už zdaleka není jen abstraktní entitou nebo terčem osvícenských vzdělávacích politik, ale obcí, která vyjadřuje své mínění a na kterou lze reaktivně apelovat.

Aféra totiž zdaleka nezůstala jen úřední záležitostí. V prestižním a široce rozšířeném časopise *Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts*, vydávaném v Göttingenu Augustem Ludwigem Schlözerem, vyšly o pražské cenzurní aféře dva anonymní texty. V ročníku 1779 (sešitu 25) publikoval Schlözer dlouhou korespondenční zprávu, na kterou byly v následujícím ročníku uveřejněny reakce a odpověď autora.[44] Nepřekvapuje nás, že si pražský korespondent vybral právě seriózní Schlözerovy noviny, které mu zaručovaly důvěryhodnost, otevřenost vůči kritickému pohledu a široký ohlas i v habsburské monarchii. Máme tu typický příklad „veřejného působení rozumu" před „celým čtoucím

41) O ní viz zejm. Jaroslav Prokeš: „Aféra Seibtova roku 1779", in Otokar Odložilík (ed.): *Českou minulostí. Práce věnované profesoru Karlovy university Václavu Novotnému jeho žáky k šedesátým narozeninám*, Praha, Jan Laichter 1929, s. 317–330; Arnošt Kraus: „Poslední razzia na knihy v Praze v době před Josefem", *Časopis Musea Království českého* 91, 1917, s. 328–330.
42) Tamtéž, s. 325.
43) Parafráze přednesení dvorské kanceláře z 27. 3. 1779 ve spise státní rady č. 473 ex 1779; tamtéž, s. 323.
44) „BücherInquisition in Prag", *August Ludwig Schlözer's Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts* 5, 1779, č. 25, s. 51–68; „Prager Inquisition", *August Ludwig Schlözer's Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts* 6, 1780, č. 32, s. 87–101.

publikem“, jak Kant definuje učenou moderní veřejnost.[45] Tato veřejnost byla oceněna i při vyšetřování Seibtovy aféry ve Vídni. Seibtovi bylo totiž nakonec uloženo vydat své přednášky tiskem, aby se zcela ospravedlnil, což svědčí nejen o prohře celého konzervativního tábora, který proces inicioval, ale také o vysokém očekávání, jež vzbuzovala publicita.

V projevech týkajících se Seibtovy aféry bylo publikum stále implicitně pojímáno jako úzké a elitní. Schlözerův pražský korespondent hájil zájmy všech pražských knihkupců, ale též vysoce postavených lidí, jimž knihkupci zprostředkovávali i zakázané knihy a kteří byli proběhlou radikální kampaní „poškozeni“.[46] Autorův krátký souhrn dějin pražské cenzury svědčí o jeho přesvědčení, že rozumná cenzura je opodstatněná. Korespondent připomněl, nakolik si každý přál, aby byla po roce 1772 „konečně“ zavedena řádná cenzurní komise v rámci gubernia.[47] Zmínil mimochodem také to, že se do Prahy importovalo mnohem více knih než do Vídně – a proto se zde nacházelo také více knih zakázaných.

Důvěra autora článku v Schlözerově časopisu v cenzuru však byla velmi limitovaná. Název článku – *BücherInquisition in Prag* – naznačuje zpátečnickou povahu celé aféry. Schlözer v závěrečné vydavatelské poznámce možné neblahé důsledky aféry pro českou literaturu srovnal dokonce s významem třicetileté války.[48] Text článku uváděl řadu příkladů slavných a všeobecně známých děl a autorů, kteří podlehli zabavení: Wieland, Gellert, Haller, Basedow, Goethe, Weißeho oblíbený časopis *Kinderfreund*, *Baireuther Zeitung* atd. Tito autoři a tyto tituly tvořily sdílenou kulturu čtenářské základny Schlözerova časopisu. Autor článku tímto způsobem ukázal, nakolik byli lidé, kteří prohlídku pražských knihkupectví prováděli, nekompetentní. Neměli v ruce oficiální seznam zakázaných knih a nebyli ani schopni posuzovat intelektuální hodnotu knih, které zabavovali. Ve výčtu tak figurovaly i méně slavné zakázané tituly, vulgární pornografie stála vedle spisů heterodoxních učenců a literárních klasiků. Tímto dokumentem se podařilo čtenáře přesvědčit, že akce byla naprosto arbitrární. Použitý argument arbitrárnosti umožňuje sledovat zlom v cenzurní praxi za purkrabství Karla Egona Fürstenberga a poukazuje na další charakteristiku cenzury, a to na její zestátnění a rozchod s literární a kritickou obcí, které se postupně staly jakousi opoziční „protiveřejností“.

Reakce na cenzurní zásah obviňovaly jeho aktéry ze zákeřného jednání. Autor článku *BücherInquisition in Prag* sděluje, že předseda dvorské cenzurní komise hrabě Leopold Clary-Aldringen, kterého Věžník upozornil na poměry u pražské cenzury, byl na podzim 1779 vyslán Marií Terezií do Prahy, aby prozkoumal stav knihkupectví a zjistil, jestli se tam opravdu prodávají zakázané knihy. Anonymně pátral po vinících. „V dobré víře v jeho úctyhodnost a s přesvědčením, že je neprozradí“ mu několik knihkupců prodalo Ovidiovo *Umění milovat*, německý překlad románu *The Life of John Buncle* (*Život Johna Buncleho*) a podobné „drobnosti“, tj. věci, které byly sice zakázané, ale mezi elitou rozšířené a považované za neškodné. Kvůli této akci byl ovšem Clary-Aldringen pokládán za „zrádce“

45) Immanuel Kant: „Der Streit der Fakultäten in drei Abschnitten“ [1798], in týž: *Werke*, sv. 7, *Metaphysik der Sitten, Der Streit der Fakultäten*, ed. Ernst Cassirer – Benzion Kellermann, Berlin, Bruno Cassirer 1922, s. 311–431, zde s. 330.
46) „BücherInquisition in Prag“, cit. dílo, s. 59.
47) Tamtéž, s. 53.
48) Tamtéž, s. 68.

a „špiona“.[49] Jak je vidět i z citátu knížete de Ligne uvedeného v úvodu studie, stále častější a postupem času nevyhnutelná taktika cenzury postupovat skrytě byla nepřípustná i pro zastánce její oprávněnosti.

Úřední vývoj celé aféry byl jednoznačný. Cenzurní komise byla odejmuta z Fürstenbergových rukou a přešla do resortu studijních záležitostí, který náležel hraběti Věžníkovi. Hned v říjnu 1779 však přišel z Vídně do Prahy zkušený cenzurní úředník Franz Anton Meyer (Mayer), který dostal za úkol udělat na tamním trhu pořádek. Meyer postupoval opravdu důkladně: nechal upravit dům nedaleko pražské celnice na Starém Městě, reorganizoval svůj personál a cenzuře zajistil zázemí, které fungovalo až do 19. století.[50] Proto se už v roce 1779 setkáváme s později často používaným kritickým argumentem, že se cenzura stala vídeňskou záležitostí. Zatímco pražskou čtenářskou obec představuje článek v Schlözerově časopisu jako osvícenou, vídeňskou cenzurní praxi vylíčil v černých barvách. Tamní (tj. vídeňský) princip prý spočívá v tom, že cenzorovi není nikdy vyčítáno, že zakazuje příliš, avšak může být kárán za to, že zakazuje nedostatečně – pro přehnanou liberálnost pak může přijít o důvěru svého nadřízeného, či dokonce o zaměstnání. Tituly, které byly v Praze povoleny, jsou ve Vídni zakázány, a to pouze „z politických a zejména ze soukromých důvodů“.[51] Politická cenzura chránící stát je dalším novým konceptem, který učená veřejnost začala dlouhodobě kritizovat. Kníže de Ligne ji měl za čirou zbabělost a malichernost nehodnou panovníků, jak naznačuje moto v úvodu této studie.

Centralizace, jíž se veřejnost tehdy obávala, se nevyhnutelně stala realitou, avšak teprve později nežli v roce 1779.[52] Byla ale jedním z faktorů, kterých učená veřejná obec využívala, aby se ve svých diskusních projevech vzdalovala od cenzury a připravovala rozchod, který si státní aparát přál – rozchod, jenž ale nebyl nikdy zcela naplněn.[53] Přestože se autor článku *BücherInquisition in Prag* jasně vymezoval proti proběhlé cenzuře, Schlözer dbal důsledně na to, aby se jeho noviny – zejména pak příslušné číslo – dostaly do habsburské monarchie. Proto autorovi vnutil určité limity (nejmenuje celým jménem všechny obžalované, nepublikuje všechny odpovědi na první zprávu atd.). Do jisté míry se přizpůsobil autocenzurou, aby jeho článek vůbec mohl splnit svůj účel.

Závěrem

Okolnosti tzv. Seibtovy aféry jsou v historiografii známé, nezdálo se nám však zbytečné dát je do souvislosti s bohatým souborem soudobých cenzurních předpisů a úkonů, aby plasticky vynikly různé motivace, cíle a praktiky v zakládatelské době státní cenzury, jež

49) Tamtéž, s. 55.
50) Jaroslaus Schaller: *Kurzgefasste Geschichte der kais. kön. Bücherzensur und Revision im Königreiche Böhmen*, Prag, Franz Geržabek 1796, s. 11.
51) „BücherInquisition in Prag“, cit. dílo, s. 53.
52) Claire Madl, Michael Wögerbauer: „Censorship and Book Supply“, in Ivo Cerman, Rita Krueger, Susan Reynolds (eds.): *The Enlightenment in Bohemia. Religion, Morality and Multiculturalism*, Oxford, Voltaire Foundation 2011, s. 69–87.
53) Srov. pododdíl „Proměny cenzurního aparátu: profesionalizace cenzorů, přesun agendy pod policejní dvorský úřad“, s. 156–159; srov. též Waltraud Heindl: „Zensur und Zensoren, 1750–1850. Literarische Zensur und staatsbürgerliche Mentalität in Zentraleuropa. Das Problem Zensur in Zentraleuropa“, in Marie-Elizabeth Ducreux, Martin Svatoš (eds.): *Libri Prohibiti. La censure dans l'espace habsbourgeois 1650–1850*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2005, s. 27–37.

se v této aféře protínají. Výrazné proměny pojmu „publikum“ a „veřejnost“ a konkrétního složení „čtoucí veřejnosti“ – její rozšíření, osamostatnění učené elitní veřejnosti, její vnímání ze strany státního aparátu – se zdají být vhodným úhlem pohledu pro analýzu zavedení moderní státní cenzury v době pozdního osvícenství. Jen málo jsme z této perspektivy mohli pozorovat postoj cenzury vůči neelitním čtenářům. Pouze v případě aféry *Realzeitung* je patrné, že Josef II. chápal veřejnost jako důležitého činitele, na který je nutné brát ohled, a to na rozdíl od Fürstenberga, soustředěného na správu knižního obchodu. To, že Josef II. zrušil v roce 1781 pražskou cenzurní komisi a že Fürstenberg jmenoval do čela nově zřízeného revizního úřadu Josepha Antona von Rieggera, známého svými pokrokovými názory, by mohlo znamenat konečné vítězství liberálnějších vizí nejvyššího purkrabí nad úzkoprsými názory Věžníka. Názorový rozpor mezi Fürstenbergem a císařem byl však příliš ostrý na jiných polích, například v otázce centralizace politického a správného aparátu. Proto musel Fürstenberg v roce 1782 z postu nejvyššího purkrabího „dobrovolně“ odstoupit.

V této přechodné době se morální a výchovné účely cenzury, zastaralý, avšak nevyhnutelný systém výjimek, dvojznačná reakce učené veřejnosti a politizace cenzury ukazují v plném světle. Fürstenberg stejně jako de Ligne se s novými způsoby zcela neztotožnili, o to citlivěji je ale vnímali.

„Nekonečné literární boje ohrožující společenskou jednotu"

Židé, literární veřejnost a cenzura

Michael Wögerbauer

Náboženská a kulturní jinakost židovského obyvatelstva představovala jev, který spoluutvářel každodennost života v českých zemích. Zvláště to platilo pro území dnešní Prahy a jejího okolí, kde Židé ve druhé polovině 18. století tvořili osminu obyvatelstva.[1] Židovská komunita se v této době nacházela v procesu zásadních proměn a modernizace, označovaném jako haskala.[2] Jednalo se o společenský pohyb paralelní s osvícenstvím, kterým v té době procházelo křesťanské obyvatelstvo. Spolu s proměnami společensko-politického a ekonomického rázu přispívaly tyto procesy k rozšíření náboženské tolerance, jež se týkala jak několika dosud zakázaných nekatolických křesťanských konfesí, tak Židů, kterým byla přiznána větší občanská rovnoprávnost. I poté, co v obou komunitách, křesťanské i židovské, přestalo být centrem každodennosti náboženství, soustředěné na výklad kanonických textů, zůstalo čtení textů, byť nyní nenáboženského charakteru, jednou z nejdůležitějších kulturních praktik. Vznikala nadregionální literární veřejnost, v jejímž rámci probíhala diskuse o věcech veřejných, ke kterým patřily antijudaismus či otázky tolerance vůči Židům.

Na základě dvou pražských případů – brožury *Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Jüden* (O užitečnosti a škodlivosti Židů, 1782)[3] a průvodce Prahou publicisty Sebastiana Willibalda Schießlera z roku 1812[4] – si tato studie klade za cíl analyzovat diskurz o Židech a jejich občanském statusu; závěry naší analýzy ukáží, že cenzura v době josefinského osvícenství a za františkovské restaurace působila jako nástroj regulace veřejných diskusí, jež usměrňovala v zájmu stabilizace společnosti a udržování veřejného pořádku. Nejprve představíme několik aspektů protireformačního diskurzu o Židech a jeho proměny v počátcích osvícenství. Zde se setkáme s motivy, které se opakují i v úvahách cenzorů pověřených posouzením obou analyzovaných knih.

Židé jako předmět protireformačního a raně osvícenského diskurzu

Židé a židovství představovali veřejné téma již dávno před nástupem osvícenství; především v období protireformace existoval vedle diskurzu proti nekatolickým křesťanům

1) Jiří Kuděla: „Prager jüdische Eliten von 1780 bis in die 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts", *Judaica Bohemiae* 28, 1992, č. 1/2, s. 22–34, zde s. 22–23. V českých zemích žilo stabilně 75 000 až 100 000 Židů, celkový počet obyvatel k roku 1781 čítal zhruba čtyři miliony, k roku 1817 již pět milionů – viz Ruth Kestenberg-Gladstein: *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern*, Tübingen, Mohr 1969, s. 1.

2) Viz tematické dvojčíslo časopisu *Jewish Culture and History* 13, 2012, č. 2/3, s názvem *Haskalah, Aufklärung, Osvícenství. Jewish Enlightenment in the Czech Lands in a European Perspective*.

3) [Ignaz Klingler]: *Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Jüden im Königreiche Böheim und Mähren*, Prag, b. n. 1782.

4) Sebastian Willibald Schießler: *Prag und seine Umgebungen. Ein Taschenbuch für Fremde und Einheimische*, sv. 1–2, Prag, Enders 1812–1813.

(„kacířům“) také diskurz protižidovský. Oba tyto katolické diskurzy proti jinověrcům měly patrně i posilovat identifikaci s vlastní konfesí, kterou elity habsburské monarchie povýšily na základní integrující prvek dědičných zemí. Jedná se tedy o konstrukci vlastní náboženské identity pomocí zdůraznění jinakosti; aktuálnost tohoto problému ožila zejména v reakci na vlny imigrace cizích, ortodoxních Židů z polského království, které následovaly po rozdělení Polska v roce 1772 a připojení části jeho území k habsburské monarchii.

Barokní protižidovský diskurz se rozvíjel a šířil ve formě letáků, balad a písní. Jeho častými tématy byla neštěstí údajně zaviněná Židy, pověstné zločiny spáchané na katolických dětech a rodinách – typickým příkladem byla rituální vražda –, dále téma židovské konverze nebo vyhnání Židů z křesťanských oblastí. Od středověku se také tradoval topos o znesvěcení hostie Židy, se kterým se setkáváme například v jarmarečních písních typu *Velmi strašlivého příběhu aneb písně o jedné bohaprázdné ženě*.[5] Podobně jako jiná produkce určená lidovým vrstvám byly i protižidovsky zaměřené tisky nezřídka ilustrovány, aby byl jejich obsah srozumitelný i negramotné většině obyvatelstva; čtenáře a posluchače měly nalákat také popisné názvy. Zejména protižidovské písně občas vyprovokovaly většinové obyvatelstvo k násilným činům: například 28. května 1671 vedlo ve Strakonicích k protižidovským výtržnostem zpívání *Písně nové o zdávna vinšovaném a již v skutku vykonalém vypovědění bezbožného a nevěrného národu židovského z slavné císařské a královské residencí města Vídně, kteréž se stalo léta pominulého 1670*.[6] Účinky těchto tisků se tedy mohly projevovat i ve veřejném pořádku. Právě v okamžicích, kdy hrozily mezietnické výtržnosti nebo k nim skutečně došlo, proti těmto typům textů zasahovala vrchnost.

Téma židovství sehrálo specifickou roli v kontextu nastupujícího osvícenství, kdy se postupně ustavovala literární veřejnost. Předpokladem vznikajícího fóra bylo již to, že jeho účastníci zpravidla nebyli spjati s lidovým ani s náboženským prostředím. Míra tolerance k jinakosti sloužila mimo jiné jako měřítko humanity (*humanitas*) a kultivovanosti vlastního společenstva. Na počátku sedmdesátých let 18. století vznikly v Čechách tzv. moralistní týdeníky, které představovaly nejranější typ moderních periodik, v nichž se – namísto hagiografických „historií“ – vedla diskuse o mravech, tj. o tom, jak mají společnost a jednotlivci správně fungovat.[7] Doposud převažující protižidovské stereotypy se v novém typu periodik objevovaly zřídka, a to i v případě témat, u nichž bychom je v protireformaci takřka s jistotou našli, například ve velikonočním textu *O utrpení Krista*.[8] O židovství se naopak poměrně často mluvilo v rámci osvícenského diskurzu proti pověrčivosti. Například autor textu *Vom Aberglauben* (*O pověrách*) v moralistním týdeníku *Die Unsichtbare* zmiňuje kabalu, ale vykládá ji pouze z historického hlediska: „Odedávna byla

5) Viz Lenka Veselá-Prudková: *Židé a česká společnost v zrcadle literatury. Od středověku k počátkům emancipace*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003, s. 117; srov. též Jiří Kuděla: „Zeitgenössische Reaktionen auf die josephinische Toleranz der Juden in Böhmen und Mähren. Prager und Wiener Diskussion über die Toleranz der Juden zwischen 1781 und 1782“, *Judaica Bohemiae* 32, 1996, s. 115–144, zde s. 117.

6) Jaroslav Prokeš: „Der Antisemitismus der Behörden und das Prager Ghetto in nachweißenbergischer Zeit“, *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik* 1, 1929, s. 41–262, zde s. 83–84.

7) Texty z moralistních týdeníků nejsou uvedeny v bibliografickém soupisu, ve kterém zaznamenal židovskou tematiku v Praze Otto Muneles: *Bibliografický přehled židovské Prahy*, Praha, Státní židovské museum 1952, ale dobře zapadají do schématu, které Muneles uvádí.

8) „Ueber das Leiden Christi“, *Die Unsichtbare. Eine sittliche Wochenschrift* 1, 1770–1771, č. 5, s. 41–46.

kabala záležitostí pouze pro hlubokomyslné hlavy: dnes se stala dětskou hračkou. Nyní mi ještě připadá povážlivé, že čím starší tato věda je, tím je nevědomější a podvodnější.“[9] Židovská mystika je kritizována v souvislosti s pověrami, které jsou jedním z hlavních terčů osvícenství, aniž by však zde byl přítomen specificky protižidovský osten. Židovské obyvatelstvo se v duchu paternalistických opatření usilujících o osvícení obyvatelstva také stalo explicitním objektem dekretu proti pověrečným knihám:

> Aby Židovstvo, které tíhne k zahnání ďábla a podobným věcem, alespoň nebylo novými spisy podpořeno ve svých omylech a aby tím nebylo brzděno nebo zcela znemožněno jeho vzdělání a osvícení, má být v budoucnu tisk veškerých spisů, ve kterých se takové nesmysly nacházejí, odepřen predikátem typum non meretur, a to bez ohledu na to, jestli jsou tištěny v zemském či židovském jazyce [jidiš, MW] nebo v hebrejštině.[10]

Ani asociace židovství s pověrčivostí nebyla nijak ustálená. Například dobový publicistický text *Über die Vorurtheile* (*O předsudcích*) žádná specificky židovská témata neobsahuje.[11] Setkáváme se i s případy, kdy Židé vystupují jako čistě literární téma, jež nemá vazby k realitě Židů žijících v českých zemích. Příkladem může být báseň *Der verurtheilte Amor* (*Odsouzený amor*) otištěná roku 1774 v pražském časopise *Wöchentlich etwas*, v níž jsou židovští velikáni znázorněni mezi jinými hrdiny předkřesťanského věku, jejichž rozhodování ovlivňoval bůžek lásky.[12]

V raných moralistních týdenících, v nichž vycházela zejména zábavná literatura, se tedy podle našich drobných sond neobjevuje „židovská otázka“ ve smyslu diskurzu o nábožensky nebo etnicky pojaté menšině. Když už jsou Židé zmíněni, děje se tak většinou v rámci vypořádání se s minulostí, typicky se středověkem, který je chápan jako protiklad osvícenosti.

V odborných textech, například v historiografických pracích, se pohled na Židy a respektování židovských dějin zřejmě integrovaly do vlasteneckého konceptu historiografie. V prvním svazku spisu *Abbildungen böhmischer und mährischer Gelehrten und Künstler* (*Portréty českých a moravských vědců a umělců*), který vznikl v zednářském kruhu kolem Ignáce von Borna a byl vydán Wolfgangem Gerlem, tak byly roku 1773 uvedeny medailony dvou „slavných židovských písařů“, učence a rabína Jonathana Eybeschütze a zemského rabína Davida Oppenheimera, a to s následujícím zdůvodněním:

> V republice učenců musí existovat ještě daleko větší tolerance než v ostatní společnosti. Prohřešovali bychom se proti této jednohlasné smlouvě pravých učenců a proti myšlení

9) „Vom Aberglauben“, *Die Unsichtbare. Eine sittliche Wochenschrift* 1, 1770–1771, č. 27, s. 218–225, zde s. 223.
10) „Damit die Judenschaft, welche alle albernen Teufelsbannereien, und ähnliche Dinge auffaßt, wenigstens nicht durch neue Schriften in ihren Irrthümern genähret, und dadurch ihre Bildung und Aufklärung entweder verzögert, oder ganz unmöglich werde, so ist künftig allen Büchern, worin man dergleichen Ungereimtheiten vorkommen, sie möchten in der Landessprache, oder der jüdischen, oder hebräischen geschrieben seyn, der Druck mit Typum non meretur zu versagen.“ Národní archiv (NA), České gubernium – Publicum (ČG–P), 1784–1785, kt. 996, sign. G VIII/74.
11) „Über die Vorurtheile“, *Die Unsichtbare. Eine sittliche Wochenschrift* 2, 1771–1772, č. 36, s. 261–268, zde s. 261.
12) „Der verurtheilte Amor“, *Wöchentlich Etwas* 1, 1774, č. 6, s. 87–100.

našeho filozofického století, kdybychom chtěli z našeho seznamu vynechat několik vznešených domácích učenců jen proto, že patří k náboženské obci, která se sice výrazně odlišuje od té naší, jež však naproti tomu ve svém klíně odnepaměti živila velké génie a osvícené hlavy a k níž se ještě dnes hlásí Mendelssohn, Herz, Hirschel a jiní, jejichž hlubokomyslnost, učenost a vkus jsou nyní v Německu obdivovány. Daly by se vyzdvihnout ještě stovky jiných, neméně obdivuhodně cenných géniů, kdyby nebyli zatlačováni a umlčováni výchovou, předsudky, nedostatkem správného poučení a dalšími podobnými překážkami.[13]

V souvislosti se „slavným židovským učencem" Oppenheimerem autor útočil také na pražskou předtereziánskou cenzuru jako na škůdce rozvoje vzdělanosti a domácí kultury: „Kvůli přísnosti pražské knižní cenzury musel svou vybranou sbírku knih, kterou shromáždil s velikou námahou a za vynaložení velikých nákladů, umístit v Hannoveru. Po jeho smrti byla oceněna na 40 000 tolarů."[14]

Je zřejmé, že se tento osvícenský diskurz o Židech, který se adresně obracel ke vzdělaným obyvatelům českých zemí, explicitně snažil překonat náboženské paradigma protireformace a integrovat Židy do diskurzu osvícenského patriotismu. V tomto smyslu se proslulost židovské vědy využívala jako symbolický kapitál pro kulturní reprezentaci soudobých Čech. Také mnohem pozdější spisy, jako *Kurz abgefaßte Geschichte der Juden in Böhmen* (*Stručné dějiny Židů v Čechách*) vydané Josephem Schiffnerem na začátku 19. století, dosvědčují, že tento integrující diskurz o Židech byl přetrvávajícím, dlouhodobým fenoménem.[15] Zároveň však přežíval a posléze se proměňoval také protižidovský diskurz. V letech 1781 až 1783 došlo k prosazení, vyhrocení a konečně i k polemickému střetu obou těchto názorových pozic.

Brožurová válka o (ne)užitosti Židů v josefinském desetiletí

Roce 1780 vyšlo v Berlíně právnické pojednání o tom, zda lze Židům přiznat ve Svaté říši římské národa německého toleranci,[16] v srpnu následujícího roku pak byl vydán známý spis pruského ministra Christiana Konrada Wilhelma von Dohma o polepšování Židů jakožto občanů.[17] Toleranční diskurz o Židech vzápětí definitivně přešel z úrovně literárních

13) „Jonathan Eibenschitz", *Abbildungen böhmischer und mährischer Gelehrten und Künstler, nebst kurzen Nachrichten von ihren Leben und Werken* 1, 1773, s. 118–120. Levin (Levi Elias) Hirschel byl slavný britský a německý vrchní rabín (*Großrabbiner*), jenž vedl se svým přítelem, filozofem Mosesem Mendelssohnem polemiku o spisu, ve kterém Naphtali Herz Wessely vyzýval Židy ke kladné reakci na tolerenční patent Josefa II.
14) „David Oppenheimer", tamtéž, s. 121–122, zde s. 121.
15) Joseph Schiffner: *Gallerie der interessantesten und merkwürdigsten Personen Böhmens, nebst der Beschreibung merkwürdiger böhmischer Landesseltenheiten alter und neuer Zeiten*, sv. 5, Prag, Johann Buchler 1804, s. 287–358.
16) Ludwig von Winckelmann: *Versuch über die Frage: ob die Juden zu einer reichsschlussmäßigen Toleranz unter gewissen Bedingnissen gelangen könnten?*, Regensburg, b. n. 1780.
17) Christian Konrad Wilhelm von Dohm: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, Berlin – Stettin, Friedrich Nicolai 1781. K datu vzniku viz Josef Karniel: *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.*, Gerlingen, Bleicher 1985, s. 378, jenž uvádí, že první vydání Dohmova spisu vyšlo v srpnu 1781. Je-li tomu tak, lze sotva potvrdit, že by tento spis „upozornil jako první v Německu" na situaci Židů, jak si nárokuje Christian Konrad Wilhelm von Dohm: *Denkwürdigkeiten meiner Zeit oder Beiträge zur Geschichte vom lezten Viertel des achtzehnten und vom Anfang des neuzehnten Jahrhunderts. 1778 bis 1806*, sv. 4, Lemgo – Hannover, Meyersche Hofbuchhandlung – Helwingsche Hofbuchhandlung 1819, s. 484.

diskusí i do habsburské politické praxe. Již 13. května 1781 zveřejnil Josef II. vlastnoruční list o postavení Židů, ve kterém prohlásil, že hodlá zvýšit užitečnost Židů pro stát. Pro úřední styk s nimi i veškeré dokumenty proto nařizoval zavést němčinu, zakazoval dovoz hebrejských knih ze zahraničí, přikázal zpřístupnit Židům školy včetně univerzit a umožnit jim podnikání v široké škále profesí, jež jim byly dosud nepřístupné. Sérií předpisů z let 1781–1782 získali Židé nové, v evropském měřítku velice liberální právní postavení.[18] Na základě Josefova vlastnoručního listu a následného nařízení dvorské kanceláře měla například okamžitě zmizet žlutá značka, kterou dosud museli nosit na rukávech jako viditelné označení,[19] nebo osobní daň (*Leibzoll*), již byli povinni platit. V září 1781 při návštěvě Moravy a Čech však císař musel úřady upomenout, aby nové opatření dodržovaly.[20] Přes odpor části veřejnosti se postavení Židů za Josefovy vlády zásadně změnilo, i když spolu s právy přišly i povinnosti: od roku 1788, kdy začala válka proti Osmanské říši, měli Židé jako všichni ostatní občané povinnost sloužit v císařské armádě.[21] Jen velice pomalu a zprvu pouze pro elitu se odstraňovala povinnost bydlet v rámci ghetta, zrušena nebyla ani regulace počtu židovských rodin, který byl od roku 1726 omezen pomocí tzv. familiantů.[22]

Nová cenzurní legislativa zároveň umožňovala vést literární diskuse o veřejných záležitostech a všech jejich aspektech, a to i o zákonech a císařských nařízeních a jejich dopadu na občanský život. Tyto diskuse, jež se týkaly i nepopulárních opatření, jako například úsporného způsobu pohřbívání v pytlích místo v rakvích, rušení „neužitečných" klášterů či náboženské tolerance, se odehrávaly v různých médiích a žánrech: v periodikách, ve (fiktivních) cestopisech, v místopisech a zejména v brožurách. Ty dokázaly oslovit širší publikum, stály nanejvýš deset krejcarů, zatímco román běžně míval cenu kolem šedesáti krejcarů čili jednoho zlatého; většinou měly jeden až tři archy, tj. zpravidla mezi šestnácti a čtyřiceti osmi stránkami, a zpravidla byly psány velmi přístupným jazykem.[23]

18) J. Kuděla: „Prager jüdische Eliten", cit. dílo, s. 23; R. Kestenberg-Gladstein, *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern*, cit. dílo, s. 34–66.

19) [Wilhelm Vogel?]: *Beobachtungen in und über Prag von einem reisenden Ausländer*, sv. 1, Prag, Wolfgang Gerle 1787, s. 111. Jedná se o vlastoruční list dvornímu kancléři von Blümegen, jenž ho rozeslal 16. 5. 1781 zemským guberniím. Proto v historiografii kolísá způsob, jak se tento pro toleranci vůči Židům základní dokument cituje. Dokument s komentářem in Naphtali Herz Wessely: *Worte des Friedens und der Wahrheit. Dokumente einer Kontroverse über Erziehung in der europäischen Spätaufklärung*, ed. Ingrid Lohmann, Münster, Waxmann 2014, s. 670–674.

20) Ludwig Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern", *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik* 5, 1933, s. 231–311, zde s. 248–249.

21) K diskusi o skutečném vlivu josefinské legislativy na Židy viz netištěný referát Michaela Silbera: „The Enlightened Absolutist State and the Transformation of Jewish Society: Tradition in Crisis? State Schools, Military Conscription, and the Emergence of a Neutral Polity in the Reign of Joseph II", prezentovaný na konferenci Tradition and Crisis Revisited: Jewish Society and Thought on the Threshold of Modernity. Harvard University, Cambridge, (MA), 11.–12. 10. 1988.

22) Počet židovských rodin byl omezen na 8 541 v Čechách a na 5 106 na Moravě, a to s tím, že jenom nejstarší syn každé rodiny směl založit rodinu a to až po otcově úmrtí. Na českém venkově (mimo Prahu) žilo při sčítání lidu roku 1754 zhruba 30 000 Židů, na Moravě zhruba 25 000. R. Kestenberg-Gladstein: *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern*, cit. dílo, s. 1–3.

23) Nejužitečnější soupisy všech vydaných brožur jsou Karl Raphael Ungar: „Bücheranzeigen. In Böhmen 1781 gedruckte Bücher", in Joseph Dobrowsky (ed.): *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren* 1, 1786, s. 35–123, zvl. s. 46–92, týkající se německojazyčných publikací; Hildegard Winkler: *Die Reformen Josephs II. im Urteil der Broschüren*, disertační práce, Universität Wien 1970; Ferdinand Wernigg: *Bibliographie*

Píseň nowá o Zázraku
svaté Anny, který se stal w
polské Zemi, w Městě Dynespurku
kterak gednoho Prymasa malý Synáček
od Židu zamordowán býti měl, a skrze
Swatau Annu proto že gi každodenně
ctil wyswobozen, přespjwagjc tu-
to Píseň každý lépe
porozumj.

36.

W Praze, v Karla Jozeffa Jaurnicha.

Ueber die
Unnütz- und Schädlichkeit
der
Jüden
im Königreiche Böheim, und
Mähren.

Mit Bewilligung der k. k. Censur.

Prag, 1782.

Barokní a osvícenský protižidovský spis Barokní protižidovské tisky, především kramářské písně a letáky, obvykle zdůrazňovaly náboženská témata. Jejich adresáty byly především lidové vrstvy. Naproti tomu v levných osvícenských brožurách se diskutovalo především o občanském statusu Židů a o toleranci. Zdroj: [Ignaz Klingler]: *Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Jüden, im Königreiche Böheim und Mähren*, Prag, b. n. 1782, titulní list 1, Strahovská knihovna, sign. CF V 61; *Píseň nová o zázraku svaté Anny, který se stal v polské zemi, v městě Dynespurku, kterak jednoho primasa malý synáček od Židů zamordován býti měl a skrze svatou Annu, protože ji každodenně ctil, vysvobozen, přezpívajíc tuto píseň každý lépe porozumí*, Praha, Karel Josef Jaurnich, [druhá polovina 18. století], Strahovská knihovna, sign. FP VI 31/36.

Prostřednictvím navazující publicistiky se zároveň vyvíjel žánr (meta-)kritického diskurzu o jednotlivých polemických brožurách, jejich slohu a argumentaci, a to jak v latině,[24] tak i v němčině.[25]

Za této situace došlo k tomu, že jedna z prvních velkých veřejných diskusí moderní doby v habsburské monarchii vzešla z Prahy a týkala se právě tolerance vůči Židům.

österreichischer Drucke während der „erweiterten Preßfreiheit" (1781–1795), sv. 2, *Wissenschaft, Kunst, Recht und Verwaltung, Varia*, Wien, Jugend und Volk 1979.

24) Ioannes Baptista de Hartung [= Gotthard Lihnie]: *De hodierna Pragensi Viennensique litteratura ad Quintium Patricium Pragensem, nunc civem Sulmonensem, Sermones Quatuor*, Pragae Bohemorum, [František Jeřábek] 1782.

25) Hintschius [= František Faustin Procházka]: *Uiber die Broschüren unserer Zeiten. Eine Wochenschrift*, Prag, Johanna Pruschin, Wittib 1782. Procházka si stěžoval na brožury agresivně antiklerikálního rázu včetně tzv. kritik kázání i na radikálně antižidovské tisky.

Brožury týkající se tohoto tématu začaly být v Praze vydávány zároveň s liberalizací cenzury a v návaznosti na zmíněný Josefův vlastnoruční list a na Dohmův berlínský spis. Jiří Kuděla napočítal na celém území monarchie k tomuto tématu dvacet pět brožur, vydaných v letech 1780 až 1783, Peter R. Frank dohledal dokonce třicet šest spisů, z nichž deset vyšlo v samotné Praze.[26] První z nich, *O Židech a jejich trpění*,[27] sepsaný snad na zakázku vlivných židovských rodin z Čech nebo z Moravy,[28] vyšel v Praze s vytištěným povolením c. k. cenzury v roce 1781. Hned na titulním listě se anonymní autor, později identifikovaný jako Leopold Alois Hoffmann,[29] prezentoval jako zastánce osvícenství – jednoznačně o tom vypovídalo klasické motto „Jsem člověk, nic lidského mi není cizí" (Terentius) i citáty z Gottholda Ephraima Lessinga. Ve svém tříarchovém spisu Hoffmann v osvícenském duchu argumentoval, že první povinností křesťanů je láska k bližnímu, čemuž předsudky vůči celé skupině obyvatelstva odporují. Podvádějí-li jednotlivci, je spravedlivé je potrestat bez ohledu na to, jedná-li se o Židy, nebo křesťany, a je nutné organizovat kontroly tak, aby jim byla ilegální činnost znemožněna. Diskriminace Židů například tím, že by byli vyloučeni z obchodování – což žádala část křesťanských kupců –, nebo dokonce jejich vyhnání ze země podle něj neodpovídá zásadám rovnoprávnosti lidí a humanity. Hoffmannův spis strhl lavinu pozitivních i negativních reakcí, ve kterých zaznívaly jak etnické, tak ekonomické motivy, v oslabené nebo pozměněné podobě pak i motivy protireformační.

Jeden z prvních příspěvků do začínající polemiky projednávala na svém možná vůbec posledním zasedání cenzurní komise u pražského gubernia, a to dne 5. července 1781 pod předsednictvím hraběte Věžníka (Wieschnika). V protokolu byl tento anonymní spis zapsán pod názvem *O neužitečnosti a škodlivosti Židů v království českém*;[30] dnes víme, že jeho autorem byl celní úředník Ignaz Klingler.[31] Spis reagoval na již probíhající diskusi, takže členové cenzurní komise nemohli být překvapeni, že se k nim dostal další příspěvek k tématu židovského obyvatelstva Čech. Tento spis byl však poněkud jiného rázu než předchozí: kromě zpochybnění způsobilosti Židů k službě v armádě, k občanskému životu, k vědě či zemědělství a tvrzení o jejich škodlivém vlivu na obchodování se zde totiž opakovaly tradiční báchorky o tom, že Židé potřebují křesťanskou krev pro utišení krvácení po

26) Peter R. Frank: „Marginalien zur Broschürenflut in Wien und Prag – samt bibliographischen Grillen", in Walter Veit (ed.): *Antipodische Aufklärungen. Antipodean Enlightenments. Festschrift für Leslie Bodi*, Frankfurt am Main – Bern – New York, Peter Lang 1987, s. 123–126, zde s. 124. Opírá se přitom o bibliografii F. Wernigg: *Bibliographie österreichischer Drucke* cit. dílo.

27) [Leopold Alois Hoffmann]: *Ueber die Juden und deren Duldung*, Prag, b. n. 1781.

28) Jedná se o domněnku vyslovenou Hoffmannovým protivníkem – Franz Xaver Huber: *Kann ein Schriftsteller, wie Herr Professor Hoffmann, Einfluß auf die Stimmung der deutschen Völker* […] *haben?* Wien, b. n. 1792, s. 34. Historické bádání ji bere vážně, srov. Ernst Wangermann: *Die Waffen der Publizität*, Wien – München, Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg 2004, s. 56.

29) L. A. Hoffmann zastával od devadesátých let 18. století konzervativní pozici, k jeho biografii viz Ingrid Fuchs: *Leopold Alois Hoffmann, 1760–1806. Seine Ideen u. seine Bedeutung als Konfident Kaiser Leopold II.*, disertační práce, Universität Wien 1963.

30) „1mo Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böhmen 1781. Ein Manuscript". NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, „Verzeichnis derjenigen Werke, welche von dieser hochlöbl. Coon in ihrer Versammlung am 5ten July 1781, als bedenklich und anstössig befunden worden".

31) Srov. L. Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern", cit. dílo, s. 245, jenž se odvolává na Michael Holzmann, Hanns Bohatta: *Deutsches Anonymenlexikon*, sv. 4, Weimar, Gesellschaft der Bibliophilen 1903, s. 229.

obřízce, pro vznik zázračného přátelství, proti ženské menstruaci a pro obětování během bohoslužeb podle tajného zákona.[32] Autor neopomenul ani tradiční protižidovský topos znesvěcení hostie, přičemž se odvolával na Bohuslava Balbína. V reakcích na Klinglerovu brožuru se proto vyskytují osvícensky laděné výtky, že autor chce „jako kdysi mniši krmit svět hloupostmi", které už nikdo se zdravým rozumem nebere vážně[33] – podobně jako historika Balbína, jenž má podle jedné z polemik ve své kronice více smyšlenek než pravdy.[34]

Ve srovnání s běžnou podobou cenzurních protokolů vykazuje záznam k tomuto spisu několik zvláštností: v protokolu nebyl uveden pověřený referent. Podle charakteru textu však měl spis spadat do kategorie *genus mixtum*, kterou měl tehdy na starosti historik, básník a profesor poetiky Ignác Cornova. V záznamu chybí také údaj o tom, kdo spis odevzdal cenzuře. Býval to zpravidla nakladatel, jehož v tomto případě neznáme, nebo sám autor. Komise si se spisem zjevně nevěděla rady, což je z našeho hlediska velká výhoda – nespokojila se totiž s pouhým záznamem verdiktu, nýbrž svůj verdikt podrobněji zdůvodnila v odstavci nadepsaném „Nota":

> Poté co autor přiloženého rukopisu sesbíral mnoho spisů, aby důrazně a jak se zdá většinou i pravdivě dokázal svá slova, když tvrdí, že Židé jsou nepoužitelní pro válečnou službu; nebezpeční civilnímu stavu; nadbyteční v zemědělství; nepotřební v řemeslech. Kvůli lichvě, pašeráctví, falšování zboží a jeho kažení, krácení mincí a jejich vyvážení ze země jsou Židé velice škodliví obchodu; vzhledem k počtu svých dětí, jenž vede k neúměrným výdajům a dluhům, jsou nevýhodou každému užitečnému členu státu; nebezpečnými a důmyslnými prostředky podkopávají spravedlnost, moc a blaho zemské vrchnosti. Autor uzavírá: bylo by výhodnější a zcela oprávněné vyhnat Židy z českých zemí a poslat je v době nadcházejícího vinobraní do jejich zaslíbené země; – poněvadž by brožura podobného ražení mohla být dosti silná na to, aby proti Židům rozhýbala náladu občanů, stejně již z velké části rozhořčených, i nejnižšího póvlu a aby způsobila nepokoje a shlukování lidí; autor však prosí cenzuru o propuštění díla; komise však naproti tomu váhá s povolením tisku takového povážlivého spisu, bylo rozhodnuto:
> Poslat spis na nejvyšší místa a nejposlušněji vyčkat nutného poučení.[35]

32) Výčet dle Ludwig Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern", cit. dílo, s. 246.
33) *Unparteyische Betrachtungen über die neulichst erschienene Broschur, betitelt: die Unnütz- und Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böhmen und Mähren*, Prag, b. n. 1782, s. 29.
34) *Gedanken über die Piece der Unnüz und Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böheim und Mähren für Christen und Juden. Nebst einer Nacherinnerung an den Herrn Verfasser*, Prag, J. E. Diesbach 1782, cit. dle J. Kuděla: „Zeitgenössische Reaktionen", cit. dílo, s. 139.
35) „Nachdem der Verfasser dieses in Beylage befindlichen Manuscripts vieles gesammelt, um seinen Satz mit Nachdruck und wie es scheint das meiste auch mit Wahrheit zu beweisen; und daher behauptet: daß die Jüden für den Kriegsdienst unbrauchbar; dem Civili gefährlich; zum Ackerbau überflüssig; in Handwerke nichts nütze; dem Handel durch Wucher, Pascherey, Waaren-Verfälschung und Verderbung, Münzbeschneidung und Ausführung derselben außer Landes höchst schädlich; jedem nutzbaren Staatsgliede durch Verbreitung seiner Kinder zur unmässigen Fracht und Schulden sehr nachtheilich; die Gerechtigkeit, die Macht und also das Wohl des Landesfürsten durch die gefährlichsten und schicklichsten Mittel zu untergraben beflissen seyn; und endlich schließt: es wäre viel vortheilhafter, die Juden aus Böhmen zu verjagen, und sie zur bevorstehenden Weinlese in ihr gelobtes Land allergerechtest fort zu schicken; – eine Broschüre von dieser Art aber vielleicht stark genug seyn könnte, den ohnehin wider die Juden gröstentheils aufgebrachten Gemüther der Bürger und auch des untern Pöbels in Bewegung zu setzen; Auflauf und Unruhen zu verursachen; der Verfasser jedoch um die Beförderung der Censur über dies sein

Z dnešního pohledu není zřejmé, proč pražská cenzurní komise zmínila pouze ony části Klinglerovy argumentace, které se vztahují k osvícenským kritériím, nikoli však ty prvky spisu, které svými fantaskními rysy navazovaly na tradiční protižidovský diskurz, jako bylo například používání krve křesťanů pro rituální účely. Sotva lze věřit, že tyto pověry, které o několik desítek let dříve v písňové podobě vyvolávaly rozruch lidových vrstev, již nemohly podle náhledu cenzorů z roku 1781 narušovat společenský klid. Všeobecná nedůvěra k nejnižším sociálním vrstvám představovala totiž integrální součástí paternalistického cenzurního systému. Motiv strachu z „póvlu" hrál roli i zde, kupodivu ale pouze v souvislosti s ekonomickými a civilizačními předsudky proti Židům.[36] Jak celní úředník Klingler, tak i ostatní pražští protivníci tolerance zřejmě vedli svůj boj s ohledem na ekonomické zájmy křesťanských řemeslníků, respektive cechů a obchodníků,[37] což nutilo i jejich odpůrce k tomu, aby argumentovali na ekonomické úrovni.[38] Určité prvky Klinglerova spisu nebyly cizí náhledu guberniálních radů ani cenzorů, jejichž stanovisko nelze rozhodně považovat za zcela neutrální. Pražské gubernium mohlo podobné pamflety navíc využívat i ve prospěch své vlastní politiky, která musela brát ohled nejen na císařův cíl „lepšího vzdělání Židů a jejich využívání pro stát",[39] nýbrž i na místní hospodářské poměry.

Zvolené řešení přeposlat spis do Vídně spolu se stanoviskem pražské komise zcela odpovídalo cenzurním pravidlům a aplikovalo se i v jiných nejasných případech: například na provokativní spis z roku 1777 o čarování a příšerách, jehož autor hned na začátku ironicky předpokládal udivení čtenářů, že „se někdo v těchto osvícených dobách odváží vydat spis s tak nenáviděným obsahem".[40] I toto dílo bylo zasláno do Vídně s prosbou o rozhodnutí, a to s připomínkou, že jeho vydání by mohlo v lidu „zvyšovat vření".[41]

Vídeňská cenzura se zabývala Klinglerovým spisem 8. října 1781. Příslušný referent označil některá místa za nepřípustná; vzhledem k nedostupnosti rukopisu díla i podrobného rozpisu zásahu cenzury tato místa bohužel neznáme. Celkově však komise tisk povolila, ovšem s podmínkou vypuštění závadných míst; jako podpůrný argument svého rozhodnutí upozornila na velký počet spisů, které tuto tematiku aktuálně rozebíraly. Již probíhající polemika zde tedy představovala polehčující okolnost. Druhým argumentem

Werk bittet: die Coon hingegen den Druck solch einer bedenklichen Schrift schlechterdings zuzulassen anstehet; so wurde beschlossen:
Dieses Manuscript allerhöchsten Orten einzuschicken und darüber die nöthige Belehrung aller gehorsamst abzuwarten." NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise („Protokoll einer hochlöblichen K. K. Büchercensurs-Kommission bey ihrer Versammlung am 5ten Julii 1781", „Verzeichnis. 1mo Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böhmen 1781. Ein Manuscript.").

36) Srov. J. Prokeš: „Der Antisemitismus der Behörden", cit. dílo, s. 79.

37) J. Karniel: *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.*, cit. dílo, s. 389.

38) L. A. Hoffmann: *Über die Juden und deren Duldung*, cit. dílo, s. 15–16, 21, zmiňuje křesťanské výhrady proti postavení Židů v obchodování, židovským majitelům manufaktur a prodeji nekvalitního zboží; srov. též E. Wangermann: *Die Waffen der Publizität*, cit. dílo, s. 56, a L. Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern", cit. dílo, s. 246.

39) Titul dobrozdání dvorské kanceláře z 3. 10. 1781, cit. dle L. Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern", cit. dílo, s. 245.

40) *Ertappter Briefwechsel von der Zauberey, Schröpfers Künsten, Nativitätstellen, Sympathie, Gespenstern u. d. g., gesammlet von einem Juristen, Mediciner, Philosophen und Theologen und herausgegeben von Erzstein*, Leipzig, Christian Gottlob Hilscher, 1777, s. 13.

41) Cit. podle L. Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern", cit. dílo, s. 245. Originál dokumentu nebyl nalezen.

bylo, že nevybíravá útočnost Klinglerova spisu nevybočovala z právě se ustavujícího žánru publicistické polemiky. Obavy svých pražských kolegů odbyla česko-rakouská dvorská kancelář tvrzením, že „se v takových brožurách podobně ostře nebo ještě hůře kritizují také jiné stavy nebo skupiny lidí“.[42] Při rozvažování komise se uplatnil také požadavek zakotvený v josefinských cenzurních předpisech, že knihy nemají být zapovídány kvůli jednotlivým závadným místům. Na konkrétní místa, která mohla být i z velice shovívavého hlediska osvícenských cenzurních komisí závadná, ale pražská ani vídeňská komise jmenovitě neupozorňovala. Z rozhodnutí Vídně byla pak debata o rukopisu ukončena[43] a jeho tisk povolen.

Brožura byla vytištěna v následujícím roce pod názvem *O neužitečnosti a škodlivosti Židů v království českém a na Moravě* (o uděleném cenzurním povolení informovala titulní strana)[44] a bez dalších problémů se dostala do distribuce.[45] Vzápětí vyvolala živou polemiku, do níž se zapojili josefinští intelektuálové: přední publicista Johann Rautenstrauch vystoupil s *Vyvracením hanopisu vydaného v Praze*,[46] zatímco známý pražský autor Augustin Zitte se připojil ke Klinglerovu názoru a vydal další brožuru namířenou proti Židům a toleranci vůči nim.[47] Kromě toho známe nejméně sedm dalších brožur, které na Klinglerův spis bezprostředně reagují.[48] Některé z nich byly také protižidovské, jako například spis *Židé tak, jací jsou a jací mají být* dosud neidentifikovaného anonymního autora.[49] Brožurou s názvem *Dejme Židům ona práva, která jím přísluší jakožto práva lidská, a Židé budou, jací být mají* se v osvícenském duchu do diskuse zapojil ve Vídni působící Švéd Joseph Friedrich von Keppler.[50] Touto rozsáhlou polemikou se historikové zabývají dodnes, a to mimo jiné v kontextu otázky, od kdy lze uvažovat o počátcích moderního antisemitismu.[51]

42) „[…] da auch andere Stände oder Gemeinden von Menschen bisher ebenso scharf oder noch bitterer in solchen Broschüren hergenommen werden“, cit. dle L. Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern“, cit. dílo, s. 245.
43) „Hat auf sich zu beruhen.“ NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 733, sign. G5/72, guberniální rozhodnutí z 7. 8. 1782.
44) [Ignaz Klingler]: *Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Jüden*, cit. dílo.
45) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 733, sign. G5/72.
46) [Johann] Rautenstrauch: *Widerlegung der in Prag erschienenen Schmähschrift: Uiber die Unnüz- und Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böheim und Mähren*, Wien, Sebastian Hartl 1782.
47) [Augustin Zitte]: *Der jüdische Partheygänger oder Antwort an den israelistisch-apostolischen Verfasser der Broschüre über die Juden und der Duldung*, Prag, J. F. Schönfeld 1781. K autorovi viz Arnošt Kraus: „Augustin Zitte“, *Sborník filologický* 5, 1915, s. 140–161.
48) L. Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern“, cit. dílo, s. 273–274.
49) *Die Juden, wie sie sind, und wie sie seyn sollen*, b. m., b. n., 1781.
50) Joseph Friedrich Keppler: *Man gebe den Juden diejenigen Freyheiten, die ihnen vermöge der Rechte der Menschheit zu kommen und sie werden seyn wie sie seyn sollen*, Wien, Joseph Gerold 1781. K této brožuře viz Lesli Bodi: *Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–95*, Wien – Köln – Weimar, Böhlau 1995, s. 328–331; dále J. Karniel: *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.*, cit. dílo, s. 391–392.
51) Jacob Katz: „Frühantisemitismus in Deutschland“, in Jakob Katz, Karl Heinrich Rengstorf (eds.): *Begegnung von Deutschen und Juden in der Geistesgeschichte des 18. Jahrhunderts*, Tübingen, Niemeyer 1984, s. 79–90. K širšímu kontextu viz Jacob Katz: *From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism, 1700–1933*, Cambridge (MA) – London, Harvard University Press 1980. K počátkům českého moderního antisemitismu viz Michal Frankl: *„Emancipace od židů“. Český antisemitismus na konci 19. století*, Praha – Litomyšl, Paseka 2007, s. 54–57, který rozlišuje mezi „tradičním nepřátelstvím vůči Židům“, v jehož rámci debaty v osvícenské Praze vykládá, a moderním, tj. rasovým antisemitismem, vznikajícím na pozadí krize liberalismu od šedesátých let 19. století.

Do určité míry lze celou kauzu vykládat jako příklad tradičního postoje úřadů vůči Židům. I když nelze tento jev označit za antisemitismus v moderním smyslu slova, jednalo se ve valné většině případů o vyjádření skeptických postojů vůči zrovnoprávnění Židů. Povolení Klinglerova hanopisu a celou následnou polemiku o integraci Židů do právě vznikající moderní společnosti lze také interpretovat jako důkaz toho, jak neobvyklou dynamiku získal v osmdesátých letech 18. století veřejný prostor. Uvolňování cenzury od roku 1781 vytvořilo prostor pro názorové mnohohlasí. Přes zmíněnou možnost, že pražští Židé iniciovali vznik Hoffmannova spisu a ovlivňovali debatu i jinými způsoby, zazněl v celé polemice jen jeden autentický židovský hlas; ten sice vydal pražský nakladatel Schönfeld, jeho autor Naphtali Herz Wessely však pocházel z Berlína a spis byl přeložen z hebrejštiny.[52]

Rozhodnutí pražské cenzurní komise propustit jak Hoffmannovu brožuru plédující pro toleranci, tak i Klinglerovu ostrou protižidovskou úvahu mělo následky, které lze označit jako veřejnou brožurovou válku o toleranci k Židům. Podle dostupných pramenů však byly obavy, že by na základě této literární polemiky mohly vzniknout také protižidovské nepokoje, přehnané. Císařská nařízení, jejichž principiální správnost žádný ze zmíněných spisů radikálně nezpochybnil, získala touto nebývale širokou veřejnou debatou spíše na legitimitě. Možná však živá debata poněkud zpomalila další opatření Josefa II. ve prospěch občanského zrovnoprávnění Židů; ta se údajně setkala se značnou skepsí jak ve státní radě, tak i u většiny obyvatelstva.[53] Zároveň lze konstatovat, že se cenzura svým liberálnějším přístupem alespoň zčásti vyhnula potížím, plynoucím z doposud platného předpokladu, že povolení k tisku určitého spisu lze v paternalistické cenzurní soustavě interpretovat jako implicitní souhlas cenzurující instance s jeho obsahem.

Protižidovský pamflet na začátku 19. století – Schießlerův případ

Na přelomu století, zhruba dvacet let po brožurové válce, bylo osvícení místních Židů někdy označováno za takřka již dosažený cíl. Pro vydavatele Wenzela Ernsta Gautsche byli Židé roku 1801 dokonce paradigmatem osvícenství – tvrdil, že se jedná o národ, „který postoupil v pokroku mnohem dále než většina civilizovaných zemí Evropy, porovnáme-li jeho práva v minulých stoletích s právy současnými“.[54] V Gautschových očích tím nicméně nebyli osvobozeni od negativních vlastností pranýřovaných už dříve Klinglerem, jako byla „přirozená zchytralost“ a „mocný vliv i na důležité muže“ anebo nedostatek respektu pro toleranční zákony Josefa II. Gautsch to považoval za známku nevděku a přetrvávání těchto negativních vlastností připisoval vlivu náboženského tradicionalismu v rodinách, který podle něj maří účinky školy. Podobně kritizoval židovský „komercialismus“, který vede Židy ke „klamání Nežidů“ a který působí „státu velké škody“.[55] I když autor oceňoval pokrok ve znalosti německého jazyka a opuštění „některých bláhových obřadů“, z jeho hlediska přesto přetrvávalo „hrubé nebezpečné jádro“ židovství, za které pokládal vášeň

52) Naphtali Herz Wessely: *Worte der Wahrheit und des Friedens an die gesammte jüdische Nation*, Prag, J. F. Schönfeld 1782.
53) E. Wangermann: *Die Waffen der Publizität*, cit. dílo, s. 57–58.
54) Ernst Wahr [= Wenzel Ernst Gautsch]: „Ein paar Worte über Prags Juden“, *Der Prager Allegoriker* 1, 1801, č. 5–7, s. 65–68, 81–82, 97–99, zde s. 65.
55) Tamtéž, s. 66–68.

k bohatství, ať už bylo získáno poctivými, či nepoctivými prostředky.[56] Z téže osvícenské perspektivy však Gautsch naopak obviňoval i křesťanské mistry a řemeslníky z náboženského „nepřátelství nebo vrozené nenávisti“, a to kvůli jejich nechuti přijímat do učení židovské chlapce – „a proč? Protože je Žid. Fuj! Křesťané! Kam se poděla něha všech náboženských zásad? Kde zůstalo vaše křesťanství?“[57]

Gautsch věřil, že pokud bude svazek mezi křesťanstvím a židovstvím těsnější než dříve, tolerance bude možná a rozdíly mezi oběma vyznáními, respektive mentalitami zmizí. Pak podle něj zaniknou přeceňované rozdíly mezi oběma náboženstvími, které dříve bohužel mnohdy vyústily v nenávist. Lidstvo tak získá plnohodnotné muže, občan činorodé, soucitné spoluobčany, stát produktivní členy; rozum a humanismus tak konečně zvítězí nad předsudky a zděděnou nenávistí.[58]

Takové bylo takřka ideální pozdně osvícenské stanovisko, jehož existence nepřímo poukázala na to, že se výpady proti Židům nadále objevovaly. Příklad takových útoků představuje případ pražského německy píšícího žurnalisty Sebastiana Willibalda Schießlera, jenž ve svém kapesním průvodci pro cizince po Praze vydaném v roce 1812[59] napadl Židy tak bezprecedentním způsobem, že na něj židovští reprezentanti podali žalobu u vídeňského policejního dvorského úřadu.[60]

Schießler na sedmi stranách svého průvodce předestřel dosti neutrální náčrt dějin pražského Židovstva od roku 995 včetně líčení jejich opakovaného vypovídání z města a opětovných návratů. V popisu současnosti však oproti svým předchůdcům nevyjádřil přesvědčení, že se Židé nakonec stanou „užitečnými spoluobčany“. Tvrdil naopak, že dokonce „jejich vlastní učenci sami připouští, že na světě nikdy nebyla žádná země, která by díky nim byla požehnána“.[61] Z jeho hlediska existoval pouze slabý záblesk naděje ve zdar tolerance, proto ve svých úvahách přistoupil ke zdánlivému kompromisu:

> Nikdo nad nimi nebude zcela lámat hůl, neboť je možné doufat v jejich **větší polidštění**. – Jak moudrá opatření k zušlechtění Židů byla však uplatněna, tak slabý či nicotný byl jejich dopad. Stali se **opatrnějšími**, ale v celku nikoli **lepšími**, zvláště ti pražští jsou pověstní; venkovští Židé jsou o něco lepší, protože žijí více patriarchálně.[62]

Schießlerovo uznání „patriarchálního“ způsobu života podle vzoru idealizované či zcela bájné minulosti naznačuje jistý zlom v optimistickém vidění budoucnosti. Míří bezpochyby proti osvícenské modle pokroku a modernity a poukazuje s takřka rousseauovským gestem na minulou idylickou společnost, která se vyznačovala pevnou strukturou

56) Tamtéž, s. 81–82.
57) Tamtéž, s. 98.
58) Tamtéž, s. 99.
59) Sebastian Willibald Schießler: *Prag und seine Umgebungen. Ein Taschenbuch für Fremde und Einheimische*, sv. 1–2, Prag, Enders 1812–1813. Zdá se, že O. Muneles: *Bibliografický přehled židovské Prahy*, cit. dílo, neznal ani knihu, ani aféru s ní spjatou.
60) Zevrubně k Schießlerově případu Michael Wögerbauer: „Popularizing Knowledge, Censoring Opinion? The Access to Print in the Bohemian Lands (1770–1815)“, *Jewish Culture and History* 13, 2012, č. 2/3, s. 203–219.
61) S. W. Schießler: *Prag und seine Umgebungen*, cit. dílo, sv. 1, s. 104.
62) Tamtéž, sv. 1, s. 105.

a hierarchií a byla nedotčena nastupující industrializací a masovou výrobou. V jeho brožuře lze rozpoznat nejenom antiemancipační diskurz, podobný Klinglerovu případu i výpadům raných vídeňských a berlínských protitoleračních brožur, ale také romantickou antiosvícenskou reakci na josefinskou deregulaci a zejména na její ekonomické aspekty. Antiliberalismus zůstal významnou součástí protižidovského diskurzu až do vzniku moderního rasového antisemitismu na konci 19. století.[63] Schießlerova brožura byla ve skutečnosti namířena proti vzniku moderního velkoobchodu a preindustriální produkci:

> Žid žije především z lichvy, z obchodu, to je jeho pole, jeho pluh. Nic nenávidí více než práci a má-li továrnu, pak jistě není nic než dozorce nad křesťanskými tovaryši. Křesťany drží skoro v otrockém područí. Proč nenechávají své děti učit se něčemu, co vyžaduje fyzické síly? Proč pro ně mají pracovat jiní? Zaslouží si nějaký národ jíst chléb, který neupekl? Proč se nechce podvolit užitečným nařízením?[64]

Schießler uznává společenské rozdíly uvnitř židovského společenství, ale znovu prohlašuje asimilační úsilí, a to i u bohatších členů společenství, za marné: „Mohou se snažit, jak chtějí, Žida, židovskou dívku nelze nepoznat, mohou se křesťansky maskovat, jak chtějí, a i když se neprozradí hned na první pohled, přesto se odhalí, jakmile otevřou pusu.“[65]

V jeho knize lze nalézt některé rétorické prvky dobře známé v pozdějším, politicky instrumentalizovaném antijudaismu druhé poloviny 19. století, například to, že viník všech myslitelných problémů je vždy stejný: „Žid.“ V Schießlerově protižidovském výpadu je už obsaženo i známé rčení o převrácení pozic, kdy „ti, kteří byli dříve utlačováni, se nyní stanou utlačovateli“.[66]

Brzy poté, co se kniha objevila v knihkupectvích,[67] zaslali čtyři židovští představitelé pražskému guberniu oficiální stížnost. Jejich protest je obzvláště zajímavý tím, že v něm ústřední roli hraje pojem literární veřejnosti. Autoři stížnosti nejprve využili argumenty osvícenského diskursu o „židovské otázce“: Schießlerovy důvody jsou označeny jako „středověké“ (a tudíž neosvícenské) a jako příklad „opravdové netolerance“ a „nenávisti mezi národnostmi“ (*Nationalhaß*). Dále zdůraznili, že vydání textu je veřejný a politický čin, protože zakládá komunikaci mezi autorem a širokým publikem. Pokračovali obviněním, že „svou brožurou chtěl Schießler vyprovokovat křesťanské publikum k povstání proti místní židovské komunitě“.[68] Spolu s prohlášením, že vydání publikací Schießlerova typu může v „křesťanském publiku“, které dosud existovalo jenom jako skupina jednotlivců, vyvolat nenávist. Proto úřad varovali před politickou dynamikou literárního publika:

63) Viz též Michal Frankl: *„Emancipace od židů“,* cit. dílo, 307–308.
64) S. W. Schießler: *Prag und seine Umgebungen*, cit. dílo, sv. 1, s. 105.
65) Tamtéž, sv. 1, s. 106.
66) Tamtéž, sv. 1, s. 107.
67) Datum Schießlerovy předmluvy je květen 1812, vídeňský cenzor povolil rukopis 24. 7. 1812, takže kniha nemohla být tištěna před srpnem 1812. Datum stížnosti, 29. 9., připadá na sv. Michaela, tedy na dobu velkého podzimního (knižního) veletrhu (*MichaelisMesse*).
68) „[…] daß es das Ansehen hat, als wolte er mit diesem Pamflet das christliche Publicum gegen die hiesige Judengemeinde zu einem Aufstande reitzen“, NA, Presidium českého gubernia (PG), 1811–1815, kt. 849, sign. 16/100, č. 7271 ex 1812, žádost představených pražské židovské obce (Michael Jurist, Joachim Pisling, Wolf Wiener a Juda Jeitteles) pražskému guberniu z 29. 9. 1812.

židovští učenci prý již píšou obrany židovské komunity. Kdyby nyní odpověděli další nepřátelé Židů, mohla by se kauza dále rozvinout, což by vyvolalo větší zvědavost čtenářů, zvýšilo komerční úspěch publikace a Schießler by se dokonce mohl stát slavným. Tím by podle stěžovatelů vznikl „nekonečný literární boj, který nebude mít za následek nic jiného, než podněcovat na obou stranách vášně, což se zvrhne v činnosti, které mohou narušovat veřejný pokoj a ohrožovat společenskou jednotu“.[69]

Stručně řečeno, stížnost židovských představitelů upozorňovala na ty negativní důsledky Schießlerovy knihy, ze kterých měli představitelé státu strach a kterými odůvodňovali nutnost cenzury. Jak je však možné, že kniha vůbec dostala povolení k tisku? Knižní revizní úřad v Praze se odmítl stížností vůbec zabývat, neboť Schießlerův průvodce byl cenzurován dne 24. 7. 1812 ve Vídni. A tak byla záležitost předána na tamější policejní dvorský úřad.

Celá záležitost souvisela s programovým pomíjením národnostních a menšinových otázek ze strany rakouského státu. Nový trestní zákoník z roku 1811 neobsahoval paragraf týkající se pobuřování lidu, tehdejší rakouské zákony chránily pouze společenskou hierarchii nebo jednotlivé osoby, ale nenávist proti skupinám pomíjely, protože by jejich tematizace implikovala veřejnou diskusi o kolektivních identitách a odlišnostech. O stoupající aktuálnosti těchto otázek svědčí různé publikace z prvních desetiletí 19. století, příkladem mohou být dvě stati Josefa Jungmanna o vztahu Čechů a Němců uveřejněné v časopise *Hlasatel český*[70] a také kázání teologa, filozofa a matematika Bernarda Bolzana *O poměru obou národních kmenů v Čechách*.[71] Vzhledem k tomu, že cenzura povolovala publikace o mezietnickém pnutí, je s podivem, že nový zákoník tento typ konfliktu neřešil. Snad to lze vysvětlit dobovým politickým ideálem, podle kterého měl být panovník a jeho rod chápán jako střed moci a loajalit, neutrální a stejnou měrou vzdálený od všech svých poddaných. Tento ideál však v této době již přestával fungovat.

Reakce viceprezidenta policejního dvorského úřadu, svobodného pána Franze Hagera von Allentsteig na stížnost židovských představitelů ukazuje, že úřady si byly dobře vědomy všeobecných předsudků vůči židovské menšině:

> Žaloby a stížnosti na Židy, které se vyskytují v Schießlerově díle *Prag und seine Umgebungen*, nejsou sice jiné než ty, které je možné zaslechnout u nás a ve všech zemích, kde jsou Židé, navzdory tomu zdejší [vídeňský, MW] cenzor pochybil, když toto místo ponechal, pročež jsem mu udělil důtku.[72]

69) „[…] einige jüdische Gelehrte aus gerechter Erbitterung die Feder ergriffen, um diese unter alle Krittik stehende Schmähschrift zu wiederlegen, und dem Drucker zu übergeben; und wahrscheinlich andere Judenfeinde eben von Natzionalhaß beseelt, wieder eine Schießleriejade dagegen vielleicht mit noch mehr Bittterkeit und Erdichtungen liefern, somit ein unaufhörlicher litterairischer Kampf entstehen, welcher weiter zu nichts nützen wird, als die beiderseitige Gemüther zu erhitzen, welches zuletzt in Thätigkeiten ausarten, die öffentliche Sicherheit stöhren, und die gesellschaftliche Eintracht vermindern könne“. Tamtéž.
70) Josef Jungmann: „O jazyku českém, Rozmlouvání první. Daniel Adam z Veleslavína, Čech a Němec“, *Hlasatel český* 1, 1806, s. 43–48; týž: „O jazyku českém. Rozmlouvání druhé. Slavomil a Protiva“, tamtéž, s. 321–354. K debatám kolem Jungmannova raného lingvocentrického pojetí národa srov. také Jaromír Loužil: „Bohemia Aloise Uhla a antibohemia Josefa Jungmanna“, *Literární archiv* 8–9, 1974, s. 53–77.
71) Bernard Bolzano: „O poměru obou národních kmenů v Čechách“, in týž: *Exhorty*, ed. a přel. Jaromír Loužil, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006, s. 213–223.
72) „Die Klagen und Beschwerden, welche in Schießlers Werk, *Prag und seine Umgebungen*, über die Juden

Tím Hager potvrdil, že Schießlerův postoj vůči Židům byl víceméně *opinio communis*; možná se shodoval i s jeho vlastním míněním. Nicméně odmítl prezentovat soukromé názory na tuto otázku a splnil svou oficiální povinnost potlačit rozvratné politické snahy. Schießlerův případ měl nakonec dva důsledky: praxe cenzurování rukopisů měla být pozměněna, vídeňským úřadům bylo nařízeno, aby „již nepřijímaly rukopisy, které mohou být nejlépe posouzeny pražskou cenzurou, nýbrž je vracely do Prahy, abychom se v budoucnu vyhnuli podobným přehmatům“.[73] Dále viceprezident policejního dvorského úřadu nařídil přesně to, o co šlo reprezentantům židovské komunity: potlačit již zárodku veškerou brožurovou válku (*Federkrieg*) o tomto tématu. Pražský cenzurní úřad ihned poté obdržel instrukci zamezit všem projevům na toto téma.

Meze veřejného mínění a jeho kontroly

Při kontrole veřejného prostoru se habsburští cenzoři ponejvíce obávali, že by si čtenáři, publikum, lid či „póvl“ mohli osvojit „špatné myšlenky“, nebo dokonce být mediálním sdělením motivováni k výtržnostem. V úvodu jsme zmínili několik barokních písní o Židech – pokud souzněly s napjatou společenskou atmosférou, mohly skutečně roznítit vášně lidu od masového zpěvu přes drobné násilnosti až k pogromům. Protitoleranční brožura Ignaze Klinglera z roku 1782 zjevně používala topoi barokní tradice, které však rámovaly klíčové koncepty osvícenského diskurzu, především užitečnost a zlepšení společnosti. Klinglerova brožura se díky užití osvícenského slovníku nejevila jako pouhý hanopis. Proto ho cenzurní komise v Praze okamžitě nezavrhla a vídeňská komise ho po dílčích škrtech povolila.

Důležitou okolností, která ovlivňovala cenzurní rozhodování na počátku osmdesátých let, byl vznik nové diskusní kultury: nově nemělo být zakázáno nic, co přímo neuráželo konkrétní osobu, dobré mravy nebo co nezpochybňovalo křesťanskou víru jako takovou. Dva aspekty tohoto nového přístupu k literární veřejnosti mohly ovlivnit povolení Klinglerova spisu: čím více se připouštěla volná debata a rozdílná stanoviska, tím slabší musela být také spoluodpovědnost státu za obsah povolených spisů, která je pro paternalistickou cenzuru typická. Těžiště posuzování se posunulo od kritéria, zda je spis obsahově správný, do oblasti představy o fungování literární veřejnosti, totiž zda je správné a užitečné o dané věci veřejně debatovat. V tomto smyslu vydání Klinglerovy publikace potvrzuje tezi o liberalizaci cenzury v josefinském desetiletí. Významnou roli sehrál i fakt, že se nejednalo o jedinou probíhající polemiku – Klinglerovo útočné gesto se obhajovalo tím, že podobný hrubý tón je znám i z tvrdých polemik o dalších tématech, jako například o mniších a o rušení klášterů, jichž se v osmdesátých letech objevila celá řada. Během

daselbst vorkommen, sind zwar keine andere, als jene, welche bey uns, und in allen Ländern, wo Juden sind, gehört werden; allein dem ungeachtet hat der hiesige Censor sehr gefehlt, diese Stelle stehen zu lassen, ich habe ihm deshalb einen Verweis gegeben.“ NA, PG, 1811–1815, kt. 849, sign. 16/100, odpověď policejního viceprezidenta Hagera z 26. 11. 1812.

73) „[…] daß das hiesige Bücher-Revisions-Amt Manuscripte, welche nur durch die Prager Censur am besten beurtheilt werden können, nicht mehr annehmen, sondern sie nach Prag zurückweise, werden ähnliche Fehlgriffe in Zukunft verhütet werden.“ Všeobecně bylo však posílání rukopisů do Vídně ovšem praktikováno i v následujících desetiletích, srov. případovou studii Petra Píši: „‚Aby bez závady prošlo‘. Strategie Václava Hanky při styku s předbřeznovou cenzurou“, s. 305–316.

krátké doby tak vznikl živý a takřka nepřehledný prostor pro diskuse, jejichž intenzitu a radikalitu si o několik let dříve mnozí současníci nedovedli ani představit.

Schießlerův a Klinglerův případ vykazují jisté podobnosti, ovšem celkový kontext se značně proměnil. Na počátku 19. století již Židé nebyli pouze pasivním objektem verbálních útoků, ale mohli aktivně vystupovat na svou obranu. Zároveň již dávno pominula experimentální fáze vytváření literární veřejnosti z počátku osmdesátých let a nejpozději od konce století byly veřejné diskuse buď tlumeny, nebo přísně kontrolovány a izolovány do médií určených elitnímu publiku; k tomu je třeba rovněž připočíst rostoucí aktuálnost národnostních sporů. Veřejného mínění a jeho vlivu na „ulici" se obával jak vídeňský dvůr, tak pražská židovská komunita. Pokud by Sebastian Willibald Schießler svými radikálními protižidovskými výpady vyprovokoval válku slov a podnítil tak „nenávist mezi národnostmi", pak by bylo ohroženo mírumilovné soužití různých národních a náboženských skupin v Praze či v českých zemích, které by mohlo přerůst i do jiných míst monarchie. Pro cenzuru se zjevně jednalo o hraniční případ. Nevíme, zda cenzor toleroval autorovy výpady proti pražské židovské menšině z toho důvodu, že se nacházely na neexponovaném místě uprostřed průvodce, nebo proto, že se příliš neodchylovaly od názorů běžných občanů. S rozhodnutím udělit cenzorovi důtku však viceprezident policejního dvorského úřadu Hager uznal, že publikování takovýchto invektiv a veřejná polemika o nich byly nevhodné.

Je příznačné, že se u obou protižidovských výpadů brala v úvahu potenciální reakce nejnižších lidových vrstev. Proto byly cenzura a dílčí potlačení veřejné sféry současníky vnímány jako naprosto nutná policejní opatření, a nikoli jako zásadně negativní jevy, jak je popisují liberální historiografové. Veřejná sféra, spoluutvářená rychlým vzestupem psaní, tisku a četby textů jako prostředku popularizace osvícenského vědění, jistě znamenala záruku a motor intelektuálního, ekonomického a politického vývoje ve smyslu osvícenství. Na rozdíl od let takřka necenzurovaných „brožurových válek" se však na začátku 19. století, v době útlumu osvícenského optimismu, napoleonských válek a hospodářské krize kladl větší důraz na společenský klid.

„Žádnou pochvalu, nebo odložím své pero navždy“

Román *Karolinens Tagebuch* Marie Anny Sagerové, genderová cenzura a mlčení v literárním poli

Michael Wögerbauer

Cenzurní posudky dvou knih pražské spisovatelky Marie Anny Sagerové (1719–1805),[1] *Die verwechselten Töchter* (*Zaměněné dcery*) a *Karolinens Tagebuch* (*Karolínin deník*), pokládaných některými badateli za první novodobé romány z českých zemí, k dispozici nemáme. Vzhledem k tomu, že vyšly s poznámkou „se souhlasem c. k. cenzury“,[2] a to v letech 1771 a 1774 u pražského nakladatele Wolfganga Gerleho,[3] by protokoly pražské cenzurní komise mohly naznačit pouze to, zda nedošlo k dílčím úpravám původního rukopisu. Jako celek však tyto texty patrně nenarazily na onu menší část konvencí, jež musely být legislativně zakotveny, protože s nimi v dobovém prostředí nepanoval všeobecný souhlas. V obou románech nehraje roli ani náboženství, ani politika; otevírají se v nich otázky, které se vztahují k ženské identitě a umělecké tvorbě žen ve světě ovládaném muži. Svou povahou se vymykají představám o té části středoevropské literární produkce, kterou bychom dnes označili za beletrii a jež byla cenzurována v rámci takzvaného *genus mixtum*.[4] Mezi ní převládaly konvenční divadelní hry – většinou sentimentální nebo moralistní komedie z vyšší společnosti, které mimo jiné psal i spisovatelčin manžel, dřívější zámecký hejtman v Tróji[5] a pravděpodobně i svobodný zednář[6] Johann Andreas Sager (1715–1775). Literárnímu poli dominovaly dále lokální frašky, italskojazyčné (zpěvo)hry a opery, pastýřské nebo oslavné básně, bardská poezie a lidové písně, v próze většinou biblické nebo

1) V pramenech a literatuře se objevuje několik variant příjmení (Sager, Sagar, Saager), ve shodě s novějším bádáním Helgy Meiseové se přikláníme k podobě Sager(ová).

2) Údaj podle *Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků 1501–1800* (č. BCBT05586), <http://clavius.lib.cas.cz/katalog/l.dll?cll~P=380130>, přístup 15. 12. 2014, který zachycuje exemplář *Karolínina deníku* v strahovské knihovně v Praze (sign. AE XI 10), obdobně exemplář v Státní knihovně v Göttingenu, <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?PPN=PPN68348530X&IDDOC=866746>, přístup 14. 12. 2014; údaj o cenzurním povolení naopak chybí v exempláři z Wien-Bibliothek im Rathaus (sign. A 98043), exempláři ze Státní knihovny v Berlíně (Stiftung Preußischer Kulturbesitz, sign. Y v 9400) a ve všech exemplářích *Zaměněných dcer*.

3) [Maria Anna Sagerová]: *Die verwechselten Töchter, eine wahrhafte Geschichte, in Briefen entworfen von einem Frauenzimmer*, Prag, Wolfgang Gerle 1771; M. A. S. [= táž]: *Karolinens Tagebuch, ohne ausserordentliche Handlungen oder gerade so viel als gar keine*, Prag, Wolfgang Gerle 1774. Helga Meiseová znovu vydala jak *Karolinens Tagebuch* (Hildesheim – Zürich – New York, Georg Olms 2013), tak i *Die verwechselten Töchter* (Hildesheim – Zürich – New York, Georg Olms 2014). V doslovu k těmto přetiskům Meiseová uvádí dosavadní literaturu a rekonstruuje autorčinu biografii.

4) Viz pododdíl „Sekularizovaná cenzurní komise“, s. 111–113.

5) Od 1. dubna 1763 do ledna 1776 zámek náležel přímo císařovně Marii Terezii, ta ho však na konci roku 1767 pronajala. O údajných nesrovnalostech Sagerova hospodaření a jeho odchodu z této funkce viz Národní archiv, České gubernium – Camerale, 1764–1783, kt. 193, sign. K4, a shrnutí v publikaci Pavel Preiss, Mojmír Horyna, Pavel Zahradník: *Zámek Trója u Prahy. Dějiny, stavba, plastika a malba*, Praha – Litomyšl, Paseka 2000, s. 276–278.

6) Jakub Podškubka: *České svobodné zednářství v průběhu XVIII. století*, Praha, Národní knihovna ČR 2005, s. 207.

hagiografické „historie“ a knížky lidového čtení.[7] Osvícenskou prózu prosazovaly nově vznikající moralistní týdeníky.[8] Nové či neustálené literární nebo společenské konvence se stávaly tématem četných diskusí o společnosti a o mravech, o estetice i o literatuře samé, které probíhaly například v moralistních týdenících, kritických listech a občas byly tematizovány i v takzvaných moralistních povídkách.

Právě v těchto médiích se v poslední třetině 18. století tříbily osvícenské pohledy na ženy a na jejich emancipaci. Intelektuální tvořivost žen (na rozdíl například od hudebních nebo výtvarných aktivit) se tradičně považovala za společensky nevhodnou; přesvědčení o morální nevhodnosti se zde doplňovalo s estetickým předsudkem, podle něhož bylo ženské psaní pokládáno za inferiorní část soudobé literatury. Tvorba žen se tak ocitala na okraji společensky i esteticky přijatelného a zajímavého,[9] což lze spolu s Barbarou Becker-Cantarinovou označit jako „genderovou cenzuru“.[10] V tehdejší společnosti byly ženské literární ambice kontrolovány, a dokonce bylo běžné je omezovat: pestrá škála disciplinačních praktik sahala od společenského odsouzení, které mohlo vést k autocenzuře nebo dlouhodobě odkládanému zveřejnění (jako v případě Jane Austenové), přes sankce a doporučení toho, co a jak psát a publikovat, zásahy do textu nebo anonymní vydání s předmluvou známého spisovatele (případ Sophie de la Roche) až po explicitní zákaz tvůrčí činnosti, byť byl většinou zdůvodněn racionalistickým poukazem na neužitečnost samoúčelného psaní.

Na tomto diskurzu se podílely i intelektuální elity vrcholného osvícenství: Immanuel Kant zastával konzervativní názor, že ženy nemají a nemohou být učené, neboť by to bylo na úkor jejich ženské přirozenosti.[11] Sám filozof, autor slavné definice, podle níž je osvícenství „vykročení člověka z jeho jím samým zaviněné nesvéprávnosti“,[12] vystupoval jako zastánce tehdejšího přezíravého pohledu na ženy a ženskost, zároveň ale přiznával, že vykročení žen z „nesvéprávnosti“ vyžaduje značné úsilí, neboť ve společnosti dominují paternalistické síly, kterým nesvéprávnost vyhovuje a které ji podporují:

7) Produkci 18. století sledují databáze *Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků 1501–1800*, <http://clavius.lib.cas.cz/katalog>, a *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, <http://aleph.nkp.cz>.

8) Viz infobox „Rostoucí počet časopisů v Čechách 1750–1809“, s. 80. Zevrubnou charakteristiku dobové produkce podává Mirjam Bohatcová a kol.: *Česká kniha v proměnách staletí*, Praha, Panorama 1990, s. 310–318.

9) Také Silvia von Bovenschenová konstatovala, že se otázka žen a ženství nacházela v osvícenských diskusích vždy na „okraji diskurzu“. Silvia von Bovenschen: *Die imaginierte Weiblichkeit. Exemplarische Untersuchungen zu kulturgeschichtlichen und literarischen Repräsentationsformen des Weiblichen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp 1979, s. 73.

10) Tento pojem používá v souvislosti s psaním žen kolem roku 1800 americká literární vědkyně Barbara Becker-Cantarino: *Schriftstellerinnen der Romantik. Epoche – Werke – Wirkung*, München, Beck 2000, s. 55–64.

11) Srov. Bernhard J. Dotzler: „‚Seht doch wie ihr vor Eifer schäumet‘. Zum männlichen Diskurs über Weiblichkeit um 1800“, *Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft* 30, 1986, s. 339–382, zde s. 347. Dotzler takto interpretuje Kantův výrok o ženách, které prý nosí knihy jako hodinky, totiž pouze proto, aby ukazovaly, že je mají. Srov. Immanuel Kant: „Anthropologie in pragmatischer Hinsicht“, in týž: *Werke*, sv. 12, *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, díl 2, ed. Wilhelm Weischedel, Frankfurt am Main, Suhrkamp 1968, s. 399–685, zde s. 654.

12) Immanuel Kant: „Odpověď na otázku: Co je to osvícenství?“, přel. Jaromír Loužil, *Filosofický časopis* 41, 1993, č. 3, s. 381–390, zde s. 381.

O to, aby největší část lidí (včetně celého krásného pohlaví) považovala krok k svéprávnosti – kromě toho, že je obtížný – také za velmi nebezpečný, postarají se už oni poručníci, kteří na sebe dobrotivě vzali vrchní dohled nad nimi. Když byli nejdřív své stádečko ohlupili a pečlivě zajistili, aby se tito klidní tvorové neodvážili učinit ani krok bez vodítka, na které je uvázali, ukazují jim nebezpečí, které by jim hrozilo, kdyby se pokusili jít sami. Po pravdě řečeno, není to nebezpečí zas tak velké, neboť po několika pádech by se nakonec i oni naučili chodit; takový příklad ale činí bojácným a odrazuje obvykle od všech dalších pokusů.[13]

V případové studii se pokusíme v prvé řadě ukázat, jak druhý, iniciálami podepsaný román M. A. Sagerové *Karolínin deník* (1774) tento paternalistický přístup k ženskému psaní (onu již zmíněnou genderovou cenzuru) ironicky tematizuje a využívá ve svůj prospěch, tj. jako hnací sílu ženského psaní, a to narativně originálním způsobem. V druhém sledu se budeme zabývat skutečností, že *Karolínin deník* zcela pominula dobová literární kritika, autorka se po jeho vydání zcela odmlčela a posléze zůstala zcela zapomenuta i literární historiografií. Teprve na konci 20. století začala být M. A. Sagerová počítána k zakladatelkám moderního románu německého jazyka.[14] Klademe si proto otázku, zda tuto „nerecipovatelnost" a následné zmizení spisovatelčina díla nelze interpretovat jako bourdieuovskou cenzuru vykonávanou strukturou pole.[15] Příklad M. A. Sagerové ukazuje, že mimoběžnost se soudobými konvencemi může mít mnohem dalekosáhlejší následky než klasická mocenská cenzura; ta totiž paradoxním způsobem pokračuje v komunikaci a „dále reprodukuje právě ten pojem [nebo to dílo, MW], jejž se pokouší potlačit, a potlačení daného pojmu může docílit teprve skrze tuto jeho další paradoxní reprodukci a cirkulaci".[16] Strukturální cenzura naproti tomu není aktem komunikace, nýbrž mlčení.

Psaní z okraje literární komunikace: žena z Čech uvádí své romány „o ničem"

Osobitá poetika M. A. Sagerové těží z trojí perifernosti: autorka zaujímá okrajové postavení v dobové literatuře v genderovém, kulturně-geografickém i regionálním smyslu slova. V úvodu ke svému prvnímu, anonymně vydanému románu *Zaměněné dcery* (1771) proklamativně odmítla soudobé literární konvence. Na rozdíl od „mužských pisatelů" prý nepíše předmluvu, která by vykládala „temná místa temného díla ještě temnějšími výklady". Nechce jako jiné píšící ženy ani „skrývat skutečné motivy k vydání svého díla – jako jsou vášeň pro psaní, ctižádost, touha po autorství", ani se nemíní „doprošovat pochvaly" od kritiků a „temných učenců", kteří prý musejí všechno od „krásného pohlaví" také „bez výjimky uznat jako krásné, – a tím se rozumí i tato moje práce". Sagerová chce hodit „pánům kritikům" rukavici: „nic na mém dílku nekárejte, ani nad ním nekruťte hlavou! Nebo

13) Tamtéž, s. 381–382.
14) Srov. Helga Meise: *Die Unschuld und die Schrift. Deutsche Frauenromane im 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Helmer 1992, s. 219; Brigitte E. Jirku: „Spiel, Spiegel, Schrift in Maria Anna Sagers ‚Karolinens Tagebuch'", *Colloquia Germanica* 26, 1993, č. 1, s. 17–35; Claire Baldwin: *The Emergence of the Modern German Novel. Christoph Martin Wieland, Sophie von La Roche and Maria Anna Sager*, Rochester, Camden House 2002.
15) Srov. Pierre Bourdieu: „Cenzura a užití formy", přel. Eva Sládková, in Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2012, s. 51–82, zvl. s. 51–54.
16) Judith Butlerová: „Završeno: Jazyk cenzury", přel. Jan Matonoha, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 83–102, zde s. 90.

se vám pomstím pokračováním.“[17] Její snaha předepsat kritikům, co smějí psát, nemohla vyústit v nic jiného než v pravý opak. Jeden pražský recenzent zkritizoval „velké množství nepravděpodobných událostí a nekonečné uspávající rozhovory“, jenomže ty se podle něj „musí odpustit ženské, jež sama svoji užvaněnost přiznává“.[18] Také druhý kritik litoval, že kniha neprošla „redakčními zásahy“, které měli provést její první čtenáři: „Přátelé, byli-li před tiskem vůbec požádáni o radu, měli ovšem škrtnout mnoho zbytečných rozvláčností a vznést do textu větší životnost.“[19] Zajedno byli oba pražští kritikové pouze v tom, že pochválili údajně slušný styl a jazyk, shodně také upozornili, že se vlastně jedná o první původní román z Čech. Zatímco genderová a estetická perifernost byly hodnoceny negativně, regionální okrajovost byla vykládána jako pozitivum.

Ve svém druhém románu M. A. Sagerová oběma kritikům odpověděla svou typickou ironií. Na výtku, že její prvotina obsahuje „málo děje“,[20] reagovala tím, že román *Karolínin deník* označila za román o „ničem“. V jeho úvodu se obracela výlučně na „svoje milé čtenářky“, jimž se podle svých slov diví, že knihu s podtitulem *Bez výjimečného děje, anebo zrovna s tolikerým, jako by tam žádný nebyl* neodložily ihned:

> Opakuji ještě jednou, je to o ničem. Co si můžete slibovat od české [*böhmisch*] ženské? Jakpak může vůbec přijít na to napsat knížku? Co jiného to může být než…? Ale snad se vám bude líbit moje otevřenost. No… Je možné, že by cizí ženská čtenáře nevarovala tak upřímně […] jako já; ale možná znám také lépe svoje pohlaví a vím, jak provokovat jeho zvědavost: takto usuzuji podle sebe samé.[21]

Poloveřejný deník: dívka mezi sebedisciplinací, upřímností a „ženskostí“

Karolínin deník, román o „ničem“ (čili o autocenzuře a upřímnosti mladé píšící ženy), má podobu dopisů titulní vypravěčky určených její sestře Nanette. Listy, v nichž Karolína reflektuje každodenní události a své pocity, jsou fakticky deníkem přímo přeplněným oněmi recenzenty kritizovanými „nepravděpodobnými událostmi a nekonečnými uspávájícími rozhovory“. Vypravěčka vlastně nahrazuje tehdejší obvyklé ženské aktivity – mluví o „vázání uzlů“[22] – psaním, jímž chce sama sebe vzdělávat a kultivovat. Karolínino psaní, z něhož je postupně stále častěji vyrušována, tak stojí v samém centru dění; vedlejší linie představují občasné odpovědi její sestry a vložené příběhy, kterým se ještě budeme věnovat.

Podobně jako M. A. Sagerová v úvodu k románu vyhlašuje i postava Karolíny hned zpočátku, že chce psát bez ohledu na konvence, to znamená bez autocenzury: „Chci být upřímná, chci mluvit otevřeně.“[23] Tato otevřenost však vzápětí naráží na konvence týkající se společenských rolí, jež mají ženy plnit. Sestra Nanette považuje Karolíninu otevřenost

17) [M. A. Sagerová]: *Die verwechselten Töchter*, cit. dílo, s. [i–iv].
18) Cž: „Die verwechselten Töchter, eine wahrhafte Geschichte, in Briefen entworfen von einem Frauenzimmer. Prag, bei Gerle 1771. 214 S. in 8.“ [recenze románu], *Neue Litteratur* 1, 1771/1772, č. 12, s. 187–188, zde s. 188.
19) P.: „Wolfgang Gerle verlegt: Die verwechselten Töchter“, *Prager gelehrte Nachrichten. Eine kritische Wochenschrift* 1, 1771, č. 8, s. 125.
20) Opíráme se tu o třináctý dopis, v němž tuto větu říká Cyrilli, Karolínin učitel. M. A. S[agerová]: *Karolinens Tagebuch*, cit. dílo, s. 258.
21) Tamtéž, s. 3–4.
22) Tamtéž, s. 7. Patrně se jedná o pars pro toto „ženských“ prací, které zde stojí v opozici k duševní činnosti.
23) Tamtéž, s. 10.

za riziko, které by mohlo ohrozit její pověst mezi muži, konkrétně u domácího učitele Cyrilliho, který jako jediný zástupce opačného pohlaví smí Karolíniny dopisy číst. Nanette sestře radí, aby naplňovala mužské představy o ženách přesto, že „ženská skutečnost" je jiná, než si muži myslí, a ponětí o ní mají pouze ženy. Nanette své sestře vysloveně ukládá „ve jménu našeho celého pohlaví, abys skrývala určité věci, které jsou nám všem společné, aby člověk neobjevil v tvém široce otevřeném srdci ono důležité nic celé ženy".[24] Karolína píše tedy o **ničem**, o nicotě svého ženského života a o nárocích, které jsou na ženy uplatňovány. Podrobně například líčí, jak bylo už od pěti let disciplinováno její tělo; k těmto nárokům na ženu patří také závislost na pocitu být krásná. Karolína vnímá nárok na krásu jako přirozený, zároveň je však tento předpoklad i kulturně reprodukovaný; citovaný výrok o „krásném pohlaví" z úvodu *Zaměněných dcer* se zde variuje v tom smyslu, že krása ve skutečném životě ženy spíše zatěžuje, než že by je osvobozovala. S tím souvisí i povrchní učení a znalosti: Karolína například sama o sobě říká, že má jen poloviční myšlenky, což chápe jako důsledek tradičního vztahu mužů a žen. Vypravěčka tuto sebeanalýzu hrdinky dokládá na příkladu prvního Karolínina setkání s jejím budoucím manželem Karlem Riegerem. Právě v tuto chvíli se její dosud plynulé vyprávění zadrhne:

> Ale co jsem pak chtěla napsat – vzpomínám si, mé myšlenky, tak: kam zabloudily tenkráte – nesměj se, prosím tě, jen čti dále. Mé myšlenky byly zaměřeny pevně na mě, a to před zrcadlem. Tak, tak, nelekni se. Stála jsem celou hodinu před zrcadlem.[25]

Brigitte Jirku ve své studii o *Karolínině deníku* ukázala, že motiv zrcadla představuje jeden z hlavních toposů celého románu, stává se symbolem sebereflexe a nespokojenosti se sebou.[26] Podle Karolíny je každá dívka bytostně „v neustálém rozporu sama se sebou – je plná činnosti, aniž by něco dělala, vždy má co dělat, aniž by to dokončila".[27] Jak její vlastní, tak i společenské nároky omezují její možnost být sama sebou, což si Karolína uvědomuje ve chvíli, kdy byla jako třináctiletá poprvé uvedena do společnosti: „Ó sestro, i když jsem byla mladá, již tehdy jsem si poznamenala: čím více lidí je pohromadě, tím více se nudí."[28]

V prózách M. A. Sagerové má žena bytostně společenskou povahu, jež se však ukazuje jen ve společnosti žen; tuto společenskost si můžeme představit jako komunikaci, v níž jde o city a o emoce. Mužská společnost však nutí ženy k mlčení. Když se na konci *Zaměněných dcer* muži při snídani baví o svých kariérách v armádě, ukazuje se opět autorčin ironický pohled, jímž se na obě pohlaví dívá:

> Při tomto rozhovoru jsme snídali, aniž bychom mohly přijít ke slovu my ženské. To přece nebylo od mužských ohleduplné, že nás umlčeli skoro na celou čtvrthodinu, co? Brzy by mohlo nastat neštěstí, poněvadž hlasové orgány některých z nás již strašně trpěly. Abychom se však zbavily toho tlaku, zavěsila se do mě jedna přítelkyně a navrhovala procházku v zahradě.[29]

24) Tamtéž, s. 9.
25) Tamtéž, s. 16.
26) B. E. Jirku: „Spiel, Spiegel, Schrift", cit. dílo.
27) M. A. S[agerová]: *Karolinens Tagebuch*, cit. dílo, s. 18.
28) Tamtéž, s. 25.
29) M. A. S[agerová]: *Die verwechselten Töchter*, cit. dílo, s. 185–186.

Karolíniny reflexe soudobé společnosti se týkají především konvencí předepisujících, jak by se žena chovat rozhodně neměla: neměla by k sobě poutat pozornost všemi prostředky, neměla by šeptat ve společnosti, zvlášť ne tak nahlas, aby tomu každý rozuměl; neměla by si hrát na společenského člověka nebo se tvářit nápadně: „Jsou-li toto skutečně podoby společnosti, myslela jsem si, pak nechci přijmout žádnou z nich."[30] Karolína se chce takovému ženskému chování vyhnout, vyjadřuje proto přání mít u sebe zrcadlo, aby si mohla ověřovat, zda ji takové negativní vzory neovlivňují. Ideální dívka by měla konvence internalizovat absolutně, totiž tak, aby sama nevnímala proces sebedisciplinace. Pouze jediná ženská postava, vévodkyně Henrietta von C***, tyto ideály chování naplňuje a vede k tomu i své dcery, které „při každém svém pohybu sledovaly maminku, jako by se chtěly zeptat: Je to takhle v pořádku? A přece vše na nich vypadalo tak nenuceně, jako by jednaly samy pro sebe".[31]

Zcela jiný, do jisté míry protikladný typ vyprávění se nabízí ve vedlejší linii románu, jež má podobu vložené dobrodružné povídky o unesené dívce. S ohledem na soudobé konvence, podle nichž žena neměla psát fikční příběhy, zde Karolína skrývá své autorství a předstírá, že příběh jen opisuje z dopisů od své přítelkyně Lenory Lusani. Na první pohled se jedná o tradiční dobrodružný příběh: Lenora líčí, jak byla unesena na odlehlý zámek, kde strávila většinu času v knihovně; knihy však začíná číst až po půlroce. Po většinu času je sama, jen občas ji navštěvuje ona vévodkyně Henrietta von C***, která je Karolíně vzorem pro internalizaci společenských hodnot. Postupně se ukáže, že právě vévodkyně je za únos odpovědná, neboť tak chtěla předejít tomu, že by Lenoru unesl vévodkynin zhýralý manžel vévoda von C***. I v dobrodružné linii románu se v jiné podobě ukazuje mužská snaha ovládat a kontrolovat ženy: vévoda von C*** prohlásil po narození syna svou patnáctiletou manželku za mrtvou a donutil ji přísahat, že nikdy neopustí odlehlý zámek a zůstane v něm ve společnosti své vychovatelky.

„Genderová cenzura" psaní deníku

Existence genderové cenzury v druhé polovině 18. století není z dnešní perspektivy nijak překvapivá. Naopak velmi udivující je skutečnost, že M. A. Sagerová ji tak jasně analyzovala; *Karolínin deník* totiž lze číst jako explicitní parodii většiny regulačních mechanismů, o kterých jsme se zmínili.[32] Ironický postoj M. A. Sagerové lze pozorovat v obou liniích románu. Rámcový příběh *Karolínina deníku* je dějově nanejvýš chudý, hlavní hrdinka sedí u psacího stolu a v dopisech sestře si píše svůj deník. Přitom však registruje všechny okolnosti a překážky svého psaní, zejména pak jeho neustálé přerušování a porušování ze strany mužů. Právě tyto překážky se tak stávají hlavním tématem rámcového příběhu. Karolínina vášeň pro psaní jde tak daleko, že vplíží-li se kupříkladu bratr Leopold do jejího pokoje, zapíše celou konverzaci: „Komu píšeš? Své sestře. – Tvé sestře? A co jí proboha musíš psát, vždyť jste spolu v jednom domě! – – Děvče! Blázníš? Zapisuješ všechna má slova, copak chceš vést protokol celého domu?"[33]

30) M. A. S[agerová]: *Karolinens Tagebuch*, cit. dílo, s. 29–30.
31) Tamtéž, s. 32.
32) B. Becker-Cantarino: *Schriftstellerinnen der Romantik*, cit. dílo, s. 55–64.
33) M. A. S[agerová]: *Karolinens Tagebuch*, cit. dílo, s. 38.

Čtoucí a píšící žena sedící před svou malou domácí knihovnou Ženy měly od poslední třetiny 18. století zásadní podíl na rozšíření čtenářského publika, neboť představovaly hlavního adresáta soudobých beletristů. Pravě proto se osvícensko-moralistní diskurz o ženské četbě hemžil varováními před škodlivostí a neužitečností románů; s ženami vystupujícími jako autorky se ani nepočítalo. Moralistní časopis *Die Unsichtbare*, který byl touto ilustrací Jana Jiřího Balzera zahájen, pracuje s ženskou postavou jako s fiktivní autorkou, která kriticky pozoruje společnost, pro niž je díky kouzelné tinktuře neviditelná. Nelze přehlédnout stylistickou blízkost časopisu k románům M. A. Sagerové, byť domněnku o jejím autorství nelze dokázat.

Zdroj: *Die Unsichtbare*, Prag, Fr. Augustin Höchenberger 1771, titulní list 1. svazku.

Tímto způsobem vypravěčka neustále proplétá časové roviny, obě syžetové linie a úrovně vyprávění, a tím se také stírá jednoznačná hranice mezi Karolíninou „skutečností“ a jí „opisovaným“ fiktivním příběhem Lenory. Montáž obou příběhů, promyšlené střídání a přepínáni mezi oběma liniemi, vytváří paralely, které nabízejí klíč k interpretaci románu jako celku.

Podobně se Sagerová prostřednictvím *Karolínina deníku* vyrovnává se zmíněnými kritikami svého předchozího románu, a to nejen formou vyprávění, nýbrž i zcela explicitně. Zástupcem pražských kritiků se v románu stává Karolínin bratr, jenž o psaní své sestry prohlašuje: „Jaké by to bylo, Mademoiselle, kdyby někoho napadlo nechat otisknout celé to žvanění, které jsi už sepsala; vedlo by se ti lépe než autorce *Zaměněných dcer*?“ Následující Karolínina replika potvrzuje, že se skutečně jedná o odkaz na reálné kritiky publikované v pražském časopise: „Bratře, je nejvyšší čas přestat, chceš-li být pouhým ohlasem *Neue Litteratur*. Nazýváš-li *Zaměněné dcery* žvanění nebo kecy, jak je ti libo – nakonec to napsala jenom jedna ženská druhé.“[34]

Na mužské výhrady a pokusy přerušit její psaní Karolína reaguje tím, že zdůrazňuje charakter dopisu jako intimní výpovědi, která odpovídá nové skupině čtenářů – ženám – a jejich tichému čtení v soukromí šatny či budoáru; psaní, které si nenárokuje učenost a nemá intelektuální ambice: „a co ostatně na tom záleží, co ti píšu, ty to přece nikomu neukážeš, a já to píšu výlučně pro tebe. Nekárej mě s nevůlí, nemohu nic zadržet, všechno musí ven.“[35] Zde opět narážíme na topos upřímnosti, která přímo vyžaduje vyloučení mužů z intimní komunikace.

Žánr románu v dopisech autorce též uvolňuje ruku při volbě vypravěčských strategií vnímaných jako ženské. Karolínino líčení vlastních pocitů a intimních témat je omluveno tím, že ona sama vylučuje publikaci svého psaní. V tomto smyslu sděluje (opět v narážce na pražské kritiky) svému bratrovi, že je slepý vůči novým kvalitám její prózy:

34) Tamtéž, s. 197.
35) Tamtéž, s. 37.

Ale i ty máš zákal, jestli se společně s oněmi pány domníváš, že je pro psaní románu třeba kromě ženské logiky více než to, že člověk romány také čte. Jen to nech otisknout […], avšak jenom pod podmínkou, že přinutíš ty nové literární hlavy k tomu, že si nad tím vytlachají plíce. Až pak se budu líbit sama sobě. Jen žádnou pochvalu, to si vyprošuji, nebo odložím své pero navždy.[36]

V příběhu Lenořina únosu je skvěle parodován tradiční dobrodružný a sentimentální román; ostrovtipná Karolína zde hromadí nepříliš pravděpodobné historky o příbuzných, kteří zbohatli v Číně, o dědictvích, kariérách a svatbách. Při tom všem mají její postavy neustále oči plné slz a znovu a znovu se objímají. Když Karolína dokončí „opisování" jednoho Lenořina dopisu, přechází do druhé vyprávěcí roviny a pokračuje líčením vlastních estetických zálib:

Buď vděčná, sestřičko, že jsem dnes byla tak pilná. A jak dobře jsem to udělala! Nesměj se, i když – jestli chceš, dělej, jak je ti libo; dost na tom, že se to líbí mně. Jestli budu takto pokračovat, budu časem moci nejenom opisovat, nýbrž i sama vynalézat romány. Zatím budu sbírat látku. Z této historky pro můj vkus, a možná i pro tvůj, nelze mnoho získat: však jen počkej, až dokončím tyto unylosti; pak začnu něco poutavějšího, co bude poskytovat čtenáři více děje. Mám již v zásobě pár hrdinů, kteří osvobodí své princezny od pronásledovatelů, skočí s nimi na koně, aby s nimi velice ctnostně bloudili lesy, pak je ztratili, hledali třicet, čtyřicet let po světě, a konečně vypátrali. Budou ale muset vést o dotyčné dámy kruté války, aby jako vítězi našli tyto své hrdinky ještě v nejsvěžejší kráse. Vezmou se a stráví celá léta svatebními bankety a turnaji – – tohle, paní Sáro [tj. postava Karolíniny služky, MW], dejte mé sestře ještě dneska.[37]

Když si pak tuto otevřeně satirickou pasáž přečte domácí učitel Cyrilli, napíše Karolíně dopis, ve kterém jí dá za pravdu, co se týče kritiky módních románů, vzápětí ale namítne, že také Lenořin příběh je velmi nepravděpodobný a že se spolu s Nanette mezitím od Lenory samé dozvěděli, že se jedná o pouhý Karolínin výmysl.[38] Cyrilli je jediný muž, který smí dopisy číst a který tak také může dávat autorce rady, jak psát. Ve svém dopise přemýšlí nad tím, jak by se dal tento překombinovaný příběh dovést k dobrému konci, kdo v něm musí zemřít, kdo kolik zdědit a jaký osud by měl potkat vévodkynina syna. Karolína je učitelovým zásahem do svého příběhu očividně zklamána a vysvětluje, že chtěla dát všemu neočekávaný vývoj. Nakonec ale uzná učitelovu autoritu, ustoupí mu a rezignuje na pokračování svého vyprávění. Postavě Cyrilliho románového alter ega – „dobrému hofmistrovi" – se však neprodleně pomstí:

Tak budiž, nechci být chytřejší než Vy. Ať tedy zemřou ty dvě stařenky, poněvadž Vy si to přejete, během jediného dne; ta jedna ať se udusí povzdechem z radosti, a ta druhá nikoli zármutkem či hrůzou, nýbrž údivem, jak je taková smrt možná. Mladému vévodovi budu muset

36) Tamtéž, s. 198.
37) Tamtéž, s. 256–257.
38) Tamtéž, s. 259.

koupit regiment – běda mé pokladnici. […] Dobrý hofmistr… ó… je mi ho líto; avšak nemohu si pomoci. I on musí zemřít, jinak totiž nestačí mé poklady, které jsem hned na začátku příliš vyčerpala. […]
A jaký náhlý konec jste učinil mým velkorysým plánům! […] Měla jsem v úmyslu ještě prolít celé potoky slz a snad bych jen pro radost i sama plakala. Ano prosím, to umím, protože potřebuji rozmanitost. Když mi ta jednotvárnost mého života způsobuje nudu, hned si vymyslím scény, ze kterých se rozpláču. A pak se opět vrátím ke své pořád stejné písničce.[39]

Tím se v závěru *Karolínina deníku* vracíme ke každodennímu **nic**. Ačkoli se Karolína začne proti těmto tlakům z různých stran bouřit a je rozhodnuta, že ji nic „nemůže od psaní odstrašit“, hned vzápětí dodává: „dneska mi to však moc nejde… mám jisté tušení…“[40]

Naznačené obavy se záhy naplní. Karolína je totiž vyhlédnutou nevěstou bratrova přítele Karla Riegera, jehož pouhá přítomnost – jak již bylo zmíněno – ji vytrhuje z psaní. Když se v závěru románu hrdinka dozvídá o snoubencově onemocnění, je natolik rozrušena, že poprvé není schopna zaznamenat rozhovor, který ji z psaní vyrušil. V tento zlomový okamžik přichází navíc Karolínin otec, jenž začne hovořit o společné svatbě obou sester. V tuto chvíli se mění vyprávěcí perspektiva. Karolínina rozmluva s otcem o manželství a úloze matky již není psána jako součást Karolínina dopisu sestře, ale má formu dialogového románu. Až v samém závěru se pak román opět vrací k žánru dopisu. Jedná se o list o blížící se svatbě, kterým se kniha uzavírá; regulovaný občanský život znamená také konec vyprávění:

A teď mám už přestát psát; má naše svatba proběhnout tak hladce? A nic výjimečného už nebude? Žádný souboj, žádné zkoušení statečné ctnosti, žádné pomlouvání falešného přítele, které by mohly posunout svatební slavnost? […] Ó, jaká to bude chabá historka o nás dvou? Celou naši záležitost lze napsat ve dvou řádcích. Bude vypadat asi takto: Nanette a Karolína, dvě sestry poctivých rodičů, jedna narozená anno 1761, jiná anno 1763,[41] jedly a pily, dospívaly, a jednoho dne anno 1771 měly obě svatbu, a anno – to teď ještě nevím, zemřely. Ať to někdo přečte, nebo ne; já to píšu přece jen pro tebe.

Svou budoucnost Karolína vidí v temných barvách, poslední odstavec románu, v němž srovnává své románové fantazie s běžnou skutečností, o tom svědčí jednoznačně:

Domácí hospodářství a starosti se mi jeví ve skoro strašné podobě. […] Chudinko Karolíno, jak to bude s tebou vypadat, není-li Karel nejlepší ze všech mužů? […] a uvěříš, sestro, tomu, že se bojím při všech těch úvahách pouze sama sebe? Jak jsem rozervaná! […] Mám být navždy v rozporu sama se sebou? Nesměj se mi, sestřičko, a když už mě svého výsměchu nemůžeš ušetřit, tak pro mě občas také plač. Zasloužím si oboje. Sbohem.[42]

39) Tamtéž, s. 263–265.
40) Tamtéž, s. 278.
41) Karolíně má být podle deníku sedmnáct let, patrně omylem posouvá narození o deset let, správně má být 1751 a 1753.
42) Tamtéž, s. 302–304.

V závěru románu je fikční univerzum dívčího deníku čím dále tím více narušováno a rozkládáno pod tlakem „skutečného života“. Po závěrečném „sbohem“ přichází svatba, která mladou ženu zapojuje do rituálů hrozivého a nudného vnějšího světa bez příběhu. Karolína tedy nepřestává psát kvůli zásahu určitého subjektu, který by se dal identifikovat jako konkrétní osoba vedená zlou vůlí, či dokonce cenzor, nýbrž kvůli tomu, jak je nastaven společenský řád a místo žen v něm.

Nerecipovatelnost jako hnací síla a zdroj mlčení

O dobovém ohlasu *Karolínina deníku* nemá literární historie žádné doklady. Román, jehož autorka se ostře konfrontovala nejen se soudobou literární kritikou, ale s mužským postojem k ženskému psaní vůbec, se očividně minul s publikem. Samozřejmě si uvědomujeme, že zdaleka ne každý čtenář, a už vůbec ne každá čtenářka veřejně reflektovala svou četbu. Avšak fakt, že dílo nebylo zmiňováno, jistě přispěl k tomu, že ve veřejném vědomí nepřežilo.

Toto mlčení o románu patrně ovlivnila právě skutečnost, že jej napsala „jenom jedna ženská druhé“, a proto přestal fungovat v literární komunikaci. Soudobý mužský čtenář těžko mohl román interpretovat jako příběh tragického ztroskotání dívčího psaní, které zapříčinily tehdejší společenské struktury. Z jeho pohledu nešlo o nic pozoruhodného, ale o normální jev; skutečnost, že ženy nepíší nebo že po svatbě psát přestanou, nebyla vnímána jako zajímavá. Novost a inovativnost románu, již v něm nacházíme dnes, by se pravděpodobně mohla ukázat jen v případě, že by dobové publikum vnímalo otázky emancipace žen nebo jejich psaní jako aktuální problém (například v tom smyslu, že by emancipace sloužila jako indikátor osvícenosti společnosti). Již v případě románu *Zaměněné dcery* jsme však viděli, že si kritika cenila pouze geografické okrajovosti textu a jeho jazykové čistoty, nikoli faktu, že ho napsala žena, která právě z ženské identity činí také hlavní téma svého díla.

Na své kritiky reagovala Sagerová dalším románem. Karolínin fiktivní deník je autonomním literárním světem sám o sobě a je takovým ženským prostorem, jaký si M. A. Sagerová v předmluvě k prvnímu románu od mužských kritiků vyžádala. V tomto prostoru Karolína vymýšlí, vytváří a boří fikční svět, který je zároveň parodií na ono konvenční vyprávění, které „pánové kritici“ od Sagerové v recenzích žádali. Tato estetická hra, které Karolína i autorka románu říkají **nic** nebo vášeň psaní, průběžně reflektuje sílu toho, co společenské konvence dovolují nebo považují za nevhodné pro ženy. Karolína jako vypravěčka zachycuje ve svých dopisech mužské pokusy umlčovat ženské psaní, a činí je tak centrálními uzly ve své textové tkanině. Naproti tomu pletení uzlů ve smyslu tradiční ženské ruční práce zavrhuje. Sagerová tak dekonstruuje paternalistické umlčování žen, které jsme naznačili v úvodu zmíněnými názory Immanuela Kanta. Představy o tom, co je a co není pro čtenářky a čtenáře dobré, byly součástí elitního projektu osvícenství, které přineslo i požadavek užitečnosti četby a jasně určenou hierarchii, kdo má právo publikovat a podílet se tak na literárních debatách, zatímco velká většina obyvatelstva včetně žen musí mlčet.[43]

43) Srov. B. J. Dotzler: „‚Seht doch wie ihr vor Eifer schäumet‘“, cit. dílo, s. 344.

Romány, jimiž autorka překonávala a odmítala paternalismus, vznikaly ve chvíli, kdy se v Čechách osvícenství teprve ustavovalo a kdy k myšlence emancipace bylo ještě daleko. S ohledem na radikalitu a mnohostrannost své subverze představuje Sagerová v českém kontextu sedmdesátých let 18. století výjimečný jev a snad právě v tom spočívá důvod nerecipovatelnosti jejího psaní. Vycházíme-li z bourdieuovského chápání regulačních mechanismů jakožto imanentní vlastnosti každého literárního pole, lze konstatovat, že taková literatura v dobovém, regionálním a jazykovém kontextu vlastně neměla vůbec vzniknout. Přesto – z důvodů, které neznáme – zde tato díla napsána a publikována byla. Pražskému publiku však chyběly předpoklady pro jejich recepci. O *Karolíně deníku* již nepsal nikdo, žádný kritik ani nenapadl jeho „nepodařenost". Pierre Bourdieu konstatuje, že „ty, kdo se ocitají na podřízených pozicích, odsuzuje cenzura buď k mlčení, anebo ke skandální otevřenosti".[44] U Marie Anny Sagerové pozorujeme oba tyto důsledky. Na její skandální otevřenost reagovalo literární pole mlčením, které umlčelo další tvorbu autorky a na více než dvě stě let zamlčelo i její dílo.

44) P. Bourdieu: „Cenzura a užití formy", cit. dílo, s. 52.

Cenzura jako tvůrčí prvek erotismu v románech Johanna Friedricha Ernsta Albrechta

Václav Smyčka

Kultura ani její destrukce nejsou erotické: erotická je trhlina, průrva mezi nimi.[1]

Nejpozději od Georgese Bataille víme, že erotismus a jeho zákaz spolu netvoří protiklad, ale naopak komplementární dvojici, v níž jedno neexistuje bez druhého.[2] Přesto stále velká část přehledů věnovaných vztahu cenzury a erotické literatury tuto klíčovou povahu transgrese opomíjí. Mohou za to dva dominantní metanarativy, které si naše společnost udržuje. Zatímco první vidí dějiny vztahu erotiky a cenzury jako úspěšný boj za osvobození, na jehož počátku je pokrytectví starého režimu a na konci přirozená současnost, druhý metanarativ naopak vypráví o upadnutí dávné esenciální přirozenosti sexuality do pasti zcizující reprezentace. Člověk se podle něho odcizil přirozené erotice, a proto je nyní odsouzen k nekonečnému bujení simulaker. Cílem této studie je rozštěpit, nebo alespoň obejít oba dva příběhy, a sice tím, že na příkladu Johanna Friedricha Ernsta Albrechta (1752–1814) a jeho pozdně osvícenské tvorby z období pražského pobytu (1789–1795) ukáže mnohovrstevnatou produktivní funkci omezení a zákazu (cenzury a autocenzury) ve výstavbě literárního díla. Zákaz zde proto bude pojímán ne jako něco, co znemožňuje a zatemňuje úplnou a skutečnou výpověď díla, ani jako něco, co čtenáře chrání či izoluje před naturalistickým popisem, ale právě jako součást výpovědi samé – součást jeho erotismu.

Druhá polovina osmdesátých let 18. století je obdobím, kdy v německojazyčném literárním prostředí prudce expanduje produkce literatury, kterou bychom dnes zařadili do kategorie populární kultury. V těchto letech vychází první mimořádně úspěšné historické romány z pera Benedikty Naubertové, autoři Karl Gottlob Cramer, Christian Heinrich Spieß a Christian August Vulpius zahajují vlnu gotických románů a jiní, jako třeba August Gottlieb Meißner, pomalu vytyčují žánr kriminálního příběhu. Pro českou literární vědu mají tyto události obzvláštní význam už z toho důvodu, že dva z výše jmenovaných autorů (Spieß a Meißner) prožili větší část svého tvůrčího života v Čechách. Jako třetí autor bestsellerů žijící v Čechách k nim na přelomu osmdesátých a devadesátých let přibyl Johann Friedrich Ernst Albrecht. Zatímco se však autoři jako Spieß věnovali s několika málo výjimkami pouze rytířským a gotickým románům, které pro cenzory v monarchii až do zákazu této literatury v roce 1799 nepředstavovaly žádné morální nebezpečí,[3] Albrecht od začátku experimentoval s mnohem nejednoznačnějšími a riskantnějšími texty, mezi

1) Roland Barthes: *Rozkoš z textu*, přel. Olga Špilarová, Praha, Triáda 2008, s. 10.
2) Srov. Georges Bataille: *Erotismus*, přel. Marie Kohoutová, Michal Pacvoň, Praha, Herrmann & synové 2001.
3) Dirk Sangmeister: „Zehn Thesen zu Produktion, Rezeption und Erforschung des Schauerromans um 1800“, in Barry Murnane, Andrew Cusack (eds.): *Populäre Erscheinungen. Der deutsche Schauerroman um 1800*, München, Fink 2011, s. 157–172, zde s. 168–171.

které patřil i mírný erotický román či politický klíčový román. Jeho pozice v kulturním prostředí habsburské monarchie byla proto mnohem obtížnější než v případě Meißnera nebo Spieße.

Konec osmdesátých let 18. století ale pravděpodobně nepředstavoval pro Albrechta nejšťastnější období. V této době měl za sebou tento původně v Erfurtu vystudovaný lékař už několikaletý pobyt v Pobaltí a Rusku, při kterém byl zaměstnán jako osobní lékař hraběte Manteuffela. Po návratu do Erfurtu se mu však již nedařilo pokračovat v lékařské kariéře, a musel proto navázat na své první pokusy s prodejem a vydáváním knih, které podnikal již při pobytu v Tallinnu – v tamějším malém nakladatelství Albrecht und Compagnie vyšla například *Antologie der Poesie* nebo Albrechtovy překlady děl Jeana-Jacquesa Rousseaua.[4] V této době se navíc začalo postupně rozpadat jeho manželství se Sofií Albrechtovou, dcerou Albrechtova profesora medicíny a nyní vysoce oceňovanou herečkou Dvorní drážďanské divadelní společnosti Pasquala Bondiniho. Sofie poznala kolem roku 1787 mladého poručíka Ferdinanda von Hahna, který se následně stal jejím dlouholetým milencem a později i nakrátko manželem.[5] Johann Friedrich Sofii od poloviny až do konce osmdesátých let stále následoval při pravidelných přesunech Bondiniho divadelní společnosti v létě do Prahy, v zimě do Drážďan a v době svatomichalského a velikonočního trhu do Lipska. Roku 1790 se však od své ženy oddělil a na pět let zakotvil v Praze.

A právě v této kritické době, těsně před trvalým přesídlením do Prahy, se Albrechtovi podařilo napsat a vydat svůj nejúspěšnější román *Lauretta Pisana. Leben einer italienischen Buhlerin* (*Lauretta Pisana. Život italské prostitutky*), z jehož ohlasu pak těžil po celý zbytek života. Román o krásné dívce z Pisy vznikl na motivy dodatku slavného bestselleru Jeana-Jacquesa Rousseaua *Julie čili Nová Heloisa. Příhody Eduarda Bomstoma*. Oproti předloze však Albrecht postupuje značně volně, když doplňuje mnohé postavy a mění celou zápletku děje. V Lipsku, Halle a Hamburku se během následujících čtyřiadvaceti let, zbývajících do Albrechtovy smrti, dočkal přinejmenším dalších čtyř vydání (v letech 1792, 1794, 1801 a 1813). Po tomto prvním velkém (vzhledem k počtu vydání také vůbec největším) úspěchu spisovatele Albrechta však bezprostředně následoval zákaz. Román byl v červnu 1789, jen pár týdnů po svém prvním vydání, na celém území habsburské monarchie zařazen na seznam cenzurních prohibit – zřejmě kvůli erotickému obsahu a kritickému zobrazení církevních prelátů a vrchnosti – a označen zde kategorií *damnatur*, tedy jako ta díla, která mělo být možné získat jen ve výjimečných případech.[6]

Dalo by se očekávat, že tento zákaz bude pro kosmopolitního autora a nakladatele žijícího v habsburské monarchii natolik zdrcující, že pravděpodobně opět přesídlí za její hranice. To se však nestalo. Albrecht v Praze zůstal a naopak zde rozvinul nečekaně

4) Srov. Dirk Sangmeister: „Von Blumenlesen und Geheimbünden. Die Jahre von Johann Friedrich Ernst Albrecht als Verleger in Reval und Erfurt“, in Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Thomas Taterka (eds.): *Baltische Literaturen in der Goethezeit*, Würzburg, Königshausen & Neumann 2011, s. 411–489.
5) Hans-Werner Engels: „Johann Friedrich Ernst Albrecht (1752–1814). Bemerkungen zu seinem Leben, seinen politischen Romanen und seiner Publizistik“, in Erich Donnert (ed.): *Europa in der Frühen Neuzeit*, sv. 6, Köln, Böhlau 2002, s. 685–721.
6) Viz databázi *Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher*, <http://www.univie.ac.at/zensur>.

originální vydavatelskou strategii, v níž se dokázal vyrovnat se zdánlivě likvidačním zákazem svého nejúspěšnějšího románu.

„Vom Verfasser der *Lauretta Pisana*"

O tom, že by se román *Lauretta Pisana* v habsburské monarchii prodával i přes cenzurní zákaz, se nepodařilo nalézt přímé důkazy. Inzertní seznamy prodávaných knih Albrechtova vlastního nakladatelství z let 1792[7] a 1794[8] tento román neobsahují. Nenachází se ani v katalozích skladovaného zboží vídeňských knihkupců, ani v katalozích veřejných knihoven, v nichž je jinak možné nalézt většinu aktuálních a povolených Albrechtových děl.[9] Zdá se, jako by zákazem román skutečně upadl v zapomnění. Přesto však existuje několik pádných důvodů domnívat se, že tomu tak nebylo a že nejen čtenáři v liberálnějším Hamburku či Lipsku, ale i v habsburské monarchii, a zvláště pak v Praze měli velice dobré ponětí o příbězích nešťastné krasavice. Na obeznámenosti s tímto zakázaným titulem totiž založil Albrecht v dalších letech pražského pobytu celou svoji vydavatelskou a propagační kampaň.

Poté, co se Albrecht v Praze usadil, začal s horečnou literární prací a během pěti let zde napsal přinejmenším dvanáct povětšinou rozsáhlých a vícedílných románů, dále pak založil několik publicistických periodik a vytvořil alespoň tři divadelní kusy. Podstatné je, že ve více než polovině románů neoznačil Albrecht díla svým jménem ani pseudonymem, ale kupodivu výrazem „Od autora *Lauretty Pisany*" (*Vom Verfasser der Lauretta Pisana*), tedy odkazem na onen zakázaný román. V žádném z pražských, vídeňských ani dalších knihkupectví v monarchii se sice román *Lauretta Pisana* oficiálně nikdy nevyskytl na skladu, avšak na jejich pultech bylo na konci 18. století možné najít hned sedm děl označených titulem „Od autora *Lauretty Pisany*". Sám způsob organizace literární produkce nikoliv podle autorova jména, ale podle názvu jeho nejúspěšnějšího titulu nebyl sice v této době ojedinělý,[10] výjimečnost v případě Albrechta však spočívá v tom, že ústřední dílo, na které řada následujících románů odkazuje, bylo od začátku zakázáno, a mělo tedy zůstat všem čtenářům neznámé. Je proto překvapivé, že právě zakázaný román se stal Albrechtovou hlavní reklamní značkou a „vývěsním štítem" po celou dobu jeho pobytu v habsburské monarchii. Skutečnost, že se Albrecht pro tuto strategii rozhodl, svědčí o tom, že i přes zákaz románu musel u svých potenciálních čtenářů předpokládat obecnou obeznámenost s tímto zakázaným textem.

Jako nejjednodušší vysvětlení tohoto paradoxu se na první pohled nabízí možnost, že Albrecht se sice usídlil v habsburské monarchii a od roku 1792, kdy přebral podíl univerzitního profesora Augusta Gottlieba Meißnera na Schönfeldově nakladatelství, zde až do

7) „Ankündigungen neuer Bücher", *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1792, č. 147, 19. 12., příloha Intelligenzblatt, s. 2095–2096.

8) „Ankündigungen neuer Bücher", *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1794, č. 74, 16. 7., příloha Intelligenzblatt, s. 586–587; „Ankündigungen neuer Bücher", *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1794, č. 143, 13. 12., příloha Intelligenzblatt, s. 1157–1158.

9) Např. *Verzeichnis der Bücher, welche bey J. M. Zehetmayer und B. Kiermayr in der Goldschmidgasse Nr. 540 zum Lesen ausgeliehen werden*, Wien, b. n. 1790.

10) Německá literární historie používá pro označení autorství, kdy je místo jména použit titul jiného díla od stejného spisovatele, termín *Titelnym*. Tomu by odpovídal český ekvivalent titulonymum. Viz D. Sangmeister: „Zehn Thesen zu Produktion, Rezeption und Erforschung des Schauerromans um 1800", cit. dílo, s. 166–168.

roku 1795 provozoval svůj nakladatelský podnik Albrecht und Compagnie, avšak svoji románovou produkci směroval mimo hranice monarchie. To skýtalo naději, že tamější čtenář bude mít legální přístup k zakázané knize. Tomuto vysvětlení ale odporuje fakt, že označení titulonymem „Od autora *Lauretty Pisany*" místo jména užíval Albrecht nejen u románů vydávaných v Lipsku či Hamburku, ale právě i u děl vydávaných v Praze a volbou tématu úzce zaměřených na české publikum. Příkladem takového díla může být jeho román *Frau Susanna vom Bade. Kaiser Wenzels Retterin und Geliebte* (*Paní Zuzana z lázně. Zachránkyně a milenka císaře Václava IV.*, 1791),[11] v němž rozvíjí tradiční hájkovský příběh Václavovy lazebnice Zuzany. Albrecht v předmluvě kontrafaktuálně navázal na místní tradici a současně se důrazně vymezil vůči odtažitému přístupu určitých profesionálních historiků k tématu, čímž pravděpodobně odkazoval na tři roky starou monografii Františka Martina Pelcla *Lebensgeschichte des Römischen und Böhmischen Königs Wenceslaus*.[12] Četba Albrechtova románu se tak zakládala jak na dobré znalosti specifické lokální historické paměti, tak na povědomí o aktuální historické produkci zemsky patriotických historiků, a byla tedy primárně určena zasvěcenému čtenářstvu českých a v širším horizontu habsburských zemí. Albrecht, který také tento román označil titulem „Od autora *Lauretty Pisany*", tudíž musel předpokládat dobrou obeznámenost se svým zakázaným románem o krásné Pisaňance i u českých a pražských čtenářů.

Pokud Albrecht od svých čtenářů skutečně očekával, že jeho zakázaný román budou dobře znát, zůstává otázkou, jakou funkci tyto odkazy měly a jakou roli v nich onen zakázaný román hrál. Mnohé o pozoruhodné strategii autora napoví srovnání děl, u nichž Albrecht užil tohoto titulonyma, s díly, u kterých v těchto letech použil jiného označení autorství. První dílo, u něhož se objevil titul „Od autora *Lauretty Pisany*", představuje román *Der Ehebruch* (*Cizoložství*, 1790), v němž se děj, podobně jako v zakázaném titulu *Lauretta Pisana*, soustředěně odvíjí od svedení hlavní hrdinky. Většinu zápletek románu generují důmyslné úklady dvou hlavních záporných hrdinů a dlouhý řetězec malých morálních ústupků hlavní hrdinky, které neodvratně směřují k nevěře a společenskému pádu hned dvou mladých novomanželek. Také v dalších románech označených výrazem „Od autora *Lauretty Pisany*" jsou hlavními postavami silné hrdinky, které však opakovaně podléhají svým vášním a stávají se proti svému původnímu přesvědčení milenkami bezcharakterních zlosynů, jako je tomu v *Ildefonse von Venedig* (1795) a v textu *Die schöne Gabriele* (*Krásná Gabriela*, 1795). Podobně i zmiňovaná *Zuzana z lázně* se záhy stává milenkou krále Václava (podle předmluvy je předlohou románu tajný deník, který si Zuzana vedla vždy poté, co ji král opustil po společně strávené noci).[13] Jediný hrdina, který v této dlouhé řadě postav po mnoha zkouškách a dlouhém pokoušení přece jen nepodlehne svodům mocné a sociálně výše situované osoby (nejdříve komorné a poté ženy faraonova nejvyššího úředníka), je Cudný Josef z Albrechtova stejnojmenného románu na biblické motivy (*Der keusche Joseph*, 1792). Není tedy divu, že se tato netradiční vlastnost postav

11) [Johann Friedrich Ernst Albrecht]: *Frau Susanna vom Bade. Kaiser Wenzels Retterin und Geliebte, vom Verfasser der Lauretta Pisana*, Prag, Schönfeld–Meißnerische Buchhandlung 1791.
12) Franz Martin Pelzel: *Lebensgeschichte des Römischen und Böhmischen Königs Wenceslaus*, sv. 1, *enthält die Jahre 1361–1395*, Prag, [J. F. Schönfeld] 1788, sv. 2, *enthält die Jahre 1395–1419*, Prag – Leipzig, Schönfeld–Meißnerische Buchhandlung 1790.
13) [J. F. E. Albrecht]: *Frau Susanna vom Bade*, cit. dílo, s. 5.

Der
Ehebruch
eine wahre Geschichte
dramatisch bearbeitet
vom
Verfasser der Lauretta Pisana.
[Albrecht, Joh. Frdr. Ernst]
Ehebrecherin!
Mit Titelkupfer.
Leipzig, 1790.
bey Georg Conrad Walthers Wittbe.

Titulní list románu J. F. E. Albrechta *Cizoložství* Zákaz románu *Lauretta Pisana* využíval Albrecht jako reklamu; v sedmi jeho prózách je namísto jména autora uvedeno titulonymum „Od autora *Lauretty Pisany*".

Zdroj: [Johann Friedrich Ernst Albrecht]: *Der Ehebruch. Eine wahre Geschichte dramatisch bearbeitet vom Verfasser der Lauretta Pisana*, Leipzig, Georg Conrad Walthers Wittwe 1790, s. [i].

Albrechtových románů dostala i do názvu díla.

Jiný postup se Albrecht rozhodl zvolit pro svůj pravděpodobně chronologicky druhý pražský román *Uranie, Königin von Sardapanalien im Planeten Sirius* (*Uranie, královna Sardapanalie na planetě Sirius*, 1790), který představuje jeho první pokus vtělit politickou satiru do příběhů o fikčních mimozemských říších. Tento postup skrytého politického románu se poté stal Albrechtovým oblíbeným žánrem v době jeho pobytu v dánské Altoně, kam přesídlil z Prahy v roce 1795 – děje románů, které odrážejí aktuální politické události v revoluční Francii, carském Rusku, Anglii a Prusku, situoval Albrecht nejen na jiné planety, ale například i do alegorické ptačí říše. V případě *Uranie* použil naprosto fiktivní orientální pseudonym i fiktivní překladatelské údaje včetně stručného geografického určení vydání: „K dostání kdekoliv" (*Zu finden Überall*). Zcela anonymní údaje užil Albrecht pouze v případě románu *Pansalvin. Fürst der Finsternis und seine Geliebte* (*Pansalvin, kníže temnoty a jeho milenka*, 1794), v němž se politická satira klíčového románu zaměřila na ruskou carevnu a na knížete Potěmkina. A konečně, v historickém románu čerpajícím v duchu domácí tradice zemského historismu z tematiky předvečera husitských válek – *Friedrich von Zollern* (1793) – zvolil Albrecht úplné a pravdivé informace, včetně uvedení svého skutečného jména.

Albrecht tedy tyto tři různé strategie užíval cíleně a přizpůsoboval je modelové recepční situaci. Zatímco důmyslně zakódované politickosatirické alegorie nechával vystupovat z tajemné mlhy anonymity, čímž původně parciálnímu politickému úsudku dodával zdání vysoce postaveného a zasvěceného hlasu, historické romány, u nichž bylo třeba vzbudit ve čtenáři zdání odborné erudice,[14] zásadně opatřoval úplnými údaji o autorovi.

14) Historické romány z konce osmdesátých a z devadesátých let se z recepční perspektivy ještě plně neoddělily od svých faktografických protějšků, viz „Etwas über die Geschicht-Romane als ein Beytrag zum Aufsatz über die Ritterromane", in *Lieferungen für Böhmen von Böhmen* 1, 1793, č. 2, s. 124–127.

Oproti oběma předešlým modelům však třetí strategie označování děl odkazy na zakázaný román skýtala autorovi ještě jiné možnosti práce s čtenářským očekáváním. Dlouhé řetězce těchto odkazů fungovaly jednak jako propagační prostředek nových, dosud neznámých děl, jednak přesně určovaly kontext, ve kterém mělo být dílo čteno. Pokud bylo již svým titulem spojeno se zakázaným erotickým románem, dalo se očekávat, že bude mít také podobný obsah. Výběr titulů, na které Albrecht nechával svá nová díla odkazovat, byl tedy přesně cílený. Potvrzuje to i skutečnost, že po roce 1795, kdy autor odchází z Prahy, vzniká také druhá linie odkazů, tentokrát užívaná pro politickosatirické romány. U těchto děl odkazuje Albrecht na román z konce pražského období *Pansalvin, kníže temnoty a jeho milenka* (1794); později následovaly další linie. Ukazuje se tak, že pro výběr titulů byla rozhodující nejen úspěšnost románu, k němuž se odkaz vztahoval (jinak nutná pro propagační funkci odkazu), ale především jeho modelová typizovanost, která fungovala jako signál ke správné recepci nového díla.

Strategie nahrazování neutrálního jména autora názvem jiného jeho titulu dostává specifický rozměr v kontextu cenzury. Odkazování titulonymy dovoluje autorovi i čtenáři překročit jednotku díla a modelovat způsob jeho čtení a rozumění napříč tradičními hranicemi textu. Tímto způsobem lze rozehrát hru několika protichůdných čtení, která mohou stát v nejrůznějších vztazích latence. Román *Lauretta Pisana*, jenž takto přes svůj zákaz a současně právě díky tomuto zákazu může prosakovat do recepce nových děl, zvýrazňuje ty významy nových textů, které by jinak mohly zůstat čtenářem opomenuty (například erotické pasáže „starozákonního“ románu o Cudném Josefovi). Naopak bezproblémová distribuce již prvního románu nesoucího titul „Od autora *Lauretty Pisany*“ *Cizoložství*, které vyšlo jen rok po zakázaném příběhu krásné Pisaňanky, ukazuje, že tuto schopnost kontextualizovaného čtení cenzoři nové knihy nedokázali, nebo spíše nechtěli sdílet. Ti, jak se zdá, posuzovali jen text a odkazy k zakázanému dílu pro ně nepředstavovaly žádné překročení pomyslné hranice.

Erotismus nepřítomnosti

Erotismus románů Johanna Friedricha Ernsta Albrechta není ani zdaleka erotismem sadovským. Nenalezneme zde v takové míře posedlost kombinatorikou a hermetickou uzavřeností oběhu znaků. Oběť tu není redukována tak přímočaře na čistou funkci a libertinové nejsou pouhými operátory svých pornogramů.[15] Albrecht zkrátka nepatří mezi radikální logothety, tvůrce svébytného jazyka, které popsal Roland Barthes. Stejně tak tady ale budeme marně hledat i vyhrocenou rozpustilost děl, jaká představovaly anonymní *Erotische Schwänke, aus Kupidos Brieftasche* (*Erotické frašky, z Kupidovy peněženky*) v boccacciovském stylu, které byly v habsburské monarchii zakázány devět let po *Laurettě Pisaně*, nebo orientalistické utopie „erotického fragmentu“ *Die Lais von Smirna oder Nachrichten zu dem Leben der Psycharion. Ein erotisches Fragment* (*Lais ze Smyrny neboli Zprávy o životě Psychariona. Erotický fragment*), zakázané naopak o deset let dříve.[16]

15) Roland Barthes: *Sade, Fourier, Loyola*, přel. Josef Fulka, Praha, Dokořán 2005, s. 157.

16) Nejblíže by Albrechtova díla měla ke *Zvědavé dívce* (*Das neugierige Mädchen. Ein kleiner Beitrag zu den Galanterien von London*, Halle, Johann Friedrich Dost 1789) pruského duchovního Friedricha Samuela Mursinny, která vyšla anonymně a byla v habsburské monarchii zakázána tentýž rok jako *Lauretta Pisana* (1789).

A přesto zůstává ze všech těchto směrů dobové erotické imaginace v Albrechtových dílech něco přítomno. Když hlavní postava románu *Lauretta Pisana* učiní fatální chybu a opustí svoji rodinu, aby hledala záchranu pro zadluženého otce u kardinála (ten zadlužení samozřejmě sám úmyslně způsobil), dostává se podobně jako Sadova Justina do nekonečného řetězce svedení, útěků a setkání se zdánlivými zachránci, jejichž morální zvrhlost se s každou další nadějí na obrat jen dále stupňuje. Po pádu na společenské dno (stává se v Římě bohatou luxusní prostitutkou) Lauretta Pisana dokonce načas najde v tomto postavení zalíbení a nakrátko dojde k přerodu z cudné obdoby sadovské Justiny v její úspěšnější sestru Juliettu. A konečně i samo líčení života úspěšné kurtizány, včetně vytříbené národní typologie jejích klientů (Lauretta Pisana si vybírá trojlístek oblíbených milenců sestávající z Angličana, Francouze a Němce), směřuje k uzavřenému kombinatorickému světu pornogramů.[17]

Své místo ale v Albrechtově tvorbě nachází také orientalismus. Funkci zástupné zhýralé heterotopie plní jednak starý Egypt (v románech *Kleopatra* a *Cudný Josef*), kde „se tehdy luxus tak rozbujel, jako je tomu dnes u různých národů, a z něho pramení jak mravní zkaženost, tak i nezřízené pohlavní puzení“,[18] jednak Itálie, kam za milostnými dobrodružstvími odcházejí nezkušení rytíři ze severu. Oba tyto upadlé prostory pak mají i své zdravé protiklady, a to v Izraeli, kde oproti Egyptu „panovala jednoduchost a čistota“[19] (jen díky tomu mohl Josef odolat svodům egyptských žen),[20] a v Německu, z něhož pochází milenec Ildefonse von Venedig i oblíbený klient Lauretty Pisany baron Stender, jenž je popisován ne sice jako výrazně vzhledný a obratný, zato jako mimořádně vážný a upřímný zákazník („Pojďte, barone, do mého kabinetu. Jste tak pomilováníhodný vždy, když jste vážný, jen tehdy jste pro mne nejnebezpečnější.“).[21]

Albrechtovy romány jsou však v porovnání s jinými slavnými díly francouzské a anglické osvícenské erotické literatury výrazně uměřenější. Důvodem je jednak celkově cudnější podoba původní německojazyčné erotické literatury (ani pornograficky laděná *Lais ze Smyrny* nesnese srovnání se Sadem nebo *Theresou filosofem* Jeana-Baptista Boyera, markýze d'Argens), jednak Albrechtova pochopitelná snaha o získání možnosti legálního prodeje a pokud možno neproblematické distribuce knih. Z osmi románů odkazujících zpětně k *Laurettě Pisaně* se hned šesti podařilo bez problémů projít cenzurním řízením, pouze dvě díla – *Krásná Gabriela* a *Ildefonse von Venedig* – se dostala na cenzurní seznam prohibit. Tento poměrně příznivý podíl legálně prodávaných titulů odlišuje Albrechta od výše jmenovaných autorů, dovoluje mu etablovat se mezi nejčtenějšími spisovateli své doby a zakládá specifické rysy jeho erotismu. Zákaz a omezení se v těchto románech totiž promítají nejen do důmyslné vydavatelské strategie odkazů, ale i do dalších úrovní vnitřní organizace díla.

17) [Johann Friedrich Ernst Albrecht]: *Lauretta Pisana. Leben einer italienischen Buhlerin. Aus Rousseaus Schriften und Papieren. Dramatisch bearbeitet*, díl 2, Leipzig, Walther 1789, s. 32.
18) [Johann Friedrich Ernst Albrecht]: *Der keusche Joseph. Dramatisch bearbeitet vom Verfasser der Lauretta Pisana*, díl 1, Dresden – Leipzig, Richter 1792, s. vi.
19) Tamtéž, s. vii.
20) Tamtéž.
21) [J. F. E. Albrecht]: *Lauretta Pisana*, díl 2, cit. dílo, s. 43.

Albrechtův erotismus můžeme ve zkratce nazvat erotismem nepřítomnosti. Nejen zmiňovaný „nepřítomný“ titul modelující předem recepční kontext nového díla, ale také nepřítomnost popisu, jasného obrazu a pojmenování, stejně jako i absentující vědomí aktérů v klíčových okamžicích určují tuto svébytnou ekonomii jeho textů. Hlavním prostředkem tohoto „děrovaného“ diskurzu se stává jeho základní žánrové určení – jedná se, s výjimkou *Zuzany z lázně*, ve všech případech o tzv. dialogické romány.[22] To znamená, že text románu je podobně jako v tradičním dramatu tvořen přímou řečí postav (či jejich monology), jež jsou předem jednoduše vyčteny nebo obšírněji vylíčeny v předmluvě na začátku díla. Pouze příležitostně se v textu objevují komentáře vypravěčského hlasu, které co možná nejúspornějším způsobem popisují místo, chování a vzhled postav. Na rozdíl od tradičního dramatu je však tento žánr určen výhradně k samostatnému čtení a oproti málo prestižní formě tzv. čtecích dramat (*Lesedrama*) si navíc zachovává i všechny strukturní prvky románu. Poprvé se objevil na konci sedmdesátých let 18. století u Albrechtova známého z Prahy Augusta Gottlieba Meißnera, během deseti let nahradil epistolární román a již před rokem 1800 opět zaznamenal prudký úpadek. Jedná se tedy o mimořádně specifickou románovou formu, která se na rozdíl od epistolárního románu dlouhodobě neetablovala.[23] V případě *Zuzany z lázně* nepoužil autor formy dialogického románu jednak proto, že ze všech děl spojených odkazem na *Laurettu Pisanu* se tento román nejvíce vzdaluje její tradici a směřuje k typu rytířského románu (převažuje zde líčení dobrodružství nad popisem osobních vztahů mezi Václavem, Zuzanou a jejími dalšími milenci), jednak z toho důvodu, že Albrechtovo kontrafaktuální odvolání se na údajný deník znemožňuje použití přímé řeči.

Až do svého pražského pobytu používal Albrecht dopisní formu románu. Právě v *Laurettě Pisaně* však poprvé vyzkoušel typ dialogického románu, a to hned v jeho nejradikálnější formě, když – v porovnání s ostatními autory – ještě více redukoval nedialogické pasáže.[24] Této experimentální technice pak zůstal věrný po celou první polovinu devadesátých let 18. století.

Vášeň přetavená v řeč

Albrechtova realizace radikální dialogické formy románu má zásadní důsledky pro celou ekonomii textu. Veškeré informace o fikčním světě románu se sdělují pouze skrze řeč a monology postav. To vytváří mimořádnou živost vyjádření, protože jednání zde není popisováno, ale podobně jako na divadle předváděno. Otevírá se tak možnost jiných temporálních prostředků (vyprávěcí préteritum nahrazuje celá paleta prézentních forem), vyšinutí z větných vazeb, méně prospektivních a více ilokučně zajímavých forem vyjadřování atd. Na rozdíl od dramatu zde však nejde o skutečnou divadelní performanci, jelikož mluvené slovo zachovávané dramatem nahrazuje dialogický text, což podmiňuje mimo

22) Dobová terminologie kolísá mezi dialogickým románem (*dialogischer Roman*), dramatickým románem (*dramatischer Roman*) a dramatizovaným příběhem (*dramatisierte Geschichte*). Viz Edward James Weintraut: „‚Islands in an Archipelago‘: The German Dramatized Novel“, *German Quarterly* 70, 1997, č. 4, s. 376–394, zde s. 376.

23) Viz též Sarah Seidel: „Der Dialog(roman) als anthropologische und poetologische Erzählform der Spätaufklärung – Johann Jakob Engel, August Gottlieb Meißner“, in Gunhild Berg (ed.): *Berliner Beiträge zur Wissens- und Wissenschaftsgeschichte*, díl 17, *Wissenstexturen*, Frankfurt am Main, P. Lang 2014, s. 207–226.

24) E. J. Weintraut: „‚Islands in an Archipelago‘: The German Dramatized Novel“, cit. dílo, s. 381.

jiné i jinou časovost procesu čtení oproti procesu sledování a jednání herců na divadle. Nejvýrazněji se však Albrechtovy dialogické romány od dramatu liší nepřítomností obrazu. Není zde možné z pouhého chování postav vyčíst, jak se postavy právě cítí a co se odehrává v jejich nitru. Čtenář je tedy v každém případě odkázán jen na jejich vědomí a řeč.

Toto omezení má jeden banální, avšak podstatný důsledek – čtenář se dozvídá, co se právě ve fikčním světě odehrává, jen tehdy, když postavy mluví. Vše, co má být explicitně zobrazeno, je třeba důsledně verbalizovat. To se děje skrze vnitřní introspekce postav, které každý záchvěv své duše, každý odstín prožívané vášně převádí před čtenářem ve vyřčené slovo. Ještě dříve, než si sama Lauretta Pisana uvědomí povahu svých vášní, referuje již čtenáři: „probudil se ve mně takový cit, který je tak nesmírný, že ho nejsem schopna pojmout, i když bych sebevíce chtěla. Ó jak bych se chtěla dozvědět, co to vlastně je!“.[25] Tyto monology, v nichž má řeč za úkol vyčerpat veškeré nuance proměnlivého citu, mohou nabývat ještě mnohem rozsáhlejších rozměrů. Poté, co Lauretta Pisana již plně propadne svému povolání kurtizány, vede dlouhé monology, v nichž převádí do řeči své prožitky: „Jak pálí tvé plameny a jak tiší tvůj balzám! Tvé jméno je tedy láska?“[26]

Převést veškeré nuance prožívaných citů hrdinek do jejich řeči je však mimořádně obtížný úkol. Aby bylo možné zachytit i ty způsoby pohnutí, které nebývají řečí běžně artikulovány, sahá Albrecht po slovníku dobové morální nauky. Když Lauretta Pisana například uvažuje nad tím, co ji na jejích dosavadních milencích přitahuje, dochází k závěru, že za to může pouze „temperament“, tento „nešťastný dar přírody“.[27] V dobové výuce morálky se právě tento termín užívá pro starší aristotelské pojetí emocionality, podle kterého emoce způsobuje pohyb duše, a je tedy zdrojem nestability a jejího zotročení. Z každého monologu se tak stává malá klinická studie, která má pomoci nahlédnout do nitra hrdinky.

Tento přístup nachází oporu v dobových teoretických diskusích. Johann Jakob Engel již ve spise *Über Handlung, Gespräch und Erzählung* (*O ději, rozhovoru a vyprávění*)[28] z roku 1774 hledal cestu od „nepragmatického“ vyprávění, jež charakterizuje jako popisné vyprávění neschopné na čtenáře zapůsobit, k vyprávění „pragmatickému“, které by intenzifikovalo performativní sílu zápletky právě ve spojení vyprávění a dialogu. Pragmatické vyprávění představovalo dobový ideál narace, který vedle estetiků sedmdesátých až devadesátých let sdíleli též historikové. Podle Engela totiž zachycuje nepragmatické vyprávění pouze „koexistenci“ událostí, pragmatické vyprávění pak organicky spojuje koexistenci s jejich sukcesí. Za největší hloubku reprezentace považuje Engel takové zobrazení, které zachycuje detailně „vnitřní proměny duše“, neboť

> skutečným jevištěm všeho dění je myslící a pociťující duše, tělesné proměny přicházejí na řadu jen do té míry, do jaké jsou duší vyvolávány, v duši vytváří pojmy chápání a rozhodnutí jako znak úmyslů a pohnutek jiné duše, nebo na tuto duši vytváří jakýkoli jiný vliv přináležící k ději.[29]

25) [Johann Friedrich Ernst Albrecht]: *Lauretta Pisana. Leben einer italienischen Buhlerin. Aus Rousseaus Schriften und Papieren. Dramatisch bearbeitet*, díl 1, Leipzig, Walther 1789, s. 150–151.
26) Tamtéž, s. 264–265.
27) Tamtéž, s. 225–226.
28) Johann Jakob Engel: „Über Handlung, Gespräch und Erzählung“, *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften und freyen Künste* 16, 1774, č. 2, s. 177–256.
29) Tamtéž, cit. dílo, s. 201.

V tomto momentě se tedy stýká literární praxe, rodící se antropologie a dobová *Erfahrungsseelenkunde* nejen personálně (Albrecht jako vystudovaný a příležitostně praktikující lékař později sám vydal několik spisů sexuologického a psychologického rázu), ale i metodologicky. Dialogickou formou se tito autoři společně snaží nechat promlouvat své postavy jako objekty klinické analýzy.

Tato technika však s sebou nese výrazná omezení. Explicitní řeč postav má za úkol proniknout těmi nejniternějšími pohnutkami, ale stále je odkázána na jejich plné vědomí. Tímto způsobem tedy není možné postihnout klíčové okamžiky nejvyššího pohnutí, šílenství nebo agresivity. Avšak právě tyto okamžiky stojí v centru zájmu pozdně osvícenské vědy, literatury a konkrétně Albrechtových románů. Již na konci devadesátých let se proto dobová antropologie a *Erfahrungsseelenkunde* od této techniky postupně odvracejí. Albrecht, zdá se, je si tohoto omezení dobře vědom. Ani řeč jeho postav není schopna bez komentáře vyčerpat závrať neredukovaného prožitku. Monology se tak ztrácí v neschopnosti artikulovat: „Jsem stržena prožitkem rozkoší, cítím, že v nich spočívá blaženost, toužím ochable, a přece cítím, že tato zemdlelost je tak sladká.“[30] A přesto Albrecht na této technice trvá a neopouští ji (s jedinou výjimkou *Zuzany z lázně*) po celé pražské období. Patrně však pro to má dobrý důvod a to, co bychom mohli vnímat jako zápory zvolené formy, jež musí vést ke krachu této techniky,[31] jsou vědomou součástí Albrechtova specifického erotismu.

Nepřítomnost

Ukazuje se, že Albrechtova forma radikálního dialogického románu přináší ještě jiný, neméně podstatný důsledek – pokud postavy nemluví, neznamená to, že se nic neděje. Právě naopak. Zbývá tu tak druhá neredukovatelná část díla, kterou není možné vyčerpat explicitní řečí postav. Dialogický román, využívající prvky dramatické formy, se rozpadá do dvou pomyslných rovin: do roviny explicitně pojmenovaného děje skrze dialogy postav a do roviny nepřítomného – představovaného děje, který stojí na místě běžné divadelní performance, jež ale zůstává nerealizovaná. Tuto druhou nepojmenovanou úroveň dění čas od času potvrzují a stabilizují vložené komentáře ve stylu scénických návodů (například „Daluka leží v těch nejvyzývavějších šatech na pohovce.“[32]). Takové vysvětlivky se objevují sice zřídka, ale jasně naznačují informační nedostatečnost dialogů. To má vůči primárním dialogům mimořádně subverzivní funkci.

Tato (ne)přítomná teatrální rovina, parazitující na zkušenosti čtenáře s dramatickou formou, vytváří u tohoto specifického žánru jakýsi mezistupeň právě mezi nevyřčeným a explicitním popisem. Díky tomu si Albrecht může dovolit zaplést do děje i takové momenty, které by jinak pro svoji nepřípustnost byly v explicitním popisu jak pro cenzory samé, tak i pro většinu veřejnosti jen obtížně akceptovatelné. Když Lauretta Pisana poprvé okusí hraběnkou Medinou tajně namíchané afrodiziakum a v opuštěném pokoji narazí na kardinála, který ji požádá o polibek, zvolá Lauretta: „Ha kardinále! Ten polibek pálil

30) [J. F. E. Albrecht]: *Lauretta Pisana*, díl 1, cit. dílo, s. 264.
31) Tento přístup volí S. Seidel: „Der Dialog(roman) als anthropologische und poetologische Erzählform der Spätaufklärung“, cit. dílo.
32) J. F. E. Albrecht: *Der keusche Joseph*, díl 1, cit. dílo, s. 298.

jako oheň a již ve mně bouří všechna má krev – nechte mne hledat, jak bych mohla tento plamen uhasit!“ Následuje jen krátká „scénická“ poznámka, že „oba odchází“,[33] a až z následující scény se čtenář dozvídá, k čemu skutečně toho večera došlo.

Opakovaná poznámka „oba společně odchází“ nakonec získává v Albrechtových textech své pevné místo. Objevuje se ve všech románech propojených odkazy k *Laurettě Pisaně* v okamžiku, kdy děj překračuje hranici obecně přijatelného popisu. Nese tak funkci střihu, avšak na rozdíl od střihu není jejím cílem nepřijatelný popis z vyprávění vystřihnout či vymazat, ale naopak ho celý do sebe absorbovat, aby tak zůstal svojí nepřítomností v této funkcionalizované citaci (jde o citát, neboť zde denotativní význam jednotlivých slov přestává být relevantní a celá poznámka se mění v jediný znak) zachován. Toto krátké spojení se tak nabíjí nekonečným významem a strhává na sebe odkazy celého textu, podobně jako malý trojúhelníček prádla v Barthesově rozboru sémiotického systému striptýzu.[34]

Zajisté zde jde o funkci odvozenou z divadelního provozu, kde ji obyčejně zastupuje konvencionalizovaný pád opony. Podobný prvek vypůjčený z divadla představuje i Albrechtovo oblíbené rámcování milostného děje. Když například mladá Ildefonse von Venedig v noci tajně uteče z domu svých rodičů, aby strávila noc se svým milencem, německým rytířem Steinerem, následuje inscenovaná milostná scéna, kterou opět utíná poznámka „Padá mu do náruče a poodstupují od okna“.[35] Okno zde tedy znovu nahrazuje rám jeviště, za nímž herci – postavy románu – mohou zmizet v choulostivém okamžiku.

Pokud však není po ruce žádný rám, okno nebo dveře, přebírá funkci clony, jež oslepí čtenáře v klíčovém momentu, kdy mžiká proti slunci, aby rozpoznal vytoužené kontury těla, i ten nejjednodušší prostředek – grafické odsazení textu nebo přesněji jeho vynechání. Tak je tomu i u závěrečného svedení ctnostné novomanželky v románu *Cizoložství*. Sama událost je zde vyňata z plynutí dialogů a čtenář se o ní dozvídá až zpětně od svůdce, který ji vypráví svému komplicovi, pomstychtivému inscenátorovi celého děje:

> Když jsem postupoval stále dále, chtěla utéct – avšak příroda již slavila své vítězství nad rozumem. Moje čest! zvolala úzkostným hlasem. Potlačil jsem to slovo svými polibky a vášeň zadusila vše, co zbývalo.
>
> …
>
> Jak jsem se ale zhrozil, když pak opět přišla k sobě.[36]

Toto prázdné místo, které je jedním z mála grafických odsazení uprostřed řeči v románu, zde na sebe opět strhává veškeré symbolické vztahy textu. Nevyslovený obraz se stává centrálním momentem díla. Koncentruje v sobě plný význam události a v okamžiku hlavní výpovědi oslepuje přesvícený pohled. V absentujícím obrazu se tak současně uskutečňuje jak nejpodstatnější výpověď díla (o tento okamžik usiloval pomstychtivý inscenátor

33) [J. F. E. Albrecht]: *Lauretta Pisana*, díl 1, cit. dílo, s. 156.
34) Roland Barthes: „Striptýz“, in týž: *Mytologie*, přel. Josef Fulka, Praha, Dokořán 2004, s. 83–86, zde s. 84.
35) [Johann Friedrich Ernst Albrecht]: *Ildefonse von Venedig. Ein Seitenstück zu Lauretta Pisana. Vom Verfasser derselben*, Leipzig, Liebeskind 1795, s. 9.
36) [Johann Friedrich Ernst Albrecht]: *Der Ehebruch. Eine wahre Geschichte dramatisch bearbeitet vom Verfasser der Lauretta Pisana*, Leipzig, Georg Conrad Walthers Wittwe 1790, s. 298.

svedení od začátku děje), tak i její cenzurní omezení. Hranice zobrazitelného (ať již je závazná pro cenzora, autora nebo pro typického dobového čtenáře) zde vede právě tímto bílým místem, které ji však zároveň soustavně překračuje. Nejenže možná právě tomuto bílému místu vděčí román *Cizoložství* za svoji bezproblémovou distribuci a legální přístup ke čtenářům v celé habsburské říši, ale současně jím zakládá celé své symbolické pletivo významů. Právě nepřítomnost obrazu tak dovoluje reprezentovat jej v celé jeho plnosti.

Zaclonění a bohatý ornament introspektivní řeči, který je rámuje, spolu tedy tvoří jednotnou techniku. Prázdná místa a řeč zde na sebe odkazují navzájem. To, co není možné zobrazit v přímém popisu dění, lze sdělit až ve zpětné introspekci. Když se proto Lauretta Pisana ráno po svém prvním svedení kardinálem probudí v jeho posteli, zahájí dlouhý monolog, ve kterém musí čtenáři převykládat vše, co se dělo v nepřítomném okamžiku zaclonění: „V této posteli jsem ležela? Hříšné rozkoše zde zakoušela? V neblahém chtíči se ztrácela? Snila! – Ano, snila! Svým jsem toho krásného muže nazývala – líbala ho, ovíjela ho – nevyslovitelně blaženě jsem se při tom cítila.“[37]

Retrospektivní monolog pouze v modu morálního zpytování svědomí však ukazuje do prázdna, na onen zacloněný okamžik. Výsledkem tohoto postupu je úplně jiný erotismus než erotismus primárně vizuální, který dominuje literatuře od 19. století.

Rýsování průrvy

V roce 1773 uvedl profesor Karlovy univerzity Karl Heinrich Seibt v předmluvě ke sbírce prací svých studentů pozoruhodný ilustrační příklad, jímž chtěl dokazovat tradiční tezi rétoriky, že spisovatel, aby byl čten, musí působit ctnostně a morálně: „Dokonce i pornografičtí autoři, tito Pausonové [narážka na antického malíře karikatur a pohoršlivých obrazů, VS] mezi spisovateli, se pokoušejí přemlouvat své čtenáře, že jejich morální smýšlení odporuje jejich spisům. Tak obecné je přesvědčení, že by spisovatel měl mít dobrý, nebo alespoň zdánlivě dobrý charakter.“[38]

Vedle faktu, že tu pravděpodobně jde o jeden z prvních dokladů použití slova „pornografický“ v německém jazyce,[39] je pro dnešního čtenáře zajímavé především to, proč si k ilustraci staré rétorické poučky vybral Seibt zrovna tento okrajový žánr.[40] Očividně ho fascinuje onen ambivalentní prostor, z něhož „pornografický“ autor současně předvádí a s neméně patetickým gestem opět nechává zastřít společensky závadné jednání. Postavení takového autora je tak pro něho přirozeně rozdvojené po obou stranách hranice společensky nepřípustného. Z jedné strany tuto hranici přísně střeží, z druhé ji překračuje.

Aby však takový postup skutečně mohl slavit úspěch, je třeba nejdříve přesně narýsovat jasné kontury přijatelného, které by následně mohly být narušovány. Mladá Lauretta

37) [J. F. E. Albrecht]: *Lauretta Pisana*, díl 1, cit. dílo, s. 184.
38) Karl Heinrich Seibt: *Von den Hülfsmitteln einer guten deutschen Schreibart*, Prag, Normalschulbuchdruckerey 1773, s. 23.
39) Nejstarší doklad pochází z Francie z roku 1769. Viz Lynn Hunt: „Introduction“, in táž (ed.): *The Invention of Pornography. Obscenity and the Origins of Modernity, 1500–1800*, New York, Zone Books 1993, s. 9–45, zde s. 13.
40) Vezmeme-li v úvahu původní význam řeckého slova (literatura o prostitutkách), odpovídá tento termín hned několika Albrechtovým románům.

Pisana proto na začátku románu vyrůstá ve spořádané rodině. Také vztah Ildefonse von Venedig a rytíře Steinera je zpočátku představen jako sice nelegitimní svazek, avšak alespoň založený na domnělé lásce a pevném citovém poutu (až později se ukáže, že tomu tak nebylo). Nejinak tomu je v *Cizoložství*, kde jsou obě novomanželky zpočátku považovány za morální vzory celé komunity. Následný krach pak může Albrecht inscenovat jako patologický případ, jenž si vyžaduje kritické analýzy:

> Klid venkova a domácí štěstí jí byly známy v plné míře jejich krás; avšak skutečnost, že vedle těchto existují ještě jiné rozkoše, které mohou být přitažlivými pro tělo i duši a kterým pro jejich novost a svůj temperament nebude s to odolat, ta ležela mimo její sféru, a proto došlo k tomu, že na ni v důsledku konvence a náhody tyto věci zapůsobily tak silně a úplně ji strhly.[41]

Jazyk dobové morální nauky mu v tomto pomáhá nalézt legitimní motivaci nejen pro vlastní psaní, ale i pro čtenářův zájem (Seibt totiž ve svém příkladu opomenul dodat, že dílo „pornografického" autora nevypovídá ani tak o jeho morálním charakteru, jako spíše o charakteru čtenáře samého).

Ještě podstatnější než začátek je však konec románů. Také zde se totiž vše navrací do společenské normy. Lauretta se nečekaně vzdává dosavadního života luxusní prostitutky, kaje se za své hříchy a odchází do kláštera, kde se stává jeptiškou. Platonický milý jedné z podvedených novomanželek v *Cizoložství* krutě mstí jejich pád na původcích veškerých dosavadních milostných intrik a také cudný mladší bratr chlípného Steinera napravuje veškeré následky bratrových milostných afér, které způsobil v hříšné Itálii. Konce tedy všechno napravují a navracejí do společensky žádaného pořádku.

Albrechtovo umění transgrese je uměním rýsování hranice, která zůstává svým překročením zachována a potvrzena. Tuto hru jsme mohli sledovat nejdříve na vydavatelské strategii, kde zakázaný román zůstává na oficiálním knižním trhu nepřítomný, avšak o to lépe může plnit funkci zakázaného recepčního návodu ke čtení dalších románů pražského období. Následně se ukázalo, že zákaz a cenzura hrají svoji roli také ve vnitřní ekonomii díla. Albrechtův erotismus, založený na kombinaci oslepení (znepřítomňování vnějšího) a obsesivní verbalizace nejjemnějších odstínů prožívané vášně, neslouží ke skrývání pravé výpovědi díla před cenzurním a společenským odsudkem, ale funguje právě jako její nejdůležitější součást. Teprve skrze tuto dialektiku je možné ukazovat do místa, jež by se v explicitním popisu rozpustilo. Technické obtíže, které forma dialogického románu přináší, dovolují odsouvat explicitní obraz, kolem něhož se děj románu pohybuje, bez omezení. Autor tak může neustále udržovat příslib utopického okamžiku, aniž by byl nucen ho s konečnou platností odložit. Tato dialektika znepřítomňování obrazu a obsesivní verbalizace všech emocionálních pohnutí potřebuje ke svému fungování nebezpečnou hranici nepřípustného, stejně jako Albrechtova strategie odkazování na zakázaný román. Zákaz se tak stává produktivním momentem celého díla.

41) [J. F. E. Albrecht]: *Lauretta Pisana*, díl 1, cit. dílo, s. x.

Část druhá
1810–1848

V zájmu nevzdělaného čtenáře
Literární cenzura v době restaurace a rozmachu národního hnutí

Petr Píša

Ochrana „intelektuálně nezletilých“ **226**
Rozvoj gramotnosti a jeho důsledky 226
Cenzurní předpis ze 14. září 1810 227
Diskurz o cenzuře: mezi „moudrými zábranami“ a „překážkou pro svobodu slova“ 231

Pole cenzurních interakcí: synchronní pohled **237**
Rukopisy určené k tisku 237
Dovoz zahraničních děl a regulace distribuce 245

Tematická a žánrová těžiště předbřeznové cenzury **251**
Přehled zakázané produkce 252
Romantické motivy v populární i umělecké literatuře 254
Historická témata v krásné i vědecké literatuře 258
Náboženská témata 261
Ochrana cti jednotlivce i společenské morálky 264
Nacionální a jazykové hledisko předbřeznové cenzury 267

Důsledky literární cenzury **272**
Tisk v zahraničí a další možnosti obcházení cenzury 272
Strukturální dopady v rámci literárního pole 278
Malá, svatá, obezřetná literatura: autoregulační tendence českého národního hnutí 281

Pod hladinou na první pohled stojatých vod první poloviny 19. století působilo několik myšlenkových proudů, které se jen zřídka dostávaly do ostřejších kontroverzí. Českou literární historiografií z nich bývá akcentováno především národní obrození, vznášející požadavek přijetí jazykově české identity a používání českého jazyka ve všech sférách veřejného života a usilující o vytvoření česky psané umělecké a vědecké literatury srovnatelné svou kvalitou s literaturami jiných evropských národů. Během několika desetiletí zažilo české národní hnutí rozhodné úspěchy; zatímco na počátku století se vrstva recipientů obrozenské literatury téměř kryla s vrstvou jejích producentů, získávalo české národní hnutí postupně přívržence mezi drobnou inteligencí i městskými řemeslnickými vrstvami v Čechách, ve čtyřicátých letech pak začalo razantněji pronikat i na český venkov a na Moravu. Právě výrazně slovesný charakter národního hnutí vysvětluje, proč byly zvláště citlivě vnímány zásahy státní cenzury do obrozenské literatury. České národní hnutí přitom vesměs nezpochybňovalo regulaci literárního prostoru jako takovou, naopak programově tíhlo spíše k jeho homogenizaci a teprve během třicátých let se začalo výrazněji umělecky štěpit na základě rozdílné recepce subjektivního romantismu.

Dalším myšlenkovým proudům, pozdnímu osvícenství i katolické restauraci, byl vlastní jednak důraz na těsnou spolupráci státu a církve při prosazování společných záměrů (přes výrazné názorové rozdíly v otázce, jak by tato spolupráce měla vypadat), jednak paternalistický přístup k lidovému čtenáři, který byl brán především jako objekt výchovy či ochrany. V důsledku postupných úspěchů při vymáhání povinného školního vzdělávání totiž rostla vrstva gramotných osob s minimálními čtenářskými zkušenostmi, jejichž vztah ke knize však mnohdy zůstával na úrovni naivního čtení charakterizovaného bezvýhradnou důvěrou v psané slovo. Vedle podpory výchovné literatury určené těmto novým čtenářským vrstvám, která by – podobně jako hlas faráře z kazatelny – utvrzovala lid v základních sociálních a morálních jistotách nebo by sloužila k propagaci hospodářských či technických novinek, se tak první polovina 19. století nesla ve znamení úsilí o regulaci veškeré lidové četby, jež onu edukační funkci neplnila, a byla tudíž vnímána pouze jako neužitečné „dráždění smyslů“. Klíčový cenzurní předpis z roku 1810 proto v duchu pokračování osvícenského projektu důsledně rozlišoval mezi spisy vědeckými (vůči nimž vystupoval s širokou benevolencí) a spisy zábavnými, v jejichž případě nařizoval nejpřísnější dohled zejména na literaturu určenou „lidu“ a „mládeži“.

Klíčové právní normy počátku 19. století, všeobecný občanský zákoník a trestní zákoník, do značné míry setřely stavovské rozdíly ve společnosti, ovšem státní aparát hodlal tyto nově nabyté individuální svobody regulovat ještě dříve, než si je jejich nositelé osvojí a naučí se plně využívat jejich možnosti. Pomocí regulace školní výuky i veřejného života se františkovsko-metternichovský stát snažil udržovat měšťanské vrstvy v apolitickém stavu biedermeierovské domácké uzavřenosti. V tomto smyslu příznačný je i údajný výrok Františka I. v projevu před gymnaziálními profesory v Lublani:

> Přidržujte se **starého**, neboť to je dobré a našim předkům se při tom dobře žilo, proč by se tedy nemělo nám? V módě jsou teď nové ideje, se kterými nemohu a nebudu nikdy souhlasit.

Vyvarujte se těchto idejí a držte se pozitivního a daného, protože já nepotřebuji žádné učence, nýbrž hodné občany.[1]

Část společnosti, v první řadě německojazyčná inteligence, se však s takovýmto pohledem přestávala ztotožňovat a v duchu liberálních myšlenek se začala hlásit o svůj podíl na politické participaci a o možnost veřejně se vyjadřovat k otázkám správy státu. Právě pro liberální hnutí se stal paternalistický rakouský cenzurní systém synekdochou dosavadního upírání politických práv. V opozici proti kritizovanému a zesměšňovanému cenzurnímu systému tak v duchu liberálního typu cenzury přicházel požadavek „svobody tisku", který však byl stále ještě kompatibilní s představou o nepřípustnosti artikulovat určitá témata jako prohřešky vůči veřejné morálce či urážky náboženství.

Jak už bylo řečeno, uvedené společenské proudy ve skutečnosti nestály vůči sobě v ostrém rozporu. Kupříkladu Pavel Josef Šafařík coby klíčová osoba českého národního hnutí zastával zároveň funkci státního cenzora pro oblast beletristické produkce, tvůrce konzervativní politiky kníže Metternich mohl využívat prostředků liberální publicistické polemiky pro zlepšování obrazu Rakouska v zahraničí, aktéři českého národního hnutí prošli středním a vyšším školním vzděláním v německém jazyce. Teprve v průběhu čtyřicátých let se český a německý nacionalismus začal polemicky střetávat, především na stránkách zahraničních novin a brožur, přičemž až revoluce roku 1848 tyto směry postavila do přímého protikladu.

Cenzura předbřeznového období se v duchu paternalistického typu, jak je popsán v úvodu k této knize, vztahovala na kontrolu každého rukopisu před jeho tiskem a každé knihy dovezené ze zahraničí. Vyjadřovala se jak k obsahovým detailům posuzovaných textů včetně věcné správnosti uváděných údajů a otázek stylu nebo pravopisu (a to i v případě těch jazyků, které ještě neměly ustálená, jednotně uznávaná ortografická pravidla, jako byly němčina i čeština), tak i k dílu jako celku tím, že posuzovala jeho potřebnost a užitečnost pro potenciálního čtenáře. V případě periodik sloužila i k ekonomické regulaci dosud ne zcela rozvinutého literárního trhu, protože jen omezeně udělovala licence novým titulům, pokud by mohly konkurovat stávajícím periodikům z ekonomického nebo čtenářského hlediska. Konkrétní estetické nebo obsahové posouzení díla záviselo především na subjektivním úsudku cenzora či cenzorů, přičemž překročení psaných či nepsaných norem mohlo vést k individuální disciplinaci cenzora formou kázeňských postihů za schválení později zproblematizovaného díla. Vedle toho byl v omezené míře ponechán prostor i pro oficiální či neoficiální intervenci autorů v případě jejich nesouhlasu s cenzurními požadavky. Cenzura byla všudypřítomná a většinou společnosti dlouho principiálně nezpochybňovaná, zůstávala však zároveň pro běžného čtenáře neviditelná, neboť k úpravám docházelo již v rukopisném znění a v tištěném vydání nebyly zachovávány viditelné škrty, jako tomu bylo v cenzuře liberálního typu.

1) Cit. dle Otto Urban: *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, ed. Martin Sekera, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003, s. 286–287. Ohledně zpochybnění autenticity výroku, zachovaného v korespondenci Friedricha von Gentze, srov. Helmut Rumpler: *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*, Wien, Ueberreuter 1997, s. 212–213, 585.

Výbuch vídeňské revoluce v březnu 1848, jenž s sebou přinesl příslib konstitucionalismu, eskalaci národních hnutí ve střední Evropě i zrušení předběžné cenzury, tvoří natolik výrazný mezník v politických i sociálních dějinách, že se stal základem jednoho z běžných označení předcházejících desetiletí: doba předbřeznová, německy *Vormärz*. Počátek sledovaného období oproti tomu necharakterizuje zlom, nýbrž postupná proměna během posledního desetiletí 18. století a následující dekády, jež přinesly opětovné zpřísňování cenzurních podmínek v reakci na zahraničně- i vnitropolitickou situaci rakouského státu, zvláště pak na události Francouzské revoluce. Rok 1810, kdy byl vydán klíčový předpis stanovující obsahová kritéria cenzury, tak můžeme spatřovat jako vyvrcholení celého procesu a zároveň jako okamžik legislativního nastavení systému, který po následující čtyři desetiletí fungoval bez větších změn.

Právě absence větších institucionálních či tematických proměn cenzury první poloviny 19. století umožňuje výklad této kapitoly strukturovat synchronním způsobem. Kapitola začíná výkladem důsledků zavedení povinné školní docházky a jejího vymáhání pro čtenářskou kulturu, rozborem paternalistické optiky cenzurního předpisu ze září 1810 a analýzou diskurzu o cenzuře a svobodě tisku, jež sleduje především kritiku rakouského cenzurního systému ze strany zastánců liberálního pojetí. Právě liberální model určoval cenzurní vývoj v dalších desetiletích. Druhý oddíl je věnován synchronnímu pohledu na cenzuru rukopisů i zahraničních tisků, stejně jako dalším polím cenzurní regulace. Na základě analýzy seznamů zakázaných knih, archivního aktového materiálu i dalších zdrojů je ve třetím oddíle podán rozbor tematických a žánrových těžišť předbřeznové cenzury. Závěrečný oddíl se pokouší analyzovat důsledky působení cenzury v literárním poli první poloviny 19. století, a to nejprve autorské, nakladatelské a čtenářské strategie vedoucí k obcházení cenzury a dále dopady strukturálního rázu.

Rozvoj gramotnosti a jeho důsledky

Ačkoli školský patent Marie Terezie z prosince 1774 zaváděl všeobecnou vzdělávací povinnost pro všechny děti od šesti do dvanácti let a nedělní opakovací hodiny pro starší chlapce i dívky, reálná školní docházka závisela na hustotě školské sítě, změně mentálních praktik zvláště venkovského obyvatelstva, stejně jako na ekonomických faktorech, protože děti hrály nezastupitelnou roli při zemědělských pracích. Opakovaná nařízení na podporu školní docházky, včetně zavádění pokut a trestů pro rodiče absentérů, svědčí o problémech státního aparátu při vymáhání školní povinnosti. Během čtyřiceti let od roku 1808 se podařilo navýšit počet triviálních škol téměř o polovinu a zvolna rostl i podíl dětí, které školy opravdu navštěvovaly – zatímco se v roce 1792 v Čechách vzdělávalo 70,1 % školou povinných dětí, roku 1847 činil tento podíl v rámci českých zemí již 95,4 %. Ani absolvování základní školní docházky však nemuselo zaručit plnou alfabetizaci – ještě roku 1843 se našly vesnice, v nichž se více než devět desetin majitelů půdy nedokázalo ani podepsat.[2]

Hlavní cíl školní docházky byl přitom spatřován především v sociální disciplinaci obyvatelstva. Důraz byl proto kladen na náboženství jakožto základ mravní výchovy, na centrální místo mentálního obzoru poddaných stavěla školská výuka autoritu panovníka či státního aparátu. Na základě organizačního řádu obecného školství z roku 1805 neměla triviální škola děti učit přemýšlet, nýbrž je převážně vychovávat „v srdečně dobré, povolné a zdatné lidi“ a podávat „poučení jen o věcech pro mládež nutných i potřebných, zkrátka takových, jež by je pak nerušily v práci životní ani nečinily nespokojenými“;[3] přílišná vzdělanost lidových vrstev byla naopak brána jako potenciální zdroj nestability státního zřízení. Tento kontrast vyplyne při srovnání s dalšími stupni studia – pouze necelá dvě procenta chlapců příslušného věku pokračovala ve vzdělání na hlavních školách, podíl gymnaziálních studentů ležel ještě níže. Opatření přijatá během druhé poloviny vlády Františka I. přitom počet gymnaziálních i univerzitních studentů dále snižovala; nadbytek absolventů by totiž mohl vést k tomu, že se nepotřební příslušníci inteligence, kteří nebudou mít perspektivu zaměstnání, stanou v budoucnu nebezpečím pro stát.[4]

2) Milena Lenderová, Karel Rýdl: *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha – Litomyšl, Paseka 2006, s. 170–175, 177–181; Zdeněk Šimeček, Jiří Trávníček: *Knihy kupovati… Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha, Academia 2014, s. 115–119; Michail Nikolajevič Kuzmin: *Vývoj školství a vzdělání v Československu*, přel. Eliška Walterová, Praha, Academia 1981, s. 64, 70; Miroslav Riedl: „Školské reformy a stav obecného školství na Moravě koncem 18. a začátkem 19. století, zvláště v tehdejším kraji Hradištském“, *Sborník prací pedagogického institutu v Gottwaldově* 4, 1965, s. 115–159, zvl. s. 157.
3) M. Lenderová, K. Rýdl: *Radostné dětství?*, cit. dílo, s. 177.
4) Miroslav Hroch: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha, Mladá fronta 1999, s. 46–51, 99–103, 181–184; Miroslav Novotný: „Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí“, in Jaroslav Lorman, Daniela Tinková (eds.): *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha, Casablanca 2009, s. 148–163.

Zásady státní vzdělávací politiky tak měly svůj vliv také na čtenářské preference obyvatelstva, jak ukazují sporadicky zachované údaje o nákladu či o prodeji jednotlivých titulů. Nejrozšířenější typ četby představovaly kalendáře, kombinující praktické informace a intelektuálně nenáročné čtení – roku 1847 převyšoval celkový náklad *Litoměřického kalendáře*, vydávaného v české a německé mutaci u Karla Wilhelma Medaua, počet sto tisíc exemplářů, jiné kalendářové tituly dosahovaly nákladů ve výši deseti až třiceti tisíc kusů. Náklad českojazyčných časopisů ležel řádově níže, ovšem zvláště od třicátých let začal zvolna stoupat. Zatímco roku 1833 disponoval časopis *Jindy a nyní* třemi sty odběrateli, roku 1842 abonovalo jeho nástupce *Květy* již přibližně devět stovek čtenářů. Obdobně svědčí vzestup čtenářské základny intelektuálně náročného *Časopisu Českého muzeum* (roku 1829 měl 140 předplatitelů, roku 1844 již 1 500, roku 1848 až 3 000 předplatitelů) jak o úspěchu národní agitace, tak o postupném rozvoji funkční gramotnosti. Řádově vyšší přitom zůstávaly jak náklady německojazyčných politických i zábavných periodik (litoměřický časopis *Erinnerungen* se roku 1839 tiskl v nákladu šesti tisíc exemplářů, pražská *Bohemia* disponovala na počátku čtyřicátých let dvěma tisíci odběrateli), tak i titulů orientujících se výrazněji na čtenářské potřeby venkovských obyvatel a stojících mimo okruh české národní agitace. Časopis *Ponaučné a zábavné listy pro polní hospodáře a řemeslníky v Čechách*, vydávaný Vlasteneckou hospodářskou společností, disponoval nákladem čtyř tisíc výtisků (1838). V dobových českých časopisech bylo možné nalézt výtky požadující zohlednění reálných recepčních možností a zájmů venkovského publika: „Což rolníku do toho, jak padá v Africe [sic] řeka Niagara atd.; jemu náleží vědět, jak vypadá ‚rýpadlo', aby si zponenáhla půdu zhloubil; jak pomáhat nadmuté krávě trokarem, by se nemusel pověrami spokojit," psal roku 1845 do *Květů* Jan Nepomuk Krouský.[5] Teprve Tylův časopis *Pražský posel*, vycházející od roku 1846, dokázal cíle národní agitace propojit s čtenářským odbytem mezi lidovými vrstvami, roku 1847 pak dosáhl 2 500 subskribentů.[6]

Cenzurní předpis ze 14. září 1810

Samotný rozvoj gramotnosti na základě absolvování elementární školní docházky s sebou nepřinášel automaticky proměnu čtenářských praktik. Lidový čtenář počátku 19. století byl autoritami chápán jako intelektuálně nedospělý, neschopný abstrakce a kritického čtení, který je v důsledku naivní víry v absolutní pravost psaného textu vystaven nebezpečí pomýlení „zhoubnými" myšlenkami. Takový model přitom navazoval na starší tradice boje proti nekanonickým a heretickým knihám i tažení vůči románům popisujícím sebevraždu

5) Jan Nepomuk Krouský: „Co se dá s velikým prospěchem po venkovských obcích zavésti?", *Květy* 12, 1845, č. 62, s. 247–248, zde s. 248.

6) Jan Pilát: *Redaktorská činnost Josefa Kajetána Tyla*, Praha, Orbis 1955, s. 65, 71, 77; Gertraud Marinelli-König: *Die böhmischen Länder in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848)*, sv. 1, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2011, s. 748–749, 986; Lenka Kusáková: *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk (1830–1850)*, Praha, Academia 2012, s. 203–215; srov. dále Friedrich W. Schembor: „In- und ausländische Zeitungen. Anfang des 19. Jahrhunderts im österreichischen Kaisertum", *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 11, 2009, č. 2, s. 7–53; týž: „Die Zeitungen in den österreichischen Provinzhauptstädten 1808", *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 12, 2010, č. 2, s. 39–50.

a působícím údajně jako nebezpečný vzor pro napodobování, jehož prototypem byla středoevropská publicistická hysterie okolo Goethova *Utrpení mladého Werthera.*[7]

Paternalistickou optiku „ochrany" čtenáře před škodlivými vlivy v sobě nesl i rakouský cenzurní předpis ze 14. září 1810, hlavní cenzurní norma pro celé předbřeznové období.[8] Svou preambulí se text zařadil do tradice shora řízeného projektu osvícenství: uvádělo se v ní, že vydané nařízení má podporovat „všemi prostředky blaho všech a každého jednotlivce" a že „žádný světelný paprsek již nemá v monarchii zůstat bez povšimnutí a nerozpoznán, neboť nemá být narušen jeho možný příznivý účinek". Jak text dále uvádí, „obezřetnou rukou by měly být chráněny srdce a hlava [intelektuálně, PP] nezletilých před zhoubnými výplody obludné fantazie, před jedovatým nádechem sobeckých svůdců, před nebezpečnými přeludy pomatených hlav".[9] Literární komunikaci tak tento předpis chápal jako intelektuální manipulaci nezodpovědných producentů textů s nevyspělými čtenáři, kteří si neuvědomují nebezpečí, v němž se nacházejí. Přirozeným úkolem státních orgánů proto mělo být chránit otcovským způsobem své „děti" a zpřístupnit každému čtenáři pouze to, co odpovídá stupni jeho intelektuální vyspělosti.

Uvedeným principům odpovídala i samotná cenzurní pravidla. Rozlišováno mělo být mezi četbou „užitečnou" (např. vynálezy, nové poznatky, které jsou prakticky aplikovatelné) a „neužitečnou", pod kterou spadala jak beletrie, zejména „škodlivá četba románů" a všeobecně spisy pro lid a pro mládež, tak nehodnotná vědecká díla, „nemastná a neslaná opakování už stokrát řečeného". Jako nanejvýš nebezpečné se označovalo – podobně jako už v zákazech z konce 18. století – dráždění smyslů, rozněcování fantazie a všechno, čím literatura mohla ohrožovat „náboženství, mravnost, loajalitu vůči vladaři a stávající politický systém". Určitou toleranci přitom předpis stanovoval pro „ony nemnohé dobré romány, jež slouží k osvícení rozumu a zušlechtění srdce", a dále pro díla „klasická".[10] Další z paragrafů předpisu vymezoval konkrétní tematické celky, které „jakožto vražedné nemohou být trpěny" a mají být stíhány s nejvyšší razancí. Náležely k nim „spisy, které napadají nejvyšší hlavu státu a jeho dynastii anebo cizí státní správu, jejichž tendencí je rozšiřovat nespokojenost a nepokoje, uvolňovat svazek mezi poddanými a vladařem, které podrývají křesťanské a zvláště katolické náboženství, kazí mravnost, podporují pověry […] a konečně hanopisy všeho druhu".[11] Povolena naproti tomu byla, zejména v rámci odborného diskurzu, věcná kritika státní správy, bude-li vedena s důstojností a skromností a vyvaruje-li se osobních útoků.

7) Norbert Bachleitner: „Von Teufeln und Selbstmördern. Die Mariatheresianische Bücherzensur als Instrument der Psychohygiene und Sozialdisziplinierung", in Johannes Frimmel, Michael Wögerbauer (eds.): *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*, Wiesbaden, Harrassowitz 2009, s. 201–215; Martin Andree: *Wenn Texte töten. Über Werther, Medienwirkung und Mediengewalt*, Paderborn, Fink 2006.

8) Interní předpis byl distribuován cenzorům v rukopisné podobě, nebyl oficiálně publikován, byl však zahrnut do dobových právních kompilací sestavovaných soukromými osobami. Jeho edici podal Julius Marx: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, München, R. Oldenbourg 1959, s. 73–76; citujeme jej s přihlédnutím ke zkrácenému dobovému překladu do češtiny: Josef Václav Justin Michl: *Ouplný literaturní létopis čili Obraz slovesnosti Slovanův nářečí českého v Čechách, na Moravě, v Uhřích atd., od léta 1825 až do léta 1837 ¼*, Praha, Kronberger – Weber 1839, s. 12–14.

9) J. Marx: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, cit. dílo, s. 73.

10) Tamtéž, s. 74.

11) Tamtéž, s. 75.

Regulace patisku zahraničních děl Článek 18 cenzurního předpisu z 14. září 1810 uváděl, že „dosavadní zákonné tolerování patisku děl, která vyšla v zahraničí, není zcela zrušeno", a cenzurní ochranu před patiskem vztahoval pouze na díla domácích knihtiskařů anebo na knihy cizích nakladatelů, které byly tištěny na území monarchie a s povolením rakouské cenzury. Povolení k patisku se však počínaje rokem 1810 nemělo odvíjet od původního cenzurního posouzení dovážené publikace, ale mělo být vydáváno policejním dvorským úřadem podle obdobného postupu jako při cenzuře rukopisů určených k tisku.

Případ z roku 1822 přitom ukazuje, že regulace patisku probíhala zvláště na periferiích monarchie pomalu, a osvětluje zároveň posuny v cenzurních hlediscích vůči populárním výchovným spisům, ke kterým docházelo během druhého desetiletí 19. století. Vídeňský knižní revizní úřad tehdy zabavil zásilku deseti knih s názvem *Jak znovu získat a posílit ztracenou či ochablou mužskou sílu? Pomůcka a příručka pro každého, který se oddával prostopášnostem v lásce či samohaně. Od praktického lékaře*, které zasílalo linecké knihkupectví Friedricha Euricha pražskému Haaseho knihkupectví. Tento titul z pera Samuela Gotthelfa Crusia, lékaře v hornolužickém Laubanu (dnes Lubań v Polsku), byl ve svých předchozích vydáních z let 1796, 1797, 1802, 1812 a 1815 ohodnocen mírnějším stupněm *transeat*. Nejnovější vydání z roku 1821 však bylo předáno k cenzuře vídeňskému profesoru Johannu Nepomuku von Raimannovi, který se vymezil už vůči názvu, tematizujícímu otázku potence a problematiku onanie. I obsah knihy podle Raimanna ukazuje, že kniha obsahuje „kluzké výrazy" (*schlüpfrige Ausdrücke*) a nemorální zásady a mohla by v rukou mládeže napáchat více škod, než by byl její případný užitek pro zlepšení tělesného zdraví. Na základě Raimannova posudku bylo proto vydání ohodnoceno bezpodmínečným zákazem (*damnatur*).

Vídeňský knižní revizní úřad vyjádřil podezření, že zadržené výtisky s impresem „Hannover 1818" (srov. reprodukovaný titulní list) jsou ve skutečnosti patiskem vydaným právě Eurichovým knihkupectvím v Linci. Nařízené vyšetřování ukázalo, že patisk byl vydán s cenzurním povolením tamního knižního revizního úřadu. Jeho přednosta Ignaz Witke se hájil, že svolení k patisku bylo možné udělit vzhledem k tomu, že originální titul byl avizován ve *Wiener Zeitung*, a že se tedy jednalo o povolené dílo. Policejní dvorský úřad se s takovým vyjádřením nespokojil, s odkazem na cenzurní předpis z roku 1810 Witkemu udělil napomenutí a nařídil dosud neprodané výtisky zkonfiskovat. Žádost knihkupce Euricha, aby mu bylo umožněno neprodané exempláře doprodat, byla odmítnuta s tím, že se má obrátit s žádostí o finanční odškodnění právě na přednostu lineckého knižního revizního úřadu Witkeho, který knihu protiprávně povolil k patisku a nese za následné škody zodpovědnost.

Wie kann man das
verlorne oder verminderte männliche Vermögen
wieder erhalten und stärken?

Ein
Noth- und Hülfsbuch
für alle, welche in der
Liebe oder durch Selbstbefleckung
ausgeschweifet haben.

Von
einem praktischen Arzte.

Erster Theil.

Zehnte vermehrte und verbesserte Auflage.

Hannover, 1818.

Zdroj: AVA, PH, kt. 1016, sign. 6978 ex 1822.

Předpis ze září 1810 potvrdil, že cenzor nemá být jen ochráncem státu, náboženství a dobrých mravů, ale zároveň i garantem estetického a vědeckého standardu díla. V tom můžeme spatřovat potvrzení principiální blízkosti cenzury s vědeckou kritikou: ostatně obdobným způsobem se v českém vlasteneckém prostředí vyjádřil roku 1820 František Bohumír Štěpnička, podle nějž „v rakouských zemích, kde sami cenzurní ouřadové o to pečují, aby nic škodlivého a neužitečného tiskem nevyšlo, [literární, PP] kritiky zcela zbytečné jsou vyjma jediné, že by spis při oznámení neprávě vychválen byl".[12]

Rakouské úřední autority přitom cenzurní předpis ze září 1810 chápaly jako částečný ústupek liberální veřejnosti. Po neúspěšném pokusu habsburské monarchie o obnovení válek s Napoleonem byla totiž Vídeň mezi květnem a říjnem 1809 obsazena francouzskou armádou, která mimo jiné suspendovala platné cenzurní předpisy. Znovuzavedení přísné cenzurní praxe, které s sebou přinesl návrat rakouské správy, pak bylo veřejností vnímáno se značnou nelibostí. Baron Hager, viceprezident policejního dvorského úřadu, ve svém obsáhlém hlášení císaři o náladě obyvatelstva upozorňoval na důsledky předběžné cenzury pro rozvoj věd a vzdělanosti i na obavy veřejnosti v Německu o to, jaké následky by mohlo způsobit středoevropské duchovní kultuře případné rakouské vítězství v koaličních válkách. Zmírnění rakouských cenzurních předpisů bylo podle původního záměru možné propagandisticky využít i proto, že ve stejné době (v únoru 1810) byly ve Francii v důsledku počínající vnitropolitické slabosti Napoleona cenzurní předpisy naopak výrazně zpřísněny.[13]

Předpis ze září 1810, který zůstal formálně v platnosti až do roku 1848, představuje především ideologický předpoklad pro fungování předbřeznové cenzury. Tu určovala dále různá upřesňující nařízení vydávaná v průběhu jednotlivých let policejním dvorským úřadem, dále pak starší cenzurní předpisy, které byly ponechány v platnosti, včetně některých norem pocházejících z josefinského období. Výkon cenzorů ovlivňovala rovněž hrozba kázeňských napomenutí v případě, že bylo jimi schválené dílo později zproblematizováno. Vztah cenzurní praxe k předpisu z roku 1810 tak nakonec zůstával spíše volný. Od konce třicátých let byl vídeňskou veřejností opakovaně akcentován požadavek důsledného návratu k jeho principům. Příznačné je, že když bylo v listopadu 1840 – v reakci na petici knihkupce Carla Gerolda – provinciálním úřadům připomenuto dodržování předpisu, ukázalo se na prezidiu kraňského gubernia v Lublani, že jeho text vůbec nemají k dispozici, protože roku 1810, kdy byl vydán, nebylo Kraňsko součástí habsburské monarchie.[14]

12) František Bohumír Štěpnička: „Původ oslovské kritiky", *Čechoslav* 1, 1820, č. 11, s. 83.
13) J. Marx: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, cit. dílo, s. 12–13, 27–28; Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*, Wien, Manz 2004, s. 117–118.
14) Michal Chvojka: *Josef Graf Sedlnitzky als Präsident der Polizei- und Zensurhofstelle in Wien (1817–1848). Ein Beitrag zur Geschichte der Staatspolizei in der Habsburgermonarchie*, Frankfurt am Main, Peter Lang 2010, s. 258–259.

Diskurz o cenzuře: mezi „moudrými zábranami“ a „překážkou pro svobodu slova“

Ve své preambuli cenzurní předpis ze září 1810 hovořil o „účelně řízené svobodě čtení a psaní“ (*zweckmäßig geleitete Lese- und Schreib Freyheit*),[15] čímž se obezřetně vyhýbal pojmu *Preßfreiheit*, tedy „svoboda tisku“. Jeho význam se totiž zvolna posouval – zatímco na počátku josefinského období byl ještě plně kompatibilní s představou předběžné cenzury, byla-li vykonávána obezřetně, tedy v souladu s osvícenskými principy, po přelomu století byl stále častěji spojován se zrušením této formy literární regulace. Za automatické se ovšem považovalo, že tisková svoboda bude regulována zákony, jejichž přestoupení bude postihováno soudní cestou. Zároveň získával požadavek svobody slova čím dál častěji charakter bojového hesla, jež v sobě nepřímo zahrnovalo všechny další touhy liberálního měšťanstva po politické participaci a přechodu k ústavnímu režimu. Německá spolková akta z června 1815 sice na žádost Pruska svobodu tisku zmiňovala, na přání Rakouska se tak však stalo pouze ve formě nepříliš určitého příslibu budoucí regulace na základě aktivity německého spolkového sněmu. Sněmovní diskuse o této otázce přitom v závěru druhého desetiletí 19. století vyznívaly do ztracena.

Karlovarská usnesení ze srpna 1819, za jejichž záminku byla použita jednak vražda populárního divadelního autora konzervativního ražení Augusta von Kotzebue německým nacionálním studentem, jednak vlna protižidovských násilností ve středoevropských městech, představovala diplomatický úspěch knížete Klemense Wenzela Metternicha. Pro státy Německého spolku byla nyní zakotvena povinnost politického dohledu nad univerzitami, které doposud představovaly zdroj liberálních a nacionálních myšlenek, a závazné minimum „předběžného posouzení státními orgány“ pro spisy nepřevyšující dvacet tiskových archů, tedy zpravidla 320 stran (pojmu „cenzura“ se přitom text usnesení obezřetně vyhýbal).[16] Platil zde předpoklad, že rozsáhlejší publikace budou vzhledem k množství použitého papíru cenově nákladnější, a tedy méně přístupné pro nevzdělaného čtenáře. Na samotnou habsburskou monarchii však měla vliv pouze doprovodná usnesení o povinném uvádění nakladatelských údajů, rakouský cenzurní systém nařizující předběžné posuzování jakéhokoli spisu bez ohledu na délku totiž hlavní požadavek usnesení překračoval. I v pozdějších letech usilovala rakouská diplomacie o zpřísnění celoněmecké cenzurní regulace, tajná usnesení přijatá v červnu 1834 nařídila členským státům Německého spolku povinnost zavedení koncesí pro vydávání novin a přísnějšího výběru osob cenzorů. Na celoněmecké úrovni byl 10. prosince 1835 rovněž vydán zákaz spisů tzv. Mladého Německa, čímž měla být z literárního provozu odstraněna díla literární školy okolo Heinricha Heina, Karla Gutzkowa, Heinricha Laubeho, Ludolfa Wienbarga a Theodora Mundta (paradoxně právě tento úřední zásah představoval první definici této volné spisovatelské skupiny). Ještě roku 1846 pak rakouská diplomacie usilovala o rozšíření povinnosti předběžné cenzury na celoněmecké úrovni i pro spisy převyšující dvacet archů.[17]

Ideologické zdůvodnění konzervativní rakouské politiky se odráží ve stati Friedricha von Gentze z roku 1818 pro vídeňský časopis *Jahrbücher der Literatur*, věnující se systému

15) J. Marx: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, cit. dílo, s. 73.
16) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 123–129, 191–195.
17) Tamtéž, s. 141–142.

„tiskové svobody“ v Anglii. Vybroušenou rétorickou argumentací zde blízký Metternichův spolupracovník odmítl nejen „bezbřehou“ svobodu slova, vymykající se jakémukoli společenskému pořádku, ale i následnou cenzuru, která naráží na neuchopitelnost případného tiskového deliktu, bude-li posuzován pouze na základě zákona, a nikoli na základě svého pravého smyslu. Důsledky pak ukázal na příkladu ostrovní monarchie:

> Pustošivé škody, jež způsobují v nižších vrstvách pisatelé periodických pamfletů, především ti nejsprostšího rázu, jsou děsivé; ještě děsivější je, že nad miliony čtenářů, kterým není dostupný protijed lepších spisů, vládnou neomezenou samovládou. […] Pod rukama tohoto hejna harpyjí se porušuje pocit jistoty a blaha, zakrňuje pokojná a ochotná poslušnost a důvěra v nadřízené, rozplývá se statečné poddání nevyhnutelným obětem, drtí se vše, co by mělo být plodem a ozdobou dobré ústavy. Že se při této politické zkáze nemůže dařit ani duchovnímu vzdělání, ani mravnosti lidu, rozumí se samo sebou.[18]

Cenzurní rámec absolutistické předbřeznové monarchie vesměs vylučoval takovou tematizaci cenzury, jež by zpochybňovala, či přímo delegitimizovala potřebu regulace literární komunikace jako takové nebo konkrétní aspekty jejího institucionálního výkonu. Vcelku řídké zmínky o cenzuře v rámci literárních, publicistických i odborných textů vydaných na území habsburské monarchie proto vyznívají hodnotově neutrálně, či přímo jako apoteóza cenzury. Jungmannův *Slovník česko-německý* vysvětluje slovo „cenzorovati“ jako „posuzovati, úsudek o něčem vynésti“ a jako německé ekvivalenty uvádí vedle slov „censiren, censuriern“ a „critisieren“ také „tadeln“, „richten“ a „hofmeistern“, tedy „kárat“, „soudit“, „mentorovat“.[19] Josef Václav Justin Michl popsal cenzurní úřad jako „ouřad, prohlížení spisů před očima mající“, a jeho existenci zdůvodňoval požadavkem, „aby se vzdělání pravé, mravnost, láska k Bohu, ku králi a vlasti zachovaly“.[20]

Schvalovány byly především cenzurní zásahy vůči lidové literatuře – brněnský magistrátní úředník a spisovatel Ernst Hawlik tak roku 1810 chválil cenzuru za to, že postavila sklonu nevzdělaného moravského publika k četbě duchařských příběhů a rytířských románů „moudré zábrany“.[21] Obdobně na nutnost přísné regulace zábavné četby pro mládež, jdoucí zde dokonce nad rámec státního cenzurního dohledu, upozorňoval slovníček připojený k adaptaci Kotzebuova *Psacího stolku* z pera Norberta Vaňka, který pojem „romány“ vysvětluje jako

> myšlené povídačky, jako k. p. jest Meluzina, Bruncvík. Jsouť historické, politické, mudrcké atd., i také romány **k opravování mravů**. Že však těchto posledních neb mravních skrovný

18) Friedrich von Gentz: „Preßfreiheit in England“, *Jahrbücher der Literatur* 1, 1818, č. 1, s. 210–255, zde s. 251–252; srov. též Silvester Lechner: *Gelehrte Kritik und Restauration. Metternichs Wissenschafts- und Pressepolitik und die Wiener „Jahrbücher der Literatur“ (1818–1849)*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1977, s. 180–185; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 195–198.
19) Josef Jungmann: *Slovník česko-německý*, sv. 1, Praha, České Museum 1835, s. 225–226.
20) J. V. J. Michl: *Ouplný literaturní létopis*, cit. dílo, s. 11.
21) Ernst Hawlik: „Über Geistesbildung und Schriftstellerey in Mähren“, *Annalen der österreichischen Literatur* 9, 1810, č. 4, příloha Intelligenzblatt, s. 506–510, zde s. 509, cit. dle G. Marinelli-König: *Die böhmischen Länder in den Wiener Zeitschriften*, cit. dílo, s. 870.

počet mezi nesčíslnými ostatními se nachází, protož rodiče by neměli dopouštěti mladým lidem lecjakés svodné škrábaniny čísti, kdežto dosti knih užitečných k vzdělávání rozumu, mravů a k rozšiřování vědomostí již v mateřské řeči máme.[22]

Vzhledem k výrazné regulaci tištěné komunikace se tematizace cenzury přesouvala do komunikace neveřejné. Rozbor korespondence českých literátů svědčí o tom, že vlastenci v zásadě nezpochybňovali instituci cenzury jako takovou a problémy spojovali především s povahou samotných cenzurních procedur (přísnost, délka vyřizování) či s osobami vykonávajícími cenzurní funkci. Setkáváme se zde i s případem, kdy je cenzura kárána za povolení spisu, který obsahoval názor polemizující s většinovým míněním centra vlastenecké společnosti.[23] Většina výtek českých vlastenců na adresu cenzury pak směřovala na konkrétní osobu cenzora, zejména pak cenzora pro české (a německé) beletristické texty. Vzácněji čteme o negativním působení rakouské cenzury na českou literaturu jako takovou. Tak psal František Palacký roku 1824 Janu Kollárovi: „Naše zevnější okoličnosti zde jsou neveselé. Sevřeni jsme v literatuře cenzurou náramně a svíráni býváme den co den ještě více. […] Ale viděti jest patrně, že shůry se kladou překážky literatuře naší, ana by sice čerstvěji znikala, nežli jich vůle zdá se býti.“[24] V nepublikovaných německojazyčných aforismech Vincence Zahradníka, českého kněze, jehož publikační aktivity v českém i německém jazyce byly častěji odmítány cenzurou s odkazem na příbuznost s názory Bernarda Bolzana, se setkáváme s kritikou „hloupého cenzora“, při implicitním přitakání takové podobě cenzurní regulace, která by se řídila osvícenskými kritérii užitečnosti a estetické či vědecké hodnoty:

Nikdo rozumný nebude vystupovat proti určitému stupni knižní cenzury, jeho srdce se však vzbouří, pokud není k tisku povolena všeobecně prospěšná knížka. Hloupý cenzor říká: Kniha je špatná – jeho hloupá slova platí, a práce několika let je – vniveč. Hloupost promluví a rozum musí – mlčet.

Cenzor knih je ubohost sama, pokud nemá cit pro správné, dobré a krásné, a pokud má přesto moc zabránit tisku každého spisu, který není podle jeho hloupé hlavy.[25]

22) Norbert Vaněk: „Poznamenání (pro některé čtenáře)“, in Aug. Kocebue [= August Kotzebue]: *Psací stolek. Činohra ve čtveru jednání*, přel. Norbert Vaněk, Praha, Knížecí arcibiskupská tiskárna 1832, s. 153–165, zde s. 157; srov. též Dalibor Tureček: *Rozporuplná sounáležitost. Německojazyčné kontexty obrozenského dramatu*, Praha, Divadelní ústav 2001, s. 111.
23) F. L. Čelakovský J. V. Kamarýtovi 24. 2. 1828 o článku příbramského kněze Františka Jabulky pro *Časopis pro katolické duchovenstvo*, in František Bílý (ed.): *Korrespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 1, *Dopisy z let 1818–1829*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1907, s. 342–343.
24) František Palacký Janu Kollárovi 22. 1. 1824, in Vojtěch Jaromír Nováček (ed.): *Františka Palackého korrespondence a zápisky*, díl 2, *Korrespondence z let 1812–1826*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1902, s. 164.
25) Vincenc Zahradník: „Meine Gedanken und Meinungen 1825“, in týž: *Esthetické názory. „Myšlénky a mínění.“ Dodatky*, Filosofické spisy Vincence Zahradníka, sv. 5, ed. František Čáda, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1918, s. 39–139, zde s. 130, 135–136.

Kritika rakouských cenzurních orgánů podle Charlese Sealsfielda (Karla Postla) Rodák z jihomoravských Popic Karl Postl se roku 1815 coby jednadvacetiletý stal sekretářem pražského křižovnického řádu (jeho řádovým bratrem byl i beletristický cenzor Jan Nepomuk Václav Zimmermann) a jeho strmou církevní kariéru doprovázelo i vřelé přijetí mezi pražskou šlechtickou společností. Postlova nespokojenost s řádovým životem vyústila ve snahu vstoupit do státních služeb; v květnu 1823 však opustil křižovnický řád i rakouské území a přes Württembersko a Švýcarsko odcestoval do Spojených států amerických. Jeho následující životní osudy na americkém i evropském kontinentu obsáhly publicistickou agitaci ve prospěch demokratické strany, obchod s přírodním barvivem v Mexiku, správu bavlníkové plantáže i angažmá ve prospěch bonapartistické emigrace. Pod změněným jménem Charles Sealsfield (pravá Postlova identita vyšla najevo až po jeho úmrtí roku 1864) ale proslul především jako autor dobrodružných románů využívajících bohaté americké zkušenosti. V srpnu 1826 se ve Wiesbadenu neúspěšně pokoušel o vstup do rakouských státních služeb, na přelomu let 1827 a 1828 pak anonymně vydal knihu *Austria as It Is: Or, Sketches of Continental Courts*, ve které se kriticky vypořádával s rakouským císařstvím a nešetřil ani jeho cenzurní orgány.

> Určitě nikdy nežila spoutanější bytost, než je rakouský autor. Spisovatel v Rakousku se nesmí dotknout žádné vlády ani žádného ministra ani žádné hierarchie, a pokud jsou její příslušníci vlivnými osobami, pak ani aristokracie. Nesmí být liberální ani filozofický ani humoristický – zkrátka nesmí být vůbec nic. Do katalogu možných přestupků, jichž se žádný autor nesmí dopustit, patří nejen satira a vtip, ale dokonce jakékoli objasnění čehokoli, protože by mohlo vést k vážnému přemýšlení. Odváží-li se přece jen něco říci, musí tak učinit oním devótním uctivým způsobem, který sluší rakouskému poddanému, jenž se odvažuje poodhalit závoj, skrývající **choulostivá tajemství**! Co by se stalo Shakespearovi, kdyby byl odsouzen k tomu, aby žil nebo psal v Rakousku?

Zdroj: Charles Sealsfield: *Rakousko, jaké je*, přel. Petr Horák, Praha, Odeon 1992, zde s. 190; Eduard Castle: *Der große Unbekannte. Das Leben von Charles Sealsfield*, Wien – München, Manutius Presse 1952, zde nestránkovaná ilustrace.

Kritika rakouské cenzury narůstala s tím, jak se rodící se literární veřejnost přestávala identifikovat s cíli, které cenzura sledovala.[26] Od konce druhého desetiletí 19. století tak začal úzkostlivý výkon rakouské cenzury představovat v očích liberální středoevropské veřejnosti symbol politického zpátečnictví. Synonymem tohoto náhledu se stal bonmot o „evropské Číně“, ztotožňovaný stále častěji s podunajskou monarchií.

26) Srov. Waltraud Heindl: „Der ‚Mitautor‘. Überlegungen zur literarischen Zensur und staatsbürgerlichen Mentalität im habsburgischen Biedermeier und Vormärz“, in Peter Hanak, Waltraud Heindl, Stefan Malfer, Eva Sornogyi (eds.): *Kultur und Politik in Österreich und Ungarn*, Wien – Köln – Weimar, Böhlau 1994, s. 38–60, zvl. s. 42–43, 48.

Kritické smýšlení vůči politickému a cenzurnímu systému postupně narůstalo i v rakouských poměrech. Rigidní výkon rakouské cenzury představoval prakticky jediný prvek, na kterém se ve své kritice bezvýhradně shodly takřka veškeré společenské proudy od radikálních demokratů až po zastánce politiky zemských stavů, a stával se tak katalyzátorem vnitřní frustrace předbřeznové společnosti. Předseda grémia vídeňských knihkupců Carl Gerold byl roku 1839 iniciátorem již zmíněné petice vzniklé na základě srovnávání podmínek knižní distribuce v Rakousku a v ostatních německých státech. Knihkupci požadovali zvýšení počtu cenzorů, rozšíření kompetencí knižních revizních úřadů, omezení následné cenzury na knihy přicházející z území mimo Německý spolek a stanovení zákonných lhůt pro délku cenzurního řízení. Výsledkem žádosti, podporované v rámci státní správy i státním a konferenčním ministrem Františkem Antonínem hrabětem Kolovratem-Libštejským, byl ovšem pouze císařský výnos nařizující důsledné dodržování cenzurního předpisu z roku 1810 a úpravy ve služebním postavení některých cenzorů, které měly vyřizování spisů nepřímo zrychlit. Relevantních úspěchů nedosáhla ani opětovná žádost knihkupců z roku 1841, suplika redaktora časopisu *Der Jurist* Ignaze Wildnera z téhož roku ani prosebný spis redaktorů vídeňských periodik z roku následujícího.

Větší publicity a ve svém důsledku i většího úspěchu dosáhla až petice devětadevadesáti osobností vídeňského vědeckého a literárního života, organizovaná Eduardem von Bauernfeldem a Josephem von Hammer-Purgstallem a datovaná 11. března 1845. Obavy z případných existenčních důsledků symbolizuje nechuť zúčastněných spisovatelů mít svůj podpis na prvním místě – díky manipulaci organizátorů se na této pozici nakonec bez svého vědomí ocitl Franz Grillparzer. I tato petice kritizovala malé dodržování cenzurní instrukce ze září 1810, délku cenzurního řízení a subjektivní hlediska, na jejichž základě cenzoři díla posuzují. Spisovatelé dále nesouhlasili s rozdílným přístupem cenzury vůči tuzemským rukopisům a rukopisům rakouských autorů tištěným mimo území monarchie, respektive knihám dováženým ze zahraničí, přičemž se uchýlili k tradičnímu merkantilistickému argumentu o nadbytečném vývozu peněžních prostředků ze země. Požadovali publikování nového cenzurního zákona, který by byl sestaven na podkladě předpisu z roku 1810 a uváděl by podrobné důvody pro zákaz díla, dále stabilnější postavení pro cenzory, veřejné sdělování cenzorových důvodů k zamítnutí díla a vytvoření samostatné odvolací instance řídící své rozhodování kolegiálním způsobem. Petice, již opět podporoval ministr Kolovrat-Libštejnský, skutečně podnítila plány na změny v chodu cenzurní agendy; prodlevy s jejich zaváděním ovšem pouze ukázaly, že výtky na pomalost rakouských cenzurních orgánů rozhodně nebyly neoprávněné. Císař Ferdinand přikázal v srpnu 1845 zřídit dvě nové instituce – vrchní cenzurní ředitelství, pod nějž se měl soustředit výkon vídeňské cenzury, a dále nejvyšší cenzurní kolegium jako odvolací instanci pro cenzurní stížnosti. Přípravou správních změn však byl pověřen dosavadní ředitel kritizovaného policejního dvorského úřadu hrabě Sedlnitzky. Následovaly problémy vyvolané nedostatkem vhodných úředních prostor i komplikace při výběru personálu a obě nové instituce – byť pečlivě připravené – začaly působit až téměř po třech letech, k 1. únoru 1848.[27]

27) M. Chvojka: *Josef Graf Sedlnitzky*, cit. dílo, s. 252–275; Isabel Weyrich: *Die Zensur als Mittel der Unterdrückung von liberalen Bestrebungen im österreichischen Vormärz 1830–1848*, disertační práce, Philosophische Fakultät der Universität Wien 1975, s. 149–163.

Emblematická postava hloupého cenzora Jan Václav Nepomuk Zimmermann (1788–1836), etnický Čech, absolvent teologie na pražské univerzitě a člen řádu křižovníků s červenou hvězdou, se roku 1813 stal pomocníkem hebrejského cenzora Karla Fischera a od roku 1820 cenzorem pro „beletristický a smíšený obor". Působil též jako skriptor pražské univerzitní knihovny, kde je jeho činnost spojena mimo jiné s nálezem *Milostné písně krále Václava*, řazené do skupiny falz z Hankova okruhu. Zimmermann byl literárně činný na poli historie a teologie, napsal obsáhlý spis o osudech pražských církevních památek zrušených během vlády Josefa II. a několik statí důsledně obhajujících pravost všech aspektů legendy o Janu Nepomuckém.
V korespondenci svých současníků byl Zimmermann jako cenzor kritizován pro svou náboženskou rigidnost, formalizovaný přístup k textům, soustředící se na jednotlivá slova bez přihlédnutí k jejich kontextu, údajně zastaralé estetické názory, odstraňování zmínek o české národnosti i denunciace národních snah vlasteneckých spisovatelů před vídeňskými úřady. Ještě téměř třicet let po jeho úmrtí označil František Palacký Zimmermanna za „člověka, který ničemností svého charakteru předčil všechny mravně špatné osoby, které [...] ve svém poměrně dlouhém životě potkal". Archivní prameny potvrzují část dobových obvinění, na druhou stranu však ukazují řadu případů, kdy byl Zimmermann nadřízenými orgány kárán pro svůj příliš mírný postoj, neboť měl při cenzuře propouštět některá závadná slova.
V novodobém českém diskurzu o cenzuře zosobňuje J. V. N. Zimmermann postavu hloupého cenzora a vyprávění o tragikomických rysech jeho činnosti se stalo součástí liberálně-modernistického diskurzu sloužícího k delegitimizaci cenzury. O univerzálnosti a stereotypičnosti historek, které známe v několika odlišných verzích, svědčí i to, že se na sklonku 19. století dostaly do *Encyklopedie humoru a vtipu* Huga Václava Wunsche. Do tohoto diskurzu je třeba řadit i anonymní vzpomínkovou stať *Bývalá cenzura* z roku 1869, která podává příběh o tom, jak Karel Hynek Mácha obelstil cenzora Zimmermanna, aby propustil *Máj* bez jediného cenzurního škrtu.

Zdroj: Petr Píša: „Policajtštější nežli Obrpolicajti říšští'. Cenzor Zimmermann a česká předbřeznová literatura", *Dějiny a současnost* 33, 2011, č. 9, s. 30–33; „Bývalá censura", *Svoboda* 3, 1869, č. 3–4, s. 75–78, 115–118; Hugon Wunsch (ed.): *Encyklopedie humoru a vtipu*, sv. 1, Praha, J. R. Vilímek 1888, s. 256–258; LA PNP, Karel Alois Vinařický, František Palacký K. A. Vinařickému 5. 3. 1864.

To už ovšem byla společenská situace v habsburské monarchii dlouhodobě neudržitelná. S panujícím systémem se postupně přestala identifikovat nejenom inteligence a širší vrstvy obyvatelstva, ale postupně i nižší a vyšší články státní správy. V květnu 1847 inicioval kníže Gustav Lamberg na zasedání českého zemského sněmu adresu císaři, která v duchu liberálních požadavků požadovala zásadní změnu cenzurní agendy.[28] Dne 13. března 1848 vojsko napadlo dav, který se shromáždil před budovou dolnorakouského sněmu projednávajícího petici vídeňských měšťanů. Toho dne vyrostly po Vídni barikády a státní kancléř Metternich podal rezignaci. V následujících dvou dnech pak byla vyhlášena svoboda slova a rakouský cenzurní systém, který spočíval v absolutní kontrole každého rukopisu před podáním k tisku a každé knihy dovážené ze zahraničí, se dočkal svého konce.

28) Přetištěno in Adolph Wiesner: *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur. Vom Zeitalter der Reformazion bis auf die Gegenwart*, Stuttgart, Krabbe 1847, s. 425–427; srov. dále T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 146–148.

Rukopisy určené k tisku

Už od konce vlády Josefa II. platila povinnost předběžného cenzurního posouzení opět bez výjimky pro všechny produkty tištěné na území habsburské monarchie, nehledě na jejich rozsah, obsah či účel. Vedle knih a článků v novinách a časopisech se tak vztahovala například i na tištěné kramářské písně a modlitby, příležitostné a soukromé tisky, vizitky, formuláře, hrací karty či taneční pořádky. Stejně tak podléhala cenzurnímu řízení i obrazová díla rozšiřovaná pomocí mědirytiny nebo litografie, vynalezené roku 1796 pražským rodákem Aloisem Senefelderem.[29] Dle předpisu z 22. února 1795[30] byl autorům podávajícím své dílo k cenzurnímu řízení zapovězen přímý kontakt s cenzorem z obavy před jeho možným ovlivňováním, namísto toho měli své rukopisy ve dvou exemplářích odevzdat na knižním revizním úřadě, sídlícím – stejně jako příslušní cenzoři zaměstnaní státní správou – v hlavních městech jednotlivých korunních zemí habsburské monarchie. Od povinnosti předkládání duplikátů byla osvobozena díla vědeckého charakteru.

Vzhledem k nevelkému počtu cenzorů v provinčních hlavních městech však mohlo opatření utajující osobu cenzora nabývat reálné účinnosti pouze ve Vídni. Počet cenzorů v Praze kolísal během sledovaného období mezi třemi a pěti; jejich kompetence byly navzájem jasně rozdělené – vedle cenzora pro náboženské spisy, cenzora pro hebrejskou produkci a cenzora pro hospodářské spisy měli jeden či dva cenzoři na starosti „beletristický a smíšený obor“ v českém i německém jazyce. V této funkci se během sledovaného období postupně vystřídali osvícenský spisovatel a bývalý správce rušených klášterních knihoven Amand Berghofer (v úřadu 1793–1813), profesor dogmatiky a polemiky na pražské univerzitě Joachim Anton Cron (1800–1822), profesor teoretické a praktické filozofie tamtéž František Xaver Němeček (Niemetschek, 1809–1820), známý v hudebním světě jako první životopisec Wolfganga Amadea Mozarta, profesor estetiky Johann Heinrich Dambeck (1815–1820), kněz řádu křižovníků s červenou hvězdou a skriptor univerzitní knihovny Jan Nepomuk Václav Zimmermann (1820–1836), slavista a kustod univerzitní knihovny Pavel Josef Šafařík (1837–1847)[31] a profesor českého jazyka a literatury Jan Pravoslav Koubek (1847–1848). Cenzurní personál na Moravě byl výrazně skromnější – funkci cenzora českojazyčných spisů zde zastával přednosta brněnského knižního revizního úřadu (s působností pro Moravu i Slezsko), jímž byl guberniální sekretář Jan Petr Cerroni (1794–1826), po jeho smrti Mathias Janotta (doložen 1831–1837), Joseph Gentz (1838–1845) a Ludwig Gretschel (od listopadu 1845).[32]

29) K cenzuře obrazových materiálů srov. Hedvika Kuchařová, Radim Vondráček: „Cenzura náboženských obrazových materiálů ve dvacátých a třicátých letech 19. století“, *Umění* 61, 2013, č. 4, s. 325–340; Josef Volf: „Z dějin censury mědirytin“, *Památky archeologické* 33, 1922, s. 160–164.
30) Přetištěno in J. Marx: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, cit. dílo, s. 68–73.
31) Srov. Josef Volf: „K jmenování Pavla Josefa Šafaříka censorem r. 1837“, *Bratislava. Časopis Učené společnosti Šafaříkovy* 3, 1929, s. 1062–1065.
32) Údaje o působnosti cenzorů uvádějí každoroční úřední schematismy – *Schematismus für das Königreich*

Povolení k tisku (*imprimatur*) uděloval v Čechách na základě cenzorova vyjádření[33] guberniální rada zastávající funkci cenzurního referenta. Do roku 1821 vykonával tuto funkci František Xaver Tvrdý (Twrdy), přítel Josefa Jungmanna a patrně první zastánce českého národního hnutí v řadách vyššího úřednictva,[34] jeho nástupci se stali Franz Willmann (1821–1841) a Franz Janko (1841–1848). Jeden exemplář rukopisu byl následně prostřednictvím knižního revizního úřadu vrácen autorovi, druhý byl ponechán, aby bylo možné po tisku provést kontrolu, zda tištěná verze odpovídá cenzurovanému rukopisu. Zanesením titulu do periodických seznamů povolených děl (*Verzeichniß der bey der k. k. Central-Bücher-Zensur in Wien zugelassenen in- und ausländischen Werke, Journale, Handschriften, Landkarten, Zeichnungen, Musikalien, u. s. w.*), které s čtrnáctidenní frekvencí vydával knižní revizní úřad ve Vídni a distribuoval je politickým úřadům na zemské a krajské úrovni, byla umožňována kontrola tištěné produkce v rámci habsburské monarchie. Výjimku zde představovaly Uhry a Sedmihradsko, jejichž cenzurní systém – podobně jako například systém celní – nebyl se zbytkem státu sjednocen. Tyto seznamy rovněž informovaly, zda byly v rámci cenzurního schválení nařízeny škrty (formule *imprimatur omissis deletis*), opravy (*imprimatur correctis corrigendis*), či úpravy většího rozsahu (*imprimatur mutatis mutandis*). Oproti seznamům povolených spisů však samotné tištěné texty nesměly úpravy či škrty nařízené cenzurou indikovat – pauzy, pomlčky či bílá místa bylo nutné nahradit nezávadným textem. V rámci cenzurního posouzení mohlo být nařízeno i omezení distribuce tištěného díla: spisy označené *toleratur* sice obdržely povolení k tisku, nemohly však být inzerovány v novinách či vystavovány ve výkladních skříních knihkupeckých obchodů.

Časově omezená platnost cenzurního povolení (tři roky, roku 1817 sníženo na pouhý jeden rok) zajišťovala, aby se do tisku nemohl dostat rukopis, jehož téma přestalo vyhovovat při eventuální změně společensko-politických podmínek. Z obdobného důvodu bylo nutné k novému schválení předkládat i reedice spisů, jež byly v dřívějším vydání povoleny – výtisk předchozího vydání tak byl posuzován obdobně jako rukopisné předlohy nevydaných děl. Dodatečné škrty a úpravy v reedicích či přímo jejich zákazy tak mohly posloužit jako tichý prostředek omezení vlivu děl, která se po svém vydání neukázala jako konformní s cenzurními principy, avšak jejichž přímý zákaz by vyvolal přílišnou pozornost. Týkalo se to například spisku Václava Štulce *Dobrá rada v potřebě* (1846), který se snažil z katolicky konzervativní pozice poskytnout sedlákům návod, jak se chovat v čase počínající hospodářské krize. Zpětné vyšetřování cenzurních okolností spisu vyvolaly anonymní

Böhmen für das Jahr…, Handbuch des Königreiches Böhmen für das Jahr…, Hof- und Staats-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. Tyto údaje je možné upřesnit z archivních zdrojů, např. Národní archiv (NA), Presidium českého gubernia (PG), 1816–1820, kt. 935, sign. 3/104; tamtéž, 1846–1849, kt. 2231, sign. 16/76; Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Polizeihofstelle (PH), kt. 606, sign. 936 ex 1815; tamtéž, kt. 1063, sign. 8686 ex 1823; tamtéž, kt. 1616, sign. H 141 ex 1845.

33) Ve svém dobovém popisu rakouské cenzury uvedl A. Wiesner: *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur*, cit. dílo, s. 296–304, že se ke každému spisu musí odděleně vyjádřit vždy dva cenzoři. Toto tvrzení, které odborná literatura vesměs přejímá, v případě praxe provinciálních cenzurních orgánů jednoznačně vyvrací aktový materiál pražské provenience. Dochované archivní prameny ovšem nenasvědčují ani tomu, že by Wiesnerem popisovaný postup byl praktikován při posuzování rukopisů ve Vídni, pokud se k nim nemusely vyjadřovat speciální cenzurní orgány.

34) M. Hroch: *Na prahu národní existence*, cit. dílo, s. 186–190.

články v zahraničních novinách kritizující antisemitskou tendenci tohoto díla. První vydání nebylo oficiálně zakázáno, prezidium gubernia však knihkupcům nařídilo ukončit další prodej brožury a odepřelo povolení k tisku druhého vydání.[35] Pouze ojediněle naopak cenzurní posouzení reedice vyvolalo přímý zákaz originálu: v říjnu 1827 se týkalo *Knihy Josefovy sepsané od jistého spatřujícího osmnácté století* s podtitulem *Dílem již stalé věci, a dílem proroctví. Na způsob Biblí*, vydané původně Matějem Václavem Krameriem, a dále českého překladu *Historie Velikého sněmu kostnického* Kaspara Royka.

Rukopisy zamítnuté na základě obsahových kritérií (*non admittitur*) byly zanášeny do periodických seznamů zakázaných tisků (*Verzeichniß der von der k. k. Zentralzensur mit a. h. Genehmigung verbotenen Zensurgegenstände*),[36] jež byly rovněž rozesílány z Vídně do jednotlivých míst habsburské monarchie. Ani u nich nebyla možnost vydání vyloučena, a to v případě, že je jejich autor výrazně přepracoval a znovu předložil k cenzurnímu posouzení. V praxi ovšem někdy stačil několikaletý časový odstup či změna místa cenzurování, jak ukazují některé případy pojednané níže. Zákaz pomocí poměrně řídké formule *typum non meretur* označoval spisy, které si na základě své kvality dle cenzurního náhledu nezasloužily, aby byly tištěny, byť žádné explicitně zakázané názory či témata neobsahovaly.[37]

Kontinuitu osvícenských názorů můžeme spatřovat v pravidle (potvrzeném sérií předpisů z roku 1803), podle kterého byla cenzura odborných spisů svěřena studijním direktorům a jim podřízeným univerzitním a gymnaziálním profesorům, tedy vědcům, kteří už z titulu své funkce mohli garantovat kvalitu odborného cenzurního posouzení a v neposlední řadě nemuseli být za cenzorskou činnost zvlášť honorováni. Ve speciálních případech o cenzuře odborných děl rozhodovaly rovněž příslušné zemské úřady, jako zemské stavební ředitelství, generální vojenské velitelství nebo zemský protomedikus. Na základě obdobného principu se například k rukopisu průvodce po pražských sakrálních památkách vyjadřovali představitelé církevních institucí, o nichž text pojednával.

Hlavní instanci rakouské cenzurní správy, jíž byl od roku 1801 nejvyšší policejní a cenzurní úřad ve Vídni (*Oberste Polizei- und Zensurhofstelle*),[38] příslušela pravomoc rozhodovat o složitějších cenzurních případech, které byly zasílány z jednotlivých provincií, schvalovat povolenky pro vlastnictví knih postižených tvrdším stupněm zákazu, připravovat normy týkající se výkonu cenzury a rozhodovat o většině personálních otázek, v neposlední řadě pak rovněž řídit cenzuru spisů tištěných ve Vídni, ústředním městě knižního trhu habsburského státu. Pomocí kontroly protokolů, zasílaných každoměsíčně z prezidií gubernií, se mohl úřad vyjadřovat i k dalším záležitostem provinciální cenzury.[39]

35) NA, PG, 1846–1849, kt. 2227, sign. 16/13, č. 904, 1384, 2455 a 4084 ex 1846.
36) Databázové zpracování seznamů zakázaných knih v habsburské monarchii za léta 1750–1848, vytvořené na Institut für Europäische und Vergleichende Sprach- und Literaturwissenschaft der Universität Wien (Norbert Bachleitner, Daniel Syrovy), je k dispozici na <http://univie.ac.at/zensur>. Viz rovněž oddíl „Tematická a žánrová těžiště předbřeznové cenzury“, s. 251–271.
37) Nejvyšším rozhodnutím ze 17. srpna 1845, reagujícím na výše zmíněnou petici vídeňských spisovatelů, bylo užívání této formule zrušeno, srov. NA, Presidum policejního ředitelství v Praze (PPŘ), 1844–1847, kt. 93, sign. Ce 38 ex 1845.
38) V souladu s dobovou praxí zkracujeme v textu této části název této instituce na policejní dvorský úřad.
39) Srov. např. AVA, PH, kt. 811, sign. 519 ex 1818; tamtéž, kt. 827, sign. 2269 ex 1818; tamtéž, kt. 944, sign. 441 ex 1821.

Cenzurní lístek díla Georga Norberta Schnabela *Die europäische Staatenwelt* Především v důsledku jednotlivých případů sporných knih docházelo postupně k omezování kompetencí provinciálních úřadů ve prospěch centrálního rozhodování. Ukazuje to případ spisu *Die europäische Staatenwelt* z pera pražského profesora statistiky Georga Norberta Schnabela, který byl cenzurován v Praze v letech 1818 až 1819 autorovým kolegou, profesorem politických věd Wenzelem Gustavem Kopetzem, jenž vůči textu nevznesl žádné připomínky. Po vytištění však nechal prezident policejního dvorského úřadu dílo opětovně prošetřit vzhledem k rozruchu, jejž údajně způsobilo ve Vídni. Při rozboru evropských státních zřízení totiž text upřednostňoval liberální ústavy jihoněmeckých států, a nepřímo tak kritizoval rakouské pojetí původu a dělby státní moci. Přímým důsledkem zamítavého posudku vídeňského cenzora a následného několikaletého vyšetřování byla nejenom konfiskace neprodaných exemplářů Schnabelova díla, ale i rozhodnutí císaře z roku 1825, na jehož základě směl od nynějška pro spisy státoprávní, politické a náboženské povahy udělovat povolení pouze vídeňský policejní dvorský úřad.
Cenzurní lístek pocházející z původního pražského rozhodování o prvním díle spisu obsahuje v levém sloupci nahoře jméno a společenský status předkladatele (Norbert Schnabel, profesor) a údaj o tom, zda byl rukopis předložen v jednom nebo ve dvou exemplářích, v pravém pak datum podání rukopisu na knižní revizní úřad (8. srpna 1818), jeho plný název a rozsah (*Die europäische Staatenwelt. Ein Versuch die Statistik in der vergleichend-räsonirenden Methode zu behandeln. Ersten Theils 1. 2. Abschnitt*, 255 Quartseiten). Vlastní cenzorovo vyjádření se nachází v levé části dolního sloupce, v tomto případě upozorňuje posudek profesora Wenzela Gustava datovaný 14. srpna 1818 především na vědecký charakter díla. Spodní část pravého sloupce obsahuje *imprimatur* vydané cenzurním referentem Franzem Willmannem dne 18. srpna 1818.

Zdroj: NA, PG, 1816–1820, kt. 1049, sign. 16/172, č. 767 ex 1820; Petr Píša: *Knižní cenzura v Čechách v předbřeznové době*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2010, s. 124–133; Pavel Bělina, Milan Hlavačka, Daniela Tinková: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 11.a, *1792–1860*, Praha – Litomyšl, Paseka 2013, s. 255–260.

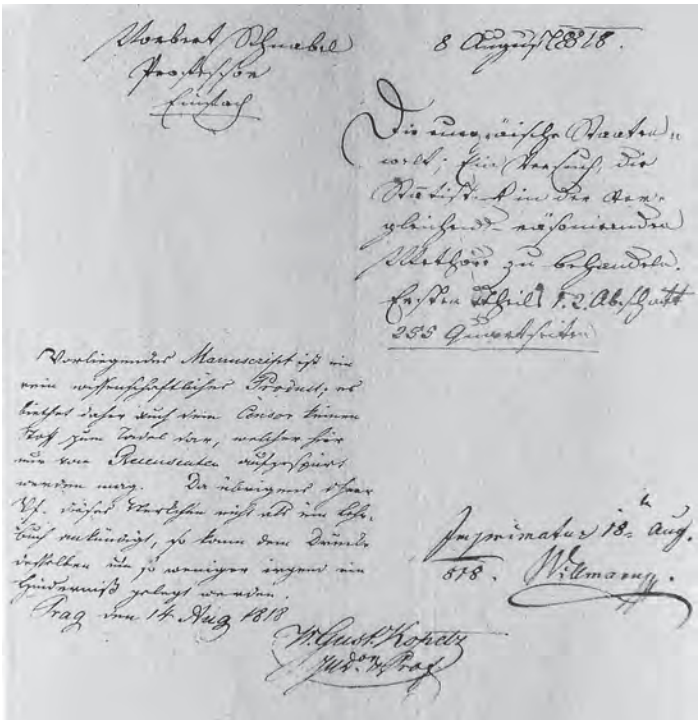

Šafaříkův překlad *Marie Stuartky* Příklad náročného procesu cenzurování, který se protáhl na několik let, představuje překlad Schillerovy *Marie Stuartky* z pera P. J. Šafaříka. Rukopis byl podán pražské cenzuře 25. září 1820. Zastupující cenzor Karel Kouba v něm nařídil provést větší množství škrtů a úprav, s čímž však nesouhlasil cenzurní referent František Xaver Tvrdý, podle nějž by tím dílo výrazně utrpělo. Tvrdý proto nařídil nově nastoupenému cenzorovi J. N. V. Zimmermannovi vypracovat druhý posudek a v únoru 1821 dílo odeslal ke konečnému vyjádření do Vídně. Až v listopadu 1822 se v dobové korespondenci objevují zprávy o definitivním zamítnutí *imprimatur*. Roku 1830 byl překlad Šafaříkem do pražské cenzury podán znovu a tentokrát byl k tisku povolen.

Zdroj: NA, PG, 1821–1825, kt. 1244, sign. 16/19; Josef Jungmann (st.) Antonínu Markovi 8. 11. 1822, in Josef Josefovič Jungmann: *Korespondence*, ed. Olga Votočková-Lauermannová, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1956, s. 40; srov. též Jan Vilikovský: „Úvod", in Pavel Josef Šafařík: *Básnické spisy*, Spisy Pavla Josefa Šafaříka, sv. 1, ed. Jan Vilikovský, Bratislava, Učená společnost Šafaříkova 1938, s. v–xxv, zde s. xvi–xix.

Josef hrabě Sedlnitzky von Choltitz, příslušník slezského šlechtického rodu, stojící v čele nejvyššího policejního a cenzurního dvorského úřadu od srpna 1816 (formálně od května následujícího roku) až do počátku revoluce roku 1848, bývá právem pokládán za jeden ze symbolů těžkopádnosti rakouské státní správy předbřeznového období. Je třeba souhlasit s pamětnickými hlasy, které ho líčí jako rutinního člověka s mimořádným smyslem pro povinnost, držícího se precizně litery jednotlivých předpisů a až přehnaně kontrolujícího spisy vypracované svými podřízenými (aktový materiál umožňuje rekonstruovat někdy až mnohaměsíční zdržení, ke kterým v důsledku toho docházelo). Hrabě Sedlnitzky mohl rozhodovat o konzultaci s dalšími dvorskými úřady (stojícími přibližně na úrovni dnešních ministerstev), a to v případě, že se cenzurovaný spis dotýkal pole jejich působnosti. K učebnicím a dalším spisům týkajícím se školské výuky se tak vyjadřovala studijní dvorská komise, k dílům s válečnou tematikou dvorská válečná rada, spisy dotýkající se finančních záležitostí byly konzultovány s dvorskou komorou, právní kompendia s dvorskou komisí pro věci justiční, ke spisům v oblasti státní správy se vyjadřovala spojená dvorská kancelář. Největší význam mělo stanovisko ke spisům týkajícím se zahraničních a politických záležitostí rakouského státu, jež vydávala státní kancelář, orgán řízený knížetem Klemensem Wenzelem Metternichem. Její cenzoři mnohdy přidávali další cenzurní škrty vyvolané ohledem na spřátelené monarchie, na druhé straně se neřídili úzkým výkladem dle litery cenzurních předpisů.[40]

Právě konzultace s dalšími politickými úřady na provinciální nebo celostátní úrovni a komunikace mezi prezidiem gubernia a Vídní mohly neúměrně protahovat délku cenzurního řízení, které se v jednotlivých případech (např. cenzura právní kompilace *System der politischen Gesetze Böhmens* litoměřického magistrátního rady Dominika Kostetzkého) mohlo protáhnout až na sedm let.[41] Jednotlivé případy extrémní délky cenzurního řízení by však neměly zastřít skutečnost, že délka řízení u těch spisů, jejichž cenzura probíhala výhradně v Praze, jen výjimečně přesahovala jeden měsíc, u článků pro periodika se pak

40) Julius Marx: „Die Zensur der Kanzlei Metternichs", *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 4, 1951, č. 2, s. 170–237; týž: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, cit. dílo, s. 31–43; M. Chvojka: *Josef Graf Sedlnitzky*, cit. dílo, s. 179–197.
41) NA, PG, 1811–1815, kt. 852, sign. 16/256; tamtéž, 1816–1820, kt. 1046, sign. 16/26; tamtéž 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58; tamtéž, 1826–1830, kt. 1431, sign. 16/14.

pohybovala v řádu dnů.[42] Nejvyšším rozhodnutím ze 17. srpna 1845 bylo v reakci na petici vídeňských spisovatelů stanoveno, že lhůta pro cenzurní vyřízení má být osm, maximálně deset dnů v případě drobných spisů a měsíc, maximálně šest týdnů v případě obsáhlejších děl.[43]

Svolením policejního dvorského úřadu, udělovaným na základě předchozího vyjádření příslušného prezidia gubernia, byla podmíněna rovněž koncese pro vydávání periodických děl. Vedle zamýšleného profilu připravovaného periodika při něm byly brány v úvahu i charakteristika politického smýšlení a společenských styků vydavatele, případný společenský užitek z prodeje listu (dobrovolný závazek k podpoře sociálních či kulturních institucí, například muzea nebo městského chudobince), odhad počtu čtenářů a ekonomického dopadu na již existující tituly s podobným profilem. Teprve v případě povolení periodika jako takového mohlo docházet k předběžné cenzuře jeho jednotlivých článků. Především ve dvacátých letech 19. století přitom policejní dvorský úřad razil zásadu, že je účelné počet periodik dále nezvyšovat, a žádosti o nová periodika buď zamítal, nebo je ponechával nevyřízené.[44] V červnu 1825 tak například podali Wolfgang Adolf Gerle a Jan Ritter z Rittersberka žádost o povolení k vydávání časopisu *Bohemia. Zeitschrift fürs gesellige Leben*, jehož první číslo mělo vyjít k Novému roku 1826. Přes několikeré urgence (poslední byla až z června 1826) však o vydávání rozhodnuto nebylo.[45] Roku 1820 byla zamítnuta žádost Johanna svobodného pána Stentzsche o povolení časopisu *Böhmische Unterhaltungsblätter*; důvodem byla nepříznivá pověst žadatele, který o tři roky dříve, po krachu vídeňské kanceláře, jejímž společníkem byl, zmizel z hlavního města monarchie, aniž se patrně vyrovnal s věřiteli.[46] Ještě v roce 1847 nebylo jihlavskému tiskaři Johannu Ripplovi povoleno vydávat týdeník *Sonntagsblatt* kombinující „lehkou četbu: novely, povídky, legendy, pohádky a humoristické útvary“ s lokální inzercí, protože se prý neukazuje potřeba samostatného beletristického týdeníku pro Jihlavu a protože dosavadní Ripplem vydávaná díla nedávají záruku, že je k řízení takového listu vhodný. Jihlavskému knihtiskaři tak bylo povoleno vydávat pouze inzertní list.[47] Není proto divu, že předbřezno

42) Petr Píša: „Možnosti a meze intervence: František Palacký a rakouská cenzura ve 20. letech 19. století“, *Táborský archiv* 15, 2011, s. 91–102, zde s. 98–100.

43) NA, PPŘ, 1844–1847, kt. 93, sign. Ce 38 ex 1845.

44) V dopise Josefu Georgu Meinertovi z 30. 1. 1824 obviňoval Josef Dobrovský z plánů k potlačování časopisů vycházejících v provinciích Josepha von Hormayra, vydavatele prestižního časopisu *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, viz Eugen Lemberg: *Grundlagen des nationalen Erwachens in Böhmen. Geistesgeschichtliche Studie, am Lebensgang Josef Georg Meinerts (1773–1844) unternommen*, Reichenberg, Gebrüder Stiepel 1932, s. 148.

45) Michael Wögerbauer: „Die Geschichte der Prager Zeitschrift ‚Der Kranz‘ (1820–1824) und das Scheitern ihrer Nachfolgeprojekte ‚Elpore‘, ‚Der Pilger‘ und ‚Bohemia‘“, *Bohemia* 45, 2004, č. 1, s. 132–165, zde s. 161–163. Teprve roku 1827 byl, pravděpodobně za protekce nového pražského purkrabího hraběte Karla Chotka, schválen záměr vydávat zábavnou přílohu k novinám *Prager Zeitung*, a to pod podmínkou, že se vzdá „mdlého milkování a fantastického blouznění“ (*fade Liebeleyen und phantastische Schwärmereyen*), které se prý v podobných listech obyčejně vyskytuje. Ta se roku 1830 transformovala v samostatný list *Bohemia oder Unterhaltungsblätter für gebildete Stände*.

46) NA, PG, 1816–1820, kt. 1049, sign. 16/169; Josef Volf: „Böhmische Nationalblätter. (Zur Geschichte einer beabsichtigten Zeitschrift)“, *Germanoslavica* 1, 1931/1932, č. 4, s. 601–608.

47) „Nach dem Programme soll der unterhaltende Theil dieser Wochenschrift blos leichte Lektüre: als Novellen, Erzählungen, Legenden, Mährchen und humoristische Aufsätze – enthalten.“ AVA, PH, kt. 1688, sign. 11214 ex 1847.

literáti volili pro obcházení restrikcí spojených s povolením periodik strategii vydávání sborníků bez pevné periodicity, na něž se nutnost povolení vídeňskými úřady nevztahovala. Dekret policejního dvorského úřadu z 10. listopadu 1825 ovšem v reakci na takové počínání stanovil, že v případě osob, jimž bylo povolení k vydávání časopisu upřeno, nemají být do cenzury přijímány rukopisy, které jsou kratší než dvanáct tiskových archů, jsou vydávány po sešitech a obsahují články na pokračování.[48]

Cenzurní orgány se vyjadřovaly rovněž i k případné změně redaktora periodika. Tu schvalovalo prezidium gubernia a dávalo policejnímu dvorskému úřadu na vědomí. I zde mohly vést předchozí cenzurní prohřešky k negativnímu rozhodnutí: vzhledem k předchozí aféře s básní *České lesy* tak nebylo Josefu Jaroslavu Langerovi povoleno převzít roku 1832 redakci časopisu *Jindy a nyní*.[49] Z důvodu zaměstnání ve státní vojenské správě nemohl být jako redaktor listu *Květy* uveden Josef Kajetán Tyl, řídil proto list anonymně, pod jménem samotného nakladatele Jana Hostivíta Pospíšila. Ještě na sklonku roku 1847 se policejní dvorský úřad vyjádřil negativně k tomu, aby redaktorství listu *Květy* převzali Karel Boleslav Štorch a Karel Vladislav Zap, a to vzhledem k příbuzenství Zapovy manželky s popraveným vůdcem nedávného haličského povstání Teofilem Wiśniowským a k Zapovým názorům na polskou otázku, které byly policejnímu dvorskému úřadu známy díky sledování jeho korespondence. Od 8. ledna tak byl jako jediný redaktor uveden Štorch.[50]

Ještě větší restrikci byly vystaveny politické listy, jejichž vydávání bylo vedle nutnosti koncese svázáno s ekonomickými omezeními (pachtovné, jež se vydavatel zavazoval platit pro veřejně prospěšné účely; novinový kolek) i s regulací obsahu zpráv. U zpráv přebíraných z jiných domácích nebo zahraničních politických novin musel být vždy uváděn zdroj; opakovaně vydávané nařízení, aby byly přebírány politické zprávy pocházející výhradně z oficiálních vídeňských novin, se v praxi důsledně neuplatňovalo. Předběžnou cenzuru článků pro pražské německojazyčné politické listy vykonával mezi lety 1815 a 1828 cenzurní referent, poté úředníci kanceláře nejvyššího purkrabího; cenzuru českojazyčných politických listů prováděl do roku 1823 komisař pražského městského hejtmanství, od tohoto roku cenzor pro beletristickou produkci nebo úředníci kanceláře nejvyššího purkrabího.[51] Drobné inzertní periodické listy vydávané mimo území Prahy cenzurovaly příslušné krajské úřady. Na Moravě vykonávalo novinovou cenzuru brněnské policejní

48) Ursula Giese: „Studie zur Geschichte der Pressegesetzgebung, der Zensur und des Zeitungswesens im frühen Vormärz. Auf Grund bisher unveröffentlichter Dokumente aus Wiener Archiven“, *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 6, 1965, sl. 341–546; P. Píša: „Možnosti a meze intervence“, cit. dílo, s. 95–98; NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 2252 ex 1824, 2547 ex 1825; tamtéž, 1826–1830, kt. 1431, sign. 16/14, č. 2907 ex 1826; A. Wiesner: *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur*, cit. dílo, s. 329–331.

49) K případu Josef Pešek: „Herloszsohnův časopis ‚Der Komet‘ a Jaroslav Langer“, *Listy filologické* 39, 1912, s. 257–262; Karel Krejčí: „Langerovy ‚České lesy‘ ve světle úředních dokumentů. Příspěvek k dějinám českého polonofilství“, *Listy filologické* 57, 1930, s. 209–222.

50) L. Kusáková: *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk*, cit. dílo, s. 87–88; AVA, PH, kt. 1678, sign. 5463 ex 1847.

51) NA, PG, 1791–1806, kt. 255, sign. 16, č. 250 ex 1800; tamtéž, 1816–1820, kt. 1044, sign. 16/7; tamtéž, 1821–1825, kt. 1245, sign. 16/33 a 16/36; tamtéž, kt. 1261, sign. 20b/32; tamtéž, 1826–1830, kt. 1435, sign. 16/56; NA, Presidium českého gubernia – tajné (PGT), 1819–1848, kt. 4, sign. B 23, 1823; NA, PPŘ, 1844–1847, kt. 93, sign. Ce 7 ex 1845.

Arcibiskupská kritika spisů vydávaných muzeem a Maticí českou V březnu 1845 odmítl Pavel Josef Šafařík udělit *imprimatur* recenzi Josefa Votýpky na *Krátký všeobecný dějepis* Václava Vladivoje Tomka, určené do *Časopisu pro katolické duchovenstvo*. Tuchoměřický lokalista obviňoval Tomka z hlásání bezvěreckých či nekatolických myšlenek, nedostatečného promítání novozákonních událostí do líčení dějin římské říše a popírání primátu římského papeže v křesťanské církvi. Šafařík, který byl zároveň jedním z cenzorů původní Tomkovy knihy, vydané nákladem Českého muzea, i autorem předmluvy k ní, zdůvodnil odmítnutí Votýpkovy recenze neužitečnými a neplodnými polemikami, které by její zveřejnění vyvolalo, i faktem, že *Krátký všeobecný dějepis* schválily pražské i vídeňské cenzurní orgány. Vyvolal tím spor s pražskou arcibiskupskou konzistoří, jež se za Votýpkovo stanovisko postavila a požadovala, aby se do budoucna konzistorní cenzoři povinně vyjadřovali i k dějepisným knihám, které pojednávají o katolické církvi nebo o náboženství. Tím by mohly být napříště odstraněny podobné nepřesnosti jako sporné pasáže z Tomkovy knihy. Případ byl uzavřen až v květnu 1846, a to potvrzením nezávadnosti *Krátkého všeobecného dějepisu* na základě nového posudku vídeňského cenzora.
Obdobný spor vypukl o několik měsíců později, v únoru 1847, kdy pražský arcibiskup podal stížnost k policejnímu dvorskému úřadu a k výboru Českého muzea proti spisu Jana Slavomíra Tomíčka *Doba prvního člověčenstva aneb Ouplnější vylíčení stavu prvního pokolení lidského*. Kniha vydaná roku 1846 Maticí českou načrtávala představy o geologickém vývoji Země, obraz prvotního stavu lidské společnosti a rané dějiny asijských, předovýchodních a evropských kultur a říší; představovala první dílo s antropologickou tematikou v jazykově českém prostředí, jež reflektovalo soudobou německou a anglickou literaturu tvořící předstupeň pro pozdější Darwinovu teorii. Podle náhledu arcibiskupské konzistoře Tomíčkova kniha hlásala

ředitelství, články pro inzertní přílohu *Brünner Zeitung* prohlížel rada moravskoslezského gubernia.[52]

Pro spisy týkající se katolické věrouky bylo dekretem dvorské kanceláře z 21. července 1814 přiznáno spolurozhodování katolické církvi. Rukopisy této kategorie byly z knižního revizního úřadu zasílány pražské arcibiskupské konzistoři (respektive příslušným biskupským konzistořím v případě tisku mimo Prahu) a teprve poté předány guberniálnímu cenzorovi pro oblast náboženských spisů, profesoru církevní historie Josefu Petru Dittrichovi (1806–1823), respektive jeho nástupci Hieronymu Josephu Zeidlerovi (1823–1848), profesoru církevní dogmatiky a pozdějšímu opatu Strahovského kláštera.[53] Nečetné protestantské tisky předběžné konzistorní cenzuře nepodléhaly, vedle guberniálního cenzora se k nim vyjadřoval zemský superintendant.

Svébytným polem byla rovněž hebrejská cenzura, vykonávaná dlouholetým kustodem klementinské knihovny Karlem Fischerem (v úřadu 1789–1843), pozoruhodným znalcem hebrejské literatury, po jeho smrti pak profesorem orientálních a biblických studií Janem Mařanem (1845<1848).[54]

52) Christian d'Elvert: *Geschichte des Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur, sowie Nachträge zur Geschichte der historischen Literatur in Mähren und Oesterreichisch-Schlesien*, Brünn, R. Rohrer's Erben 1854, s. 166.
53) Zdeněk Šimeček: „Bibliografie období 1801–1848 a církevní cenzura. (K problematice přípravy národní retrospektivní bibliografie 19. století)", *Česká bibliografie* 5, 1966, s. 146–164. Viz dále případová studie Hedviky Kuchařové „Náboženská literatura předbřeznového období pod drobnohledem. Cenzurní protokoly Hieronyma Josepha Zeidlera", s. 289–303.
54) K osobnosti Karla Fischera a jeho působení ve funkci cenzora i knihovníka Iveta Cermanová, Jindřich Marek: *Na rozhraní křesťanského a židovského světa. Příběh hebrejského cenzora a klementinského knihovníka*

ve výkladu o vzniku člověka „čirý materialismus" a její výklad zamlčoval či překrucoval zjevenou křesťanskou pravdu. Arcibiskupovou stížností se opět spustil kolotoč úředních jednání, jenž s sebou přinesl několik obran a ohrazení vůči církevním námitkám k textu díla. Josef Jungmann jako zástupce vydavatelského orgánu tak například zdůvodňoval, že nauka o vzniku lidské duše a o prvotním hříchu náleží do teologického výkladu, nikoli do geologického, jejž měl dle jeho názoru Tomíček na mysli. Pražský knižní revizní úřad se pak snažil celý spor s arcibiskupskou konzistoří převést na záležitost pravopisného sporu ohledně psaní *w* a *au,* respektive *v* a *ou*. Výsledné stanovisko policejního dvorského úřadu bylo smířlivé; zohlednilo především fakt, že Matice česká po obdržení arcibiskupské stížnosti o vlastní vůli zastavila další prodej Tomíčkovy knihy. Arcibiskupská konzistoř tak byla úspěšná v rámci snahy o potlačení prodeje domněle závadné knihy, neuspěla však se svým opětovně vzneseným požadavkem, aby byl církevním orgánům přiznán dohled nad spisy, jež se ve svém výkladu dotýkají náboženských zásad.
V situaci, kdy knihy schválené předběžnou státní cenzurou přestaly vyhovovat náhledu arcibiskupské konzistoře, můžeme spatřovat počátek konce symbiózy státních a církevních orgánů při výkonu cenzury. K jejímu definitivnímu konci došlo roku 1848, kdy vyjádření církevní cenzury ztratila celozemskou, respektive celostátní závaznost a od této chvíle platila pouze v okruhu mocenské domény této instituce.

Zdroj: Václav Vladivoj Tomek: *Paměti z mého života*, sv. 1, Praha, František Řivnáč 1904, s. 206–214; Josef Volf: „Tomkův Všeobecný dějepis a pražská konsistoř", *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-jazykozpytná 1926*, Praha 1927, č. 6, s. 1–39; AVA, PH, kt. 1664, sign. 1679 ex 1847, kt. 1693, sign. H 120 ex 1847; NA, PG, 1846–1849, kt. 2227, sign. 16/13, č. 1292, 4759, 9454 ex 1847; NA, Archiv pražského arcibiskupství – ordinariát, kt. 70, sign. XIII/4b, č. 96.

Dovoz zahraničních děl a regulace distribuce

Dosud byl nastíněn systém předběžné cenzury týkající se literatury vydávané na území habsburské monarchie. Posuzování knih dovážených ze zahraničí bylo (až na výjimky jako některé italské a polské texty)[55] na počátku 19. století centralizováno do Vídně, kde byl výsledek zanášen do již zmíněných čtrnáctidenních seznamů zakázaných a povolených děl, podle nichž se následně řídily knižní revizní úřady v provinciích. Díla označovaná jako *admittitur* byla povolena bez omezení, zatímco cenzurní formule *transeat* znamenala zákaz inzerce v novinách a vystavování ve výkladních skříních (odpovídající stupni *toleratur* pro rukopisy). Naproti tomu byly knihy kategorie *erga schedam conceditur* přístupné pouze prostřednictvím povolenek udělovaných zemskými gubernii po prozkoumání profesní příslušnosti, sociálního původu a politického smýšlení žadatele. Pro spisy *damnatur* uděloval obdobné povolení policejní dvorský úřad, přičemž aktuální seznam držitelů těchto knih putoval každého čtvrt roku na stůl samotnému císaři.[56] Knižní revizní úřad vypracovával

Karla Fischera (1757–1844), Praha, Národní knihovna ČR 2007. K hebrejské cenzuře dále Ludmila Kubátová: „K cenzuře hebrejských a židovských knih, tisků a rukopisů v Čechách od poloviny 16. století do poloviny 19. století", *Národní knihovna* 14, 2003, č. 1, s. 12–20; Guido Kisch: „Die Zensur jüdischer Bücher in Böhmen. Beiträge zu ihrer Geschichte", *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik* 2, 1930, s. 456–490.

55) Další výjimku představoval i časopis *Kronos*, vydávaný původně v Praze, od sklonku roku 1813 pak v Lipsku, a list *Miscellen der neuesten ausländischen Literatur* od téhož vydavatele Friedricha Alexandera Brana, oba byly až do roku 1817 cenzurovány úředníky kanceláře pražského nejvyššího purkrabího, srov. NA, PG, 1811–1815, kt. 849, sign. 16/99; tamtéž, 1816–1820, kt. 1044, sign. 16/9.

56) Agendu posuzování žadatelů o zakázané tituly popsal Julius Marx: „Vormärzliches Schedenwesen", *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 16, 1963, s. 453–468; odpovídající akta prezidia českého

půlročně rovněž seznamy zahraničních periodik povolených k předplacení. Aby nedocházelo ke zbytečnému rozruchu, přistupovaly rakouské cenzurní úřady spíše zřídka k zákazům jednotlivých čísel časopisů, v případě opakovaného výskytu závadných článků bylo většinou vyčkáváno do konce pololetí, kdy byl titul vyřazen z nabídkového seznamu pro příští rok. Od třicátých let 19. století začaly být v souvislosti s nárůstem zahraniční publicistické aktivity namířené proti rakouskému císařství používány dva nejtvrdší stupně cenzurních postihů pro knihy, *damnatur nec erga schedam*, jenž u zákazu vlastnictví přísně zakázaných knih nepřipouštěl výjimky, a *damnatur et confiscatur*, označující tituly, jejichž exempláře měli rakouští úředníci okamžitě po nalezení zničit.

Až na spisy postižené poslední jmenovanou cenzurní formulí (pro období 1836–1848 se jednalo o 134 knih, v první řadě politických spisů, týkajících se často uherských, polských nebo italských záležitostí anebo komunistického obsahu)[57] přitom rakouský stát už od počátku josefinské éry ctil princip nedotknutelnosti soukromého vlastnictví knih, byť by se jednalo o díla zakázaná. Řídké konfiskace tuzemských titulů, nařizované v případech, kdy zpětně došlo ke změně cenzurního náhledu na již povolené spisy nebo k selhání jednotlivců na nižších úrovních cenzurního aparátu, se proto dotýkaly pouze exemplářů nacházejících se v knihkupectvích či u nakladatele, nikoli výtisků v soukromých knihovnách. V srpnu 1823 tak bylo ze skladu arcibiskupské tiskárny zkonfiskováno 750 exemplářů pátého dílu Hankových *Starobylých skládaní*, obsahujícího báseň *Májový sen* s erotickými motivy; zbylých 250 prodaných výtisků ovšem nebylo dohledáváno, přestože v předchozích měsících odbyt knihy stoupl v důsledku očekávání, že by mohla být brzy z knihkupeckých pultů stažena.[58] Vlastnictví zakázaných knih dále regulovalo opatření, na jehož základě úředníci knižních revizních úřadů prozkoumávali pozůstalosti zemřelých vlastníků knihoven a vyřazovali z nich zakázané tituly. O ty se mohli dědici znovu přihlásit prostřednictvím žádosti, při jejímž schvalování hrál roli – analogicky k žádostem o koupi zakázaných titulů prostřednictvím knihkupecké sítě – původ žadatele, jeho politické názory a vhodnost titulu vzhledem k žadatelovu profesnímu působení. Knihy, o něž se nepřihlásil žádný dědic (většinou se jednalo o tituly z pozůstalostních knihoven po duchovních) nebo které dědicům vydány nebyly, byly po uplynutí přibližně tří let nabídnuty univerzitní knihovně k zařazení do fondů. Exempláře, o něž knihovna zájem neprojevila (například erotika), putovaly do stoupy.

gubernia se nachází v NA, PG, 1821–1825, kt. 1245–1246, sign. 16/41; tamtéž, 1826–1830, kt. 1429–1430, sign. 16/9 a 16/10; tamtéž, 1831–1835, kt. 1634–1636, sign. 16/9; tamtéž, 1836–1840, kt. 1837–1839, sign. 16/9; tamtéž, 1841–1845, kt. 2002–2004, sign. 16/9; tamtéž, kt. 2225, sign. 16/9. Pro výkon cenzury, neodpovídající plně intencím předpisu z roku 1810, je příznačné zdůvodnění, se kterým byla odmítnuta žádost Petera Beera, učitele na židovské hlavní škole v Praze a autora spisů o dějinách pražských Židů, o povolenku na dílo Isaaka Markuse Josta *Geschichte der Israeliten*. Žadatel je prý dobře vzdělanou, politicky nezávadnou osobou, usilující svými literárními počiny o osvícení svého národa. Protože se však jedná o knihu zakázanou stupněm *damnatur*, nemělo by být povolení uděleno, zvláště když není tato kniha pro pokračování Beerova díla o dějinách židovských sekt zcela nezbytná – NA, PG, 1821–1825, kt. 1246, sign. 16/41, č. 4678 ex 1824.

57) Analýzu spisů postižených formulemi *damnatur nec erga schedam* a *damnatur et confiscatur* podal Julius Marx: *Österreichs Kampf gegen die liberalen, radikalen und kommunistischen Schriften 1835–1848 (Beschlagnahme, Schedenverbot, Debitentzug)*, Wien, Hermann Böhlaus Nachf. 1969.

58) F. L. Čelakovský J. V. Kamarýtovi 21. 6. 1823, in F. Bílý (ed.): *Korrespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 1, cit. dílo, s. 186; viz též případová studie Petra Píši „‚Aby bez závady prošlo‘. Strategie Václava Hanky při styku s předbřeznovou cenzurou“, s. 305–316.

Povolenka na odběr časopisu *Hesperus* Žadatelé o zakázané dílo z kategorie *erga schedam* či *damnatur* se museli na knižním revizním úřadě písemně zavázat, že knihu či časopis nepřenechají do vlastnictví jiné osobě ani jí je neposkytnou ke čtení. Často se k tomuto účelu používaly předtištěné formuláře, do kterých se vedle jména a profesní charakteristiky žadatele doplňovalo knihkupectví, které mělo odběr zakázané knihy či časopisu zajistit. Vyobrazena je žádost pražského profesora práv Wenzela Gustava Kopetze o odběr časopisu *Hesperus*, který byl zakázán poté, co jeho vydavatel Christian Carl André přemístil jeho redakci z Prahy do Stuttgartu. V následujících letech pak můžeme sledovat postupný pokles kladně vyřízených žádostí o odběr časopisu.

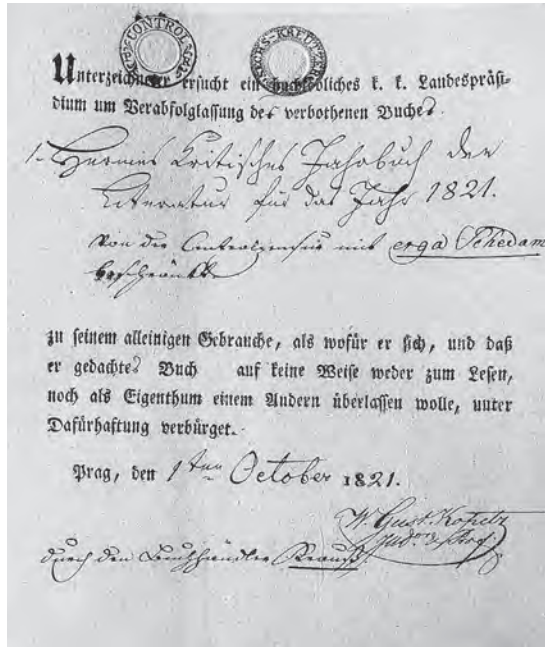
Unterzeichneter ersucht ein hochlöbliches k. k. Landespräsidium um Verabfolglassung des verbothenen Buches

1. Hesperus Kritisches Jahrbuch der Literatur für das Jahr 1821.

Von der Censurbehörde mit erga Schedam belegt.

zu seinem alleinigen Gebrauche, als wofür er sich, und daß er gedachtes Buch auf keine Weise weder zum Lesen, noch als Eigenthum einem Andern überlassen wolle, unter Dafürhaftung verbürget.

Prag, den 1ten October 1821.

W. Gust. Kopetz
Jud. Doc. & Prof.

Von den Buchhändlern Bewandt

Zdroj: NA, PG, 1821–1825, kt. 1245, sign. 16/41, č. 1910 ex 1822.

Pokusy o reformu knihkupecké legislativy připravované na konci dvacátých a ve třicátých letech se nedočkaly realizace, knihtiskařské, knihvazačské, knihkupecké a antikvářské povolání se tak i nadále řídilo řádem z roku 1806. Na jeho základě měly být nové koncese pro výkon těchto povolání udíleny pouze v místech, v nichž měl sídlo krajský úřad, s tím, že počet udílených koncesí neměl být zvyšován.[59] Přísná dikce zákazů kolportáže, vynášených cenzurním předpisem z února 1795 i trestním zákoníkem z roku 1803, svědčí spíše o problémech státního aparátu s regulací této formy distribuce, které v praxi vytvářely pole pro strukturní mezery ve formě distribučních podniků mimo oficiální knihkupecké instituce, jako byla síť venkovských komisionářů Krameriovy České expedice. Regulační mechanismus představoval i monopol státního c. k. školního nakladatelství (*k. k. Schulbücherverlag*) na tisk a prodej učebnic, jenž byl od roku 1807 rozšířen i na texty pro gymnaziální výuku. Právě učebnice tvořily významnou část knižního trhu. Teprve roku 1844 bylo soukromým knihkupcům povoleno prodávat učebnice z c. k. knihoskladu, ovšem pouze s pětiprocentní provizí.[60]

Tvrdou regulaci přístupu ke knihám, nastolenou na přelomu 18. a 19. století, částečně zmírnilo císařské rozhodnutí z 29. listopadu 1810 (specifikované dekretem policejního dvorského úřadu z 26. ledna 1811), na jehož základě bylo v hlavních městech provincií (a během sezony i v lázeňských městech) opět povoleno zřizování soukromých půjčoven knih. Povolení udělovalo prezidium gubernia, a to pod podmínkou složení kauce

59) Srov. rámcová kapitola „1749–1810. V zájmu rozumu a spásy duše“, s. 160–161.
60) Norbert Bachleitner, Franz M. Eybl, Ernst Fischer: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden, Harrassowitz 2000, s. 185, 192.

a každoročního odvodu poplatku. Důraz byl přitom kladen na výběr knižního fondu. Každá půjčovna tak měla povinně obsahovat „dobré“ dějepisné, statistické, přírodovědné, zeměpisné, místopisné a národohospodářské publikace o rakouské monarchii, vybrané spisy o zahraničí, díla předních latinských a řeckých klasiků v originále i překladech, vybraná díla klasiků německých a francouzských, výběr příkladných knih pro mládež a pro dívky, vhodné morální a výchovné spisy pro dospělé; naproti tomu byla zakázána zahraniční zábavná literatura. Pravidelně kontrolované fondy mohly obsahovat pouze knihy kategorií *admittitur* anebo *transeat*. Od poloviny desátých let zároveň začaly být tolerovány venkovské čtenářské spolky, které byly již často budovány na nacionálním principu, jako například česká čtenářská společnost v Radnicích založená Antonínem Jaroslavem Puchmajerem roku 1818. Nadále však přetrvával zákaz zřizovat veřejné čítárny, čtenářské kabinety, v nichž by mohlo dojít k nežádoucímu spolčování čtenářů politických zpráv. V pražské veřejné univerzitní knihovně platil zákaz půjčovat knihy domů (s výjimkou univerzitních profesorů, jejichž absenční výpůjčky však byly od roku 1821 registrovány prezidiem gubernia). Knihy v univerzitní knihovně byly rozděleny do tří kategorií: díla nezávadného obsahu byla v čítárně přístupna komukoli, druhá kategorie knih pouze důvěryhodným osobám, půjčování titulů z třetí kategorie bylo pak přísně zakázáno.[61]

Cenzurní instance rovněž dodržovaly dohled nad agendou povinných výtisků pro knihovny. Poskytovat zdarma exemplář pražské univerzitní bibliotéce bylo nařízeno již guberniálním dekretem z roku 1781, s celorakouskou platností (vždy pro univerzitní či lycejní knihovnu v dané provincii) pak roku 1807 a znovu roku 1815 (opakování zákonných norem zde pravděpodobně svědčí o nedodržování předpisu). Od roku 1808 musel být další povinný výtisk zasílán dvorské knihovně ve Vídni. Vedle toho bylo předpisem z února 1795 nařízeno odevzdávání jiného výtisku na knižním revizním úřadě pro účely úřední kontroly, zda vydání odpovídá cenzurovanému rukopisu a škrtům v něm provedeným; z obdobného důvodu musel být od roku 1805 zasílán další výtisk policejnímu dvorskému úřadu (pro periodika platila tato povinnost již od roku 1802).[62]

Zatímco se posuzování divadelních her určených k tisku institucionálně neodlišovalo od cenzury jiných rukopisů, posuzovali texty divadelních her určených pro inscenaci od roku 1843 úředníci pražského městského hejtmanství, instituce spjaté s výkonem policejní agendy v užším slova smyslu (na Moravě plnilo obdobnou funkci brněnské policejní ředitelství). První cenzurní instanci přitom tvořili divadelní ředitelé, kteří měli výslovně za úkol odstraňovat z textů dramat závadné pasáže, v případě Stavovského divadla představovala další stupeň stavovská divadelní komise. Vedle odstraňování politických narážek byly z textu her eliminovány pasáže pokládané za erotické či vulgární. Přístupnost

61) Zdeněk Šimeček: „Půjčovny knih a čtenářské společnosti v českých zemích a jejich působení do roku 1848“, *Československý časopis historický* 29, 1981, č. 1, s. 63–88; Čeněk Zíbrt (ed.): „Co vyprávěl P. J. Šafařík rodině o svém mládí a životu“, *Časopis Musea Království českého* 83, 1909, s. 233–291, 337–363, zde s. 285; Josef Volf: *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách do roku 1848*, Praha, Obec pražská 1931; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 156–157; A. Wiesner: *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur*, cit. dílo, s. 374–379.

62) Zdeněk Šimeček: „Bibliografie období 1801–1848 a cenzura. (K problematice přípravy národní retrospektivní bibliografie 19. století)“, *Česká bibliografie* 3, 1963, s. 7–41, zde s. 30–34; Josef Volf: „K počátkům zasílání povinných výtisků novin a časopisů vídeňskému policejnímu úřadu (1802)“, *Časopis československých knihovníků* 2, 1923, s. 172–175.

František Ladislav Čelakovský v *Pražských novinách* o ruském carovi Kvůli poslední větě článku v *Pražských novinách* z 26. listopadu 1835, sarkasticky komentující projev ruského cara Mikuláše I. k varšavské deputaci, byl jeho autor F. L. Čelakovský zbaven redaktorského místa i suplentské pozice na univerzitní stolici českého jazyka a literatury. Cenzor novin, prezidiální sekretář Emanuel Hikisch, byl ze svého postu odvolán. Horečné vyšetřování bylo tehdy vyvoláno denunciací ruskému vyslanci ve Vídni, jejímž pravděpodobným původcem byl Václav Hanka.

Klademe tuto řeč památnou, o níž jsme se již v předešlém čísle zmínili, kteroužto měl ruský car k deputovaným varšavským, okřiknuv je jen na začátku, když oni k němu mluviti chtěli. Řeč tu podávají ministeriální noviny francouzské (*Journ. des Déb.*) a též všeobecné německé [tj. *Journal des Débats* a *Augsburger Allgemeine Zeitung*, PP], obdrževše ji cestou docela jinou. „[...] Z dvojího jedno sobě voliti můžete, pánové! jinéhoť vám nezbývá: buďto setrvati v marném snárství svém o samostatném království, anebo pokojně žíti pod mým žezlem jakožto věrní poddaní. Zůstanete-li při těchto snech o stávající pro sebe národnosti, o samostatnosti Polska a všech podobných pošetilých zámyslech, tím větší neštěstí uvalíte na sebe. Já kázal tuto citadelu zříditi a ohlašuji vám, že při nejmenším bouření nad hlavami vašimi dám město rozbořiti, že za čas života mého více z rumu nepovstane. Nemilo mi, že takto k vám mluviti jsem přinucen; nemůžeť mocnáře těšiti, musí-li takto jednati se svými poddanými, avšak pro vaše dobré to činím. Na vás jest, pánové, chcete-li toho docíliti, by předešlé věci přišly v zapomenutí, a toho nejjistěji dosáhnete poslušenstvím ke trůnu mému. [...] Vizte ž sami, že Rusy uprostřed bouří všech, jimiž Evropa se zmítá, uprostřed bludného učení, jímž viklají se společnosti lidské, zůstaly silny a bez pošinutí. Věřte mi, pánové moje, že štěstím jest náležeti k této říši a ochrany její požívati. Buďte pamětlivi toho, co vám nyní bylo řečeno!" Noviny nadřečené strojí širé výklady na tuto řeč; máme však za to, že bez výkladu rozuměti se může, náležejíc do oné spisovny, kde se chovají řeči mívané před čtyřmi sty lety od tatarských chánů k ruským knížatům.

Zdroj: [František Ladislav Čelakovský]: „Rusy", *Pražské noviny* 27, 1835, č. 92, 26. 11., s. 4; edice dokumentů k případu viz František Bílý, Václav Černý (eds.): *Korespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 4, *Dopisy z let 1849–1852*, sv. 1, Praha, Česká akademie věd a umění 1933, s. 216–255.

divadelních představení pro lidové publikum přitom vedla k tomu, že škrty v textech pro divadelní inscenace šly často nad rámec cenzurních zásahů do knižních vydání divadelních her. Policejní úředníci navštěvovali také divadelní zkoušky a dohlíželi na herecké ztvárnění; extempore na jevišti přitom byla zakázána. Teprve roku 1824 byl výkon divadelní cenzury centralizován podobným způsobem jako knižní cenzura a do jednotlivých provincií byly zasílány periodické seznamy her zakázaných ve Vídni.[63]

Zákonný rámec habsburské monarchie zakotvoval v případě tisku či prodeje nepovolené knihy trestní odpovědnost nakladatele, respektive knihkupce. S výjimkou postihů za

63) Přehledově o divadelní cenzuře spolu s příklady jednotlivých zásahů a úprav (ovšem s nedostatečným rozlišením mezi cenzurními úpravami inscenačních předloh a tištěných textů) pojednává Adolf Scherl: „K nejstarším dějinám divadelní cenzury v Čechách", *Divadelní revue* 25, 2014, č. 1, s. 7–18. Srov. dále Hana Zimmerhaklová: „Dvě roviny cenzurní praxe v počátcích Stavovského divadla", *Kuděj* 9, 2007, č. 1/2, s. 32–47; M. Chvojka: *Josef Graf Sedlnitzky*, cit. dílo, s. 198–209; Dušan Uhlíř: „Rakouská cenzura, Grillparzer a král Otakar", in Tomáš Borovský, Libor Jan, Martin Wihoda (eds.): *Ad vitam et honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám*, Brno, Matice moravská 2003, s. 785–796; František Černý: „Tylovy zápasy s cenzurou", in týž: *Monology o Josefu Kajetánu Tylovi*, Praha, Univerzita Karlova 1993, s. 151–161. Cenzuře opery se věnuje Milan Pospíšil: „Österreichische Opernzensur in Prag: Gustave III und La Juive", in Sebastian Werr (ed.): *Eugène Scribe und das europäische Musiktheater*, Berlin, LIT 2007, s. 122–152; týž: „Meyerbeerovi Hugenoti v Praze a rakouská cenzura. K 150. výročí skladatelova úmrtí 2. května 1864", *Divadelní revue* 25, 2014, č. 1, s. 32–44.

vědomý tisk spisu v zahraničí, o němž se zmíníme později, ovšem autor problematického díla neměl být postihován. Případy disciplinačních zásahů vůči literátům většinou souvisely se služebním postavením spisovatele vůči rakouskému státu, katolické církvi nebo s nimi souvisejícími organizacemi. K postihům vůči autorům cenzurně problematických spisů nebo literátům, kteří se dopustili cenzurních přestupků, tak mohlo docházet v případě konkurzů na učitelské, profesorské či knihovnické místo – takto byl negativně ovlivněn kariérní postup Václava Hanky, Františka Ladislava Čelakovského, Georga Norberta Schnabela či Simeona Karla Macháčka.

Přesto v některých případech problematické spisy mohly negativně ovlivnit i cenzurní posuzování dalších děl jejich autorů. Případová studie analyzuje publikační možnosti suspendovaného profesora náboženství na pražské filozofické fakultě Bernarda Bolzana, který byl nucen svá obsáhlejší teologická a filozofická díla psát do šuplíku anebo vydávat v zahraničí, většinou anonymně.[64] V jistém smyslu podobný je případ Františka Matouše Klácela. Třetí díl jeho spisu *Philosophie des Vernünftig-Guten dargestellt zur Nachhülfe für wissenschaftlich sich bildende Jugend* roku 1844 nejenom nebyl povolen cenzurou, ale posloužil rovněž jako záminka pro autorovu suspendaci z profesorské pozice v brněnském filozofickém semináři. Rovněž Klácel se v následujících letech uchýlil k publikaci spisů v zahraničí, a to většinou pod cizím jménem (alonymem).[65]

64) Viz případová studie Petra Píši „‚Žádný nakladatel si na tom netroufá vydělat'. Bernard Bolzano mezi státní, církevní a strukturální cenzurou", s. 317–331.

65) Srov. Zora Dvořáková: *František Matouš Klácel*, Praha, Melantrich 1976, s. 37–43; Miloslav Trapl: *František Matouš Klácel. Život a dílo*, ed. Miloš Trapl, Olomouc, Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 1999, s. 24–29.

> Pod nožem cenzury byl zdar a vývoj novelistiky naší tak dalece nemožný, jak dalece nebylo osvícených a liberálních cenzorů, nad nimiž pak ještě jako vyšší instance Damoklův se vznášel meč policejního řízení. Prvotní patent cenzurní zněl i vzhledem k novelistice naoko dosti liberálně, ale měsíc po měsíci přicházely instrukce a dodatky, jimiž se stal posléze docela iluzorním. Román obzvláště v nich za pária v literatuře byl považován.[66]

Ve svém literárněhistorickém přehledu české prozaické tvorby z roku 1863 nastínil Karel Sabina souvislost mezi cenzurou a pomalým vývojem české krásné literatury v předbřeznovém období, zvláště pak románu. Již jsme ukázali, že cenzurní předpis ze září 1810 zařazoval krásnou literaturu do kategorie spisů, které spadají do oblasti přísné cenzurní kontroly a „škodlivou četbu románů“ uváděl explicitně jako zavrženíhodný jev. Interní předpis pro cenzory z 28. listopadu 1825 konkretizoval dále jednotlivé kategorie „románů a ostatních podobných zábavných knih“, které měly být postiženy zákazem: blouznivé milostné romány, romány o géniích, které údajně narušují měšťanské poměry, romány s duchařskou, rytířskou či loupežnickou tematikou nebo obecně „onen druh knih, které bývají označovány slovem ‚román‘ v opovrženíhodném smyslu“.[67]

Pro popis předbřeznové cenzurní praxe jsme odkázáni jednak na dobové seznamy zakázaných děl určené původně pro vnitřní úřední potřebu,[68] které uvádějí tituly zahraničních knih cenzurovaných stupněm *erga schedam*, *damnatur* či přísnějšími, dále tituly nečetných tuzemských knih, jež byly zákazem postiženy zpětně, a domácích rukopisů nepřipuštěných k tisku (ty tvoří přibližně 15 % zákazů; pod tuto kategorii spadají i díla, jimž nebylo umožněno opětovné vydání). Tyto seznamy obsahují povětšinou údaje o názvu, autorovi, nakladateli, místu a roku vydání knihy, respektive místu zamýšleného vydání rukopisu. Teprve od roku 1822 začaly být do centrálních katalogů soustavněji zaznamenávány zákazy rukopisů vynášené v Praze, ani od tohoto roku však nemůžeme pokládat seznam za zcela úplný.[69] Zavádějící mohou být rovněž pouhé kvantitativní údaje. Cenzurní posouzení se v předbřeznovém Rakousku totiž vztahovalo vždy na konkrétní vydání knihy, nikoli na titul jako takový. Vedle zakázaných knih tak mohly existovat povolené verze, v nichž byly závadné pasáže eliminovány.

66) Karel Sabina: „Novellistika a romanopisectví české doby novější“, *Kritická příloha k Národním listům* 1, 1863/1864, č. 10–12, s. 292–294, 325–330, 358–363, zde s. 358.
67) Cit. dle Norbert Bachleitner: „Die Zensur englischer und französischer Erzählliteratur in Österreich 1815–1848“, in týž (ed.): *Quellen zur Rezeption des englischen und französischen Romans in Deutschland und Österreich im 19. Jahrhundert*, Tübingen, Niemeyer 1990, s. 52–93, zde s. 56.
68) Projekt *Verpönt, Verdrängt – Vergessen?* probíhající na Institut für Europäische und Vergleichende Sprach- und Literaturwissenschaft der Universität Wien zpřístupnil tyto seznamy formou internetové databáze na adrese <http://univie.ac.at/zensur>.
69) Do centrálních seznamů nebyl například zanesen soupis titulů zakázaných v Praze v listopadu 1844, u nějž policejní dvorský úřad přezkoumával, proč byly v Praze cenzurovány spisy v italském jazyce (AVA, PH, sign. 1450 ex 1845).

Vydání románu Waltera Scotta *Woodstock* Vedle francouzského překladu a lipského vydání německého Michaelisova překladu Scottova *Woodstocka*, jež byly v Rakousku zakázány roku 1826, vyšla ve Vídni a ve Štýrském Hradci celkem tři německá vydání tohoto historického románu, která rakouská cenzura k tisku povolila. Všechna tři byla přitom předtím zkrácena o pasáže, které cenzor či vydavatel pokládali za závadné. Srovnání lipského a vídeňského vydání téhož překladu ukazuje, že byly eliminovány promluvy a motivy, které by při líčení anglické revoluce mohly svědčit v neprospěch roajalistické strany, dále líčení snových vizí nebo zjevení duchů. Děj románu tak byl významově zploštěn: vyvážená motivace puritánských a roajalistických postav se výrazně posunula směrem k výrazné převaze ideálů roajalistické strany. Cenzurní čtení tak nebralo v potaz, že inkriminované výroky pronášejí románové postavy a že výstavba děje poskytuje sama o sobě dostatečné indicie k distanci vůči puritánské straně. V duchu osvícenských principů i intencí předpisu z roku 1810 se tedy počítalo s naivním čtenářem, který nedokáže plně rozlišovat mezi empirickou životní realitou a literární fikcí a který je schopen jednání postav bezprostředně napodobovat.

Zdroj: Norbert Bachleitner: „‚...der so nachtheiligen Romanen-Lektüre ein Ende zu machen'. Der historische Roman und die österreichische Zensur im Vormärz am Beispiel von Walter Scott's Woodstock", *Sprachkunst 22*, 1991, s. 35–48.

Seznamy zakázaných titulů neobsahují bližší informaci o motivaci cenzurního zákazu, kterou je možné na základě tohoto pramene pouze odhadovat. Tyto údaje obsahovaly cenzurní lístky, které jsou ovšem zachovány spíše sporadicky,[70] neboť byly spolu s ostatními materiály knižního revizního úřadu po jeho zrušení skartovány. Prakticky v úplnosti je naproti tomu zachován aktový materiál prezidia českého gubernia, pod jehož agendu spadaly především komplikovanější záležitosti. Jako pramen pro výzkum mohou dále sloužit originální rukopisy s původními cenzurními škrty, nacházející se v pozůstalostech autorů, a dobová korespondence.

Přehled zakázané produkce

Z literární produkce v českém jazyce uvádí seznamy zakázaných děl za roky 1810–1848 celkem 377 titulů (knih, rukopisů, článků pro časopisy, v některých případech i souborů drobných děl, jako například písní). Z tohoto počtu sedmnáct zahraničních děl a osm domácích, převážně starších tisků, bylo ohodnoceno stupni *erga schedam* či *damnatur*; zbylé tituly náleží zakázaným rukopisům nebo dílům, jimž bylo odepřeno povolení k novému vydání. V následující analýze přebíráme v případě zamítnutých rukopisů (jež mnohdy nikdy nevyšly a do dnešních dnů se nedochovaly, cenzurní záznam tak často představuje jediný pramen o jejich existenci) původní znění z cenzurního seznamu, upravujeme ovšem jejich pravopisné znění a napravujeme zjevné chyby, které často vznikaly vlivem toho, že úředníci, kteří seznamy přepisovali, nebyli znalí českého jazyka.[71]

70) Analýzu cenzurních lístků zahraniční beletrie z let 1810 a 1811, které se nacházejí v AVA, PH, kt. 344, sign. 97k ex 1811, podal Norbert Bachleitner: „Lesen wie ein Zensor. Zur österreichischen Zensur englischer und französischer Erzählliteratur im Vormärz", in Peter Brockmeier, Gerhard Robert Kaiser (eds.): *Zensur und Selbstzensur in der Literatur*, Würzburg, Königshausen & Neumann 1996, s. 107–125.
71) Diplomatický přepis cenzurních záznamů zachovávající i původní chyby je možné nalézt v již zmiňované databázi *Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher*, <http://univie.ac.at/zensur>.

Nejhojněji zastoupenou skupinu záznamů tvoří náboženská literatura, obsahuje přibližně osm desítek náboženských písní, tři desítky modliteb, čtyři desítky kázání a jiných religiózních textů. Tomuto typu literatury se podrobněji věnuje případová studie.[72] Tituly šesti desítek písní světského obsahu vykazují často typizované názvy kramářské produkce, jako například *Nová píseň pro mládence a panny*, *Nářek mládenců pro svoji milenku*, *Nová píseň k výstraze nevěrných milovníků*, či témata vyhledávaná pro svou atraktivitu jako *Truchlivá píseň o spáchané vraždě Kateřiny Brichta* [sic]. Důvody pro zákaz této kategorie rukopisů ležely často v oblasti ochrany veřejné morálky.

Osm desítek českých zákazů z oblasti českojazyčné krásné literatury sestává z dvanácti děl nesoucích žánrové označení drama či zpěvohra (např. *Božena, původní zpěvohra v pěti jednáních* od Františka Rajmana, zakázaná v lednu 1825), devíti básní nebo básnických sbírek, devíti původních a dvanácti přeložených próz; žánrové zařazení zbylých titulů není zcela zřejmé.

Mezi čtyřmi desítkami titulů odborné a populárně naučné produkce je zastoupeno deset knih a článků z oblasti historie (např. reedice Roykovy *Historie Velikého sněmu kostnického* nebo *Obraz středověku* od Františka Josefa Smetany), šest publikací věnujících se aktuálním společenským událostem (zvláště jazykové otázce), osm školních pomůcek (z toho hned šest učebnic jazyka, jako například *Antonína Mösra objasnění pravidel pravopísemnosti německé v nynější školní knize se nacházejících* či *Cvičení v mluvení jazykem českým i německým* od učitele na klatovské hlavní škole Jana Blahověsta Šmitta) a šest titulů z oblasti medicíny a veterinárního lékařství (*Něco o lékařství aneb Kratičké rozebrání všelikých léčivých způsobů, kterýchž od šedé starobylosti až do časův nynějších k uzdravování neduživých veřejně bylo přijato a povolíno* od Františka Xavera Korába, *Ponaučení o porodní pomoci při domácím dobytku, jeho neduhách a případnostech při a po porodě ze strany matky i mladého* od J. N. Skupina). Tituly dalších děl svědčí o snaze vytěsňovat z veřejného diskurzu pověrečnou tematiku. Zakázáno tak bylo nové vydání spisů *Planetář aneb Vysvětlení nebeských znamení a přirozenosti*, *Stoletý kalendář, to jest důmění hvězdářské* či *Pranostika sedlská neb Knížka o povětří a správě*. V kontextu německojazyčné produkce z českých zemí můžeme zmínit obdobný zákaz spisu *Das entdecke Geheimniß der Zahlenlotterie*. Pozoruhodné je, že za nevědeckou metodu byla cenzurními autoritami patrně považována i vodoléčba po způsobu Vincence Priessnitze, která byla v celorakouském kontextu tématem přibližně pěti desítek zakázaných knih či rukopisů. Jednotlivé zákazy se týkaly i pojednání o lázeňských pramenech, jako například spisu *Theoretische Würdigung der neu entdeckten Mineralquelle zu Bochotin* [sic, Lochotin] *bei Pilsen*.

Seznamy zakázaných knih a rukopisů neumožňují plošně identifikovat produkci v němčině nebo jiných jazycích pocházející z českých zemí. Pomocí údajů o místech zamýšlených vydání se podařilo registrovat celkem 173 německých, čtyři latinské, jeden polský a jeden francouzský titul (přehled české literatury od Karla Aloise Vinařického pro *Almanach de Carlsbad* vydávaný Jeanem de Carrem), vesměs rukopisy nebo reedice vydaných děl; tento seznam však zdaleka není úplný. Světské a náboženské písně, které v rámci českojazyčných zákazů dominují, jsou zde zastoupeny pouze v řádu jednotek,

72) Viz případová studie Hedviky Kuchařové „Náboženská literatura předbřeznového období pod drobnohledem. Cenzurní protokoly Hieronyma Josepha Zeidlera“, s. 289–303.

skupina modliteb a dalších náboženských textů čítá dvě desítky zákazů. Mezi nebeletristickou produkcí dominují téměř tři desítky zákazů aktuálních textů z oblastí politiky, práva a ekonomie, například v podobě článků do pražských či brněnských časopisů *Hesperus*, *Ökonomische Neuigkeiten* a *Geist der Zeit*. Ze dvou desítek naukových textů tvoří spíše menšinu ty, které se orientují na lidové čtenáře. Necelou desítku učebnic doplňuje šest popisů měst, jako např. *Beschreibung der k. Kreisstadt Leitmeritz, wie sie war und jetzt ist* St. W. Blumentritta či *Brünner Wegweiser für Geschäfts und Handelsleute und Reisende überhaupt* K. F. Heickera. Mezi šesti desítkami beletristických titulů převažují spisy humoristického charakteru s ne vždy zcela zřejmou žánrovou příslušností, jako *Bocksprünge, oder Possen über Possen, Schwänke, Schnurren, Anekdoten und lustige Einfälle, aus der hinterlassenen Handschrift des Küsters von Quarlequitsch*. K této skupině můžeme zařadit i zakázaný pokus o založení časopisu *Der Hanswurst oder das Journal zum Todtlachen* nebo příspěvky do časopisu *Erinnerungen an merkwürdige Gegenstände und Begebenheiten* (např. *Was wir bringen. Ein scherz- und ernsthaftes Prognostikon an unser Publicum* nebo *Anecdoten* od F. P. Beckera). Jednoznačně je možné žánrově identifikovat pouze dvanáct děl krásné prózy, dvě dramata a jednu příležitostnou báseň.

Co se týče literatury nepocházející z území habsburské monarchie, potvrzují seznamy zakázaných spisů, že krásná literatura dosud nepředstavovala autonomní pole, které by bylo oproštěno od cenzurních zásahů. V originále, překladu nebo adaptaci se tak na seznamech nachází na šest desítek vydání děl Waltera Scotta, šest desítek vydání knih George Gordona Byrona, devět děl Stendhala, na osm desítek vydání děl Eugèna Suea, pět desítek titulů Balzacových a stejný počet Dumasových knih, čtyři desítky knih Victora Huga a stejně tak i knih George Sandové, četná vydání děl Ludwiga Tiecka, Heinricha Zschokkeho, Heinricha Heina, Heinricha von Kleista, Jeana Paula nebo Novalise. Cenzurní pozornost, jaká byla v námi sledovaném období věnována beletrii, vynikne i z následujícího srovnání: zatímco v rakouských seznamech prohibit z let 1815–1848 se vyskytuje celkem 198 anglických, francouzských a německých vydání děl anglické výpravné prózy a 1 044 francouzských či německých vydání beletrie francouzské, za srovnatelně dlouhé období let 1863–1895 máme registrováno jen sedm zákazů francouzských románů.[73]

Spíše sporadicky dochované cenzurní posudky zahraniční beletrie ukazují, že důvody pro zákaz představovalo například negativní znázornění duchovních, výtky vůči jednání příslušníků habsburské dynastie (včetně postav historických románů odehrávajících se ve středověku) či tematizace sebevraždy; zákazy jsou zároveň často zdůvodňovány nízkou estetickou hodnotou literárního díla nebo jeho jazykovými nedostatky.[74]

Romantické motivy v populární i umělecké literatuře

Po tomto stručném přehledu je možné objasnit některé žánrové a tematické preference cenzury blíže. V rámci beletristických děl tvoří početnější skupinu přibližně dvě desítky českých a dvě desítky německých titulů, které svými názvy či žánrovým zařazením v podtitulu odkazují do oblasti romantické a sentimentální prózy s rytířskou, duchařskou nebo exotickou tematikou, postihované v souladu s cenzurními předpisy z roku 1810 a 1825

73) N. Bachleitner: „Die Zensur englischer und französischer Erzählliteratur in Österreich“, cit. dílo.
74) N. Bachleitner: „Lesen wie ein Zensor“, cit. dílo.

Erotická travestie a její distribuce Erotickou travestii populární písně *Pepíku, Pepíku*, vytištěné s cenzurním povolením pražským Jeřábkovým knihkupectvím, odhalila pražská policie v květnu 1827. Následné vyšetřování nás nechává nahlédnout do problematiky produkce a distribuce kramářských písní s obscénní tematikou. Policejní komisaři vypátrali podomní obchodnici Barbaru Krátkou zvanou Podskalská, jež se doznala, že si opatřila text vulgárních slok této písně zpívaných venkovskými tkalci a harfeníky a prostřednictvím svého syna napsala dopis do tiskárny v Čáslavi, o níž jí bylo známo, že je schopna zájemcům vytisknout dodané texty bez cenzurního povolení. Po zaplacení devíti zlatých vídeňské měny obdržela za osm dní rys (480 listů) vytištěných písní, které distribuovala jednotlivým kramářkám, jež je dále prodávaly po pražských hostincích a tržnicích po dvou krejcarech (1 zlatý = 60 krejcarů, cena snídaně v pražské kavárně se pohybovala mezi pěti a dvaceti krejcary). Policejní prohlídka u čáslavské knihtiskařky Reinhardtové odhalila tiskařskou formu shodující se s typy použitými při necenzurované písni, na základě čehož byla majitelka tiskárny odsouzena k pokutě 250 zlatých, tedy částce ležící na spodním okraji sazby vymezené trestním zákoníkem.

Informace o tom, že iniciátorka tisku a prodeje písní nebyla sama gramotná a musela si nechat vést korespondenci svým synem, je možná překvapivá, odpovídá ale jinému případu, kdy byl roku 1826 na česko-saské hranici v Krušných horách zadržen jistý Karl Friedrich Sättler, vojenský vysloužilec pašující do Rakouska duchařské brožury *Die Gespensterleiche oder der Schein trügt. Eine wahre Begebenheit*. Také Sättler, který se podle údajů ve svém cestovním pase živil prodejem knih po saských jarmarcích, byl analfabet.

Nowé pjsně
Mládencům a Pannám
pro obweselenj myslé wydaná.

Pepjku, Pepjku, ty gsy ꝛc.

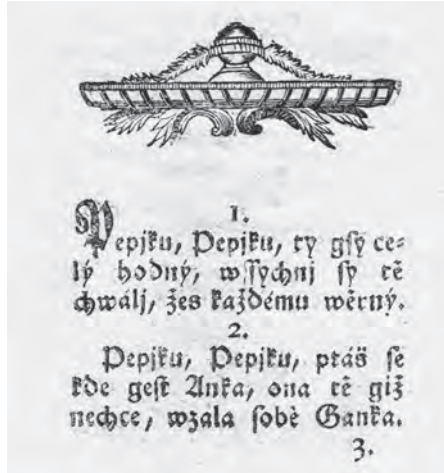
1.
Pepjku, Pepjku, ty gsy celý hodný, wssychnj sy tě chwálj, žes každému wěrný.
2.
Pepjku, Pepjku, ptáš se kde gest Anka, ona tě giž nechce, wzala sobě Ganka.
3.
Pepjku, Pepjku, Barusska nařjká, co paks gj vdělal, má bolenj břicha.
4.
Pepjku, Pepjku, Cecylka tě klege, že gsy gi nafaukal, wčerá do prdele.
5.
Pepjku, Pepjku, Dorotka giž pláče, že gj giž děťátko, na kolibce kwače.
6.
Pepjku, Pepjku, Ewička sy

Zdroj: NA, PG, 1826–1830, kt. 1434, sign. 16/47; srov. dále tamtéž, sign. 16/41; s chybným uvedením datace otištěno též in Jiří Hrubý [= Miloslav Novotný]: *Erotika českého obrození 1780–1850*, Praha, Z. Nožička 1928, s. 53–56; Karel Jaroslav Obrátil: *Kryptadia. Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu*, díl 1, Praha – Litomyšl, Paseka 1999, s. 397–398; Jiří Traxler (ed.): *Písně krátké Jana Jeníka z Bratřic*, díl 1, Praha, Etnologický ústav 1999, s. 544–545.

(např. *Kamenný pes na Minikradi. Rytířská povídka z prvočasu*, *Historie o hraběti Jindřichovi a šťastném synu jeho* či *Reynold Dívosyn, vysvoboditel třech prodaných sester*). Podobnými kritérii mohly být hodnoceny i látky pohádek a pověstí – z roku 1840 pochází zákaz titulu *Pták Hamolet, pták Noh a liška Zrzek anebo Kouzedlnický ostrov* od jihlavského nakladatele Johanna Rippla (zakázáno v české i německé verzi), díla *Běh s čertem o základ*, *o čemž se povídá v jistém místě v Čechách* a povídky *Zlatý strom, ztracená voda a zaklená Nora*. O postupné proměně cenzurní optiky mohou vypovídat údaje o zákazu nového vydání starších spisů, příkladem může být text *Bílá paní v Jindřichovém Hradci. Vypravování z 15. století*, jenž byl podle záznamu cenzurního zákazu z roku 1832 vydán poprvé v Praze roku 1798.

Produkce populárních prozaických i písňových textů, jež často ležela na hraně cenzurně povoleného, se soustředila především do mimopražských nakladatelství a tiskáren, které mohly využívat slabšího úředního dohledu. Prominentním příkladem takového chování může být nakladatelství a tiskárna Aloise Josefa Landfrase v Jindřichově Hradci, tedy městě ležícím mimo sídlo krajského úřadu (v takových místech neměly být na základě patentu z roku 1806 povolovány nové knihtiskařské podniky). S Landfrasovým nakladatelstvím, orientujícím se jednak na české prostředí, jednak na tisk drobných útvarů určených pro vídeňský trh a opakovaně vyšetřovaným kvůli porušení cenzurních předpisů,[75] byl spojen například Jan Josef Charvát, autor spisu *Kubíček z Buchenšteina. Kratochvilná povídka* (pravděpodobně adaptace díla Christiana Heinricha Spieße) zakázaného roku 1844 i titulů *Karolína aneb Láska, stav neštěstí* a *Štěpnička*, nepovolených roku 1822, dále František Bohumil Tomsa, autor neschválené adaptace textu Franze Hoffmanna pod názvem *Vilím Tell. Historická povídka pro milou mládež* (zákaz 1847, knižně vyšlo 1850), Josef Procházka Devítský, autor adaptace Karla Gustava Nieritze s názvem *Obrovská bota* (zákaz 1845), a především Václav Rodomil Kramerius, jehož jméno je spojeno s celkem osmnácti českými a německými záznamy v seznamech zakázaných rukopisů, mimo jiné s tituly *Beschreibung der Gefangennehmung und Bestrafung des berüchtigten Räuberhauptmanns Milfait Fenko zu Vesprim* (1837), *Kratochvilná kronika o sedmi mudrcích* (1840), *Jenovéfa. Historické vypsání hraběnky z Brabantu* (1841) či *Gräfin Perchta von Rosenberg, oder Die weiße Frau von Neuhaus. Eine Sage der Vorzeit* (1843). Některé ze zakázaných Krameriových textů vyšly po zrušení předběžné cenzury roku 1848; trojice děl neschválených roku 1827 pod souhrnným názvem *Narcisky pro krasotníky vlastenské* byla v Landfrasově nakladatelství vydána již roku 1830 (jedná se o díla *Dvořský blázen anebo Jediná nešťastná náhoda*, označené v cenzurních seznamech jako adaptace dle Ho[u]walda, *Bitva u Malplaketu aneb Mnohdy z největšího neštěstí také stálá blaženost pojde* a *Umrlčí ruka anebo Zlé domnění častěji klame*). Německý rukopis *Die Schlacht bei Malplaquet oder: Oft entsteht aus dem größten Unglück auch dauerhafte Glückseligkeit* byl ovšem roku 1844 opět zakázán pražskou cenzurou.[76] V této skutečnosti nemusíme spatřovat proměnu cenzurní normy, jako spíše její neostrost – ostatně množství dalších Krameriových knížek lidového čtení z žánru rytířských a duchařských povídek či fantaskních pohádek bylo s povolením předbřeznové cenzury vydáno.

75) Srov. infobox „Tajné prostory u knihtiskařů a knihkupců“, s. 277.
76) Seznam Krameriovy produkce podává nejpodrobněji „Soupis Krameriových knížek lidového čtení“, in Václav Rodomil Kramerius: *Knížky lidového čtení*, eds. Ondřej Hausenblas, Jaroslava Janáčková, Lenka Kusáková, Praha, Odeon 1988, s. 317–320.

Nemalou část českojazyčné prozaické a dramatické produkce představovaly v období první poloviny 19. století překlady nebo volnější adaptace dobových populárních sentimentálních autorů, zvláště z německého jazykového prostředí. Cizojazyčné předlohy používali jak autoři knížek lidového čtení, tak autoři, kteří se obraceli na lidového čtenáře s cílem vychovat jej a zprostředkovávat mu pomocí textů nové hodnoty, přičemž součástí této snahy byla i agitace ve prospěch jazykově definovaného národního hnutí. Pokud se původní texty, pocházející často z protestantských částí Německa, mohly stávat objektem cenzurních zákazů, platilo to pak i pro jejich překlady a adaptace do češtiny. Příkladem mohou být díla literárně plodného a mezi čtenáři populárního švýcarského prozaika a dramatika Heinricha Zschokkeho, autora sentimentálních duchařských a rytířských příběhů, osvícenských moralistních povídek i liberálně orientovaných spisů vztahujících se k dějinám a současnosti Švýcarska, který byl v rakouských cenzurních seznamech zastoupen devíti desítkami titulů. Český převod jeho povídky *Pěkná uhlířka aneb Ctnost jest všude milovaná a nikde zavržená* nezískal hned třikrát povolení k tisku (v letech 1829, 1839 a 1840, vyjít ovšem mohl v letech 1811 a 1847); roku 1824 nebyla k tisku povolena reedice Hýblova překladu *Abelíno, veliký zbojník. Smutná hra v pěti jednáních* a roku 1836 překlad povídky *Mrtvý host* z pera Františka Břetislava Trojana pro časopis *Erinnerungen* (přičemž následujícího roku byla, patrně po provedení úprav, povolena knižní verze). Příznačné je, že jak překlad Zschokkeho textu *Psaní z Islandu. Vojenské nehody pokojného. Kratochvilné čtení* od Václava Filípka, tak jeho soudobá časopisecká recenze se důsledně vyhýbaly uvádění jména autora původního textu.[77]

Texty představitelů subjektivního romantismu[78] motivicky čerpaly z prvků cenzurně marginalizované triviální romantiky, tematizovaly iracionalitu nebo motivy sebevraždy. Zároveň se programově vztahovaly k německým či polským autorům, jejichž politické postoje kolidovaly s ideologií předbřeznového Rakouska. Báseň Karla Sabiny *Ku vzdáleným*, oslavující soudobé evropské básníky, obdržela sice povolení předběžné cenzury a vyšla v časopise *Květy*, zpětně však byla zabavena pražským městským hejtmanstvím, přičemž příslušný list musel být přetištěn s upraveným zněním, ve kterém musel jméno představitele Mladého Německa Heinricha Heina vystřídat francouzský romantický básník Alphonse de Lamartine a jméno revolučního písničkáře Pierra-Jeana de Bérangera musel nahradit dramatik Casimir Delavigne.[79] Autor básně byl policejně vyšetřován, stejně jako již předešlého roku pro povídku *Obrazy a květy snů* (*Květy* 1835), v níž použil výraz Mladá Čechie, odkazující k Mladému Německu i politickému hnutí Mladá Itálie.[80] Počátkem roku 1836 byl zakázán román Karla Hynka Máchy *Cikáni*, v únoru 1840 Sabinovy *Smíšené básně*, podané do cenzury pod pozměněným jménem Karel Sabinský, jejich přepracované

77) Srov. L. Kusáková: *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk*, cit. dílo, s. 347.

78) Nejnověji se definici tohoto typu romantické konstelace věnoval Dalibor Tureček: „Synopticko-pulzační model českého literárního romantična“, in týž (ed.): *České literární romantično. Synopticko-pulzační model kulturního jevu*, Brno, Host 2012, s. 92–142, zde s. 126–132.

79) V původní verzi „I vám za Rýnem pozdravení sluje, / Kde **Victor Hugo** praporec vynáší, / Kde **Heine** na bratry své si stěžuje, / A **Béranger** nad národem se vznáší!“, v přetištěné verzi po konfiskaci „I vám za Rýnem pozdravení sluje, / Kde **Victor Hugo** praporec vynáší, / Kde **Lamartine** na věk zpustlý žaluje, / A **Délavigne** nad národem se vznáší!“. Karel Sabinský [= Karel Sabina]: „Ku vzdáleným“, *Květy* 3, 1836, č. 3, s. 17.

80) [Karel Sabina?]: „Bývalá censura“, *Svoboda* 3, 1869, č. 3–4, s. 75–78, 115–118, zde s. 117; Karel Kazbunda: *Sabina. Neuzavřený případ policejního konfidenta*, ed. Martin Kučera, Praha, Karolinum 2006, s. 32–35.

vydání – už pod autorovým plným jménem a s názvem *Básně* – mohlo vyjít roku 1841. Cenzurní obtíže byly patrně jednou z příčin, proč nevyšlo souborné vydání básní Václava Bolemíra Nebeského, avizované roku 1841.[81] Vyjádření cenzorů k romantickým spisům mohlo být ovlivněno estetickým odsudkem nového uměleckého stylu z jejich strany. Výrok pražského beletristického cenzora P. J. Šafaříka týkající se posmrtné publikace spisů Karla Hynka Máchy tuto domněnku může dobře ilustrovat (byť neúspěch vydávání nakonec zavinil patrně nezájem publika, nikoli cenzurní problémy):

> Blýskavých bublin a cinkání a břinkání až hrůza mnoho: Villani, Mácha, tj. posthuma (v cenzuře), atd. atd. atd. – celé to haldy básní. Tyto básně na mne tak působí, jak pražské kolovrátky čili verkle, jež od rána do večera slyším (jakož ty básně z povinnosti čísti musím) – mohl by mne jimi ze světa vyhnati.[82]

Historická témata v krásné i vědecké literatuře

V případě beletristického i vědeckého zpracování historických látek akcentovalo cenzurní čtení možnost aktualizace tématu a jeho potenciální závadnost z náboženského, politického či sociálního hlediska. Z tohoto důvodu byla jako problematická vnímána především zpracování husitských válek a českého stavovského povstání, byť byla ještě během koaličních válek husitská tematika využívána v zájmu rakouské propagandy. Obě periody se ovšem zároveň stávaly klíčovými prvky historického vědomí českého národního hnutí. Kolizi mezi zájmy národního hnutí a cenzurními hledisky můžeme vyčíst například z pamětí Václava Vladivoje Tomka:

> Mezi jiným jsem toho času [tj. roku 1837, PP] spisoval delší článek pro *Květy*, který měl obsahovati přehled příběhů války husitské. Dne 12. listopadu jsem jej odevzdal panu Jaroslavovi Pospíšilovi. Práce ta však propadla u cenzury, ačkoliv byl cenzorem následkem úmrtí P. Zimmermanna od nedávna pan Šafařík. Na mé otázání, proč, krčil rameny a pravil, že jsou takové jeho instrukcí.[83]

Báseň Františka Šíra *Bitva na Žižkově u Prahy* (1817), volná adaptace básně *Lützow's wilde verwegene Jagd* z pera Theodora Körnera, nemohla být tištěna a byla šířena pouze formou rukopisných opisů; vydána mohla být až ve chvíli, kdy Šír v úpravě pro almanach *Dennice aneb Novoročenka na r. 1825* postavu Žižky nahradil Jaroslavem ze Šternberka, údajným vítězem nad Tatary v bitvě u Olomouce.[84] Slovo „husita" bylo odstraňováno i z návrhu deklinační pomůcky pro žáky triviálních škol.[85]

81) V dopise Janu Krouskému b. d. [po 26. 6. 1842] psal Nebeský: „Moje básně nemůžou vyjít, poněvadž a jelikož mi cenzura mnoho vymazala." V dalších letech Nebeský na vydání sbírky marně hledal nakladatele. Srov. in Josef Vítězslav Šimák (ed.): *Dopisování Jana Krouského a jeho přátel (1840–76)*, Praha, Československá akademie zemědělská 1932, s. 50; Josef Hanuš: *Život a spisy Václava Bolemíra Nebeského*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1896, s. 49–53.
82) P. J. Šafařík F. M. Klácelovi 9. 11. 1843, cit. dle Oldřich Králík: „Mácha na posmrtné censuře", *Časopis Matice moravské* 67, 1947, s. 78–116, zde s. 95–96.
83) Václav Vladivoj Tomek: *Paměti z mého života*, sv. 1, Praha, František Řivnáč 1904, s. 109.
84) Antonín Truhlář: „Josef Chmela. Pokus životopisný", *Časopis Musea Království českého* 56, 1882, s. 3–25, 185–201, 353–363, zde na s. 194 otištěna druhá strofa básně v původním a pozměněném znění.
85) NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 2919 ex 1823.

Odmítána byla odlišná interpretace událostí třicetileté války, jež mohla vrhat špatné světlo na habsburský panovnický rod. Z toho důvodu nebyl roku 1822 k tisku připuštěn rukopis práce Johanna svobodného pána von Stentzsche *Leben und Thaten des Wenzel Albrecht Eusebius von Waldstein. Herzog von Friedland*, pokoušející se o rehabilitaci Albrechta z Valdštejna;[86] ze stejného důvodu byla o osm let později zakázána (*erga schedam*) berlínská edice Friedricha Förstera *Albrechts von Wallenstein, des Herzogs von Friedland und Mecklenburg ungedruckte, eigenhändige vertrauliche Briefe und amtliche Schreiben aus den Jahren 1627 bis 1634*.[87] Z cenzurních důvodů nevyšlo ani prozaické zpracování dějů okolo bitvy na Bílé hoře z pera píseckého gymnaziálního prefekta Josepha Schöna, zamýšlené u příležitosti dvousetletého výročí této události. Autor se rozhodl látku přepracovat do podoby série dvou dramat, „protože mnoho nepříjemně znějícího pak nebude připisováno autorovi, ale promlouvajícím postavám".[88] Strategii pro příznivé cenzurní vyjádření představovalo rozhodnutí, že výtěžek z prvního dílu zamýšlené série, nazvaného *Katharina von Wartenberg* (1821), věnuje autor ve prospěch českolipských a mosteckých pohořelých. Avšak vzhledem k tomu, že dílo nebylo propagováno pomocí guberniálních úřadů, jak bylo u podobných dobročinných vydání běžné, utrpěl Schön finanční ztrátu a od sepsání druhého dílu ustoupil.

Román Karla Sabiny, týkající se života pozdějšího husitského vojevůdce, byl z cenzurních důvodů přepracován údajně pětkrát. Původní německá verze s názvem *Johann Žižka von Trocnow u. vom Kelch, Anführer der Taboriten, historisch-romantisches Gemälde* byla (podobně jako vědecké spisy z oboru historie) posuzována nejen pražským cenzorem Šafaříkem, ale i policejním dvorským úřadem ve Vídni. V srpnu 1842 pak byla zamítnuta z toho důvodu, že k cenzurnímu posouzení nebylo dosud předloženo celé dílo, přičemž vídeňské stanovisko upozorňovalo na politickou závažnost historického zpracování období náboženských nepokojů. Další úpravy svědčí o snaze odstraňovat kontroverzní témata přinejmenším z názvu: v září 1842 tak byl rukopis nazván *Žischka, ein romantisches Gemälde*, roku 1844 nakonec vyšel jako cyklus povídek pod neutrálním názvem *Obrazy ze 14. a 15. věku*, přičemž vydávání zůstalo – snad opět z cenzurních důvodů – po vytištění čtyř dílů ze zamýšlených šesti nedokončeno.[89]

Politická a náboženská hlediska však nehrála roli pouze u historické beletrie, nýbrž i u odborné literatury nebo u výtvarných znázornění postav z husitského období. Zakázány byly například litografické portréty husitských vůdců určené pro časopis *Dobroslav* (1821) či fresková výzdoba sálu pražského Belvederu znázorňující bitvu u Lipan a další okamžiky husitských dějin. Albert Jäger, profesor dějin na vídeňské univerzitě, v posudku tohoto

86) NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 4973 ex 1822, 119 ex 1823; srov. Josef Volf: „Zákaz Stentzschova Valdštýna", *Čas* 28, 1914, č. 34, Hlídka Času 9, s. 6.
87) NA, PG, 1826–1830, kt. 1431, sign. 16/14, č. 146 ex 1830.
88) „[…] weil da manches unangenehm Klingende nicht dem Auktor, sondern den redenden Personen zugerechnet wird." Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), Václav Hanka, Joseph Schön Václavu Hankovi 6. 9. 1823.
89) NA, PG, 1841–1845, sign. 16/13, č. 4907 a 5300 ex 1842; K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 51–53. Miroslava Tučková: „Nově objevené dílo Karla Sabiny", *Slovesná věda* 4, 1951, s. 67–70, a Michal Charypar: *Karel Sabina: „epigon" a tvůrce*, Praha, Academia 2010, s. 121, se domnívají, že čtvrtý díl série, *Číšník*, který je dnes znám z jediného neúplného exempláře, byl po vytištění zkonfiskován cenzurou. Tuto domněnku se však nepodařilo doložit archivními prameny úřední povahy.

***Böhmische Dörfer* Daniela Uffo Horna** Problematika možné aktualizace historické látky se týkala i posouzení povídkové sbírky *Böhmische Dörfer* českoněmeckého literáta Daniela Uffo Horna, která vyšla bez povolení rakouské předběžné cenzury v Lipsku roku 1847. Vídeňský cenzor Johann Gabriel Seidl, sám známý básník, který byl pověřen následnou cenzurou vydané knihy, upozorňoval zvláště na povídku *Der Bauernesel*, pojednávající o rolnickém povstání na Hornově rodném Trutnovsku roku 1775, a povídku *Der Paschhampel*. Akceptoval, že v rámci logiky děje mohou postavy z lidových vrstev pronášet kritická slova na adresu kněží, panských úředníků či celní stráže, za nepřijatelné však považoval, pokud se s takovými postoji ztotožňoval vypravěč nebo pokud děj umožňoval aktualizaci do současnosti. Upozorňoval dále na příliš hrubé výrazy, překračující hranici populárního a blížící se až lascivnímu. Přesto pokládal knihu za méně závadnou, podle něj totiž necílila na lidového čtenáře, ale naopak předváděla svět lidových vrstev vzdělanějšímu publiku, z toho důvodu doporučoval mírnější cenzurní omezení stupněm *transeat*. Na policejním dvorském úřadě však byl cenzorův návrh především z obavy před aktualizací vyprávění o rolnických nepokojích zpřísněn na zákaz *erga schedam*. Nařízené vyšetřování autora kvůli zahraničnímu tisku bez cenzurního povolení přerušil příchod revoluce v březnu 1848.

Zdroj: Julius Marx: „Uffo Daniel Horn. Beiträge zu seiner Biographie", in Karl Lechner (ed.): *Festschrift zum 70. Geburtstag von Adalbert Klaar und Herbert Mitscha-Märheim*, Wien, Verein für Landeskunde von Niederösterreich und Wien 1970 (*Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, Neue Folge, 38), s. 352–358, zde i přetisk cenzurního lístku; NA, PG, 1846–1849, kt. 2231, sign. 16/94.

projektu označil husitství za počátek dvousetletého revolučního ruchu v Čechách, který vyústil ve svržení habsburské dynastie roku 1619. Do připravovaného slovanského panteonu u Liběchova, financovaného vlasteneckým mecenášem a majitelem zdejšího panství Antonínem Veithem, nepovolila státní kancelář roku 1843 umístit sochy Žižky a Husa mezi portréty českých velikánů; roku 1834 nebyla povolena sbírka na zřízení Husova a Jeronýmova pomníku v Kostnici.[90]

Do zdlouhavého konfliktu s cenzurou se ve třicátých a čtyřicátých letech dostal František Palacký při vydávání svých *Geschichte von Böhmen*, ke kterým se vyjadřovali jak teologický cenzor policejního dvorského úřadu z hlediska znázornění církevních dějin, tak státní kancelář z politického ohledu. Vůči prvnímu dílu pojednávajícímu o dějinách do konce 12. století vznesly obě cenzurní instance pouze dílčí připomínky, které vedly ke zmírňování formulací o poměrech v raně středověké církvi a k odstraňování náznaků demokratické představy o svrchovanosti lidu v knížecích Čechách. Rovněž cenzura druhého dílu týkajícího se dějin třináctého a čtrnáctého století proběhla prakticky bez problémů. Naproti tomu v případě prvního svazku třetího dílu mířily cenzurní připomínky proti celkové koncepci Palackého výkladu vlády Václava IV. a působení Jana Husa. Vídeňský cenzor pro teologickou literaturu, profesor starozákonní teologie Josef Scheiner, sice uznával, že Palacký jako protestant nemůže psát z pozice katolické věrouky, podotýkal ovšem, že se jedná o oficiální historiografické dílo určené převážně pro katolické čtenáře,

90) AVA, PH, kt. 1582, sign. H 82 ex 1844; Karel Kazbunda: „Karel Havlíček a c. k. úřady v době předbřeznové", *Český časopis historický* 32, 1926, č. 1–3, s. 33–61, 299–334, 542–569, zde s. 60; NA, PGT, 1819–1848, kt. 13, sign. H 57; srov. též Taťána Petrasová: „Mystifikace nebo vážná hra. Liběchovský Slavín", in Martin Hrdina, Kateřina Piorecká (eds.): *Historické fikce a mystifikace v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 33. ročníku sympozia k problematice 19. století. Plzeň, 21.–23. února 2013*, Praha, Academia 2014, s. 157–165.

a zásadně proto odmítal jakékoli historické argumenty, které by relativizovaly odsouzení Jana Husa jako kacíře. Polemizoval dále s Palackého úvodní úvahou o tom, že se v Čechách na počátku 15. století poprvé projevil střet katolictví a protestantství, protože by podle něj u čtenářů mohla vést k náboženské vlažnosti a lhostejnosti. Státní kancelář pak sice připojila další připomínky týkající se interpretace odchodu Němců z pražské univerzity, kde se prý projevil přílišný sklon autora k „čechismu" na úkor německého elementu, se Scheinerovým návrhem na úplný zákaz Palackého díla se však neztotožnila.

Palacký vyhověl značné části cenzorových připomínek, rozhodně se však ohradil proti stanovisku, že katolické pojetí nevyhnutelně vyžaduje odsoudit předem a bezpodmínečně všechny Husovy činy a záměry a potlačovat příznivé argumenty pro jeho osobu, i když jsou historicky spolehlivé. Argumentoval dále, že příslušné kapitoly svého díla četl ještě před jejich odevzdáním do cenzury svým pražským katolickým přátelům s prosbou, aby ho upozornili na místa, která by u zbožných katolíků mohla vyvolávat nevoli. Tón odvolání vůči cenzurnímu verdiktu vysloužil Palackému formální výtku, příslušný díl však mohl být po dílčích cenzurních škrtech roku 1845 vydán. Jinak tomu bylo u Palackého spisu *Předchůdcové husitství v Čechách*, který byl na základě argumentů pražské arcibiskupské konzistoře i vídeňské teologické cenzury koncem roku 1844 fakticky zamítnut.

V případě *Dějin* i dalších textů, o jejichž vydání Palacký usiloval z pozice sekretáře Královské české společnosti nauk, měl historik oproti svým současníkům výhodu díky příznivým osobním stykům se špičkami guberniální i státní správy. V Palackého prospěch tak intervenoval mimo jiné státní ministr a někdejší nejvyšší purkrabí pražský hrabě František Antonín Kolovrat-Libštejnský, který varoval před následky eventuálního úplného zákazu Palackého díla. V opačné situaci se Palacký ocitl později, v padesátých letech, kdy byl sice vytěsněn ze společenského života a žil pod neustálým policejním dohledem, avšak respekt před jeho vědeckou autoritou nakonec uchránil jeho dílo před cenzurními zásahy.[91]

Náboženská témata

Cenzurní aktivity v rámci témat vztahujících se k náboženství se týkaly jednak ochrany důstojnosti katolické církve coby jednoho z hlavních pilířů předbřeznového státu, jednak očisty katolické věrouky, a to od vlivů racionalistické filozofie i od pozůstatků přepjaté barokní citovosti.[92] Cenzurní úpravy vedly například k eliminaci postav duchovních z her určených pro rakouská jeviště, aby výroky jimi pronášené nemohly být vnímány jako znevažování duchovního stavu.[93] K tisku nebyla dále roku 1841 povolena korespondence kně-

91) Jiří Kořalka: *František Palacký (1798–1876). Životopis*, Praha, Argo 1998, s. 164–165, 191–192, 201–202, 213–216, 219, 221–228, 324; Jiří Štaif: *František Palacký. Život, dílo, mýtus*, Praha, Vyšehrad 2009, s. 122–129; Karel Köpl: „Palacký und die Censur", in *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*, Praha, Matice česká 1898, s. 646–688; Josef Volf: „Palackého dějiny a censura", *Časopis Musea Království českého* 87, 1913, s. 157–158.

92) Srov. např. NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 3743, 6060 ex 1825 ohledně cenzurního řízení o českém překladu knihy Johanna Hübnera *Geistlicher Schatz des Königreichs Böhmen*, která popisovala svatovítský chrám a kapitulu. Cenzor Zeidler se vyslovil proti povolení překladu knihy, původně vydané roku 1722, protože je velká část popisovaných relikvií sice uctívána věřícími, ovšem zjevně nepravá.

93) Srov. obdobně Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Staatskanzlei (StK), Notenwechsel mit der Polizeihofstelle, kt. 17, nóta státní kanceláře z 2. 10. 1838 týkající se posuzování

ze Josefa Vlastimila Kamarýta a řádové sestry Marie Antonie chystaná jejich společným přítelem F. L. Čelakovským, v níž tematizace lásky k národu přerůstala v náznaky platonického milostného vztahu mezi oběma protagonisty. Z třetího čísla almanachu *Vesna* na rok 1839 byla cenzurním zásahem P. J. Šafaříka odstraněna povídka *Slib* od Karla Tupého (Boleslava Jablonského), tematizující beznadějnou lásku klášterního novice a vykazující autobiografické prvky. Naproti tomu báseň *Oběť* ze stejného ročníku almanachu, rovněž s erotickými motivy, v níž bylo téma konfliktu lásky a křesťanství zasazeno do doby christianizace pohanů, cenzurou problematizována nebyla.[94]

Specifické bylo postavení protestantské literatury. Toleranční patent z roku 1781 umožňoval kalvinistům a luteránům veřejně se hlásit ke své víře či účastnit se bohoslužeb, určitá diskriminační opatření (mj. záležitosti smíšených sňatků) však znesnadňovala přechod obyvatel katolické víry k protestantství. Protestantské bible i další náboženská literatura určená evangelíkům byly stále tištěny v tradičních centrech pobělohorské emigrace (Berlín, uherský Kysek – dnes Köszeg v západním Maďarsku). Na jejich výrobu a distribuci přitom přispívala londýnská biblická společnost, díky čemuž mohly být pokoutně prodávané evangelické bible levnější než bible katolické. Breve papeže Pia VII. z června a září 1816 katolíkům četbu takových biblí zakazovala – oproti katolickým biblím totiž nezahrnovaly deuterokanonické knihy Starého zákona, lišily se v detailech překladu a v neposlední řadě jejich paratexty obsahovaly výpady vůči katolické církvi. V síti policejního vyšetřování uvízl roku 1817 dobrušský kupec František Vladislav Hek, předobraz hrdiny Jiráskova románu, který vešel prostřednictvím svého syna zaměstnaného v Berlíně do kontaktu s tamní biblickou společností a stovky kusů berlínských biblí distribuoval mezi východočeské evangelíky i katolíky. Do dlouhého vyšetřování byl tehdy zatažen i královéhradecký literát, profesor tamního bohosloveckého semináře Josef Liboslav Ziegler a další členové jeho vlastenecké skupiny (v používání vlasteneckých jmen spatřovaly úřední orgány indicii k existenci tajného spolku). V konečném výsledku však toto vyšetřování nebylo zakončeno žádným postihem.[95]

Cenzurní stanoviska vůči evangelickým tiskům vydávaným na českém území zdůrazňovala na jednu stranu právo hájit odlišná teologická stanoviska než ta vyznávaná katolickou církví, na druhou stranu však nedovolovala, aby se protestantské tisky vůči katolické věrouce polemicky vymezovaly. Z toho důvodu bylo roku 1830 zamítnuto kázání seniora chrudimského seniorátu Josefa Nešpora *Může-li být? Je-li? Církev samospasitelná?* a o tři roky později kniha *Vyznání a vysvětlení víry čisté křesťanské. K vzdělání a probuzení církve Boží české reformované*. Úsilí o tlumení konfesijních polemik však bylo praktikováno i opačně – z článku pro *Časopis pro katolické duchovenstvo*, nazvaného v rukopise *Aforismy z mnohotvarného bohoslovného čtení vybrané*, nařídil roku 1833 teologický cenzor H. J. Zeidler odstranit výpady vůči nekatolíkům, kteří by se vůči nim nemohli bránit.[96]

pražské adaptace opery *L'ambassadrice* od Eugèna Scribea: má být odstraněna zmínka o tom, že postava markýze Valberga je diplomatem, při eventuálním uvedení adaptace na vídeňské scéně by se jejím chováním mohli cítit dotčeni příslušníci místních diplomatických sborů.

94) František Bačkovský: „K dějinám českých almanachů", *Vlasť* 5, 1888/1889, č. 1–9, s. 29–37, 120–128, 198–207, 241–246, 321–328, 401–410, 481–486, 561–568, 641–646, zde s. 242.

95) Josef Johanides: *František Vladislav Hek*, Praha, Melantrich 1976, s. 217–227, 243–260, 302–319.

96) Hedvika Kuchařová: „Cenzorská činnost Jeronýma Zeidlera. Příspěvek k cenzorské praxi v době

Cenzurní omezení postihlo i soubor kázání Jana Kollára *Nedělní, svátečné i příležitostné kázně a řeči*. Ten vyšel roku 1831 v pešťském nakladatelství Trattner – Karoli, tedy mimo hranice cenzurního systému západní části monarchie, a před zahájením prodeje v Čechách musel být tisk prověřen pražskou cenzurou. Cenzor H. J. Zeidler ve svém posudku většinu obsažených kázání ocenil, vymezil se však proti letmým zmínkám o (protestantských) biblických společnostech a o svobodě psaní. Nesouhlasil pak především s kázáním *Že nesnášenlivost nemáme snášeti*, jehož hlavní myšlenka může podle cenzora vést k mnohým nedorozuměním. Z toho se přiklonil k omezení distribuce pomocí stupně *transeat*.[97]

S nesouhlasným pohledem katolické církve se střetávala i postupná snaha českého prostředí o integraci Jana Amose Komenského, biskupa neuznávané Jednoty bratrské, do národního panteonu. Příznačné je, že cenzurní povolení bylo v předbřeznové době upíráno i těm spisům, které byly v Čechách či na Moravě vydány během období josefinské náboženské tolerance nebo následujících desetiletí. Nové vydání *Labyrintu světa a ráje srdce* připravené Janem Nejedlým bylo roku 1808 zamítnuto pražskou cenzurou, mohlo však vyjít následujícího roku díky povolení vídeňského cenzora (patrně Josefa Valentina Zlobického). Roku 1823 královéhradecký biskup ve zprávě o sektářích své diecéze kritizoval, že je text *Labyrintu* volně dostupný k prodeji v Pospíšilově nakladatelství, neboť tato „satira na všechny stavy, bičující všechny duchovní a světské pořádky, kritizující stejně církev, její úsilí a služebníky, jako i všechny instituce světského a občanského svazku“,[98] je prý vyhledávána náboženskými blouznivci. Biskupova stížnost se opírala o podrobnou zprávu radhošťského lokalisty Fr. Müllera, který upozorňoval zvláště na fakt, že kniha není psána v „jazyce vzdělanců“, české vydání tudíž může jen posílit zatvrzelost českého sedláka. Po opětovném cenzurním posouzení bylo Nejedlého vydání roku 1825 zakázáno stupněm *damnatur*. Ve stejnou dobu paradoxně vystupoval Jan Nejedlý v roli cenzora vůči jinému Komenského spisu *Praxis pietatis*, který zamýšlel tiskem vydat Jan Hostivít Pospíšil. Několikaleté projednávání případu skončilo roku 1826 zamítavým verdiktem po vyjádření teologického cenzora Hieronyma Josepha Zeidlera i prezidia českého gubernia, které upozornilo na „zhoubné tendence díla zvláště s ohledem na zásady katolické církve“ i na fakt, že by kniha v českém jazyce negativně ovlivnila zvláště lidové čtenáře.[99]

Ani pokusy Aloise Vojtěcha Šembery o vydání *Labyrintu* v letech 1838 a 1843 nebyly úspěšné, neboť dílo podle cenzurního náhledu snižovalo autoritu vyšších vrstev společnosti a bylo nábožensky závadné. Při posuzování Komenského *Didaktiky* se roku 1847 pražský cenzor P. J. Šafařík sice vyslovil pro vydání spisu se zohledněním škrtů navržených Maticí českou, vídeňský policejní dvorský úřad však s ohledem na antikatolickou

předbřeznové“, *Knihy a dějiny* 18–19, 2011–2012, s. 39–53, zde s. 50–51. Jedná se patrně o článek Františka Aloise Vacka „Aforismy z rozličných bohoslovných a i jiných spisovatelů“, *Časopis pro katolické duchovenstvo* 6, 1833, č. 3, s. 464–474.

97) H. Kuchařová: „Cenzorská činnost Jeronýma Zeidlera“, cit. dílo, s. 51; srov. Jan Kollár: *Nedělní, svátečné i příležitostné kázně a řeči*, Pešt, Trattner a Karoli 1831, s. 308–320.

98) Milan Švankmajer: „K zákazu ‚Labyrintu světa‘ r. 1825“, *Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského (Acta Comeniana)* 18, 1959, s. 169–171, zde s. 169.

99) Milan Švankmajer: „Pospíšilův pokus o vydání Praxis pietatis r. 1823“, *Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského (Acta Comeniana)* 18, 1959 s. 74–75; František Baťha: „Snaha Jana Hostivíta Pospíšila o vydání J. A. Komenského ‚Praxis Pietatis‘“, *Královéhradecko* 17, 1939/1940, č. 5, s. 65–67.

tendenci celého díla i vzhledem k osobě autora, vnímaného jako hlava náboženských sektářů, vydání zamítl.[100] Stupněm *damnatur* bylo ve čtyřicátých letech zakázáno i drážďanské vydání *Praxis pietatis* a *Historia o těžkých protivenstvích církve české* vydaná ve slezském Hirschbergu (dnešní Jelenia Góra). Na druhé straně ovšem bylo roku 1823 centrální vídeňskou cenzurou povoleno J. L. Zieglerovi vydat Komenského práci *Umění kazatelské*, roku 1842 vyšlo v tiskárně Anny Špinkové *Moudrého Katona Mravná poučování*. Pětijazyčné vydání díla *Orbis pictus* Josefem Chmelou z roku 1833 získalo dokonce polooficiální charakter díky tomu, že subskripce na něj probíhala pomocí zemských i církevních úřadů.[101]

Ochrana cti jednotlivce i společenské morálky

Předpis z roku 1810 zakazoval rovněž hanopisy a přehnanou osobní kritiku. *Veliký pátek* F. V. Heka z roku 1820, adaptace *Postyly české* humanistického kanovníka Tomáše Bavorovského, mířil při podobenstvích kritizujících zlořády maloměstské společnosti na Hekovy odpůrce v městské správě v Dobrušce; bývá proto označován za první pamflet v novočeské literatuře. Městský právník Jan Jettmar sepsal obsáhlou stížnost krajskému magistrátu, v níž v duchu přísloví o potrefených husách dokazoval, že kritizované hříchy jsou v knize adresně směřovány vůči němu a jeho společníkům. Vyšetřování vedlo k zabavení a zničení neprodaných exemplářů, k čtyřtýdennímu trestu vězení pro autora pamfletu a zároveň k napomenutí konzistorního a světského cenzora, kteří rukopis knihy povolili k tisku.[102]

Rozsah cenzurního vlivu na moderování dobových literárních polemik můžeme v některých případech jen tušit. Příznačné je vyjádření Františka Šíra v dopise K. A. Vinařickému týkající se polemiky mezi časopisem *Květy* a *Česká včela* roku 1834: „Páni redaktorové 4 časopisů prý by se servali, kdyby nebylo cenzury mezi nimi.“[103] Roku 1827 zasáhl profesor teologie Maximilian Millauer do polemické reakce Antonína Jungmanna na Dobrovského kritiku pravosti básně *Libušin soud* ve vídeňském *Jahrbücher der Literatur*. Rozsah

100) A. V. Šembera F. M. Klácelovi 6. 3. 1844, in Zdeněk Fišer (ed.): *Korespondence Aloise Vojtěcha Šembery*, díl 3, *Listy Klácelovi*, Vysoké Mýto, Regionální muzeum Vysoké Mýto 2003, s. 148; Josef Hendrich: „Jak odůvodnila censura zákaz Didaktiky Komenského“, in *Pedagogický sborník na počest Otakara Kádnera*, Praha, Škola vysokých studií pedagogických v Praze 1930, s. 264–266.

101) Josef Pešek: „Josef Chmela a jeho vydání Komenského ‚Světa v obrazích‘“, *Česká revue* 21, 1928/1929, s. 17–20, 97–99, 151–153, 210–215, 268–271; NA, PG, 1831–1835, kt. 1639, sign. 16/13; NA, České gubernium – Publicum, 1826–1835, kt. 8526, sign. 95/643. Díky guberniální podpoře bylo během prvních čtyř měsíců odebráno 5 300 výtisků díla.

102) J. Johanides: *František Vladislav Hek*, cit. dílo, s. 271–285; Jan Jakubec: „F. Vl. Heka ‚Veliký pátek‘“, *Sborník filologický* 7, 1922, s. 89–99. Za povšimnutí stojí i posuny v rámci textu postily, které byly motivovány proměnou společenského (a snad i cenzurního) rámce od 16. do 19. století: Hek ve své adaptaci vypouštěl pověrečná místa a popisy pekelných trestů a zmírňoval též protižidovské výpady.

103) František Šír K. A. Vinařickému 5. 6. 1834, in Václav Otakar Slavík (ed.): *Karla Aloisa Vinařického Korrespondence a spisy pamětní. Na památku stých jeho narozenin*, díl 2, *Korrespondence od roku 1833–1849*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1909, s. 84; ke kontextu srov. Kateřina Piorecká: „Dobrodružství cestujících. Model polemiky ve třicátých letech 19. století“, in Kateřina Piorecká, Ivo Navrátil (eds.): *Karel Jaromír Erben a úloha paměťových institucí v historických proměnách. Referáty z vědecké konference konané ve dnech 15.–16. dubna 2011 na Malé Skále*, sv. 2, Semily, Státní oblastní archiv v Litoměřicích – Státní okresní archiv Semily – Pekařova společnost Českého ráje v Turnově 2011 (*Z Čekého ráje a Podkrkonoší*. Supplementum 14), s. 108–118.

Cenzurní škrt v nekrologu Josefa Vojtěcha Sedláčka Eliminace negativních zmínek o osobnostech mohla postihnout i žánr nekrologu, jak ukazuje cenzurní škrt v životopise Josefa Vojtěcha Sedláčka, který sepsal Jan Jindřich Marek pro *Časopis Českého muzeum*. Vedle zobrazené věty přikazovalo cenzurní rozhodnutí eliminovat potenciálně problematické zmínky o ruském carovi, například místo, kdy byla Sedláčkova nepořádnost demonstrována na briliantovém prstenu darovaném carem Alexandrem, který se měl válet mezi učencovým obnošeným šatstvem. Příznačný je rovněž škrt slova „širý" ve větě „Ztráty jeho [tj. Sedláčka, PP] příliš časné želí celé město, mládež, chudina i vlast naše širá, jenž [sic] nemnoho takových synů, jakýž on byl, počítá." Tím měla být odstraněna potenciální interpretace v duchu myšlenek slovanské vzájemnosti.

Zdroj: Knihovna Národního muzea, Oddělení rukopisů a starých tisků (KNM ORST) sign. I B 8.

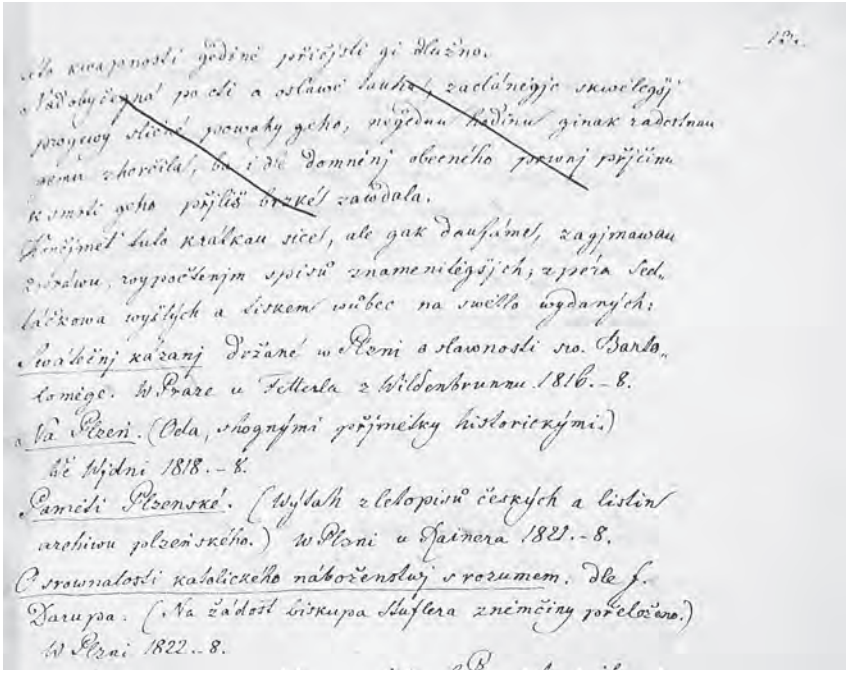

cenzurních škrtů pravděpodobně ve svém důsledku vydání Jungmannovy odpovědi znemožnil, úřady nebyla vyslyšena ani Jungmannova následná stížnost na podjatost cenzora.[104] Na základě podobného principu nařídila státní kancelář v srpnu 1838 v článku vídeňského slavisty a cenzora Bartoloměje Kopitara *Ursprung der slawischen Liturgie in Pannonien* odstranit osobní výpady vůči Františku Palackému a P. J. Šafaříkovi, protože

104) NA, PG, 1826–1830, kt. 1431, sign. 16/14, č. 4275 ex 1827; srov. také Josef Dobrovský Václavu Hankovi b. d., in Antonín Jaroslav Vrťátko (ed.): „Vzájemné dopisy Václ. Hanky a Jos. Dobrovského", *Časopis Musea Království českého* 44, 1870, s. 215–246, 311–341, zde s. 340. Ke kontextu polemiky srov. Dalibor Dobiáš: „Mezi Rukopisem královédvorským a zelenohorským", in Dalibor Dobiáš, Michal Fránek, Martin Hrdina, Iva Krejčová, Kateřina Piorecká: *Rukopisy královédvorský a zelenohorský a česká věda (1817–1885)*, Praha, Academia 2014, s. 17–62, zde s. 42–57.

„těmito osobními jízlivostmi věda nic nezíská“.[105] Když se roku 1820 vyjádřil Antonín Marek v pojednání *V jakém jazyku v Čechách psáti náleží*, zařazeném do Jungmannovy *Slovesnosti*, polemicky vůči názorům Františka Aloise Vacka Kopidlanského, přičemž ovšem jejich nositele přímo nejmenoval, hodlal se Vacek údajně bránit žalobou podanou u prezidia českého gubernia. Od záměru však upustil ze snahy, aby tím neublížil cenzoru F. X. Němečkovi, který *Slovesnost* k tisku propustil. Odpovědí Markovi se měla stát Vackova předmluva k třetímu dílu jeho spisu *Kázání postní. K vzdělání křesťanského lidu všech stavů*, tuto polemiku však teologický cenzor J. P. Dittrich v roce 1821 k tisku nepřipustil.[106]

I v případě témat týkajících se veřejné morálky měly cenzurní orgány diferencovaný přístup na základě cílového čtenáře. V červenci 1840 policejní dvorský úřad kritizoval brněnskou cenzuru za to, že v německojazyčném časopise *Moravia* povolila zveřejnění úřední statistiky o moravském a slezském obyvatelstvu, jež obsahovala i počty manželských a nemanželských dětí narozených během uplynulého desetiletí. Zveřejnění údajů o počtu nemanželských porodů v zábavném časopise, který je určen „smíšenému publiku bez ohledu na věk a pohlaví“, může mít prý negativní dopad na morálku obyvatelstva. Na následný dotaz prezidia moravskoslezského gubernia však policejní úřad upřesnil, že zveřejňování obdobných statistických dat v oficiálním listu *Brünner Zeitung* tím nemá být dotčeno.[107]

Postihy literárních textů tematizujících aktuální politickou či společenskou situaci se týkaly především menších útvarů. Vydání satirické básně Františka Budislava Veverky *Tak to chce tento svět* (1819), která kritizovala poměry na českém maloměstě jako beztrestnost velkých zlodějů, nešvary daňových výběrčí a úplatnost při konkurzech na uvolněná úřední místa, mělo za následek důtku cenzoru Dittrichovi, který báseň propustil k tisku, zabavení neprodaných čísel časopisu a sesazení V. R. Krameria z postu redaktora listu *Hyllos – Dobrozvěst*.[108] V souladu s intencemi cenzurního předpisu z roku 1810, chránícího naivního lidového čtenáře, mohly být postihovány jakékoli explicitní zmínky o sociálních nepokojích, i ty, které je zasazovaly do negativního kontextu. Tak byly v rukopisu Jungmannova překladu Schillerovy *Písně o zvonu* roku 1822 původně vyškrtnuty dvě sloky tematizující hrůzy revoluce, roku 1823 ale báseň nakonec vyšla v plném znění.[109]

105) „[…] weil […] die Wissenschaft durch derley persönliche Anzüglichkeiten nichts gewinnt“, HHStA, StK, Notenwechsel mit der Polizeihofstelle, kt. 17, nóta policejnímu dvorskému úřadu z 8. 8. 1838.
106) Dopisy Josefa Jungmanna Antonínu Markovi z 26. 3. 1820 a dubna 1821, in Josef Emler (ed.): „Listy Josefa Jungmanna k Antonínovi Markovi“, *Časopis Musea Království českého* 55, 1881, s. 499–530; 56, 1882, s. 26–44, 161–184, 445–476; 57, 1883, s. 45–59, 330–353, 496–512; 58, 1884, s. 54–70, 285–297, 405–425; zde 56, 1882, s. 464–465, 469. Škrty ve *Slovesnosti* vypočítával Jungmann v dopise z 11. 7. 1819, tamtéž, s. 459. Srov. dále Jan Šafránek: *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů*, Praha, Matice česká 1913–1918, sv. 1, s. 273–275, sv. 2, s. 442–444.
107) „[…] ein Unterhaltungsjournal, welches zur Lectüre des gemischten Publikums ohne Bezug auf Alter und Geschlecht bestimmt ist“. AVA, PH, kt. 1476, sign. 7599 ex 1840; srov. E. J. Schmidt: „Kurze, statistische Andeutungen und Parallelen über die Bevölkerung der Markgraftschaft Mähren, und des damit verbundenen k. k. Antheiles des Herzogthums Schlesien“, *Moravia. Ein Blatt zur Unterhaltung, zur Kunde des Vaterlandes, des gesellschaftlichen und industriellen Fortschrittes* 3, 1840, č. 61, s. 241–245, č. 64, s. 257–260, zde s. 243. Autor vypočítal, že za léta 1830–1839 připadlo v průměru na 100 dětí manželských 13 dětí nemanželských.
108) Ferdinand Strejček: *Naši bojovníci pérem*, Praha, Topičova edice 1948, s. 37–46; srov. též V. R. Kramerius F. V. Hekovi 18. 2. 1818 a 7. 10. 1819 in J. Johanides: *František Vladislav Hek*, cit. dílo, s. 534–537. Údaj objevující se v literatuře, že cenzurní aféra měla za přímý následek zastavení časopisu, není správný.
109) Oldřich Králík: „Schiller u rakouské censury 1822“, *Česká literatura* 4, 1956, č. 1, s. 89–90. Rukopis se zachovaným cenzurním škrtem se nachází v LA PNP, fond Josef Jungmann.

Vzhledem k obsaženým erotickým motivům bylo zkonfiskováno a následně upraveno Hankovo vydání *Májového snu* Hynka z Poděbrad, o čemž blíže informuje případová studie.[110] J. L. Ziegler jako redaktor časopisu *Dobroslav* si roku 1820 postěžoval, že mu byly vyškrtnuty údajně i zcela nevinné básničky o lásce.[111] Jako přečin proti morálce mohla být ovšem posuzována i obscénní komika, jak ukazuje případ Šafaříkova překladu Aristofanových *Oblak*. V dopise Kollárovi vyjádřil Šafařík obavu, že překlad nebude pražskou cenzurou povolen: „Víte dobře, že Aristofanes rozpustilé chlapisko, ale cíl jeho dobrý, mravný, jen prostředky pro nás neslýchané." Z cenzurních ohledů mohla být vydána pouze část překladu, a to roku 1831 v *Časopise Českého muzeum*; zamýšlené vydání celého překladu v Uhrách, tedy mimo dosah rakouské cenzury, nakonec realizováno nebylo.[112]

Nacionální a jazykové hledisko předbřeznové cenzury

Cenzurní předpis ze září 1810 ani předpisy vydávané v dalších letech neobsahovaly explicitní formulace, které by se věnovaly jazykové stránce či nacionálnímu hledisku posuzovaných spisů nebo které by směřovaly k potlačení českojazyčné literární produkce jako takové. Především v počátku sledovaného období se však setkáváme s případy, kdy byl český jazyk vnímán cenzurními autoritami jako jazyk lidový, a díla v něm napsaná proto byla – v intencích cenzurního předpisu – posuzována přísněji. Příkazy prezidia českého gubernia tak nařizovaly, aby cenzura českojazyčných novin zohledňovala „ducha čtenářů, pro které se píše", tedy „publikum českých novin sestávající z hospodářských úředníků, vesnických duchovních, učitelů, vesnických rychtářů, řemeslníků a sedláků, kteří těmto [tj. článkům přebíraným z vídeňských a pražských německých novin, PP] rozumějí pouze zpola, a jak potvrzují některá pozorování, vykládají je někdy zcela chybně". Pro české noviny se proto měly články pečlivě vybírat a modifikovat, byť by byly přebírány z tuzemských novin v německém jazyce.[113] Obdobnou optikou přitom mohla být posuzována i českojazyčná díla větší umělecké či vědecké náročnosti, jejichž tvorba a vydávání patřily k hlavním cílům obrozenského programu. V některých případech pak byly v souladu s intencí předpisu z roku 1810 explicitně vyžadovány takové úpravy, které by znesnadnily

110) Viz případová studie Petra Píši „‚Aby bez závady prošlo'. Strategie Václava Hanky při styku s předbřeznovou cenzurou", s. 305–316.

111) Josef Jungmann Janu Kollárovi 28. 10. 1820, Antonín Jaroslav Vrťátko (ed.): „Dopisy Josefa Jungmanna k Janu Kollárovi", *Časopis Musea Království českého* 54, 1880, s. 38–59, 196–218, zde s. 41.

112) Pavel Josef Šafařík Janu Kollárovi 25. 10. 1830, cit. dle Konstantin Jireček: „P. J. Šafařík mezi Jihoslovany", *Osvěta* 25, 1895, s. 386–405, 691–706, zde s. 704–705; Jan Vilikovský: „Úvod", in Pavel Josef Šafařík: *Básnické spisy*, Spisy Pavla Josefa Šafaříka, sv. 1, ed. Jan Vilikovský, Bratislava, Učená společnost Šafaříkova 1938, s. v–xxv, zde s. xii–xvi.

113) „Viele Artikeln, die in der *Wiener Hofzeitung*, im *österr. Beobachter*, und aus diesen auch in der *prager deutschen Zeitung* aufgenommen erscheinen, eignen sich deshalb noch nicht für das großentheils aus Wirthschaftsbeamten, Dorfgeistlichen, Schullehren, Dorfrichten, Gewerbsleuten und Bauern bestehende Publikum der böhmischen Zeitungen, welches diese Artikeln nur halb versteht, und wie einige Beobachtungen bestätigen, zum Theil ganz misdeutet. […] Hier darf selbst nicht aus den inländischen censurirten Zeitungen geradezu übersetzt werden, sondern der Censor muß mit genauer Kenntniß und Berücksichtigung des Geistes der Leser, für welche geschrieben wird, auswählen und modifiziren." NA, PG, 1821–1825, kt. 1245, sign. 16/36, č. 2755 ex 1821. Srov. též podobnou argumentaci v NA, PG, 1821–1825, kt. 1261, sign. 20b/32, č. 1703 ex 1823 a NA, PGT, 1819–1848, kt. 4, sign. B 23, 1823.

Vetešníkův překlad Marmontelova románu *Belizar* Argumentace o nepotřebnosti intelektuálně náročných děl pro české nevzdělané čtenáře se ukazuje na příkladu komentáře cenzora Františka Xavera Němečka k posudku českého znění románu Jeana-Françoise Marmontela *Bélisaire (Belizar)* z roku 1819. Překlad, pořízený dolnobousovským farářem Františkem Vetešníkem, byl pražským cenzorem vrácen k přepracování s tím, že česká verze má být zkrácena o veškerý politický obsah a vylepšena po jazykové stránce, neboť obsahuje značné množství nesrozumitelných neologismů i germanismů. Na radu Josefa Jungmanna se Vetešník vůči cenzurnímu posudku odvolal k vídeňskému policejnímu dvorskému úřadu, přičemž argumentoval existencí jinojazyčných překladů knihy tištěných s povolením rakouské cenzury. Poté, co policejní dvorský úřad nařídil opětovné posouzení díla, sestavil Němeček nový rozbor. Patrně ještě větší váhu než pasáže o nepotřebnosti knihy pro české publikum, ze kterých dále citujeme, měly pro konečný zákaz rukopisu Němečkovy vývody o tom, že francouzský originál náleží „mezi ona **politizující** díla, která přispěla k vypuknutí francouzské revoluce" (v originále bylo cizí rukou, patrně úředníky prezidia českého gubernia, červeně podtrženo a opatřeno vykřičníky).

> Níže podepsaný vyšel ze zásady, že dílo, které je samo o sobě neškodné a dobré, se může stát za jistých okolností, v jisté době, pro jisté publikum škodlivým. Domnívá se, že **této** povahy je český překlad díla sestávajícího v celém svém obsahu z **naučení, jak mají vládnout panovníci**, který je určen pro **česky čtoucí publikum, v současné době**, kdy není nikterak nízká nespokojenost rolníka s těžkými závazky a dávkami způsobenými uplynulými okolnostmi! – Neboť jaké je česky čtoucí publikum? Čeští sedláci, řemeslníci v malých českých městečkách, nemnozí venkovští duchovní a učenci, kteří pěstují českou literaturu, zde nepřicházejí v úvahu! K čemu tedy pro ně politická pojednání a **odkazy** na to, **co by mohlo být**, ale není? – Existuje tisíc jiných, dosud nevyužitých, klasických děl vzdělaných národů, jež by byla českému publiku lépe prospěšná: k těmto měl hledět p. kaplan Vetešník se svou vlasteneckou touhou!
> [...] Stejně tak cenzor rozhodně nenavrhoval úplné potlačení rukopisu, nýbrž jeho vhodnější přepracování; protože dílo jako Marmontelův *Belizar*, jež předpokládá tolik **filozofických, politických a historických** znalostí, se pro takové publikum, jaké je **ještě nyní** to české, lépe hodí v přizpůsobeném přepracování než v prostém překladu.

Zdroj: NA, PG, 1816–1820, kt. 1048, sign. 16/124, František Xaver Němeček knižnímu reviznímu úřadu 15. 1. 1819. Srov. dále Josef Jungmann Antonínu Markovi 29. 12. 1817, 24. 2. 1818, 8. 4. 1818, 13. 2. 1819, 6. 6. 1819, in Josef Emler (ed.): „Listy Josefa Jungmanna k Antonínovi Markovi", *Časopis Musea Království českého* 55, 1881, s. 499–530; 56, 1882, s. 26–44, 161–184, 445–476; 57, 1883, s. 45–59, 330–353, 496–512; 58, 1884, s. 54–70, 285–297, 405–425; zde 56, 1882, s. 180, 184, 446, 457, 458.

přístup lidových čtenářů k příslušnému dílu. V případě Palackého vydání *Starých letopisů českých* doporučoval jeden z cenzurních posudků, aby byl spis opatřen latinským překladem, čímž by mimo jiné vzrostla jeho cena. Podmínkou konečného souhlasu cenzurních úřadů s tiskem *O práviech, súdiech i o dskách země české knihy devatery* Viktorina Kornela ze Všehrd pak byla absence pravopisných úprav, aby text zůstal lidovému čtenáři nepřístupný.

Rakouská cenzura tlumila rovněž takové literární projevy, které mohly cílit na národnostní nesnášenlivost, přičemž zde postupovala obdobně jako v případě spisů, které rozdmýchávaly konfesijní zášť. Úpravy se nevyhnuly ani edicím starších literárních památek. Pro své protiněmecké výpady tak opakovaně nebyla povolena reedice *Dalimilovy kroniky*, stejně jako byly provedeny škrty ve zmiňovaných *Knihách devaterých* Viktorina Kornela ze Všehrd a z vydání Hankových *Starobylých skládání* byly odstraněny písně *Svatý Václave* a *Vilém z Valdeka*. Obdobně mohla ovšem cenzura vstupovat i do protislovanské argumentace: jednou z příčin cenzurních problémů známé Grillparzerovy hry *König Ottokars Glück*

und Ende, která na verdikt vídeňské cenzury čekala více než rok, byl patrně rovněž ohled na „všeobecně [v díle, PP] nepřátelskými barvami líčené Čechy“.[114]

Františkovsko-metternichovský politický systém v zásadě toleroval ta národní hnutí, která měla kulturní cíle a neakcentovala politické požadavky, jako větší hrozbu pro stávající politický řád tak vnímal projevy německého nacionalismu. Konkrétní postoj vůči emancipačnímu úsilí jednotlivých národů se však lišil u jednotlivých instancí cenzurní správy či jednotlivých politiků rakouského císařství a zároveň se mírně proměňoval v čase. Roku 1836 se cenzor státní kanceláře baron Menßhengen vyslovil pro udělení povolení k reedici vlasteneckých básní Josefa Františka Rautenkrance pocházejících z období napoleonských válek, byť proti nim pražský cenzor Zimmermann původně vznesl námitky. Případné cenzurní omezení díla by totiž podle státní kanceláře mohlo být vnímáno jako výraz nedůvěry vlády vůči českému národnímu hnutí, které by se tím mohlo cítit poškozeno.[115]

V *Básních* Jana Kollára nebyla proslovanská agitace omezována v případech, kde ji nebylo možné číst jako politické prohlášení, na druhé straně některé epigramy odstranil před předáním rukopisu v anticipaci cenzurních norem Josef Jungmann, jako například dvojverší týkající se sňatku Tater s Uralem, které bylo možné vnímat jako nabádání ke změnám politických hranic. Při samotném cenzurním posuzování pak byla vyškrtnuta politicky agitační báseň *Vlastenec*.[116] Další vydání, tištěná již pod názvem *Slávy dcera* v Budíně, však epigramy původně vypuštěné Jungmannem již obsahovala.

Na hranu cenzurního povolení se dostala Kollárova rozprava *O literárnej vzájemnosti mezi kmeny a nářečími slavskými* (1836). Zatímco její českou verzi otiskl banskobystrický časopis *Hronka* i pražské *Květy* (po redakčních úpravách Kollárových neologismů) a vyšla i v chorvatském a srbském překladu, rozšířenou německou verzi, která knižně vyšla s povolením uherské cenzury v Pešti roku 1837, ohodnotila vídeňská cenzura – patrně vlivem vlny nevole, kterou mezitím rozprava způsobila v maďarských kruzích – stupněm *erga schedam*. Kollár podal rekurz policejnímu dvorskému úřadu, v němž argumentoval předchozím povolením jednotlivými cenzurními úřady, stejně jako existenčními ztrátami, které by mu zákaz knihy způsobil, a upozorňoval na apolitický charakter spisu, jenž se výslovně zříkal myšlenek na politické sjednocení Slovanů. Odvolání přineslo úspěch a klasifikace spisu byla změněna na mírnější *transeat*.[117] Uherská cenzura však roku 1843

114) M. Chvojka: *Josef Graf Sedlnitzky*, cit. dílo, s. 201–204; D. Uhlíř: „Rakouská cenzura. Grillparzer a král Otokar“, cit. dílo; Milan Pospíšil: „Habsburk a Přemyslovec očima Franze Grillparzera“, in Roman Prahl, Zdeněk Hojda (eds.): *Český lev a rakouský orel v 19. století*, Praha, KLP 1996, s. 90–97. K hodnocení Grillparzera v českém prostředí srov. též dopis Vojtěcha Nejedlého Šebestiánu Hněvkovskému z 31. 5. 1825, Jaroslav Šťastný (ed.): „Korespondence Vojtěcha Nejedlého. III. Vojtěch Nejedlý – Hněvkovskému“, in *Výroční zpráva cís. král. vyššího gymnasia českého na Novém městě v Praze v Trulářské ulici za školní rok 1910–1911*, Praha, B. Stýblo 1911, s. 3–18, zde s. 15.

115) Posudek z 24. 1. 1836, cit. dle J. Marx: „Die Zensur der Kanzlei Metternichs“, cit. dílo, s. 180 (s chybným určením autora spisu jako kancelisty tyrolského zemského soudu Johanna Wenzela Rautenkranze); srov. též Antonín Rybička: *Přední křísitelé národa českého. Boje a usilování o právo jazyka českého začátkem přítomného století*, Praha, F. Šimáček 1883, s. 86.

116) Jan Jakubec: „Původní podoba Kollárových ‚Básní‘ z r. 1821“, *Obzor literární a umělecký* 3, 1901, č. 7, s. 97–99; srov. též Josef Jungmann Janu Kollárovi 28. 10. 1820, in A. J. Vrťátko (ed.): „Dopisy Josefa Jungmanna k Janu Kollárovi“, cit. dílo, s. 41.

117) Antonín Grund: „Příspěvek k politické stránce Kollárovy slovanské vzájemnosti“, in Josef Jirásek,

nepřipustila připravované druhé vydání rozpravy, Kollár se proto uchýlil k jejímu tisku v lipském nakladatelství O. Wiganda, jež se specializovalo na polemickou literaturu rakouských a uherských autorů; lipské vydání se přitom na cenzurní index nedostalo. To by svědčilo pro domněnku, že jedním z motivů pro zákaz druhého pešťského vydání byla snaha, aby dílo povolené cenzurními orgány nemohlo být – v době eskalujících slovensko-maďarských sporů – ztotožňováno s oficiálními názory rakouské vlády. Stejný důvod ostatně explicitně uváděl roku 1836 cenzurní posudek státní kanceláře na Kollárův spis *Sollen wir Magyaren werden?*, když navrhoval cenzurní stupeň *transeat*.[118]

Kolem roku 1840 se státní kancelář snažila spíše zdůrazňovat multietnický ráz habsburské monarchie prostřednictvím podpory slovanských kulturních snah jako protiváhy vůči sílícímu tlaku maďarského, italského i německého národního hnutí, kníže Metternich v případě českých národních snah však zároveň upozorňoval na nebezpečí, které plyne z geografického kontaktu Čechů s německým liberalismem. Policejní dvorský úřad oproti tomu zastával odlišné stanovisko. Katalyzátorem k odmítavému náhledu hraběte Sedlnitzkého na české národní hnutí se stalo pravděpodobně vyšetřování údajného revolučního kruhu vídeňských studentů slovanského původu roku 1840, v jehož důsledku strávil František Cyril Kampelík, považovaný za centrální postavu celé skupiny, téměř pět měsíců ve vyšetřovací vazbě, a následné odhalení styků Františka Ladislava Riegera s polskými revolučními kruhy počátkem roku 1842. Od počátku čtyřicátých let tak máme doložen zostřený postup policejního dvorského úřadu vůči spisům akcentujícím nacionální požadavky českého hnutí, mimo jiné vůči Kampelíkovým pracím. Roku 1841 k tisku nebylo povoleno jeho pojednání *O občanském základě československé řeči a literatúry její*, tiskem nevyšla ani další cenzurovaná brožura *Obrana Čechoslovanu proti utrhačům a odpůrcům vyňatá z Čechoslovana* a roku 1845 bylo zakázáno vydání brožury Jakuba Malého *Čech, spis zasvěcený záležitostem vlastenským*, protože podle posudku vídeňského cenzora podněcuje Čechy k národnostní nesnášenlivosti vůči Němcům a nepřímo i vůči vládě.[119] Změnu přízně centrálních vídeňských orgánů zažilo obdobně i národní hnutí Chorvatů, když začal být roku 1843 ve snahách ilyrismu spatřován program politického sjednocení jižních Slovanů bez ohledu na dosavadní správní i státní hranice; důsledkem bylo i razantní zostření cenzurních podmínek včetně zákazu užívání slova ilyrský a jeho odvozenin.[120]

Do opakovaného konfliktu se státními orgány se dostal Karel Havlíček, který byl koncem roku 1845 jmenován redaktorem oficiálních *Pražských novin* a jejich beletristické přílohy *Česká včela*. V březnu 1847 si zástupce pražského policejního ředitele Josef

František Tichý (eds.): *Slovenská miscellanea. Sborník věnovaný univ. prof. dr. Albertu Pražákovi k třicátému výročí jeho literární činnosti*, Bratislava, Akciová tiskárna Universum 1931, s. 34–40; Jozef Ambruš (ed.): *Listy Jána Kollára*, díl 1, *1816–1839*, Martin, Matica slovenská 1991, s. 173–180, 393–396.

118) J. Marx: „Die Zensur der Kanzlei Metternichs“, cit. dílo, s. 199.

119) K. Kazbunda: „Karel Havlíček a c. k. úřady v době předbřeznové“, cit. dílo, s. 55–61; M. Chvojka: *Josef Graf Sedlnitzky*, cit. dílo, s. 85–92, 336–337; Miroslav Novák: „Rakouská policie a politický vývoj v Čechách před rokem 1848“, *Sborník archivních prací* 3, 1953, č. 1, s. 43–167, zde s. 100–103; Jan Novotný: *František Cyril Kampelík*, Praha, Melantrich 1975, s. 65–67, 71–75; NA, PG, 1841–1845, kt. 2006, sign. 16/13, č. 4710, 5277, 6458 ex 1845.

120) Arnold Suppan: „Der Illyrismus zwischen Wien und Ofen-Pest. Die illyrischen Zeitungen im Spannungsfeld der Zensurpolitik (1835 bis 1843)“, in Andreas Moritsch (ed.): *Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*, Wien, Böhlau 1996, s. 102–124.

Heyde stěžoval na horlivé angažmá českého listu ve prospěch peněžní sbírky na zřízení české průmyslové školy, kterou bez oficiálního úředního povolení organizovala pražská Průmyslová jednota. Další výtky se týkaly ironických článků zesměšňujících neznalost češtiny u úředníků. Opakované napomínání vedlo v červenci 1847 k rezignaci P. J. Šafaříka na cenzorský post, oficiálně zdůvodněnou zdravotními důvody. Další vyšetřování Havlíčka vyvolalo v září 1847 otištění článku v *České včele*, který ironicky srovnával nádheru kroměřížských arcibiskupských stájí s nevyhovující budovou tamější české školy. Poslední cenzurní konflikt Havlíčkova listu už bezprostředně souvisel s blížící se revolucí – v únoru 1848 byla v *Pražských novinách* zakázána fejetonová rubrika Přehled nynějších záležitostí evropejských, která využívala formy encyklopedicky laděných článků k informování čtenářů o aktuální revoluční situaci v ostatních evropských státech.[121]

121) K. Kazbunda: „Karel Havlíček a c. k. úřady v době předbřeznové“, cit. dílo, zvl. s. 317–334, 542–545; Zdeněk Václav Tobolka: „Příspěvky k bližšímu poznání K. Havlíčka“, *Naše doba* 10, 1903, s. 756–761, 837–844, zde s. 838–844; AVA, PH, kt. 1689, sign. 13898 ex 1847.

Tisk v zahraničí a další možnosti obcházení cenzury

> Škoda uplynulých časů cenzury! Tehda bylo redaktorovi přece dobře. Pracoval do čtyř, pěti hodin odpoledne, potom poslal list k cenzuře i měl večer svobodný, děj se co děj. […] A jak pohodlná byla výmluva redakční, když někdo přinesl hodně špatný článek – „to neprojde cenzurou". Takž redaktor lehkým způsobem zbavil se článku a kromě toho učinil spisovatele zcela šťastna, jenž se pak pokládal za proticenzurního. A pak ty zapovězené knihy a *Gränzboten* [tj. lipský časopis *Grenzboten*, PP], které se směly jen zcela tajně čítati – všechny tyto tak sladké, poněvadž zapovězené požitky jsou tytam. A ten laciný způsob státi se slavným: stačilo pouze dáti něco bez cenzury v cizině vytisknouti – a byl již člověk velikánem.[122]

Ironický komentář, kterým reagoval dne 19. března 1848 pražský německojazyčný list *Bohemia* na zrušení cenzury, naznačuje hned několik systémových důsledků předběžné cenzury předbřeznového rakouského císařství pro literární komunikaci. Cenzurní zákaz zvyšoval čtenářskou atraktivitu díla i jeho autora, vyvolával poptávku po tisku díla v zahraničí a jeho ilegální distribuci zpět do rakouských zemí. Na druhé straně mohlo naopak cenzurní povolení vyvolávat zdání oficiózního charakteru díla. František Palacký tak pokládal za jeden z hlavních důvodů komerčního neúspěchu a zániku pražského německého muzejního časopisu fakt, že knihkupci z německých států chovali averzi ke spisům pocházejícím z rakouské monarchie a knižní zásilky z Rakouska a z českých zemí často nerozbalené vraceli zpět. Podle jejich představy totiž rakouská díla vzhledem k přísnému cenzurnímu dohledu stejně nemohla obsahovat přínosné informace. I vídeňští spisovatelé si v petici z roku 1845 stěžovali, že pozitivní literární kritika není brána vážně v situaci, kdy je negativní kritika cenzurně potlačována.[123]

Různé typy spisovatelské strategie v případě cenzurně problematického díla, tedy snahu o intervenci, pokus o obcházení formou využívání jiných cenzurních instancí a pokus o manipulaci s předkládanými rukopisy, ukazujeme na příkladu Václava Hanky v případové studii.[124] Další strategii autorů a strukturní mezeru v rámci předbřeznového

122) „Mosaik", *Bohemia* 21, 1848, č. 45, 19. 3., s. 2–5, zde s. 4, český překlad dle Jan Matouš Černý (ed.): *Boj za právo. Sborník aktů politických u věcech státu a národa českého od roku 1848. S výklady historickými*, díl 1, *Až do rozpuštění sněmu Kroměřížského (11. března 1848 – 7. března 1849)*, Praha, Bursík a Kohout 1893, s. 25.
123) František Palacký Bartoloměji Kopitarovi 5. 11. 1829, cit. dle Václav Emanuel Mourek: „Palacký jako vydavatel německého časopisu vlasteneckého musea v letech 1827–31", in *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*, cit. dílo, s. 269–289, zde s. 285; František Palacký Kašparu Šternberkovi 16. 10. 1831, in Franz Palacký: *Gedenkblätter. Auswahl von Denkschriften, Aufsätzen und Briefen. Aus den letzten fünfzig Jahren. Als Beitrag zur Zeitgeschichte*, Prag, F. Tempsky 1874, s. 65–67; J. Marx: „Die Zensur der Kanzlei Metternichs", cit. dílo, s. 176.
124) Viz případová studie Petra Píši „‚Aby bez závady prošlo'. Strategie Václava Hanky při styku s předbřeznovou cenzurou", s. 305–316.

cenzurního systému představoval tisk díla v zahraničí. Bartoloměj Kopitar, redaktor vídeňských *Jahrbücher der Literatur* a sám cenzor, tuto možnost výslovně doporučil Františku Palackému ve chvíli, kdy na počátku roku 1823 odmítl jeho obsáhlou recenzi vývoje české literatury z obavy, že by článek nebyl přijat hrabětem Sedlnitzkým a autora by navíc vystavil policejnímu dohledu.[125]

Cenzurní předpis z února 1795 přitom zakazoval, aby byly rukopisy neschválené rakouskou cenzurou tištěny mimo území habsburské monarchie. Dekret z 5. října 1798 následně nařizoval rakouským autorům předkládat domácí cenzuře i rukopisy určené k tisku v zahraničí a stanovoval tresty za překročení této povinnosti.[126] Při uplatňování příslušných postihů v praxi však nebývaly rakouské úřady jednotné, uvedené nařízení totiž nebylo zopakováno v trestním zákoníku z roku 1803. Pražský židovskoněmecký literát Adolph Wiesner tak byl za neschválený tisk publikací ve stuttgartském exilu odsouzen k poměrně symbolickému osmidennímu vězení, Daniel Uffo Horn byl za neschválený tisk článků v hamburském časopise *Telegraph für Deutschland* a brožury o Nikolausi Lenauovi odsouzen k vězení na dobu čtyř týdnů, Moritz Hartmann, jehož *Kelch und Schwert* byl postižen nejtvrdším cenzurním stupněm *damnatur et confiscatur*, ani Alfred Meißner za obdobné přečiny odsouzeni nebyli vůbec.[127] Neoficiální postih byl uplatněn vůči Simeonu Karlu Macháčkovi, jehož autorství cenzurou neschváleného textu o přehledu nové české literatury, uveřejněného bez cenzurního povolení v berlínském časopise *Gesellschaftler*, bylo prozrazeno patrně na základě denunciace. Macháček byl následně vyřazen z probíhajícího konkurzu na profesorské místo na jičínském gymnáziu.[128] Josef Rank byl za neschválený tisk publikací v Lipsku vyšetřován opakovaně, za román *Aus dem Böhmerwalde* obdržel napomenutí, román *Vier Brüder aus dem Volke* mu přinesl pobyt ve vyšetřovací vazbě, ze které však byl po dvanácti dnech propuštěn, když pražský magistrát prohlásil případ za promlčený. Rank tuto dvanáctidenní vazbu využil k satirické kritice rakouského policejního a cenzurního systému, kterou – opět bez cenzurního svolení – zaslal do lipského časopisu *Grenzboten*. Ani v tomto případě nebyl za porušení cenzurních předpisů odsouzen, naopak úřady z obavy o obraz Rakouska v německém tisku začaly okolnosti jeho předchozí vazby vyšetřovat. Následující román *Waldmeister* přinesl Rankovi další cenzurní vyšetřování, které ovšem ani v tomto případě neskončilo trestem.[129]

Autoři, kteří setrvávali na území habsburské monarchie, publikovali v zahraničí své publicistické i beletristické texty mnohdy anonymně (patrně nejplodnější byl v první polovině čtyřicátých let Ferdinand hrabě Schirnding)[130] nebo pod pseudonymem (Karl Egon

125) J. Kořalka: *František Palacký*, cit. dílo, s. 61; F. Palacký: *Gedenkblätter*, cit. dílo, s. 19–47.
126) Dekret česko-rakouské dvorské kanceláře z 5. října 1798, in *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer*, sv. 13, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1816, s. 61–62, č. 26.
127) Lothar Höbelt: „The Austrian Empire“, in Robert Justin Goldstein (ed.): *The War for the Public Mind. Political Censorship in Nineteenth-Century Europe*, Westport, Praeger 2000, s. 211–238, zde s. 219; Karl Glossy: *Literarische Geheimberichte aus dem Vormärz*, Wien, Carl Konegen 1912 (*Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft* 21–23), zde roč. 23, s. 55.
128) Milan Kopecký: „K autorství spisu Geschichte der schönen Redekünste bei den Böhmen“, *Česká literatura* 20, 1972, č. 3, s. 243–249.
129) Anton Ernstberger: „Josef Rank in Zensurhaft. Prag 1844“, *Stifter-Jahrbuch* 7, Gräfelfing bei München, E. Gans 1962, s. 113–130.
130) Zbyněk Malý, Jana Malá: „Dělnické bouře v Čechách r. 1844 a soudobé brožury. (K bibliografii pražského

Ebert zveřejnil v Lipsku roku 1833 své *Böhmische Kolatschen* pod smyšleným jménem Franta Wokrauliczek). Jiní autoři však na cenzurní omezení reagovali trvalým či dlouhodobým odchodem do zahraničí, zvláště do německých států. Můžeme přitom rozeznat dva modely odchodu do exilu. Starší z nich se týkal etablovaných žurnalistů, kteří do nového působiště zároveň přesunuli vydávání svého periodika, jež se na rakouském území potýkalo s cenzurními obtížemi. Ještě během napoleonských válek, roku 1813, tak přemístil Friedrich Alexander Bran do Lipska vydávání svého časopisu *Kronos*. Roku 1821 odešel do Stuttgartu sekretář brněnské Společnosti pro podporu zemědělství, přírodovědy a vlastivědy a vydavatel pražského časopisu *Hesperus* Christian Carl André.[131] O sedm let později přešel do bavorských služeb rakouský historik Joseph von Hormayr, vydavatel vlivných časopisů *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, přičemž s vydáváním druhého jmenovaného periodika pokračoval i v Mnichově. Roku 1826 se do Berlína navrátila Karoline von Woltmannová, která v Praze pobývala od roku 1813 a vydávala zde mimo jiné beletristický časopis *Der Kranz*.

Druhý model představovali mladší autoři stojící téměř na začátku své kariéry, představitelé nového typu spisovatelů z povolání, jejichž životní příjmy a sociální status již nebyly zajišťovány souběžným působením ve státní službě či aristokratickým původem. Jejich příjmy z literární činnosti, na nichž byli bezprostředně závislí, tak byly ohroženy nepředvídatelností rakouské cenzury; mírnější výkon cenzury v německých státech, ekonomické možnosti zdejšího literárního trhu a zvýšený zájem tamního publika o politickou publicistiku jim zároveň otevíral lepší možnosti pro existenční uplatnění mimo území habsburské monarchie. Ve svých nových působištích (v první řadě Lipsku a Hamburku) se nezřídka právě tito autoři stávali hlavními kritiky politiky rakouského císařství; zvýšená aktivita rakouské cenzury vůči jejich dílům jim přitom v očích publika jednoznačně dodávala na atraktivitě. Vidina ekonomického výnosu z kritické politické literatury, dobovým čtenářstvem žádané, pak spisovatele a/nebo jejich nakladatele vedla k tomu, aby se požadavkům literárního trhu přizpůsobovali a tón svých polemických publikací nadále radikalizovali. Nemalé množství literárně činných rakouských emigrantů pak pocházelo z Čech. Mezi ně patřili Karl Herloßsohn, náležící časově ještě do emigrační vlny před rokem 1830, dále zakladatel časopisu *Grenzboten* Ignaz Kuranda, redaktor téhož listu Jakob Kaufmann, plodný politický publicista Franz Schuselka, autor vlivného kritického popisu rakouských cenzurních poměrů Adolph Wiesner nebo političtí básníci Moritz Hartmann a Alfred Meißner.[132]

literáta Ferdinanda Schirndinga)“, *Česká bibliografie* 8, 1971, s. 159–191; Petr Píša: „Důkaz sporem. Polemika o smyslu českého národa ve 40. letech 19. století a její cenzurní aspekt“, in Sergej Sergejevič Skorvid, Dmitrij Kirilovič Poljakov, Konstantin Nikolajevič Cimbajev (eds.): *Slavistika v centralnojevropejskom kontěkstě*, Moskva, Izdatělstvo Polymedia 2015, v tisku.

131) Jaroslava Střesková: „Působení Kristiána Karla Andrého v českých zemích“, *Vědecké práce Československého zemědělského muzea* 6, 1966, s. 255–272; AVA, PH, kt. 1008, sign. 2217 ex 1822, kt. 1032, sign. H 122 ex 1822; Primus-Heinz Kucher: „Prag – Leipzig – Wien: Aspekte des literarischen Feldes um 1820. Zeitgenössisches Textangebot und dessen mögliche Rezeption durch Carl A. Postl / Charles Sealsfield“, in Alexander Ritter (ed.): *Charles Sealsfield. Lehrjahre eines Romanciers 1808–1829. Vom spätjosefinischen Prag ins demokratische Amerika*, Wien, Praesens 2007, s. 37–53, zde s. 39–45.

132) Hubert Lengauer: *Ästhetik und liberale Opposition. Zur Rollenproblematik des Schriftstellers in der österreichischen Literatur um 1848*, Wien – Köln, Böhlau 1989, s. 59–64; Jan Heidler: *Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových*, Praha, Matice česká 1920.

Tvrdý postup rakouské cenzury vůči beletristické či publicistické tvorbě exilových autorů je zvlášť markantní u Karla Herloßsohna, autora tematizujícího ve své historické próze hojně látku z českých dějin – v seznamech zakázaných titulů se objevují hned tři desítky titulů jeho románů, vedle toho jednotlivá čísla časopisů *Der Komet* a *Der Morgenstern* a almanachů *Mephistopheles* a *Vergißmeinnicht*. Hned roku 1848 přitom začal Herloßsohnovy texty vydávat v německém znění Ignác Leopold Kober, od roku 1850 byla jeho díla překládána do češtiny a v padesátých letech dosáhla mimořádného ohlasu.[133]

Z ekonomických důvodů mohlo ovšem docházet i k tomu, že autoři náhle radikálně změnili své politické postoje a začali se díky subvencím rakouské vlády publicisticky angažovat ve prospěch habsburské monarchie. Tak do rakouských služeb přešli původně političtí emigranti z habsburské monarchie Joseph Anton Grosz-Hoffinger, Joseph Chowanetz[134] či mimořádně plodný publicista Johann Chrysostomus Sporschil. O podobnou kariéru se po svém návratu z Lipska, kde dočasně pobýval na jaře a v létě roku 1842, neúspěšně pokoušel i zmiňovaný Ferdinand hrabě Schirnding, ke spolupráci však pravděpodobně nedošlo. Doložená je naproti tomu tajná policejní podpora pražskému židovskému spisovateli Ignazi Jeittelesovi, publikujícímu pod pseudonymem Julius Seidlitz, jenž po Schirndingovi převzal vydávání lipského periodického almanachu *Revue österreichischer Zustände* a změnil jeho orientaci směrem k výrazné podpoře habsburské monarchie.[135]

Tisk v exilu však mohl představovat alternativu zvláště u příslušníků těch etnik habsburské monarchie, která nežila pouze na území Rakouského císařství (Němci, Italové, Poláci), a u nichž tedy nebyl ekonomický odbyt exilového spisu vázán pouze na území monarchie. S výjimkou protestantských spisů se s českojazyčnými exilovými tisky setkáváme soustavněji až ve čtyřicátých letech 19. století. Většina z nich byla v habsburské monarchii zakázána, přesto se však do Čech dostávaly ilegální cestou. Absenci českých politických emigrantů, kteří by byli přítomni v Lipsku, centru dobového knižního trhu, a kteří by se odtud zasazovali o české národní snahy, vyrovnávali do určité míry Lužičtí Srbové. Zvláště aktivní zde byl Jan Pětr Jordan, soukromý docent slavistiky na lipské univerzitě a někdejší student pražského Lužického semináře, který se ve čtyřicátých letech postupně názorově rozcházel s cíli rodícího se lužickosrbského národního hnutí a o to aktivněji se snažil propagovat myšlenku celoslovanského kulturního sjednocení. Od roku 1845 pod jeho jménem vycházely spisy zakázané předtím rakouskou cenzurou, jako satirický epos *Ferina Lišák* F. M. Klácela, německý překlad výše zmíněného spisu Františka Palackého *Die Vorläufer des Husitenthums* či reedice *Dalimilovy kroniky* i další díla tištěná bez nutnosti omezení přísným rámcem habsburské cenzury, Klácelova sbírka *Jahůdky ze slovanských lesů*, anonymní brožura *Slovo v čas o vlastenectví, o češtině a o národu československém s ohledem na spolek německý zvláště celní* (autorem byl snad Jan Hulakovský)

133) Herloßsohnovu ohlasu v českých zemích, ovšem s nedostatečným doceněním dopadu cenzurních omezení před rokem 1848, se věnuje Zuzana Urválková: *Dvojlomná zrcadlení. Dílo Karla Herloše-Herloßsohna v českém literárním kontextu*, Praha, ARSCI 2009.

134) Zdeněk Šimeček: „Josef Chowanetz. (Osudy publicisty a novináře v době předbřeznové a v revoluci 1848)“, *Sborník Matice moravské* 85, 1966, s. 80–94.

135) Jeittelesovo autorství druhého svazku *Revue österreichischer Zustände*, obsahujícího mimo jiné článek *Der Panslawismus*, jenž literatura připisuje vesměs Schirndingovi, dokládají přesvědčivě intercepty korespondence v AVA, PH, sign. H 145 ex 1843.

a brožura Štěpana Launera *Povaha Slovanstva se zvláštním ohledem na spisovní řeč Čechů, Moravanů, Slezáků a Slováků*. Ve spřízněném knihkupectví Ernsta Keila vyšla roku 1846 báseň a esejistická rozmluva Josefa Jaroslava Melichara *Čech a Němec*; v nakladatelství Oskara Leinera vyšel stejného roku historický spis *Ján Hus z Husince*, pocházející patrně od Karla Sabiny.

Alternativu mohl rovněž představovat tisk českých rukopisů v Uhrách, jejichž cenzurní systém se od zbylých částí habsburské monarchie odlišoval. S postupnou radikalizací nacionálních poměrů v Uhrách ve třicátých a čtyřicátých letech a s maďarizací tamější cenzurní správy však začaly naopak Čechy plnit roli místa, kde mohli uherští Slováci tisknout své polemiky proti pomaďaršťování odmítané uherskou cenzurou.

Jinou cestou, jak uplatnit zakázaný rukopis nebo rukopis zveřejnit v původní podobě, bez cenzurních zásahů, byla jeho neoficiální distribuce v podobě opisu a kolování mezi vybranou skupinou čtenářů. Do svého exempláře výše zmíněných *Básní* Jana Kollára si tak F. L. Čelakovský vepsal sonety a epigramy, jež v knižní podobě nemohly být uveřejněny, ukázky cenzurou neschválených znělek zasílal i svému příteli J. V. Kamarýtovi (mezi Kollárovy cenzurou vyškrtnuté básně ovšem vmísil i své vlastní texty).[136]

Nelegální distribuce se ovšem týkala především zahraničních tisků, které nebyly rakouskou cenzurou schváleny k prodeji. Matěj Mikšíček, ve čtyřicátých letech pomocník Wimmerova knihkupectví v Brně, ve svých pamětech podal svědectví o široké recepci zakázaných tiskovin:

> Rozprodávání knih zakázaných bylo oné doby dosti důležitou a citlivou stránkou pro každého knihkupce. Časopisy a knihy zakázané bývaly vždy nejhledanější a nejpilněji čteny. Obyčejný knihkupec, který by neměl i rozsáhlé nakladatelství, nebyl by dobře pochodil, kdyby se nebyl zaměstnával spolu i pašováním knih zakázaných. Stálý odběratel knihkupectví některého, nedojda vyslyšení žádosti své po té neb oné zakázané knize, byl by se vida, že soudruh jeho z knihkupectví druhého onu knihu bez nesnází dostal, v stálosti své pěkně poroučel, což by knihkupci dotyčnému ovšem jenom velmi nemilé bylo bývalo. Proto musel každý knihkupec pašovat, ať už pašoval způsobem jakýmkoliv.[137]

K pašování knih docházelo jednak v příhraničních oblastech se Saskem (dle udání z roku 1834 se v okolí severočeského Rumburku nacházelo až dvě stě osob živících se pašováním tiskovin),[138] ještě častější však byly manipulace na knižním revizním úřadě při kontrole balíků knih dovážených ze zahraničí pro domácí knihkupecké obchody.

136) J. Jakubec: „Původní podoba Kollárových ‚Básní' z r. 1821", cit. dílo; Petr Píša: „Dvojí role cenzury při konstituování národního vědomí", in Dagmar Heeg (ed.): *m*OST 2009. Österreichische StudierendenTagung für SlawistInnen*, München – Berlin, Verlag Otto Sagner 2011, s. 179–184.

137) Zdeněk Fišer (ed.): *Bublinka ze života moravského. (Paměti Matěje Mikšíčka)*, Brno, Matice moravská 2007, s. 251. K dalším dokladům kolování zapovězené literatury srov. např. F. Strejček: *Naši bojovníci pérem*, cit. dílo, s. 83 a dopis Jana Krouského Františku Josefu Michlovi z 8. 3. 1843 (koncept) in J. V. Šimák (ed.): *Dopisování Jana Krouského*, cit. dílo, s. 68; též Václav Bolemír Nebeský Janu Krouskému 10. 3. 1841, tamtéž, s. 29–30.

138) NA, PGT, 1819–1848, kt. 5, sign. B 43, č. 210/g ex 1834. Lakonická poznámka tužkou na rubu dokumentu informuje o osudu celého vyšetřování: „Nach dem Tode des Gub. Rathes Willmann unerledigt zurückgelegt." – „Po smrti guberniálního rady Willmanna [zemřel v říjnu 1841, PP] založeno jako nevyřízené."

Tajné prostory u knihtiskařů a knihkupců Roku 1842 zprostředkovalo pražské městské hejtmanství prezidiu českého gubernia udání na jindřichohradeckého tiskaře a knihkupce Aloise Josefa Landfrase, který byl úřady dlouhodobě podezříván z tisku necenzurovaných děl. Anonymní udavač, který se mohl vykázat podrobnými znalostmi chodu landfrasovské tiskárny, upozorňoval, že v místnosti nakladatele

> stojí regály s dvojitými přihrádkami, ovšem tak provedené, že každá přihrádka má ve střední části desku spočívající na čepu, kterou je možné otáčet. Zepředu jsou cenzurované spisy, pokud je však deska odejmuta, nacházejí se za ní samé nakladatelské produkty, které jsou tištěny bez cenzury a které si v mnoha tisících exemplářů objednávají a vyzvedávají kramáři. Jsou to především rytířské a krvelačné příběhy (*Räuber- und Mordgeschichten*), knížky o zaříkávání, modlitby k ďáblu. Některé tyto věci jsou v němčině, některé v češtině, obyčejně jsou 3–4 archy silné [tj. 48–64 stran, PP] a mají náklad čtyři až pět tisíc kusů. Těmto věcem dává [Landfras, PP] cizí firmy [tj. označení nakladatele, PP], většinou zahraniční, např. tištěno v Berlíně.

Udavač proto navrhoval, aby byly veškeré prostory tiskárny podrobeny bleskové domovní prohlídce, protože pak se úřední orgány přesvědčí, „že Landfrasova tiskárna zaplavuje téměř všechny rakouské státy nesmyslnými slátaninami, kazícími mravy a náboženství". Prezidium českého gubernia vykonáním takové prohlídky pověřilo táborský krajský úřad, který však v tiskárně žádné necenzurované tisky nenašel, a případ byl proto založen ad acta.
Téměř analogická byla situace roku 1843 ve Vídni. I zde se zdálo, že policie konečně dostala do rukou důkaz proti knihkupci Geroldovi, který byl dlouhodobě podezřelý z šíření necenzurovaných děl, převážně zahraniční provenience. Geroldův bývalý zaměstnanec totiž detailně popsal, že se v prostorách knihkupectví nachází tajná místnost, přístupná dveřmi skrytými do regálu s knihami, jež se otevíraly pomocí pérového mechanismu. V těchto prostorách, Geroldem prý příznačně nazývaných „Elysium", měly být uschovány zakázané tisky. Podrobný popis opatřil denunciant i plánkem, který zde přetiskujeme.
Policejní prohlídka, provedená z důvodu utajení v brzkých ranních hodinách, našla ovšem tajné dveře otevřené a místnost prázdnou. Na různých místech v nakladatelství byly přesto zakázané tituly nalezeny a více než tisíc svazků, respektive sešitů bylo zabaveno. Geroldův případ byl předán k soudnímu rozhodnutí vídeňskému magistrátu, ten však knihkupce k nelibosti policejních i státních orgánů osvobodil – neexistoval prý jasný důkaz, že Gerold zakázané knihy vskutku prodával, a Geroldovo tvrzení, že knihy byly legálně pořízeny pro vlastníky povolenek, kteří si je však nevyzvedli, prý není možné vyvrátit.

Zdroj: NA, PG, 1841–1845, kt. 2004, sign. 16/10, č. 5615 ex 1842, 2 ex 1843; Norbert Bachleitner: „Wiener Buchhändler und Polizei im Vormärz. Eine Visitation bei Gerold im Jahr 1843", *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 1, 1999, č. 2, s. 5–9.

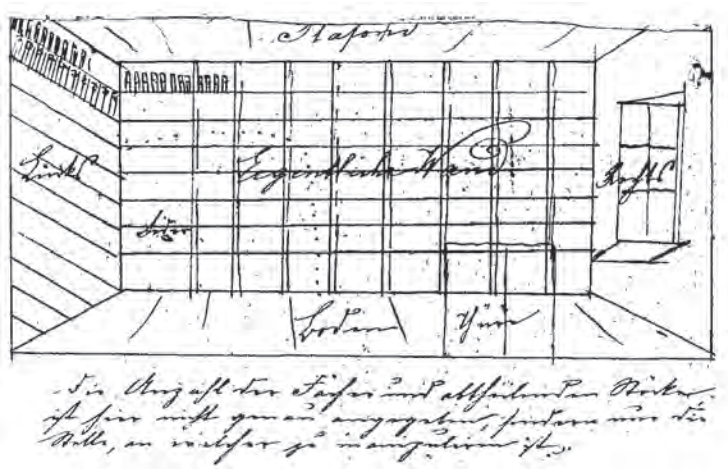

Využívány byly dvojité obálky, knihy s klamně předtištěnou první stranou, podvody s úředními pečetěmi, jimiž byly označovány balíky pro další knihkupce, i obratnost knihkupeckých zaměstnanců (dle dobových svědectví školil vídeňský knihkupec Carl Gerold své podřízené ve způsobech, jak ze stolů a skříní na knižním revizním úřadě nepozorovaně ukrást zakázaná díla; umění Geroldova podomka se prý rovnalo pravému eskamotérství).[139] O praktikách na knižním revizním úřadě informuje znovu Matěj Mikšíček:

> [Když byl prohlédnut celý balík s knihami, PP], dáno sluhovi znamení, a ten jal se knihy horempádem do koše házeti a neopominul vházeti do koše i celou obálku, v které balík lipský byl došel. Knihkupec začal mezitím ještě vyjednávat s komisarem straniva knih stranou odložených a tedy zabaveny býti majících. […] Zatím odvezeny byly knihy propuštěné a vyklopen celý koš někde v pozadí, a tu nastala teprv ta pravá manipulace. Knihkupci lipští znali ovšem dokonale celý průběh revizie rakouské, a proto šidili cenzory rakouské, nechceme-li raděj říci, že tito sami sebe šidili. Vzali totiž na obálky dvě lepenky a ořezali nebo oškrabali je po krajích tak dalece, aby, až budou po těchto krajích sklíženy, zdály se tvořiti lepenku toliko jednu. Do břicha, čili do vnitřku takých dvojnásobných lepenek nacpáno pak všelikých brožurek, novin a knih zakázaných, a slepené duplované lepenky kladeny pak na balík co obálka, která u rozevírání balíku co nepotřebná, nepatrná a ku knihám samým nepatřičná vždy rychle stranou se odhazovala. Revizor nebýval rozvazování balíků přítomen […]. Utrhačné jazýčky vykládávaly si takovouto revizejní nevšímavost na mnohem horší stranu. Jazýčky tyto říkávaly totiž, že ví i revident, ba i sám ten jeho sluha předobře, co je v obálkách zaklihováno, jenom že prý oba za tou příčinou mluvit nemohou, poněvadž každý knihkupec, který v břichu obálek knihy a co ostatního bylo zakázaného, zaklížil také ústa i revidentovi i sluhovi jeho jakýmsi prý novoročním klihem, kterýžto klih dle důstojnosti osob tam méně, tuto ale více lepkavý býval, nicméně ale tak dobrý býval a vydatný, že všude dobře klížil a slepoval každá policejně i nejpravdomluvnější ústa.[140]

Strukturální dopady v rámci literárního pole

Při posuzování důsledků literární cenzury předbřeznových Čech si však nevystačíme pouze s přímými a zřetelnými dopady na úrovni literární produkce a distribuce. Cenzurní rámec vyvolával i důsledky v oblasti autorské poetiky či čtenářských praktik, které přitom nejsou plně oddělitelné od dalších strukturních vlivů uvnitř literárního pole.

Můžeme to ukázat na několika případech. Estetická hlediska spisovatelů, z nichž velká část prošla přinejmenším nižším vysokoškolským vzděláním (teprve po studiu dvouleté filozofie následovalo případné tříleté studium na právnické, lékařské nebo teologické fakultě), ovlivňovala univerzitní výuka tohoto oboru. Roku 1811 byl vypsán konkurz na nové obsazení stolice estetiky na pražské univerzitě. Uchazeči o tento post měli v souladu

139) Norbert Bachleitner: „Wiener Buchhändler und Polizei im Vormärz. Eine Visitation bei Gerold im Jahr 1843“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 1, 1999, č. 2, s. 5–9; týž: „Über das ‚Stehlen‘ verbotener Bücher aus dem Wiener Revisionsamt. Eine Miszelle zur Zensur im Vormärz“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 2, 2000, č. 2, s. 15–16; P. Píša: *Knižní cenzura v Čechách v předbřeznové době*, cit. dílo, s. 107–109; k mírným trestům pro knihkupce obchodující s pašovaným zbožím srov. T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 135.
140) Z. Fišer (ed.): *Bublinka ze života moravského*, cit. dílo, s. 252–253.

s dobovou praxí písemně a ústně zodpovědět otázky týkající se rétoriky, epoch řeckého stavitelství, stoické filozofie a estetických pojmů *Genie* a *Nachahmung*. K jejich výkonům se vyjadřovalo kolegium tehdejších profesorů filozofické fakulty tvořené mimo jiné Bernardem Bolzanem a Františkem Xaverem Němečkem. Ačkoli byl jako nejnadanější z kandidátů vyhodnocen Ignaz Pollak, posudky kriticky hodnotily jeho zálibu v „blouznivecké" filozofii schellingovského směru. Ve výsledném návrhu pořadí kandidátů tak byl uveden až na čtvrtém místě, přičemž do čela byl postaven Joseph Zacharius Müller, zastánce „zdravé, střízlivé filozofie". Při projednávání na vídeňské studijní dvorské komisi, které byly písemné elaboráty následně předloženy, vznesl baron Stifft z konzervativních pozic námitky vůči Müllerově údajné neúctě k biblickým postavám, císař tak nakonec roku 1812 jmenoval Johanna Heinricha Dambecka, který se v původním pražském návrhu umístil jako druhý v pořadí. Celý případ tak můžeme vnímat jako ukázku hlubokého odporu vůči filozofii německého idealismu, jejichž vyústěním též bylo umisťování Schellingových, Fichtových i Kantových knih na rakouské cenzurní indexy. Dambeckovo jmenování mělo i další dopady – roku 1815 byl, jak už bylo zmíněno, jmenován cenzorem beletristických publikací.[141]

Analýza překladů a adaptací cizojazyčných originálů do češtiny může ukázat přímé dopady cenzury, úpravy vzniklé aplikací internalizovaných cenzurních norem či vyvolané představou o odlišném cílovém publiku. V předmluvě k prvnímu svazku souboru povídek oblíbeného pruského sentimentálního spisovatele H. Claurena upozornil překladatel František Bohumil Tomsa na úpravy originálu:

> Že ale některé **povídky** zcela vynechávám, je jiným pořádkem v dílce spojuji, toho dílem obšírnost, dílem důležité příčiny a okoličnosti u nás dobře známé – žádají. […] Vystříhám se pilně všeho, co z cizonářečních podobných spisů zábavného obsahu přívětivou obálkou, ano, lehkou růžovou rouškou jen napolo zakryté prozírá, smyslnost dráždí, stud a mravopočestnost, onen nejvyšší poklad mladictva, sladkým jedem napájí a nevinnost poznenáhla podkopává.[142]

Při absenci původního rukopisu nedokážeme přesně určit, nakolik byly změny vynucené cenzurním posouzením (z cenzurního posouzení *imprimatur omissis deletis mutatis mutandis* vyplývá, že v překladu byly nařízeny škrty a úpravy). Tomsův překlad vypouštěl některé z rafinovaných erotických narážek, jež dodávaly textům H. Claurena čtenářskou proslulost,[143] jako například obraz spoře oblečené Mimili, hrdinky stejnojmenné povídky,

141) Eugen Lemberg: „Die Besetzung der Lehrkanzel für Aesthetik an der Prager Universität im Jahre 1811. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Idealismus in Böhmen und zu einer Böhmischen Geistesgeschichte in Generationen", *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 68, 1930, s. 55–70; týž: *Grundlagen des nationalen Erwachens in Böhmen*, cit. dílo, s. 74–75. Srov. dále Roger Bauer: *Der Idealismus und seine Gegner in Österreich*, Heidelberg, Carl Winter 1966; Tomáš Hlobil: „Johann Heinrich Dambeck's Prague University Lectures on Aesthetics: An Unknown Chapter in the History of Anthropological Aesthetics", *Estetika* 50 (6), 2013, č. 2, s. 212–231.

142) *Klaurenovy Povídky přeložené od Fr. Boh. Tomsy,* díl 1, Praha, Jan H. Pospíšil 1826, s. [iv–v].

143) Ve stejný čas jako vycházely Tomsovy překlady, začala být formální stereotypnost románů H. Claurena, stejně jako jejich údajné nebezpečí pro mravy mládeže a mladého ženského publika, kritizována i v jihoněmeckém katolickém prostředí. *Controvers-Predigt über H. Clauren und den Mann im Monde* od představitele

ležící na lůžku v pokoji sousedícím s pokojem vypravěče, přičemž dveře do pokoje jsou otevřené. Jiné doplnil výrazem morálního rozhořčení („ó hanba vnuknutí pekelnému!"), takže příběh získal jakousi další vypravěčskou vrstvu, která provázela čtenáře potenciálně „nebezpečnými" pasážemi textu, můžeme však uvažovat i o funkci ezopské clony. Z textu byly rovněž eliminovány reálie týkající se životních zvyklostí vysokých pruských společenských vrstev a pasáže se zmínkami o protestantské církvi, potlačeny byly iracionální motivy, popisy emocí i zednářská symbolika, na úkor popisných pasáží byla posílena dějová linie. Vlivem stylových omezení tehdejší češtiny došlo k úpravám konverzačního stylu charakteristického pro originál i prvků jazykové komiky na něm vystavěných. Překlady rovněž posilovaly výchovný aspekt příběhů například tím, že přímo do textu integrovaly původně oddělené vysvětlení zdánlivě iracionálních jevů. Další soudobé překlady Claurenových próz posilovaly výchovnou tendenci modifikacemi názvu či podtitulu. Strukturními omezeními byl konečně ovlivněn samotný výběr textů pro překlad – preferovány byly rozsahově menší povídky, které se lépe hodily k časopisecké publikaci.[144]

Při převodu *Idyl* Salomona Gessnera do češtiny (1819) eliminoval Václav Hanka erotizující prvky, motivy milostného trojúhelníku nebo apokalyptické obrazy zániku lidské existence, a to pomocí výběru idyl k překladu, úpravy jejich vzájemného řazení, modifikací jmen postav i posunů na lexikální úrovni. Jeho úpravy přispěly ke stylové čistotě výsledného textu, vnitřní koherenci i celkovému zjednodušení, zároveň do textu vnášely některé sentimentální a romantizující prvky.[145]

Posuny a úpravy při sběru lidových písní, které byly vyvolány jak cenzurními a autocenzurními motivy, tak obrozenskou představou o charakteru a funkci národní písně, sleduje případová studie.[146] Rovněž pro tištěné texty českých adaptací německých divadelních her je příznačná eliminace motivů žárlivosti a narážek na dopadení in flagranti, stejně jako jiných pasáží erotického charakteru. Radikální výpustky vzdalovaly jednající postavy od skutečného světa diváka k ideálnímu až schematickému pojetí dokonalého protagonisty obdařeného mravními ctnostmi, přispívaly k žánrovému posunu komických her od lokální frašky k sentimentálnímu dramatu. Vedle toho docházelo k eliminaci dějově irelevantních replik, tzv. řečí stranou, kupletů či reálií vztahujících se k salonnímu světu bohatších městských vrstev.[147] Při vysvětlení takovýchto omezení si ovšem nevystačíme s pouhým odkazem na administrativní cenzuru a její předjímání, zdrojem obrozenských adaptací byly totiž většinou hry vídeňských autorů povolené rakouskou cenzurou.

švábské romantiky Wilhelma Hauffa (1827) bývá pokládáno za počátek odklonu od H. Claurena mezi německou intelektuální elitou.

144) Lenka Kusáková: „Překlady německé zábavné prózy v procesu formování novočeské beletristiky a její čtenářské základny (studie na materiálu povídek H. Claurena)", in Dalibor Tureček, Zuzana Urválková (eds.): *Mezi texty a metodami. Národní a univerzální v české literatuře 19. století*, Olomouc, Periplum 2006, s. 187–222.

145) Irena Holubová: *Hankovy překlady Gessnerových idyl*, diplomová práce, Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích 2009.

146) Viz případová studie Lucie Uhlíkové „Duch a povaha národa v písni. Idealizovaný obraz lidové písně v tištěných sbírkách první poloviny 19. století", s. 333–344.

147) D. Tureček: *Rozporuplná sounáležitost*, cit. dílo, zvl. s. 27–51. Srovnání cenzurních a autocenzurních vlivů při překladu a adaptacích operních libret provedl M. Pospíšil: „Österreichische Opernzensur in Prag", cit. dílo.

Malá, svatá, obezřetná literatura: autoregulační tendence českého národního hnutí

Díky dochované korespondenci jsme zpraveni o zásazích do českojazyčných literárních děl, ke kterým docházelo ze strany redaktorů obrozenských časopisů, neperiodických publikací či od dalších osob stojících v centru vlasteneckého hnutí. Zásahy byly zdůvodňovány potřebou úpravy textů před jejich podáním do cenzury, protože v opačném případě „by jistě celý spis zavržen byl".[148] Jak však napovídá dopis Josefa Chmely, pojednávající o sestavování *Almanachu aneb Novoročenky* pro rok 1823, mohly být redaktorské zákroky ovlivňovány i jinými hledisky, estetickými či ideologickými:

> Též mne srdečně bolí, že jsem P. Chmelenskému skrze to zkrácení a snad poněkud přemudrování nepokoj způsobil; staloť se to z dobrého oumyslu; neboť jsem myslil baladě té slohu krátkosti a tudy také jadrnosti přidati, anžto básníci, zvláště pak v baladách, kratších a rázných slov užívají. Že jsem jí poněkud přemudroval, stalo se, aby cenzurou prošla, což zajisté náš Vážený Pan Vlastenec sám také nahlídl.[149]

Jakkoli rozporuplné mohlo být jejich vnímání ze strany autorů upravovaných děl, byly tyto zásahy svými původci zdůvodňovány jako nevyhnutelné. V případě, že by provedeny nebyly, by totiž mohlo dojít k dráždění cenzury a „literatuře by ještě větší pouta nastala".[150] Výsledná újma by se podle jejich tvrzení tedy netýkala pouze příslušného díla jako takového, nýbrž celku české literatury coby hlavní referenční veličiny národně-obrozenského diskurzu.

> A věru, Milostpaní, žádejte ode mne, co chcete, abych se rouhal komukoli, ale ty věci do *Žihadla* přijíti nemohou. […] Celé věci naší by takové brojení proti těm černochům [tj. příslušníkům církevní hierarchie, PP] škodilo. To víte, kdyby kvůli mně cenzura zostřena byla, řekli by moji hojní a **vysokodušní** nepřátelé, že jsem uškodil více národu svému, než jsem prospěl, a to jest pro mne největší kletba.[151]

148) Josef Jungmann Janu Kollárovi 28. 10. 1820, při zdůvodnění svých zásahů do skladby sbírky *Básně*, jejíž vydání v Praze připravoval, in A. J. Vrťátko (ed.): „Dopisy Josefa Jungmanna k Janu Kollárovi", cit. dílo, s. 41. Další příklady zásahů podávají Jiří Skalička: „Satiry Josefa Jaroslava Langra kontra cenzura", in Josef Š. Kvapil (ed.): *Studie o literatuře a překladatelství*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1962 (*Acta Universitatis Palackianae Olomoucensis*. *Facultas Philosophica* 13. *Philologica* 8), s. 5–16; Lenka Kusáková: „Česká literatura první poloviny 19. století mezi státní a národní cenzurou", in Lenka Jungmannová (ed.): *Česká literatura rozhraní a okraje. IV. kongres světové literárněvědné bohemistiky Jiná česká literatura (?)*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis, 2010, s. 523–532, kteří tento typ úprav označují termínem „národní cenzura".
149) Josef Chmela F. L. Čelakovskému 20. 11. 1823, in F. Bílý (ed.): *Korrespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 1, cit. dílo, s. 198.
150) Josef Jungmann Janu Kollárovi 28. 10. 1820, in A. J. Vrťátko (ed.): „Dopisy Josefa Jungmanna k Janu Kollárovi", cit. dílo, s. 41.
151) Karel Havlíček Boženě Němcové b. d., [7. prosince 1846], ohledně satirického textu Boženy Němcové namířeného proti katolické církvi, in Božena Němcová: *Korespondence*, díl 1, *1844–1852*, eds. Robert Adam, Jaroslava Janáčková, Magdaléna Pokorná, Lucie Saicová Římalová, Stanislav Wimmer, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003, s. 51–52.

Redakční zásahy Františka Palackého Založení dvou muzejních časopisů, německého vědeckého měsíčníku (*Monatschrift der Gesellschaft des Vaterländischen Museums in Böhmen*) a českého čtvrtletníku zaměřeného více beletristicky (*Časopis Společnosti Vlasteneckého muzeum v Čechách*), představovalo v situaci, kdy několik předchozích pokusů o založení periodika nezískalo povolení, výrazný diplomatický úspěch Františka Palackého, obratně využívajícího svých společenských styků s představiteli české guberniální správy i pražské šlechtické společnosti. Závazek pečlivého výběru příspěvků ze strany vydavatele periodik byl důležitou součástí Palackého argumentace:

> Takovéto časopisy pod dozorem muzea, jež z nich nedomáhá se zisku, než jen chce šířiti větší o sobě známost a buditi větší účastenství ke svým vlasteneckým snahám, budou moci býti ryzejší, nežli kdyby vycházely ze psacího stolu soukromníka, který po přízni čtenářstva se pachtě, musí hověti jeho choutkám. Muzeum bude moci přísněji vybírati a dle svých účelů zachovávati směr, jenž srovnávati se bude i se zásadami vlády.

Nastíněné zásady začal Palacký poté, co bylo vydávání českého a německého muzejního časopisu povoleno, také okamžitě uplatňovat. Z textů dodaných Janem Kollárem zařadil do prvního čísla českého časopisu dvouveršové epigramy pod názvem *Nápisy*, neotisknul ovšem ty z nich, jejichž nacionální tematika získávala protiněmecký osten, „abychom hned na počátku Němců podezřívavých proti sobě nepopudili". V dopise autorovi přitom přiznával, že se při výběru řídil radou prezidenta muzejní společnosti

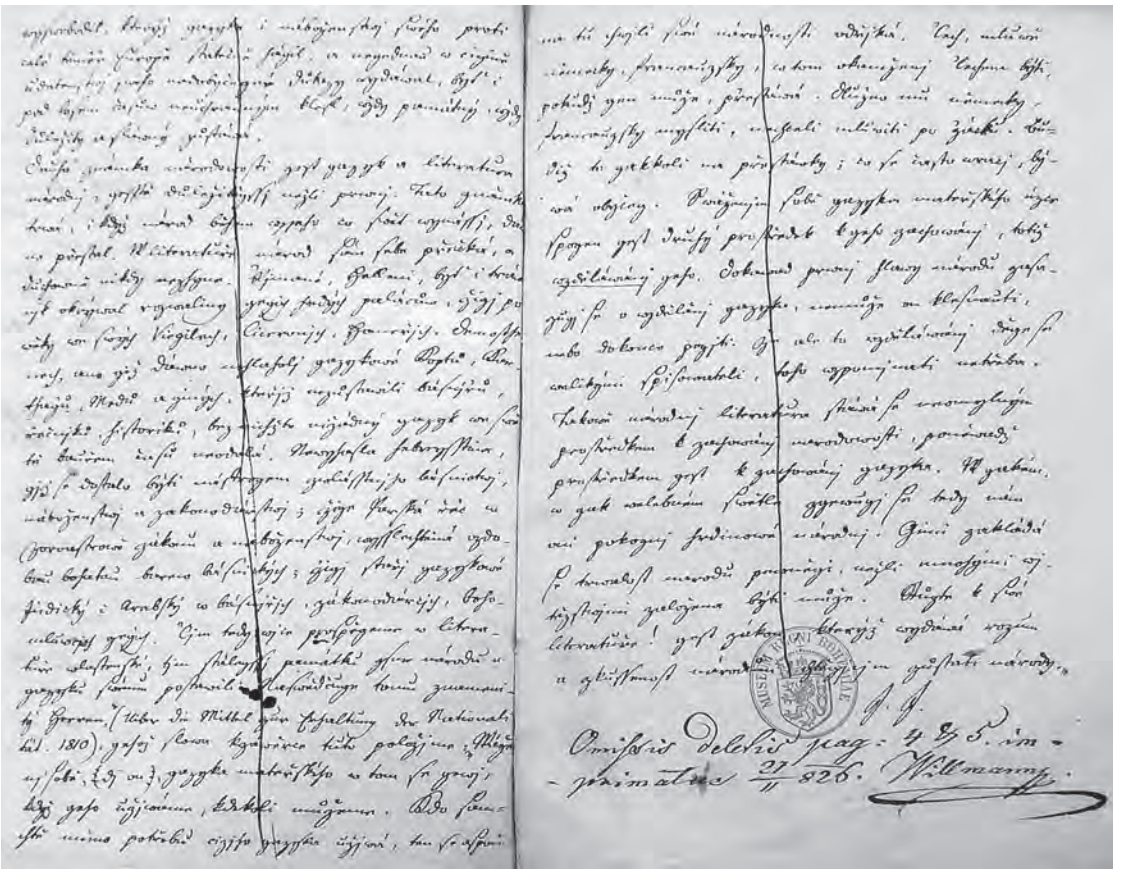

Kašpara Šternberka. Kollár se ve své odpovědi ostře vymezil především vůči tomu, že Palacký prováděl „zlé a chybné" metrické úpravy u zveřejněných epigramů a že k otištění nezařadil rozpravu *O jméně národa Slovanského*, nýbrž dal přednost stati Josefa Dobrovského na obdobné téma (*Slovou-li Slované od slávy čili od slova?*). Obvinil Palackého ze stranického postoje a pro své budoucí texty požadoval, aby byly otiskovány „bez všelikých cizích poznamenání, bez proměny, bez újmy [...]. I sám sloh, ortografia a konstrukcie mé aby nepohnuté zůstaly, chci"; v případě provedených změn v epigramech požadoval nápravu formou errat. Korespondenční roztržka byla po několika měsících zahlazena a Palacký otiskl ve třetím čísle českého muzejního časopisu dvanáct nových znělek ze *Slávy dcery*, tentokrát sice bez redakčních úprav, ovšem se škrty nařízenými při posouzení státní cenzurou.
Rovněž druhý případ Palackého úprav pro první číslo českého muzejního časopisu nezůstal bez odezvy. V programovém článku Josefa Jungmanna *O klasičnosti v literatuře vůbec a zvláště české* provedl škrty v rozsahu přibližně jedné šestiny textu. Vypuštěny či zmírněny byly jednak pasáže ostře kritizující tendence k přeceňování české literatury ve veleslavínském období humanistické češtiny, v nichž bylo možné rozeznat kritiku stanoviska Jana Nejedlého, jednak, jak ukazuje ilustrace, celý argumentační závěr Jungmannovy stati pojednávající o dějinách, jazyku a literatuře jakožto základních podmínkách národní svébytnosti a kladoucí apel na užívání a pěstování češtiny. Palackého zásahy text ochudily o aspekt programového dialogu vůči konceptům německé národní literatury, představované v první řadě spisem *Das Gesammtgebiet der teutschen Sprache* lipského profesora Karla Heinricha Ludwiga Pölitze, jehož myšlenky Jungmann v článku přizpůsoboval do podoby programu české obrozenské literatury. Svými úpravami Palacký přispíval k tomu, aby muzejní časopis stál stranou aktuálních sporů o pravopisnou normu českého jazyka (tak později své zásahy sám interpretoval) i rozporů ohledně používání národního jazyka v každodenní komunikaci (tak Palackého škrty interpretoval Josef Jungmann). Tendence k odstraňování osobních kritik sice souzněla s intencemi rakouské cenzury, nezdá se však, že by byl ohled na oficiální cenzurní normy jediným motivem Palackého úprav. V rámci cenzurního řízení (informuje o něm *imprimatur* v závěru rukopisu) byly ostatně odstraněny na jiných místech textu tři věty kladoucí úroveň literatury do souvislosti s úrovní svobodného politického života země, které Palackého úpravy ponechaly netknuté.

Zdroj: KNM ORST, sign. IV D 67; Kašpar Šternberk hraběti Sedlnitzkému (koncept psaný rukou Františka Palackého) 17. 2. 1826, český překlad dle Václav Emanuel Mourek: „Palacký jako vydavatel německého časopisu Vlasteneckého musea v letech 1827–31", in *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*, Praha, Matice česká 1898, s. 269–289, zde s. 271; Petr Píša: „Možnosti a meze intervence: František Palacký a rakouská cenzura ve 20. letech 19. století", *Táborský archiv* 15, 2011, s. 91–102; Antonín Truhlář: „Z redaktorských příhod Palackého", in *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*, Praha, Matice česká 1898, s. 292–297; Václav Zelený: *Život Josefa Jungmanna*, Praha, Fr. A. Urbánek 1881, s. 267–269, 401–403; Arne Novák: „Jungmannův článek o klassičnosti v literatuře", *Listy filologické* 37, 1910, s. 110–123; Iva Krejčová: „Jungmanns Ideal von Nationalliteratur im Kontext der zeitgenössischen deutschen Vorstellungen einer modernen Nationalkultur", *Brücken* 22, 2014, č. 1/2, s. 225–244.

I sám autor často bral ohled na ideální celek české národní literatury, což ho při jednání s osobami stojícími v centru vlastenecké kulturní produkce mohlo vést nejen k prostému vybídnutí, aby jeho text samy upravily, ale i k symbolickému zřeknutí se autorské suverenity nad textem:

> Právě nyní odesílám mladému panu Jungmannovi své dávno připovězené pojednání o škodlivých následcích, jež plynou z německého vychování naší české mládeže na hlavních školách. [...] Pouštím je na moře pod ochranou Boží, a dávám na vůli, ano prosím, Vám i panu Jungmannovi, jenž se jim z lásky k vlásti za vrátné postaviti ráčíte, abyste, cokoli se viděti bude na mělčiny naší literatury těžké, z nich po dobrém rozvržení vyvrhli, a cokoli zas lehko,

zbožím vlastním zatížili. Jižť ne mé, ale Vlasti jsou, a Vy milujíce vlast učiníte, co dobrého bude.[152]

Záměr účastníků českého národního hnutí však nespočíval pouze v tom, aby byly v zájmu nadosobní myšlenky národa či vlasti prováděny úpravy jednotlivých textů jiných autorů. Programovým cílem jungmannovské generace obrozenců byla snaha modulovat českou literaturu jako celek. Tato představa, vyjádřená především v předmluvě ke druhému vydání Jungmannovy *Slovesnosti* (1845), vycházela z přesvědčení o zásadní odlišnosti mezi literaturami „malých" a „velkých" národů. Podle jungmannovské představy si česká literatura, omezená svou nedostatečnou sociální základnou, nemůže dovolit negativní tendence, které v literaturách „velkých" národů způsobuje časová produkce, vydávaná z obchodních důvodů a s ohledem na aktuální zájmy čtenářstva. „Malá" literatura naopak vyžaduje neustálou péči, jejímž horizontem je prostor literatury jako celek a její služba národním potřebám. Od spisovatelů a nakladatelů se tak vyžaduje především práce pro národ, pro vlast, naopak příliš individuální a komerční aktivity mají být z prostoru „malé" literatury vyřazeny:

> Nemohouce míti literatury velkých národů, jež bychom snad jí zaplavovali, jako oni svou zaplavují svět, chtějme píliti o skrovnou, ale výbornou a péče hodnou slovesnost. […] Nemějme zření k pomíjející v literatuře módě, ale k stálému užitku; varujme se poklesků jinonárodních některých literatur, kteréž se staly trhovými, ziskonosnými promyslníků fabrikami; spokojeni buďme skrovnou od skrovné vlasti odměnou; pracujme pro vlast, ne pro sebe, aniž dbejme jak mnoho, ale jak dobře![153]

Podle jungmannovského modelu tak měli obrozenci pomocí cílené kultivace přetvořit „prázdné pole" české literatury v „přerozkošnou zahradu" a bránit její čistotu. K tomuto účelu měly být regulovány překlady z jinojazyčných kultur: „Máme přitom tu výhodu, že z nesmírného množství co nejlepšího, nejpěknějšího, nejužitečnějšího jest, jen zdravou mízu a tresť všech věd a umění vybrati a sobě osvojiti můžeme."[154] Vedle tohoto požadavku kvality měla díla vybíraná pro překlad vyhovovat neurčitě formulovanému duchu české literatury. Hodnotová kondenzace se přitom neměla zastavit ani u hranic jednotlivých textů.

Svými programovými texty Josef Jungmann konstruoval model ideální české literatury, který připouštěl její vnitřní diferenciaci na elitní složku na jedné straně a složku populární („prostonárodní") na straně druhé. Ta však měla být plně podřízena vysoké literatuře

152) František Sláma K. A. Vinařickému 11. 5. 1828, in Václav Otakar Slavík (ed.): *Karla Aloise Vinařického Korrespondence a spisy pamětní. Na památku stých jeho narozenin*, díl 1, *Korrespondence od roku 1820–1833*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1903, s. 72.
153) Josef Jungmann: *Slovesnost aneb Náuka o výmluvnosti prosaické, básnické i řečnické se sbírkou příkladů v nevázané i vázané řeči*, Praha, České museum 1845, s. 29.
154) Tamtéž, s. 25. Obdobně už Josef Jungmann: „Slovo k statečnému a blahovzdělanému Bohemariusovi" [1814], in týž: *Boj o obrození národa*, ed. Felix Vodička, s. 51–62, zde s. 60: „Dejte Čechům v každém druhu umění a vědomostí jedinou knihu, ale klasickou, dejte jim výtahy a jádro nejlepších, můžete-li, celého světa knih; my, vezmouce zrno od plevy, zlato bez trusek, rádi všech módních deníků, brožurek a jiných drobnůstek se odřekneme."

a pouze distribuovat její hodnoty mezi širší lid. Pro čistě zábavnou četbu, která by zřetelům a potřebám elitní kultury podřízena nebyla, ale naopak by závisela čistě na ohlasu literárního trhu, už místo nenacházel.[155] V Jungmannově době zůstával tento požadavek regulace překladů a hodnotového podřízení populární literatury cílům literatury elitní na rovině abstraktního programu, myšlenka „malé“ literatury však od této doby představovala trvalou součást kulturní paměti a od konce třicátých let 20. století se tendence načrtnuté Josefem Jungmannem staly jedním z ideových zdrojů administrativní cenzury.[156]

Do roku 1848 si tak česká literatura odnášela „dědictví“ předchozích desetiletí předbřeznového vývoje, kdy byl recepční horizont českých autorů omezován vlivem zákazů široké zahraniční literární produkce, mezi nimiž nechyběla významná díla evropského romantismu, kdy byla prostřednictvím cenzurních mechanismů tlumena ostrá polemika, kdy byla programově regulována literatura určená lidovému čtenáři a kdy byl omezován politický obsah i samotný počet periodik. Prohlášení českých spisovatelů z 20. března 1848, necelý týden po zrušení předběžné cenzury, v němž jeho signatáři stanovovali kolektivní závazek, „aby spisové bezbožní a rouhaví, čelící upřímo proti citům náboženským a proti dobrým mravům, nezprznili nikdy literatury naší národní“ a „aby soukromý život a jednání kteréhokoli obyvatele nebyly přetřásány veřejně ve smyslu pohoršivém a na cti urážlivém“,[157] přitom naznačuje, že přinejmenším část principů a hledisek cenzurní kontroly přetrvávala déle než samotná instituce předběžné cenzury, jejíž pád spisovatelská veřejnost nadšeně přivítala.

155) Pavel Janáček: „Literatura malého národa. K pojetí vertikální diferenciace v Jungmannově projektu“, *Česká literatura* 48, 2000, č. 6, s. 581–591; srov. též Christian Prunitsch: „Zur Konzeptualisierung der tschechischen als einer kleinen Literatur an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert“, in Steffen Höhne, Andreas Ohme (eds.): *Prozesse kultureller Integration und Desintegration. Deutsche, Tschechen, Böhmen im 19. Jahrhundert*, München, R. Oldenbourg 2005, s. 51–71; L. Kusáková: *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk*, cit. dílo, s. 136–174.
156) Srov. rámcová kapitola „1938–1949. V zájmu národa“, s. 892.
157) J. M. Černý (ed.): *Boj za právo*, cit. dílo, s. 33–34; František Palacký: *Radhost. Sbírka spisův drobných z oboru řeči a literatury české, krásovědy, historie a politiky*, díl 3, *Spisy z oboru politiky*, Praha, B. Tempský 1873, s. 7–9, 277–278; srov. též Magdaléna Pokorná: „‚Čechy spráskají prý nejlépe opět Čechové‘. Glosy k fungování předbřeznové cenzury“, in Helena Lorenzová, Taťána Petrasová (eds.): *Biedermeier v českých zemích. Sborník příspěvků z 23. ročníku sympozia k problematice 19. století*, Praha, KLP 2004, s. 71–78, zde s. 72.

Případové studie
1810–1848

Náboženská literatura předbřeznového období pod drobnohledem 289
Cenzurní protokoly Hieronyma Josepha Zeidlera (Hedvika Kuchařová)

„Aby bez závady prošlo“ 305
Strategie Václava Hanky při styku s předbřeznovou cenzurou (Petr Píša)

„Žádný nakladatel si na tom netroufá vydělat“ 317
Bernard Bolzano mezi státní, církevní a strukturální cenzurou (Petr Píša)

Duch a povaha národa v písni 333
Idealizovaný obraz lidové písně v tištěných sbírkách první poloviny 19. století (Lucie Uhlíková)

Náboženská literatura předbřeznového období pod drobnohledem

Cenzurní protokoly Hieronyma Josepha Zeidlera

Hedvika Kuchařová

Důkladná analýza činnosti předbřeznové cenzury je limitována dochovaným archivním materiálem. Písemnosti pražského knižního revizního úřadu, instituce zprostředkovávající styk mezi státními orgány, autory a profesionály knižního trhu, byly až na dílčí výjimky skartovány pravděpodobně krátce po zrušení předběžné cenzury v březnu 1848. Spolu s dalšími akty tak byly zničeny i zde uchovávané cenzurní lístky, obsahující odůvodnění cenzurních verdiktů. O to cennější jsou cenzurní protokoly, které vyhotovovali jednotliví cenzoři a jež obsahovaly koncepty či opisy vyjádření zapisovaných na cenzurní lístky. Neúplná řada protokolů, uchovaná v pozůstalosti teologického cenzora Hieronyma Josepha Zeidlera v Národním archivu,[1] tak umožňuje jedinečný vhled do cenzury nejpočetnější složky dobové knižní produkce v Čechách.[2]

Rozsah a účel této případové studie neumožňují komplexní analýzu Zeidlerova cenzurního protokolu, po bližším představení pramene se proto zaměříme na kvantitativní i kvalitativní analýzu určitých aspektů vybraného vzorku těchto záznamů. Z hlediska kvantitativní analýzy nás bude zajímat jazykové a žánrové složení cenzurovaných spisů a podíl posudků jednoznačně schvalujících, vyžadujících opravy a zamítavých. Podrobněji se zaměříme především na cenzuru českojazyčných modlitebních textů. Na závěr se pokusíme nalézt obecnější tendence Zeidlerova cenzorského přístupu.

Jihlavský rodák Hieronymus Joseph Zeidler (1790–1870) vstoupil v roce 1809 do strahovského kláštera a v roce 1834 byl zvolen jeho opatem. Od počátku dvacátých let působil jako sekretář a ceremoniář svého předchůdce v opatském úřadu Benedikta Pfeiffera, zároveň vyučoval dogmatiku na pražské univerzitě. Cenzuru teologických spisů vykonával oficiálně od listopadu 1823 do roku 1848.[3] Zachovány jsou protokoly z let 1823–1834

1) Národní archiv (NA), Řád premonstrátů Strahov (ŘPS), pozůstalosti, kt. 148–150. Dále odkazujeme pouze na protokolární číslo a rok příslušného záznamu.

2) Zachovány jsou rovněž protokoly pražského hebrejského cenzora Karla Fischera, dnes uchované v Oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny (sign. IX.A.17.a–b, pro léta 1788–1805, 1806–1824), respektive Archivu Národní knihovny, Cenzor a revizor židovských knih, tisků a rukopisů (pro léta 1834–1843), srov. Iveta Cermanová, Jindřich Marek: *Na rozhraní křesťanského a židovského světa. Příběh hebrejského cenzora a klementinského knihovníka Karla Fischera (1757–1844)*, Praha, Národní knihovna ČR 2007, s. 158–159. Starší literatura zmiňovala i cenzurní deníky Pavla Josefa Šafaříka (srov. Čeněk Zíbrt [ed.]: „Co vyprávěl P. J. Šafařík rodině o svém mládí a životu“, *Časopis Musea Království českého* 83, 1909, s. 233–291, 337–363, zde s. 284), dnes jsou však nezvěstné.

3) K Zeidlerovi naposledy Evermod Gejza Šidlovský: „Abt Hieronymus Josephs Zeidlers Diarium aus den Jahren 1869–1870“, *Annuarium historiae conciliorum* 39, 2007, č. 1/2, s. 233–239; k jeho cenzorské činnosti Petr Píša: *Knižní cenzura v Čechách v předbřeznové době*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2010, zvl. s. 37–44, 178; k cenzurním protokolům Hedvika Kuchařová: „Cenzorská činnost Jeronýma Zeidlera. Příspěvek k cenzorské praxi v době předbřeznové“, *Knihy a dějiny* 18–19, 2011–2012, s. 39–54; k cenzuře obrazových materiálů na základě cenzurních protokolů Hedvika Kuchařová, Radim Vondráček:

a 1841–1846 a dále fragment protokolu z roku 1822, naznačující, že Zeidler v úřadu fakticky působil od podzimu toho roku, patrně náhradou za tehdy už nemocného Josefa Petra Dittricha. U roku 1846 chybí první arch.

Zeidlerovým úkolem zůstávala téměř výhradně cenzura předběžná, ať už se jednalo o rukopisy nebo o tisky určené k dalšímu vydání. Následná cenzura se vyskytuje výjimečně, v protokolech nalezneme případy pašované drobné náboženské literatury nebo podezřelý pověrečný spisek zadržený chebským magistrátem při výročním trhu. Texty určené k předběžné cenzuře se k Zeidlerovi dostávaly již s posudkem pražské arcibiskupské konzistoře,[4] na nějž se nezřídka souhlasně nebo s doplněním odvolává. U některých tisků určených k opakovanému vydání je citován i cenzurní lístek z předešlého řízení. Marginální jsou odkazy na centrální cenzurní úřady (například v roce 1823 u Hýblova překladu *Obšírní rozvrhové kazatelští* od Franze Stapfa konstatuje, že předkládaná část obdržela od vídeňské cenzury *imprimatur*).[5]

Vnějšková charakteristika protokolů

První skutečností, která padne badateli do očí, je střídání písařských rukou v protokolu. Prokazatelně Hieronymem Zeidlerem jsou psány protokoly z let 1822–1834. Od roku 1827 do roku 1834 se pravidelně v letních nebo podzimních měsících krátkodobě změnila písařská ruka, protože Zeidler žádal o svolení k dovolené a ustanovení náhradníka.[6] Pro dovolenou v letech 1828 a 1829 tak byl Zeidlerovým náhradníkem strahovský premonstrát a profesor pražské teologické fakulty Bernard Josef Jettmar, který se v roce 1831 stal profesorem na žateckém gymnáziu a o šest let později vystoupil z katolické církve.[7] Protokoly z let 1841–1846 jsou psány cizí rukou. S ohledem na skutečnost, že Zeidler v protokolech z let 1822–1834 nezřídka škrtal a měnil formulace v posudcích, zatímco zápisy z let 1841–1846 jsou v podstatě čistopisem, lze přijmout vysvětlení, že cenzor, který byl v té době vytížen dalšími povinnostmi a funkcemi, pověřil někoho ze svých podřízených, aby vedl protokol a opisoval jeho posudky. Vzhledem k tomu, že se pro léta 1836–1848 nepodařilo dohledat žádnou Zeidlerovu žádost o dovolenou nebo o náhradníka při výkonu cenzorského úřadu, zůstává určení písaře zatím s otazníkem.

V cenzurních protokolech z let 1822–1824 jsou promíchaně cenzurovány texty a obrazové materiály. V roce 1822 používal Zeidler sešitek kvartového formátu, v následujících letech zapisoval do sešitů foliového formátu. Sešit pro roky 1823–1824 začíná číslem 1 (pro rukopisy a tisky) 13. února 1823, řada končí číslem 87 (posudek vyhotoven 31. května) a následuje mezera až do září, kdy Zeidler začal opět od jedničky novou číselnou řadu končící číslem 49 (hodnoceným už v lednu 1824). Rok 1824 je číslován průběžně 1–118, do sešitu se však nevešel celý. Za ním následoval zvláštní oddíl pro mědirytiny číslovaný

„Cenzura náboženských obrazových materiálů ve dvacátých a třicátých letech 19. století“, *Umění* 61, 2013, č. 4, s. 325–340.

4) Ke konzistorní cenzuře srov. Zdeněk Šimeček: „Bibliografie období 1801–1848 a církevní cenzura. (K problematice přípravy národní retrospektivní bibliografie 19. století)“, *Česká bibliografie* 5, 1966, s. 146–164.

5) Č. 48 ex 1823, přijato k posouzení 7. září.

6) P. Píša: *Knižní cenzura v Čechách v předbřeznové době*, cit. dílo, s. 50; H. Kuchařová: „Cenzorská činnost Jeronýma Zeidlera“, cit. dílo, s. 42.

7) Strahovská knihovna, sign. DV I 20, rukopis Justin Koblasa: *Catalogus universalis canoniae Sioneae*, s. 169.

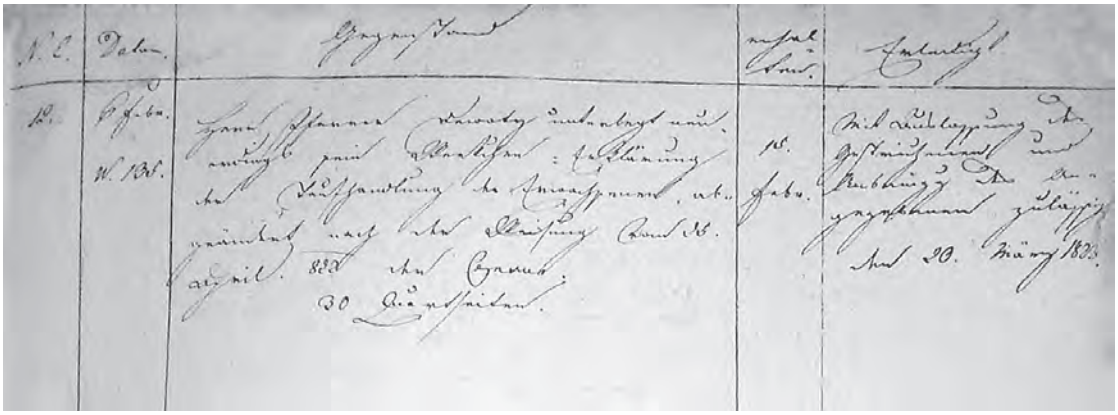

Struktura cenzurního protokolu z roku 1823 První kolonka zleva obsahuje běžné pořadové číslo, druhá datum přijetí knižním revizním úřadem a jím přidělené číslo. Ve třetí rubrice byly uváděny údaje o předkladateli, kterým mohl být autor, tiskařský či nakladatelský podnik anebo instituce (například budějovické biskupství), dále informace o případném předchozím cenzurním vyjádření, údaje o rozměru a počtu stran. Ve čtvrté kolonce je datum přijetí rukopisu Zeidlerem, v poslední posudek a datum jeho vyhotovení. Tato struktura se příliš neměnila, ani když začal Zeidler roku 1827 používat předtištěné formuláře z registratury prezidia gubernia.

Zdroj: NA, ŘPS, Pozůstalosti, kt. 148, záznam č. 12 z roku 1823.

od 1 (posudek z 1. března 1823) do 42 (posudek 1. května téhož roku). Dne 28. září 1823 začal cenzor pro vyobrazení novou řadu, kterou ukončil číslem 7 (posudek 8. listopadu). Položky číslo 8–23 vepsal Zeidler už do nového sešitu, nazvaného *Verzeichniss der im Jahre 1824 zensurirten Zeichnungen und Kupferstiche*. Pokračování cenzury textů vedl v sešitu nazvaném *Fortsetzung des Verzeichnisses der erledigten Zensurstücke im Jahr 1824 (zweites Heft)*, a sice od položky 119 do poslední položky 182.

Tento poněkud nepřehledný způsob evidence změnil Zeidler počínaje rokem 1825. Nadále vedl dvě oddělené řady, jednu pro texty a druhou pro vyobrazení, a to až do roku 1831, kdy byla cenzura obrazových materiálů přesunuta do kompetence knižního revizního úřadu, byť se v následujících letech v cenzuře textů vzácně vyskytne i vyobrazení.[8] Název se z označení *Verzeichniss* změnil na *Protokoll*. Roky 1825 a 1826 byly zapsány společně a do dvou sešitů (jeden pro texty, druhý pro vyobrazení). Počínaje rokem 1827 používal cenzor volné archy s předtištěnými rubrikami. Od roku 1841 jsou posudky vpisovány do tiskopisu *Politisches Einreichungs-Protokoll* číslo 130. Zcela chybí nadpis, kterým Zeidler protokoly uvozoval, na horním okraji zůstal pouze nápis *Censur*, údaj o roku a průběžné číslování archů.

Pro léta 1830–1832 se zachoval i rejstřík zahrnující jména předkladatelů, autorů, zkrácené názvy a částečně i věcná hesla.[9] Cenzurování méně náročných textů zabíralo asi týden až deset dní (lze však nalézt i případy cenzury takřka obratem, například u neproblematických písní nebo jiných drobných tisků), u problematičtějších děl se blížilo

8) P. Píša: *Knižní cenzura v Čechách v předbřeznové době*, cit. dílo, s. 42–43.
9) Strahovská knihovna, sign. DK II 31.

až k dvěma měsícům. Produkce zrcadlila jak proměny církevního roku, tak významnější religiózní události a výročí.[10]

Kvantitativní analýza náboženské produkce

Budeme-li při hodnocení množství cenzurovaných textů vycházet z běžných čísel protokolu uvádějících počet cenzurovaných kusů, jeví se jako nejobjemnější rok 1828 (tři sta šest kusů), za ním následují roky 1832 (dvě stě devadesát šest kusů), 1842 (dvě stě sedmdesát sedm kusů) a 1843 (dvě stě padesát pět kusů).[11] Běžná čísla v případě textů odpovídají evidenci, kterou Zeidler přiložil v roce 1830 k žádosti zemskému prezidiu o zvýšení vyplácené remunerace.[12] Jiná byla situace v případě obrazových materiálů, kde se pod běžným číslem často skrývaly celé série obrázků, jež Zeidler ve výkazu počítal jednotlivě.[13] Z hlediska díla jako uceleného a uzavřeného textu jsou však počty poněkud nižší, jak uvidíme dále. Rozsáhlejší rukopisy totiž předkládali autoři a nakladatelé po částech, rukopis byl rovněž předkládán opakovaně v případě zamítnutí s podmínkou oprav.

Základní jednotkou následující analýzy není položka Zeidlerova protokolu, ale samostatné dílo. Znamená to, že díla cenzurovaná po částech se počítají jako jedna jednotka, stejně tak periodikum *Časopis pro katolické duchovenstvo*, u něhož se v protokolech rozepisovaly jednotlivé články. Do zkoumaného vzorku byly vybrány první a poslední rok z období (tj. po vyřazení fragmentu z roku 1822 léta 1823, 1834 a 1841, 1846) a roky ležící mezi nimi (1828 a 1844). Celkové počty cenzurovaných děl jsou podle tohoto hlediska následující: 1823 – sto dvacet dva, 1828 – dvě stě dvacet čtyři, 1834 – sto devadesát devět, 1841 – sto šedesát jedna, 1844 – sto dvacet, 1846 – sto čtyřicet devět. Z hlediska jazyka umožňují protokoly jednoznačnou výpověď. Nejčastěji byl titul uveden v jazyce díla, někdy, když se jednalo o německou parafrázi názvu, bylo připojeno vysvětlení „böhmisch“. Vzácněji byla česká i německá varianta téhož titulu uvedena v jedné položce. Graf č. 1 ukazuje rozdělení cenzurovaných děl podle jazyka.

U jiných jazyků se jednalo o zanedbatelných několik kusů v latině a francouzštině. V roce 1828 například předkládal pod č. 230 teologické *positiones* ke své doktorské obhajobě Rudolf von Thysebaert; Zeidler k nim doplnil do dobrozdání, že již byly prohlédnuty od profesorů teologie a neobsahují nic závadného.[14] V roce 1834 nalezneme v protokolech *Hymni a juventute literarum humaniorum in templo gymnasii canendi*, dále francouzskou modlitební knihu pro umírající připisovanou Františku Štěpánu Lotrinskému, která poprvé vyšla v roce 1767 u Jana Josefa Klausera a nakladatelství synů Bohumila Haase ji předkládalo k novému vydání,[15] oblíbenou příručku *Manuale ministri Dei infirmos ac moribundos visitantis* Jakuba Rafaela Macana a od téhož autora modlitby *Exercitia pietatis*. Téhož roku předkládal latinské teologické *positiones* Jan Ignác Rotter spolu s programem své

10) H. Kuchařová: „Cenzorská činnost Jeronýma Zeidlera“, cit. dílo, s. 44.
11) Tamtéž, s. 42–43, s chybou pro rok 1823, kde byla zohledněna pouze první číselná řada, zatímco správný počet je 136 kusů.
12) P. Píša: *Knižní cenzura v Čechách v předbřeznové době*, cit. dílo, s. 42.
13) Odtud podstatně nižší údaje průběžného číslování, viz H. Kuchařová, R. Vondráček: „Cenzura náboženských obrazových materiálů“, cit. dílo, s. 326.
14) Č. 230 ex 1828. Vyšlo u Františka Jeřábka v témže roce.
15) V protokolu jako *Prièure d'un mourant, composée et mise par écrit par Sa Majesté François I. Empereur Auguste de Romains l'an 1754 et trouvée après sa glorieuse mort entre ses Prières ordinaires*.

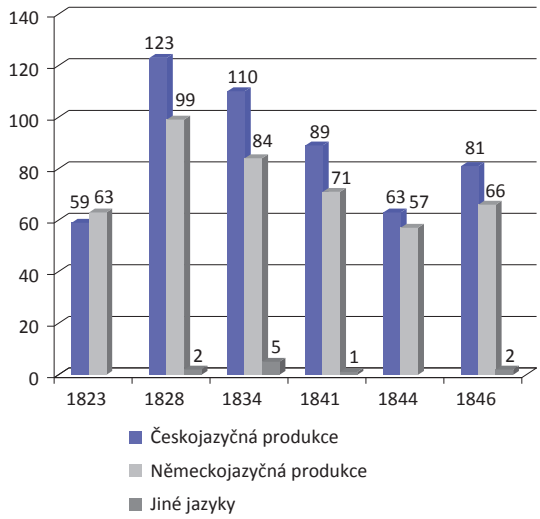

Graf č. 1 Jazykové rozdělení cenzurovaných děl

obhajoby a pozvánkou. O důslednosti prováděné cenzury svědčí poznámka u č. 111 v roce 1828, pohřební řeči Josefa Végha, pastora reformované církve v Libiši, kterou pronesl při pohřbu své matky. Zeidler v dobrozdání referuje, že smysl epitafu mu zůstal neznámý, protože „sám maďarštinu, ve které řeči jsou tyto řádky pravděpodobně sepsány, neovládá a nemohl nalézt nikoho, kdo by mu mohl o tom podat vysvětlení“.[16] Již tento nástin ukazuje slabost odborné teologické literatury v latině, která se v podstatě omezovala na tisky tezí obhajovaných u příležitosti doktorských disputací. Vzhledem k tomu, že se na teologické fakultě přednášelo z tištěných učebnic, odborná publikační činnost profesorů (včetně Zeidlera) byla mizivá a nepřesahovala úroveň svědomitě zpracovaných výukových knih.[17] Není však zároveň vyloučeno, že rozsáhlejší produkce v latině anebo v němčině byla posílána k rozhodnutí centrálním cenzurním orgánům do Vídně.

Dojem o převaze lidové náboženské literatury nad odbornou ještě posílíme na základě analýzy žánrů cenzurovaných děl. Musíme však upozornit na omezení, jež analýza na základě zápisů v cenzurním protokolu má. Jako písně jsme hodnotili texty, označené v protokolu jednoznačně „píseň“ nebo „Lied“, byť i jiné drobné náboženské tisky mohly být v písňové formě nebo mohly písně obsahovat. K písním jsou přiřazeny také celé zpěvníky, které ale tvořily jenom malý zlomek produkce. V druhé skupině (modlitební knihy, modlitby, pobožnosti, rozjímání) jsou zahrnuty tisky bez ohledu na rozsah (nerozlišujeme tedy formální stránku, kde by bylo vhodné oddělit drobné tzv. kramářské tisky od rozsáhlejších textů) a původ (tj. od anonymních modlitebních knih s všeobecně známými a přetiskovanými texty přes stálice křesťanské asketické literatury jako *Následování Krista* Tomáše Kempenského k modlitebním knihám vytvářeným Zeidlerovými současníky). Třetí skupinu tvoří kázání, ať už celé soubory, nebo příležitostná. V další skupině nalezneme katechetickou a nábožensky vzdělávací literaturu. Pátá skupina zahrnuje zbylé nábožensky zaměřené texty v poměrně pestré sestavě: životy světců, církevní dějiny, životopisnou literaturu, texty k duchovní hudbě, odborné teologické periodikum (*Časopis pro katolické duchovenstvo*). V šesté skupině podchycujeme texty, které neměly primárně náboženský charakter, ale z určitých důvodů je Zeidler cenzuroval (například *Archiv český*, který je pro účely analýzy opět považován za jeden titul, i když cenzurou posuzovaných edic, jež v jeho rámci vycházely, bylo více). Pro německojazyčnou literaturu byla

16) „Jedoch das letzte Epitaphium blieb den Gefertigten in der Gänze unverständlich, da er der ungarischen Sprache, in welcher diese Zeilen wahrscheinlich geschrieben sind, nicht kundig ist, und Niemand finden konnte, der eine Aufklärung hierüber zu geben im Stande gewesen wäre.“ Č. 11 ex 1828.

17) Jan Havránek (ed.): *Dějiny Univerzity Karlovy*, sv. 3, *1802–1918*, Praha, Univerzita Karlova 1997, s. 33–36.

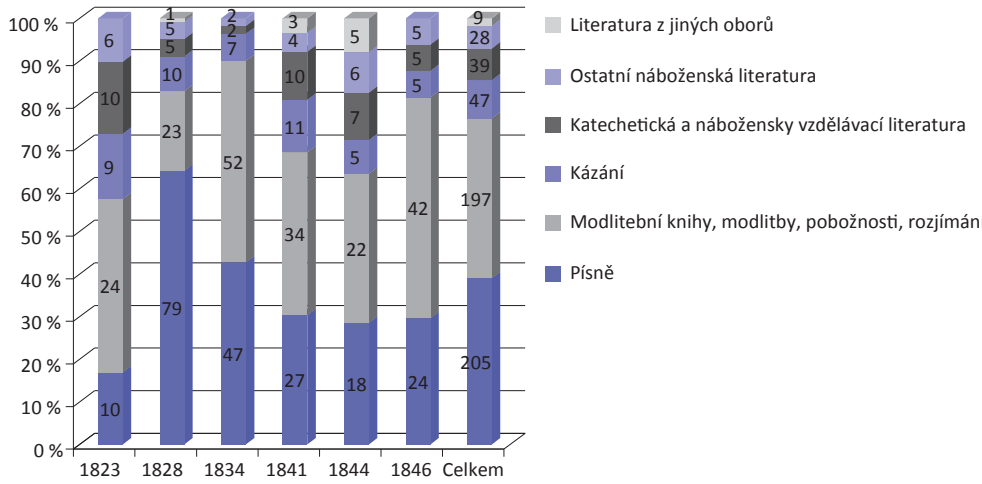

Graf č. 2 Žánrová analýza českojazyčné literatury

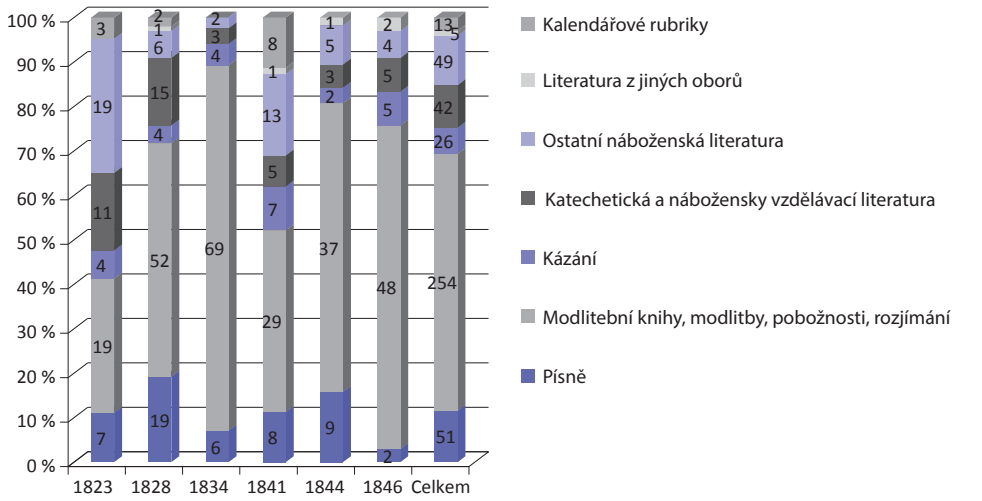

Graf č. 3 Žánrová analýza německojazyčné literatury

přidána ještě sedmá skupina, zachycující kalendářové rubriky (zápisy v protokolu jsou výhradně německé bez další charakteristiky, není však vyloučeno, že tak byly označovány i kalendářové texty v českém jazyce). Poměry v zastoupení u českojazyčné literatury ukazuje v součtu zkoumaných let následovně graf č. 2, u literatury německojazyčné graf č. 3.

Na základě této analýzy vybraných let lze s jistou opatrností vyvodit obecnější závěry. V obou jazycích tvořila podstatnou část náboženské produkce literatura určená širokým vrstvám a v případě písní a příležitostných pobožností také k okamžitému prodeji, například na poutních místech nebo jarmarcích. V českojazyčné produkci představovala o něco málo více než tři čtvrtiny, v německojazyčné produkci 70 % cenzurovaných titulů. Základním rozdílem mezi oběma jazyky byla obliba české písňové tvorby, označované

v odborné literatuře většinou jako kramářské písně nebo obecněji kramářské tisky.[18] V roce 1828 dosáhla rekordních sedmdesát devět položek, ale i kdybychom tento rok považovali za výjimku, kopírovala v následujících letech produkci modlitebních knih, rozjímání a pobožností. V německojazyčné produkci obliba písňových textů od třicátých let dlouhodobě spíše klesala. Hlavní objem tvořily modlitební knihy a pobožnosti určené širokým vrstvám, i když vrchol v roce 1834 je třeba přijímat s rezervou, protože Zeidler v tomto roce cenzuroval třicet dva kusy kontrabandu, které k cenzuře předal hlavní celní úřad.[19] Byť v případě ostatních žánrů jsou následující tvrzení pouze domněnkou, kterou by potvrdila nebo vyvrátila analýza kompletní dochované řady protokolů, je možné vyslovit tezi, že poněkud vyšší procento katechetické a nábožensky vzdělávací literatury v němčině bylo důsledkem vyspělejší čtenářské obce, v níž byla po tomto druhu literatury poptávka. Naopak vyšší procento kázání v českojazyčné produkci nasvědčuje tomu, že vlastní původní tvorba byl jediný způsob, jak pokrýt chybějící literaturu v tomto oboru, i když omezený počet zájemců vydávání patrně limitoval.

Analýza modlitebních knih

Z kvantitativního hlediska tedy dominovaly modlitební knihy, pobožnosti a písně.[20] V následující analýze jsme se zaměřili na modlitební knihy (nikoli tedy na jednotlivé modlitby a krátké pobožnosti, tzv. kramářské tisky, v případě pochybností rozhodoval rozsah). V obecném povědomí jsou zásahy josefinské cenzury spjaty právě s odstraněním této „pověrečné“ literatury,[21] na druhou stranu je zjevné, že řada těchto knížek v málo změněné podobě přetrvávala hluboko do 19. století. Jejich dlouhý život dokládá neúspěch osvícenců při proměně náboženského myšlení. Texty, od nichž se požadovala dogmatická správnost, neposkytovaly ale příliš velký prostor k inovacím a jejich „obecná známost“ byla v Zeidlerových dobrozdáních polehčující okolností, ne-li přímo hlavním argumentem pro povolení.

K překážkám při analýze modlitebních knih v cenzurních protokolech patří především obtížnost odlišit „staré“, anonymní modlitební knihy od autorských „moderních“ modliteb, i s vědomím, že autorská role se rovná spíše roli redaktorské. Rozlišování podle názvů

18) Srov. např. předmluvu k Ludmila Kopalová, Markéta Holubová (eds.): *Katalog kramářských tisků*, Praha, Etnologický ústav AV ČR 2008, s. 3–7. Pro pražské poměry Eva Ryšavá: „Tisk a prodej kramářských písní v Praze v 19. století“, *Documenta Pragensia* 10, 1990, č. 2, s. 365–372. Podnětný je v tomto směru článek Štěpánky Běhalové: „Náboženský kramářský tisk a jeho recepce“, in Jitka Radimská (ed.): *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna*, České Budějovice, Jihočeská univerzita 2003, s. 547–558.

19) H. Kuchařová: „Cenzorská činnost Jeronýma Zeidlera“, cit. dílo, s. 147.

20) Z hlediska obsahu tato literární produkce nepatří k odborně vděčným tématům. Podnětem pro bádání v posledních letech se stalo vydávání *Repertoria rukopisů 17. a 18. století z muzejních sbírek v Čechách*, díl 1, sv. 1–2, eds. Jaromír Linda, Alexandr Stich, Alena Fidlerová, Martina Šulcková a kol., Praha, Karolinum 2003; díl 2, sv. 1–2, eds. Alena Fidlerová, Martina Bekešová a kol., Praha, Karolinum 2007, a zpřístupnění velké soukromé sbírky; při této příležitosti vyšla publikace Anežka Šimková, Ondřej Jakubec (eds.): *Růžová zahrádka. Rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století. Sbírka Jana Poše*, Řevnice – Olomouc, Arbor vitae – Muzeum umění Olomouc 2009. Ke komparaci tištěné a rukopisné produkce Hedvika Kuchařová, Zdeněk R. Nešpor: „Volkshandschriften in der Religionsgeschichte der böhmischen Länder im 18. und 19. Jahrhundert. Barock und Aufklärung bei Katholiken und Nichtkatholiken“, *Historisches Jahrbuch* 132, 2012, s. 304–353.

21) Josef Volf: „Z dějin osvícenské censury“, *Časopis Národního musea* 98, 1924, s. 221–232. Srov. též rámcová kapitola „1749–1810. V zájmu rozumu a spásy duše“, s. 131–134.

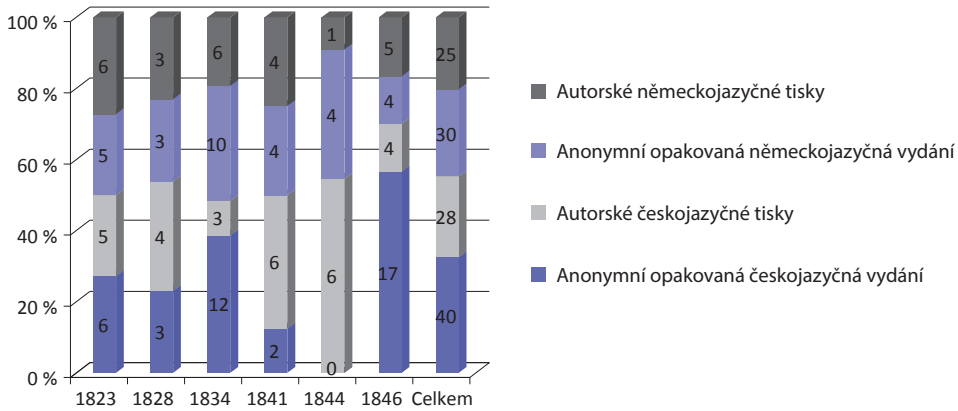

Graf č. 4 Rozložení produkce modlitebních knih podle jazyka a autorství

(například oblíbené *Himmelschlüssel* nebo *Pět červených korálů*) má platnost jenom do určité míry. Jak uvidíme níže, potvrzuje se názor, že konkrétní název byl vnímán jako „firma", nikoli jako charakteristika obsahu. Vedle téměř povinných částí však mohlo zařazení či nezařazení určitých modliteb či jazyková úprava (jak uvidíme v Zeidlerově pojetí) vyjádřit úsilí o rozšíření určitého typu zbožnosti a určitého vyjadřování spjatého s religiózními skutečnostmi v nejširších vrstvách.

Vývoj produkce objemnějších modlitebních knih ve sledovaných letech ukazuje graf č. 4. Diskrepance mezi daty v grafech s žánrovým rozvrstvením, zvláště pro rok 1828, je dána zvýšeným počtem drobných náboženských tisků, jejichž produkci konkrétně v druhé polovině roku ovlivnilo blížící se stoleté výročí kanonizace Jana Nepomuckého.

Rozdělíme-li z cenzorského hlediska modlitební knihy do tří skupin, a sice na ty, které byly schváleny bez připomínek, na schválené s úpravami (bez ohledu na to, jestli se jednalo o jednotlivosti nebo o nařízené přepracování větších pasáží) a na neschválené, musíme si povšimnout cenzorovy benevolence. V české produkci byly ve sledovaných letech zamítnuty pouze tři tituly. V roce 1841 se jednalo o knihu předloženou českobudějovickou konzistoří k opakovanému vydání s názvem *Cesta svato-cellenská, někdy od vlastence našeho svatého Václava Jindřichovi markraběti moravskému ukázaná*, k níž cenzor podotkl, že „literatura modlitebních a pobožných knih ani nezaznamená, když dílko nedosáhne nového otištění".[22] Negativního hodnocení se nejspíše dostalo také tzv. berlínce (podle uvedeného místa vydání) s názvem *Oběť před Bohem*, kde Zeidler odkazuje na zvláštní zprávu, kterou poskytl knižnímu reviznímu úřadu.[23] V německojazyčné produkci se jednalo celkem o pět titulů. V roce 1823 byla zamítnuta modlitební kniha předložená Josefem Františkem Devotym s odůvodněním, že její „styl je zastaralý, jednotlivé myšlenky popletené a navzájem přeházené, někdy navíc nejsou zcela v souladu s katolickou věroukou".[24]

22) „Die Literatur der Gebet- und Andachtsbücher wird keinen Eintrag erleiden, wenn das vorliegende Werk nicht zur Wiederauflage gelangt." Č. 74 ex 1841. Srov. záznam v databázi *Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher*, <http://www.univie.ac.at/censorship/index.php?q=cesta&j=1841&id=411364&f=&i=1&s=27&so=0>, přístup 12. 2. 2014.
23) Č. 1 ex 1834.
24) „Der Stil ist zu veraltet, die Gedanken in den einzelnen zu verworren und unter einander geworfen,

V roce 1834 to bylo nové vydání knihy *Andacht zur Verehrung des Herzens Jesu Christi*, které předkládal tiskař Tomáš Tabor. Zeidler se ve svém posudku odvolal jak na předcházející konzistorní dobrozdání, tak na jazykové nedostatky díla.[25] V roce 1846 byly zamítnuty *Andachts-Ergüsse, Gebetbuch in gebundener Rede* Josefa Mírumila Pohořelého s lapidárním vyjádřením „nemůže být doporučeno do tisku jako katolická modlitební kniha".[26]

U většiny opakovaných vydání modlitebních knih nezjistíme, které přesně části byly cenzurou pozměněny nebo vyřazeny a z jakého důvodu, protože Zeidlerův záznam se omezil na výčet stránek rukopisu, kde cenzor sáhl k úpravám. Častým terčem výtek byl zastaralý jazyk a pověrečnost. Zajímavým svědectvím je modlitební kniha *Himmlisches Spezereykästel*, kterou v roce 1823 předkládal kvůli opakovanému vydání tiskař František Jeřábek. Zeidler poznamenal, že v cenzurních protokolech nelze dohledat posudek na předešlé vydání, protože cenzura byla organizována jiným způsobem. Kniha podle něj obsahovala mnoho dobrého a bylo by možné ji vydat s jiným názvem, výměnou titulní rytiny a vypuštěním škrtnutých míst, která často postrádají smysl. Cenzor zároveň konstatoval, že „současný pokrok německé řeči" by se měl projevit i v modlitebních knihách. To se vztahuje i na posuzovaný text, který by měl být proto „vylepšen a očištěn od všech neněmeckých, zastaralých a špatných výrazů".[27] Jeřábek předložil knihu znovu a nabízel tři různé názvy, a sice *Der himmlische Myrthengarten*, *Das himmlische Jerusalem* a *Geistliche Schildwache*. Zeidler navrhoval udělit povolení k tisku, protože byly odstraněny nejnápadnější chyby, ale pouze pod jedním názvem.[28] Případ tedy dokládá, že změna názvu mohla být vynucena cenzorským požadavkem a nikoli pouze komerčními zájmy knihkupce, ale že na druhou stranu nemuselo být neobvyklé prodávat náklad téže modlitební knihy pod změněným titulem. Na takový případ upozornil Zeidler v roce 1832 s tím, že obyčejní lidé jsou podle něj touto strategií nakladatelů klamáni a podváděni.[29]

Opatrnost Zeidler projevoval v případě modlitební knihy *Bůh jest nejčistší láska*. Oblíbená kniha Karla von Eckartshausena vycházela v řadě úprav, přičemž některé měly do původního textu dosti daleko. Kniha se opakovaně ocitala na seznamu zakázaných knih vydávaném centrálním knižním revizním úřadem ve Vídni, podle dvorského dekretu z 29. prosince 1826 neměl být brán při zákazu ohled ani na případné textové změny

zuweilen auch mit der katholischen Glaubenslehre nicht ganz vereinbarlich, als daß der Gefertigte auf Zulassung antragen könnte." Č. 18 ex 1823.

25) Č. 173 ex 1834.

26) „Kann als katholisches Gebetbuch zum Drucke nicht empfohlen werden". Č. 147 ex 1846. Pohořelý si u Zeidlera vysloužil kritiku a zamítavé stanovisko už v roce 1833, když mu cenzor vzhledem k předkládané modlitební knize vytkl nedostatečné teologické vzdělání (teologická studia ukončil Pohořelý v roce 1835). H. Kuchařová: „Cenzorská činnost Jeronýma Zeidlera", cit. dílo, s. 48.

27) „Obige Auflage fällt in die Jahre, wo die Censur nicht wie gegenwärtig organisiert war und ist in Protokollen nicht aufzufinden. Enthält vieles Gutes und dürfte zur neuen Auflage mit Aenderung des Titels, Vertauschung des Titelkupfers und Hinweglassung der gestrichenen Stellen, die oft ohne Sinn sind. […] Jedoch glaubt der Gefertigte, daß bey den gegenwärtigen Fortschritten der deutschen Sprache auch in den Gebetbüchern auf dieselben gesehen werden sollte und daher wäre zu wünschen, daß auch dieses Gebetbuch, bevor es dem Drucke übergeben würde, von den undeutschen oder alt- und schlecht-deutschen Ausdrücken gereinigt und verbessert würde." Č. 17 ex 1823.

28) Č. 79 ex 1823.

29) H. Kuchařová: „Cenzorská činnost Jeronýma Zeidlera", cit. dílo, s. 47.

v dalších vydáních.[30] V roce 1823 titul předkládalo knihkupectví Josefy Sommerové a cenzor se zaštiťoval rozhodnutím vídeňské cenzury.[31] Existenci obsahově různorodých variant nasvědčuje skutečnost, že v témže roce předkládal diecézní kněz Vlach[32] pro litomyšlského tiskaře (Jana Turečka) modlitební knihu pod stejným názvem, avšak jako rukopis, a Zeidlerovo vyjádření znělo ve smyslu vyjmutí patrně tří modliteb vyškrtnutých již překladatelem a jedné další.[33] Dříve vyslovený názor autorky této případové studie[34] tedy mylně přeceňuje nakladatelské a knihkupecké komerční strategie s ohledem na náboženské cítění, stereotypy a vkus čtenářů a uživatelů a naopak nedoceňuje za prvé autocenzuru upravovatelů a překladatelů modlitebních knih, většinou kněží, kteří dokázali posoudit dogmatickou nebo společenskou závadnost určitých formulací, a za druhé roli institucionální cenzury.

Hledání určitých trendů v konkurenci oblíbených a s malými úpravami přetiskovaných modlitebních knih s modlitebními knihami sestavenými soudobými autory se jeví z hlediska sondy do cenzurních protokolů jako velmi problematické. Tato skutečnost je znázorněna v grafu č. 4 i s vědomím toho, že rozlišení obou skupin není nijak jednoznačné. Jako vodítko sloužila osoba předkladatele (v prvním případě knihkupec nebo tiskař, v druhém kněz, v řidších případech jiný autor) a forma (v prvním případě tisk určený k dalšímu vydání, v druhém případě rukopis). Skupinu častěji zastoupených autorů přitom tvořili jak literáti, pro které náboženská literatura znamenala jenom určitý výsek jejich tvorby (např. literárně plodný Sebastian Wilibald Schießler, který své náboženské texty publikoval pod pseudonymem Renatus Münster, nebo Jan Hýbl), tak literárně činní kněží, pohybující se mezi náboženskou, vlasteneckou, osvětovou a odbornou tvorbou (Boleslav Jablonský, Antonín Vojtěch Hnojek, František Dobromil Kamarýt, Josef Mirovít Král, Vincenc Zahradník, kanovník a později probošt vyšehradské kapituly Vojtěch Ruffer) nebo kněží orientující se téměř výhradně na práce s náboženskou tematikou (německy píšící strahovský premonstrát Bonifác Oppelt, opat strahovského kláštera Benedikt Pfeiffer, Josef Rudl).

Cenzorské hodnocení textů

Na základě rozvržení do tří skupin – texty schválené bez připomínek, s připomínkami a neschválené – je možné alespoň zhruba analyzovat celý vzorek Zeidlerových cenzurních protokolů ze zkoumaných let. Oproti jazykové a žánrové analýze jsme zvolili poněkud odlišnou metodu: jednotku zde nepředstavuje dílo, ale položka v cenzurním protokolu, což umožňuje zachytit skutečnost, že postupně předkládaným částem jednoho díla se mohlo dostávat různého hodnocení. Rozdělení do skupin podle obsahu je na rozdíl od předchozí žánrové analýzy poněkud zjednodušené. Ze vzorku byl vyňat *Časopis pro katolické*

30) Srov. databázi *Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher*, <http://www.univie.ac.at/censorship/index.php?q=eckartshausen&j=&id=393311&f=3&i=&s=4&so=0>, přístup 17. 1. 2014.
31) Č. 31 ex 1823.
32) Toho se nepodařilo identifikovat; snad se jedná o chybu ve jménu, protože *Catalogus cleri* k roku 1823 uvádí pouze Josefa Wacha v královéhradecké diecézi.
33) Č. 42 ex 1823.
34) Hedvika Kuchařová: „Několik poznámek k modlitebním knihám 18. a 19. století“, *Listy filologické* 132, 2009, č. 3/4, s. 263–287, zvl. s. 276–278.

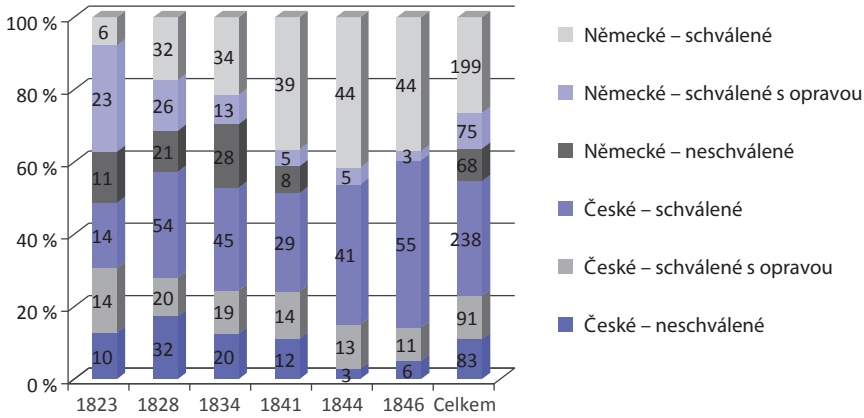

Graf č. 5 Schvalování položek lidové náboženské literatury

duchovenstvo, jemuž je věnován zvláštní graf. Do první skupiny byla zařazena literatura určená širokým vrstvám, tj. písně, modlitební knihy, pobožnosti, základní katechetické příručky, životy světců. Do druhé skupiny náležejí kázání, nábožensky vzdělávací literatura, náročnější katechetická a asketická díla a řídce se vyskytující polemická díla (v žánrové analýze byla řazena k ostatní náboženské literatuře). Třetí skupinu pak tvoří práce, které neřadíme mezi vlastní náboženskou literaturu. Jedná se například o texty primárně informačního charakteru, týkající se církevních (pořádek bohoslužeb, kalendářové rubriky) nebo náboženských (avíza vydání religiózních spisů) skutečností. Jsme si vědomi toho, že hranice mezi první a druhou skupinou je v některých případech neostrá, vzhledem k poměrně rozsáhlému vzorku by však míra zkreslení měla zůstat v únosných mezích.

Je zapotřebí ještě konstatovat, že rozsah připomínek se lišil: od obecného konstatování „vyškrtnutá místa“ (*gestrichene Stellen*) přes výčet stránek se závadami k celkovým charakteristikám a konkrétním výtkám. Podobné to bylo se zamítnutím: zatímco u literatury určené širokým vrstvám se cenzor často spokojil s konstatováním „bezcenný“, „bez obsahu“, „pověrečný“, „není ve smyslu katolické církve“ (*werthlos*, *gehaltlos*, *abergläubisch*, *nicht im Sinn der katholischen Kirche*), u textů určených vzdělancům se setkáváme s rozsáhlejším rozvedením cenzorova názoru. Většina zákazů byla posléze zahrnuta do periodických seznamů zakázaných titulů a lze je ověřit v databázi *Verpönt, Verdrängt – Vergessen?*.[35]

Ze vzorku lidové náboženské literatury (graf č. 5) je patrný pokles textů, které při předložení neprošly nebo byly vráceny k opravě. Rok 1823 je možné považovat za výjimečný v tom smyslu, že Zeidler zpracovával texty předkládané v únoru až v květnu a v září až v prosinci, tj. pouze osm měsíců, a že jako nováček mohl projevovat až úzkostlivou pečlivost. Z celkového trendu lze usuzovat ani ne tak na cenzorovu stoupající benevolenci, jako spíše na dožívání starších textů a jejich redakci, popřípadě nahrazování modlitbami,

35) Pro rok 1828 se jedná např. o čísla protokolu 172 a 220, pro rok 1834 o č. 23, 25, 91, 119, 120, 139 a 141, pro rok 1841 o č. 28 (*Rozvržkové nových kázání* od strahovského premonstráta Karla Eugena Tupého, známějšího pod pseudonymem Boleslav Jablonský) a 133, pro rok 1844 o č. 61, 99 a 101 a konečně pro rok 1846 o č. 71 a 129 (v obou případech se při zamítavém stanovisku cenzor odvolává na konzistorní cenzuru).

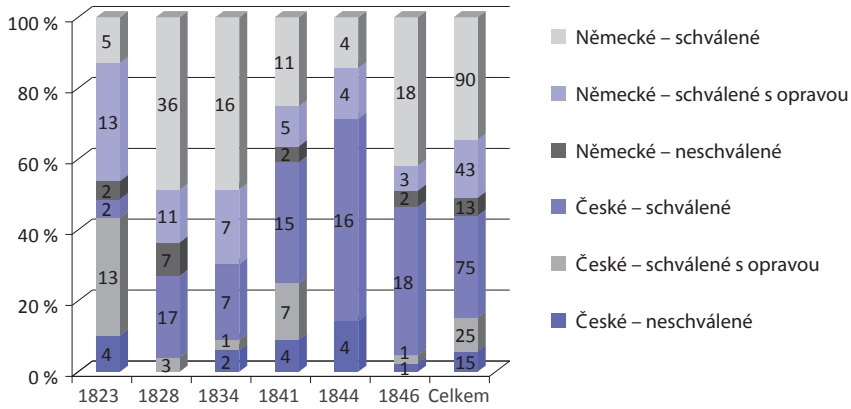

Graf č. 6 Schvalování položek kázání, vzdělávací a ostatní náboženské literatury

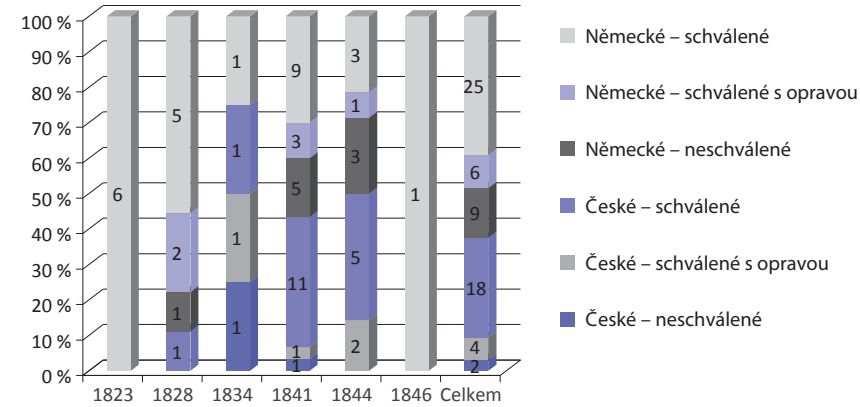

Graf č. 7 Schvalování položek ostatních textů

pobožnostmi a písněmi, které byly upraveny, sestaveny či napsány Zeidlerovými současníky, zpravidla kněžími, již se často vlastenecky angažovali. Většina neschválených položek spadá mezi drobné kramářské tisky, jak jsme již ukázali, u rozsáhlých texů nebylo celkové zamítnutí příliš časté.

Poměrně nízké procento zcela zamítnutých textů se nachází v druhé skupině, u kázání, nábožensky vzdělávací a jiné náročnější religiózní literatury, byť o jednoznačné tendenci zde lze hovořit jenom stěží. Kolísání v počtu cenzurovaných položek v obou zemských jazycích je nutno přičíst na vrub skutečnosti, že rozsáhlejší díla byla cenzurována postupně ve více položkách. Prudký nárůst položek v němčině v roce 1828 (padesát čtyři položek na rozdíl od dvaceti v roce 1823, v ostatních letech počet kolísal mezi osmi a třiadvaceti) byl ovlivněn tím, že Zeidlerovi se postupně dostávaly na stůl jednotlivé části *Biblische Geschichte. Altes und neues Testament, für Kinder, kindliche Gemüther, für Jugend, und für Erwachsene* Christopha von Schmida, vydávané Josefem Rudlem,[36] *Bildliche Darstellung*

36) Zeidler zároveň cenzuroval ilustrace pro toto dílo, srov. H. Kuchařová, R. Vondráček: „Cenzura náboženských obrazových materiálů“, cit. dílo, s. 327.

des alten Testaments s ilustracemi podle Josepha Führicha a s texty Josepha Deveriho, které vycházely v Praze u Jana Pachmayera od roku 1827, a *Die heilige Schrift des alten und neuen Testamentes in ihrem geschichtlichem* [sic] *Zusammenhange* Karla Hanla. Graf č. 6 shrnuje podíl schválených a neschválených textů, počet zcela zamítnutých byl v obou zemských jazycích téměř stejný.

Výrazné tendence nenalezneme ani ve skupině ostatní literatury (graf č. 7). Nárůst v jednotlivých letech byl zpravidla způsoben větším množstvím textů pro ediční řadu (*Archiv český*). Překvapivý je pokles k jedné jediné položce v roce 1846, což nelze vysvětlit ani ztrátou prvního archu. Vzhledem k našemu výběru šesti let z dochovaných řad lze předpokládat, že toto kolísání by se mohlo při komplexním rozboru ukázat jako běžné. Pro poměrné zastoupení němčiny (asi dvě třetiny textů) a češtiny (asi třetina) vychází vyšší počet zcela zamítnutých německých textů.

Zeidler cenzuroval i texty oratorií,[37] básně a historiografické stati či edice. V roce 1841 předložil lékař Wolfgang Hamburger (asi 1809–1873) rozsáhlou epickou báseň (sto padesát devět stran kvartového formátu) *Des Königs letzter Traum*, jíž se dostalo odmítavého hodnocení s poukazem na příklon autora k „akatolicismu, a dokonce téměř indiferentismu“ a k nízké hodnotě spisu.[38] V roce 1834 představuje zajímavý příspěvek hodnocení Palackého statě *O umučení sv. Václava podle legendy slovanské úvaha kritická*. Zeidlerovo negativní dobrozdání je datováno 23. dubna. Odvolávalo se na posudek konzistorních cenzorů, jimž vadilo pojetí Drahomíry jako pohanky, bez ohledu na to, že se jednalo o odbornou stať vycházející z historického pramene.[39] Cenzurní stanovisko tak v tomto případě zaměňovalo hlediska hodnocení vědeckých pojednání s pohledem na náboženskou literaturu pro nejširší vrstvy, byť později při dobrozdání k edicím pro *Archiv český* jsou v protokolech použity podobné argumenty, jež uváděl ve své obhajobě vůči zamítnutí textu, datované 5. května, František Palacký. Nelze vyloučit, že vzhledem k rezonanci svatováclavských legend cenzor zaujal názor, od nějž by se v případě, že by okruh recipientů zůstával omezen na vědecké publikum, distancoval.

Argumenty ohledně odlišenosti produkce určené úzkému okruhu odborníků se v Zeidlerových dobrozdáních několikrát objevily. Sedmý sešitu *Archivu českého* předkládaného Palackým v roce 1841 obsahoval edici *Dopisy Táborské od roku 1441–1447*. Cenzor se odvolal na dobrozdání beletristického cenzora Šafaříka, s nímž plně souhlasil, „o to více, že předkládané dílo není určeno prostým osobám, nýbrž osobám vzdělaným a vlastně pouze učencům, pro něž není nikterak závadné, protože obsahuje pouze historické dokumenty“.[40] V podobném duchu se nesla i cenzura Jungmannova *Výboru z literatury*

37) Pod č. 44 v roce 1823 Zeidler cenzuroval text Haydnova oratoria *Die Worte des Erlösers am Kreutze*, které bylo uvedeno 23. 3. ve Stavovském divadle. K bezproblémovému dobrozdání cenzor poznamenal, že text oratoria obdržel *imprimatur* vídeňské cenzury již v roce 1796.

38) „Der Gefertigte kann auf die Drucklegung der vorliegenden Schrift um so weniger antragen, als er sich nicht getraut, einige darin enthaltene Stellen, wo der Verfasser dem Akatholicismus, und selbst beinahe dem Indifferentismus das Wort spricht, zu verantworten. Uibrigens ist die ganze Schrift von so geringem Werthe, daß sie wohl den Druck nicht verdient.“ Č. 146 ex 1841.

39) Č. 85 ex 1843. O případu srov. Karel Köpl: „Palacký und die Censur“, in *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*, Praha, Matice česká 1898, s. 646–688.

40) „Mit dem vorstehenden Gutachten (des Herrn Censor Schafařik) um so mehr einverstanden, als das vorliegende Werk nicht für den gemeinen Mann bestimmt ist, sondern nur dem Gebildeten und eigentlich

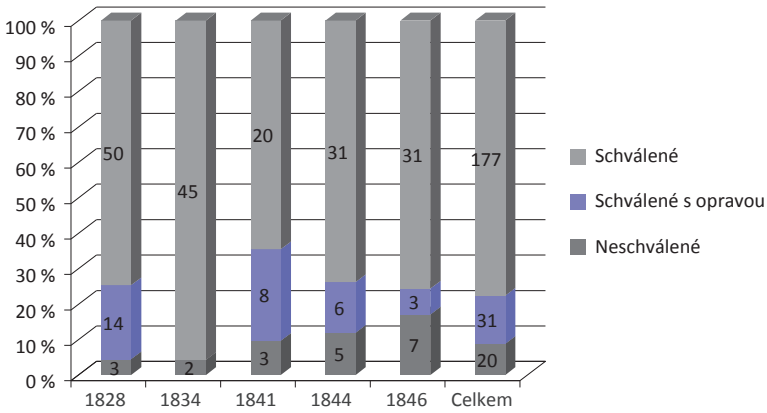

Graf č. 8 Schvalování textů do *Časopisu pro katolické duchovenstvo* (texty pouze v českém jazyce)

české v roce 1844: protože „celé dílo nemá jiné poslání než vědeckou péči o český jazyk a literaturu, může být i v tomto případě povoleno k tisku".[41] Knižní revizní úřad obdržel rukopis 10. května, 21. května ho předal Zeidlerovi, který vyhotovil dobrozdání 27. května, ale ještě 30. června informoval Šafařík Palackého, že celá zásoba výpisů pro první díl ještě nebyla cenzurována.[42] Odstranění pasáží, „které by jistě vyvolaly námitky, což by si cenzor netroufl ospravedlnit", bylo naproti tomu požadováno v roce 1841 u článku *Životové slovanských učitelů Kyrilla a Methodia*, předkládaného Šafaříkem pro *Časopis Českého muzeum*.[43]

Graf č. 8 ukazuje ještě poměr přijatých a nepřijatých příspěvků pro *Časopis pro katolické duchovenstvo*. Periodikum začalo vycházet v roce 1828, předběžná jednání o jeho vzniku probíhala již v roce 1827.[44] V cenzurních protokolech se pravidelně objevuje každý rok. Jako předkladatelé bývají uvedeni redaktoři, vydavatel (v Zeidlerově době pražská konzistoř) nebo v pozdějších letech tiskař, nájemce arcibiskupské tiskárny Václav Špinka. V protokolu byly jednotlivě rozepisovány i delší zprávy a recenze, odtud pochází na první pohled překvapivě vysoký počet položek, v nichž se Zeidler příspěvky do časopisu zabýval.[45] V obecné rovině byla důvodem k zamítnutí teologická nekompetence, konfrontační

nur dem Gelehrten gewidmet wird, für welchen es da es nur historische Dokumente enthält, gar nicht anstössig ist". Č. 15 ex 1841.

41) „[…] das ganze Werk keine andere Wendung hat als die wissenschaftliche Pflege der böhmischen Sprache und Literatur, [kann, HK] auch diesmal z[u]r Drucklegung zugelassen werden". Č. 81 ex 1841.

42) P. J. Šafařík F. Palackému 30. 6. 1844, in Věnceslava Bechyňová, Zoe Hauptová (eds.): *Korespondence Pavla Josefa Šafaříka s Františkem Palackým. Na památku stých jeho narozenin*, Praha, ČSAV 1961, s. 184–185.

43) „Mit Weglassung der gelöschten pag. 44, 45, 46, 47, welche sicherlichen Anstand erregen dürfte, und was Censor zu verantworten sich nicht getrauen würde kann das Uibrige zugelassen werden." Č. 178 ex 1844.

44) Srov. Václav Otakar Slavík (ed.): *Karla Aloisa Vinařického Korrespondence a spisy pamětní*, díl 1, *Korrespondence 1820–1833*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1903, s. 48–49, 53–54.

45) V roce 1828 bylo zveřejněno dvacet osm pojednání, dvanáct recenzí a jedenadvacet zpráv různé délky, nepočítaje krátká oznámení.

tón příspěvku, žánr nevhodný pro odborný časopis (beletrie, poezie), někdy formální nedostatky.

Zeidlerovy cenzurní protokoly představují pozoruhodný pramen, který umožňuje učinit si plastickou představu o jednom segmentu literární tvorby od dvacátých do čtyřicátých let 19. století. Mimo náš zájem musela v této stati zůstat nekatolická náboženská literatura, jejíž detailní analýza by jistě byla přínosná; největší výtky, které vedly k vrácení nebo zamítnutí textu, přitom sklízeli autoři, kteří se pouštěli do konfrontačních srovnání katolické a luterské, respektive reformované věrouky.

Kvantitativní analýza prozrazuje zastoupení náboženských tisků v obou zemských jazycích a jejich žánrové rozvrstvení. Ve sledovaných letech mírně vedla českojazyčná produkce nad německojazyčnou, další jazyky hrály zcela okrajovou úlohu. Výraznou většinu (kolem tří čtvrtin) tvořily texty určené lidovým vrstvám. Velkou oblibu měly kramářské písňové texty pokrývající 39 % české produkce. Přísně vzato odbornou teologickou literaturu ve vzorku cenzurních protokolů téměř nenacházíme, zbylá čtvrtina textů jak v češtině, tak v němčině obsahuje především kázání a více nebo méně náročnou katechetickou, vzdělávací, hagiografickou nebo polemickou četbu. Podíl zcela zamítnutých textů se pohyboval mezi 10 % až 20 %, což platí i pro příspěvky do *Časopisu pro katolické duchovenstvo*. Z jazykového hlediska se co do absolutního počtu nejvíce lišil u primárně nereligiózních textů, kde je ale vyšší podíl německých děl nutné přičíst většímu zastoupení prací v tomto jazyce. Nejvíce zamítnutých textů (dohromady 20 % v obou jazycích) nalezneme mezi lidovou náboženskou literaturou. Jak ukázala analýza, zamítnutí postihovalo především drobné náboženské tisky. Jejich obsah již ve fázi vzniku zřejmě nepodléhal takové míře kontroly jako obsažnější modlitební knihy a náročnější asketická literatura, jejichž upravovatelé a sestavovatelé, často kněží, byli schopni posoudit a zajistit dogmatickou správnost a vhodnost vyjádření ještě před předložením konzistorní i státní cenzuře.

Badatel má příležitost nahlédnout do cenzorovy každodenní práce, jeho součinnosti s ostatními články cenzury (v Zeidlerově případě se jednalo především o konzistorní cenzuru), sledovat různé odstíny postoje k rozdílným žánrům, určeným rozdílnému publiku. Zeidlerovi poměrně silně ležela na srdci stylistická a jazyková stránka textů. V případu lidové náboženské literatury vyžadoval jednoznačná, věroučně správná vyjádření nezastaralými jazykovými prostředky, která by nezaváděla prostého čtenáře (*gemeiner Mann*), u náročnějších textů (kázání, katechetická literatura) lze zaznamenat požadavek uměřeného stylu bez neobvyklých výrazů a obratů. Požadavek vyváženosti bez výpadů vůči jiným osobám a skupinám se objevuje i v hodnocení odborných debat a polemik, které nacházely místo na stránkách *Časopisu pro katolické duchovenstvo.* Zvláště u lidové náboženské literatury je zvýrazněn výchovný aspekt, kladoucí důraz na věroučnou jasnost a srozumitelný jazyk. Představa o naprostém cenzurním potlačení barokních textů se však ukazuje jako iluze, spíše během desetiletí docházelo zvolna k jejich přepracovávání a úpravám. Celkové dobrozdání tak tvořil komplex věroučných, jazykově-estetických, formálních a společensko-politických hledisek, diferencovaných podle sociálního a intelektuálního rozvrstvení recipientů.

„Aby bez závady prošlo“

Strategie Václava Hanky při styku s předbřeznovou cenzurou

Petr Píša

Na literární cenzuru můžeme spolu s Beate Müllerovou nahlížet „spíše jako na nestabilní proces akcí a reakcí v zápase o moc, publicitu a privilegium otevřeně mluvit než jako na pouhý represivní nástroj s předvídatelnými výsledky“.[1] Aktivity cenzury jsou provázeny zpětnými akcemi ostatních účastníků literárněkomunikačních procesů, které vyvolávají opět změny ve výkonu cenzury vedené snahou na tyto spisovatelské, nakladatelské či čtenářské strategie adekvátně reagovat. Okolo neostré hranice mezi povolenými a nepovolenými tématy či styly psaní tak dochází k neustálému vyjednávání.

V případě předbřeznového období jsou strategie jednání vůči cenzurní instanci obzvláště viditelné u vydávání starších rukopisných památek. Diskurzivním pravidlům literární komunikace v rámci předbřeznové habsburské monarchie se mohl editor starších literárních památek přizpůsobit výrazně obtížněji než autor původních textů. Zatímco byl výběr témat, žánrů a stylů ovlivňován jak bezprostředním ohledem na cenzurní pravidla, tak hlubšími estetickými a společenskými normami, z nichž cenzurní předpisy a jejich aplikace vycházely, vyznával autor staršího textu normy odlišné a obracel se k rozdílnému publiku. Editorská praxe první poloviny 19. století kladoucí důraz na zprostředkování podoby ideálního, nejstaršího pramene (i za cenu jeho případné rekonstrukce tam, kde se nedochoval)[2] byla jen těžko slučitelná s předběžnými modifikacemi motivovanými ohledem na normy státní cenzury. Při absenci možnosti přizpůsobovat text cenzurním normám tak stoupla role taktizování mimo text, tedy v rámci styku editora s cenzurní instancí.

Národní obrození navíc přisuzovalo starším českým textům výraznou symbolickou hodnotu. Ta tak zpřísňovala cenzurní posouzení, protože vydávané texty se v očích cenzurních autorit stávaly atraktivní pro lidové čtenáře. V zájmu habsburské monarchie bylo při interpretaci historie zdůrazňovat integrující sílu státu a panující dynastie, k čemuž patřilo vystupování vůči těm složkám historické tradice, které vyzdvihovaly vzájemné nepřátelství jednotlivých etnik říše. Romantizující historismus českého národního hnutí však naopak směřoval k akcentování historických rozdílů mezi Čechy a „nejbližším jiným“ – Němci. To byl jeden z důvodů cenzurních konfliktů při vydávání staročeských památek a zároveň motivace uplatňovat takové strategie, které by v konečném důsledku vydání těchto textů umožnily.

1) Beate Müllerová: „Cenzura a kulturní regulace: mapování terénu“, přel. Pavel Janáček, in Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2012, s. 217–247, zde s. 247.

2) Srov. Petr Čornej: „Nad Palackého edicí Starých letopisů českých“, *Slavia* 51, 1982, č. 1, s. 69–79.

Václav Hanka, který v dnešním povědomí zůstává především jako domnělý nálezce, první vydavatel a pravděpodobný falšovatel *Rukopisu královédvorského*, představoval pro období první poloviny 19. století nejplodnějšího editora staročeských památek. Na příkladu jeho edičních počinů chceme v následující studii ukázat možné strategie jednání v situaci, kdy obsah vydávaného textu kolidoval s normami zastávanými rakouskou cenzurou.

Vyjednávání ohledně vydání spisu: Viktorina Kornela ze Všehrd *O práviech, súdiech i o dskách země české knihy devatery*

Rukopisný svod zemského práva z konce 15. století z pera Viktorina Kornela ze Všehrd, autora, k němuž se české národní hnutí vztahovalo kvůli příklonu k češtině jako literárnímu jazyku oproti latině,[3] zamýšlel Václav Hanka vydat původně jako první díl edice starých českých právních spisů.[4] Dílo bylo k tisku připraveno na počátku roku 1838 a předáno k cenzuře, v jejímž rámci bylo po kladném posudku Pavla Josefa Šafaříka zasláno k dalšímu posouzení do Vídně. Zdejší cenzor se ale ve svém stanovisku ostře ohradil vůči protiněmeckému rázu Všehrdova spisu a nepřímo sděloval, že by vydání takovéhoto díla pocházejícího ještě z doby, kdy českého království nebylo závislé na rakouské panovnické dynastii, mohlo narušovat současné politické poměry císařství. K vědecké hodnotě díla se cenzurní posudek vyjadřoval ironickou poznámkou, že je s podivem, že údajně tak cenný spis nenašel žádného nakladatele po celá tři staletí. Prezident policejního dvorského úřadu hrabě Josef Sedlnitzky na základě cenzorova stanoviska vydání díla v předložené podobě zakázal, ponechal však otevřenou možnost využít Všehrdův spis jako pramen pro zpracování knihy pojednávající o českých právních dějinách. Celá záležitost následně putovala na české zemské prezidium, které obyčejně jednalo v intencích vídeňských příkazů. Ne však v tomto případě.

O dalším osudu informuje tužkou psaná poznámka na aktovém materiálu pocházející od nejvyššího purkrabího pražského: „Přeji si o tomto předmětu mluvit s Palackým.“[5] Hrabě Karel Chotek si tím vyžádal stanovisko přední osoby pražského vědeckého života a člena Královské české společnosti nauk, se kterým ho pojily mimořádné osobní styky od sklonku roku 1826, kdy mu po jmenování do čela zemské správy českého království František Palacký udílel lekce češtiny jakožto druhého zemského jazyka. Již čtyři dny po Chotkově intervenci poskytl Palacký zemskému prezidiu písemné dobrozdání, v němž se obratně vyjadřoval ve prospěch vydání díla. Argumentoval neškodným charakterem *Knih devaterých* jakožto vědeckého textu, jejich obtížnou srozumitelností pro běžného čtenáře i nebezpečím, že by byly po svém zákazu vytištěny v zahraničí. Především by se však podle Palackého případný zákaz rozcházel se zájmy habsburské monarchie – umocnil by totiž dojem Čechů, že je jim rakouská vláda nepříznivě nakloněná:

3) Otázce role Všehrdovy předmluvy k překladu *Knih o napravení padlého* Jana Zlatoústého pro konstituování konceptu tzv. národního humanismu se nejnověji věnoval Eduardo Fernández Couceiro: „O národním humanismu, jeho domnělém zakladateli a takzvaném manifestu“, *Česká literatura* 62, 2014, č. 2, s. 252–268, a kritická diskuse tamtéž, s. 269–293, zvláště Lucie Storchová: „Vědecké reprezentace renezančního humanismu a utváření kolektivních kulturních identit“, tamtéž, s. 276–286.
4) Archiv Akademie věd (AAV), Královská česká společnost nauk (KČSN), kt. 40, inv. č. 107, č. 41, Václav Hanka Královské české společnosti nauk 22. 11. 1835.
5) „Ich wünsche mit Palacký über diesen Gegenstand zu sprechen.“ Národní archiv (NA), Presidium českého gubernia (PG), 1836–1840, kt. 1843, sign. 16/13j, č. 3859 ex 1839.

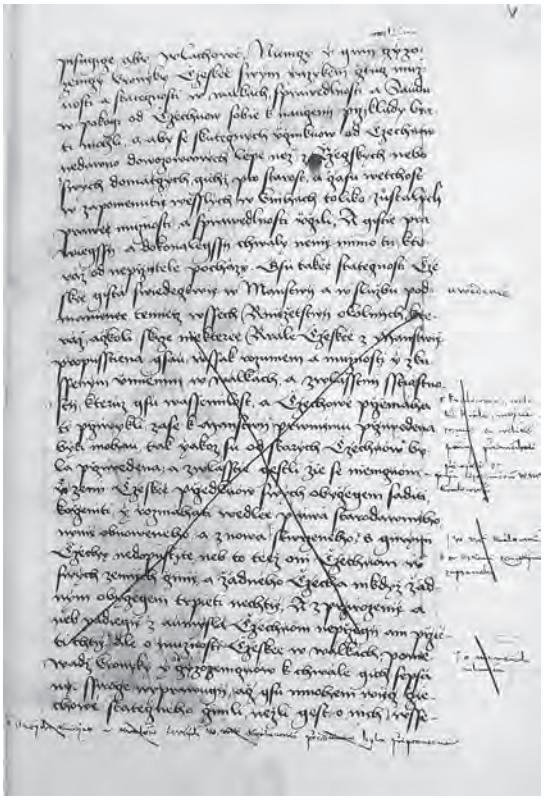

Cenzurní škrt v rukopisu Všehrdova díla
Při cenzuře i následné sazbě Všehrdova díla byl používán rukopis z přelomu 15. a 16. století, ke kterému Václav Hanka doplnil předmluvu a poznámky na okrajích stran.
Zdroj: KNM ORST, sign. IV C 13.

Za takových poměrů netřeba se od seznámení se s tímto dílem obávati nemilých dojmů. Naopak zákaz tisku větší mírou by je vzbudil: neboť by dal novou potravu mínění vzbuzenému v novější době několika podobnými zákazy, že vysoká vláda hledí Čechům zkracovati jejich národní památky a vzpomínky. Rozšiřování této domněnky bylo by zájmům tohoto státu škodlivější než vytištění díla celkem neškodného, které zvláště u čtenářů vzdělaných, pro které jedině má cenu, nemůže učiniti škody.[6]

Palackého dobrozdání protežované nejvyšší autoritou v rámci guberniální správy přineslo úspěch, protože pražský knižní revizní úřad si vyžádal nový cenzurní posudek Pavla Josefa Šafaříka, který doporučoval v díle provést pouze škrty jednotlivých pasáží obracejících se proti cizozemcům. Konečné povolení k tisku posvětily i vídeňské úřady pod podmínkou, aby ve Všehrdově textu nedocházelo k pravopisným aktualizacím, čímž by zůstal nepřístupný lidovému čtenáři.[7] Dílo vyšlo v Praze roku 1841, a to nákladem Matice české jako první svazek edice Bibliotéka staročeská. Jak si Václav Hanka stěžoval v dopise Bartoloměji (Jerneji) Kopitarovi, slovinskému jazykovědci, kustodovi dvorské knihovny ve Vídni a cenzorovi slovanských spisů, během cenzurních problémů Všehrdova spisu totiž zemřel původně zamýšlený mecenáš díla, a Hanka tak musel o vydání žádat právě Matici českou s Františkem Palackým v čele. Následkem toho se stalo, že Hankův původní plán vydávání dalších svazků starších českých právnických spisů na sebe vzal právě Palacký. Mezi oběma muži se rovněž rozhořel spor ohledně zásahu do již vytištěné předmluvy ke Všehrdově spisu, do níž Palacký doplnil chybějící obsahové údaje, zároveň však

6) Tamtéž. Český překlad citován dle František Palacký: *Františka Palackého Spisy drobné*, díl 3, *Spisy aesthetické a literární*, ed. Leander Čech, Praha, Bursík & Kohout 1903, s. 514–515.
7) NA, PG, 1836–1840, kt. 1843, sign. 16/13j, č. 6769 ex 1839, 1137 ex 1840; srov. též Franz Palacký: *Gedenkblätter. Auswahl von Denkschriften, Aufsätzen und Briefen. Aus den letzten fünfzig Jahren. Als Beitrag zur Zeitgeschichte*, Prag, F. Tempsky 1874, s. 103–107; Karel Tieftrunk: *Dějiny Matice české*, Praha, Matice česká 1881, s. 90–91; Karel Köpl: „Palacký und die Censur“, in *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*, Praha, Matice česká 1898, s. 646–688, zde s. 653–656; Palackého rukopisné poznámky cenzurou vypuštěných míst byly otištěny v článku „Viktorin Kornel ze Všehrd“, *Český svět* 17, 1920/1921, č. 2, s. 1.

upravil její ortografickou podobu ve prospěch konzervativnějšího psaní před skladnou opravou.[8]

Obdobnou argumentační strategii vůči cenzurní instanci zvolil František Palacký, nyní už z pozice sekretáře Královské české společnosti nauk, v srpnu 1842 při reakci na námitky policejního dvorského úřadu vůči proběhlému tisku Hankových *Výpisků z remešského a ostromířského Evangelium*, které vyšly na jaře téhož roku poté, co byly schváleny dvěma členy Učené společnosti i pražskou cenzurou. Ve svém dobrozdání Palacký polemizoval s vídeňským posudkem, který shledával závadným přetisk části ruské legendy o sv. Cyrilu a Metodějovi v Hankově předmluvě. I zde Palackému za základ argumentace posloužila nepřístupnost příslušného místa, obviňujícího svatého Vojtěcha ze zrady pravověrné víry, vůči lidovému čtenáři, protože bylo přetištěno v originálním staroslověnském znění cyrilicí. Palacký připouštěl, že je sporný výňatek legendy nepřátelský vůči západní církvi a že mohl být z knihy odstraněn, ironicky však poznamenal, že jedinou osobou ve Vídni, která mohla příslušnou poznámku správně přeložit a komentovat, byl Bartoloměj Kopitar. Nepřímo tak doložil, že právě vídeňský slavista byl autorem původního udání policejnímu dvorskému úřadu, a neodpustil si na jeho adresu několik ostrých výtek. V závěru vyjádřil přesvědčení, že se rakouská vláda nenechá svést mstivostí jednotlivce zasévajícího nenávist a rozkol tam, kde to vyhovuje jeho osobním záměrům. S Palackého důvody, stejně jako s dobrozdáním Pavla Josefa Šafaříka, který fungoval ve dvojroli cenzora i autora jednoho z původních vnitřních posudků Učené společnosti, se úřední orgány spokojily, a následující vyšetřování se tak již netýkalo obsahové stránky spisu, ale jen otázky, zda byl spis povolen k tisku jako součást *Pojednání Královské české společnosti nauk* nebo jako separát.[9]

Využívání odlišných cenzurních instancí: *Dalimilova kronika*

Z obavy před možným ovlivňováním anonymizoval cenzurní předpis z 22. února 1795 průběh řízení, stejně jako zakazoval bezprostřední styk spisovatelů s cenzory jejich spisů a možnost ovlivňovat výběr cenzora pro předkládané dílo. Podávání rukopisů mělo probíhat výlučně prostřednictvím knižních revizních úřadů, jež se nacházely v hlavních městech jednotlivých korunních zemí. I sama volba knižního revizního úřadu však mohla výrazným způsobem ovlivnit posouzení spisu.

Václav Hanka se tuto možnost naučil využívat patrně již na počátku své spisovatelské dráhy. V jeho prospěch hrál fakt, že post vídeňského cenzora spisů ve slovanských jazycích zastával již zmiňovaný Bartoloměj Kopitar, se kterým pojil Hanku od dob jeho studií ve Vídni přátelský vztah. Už první svazek své sbírky *Dvanáctero písní* nechal Hanka cenzurovat souběžně v Praze i ve Vídni, a když poté pražský cenzor škrtl píseň *Při hodech* a strofy písní *Vyprovázení* a *Pastuška*, vykazující milostné motivy, mohl se Hanka vykázat

8) Václav Hanka Bartoloměji Kopitarovi 5. 7. 1841, in Vatroslav Jagić (ed.): *Neue Briefe von Dobrowsky, Kopitar und anderen Süd- und Westslaven*, Berlin, Weidmann 1897, s. 646–647; F. Palacký: *Františka Palackého Spisy drobné*, díl 3, cit. dílo, s. 768–770.

9) NA, PG, 1841–1845, kt. 2006, sign. 16/13b, č. 5220, 5831 a 7362 ex 1842; tamtéž, sign. 16/13, č. 8253 ex 1843; AAV, KČSN, kt. 41, inv. č. 114, 1842, č. 22, 78, 90, 99, 100; Josef Kalousek: *Děje Král. české společnosti náuk spolu s kritickým přehledem publikací jejích z oboru filosofie, historie a jazykovědy*, Praha, Královská česká společnost nauk 1885, s. 167–169.

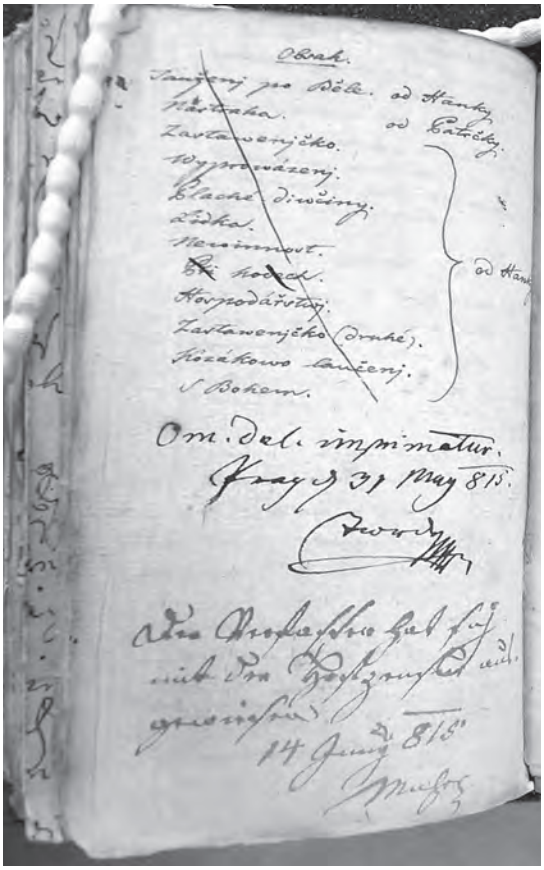

Dvojí *imprimatur* Hankova *Dvanáctera písní*
Poslední stránka rukopisu, který Václav Hanka předložil 12. května 1815 pražské cenzuře. Tou byl 31. května připuštěn k tisku pod podmínkou škrtů (*imprimatur* podepsáno cenzurním referentem Františkem Xaverem Tvrdým). Následující záznam z 14. června, pořízený úředníkem knižního revizního úřadu Johannem Alexanderem Michelem, uvádí, že se Hanka vykázal paralelně uděleným povolením dvorské cenzury z Vídně, které schválilo i v Praze zamítnuté části textu.
Zdroj: KNM ORST, sign. I H 16, fol. 126v.

cenzurním povolením z Vídně, které všechny písně schválilo bez výhrad.[10] I v dalších letech máme díky korespondenci zachovány příklady nestandardního vztahu vídeňského cenzora k Hankovým textům či textům jeho přátel, jejichž zaslání do Vídně Václav Hanka organizoval.[11]

V polovině roku 1823 podal Václav Hanka prostřednictvím knihkupce Kronbergera na vídeňský knižní revizní úřad rukopis *Dalimilovy kroniky české* spolu s dochovaným zlomkem německého překladu kroniky z roku 1389. Ve své žádosti o povolení k tisku si byl vědom potenciální problematičnosti protiněmeckých výpadů v Dalimilově textu, poukazoval proto na precedens staršího vydání kroniky z roku 1786 v péči Františka Faustina Procházky, který sám vykonával funkci cenzora. Vědomou strategií mohlo být rovněž věnování spisu Františku Antonínu hraběti Kolovratu-Libštejnskému, nejvyššímu purkrabí pražskému. Hankovo vydání bylo svěřeno k cenzurnímu posouzení opět Bartoloměji Kopitarovi, jehož posudek ale s odkazem na Dobrovského charakteristiku díla upozorňoval na protiněmecký ráz kroniky, byť uznával, že politický dopad snižuje zastaralý jazyk, díky němuž je text přístupný pouze vzdělaným vrstvám. K problematickému spisu se dále měla vyjádřit pražská cenzura, jmenovitě Jan Nepomuk Václav Zimmermann. Jeho posudek byl zdrcující, zdůvodňoval, že ani při eventuálním vypuštění nejzávadnějších míst nebude dílo oproštěno od záště vůči německému

10) Knihovna Národního muzea, Oddělení rukopisů a starých tisků (KNM ORST), sign. I H 16, fol. 119–126.
11) Srov. dopisy Bartoloměje Kopitara Josefu Dobrovskému z 27. 2. 1816, 24. 2. 1817, 23. 3.1817, 27. 8. 1817 a Josefa Dobrovského Bartoloměji Kopitarovi z 20. 11. 1818, in Vatroslav Jagić (ed.): *Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar (1808–1828)*, Berlin, Weidmann 1885, s. 419, 424, 432, 444, dále Bartoloměje Kopitara Václavu Hankovi ze 4. 1. a 27. 2. 1816, 24. 2. 1817, 6. 8., 22. 9. a 20. 11. 1833, in týž (ed.): *Neue Briefe von Dobrowsky, Kopitar und anderen Süd- und Westslaven*, cit. dílo, s. 7, 10, 15, 111–116, a Františka Ladislava Čelakovského Josefu Vlastimilu Kamarýtovi z 21. 2. 1822, in František Bílý (ed.): *Korrespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 1, *Dopisy z let 1818–1829*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1909, s. 130.

etniku a že by se vzhledem ke vzrůstu čtenářské dychtivosti v Čechách mohlo dostat do ruky mladým slovanským nadšencům, na něž by působilo v protiněmeckém duchu. S poukazem na to, že by vydání mohlo vyvolat nepříjemné vzpomínky na „bouřlivé dny minulosti“ a že pro vědecký svět plně postačují starší vydání spisu, byl tisk *Dalimilovy kroniky*, stejně jako jejího německého překladu v únoru 1825 zamítnut.[12]

Václav Hanka se nyní uchýlil k vyčkávací taktice. Jeho nový pokus o povolení kroniky i německého překladu k tisku spadá do dubna 1831, kdy se obrátil na Královskou českou společnost nauk s prosbou o záštitu při vydání. Argumentační strategií mu byl přitom spis Františka Palackého *Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber*, který vyhrál konkurz o cenu Učené společnosti a byl na její náklady roku 1830 vydán. V kapitole věnované *Dalimilově kronice* totiž Palacký neopomněl podat rozbor Hankova vydání, přičemž zmínkou, že „pro vnější okolnosti není ještě vytištěno, ačkoli rukopis je zcela připraven pro tisk“, narážel na neúspěšné cenzurní řízení.[13] Hanka Královské české společnosti nauk navrhoval, aby předmluvu k vydání kroniky tvořil právě český překlad Palackého rozboru Dalimila. Trvalo půl druhého roku, než se Učená společnost usnesla, že spis vydá, jakmile to dovolí její finanční situace. Upozornila přitom ale, že k sepsání předmluvy je nejkompetentnější sám Hanka. Předtím, než byl výsledný rukopis roku 1833 odevzdán k cenzurnímu posouzení, prohlédli novou předmluvu členové historické sekce společnosti a vyžádali si v ní drobné úpravy. Na podnět knižního revizního úřadu, vyvolaný snad trvajícím nesouhlasem cenzora Zimmermanna s vydáním kroniky, doprovodila Učená společnost rukopis doporučujícím posudkem koncipovaným Františkem Palackým a podepsaným ve výsledné verzi jménem jednatele Matyáše Kaliny z Jäthensteina. Palacký v něm argumentoval historickou i filologickou hodnotou *Dalimilovy kroniky*, její jazykovou nepřístupností pro běžného čtenáře i historií předchozích vydání. Protiněmecký tón kroniky podle něj vyplýval z faktu, že její autor používá slovo „Němec“ pro jakékoli nepřátele říše; na obranu díla dále uváděl, že kroniku nezakazoval ani přísný tereziánský index prohibit.[14]

Cenzurní posuzování takto ožehavého spisu však nabralo několikaleté zpoždění, údajně pro nemoc profesora českého jazyka a literatury Jana Nejedlého a liknavost gymnaziálního profesora Václava Aloise Svobody Navarovského, kterému byla nevyřízená cenzura spisu svěřena po Nejedlého smrti. Posudek Svobody Navarovského se pro tisk kroniky

12) Rozbor události i přetisk příslušných archivních materiálů podal František Gabriel: „Osudy Hankova Dalimila z r. 1823“, *Listy filologické* 60, 1933, s. 157–168. Srov. dále Josef Dobrovský Josefu Georgu Meinertovi 30. 1. 1824, in Eugen Lemberg: *Grundlagen des nationalen Erwachens in Böhmen. Geistesgeschichtliche Studie, am Lebensgang Josef Georg Meinerts (1773–1844) unternommen*, Reichenberg, Gebrüder Stiepel 1932, s. 148; list Josefa Josefoviče Jungmanna Janu Kollárovi 25. 9. 1824, in Josef Josefovič Jungmann: *Korespondence*, ed. Olga Votočková-Lauermannová, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1956, s. 76; Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), Václav Hanka, František Antonín Kolovrat-Libštejnský Václavu Hankovi 19. 3. 1823; tamtéž, knižní revizní úřad Václavu Hankovi 28. 2. a 5. 3. 1825; tamtéž, Jan Petr Cerroni Václavu Hankovi 21.–24. 5. 1824, 10. 2. 1825 a 25. 4. 1826.

13) Franz Palacky: *Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber. Eine von der k. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften gekrönte Preisschrift*, Prag, A. Borrosch 1830, s. 106–107; český překlad in *Dílo Františka Palackého*, sv. 1, *Práce historické*, přel. a ed. Jaroslav Charvát, Praha, L. Mazáč 1941, s. 65–319, zde s. 163–164.

14) AAV, KČSN, kt. 40, inv. č. 103, 1831, č. 10; tamtéž, inv. č. 105, 1833, č. 5, 39, 42, 43; J. Kalousek: *Děje Král. české společnosti náuk*, cit. dílo, s. 151; Václav Hanka Lvu Thunovi 8. 12. 1833, in Ladislav Kubík (ed.): *Česká korespondence se Lvem Thunem*, Praha, Horizont 1970, s. 106.

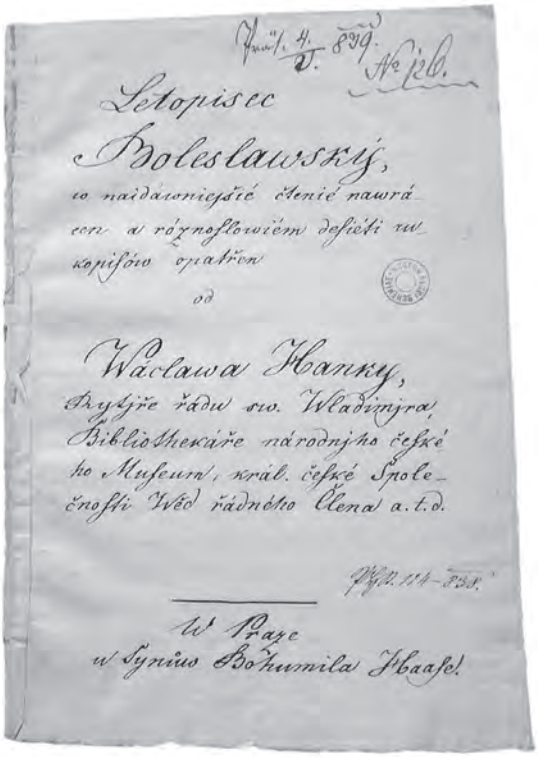
Letopisec
Boleslawský,
to naidawnieyšié čtenié nawrá-
cen a rýznoslowiém defiéti w
kopisów opatřen
od
Wáclawa Hanky,
Rytýře řádu sw. Wladimira,
Bibliothekáře národnjho českého Museum, král. české Společnosti Wěd řádného Člena a. t. d.
W Praze
u Synůw Bohumila Haase.

Letopisec Boleslavský Titulní strana Hankova rukopisu předloženého vídeňské cenzuře, obsahující v pravém horním rohu datum podání rukopisu a protokolární číslo. Spisová značka policejního dvorského úřadu v pravé dolní části souvisí s následným vyšetřováním Hankova podvodu.

Zdroj: LA PNP, Václav Hanka, prac. materiály, Letopisec Boleslavský.

vyjadřoval s takovým důrazem, že postupně přecházel v apoteózu českého národního hnutí, očerňování odpůrců českých emancipačních snah a obviňování Němců z Čech ze snah o iredentu. Jeho ostrý tón byl snad důvodem, proč se jej autor nakonec rozhodl neodeslat.[15] Až v srpnu 1837 byly na pražské zemské prezidium odeslány příznivé posudky teologického cenzora Hieronyma Josepha Zeidlera[16] a Pavla Josefa Šafaříka, jenž byl krátce předtím jmenován Zimmermannovým nástupcem na postu cenzora v beletristickém a smíšeném oboru. Z otázky vydání *Dalimilovy kroniky* se mezitím stalo politikum – jako argument údajných nenávistných záměrů Čechů v pražské učené společnosti je použil ve svých denunciacích profesor pražské univerzity Josef Leonhard Knoll. Po dalším půlročním zdržení přeložilo zemské prezidium veškerý aktový materiál do Vídně, přičemž se fakticky vyslovilo proti povolení díla, když poukázalo na to, že zamítavé důvody uvedené v Zimmermannově posudku nadále trvají. Konečný ortel vídeňského policejního dvorského úřadu byl proto v březnu 1838 negativní.[17]

Za této situace se Hanka ještě jednou uchýlil k taktice, která bývala v dřívějších případech úspěšná. Prostřednictvím agenta pražského knihkupectví Gottlieb Haase Söhne nechal na počátku roku 1839 rukopis *Dalimilovy kroniky* opět předložit cenzuře, tentokrát však ne v Praze, ale ve Vídni, a to s pozměněným názvem *Letopisec Boleslavský*. Netušil ale, že systém vzájemné komunikace jednotlivých míst cenzurní hierarchie

15) Koncept posudku otiskl Josef Volf: „Dobrozdání prof. Františka Jana Svobody o Hankově zamýšleném novém vydání Dalimilovy kroniky z r. 1835“, *Časopis Musea Království českého* 87, 1913, s. 453–461, mylně jej ale připisoval jeho jmenovci na postu gymnaziálního profesora, Františku Janu Svobodovi. Atribuce cenzurního posudku však jednoznačně vyplývá ze zmínky v NA, PG, 1836–1840, kt. 1843, sign. 16/13l, č. 5661 ex 1837.
16) Úřední deník teologického cenzora Hieronyma Josepha Zeidlera obsahuje záznam o přijetí českého i německého textu kroniky k posouzení již z ledna 1834, neobsahuje však žádný doklad o vyřízení (NA, Řád premonstrátů Strahov, pozůstalosti, kt. 150, záznam č. 13 ex 1834).
17) NA, PG, 1836–1840, kt. 1843, sign. 16/13l, č. 5661 ex 1837, 1299 ex 1838; AAV, KČSN, kt. 41, inv. č. 110, 1838, č. 1; František Dvorský: „Frant. Palacký a náš nepřítel“, in *Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého*, cit. dílo, s. 443–472, zde s. 458–460. Rukopis užitý při cenzuře se nachází v KNM ORST, sign. III F 4, rukopis předmluvy k německému překladu v LA PNP, Václav Hanka.

mezitím dosáhl větší preciznosti, a jeho spis byl tak automaticky z Vídně poslán k cenzurnímu vyjádření zpět do Prahy. Zde byl postup okamžitě odhalen, klasifikován jako úmyslný podvod a Hankovi byla udělena úřední výtka.[18]

Tisk kroniky začal být připravován až roku 1847 prostřednictvím Lužického Srba Jana Pětra Jordana, soukromého docenta na lipské univerzitě a někdejšího Hankova žáka, jehož nakladatelství Slavische Buchhandlung působilo krátce před rokem 1848 jako publikační orgán pro česky psané rukopisy, které nebyly cenzurou v habsburské monarchii připuštěny k tisku. Po vytištění pěti archů došlo k radikální proměně situace vlivem výbuchu revoluce a zrušení cenzury, tisk byl tak dokončen až roku 1849 v Praze, tedy dvacet šest let od prvního podání. Německý překlad na své vydání čekal až do roku 1859.

Dlouhé následky cenzurního podvodu: *Májový sen*

V průběhu června 1823 začaly být pražskými cenzurními úřady vyšetřovány okolnosti cenzury čerstvě vydaného pátého dílu Hankovy edice *Starobylá skládánie*. Jedna z jeho částí, báseň *Májový sen* připisovaná Hynkovi z Poděbrad,[19] totiž obsahovala pasáže erotického charakteru.[20] Guberniální úřady byly na závadnost básně upozorněny denunciací, jejímž původcem byl pravděpodobně kněz cisterciáckého řádu, profesor pastorální teologie na pražské univerzitě a Hankův nadřízený v rámci struktury Vlasteneckého muzea Maxmilian Millauer.[21] Nařízené vyšetřování odhalilo pochybnosti ohledně manipulace s rukopisy použitými při tisku; zdálo se totiž, že Václav Hanka svévolně – a v očividném rozporu s cenzurními předpisy – z konvolutu básní, na jejichž tisk obdržel v letech 1818–1819 řádné *imprimatur*, vyřadil některé listy a na jejich místo vložil naopak básně, u nichž předpokládal konflikt s cenzurní instancí.[22] Cenzurní i následné soudní vyšetřování komplikoval fakt, že evidence knižního revizního úřadu neobsahovala seznam jednotlivých básní, jež prošly cenzurou. Předpis z února 1795 sice autorům nařizoval předkládat své rukopisy na knižní revizní úřad ve dvojím vyhotovení, přičemž jedno z nich mělo být uchováno právě pro případ kontroly cenzurovaného znění s vytištěným textem, Václav Hanka však využil poměrně běžné praxe, kdy rukopisy především vědeckého obsahu byly z této povinnosti vyňaty. Zjevně přitom nebylo respektováno pravidlo, podle něhož

18) NA, PG, 1836–1840, kt. 1843, sign. 16/13k, č. 613, 768, 1163 a 1919 ex 1839, první část rukopisu se nachází v LA PNP, Václav Hanka, tamtéž je uložen nedatovaný koncept ospravedlnění k policejnímu dvorskému úřadu, ve kterém se Hanka hájil snahou, aby nedošlo k vydání kroniky v zahraničí, a tím, že postupoval na základě rady Bartoloměje Kopitara.

19) Ve svém vydání ale Václav Hanka neúmyslně spojil *Májový sen* se skladbou *Veršové o milovníku*, připisovanou stejnému autorovi, srov. Jiří Pelán: „Neuberský sborník a Hynek z Poděbrad“, *Česká literatura* 44, 1996, č. 5, s. 459–479, zde s. 470.

20) Textové pasáže, pokládané v rámci cenzurního vyšetřování za závadné, přetiskl Karel Jaroslav Obrátil: „Nejstarší české erotikum“, *Český bibliofil* 2, 1929, s. 63–67.

21) František Gabriel: „Hankova aféra s Májovým snem“, *Listy filologické* 59, 1932, s. 48–55, 157–165, 258–275, zde s. 49–51.

22) NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 3548 ex 1823, srov. F. Gabriel: „Hankova aféra s Májovým snem“, cit. dílo, s. 54–55, 157–158. Dodnes zachované rukopisy *Starobylých skládánie* v LA PNP, Václav Hanka a KNM ORST, sign. IV H 10/1–5 manipulaci s rukopisy naznačují, nelze však již s jistotou určit, zda je dnešní pořadí svázaných listů totožné s tím, které bylo předloženo cenzuře roku 1818 při udílení *imprimatur*, respektive které bylo použito jako předloha pro tisk. Je však zjevné, že v rámci vyšetřování roku 1823 nebyly zemskému prezidiu předloženy všechny rukopisy, jichž bylo při tisku pátého dílu edice *Starobylá skládánie* užito.

měl být v takovém případě ihned po skončení tisku zaslán úřadům původní cenzurovaný rukopis.[23]

Do věci se mezitím vložil vídeňský policejní dvorský úřad, který byl na závadnou knihu upozorněn rovněž na základě udání pocházejícího pravděpodobně z pražského prostředí. Anonymní pisatel dopisu zprostředkovaného úředníkem vídeňského policejního ředitelství Aloisem von Persou, který byl v letech 1820–1822 pověřený vedením městského hejtmanství v Praze, upozorňoval na zvláštní nebezpečnost Hankovy edice, neboť je prý prodávána mezi prostým venkovským lidem a její skladby jsou zpívány coby národní písně (*Nationalgedichte*).[24] Opětovnou cenzurou spisu byl pověřen Bartoloměj Kopitar, jehož vcelku příznivě psaný posudek se vyslovil pro udělení stupně *transeat*, tedy pro zákaz veřejné reklamy spisu, a upozornil na další básně sbírky, jejichž nacionální tendence přecházela v protiněmeckou argumentaci – *Svatý Václave* a *Vilém z Valdeka*. Policejní dvorský úřad se příznačně ztotožnil pouze s těmi pasážemi cenzurního posudku, které Hankou vydanou knihu kritizovaly. Kopitarovu argumentaci ve prospěch českých národních snah jako protiváhy vůči rusomanii naopak ponechal stranou.[25] Pražské policii bylo nařízeno zabavit dosud neprodané exempláře knihy. To se ale stalo až poté, co zvěsti o cenzurní aféře pomohly ke zvýšenému odbytu spisu.[26] Závadné pasáže byly posléze nahrazeny nově zbásněným nezávadným obsahem a přetištěné listy byly vevázány do konfiskovaných exemplářů, od nichž se však zřetelně odlišovaly gramáží použitého papíru i kvalitou tisku.[27]

Soudní vyšetřování Václava Hanky nařízené kvůli podezření z machinace s cenzurními rukopisy bylo pro nedostatek přímých důkazů v únoru 1824 zastaveno, stejně tak nebyla postižena majitelka arcibiskupské knihtiskárny Johanna Vetterlová, jejímž nákladem pátý díl edice *Starobylá skládánie* vyšel. Celou záležitost však ještě více zkomplikoval Hankův pokus o obejití pražské cenzurní instance, když v prosinci 1823 zaslal do Vídně k cenzurnímu schválení rukopis pojmenovaný *Památka starověkosti*, jehož součástí byla i část básně *Májový sen* – nyní ale pojmenovaná jako *Fragmentum aliud*. Souvislost se sporným dílem byla odhalena[28] a na návrh městského hejtmanství byla nakonec Václavu Hankovi udělena úřední důtka za pokus o obejití cenzurní instance.[29] Profesoru Nejedlému, který

23) Julius Marx: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, München, R. Oldenbourg 1959, s. 70, 76.

24) Opis udání se nachází v Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Polizeihofstelle (PH), kt. 1074, sign. 52 ex 1824, fol. 51–54.

25) Originál Kopitarova posudku z 24. 8. 1823 se nachází v AVA, PH, kt. 1074, sign. 52 ex 1824, fol. 56–57, dva jeho částečné opisy, zaslané do Prahy, jsou uloženy v NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 4820 ex 1823. Srov. též list Bartoloměje Kopitara Václavu Hankovi 28. 11. 1823, in V. Jagić (ed.): *Neue Briefe von Dobrowsky, Kopitar und anderen Süd- und Westslaven*, cit. dílo, s. 54–55.

26) F. L. Čelakovský J. V. Kamarýtovi 21. 6. 1823, in F. Bílý (ed.): *Korrespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 1, cit. dílo, s. 186.

27) Autorem přebásnění byl snad Václav Alois Svoboda Navarovský, možná ale cenzor Jan Václav Nepomuk Zimmermann, srov. F. Gabriel: „Hankova aféra s Májovým snem“, cit. dílo, s. 274–275; Ignác Jan Hanuš: *Die gefälschten böhmischen Gedichte aus den Jahren 1816–1849 als ein Beitrag zur böhmischen Literatur-Geschichte dargestellt*, Prag, H. Dominicus 1868, s. 52–61.

28) Cenzurní lístek z pera B. Kopitara (AVA, PH, kt. 1074, sign. 52 ex 1824, fol. 48) je datován 20. 12. 1823, z neznámých důvodů však policejní dvorský úřad reagoval až v červenci následujícího roku (tamtéž, fol. 32, 39). K dalšímu vyšetřování pražského gubernia a městského hejtmanství F. Gabriel: „Hankova aféra s Májovým snem“, cit. dílo, s. 261–272.

29) Podobným zakončením dopadl i případ Josefa Dundra, který se roku 1825 snažil získat ve Vídni cenzurní

prováděl cenzuru jednotlivých částí původního díla, byla v důsledku aféry nařízena větší opatrnost při posuzování spisů filologického rázu.

Celá kauza, jež snad byla vyvolána či alespoň přiživována konkurenčními boji v pražském vlasteneckém prostředí souvisejícími se spory mezi zastánci bratrského a analogického pravopisu, měla pro Václava Hanku nepříjemné následky z hlediska možností kariérního uplatnění. Na sklonku roku 1822 se totiž ucházel o místo bibliotékáře lycejní knihovny v Olomouci, uprázdněném díky jmenování dosavadního knihovníka Thomase Powondry radou u hornorakouského gubernia. V probíhajícím konkurzu byl přitom jednoznačným favoritem – nejenže byl roku 1821 v předchozím konkurzu na tutéž pozici navrhován na druhé místo právě za Powondrou, ale měl i silnou protekci v podobě moravského historika a sekretáře moravskoslezského gubernia Jana Petra Cerroniho. Právě tato instituce totiž sestavovala první návrh pořadí kandidátů. Druhou instanci představovala studijní dvorská komise, která následně návrhy odesílala císaři k definitivnímu rozhodnutí. I ona potvrdila Václava Hanku jako prvního kandidáta v pořadí.[30] Právě ve chvíli, kdy císař žádal policejní dvorský úřad o opatření posudků na jednotlivé kandidáty z hlediska jejich politické loajality, ale vypukla cenzurní aféra okolo *Májového snu*. Policejní stanovisko poukazovalo na to, že Hanka je podezřelý z nezákonného jednání v záležitosti cenzury básně, které měla motivovat jeho „slepá vášeň pro slavismus“.[31] Císař proto na post olomouckého knihovníka jmenoval Franze Richtera, který se v původních návrzích nacházel až za Hankou. Obdobná situace se opakovala, když se Václav Hanka o necelý rok později přihlásil do konkurzu vypsaného na místo bibliotékáře pražské univerzitní knihovny, uvolněné úmrtím dosavadního klementinského knihovníka Franze Posselta. I zde byl cenzurní prohřešek s *Májovým snem* výslovným důvodem, aby nebyl pro výběr vhodného kandidáta brán v potaz, ačkoli coby bibliotékář Vlasteneckého muzea proslavený v tuzemsku i zahraničí, člen několika vědeckých společností a znalec „většiny živých jazyků“ všechny požadavky k získání místa splňoval.[32] Ještě roku 1837, v rámci konkurzu na stolici českého jazyka a literatury na pražské univerzitě, byl Hankův cenzurní přestupek zmíněn jako jeden z důvodů, proč mu nemůže být výkon veřejného úřadu svěřen.[33]

povolení pro svůj překlad *Knihy methodní* Antona Hyeho, ačkoli jej už roku 1823 zamítla pražská cenzura – NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 5890, 6045, 6523 ex 1825.

30) AVA, Studien-Hofkommission (StHK), kt. 277, sign. 5/Olmütz Fc, č. 25 ex Oktober 1824. O konkurzu na bibliotékářské místo a snaze Hanky o úřední protekci poskytují cenné informace dopisy Václava Hanky s Janem Petrem Cerronim a Václavem Bergnerem, umístěné v Hankově pozůstalosti v LA PNP.

31) „[…] kann ich gleichfalls keines Wegs den Hanka für die nun in Erledigung stehende gleichnahmige Stelle in Olmütz der ah. Berücksichtigung empfehlen, weil derselbe in seinem blinden Eifer für den Slavismus zu Schritten sich hinreißen ließ, welche seine Ansichten über das Rechtliche so wie seinen Gefühlen für das Sittliche nicht das Wort führen, und ihm sogar das strafgesetzliche Verfahren in Censurübertretung, welches jetzt noch wider demselben in Verhandlung ist, zugezogen haben.“ AVA, PH, kt. 1074, sign. 52 ex 1824, fol. 32, 39, koncept přednesu Sedlnitzkého císaři z 6. 7. 1824.

32) „Wenzel Hanka, dieser in den meisten lebenden Sprachen bewandete, vorzüglich als slavischer Dichter, Sprachforscher und Schriftsteller dem In- und Auslande rühmlich bekannte […] Gelehrte.“ AVA, StHK, kt. 308, sign. 5/Prag Fc, č. 3442/552 ex 1828. Srov. též Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Minister-Kolowrat-Akten, kt. 10, sign. 588 ex 1828.

33) Miloslav Hýsek: „O profesuru češtiny po Janu Nejedlém“, *Listy filologické* 64, 1937, s. 187–207, zde s. 198.

Cenzoři a literáti v síti vzájemných kontaktů

Teoretický požadavek anonymizace cenzurního řízení, které stanovoval cenzurní předpis roku 1795, nemohl být v praxi předbřeznové habsburské monarchie plně dodržován. Autor se sice neměl dozvědět jméno cenzora svého spisu na knižním revizním úřadu, kam rukopis odevzdával, ale osoby cenzorů, jejichž pole působnosti byla rozčleněna na základě jazykového a tematického hlediska spisů, nebyly dobové veřejnosti neznámé – jejich jména vycházela mimo jiné v každoročních schematismech. Cenzoři se účastnili literárního a vědeckého života a s autory cenzurovaných děl je pojily vzájemné sympatie či antipatie. Při neostrosti některých cenzurních norem přitom ležela hlavní váha právě na názorových stanoviscích a osobních preferencích jednotlivých cenzorů.

Vídeňský kustod univerzitní knihovny Bartoloměj Kopitar hrál jako cenzor roli pravděpodobně ve všech výše popisovaných případech. Přátelský vztah Kopitara s pražským slavistickým prostředím okolo Josefa Dobrovského, do něhož můžeme počítat jak Václava Hanku, tak Františka Palackého, se po Dobrovského smrti (1829) a mimo jiné v souvislosti s Kopitarovým vystupováním v záležitosti pravosti *Rukopisů královédvorského* a *zelenohorského* značně zhoršil. Roku 1826 tak Kopitar neformálně upozornil Palackého, že k jeho posouzení dospěla edice *Starých letopisů českých*, kterou předtím pražský cenzor J. N. V. Zimmermann, vydavatel obdobného edičního podniku o menší vědecké kvalitě, nedoporučil k vydání, a s podporou Palackého argumentů se vyslovil pro vydání díla.[34] V pozdějších letech se naopak Kopitarovo stanovisko vůči Palackého a Hankovým dílům několikrát ostře vymezilo, přičemž se ale díky své protekci na jiných úrovních státní správy mohl František Palacký k zamítavým posudkům vyjádřit ještě dříve, než bylo řízení o cenzuře spisů oficiálně ukončeno. V případu remešsko-ostromířského evangelia hrála klíčovou úlohu Kopitarova osobní averze vůči spisům určeným pro pravoslavné obyvatelstvo habsburské monarchie, které podle jeho názoru představovaly potenciální nebezpečí ruského geopolitického vlivu na poddané rakouského císaře.[35]

Dochované písemné materiály ukazují i na další případy neformálních kontaktů autora či vydavatele s představiteli cenzurní hierarchie. „Vaše přivítání Ces-viče bylo v rkp. u mne, a napsal jsem o tom ve svém zdání vše, co jsem mohl, aby bez závady prošlo," psal Václavu Hankovi o blíže nezjištěném textu cenzor Pavel Josef Šafařík na jaře 1839.[36] *Každodenníček* Františka Palackého umožňuje obdobně rekonstruovat jeho cílevědomé úsilí o zisk přízně guberniální a cenzurní správy ve věci vydávání českého a německého muzejního časopisu, stejně jako neformální kontakty s cenzorem ve chvíli, kdy bylo potřeba v problematickém článku navrhovat úpravy.[37] Vlivem svých kontaktů s cenzory mohly osoby v centru literárního dění zprostředkovávat příznivé cenzurní vyjádření autorům méně etablovaným v literárním poli anebo žijícím na geografické periferii. Díky aktivitě Václava Hanky

34) Dílo bylo tehdy definitivně přijato na základě posudků dalších dvou pražských cenzorů, Hieronyma Josepha Zeidlera a Maximiliana Millauera, přičemž Millauer koncipoval své vyjádření opět v těsné součinnosti s Palackým; blíže Petr Píša: „Možnosti a meze intervence: František Palacký a rakouská cenzura ve 20. letech 19. století", *Táborský archiv* 15, 2011, s. 91–102, zde s. 92–94.
35) Ke kontextu vydání srov. Vladimir Andrejevič Francev: „K historii vydání Remešského evangelia", *Časopis Musea Království českého* 74, 1900, s. 164–179.
36) LA PNP, Václav Hanka, P. J. Šafařík Václavu Hankovi 2. 3. 1839.
37) P. Píša: „Možnosti a meze intervence", cit. dílo, s. 96–100.

tak byly do Vídně zaslány vymazané části Čelakovského *Slovanských národních písní*,[38] stejně jako upravená podoba překladu jednoaktovky Friedricha Eberharda Rambacha *Die Brüder* z pera Josefa Chmely. Roku 1820 požádal Hanku Chmelovým prostřednictvím jičínský katecheta Jan Sidon, aby podal do cenzury jeho exhortu a příslušnému teologickému cenzorovi poskytl drobný finanční dárek ve výši pěti zlatých vídeňské měny s prosbou o rychlé vyřízení spisu.[39] Do obdobného kontextu můžeme zařadit údajné přátelské kontakty Karla Hynka Máchy s J. N. V. Zimmermannem a historku o taktice vedoucí k zisku cenzurního povolení pro báseň *Máj*.[40]

Jinou stránku neformálních kontaktů předbřeznových autorů s cenzurní a státní správou představovalo ústní či anonymní písemné upozornění na závažný obsah spisu, které mohlo být využíváno k zisku lepšího postavení v rámci literárního pole. Jak jsme mohli sledovat, hned dvojí udání na Hankou vydaný *Májový sen* mělo dlouhodobé následky pro jeho další existenci. Roku 1834 naopak Václav Hanka touto formou dehonestoval svého literárního konkurenta v úsilí o zisk profesorské stolice českého jazyka a literatury. František Ladislav Čelakovský byl v důsledku svého cenzurního přečinu zbaven suplentského místa na pražské univerzitě.[41] Byl to však právě dřívější cenzurní přečin s *Májovým snem*, který však znemožnil i Václavu Hankovi, aby v konkurzu na profesorský post uspěl.

38) F. L. Čelakovský J. V. Kamarýtovi 21. 2. 1822, in F. Bílý (ed.): *Korrespondence a zápisky Františka Ladislava Čelakovského*, díl 1, cit. dílo, s. 130.
39) LA PNP, Václav Hanka, Josef Chmela Václavu Hankovi 22. 8. 1820 a 2. 9. 1820; tamtéž, Jan Sidon Václavu Hankovi 5. 9. 1820.
40) Srov. Petr Píša: „‚Policajtštější nežli Obrpolicajti říšští'. Cenzor Zimmermann a česká předbřeznová literatura", *Dějiny a současnost* 33, 2011, č. 9, s. 30–33.
41) Viz infobox „František Ladislav Čelakovský v *Pražských novinách* o ruském carovi", s. 249.

„Žádný nakladatel si na tom netroufá vydělat“

Bernard Bolzano mezi státní, církevní a strukturální cenzurou

Petr Píša

Bernarda Bolzana (1781–1848), pražského německy píšícího filozofa, logika, matematika, náboženského a sociálního myslitele, charakterizují současná filozofická kompendia jako „jednoho z nejoriginálnějších myslitelů 19. století“.[1] Na rozdíl od Immanuela Kanta či německých idealistických filozofů, vůči nimž se kriticky vymezoval, bývá dnes řazen mezi představitele „současné filozofie“.[2] Uvádí se, že v oblasti matematiky a logiky předstihl svou dobu o celá desetiletí.[3] Jeho klíčový spis *Wissenschaftslehre* (*Vědosloví*) označoval Edmund Husserl za „dílo, které ve věcech ‚elementární nauky‘ zanechává daleko za sebou všechno, co světová literatura nabízí jako systematické projekty logiky“.[4] Přesto však zůstalo Bolzanovo dílo po celé 19. století prakticky zapomenuto, z části dokonce nevydáno; zásluha na jeho znovuobjevení bývá přičítána právě Husserlovi.

Naskýtá se otázka, zda a do jaké míry byla mizivá recepce Bolzanova díla jeho vědeckými současníky ovlivněna faktem, že Bolzanovu univerzitní kariéru ukončil roku 1820 zásah státní moci, jeho velká vědecká díla nemohla být publikována v habsburské monarchii a jejich zahraniční vydání, která často z cenzurních důvodů nebyla opatřena plným autorovým jménem, se ocitla jak na rakouském, tak vatikánském indexu cenzurních prohibit. V případové studii proto nastíníme Bolzanovy publikační možnosti po jeho sesazení z univerzitního postu a budeme se zabývat otázkou dopadu různých podob regulace na distribuci i recepci jeho děl.

Heretický katecheta

Synovi italského obchodníka usazeného v Čechách a pražské měšťanky byla v březnu 1805 provizorně přidělena nově zřízená stolice „náboženské vědy“ na pražské filozofické fakultě. Císař František II. (I.) v zavedení těchto kateder na rakouských univerzitách spatřoval prostředek pro posílení náboženského vědomí budoucí inteligence a ochranu před pronikáním idejí Francouzské revoluce. Vedle přednášek pro všechny tři ročníky filozofického studia, jež tvořilo povinný předstupeň pro navazující studium na právnické, lékařské nebo teologické fakultě, byl tento post spojen s každotýdenními výchovnými přednáškami (exhortami) pro všechny studenty. Během svého univerzitního působení

1) Johannes Hirschberger: *Geschichte der Philosophie*, Freiburg im Breisgau – Basel – Wien, Herder 1991, s. 447.
2) Tamtéž, s. 442–443.
3) Christoph Demmering: „Bolzano, Bernard“, in Bernd Lutz (ed.): *Metzler Philosophen Lexikon. Dreihundert biographisch-werkgeschichtliche Porträts von den Vorsokratiken bis zu den Neuen Philosophen*, Stuttgart, Metzler 1989, s. 121–123, zde s. 122.
4) Edmund Husserl: *Logická zkoumání*, díl 1, *Prolegomena k čisté logice*, přel. Kristina S. Montagová, Filip Karfík, Praha, Oikúmené 2009, s. 200.

tak Bolzano svými etickými a filozofickými názory ovlivnil generaci české inteligence včetně řady obrozenských spisovatelů.[5]

Bolzanovo nábožensky reformní smýšlení kombinovalo elementy osvícenské tradice s kritickou recepcí podnětů soudobé filozofie. Upevnění a prohloubení křesťanské víry chápal jako předpoklad nápravy mravních a společenských poměrů.[6] Nekonvenční a na svou dobu odvážná témata jeho exhort, které se často vyjadřovaly k aktuálním společenským otázkám, však způsobovaly konflikty s dogmatickými zastánci katolické restaurace, především v okruhu vídeňského dvora. Ty se zpočátku dařilo tlumit pomocí josefinsky smýšlejících českých církevních hodnostářů. Již v červenci 1805 se císař zdráhal Bolzana definitivně potvrdit na univerzitním postu a nařídil, aby byli na jeho místo navrženi jiní kandidáti, osobní zákrok pražského arcibiskupa Viléma Florentina Salma však tuto císařovu nemilost dokázal odvrátit. Jmenování řádným profesorem ovšem proběhlo pod podmínkou, že Bolzano bude přednášet podle učebnice dvorského kaplana a pozdějšího císařova zpovědníka Jakoba Frinta, v jejímž plošném zavedení spatřovaly vídeňské kruhy prostředek pro prosazení restauračního výkladu katolické teologie. Vůči Frintově učebnici měl Bolzano teologické výhrady, s nimiž neváhal seznamovat své studenty během přednášek. Roku 1811 pak získal od studijního direktora filozofické fakulty Mila Grüna ústní povolení, aby mohl náboženství vyučovat podle svého vlastního rukopisného nárysu, který byl později vydán jako *Lehrbuch der Religionswissenschaft* (*Učebnice náboženské vědy*).

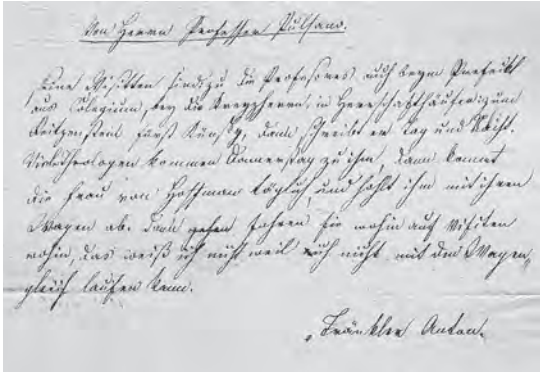

Zpráva policejního konfidenta o Bolzanově činnosti v zimě 1830 Od roku 1823 pobýval Bolzano během letních měsíců ve společnosti svých příznivců, manželů Josefa a Anny Hoffmannových, na jejich těchobuzském velkostatku; zimní měsíce trávil až do roku 1831 v Praze v domácnosti svého bratra Jana. Policie získávala o Bolzanových pražských společenských stycích podrobné informace díky zprávám konfidenta, který pocházel patrně z okruhů domácího služebnictva.

Zdroj: NA, Presidium policejního ředitelství v Praze, 1826 až 1830, kt. 33, sign. B 64 ex 1830.

Za Grünova nástupce Franze Wilhelma, stoupence katolické restaurace, se právě otázka podkladů pro náboženské přednášky stala hlavní osou nového úředního jednání, tzv. Bolzanova procesu.[7] Roku 1817 byla Bolzanovi udělena důtka za to, že se nedržel

5) O Bolzanově životě pojednávají nejkomplexněji Eduard Winter: *Bernard Bolzano. Ein Lebensbild*, Bernard Bolzano-Gesamtausgabe, úvodní řada, díl 1, Stuttgart – Bad Cannstatt, Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzboog) 1969, a Jaromír Loužil: *Bernard Bolzano*, Praha, Melantrich, 1978, o jeho univerzitní činnosti pak Marie Pavlíková: *Bolzanovo působení na pražské univerzitě*, Praha, Univerzita Karlova 1985.

6) Jaromír Loužil: „Bernard Bolzano – apologet, nebo kacíř?“, *Filosofický časopis* 56, 1998, č. 6, s. 895–914, zvl. s. 895–896.

7) Edici dokumentů podal Eduard Winter (ed.): *Der Bolzanoprozess. Dokumente zur Geschichte der Prager Karlsuniversität im Vormärz*, Brünn – München – Wien, Rudolf M. Rohrer 1944. K analýze procesu vedle výše citované biografické literatury srov. především Jane Regenfelder: „Der sogenannte ‚Bolzano-Prozeß‘ und das Wartburgfest“, in Helmut Rumpler (ed.): *Bernard Bolzano und die Politik. Staat, Nation und Religion als Herausforderung für die Philosophie im Kontext von Spätaufklärung, Frühnationalismus und Restauration*,

Frintovy příručky; musel pak poslat opisy svých přednášek k přezkoumání do Vídně, kde však nebyly shledány závadnými. Nové kolo vyšetřování nastalo poté, co se pražský kanovník Pallas de Lauro obrátil s denunciací Bolzana přímo do Říma, a dále v souvislosti s vyšetřováním špatné disciplíny studentů pražské univerzity; zkoumány byly nyní především Bolzanovy univerzitní exhorty, jejichž výbor vyšel tiskem roku 1813.[8] Jako nepřípustný byl spatřován především jeho rozklad podmínek, za jakých má, či dokonce musí neprávem utiskovaný poddaný odepřít poslušnost své vrchnosti (cenzor Josef Petr Dittrich se později musel ospravedlňovat za to, že tuto exhortu připustil k tisku).[9] Bolzano se stal jednou z prvních obětí zostřeného kurzu proti univerzitám, chápaným jako potenciální ohnisko liberálních a nacionálních myšlenek, ke kterému Rakousko přistoupilo po studentském shromáždění na hradě Wartburg a jenž nalezl na celoněmecké úrovni diplomatické zakotvení v karlovarských usneseních ze srpna 1819. V prosinci 1819 dal císař definitivní pokyn k odvolání Bolzana z univerzitního postu, v bezprostřední návaznosti byl pak počátkem roku 1820 odvolán a internován Bolzanův příznivec Michael Josef Fesl, preses bohosloveckého semináře v Litoměřicích, který spolu se svými studenty založil tajný spolek Křesťanský svaz, kombinující podporu reformního katolicismu a prvky ezoteriky. Další profesoři litoměřického semináře Vincenc Zahradník, Florian Werner a Anton Krombholz byli sesazeni na nižší církevní posty.

Zatímco odvoláním z univerzity a uznáním nevelké roční renty 300 zlatých skončily Bolzanovy přímé postihy ze strany státní moci, ze strany církevní hierarchie byla po více než pět let vyšetřována pravověrnost jeho učení. Do komplikovaného sporu, v jehož průběhu se pražský arcibiskup Václav Leopold Chlumčanský snažil mírnit vídeňské i vatikánské kruhy naléhající na tvrdý postup, zasáhl nakonec Josef Dobrovský – v létě roku 1825 se energickými dopisy obrátil na Chlumčanského i na Jakoba Frinta, hlavního iniciátora tažení proti Bolzanovi u vídeňského dvora, a pohrozil, že vydá tiskem Bolzanovu rukopisnou obranu. Poté, co se Bolzano, aniž by explicitně odvolal své názory, na sklonku roku 1825 formálně přihlásil k učení katolické církve, byl osvobozen od dalších církevních postihů, suspendace z univerzitního místa však zrušena nebyla a autorovi nebyly vráceny rukopisy, které si církevní orgány předtím vyžádaly k přezkumu.

„Co se předloží cenzuře pod mým jménem…"

Nucené ukončení univerzitní a kazatelské kariéry možná paradoxně prodloužilo Bolzanovi život – nutnost ovládat při nedělních exhortách hlasem rozsáhlý studený prostor u něj předtím vyvolala tuberkulózní záchvaty.[10] Výrazně však ztížilo jeho možnosti ovlivňovat veřejnost pomocí svých spisů. Bolzanův rukopis *Das Gebet des Herrn* (*Otčenáš*) původně

Wien – Köln – Graz, Böhlau 2000, s. 149–178; Wolfgang Künne: „Die theologischen Gutachten in den Verfahren gegen den Professor und Priester Bolzano", in týž: *Versuche über Bolzano. Essays on Bolzano*, Sankt Augustin, Academia Verlag 2008, s. 67–102; Stephan Peter Barta: *Die politisch verfolgten Professoren des österreichischen Vormärz*, disertační práce, Philosophische Fakultät der Universität Wien 1966, zvl. s. 19–55. Nepřesnostmi se vyznačuje článek Małgorzaty Grzywacz: „Leben unter Doppelzensur. Bernard Bolzano und die österreichische Zensur der Ära Metternich", *Studia Germanica Posnaniensia* 22, 1995, s. 55–64.

8) Bernard Bolzano: *Erbauungsreden für Akademiker*, Prag, Caspar Widtmann 1813.

9) Ospravedlnění přetiskl E. Winter (ed.): *Der Bolzanoprozess*, cit. dílo, s. 154–156. Cenzor Dittrich není totožný s Bolzanovým žákem Josefem Dittrichem, jenž je zmiňován v textu níže.

10) J. Loužil: *Bernard Bolzano*, cit. dílo, s. 163.

obdržel povolení k tisku roku 1820, kdy byl podán do cenzury pod jménem Bolzanova žáka, kaplana Bernharda Hankeho.[11] Poté, co se ale Bolzano roku 1822 rozhodl zažádat o *imprimatur* znovu, tentokrát však pod vlastním jménem, o osudu rukopisu rozhodnuto nebylo. Bolzano se nedočkal odpovědi, ani když v květnu 1826 cenzurní rozhodnutí urgoval a žádal alespoň o vydání svého rukopisu. Z úředních materiálů přitom vyplývá, že o osudu tohoto pohřešovaného textu nemělo představu ani prezidium českého gubernia, které jeho vydání neúspěšně požadovalo po pražském knižním revizním úřadu.[12] Tato skutečnost se odráží i v Bolzanově autobiografii, dokončené na počátku třicátých let:

> Co se předloží cenzuře pod mým jménem, tomu je nejen odepřeno *imprimatur*, ale rukopis sám je ihned zabaven a opětované prosby o vrácení mého vlastnictví nejsou ani pokládány za hodné odpovědi. Že o tomto postupu spravedlivý císař neví nic, mohu s jistotou předpokládat; ale kde je cesta k němu? Mohu já, jednotlivec, bezvýznamný občan, žádat, aby věnoval ještě větší díl své pozornosti mým osobním záležitostem, než již tak jako tak učinil? Nezbývá mi tedy než čekat, až se poměry samy sebou změní. A skutečně doufám, že se časem zlepší aspoň v té věci.[13]

Cenzura se v předbřeznové habsburské monarchii vázala k posouzení jednotlivých spisů, přinejmenším formálně tedy možnost plošného postihu děl nepohodlného autora neexistovala. Ani Bolzanovi nebyla možnost publikovat upřena zcela. Na sklonku roku 1826 se na něj obrátil František Palacký s prosbou o dodávání recenzí do *Monatsschrift der Gesellschaft des Vaterländischen Museums in Böhmen*. Bolzanova recenze na spis Franze Xavera Motha podepsaná šifrou B. vyšla hned v prvním sešitě nového časopisu. Cenzurní deník Františka Palackého přitom ukazuje, že byla schválena bez jakýchkoli výhrad. V červnovém čísle časopisu pak Bolzano uveřejnil další recenzi, tentokrát již pod svým plným jménem; v recenzní činnosti pokračoval i v letech 1830 a 1831.[14] S povolením rakouské cenzury vycházely rovněž Bolzanovy stati sepsané v souvislosti s jeho působením v Královské české společnosti nauk, četnější zvláště ve čtyřicátých letech. Bez udání plného Bolzanova jména, pouze s odkazem „Š. dle B.“, naopak vydal roku 1831 v časopise *Krok* František Šír český překlad kratšího rukopisného pojednání *O logice*.[15] Zkrácená verze Bolzanovy exhorty *O povolání člověka k ctnosti* byla v letech 1820 a 1845 otištěna

11) E. Winter: *Bernard Bolzano. Ein Lebensbild*, cit. dílo, s. 86. Archivní odkaz, který Winter uvádí, ovšem zmíněné informace neobsahuje.
12) Národní archiv (NA), Presidium českého gubernia (PG), 1826–1830, kt. 1431, sign. 16/14, č. 2751 ex 1826; Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), Bernard Bolzano, Bernard Bolzano cenzurnímu úřadu 10. 5. 1826 (koncept); E. Winter: *Bernard Bolzano. Ein Lebensbild*, cit. dílo, s. 85–86. Winterův údaj, že rukopis se ztratil při posouzení ve Vídni, se nepodařilo ověřit.
13) Bernard Bolzano: *Vlastní životopis*, přel. a ed. Marie Pavlíková, Praha, Odeon 1981, s. 102–103.
14) LA PNP, František Palacký, nezpracovaná část fondu, sešit s nápisem „Protocoll“; Jiří Kořalka: „František Palacký und die böhmischen Bolzanisten“, in H. Rumpler (ed.): *Bernard Bolzano und die Politik*, cit. dílo, s. 201–220, zde s. 201–202, 210.
15) K textu Marie Pavlíková: „Bernard Bolzanos Vorlesungen über die Logik und ihre erste tschechische Übersetzung“, in Wolfgang Steinitz (ed.): *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag*, Berlin, Akademie-Verlag 1966, s. 511–518.

ve *Slovesnosti* Josefa Jungmanna, ovšem pouze s uvedením jména překladatele do češtiny, Vincence Zahradníka.[16]

Ačkoli tedy rakouský cenzurní systém ponechával přinejmenším minimální prostor pro Bolzanovy matematické, historické, estetické či filantropické publikace, odpíral povolení rukopisům filozofického či teologického charakteru. Odstraňování Bolzanových myšlenek se týkalo i publikací jeho žáků: Vincenci Zahradníkovi bylo dvakrát odmítnuto povolení k tisku pro spis *Filozofické jednání o vnitřní i zevnitřní povaze ctnosti* s explicitním odůvodněním, že vychází z Bolzanova konceptu nejvyššího mravního zákona.[17] Ve snaze o marginalizaci názorů nepohodlného učence bylo nicméně povolení upíráno rovněž jeho teologickým odpůrcům. S cenzurními obtížemi se tak potýkalo dílo *Römisch-katholisches Glaubens-Princip* (*Princip římskokatolické víry*) Antona Franze Salesia Rosta, které se polemicky obracelo proti Bolzanovu učení; nakonec byly z díla vyškrtnuty explicitní zmínky Bolzanova jména.[18] Obrana tohoto spisu od Rostova žáka Johanna Siky, namířená proti nepřátelské recenzi v zahraničním časopisu, nebyla připuštěna k tisku.[19]

Pro publikaci teologických a filozofických děl tedy Bolzanovi zbývala jediná možnost, a to tisk v zahraničí. Protože však cenzurní legislativa habsburské monarchie nařizovala rakouským autorům předkládat domácí cenzuře i rukopisy určené pro zahraniční nakladatelství, musel se Bolzano či jeho žáci uchylovat buď k možnosti anonymního tisku, nebo ke strategii skutečného či domnělého vydání rukopisu bez vědomí jeho autora.

Bolzanovým dvorním nakladatelem se postupně stal podnik Johanna Esaiase von Seidela v bavorském Sulzbachu,[20] kde už roku 1827 anonymně vyšlo Bolzanovo pojednání *Athanasia oder Gründe für Unsterblichkeit der Seele* (*Athanasia neboli Důvody pro nesmrtelnost duše*) a spisek *Schreiben eines katholischen Geistlichen an den Verfasser des Buches die katholische Kirche Schlesiens* (*Psaní katolického duchovního autorovi knihy Katolická církev ve Slezsku*), polemika s teologem Johannem Antonem Theinerem usilujícím o radikální reformu katolické církve. Seidelovo nakladatelství si kladlo za cíl přispívat k dialogu mezi katolickou a protestantskou církví; část nakladatelské produkce však tvořily i spisy

16) Bolzanovo autorství dokázala Marie Pavlíková: „Vztah Josefa Jungmanna k Bernardu Bolzanovi a jeho žákům“, *Literární archiv* 8–9, 1974, s. 79–102, zde s. 93–94. Děkuji Václavu Petrbokovi za toto upozornění.
17) NA, PG, 1836–1840, kt. 1840, sign. 16/10, č. 631, 3036, 5128 ex 1836; srov. též Karel Alois Vinařický Vincenci Zahradníkovi 31. 10. 1829 a 8. 2. 1831, Vincenc Zahradník K. A. Vinařickému 17. 11. 1829, 7. 7. 1836, in Václav Otakar Slavík (ed.): *Karla Aloise Vinařického Korrespondence a spisy pamětní. Na památku stých jeho narozenin*, díl 1, *Korrespondence od roku 1820–1833*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1903, s. 130–133, 206–208, díl 2, *Korrespondence od roku 1833–1849*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1909, s. 223–224; Vincenc Zahradník Josefu Černému 6. 12. 1834, in František Čáda (ed.): *Zahradníkovy dopisy z let 1831–1836*, Filosofické spisy Vincence Zahradníka, sv. 3, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy a umění 1915, s. 46.
18) Srov. Bernard Bolzano M. J. Feslovi 9. 5. 1836, in Eduard Winter, Wilhelm Zeil (eds.): *Wissenschaft und Religion im Vormärz. Der Briefwechsel Bernard Bolzanos mit Michael Josef Fesl 1822–1848*, Berlin, Akademie-Verlag 1965, s. 153; NA, PG, 1836–1840, kt. 1842, sign. 16/13, č. 2831, 5231 ex 1836.
19) *Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher*, <http://www.univie.ac.at/zensur/index.php?q=rost&j=&id=405840&f=&i=&s=&so=0>, přístup 1. 12. 2014, srov. též LA PNP, Bernard Bolzano, M. J. Fesl Bernardu Bolzanovi 22. 4. 1837.
20) Lommer, Markus: „Seidel von Rosenthal, Johann Esaias“, in *Neue Deutsche Biographie*, sv. 24, *Schwarz – Stader*, Berlin, Duncker & Humblot 2010, s. 174–175. Po smrti J. E. von Seidela v listopadu 1827 vedli podnik pod nezměněným názvem jeho synové Adolph a Alexander.

vyhraněně katolického charakteru. Tuto skutečnost Bolzano nesl s nelibostí a přičítal jí za vinu malý odbyt *Athanasie* mezi protestantskými čtenáři.[21]

Tisk v zahraničí ovšem přinášel několik zásadních komplikací. Vzhledem k policejnímu sledování své osoby nemohl Bolzano kontaktovat nakladatelské domy přímo, nýbrž byl vázán na takové komunikační kanály, které byly chráněny před zadržením korespondence. Využívat mohl pomoci svých bývalých žáků, především Michaela Josefa Fesla. Ten byl sice sám rovněž vystaven přísnému policejnímu dohledu, tím byl ovšem pověřen vídeňský policejní komisař Vinzenz Fiebrich, který pocházel rovněž z kruhu Bolzanových žáků a příznivců, a oproti svému úřednímu pověření naopak pomáhal korespondenci skrývat.[22] Přesto však byly dopisy mezi Bolzanem a jeho žáky či mezi těmito prostředníky a nakladateli vystaveny permanentnímu nebezpečí odhalení či ztráty zasílaných rukopisů. O to překvapivější je, že v případě nejobsáhlejšího Bolzanova díla, *Vědosloví*, byl nakladatelům zasílán originál spisu, ačkoli pravděpodobně neexistoval jeho úplný opis.

Anonymní publikace vědeckých spisů však přinášela především ekonomické riziko pro nakladatele, což výrazně komplikovalo vyjednávání o jejich vydání. Tato skutečnost se týkala zejména právě kompendia nazvaného v konečné redakci *Wissenschaftslehre. Versuch einer ausführlichen und größtentheils neuen Darstellung der Logik mit steter Rücksicht auf deren bisherige Bearbeiter* (*Vědosloví. Pokus o zevrubný a většinou nový výklad logiky se stálým zřetelem k jejím dosavadním zpracovatelům*). Intenzivní práce na něm trvala Bolzanovi deset let, od sesazení z univerzitního postu roku 1820. V polovině roku 1830 odeslal filozof prostřednictvím svých žáků Františka Příhonského a Josefa Dittricha obsáhlý rukopis (v tištěné verzi dílo později čítalo téměř 2 500 stran) do nakladatelství Johanna Esaiase von Seidela. Dittrich nechal dílo rovněž opatřit předmluvou filozofa a profesora lékařství na univerzitě v Lipsku Johanna Christiana Augusta Heinrotha. Trvalo však téměř dva roky, než se Bolzano dozvěděl, že Seidelovo nakladatelství tisk odmítlo se zdůvodněním, že jeho zástupci nejsou plně přesvědčeni o vědecké hodnotě díla, především však patrně z obavy o komerční nezdar rozsáhlého kompendia. Ztroskotaly i další pokusy: lipský nakladatel Friedrich Arnold Brockhaus byl ochoten dílo vydat pouze pod podmínkou zaplacení tiskových nákladů, jejichž výše se ovšem v průběhu vyjednávání, zprostředkovaného opět Bolzanovými žáky, vyšplhala až na 2 800 zlatých konvenční měny, částce blížící se trojnásobku ročního platu univerzitního profesora. Prostřednictvím profesora Johanna Adama Möhlera vyjednával Bolzano, respektive jeho žáci se stuttgartským Metzlerovým nakladatelstvím, které s příslibem vydání otálelo více než rok; pravděpodobně bez odpovědi zůstala i Bolzanova snaha oslovit výmarského nakladatele Wilhelma Hoffmanna s prosbou, aby na autorovy vlastní náklady vytiskl prvních pět archů z *Vědosloví* spolu s pozvánkou k subskripci celého díla.[23] V červnu 1834, poté, co Metzlerovo nakladatelství

21) Bernard Bolzano Františku Příhonskému 14. 5. 1830, in Bernard Bolzano: *Briefe an František Příhonský*, Bernard-Bolzano Gesamtausgabe, řada 3, díl 3, sv. 1–3, ed. Jan Berg, Stuttgart – Bad Cannstatt, Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzboog) 2005, sv. 1, s. 95.

22) Srov. Wilhelm Zeil: „Vinzenz Fiebrich – ein vergessener Bolzanist in Wien“, in W. Steinitz (ed.): *Ost und West*, cit. dílo, s. 540–548.

23) Bernard Bolzano Wilhelmu Hoffmannovi 26. 1. 1833, in Bernard Bolzano: *Vermischte philosophische und physikalische Schriften 1832–1848*, Bernard Bolzano-Gesamtausgabe, řada 2A, díl 12, sv. 2, ed. Jan Berg, Stuttgart – Bad Cannstatt, Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzboog) 1978, s. 31–33.

vydání definitivně odmítlo, a to i přes kladné vyjádření heidelberského profesora filozofie Johanna Heinricha Theodora Schmida, jemuž nakladatel předložil dílo k posouzení, putoval rukopis opět do Lipska, kde o jeho vydání vyjednával agent vídeňského Geroldova knihkupectví a rovněž blíže neurčený pražský knihkupec, který byl ochoten převzít náklady na tisk. Ve chvíli, kdy se vyjednávání opět dostala do slepé uličky (nakladatel Volckmar požadoval zálohu 1 000 zlatých konvenční měny), přišlo v říjnu 1834 s novou nabídkou sulzbašské nakladatelství J. E. von Seidela.

Zde byl totiž od jara 1834 pod názvem *Lehrbuch der Religionswissenschaft* (*Učebnice náboženské vědy*) publikován soubor Bolzanových univerzitních přednášek. Dílo vyšlo anonymně, podtitul *Ein Abdruck der Vorlesungshefte eines ehemaligen Religionslehrers an einer katholischen Universität, von einigen seiner Schüler gesammelt und herausgegeben.* (*Otisk přednáškových sešitů někdejšího učitele náboženství na katolické univerzitě, shromážděných a vydaných některými z jeho žáků*) však k Bolzanovu případu nepřímo odkazoval. Ve snaze, aby bylo vydání urychleno, probíhaly přípravy k tisku bez Bolzanova vědomí, protože autor neustále odkládal svůj záměr toto klíčové náboženské dílo ještě před publikováním kompletně přepracovat. Nezanedbatelnou roli hrála i snaha o eliminaci postihů vůči Bolzanovi; represivním orgánům bylo totiž známo, že tyto Bolzanovy náboženské přednášky kolují mezi jeho žáky v mnoha opisech.[24] Sulzbašské vydání iniciovali Josef Dittrich a Franz Schneider, zasvěcena do něj byla i Bolzanova mecenáška Anna Hoffmannová, na jejímž zámku v Těchobuzi Bolzano pobýval, a pravděpodobně i další jeho žáci; jejich přesný podíl přitom není zřejmý.[25] Ve vzájemné korespondenci, která v tomto případě slouží jako jediný pramen, totiž Bolzano a jeho kruh v obavě před policejními prohlídkami používali i krycí pasáže, které měly legitimovat údajnou neznalost jednotlivých žáků s chystaným vydavatelským projektem.[26]

Poté, co Seidelovo nakladatelství souhlasilo i s tiskem *Vědosloví*, měl další zdržení vydání spisu na svědomí paradoxně sám Bolzano. Na jaře 1835 zaslal M. J. Fesl Bolzanův rukopis do Sulzbachu a nakladatelství ihned začalo s tiskem prvního svazku. Bolzano se o tomto jednání dozvěděl teprve zpětně a požadoval okamžité přerušení tisku, aby mohl v rukopise, který více než čtyři roky putoval po zahraničních nakladatelstvích, provést korektury, respektive zohlednit některé změny svých názorů. I přes Bolzanovo ujištění o rychlém provedení těchto úprav mu závěrečná redakce díla trvala až do počátku roku 1837.

24) To byla ostatně strategie, na kterou sám Bolzano upozorňoval F. Příhonského již v dopise z 30. 8. 1825, in B. Bolzano: *Briefe an František Příhonský*, cit. dílo, sv. 1, s. 62–63. Tehdy však byl vůči vydání díla opatrný, protože by následně mohlo výrazně zhoršit policejní represi vůči jeho osobě a zhatit tak vyhlídky na publikaci dalších spisů.

25) Srov. Pavel Křivský: „Das Entstehen, die Herausgabe und das Projekt der 2. Ausgabe von Bolzanos Lehrbuch der Religionswissenschaft“, in Curt Christian (ed.): *Bernard Bolzano. Leben und Wirkung*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1981, s. 64–83, zde s. 67–68.

26) V dopise J. M. Feslovi 13. 2. 1835 tak psal Bolzano, že si je „téměř jistý, že vydavatelé *Učebnice náboženské vědy* nežijí v rakouských státech, nýbrž v zahraničí“ – in E. Winter, W. Zeil (eds.): *Wissenschaft und Religion im Vormärz*, cit. dílo, s. 97. Dále např. Bernard Bolzano M. J. Feslovi 24. 4. 1834 a 22. 12. 1834, tamtéž, s. 64, 92. V dopise F. Příhonskému z 1. 12. 1834 doporučoval Bolzano svému žáku, aby byl připraven na možnost domovní prohlídky a schoval choulostivé rukopisy, dopis témuž z 4. 2. 1835 byl koncipován jako osvědčení, že Příhonský na vydání díla neměl vliv, viz B. Bolzano: *Briefe an František Příhonský*, cit. dílo, sv. 1, s. 262, 275–277.

Skutečnosti, že on sám představuje jednu z překážek pro rychlé vydání svých spisů, si byl Bolzano vědom. „Mou největší starostí však prozatím není, jak kniha vyjde, nýbrž jak přesvědčím sám sebe, že je [*Vědosloví*, PP] hodno vydání," posteskl si v dopise Feslovi z 17. července 1834,[27] tedy v době, kdy bylo o osudu díla opětovně vyjednáváno s lipskými nakladateli. O dva roky později hodnotil, že nebýt Feslova zásahu, dočkalo by se vydání *Vědosloví* dalšího zdržení: „Neboť kdybyste nebyli bez mého vědomí začali s tiskem, nedošlo by k tomu jistě během několika dalších let."[28] Vůči publikaci některých dalších dílů zaujímal Bolzano ještě vyhraněnější postoj – roku 1840 tak důrazně odmítl, aby byly tiskem vydávány jeho další univerzitní exhorty;[29] roku 1848 zakázal vydání své utopie *O nejlepším státu*, a to i posmrtně; nevydal tiskem svoji přednášku *Aphorismen über Physik* (*Aforismy o fyzice*), ačkoli byla schválena interními posuzovateli Královské české společnosti nauk; proti výslovnému zákazu byl ostatně již roku 1837 vydán zmíněný vlastní životopis.[30] Snad právě přesvědčení o nedokonalosti vlastních děl[31] způsobilo, že větší matematické spisy Bernarda Bolzana, kterým by z ohledů rakouské cenzury patrně bylo kladeno nejméně překážek, byly vydány až po autorově smrti.

Definitivní vydání *Vědosloví* na sklonku roku 1836 zkomplikovala ještě otázka jeho titulní strany. Poté, co s povolením rakouské cenzury Bolzano vydal biografii Františka Josefa Gerstnera, se filozof zabýval myšlenkou, že by *Vědosloví* předložil ke schválení rakouské cenzuře. Jeho vídeňští přátelé jej však od tohoto záměru odradili. Bolzano proto počítal s tím, že kniha nebude – stejně jako předtím *Učebnice náboženské nauky* – označena jménem a k autorovi spisu bude jen nepřímo odkazovat zmínka v předmluvě. Seidelovo nakladatelství však na uvedení autorova plného jména trvalo; je přitom pravděpodobné, že tímto požadavkem podmiňovalo od začátku svůj souhlas s vydáním a že M. J. Fesl tuto skutečnost Bolzanovi zatajoval. Bolzano se snažil navrhovat kompromisní řešení (uvést jméno autora pouze v nakladatelském oznámení anebo vytvořit odlišnou titulní stranu pro Rakousko a pro ostatní země), nakonec se nepříliš ochotně podvolil a z cenzurních důvodů připsal předmluvy nakladatele a fiktivního anonymního vydavatele, které ujišťovaly, že k vydání díla došlo bez autorova vědomí.[32]

27) Bernard Bolzano M. J. Feslovi 17. 7. 1834, in E. Winter, W. Zeil (eds.): *Wissenschaft und Religion im Vormärz*, cit. dílo, s. 71.
28) Bernard Bolzano M. J. Feslovi 13. 7. 1836, tamtéž, s. 120.
29) Bernard Bolzano Františku Příhonskému 29. 5. 1840, in B. Bolzano: *Briefe an František Příhonský*, cit. dílo, sv. 2, s. 466.
30) Bernard Bolzano M. J. Feslovi 3. 4. 1837, in E. Winter, W. Zeil (eds.): *Wissenschaft und Religion im Vormärz*, cit. dílo, s. 189. Dále např. Bernard Bolzano Františku Příhonskému 20. 4. 1839, in B. Bolzano: *Briefe an František Příhonský*, cit. dílo, sv. 2, s. 446.
31) K odmítání vydávání děl srov. dále např. Bernard Bolzano M. J. Feslovi 25. 3. a 31. 5. 1839, in E. Winter, W. Zeil (eds.): *Wissenschaft und Religion im Vormärz*, cit. dílo, s. 249–250, 256–257, Bernard Bolzano Františku Příhonskému 12. 3. 1841, in B. Bolzano: *Briefe an František Příhonský*, cit. dílo, sv. 2, s. 490.
32) *Dr. B. Bolzanos Wissenschaftslehre. Versuch einer ausführlichen und größtentheils neuen Darstelllung der Logik mit steter Rücksicht auf deren bisherige Bearbeiter. Herausgegeben von mehreren seiner Freunde. Mit einer Vorrede von Dr. J. Ch. A. Heinroth*, Sulzbach, J. E. v. Seidelsche Buchhandlung 1837, sv. 1, s. iii–iv; původní Bolzanova verze předmluvy v dopise M. J. Feslovi 9. 1. 1837, in E. Winter, W. Zeil (eds.): *Wissenschaft und Religion im Vormärz*, cit. dílo, s. 182–183.

Rakouské a církevní indexy

Jestliže pokusy o ezopské vyjádření autorství předchozích děl rakouské cenzurní autority prohlédly, fikci o vydání *Vědosloví* bez autorova vědomí nakonec akceptovaly. V říjnu 1837, tři měsíce po dokončení tisku, se prezident policejního dvorského úřadu hrabě Josef Sedlnitzky von Choltitz obrátil na pražského nejvyššího purkrabího, hraběte Karla Chotka, aby nechal vyšetřit okolnosti vydání díla. S odvoláním na předmluvu *Vědosloví* vycházel úřední přípis z toho, že k tisku došlo bez Bolzanova vědomí, a nařídil proto případ vyšetřovat rovněž jako potenciální porušení autorských práv.[33]

Podrobná zpráva, kterou vypracovalo pražské městské hejtmanství, pověřené vyšetřením případu, 30. prosince 1837 konstatovala, že Bolzano na vydání *Vědosloví* ani svých dalších děl nenese bezprostřední podíl. Jako pravděpodobného vydavatele všech Bolzanových spisů označila relace Bolzanova žáka a dvorního kaplana saského královského dvora Josefa Dittricha, čímž se obratně vyhnula potřebě dalšího vyšetřování – Dittrich jako příslušník cizího státu nebyl vázán cenzurními předpisy platnými pro publikace rakouských autorů v zahraničí. Ohlas Bolzanových myšlenek v Čechách, a tedy případnou nebezpečnost jeho knih zpráva relativizovala: „jeho nauka je však zcela zapomenuta a je možné ji nalézt pouze u několika rozptýlených příznivců. […] Nové generace již bolzanovské učení nepřitahuje.“[34]

Pro samotné cenzurní posouzení *Vědosloví* hrál přitom hlavní roli rozsah díla a jeho nepřístupnost lidovému čtenáři. „Při uvážení, že […] sestává pouze z abstraktních idejí, a mohlo by vzbudit zájem jen nemnohých, důkladně vzdělaných učenců, se přikláním […], aby bylo, coby výlučně učené dílo, prohlášeno za povolené k rozšiřování,“ vyjádřilo se prezidium českého gubernia v psaní policejnímu dvorskému úřadu.[35] Ohledně obsahu knihy se mezitím ve Vídni vyjadřovali dva teologičtí cenzoři vídeňského policejního dvorského úřadu Anton Günther a Josef Scheiner; oba byli shodou okolností někdejšími žáky Bolzana z doby jeho univerzitního působení. Po kladném vyjádření Günthera zněl nakonec definitivní verdikt policejního dvorského úřadu s ohledem na předmluvu spisu *transeat*, tedy prodej bez možnosti reklamy na knihu.[36]

Vědosloví tak – odhlédneme-li od krátkého anonymního spisku *Ansichten eines freisinnigen katholischen Theologen über das Verhältniß zwischen Kirche und Staat* (*Názory volnomyslného katolického teologa na vztah mezi církví a státem*, 1834) – představovalo z Bolzanových knih vydaných v zahraničí jedinou, která nebyla zařazena na seznam zakázaných spisů v kategoriích *damnatur* nebo *erga schedam*.

33) Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Polizeihofstelle (PH), kt. 1430, sign. 310 ex 1838; NA, PG, 1836–1840, kt. 1845, sign. 16/22, č. 7258 ex 1837, 138 ex 1838. Dokumenty z Národního archivu přetiskl Pavel Křivský: „Entstehen und Herausgabe Bolzanos Wissenschaftslehre“, in *Bernard Bolzano 1781–1848*, Praha, Univerzita Karlova 1981, s. 93–110, zde s. 106–109 a nestránkovaná příloha.
34) „[…] seine Lehren sind ganz vergessen, und nur bei wenigen zerstreuten Anhängern noch zu finden. […] die Bolzanische Lehre zieht die neue Generation nicht mehr an“. AVA, PH, kt. 1430, sign. 310 ex 1838.
35) „In der Erwägung, daß das namentlich bezeichnete Werk Bolzanos *Wissenschaftslehre* in blos abstrakten Ideen besteht, und blos nur wenigen gründlich Gelehrten Interesse gewähren dürfte, glaube ich der Ansicht des Stadthauptmanns beitreten und mich für die Admittirung desselben aussprechen zu sollen, sonach dasselbe als ein blos gelehrtes Werk zur Verbreitung zulässig zu erklären“. AVA, PH, kt. 1430, sign. 310 ex 1838.
36) Srov. LA PNP, Bernard Bolzano, M. J. Fesl Bernardu Bolzanovi 1. 11. 1837.

Cenzurní řízení ohledně *Učebnice náboženské vědy* bylo zahájeno patrně v prosinci 1834. M. J. Fesl si tehdy vzhledem ke svým, respektive Fibrichovým kontaktům na vídeňském knižním revizním úřadě dělal naděje na příznivý výsledek.[37] Dílo obdržel k posouzení August Fritz, profesor morální teologie na vídeňské univerzitě a cenzor policejního dvorského úřadu. Jeho posudek z počátku února 1835 knihu označil za dílo „upřímného příznivce katolické víry, jehož ovšem jeho filozofování přivádí k omylům, které by mnohé čtenáře mohly svést k opravdovému bludařství",[38] a navrhl pro ni kategorii *erga schedam*, tedy mírnější ze dvou stupňů cenzurního zákazu. Konečné posouzení knihy na policejním dvorském úřadě však verdikt zpřísnilo na stupeň *damnatur*, protože „je v něm správné stanovisko pozitivně-křesťanské teologie pomateno a nehledě na zdánlivou tendenci autora ke katolicismu nejsou jeho dedukce drženy v duchu katolické církevní nauky".[39] V souvislosti s osobou autora, která byla jasně identifikovatelná z narážek v předmluvě, a vzhledem ke skutečnosti, že zahraniční tisk díla tuzemského autora představoval porušení cenzurních předpisů, bylo i v tomto případě do Prahy nařízeno „naléhavé vyšetření" celého případu, zvláště osoby vydavatele.

Osudy tohoto vyšetřování však mohou podat názorný příklad limitů rakouské cenzurní byrokracie. Ačkoli byl koncept přípisu prezidiu českého gubernia připraven již 16. února 1835, tedy v bezprostřední souvislosti s cenzurním posudkem,[40] schválil jej prezident policejního dvorského úřadu hrabě Sedlnitzky až o jedenáct měsíců později, 10. ledna následujícího roku;[41] stopy liknavosti Sedlnitzkého, kterému se nevyřízená akta údajně kupila na pracovním stole,[42] se v aktech vídeňské cenzury nevyskytují ojediněle. Vyjádření pražského městského hejtmanství z konce května poté se „silnou pravděpodobností" přiřklo odpovědnost za vydání knihy Josefu Dittrichovi a s „jistotou" odmítlo, „že by Bernard Bolzano měl na tomto podniku, zakázaném tuzemskými zákony, podíl, ať už přímo, nebo prostřednictvím někoho ze svých zdejších známých žáků".[43] Opíralo se přitom i o údajný Bolzanův výrok, kterým poukazoval na četné chyby při vydání. V obdobném smyslu se

37) LA PNP, Bernard Bolzano, M. J. Fesl Bernardu Bolzanovi 6. 12. 1834.
38) „Prof. Fritz hat seine Censur dahin abgegeben, daß der Verf. des Buches offenbar ein aufrichtiger Verehrer des Katholicismus sei, daß aber sein Philosophiren ihn zu Irthümern führe, die manchen Leser zu wirklichen Irrlehren verleiten könten". LA PNP, Bernard Bolzano, M. J. Fesl Bernardu Bolzanovi 7. 2. 1835.
39) „[…] im demselben der richtige Standpunkt der positiv-christlichen Theologie verrückt und ungeachtet der scheinbaren Tendenz des Verfassers zum Katholicismus doch seine Deduktionen nicht im Geiste der katholischen kirchlichen Lehre gehalten seyen". NA, PG, 1836–1840, kt. 1840, sign. 16/10, č. 646 ex 1836.
40) *Učebnice náboženské vědy* se objevila na seznamu zakázaných spisů za druhou polovinu měsíce února, srov. databázi *Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher*, <http://www.univie.ac.at/zensur/index.php?q=bolzano&j=&id=403546&f=&i=&s=&so=0>, přístup 1. 11. 2014.
41) Koncept s oběma daty se nachází v AVA, PH, kt. 1430, sign. 310 ex 1838, originál v NA, PG, 1836–1840, kt. 1840, sign. 16/10, č. 646 ex 1836, přetiskl jej P. Křivský: „Das Entstehen, die Herausgabe und das Projekt der 2. Ausgabe von Bolzanos Lehrbuch der Religionswissenschaft", cit. dílo, s. 81–82. Pozoruhodný je ovšem dopis M. J. Fesla Bernardu Bolzanovi z 7. 3. 1835 (LA PNP, Bernard Bolzano), který podobný osud úřední relace předpovídá.
42) Dobovou kritiku pomalého úřadování Sedlnitzkého, vyvolanou přílišnou snahou o pečlivost, rozebírá Julius Marx: *Die österreichische Zensur im Vormärz*, München, R. Oldenbourg 1959, s. 36–43.
43) „So stark die Wahrscheinlichkeit ist, daß Vincenz [správně Josef, PP] Dittrich der Herausgeber der erwähnten Bolzanoschen Lehrvorträge ist, ebenso gewiß ist es, daß Bernhard Bolzano selbst an diesem, durch die hierländigen Gesetze verbothenen Unternehmen, weder in Person noch mittelbar durch einen seiner hiesigen bekannten Schüler einen Antheil habe." AVA, PH, kt. 1430, sign. 310 ex 1838.

vyjádřilo do Vídně i prezidium českého gubernia, na policejním dvorském úřadě byla poté záležitost založena ad acta. Oproti tvrzení městského hejtmanství však Bolzano sám dával ve svých dopisech najevo spokojenost, že vydání jeho žáků vycházelo z poslední verze rukopisu, a jeho výtky se vedle tiskových chyb týkaly jen skutečnosti, že vydavatelé text neporovnali s předchozími verzemi, do kterých byly Bolzanovými žáky zanášeny doplňky na základě jeho ústního přednesu.[44] V tomto smyslu také prováděl úpravy při přípravě druhého vydání, k níž přistoupil po výzvách M. J. Fesla a na základě zpráv o údajně dobrém odbytu knihy; po dokončení korektur k prvnímu dílu na podzim 1835 se však už k práci nevrátil.[45]

Vídeňské církevní kruhy údajně kvitovaly, že je Bolzanova *Učebnice náboženské vědy* zpracována s umírněnou tendencí, vídeňský arcibiskup se měl – nikoli bez náznaku ironie – vyjádřit, že je se zveřejněním spokojen, „protože se nyní bude možné přesvědčit, že celá věc není tak závažná, jak se myslelo".[46] Odlišného názoru byl však vatikánský nuncius ve Vídni Pietro Ostini, který v psaní z 21. ledna 1835 energicky vybízel pražského arcibiskupa hraběte Andrease Aloise Ankwicze, aby všemi dostupnými prostředky v Čechách zabránil rozšíření „Bolzanových perverzních spisů", obsahujících „mor požírající duše".[47] Za vydavatele díla pokládal nuncius Františka Příhonského, v té době představeného Lužického semináře v Praze, a naléhal proto na saskou církevní hierarchii, jíž Příhonský podléhal, aby jej sesadila. Po delším vyšetřování, během kterého bylo žádáno i o vyjádření Seidelova nakladatelství, se budyšínský děkan Ignaz Bernhard Mauermann postavil za Příhonského nevinu, snad i na zprostředkování Bolzanových lipských příznivců Josefa Sommera a superiora Josefa Müllera.[48]

Již roku 1835 kolovaly zvěsti, že *Učebnice náboženské vědy* byla spolu s veškerým dalším Bolzanovým dílem přidána vatikánskou kurií na index prohibit katolické církve.[49] K vatikánskému posouzení Bolzanova náboženského díla došlo ve skutečnosti až o čtyři roky později. Kurie byla na závadnost Bolzanovy učebnice, obsahující údajně „čirý racionalismus", upozorněna anonymním latinsky psaným dopisem, pocházejícím pravděpodobně z Čech či z jihoněmeckého prostředí. Vatikánská kongregace indexu postupovala při hodnocení textu standardním způsobem:[50] po předběžném posouzení přidělila dílo konzultorovi, v tomto případě Augustinu Delacroixovi, jezuitovi belgického původu, pozdějšímu rektorovi německého kolegia v Římě. Jeho posudek podal rozbor Bolzanova života i jeho náboženských zásad, aby je následně typizovaným způsobem odsoudil jako „klam-

44) Srov. především Bernard Bolzano M. J. Feslovi 7. 12. 1835, in E. Winter, W. Zeil (eds.): *Wissenschaft und Religion im Vormärz*, cit. dílo, s. 142.
45) Srov. P. Křivský: „Das Entstehen, die Herausgabe und das Projekt der 2. Ausgabe von Bolzanos Lehrbuch der Religionswissenschaft", cit. dílo, s. 76–79.
46) „[…] weil man nun sich überzeugen werde, daß an der Sache – nun doch nicht so viel sei, als man glauben gemacht." LA PNP, Bernard Bolzano, M. J. Fesl Bernardu Bolzanovi 24. 1. 1835.
47) „[…] perversen Schriften Bolzanos"; Gefahr „der seelenverderbenden Pest"; cit. dle Eduard Winter: *Der Josefinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848*, Berlin, Rütten & Loening 1962, s. 282.
48) Srov. P. Křivský: „Das Entstehen, die Herausgabe und das Projekt der 2. Ausgabe von Bolzanos Lehrbuch der Religionswissenschaft", cit. dílo, s. 73–75.
49) LA PNP, Bernard Bolzano, M. J. Fesl Bernardu Bolzanovi 10. 6. 1835.
50) Přehlednou formou praxi vatikánské cenzury, která se ustálila za pontifikátu Benedikta XIV., shrnul Hubert Wolf: *Index. Der Vatikan und die verbotenen Bücher*, München, C. H. Beck 2007, s. 46–61.

né, mylné, nesmyslné a rouhačské“. Na svém sezení 23. září 1839 pak římská kongregace schválila zákaz díla, který byl posléze publikován formou papežského bandi ze stejného dne a později přebírán do souhrnně vydávaných indexů církevně zakázaných knih.[51]

Obdobným procesem prošly o jedenáct let dříve Bolzanovy exhorty, vydané roku 1813 v pražském Widtmannově nakladatelství; v tomto případě byly vedle konzultora Michela Domenica Zechinelliho použity i názory mimořádných posuzovatelů Joanna Madlenera a Cornelia van Everbroecka. Na jejich základě schválilo zasedání kongregace indexu 4. března 1828 zařazení akademických exhort na seznam prohibit.[52] Bolzanova díla jsou vedle *Geschichte der grossen allgemeinen Kirchenversammlung zu Kostniz* Kaspara Royka (1780–1785) jedinými knihami českých autorů, které byly od poloviny 18. století zákazem vatikánské cenzury postiženy.

Na rozdíl od cenzurních předpisů předbřeznového Rakouska se nevázal církevní zákaz na konkrétní vydání knihy, nýbrž na všechna minulá i budoucí vydání včetně překladů. Přesto však neovlivnil další vydávání Bolzanových exhort, které vyšly roku 1839 v Seidelově nakladatelství a jejichž nové soubory poté bezprostředně po Bolzanově smrti začali vydávat František Příhonský a Emilian Veverka, oba katoličtí kněží. O malé akceptaci výroků vatikánské cenzury svědčí rovněž, že církevní zákaz exhort pravděpodobně neovlivnil jejich prodej v Rakousku, kde zůstával oficiálně povolen.

Zasloužená pozornost dobrým knihám

Svou vlastní představu o funkci a podobě cenzury vyjádřil Bolzano na stránkách utopie *O nejlepším státě*, koncipované v průběhu dvacátých let, poté přepracované roku 1831 a ve druhé polovině čtyřicátých let.[53] Ačkoli je v jejím úvodu zdůvodňován nedokonalý stav současné společnosti faktem, že není možné vést veřejnou diskusi o státoprávních otázkách, akceptoval Bolzano požadavek neomezené svobody slova pouze jako „menší zlo“, kterým by se „zabránilo zlu většímu“ – a to v soudobých, nedokonalých státech, kde nelze vyloučit, že by byly následkem tiskové regulace potlačeny cenné myšlenky. Naproti tomu utopická společnost podle Bolzana nemůže akceptovat mrhání časem svých příslušníků, jež by přinesla výroba či četba bezcenných titulů, které by neměly poučnou ani zábavnou hodnotu.[54]

51) „[…] erronei, falsi, assurdi, empi“, cit. dle Hermann H. Schwedt: „Rom und der europäische Reformkatholizismus im Vormärz“, in H. Rumpler (ed.): *Bernard Bolzano und die Politik*, cit. dílo, s. 131–148, zde s. 141, srov. tamtéž, s. 140–142; Hubert Wolf (ed.): *Systematisches Repertorium zur Buchzensur 1814–1917. Indexkongregation*, Paderborn – München – Wien – Zürich, Ferdinand Schöningh 2005, s. 208–210; týž (ed.): *Römische Bücherverbote. Edition der Bandi von Inquisition und Indexkongregation 1814–1917*, Paderborn – München – Wien – Zürich, Ferdinand Schöningh 2005, s. 125–126; týž (ed.): *Prosopographie von römischer Inquisition und Indexkongregation 1814–1917*, Paderborn – München – Wien – Zürich, Ferdinand Schöningh 2005, sv. 1, s. 453–457.

52) H. Wolf (ed.): *Systematisches Repertorium zur Buchzensur 1814–1917*, cit. dílo, s. 140–144; týž (ed.): *Römische Bücherverbote*, cit. dílo, s. 78–80; týž (ed.): *Prosopographie von römischer Inquisition*, cit. dílo, sv. 2, s. 1581–1588.

53) Vznikem díla a jednotlivými verzemi rukopisu se přehledně zabývá Jan Havránek: „Bolzanos ‚Vom besten Staate‘ und Cabets ‚Voyage en Ikarie‘“, in C. Christian (ed.): *Bernard Bolzano. Leben und Wirkung*, cit. dílo, s. 61–92.

54) Bernard Bolzano: *O nejlepším státě*, přel. Vojtěch Bláha, Praha, Mladá fronta 1981, s. 86. Srov. tamtéž, s. 17, 85–88.

Dvoustupňový systém předběžné cenzury spojený s odpovědností cenzora nejen za to, že schválil spis, který měl být potlačen, ale i že naopak zakázal dílo, jež potlačeno být nemělo, je proto podle Bolzana výhodnější nežli systém následné cenzury, při kterém by spisovatel či nakladatel byl volán zpětně k zodpovědnosti za škody, které jeho kniha způsobila. Svým návrhem osvícené předběžné cenzury, předpokládajícím rovněž, že cenzor bude mít za povinnost přispívat i k obsahovému zdokonalení díla, se tak Bolzano řadí do tradice rakouských myslitelů Johanna Heinricha Gottloba von Justiho či Josepha von Sonnenfelse.[55] Byla to však paradoxně táž myšlenková tradice, ze které vyplývaly i předpisy rakouské cenzurní legislativy. Ve shodě s nimi se Bolzano nepřímo vyslovoval pro přísnější posuzování umělecké tvorby oproti literatuře vědecké. S odvoláním na Horatia pak prosazoval regulaci průměrné umělecké tvorby ve prospěch tvorby nadprůměrné. Jako hlavní zásadu umění spatřoval v souladu s paternalistickou tradicí mravní výchovu, „nebezpečím pro mravnost" a „hříchem proti vkusu" proto odůvodnil paušální odmítnutí divadelních představení.[56]

Ve svých úvahách však šel Bolzano ještě dále a odmítl vůbec vydávání knih soukromníky, protože jim jde pouze o peněžní zisk. Aby se plně využila hodnota, jež je s vydáváním dobrých knih spojena, má být jejich výroba a distribuce organizována státem a konečně má v rukou státu zůstat i monopol na vlastnictví knih – ty by byly občanům pouze propůjčovány. V době, kdy psal druhou verzi své utopie *O nejlepším státě*, měl Bolzano za sebou jen část komplikovaného jednání se saskými, bavorskými a württemberskými nakladateli ohledně vydání *Vědosloví*. Jeho nechuť ke komerčnímu hledisku nakladatelských domů je však ze stránek utopie znatelná:

> Ostatně je podivné, jak často si lidé stýskají na překážky, které působí tisku vláda, a jenom zřídka slýcháme stesk na libovůli, jaká se ponechává nakladatelům!
> Či není to velké zlo, má-li se záviset na někom, kdo je, jak se aspoň věci dosud mají, zpravidla jen obchodník, prostě jen člověk, kterému jde o zisk, o zřetele ryze peněžní, má-li nebo nemá-li vyjít to nebo ono dílo, v jaké úpravě a v jaké ceně? Vždyť jen z tohoto důvodu najde často i velmi špatná kniha nejsnáze nakladatele, kteří ji bohatě vypraví, zatímco kniha opravdu cenná není buď vůbec vydána, a když, tak za cenu nebo v úpravě, která je nedostupná těm, jimž může nejvíc posloužit, nebo nelákavá výprava způsobí, že kniha zanikne v spoustě ostatního bezcenného tisku, který s ní zároveň vychází, a nedojde zasloužené pozornosti. Není to však vinou vlády, vinou cenzury, nýbrž prostě proto, že si na tom žádný nakladatel netroufá vydělat.[57]

Dlouhá cesta, po kterou stěžejní spis *Vědosloví* hledal nakladatele, nicméně korespondovala s malým úspěchem Bolzanova díla u čtenářů. Bezprostředně po vydání obou hlavních děl můžeme sledovat systematické úsilí Bolzana a jeho žáků o zpřístupňování jejich

55) Srov. rámcová kapitola „1749–1810. V zájmu rozumu a spásy duše", s. 71–76.
56) B. Bolzano: *O nejlepším státě*, cit. dílo, s. 88–89. Srov. též Otto Neumaier: „Bolzanos schönere Welt, oder: die Geburt der Utopie aus dem systematischen Denken", in Kurt F. Strasser (ed.): *Bernard Bolzanos bessere Welt. Akten der internationalen Tagung Salzburg, 27. und 28. Mai 2010*, Brno, L. Marek 2011, s. 135–172, zde zvl. s. 165–172.
57) B. Bolzano: *O nejlepším státě*, cit. dílo, s. 87, srov. dále tamtéž, s. 66–67.

obsahů vědeckému světu i širšímu okruhu čtenářů. Fesl, Příhonský i Bolzano sám sepisovali recenze pro teologické a filozofické časopisy (u některých z nich se jednalo de facto o kolektivní díla, protože Bolzano upravoval a přepisoval statě svých žáků a naopak).[58] I zde však byly publikační možnosti omezeny: vzhledem k tomu, že „nejlepší teologické časopisy zavedly zvyk jmenovat autory článků",[59] zůstaly jejich stránky pro příspěvky Bolzana a jeho žáků uzavřeny, protože ti nemohli riskovat problémy při otištění svého jména u textů, k nimž se nevyjádřila rakouská cenzura. Pro cenzurní obtíže i malý okruh potenciálních spolupracovníků zůstaly nerealizovány Bolzanovy plány na vydávání vlastního časopisu, který by sloužil pro propagaci jeho filozofických myšlenek.[60]

Do zdárného konce se nepovedlo dotáhnout ani plány na vědeckou soutěž, v níž by byli přední filozofové vyzváni k vyvrácení myšlenek z Bolzanovy logické koncepce, kterou Seidelovo nakladatelství přislíbilo honorovat padesáti dukáty. Jak Bolzano trpce poznamenal, posuzovatelé, které si vyhlédl, o celý projekt nejevili nejmenší zájem:

> Jak těžké je přimět tyto pány byť jen k tomu, aby se uráčili tyto spisy pročíst, dokazují následující fakta. Fichte [tj. Immanuel Hermann, profesor filozofie v Bonnu, syn Johanna Gottlieba Fichta, PP], který se chlubí, že obzvlášť usiluje, aby vždy zůstal otevřený názorům druhých, se vyjádřil v (loňském) psaní nakladateli [tj. Seidelovu nakladatelství do Sulzbachu, PP], že ještě nenašel žádný důvod seznamovat se podrobněji s mými koncepty. Beneke [tj. Friedrich Eduard, profesor filozofie v Berlíně, PP] ve své *Filosofii náboženství* zmiňuje *Athanasii* (2. kniha) způsobem, který názorně dokládá, že se ani neobtěžoval podrobně si pročíst těch několik stránek […]. Reinhold [tj. Ernst Christian Gottlieb, profesor logiky a metafyziky v Jeně, PP], od kterého si L. [tj. M. J. Fesl, PP] pomocí opakovaných dopisů, dárků a jiných způsobů konečně vynutil, aby mu přátelsky poděkoval, v tomto listu opakovaně prohlašuje, že mezi mnou a jím není myslitelné žádné sblížení, a tím, že se pouští do vyvracení mé nauky o nekonečnu, ukazuje, že si ani pomocí věcného rejstříku nenašel ona tak jednoduše dohledatelná místa ve *Vědosloví*, v nichž se o této věci pojednává.[61]

Nemožnost získat pro publikaci klíčových děl souhlas rakouské státní cenzury tedy nakonec nezabránila jejich zahraničnímu vydání, byla jen jedním z několika faktorů, proč Bolzanovo dílo nezanechalo u současníků širší ohlas. Bolzano tvůrčím způsobem vycházel z filozofického odkazu Gottfrieda Wilhelma Leibnitze a Christiana Wolffa, stavěl se naopak proti kantovské tradici i filozofii německého idealismu,[62] jejíž recepce dominovala středoevropskému prostoru. Jeho myšlení se proto jevilo jeho současníkům jako nečasové, zastaralé. Svou snahou přiblížit postupy matematiky a filozofie nedokázalo oslovit

58) Viz např. Bernard Bolzano Františku Příhonskému 13. 7. 1835, in B. Bolzano: *Briefe an František Příhonský*, cit. dílo, sv. 1, s. 301.
59) Bernard Bolzano M. J. Feslovi 17. 7. 1834, in E. Winter, W. Zeil (eds.): *Wissenschaft und Religion im Vormärz*, cit. dílo, s. 72. Srov. dále např. LA PNP, Bernard Bolzano, M. J. Fesl Bernardu Bolzanovi 28. 1. 1835.
60) Marie Pavlíková: „Bolzanos ‚Beiträge'", in Curt Christian (ed.): *Bernard Bolzano. Leben und Wirkung*, cit. dílo, s. 111–130; E. Winter: *Bernard Bolzano. Ein Lebensbild*, cit. dílo, s. 101–102.
61) Bernard Bolzano Františku Příhonskému 11. 9. 1840, in B. Bolzano: *Briefe an František Příhonský*, cit. dílo, sv. 2, s. 474–475.
62) Srov. též výklad v pododdílu „Strukturální dopady v rámci literárního pole", s. 278–279.

matematiky ani filozofy. Bolzano se myšlenkově nerozešel s katolickou církví a jejími dogmaty a neoslovoval proto protestantské myslitele či radikální katolické reformisty. K neadekvátní recepci přispíval i despekt vzdělané středoevropské veřejnosti k anonymním dílům či, v případě *Vědosloví*, k příliš objemnému logickému kompendiu pocházejícímu z pera profesora náboženství, navíc ještě zbaveného přímého kontaktu s vědeckým světem.[63] Nastíněné strukturální překážky pro recepci Bolzanova díla tak byly silnější než eventualita, že by Bolzanovo stíhání v Rakousku zapůsobilo jako pozitivní faktor pro odbyt jeho spisů v zahraničí.

Důsledky regulace ze strany rakouského státu značným způsobem ztěžovaly bezprostřední vliv Bolzanova díla v habsburské monarchii včetně českých zemí. Právě tam měl přitom odstup vůči Kantově filozofii svou tradici,[64] což vytvářelo předpoklady pro to, aby Bolzano mohl uvést v život širší filozofickou školu, která by dále pokračovala v jeho myšlenkovém dědictví. Politické poměry předbřeznové habsburské monarchie však takovou možnost vyloučily.

63) Srov. Karel Berka: „Bernard Bolzano (5. Oktober 1781 – 18. Dezember 1848)“, in Walter Schuffenhauer (ed.): *Bernard Bolzano 1781–1848. Studien und Quellen*, Berlin, Akademie-Verlag 1981, s. 9–29, zde s. 22–24.
64) Srov. Roger Bauer: *Der Idealismus und seine Gegner in Österreich*, Heidelberg, Carl Winter 1966, zvl. s. 37–38.

Duch a povaha národa v písni

Idealizovaný obraz lidové písně v tištěných sbírkách první poloviny 19. století

Lucie Uhlíková

První polovina 19. století znamenala pro českou společnost a její vztah k tradiční lidové kultuře, a zvláště k písňovému folkloru, významný odrazový můstek. Vlastenecky orientovaná veřejnost se v této době mohla seznámit s velkými edičními počiny, které uchránily stovky písní před zapomenutím, a především pomohly rozšířit jejich akční rádius také mimo okruh českého, moravského a slezského venkova. Obrazně řečeno, staly se studnou pro uchování a čerpání kulturního dědictví, zároveň ale také konzervou plnou kodifikovaných písňových variant, naleštěným zrcadlem podávajícím nikoliv věrný, ale idealizovaný, a tedy zkreslený obraz lidové zpěvnosti.

Je několik důvodů, proč soudobé (ale i mladší) tištěné edice nekorespondují s reálnou podobou písňového folkloru, tak jak jej vnímá a studuje moderní hudební folkloristika. Všechny však do jisté míry souvisejí se selekcí, která po metodologické stránce provázela jejich přípravu, a dokonce sám sběr folklorního materiálu. Píseň totiž na cestě mezi živou tradicí a tištěným vydáním čekal hned trojí výběr: 1) zpěvák zvažoval, co sběrateli zazpívá; 2) sběratel se rozhodoval, zda píseň stojí za zaznamenání; 3) editor připravoval dílo, do něhož písně vybíral podle účelu edice (písňová sbírka, výbor, zpěvník, učebnice), ale také podle svých znalostí folklorního repertoáru, materiálových možností (vydatnost zdroje) i možností finančních (náklady na vydání díla), a v neposlední řadě rovněž podle aktuálního kulturně-politického kontextu a předpokládané společenské objednávky.

Z dobových dokumentů, zejména z osobní korespondence sběratelů a editorů, je patrné, že vydávání písňových, ale i dalších folklorních textů bylo v první polovině 19. století značně komplikovanou záležitostí a podléhalo mnohým omezením. Není tím myšlena pouze nezbytnost podřídit se oficiálním cenzurním předpisům, které zapovídaly vše, co bylo namířeno proti náboženství či státu a odporovalo dobrým mravům, ale také dodržení společenských konvencí, estetických a etických parametrů. Sledované publikační počiny, do jisté míry s výjimkou sbírky Jana Rittera z Rittersberka, byly determinovány moralistně prudérním veřejným míněním, estetickým hodnocením písně (především jejího textu) a také ideovým zaměřením – vlasteneckými cíli a ideály. Dobové představy o folkloru byly vytvářeny na základě jeho cenzurovaných znění nebo uměleckých adaptací, často kriticky přijímaných,[1] jež se následně stávaly normou pro jeho hodnocení.

1) Můžeme upozornit na kritické přijetí *Národních báchorek a pověstí* Boženy Němcové, jíž bylo u prvních dvou sešitů vytýkáno, že píše „málo národně“, v dalších pak zase, že píše „příliš národně“, tedy málo poeticky. Srov. dopisy Boženy Němcové Bohuslavě Čelakovské z 24. 7. 1845 a 25. 11. 1846 a Jaroslavu Pospíšilovi z 11. 7. 1846, in Božena Němcová: *Korespondence*, díl 1, *1844–1852*, eds. Robert Adam, Magdaléna Pokorná, Lucie Saicová Římalová, Stanislav Wimmer, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003, s. 31–33, 48–50 a 47–48.

Lidová píseň v zajetí estetického posuzování

Dnes běžný termín lidová píseň se v 19. století ještě nepoužíval; v dobové literatuře se setkáme především s označením národní či prostonárodní píseň. Oba termíny fungovaly v české literatuře paralelně, ne vždy však znamenaly totéž. Karel Jaromír Erben tak například od sbírky *Prostonárodní české písně a říkadla* (1864) rozlišuje „píseň národní" (produkt starobylého, jediného a jedinečného duševního spojení národa, kdy celý národ jako jeden muž zpívá a básní) a „píseň prostonárodní" – tedy píseň venkovského lidu.[2] Na tomto místě je třeba připomenout termín a pojem *Volkslied*, který zavedl Johann Gottfried Herder[3] a romanticky orientovaní zástupci českého národního hnutí jej z velké většiny následovali.[4] Podle Herdera je lidová píseň produktem prostého, zpravidla venkovského, nevzdělaného lidu, charakterizuje ji zpěvnost, hudebnost i obsahová procítěnost a vášnivost. Je důležitým zdrojem a současně vzorem pro obrození národní kultury, protože věrně odráží povahu národa. Herder rozlišoval lid, který písně skládá, a lůzu, která nebásní, ale naopak písně komolí; písňové texty postrádající estetickou hodnotu nepovažoval za lidové.[5] Estetické kritérium, ať už bylo formulováno neurčitě nebo konkrétněji, provázelo národní hnutí ve všech evropských zemích a mělo jasnou funkci: sloužilo k pozvednutí jazyka i literatury a posléze celé kulturní sféry toho kterého národa.

První sběry a zejména tištěné prezentace hudebního folkloru u nás tedy podléhaly hlavně estetickému posuzování. Především lidový humor svou přímočarostí odrazoval zjemnělé městské vzdělance odchované dobovými ideály romantismu,[6] který se obdivoval lidu jakožto nositeli dávné nezkažené kultury, strážci národního ducha i velkému tvůrci kolektivního umění, hledal v lidové baladě tajemné svazky spojující lidský život s temnými přírodními silami i se záhadnou mocí osudu a očišťoval folklorní podání od veškerého hrubozrnného humoru i drsné, jadrné satiry.[7] K výjimkám patřila například sběratelská činnost Jana Jeníka z Bratřic,[8] vlasteneckého šlechtice a vysloužilého důstojníka, který však nebyl sběratelem v dnešním slova smyslu. Písně i další folklorní útvary zaznamenával na základě vlastní paměti, nikoliv z recentního podání lidových zpěváků ve městě či na venkově. Jeníkovy zápisy vznikaly jako součást jeho osobní záliby – shromažďování

2) K významu termínů lidová píseň, národní píseň a prostonárodní píseň viz Jiří Fukač, Jiří Vysloužil (eds.): *Slovník české hudební kultury*, Praha, Editio Supraphon 1997, s. 694–695. Srov. též Lubomír Tyllner: *Tradiční hudba. Hledání kořenů*, Praha, Etnologický ústav AV ČR 2010, s. 62–67.

3) Johann Gottfried Herder: *Volkslieder*, díl 1–2, Leipzig, Weygand 1778–1779.

4) Herderův vliv na intelektuální zájem o folklorní tvorbu v českých zemích je prokazatelný, nikoliv ale zásadní. Stejně důležité bylo pronikání osvícenských idejí, domácí písmácká tradice ad. Podrobněji srov. Karel Dvořák: „Studie a poznámky vydavatelovy", in František Ladislav Čelakovský: *Slovanské národní písně*, ed. Karel Dvořák, Praha, Ladislav Kuncíř 1946, s. 538–615, zvl. s. 555–563, 602–603; dále srov. Jaroslav Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, Praha, Editio Supraphon 1987, s. 11–24.

5) Johann Gottfried Herder: *Stimmen der Völker in Liedern. Volkslieder. Zwei Teile. 1778–79*, Stuttgart, Reclam 1975, s. 175 (předmluva k druhému dílu *Volkslieder*). Srov. též L. Tyllner: *Tradiční hudba*, cit. dílo, s. 58.

6) Dagmar Klímová: „Česká lidová pohádka a české národní hnutí", in Dagmar Klímová, Jaroslav Otčenášek: *Česká pohádka v 19. století*, Praha, Etnologický ústav AV ČR 2012, s. 9–68, zde s. 47.

7) Jiří Horák: „Národopis československý. Přehledný nástin", in Jiří Horák, Jindřich Matiegka, Karel Weigner: *Československá vlastivěda*, díl 2, *Člověk*, Praha, Sfinx 1933, s. 305–472, zde s. 320.

8) Kritické vydání Jeníkova díla bylo připravené Jiřím Traxlerem: *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic*, díl 1, Praha, Etnologický ústav AV ČR – Ministerstvo kultury 1999, díl 2, Praha, Etnologický ústav AV ČR – Nová tiskárna Pelhřimov – Ministerstvo kultury 2010. Třetí díl je připravován.

památek české minulosti.[9] Nebyly určeny ke zveřejnění, a byly tedy zachycovány bez předsudků, estetické selekce nebo autocenzury. Jako rukopisné paměti měly výrazně privátní charakter, jakkoliv byl Jeník díky svým vypravěčským a pěveckým schopnostem v pražské společnosti oblíbenou a vyhledávanou osobností. Je také známo, že část své písňové sbírky dal k dispozici dvěma soupeřům o prvenství na poli vydání českých lidových písní – Františku Ladislavu Čelakovskému a Janu Ritterovi z Rittersberka. Oba editoři vulgární či obscénní znění některých textů eufemizovali nebo parafrázovali, v důsledku čehož byl komický účinek písní oslaben. Jeníkovo dílo se ve větší míře podařilo veřejnosti zpřístupnit teprve v průběhu 20. století, až do devadesátých let však byli i moderní editoři nuceni dopad vulgarismů a obscénních motivů nějakým způsobem potlačit: vytečkováním výrazů, užitím švabachových liter nebo vynecháním celých písní.[10] Ještě roku 1989 byl Karel Dvořák nucen škrtnout jednu sloku Jeníkovy obscénní písně, ze které tak v jeho vydání zbyla pouze první sloka a původní Jeníkův dovětek:

1.
Basama lelky teremtete!
Pročpak ty holky neděbete?
Já bych děbal, nemám pičky,
musím děbat do čepičky!

2.
Polib nás v prdel – zesral bych tě!
Tohle jest píseň o Markytě!
A to je píseň dost hodná,
polib nás v prdel, Barko má!

(Jakož se hned zprvu řeklo, jest taky tato píseň nemálo pohoršlivá; však ale přec se jí nemohou podivné a směšné nápady docela odepříti.)[11]

Estetickým hlediskem se neřídila ani tzv. guberniální sběratelská akce (1819).[12] Tento počin možná sledoval spíše politické cíle ve smyslu prověření fungování státního aparátu a průzkumu veřejného mínění, současně ale mohl být vnímán i jako gesto náklonnosti režimu vůči lidu a jeho kultuře s cílem přispět „ke sjednocovacímu a pacifikačnímu úsilí rakouské vlády, momentálně zápolící se stále mohutnějícími národnostními a sociálními

9) J. Traxler (ed.): *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic*, díl 1, cit. dílo, s. 9–10.
10) Viz tamtéž, s. 11–12, 102–103; srov. též infobox „*Rozmarné písničky* Jana Jeníka z Bratřic v padesátých letech“ v rámcové kapitole „1949–1989. V zájmu pracujícího lidu“, s. 1108.
11) Cit. dle J. Traxler (ed.): *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic*, díl 1, cit. dílo, s. 522; srov. Jan Jeník z Bratřic: *Písně starodávné lidu obecného českého, namnoze nezbedné a pohoršlivé*, ed. Karel Dvořák, Praha, Československý spisovatel 1989, s. 66.
12) Srov. J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, cit. dílo; Karel Vetterl: *Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby z Moravy a Slezska z roku 1819*, ed. Olga Hrabalová, Strážnice, Ústav lidové kultury 1994; dále srov. Tomáš Antonín Kunz: *Böhmische Nationalgesänge und Tänze = České národní zpěvy a tance*, ed. Lubomír Tyllner, Praha, Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR 1995.

nepokoji“.[13] Jeho naplnění nicméně spočívalo v rukou laiků (vedoucích kůru, úředníků, učitelů), kteří pouze plnili nařízení a na obraz či povznesení národa při tom příliš nehleděli. Podle zadání bylo úkolem zaznamenat v některých zemích habsburské monarchie (Dolní a Horní Rakousy, Štýrsko, Tyroly, Ilýrie a Dalmácie, Čechy, Morava a Slezsko) starší vrstvu světských lidových písní, spjatých zejména se zvláštními slavnostmi a svatebními nebo pohřebními obřady, melodie „národních“ tanců a po delší dobu tradované „kostelní“ písně. Ne všichni však pokyny pochopili správně a díky této šťastné okolnosti je dnes možné udělat si poměrně reálnou představu o tom, jak vypadal český, ale i německý zpěvní repertoár venkovských vrstev, jak se různila jeho hodnota a jak široké spektrum projevů obsáhl. Jednalo se nejen o vysloveně lidové písně, ale také o okruh písní pololidových a kramářských, o písně společenské a další umělé skladby včetně operních árií či kompletních zpěvoher, o zlidovělé pastorely a jiné vánoční zpěvy, písně pohřební, o formálně i obsahově porušené či zkomolené písně, o texty dvojsmyslné, obscénní a vulgární.[14] Následující tři písně z guberniálního sběru tak mohou sloužit jako ukázky textů, které by nikdy neprošly dobovou cenzurou, respektive které by ani žádný editor do rukopisu určeného k tisku a k cenzurování nezařadil.

Má milá Hanačko, co ty to máš?
Můj milý Hanáku, co ty se ptáš?
A já mám kalamář,
píše z něho náš pan farář.[15]
z Otnice

Janku hezkej, maš-li tenkej,
omotej si kudelú,
hodně trkej, malo dychej,
hodně hybej prdelú.[16]
z přerovského kraje (rukopis datován 1804)

Janek je muj,
von veze hnuj;
šel za mnou za humna,
strčil mně do hovna,
předce je muj.[17]
ze Žďáru nad Sázavou

13) Jaroslav Markl: *Lidové písně a národní obrození v Čechách*, Praha, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV 1980, s. 18; podrobně pak J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, cit. dílo, s. 33–35.
14) Karel Vetterl: „Sbírka lidových písní a tanců na Moravě a ve Slezsku z roku 1819“, in týž: *Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby*, cit. dílo, s. 9–24.
15) K. Vetterl: *Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby*, cit. dílo, s. 258, č. 218.
16) Tamtéž, s. 401, č. 327.
17) Tamtéž, s. 255, č. 214.

Právě porovnání repertoáru „neselektivních“ písňových souborů (Jeníkova sbírka a guberniální sběr včetně tištěné Rittersberkovy edice, která z něj z velké části vycházela) s tzv. klasickými písňovými sbírkami první poloviny 19. století (Čelakovského sbírka, první Sušilovy a Erbenovy sbírky) ukazuje, jak zkreslený obraz byl veřejnosti podán. Zároveň je ale třeba dodat, že odpovídal dobové filozofii a morálce a romantizující vlastenecká společnost jej v tomto duchu vyžadovala. Dopady oficiální administrativní cenzury na písňové sbírky vydané v tomto období jsou známy a podrobněji jsou popsány v dalším textu. Neméně důležitá je však otázka, do jaké míry byl výběr lidových písní pro ediční záměry podmíněn autocenzurou samých editorů a jejich vlastními představami o charakteru tohoto žánru. Právě s vědomím těchto skutečností je možné zamýšlet se nad rozdíly mezi Jeníkovými záznamy a guberniální sbírkou na jedné straně a tištěnými písňovými sbírkami určenými veřejnosti na straně druhé.

Bezděčné deformace zejména po textové stránce nalezneme v celém materiálu bez rozdílu.[18] Zákonitosti folklorní poetiky byly záležitostí neprobádanou stejně jako problematika textových i nápěvových kontaminací, písňových torz nebo třeba makarónských, tj. více jazyků spojujících textů. A dialektologie se teprve rodila. Právě s těmito aspekty nejčastěji souviselo neporozumění textům a jejich chybné zachycení.

Folklorní edice versus cenzura

K vědomým zásahům do folklorních textů, a to především po obsahové stránce, editory nutila povinnost dodržovat nařízení související s předběžnou cenzurou.[19] Již zmíněná triáda náboženství, stát a dobré mravy nebyla uplatňována ve stejné míře a posuzování rozhodně nebylo nestranné. Vysoce rizikovým faktorem byl jakýkoliv střet s církví a její věroukou, nevhodná byla rovněž kritika či zesměšňování armády, zejména důstojnictva.[20]

Konflikt s cenzurou v této oblasti se odehrál například v souvislosti s Erbenovou pohádkou *Dobře tak, že je smrt na světě*, inspirovanou legendickou chodskou pohádkovou látkou o Pánu Ježíši a svatém Petrovi: podle vzpomínky Františka Douchy škrtl cenzor v pohádce určené k otištění v *České včele* slova o tom, že Pán Ježíš chodil se svatým Petrem světem, s vysvětlením, že to není pravda.[21] Lze se domnívat, že v tomto případě šlo o dozvuky osvícenského principu odmítajícího pověry v rámci náboženských textů. Kvůli problémům s cenzurou nezařadil Erben do své písňové sbírky texty, které by mohly být chápány jako urážka katolické církve. Svěřil se s tím v dopise jihoslovanskému buditeli

18) O problémech notace srov. Věra Thořová, Marta Toncrová, Lucie Uhlíková: „Tištěné edice lidových písní v českých zemích – vývoj a vybrané problémy“, in Lucie Uhlíková et al.: *Hudební a taneční folklor v ediční praxi*, Praha, Etnologický ústav AV ČR 2011, s. 11–40, zde s. 22–24.

19) Připomeňme, že pololidové písně kramářské sice z hlediska tzv. obrozenců nesplňovaly požadavky na lidovou poezii, přesto v jejich sbírkách (spíše omylem) takové písně nalezneme. K cenzuře tištěných kramářských písní srov. Josef Scheybal: *Senzace pěti století v kramářské písni. Příspěvek k dějinám lidového zpravodajského zpěvu*, Hradec Králové, Kruh 1991, s. 68–74.

20) Srov. dopis Boženy Němcové Bohuslavě Čelakovské ze 14. 2. 1846 a dopis Karla Havlíčka Boženě Němcové ze 7. 12. 1846, in B. Němcová: *Korespondence*, díl 1, cit. dílo, s. 40–42, 51–52.

21) Srov. Cyril Merhaut: „Douchovy zápisky“, *Zvon* 18, 1918, s. 638–641, zde s. 640; Antonín Grund: *Karel Jaromír Erben*, Praha, Melantrich 1935, s. 199.

Stanko Vrazovi, v němž uvedl, že by rád ukázal nejednu vtipně travestovanou nábožnou píseň, kdyby mu „cenzura uzdu nakrátce nedržela“.[22]

Také korespondence kněze Františka Sušila týkající se cenzurování jeho první sbírky lidových písní potvrzuje, že náboženské a vojenské záležitosti byly sledovány s ostražitostí a velmi detailně.[23] Sušilův rukopis byl cenzurován ve Vídni, podle svědectví dobových aktérů poměrně shovívavě. Jednoznačné škrty se týkaly pouze písně obsahující podle cenzora nevhodnou interpretaci kázání a písně o verbování na vojnu, s poznámkou, že text je dobově příliš aktuální. K několika písním obsahujícím motiv sebevraždy připsal cenzor poznámku v tom smyslu, že pokud Sušil nechce, aby byly vyřazeny, pak byl měl připojit komentář o tom, že křesťan takto nesmí činit, spíše by měl napodobovat správné příklady.[24] Sušilův spolupracovník Vincenc Pavel Žák (Ziak), zprostředkovatel výsledku tohoto cenzurního řízení, navrhl v dopise Sušilovi nejen znění požadovaného moralizujícího dodatku, ale také doplňující poslední strofu v duchu dikce kramářských tisků, kterou Sušil k písni skutečně připojil.[25]

Charakterizovat cenzurní překážky spojené s publikováním lidových písní a dalšího folklorního materiálu není ale tak jednoduché, jak by se na první pohled mohlo zdát. Na jedné straně lze jen těžko vinit cenzora z nepřejícnosti, když mu za povolení problematických děl hrozilo disciplinární potrestání, na straně druhé byl výklad předpisů do určité míry individuální záležitostí: záleželo jak na osobnosti cenzora, tak i na osobě, která rukopis k odsouhlasení předkládala, respektive na míře nebezpečí, jež tato osoba představovala pro mocnářství a jeho zájmy. Značnou roli hrála také aktuální společensko-politická situace. Na tomto místě je vhodné připomenout Erbenův dopis Stanko Vrazovi, týkající se pražského vydání sbírky básní *Gusle a tambura*:

> Lituji velmi, že jste svůj rukopis dříve odeslati nemohl a dále že jste jej hned již u Vás cenzuře nepodal. […] S cenzurou to u nás nyní opět špatně vypadá; prvé hledali panslavismus čili vlastně rusismus, nyní ale – když se již do vůle nahulákali […] nastražili nové strašidlo, nám mnohem nebezpečnější než ono. Od některého totiž času vzalo sobě naše domácí kněžstvo, zvláště ti, kteří blízko u berle stojí, do hlavy, že by česká **literatura** jen **husitismus** vzkřísiti a jej **rozšířiti** chtěla. I přišly již žaloby, že by některé naše spisy […] nedosti katolické byly, což cenzuru do opletání přivedlo, kteráž nyní každý spis, kdež jen poněkud o náboženství se zavadí, raději do Vídně pošle, než by se zase v nebezpečenství vydávala. Mezi básněmi Vašimi nacházejí se některé legendy o pánu Kristu, kteréž by do rukou zdejší kněžské cenzury padnout musely a kdež by jistotně neprošly, protož též do Vídně jíti musely.[26]

22) K. J. Erben Stanko Vrazovi 16. 10. 1842, in Věnceslava Bechyňová, Josef Jirásek (eds.): *Slovanská korespondence Karla Jaromíra Erbena. Korespondence s cizími korespondenty*, Praha, Academia 1971, s. 383.
23) František Sušil: *Moravské národní písně*, Brno, Josef Jiří Trassler 1835.
24) Vincenc Pavel Žák Františku Sušilovi 15. 11. 1832, in Pavel Vychodil (ed.): *Z doby Sušilovy. Sbírka dopisů*, Brno, Papežská knihtiskárna benediktinů rajhradských [1917], s. 8–9.
25) Srov. Lucie Uhlíková: „Pravé perly písňové: edice českých lidových písní a rakouská cenzura“, in Irena Přibylová, Lucie Uhlíková (eds.): *Od folkloru k world music. Hudba a bariéry*, Náměšť nad Oslavou, Městské kulturní středisko 2012, s. 18–27, zde s. 22–24. Šlo o píseň *Bude vojna, bude*, kterou později Sušil zařadil i do své třetí, nejobsáhlejší a nejznámější písňové sbírky *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými* (1853–1859); zde však již vymyšlenou moralizující strofu bez jakýchkoliv komentářů vypustil.
26) K. J. Erben Stanko Vrazovi 20. 5. 1845, in V. Bechyňová, J. Jirásek (eds.): *Slovanská korespondence Karla*

Jak nevyzpytatelně fungovalo cenzurování předložených rukopisů a k jakým účelům se dalo využít, dokládá známá kauza vydání Čelakovského *Slovanských národních písní* versus vydání Rittersberkových *Českých národních písní* (*Böhmische Volkslieder*), o níž podrobně pojednal etnomuzikolog Jaroslav Markl.[27] Postoj cenzora Jana Václava Nepomuka Zimmermanna k prvnímu svazku Čelakovského edice byl totiž v zásadě příznivý, s druhou zásilkou však naložil zcela opačně a nemilosrdně ji proškrtal, a to nejen texty písní, ale také Čelakovského pojednání o národní písni. Důvody radikální změny názoru byly nikoliv estetické (i když i jimi se argumentovalo), ale především politické: ve stejné době se započalo s přípravou zveřejnění části písní získaných již zmíněným tzv. guberniálním sběrem. Jak píše Jaroslav Markl, skvostně vypravená a honosnou dedikací nejvyššímu purkrabímu české země (hraběti Kolovratu-Libštejnskému) opatřená Rittersberkova edice měla sloužit jako důkaz vládní tolerance a dík uměnímilovné české aristokracie. Zimmermann, který byl před tímto konfliktem i po něm s Čelakovským v přátelském vztahu, splnil svou úlohu loajálního úředníka a svými cenzorskými škrty oddálil vydání *Slovanských národních písní*, aby nekonkurovaly Rittersberkovu vydavatelskému počinu. Ten byl naopak cenzurou v podstatě zcela formálně schválen, přestože estetická hodnota řady písní byla více než diskutabilní, jak si stěžoval Čelakovský, jenž kritizoval, že byly povoleny texty, které by se on sám ani neodvážil cenzuře předložit. V tomto případě jde však o jistou nadsázku – Čelakovského estetické normy byly takového charakteru, že by zmíněný typ písní do sbírky pravděpodobně vůbec nezařadil. Nasvědčuje tomu i rozhořčený tón, jímž promlouvá v dopise adresovaném Josefu Vlastimilu Kamarýtovi z července 1824:

> *Národní písně* se již tlačí – ale ne moje; nýbrž Rittersb[erkovy] pod titulem *Böhmische Volkslieder* […]. V druhém dílku budou prý též národní tance, jako kalamajka, vrták, kalup atd. a pak německé národní, české hranické […]. Já se bojím, že nám udělá hanbu hroznou. […] Moje české zůstanou zcela v rezu, dal jsem oddělenîčko do cenzury; ale bylo mi slovo: **Slovanské** přetrhnuto. Tedy jsou Tatarské. A bez názvu těžko vydati knihu. Hodil jsem vším do kouta; a skoro mi chuť odpadla čeho více brzo vydati.[28]

K této kauze je dnes k dispozici jeden důležitý – Marklem nezachycený – pramen o průběhu cenzurování Rittersberkova rukopisu, z něhož vyplývá, že sbírka byla 14. března 1824 zaslána knižnímu reviznímu úřadu k cenzuře přímo prezidiem českého gubernia. Tento postup rozhodně nebyl standardní, neboť rukopis běžně předkládal k revizi autor.[29] Dne 29. března 1824 byla sbírka zaslána zpět na zemské prezidium spolu s návrhem na povolení k tisku (*imprimatur*). V příslušném spise je částečně citováno vyjádření cenzora: „Předložené národní písně duchovního i světského obsahu nesou sice ráz našich prapřed-

Jaromíra Erbena, cit. dílo, s. 432–434. Ke kontextu srov. Josef Volf: „Tomkův Všeobecný dějepis a pražská konsistoř“, *Věstník Královské české společnosti nauk, třída historicko-jazykovědná 1926*, Praha 1927, č. 6, s. 1–39.

27) J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, cit. dílo, s. 24–66.

28) F. L. Čelakovský J. V. Kamarýtovi b. d. [polovina července 1824], in František Bílý (ed.): *Korrespondence a zápisky Františka Ladislava* Čelakovského, díl 1, *Dopisy z let 1818–1829*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1907, s. 234–235.

29) Tato nestandardnost či spíše jistá protekčnost pravděpodobně souvisela i s pozdějším sběrem prenumerantů na sbírku pomocí gubernia a krajských úřadů. Srov. J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, cit. dílo, s. 62–65.

ků, jsou však na mnohých místech chybně přepsány a téměř beze smyslu; bez ohledu na to se bez námitek navrhuje *imprimatur*.“[30] I když cenzor nebyl jmenován, je zřejmé, že jím byl Zimmermann, do jehož kompetence tento typ literatury spadal. Podle zápisu z 3. dubna 1824 byl rukopis následně vrácen Rittersberkovi, důležitá je ale připojená poznámka, že on sám se přitom zavázal k vyřazení „průměrných a bezcenných“ písní.[31] Tím se relativizuje Marklovo tvrzení o tom, že Rittersberkova sbírka prošla cenzurou **zcela** bez problémů, byť toto dobrovolné škrtání je na hranici administrativní cenzury.

Cenzurování i proces odvolávání se proti cenzorským škrtům způsobovaly značné průtahy při přípravě díla do tisku a ve svých důsledcích přinášely také zásadní zásahy do jeho obsahu, pro autora často nepřijatelné. Jak ukazují vzpomínky sběratelů a jejich korespondence, konfliktu s cenzurou se každý snažil předejít, protože znamenal buď přepracování rukopisu a opětovné předložení ke schválení, anebo přímo zmaření vykonané práce.

A tak předběžné cenzuře předcházely editorské úpravy, které představovaly vypuštění problematických písní, nebo alespoň zásahy do jejich znění. K těm nejběžnějším patřilo odstranění vulgárních či jakýmkoliv způsobem pohoršujících výrazů, dvojsmyslů a veškerých náznaků erotiky nebo sexuálního aktu, ale také textů s revoltujícími a protistátními narážkami.

Jako příklad editorských zásahů do textů písní můžeme uvést srovnání textů z Rittersberkových *Českých národních písní* (vlevo) vůči jejich původním verzím zachyceným guberniální sbírkou (vpravo).

Šla židovka do Slanýho,
nesla Žida zmáchanýho.
Žid se smál, až prskal.

*

Kdybys byla holka hezká,
vzal bych si tě do srdéčka,
ale že si opice,
tak tě nechci již více.

*

Není lepší jako mladá žena,
když se ona rozveselí sama:
ráno dá hubičku a v poledne dvě,
navečer si sama ke mně sedne.

Šla židovka do Slanýho,
nesla Žida zasranýho.
Žid se smál, až prskal.[32]

*

Kdybys byla katolička,
vzal bych si tě do srdéčka,
ale že jsi helvice [tj. protestantka, LU],
nevidím tě – opice![33]

*

Není lepší jako mladá žena,
když ona se rozveselí sama:
ráno dá hubičku a v poledne dvě,
navečer si sama ke mně lehne.[34]

30) „Vorliegende Nazionallieder geistlichen und profanen Inhalts tragen wohl das Gepräge unserer Altvordern an sich, sind aber in manchen Stellen fehlerhaft kopirt, und fast sinnlos; dessen ungeachtet wird ohne Anstand auf Imprimatur angetragen.“ Národní archiv (NA), Presidium českého gubernia (PG), 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 1594 ex 1824, knižní revizní úřad zemskému prezidiu 29. 3. 1824; srov. tamtéž, č. 1378 ex 1824, Karl Martin Cron knižnímu reviznímu úřadu (koncept) ze 14. 3. 1824.
31) „[…] nachdem der kk Hauptmann Ritter v Rittersberg sich erklärt hat, das Mittelmäßige und Werthlose selbst zu streichen“. NA, PG, 1821–1825, kt. 1247, sign. 16/58, č. 1504 ex 1824, záznam Prokopa Eckerta o předání písní Rittersberkovi z 3. 4. 1824.
32) J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, cit. dílo, s. 247, č. 33.
33) Tamtéž, s. 271, č. 63.
34) Tamtéž, s. 329, č. 118.

Lidová píseň a dobové ideály

Do jaké míry bylo ovlivněno nakládání s písňovými texty v případě sběratelů z řad duchovenstva, o tom se lze dnes jen dohadovat. Kněží byli limitováni nejen církevními předpisy, ale i svým společenským postavením. Sama povaha jejich povolání bránila otevřenosti interpretů a ovlivňovala druh písní, které byli ochotni zazpívat. Například F. Sušil zapisoval písně nejčastěji během prázdnin na farách, kam mu místní kněží zvali zpěváky. V takové nepřirozené zpěvní situaci, navíc před cizím duchovním, si lidé netroufali reprodukovat repertoár příliš bujarého, erotického, či dokonce vulgárnějšího rázu (Sušil by to ostatně ani nepřipustil – „píseň méně slušnou nikdy nedovolil zpívati"),[35] nemluvě o přirozeném ostychu při zpěvu na veřejnosti, který uvádí řada výzkumníků. Na tento druh bariér ale naráželi více či méně všichni sběratelé, pokud se vydali na venkov a neměli zde patřičné kontakty. Problém velmi trefně popsal sběratel Josef Štefan Kubín:

> Vždy stojí mnoho sebezapření u prostého člověka, má-li cizinci něco zazpívat. Tak-li půda připravena, sběratel musí bez únavy číhati na vhodný okamžik, kdy píseň slétne na rty, musí ji často výmluvnými praktikami umět vyvábit. Jen neskonalá trpělivost otvírá k ní zámky.[36]

Respekt před „pánem z města" ovlivňoval nejen zpěvákovu ochotu k produkci, ale také repertoár, který byl připraven předvést, a rovněž podobu zpívaného textu (volbu slov i dialektu).[37]

Vědomé zásahy do zapsaného folklorního materiálu však souvisely s oficiální cenzurou jen částečně. Na prvním místě totiž stálo naplnění společenských potřeb: snaha zachránit projevy tradiční lidové kultury před zánikem a umožnit jejich návrat do každodenního života, to vše v kontextu vyššího filozofického smyslu, jímž bylo poznání duchovní podstaty českého národa a uskutečnění jeho emancipace. Neboli podle Erbenova vyjádření, aby ti „nepřátelé cizí i domácí, kteří předtím, buď v nevědomosti své anebo ve zlomyslnosti, lidu českému všelikou způsobnost k dobré písni národní byli upírali, umlkli dokonce".[38] Cílová uživatelská skupina splnění těchto požadavků očekávala, což dokládají tištěné kritiky vydaných děl i dobová korespondence. Například recenzenti sbírky Erbenových *Písní národních v Čechách* (první svazek vyšel na podzim 1841) viděli jako hlavní přednost tohoto díla vkusný výběr, ve svých reflexích oceňovali zařazení toho kterého písňového „skvostu", hledali doklady, třeba i fragmentární, starobylé národní epiky, paralely k jinonárodním, především slovanským sbírkám. Vzhledem k dobovému poznání tzv. národního zpěvu a v kontextu národního hnutí – poměřování českých dějepravných písní s ruskými bylinami, maloruskými dumami či jihoslovanskou epikou – to bylo pochopitelné.[39] Z korespondence i různých provolání vyzývajících ke sběru písní (Václav Hanka, Pavel Josef

35) Srov. P. Vychodil (ed.): *Z doby Sušilovy*, cit. dílo, s. 232.
36) Josef Štefan Kubín: *Kladské písničky*, Praha, Český čtenář 1925, s. 9–10.
37) K problematice jazykové stránky lidových písní srov. Marta Toncrová, Lucie Uhlíková: „Edice lidových písní a čistota dialektu", in L. Uhlíková et al.: *Hudební a taneční folklor v ediční praxi*, cit. dílo, s. 41–58.
38) Karel Jaromír Erben: *Písně národní v Čechách*, sv. 1, Praha, Jaroslav Pospíšil 1852, předmluva, s. [1].
39) Jiří Horák: „Erbenova sbírka českých písní lidových", *Národopisný věstník československý* 7, 1912, č. 1, s. 1–12, zde s. 3.

Šafařík) je zřejmé, že právě jihoslovanská poezie byla přijímána se závistivým obdivem. Úsilí českého národního hnutí tak směřovalo nejen k emancipaci a vymezení se vůči německému živlu, ale také k dosažení rovnocenného postavení mezi ostatním Slovanstvem.

> Národní písně slovanské za doby poslední hojně pěstovatelů z nejedné příčiny nalezly. Z jedné strany líbeznost, prostota a svěžest samorostlých těch kvítků zajala duše těch, jejichžto zrakové na nich spočinuli; z druhé strany viděly se písně ty čarodějným klíčem býti, jimž tajnice povahy národa se otvírá a mnohostranně se nazírati dává. I tyto, jež vydáváme, písně obojí ráz ten do sebe mají, a ač bohužel nemůžeme říci, že jsou obrazem **historie** národa našeho aneb že jsou chrámem posvátného vědění, vědomí a věření jeho, přece se v nich co v prozračitém křišťálu soukromý život národní obráží, dolování v nich pro starožití není zhola nevýnosno a vzduch nad nimi se vznáší, jímž duše blahodějně osvěžuje se.[40]

Úsilí většiny tehdejších sběratelů a editorů písní sledovalo naplnění důležitého cíle – shromáždění, ale především zveřejnění písní jakožto dokladů českého národního ducha. Nešlo o jakýkoliv druh písní, ale o tzv. píseň národní, kterou hudební folkloristika konce 19. století nazve „pravou lidovou písní". Problém obsahu a formy české národní písně byl v první polovině 19. století jedním z důležitých badatelských témat, neboť úzce souvisel s hledáním jungmannovského ideálu „národní klasičnosti".[41] Náplň tohoto pojmu obsahově vyžadovala kladný životní postoj, který se vyvozoval na základě víry ve zdravé jádro národa, v jeho životnost; případné rozpory mravní a ideové byly vyrovnávány lidovou důvěrou v Boha a v osudovou spravedlnost.[42] Dobové vědecké zásady se pak zakládaly v první řadě na měřítku estetickém, převládal totiž „názor o ideální dokonalosti prvotní poezie a od vydavatele se žádalo, aby očistil své texty od příměsků pokaženého vkusu pozdějších dob, a přiblížil se tak dokonalému znění původnímu."[43]

Podle dobové praxe byl písňový zápis chápán ne jako neměnitelný dokument, ale jako zdroj připravený podrobit se textové i nápěvové kritice. Sušil z řady zachycených variant skládal výsledná znění, která považoval jak po textové, tak i nápěvné stránce za nejlepší a nejúplnější.[44] Čelakovského metodou bylo převádět dialekt do spisovné podoby, napravovat nedostatky v rýmu či rytmu a samozřejmě zjemňovat drsnější výrazy. Nejdále v tomto ohledu dospěl Erben, jehož písňové texty byly hodnoceny jako „formálně dokonalé, vytříbené a klasicky uměřené"[45] právě proto, že je neprezentoval tak, jak žily v ústech lidu, ale v puristicky upravené podobě: lidová adjektiva nahrazoval spisovnými tvary, měnil přirozenou interpunkci, z fragmentů skládal nové celky atd.[46] Jak ukázal Jaroslav Markl, obrozenečtí sběratelé zasahovali do originální podoby písňových textů tu více, tu méně, vždy však bez skrupulí, protože k posílení pozice češtiny jako utlačovaného

40) František Sušil: *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*, Brno, Karel Winiker [1853–1859], předmluva, s. [iii].
41) A. Grund: *Karel Jaromír Erben*, cit. dílo, s. 54.
42) Tamtéž, s. 39.
43) J. Horák: „Erbenova sbírka českých písní lidových", cit. dílo, s. 9.
44) Srov. Bedřich Václavek, Robert Smetana: „Doslov", in František Sušil: *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*, 4. vyd., Praha, Vyšehrad 1951, s. 747–762, zde s. 749.
45) Luděk Šorm: „Ke koncepci písňových sbírek K. J. Erbena", *Český lid* 79, 1992, č. 1, s. 61–74, zde s. 67.
46) Srov. J. Markl: *Lidové písně a národní obrození v Čechách*, cit. dílo, s. 39.

jazyka mohl posloužit především dokonalý text lidové písně – bylo by plýtváním vyřadit zápis, „v němž stačilo **opravit** nedokonalý rým, vyměnit několik nečítankových výrazů za vhodnější, něco škrtnout, maličkost připsat“.[47] Na základě tohoto pohledu je pochopitelné, proč řada osobností české kultury odmítla Rittersberkem vydanou část guberniálního sběru[48] a proč se o ní J. V. Kamarýt vyjádřil jako o písních, „jaké **nezbedná lůza necudným hrdlem břeštící z kotrb hejna prostopášné chasy zpívá**“.[49]

Selekce jako základní aspekt písňových sběrů 19. století

Po celé 19. století byly sběr, teoretické studium i publikování folklorního materiálu spojeny s cenzurou, upravováním originálního znění či se selekcí, a to zejména estetickou. V důsledku této praxe bylo například mnoho projevů lidového humoru opomíjeno a zůstalo nezaznamenáno,[50] řada folklorních textů nemohla být zveřejněna, jiné byly revidovány a upraveny do čtenářsky přijatelné podoby. V popředí zájmu o písňový repertoár lidu stály navíc pouze tzv. skutečné lidové písně, vše ostatní bylo považováno za bezcenné nebo méně hodnotné. Vznikaly tak bariéry, které hluboko do 20. století stály v cestě poznání reálné podoby zpěvu a zpěvního repertoáru širokých vrstev venkovského i městského lidu. V důsledku těchto postojů byla zpěvnost lidových vrstev studována selektivně, a dokonce se vytvořila i jistá tabu v jejich zaznamenávání.

Sociální přehrada mezi sběrateli (literáti a vzdělanci adaptovaní na městské prostředí, velmi často kněží) na jedné straně a respondenty (zpěváci, vypravěči) na straně druhé prakticky nedovolovala, aby si badatel vytvořil dostatečně úzkou vazbu s terénem, obsáhl celou šíři lidové kultury všední i sváteční, a nadto porozuměl lidové estetice.

> Nepravím, že by básník národní vždy sprostým, jinak necvičeným člověkem býti musil; ale že těžko jest prohlídnouti srdce národa a přeměřiti rozum jeho, i porozuměti pravidlům jeho krasocitu, ano téměř nemožno člověku, který s národem mysliti i cítiti nepřivykl a takořka v životě národním neuzrál.[51]

Některé písňové druhy, až na výjimky, zcela unikly pozornosti sběratelů, anebo byly z etických či estetických důvodů záměrně přehlíženy. Navíc sbírání a hlavně zveřejňování lidových písní determinoval dlouho udržovaný předpoklad, že je zbytečné zapisovat písně známé a již publikované. Mnohé místní či regionální varianty písní tak nenávratně zmizely, pozdější sběratelé je již v živém podání nenašli. Jiné varianty byly využity pro vytvoření úplnějšího, vylepšeného, ve skutečnosti však fiktivního znění textu, jak o tom bylo pojednáno výše.

47) Tamtéž, s. 32–33.
48) P. J. Šafařík okomentoval sbírku lakonickou poznámkou: „Sbírka tato pro nedostatek výboru a nesprávnost méně se cení.“ Srov. Pavel Josef Šafařík: „Bibliografický přehled sbírek Slovanských národních písní“, *Časopis Českého museum* 12, 1838, č. 4, s. 545–561, zde s. 557.
49) J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, cit. dílo, s. 103 (Kamarýtova kritika vyšla v časopise *Čechoslav* 6, 1825, č. 27, s. 247–248). Srov. též Václav Petrbok: „Čím česká píseň je a není. Čelakovský a Rittersberg očima jednoho Biedermanna“, in Helena Lorenzová, Taťána Petrasová (eds.): *Biedermeier v českých zemích*, Praha, KLP 2004, s. 336–341, zde s. 337.
50) Srov. např. D. Klímová: „Česká lidová pohádka a české národní hnutí“, cit. dílo, s. 9–61.
51) Karel Jaromír Erben: *Prostonárodní české písně a říkadla*, Praha, Jaroslav Pospíšil 1864, s. vii.

Problém selekce ve spojení s metodou sběru je nicméně mnohem širší. Vznikal již v počáteční fázi práce, kdy si sběratelé vybírali své zpěváky–informátory. Až do druhé poloviny 20. století se sběratelská praxe soustředila hlavně na pamětníky (s výjimkou zájmu o dětský folklor), tedy na osoby vyššího věku. Tím byl ale hned na počátku ovlivněn okruh zaznamenávaného repertoáru. Z analýz písňových sběrů vyplývá, že starší lidé upřednostňovali konkrétní písňové druhy (např. duchovní písně). Rozdíly však lze sledovat též v závislosti na pohlaví interpreta: mužská část populace vždy preferovala písně vojenské a rekrutské, žertovné a pijácké, ženy zase písně svatební, milostné, dožínkové, žatevní, balady nebo ukolébavky.[52] Věk zpěváka ovšem významným způsobem ovlivňuje další důležité aspekty zpěvu – tóninu, tempo, frázování a s ním spojené nádechové pauzy a také vkládání repetic jako prostředku pro získání času k připomenutí si následujícího textu (problémy s pamětí starých zpěváků zmiňují snad všichni sběratelé).

V první polovině 19. století však o sledování těchto parametrů nelze ještě uvažovat. Za úspěch bylo považováno získání jakékoliv nové „prostonárodní", nejlépe „starobylé" a esteticky cenné „písňové perly", „na luzích vlasteneckých vyrostlé" a odrážející „ducha a povahu" obecného venkovského lidu. Velkým zdarem pak bylo zveřejnění písně bez nutnosti revidování jejího textu.

Změnu poměrů po zrušení předběžné cenzury v roce 1848 dokládá třetí písňová sbírka Františka Sušila, do níž sběratel zařadil i některé cenzurou zakázané písně z první edice.[53] Nacionalistická orientace kulturních počinů následujících desetiletí však neznamenala v plné míře rozvoj realistického pojetí studia lidu a jeho kultury. Práci řady osobností českého národopisu i nadále charakterizoval romantizující a estetizující přístup, který se odrazil také ve folklorismu – hnutí (a současně směru) zaměřeném na uvědomělé pěstování lidových tradic a péči o jejich zachování. A tak se i bez úředního nařízení opět, přesněji řečeno i nadále upravovalo, vybíralo a vyřazovalo. Zmíněná ediční praxe, související s dobově poplatným poznáním lidového zpěvního repertoáru, tedy determinovala představy o hudebním folkloru v českých zemích víc, než si většina uživatelů písňových sbírek dokáže připustit. A idealizovaný obraz lidové kultury jako celku dodnes významně ovlivňuje názor široké veřejnosti na vlastní kulturní dědictví.

52) Více srov. Marta Toncrová: „Lidová píseň a bariéry", in I. Přibylová, L. Uhlíková (eds.): *Od folkloru k world music*, cit. dílo, s. 9–17.
53) Srov. L. Uhlíková: „Pravé perly písňové: edice českých lidových písní a rakouská cenzura", cit. dílo, s. 24.

Část třetí
1848–1863

V zájmu svobody a řádu
Literární cenzura v revoluci a neoabsolutismu

Magdaléna Pokorná

K situaci knižního trhu **350**
Sociální a jazykové podmínky 350
Publikační a žánrové formy: mezi příčinou a důsledkem cenzurních zásahů 351

Proměny cenzurní legislativy a diskurz o cenzuře **358**
Zrušení předběžné cenzury a hledání nové podoby tiskové regulace (1848) 358
Nástup reakce (1849–1851) 367
Neoabsolutismus a obnovení ústavnosti (1852–1863) 373

Pole cenzurních interakcí: synchronní pohled **380**
Autor 380
Neperiodické publikace 386
Distribuce: pošta, vydavatelé a knihkupci 389
Knihovny a jejich čtenáři 393
Církevní cenzura 397

Tematická a žánrová těžiště cenzury **399**
Seznamy zakázaných titulů 399
Historická tematika v próze, dramatu i vědeckých textech 407
Periodická produkce pod drobnohledem 412
Rozšíření spektra periodik na počátku šedesátých let 417

Hluboké sociální i mentální změny, které s sebou přinesl revoluční rok 1848, proměnily poddaného habsburské monarchie v občana, kterému je formou politické participace umožněna správa věcí veřejných. Obyvatelé vyjadřovali svou vůli formou petic či pouličních shromáždění, podíleli se na hlídání veřejného pořádku prostřednictvím účasti v národních gardách. Během jednoho roku se za poměrně široce stanoveného volebního cenzu (liberálnějšího než v dobách po obnovení ústavnosti v roce 1861) konaly na území českých zemí troje volby, v Praze dokonce patery. V září 1848 byla za „přiměřenou náhradu" ve formě racionálně rozložených splátek zrušena robota a tím i poddanské vztahy. Revoluční události přinesly plné zrovnoprávnění evangelíků, pokročily na cestě k úplnému zrovnoprávnění Židů a v neposlední řadě završily formování dvou národních pospolitostí na našem území – české a německé.

Možnost výkonu veřejné činnosti vyvolávala poptávku po takovém typu literární produkce, který by aktuální politické dění dokázal glosovat a komentovat. Výrazný nárůst produkce politických periodik, letáků a plakátů (starší literatura zde mluví o „hotové novinové záplavě")[1] s sebou přinesl rozmach některých literárních forem, jako satirické písně a fejetonu,[2] zároveň však vyvolal také dočasný odklon od tvorby beletristické. Příznačnou může být transformace německojazyčného literárního listu *Bohemia* v politický k 1. dubnu 1848 i příklon k publicistické produkci v případě tradičního časopisu *Květy*, který se posléze v červenci 1848 transformoval v čistě politický týdeník *Květy a plody* (a později v deník *Ranní list*). Rok 1848 s sebou přinesl také značné rozrůznění nabídky periodik jak z programového a národnostního hlediska, tak z hlediska rozptylu cen a předpokládaného sociálního postavení čtenáře (krejcarové listy) i rozptylu regionálního (venkovská periodika, česky psaná žurnalistika na Moravě, polský tisk ve Slezsku).

Náhlé zrušení předběžné cenzury v březnu 1848 vyvolalo potřebu hledání nové podoby tiskové regulace, do níž vstupovaly aktivity spisovatelů i hlas ulice. Představa následné cenzury při trestní odpovědnosti autora či redaktora, ke které se veřejné mínění přiklánělo, přitom nebyla neslučitelná s pojmem „svobody slova" jako výsledkem zrušení „cenzury", protože druhý zmíněný termín byl v dobovém vnímání asociován s tou podobou předběžné cenzury rukopisů, jež byla vykonávána v předrevolučním období. Ohledně konkrétní podoby opatření vůči „zneužívání" či „nadužívání" tiskové svobody přitom nepanovala shoda. Provizorní tisková legislativa přijatá v květnu 1848 obsahovala některá ustanovení (například z hlediska lhůt pro podávání návrhů na soudní řízení), která efektivnímu výkonu následné cenzury spíše bránila. Patřila-li však předběžná cenzura k jednomu z hlavních symbolů dosavadního režimu a její pád k jasnému výdobytku první revoluční vlny v březnu 1848, o to citlivěji byly vnímány pokusy o regulaci publicistického pole v době postupného nástupu reakce od konce roku 1848 po definitivní zrušení ústavního režimu patenty ze silvestra 1851.

Tisková politika se během nastupující reakce, usilující o obnovení a udržení „řádu", zaměřovala především na ty formy literární produkce, které byly dominantní během revolučního roku – plakáty, letáky šířené formou kolportáže (zákaz v prosinci 1848) a periodické spisy politické povahy, jejichž prostor byl od března 1849 do května 1852 postupně

1) Karel Josef Beneš: „1848 a 1918. IV", *Přítomnost* 8, 1931, č. 38, s. 604–606, zde s. 604.
2) Dalibor Tureček: *Fejeton Jana Nerudy*, Praha, ARSCI 2007, s. 84–94.

omezován systémem kaucí, výstrah a koncesí. Je přitom příznačné, že liberální prostředky tiskového zákona z března 1849 představitelům státní moci pro disciplinaci opozičního tisku nepostačovaly a musely být postupně doplňovány prostředky výjimečného stavu (v Praze a v dalších místech od května 1849 do září 1853) a opatřeními mimosoudní povahy. Systém výstrah tak v rozporu s liberálním cenzurním principem nepostihoval konkrétní porušení tiskové legislativy, ale dlouhodobější tendenci listu. Jiná opatření byla, a to opět mimosoudní cestou, uplatňována na nepohodlné autory. Nejznámějším případem je bezesporu brixenská konfinace Karla Havlíčka.

Menší pozornost věnovaly úřady v kontrastu k předbřeznovému období oblasti neperiodických tiskovin, což je možné ukázat i v kvantitativním srovnání: zatímco během třicátých a čtyřicátých let 19. století bylo rakouskými cenzurními orgány zakázáno devět až sedmnáct stovek titulů ročně, čítal úhrnný počet zákazů v letech 1849–1861 podle některých zdrojů přibližně osm set titulů.[3] Ačkoli se policejní dohled soustředil na široké spektrum představitelů opozičních proudů v letech 1848 a 1849 včetně velkého množství česky píšících literátů, nebyly obvykle jejich literární tvorbě kladeny bezprostřední překážky, pokud se nevěnovala aktuálním politickým tématům.

Charakteristickým rysem neoabsolutistického systému tiskové a literární regulace byl rozptyl cenzury mezi všechny činitele literární komunikace. Předběžná cenzura předbřeznového období se (v případě domácích tisků) soustředila na rukopis, umožňovala tak případné modifikace textu na základě cenzurních požadavků a trestní postih vůči činitelům literární komunikace uplatňovala – přinejmenším de iure – pouze v případě úmyslného překročení pravidel cenzurního procesu. Následná cenzura padesátých let naproti tomu operovala se škálou možných ekonomických i trestněprávních postihů pro autory, redaktory, nakladatele, tiskaře i knihkupce, přičemž posuzování již vytištěných publikací znemožňovalo reagovat na výsledky cenzurního řízení modifikacemi textu. To vytvářelo větší tlak na autory, redaktory a nakladatele, aby cenzurní normy sami předvídali. Nařízení o povinném předkládání výtisků v určené lhůtě před začátkem distribuce zároveň umožňovalo případné konfiskace efektivně provádět.[4] Opětovný nárůst počtu konfiskací jednotlivých čísel periodik na přelomu padesátých a šedesátých let pak musíme vnímat jako příznak eroze tohoto systému, kdy opoziční hlasy již nebyly odmítány a priori, ale spíše v jednotlivých případech porušení normy. Teprve nový tiskový zákon (z prosince 1862, platný od března 1863) však princip liberálního výkonu cenzury, vyznačujícího se systémem následné cenzury doprovázené soudními rozhodnutími, definitivně zakotvil.

Poměrně krátké a vnitřně disparátní časové období mezi lety 1848 a 1863 tak můžeme chápat jako přechod mezi typem paternalistické a liberální cenzury. Zatímco zrušení předběžné cenzury dne 14. března 1848 představuje jasný periodizační mezník, který měl strukturní dopady na všechny oblasti literární komunikace, jak ukazuje první oddíl této rámcové kapitoly, tvoří období od obnovení ústavnosti (říjnový diplom 1860, respektive únorová Schmerlingova ústava 1861) po vydání zákona o tisku (prosinec 1862) a jeho

3) Srov. Norbert Bachleitner, Franz M. Eybl, Ernst Fischer: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden, Harrassowitz 2000, s. 166–167.
4) Srov. dobový komentář u Jan Erazim Sojka: *Naši mužové. Bibliografie a charakteristiky mužův slovanských*, Praha, Antonín Renn 1862, s. 835–836, jenž pochází pravděpodobně z pera Karla Sabiny.

Alexander Bach (1813–1893) Protivník liberálních žurnalistů v čele s Karlem Havlíčkem a rozhodující činitel období po zrušení ústavnosti koncem roku 1851, v epoše, jež bývala často v historiografii označována jeho jménem jako „bachovský absolutismus", byl též klíčovou postavou revoluce roku 1848. Vídeňský právník a jeden ze zakladatelů tamního vlivného juristicko-politického čtenářského spolku byl pověřen sestavením textu petice k dolnorakouskému zemskému sněmu, jež odstartovala březnovou revoluci 1848. V dalších měsících se podílel na vypracování ústavy i provizorního tiskového zákona. V červenci 1848 byl jmenován ministrem spravedlnosti a v této funkci zůstal i v novém konzervativním kabinetu knížete Felixe Schwarzenberga; při reorganizaci vlády v červenci 1849 získal klíčové ministerstvo vnitra a stal se důležitou postavou při budování centralizované státní správy. Právě prostřednictvím silného státního aparátu hodlal uskutečňovat řadu společenských změn, které byly inspirovány událostmi roku 1848 a vycházely vstříc i některým požadavkům liberální buržoazie. Pro konzervativní společnost Bach zpočátku zůstával „ministrem barikád" – s ohledem na revoluční minulost jej tak během své návštěvy Olomouce v květnu 1851 demonstrativně odmítl přijmout ruský car. Bachovo propuštění v srpnu 1859 po porážce Rakouska ve válce o nezávislost Itálie symbolizovalo počátek nového kurzu rakouské politiky; svou aktivní kariéru Bach zakončil jako velvyslanec ve Vatikánu.

Zdroj: Otto Urban: *Česká společnost 1848–1918*, Praha, Svoboda 1982, zvl. s. 110–112; „Alexander von Bach", litografie Josefa Kriehubera 1849, <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Alexander_von_Bach.jpg>, přístup 4. 1. 2015.

vstup v platnost (březen 1863) organický přechod k následujícímu, liberálnímu období. Druhý oddíl, který sleduje proměny cenzurní legislativy a diskurzu o jejích možných podobách, proto již nezaznamenává diskuse ze zákonodárných sborů v letech 1860–1862, které měly na podobu nového zákona o tisku bezprostřední dopad; o nich pojednává až kapitola věnovaná období 1863–1918.

Legislativa i dobový diskurz se na konci čtyřicátých let a v letech padesátých soustředily především na otázku cenzurního dohledu nad periodickým tiskem, který zažíval v revolučním roce 1848 největší vzestup. Třetí oddíl této kapitoly se naproti tomu věnuje dalším polím regulace literární komunikace, u nichž se razantní změny během revolučního roku i nastupující reakce projevovaly s menší dynamikou, a to autorovi, neperiodickým spisům, distribuci, knihovnám a čtenářům; pojednává rovněž o církevní cenzuře, která se rokem 1848 odklání od výkonu cenzury státní. Následující oddíl analyzuje obsahové těžiště cenzury zahraničních a domácích tisků i článků v periodikách.

Sociální a jazykové podmínky

Vedle bezprostředních změn v politické oblasti přinesl rok 1848 i výrazné urychlení dlouhodobějších hospodářských i sociálních procesů. Porevoluční období nepředstavovalo pouhý návrat k předbřeznovým poměrům, nýbrž bylo dobou rozsáhlých a všestranných změn. Rakouská vláda usilovala o určitou, svým způsobem velkorysou modernizaci, jež však měla být zároveň kontrolována.[5] Byly zrušeny vnitřní celní hranice i cechovní systém, prosazoval se hospodářský liberalismus se všemi s ním souvisejícími důsledky.[6] Tento proces ovlivnily i zásadní změny technického charakteru, které urychlily a prohloubily směnu zboží i informací. Prosadila se železniční doprava, jejíž síť se rozrůstala. Na naše území vjel poprvé vlak u Břeclavi v červnu 1839 a o měsíc později do Brna; do Prahy přijel první vlak slavnostně v srpnu 1845. Vedle vlastního železničního spojení bylo mimořádně důležité, že podél tratí byly budovány i telegrafní linky. Zpočátku sloužily pouze státu, ale brzy (od února 1850) je mohla využívat veřejnost, a tak přispěly k rychlému propojení center monarchie s periferiemi.[7]

Dědictvím dlouhodobějších modernizačních trendů završených revolucí 1848 byl i fakt, že se zvýšil zájem a kompetence ke čtení české beletrie a dalších žánrů česky psaných textů. Jazyková rovnoprávnost byla jedním ze stěžejních revolučních požadavků. Pro další vývoj české knižní kultury a obecně pak pro rozvoj čtenářství byl důležitý samotný rozvoj základního školství a vznik českých středních škol. Ty vzdělávaly od padesátých let na vysoké úrovni generaci, jejíž příslušníci se v dalších desetiletích stali rovnoprávnými partnery absolventů škol německých. Možnost nejen učit se, ale i vyučovat česky na středních školách umožňovaly i ministerské instrukce po revoluci 1848. I přes omezení české výuky na vyšších stupních škol, zavedené od roku 1853, počet žáků českojazyčných středních škol vzrostl v roce 1860 (ve srovnání s rokem 1848) o 62 % a české školství čekal do konce století ještě další rychlý růst i vnitřní specializace. Na tomto růstu českých škol se však podílely především Čechy, na Moravě byly první české střední školy zřízeny až v polovině šedesátých let.[8]

Kapitálová slabost nakladatelských domů, které se zatím nemohly opřít o početnou a solventní česky čtoucí veřejnost, však přesto zůstávala po celou sledovanou dobu silným

5) Např. Jiří Kořalka: „Společensko-politické okolnosti působení Boženy Němcové v rozporuplném desetiletí po roce 1848“, *Literární archiv* 34, 2002, s. 65–78. Základní charakteristiku podal Otto Urban: *Česká společnost 1848–1918*, Praha, Svoboda 1982, zvl. s. 100–105, 123–134.

6) O tom blíže Christoph Stölzl: *Die Ära Bach in Böhmen. Sozialgeschichtliche Studien zum Neoabsolutismus 1849–1859*, München – Wien, R. Oldenbourg 1971.

7) Milan Hlavačka: *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha, Academia 1990, zvl. s. 95–101.

8) Zdeněk Šimeček: *Geschichte des Buchhandels in Tschechien und in der Slowakei*, přel. Armin Hetzer, Wiesbaden, Harrassowitz 2002, s. 101. Specializovaných prací k dějinám školství je v české produkci řada, klasickým spisem je Jan Šafránek: *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů*, sv. 2, *1848–1913*, Praha, Matice česká 1918.

regulačním faktorem českého literárního trhu. Tyto bariéry byly prolamovány až v následujícím období. Některé projekty tak neztroskotaly na politických úskalích, ale z ekonomických důvodů. Příkladem může být literárněkritický a populárně-naučný časopis *Obzor* s podtitulem *List pro národopis, dějepis, veřejný život, literaturu a umění, zvláště nynějška a vlasti*, vydávaný roku 1855 Jaroslavem Pospíšilem s redakčním přispěním Karla Jaromíra Erbena, Václava Zeleného a Karla Boleslava Štorcha; pro nedostatek odběratelů vyšlo jen šest jeho čísel. Ekonomický zdar vydavatelských podniků mohly přitom přímo či nepřímo ovlivňovat i politické podmínky. *Pražský prostonárodní list*, poslední česky psané politické noviny v Čechách s výjimkou úředních *Pražských novin*, tak sice dokázal tón svého zpravodajství plně přizpůsobit podmínkám výjimečného stavu, během kterého zanikla většina ostatních periodik, následkem konformity svých politických zpráv ale ztratil čtenářskou atraktivitu a z důvodu malého odbytu v červnu 1852 zanikl.

V jiných případech, o kterých bude pojednáno dále v textu, měla státní tisková politika na podobu literární komunikace v češtině i v němčině bezprostřední dopady. Oproti předbřeznové době, v principu tolerantní vůči kulturním snahám českého národního hnutí, se v padesátých letech setkáváme mnohem častěji s vědomým úředním postupem vůči spolkovému i literárnímu životu Čechů, který byl vnímán jako opoziční projev proti centralistické politice ve Vídni. V postupu vládních struktur proti tehdejšímu českému veřejnému životu je přitom možné odlišit dvě období, která souvisejí s působením dvou pražských policejních ředitelů. Leopold von Sacher-Masoch se snažil nalézt protiváhu k revolučním silám i k liberalismu Františka Palackého a Karla Havlíčka v českém konzervatismu a dokázal tak část českých vzdělanců přimět ke spolupráci. Rovněž vídeňská vláda si dobře uvědomovala, že ke svému cíli – společnosti konstituované i v českých zemích v duchu císařova hesla „Viribus unitis“ (Spojenými silami) – nemůže dospět jen represí. Provládní šlechtické kruhy tak například ve Vídni vyvolaly v život českojazyčné periodikum *Vídeňský deník* a jeho přílohu *Vesna* jako protiváhu Havlíčkova *Slovana*.[9] Před polovinou padesátých let však byla zřetelná snaha o utužení poměrů. Nástupce Sacher-Masocha na postu pražského policejního ředitele Anton von Päumann s sebou v září 1854 přinesl – v souladu se záměry šéfa Nejvyššího policejního úřadu, svobodného pána Johanna Franze Kempena von Fichtenstamm – tvrdý postup proti jakémukoli projevu češství či neloajality.[10]

Publikační a žánrové formy: mezi příčinou a důsledkem cenzurních zásahů

Padesátá léta přinesla i výrazné zpřesnění na poli knižní statistiky. Pro roky 1852–1855 vypracoval Constant von Wurzbach, ředitel administrativní knihovny ministerstva vnitra,

9) Oskar Butter: „Nové prameny k dějinám ‚Vídeňského denníku‘“, *Duch novin* 4, 1931, s. 16–32, 126–167; Zdeněk Šamberger: „Časopis Vídeňský Denník a jeho poslání v letech 1850–1851. (Ke ztroskotanému pokusu Leo Thuna o založení české konzervativní strany)“, *Slovanský přehled* 71, 1985, č. 1, s. 26–40; Jan Rataj: „Úloha Vídeňského deníku v české publicistice a společnosti na počátku padesátých let 19. století“, *Literární archiv* 17–18, 1988, s. 67–122. O dalších prostředcích k podpoře provládních listů viz Zdeněk Šimeček: „Proměny novin v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1658–1860“, in Jaromír Kubíček (ed.): *Česká retrospektivní bibliografie*, díl 1, *Noviny České republiky od počátku do roku 1918*, část 2, *Přehledy, rejstříky*, Brno, Sdružení knihoven ČR – Moravská zemská knihovna 2008, s. 7–36, zde s. 23–24.

10) K tomu podrobněji Josef Volf: „Příchod policejního ředitele pražského Päumanna do Prahy a Museum Král. Českého“, *Český časopis historický* 27, 1921, č. 3/4, s. 423–436; Karel Kazbunda: *Sabina. Neuzavřený případ policejního konfidenta*, ed. Martin Kučera, Praha, Karolinum 2006, s. 227–229.

jíž musely být dle tiskového řádu z roku 1852 zasílány povinné výtisky, podrobné přehledy o literární produkci habsburské monarchie. Všímal si produkce s ohledem na žánr, popřípadě oborovou strukturu, na jazyk, místo vydání i rozsah děl. Wurzbach hodnotil obecně i kvalitu vydávaných děl a také vyslovil jedno dezideratum – v Rakousku chybí kritický žurnál. Suplují jej náhodně jiné listy; a přitom by literatura, která má v mnohonárodní říši „velkou sílu", takový regulativ potřebovala.[11]

Podle Wurzbachových statistik bylo z celkem 757 českých a slovenských tiskovin (pod toto označení spadaly knižní svazky, sešity, případně jednotlivá čísla časopisů) vydaných během roku 1854 uveřejněno 55 % v Čechách, 18 % na Moravě, 24 % v Uhrách, zbytek pak ve Vídni. V produkci v českých zemích přitom výrazně převažovala němčina (83 % produkce v Čechách, 80 % produkce na Moravě a 91 % ve Slezsku) nad češtinou (16 % české a 18 % moravské knižní produkce; ve Slezsku v této době české knihy ještě vydávány nebyly), respektive před polštinou (9 % produkce ve Slezsku); z ostatních jazyků byly zastoupeny latina, hebrejština, francouzština a italština. Markantní byl rozdíl mezi oběma zemskými jazyky především v beletristické periodické produkci (v Čechách 922 německých oproti 54 českým číslům časopisů a almanachů, na Moravě dokonce 362 : 2), zatímco v případě básní, románů a divadelních her kvantitativně převažovala produkce česká (37 německých : 58 českým v Čechách, 3 : 5 na Moravě). Kvantitativní převahu měly české tisky rovněž v případě náboženské literatury včetně modliteb a kázání (39 německých : 72 českým : 16 latinským : 7 hebrejským v Čechách, 12 německých : 85 českým : 9 latinským na Moravě), stejně jako učebnic a spisů pro mládež (28 : 46 v Čechách, 9 : 14 na Moravě), naproti tomu opačný poměr byl v případě historických publikací (25 německých : 13 českým v Čechách, na Moravě 11 německých tiskovin) či geografie, přírodních věd a medicíny (57 : 18 v Čechách, na Moravě pouze 2 německé tisky, žádné české). Takovéto statistiky tedy pro polovinu padesátých let dosvědčují převahu produkce v českém jazyce ve spisech orientovaných k lidovým čtenářům a mládeži, stejně jako v neperiodické beletristické produkci; celkový statistický poměr však byl výrazně zkreslen dominancí německojazyčného tisku na poli periodické produkce.[12]

Wurzbachova statistika pečlivě propočítávala i poměry čtenářů jedné národnosti vůči počtu periodických titulů vycházejících v habsburské monarchii. Odhlédneme-li od arménštiny, která se při jediném titulu vycházejícím pro přibližně 17 tisíc obyvatel monarchie dostala na první místo pro politické i nepolitické tituly, ukazovala statistika jasnou převahu němčiny, u níž státní orgány usilovaly o upevnění její komunikační role vůči jiným literárním jazykům. Pro německé obyvatelstvo v počtu přibližně 7,9 milionu vycházelo roku 1854 v celé habsburské monarchii 163 nepolitických časopisů, na jeden titul tedy statisticky připadalo 48 tisíc čtenářů. Italské obyvatelstvo bylo v tomto srovnání třetí (70 tisíc čtenářů na jeden časopis), následované obyvatelstvem polským (145 tisíc), slovinským (192 tisíc), chorvatským (214 tisíc) a maďarským (359 tisíc). Češi a Slováci se v této kulturní kvalifikaci umístili až na devátém místě s poměrem přibližně 5,85 milionu obyvatel na 14 nepolitických časopisů, tedy 418 tisíc čtenářů na jeden časopis. Ještě

11) Constant Wurzbach von Tannenberg: *Bibliographisch-statistische Übersicht der Literatur des österreichischen Kaiserstaates vom 1. Jänner bis 31. December 1854. Zweiter Bericht*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1856, s. xvii–xviii.
12) Tamtéž, zvl. s. 572–577, 597–601.

markantnější byla situace v případě periodik politických, kdy na jeden německojazyčný titul připadalo 197 tisíc příslušníků této národnosti, na jeden titul italský 273 tisíc, zatímco v případě celkem tří politických periodik v češtině a slovenštině byl poměr 1,95 milionu obyvatel na jeden titul téměř desetinásobný oproti stavu v německém obyvatelstvu.[13]

Mezi českým a německým tiskem však během neoabsolutismu existovaly nejen kvantitativní, ale i kvalitativní rozdíly. Na jaře roku 1857 se po Evropě rozšířila fáma o blížící se katastrofické srážce s kometou, údajně předpovězené astronomy na 13. červen 1857. Na českém venkově byla svérázným způsobem interpretována tak, že pohroma postihne především Prahu, což způsobilo vyprázdnění potravinového trhu v uvedený den. Zatímco se však pražská *Bohemia*, obdobně jako například říšské *Deutsche allgemeine Zeitung*, věnovala soustavnému dementování nastávající paniky, jediné pražské politické periodikum v češtině, úřední *Pražské noviny*, o celé astronomické události s výjimkou jednověté noticky zcela mlčelo, patrně ve snaze udržovat české čtenářstvo stranou znepokojivých nálad. Veřejnost měl uklidnit pouze samostatně vydaný tisk *Neboj se té komety*, což byla tištěná verze stejnojmenné přednášky v Katolické jednotě z 20. března 1857.[14]

Právě periodická produkce přitom během sledovaného období procházela největšími změnami. Zájem o noviny a časopisy se na konci čtyřicátých let 19. století prudce zvedl v souvislosti s uvolněním cenzurní regulace a politizací veřejnosti. Praha byla v monarchii v roce 1849 co do počtu vydávaných periodických titulů druhým nejvýznamnějším městem hned po Vídni (v Praze vycházelo 63 listů a ve Vídni 70). Tohoto zájmu o tištěné slovo využili i regionální vydavatelé a nakladatelé; ještě v roce 1849 prudce vzrostl počet titulů vycházejících mimo Prahu, především v bohatších německojazyčných oblastech severních a západních Čech.[15] Sledování tisku se stávalo potřebou, nezbytností pro stále širší vrstvy. Takovou situaci potvrzuje i dobová reflexe například v radikálně demokratickém tisku: „Také vidíme, že před rokem ještě na mnohém dost velkém panství ani jedny noviny čteny nebyly, kdežto nyní skoro každá vesnice až ke třem neb čtyřem časopisům sobě drží.“[16] V případě Havlíčkových *Národních novin*, jejichž náklad kolísal během roku

13) Tamtéž, s. 53–67; pro další období srov. Constant Wurzbach von Tannenberg: *Bibliographisch-statistische Übersicht der Literatur des österreichischen Kaiserstaates vom 1. Jänner bis 31. December 1853. Erster Bericht*, Wien, Friedrich Manz 1856, zvl. s. 163–167, 187–189 (v rozporu s názvem obsahuje statistické údaje pro období již od 1. 9. 1852); týž: *Bibliographisch-statistische Übersicht der Literatur des österreichischen Kaiserstaates vom 1. Jänner bis 31. December 1855. Drittes Bericht*, sv. 1–2, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1857; k rozboru Wurzbachových dat též Jiří Štaif: *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha, Dokořán 2005, s. 400–402; Zdeněk Šimeček, Jiří Trávníček: *Knihy kupovati… Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha, Academia 2014, s. 179–180.

14) Srov. Jaroslava Janáčková: „Čas komety a dvojí ‚skříňka‘“, in táž: *Božena Němcová. Příběhy – situace – obrazy*, Praha, Academia 2007, s. 108–117, zvl. s. 108–112.

15) František Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, Praha, Duch novin 1930, zvl. s. 27–28, 36–40. Nově a zevrubně o periodické produkci pojednal Martin Sekera: „Das tschechische Pressewesen“, in Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch (eds.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, díl 8, *Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*, sv. 2, *Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2006, s. 1977–2036, zde s. 1978–1993; Z. Šimeček: „Proměny novin v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1658–1860“, cit. dílo.

16) Emanuel Arnold: „O prozatímním zákonu o tisku“, *Občanské noviny* 2, 1849, č. 51, 31. 3., s. 201–202, cit. dle Karel Kosík (ed.): *Čeští radikální demokraté. Výbor z politických statí*, Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953, s. 115–119, zde s. 117.

Noviny a časopisy v Čechách a na Moravě v letech 1848–1862

Rok	Periodika v Čechách							Periodika na Moravě		
	Celkem	Česko-jazyčná	Německo-jazyčná	Poli-tická	Beletris-tická	Vycházející v Praze	Vycházející na venkově	Celkem	Česko-jazyčná	Německo-jazyčná
1848	100	41	59	37	10	66	34	28	9	19
1849	88	30	58	32	10	63	25	40	14	26
1850	47	17	30	10	6	35	12	23	6	17
1851	45	16	29	7	6	33	12	26	7	19
1852	49	15	34	8	5	36	13	23	4	19
1853	41	12	29	5	5	27	14	23	4	19
1854	41	12	29	4	6	23	18	19	4	15
1855	41	14	27	4	7	25	16	25	5	20
1856	37	12	25	4	4	22	15	22	3	19
1857	39	11	28	6	4	23	16	16	3	13
1858	45	15	30	6	6	27	18	18	5	13
1859	45	15	30	6	7	27	18	21	7	14
1860	54	20	34	8	7	33	21	23	6	17
1861	67	31	36	11	10	42	25	30	9	21
1862	68	35	33	13	9	47	21	36	13	23

Zdroj: František Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, Praha, Duch novin 1930, příloha IX a X; Martin Sekera: „Das tschechische Pressewesen", in Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch (eds.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, díl 8, *Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*, sv. 2, *Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2006, s. 1977–2036, zde s. 1992–1993.

1849 mezi 2 000 a 2 500 exempláři, jsme zpraveni i o skladbě odbytu. Pětina nákladu byla prodána v Praze, 64 % na českém venkově, 9 % na Moravě a 6 % v dalších korunních zemích habsburské monarchie, nejvyšší podíl z identifikovatelných 640 abonentů měli přitom kněží (38 %), následováni rolníky (10 %), obchodníky, učiteli a úředníky (vždy 9 %).[17]

Vlivem restrikce vůči politickému tisku, o které pojedná následující kapitola, prudce klesl počet periodik a proměnil se i celkový náklad. Okolo poloviny padesátých let dosahovala tři českojazyčná periodika a sedm německojazyčných nákladu alespoň jednoho tisíce výtisků, na špici se přitom nacházely *Erinnerungen* Karla Wilhelma Medaua s desetitisícovým nákladem. V porovnání s rokem 1849, kdy české politické noviny v Praze měly náklad v úhrnu okolo 4 000 výtisků, čítal o deset let později náklad jediného českojazyčného politického listu v Čechách, *Pražských novin*, 2 260 exemplářů. Naproti tomu celkový náklad německojazyčných politických novin v Čechách ve stejném období i při poklesu počtu titulů vzrostl ze 7 000 na 11 000 výtisků. Zdá se, že ke zvýšení odběru přispívalo

17) F. Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, cit. dílo, s. 40–43.

i politicky vyspívající prostředí v Čechách, které se nesmířilo se zpravodajstvím státních novin. S uvolněním tiskových poměrů na počátku šedesátých let odbyt českojazyčných a v menší míře i německojazyčných periodik opětovně vzrostl – roku 1862 tak vycházely *Humoristické listy* v pětitisícovém, *Národní listy*, *Bohemia* a *Erinnerungen* ve více než čtyřtisícovém nákladu, dalších dvanáct titulů dosahovalo nákladu alespoň jednoho tisíce exemplářů.[18]

Vlivem postupných zákazů politických a humoristických listů se v padesátých letech zájem čtenářů přesouval k jiným typům literární produkce, a tak lze mluvit o jistém rozkvětu, který zaznamenaly v této době domácí beletristické (*Lumír*), odborné a osvětové listy.[19] Úroveň posledního jmenovaného typu periodik, orientovaného na venkovské čtenáře, zvedl v letech 1846–1849 svým *Pražským poslem* a *Sedlskými novinami* především Josef Kajetán Tyl. Od roku 1850 pak měli venkovští čtenáři k dispozici *Týdeník pro polní, lesní a domácí hospodářství ku prospěchu stavu rolnického* (od roku 1853 pod zkráceným názvem *Týdeník*), nejdříve za redakce Františka Josefa Schopfa, později Josefa Pečírky a od konce července 1852 Filipa Stanislava Kodyma, který list od roku 1854 přejmenoval na *Hospodářské noviny*.[20] Vedle pravidelně vycházejících periodik se čas od času objevovaly i jiné, byť krátkodobě vycházející tituly. Jejich rozbor může přispět k dějinám mentalit, protože právě tento typ publikací nenásilnou formou seznamoval česky čtoucí veřejnost s novými politickými pořádky a mohl a bezesporu i měl přispět k formování veřejného mínění. Jedním z takových nepravidelně vycházejících titulů byl tisk s výmluvným názvem *Jen s pravdou ven! neboli Sprostý rozum o velikých věcech*, který vydával od roku 1849 do nuceného ukončení v roce 1852 Václav Frost.[21] Síť časopisecké produkce houstla v závěru padesátých let, kdy se objevily další specializované tituly (beletristické *Obrazy života*, na řemeslnické čtenáře zaměřený *Posel z Prahy*).

Specifickou položkou v tiskové produkci byly také kalendáře. Měly tradiční periodicitu i strukturu a obracely se každý na svou čtenářskou obec; lze sledovat jak jejich početní nárůst, tak vnitřní proměnu. Dosavadní výzkum píše o čtrnácti titulech.[22] Charakteristickým rysem se stává skutečnost, že se během sledovaného období otevíraly stále vzdělanějšímu publiku. Alespoň ve dvou konkrétních případech (*Koleda* a *Českomoravská pokladnice*) do nich pronikala původní i překladová beletrie nejvyšších uměleckých kvalit, ať již z pera účastníků revolučních událostí let 1848–1849, či budoucích májovců (do *Koledy*

18) Tamtéž, cit. dílo, s. 40–43, 91–95 a příloha VIII; Z. Šimeček: „Proměny novin v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1658–1860“, cit. dílo, s. 34.

19) O tom blíže také Lenka Kusáková: „Božena Němcová a periodický tisk jako prostor literární komunikace v letech 1843–1861“, in Robert Adam (ed.): *Božena Němcová – jazyková a literární komunikace ve středoevropském kontextu. Sborník z mezinárodního kolokvia*, Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2007, s. 19–29.

20) Ke zmíněným a některým dalším titulům viz Magdaléna Pokorná: „Kodymovy Hospodářské noviny. Publikační možnosti a limity v polovině 19. století“, in Jan Randák, Petr Koura (eds.): *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století. Výběr z příspěvků ze stejnojmenné konference, která proběhla ve dnech 25.–27. října 2006*, Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta – Dokořán 2008, s. 44–74; táž: „Mikovcův Lumír ve světle úředních dokumentů. Případ Palacký“, *Literární archiv* 38, 2006, s. 171–179.

21) Blíže Magdaléna Pokorná: „‚Držím já na císaře… a držím se svým králem‘. Výklad světa po revoluci 1848“, *Český časopis historický* 109, 2011, č. 1, s. 44–80.

22) Lenka Kusáková: „Božena Němcová a periodický tisk jako prostor literární komunikace“, cit. dílo, zde s. 24.

přispívali např. Božena Němcová, Prokop Chocholoušek, Leopold Josef Hansmann aj., do *Českomoravské pokladnice* také Božena Němcová, Gustav Pfleger Moravský, Josef Václav Frič, Vítězslav Hálek, Adolf Heyduk aj.). Máme relativně malé množství dokladů o zásazích tiskového dohledu proti kalendářům, což vedlo Zdeňka Urbana k tvrzení, že podléhaly méně soustavnému a bedlivému dozoru státních orgánů než jiný tisk.[23] To by ovšem nekorespondovalo s běžně platnou praxí, že právě literatura pro lidové vrstvy (a pro děti) byla sledována přísněji.

Jako příležitostná platforma se v době přísného dohledu nad periodickým tiskem nabízely aktérům literárního života almanachy, tradiční součást literární kultury. V roce 1854 vyšel almanach *Lada Nióla*, o který se zasloužil čerstvě amnestovaný J. V. Frič. Umělecky se hlásil k heinovské tradici a tím vyvolal zájem veřejnosti a pochopitelně i pozornost úřadů. Jinou snahu J. V. Friče, totiž podílet se na vydání almanachu *Pomněnky* k jubileu pražské konzervatoře, se roku 1858 realizovat nepodařilo.[24] Ideový kontrast k fričovskému projektu tvořil almanach *Perly české* (1855), jehož redaktorem byl Antonín Jaroslav Vrťátko. Texty v něm byly určeny k poctě návštěvy císařského páru Františka Josefa I. a jeho choti Alžběty v červnu 1854 v Praze. Tehdejším ministerským úředníkem Josefem Alexanderem von Helfertem byl oceněn jako dílo, které má zabránit pronikání „záhubných" vlivů z evropských literatur. *Perly české* tak reprezentovaly oddanost trůnu, oddanost křesťanským hodnotám a nabízely svým čtenářům tradiční formy a tradiční žánry. V roce 1857 usiloval o realizaci svého almanachu *Viola* také kněz Václav Štulc; roku 1859 vyšel konzervativně laděný almanach *Kytice*. Někteří čeští básníci (např. K. J. Erben, Vincenc Furch, Václav Jaromír Picek či Bedřich Peška) přispěli ještě do vídeňského almanachu *Viribus unitis*, který byl vydán s cílem proklamovat rakouskou jednotu.

V roce 1858 rozčeřil český literární život almanach *Máj*, v němž se představila i mladá literární generace a který zanechal hlubokou stopu v literární historii. Název almanachu evokoval vedle proslulého Máchova díla také příchod jara, vždyť v podtitulu nesl označení „jarní", případně i nástup nové generace v čele s Vítězslavem Hálkem a Janem Nerudou, kteří zažili revoluci 1848 jako chlapci. Almanach měl vyjít v rámci Akademického čtenářského spolku, i proto byl redaktorem jeho prvního ročníku novinář Josef Barák, zastávající od roku 1857 funkci předsedy spolku, jenž zároveň na rozdíl od Hálka a Nerudy splňoval podmínku plnoletosti, tj. minimálně 24 let věku. Poté, co vydání prostřednictvím Akademického čtenářského spolku nebylo povoleno, byl Barák nucen vydání almanachu sám finančně zajistit; ze zadlužení se dostával několik let. Někteří autoři *Máje* se museli ukrýt za pseudonymy. Například J. V. Frič a Karel Sabina proto, že měli zákaz cokoli publikovat bez předchozího úředního souhlasu, Bohumil Janda zase z toho důvodu, že byl státním úředníkem a angažmá ve prospěch národní věci budilo podezření.[25] Aktivním svědkem těchto literárních snah byla přitom Božena Němcová, která přispěla do tří

23) Zdeněk Urban: *Století českého kalendáře*, Praha, Svoboda 1987, s. 20.
24) Národní archiv (NA), České místodržitelství Praha – prezidium (PM), 1855–1859, kt. 494, sign. 8/4/96/3, 1858.
25) Václav Žáček: *Josef Barák*, Praha, Melantrich 1983, s. 25–34; Jan Novák: *Josef Barák 1833–1883. „Osvětou a prací k svobodě"*, Praha, Základ Fügnerův 1933, s. 19–20.

almanachů – *Lady Nióly*, *Perel českých* i *Máje*, v případě druhého jmenovaného s vnitřní distancí vůči jejich ideové a umělecké konformitě.[26]

Rozmach v přímém důsledku zrušení cenzury a následnou přísnou regulaci ovšem nezažívala jen politická periodika, ale i příležitostné brožury a letáky. Formou letáků byly publikovány texty anonymní i pseudonymní, stejně jako některé texty významných novinářů a politiků různého názorového spektra (např. Karla Havlíčka, Františka Palackého, Karla Sabiny či Emanuela Arnolda), ale také dílka různých žánrů (například tzv. otčenáše) i kvalit. Některé měly také například vzbuzovat dojem, že vznikly ještě před zrušením cenzury (příkladem mohou být protimetternichovské karikatury).[27] Úřední dokumenty, zrcadlící mnohdy i následná vyšetřování, vypovídají rovněž o pokoutném šíření této produkce. Ministr vnitra Alexander Bach například vydal příkaz, jímž mělo být zabráněno rozšiřování letáků Juliana Chownitze (Josepha Chowanetze) agitujících ve prospěch uherské revoluce,[28] a na základě upozornění z Hamburku, že tamní knihkupec Campe zasílá nelegálně do Uher letáky v doutníkových krabicích s dvojitým dnem, nařizoval všem úřadům ostražitost.[29] Pátralo se například i po rozšiřovatelích Arnoldových letáků na Benešovsku.[30]

26) Jaroslava Janáčková: „Jediná autorka v Perlách českých“, in táž: *Božena Němcová. Příběhy – situace – obrazy*, cit. dílo, s. 219–241.
27) Tyto letáky zpřístupnil Miloslav Novotný (ed.): *Letáky z roku 1848*, Praha, ELK 1948.
28) NA, Presidium českého gubernia – tajné (PGT), 1849–1852, kt. 3, sign. C 3, 1849; Státní oblastní archiv (SOA) v Praze, Státní zastupitelství Praha (SZ), kt. 4, sign. G10/1849.
29) NA, PGT, 1849–1852, kt. 3, sign. C 4, 1850.
30) NA, PGT, 1849–1852, kt. 19, sign. P 3, 1849.

Zrušení předběžné cenzury a hledání nové podoby tiskové regulace (1848)

Předběžná cenzura byla hlavním symbolem absolutistické vlády ve středoevropských státech a požadavek jejího zrušení zazníval od počátku revolučního hnutí roku 1848. Již 3. března 1848 vydalo německé spolkové shromáždění ve Frankfurtu nad Mohanem usnesení, že každý německý stát má právo zrušit cenzuru a zavést tiskovou svobodu (za předpokladu, že nebude zneužita). Takové omezení fakticky znamenalo zrušení dosud platných karlovarských usnesení z roku 1819 a vlastně celého metternichovského systému, i když v samotné Vídni panoval ještě několik dní relativní klid.

Tuto atmosféru zjitřilo pracovní setkání v bytě advokáta Alexandera Bacha, kde se připravovala žádost dolnorakouskému sněmu, jejíž součástí byly také tiskové záležitosti. Zformulován zde byl požadavek zrušení dosavadní předběžné cenzury, kterou měl nahradit systém následné trestní odpovědnosti autora či vydavatele. Dne 13. března došlo ke srážce vojska se studenty demonstrujícími před zasedáním dolnorakouského sněmu a ke stavbě barikád, ještě téhož dne abdikoval kníže Metternich. Alexander Bach zopakoval požadavek na zrušení cenzury a svobodu tisku také na veřejném shromáždění následujícího dne při zřízení národní gardy, ještě téhož večera ukázal státní ministr František Antonín Kolovrat-Libštejnský ručně psaný lístek, podle něhož byla cenzura zrušena. Do budoucna neměla ovšem platit tisková svoboda, jak to mnozí ve zjitřené situaci pochopili, ale tisk měl být regulován formou tiskového zákona, který císař přislíbil vydat co nejdříve. Patent císaře z 15. března 1848 pak dále upřesnil, že zrušením cenzury je zaručena svoboda tisku „týmž způsobem jako ve všech státech, kde [tisková svoboda, MP] existuje“.[31]

Zatímco požadavek tiskové svobody a konstituce před březnem 1848 žurnalisty spojoval, už v březnu se názorové spektrum radikálně rozevřelo. Vyrovnat se s náhle získanou svobodou slova se vídeňští spisovatelé rozhodli společně přijatým prohlášením z 15. března, v němž vyzývali k tomu, aby svoboda slova byla využívána „k prospěchu vlasti a k uklidnění mysli“.[32]

V Praze byl požadavek tiskové svobody, omezované pouze trestními zákony, zařazen již do první petice panovníkovi, připravované na shromáždění svolaném 11. března do Svatováclavských lázní a později dopracované petičním výborem, a to jako její pátý článek. Analogicky se požadavek svobody tisku objevil i v dalších původních pražských žádostech.[33] Na zprávy z Vídně o zrušení cenzury reagovali čeští a němečtí spisovatelé v Praze jednáním, jak nabídnutou tiskovou svobodu využívat, ale nezneužívat. I to ovšem

31) Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*, Wien, Manz 2004, s. 205–209.
32) Tamtéž, s. 215.
33) Jan Matouš Černý (ed.): *Boj za právo. Sborník aktů politických u věcech státu a národa českého od roku 1848. S výklady historickými*, díl 1, *Až do rozpuštění sněmu Kroměřížského (11. března 1848 – 7. března 1849)*, Praha, Bursík a Kohout 1893, s. 3–17.

ovlivnily počínající česko-německé rozpory, a tak přestože se první setkání 18. března konalo jako společné, ke společným závěrům už nedospělo. O dva dny později byl českými spisovateli přijat návrh Františka Palackého, v němž byly formulovány etické limity, které měli autoři tištěného slova respektovat. Explicitně prohlášení vybízelo k dodržování zásad spravedlnosti, loajálnosti a počestnosti, přičemž stanovovalo zásadu úplné rovnosti mezi českou a německou národností, požadavek spojení Koruny české s Rakouskem svazkem konstituční monarchie, eliminaci bezbožných a nemravných spisů, stejně jako ochranu před urážkami na cti. Jako sankční mechanismus měl sloužit závazek bojkotu tiskáren a knihkupectví, jež by distribuovaly spisy porušující uvedená pravidla. Společné prohlášení českých a německých spisovatelů z následujícího dne, které podepsalo celkem dvaapadesát literátů (mj. Pavel Josef Šafařík, František Palacký, Josef Kajetán Tyl, Karel Sabina i Karel Havlíček, ale i Václav Vladivoj Tomek či Hermenegild Jireček; z německé strany pak např. Karl Egon Ebert, Moritz Hartmann, Alfred Meißner, Ignaz Kuranda i August Wilhelm Abros, pozdější státní zástupce ve věcech tiskových), pak opakovalo jen první dvě kolektivní pravidla. V atmosféře uvolněných tiskových poměrů tedy představitelé obou národnostních skupin neměli problém s garancí rovných zásad mezi oběma národnostmi, neshodli se ale na otázce, do jaké míry má tisková regulace zasahovat do dalších oblastí.[34]

Do prvních textů o zrušení cenzury se promítala radost z uvolnění tiskových poměrů i vědomí zodpovědnosti za tištěné slovo. Císařské nařízení okamžitě kvitoval Franz Klutschak v německy tištěné *Bohemii* dne 17. března. Brněnský *Týdeník* vykládal nové poměry po zrušení cenzury v čísle z 23. března; na konkrétních příkladech dokumentoval, s jakými problémy se dosud redakce ze strany cenzurních úřadů potýkala. V *Neue Zeit* pak v této souvislosti podrobně vylíčili, jak cenzurní proces ještě v nedávné minulosti probíhal. Také *Bohemia* se tentokrát ironicky ohlížela za „starými časy".[35]

Spektrum názorů na svobodu tisku rozšiřovaly i církevní kruhy. Ve svých pastýřských listech, určených k přednesu v rámci nedělních bohoslužeb, projevil pražský arcibiskup Alois Josef svobodný pán Schrenk starost o to, jak může a jak má být za současné situace využita nově nabytá svoboda slova. V listu z 22. března 1848 zdůraznil, že prioritou kněží by mělo i v nových podmínkách zůstat úsilí o rozumové a mravní povznesení národa. S odvoláním na tradiční působení kněží v literatuře pak arcibiskup apeloval na to, že při svobodě tisku právě tuto sféru nesmějí kněží zanedbávat, „poněvadž proti lži, kteráž i tohoto prostředku k svým účelům co nejhorlivěji užívá, nelze leč na této cestě s prospěchem bojovati".[36] V pozdějším pastýřském listu ze dne 8. července 1848, tedy po zkušenosti z porážky svatodušních bouří v Praze, se již vyslovil důrazněji pro regulaci tisku:

> Svoboda mluvení, svoboda tisku, svoboda učení jsou tedy zajisté velmi důležitá a velmi prospěšná práva, jichž jsme nabyli v těchto našich dnech! Kdož ale nevidí zároveň, že chválená

34) František Palacký: *Radhost. Sbírka spisův drobných z oboru řeči a literatury české, krásovědy, historie a politiky*, díl 3, *Spisy z oboru politiky*, Praha, B. Tempský 1873, s. 7–9, 277–278; J. M. Černý (ed.): *Boj za právo*, díl 1, cit. dílo, s. 33–34, 39–40.
35) J. M. Černý (ed.): *Boj za právo*, díl 1, cit. dílo, s. 25. Srov. rámcová kapitola „1810–1848. V zájmu nevzdělaného čtenáře", s. 272.
36) J. M. Černý (ed.): *Boj za právo*, díl 1, cit. dílo, s. 65–68, zde s. 68; srov. tamtéž, s. 34–35.

Zrušení předběžné cenzury

Předešlé číslo novin bylo jen zčásti bez cenzury vydáno a toto jest první, které zcela svobodně dle svého srdce píšeme a vydáváme. Přátelé drazí! Dobrodiní tohoto dostalo se nám jako ve snu, kterak budeme užívati svobody, zvyklí jsouce na uzdu cenzurní? Celá Evropa hledí nyní na nás, ukažeme-li se hodní svobody, nebudem-li užívati svobody nerozumně ke zlému. Dokažme, že jsme byli již dávno pro duševní samostatnost dozráli, držme se vážně, zmužile, aby snad zlomyslní nepřátelé svobody, kterých jest jistě veliký počet, neukazovali s ousměchem zlostným na nás, že nejsme hodni svobody. Mluvme a pišme zmužile pravdu, pokud k prospěchu jest národu, každý dle svého nejlepšího přesvědčení, co můžeme zodpovídat před Bohem, před dobrými lidmi a svým svědomím, mluvme a pišme srdnatě, ale bojme se čestného úsudku rozumných a poctivých lidí. Tak obstojíme beze všech trestních zákonů a svobodný tisk poslouží nám k zvelebení vlasti, ne pak k roztržkám a ku potupě, jak by nepřátelé národu rádi měli.

Zpráva o zrušení předběžné cenzury přišla z Vídně ve chvíli, kdy byla část obsahu novin již připravena pro vydání, první výtisky pražských novin krátce po 15. březnu proto obsahují údaj o tom, že jsou již „částečně necenzurované". Příkladem je zpráva z *Pražských novin* datovaných 19. března, citovaná na předchozí straně, jejímž autorem je Karel Havlíček, i vyobrazená *Bohemia* ze 17. března, jež otiskuje patent císaře Ferdinanda potvrzující tiskovou svobodu a komentář redaktora Franze Klutschaka. Havlíčkova reflexe zrušení předběžné cenzury ukazuje důležitost, která byla události přisuzována (topos „celé Evropy" sledující dění v Čechách), a připomíná autoregulační mechanismy, které by měl mít každý „rozumný a poctivý" člověk. Jeden z bezprostředních dopadů zrušení předběžné cenzury představoval výrazný nárůst produkce letáků, umožňujících okamžitě reagovat na aktuální politickou situaci. Dobová ilustrace znázorňuje prodavačku letáků před budovou Staroměstské radnice.

Zdroj: [Karel Havlíček]: [„Předešlé číslo novin..."], *Pražské noviny* 23, 1848, č. 23, 19. 3., s. 89; *Bohemia* 21, 1848, č. 44, 17. 3., s. [1]; Miroslav Novotný: *Letáky z roku 1848*, Praha, ELK 1948, nestránkovaná ilustrace.

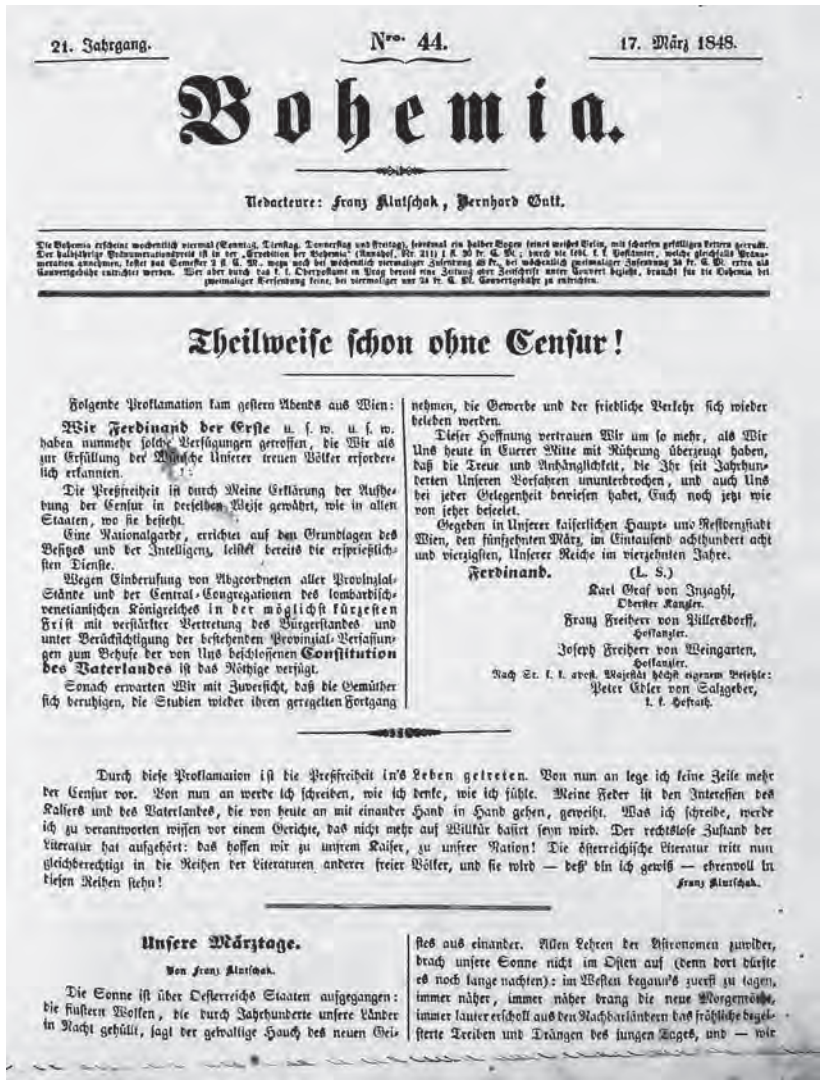

21. Jahrgang. Nro. 44. 17. März 1848.

Bohemia.

Redacteure: Franz Klutschak, Bernhard Gult.

Die Bohemia erscheint wochentlich viermal (Sonntag, Dienstag, Donnerstag und Freitag), jedesmal ein halber Bogen feiner weißer Druck, mit scharfen gefälligen Lettern gedruckt. Der halbjährige Pränumerationspreis ist in der „Expedition der Bohemia" (Karolyi, Nr. 211) f. K. 30 kr. C. M.; durch die kais. k. Postämter, welche gleichfalls Pränumerationen annehmen, kostet das Semester 2 fl. C. M. wogegen noch bei wöchentlich viermaliger Zusendung 40 kr., bei wöchentlich zweimaliger Zusendung 20 kr. C. M. extra als Gebührenzahlung entrichtet werden. Wer aber durch das k. k. Oberpostamt in Prag bereits eine Zeitung oder Zeitschrift unter Couvert bezieht, braucht für die Bohemia bei zweimaliger Versendung keine, bei viermaliger nur 24 kr. C. M. Gebührenzahlung zu entrichten.

Theilweise schon ohne Censur!

Folgende Proklamation kam gestern Abends aus Wien:

Wir Ferdinand der Erste u. s. w. u. s. w. haben nunmehr solche Verfügungen getroffen, die Wir als zur Erfüllung der Wünsche Unserer treuen Völker erforderlich erkannten.

Die Preßfreiheit ist durch Meine Erklärung der Aufhebung der Censur in derselben Weise gewährt, wie in allen Staaten, wo sie besteht.

Eine Nationalgarde, errichtet auf den Grundlagen des Besitzes und der Intelligenz, leistet bereits die ersprießlichsten Dienste.

Wegen Einberufung von Abgeordneten aller Provinzial-Stände und der Central-Congregationen des lombardisch-venetianischen Königreiches in der möglichst kürzesten Frist mit verstärkter Vertretung des Bürgerstandes und unter Berücksichtigung der bestehenden Provinzial-Verfassungen zum Behufe der von Uns beschlossenen **Constitution des Vaterlandes** ist das Nöthige verfügt.

Sonach erwarten Wir mit Zuversicht, daß die Gemüther sich beruhigen, die Studien wieder ihren geregelten Fortgang nehmen, die Gewerbe und der friedliche Verkehr sich wieder beleben werden.

Dieser Hoffnung vertrauen Wir um so mehr, als Wir Uns heute in Euerer Mitte mit Rührung überzeugt haben, daß die Treue und Anhänglichkeit, die Ihr seit Jahrhunderten Unseren Vorfahren ununterbrochen, und auch Uns bei jeder Gelegenheit bewiesen habet, Euch noch jetzt wie von jeher beseelet.

Gegeben in Unserer kaiserlichen Haupt- und Residenzstadt Wien, den fünfzehnten März, im Eintausend achthundert acht und vierzigsten, Unserer Reiche im vierzehnten Jahre.

Ferdinand. (L. S.)

Karl Graf von Inzaghi,
Oberster Kanzler.
Franz Freiherr von Pillersdorff,
Hofkanzler.
Joseph Freiherr von Weingarten,
Hofkanzler.
Nach Sr. k. k. apost. Majestät höchst eigenem Befehle:
Peter Edler von Salzgeber,
k. k. Hofrath.

Durch diese Proklamation ist die Preßfreiheit in's Leben getreten. Von nun an lege ich keine Zeile mehr der Censur vor. Von nun an werde ich schreiben, wie ich denke, wie ich fühle. Meine Feder ist den Interessen des Kaisers und des Vaterlandes, die von heute an mit einander Hand in Hand gehen, geweiht. Was ich schreibe, werde ich zu verantworten wissen vor einem Gerichte, das nicht mehr auf Willkür basirt seyn wird. Der rechtslose Zustand der Literatur hat aufgehört: das hoffen wir zu unserm Kaiser, zu unserer Nation! Die österreichische Literatur tritt nun gleichberechtigt in die Reihen der Literaturen anderer freier Völker, und sie wird — deß' bin ich gewiß — ehrenvoll in diesen Reihen stehn!

Franz Klutschak.

Unsere Märztage.

Von Franz Klutschak.

Die Sonne ist über Oesterreichs Staaten aufgegangen: die finstern Wolken, die durch Jahrhunderte unsere Länder in Nacht gehüllt, jagt der gewaltige Hauch des neuen Geistes aus einander. Allen Lehren der Astronomen zuwider, brach unsere Sonne nicht im Osten auf (denn dort dürfte es noch lange nachten): im Westen begann's zuerst zu tagen, immer näher, immer näher drang die neue Morgenröthe, immer lauter erscholl aus den Nachbarländern das fröhliche begeisterte Treiben und Drängen des jungen Tages, und — wir

užitečnost těchto ústavou nabytých práv závisí jenom od náležitého jich užívání? Nemůže-liž se svoboda zvrhnouti v drzost? Nemůže-liž i lež a útržka vzíti na sebe zdánlivou podobu pravdy, obecenstvo klamati, což nejsvětějšího jest, poskvrňovati, a tak jenom bořiti, co by stavěti měla? Nemohou-liž svůdcové lidu mluviti tak jako praví vlastencové, slibováním marných nadějí anebo předstíráním velikého nebezpečenství vášeň pokojných občanů rozněcovati, semeno sváru mezi lidem rozsívati a zbraň, kteráž dána jest lidu k zachování obecného pokoje, proměňovati ve vražedný nástroj proti vlastním spoluobčanům? Že tato zmínka o možném nadužívání svobody mluvení a tisku není bázní lichou, dosvědčuje, bohužel, místem již smutná zkušenost.[37]

Současně se zrušením předběžné cenzury pověřil císař Ferdinand kancléře Franze von Pillersdorfa, aby do osmi dnů předložil návrh tiskového zákona, byť provizorní. Po dobu, než bude zákon přijat, navrhl člen státní rady Franz Seraph von Sommaruga oznámení, jímž mělo být uklidněno veřejné mínění s odvoláním, že „zneužití tisku poškozuje veřejnou bezpečnost a blahobyt státu, stejně jako pravý pokrok vzdělání“.[38] Výslovně v něm bylo konstatováno, že jako zneužití svobody tisku je třeba vnímat, pokud je veřejně slovem či obrazem napadeno náboženství, morálka, hlava státu nebo konstituce. Na stejnou úroveň bylo postaveno vyzývání k porušování zákonů, respektive poškozování veřejného klidu a pořádku. Pillersdorf, čerstvě jmenovaný ministr vnitra, dostal pokyn, aby dokument zveřejnil, ovšem s odvoláním na předpokládanou negativní reakci veřejnosti odmítl císaři vyhovět.

Návrh provizorního tiskového zákona byl projednáván za účasti zástupců vídeňských knihkupců, literátů i poslanců dolnorakouského sněmu. Jeho vypracováním byl pověřen Alois Pederzani z Nejvyššího soudního úřadu. Tiskové právo mělo tedy od této doby spadat do sféry justice, nikoli policie. Ve svém návrhu následoval Pederzani bádenský tiskový zákon z roku 1831, který byl vnímán jako svobodomyslný. Návrh byl následně ještě prodiskutován výborem, v jehož čele stál ministr Franz hrabě Hartig, a po přijetí určitých změn schválen 31. března 1848.

Zákon zaváděl následnou cenzuru namísto předběžné, počítal ale například s možností trestu smrti za velezradu spáchanou tiskovým deliktem či s právem státního zástupce zabavit závadný rukopis ještě před jeho odevzdáním do tisku. Vyměřoval tříměsíční vězení jako trest za porušení mravnosti, zatímco politické přečiny měly podléhat trestu až do výše jednoho roku vězení. Pro vydávání periodika bylo nutné složit kauci ve výši 2 000 zlatých konvenční měny (respektive 1 000 zlatých při periodicitě třikrát týdně a nižší; pro představu: roční plat P. J. Šafaříka coby čerstvě jmenovaného mimořádného profesora na pražské univerzitě činil 600 zlatých, půlroční předplatné *Pražských novin* činilo v této době 3 zlaté).[39]

I když se tedy tento zákon inspiroval liberálním bádenským zákonem z roku 1831, v roce 1848 už takto nastavené limity nestačily. Reakce veřejnosti na sebe nenechaly dlouho čekat. Do ostré kritiky se zapojili i ti zástupci liberálního tábora, kteří se na přípravě

37) Tamtéž, s. 334–340, zde s. 337.
38) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 210–211.
39) Tamtéž, zvl. s. 210–218, 269–270.

zákona podíleli. Jména dalších, kteří zákon připravovali, pak byla v tisku pranýřována. Vídeňští i pražští univerzitní studenti exempláře tohoto tiskového zákona demonstrativně pálili na hranicích (k obdobnému gestu se uchýlili o několik dní dříve i prešpurští a pešťští studenti, kteří protestovali proti návrhu uherského tiskového zákona předloženého uherskému sněmu). Franz Schuselka, poslanec frankfurtského sněmu, zákon s odvoláním na datum zveřejnění 1. dubna hodnotil jako aprílový žert. Žurnalista Karl Eduard Bauernschmid dokonce ironicky navrhoval, aby byl povolán zpět reprezentant minulého režimu hrabě Josef Sedlnitzky se svými cenzorskými nůžkami. Ty prý budou lepší než tento Damoklův meč, který bude nad literáty viset po přijetí provizorního tiskového zákona. Paradoxem ovšem je, že sám Bauernschmid ještě nedávno předtím jako cenzor pracoval. Ozvaly se ale i ojedinělé hlasy, které zákon vnímaly pozitivně – ve srovnání s poměry panujícími v jiných zemích. Protestovat se rozhodli rovněž pražští spisovatelé a své odmítnutí publikovali i přesto, že podle zpráv z Vídně byl už zákon odvolán. Zákon vnímali jako projev nezasloužené nedůvěry, jako „atentát proti svobodě“, jako „přímý krok k reakci“.[40] Využili tuto příležitost rovněž k tomu, aby varovali, že podobné návrhy budou odmítat i v budoucnu. Samotná platnost tiskového zákona byla znejistěna, protože jej jednotlivé zemské úřady nikdy nevydaly, na druhou stranu ale nedošlo ani k jeho oficiálnímu odvolání. Efektivní, a tedy účinný však zákon nikdy nebyl.[41]

Otázka účinnosti tiskového zákona byla v dubnu a květnu 1848 umocněna tím, že prudce vzrůstal počet periodicky vycházejících titulů. Nové listy vznikaly nejen ve Vídni, ale i v dalších zemích a jejich centrech, včetně Prahy. Zároveň přestalo být uplatňováno placení novinového kolku, i když k jeho formálnímu zrušení došlo až v listopadu 1850. Hybatelem veřejného mínění v těchto zjitřených dnech nebyly ovšem jen noviny; mnohem aktuálněji na překotné dění mohly reagovat plakáty, letáky, ale i karikatury, nápisy na zdech atd.[42]

Pražští spisovatelé v návaznosti na odmítnutí tiskového zákona sestavili komisi, která připravila pro pražský Národní výbor během dubna 1848 návrh na úpravu tiskového práva. Jejími členy byli Karel Jaromír Erben, Václav Hanka, Karel Havlíček, František Palacký, Karel Sabina, Václav Vladivoj Tomek, Josef Kajetán Tyl a Jan Erazim Vocel. Ke zřízení periodika mělo podle jejich návrhu stačit pouze oznámení s uvedením tiskaře a redaktora, kteří měli být spolu s autorem a nakladatelem osobami trestně zodpovědnými za obsah. Návrh výslovně uváděl tiskové přečiny: porušení nedotknutelnosti a autority panovníka a monarchie, výzvy k násilí vůči majetku či osobám, nabádání k neplnění zákonných povinností, zlomyslný útok na náboženství, ohrožování mravnosti, pomluvy a urážky na cti. Od tiskových přečinů odlišoval pouhé přestupky. Upravoval také soudní řízení:

40) „Prozatimní zákon o tisku“, *Národní noviny* 1, 1848, č. 1, 5. 4., s. 2–3, zde s. 3; srov. J. M. Černý (ed.): *Boj za právo*, díl 1, cit. dílo, s. 84–85.
41) F. Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, cit. dílo, s. 14–15; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 219–224.
42) M. Novotný: *Letáky z roku 1848*, cit. dílo; Thomas Neunteufel: *Die Aufhebung der Zensur im Jahre 1848 und ihre Folgen. Unter Berücksichtigung der Sonderformen in der Wiener Presse*, diplomová práce, Geisteswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien 1987; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 287–288.

Grollova aféra Jedním z nejvýraznějších veřejných projevů souvisejících právě s hájením svobody slova byla tzv. Grollova aféra. Vypukla poté, co pražská policie 1. května 1848 zabavila v tiskárně Karla Vetterla na Starém Městě pražském revoluční leták *Českým bratřím* (vydán byl také německy), podepsaný Štěpánem Donovským. Za tímto pseudonymem se skrýval pražský čalounický tovaryš Václav Žížala. Po vytištění letáku, který se pateticky až vášnivě dovolával demokratických idejí, vyslovoval se proti dynastii, vládě, šlechtě, kléru i byrokracii, byl 9. května zatčen faktor Vetterlovy tiskárny František Groll coby osoba zodpovědná za obsah díla, když se pravého autora letáku nepodařilo vypátrat a majitel podniku nebyl v době jeho tisku v Praze. Zásah ze strany policie byl ovšem veřejností vnímán jako krok, který porušoval dosavadní tiskovou svobodu, v níž byl spatřován jeden ze zásadních výdobytků konstituční doby. Pražská veřejnost proto bouřlivou demonstrací 10. května vyžadovala Grollovo propuštění z vazby. Obecní starší vypravili deputaci k prezidentovi soudu a vymohli jeho okamžité propuštění s odvoláním na to, že v době vytištění letáku šlo o pouhý přestupek, nikoli tiskový zločin. Dobová ilustrace zachycuje, jak dav před Staroměstskou radnicí Grollovo propuštění oslavuje.
Grollova aféra vyvolala neklid i ve Vídni a urychlila vydání nového předběžného tiskového zákona 18. května. V Praze měla ještě další důsledky. Právě dne 10. května totiž nastoupil hrabě Leopold (Lev) Thun-Hohenstein do funkce guberniálního prezidenta a okamžitě žádal v návaznosti na probíhající demonstrace, aby bylo možné v Praze vyhlásit, i bez předchozího svolení vlády, stanné právo. Pražský purkmistr Antonín Strobach byl násilným postupem pražské veřejnosti také rozhořčen, rozhodl se dokonce na svou funkci rezignovat, ale ještě předtím se vzdal oprávnění stanné právo vyhlásit, jak to Lev Thun navrhoval. Po Strobachovi rezignoval také velitel pražské národní gardy, konzervativně smýšlející Andreas Haase, majitel významné tiskařské firmy.

Zdroj: František Roubík: *Český rok 1848*, Praha, Ladislav Kuncíř 1931, s. 222–228; Karel Kazbunda: *České hnutí roku 1848*, Praha, Historický klub 1929, s. 172–178.

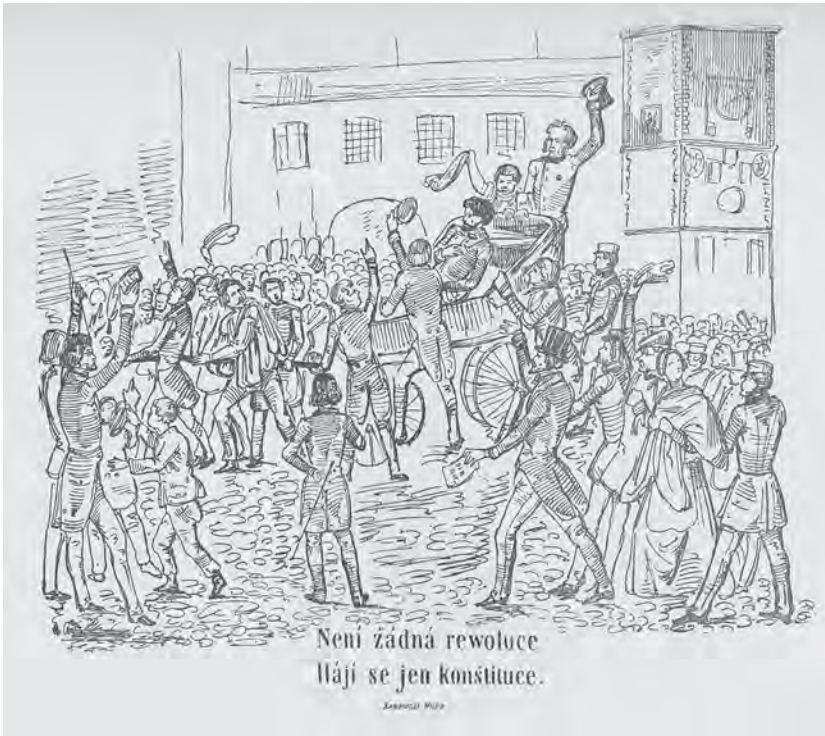

vyšetřování se mělo konat bez omezení svobody žalovaného; jednání měla probíhat ústně a veřejně; žalovaná strana měla mít právo volby jednací řeči. Trestem mělo být vězení v délce jednoho dne až pěti let, maximální trest se měl ale vztahovat pouze na přečin štvaní proti ústavě. Vedle vězení se počítalo také s trestem konfiskace příslušného článku. Tiskový soud prvé instance měl být zřízen u zemského soudu, soudem druhé stolice měl být apelační soud a třetí instancí měl být místodržitelský úřad. Na nejvyšším stupni se tedy mělo rozhodovat ve správní sféře.[43]

Obdobně jako v Praze začali na přípravách nového tiskového nařízení pracovat i vídeňští literáti, kteří k tomuto účelu utvořili 10. dubna výbor pod vedením žurnalisty Moritze Gottlieba Saphira. Počátkem května byl jejich návrh předložen ministerstvu vnitra a dále přepracováván za účasti liberálních elit; konečné slovo při formulaci návrhu měl Alexander Bach, vůdčí postava březnové revoluce (i pozdější reakce). Do tvorby definitivního textu však zasáhl opětovný výbuch nespokojenosti vídeňské ulice. Dne 25. dubna byla zveřejněna ústava z dílny ministra vnitra Pillersdorfa, obsahující v § 19 garanci svobody slova a tisku a zrušení cenzury (ve smyslu cenzury předběžné). Demokratické vídeňské kruhy však nebyly spokojeny s návrhem volebního řádu; nový výbuch revolučního násilí vyústil mimo jiné v útěk císařského dvora z Vídně. Provizorní nařízení k předcházení zneužívání tisku, přijaté ministerskou radou 18. května 1848, tak už svým názvem odkazovalo k tomu, že definitivní tiskový zákon má schválit až ústavodárný sněm.

Tisková pravidla byla v nařízení stanovena obdobně, jak to formuloval výše zmíněný návrh Národního výboru. Pro založení periodika stačilo pouhé oznámení zodpovědného redaktora (s minimální věkovou hranicí 24 let), vydavatelé periodik tedy už nadále nemuseli žádat o povolení k vydávání listu ani skládat kauci. Ke konfiskaci závadného spisu mohlo dojít na návrh státního zastupitelství, takový návrh ale musel být do jednoho až tří dnů potvrzen soudem. Nařízení rovněž vyhlašovalo amnestii vůči všem tiskovým prohřeškům spáchaným do okamžiku jeho vyhlášení. Souběžně vydané provizorní nařízení o postupu v tiskových záležitostech zavedlo pro rozhodování o tiskových deliktech poprvé řízení před porotními soudy.[44]

Institut porot se v soudnictví prosadil jako jeden z požadavků revoluce roku 1848. Vycházel z aplikace nauky o dělení státní moci i o účasti lidu při výkonu práva. Opíral se zejména o zkušenosti z fungování v anglosaském prostředí, kde právě poroty měly být garantem ochrany občanské svobody proti libovůli představitelů státní moci. Členové porotních soudů měli být nominováni z těch měst, kde se nalézá tiskový soud, nebo z bezprostředního okolí. Mohl se jím stát kterýkoli muž starší 24 let, členem porotního soudu nesměli být pouze duchovní anebo státní úředníci v činné službě. Seznam těch, kteří mohou být povoláni do porotních soudů, měly obce povinnost zveřejnit v abecedním

43) Ladislav Soukup: „K vývoji tiskového práva v českých zemích po r. 1848“, *Právněhistorické studie* 29, 1989, s. 115–135, zde s. 115–116; týž: „Tiskové právo v českých zemích po r. 1848“, in František Šmahel, Eva Doležalová (eds.): *František Palacký 1798/1998. Dějiny a dnešek. Sborník z jubilejní konference*, Praha, Historický ústav AV ČR 1999, s. 276–281, zde s. 276–277.

44) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 226–239; *Sr. k. k. Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämmtliche Provinzen des Österreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen*, sv. 76, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1851, č. 66, s. 190–198, č. 67, s. 198–216.

Karel Havlíček o institutu porot Na stránkách *Národních novin* se Karel Havlíček snažil seznamovat své čtenáře s měnícími se politickými i právními reáliemi. Mimořádnou pozornost přitom věnoval právě otázkám tiskového soudnictví. Podle Karla Havlíčka měly být porotní soudy jedinou institucí, která mohla trestat přestupky tisku: „Porota ale jest soud svobodných, neodvislých spoluobčanů, kteří bez ohledu a beze strachu před vládou jen podle svého svědomí rozhodují, dopustil-li se skutečně obviněný něčeho zlého neb nespravedlivého." Havlíček dále zdůraznil, jak je důležité, aby o tiskových záležitostech nerozhodovali úředníci, protože v tom případě by jakákoli zveřejněná kritika státních orgánů mohla vést ke stíhání a trestání příslušného redaktora. Se svou obvyklou ironií upozorňoval Havlíček v září 1849 na případ *Národních novin*, které byly osvobozeny veřejným porotním soudem, ale dvakrát odsouzeny neveřejným soudem vojenským. Havlíček tedy i přes jisté výhrady souhlasil se zněním provizorního zákona o porotních soudech, ale avizoval, jak by si do budoucna představoval rozšíření počtu těch, kteří se mohou stát členy poroty.
Při jiných příležitostech Karel Havlíček otevřeně vyzýval veřejnost, aby se jednání porotních soudů účastnila v hojném počtu, i kdyby se projednávaly kauzy, které se účastníků konkrétně netýkají. Veřejný zájem o tato soudní jednání se podle něj měl stát samozřejmostí.

Zdroj: H. B. [= Karel Havlíček]: [„Podali jsme v 216. čísle..."], *Národní noviny* 2, 1849, č. 218, 23. 9., s. 859; přetisk souvisejících článků Karel Havlíček Borovský: *Karla Havlíčka Borovského Politické spisy*, díl 2, *Národní Noviny (1848–1850)*, sv. 2, ed. Zdeněk Václav Tobolka, Praha, Jan Laichter 1902, s. 689–693.

pořádku. Z nich pak byli každoročně členové porot veřejně losováni. Pro konkrétní tiskový soud pak byl počet porotců opětovným losem zúžen na 36 osob, žalobce i obžalovaný poté mohli z tohoto počtu každý dvanáct osob vyloučit, čímž vznikla konečná dvanáctičlenná porota. Členství v porotě bylo v případě vylosování a výběru povinné.[45]

Říšský sněm, který se sešel v červenci 1848 ve Vídni a po přerušení své činnosti v důsledku říjnových revolučních událostí zasedal od listopadu v moravské Kroměříži, měl za úkol sestavit návrh ústavy a v návaznosti na ni i definitivní tiskový zákon. Návrh základních práv, mezi něž patřila svoboda slova, tisku i shromažďování, byl připravován ústavním výborem od září 1848. Při projednávání § 16 týkajícího se tiskového práva nebylo mezi členy ústavního výboru sporu o absolutním zákazu (předběžné) cenzury, bouřlivé diskuse se naopak vedly ohledně otázky, zda mají být výslovně zakázány další regulativní zásahy, zvláště kauce pro periodika. Výsledný návrh obsahoval zákaz (předběžné) cenzury, koncesí, kaucí, výsad i odepírání poštovní distribuce. Od počátku ledna byl návrh základních práv postupně projednáván plénem říšského sněmu. Dne 24. ledna 1849 obhajoval František Ladislav Rieger před poslanci pátý paragraf ústavy, stanovující obecné zásady pro soudnictví. Zdůraznil přitom, že občanská svoboda stojí na dvou sloupech: jedním z nich jsou porotní soudy a veřejná jednání při nich, druhým právě svoboda tisku.[46]

45) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 307–311; o úpravách porotní legislativy v září 1849 a lednu 1850 tamtéž, s. 311–313.
46) Robert Sak: *Rieger. Příběh Čecha devatenáctého věku*, Semily, Městský úřad Semily 1993, s. 102–105; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 307–311.

Návrh ministerské rady císaři z března 1849 Přednes ministerské rady císaři z 12. března 1849, který doprovázel návrh vydání nového zákona proti zneužívání tisku, sankcionovaného o den později, objasňuje kritéria, na jejichž základě byl krátce po rozpuštění kroměřížského sněmu návrh nového tiskového zákona koncipován:

> Jakkoli svobodný tisk, hledí-li se k jeho prospěchu i jen ze strany politické, dobročinně působiti může i má co světlo pravdy, co tlumočník žádostí a potřeb příslušníků státních, co prostředkovatel mezi panovníkem a národem, co záštita před násilnostmi prostředníků vládních i co chovatel veřejného života státního, tak i také může záhubné zlé užívání jeho podkopávati základy všelikého právního i mravního pořádku, důvěru a lásku národů k mocnáři jich rušiti, zradu, nezbednosti a zločiny všelikého způsobu vzbuzovati a jedovatými šípy pomluv, jakož i morovým dechem mravní rozpustilosti ve smýšlení uvaliti zkázu na tisíce lidu a všeliké štěstí života i domácnosti rozkotati. […] [Provizorní nařízení ve věcech tisku z 18. května 1848, MP] velmi málo vážilo těch velikých nebezpečenství, ježto se zvláště nezkrocenou drzostí listů denních a periodických až příliš lehce připravovala nejen na trvající státní pořádek a na veřejnou mravnost, ale i na práva soukromá příslušníků státních, zvláště co se týče jejich cti.

Zdroj: „Nejponíženější přednáška ministerské rady císaři z 12. 3. 1849", cit. dle František Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, Praha, Duch novin 1930, s. 44–45, 108.

Nástup reakce (1849–1851)

Ústavní dokument, na jehož přijetí Rieger pracoval, nebyl ovšem dokončen. Kroměřížský sněm byl 7. března 1849 rozehnán a namísto ústavy, již měl za úkol připravit, byla císařským nařízením oktrojována ústava v tajnosti připravená vládou knížete Felixe Schwarzenberga. Její součástí se stala listina základních občanských práv (s působností mimo Uhry), jež ve třinácti paragrafech zakotvovala mimo jiné svobodu tisku, zákaz (předběžné) cenzury i ochranu listovního tajemství; zákaz kaucí či koncesí tedy oproti poslaneckému návrhu základních svobod scházel. Ústava předpokládala vydání zvláštního zákona, který měl regulovat represivní postup vůči zneužívání tisku. Paragraf 12 současně vládě dával možnost na určitý čas působnost základních práv zastavit v případě války či vnitřních nepokojů. Tuto možnost vláda bezprostředně využila a ústava jako celek nakonec v platnost nikdy nevešla. Definitivně ji, stejně jako listinu občanských práv, pohřbily silvestrovské patenty z roku 1851.

Tiskovou politiku ve státě určoval patent označovaný jako „zákon proti zneužívání tisku" z 13. března 1849 (č. 161 říšského zákoníku). Obsahoval řadu regulačních prvků. K zahájení vydávání časopisu či novin stačilo nadále pouhé oznámení státnímu zastupitelství, při kterém bylo nutné ohlásit zodpovědného redaktora, který musel mít rakouskou státní příslušnost, být občansky bezúhonný, dosáhnout věku 24 let a mít bydliště v místě vydávání listu. V případě opakovaného odsouzení listu mohlo být periodikum při „obzvláště přitěžujících okolnostech"[47] suspendováno až na dobu tří měsíců. K usnadnění úřední evidence časopisů i k efektivnějšímu výkonu následné restrikce zákon stanovil – v návaznosti na

47) „Kaiserliches Patent vom 13. März 1849, enthaltend das Gesetz gegen den Mißbrauch der Presse", *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich* 1849, s. 178–186, zde § 39, s. 185.

výnos ministerstva vnitra z 20. prosince 1848 – předkládání povinných výtisků periodik a neperiodických spisů nepřesahujících tři tiskové archy policejním úřadům, respektive státním zastupitelstvím nejpozději v okamžiku, kdy bylo začato s jejich distribucí,[48] zakazoval rovněž prodej tiskovin formou kolportáže, stejně jako vyvěšování plakátů na veřejných místech (s výjimkou plakátů ryze lokální povahy, jako například divadelních oznámení). Ukládal dále bezplatné uveřejňování tiskových oprav od úřadů i soukromých osob, a to s výslovným zákazem redakčních doplňků či poznámek. Zákon nařizoval pokuty či věznění za přečiny spáchané tiskem proti panovníkovi, zákonům, úřadům, náboženstvím, národnostem, třídám a stavům společnosti, spolkům i jednotlivcům; tiskové delikty i nadále spadaly pod příslušné porotní soudy.

Největší omezení však představovalo stanovení kaucí pro periodika věnující se politickým událostem, jejichž výše byla odstupňována podle počtu obyvatel místa vydávání a počtu publikovaných čísel v jednom měsíci. V městech nad šedesát tisíc obyvatel (a v okolí dvou mil od nich) činila kauce 10 000 zlatých konvenční měny v případě periodicity častější než třikrát do týdne, 5 000 zl. při periodicitě třikrát týdně a 3 000 zl. při periodicitě nižší, pro ostatní místa byla výše kauce vždy poloviční. Oproti návrhu zákona z března předcházejícího roku tak byla výše kaucí několikanásobně navýšena. Kauce zčásti nebo zcela propadaly při uložení peněžitých trestů. V takových případech musel odsouzený ve třech dnech po rozhodnutí doložit, že složil pokutu v příslušné výši, jinak měla být na pokyn státního zástupce sama z kauce sražena. Kauce však musela být do dalších tří dnů doplněna do původní výše. Pro již existující periodika bylo stanoveno, že předepsanou kauci bylo nutné složit do třiceti dnů. Výslovně bylo zakázáno sbírat prostředky na pokuty hrazené z kaucí prostřednictvím veřejných sbírek.[49]

V důsledku opatření o kaucích tak k 4. květnu, dokdy bylo nutno předepsané částky složit, zanikly v Praze české politické listy *Česko-slovanský vlastenský deník*, *Noviny Lípy slovanské*, *Občanské noviny*, *Pražský posel*, *Sedlské noviny*, *Svornost*, *Vesnické noviny z Čech*, německé *Concordia*, *Illustriertes Volks-Blatt für Böhmen* a *Prager Abend-Blatt* a v Olomouci český politický list *Holomoucké noviny*. Karel Havlíček ze stejných důvodů zastavil vydávání satirické přílohy *Národních novin* nazvané *Šotek*.

Výjimečný stav vyhlášený v důsledku tzv. májového spiknutí v Praze a okolí 10. května 1849 a trvající až do 1. září 1853 výrazně zasahoval i do tiskových poměrů.[50] Platnost vojenského trestního zákona byla rozšířena i na nakladatele časopisů. Soudu měl propadnout jak ten, kdo by se se zbraní v ruce protivil úřadům, tak ten, kdo by k takovému odporu proti úřadům povzbuzoval slovem či písmem. Poslušnost si vojenský trestní zákon vynucoval velmi přísnými sankcemi: za rozšiřování tiskopisů zakázaného obsahu hrozilo až pět let nucených prací. Pražské vojenské velitelství mohlo suspendovat další vydávání časopisu až do skončení platnosti výjimečného stavu. V podmínkách stavu obležení tak po podobných zásazích zanikly téměř všechny pražské časopisy politického charakteru, které za změněných podmínek po zrušení výjimečného stavu v září 1853 již nebyly obnoveny.

48) K diskusím o této podmínce srov. T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 262–266.
49) Tamtéž, zvl. s. 283–287.
50) Souhrnně o výjimečném stavu a jeho důsledcích Josef Lepšík: *Stavy obležení v Čechách v letech 1848–1853*, Praha, Nakladatelství ČSAV 1960, zvl. s. 34–44.

Kritika vídeňských tiskových poměrů Ministerskému předsedovi knížeti Felixi Schwarzenbergovi adresoval 16. května 1849 zástupce vojenského a civilního guvernéra ve Vídni (patrně Sebastian Frank von Seewies) stížnost na současný stav tisku. Zejména listy určené nižším vrstvám začínají podle něj psát znovu tím způsobem, který připomíná tóny z revoluční doby. Listy sice nepíší tak ostře jako radikální tisk za revoluce, ale mají stejnou tendenci, a jsou dokonce efektivnější, protože své názory tlumočí působivěji, na příbězích, konkrétně z bouří v německých státech. Jako další problém autor uvedl podomní obchod s tiskovinami. Ačkoli je tento způsob distribuce přísně zakázán, zákaz se stále nedodržuje a obchází se. Tisk sice již není veřejně vyvoláván, ale zato roznášen do továren i do příbytků chudiny, kde se prodává za nízké ceny, či dokonce rozdává zdarma. Tiskoviny nesmějí být vyvěšovány na veřejných prostranstvích; to se sice respektuje, avšak vyvěšovány bývají v místech, kde se lidé hojně shromažďují, tedy ve výčepech, trafikách, hokynářstvích atd.
Autor přípisu ujišťoval, že je ostražitý, že čeká, až si budou listy dostatečně jisté a otevřeně poruší zákon. Zatím se jim totiž nedá trestné jednání jednoznačně prokázat, „protože jejich mihotavý, měnící se tón dovoluje dvojí výklad". Porotní soudy se pak v takových případech vyslovují ve prospěch redakcí. Tyto porotní soudy si vysloužily autorovu ostrou kritiku. Autor přípisu se také dovolával toho, aby byl přísněji využíván systém kaucí. Osobně rozhodl zatím o omezení distribuce dvou listů, *National Zeitung* a *Volkshalle*, kterým nařídil, že mohou mít ve Vídni jen dvě prodejní místa. Zakázal také všechny formy podomního obchodu s nimi a prodej v místech, kde je větší počet dělníků. Své hlášení doplnil informací, že současně nařídil kontrolu svých opatření „měšťanskými" důvěrníky.

Zdroj: Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Nachlass Alexander Bach, kt. 28, Pressewesen, fas. 10.

Vojenské velitelství postupně zakázalo listy *Brejle* (květen 1849), *Constitutionelle allgemeine Zeitung von Böhmen* (říjen 1849), *Česko-bratrský hlasatel* a *Národní noviny* (leden 1850), *Die Wage* (březen 1850), *Union* (listopad 1850 – „pro nepřetržitou řadu vášnivých, vládě nepřátelských úvodních článků uveřejňovaných v poslední době"),[51] *Pražský večerní list* (únor 1851), *Deutsche Zeitung aus Böhmen* (květen 1851), *Correspondent aus und für Böhmen* (červen 1852). Pražské vojenské velitelství rovněž nepovolilo žádosti o vydávání nového listu *Politisches Abendblatt aus Prag*, stejně jako beletristických časopisů *Jitřenka* a *Kukačka*. Se zdůvodněním, že „politický charakter spisovatele nedává žádné záruky", nebylo povoleno ani Antonínu Františku Žaludovi Vysokomýtskému vydávat časopis *Svatopluk*, který měl být zaměřen na zemědělství, obchod a řemeslo.[52] Ještě v únoru 1853 bylo nuceně zastaveno vydávání týdeníku *Blahověst*, který vycházel později od roku 1855 pouze jako čtvrtletník.[53]

V roce 1851 byla značně rozšířena pravomoc správních orgánů vykonávajících dohled nad tiskem. Nařízení ze dne 6. července 1851, které vzniklo jako reakce na působení Havlíčkova *Slovana*, vycházejícího mimo stav obležení v Kutné Hoře, usnadňovalo

51) „Nachdem das hier erscheinende […] Blatt *Union* in neuerster Zeit eine ununterbrochene Reihe leidenschaftlicher Regierungs feindlicher Leitartikel gebracht hat", NA, PM, 1850–1854, kt. 117, sign. 8/4/13, č. 3455 ex 1850; srov. dále Jan Heidler: *Antonín Springer a česká politika v letech 1848–1850*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1914, s. 177.
52) „[…] der politische Charakter des Redakteurs keine Garantie darbietet". NA, Presidium policejního ředitelství v Praze (PPŘ), 1848–1851, kt. 153, sign. Ze 1, 1850.
53) F. Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, cit. dílo, zvl. s. 24–35, 48–53, 117–184; archivní materiál k případu *Blahověstu* uložen v NA, PM, 1850–1854, kt. 119, sign. 8/4/50.

administrativní represi periodického tisku za použití nové instituce dvou výstrah a následného zastavení časopisu v případě jeho nepřátelského zaměření vůči trůnu, státní jednotě a integritě, náboženství, veřejným mravům či společenským zásadám či pokud bylo vydávání časopisu neslučitelné se zachováním veřejného klidu a pořádku. Toto opatření znamenalo velký průlom do dosavadního principu tiskového práva, připouštělo totiž porušení zásady soudní kontroly. Vláda mohla podle svého uvážení vlastně vystupovat proti každému náznaku opozičního postoje a každý list umlčet. Během několika měsíců vskutku přestala vycházet většina opozičních časopisů v monarchii, Havlíčkův *Slovan* (Kutná Hora), *Giornale del Trentino*, linecký *Oberösterreichische Gemeindeblatt*, brixenské noviny *Harfe und Zither* či štýrský list *Urchristentum*, když jejich redaktoři vesměs po druhé obdržené výstraze raději sami vydávání listů zastavili.

Diskurz o cenzuře získal v době nastupující reakce převážně defenzivní charakter, jak můžeme ukázat na textech klíčového žurnalisty této doby Karla Havlíčka. Bezprostředně po vydání oktrojované ústavy shrnul Havlíček podstatu nových nařízení takto:

> Hned na první pohled se přesvědčíme, že si ministerstvo nejdůležitější věci zanechalo za lubem, totiž: zákon **o tisku**, zákon **o asociaci**, zákon **o osobní svobodě**, zákon **o obecním zřízení a svobodě obcí**, **zřízení jednotlivých zemí**, na kterém základě přece bude obsazována hořejší sněmovna, zákony **o volbách**, **poměr uherských a vlaských zemí k ostatním**, zákon **o odpovědnosti ministerské**, zákon **o vojenských věcech**, rekrutování, čase služby atd., **o národní obraně** atd. Každý znatel konstitučního života nahlíží, že vlastně teprva tyto zde podotknuté zákony jsou pravé jádro konstituce.[54]

V charakteristice klíčových nařízení tak postavil Havlíček na první místo právě zákon o tisku. Později proti oktrojované ústavě nevystupoval přímo. To musel slíbit, když mu v červnu 1849 bylo znovu povoleno vydávat *Národní noviny*. Havlíček totiž při osobní audienci u ministra Bacha dosáhl zrušení zákazu *Národních novin*, které byly v reakci na protivládní články zastaveny pražským vojenským velitelstvím 10. června 1849, několik týdnů po vyhlášení výjimečného stavu nad Prahou. I nadále však ve smyslu svého pojetí národně liberálního programu komentoval aktuální dění a dovolával se toho, aby vyhlášená oktrojovaná ústava alespoň vskutku vstoupila v platnost. Kvůli obsahu svých novinových článků byl pak pražským vojenským soudem v červenci odsouzen ke čtrnácti dnům žaláře.

Dne 22. listopadu 1849 podal Havlíček spolu s redaktory Franzem Makowiczkou a Franzem Klutschakem, redaktory listů *Deutsche Zeitung aus Böhmen* a *Constitutionelles Blatt aus Böhmen*, ministru vnitra pamětní spis, v němž vyložili tíživé dopady stavu obležení pro tisk. Apelovali, zda „by nebylo dle zásad spravedlnosti a slušnosti přiměřeněji, aby časopisectvo bylo od stavu obležení emancipováno, a nařízeno, by všechny přestupky tiskové pouze od řádných ouřadů posuzovány a souzeny byly“. Pro podporu svého stanoviska uvedli i příklad z Anglie, země údajně proslulé přísností při dodržování zákonů, kde se ale stav obležení vztahuje „pouze na právo shromažďovací a na právo domovní […], nikdy však na tisk, a to vším právem, neboť samo sebou vysvítá, že když je právo shromažďovací

54) [Karel Havlíček]: „Výklad oktrojované ústavy od 4. března“, *Národní noviny* 2, 1849, č. 62, 14. 3., s. 245.

staveno, tisk sám o sobě nemůže způsobiti žádného rušení pokoje“. Argumentovali dále mírným chováním pražských časopisů před vyhlášením výjimečného stavu i prostředky, které pro kontrolu tisku poskytoval zákon z března 1849. Havlíček text promemorií otiskl 7. prosince v českém překladu v *Národních novinách*.[55] Promemoria bezprostřední reakci Vídně nevyvolala, po hodinové audienci redaktorů nechal ministr Bach jejich text založit ad acta. Havlíčkovy *Národní noviny* pak byly 17. ledna 1850 pražským vojenským velitelstvím zakázány, přičemž záminkou se stal Havlíčkův článek *Vládní kroky* z 15. ledna, ironicky komentující otálení vlády s vydáním zemské ústavy pro Čechy.[56]

Úvahou o omezení svobody slova zahajoval Havlíček i první číslo svého *Slovana* dne 8. května 1850. Dovolával se tu výroku anglického spisovatele a politika Richarda Brinsleyho Sheridana, který prý raději oželí sněm, odpovědnost ministrů, *habeas corpus act* a právo povolovat daně než svobodu tisku, kterou lze podle jeho mínění všechna uvedená práva a svobody vydobýt zpátky.[57] Havlíček chápal svobodu slova jako zásadní hodnotu nutnou pro fungování občanské společnosti: „Tak jako všichni lidé proto svázaní choditi nemají, protože někteří ke krádeži rukou svých zneužívají, tak se nesmí svoboda tisku zameziti, protože jí někteří zneužívají.“[58] Obával se toho, že si Rakousko vezme příklad z nových restriktivních pruských nařízení týkajících se tisku a bude je aplikovat.

Také radikální demokraté (zejména Karel Sabina a Emanuel Arnold) už na jaře 1849 kritizovali cenzuru jako „strašidlo člověčenstva“, obávali se i nově přijatého zákona proti zneužívání tisku z 13. března 1849. Vnímali jej jako opatření, které bude mít horší dopad než systém za Metternicha – všichni budou z obav před postihem vězet ve stálém strachu. Radikálně demokratický tisk přinášel v březnových a dubnových dnech roku 1849 ještě další argument proti cenzuře: pokud vejde nový zákon opravdu v platnost, nebude to trvat prý ani čtrnáct dní a tiskárny v Sasku budou v plném provozu, aby uspokojily zájem česky čtoucích čtenářů. Časopisy a knihy vydávané v Sasku a jejich rozšiřování v Čechách úřady opravdu průběžně sledovaly.[59]

Cenzurou se zabýval nejen periodický tisk, ale i jiné publicistické žánry. Novinář a spisovatel Ludvík Ritter von Rittersberg věnoval ve svém *Kapesním slovníčku novinářském a konverzačním* samotnému heslu *Cenzura* důkladnou pozornost. Začal od prostého překladu, neutrálního výkladu tohoto pojmu z latiny, navázal výkladem dějin (církevní) cenzury a poté na konkrétních příkladech ukazoval, jak fungoval princip předběžné cenzury v předbřeznovém období, včetně stupnice povolených spisů až ke spisům zakázaným. Heslo uzavíral rekapitulací aktuálních poměrů: cenzura sice formálně neexistuje, ale stav obležení a úřední tlak na majitele tiskáren fungují na některých místech jako dřívější cenzura.[60]

55) [„Podali jsme již dříve zprávu…“], *Národní noviny* 2, 1849, č. 293, 7. 12., s. 2035.
56) Karel Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, Praha, Ministerstvo vnitra České republiky, Odbor archivní a spisové služby 2013, s. 150.
57) Karel Havlíček: „Místo úvodu“, *Slovan* 1, 1850, č. 1, 8. 5., s. 1–5.
58) Karel Havlíček: „Censura a svoboda tisku“, *Slovan* 1, 1850, č. 4, 15. 6., s. 270–272.
59) E. Arnold: „O prozatimním zákonu o tisku“, cit. dle K. Kosík (ed.): *Čeští radikální demokraté*, cit. dílo, s. 115–119, zde s. 116–118; srov. NA, PGT, 1849–1852, kt. 6, sign. F 28, 1850.
60) Ludvík Rittersberg: „Censura“, in týž: *Kapesní slovníček novinářský a konversační*, díl 1, Praha, Jaroslav Pospíšil 1850, s. 120–122. O Rittersbergově *Kapesním slovníčku* blíže Miroslav Hroch: „Ludvíka Rittersberga Kapesní slovníček novinářský. Příspěvek ke studiu české pokrokové publicistiky v 19. stol.“, in Jaroslav

Rittersberg také cíleně využíval i zdánlivě neutrálních hesel k tomu, aby upozornil na zakazované tiskoviny či jejich autory. Nejen na rozsáhlém hesle o Karlu Havlíčkovi, ale také na osudech dalších novinářů a redaktorů představoval jejich postoje během revolučních událostí i jejich nedávné postihy po změně politické situace, včetně dopadů cenzurních nařízení. Někdy právě jen osudy těchto osob byly hlavním důvodem, proč byly vůbec připomenuty. Biografická hesla některých dalších novinářů se Rittersbergovi stala prostorem k výkladu o kauzách jednotlivých novin. Tak například podrobný výklad o Francouzi Émilu de Girardinovi měli čtenáři slovníku číst jako jistý příměr k podmínkám, za nichž tehdy vycházel provládní *Vídeňský deník* jako protiváha Havlíčkova *Slovana*. Rittersberg si dokázal najít příležitost i k tomu, aby upozornil na určité konkrétní strategie, jimiž vzdorovali vládním nařízením v letech 1849–1852 zejména zahraniční novináři.

Cenzurní praxi Rittersberg dokumentoval i na dalších příkladech z polského, německého, rumunského a italského prostředí. Příležitostí k obecnějšímu zamyšlení nad poměry v tiskové politice se stalo rozsáhlé heslo o Lajosi Kossuthovi,[61] což bylo odvážné v situaci, kdy byly veškeré zmínky o uherské revoluci ostražitě sledovány a tisky ze zahraničí, připomínající tuto osobnost, zakazovány. Patrně právě publikování tohoto hesla vedlo k brzkému zákazu dalšího vydávání Rittersbergova díla (tištěného postupně po sešitech), a to hned u písmene M.

Problematiku cenzury a přiměřené svobody tisku zahrnul do své šíře koncipované práce *Občan a stát* také novinář Hynek Polc. Chápal předběžnou cenzuru jako „nejotročtější a člověčenstvo nejvíce hanobící stav tisku“, instituci, která „překáží každé vyšší duševní činnosti“,[62] preferoval namísto toho „neobmezenou, avšak rozumnými, spravedlivými a přiměřenými zákony upravenou svobodu tisku“.[63] Vedle těchto dvou typů rozeznával Polc ještě „obmezenou svobodu tisku“, již ztotožňoval s aktuální situací v Rakousku. K omezování tiskové svobody podle něj slouží peněžní kauce, stav obležení, autocenzura a redaktorská cenzura. Proto Polc považoval za prospěšnější mírnou předběžnou cenzuru, vykonávanou během vlády císaře Josefa II., než nepřiměřené omezování svobody tisku zákonnými prostředky. Na podporu „neobmezené svobody tisku“ použil Polc konečně i ekonomický argument. Už v předbřeznových dobách odcházelo podle něj mnoho tisíc zlatých ročně za svobodomyslné knihy do ciziny. Zatímco se tak spisy ze zemí s neomezovanou svobodou tisku dobře prodávají i do zahraničí, „nejméně peněz za zdejší mdlé a slabé duševní plody z ciziny v Rakouské mocnářství docházelo i dochází“.[64] Za samozřejmé však Polc pokládal, že i v případě „neobmezené svobody tisku“ budou spisovatelé

Pátek, Věra Šádová (eds.): *Studie z obecných dějin. Sborník historických prací k sedmdesátým narozeninám prof. dr. Jaroslava Charváta*, Praha, Univerzita Karlova 1975 [1977], s. 97–116; Miroslav Hroch: „Ludvík Rittersberg – účastník a komentátor revoluce“, in Milan Skřivánek (ed.): *Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu. Sborník příspěvků z mezioborového vědeckého sympozia v Litomyšli ve dnech 29.–30. května 1998*, Litomyšl, Město Litomyšl – Státní okresní archiv Svitavy 1998, s. 85–96.

61) Ludvík Rittersberg: „Lajos Kossuth“, in týž: *Kapesní slovníček novinářský a konversační*, díl 2, Praha, Jaroslav Pospíšil 1851, s. 245–288.

62) Srov. kapitola „Svoboda tisku“, in Hynek Polc: *Občan a stát. Prostonárodní články o státu, jeho zřízeních, o právech a povinnostech občanů; s návody, jak by se mohl duševní a tělesný blahobyt vyvinouti, všeobecně rozšířiti a upevniti*, sv. 1, Praha, Jaroslav Pospíšil 1850, s. 11–20, zde s. 12–13.

63) Tamtéž, s. 12.

64) Tamtéž, s. 20.

ctít seberegulační mechanismy, a to i z toho důvodu, aby proti sobě nepopudili odpůrce tiskové svobody. Podobně jako výše zmíněné prohlášení českých spisovatelů z března 1848 tak apeloval na „zdravou mysl“ spisovatelů, jež

> dobré a pravé od zlého a nepravého rozeznati znající, může nad tím prozřetelnou rozumností rozhodnouti. […] Osvícení, řádně smýšlející, vzdělaní spisovatelé nikdy k násilnému činu raditi nebudou, nikdy ho neschvalujíce, nechť pochází odkudkoliv; takové činy jsou překážlivé, záhubné. […] Vůbec se ve spisech ani skutečná něčí práva, ani mravnost neb slušnost urážeti nemají. Osobnostem se jest vyhnouti. Takovéto výstupky zneuctívají spisovatele, působí svobodě tisku mnohých odpůrců, v nenávist ji uvádějíce a škodíce takto dobré věci. […] Kdo tedy při dobré věci upřímně stojí, nechť prozřetelně a mírně píše.[65]

Neoabsolutismus a obnovení ústavnosti (1852–1863)

Silvestrovské patenty z posledního dne roku 1851 v Rakousku zrušily platnost oktrojované ústavy z března 1849 a občanských svobod, které garantovala, mimo jiné svobody tisku. Zásady organického řízení v korunních zemích Rakouského císařství, které nyní namísto ústavy stanovovaly základní principy chodu státu, obsahovaly rovněž ustanovení o zrušení porotních soudů. V květnu 1852 byl po téměř roční přípravě vydán nový tiskový řád (č. 122 říšského zákoníku); nikoli už zákon, i volba terminologie byla charakteristická pro období neoabsolutismu. Tiskový řád přebíral z dosavadních předpisů všechna opatření omezující tisk a připojoval k nim další. I pražský policejní ředitel úpravu tiskových poměrů podle tohoto řádu hodnotil jako přísnější ve srovnání se zvláštními předpisy výjimečného stavu. Pro vydávání periodického tisku zaváděl tiskový řád koncesní systém. Povolení vydávat noviny či časopis mohly správní orgány (o listech zatížených kaucí rozhodoval Nejvyšší policejní úřad, v případě ostatních časopisů místodržitelství) libovolně odmítnout nebo je vydat na dobu určitou či neurčitou. Řád přebíral z dřívější úpravy instituci kauce, která se od nynějška vztahovala i na časopisy pojednávající o sociálních či náboženských záležitostech vycházející jednou měsíčně nebo častěji, a zvyšoval její výši, především u listů s nižší periodicitou. V případě, že periodikum přestalo vycházet, se kauce vracela teprve šest měsíců po vydání posledního čísla, a to proti potvrzení státního zástupce, že proti tomuto periodiku není vedeno žádné soudní řízení.

Ke konfiskaci části nebo celého čísla časopisu byly kompetentní správní orgány, které rozhodovaly také o zastavení listu a propadnutí kauce. Proti rozhodnutí bylo možné podat odvolání k místodržitelství, respektive k Nejvyššímu policejnímu úřadu, s možností soudního přezkoumání rozhodnutí správních orgánů však tiskový řád nepočítal. Povinné výtisky periodik měly být policejním úřadům a státnímu zastupitelství předloženy k přehlédnutí jednu hodinu před vydáním. Tato úprava, uplatňující cenzurní restrikce vůči hotovým výtiskům prováděné v poslední chvíli před zahájením prodeje, mohla finančně poškozovat vydavatele. U neperiodických tisků byla stanovena povinnost předložit výtisk policejnímu úřadu tři dny před vydáním. Tiskové přestupky proti koruně a státu mohly být trestány zastavením časopisu až na tři měsíce či odejmutím koncese na základě rozhodnutí Nejvyššího policejního úřadu. Zákon sice výslovně zavrhoval pojem cenzura, výše

65) Tamtéž, s. 18–19.

uvedené opatření se však blížilo výkonu předběžné cenzury, protože úřad mohl zkoumat tisk ještě předtím, než se objevil na veřejnosti. Na rozdíl od předbřeznového období však nebyl zkoumán netištěný rukopis, ale již vytištěné exempláře, čímž byly vyloučeny textové úpravy na základě cenzurního posouzení, a systém tak vytvářel větší tlak na autory, redaktory či vydavatele k předvídání cenzurních norem ve snaze o předcházení represivním zásahům. Obdobnou strategií bylo přechodné zabavování sazby konfiskovaných listů, které znamenalo ekonomickou ztrátu pro majitele tiskáren.

Z dosavadní úpravy přebíral tiskový řád z května 1852 instituci výstrahy a ještě rozšiřoval důvody jejího použití, mimo jiné proti listům necitlivým vůči náboženství či porušujícím zásady veřejné mravnosti. Státním úředníkům zakazoval vykonávat post redaktora periodického tisku bez svolení svých úředních představených. Z vydávání a redigování rovněž vylučoval osoby vyšetřované nebo aktuálně trestané. Umožňoval stíhání zodpovědných osob i za uveřejnění údajů, které mohou vzbudit domněnku osobní urážky jednotlivců. Mezi zodpovědné osoby přitom zahrnoval prakticky všechny, kdo se na vydavatelské činnosti podíleli, od autora nebo překladatele, redaktora a vydavatele až po tiskaře a prodavače.[66]

Tiskový řád se vztahoval i na dovážená zahraniční periodika. Podle stupně své „nebezpečnosti" byly později časopisy rozděleny do několika kategorií, a to na časopisy bezprostředně zakázané, dále na ty, které bylo třeba před vydáním abonentům podrobit tiskové revizi s ohledem na jejich možný politický dopad (a případný zákaz), a ty, které nesměly být veřejně prezentovány (tedy vyloženy na veřejných místech, čímž se rozuměly především kavárny a další pohostinská zařízení).[67]

Trestní zákon, vydaný souběžně s tiskovým řádem, definoval delikty spáchané obsahem vydaného či rozšiřovaného tiskopisu, mezi něž patřil například zločin urážky panujícího císaře, rušení veřejného pokoje a rušení náboženství či přečiny pobuřování proti úřadům, popuzování k zášti proti skupinám či hrubé urážky mravopočestnosti. Škála trestů odnětí svobody přitom kolísala od jednoho až šesti měsíců v případě přečinů pobuřování proti úřadům až po deset až dvacet let v případě velezrady. Protože trestní zákon ovlivnil především cenzurní praxi období po vydání nového tiskového zákona roku 1862, bude o něm soustavněji pojednáno v následující části.[68] Předpokladem trestní odpovědnosti byla přitom úmyslná vina pachatele; pokud prokázána nebyla, umožňoval tiskový řád soudům vynášet tresty za přečin zanedbání povinné péče o tiskovinu. Autor, nakladatel nebo zodpovědný redaktor tak mohli být na základě tohoto deliktu postiženi i v případě, že k otištění závadného spisu či článku došlo bez jejich vědomí.[69] I to byl jeden ze způsobů, kterým si neoabsolutistická cenzurní legislativa vynucovala rozptyl odpovědnosti mezi jednotlivé složky literární komunikace.

66) „Kaiserliches Patent vom 27. Mai, wodurch für sämmtliche Kronländer des Reiches, mit Ausnahme des Militär-Gränzgebietes, eine neue Preß-Ordnung erlassen", *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich* 1852, s. 603–615, č. 122. Výklad zákona přinesla i instrukce k němu, *Instruction zur Durchführung der Press-Ordnung vom 27. Mai 1852*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1852. Srov. dále T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, zvl. s. 350–357, 388–390, 397–421.
67) NA, PM, 1855–1859, kt. 481, sign. 8/4/10/4, 1859.
68) Viz rámcová kapitola „1863–1918. V zájmu svobody a řádu", s. 488–490.
69) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 426–433.

Důležitá byla také hospodářská ustanovení, jež ohrožovala kapitálově slabá periodika. V září 1850 byla zavedena daň z novinových inzerátů ve výši 10 krejcarů, roku 1857 byla inzertní daň zvýšena na 15 krejcarů a obnoven zrušený novinářský kolek ve výši 1 krejcar za každé číslo.[70]

Konkrétnější než obecná právní úprava byla ovšem pro vydávání časopisů v této době politická praxe represivních orgánů státu. Se zájmem a zasvěceně sledoval hned počátkem padesátých let situaci ve vedení vládního politického deníku v Praze, *Pražských novin*, Alexander Bach. Nešlo jen o to, kdo bude tyto noviny řídit, ale jak víme z tehdejšího příkazu Nejvyššího policejního úřadu, také o snahu důkladně zmapovat a průběžně sledovat, co se vydává a co je možné veřejně číst. Proto se měl vytvořit soupis tisku s charakteristikou skupin, jež se na něm podílejí, který by zachycoval i tendenci novin a jejich vliv. Požadavkem dále bylo zdokonalení úřední evidence všeho průmyslu, který souvisel s tiskem. Vládní nařízení ze dne 26. září 1852 proto přikazovalo, aby jednotlivé politické úřady každoročně předkládaly soupisy tiskového průmyslu pro celou zemi. V návaznosti na to nařídil Nejvyšší policejní úřad ve Vídni pražskému místodržiteli Karlu Mecsérymu von Tsoor předkládat pololetní přehledy všech v zemi vycházejících časopisů s jejich podrobnou charakteristikou. Tyto soupisy si od místodržitelského prezidia vyžádalo po několika letech, 4. dubna 1856, také ministerstvo vnitra.[71]

Obecně platila zásada, že tisk nemá publikovat věci ze soukromého a rodinného života, tím spíše ne soukromé zprávy o císařském dvoře, stejně jako dohady o personálních změnách na vyšších vojenských místech a v civilní správě. Nebylo ale možné stále jen zakazovat, tiskovou politiku bylo třeba spíše řídit a ovlivňovat, toho si byly úřady v průběhu padesátých let vědomy. Na konci této dekády, v době rakousko-italského válečného konfliktu, proto také vyšly instrukce, že noviny mají přinášet zprávy o cestách panovníka a nejvyšší šlechty a o jejich kladném přijetí místním obyvatelstvem, aby se upevňovala loajalita k císařskému domu.[72] Předmětem několika samostatných nařízení se během války stala i problematika přebírání pasáží ze zahraničního tisku a recenze zahraničních publikací. Znovu byl aktualizován zákaz uveřejňovat v tisku zprávy o síle a pohybu vojenských jednotek, noviny také nesměly uveřejňovat „nezaručené“ a „znepokojivé“ telegramy.[73]

Po rakouské porážce ve válečném konfliktu byly už cítit změny v politické atmosféře, jejichž výrazem se stalo odvolání Alexandera Bacha z postu ministra vnitra 22. srpna 1859. V této době přinášel výnos policejního ministra z 1. září 1859 konkrétní instrukce, jak se mají úřady chovat k tisku. Pravomoc svěřená tiskovým zákonem vládním orgánům měla být vykonávána „s opatrností a taktem“, ale důsledně tak, aby úřady mohly zakročit ve smyslu tiskového řádu. K zákrokům mělo spíše než při jednotlivých přečinech docházet tehdy, když byla doložena špatná tendence listu. Na redakce neúředních listů se mělo působit ve formě dobře míněných doporučení tak, aby se předešlo přestupkům a nezávislý tisk se udržel „v mezích mírnosti a slušnosti“. Ohledně úředního tisku se mělo dbát na to, aby při posuzování otázek, náležejících do oblasti zahraniční politiky, redakce

70) Tamtéž, s. 421–423.
71) F. Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, cit. dílo, s. 58.
72) NA, PM, 1855–1859, kt. 493, sign. 8/4/30/6, 1859.
73) NA, PM, 1855–1859, kt. 494, sign. 8/4/33/12.

Řízení tisku a kontrola románové literatury dle Alexandera Bacha Ministr Bach se o záležitosti tisku a ovlivňování veřejného mínění soustavně zajímal. V jeho pozůstalosti zůstaly jak shromažďované pracovní podklady, tak oficiální návrhy, které předkládal z titulu své funkce císaři. Jeden z návrhů, vzniklý mezi lety 1855 a 1857 (není přesně datován), hodnotil tehdejší situaci v tisku.

Řádně řízený tisk měl podle autora působit tak, aby udržoval vládní orgány bdělé, působil jako bezprostřední kontrola a podporoval zájem o domácí záležitosti. Pokud ovšem dojde ke zneužití tisku, stává se „nejnebezpečnější zbraní, jíž nemůže žádná vláda dlouho vzdorovat". S odvoláním na státní suverenitu i na praxi se proto dovolával Bachův návrh toho, že každý stát má právo zakázat či pronásledovat ty tiskoviny, které jsou „nepřáteli veřejného pořádku".

Represivní opatření proti výstřelkům denního tisku mělo jít jen ruku v ruce s jeho ovlivňováním. Návrh doporučoval, aby vznikly dvě vzorové tiskové platformy, které by pod přímým vlivem státu dávaly příklad dobrého denního tisku. Jeden list měl být „velký", určený vzdělanému publiku, druhý by byl „malý", lidový. Předplatné mělo být co nejnižší, k čemuž měla dopomoci úřední subvence. Další zamýšlené opatření představovalo zavedení kolkovného pro domácí neúřední listy. Listy, které by nebyly rozšiřovány pomocí předplatného, by tak byly kvůli tomuto kolku dražší o 2 krejcary. Počítalo se rovněž s tím, že budou zpoplatněny i zahraniční listy, aby nebyly vůči domácím zvýhodněny. Pro další ekonomické zvýhodnění úředních listů mělo sloužit pravidlo, že by získaly monopol nejen na úřední, ale i na soukromé inzeráty.

V denním tisku se neměla objevovat žádná skandální literatura ani žádné „statistiky zločinců". O jednáních kriminálních soudů měly referovat pouze speciálně pověřené listy, a to za dohledu prezidia soudního úřadu. Eliminovat ale bylo třeba i „socialistické" myšlenky. Existující zlořády v sociálních otázkách měly být vyjádřeny jen takovou formou, která vylučovala možnou socialistickou a obecně materialistickou interpretaci. V praxi to například znamenalo, že tisk neměl poukazovat na bídu dělnické třídy, na zdražování, na nedostatek měny, na drahé podnájmy. V duchu panujícího hospodářského liberalismu autor prohlašoval, že lid nemá být upozorňován na ty skutečnosti, kterým vláda nemůže zabránit, jako je například zvyšování nájemného.

Návrh nešetřil ani konkrétní kritikou nešvarů v tisku, zejména vídeňském. Z jejich analýzy vyplývalo, že tisk sice otevřeně nenapadá politiku císaře, ale „kdo chce poznat smýšlení vídeňských listů, musí je hledat v tom, jak pojednávají o zahraničních událostech". Konkrétně návrh odkazoval na to, jak vídeňský tisk referuje zejména o španělské a italské revoluci. Klíč k nápravě tisku podle Bacha neležel v nových zákonech, ale v jejich rázném uplatňování.

Vedle podmínek pro periodika se tento návrh zabýval i situací v románové tvorbě. Za největší nešvar byla označena praxe, že jednotlivá pokračování románů vycházejí, aniž je dopředu známo celé dílo. Proto bylo navrženo, aby byly redakce povinny před zahájením tisku románu na pokračování předložit kompletní text příslušným policejním orgánům. Zpráva doporučovala odmítat taková díla, která se prohřešují proti morálce, která čerpají látku „ze špíny společenského života" a místo toho, aby „duševně a morálně zvedaly výše, vedou do mravně nečistého oparu".

Zdroj: AVA, Nachlass Alexander Bach, kt. 28, Pressewesen, fas. 10.

postupovaly také „s taktem a opatrností", přičemž vzorem tu měl být úřední list *Wiener Zeitung*. Nejvyšší policejní úřad nabízel ve všech sporných otázkách bezprostřední pomoc a navíc apeloval na důvěrnost tohoto sdělení: „orgánům zabývajícím se tiskem je třeba dát vědět jen to, co je nutné k výkonu jejich úředních povinností."[74]

74) „[…] die durch das Preßgesetz den Regierungs-Organen eingeräumte discretionäre Gewalt (§. 22 P. O.) soll mit Vorsicht und Mäßigung gehandhabt [werden]"; „Eine vertrauliche Einwirkung auf die Redaktionen der in Ihrem Verwaltungs-Gebiete erscheinenden nichtamtlichen Blätter in Form wohlgemeinter Winke und Rathschläge dürfte am geeignetesten seyn, unliebsamen Überschreitungen vorzubeugen, und die unabhängige Tagespresse in den Geleisen der Mäßigung und des Anstandes zu erhalten." „Vorstehenden

Dne 28. září 1859 se ministerská konference ve Vídni zabývala podnětem ke zřízení úřadu pro řízení periodického tisku, který měl dohlížet nad zahraničním zpravodajstvím o Rakousku. Zřízení tohoto úřadu (*Presseleitungsbureau*) bylo potvrzeno 14. prosince 1860. K jeho hlavním úkolům mělo patřit sledování a ovlivňování zahraničního tisku, na který se mělo aktivně působit tam, kde referoval o Rakousku, aby tato zahraniční zpravodajství nečerpala z tisku francouzského či anglického. Úřad byl 5. února 1861 vyčleněn z ministerstva policie, protože jej tato vazba diskreditovala, a převeden do kompetence státního ministerstva.[75]

Poslední úpravou tiskového práva v období neoabsolutismu bylo společné nařízení ministrů vnitra, spravedlnosti, policie a nejvyššího vojenského velitele z 27. listopadu 1859, kterým se doplňoval tiskový řád. Toto nařízení zmírňovalo některá z dosavadních represivních opatření vůči tisku a naznačovalo tak počátek změn v tiskové politice. Byla zavedena dědičnost vydavatelské koncese a dosud neomezená doba platnosti úřední výstrahy zkrácena na dva roky. Vedle toho však nařízení obsahovalo i zpřísňující ustanovení o urážkách a zesměšňování úřadů i soukromých osob, o rušení pokoje a ohrožování důvěry vládě. Podle nich byly postihovány zvláště humoristické časopisy, v Čechách především *Humoristické listy* vydávané Josefem Richardem Vilímkem, které vycházely od února 1858.

Po vydání únorové ústavy roku 1861 byl téměř dva roky připravován a za stálých průtahů ve sněmovně projednáván návrh nového tiskového zákona, který byl vydán 17. prosince 1862, vstoupil v platnost počátkem března 1863 a tvořil základ právní úpravy tiskové politiky hluboko do 20. století. Odpadl díky němu systém koncesí a výstrah, ale kauce a suspenze i odsouzení na základě trestního zákona z roku 1852 zůstaly v platnosti.[76]

Patří k charakteristikám literární a tiskové regulace v období neoabsolutismu, že ze stránek publicistiky zmizela s nástupem tiskového řádu roku 1852 jakákoli negativní tematizace dobové rakouské cenzury. Pro dobový diskurz o cenzuře je proto charakteristické, že se setkáváme pouze s texty či výroky, které měly existenci ochrany proti četbě „špatných knih“ legitimizovat či přinášely návody, jak se před četbou takových knih chránit, jako byla německojazyčná brožura *Pokyny, jak používat knihy* od děkana vyšehradské kapituly Vojtěcha (Adalberta) Ruffera, jež shromažďovala výroky historických církevních autorit o regulaci četby, a ve stejném jazyce vydaná *Řeč o čtení špatných knih* od konzervativního pražského teologa, administrátora kostela sv. Jana Nepomuckého Antona Franze Rosta.[77]

Erlaß wollen Euere Excellenze als an Ihre Person gerichtet und reservirt betrachten und der Preßbehörde gegenüber hievon denjenigen Gebrauch zu machen, welcher zur Ausübung ihrer dießfälligen Amtspflicht erforderlich ist.“ NA, PM, 1855–1859, kt. 491, sign. 8/4/22/21, č. 10566/pr.

75) Kurt Paupié: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1859*, sv. 2, *Die zentralen pressepolitischen Einrichtungen des Staates*, Wien – Stuttgart, Braumüller 1966, zvl. s. 58–79.

76) Srov. rámcová kapitola „1863–1918. V zájmu širší a užší vlasti“, s. 482–487.

77) Adalbert Ruffer: *Winke, wie Bücher zu brauchen sind, um frei von dem verderblichen Einfluße des jeweiligen Zeitgeistes, mittelst derselben sich wahre Bildung und gründliche Wissenschaft anzueignen und bei andern zu befördern*, Prag, Wenzel Heß 1852; Anton Franz Salesius Edmund Rost: *Rede über das Lesen schlechter Bücher (auf Grundlage einer Homilie für den 7. Sonntag nach Pfingsten) mit einem Jahresberichte gewidmet den Mitgliedern des Johanneischen Vereins unter dem Schutze der unbefleckt empfangenen seligsten Jungfrau und Mutter Gottes Maria*, Prag, F. Rohlíček 1859.

Za implicitní schvalování cenzurních opatření můžeme považovat i přehled české literatury od roku 1848 od Jakuba Malého, který dobovou literární tvorbu hodnotil právě s ohledem na zkušenosti nedávno uplynulých revolučních měsíců. Malý z původní české tvorby vyzdvihl především dílo Františka Pravdy, autora venkovských povídek a výchovně moralistních textů pro mládež. V pasáži věnované beletristické tvorbě oceňoval také překlady, mezi nimi dobový projekt vydávání díla Williama Shakespeara zásluhou Matice české, sám koneckonců některá díla anglického velikána také přeložil. Především však podrobně rozebral charakter dobového periodického tisku, v němž viděl hlavní složku dobového literárního života. Pro naše účely je klíčová zejména kritika Karla Havlíčka, nyní už konfinovaného v Brixenu, jemuž Malý vyčítal, že

> nikdy na to nedbal, že každá pravda žádá i přiměřené sobě roucho: tak nyní [tj. při vydávání *Slovana*, MP] dočista zapomněl i na to, že ne každá pravda hodí se pro každého a pro každý čas. Osud *Slovana* i politování hodného redaktora jeho jest známý. Působení Havlíčkovo v Kutné Hoře bylo literatuře naší k veliké škodě tím, že zvláště nižší třída čtenářstva předráždila si příliš kořeněnými jeho spisy žaludek v té míře, že již nechutná jí strava mírnější chuti, třeba byla sebe zdravější a vydatnější. Co tím uškozeno, budou bohužel mít napravovat mnohá léta.[78]

Diskuse o svobodě slova se tak mohly znovu rozhořet až na přelomu padesátých a šedesátých let v době zřetelného uvolnění politické situace. Odrazily se bezprostředně i v beletristické tvorbě. Gustav Pfleger Moravský na sebe již v roce 1862 upoutal pozornost románem *Ztracený život*. Reflektoval v něm právě nedávnou dobu let 1855–1857. Znamenala pro něj dobu reakce, byrokratické svévole, národního renegátství a politické otupělosti. Autor česky čtoucí veřejnosti předložil svůj názor na tehdejší rozkol v české společnosti. Nejhorlivější bojovníci za svobodu byli poraženi, potrestáni či před trestem museli uniknout do zahraničí. Někteří z nich se rozhodli pro další boj za svobodu, a to i ve spojení s radikály z celé Evropy, zvláště italskými revolucionáři, ostatní se rozhodli preferovat postupné a uvážlivé změny.[79] Pflegerův román rovněž na svou dobu bezprecedentně kritizoval činnost policie.

Oživení v české společnosti způsobily návrhy na založení politického listu (o nich podrobněji pojednává poslední oddíl této kapitoly), polemiky nad literárními debuty mladé tvůrčí generace, vzruch do literárního a novinářského života však přinesli i amnestovaní literáti. Vincenc Vávra Haštalský se tak například dovolával anglické praxe, v jejímž rámci fungují porotní soudy, které ještě počátkem šedesátých let byly konzervativními šlechtickými zástupci v říšské radě důsledně odmítány.[80] Tentýž autor kritizoval stávající poměry i v dalších svých textech,[81] jmenovitě pak upozorňoval na hlavní problémy: tisk nadále podléhá vysokým kaucím, je zatížen kolkem, který zdražuje noviny a stává se tím

78) Jakub Malý: „Přehled literární činnosti Čechů od r. 1848 až do nynější doby“, *Časopis Českého museum* 26, 1852, č. 3, s. 81–108, č. 4, s. 1–27, zde č. 3, s. 88.
79) Srov. Jan Máchal: *O českém románu novodobém*, Praha, Josef Springer 1930, s. 66–68.
80) Vincenc Vávra: „Naše svoboda tisku“, *Hlas* 1, 1862, č. 36, 5. 2., s. 1.
81) Připomenout je možné např. Vincenc Vávra: „Svobodomyslnost 26. února odročena“, *Hlas* 1, 1862, č. 57, 26. 2., s. 1.

překážkou pro osvětu lidu, a jeho vydavatelé podléhají fyzickým trestům, ztrátě občanských práv i finanční újmě. Ke svobodě tisku se vztahoval i program Vávrou redigovaného deníku *Hlas*:[82]

> **Nejsvětějších však práv zemských i národních nelze domáhati se bez svobody politické.** Jen za úplné **bezpečnosti osobní** jeví se neohroženě náhledy a tužby jednotlivců i veškeré společnosti, jen **svobodou spolčování se** stává se náhled jednotlivců neodolatelným míněním veřejným, jen úplně svobodný a porotními soudy střežený tisk veřejný může býti vždy neohroženým tlumočníkem i obhájcem veškerých přání a potřeb národních i společenských. Za svobodného tisku pak bude *Hlas* vymáhati a střežiti úplné rovnoprávnosti náboženské i občanské, bude se rozhodně opírati všelikým výsadám jednotlivých osob neb stavů […] neúnavně hájiti veškerých svobod politických.[83]

Dobové liberální krédo svobody slova zformulovali také autoři programu otištěného 1. ledna 1861 ve vůbec prvním čísle *Národních listů*. Z textu vyplývá, že představa „svobody tisku celé a pravé“ mohla být dle jejich náhledu slučitelná pouze s následnou cenzurní regulací určovanou porotními soudy, tedy se situací, jak ji navrhovala tisková legislativa během roku 1848:

> Vzhledem **literatury** a vší činnosti duševní žádáme všem stejné svobody; chceme **svobodu tisku celou a pravou, neporušenou ordonancemi** [tj. předpisy, MP], **libovolnými koncesemi a policejním dobrým zdáním** – svobodu tisku chráněnou a obmezenou jedině zákonem, při níž odpovídá muž před soudem a před porotou spoluobčanů sobě rovných za slovo své.[84]

82) Vincenc Vávra: „Svízele tisku“, *Hlas* 1, 1862, č. 211, 2. 8., s. 1.
83) [Karel Sladkovský:] „Náš program“, *Hlas* 1, 1862, č. 1, 1. 1., s. 1.
84) „Program Národních Listů“, *Národní listy* 1, 1861, č. 1, 1. 1., s. 1.

Autor

V podmínkách etablování následné cenzury na úkor předběžné byly tresty pro autora závadného spisu jedním ze základních represivních prostředků zavedených právními předpisy z roku 1848. K zatýkání liberálních či demokratických publicistů, kterým byla kladena vina za rozdmýchání proběhlých nepokojů, pak docházelo v souvislosti s porážkou dalších vln revolučních povstání.

Ve vazbě či vězení na Pražském hradě se po nezdaru pražských svatodušních bouří sešli jak pozdější konzervativci a lidé reprezentující liberální směr (František August Brauner, Vojtěch Deym), tak radikální demokraté typu Karla Sabiny, Prokopa Chocholouška, Emanuela Arnolda a J. V. Friče. Nikdo ze zadržených nakonec nebyl odsouzen, někteří z nich (Karel Havlíček) byli zproštěni obvinění po několika dnech věznění. Vojenská vyšetřovací komise svou činnost ukončila v polovině září a poslední vyšetřovaní byli propuštěni při amnestii k nástupu Františka Josefa I. na trůn v prosinci 1848.[85] Naproti tomu po porážce říjnové revoluce ve Vídni byly stanným soudem nařízeny a rovněž vykonány rozsudky smrti. Popraveni byli i Herrmann Jellinek a Alfred Julius Becher, redaktoři listu *Der Radikale*, odsouzení k smrti výlučně za svou publicistickou činnost. Rozsudky smrti či odnětí svobody nad některými aktéry tzv. májového spiknutí v květnu 1849 (rozsudky smrti byly následně změněny na tresty dlouholetého vězení) sice bezprostřední souvislost s literární a publicistickou činností odsouzených neměly, do vězení se však jejich následkem dostali význační představitelé radikálně demokratického proudu dobové žurnalistiky – Karel Sabina, J. V. Frič, Emanuel Arnold a Vincenc Vávra Haštalský.

Někteří z představitelů dalších názorových proudů roku 1848 se uchýlili po rozpuštění kroměřížského sněmu do soukromí (František Palacký), jiní opustili vlast (F. L. Rieger, Vojta Náprstek, Vilém Gabler, ale i německy píšící literáti Moritz Hartmann a Alfred Meißner, někdejší emigranti z předbřeznové doby, kteří se v roce 1848 přechodně navrátili do habsburské monarchie). Dalším nezbylo než se uchýlit do kněžského semináře (Václav Čeněk Bendl Stránický), někteří, jimž byla znemožněna jiná možnost existence, se uchytili u kočovných divadelních společností (např. J. K. Tyl či Guido Polz). Některé osobnosti se rozhodly přijmout nabídku vládní strany a prosadily se ve Vídni (ve *Vídeňském deníku* působili např. bratři Josef a Hermenegild Jirečkové) či v univerzitní kariéře (např. V. V. Tomek).

Rakouské politické úřady nezbavilo obav před dalšími projevy odporu proti rostoucímu politickému a kulturnímu útisku ani utužení vlastní moci po přijetí silvestrovských patentů v roce 1851. Někteří z aktivních účastníků revolučních událostí nebyli soudně

85) Z mnoha titulů zabývajících se revolučními událostmi roku 1848 např. František Roubík: *Český rok 1848*, Praha, Ladislav Kuncíř 1931; Karel Kazbunda: *České hnutí roku 1848*, Praha, Historický klub 1929; z novějších prací Jiří Štaif: *Revoluční léta 1848–1849 a české země*, Praha, Historický ústav ČSAV 1990; M. Skřivánek (ed.): *Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu*, cit. dílo; Jan Randák: *Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluci 1848*, Praha, Argo 2007.

postižitelní a nebyli ani ochotni spolupracovat s provládními kruhy. Vojenská vyšetřovací komise nabídla pro takové případy jisté řešení, jak soudní řízení obcházet: nucené odvody do armády pro ty, kteří budou pro nedostatek důkazů propuštěni. K vojsku tak byli odvedeni Jan Slavibor Knedlhans Liblínský a Ferdinand Čenský, redaktoři *Pražského večerního listu*, či Ferdinand Kopp, redaktor *Řemeslnických novin*. Tak mohla být odstraněna radikální složka revolucionářů, především mladí muži včetně studentů. Represivní aparát využíval i dalšího prostředku mimosoudní perzekuce, jímž byla konfinace, tedy nařízený pobyt na úředně vymezeném místě, užívaný už v předbřeznové době po povstání v Haliči v roce 1846. Toto opatření je spojováno zejména se jménem Karla Havlíčka.

Po vyhraném jednání před porotními soudy v Praze a v Kutné Hoře (naposledy v listopadu 1851; soudu bylo demonstrativně přítomno na dva tisíce účastníků) a poté, co Karel Havlíček i po zastavení *Slovana* (v polovině srpna 1851) pokračoval v publicistické činnosti formou knižního vydání *Ducha Národních novin* a *Epištol kutnohorských*, které byly ihned zakázány, bylo ministru vnitra Alexanderu Bachovi jasné, že musí brzy a razantně zasáhnout. Chtěl umlčet autora, který měl mimořádné sympatie veřejnosti i její respekt. Pražský vojenský velitel hrabě Eduard Clam-Gallas například v úřední relaci po kutnohorském porotním soudu prohlásil, že „je co nejpevněji přesvědčen, že Havlíček patří toho času k politicky nejnebezpečnějším hlavám celého mocnářství“, a srovnával jej s hlavou uherské revoluce Lajosem Kossuthem.[86] Ministr spravedlnosti Anton von Schmerling měl při své osobní návštěvě v Kutné Hoře v souvislosti s přípravou postupu proti Havlíčkovi pronést také uznalé hodnocení svého protivníka: „Zůstane nesporné, že Havlíček je nejtalentovanější a nejgeniálnější politický redaktor, a je politováníhodné, že se nechce dohodnout s vládou.“[87]

Ministr Bach tak chtěl svým rozhodnutím zastrašit i ostatní žurnalisty, vzít vojenským úřadům důvod ke stížnostem a předejít kritice své osoby, jíž musel ve Vídni čelit zejména ze strany šéfa Nejvyššího policejního úřadu. Nakonec ovšem rozhodnutí o konfinování Havlíčka nepadlo na ministerské radě, neprojednávalo se na ní ani znění budoucího příslušného všeobecného císařského nařízení, ale Bachovi bylo provedení tohoto nařízení uloženo přímo panovníkem.

Karel Havlíček tak byl od prosince 1851 konfinován v jihotyrolském Brixenu. Po několika odmítnutých žádostech mu byl návrat do Čech povolen až v dubnu 1855, poté, co se zavázal, že se zřekne v Čechách žurnalistické činnosti. Teprve po návratu do Německého (dnes Havlíčkova) Brodu však Havlíček zjistil, že nebyla zrušena samotná konfinace pro jeho osobu; úřady nepovolily, aby se trvale přestěhoval do Prahy, a každé opuštění vymezeného místa pobytu vázaly na zvláštní povolení.

Vzhledem k autorově politické perzekuci bylo nemyslitelné, aby byly v padesátých letech publikovány tiskem Havlíčkovy tři stěžejní básnické skladby, sepsané či přepracované právě v Brixenu a patřící dodnes k páteři české literatury 19. století: *Král Lávra*, *Křest svatého Vladimíra* a *Tyrolské elegie*. Byly proto rozšiřovány pouze prostřednictvím opisů

86) Eduard Clam-Gallas veliteli armády hraběti Vratislavovi, Praha 24. 11. 1851, cit. dle K. Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, cit. dílo, s. 437.
87) Jiří Morava: *C. k. disident Karel Havlíček*, Praha, Panorama 1991, s. 173; Petr Miloslav Veselský: *Karla Havlíčka kutnohorský pobyt a porotní soud, konaný 12. listopadu 1851*, Kutná Hora, K. Šolc 1889, s. 44–45.

v paralelním oběhu, jak dokládají ohlasy z korespondence či vzpomínek.[88] V centru pozornosti úřadů stál zejména *Křest svatého Vladimíra*, kvůli němuž byl Havlíček v Brixenu dokonce vyslýchán. Při tomto výslechu uvedl, že báseň tvořil již za svého pobytu v Moskvě, kdy jej ruské dějiny zaujaly. Snad právě s ohledem na úřední vyšetřování tuto svou práci zlehčoval.[89] Teprve v roce 1861 se v *Obrazech života* objevily úryvky z I. a III. zpěvu *Křtu svatého Vladimíra*, roku 1867 II., IV. a V. zpěv v časopisu *Praha*, úplný text vyšel teprve v roce 1876.[90]

Konfinace se týkala i dalších literátů a žurnalistů. Anton Kutschera, redaktor štýrskohradeckého listu *Urchristentum*, byl bezprostředně po Havlíčkově deportaci do Brixenu konfinován v St. Pöltenu. Pražskému evangelickému pastoru Bedřichu Vilému Košutovi, bývalému redaktoru *Česko-bratrského hlasatele*, byl za místo pobytu vymezen Celovec (Klagenfurt). Prokop Chocholoušek, bývalý redaktor *Pražského večerního listu*, byl konfinován během svého pobytu v Haliči, kam odjel pomoci bratrovi spravovat jeho statek; v Čechách pro něj totiž nebylo snadné se uživit. Úřady mu pak návrat do Prahy, centra literárního dění, znemožňovaly. Po dalších žádostech mu byla jako místo pobytu určena jeho domovská obec, jihočeský Sedlec. Příznačné však je, jak ukazuje případová studie, že za této situace úřady nekladly Chocholouškovi bezprostřední omezení při jeho beletristické publikační činnosti.[91]

Postihy směřující k autorům nebývaly realizovány jen samostatně, docházet mohlo i k jejich kombinaci. Jan Slavibor Knedlhans Liblínský byl tak nejdříve v roce 1849 odveden k vojsku, znovu byl ale zatčen a po dlouhém vyšetřování byl 3. února 1853 odsouzen k pěti letům vězení. V roce 1854 byl na základě amnestie propuštěn, ještě v průběhu padesátých let však byl znovu uvězněn. Teprve obnovení ústavnosti mu přineslo profesionální uplatnění a posléze po vzniku okresních zastupitelstev (v roce 1865) i kariéru v jednom z nich, v Kralovicích. Internace nebyla jen trestem pro provinilce z revolučních let 1848–1849, ale i z let následujících. Ještě v roce 1860 byl za organizaci studentské národní demonstrace vykázán z Prahy novinář a redaktor almanachu *Máj* Josef Barák a fakticky konfinován nejdříve v Kouřimi, později ve Štýrském Hradci, Ehrenhausenu (u Mariboru) a v Hradci Králové. Návrat do Prahy mu byl umožněn teprve po sedmi měsících.[92]

Specifická byla dále situace účastníků májového spiknutí, kteří byli v průběhu padesátých let omilostněni. Emanuel Arnold, jenž byl po dlouhé vazbě původně odsouzen k trestu smrti, změněnému cestou milosti na dvacetiletý žalář, byl amnestován v roce 1857. Pro „neopatrné“ řeči, zejména ve společnosti studentů, byl však po návratu domů znovu uvězněn a pak byl internován v Běláku (Villach). V roce 1861 mu byl sice povolen návrat do Čech, této možnosti však Arnold využil až v červnu 1868 jako na smrt nemocný, kdy se nechal převézt do Prahy zemřít.

88) Hryhoryj Omelčenko: *Dějiny textu Křest sv. Vladimíra, básně Karla Havlíčka Borovského*, Praha, vl. n. 1933, s. 20.
89) Mojmír Otruba: „Poznámky ke genezi Havlíčkova Křtu svatého Vladimíra“, in týž: *Hledání národní literatury*, ed. Dalibor Dobiáš, Praha, Academia 2012, s. 282–288.
90) H. Omelčenko: *Dějiny textu Křest sv. Vladimíra*, cit. dílo, s. 403.
91) Viz případová studie Magdalény Pokorné „‚Patří do řad literárního proletariátu‘. Literární působení a policejní perzekuce Prokopa Chocholouška v letech 1848–1861“, s. 449–462.
92) Srov. Jitka Pelikánová: „Jan Slavibor Knedlhans Liblínský“, in Vladimír Forst (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 2, sv. 1, *H–J*, Praha, Academia 1993, s. 740–741; V. Žáček: *Josef Barák*, cit. dílo, s. 50–77.

Někteří propuštění či amnestovaní se chtěli vrátit k literární tvorbě, přičemž však, jak ukazuje případová studie, byly jejich publikační možnosti značně zhoršené.[93] J. V. Frič (amnestován 1854) a Karel Sabina (amnestován 1857) zamýšleli vydávat od 20. ledna 1858 jako neperiodický list časopis *Svět a domov*. Policejní úřad tento krok nepovolil a zabavil programový leták časopisu. Pro oba protagonisty měl tento čin těžké a osudové důsledky, když byli 24. prosince 1857 nuceni podepsat reverz, že neuveřejní žádnou další práci bez předchozího povolení policejního ředitelství. Zúžené publikační možnosti a s tím spojené existenční obtíže vedly Sabinu ke strategiím publikování pod pseudonymy či alonymy a byly zároveň jedním z důvodů, proč roku 1859 přijal nabídku policejního ředitelství a stal se placeným konfidentem. J. V. Frič byl od srpna 1858 znovu konfinován a v březnu 1859 mu byla povolena žádost o emigraci.[94]

Další omezující formou, kterou režim uplatňoval proti svým – byť jen zdánlivým – protivníkům, byl policejní dohled. Ministr vnitra Alexander Bach se obrátil již v dubnu 1850 na pražského místodržitele Mecséryho se dvěma žádostmi: aby byl pořízen soupis těch rakouských příslušníků, kteří se v posledních letech kompromitovali a unikli trestu útěkem do ciziny, a aby mu byla důvěrně opatřena a zaslána pokud možno nejúplnější sbírka tiskovin všeho druhu z roku 1848. Výnosem z 19. prosince 1851 pak Bach evidenci politicky podezřelých rozšířil na všechny osoby, jež se v revolučních letech 1848–1849 kompromitovaly. Přísně důvěrné seznamy měly sestavit jednotlivé krajské úřady a policejní ředitelé v Praze. Sestavení obdobných seznamů politicky kompromitovaných osob vyžadoval v říjnu a prosinci 1852 i policejní ministr Johann Franz Kempen; tyto seznamy byly pravidelně doplňovány dalšími úředními relacemi až do roku 1865.[95] Policejnímu dohledu byla podrobena početná část kulturní, nejen literární elity (např. Josef Frič, Vilém Gabler, František Jirgl, Vincenc Vávra Haštalský, Božena Němcová, Karel Amerling). Fungoval i kolektivní dohled nad jednotlivými spolky, typický je příklad Matice české[96] či Akademického čtenářského spolku.

Policejnímu aparátu nešlo v jednotlivých tiskových procesech jen o zdokumentování opozičních aktivit, ale také o manifestaci moci a síly, o izolaci svých i domnělých protivníků, o znejistění jednotlivců i okruhu jejich přátel. Často se policejní činitelé opírali pouze o podezření či uměle vytvářené konstrukce a spoléhali na ne vždy prokazatelná udání. Tvrdě úřady zakročovaly zejména proti opozičním novinářům, proslulým z revoluce let 1848–1849, ať již se jednalo o novináře píšící česky, nebo německy.

Ke všemu sledování nestačily pochopitelně jen vlastní úřední síly, proniknout do života byť i potenciálních nepřátel měli úřadům pomoci rovněž speciálně najatí agenti,

93) Viz případová studie Michala Charypara „Amnestovaní velezrádci. Spisovatelské podniky J. V. Friče a Karla Sabiny v letech 1854–1861“, s. 435–448.

94) Václav Žáček: *Josef Václav Frič*, Praha, Melantrich 1979, s. 116–118; K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 200–206, 215–220.

95) Petra Ševčenková: „Edice soupisů tzv. politicky kompromitovaných pro Prahu z roku 1857. Neoabsolutistická perzekuce v Čechách ve světle úřední evidence“, *Paginae Historiae. Sborník Národního archivu* 14, Praha 2006, s. 355–481; Magdaléna Pokorná: „Společnost pod dohledem: situace po revoluci 1848“, in Milan Hlavačka (ed.): *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, sv. 2, Praha, Historický ústav AV ČR 2014, s. 109–133.

96) Jaroslav Prokeš: „Z těžké doby ‚Matice České‘, 1850–1860. (K stoletému výročí založení ‚Matice České‘)“, *Časopis Národního musea* 105, 1931, č. 1, s. 1–40.

konfidenti. Získávat do svých služeb agenty s lepším vzděláním i vystupováním byl trend, který se začal po revoluci prosazovat již za policejního ředitele Leopolda von Sacher-Masocha a ještě důrazněji za jeho nástupce Antona von Päumanna. Trendem byla i průběžná kontrola těchto agentů nadřízenými komisaři. Jedním z takových kvalitních agentů byl i Aaron (Albert Siegfried) Bettelheim, fungující pod krycím jménem Alexius. Byl židovského původu, měl tedy sledovat představitele pražské židovské obce. Ceněn byl ale i proto, že dokázal proniknout do „ultračeského" prostředí. Byl to právě on, kdo rovněž udal, že v knihovně Akademického čtenářského spolku zůstalo mnoho závadných publikací. Následovala pak policejní razie a ochromení činnosti této studentské organizace. Alexius také prozradil některé spolupracovníky Lajose Kossutha a upozornil policii na haličskou tiskárnu, produkující anonymně hebrejské „nebezpečné" knihy. Jiným agentem byl Stanislav Anton Lobosický, pocházející také z židovského prostředí a ukrývající se za pseudonymem Löwy. Pracoval jako diurnista, tedy úředník placený za den práce, ve státní účtárně v Praze. Jeho úkolem bylo informovat o anonymních pražských dopisovatelích německých novin. Díky němu se tak například dostávala pod policejní kontrolu korespondence mnoha žurnalistů a literátů z Prahy i z Čech.[97] Mezi konfidenty, kteří se měli soustředit na amnestované politické vězně a české národní hnutí obecně, patřil také chemik František Břetislav Paul, sám žalářovaný po prozrazeném májovém spiknutí. V konfidentské roli působil i na Havlíčkově pohřbu. Do služeb policie vstoupila již v roce 1854 také jeho dcera Vítězka, absolventka Amerlingova výchovného ústavu Budeč, v úřední dokumentaci zmiňovaná jako „exaltovaná" Češka. Svou službu pro policii vykonávala mezi pražskými dámami z vlastenecké společnosti, speciálně byla ale nasazena na Boženu Němcovou, zejména v době po jejím návratu z cesty na Slovensko (1855–1856). V květnu 1856 ale zemřela a po smrti jejího otce (1861) přebrala konfidentskou štafetu v rodině její mladší sestra Kateřina, která přijala i otcovo konfidentské jméno Jakob Věrný.[98]

Pod úřední dohled nespadalo pouze tištěné slovo, ale i soukromá korespondence. Právo na listovní tajemství, vyhlášené v březnu 1848 a potvrzené oktrojovanou ústavou, bylo zrušeno jejím zneplatněním silvestrovskými patenty z roku 1851. Zprvu se úřední dohled týkal především zjišťování, s kým a kdy si sledovaný vyměňuje dopisy, reorganizací z dubna 1853 byla vytvořena nová pravidla pro otvírání dopisů politicky kompromitovaných či podezřelých osob, prohlížení jejich obsahů a pořizování jejich úředních opisů, tzv. interceptů.[99] Po nastolení a upevnění nových pořádků bylo možné systém dohledu nad korespondencí poněkud uvolnit, a tak například 30. října 1853 oznamoval místodržící Mecséry pražskému policejnímu řediteli Sacher-Masochovi, že policejní úřady mají sledovat korespondenci jen těch osob, které jsou v soudním vyšetřování.[100] Ke zrušení černých kabinetů, institucí, které měly za úkol otvírat a prohlížet soukromé dopisy a jež byly zřizovány v hlavních městech provincií a podle potřeby i jinde, v sezóně například rovněž v lázeňských městech, však došlo až v roce 1861. Právo na listovní tajemství bylo pak definitivně zakotveno až v článku 10 říšského zákona č. 142 ze dne 21. února 1867.

97) Jiří Kuděla: „Důvěrníci, agenti a konfidenti před 150 léty", *Dějiny a současnost* 18, 1996, č. 4, s. 14–19.
98) K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 237–242.
99) Karel Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 3, Praha, Ministerstvo vnitra České republiky, Odbor archivní a spisové služby 2013, s. 118–131.
100) NA, Presidium policejního ředitelství v Praze – tajné, 1790–1881, kt. 6, sign. 214/1853/235.

Bratrstvo červeného praporu Tvrdý úřední zákrok zlikvidoval na základě udání v květnu 1853 také studentský spolek Bratrstvo červeného praporu, který reprezentovali Kašpar Faster a Antonín Steidl. Oba mladíci byli odsouzeni k trestu smrti, zmírněnému na dvanáctileté pevnostní vězení v okovech. Postih se ovšem dotkl i Akademického gymnázia, na němž mládenci studovali: jeho ředitel Václav Kliment Klicpera byl dán do penze, vyučovacím jazykem se tu stala němčina. Událost reflektoval tehdejší student Vítězslav Hálek, který sám vedl policií zabavený studentský časopis *Varyto a lyra*:

> Hlasem pevným, ale násilně pevným, v němž se časem zachvělo bolestné slovo, jakoby na srozuměnou těm, kdo rozumět umějí, četl šedý Klicpera v německé řeči přípis od ministerstva. Krátký jeho obsah byl ten, „aby se vyjma náboženství v celém vyšším gymnáziu učilo německy". Klicpera, když přečetl, neřekl ani slova – vždyť by byl pro vnitřní pohnutí ani mluvit nemohl! Neřekl ani slova, složil osudnou listinu a tím samým krokem odešel, jako byl přišel.
> My jsme zůstali všickni, jako by do školy byl hrom udeřil. Nemohli jsme se ještě ani vzpamatovat, nevěděli jsme, zda jest pravda, co jsme slyšeli, zda není. [...]
> Nastalo strašlivé ticho.
> V uších nám to hučelo jako přehrozná bouře. Každý z nás se mněl na vysokém moři, do něhož vzteklá vichřice bije, hrozíc rozdrtit velebnou loď.
> Loď ta byla naše vlast.

Zdroj: Vítězslav Hálek: „Den na konci října roku 1853 na staroměstském gymnasiu akademickém v Praze" [1861], in Arno Linke (ed.): *Uprostřed století*, Praha, Československý spisovatel 1975, s. 153–157, zde s. 154–155.

U konfinovaného Karla Havlíčka byla sledována jeho brixenská korespondence. Tragicky se podepsalo sledování korespondence na rodině Němcových. Korespondence obou manželů byla kontrolována a zadržována v době, kdy byl Josef Němec vyšetřován v Balašských Ďarmotech v roce 1853. Právě na kritický dopis, v němž volal lékař Vilém Dušan Lambl Boženu Němcovou do Prahy, kde byl syn Hynek již v beznadějném stavu, čekali dlouho marně. Božena Němcová po obdržení zpožděné zprávy spěchala zoufalá do Prahy, ale syna mohla už jen připravit na smrt.[101]

Důsledek postihů směřujících k osobě autorů představovala rovněž autocenzura. Ojedinělé doklady o ní se nalézají především v soukromé korespondenci, jak o tom svědčí úryvek z dopisu Josefa Němce, který v době svého působení na Slovensku či v Korutanech přispíval do domácího tisku:

> Ani jsem nevěděl, o čemž mam psát. Kdyby směl člověk něco o národnosti napsat, měl by to [toho, MP] dost k popsání, to by vyšly krásný věci na světlo až hrůza, tomu by se každý podivil, jak se zde se Slovinci zacházelo a posuď zachází. Proti zdejším Slovincům byli Slováci ještě na tom velmi dobře. Majar mně toho až hrůza vypravoval a sám toho vím dost ze zkušenosti.[102]

101) Srov. Božena Němcová Janu Hostivítu Huškovi 5. 11. 1853, in Božena Němcová: *Korespondence*, díl 2, *1853–1856*, eds. Robert Adam, Jaroslava Janáčková, Magdaléna Pokorná, Lucie Saicová Římalová, Stanislav Wimmer, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004, s. 59–61; Magdaléna Pokorná: „Předmluva", tamtéž, s. 7–26, zde s. 7–8, 16–17.
102) Josef Němec Boženě Němcové 30. 4. 1857, in Božena Němcová: *Korespondence*, díl 3, *1857–1858*, eds. Robert Adam, Jaroslava Janáčková, Magdaléna Pokorná, Lucie Saicová Římalová, Stanislav Wimmer, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006, s. 117.

Neperiodické publikace

Tisková legislativa let 1848 a 1849 vázala konfiskaci závadných spisů na rozhodnutí policejních orgánů anebo na návrh státního zastupitelství, jež musely být do tří dnů potvrzeny soudním rozhodnutím. Po potvrzení konfiskace mělo následovat předběžné vyšetřování a pak případně i soudní přelíčení proti autoru spisu.

Dodržování zákonem stanovených lhůt však úřadům přinášelo v praxi problémy. Dne 10. března 1849 tak pražské státní zastupitelství nařídilo zabavit leták *Requiem za říšský sněm* reagující na rozpuštění kroměřížského ústavodárného shromáždění s odůvodněním, že text písně na něm uvedený označoval vydání oktrojované ústavy slovem „brynda", a s poukazem na to, že písňové texty mají na veřejné mínění prostých vrstev větší vliv než novinové články. Na konci měsíce však pražský městský soud z důvodu nedodržení zákonných podmínek konfiskaci zrušil.[103] V jiných případech soudní orgány zastavovaly tiskové procesy vůči osobám, u nichž se nepodařilo bezpečně prokázat autorství spisu.

Soudní prvek vyloučil z postihů vůči závadným neperiodickým spisům výjimečný stav vyhlášený nad Prahou a okolím, kterým přešla pravomoc zakazovat distribuci neperiodických spisů na vojenské úřady. Proklamací z 10. května 1849 si vojenské úřady dokonce nárokovaly právo předběžné cenzury neperiodických spisů, ta však v praxi nebyla uplatňována.[104] Nařízení z 6. července 1851, které v oblasti periodických tisků zavádělo institut úředních výstrah, umožnilo ministerstvu vnitra rovněž vynášet zákazy zahraničních periodických a neperiodických děl, a to s platností pro celé území monarchie. Příznačné je, že vedle kategorie zakázaných spisů byla v paragrafech tohoto nařízení jmenována vždy i kategorie „spisů obdobných" (*ihnen gleichgehaltene Druckschriften*); tímto způsobem tak byl vytvářen tlak na samoregulaci jednotlivých aktérů knižní distribuce.[105]

Tiskový řád z května 1852 pak předpokládal, že konfiskaci neperiodických spisů může vyhlásit Nejvyšší policejní úřad, v nutném případě i místodržitelství. Odvolání proti provedené konfiskaci policií podle zákona z roku 1852 mohlo být zasláno místodržitelství a dále Nejvyššímu policejnímu úřadu. Takové odvolání ale nemělo odkladný účinek. Zrušení konfiskace se mohlo dít jen politickou cestou.[106] Kontrola domácích tisků byla prováděna na základě povinných výtisků, předkládaných policejním úřadům nejpozději tři dny před začátkem distribuce.

V rámci policejních ředitelství větších měst (v Čechách Praha, na Moravě Brno a Olomouc, ve Slezsku Opava) byly vytvořeny knižní revizní komise, které měly na celním úřadě prohlížet knižní zásilky ze zahraničí; v případě pochybností se mohla kontrola vztahovat i na tuzemské zásilky. Po reorganizaci roku 1854 měly policejní orgány v jednotlivých hlavních městech provincií nadále provádět pouze kontrolu knižních zásilek s tím, že bližší rozhodování o obsahu závadných spisů mělo být centralizováno do knižních revizních komisí ve Vídni, Miláně a Krakově. Tímto postupem se úřední praxe přiblížila centralizaci výkonu knižních revizních úřadů v předbřeznovém období. Zakázané knihy

103) SOA v Praze, SZ, kt. 5, G4/1849.
104) „Bez povolení ouřadu vojenského se nesmí ničehož tisknouti a uveřejniti." – „Oznámení", *Pražské noviny* 24, 1849, č. 85, 11. 5., s. 337.
105) „Allerunterthänigster Vortrag des treugehorsamsten Ministerrathes, betreffend einstweilige Verfügungen rücksichtlich der periodischen und ausländischen Presse", *Wiener Zeitung* 148, 1851, č. 163, 10. 7., s. 1993–1994.
106) Karel Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, Praha, vl. n. 1927, s. 253.

měly být přitom vraceny do ciziny, knihy podezřelé zabavovány do té doby, než bude jejich obsah podrobně prozkoumán, a o případném zákazu měl posléze s definitivní platností rozhodnout Nejvyšší policejní úřad.

Seznamy zakázaných knih, jejichž rozbor podáváme níže, byly od října 1853 zveřejňovány v policejním věstníku (*Zentral-Polizei-Blatt*) vydávaném ve Vídni a distribuovány mimo jiné knihkupeckým grémiím a majitelům výpůjčních knihoven. Jako obsahové důvody pro zákaz spisu byly stanoveny názory nepřátelské trůnu, monarchistické formě vlády, státní jednotě a integritě, náboženství, veřejným mravům či základům společnosti a projevy neslučitelné se zachováním veřejného klidu a pořádku. Policejním úřadům bylo uloženo sledovat zahraniční literární provoz, například na základě oznámení nových knih, aby opatření vůči zahraničním závadným spisům mohla být uskutečněna ještě předtím, než se dostanou na rakouské území.[107] V případě postihu cizozemského spisu se mohl zákaz vztahovat vedle dovozu originálu i na jeho eventuální tuzemská vydání včetně překladových. Výjimky pro vlastnění zakázaných knih uděloval Nejvyšší policejní úřad, výjimečně i místodržitelství, týkaly se pouze důvěryhodných osob a ústavů za vědeckým účelem, přičemž na návrh ministra Lva Thuna nebyl postup pro udělování povolenek včleněn do samotného tiskového řádu, nýbrž pouze do jeho prováděcího předpisu.[108]

Podle § 23 tiskového řádu z roku 1852 bylo jednoznačně trestné rozšiřování zakázaných zahraničních tiskovin vcelku i v jednotlivých částech. Otázku, jak postupovat v případě, že budou publikovány pouhé výňatky, řešil výnos Nejvyššího policejního úřadu z roku 1859. Ten jednoznačně nařizoval použít příslušný paragraf tiskového řádu v případě, že je na zakázanou tiskovinu konkrétně odkázáno anebo když je zdroj přebíraného textu zřejmý. Uvádění výňatků však mělo být tolerováno tehdy, když nebyl uveden pramen a když se „obsah zdá neúskočný“. V tomtéž místodržitelově výnosu bylo také stanoveno, že recenze na zakázané zahraniční publikace nejsou bezpodmínečně zapovězeny, ale orgány tiskového dohledu mají bedlivě sledovat, aby se tímto způsobem postihované tiskoviny nedoporučovaly, nýbrž měl být jejich obsah náležitě vyvrácen.[109]

Co se týče školních učebnic a čítanek, zůstal i po roce 1848 monopol na jejich vydávání c. k. školnímu nakladatelství (*k. k. Schulbücherverlag*), fungujícímu tu již od roku 1777. Monopol byl uvolněn v dubnu 1850 pouze v oblasti gymnaziálních učebnic, které bylo umožněno vydávat všem nakladatelům, učebnice však musely obdržet aprobaci ministerstva kultu a vyučování, a to na základě přezkoumání rukopisu anebo hotového výtisku. I v případě učebnic a čítanek pro nižší školy byly do škol povoleny jen knihy schválené ministerskými výnosy.[110] Učebnice pak vycházely ve vysokých nákladech i v opakovaných

107) *Instruction zur definitiven Organisirung des Bücher-Revisions-Geschäftes*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1854.

108) K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 253–255; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 267–271, 395–398; Z. Šimeček, J. Trávníček: *Knihy kupovati…*, cit. dílo, s. 184.

109) „Diesen Strafbestimmungen unterliegen dagegen jene Entlehnungen nicht, bei denen die Quelle nicht angegeben wird, und deren Inhalt unverfänglich erscheint.“ NA, PM, 1855–1859, kt. 481, sign. 8/4/6/20, 1859.

110) Jana Kovaříková: „Učebnice dějepisu jako nástroj formování českého historického povědomí ve druhé polovině 19. století“, in Miroslav Hroch (ed.): *Úloha historického povědomí v evropském národním hnutí v 19. století*, Praha, Univerzita Karlova 1976 (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 5), s. 71–94, zde s. 73; K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 241.

***Dvanáctý červen* Jana Sekavce** V červnu 1849 nařídilo místodržitelství konfiskaci básně *Dvanáctý červen neb Výstraha Čechům*, která byla v posudku státního zastupitelství označena jako propagace komunistických myšlenek, a přikázalo pátrat po jejím autorovi. Zanedlouho se ukázalo, že jméno Jan Sekavec uváděné na některých exemplářích není pseudonymem, jak se úřady zprvu domnívaly, nýbrž pravým jménem mladého básníka, narozeného roku 1824 v Opočně. Počátkem července byl autor vojenskými úřady zatčen, i s pomocí udání jednoho ze synů nakladatele Václava Rodomila Krameria, který tím chtěl dosáhnout propuštění svého otce z vazby, jak se také stalo. Sekavec byl vojenskou vyšetřovací komisí obviněn z velezrady, spočívající v rozšiřování revolučních letáků a v agitaci pro připravované májové povstání. Z vazby už se nevrátil – již v době svého zatčení byl vážně nemocný a v červnu 1851 ve vojenské nemocnici zemřel.

Postava Jana Sekavce může sloužit jako příklad lidského osudu radikálně ovlivněného novými cenzurními a politickými podmínkami. Vystudovaný gymnazista, který se nějaký čas živil ve Vídni jako domácí učitel, začal hned v dubnu 1848 zasílat do *Národních novin* básně plné ostrých kritik vůči duchovenstvu, úřadům i císaři. Karel Havlíček je ovšem neotiskl, snad i kvůli jejich těžkopádné dikci a jazykovým nedostatkům. Ve stejnou dobu byl Sekavec varován vrchnostenským úřadem v Opočně, aby nadále nerozšiřoval údajně pošetilé pamflety, jinak bude uvězněn. V květnu 1848 se přestěhoval do Prahy a živil se zde vyhotovováním žádostí a soukromých dopisů pro další osoby i příležitostnou publicistickou tvorbou. Z existenčních důvodů otiskl Sekavec v prosinci 1848 i texty na oslavu nového císaře Františka Josefa I., svým vlastním politickým přesvědčením však stál autor blízko radikálně demokratickému pólu tehdejší společnosti.

Báseň *Dvanáctý červen* se mezi lednem a březnem 1849 dočkala hned tří různých vydání (jednoho z nich patrně bez vědomí samotného Sekavce). Autor v ní ostře urážel císařský majestát a plédoval pro český národ na úkor Němců („Teutonů"); ostře kritizoval armádu, duchovenstvo, úřednictvo, společenskou nerovnost a šlechtu, vzýval slavnou českou minulost a obhajoval červnové povstání roku 1848. Dílo bylo pro celou říši znovu zakázáno v roce 1853 a zákaz byl zopakován ještě v roce 1863.

Dwanáctý Čerwen

neb

Wýstraha Čechům.

W Praze, 1849.

K dostánj w české expedycj, na starém městě, w galowcowé ulici, w čerwenem domě, čjsl. 147.

Rychlotisk u K. Gerábkowé.

Jaké Čech snášeti musel protivenství,
když matky řeč chránil, pěstoval vlastenství? [...]
Myslíte, Teutoni, že jen vy jste v světě,
pro Čecha jarého sláva že nekvěte? [...]
Kněži z kazatelny na lichvářství lají,
sami na svátosti taxy ukládají. – [...]
Chudý naproti, byť právo s sebou nosil
a ke všemu tomu i se svědky prosil,
ouřadníka krutost veždy trpce zkusil [...]
Aby mocnář země právě konštituční
žil pro lásku lidu, ne pro život tučný [...]
Vojsko, jsouc zločinnou šlechtou zavedené,
přísností přísahy ku králi klamané, [...]
vojsko, jenž národ svůj před zhoubou má bránit,
proti nepříteli statek, život chránit,
kazilo, vraždilo a loupilo v Praze –
však to šlechta zlostná někdy splatí draze!!

Zdroj: Miloslav Novotný (ed.): *Letáky z roku 1848*, Praha, ELK 1948, s. 243–258, zde s. 245, 247–249; SOA v Praze, SZ, kt. 4, G7/1849; Lydia Baštecká: „Jan Sekavec z Opočna – básník revolučních let 1848–1849", *Orlické hory a Podorlicko* 10, 2000, s. 102–111.

vydáních a ovlivňovaly tak pochopitelně velké množství žáků. Existovaly ovšem i učebnice neoficiální, tedy úředně neschválené, které mívaly pouze lokální význam a mohly být některými učiteli doporučovány spíše jen pro domácí četbu.

Na podnět ministra kultu a vyučování Lva Thuna zpracoval nový slabikář s čítankou Karel Alois Vinařický, vzdělaný duchovní a spisovatel s dlouholetou pedagogickou praxí i zkušenostmi při tvorbě učebních pomůcek. Svůj text předložil k posouzení 31. srpna 1851. I když ministerstvo na základě odborných posudků knihu schválilo, problémy vyvstaly ze strany katolické církevní hierarchie, která se k textu rovněž vyjadřovala vzhledem ke svému dohledu nad obecnými školami. Obšírný posudek musel Vinařický ve svém textu zohlednit a pomocí doplňků podtrhnout katolický charakter svého díla. Vinařický v tomto případě prosadil alespoň své metodické zásady (trval na hláskovací metodě) a to, aby text byl vysázen perspektivní latinkou, a ne písmem novogotickým. Vydání jeho díla se pak protáhlo až do srpna 1853.[111]

Politicky citlivá byla rovněž interpretace historie rakouského císařství ve formě středoškolské učebnice. Sepsáním takové příručky pověřil ministr Lev Thun Václava Vladivoje Tomka, člena konzervativní části české společnosti. V rukopise Tomkových *Dějů mocnářství rakouského*, který byl před tiskem posuzován profesorem historie na vídeňské univerzitě Albertem Jägerem i samotným Lvem Thunem, si na poslední chvíli vynutilo další úpravy pražské vojenské velitelství. Interpretační spor jednotlivých složek státní správy, který se nakonec dostal na stůl až samotnému císaři, se vedl ohledně tématu pobělohorské rekatolizace, centralizace správy za Marie Terezie a její germanizace za Josefa II. Tomek byl nucen změny navrhované vojenským velitelstvím zohlednit. Kniha byla následně přeložena do čtyř jazyků a dosáhla tak rozšíření v celé monarchii.[112]

Distribuce: pošta, vydavatelé a knihkupci

Tradiční součástí cenzurního systému bývalo uplatňování překážek při distribuci tiskovin. V některých případech bylo pro úřady snazší a s ohledem na reakci veřejnosti strategičtější vyřadit list z distribuce v rámci poštovního provozu od nejbližšího možného termínu (obvykle čtvrtletního) než nařídit jeho bezprostřední zákaz. Problémy s dodáváním objednaných novinových zásilek, ať již pramenily z jakýchkoli důvodů, můžeme pro sledované období doložit jen do určité míry a spíše z úředních pramenů. O to cennější je osobní svědectví, které známe z pera katusického sedláka Jana Nepomuka Krouského, švagra Karla Aloise Vinařického. Zachoval se koncept jeho stížnosti poštovnímu úředníku v Mladé Boleslavi z 16. ledna 1849, v němž se domáhal toho, aby mu docházely noviny, které předplatil 29. prosince 1848 jménem katusického čtenářského spolku, a to *Národní noviny*, *Pražský večerní list* a *Občanské noviny*, stejně jako jeden předplacený moravský list.[113]

Podrobná pravidla pro distribuci knih a periodického tisku stanovoval tiskový řád z 27. května 1852. Tiskopisy směly rozšiřovat pouze osoby s příslušným živnostenským

111) J. Šafránek: *Školy české*, sv. 2, cit. dílo, s. 96–99.
112) Jan Havránek: „Václav Vladivoj Tomek a rakouská cenzura“, *Dějiny a současnost* 5, 1963, č. 4, s. 38–39.
113) Jan Krouský poštovnímu úředníku Lisauovi 16. 1. 1849, in Josef Vítězslav Šimák (ed.): *Dopisování Jana Krouského a jeho přátel. Příspěvkem k dějinám našeho probuzení*, Praha, Československá akademie zemědělská 1932, s. 185–186.

Strategie Karla Havlíčka při distribuci *Ducha Národních novin* a *Epištol kutnohorských* V důsledku zmenšování publikačních možností periodických děl se Karel Havlíček začal v létě 1851 uchylovat k formě brožur. Využít mohl skutečnosti, že na rozdíl od periodik neexistovala povinnost předkládat povinné výtisky brožur rozsáhlejších než tři tiskové archy; šlo pak vždy o to, zda se podaří rozeslat vytištěné exempláře dříve, než represivní orgány nařídí případnou konfiskaci. Ze snahy takto zabezpečit *Ducha Národních novin*, přetisk souboru úvodních článků ze zastaveného pražského periodika, přistoupil Havlíček k posílání hromadných zásilek knihy soukromým osobám. Spoléhal na ochotu místních dobrých známých. Například Aloisi Pražákovi, moravskému politikovi a budoucímu ministru, zaslal 26. května 1851 padesát výtisků knihy jako „jistotu proti zdejší konfiskaci", neboť „z privátních rukou dle zákonu konfiskovat nesmějí". Zásilky byly navíc podány prostřednictvím pošty v Kolíně, nikoli v Kutné Hoře, kterou represivní orgány hlídaly. Kutnohorský státní zástupce přesto pokyn ke stíhání brožury nevydal, vzhledem k tomu, že se jednalo o doslovný přetisk dřívějších článků, které prošly bez cenzurních námitek. Teprve po delším tlaku místodržitelství podal na Havlíčka tiskovou žalobu, která však byla vrchním zemským soudem v Praze odmítnuta. V souvislosti s přípravou *Epištol kutnohorských*, knižního vydání stejnojmenného cyklu o náboženství a církevních otázkách ze *Slovanu*, nařídil ministr vnitra Alexander Bach po podnětu ministra kultu a vyučování Lva Thuna, aby pražské místodržitelství vedlo již v předstihu věc v patrnosti a neprodleně zakročilo, až brožura vyjde. Místodržitel Mecséry uložil okresnímu hejtmanovi v Kutné Hoře, aby ve spolupráci se státním zástupcem udělal vše pro zamezení distribuce *Epištol*. Včasné zabavení této brožury označil za „absolutně nutné", protože vydání souboru článků bude mít větší dopad než jednotlivé texty. Připravil proto

oprávněním, spisovatelům vydávajícím díla vlastním nákladem byl vedle toho umožněn prodej těchto děl v jejich bytech. Veškeré formy kolportáže či inzerce tiskovin mimo samotná knihkupectví byly zakázány.

Politický život se po revoluci let 1848–1849 rozvíjet nemohl, ale pro hospodářský rozvoj se hranice postupně uvolňovaly. V platnosti zůstával knihkupecký řád z roku 1806, byť jeho výklad již byl v některých případech sporný. Z hlediska regulace podmínek pro výkon knihkupeckého povolání znamenal největší změnu až rok 1859, kdy byl vydán živnostenský řád, jenž výrazně uvolnil podmínky pro získání knihkupecké koncese. V letech 1861–1862 tak bylo v Čechách uděleno hned 45 nových koncesí.[114] Koncesovanými zůstaly všechny živnosti, které měly za předmět své činnosti rozmnožování literárních nebo uměleckých děl mechanickou či chemickou cestou nebo obchod s nimi, tzn. tiskárny knih, mědirytin, dále obchod s knihami, uměleckými předměty a muzikáliemi, ale také půjčovny tiskovin a čtenářské společnosti.[115]

Politické poměry po revoluci komplikovaly situaci knihkupců a nakladatelů konfiskacemi a zákazy. Úřady se zabývaly podněty z důvodů ideových, bezpečnostních, ale i ekonomických, dotýkajících se živnostenské svobody. V době výjimečného stavu, který v Praze platil až do září 1853, probíhala příslušná jednání v případě přestupků mezi pražským vojenským velitelstvím (hrabě Eduard Clam-Gallas), místodržitelstvím (svobodný pán Karl Mecséry von Tsoor) a městským hejtmanem, tedy šéfem policie (Leopold von

114) K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 244.

115) „Kaiserliches Patent vom 20. Dezember 1859, womit eine Gewerbe-Ordnung für den ganzen Umfang des Reiches, mit Ausnahme der venetianischen Verwaltungsgebietes und der Militärgrenze, erlassen, und vom 1. Mai 1860 angefangen in Wirksamkeit gesetzt wird", *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich* 1859, s. 619–650, č. 227 ř. z.

již s předstihem pasáž z časopiseckého vydání, která by mohla sloužit jako zákonný podklad pro konfiskaci knižního výtisku. Havlíček pak v neděli 6. července a v bezprostředně následujících dnech rozeslal opět z Kolína, ne z Kutné Hory, 200 balíčků s výtisky *Epištol* svým osobním přátelům a důvěrníkům, kteří se měli postarat o další distribuci. Vzhledem k velkému zájmu o prenumeraci začal ihned s tiskem druhého vydání. Konfiskace byla nařízena až 17. července, přičemž po prohlídce v tiskárně byly za asistence četnictva zabaveny roztištěné exempláře druhého vydání.
Následujícího dne proběhla i domovní prohlídka v Havlíčkově bytě, úřady však teprve nyní zjistily, že první vydání *Epištol* již bylo rozesláno. Ihned poté nařídilo místodržitelství přísné stíhání kolportérů a agentů. Havlíček zpravil veřejnost o konfiskaci na stránkách *Slovana* ve dnech 20., 27. a 31. července s upozorněním, že podle § 40 tiskového zákona nesmí být žádný, třeba i vydavateli konfiskovaný spis odňat soukromým osobám, které drží výtisk pro vlastní potřebu. Vyložil svým čtenářům, že se tedy se svým výtiskem nemusí ani skrývat.
Ve svém *Slovanu* z 31. července v článku *Pozorovatel politický* se poté ironicky ptal, co je to za vládu, když se „obávati musí malé knížečky", a dodal přitom, že se tak úřady postaraly vlastně o rozšíření *Epištol*: výtisk, který se prodával za 6–7 krejcarů, se prý nyní kupuje za 1 zlatý a obsah se leckde pilně opisuje.

Zdroj: Karel Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, Praha, Ministerstvo vnitra České republiky, Odbor archivní a spisové služby 2013, s. 327–347; Jan Troníček: „Persekuce Karla Havlíčka Borovského v pobřeznovém Rakousku", *Časopis Matice moravské* 70, 1951, s. 49–79, zde s. 70–74; Josef Kočí: „Pronásledování Havlíčkových brožur v roce 1851", *Slovanský přehled* 60, 1974, č. 1, s. 8–23; [Karel Havlíček]: „Pozorovatel politický", *Slovan* 2, 1851, č. 55, 3. 8., s. 191–195.

Sacher-Masoch), a pražským purkmistrem (Václav Vaňka). Jeden z případů se roku 1851 týkal udání pražského knihkupeckého grémia na nepovolené obchodníky s knihami. Po nařízených prohlídkách byly u knihvazačů Bedřicha Stýbla a Johanna Tauřimského objeveny velké zásoby knih, k jejichž prodeji dotyční neměli povolení, vesměs nezávadných (snáře apod.), některé z nich byly přesto označeny za „politicky povážlivé". Takovou byla *Košutova nevěsta* a *Demokrati a jejich tajnosti* od Antonína Františka Žaluda Vysokomýtského. Knihtiskaři byli pokutováni, všechny výtisky obou knih byly zabaveny. Naproti tomu vyšetřování Václava Hanky, jenž byl dalším cílem udání etablovaných knihkupců, k postihu nevedlo; ukázalo se totiž, že autor prodává pouze plody své vydavatelské činnosti, k čemuž měl podle platného knihkupeckého řádu oprávnění.[116]

Dne 13. září 1850 bylo nahlášeno, že ve výkladu pražského knihkupectví Medau visí portrét poslance frankfurtského parlamentu Roberta Bluma, popraveného jako revolucionáře po porážce vídeňského říjnového povstání, což bylo vnímáno jako adorace revolučních vůdců. Portrét byl odstraněn, při následné prohlídce knihkupectví hned 14. září bylo zabaveno dalších deset těchto Blumových portrétů a celá věc byla předána k úřednímu jednání vojenské vyšetřovací komisi na Hradě.[117] Jiné vyšetřování doprovodilo vojenské velitelství stížností na pražské knihkupce, kteří dováželi „revoluční" knihy. Konkrétně úřad uváděl německy psanou brožuru Aloise Carla Wiesnera *Die politischen Bestrebungen der Südslaven in Oesterreich*, psanou údajně v Bakuninově duchu, *Gedichte* Georga Herwegha a brožuru *Christus und der Pabst oder das Evangelium*. Vojenské velitelství tento případ využilo k obecnější kritice pražských knihkupců, kteří se prý vymlouvali, že si „povážlivé"

116) NA, PGT, 1849–1852, kt. 3, sign. B 35, 1851.
117) NA, PPŘ, 1848–1851, kt. 147, sign. M-e 21, 1850.

knihy neobjednávají, že jim je jejich zahraniční partneři přikládají do balíků k objednanému zboží sami. Navrhovalo proto v těchto případech zavést s provinilci řízení podle vojenského práva. Místodržitelství souhlasilo s návrhem provádět pravidelné přísné revize, argumentovalo však, že by bylo možné projednávat před vojenským soudem přečiny knihkupců jen tehdy, kdyby zboží aktivně objednali, vyložili a rozšiřovali. Rozhodnutí vojenského velitelství by bylo podle místodržitelství příliš přísné a především by poškozovalo obchod. Stanovisko našlo oporu zřejmě i u samotného ministra vnitra Alexandera

Ignác Leopold Kober Případ průbojného táborského nakladatele Ignáce Leopolda Kobera je pro padesátá léta v mnoha směrech typický. Kober začal své nakladatelské působení roku 1846 v Táboře, sídle okresního i krajského úřadu, kde mohl těžit ze spolupráce s Hermannem Markgrafem, majitelem knihkupecké licence, i s místní filiálkou jindřichohradecké tiskárny Aloise Josefa Landfrase. Svou nabídku profiloval vydáváním edice soudobých německých próz Album. Knihovna německých původních románů od nejoblíbenějších spisovatelů (*Album für Welt und Leben*, později *Album. Bibliothek deutscher Originalromane der beliebtesten Schriftsteller*). V ní německy čtoucím čtenářům v Čechách mimo jiné poprvé představil dílo Karla Herloßsohna. V návaznosti na zvýšený zájem o česky tištěné texty koncipoval projekt vydávání analogického alba i pro česky čtoucí veřejnost. V letech 1852–1853 se snažil vydat sebrané spisy J. K. Tyla, čímž by autorovi pomohl v jeho existenční tísni. Tento záměr se však nepodařilo uskutečnit kvůli policejnímu zákroku poté, co byl zakázán Koberem vydaný román Eduarda Breiera *Wien und Rom. Sittenroman aus der Zeit Kaiser Josef des Zweiten*. Tehdy byl Kober také vyšetřován s ohledem na svou opoziční žurnalistickou aktivitu v revolučních letech. I když se mu podařilo přestát nařízenou policejní konfiskaci své osobní knihovny, doplatil na to, že své publikace rozšiřoval nepovoleným podomním obchodem, tedy kolportáží, a že k nakladatelskému působení neměl pro svou osobu licenci. Koberovi byl proto uložen zákaz nakladatelské činnosti, neúspěšná byla i jeho osobní cesta do Vídně ve snaze rozhodnutí zvrátit. Přestěhoval se do Prahy, kde působil jako knihkupec, a roku 1856 se mu podařilo získat plnohodnotnou nakladatelskou koncesi.
Díky němu pak byla česky psaná literatura brzy obohacena o mnohé počiny, zahrnující jak vydávání sebraných spisů literátů předcházející generace, tak *Slovník naučný*, sen několika vlasteneckých generací. Vydáním naučného slovníku, jehož ideovým vzorem byly slovníky Brockhausovy, se měla česká kultura vyrovnat kultuře vyspělých evropských národů. Redaktorem slovníku se stal zpočátku F. L. Rieger, později jej doplnil a nakonec i vystřídal Jakub Malý. Smlouva z 20. dubna 1858, která ošetřovala autorské, majetkoprávní i technické záležitosti, se věnovala také záležitostem regulace, jistě na základě dobové zkušenosti s úředními postihy Meyerova konverzačního lexikonu:

> Ovšem je redakci vůbec volno články co do počtu, obsahu a rozsáhlosti dle svého uznání a potřeb národa českého uspořádati. Redaktor však bude k tomu hledět, aby všecky články v otázkách politických, sociálních a náboženských jednající udržel v povaze vážné a objektivní, a je hotov místa, kteráž by c. k. zákonům o tisku snad za odporna uznána byla, na žádost nakladatele buď vynechati, změniti nebo změniti dáti.

Pro úspěch vydávání díla však mělo význam především Koberovo neoficiální jednání s vídeňským Nejvyšším policejním úřadem, při kterém dostal ubezpečení, že dílo nebude cenzurně postihováno, bude-li se držet „objektivního" způsobu výkladu.

Zdroj: Josef Zumr: „Táborská léta nakladatele Ignáce Leopolda Kobra", *Táborský archiv* 15, 2011, s. 103–122; Karel Dobeš: „Tylovy poslední literární naděje", *Jihočeský sborník historický* 25, 1956, č. 3, s. 76–90; Josef Miroslav Hovorka: *Dějiny Gremia knihkupcův a nakladatelů pražských. Na základě archivních pramenů gremiálních*, Praha, Gremium knihkupcův a nakladatelů pražských 1921, s. 83–85; Robert Sak: *Rieger. Příběh Čecha devatenáctého věku*, Semily, Městský úřad Semily 1993, s. 126; LA PNP, Ignác Leopold Kober, nakladatelská smlouva s F. L. Riegerem.

Bacha a vojenské velitelství od svých návrhů, jak tyto knihkupce postihovat, muselo ustoupit.[118]

I v jiných případech máme zdokumentovánu snahu státních orgánů vedoucí k větší zodpovědnosti knihkupců za prodávané publikace. Vídeňská městská komandatura zakazovala knihkupcům prodávat díla nebezpečná státnímu zřízení či porušující veřejnou mravnost i v případě, že nebyla explicitně zakázána. V lednu 1851 tak byli čtyři vídeňští knihkupci odsouzeni za prodej nezakázaného, avšak přesto „státu nebezpečného" kalendáře *Der Lumpensammler* k trestům vězení od deseti dnů do tří týdnů.[119]

Jednotliví pražští knihkupci se v zájmu svého podnikání museli vyrovnávat s policejními zásahy a mnohdy bránili svou prosperitu. Grémium pražských knihkupců hájilo v tomto směru ekonomické zájmy svých členů. Poukazovalo na průběžné ničení pražského knižního obchodu a poškozování samotných knihkupců. Konkrétně se například pokoušelo v korespondenci s vojenským velitelstvím zjistit, kdo převezme finanční odpovědnost za zabavené (a již abonenty předplacené) dílo *Mein Leben und Wirken in Ungarn* od Arthura Görgeye, uherského revolučního generála, který se u Világoše v srpnu 1849 vzdal s celou armádou Rusům. Analogickou situaci vyvolalo také, když bylo zabaveno pokračování Meyerova encyklopedického díla *Das große Conversations-Lexicon für die gebildeten Stände* počátkem roku 1853. Lexikonu už totiž vyšlo na čtyři sta sešitů a mělo vyjít dalších osmdesát. Dovoz těchto dalších svazků byl zakázán kvůli heslu pojednávajícímu o rakouských poměrech. Grémium pražských knihkupců důrazně žádalo o změnu tohoto rozhodnutí, protože uskutečnění zákazu by přineslo velkou ekonomickou pohromu pro knihkupce. Knihkupec Karel André, který stál v čele grémia, se ve svém dopise z 30. dubna 1852 zase dovolával toho, aby knižní revizní komise v Praze pracovala po celý týden, tedy i v úterý a v pátek, aby mohla ze zahraničí dovážené knihy rychle posoudit a objednané knihy se bez zbytečného prodlení dostávaly ke svým abonentům.[120]

V průběhu sledovaných let byly tedy úřady nuceny se vyrovnávat i s těmito kauzami, které ukázaly na rozpor mezi hospodářskými prioritami a policejními nařízeními represivního charakteru. Pražští nakladatelé (např. Hermann Dominicus, Heinrich Mercy, Anton Kronberger, Friedrich Johann Ehrlich), ale i mimopražští, například knihkupec Josef Hamann z Litoměřic, se také nikoli výjimečně obraceli na Nejvyšší policejní úřad do Vídně se žádostí, aby dostali náhradu za zabavené zboží.[121]

Knihovny a jejich čtenáři

Vlastnictví knih, zřizování knihoven a motivace k četbě byly vždy důležitými argumenty v obecně prosazované snaze české vzdělané společnosti po šíření osvěty. K péči o soukromé či veřejné knihovny vybízely tradičně mnohé články, např. J. K. Tyla, Karla Havlíčka i *Hospodářských novin* redigovaných Filipem Stanislavem Kodymem:

118) NA, PGT, 1849–1852, kt. 3, sign. B 42, 1851.
119) N. Bachleitner, F. M. Eybl, E. Fischer: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, cit. dílo, s. 165–166.
120) Josef Miroslav Hovorka: *Dějiny Gremia knihkupcův a nakladatelů pražských. Na základě archivních pramenů gremiálních*, Praha, Gremium knihkupcův a nakladatelů pražských 1921.
121) NA, PM, 1855–1859, kt. 482, sign. 8/4/11/2, 1855, 1858.

Proto volám: jenom knihovny v obcích zakládejte! Nemyslete, že jenom pluh a brány jsou nástroje k náležitému vzdělávání pole: též obecní knihovny jsou nástroji takovými – ano nástroji nejprvnějšími i nejužitečnějšími, sloužícími k dokonalému řízení hospodářství a k vedení řemesel.[122]

V dalších příspěvcích vyzývajících k nákupu knih využíval redaktor tradiční argument, že s knihou v ruce nepropadne nikdo karetním hrám a jiným pokušením, a otiskoval zprávy svých čtenářů o tom, jak fungují knihovny v místě jejich bydliště.[123]

Podobně jako se tradičně objevovaly výzvy na podporu knihoven, byly čtenářské společnosti a půjčovny knih s nemenší pravidelností úředně sledovány. Provoz komerčních půjčoven knih byl regulován prozatímním nařízením ze 14. února 1849, na jehož základě mohly být půjčovny zřizovány pouze v místech, kde sídlil zeměpanský úřad. Uchazeči se museli těšit veřejné důvěře a být literárně vzdělaní. Povolení k jejich provozu udělovaly zemské úřady a průběžně na ně dohlížely politické a policejní orgány.[124] V případě vlastenecky orientovaného kněze Františka Josefa Řezáče narážela snaha o zřizování školních knihoven, jak dokazuje případová studie, na úřední problémy, jinde byly výzvy k zakládání knihoven tolerovány.[125]

Úřední perzekuce institucionálních knihoven dokumentuje případ Akademického čtenářského spolku, který po svém založení v lednu 1849 fungoval jako „řečnický a čtenářský“. Podle úřadů se odklonil od svého určení a sledoval politické proslovanské tendence. Přítěží také bylo, že v jeho čele stál „známý Slavoman“ Ignác Jan Hanuš. Spolek byl vnímán jako potenciální místo pro setkávání bývalých i soudobých oponentů současných pořádků, proto byl také úředně hlídán politickým komisařem. I když se v hlášeních objevila informace jen o tom, že „exaltovaní“ jsou pouze dva členové spolku, Ludwig Aull a Jan Palacký, pozornost úřadů přetrvávala.[126] Sledovány byly i čtenářské společnosti v mimopražských centrech, do pozornosti úřadů se tak dostali například vedoucí představitelé čtenářské besedy nazvané Tříkrálová čtenářská společnost, založené v Polné, významném místním vlasteneckém centru.[127] Zpráva okresního hejtmanství ze Šluknova zase uváděla, že bývalý továrník Josef Fischer von Röslerstamm, v současné době pobývající ve Vídni, zasílá do svého rodiště Mikulášovic tamnímu barvíři Josefu Kreibichovi proticírkevní spisy, z nichž pak ten předčítá o sobotách a nedělích večer v hostinci.[128]

Obdobně jako v předbřeznovém období reguloval neoabsolutistický režim záležitosti knižních pozůstalostí, zvláště v případě kněží a dalších osob, které neměly přímé dědice,

122) Josef Patočka: „Zakládejte knihovny“, *Hospodářské noviny* 11, 1860, č. 14, s. 107–108, zde s. 107.
123) U. A.: „O čtení českých hospodářských knih“, *Hospodářské noviny* 7, 1856, č. 17, s. 134.
124) K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 247, 254.
125) Viz případová studie Magdalény Pokorné „‚Dobře zvolená a účelně vedená četba působí nanejvýš povzbudivě‘. Konflikty Františka Josefa Řezáče kvůli zakládání knihoven a jejich navrhovanému obsahu“, s. 463–475.
126) „[…] der als Slavomane bekannte Dr. und Professor Hanusch“; „Es sind vorzüglich nur die beiden Ausschußmitglieder Student Aull und Dor Palacký junior exaltirte der radikalen Partei angehördende Leute“. NA, PGT, 1849–1852, kt. 20, sign. P 56, 1851.
127) NA, PGT, 1849–1852, kt. 20, sign. P 77, 1852.
128) NA, PGT, 1849–1852, kt. 6, sign. F 36, 1851.

nebo u veřejných dražeb.[129] V určitých případech však úřední orgány zasahovaly i do sféry soukromého vlastnictví žijících osob. Podle vyhlášky zemského vojenského velitele v Čechách z 8. března 1852 bylo na územích s platným výjimečným stavem zakázáno držení revolučních či vládě nepřátelských proklamací i jiných písemností, a to pod trestem vězení v délce jednoho měsíce až jednoho roku. Už předtím však vojenský soud trestal za soukromé držení exempláře Havlíčkova *Slovana*, jehož distribuce byla v Praze po dobu trvání stavu obležení zakázána.[130] Vlastnictví zakázaných textů se mohlo stát přitěžující okolností zvláště u osob, které samy byly politicky kompromitovány. Problémy kvůli obsahu své knihovny tak měl i manžel Boženy Němcové Josef Němec v době, kdy byl konfinován ve svém tehdejším úředním působišti v Balašských Ďarmotech. Úředníci za četnické asistence zabavili nejen jeho korespondenci včetně dopisů od ženy z Prahy a svazek Palackého *Dějin*, ale především Havlíčkovu podobiznu, Arnoldův spisek o Lajosi Kossuthovi, francouzský text *Marseillaisy* a dvě pistole. Němec sám se později divil: „Ale až podnes mně zůstane hádankou, jak se mohlo při vší té přísnosti a bedlivosti státi, že ušel konfiskaci jeden celý ročník Havlíčkova *Slovana*, který v prádelníku docela otevřeném ležel.“[131] S budováním své knihovny musel po návratu do Prahy v únoru 1858 znovu začít také Vojta Náprstek, protože po jeho útěku do Ameriky v říjnu 1848 jeho matka z obav před policejní perzekucí zcela zničila jeho stávající knihovnu čítající na dvě stě svazků.[132]

Do centra pozornosti úřadů se kvůli svým osobním knihovnám dostávali i učitelé, zvlášť když z nich čerpali pro školní výuku, ale neuzavírali je ani před dalšími případnými zájemci. Například prohlídka u učitele Josefa Pečeného v Hloubětíně proběhla na základě udání, že učil své žáky zpívat radikální písně, jichž prý má celou sbírku. Podezření se sice nepodařilo potvrdit, ale už samotná skutečnost, že učitel ve své knihovně tyto písně měl, byla důvodem pro jejich konfiskaci a učitelovo čtrnáctidenní uvěznění.[133] Z mnoha podobných případů tu připomeňme i další, kdy zemské vojenské velitelství zprostředkovalo pražskému místodržitelství dne 14. června 1852 anonymní udání na učitele Čermáka z Podmokel z křivoklátského panství.[134] Soupisy obou učitelských knihoven můžeme vnímat jako zrcadlo smýšlení dobově politicky vyhraněných osobností. V hloubětínské knihovně nechyběl Sabinův politický spis *Tábor, jiskry časové* z roku 1849, svazky Havlíčkova *Slovana* či časopisu *Svornost* a *Sedlských novin*, jednotlivé revoluční písně (mj. *Český lev*, pocházející patrně z pera Jana Sekavce, či oslavná píseň na Prahu od Václava Jaromíra Picka), zpěvníky národních a revolučních písní (např. *Marseillaisa*), ale i písně polské a jihoslovanské, populární dějepisná příručka *Děje husitů*, která vyšla pod jménem Emanuela Arnolda (vlastním autorem byl však patrně Karel Sabina), nebo dobové letáky. Úředníci našli také rukou psané a blíže neurčené koncepty, například texty začínající slovy „Pane, sešli požehnání na zem naši svobodou“ či „Ó, Čechie nešťastná“.[135] Na Křivoklátsku upozornili také na

129) Pravoslav Kneidl: „Havlíčkova knihovna“, *Sborník Národního musea v Praze. Řada C – Literární historie* 2, 1957, č. 3/4, s. 53–98, soupis knih na s. 96.
130) J. Lepšík: *Stavy obležení v Čechách*, cit. dílo, s. 36, 40, 42.
131) Josef Němec: „Upomínky starého vlastence“, *Světozor* 4, 1870, č. 26–27, s. 207, 213–214, zde s. 214.
132) Milena Secká: *Vojta Náprstek. Vlastenec – sběratel – mecenáš*, Praha, Vyšehrad – Národní muzeum 2011, s. 90–93.
133) NA, PM, 1850–1854, kt. 71, sign. 6/13/1.
134) NA, PM, 1850–1854, kt. 179, sign. 10/4/6.
135) NA, PM, 1850–1854, kt. 71, sign. 6/13/1.

Slovana a na zmíněné *Děje husitů*, ale i na mnoho rukopisů, na písně, zaznamenané pomocí incipitů, dále na Sueova *Věčného žida* a příležitostné brožury (např. *Řeč o lásce k vlasti* z roku 1844 či *Slovo včas o vlastenectví, o češtině a o národu československém, s ohledem na Spolek německý, zvláště celní*, vydané v Lipsku roku 1845); za zaznamenání úředníkům stál i *Svatováclavský kalendář* z let 1849–1851 či *Poutník* z revolučního roku 1848.

V padesátých letech bylo přitěžující okolností vlastnění a zejména rozšiřování Havlíčkových děl, jak vypovídají dochované úřední doklady. Před vyšetřovací komisi se tak koncem července 1851 dostal obchodník plátnem Schlesinger z Ústí nad Orlicí, kterého úřady již znaly jako agitátora z roku 1848.[136] Lékárnický příručí z Liberce Karel Bayer na sebe upozornil veřejnou propagací Havlíčkova díla, a když u něj při domovní prohlídce byl nalezen jak *Slovan*, tak *Duch Národních novin*, byl rovněž postaven před vojenský soud. Také ve Vídni byla u šesti šiřitelů *Epištol* provedena 4. srpna 1851 domovní prohlídka. Jeden truhlář z Běchovic byl podezřelý z šíření Havlíčkových *Epištol kutnohorských* do Prahy, v jeho případě bylo ale vyšetřování uzavřeno s negativním výsledkem.[137] Udání pro účast na rozšiřování Havlíčkových brožur přišlo i na kaplana Františka Becka, znásobeno bylo ještě tím, že v Mříčné založil náboženský a „politicky nebezpečný" spolek.[138]

Přístup k textům však nebyl limitován jen možností publikování a distribuce. I samotná četba se dlouho lišila nejen podle sociální příslušnosti čtenářů, jejich finančních možností, dosaženého vzdělání, věku, ale i podle pohlaví. V případě žen byl okruh četby ovlivněn nejen obecně platnými úředními předpisy, ale i prostředím, v němž vyrůstaly. I v relativně zámožných rodinách panovalo přesvědčení, že četba je mařením času, že odvádí od práce, že tak vede k zahálce a uvádí dívčí mysl do nebezpečného snění.[139] Takovou zkušenost popsala ve své vzpomínce na školní léta *Dopisy o vychování ženské mládeže české* Karolina Světlá v roce 1859.[140]

Mladé dívky omezovaly v četbě výchovné zásady v rodině, provdané ženy pak limitovaly povinnosti v domácnosti. Osobních svědectví v tomto směru se zachovalo poskrovnu, prozrazuje je ovšem také korespondence sester Rottových. „Tážeš se mne, co čtu a píšu? Krátká odpověď zní: Nic a nic! – Knih jsem se ještě nedotkla, večer nesmím, Mužáček by při svíci neusnul, a vedle v pokoji se bojím myší, a ve dne nemám kdy."[141] Ke knížce se mohly ženy obecně uchýlit pouze ve vzácných chvilkách po práci nebo se jim knížka mohla stát útočištěm při nemoci či po úrazu: „Má noha je mi příjemnou výmluvou, nemusím žádné vizity dělat, čtu Viktora Hugona."[142]

136) K. Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, cit. dílo, s. 343.
137) NA, PGT, 1849–1852, kt. 24, sign. St 25, 1851.
138) NA, PGT, 1849–1852, kt. 3, sign. B 57, 1852. Srov. dále František Kutnar: „Studentstvo v politickém životě doby Bachova absolutismu", *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 10/1, 1969, s. 49–94, zde s. 67.
139) Milena Lenderová, Tomáš Jiránek, Marie Macková: *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha, Karolinum 2009, s. 328–346.
140) Karolina Světlá: „Dopisy o vychování ženské mládeže české", in táž: *Z literárního soukromí*, díl 1, *Vzpomínky, Paměti. Literární dokumenty*, Vybrané spisy Karoliny Světlé, sv. 7, ed. Josef Špičák, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1959, s. 395–430.
141) Karolina Světlá Sofii Podlipské 20. 8. 1860, in Karolina Světlá: *Z literárního soukromí*, díl 2, *Korespondence*, Vybrané spisy Karoliny Světlé, sv. 8, ed. Josef Špičák, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1959, s. 93.
142) Karolina Světlá Sofii Podlipské 17. 8. 1859, tamtéž, s. 72.

Církevní cenzura

I po březnu 1848 zůstala zachována předběžná cenzura biskupských a arcibiskupských konzistoří v případě spisů s církevní tematikou, netvořila však už integrální součást cenzurního řízení, a státní aparát tak nedbal na její vykonávání. Církevní orgány se ovšem samy zajímaly o soudobé dění a snažily se ovlivnit veřejnost.

V době, kdy probíhala jednání o reintegraci katolické církve do rakouského státního organismu jako jeho podstatné složky,[143] se představitelé církevní hierarchie snažili využívat svého vlivu a regulovat četbu v oblasti své působnosti i bez přímého posvěcení státních orgánů. Brněnský biskup Antonín Arnošt hrabě Schaffgotsche zapověděl oběžníkem z července 1849 kněžím ze své diecéze četbu Havlíčkových *Národních novin*, obdobným způsobem pak v únoru 1851 svému kněžstvu naopak doporučil rozšiřovat provládní *Vídeňský deník*.[144] Na konci téhož roku zakázal kněžím své diecéze účast v Moravské národní jednotě, národně a liberálně zaměřeném spolku vydávajícím české kalendáře (*Beseda*) a knihy. Pražská arcibiskupská konzistoř upozorňovala místodržitelství na potenciálně závadné spisy.

V ojedinělých případech se mohly názory státních a církevních cenzurních orgánů dostávat do rozporů. Časopis *Katholisches Blatt aus Mähren* tak byl v červnu 1851 konfiskován pro článek, v němž byl redaktorem kritizován postup úřadů při pohřbu „nevěrce" Dusila na katolickém hřbitově ve východočeském Novém Hrádku, vynuceném proti vůli tamního katolického obyvatelstva.[145] Dne 12. ledna 1852 upozornil hradčanský policejní komisař na sbírku školních písní *Zpěvník pro mládež československou* s tím, že jej nalezl vystavený v pražské farní škole. Žádal, aby byl konfiskován, čemuž místodržitel hned 21. ledna vyhověl a zakázal jeho využívání v národních školách. Královéhradecká konzistoř, která zpěvník v rukopisu schválila, se ale proti rozhodnutí bránila a v této věci se obrátila na pražské místodržitelství. Jak se ukázalo, konzistoř schválila zpěvník roku 1849 v tehdy předložené podobě, s jeho další verzí publikovanou v Praze u Pospíšila v roce 1850 již do úředního styku nepřišla. Do ní byly, jak konzistoř upozornila, vloženy některé nové písně. Celkem šlo o šest textů: *Kde domov můj?* (text nebyl totožný s dnešní hymnou), *Na lípu*, *Na Labe*, *Národní píseň* a ve dvou verzích píseň *Vlastenec*. V jedné ze slok *Národní písně* zaznělo:

> Cenu ústavy uznává, / Ó nech šetří na hlas náš, / S národy nech sdílí práva, / V národní nech doufá stráž! / Nech si rovni, milí Jemu / Jsou Vlach, Maďar, Němec, Čech, / K spolku patří bratrskému / a On jasný otec všech.[146]

143) Srov. O. Urban: *Česká společnost 1848–1918*, cit. dílo, s. 113–116.
144) Srov. J. Rataj: „Úloha Vídeňského deníku", cit. dílo, s. 89; H. B. [= Karel Havlíček]: [„Po zdejších novinách…"], *Národní noviny* 2, 1849, č. 158, 22. 7., s. 627.
145) NA, PGT, 1849–1852, kt. 14, sign. K 64, 1851. Za zprávu o téže události bylo konfiskováno i 27. číslo Havlíčkova *Slovana*, tento list si však novohrádecké události zvolil jako příklad pro kritiku konfesijní nesnášenlivosti, srov. K. Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, cit. dílo, s. 294.
146) *Zpěvník pro mládež československou*, složen od kněze Pant. Neumanna, nápěvy opatřen od Františka Kavána a Josefa Procházky, Praha, Jaroslav Pospíšil 1850, s. 95.

Místodržitelství se k záležitosti vyjádřilo již 2. února 1852 a potvrdilo, že zákaz se týkal jen zpěvníku vydaného v roce 1850. Povolilo ho tedy s tím, že není důvod, proč by zpěvník nemohl dále sloužit, bude-li v něm oněch šest písní vynecháno nebo nahrazeno.[147]

Zakončení snah katolické církve o novou organizaci náboženských poměrů v rakouském císařství představoval konkordát, mezistátní smlouva se Svatým stolcem, uzavřená 18. srpna a zveřejněná formou císařského patentu 5. listopadu 1855, jenž řešil práva a další záležitosti týkající se katolické církve v Rakousku. Na základě znění jeho devátého článku měli mít arcibiskupové, biskupové a všichni ordináři právo zasáhnout také proti tisku, který považovali za škodlivý pro náboženství a obecnou mravnost. Měli právo taková díla označit za zavrženíhodná a bránit věřícím, aby je mohli číst. Vláda se pak zavazovala, že zamezí všemi odpovídajícími prostředky tomu, aby se takové tisky v říši šířily. Výklad příslušného článku však v praxi narazil na nejasnosti. Poté, co milánský arcibiskup vyhlásil, že od nynějška má být každá kniha v Lombardii tištěna teprve na základě předběžné cenzury církevních úřadů, vydala rakouská vláda stanovisko, že provinciální orgány mají sice přisuzovat mínění biskupů velkou váhu, nemají se však stát pouhými vykonavateli církevních výnosů. Zamítnut byl rovněž další návrh italských biskupů, aby se zakázalo inzerovat a vystavovat ve výkladních skříních knihy, které jsou uvedeny ve vatikánském indexu prohibit.[148]

147) NA, PM, 1850–1854, kt. 71, sign. 6/5/4.
148) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 362–363; Heinrich Franz Reusch: *Der Index der verbotenen Bücher. Ein Beitrag zur Kirchen- und Literaturgeschichte*, sv. 2, Bonn, Max Cohen & Sohn 1885, s. 904–905.

Seznamy zakázaných titulů

Analýza seznamů zakázaných knih, které pro úřední potřebu registrovaly jednotlivé výnosy místodržitelství, ministerstva vnitra a Nejvyššího policejního úřadu, může podat přehled o obsahových preferencích neoabsolutistické cenzury. V Archivu Národní knihovny v Praze je zachován *Chronologicko-abecední seznam tisků zakázaných v monarchii*, který se odvolává na císařské nařízení ministerstva vnitra ze dne 6. července 1851 a tiskový řád z 27. května 1852 a registruje abecedně zákazy do prosince 1852.[149] Od října 1853 do února 1863 vycházely v rámci policejního věstníku *Zentral-Polizei-Blatt* s nepravidelnou periodicitou soupisy zakázaných titulů pod názvem *Verfügungen über Druckschriften*; jejich konvolut je uchován, byť v nekompletní podobě, ve Vědecké knihovně v Olomouci a v Bavorské státní knihovně v Mnichově a zaznamenává zákazy publikací vydaných mimo území monarchie. Obsahují dvě řady – jednak zákazy vynášené Nejvyšším policejním úřadem (v případě periodik doprovázené odnětím poštovního debitu, tedy vyloučením z poštovní přepravy), jednak „námitky" (*Beanständigungen*), které byly vynášeny vůči titulům, jež dosud nebyly v Rakousku distribuovány, a které opravňovaly knižní revizní komise anebo zemská místodržitelství tyto spisy v případě jejich výskytu zabavit. V pražském Národním archivu jsou zachovány seznamy konfiskovaných prací, které pro pražské místodržitelství zpracovalo zdejší policejní ředitelství; zahrnují sto zákazů z období ledna 1854 až srpna 1855 a čtyřicet osm položek z období srpna 1855 až září 1858.[150] V samostatné knize je dále uchován souhrnný dobový rejstřík zakázaných publikací, který zákazy domácí i zahraniční provenience třídí podle názvů děl i podle jmen autorů.[151]

Přestože byly právní účinky jednotlivých seznamů v detailech odlišné, umožňuje jejich souhrnná analýza podat přehled o literární produkci, která se ocitala v rozporu s dobovými cenzurními normami. Badatelské využití těchto seznamů ovšem ztěžuje fakt, že důvody pro zákaz v nich nebyly uvedeny, lze je tedy pouze odhadovat. V případě periodik šlo o zákazy celých titulů i jednotlivých čísel. Z celkového počtu 255, respektive 260 titulů *Chronologicko-abecedního seznamu tisků zakázaných v monarchii* tak bylo periodických 42; připočteme-li almanachy, kalendáře a další ročenky, dostáváme se k číslu 52, tedy pětině z celkového počtu. Při výpočtech je třeba ovšem vzít v úvahu, že u jednotlivých titulů nelze vždy jednoznačně určit, zda se opravdu jedná o periodikum. Roční počet zákazů v *Zentral-Polizei-Blatt* kolísal mezi čtyřmi a devíti desítkami; znatelné zvýšení počtu zakázaných

149) Archiv Národní knihovny, Veřejná a universitní knihovna Praha, kt. 97, inv. č. 884, „Chronologisch-alphabetisches Verzeichniss der im Sinne der kaiserl. Verordnung vom 6. Juli 1851 vom Ministerium des Innern, und später von der obersten Polizei-Behörde, ferners seit Wirksamkeit der Preß-Ordnung vom 27. Mai 1852 von der obersten Polizei-Behörde bis Ende des Jahres 1852 für den ganzen Umfang der Monarchie verbotenen Druckschriften".

150) NA, PM, 1855–1859, kt. 481, sign. 8/4/6/4.

151) NA, PM, 1911–1920, inv. č. 935, kniha 1011, Abecední seznam zakázaných literárních děl 1850–1862 A–Z dle titulů a autorů.

titulů v roce 1859 lze vyložit souvislostí s rakousko-italským vojenským konfliktem. Dne 10. dubna 1861 policejní ministerstvo ve Vídni přistoupilo k revizi seznamu prohibit neperiodických titulů – vydalo jeho aktualizovanou verzi čítající celkem 95 položek; tituly na seznamu neuvedené byly paušálně povoleny. Zrušení zákazu se tak týkalo například textů Karla Havlíčka, Jana Sekavce či A. F. Žaluda Vysokomýtského – u nich všech byl však zákaz obnoven nedlouho po přijetí nového tiskového zákona, během roku 1863.

Z titulů uvedených v *Chronologicko-abecedním seznamu tisků zakázaných v monarchii* měly výraznou převahu texty jazykově německé (180), přibližně desetinový podíl měly zákazy textů v polštině a italštině. Na tomto seznamu se nacházejí jen dva zákazy česky psaných textů: *Jen s pravdou ven! neboli Sprostý rozum o velikých věcech* Václava Frosta, zakázaný v září 1852, a *Kapesní slovníček novinářský a konversační* od Ludvíka Rittersberga, zakázaný v prosinci 1852.

V rámci zákazů registrovaných v *Zentral-Polizei-Blattu* měly dvoupětinovou převahu texty německé, následované francouzskými s přibližně třetinovým a italskými s pětinovým podílem. Českých textů bylo v tomto seznamu prohibit pět a všechny byly tištěny v zahraničí. Jednalo se o brožuru *Domnění o Patentu aneb Srdečné upomínání lidu evangelického Augsburgského vyznání v Uhřích z ohledu vydaného císařského Patentu ode dne 1. Septb. 1859 a ministerialného Nařízení ode dne 2. Septb. 1859*, vydanou v Lipsku a zakázanou v červenci 1860, o český *list La voix libre de Bohème* s paralelním titulem *Čech, list volný, otevřený všem tužbám i steskům našim*, který vydával v Ženevě J. V. Frič a který byl pro habsburskou monarchii zakázán v únoru 1861. Dalšími dvěma českými tituly byly *Národní noviny* vycházející v americkém St. Louis a *Slovan amerikánský* vydávaný ve Wisconsinu; oba tituly byly zakázány v červenci 1861. Pro český kontext je relevantní i zákaz německojazyčného amerického listu *Millwaukee Flugblätter* redigovaného Vojtou Náprstkem. Na seznamu se nacházela i Komenského *Historia o těžkých protivenstvích církve české hned od počátku jejího na křesťanskou víru obrácení léta páně 894 až do léta 1632 za panování Ferdinanda druhého*, vydaná již v roce 1844 a zakázaná i v předbřeznovém období. Policejní ředitelství navrhovalo už roku 1850 stíhat znovu distribuci tohoto díla, a to na základě informace, že tuto edici Komenského textu rozšiřuje evangelický pastor Bedřich Vilém Košut a jeho „družina“.[152]

Největší koncentrace českojazyčných děl či děl od autorů z českých zemí obsahují soupisy konfiskátů zpracované pražským policejním prezidiem. V prvním seznamu figurují z česky vycházejících periodik Havlíčkovy *Národní noviny* i *Slovan*, Bendlovy *Rachejtle*, *Česko-bratrský hlasatel* a také některé kalendáře (např. *Kalendář českobratrský* z let 1850, 1853 a 1855). Významnou skupinu českých neperiodických publikací na tomto seznamu tvořila díla evangelického zaměření, a to *Památka posvěcení chrámu Páně sv. Klimenta pro českou evangelickou církev* od evangelického faráře Benjamina Košuta Borovského (bratra Bedřicha Viléma Košuta), *Obraz pravého křesťanství líčen svědectvími devatenácti nejstarších učitelů církve, pro všechny přátele pravdy na český jazyk převedl J. K. M.* z roku 1851, *Písně zpívané při posvěcení českého evangelického chrámu sv. Klimenta v Praze*

152) NA, PGT, 1849–1852, kt. 11, sign. H 33, 1850; SOA v Praze, SZ, kt. 4, sign. H23/1850. Aktový materiál pražského státního zastupitelství, které mělo na knihu z podnětu místodržitelství vypracovat posudek, neobsahuje informace o vyřízení celé záležitosti, celý akt je však zařazen mezi tzv. spisy neprojednávané.

z 27. října 1850 a *Příčiny nesnášenlivosti mezi katolíky a evangelíky vůbec a zvláště v národě československém* z roku 1850. V březnu 1853 byl rovněž obnoven předbřeznový zákaz textu *Artykul o defensi pro obhajování náboženství pod obojí*, vydaného roku 1844 v Hirschbergu (dnešní Jelenia Góra).

Zákazy během let 1849–1863 stíhaly většinou současnou produkci, spíše sporadicky se objevují texty z předrevolučního období. Ze seznamů prohibit je zřejmé, jak důsledná byla snaha vymýtit veškeré práce týkající se uherského revolučního vůdce Lajose Kossutha, dalších představitelů uherského povstání i uherských událostí let 1848–1849 obecně. Na seznamech se objevují práce věnované rakouským i německým revolučním událostem let 1848–1849 a také bezprostřední reflexe prosincového převratu ve Francii z roku 1851. Některé tituly v němčině přitom měly vztah i k českým reáliím: už roku 1849 byla zakázána politická satira českoněmeckého spisovatele Moritze Hartmanna, frankfurtského poslance a známého představitele radikální levice z roku 1848, s názvem *Reimchronik des Pfaffen Mauritius*.[153] Krátce po svém vydání v Lipsku roku 1851 byla zakázána brožura Antona Springera *Österreich, Preussen und Deutschland*, obhajující federalistické Rakousko a reflektující současné vztahy habsburské monarchie s Pruskem, jež polemizovala s názory hraběte Karla Ludwiga von Ficquelmonta, bývalého rakouského premiéra a ministra zahraničí.[154]

Seznam vypracovaný pražským policejním ředitelstvím roku 1855 obsahuje z aktuálních politických spisů mimo jiné práce Franze Schuselky *Deutsch oder Russisch? Die Lebensfrage Österreich* (vydaná ve Vídni v roce 1849) a *Österreichs Vor- und Rückschritte* (vydaná v Hamburku v roce 1847), některé pasáže z díla Antona Springera *Geschichte der Revolutionszeitalters 1789–1848* z roku 1849 a celou jeho práci *Österreich vor und nach der Revolution* z roku 1850. Objevily se zde i další práce bezprostředně se vztahující k revolučním událostem, například již výše v textu zmíněného Aloise Carla Wiesnera *Der Feldzug der Ungarn gegen die Österreicher und die Russen im Jahre 1848 und 1849* z roku 1854 či dílo Václava Klementa *Pamětihodní dnové Prahy. Stručné popsání smutných událostí v týdnu svatodušním v roce 1848*. K revolučním událostem se vztahovaly i brožury Františka Cyrila Kampelíka *Duch ústavy vůbec čili V čem záleží konštituce, pak jaké základy k naší konstitucí (ústavě) nám Jeho Milost náš Král Ferdinand Dobrotivý* […] *dal a svým slovem zaručil*, rozebírající květnovou ústavu z roku 1848, a Viléma Gablera *Die nationale Politik in Österreich*, vydaná v Praze roku 1850. Na seznamu však figurovalo také dílo prezidenta českého gubernia během červnových událostí roku 1848 a pozdějšího ministra kultu a vyučování Lva Thuna *Offenes Schreiben an Johann Slawjk, Prager Bürger, in Betreff der Ereignisse in der Pfingstwoche 1848*, vydané roku 1849. Ve druhé polovině padesátých let byly zakázány práce bolzanisty Františka Náhlovského *Versammlung von Geistlichen gehalten zu Prag am 18. und 22. Mai 1848* a teplického rodáka Alfreda Meißnera *Revolutionäre Studien aus Paris* (1849). Z česky vytištěných prací se v tomto seznamu objevil spis F. Ř. J. Polehradského (pseudonym Františka Josefa Řezáče) *Obraz zemí československých čili Pohled na vlast Čechů, Moravanů a Slezanů* z roku 1849; učebnice stejného autora *Mluvnice s pravopisem pro českou mládež* z roku 1849 byla uvedena na seznamu z roku 1855. V červenci roku

153) NA, PGT, 1849–1852, kt. 21, sign. R 11, 1849; SOA v Praze, SZ, kt. 4, sign. H4/1849.
154) J. Heidler: *Antonín Springer a česká politika v letech 1848–1850*, cit. dílo, s. 187–189.

1860 pak byla Nejvyšším policejním úřadem zakázána autobiografie pražského evangelického pastora Bedřicha Viléma Košuta *Mein Kerker und mein Exil. Ein Beitrag zur österreichischen Justiz*, popisující jeho odsouzení a konfinování i nucený odchod do exilu a vydaná v Eberfeldu v roce 1860.

V centru pozornosti represivních orgánů stála také politická současnost padesátých let, jíž se věnovaly především zahraniční práce, například v souvislosti s probíhající krymskou válkou. Zakázána tak byla například brožura *Die gegenwärtige Krisis oder der russich-türkische Krieg u. seine Folgen für England und die Welt* od britského konzervativního státníka Benjamina Disraeliho i další práce týkající se tohoto konfliktu *Der Krieg im Orient in den Jahren 1853 und 1854 bis Ende Juli 1855* pocházející od Georga Klapky, maďarského generála z revolučního období 1848–1849, která vyšla roku 1855 a na seznam prohibit se dostala jak v německém originálním vydání, tak v autorizovaném francouzském a anglickém překladu. Zákaz se týkal i polské reflexe tohoto konfliktu *Udział Polaków w wojnie wschodniéj 1853–1856. Z przypisem: o powstaniu ludowem na Ukrainie w 1855 roku*, jejímž autorem byl Zygmunt Miłkowski, vůdce polské dobrovolnické legie bojující ve válce na straně Osmanské říše.

V závěru desetiletí reflektovaly mnohé zakázané práce rakouskou porážku ve válce za nezávislost Itálie, např. anonymně vydané brožury *Geschichte der deutschen Politik unter dem Einfluss des italienischen Kriegs. Eine Kritik* (autorem byl Wilhelm Wehrenpfennig), *Der Krieg in Italien im Jahre 1859* (překlad anglického textu z *Edinburgh Review*) anebo *Militärische Aphorismen aus Oesterreich. Von einem österreichischen Soldaten*, vydaná stejně jako obě předchozí brožury v roce 1860. V seznamech zakázaných prací figurovala i třísvazková románová reflexe života italského revolucionáře od Roberta Springera *Garibaldi, das Haupt des jungen Italiens. Sein Leben, seine Abenteuer und Heldenthaten. Historisch-politischer Roman aus der neuesten italienischen Geschichte*, vydaná v Berlíně v roce 1860, a řada publicistických prací zabývajících se rakousko-italskými vztahy v 19. století, jako *Les Autrichiens et l'Italie. Histoire anecdotique de l'occupation autrichienne depuis 1815* od Charlese de La Varennea, vydaná v Paříži v roce 1858. Stíhána byla i reflexe rakousko-italského válečného konfliktu v českých kramářských písních, využívající typizované verše

Konfiskace brožury Emericha von Babarczyho jako příklad disciplinace ultrakonzervativismu

Na základě pokynu ministra Alexandera Bacha se mezi zkonfiskovanými brožurami v říjnu 1850 objevilo i dílo císařova pobočníka Emericha von Babarczyho *Bekenntnisse eines Soldaten*. Je přitom příkladem textu, který se k aktuální politické situaci vyjadřoval z ultrakonzervativního hlediska, ze stanoviska radikálních odpůrců revoluce. Babarczy ostře útočil proti všem ministrům kromě ministerského předsedy knížete Felixe Schwarzenberga. Navrhoval dokonce, aby byli postaveni před soud, protože byli tak svobodomyslní, že zrušili poddanství, a protože jsou pro zachování ústavy. Doporučoval naopak, aby panovník spoléhal pouze na armádu a ústavu zrušil. Prosazování rovnoprávnosti národů a stavů označoval za komunismus. Soudil, že další fungování parlamentu by rozšířilo revoluci i do vojska. Konfiskace brožury byla liberální veřejností vnímána pozitivně – Anton Springer psal tehdy v *Unionu*, že toto rozhodnutí i nesouhlasná reakce lidu na Babarczyho názory podporuje naděje, že vláda neprovede návrat k absolutismu.

Zdroj: Jan Heidler: *Antonín Springer a česká politika v letech 1848–1850*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1914, s. 183.

i sloky: *Truchlivé loučení s udatnými bojovníky* s incipitem „Ach žalostní a lítostní časové nám nastali“ a *Žalostné loučení rodičů, žen a dětí pro bojovníky proti Sardinům* (obě vydány v roce 1859, patrně u chrudimského nakladatele Stanislava Pospíšila).[155]

V seznamech prohibit uváděných policejním věstníkem se vyskytovaly i práce s tematikou nedávných dějin, nejen domácích, ale i zahraničních, jako dvojdílné *Zeitgenössische Geschichten* z pera profesora curyšské univerzity Wilhelma Adolfa Schmidta, pojednávající o událostech ve Francii mezi lety 1815–1830 a v Rakousku mezi lety 1830–1848. Tématem dalších děl byla Francouzská revoluce a vláda Napoleona Bonaparta. Zakazována byla i díla se sociální tematikou, mimo jiné životopis francouzského socialisty Henriho de Saint-Simona od Nicolase Gustava Hubbarda, vydaný v Paříži v roce 1857, či díla Pierra-Josepha Proudhona (*Solution du problème social,* 1848; od téhož autora bylo zakázáno i *La révolution sociale démontrée par le coup d'état du 2 décembre,* 1852; *De la justice dans la révolution et dans l'église*, 1858). Zakázáno bylo i dílo ruského spisovatele a radikálně demokratického politika Alexandra Ivanoviče Gercena *Russkij narod i socializm*, vydané pod pseudonymem Iskander v překladu z francouzského originálu v roce 1858 (další zákazy Gercenových děl představovaly tituly *La Russie et le vieux monde* a *La conspiration Russe de 1825 suivie d'une lettre sur l'emancipation des paysans en Russie*).

Početnou skupinu tvořila díla s nejrůznější náboženskou tematikou. Šlo mimo jiné o práce kritizující církevní hierarchii či pojednávající o vztahu k papežství, ať již z hlediska rakouské, francouzské či pruské politiky. Zakázáno tak bylo dílo *Mysterien des Vaticans oder die geheimen und offenen Sünden des Pabstthums* švábského autora Carla Theodora Griesingera, revolucionáře z roku 1848, později vězně a krátkodobě emigranta do Spojených států, který se v roce 1857 vrátil do Německa a nadále pokračoval v politické publicistice. Postižena byla i starší práce francouzského revolučního spisovatele Louise-Charlese de Lavicomterie *Les crimes des papes, depuis St-Pierre jusqu'à Pie VI* (1792), znovu vydaná roku 1857. Na seznamu se dále ocitly *Lettres philosophiques* (1857) od Charlese Dollfuse, známého svými ostrými protipapežskými postoji, i komentář vydaný v souvislosti s přijetím konkordátu *Anatomie der Messe. Ein Commentar zum österr. Concordat vom Jahre 1855* sestavený Wilhelmem Joosem, který se v následujících letech dočkal více než desítky nových vydání.

Zákazy se týkaly též přehledových prací o dějinách církve, např. *Allgemeine Religionsgeschichte. Ein Handbuch für Denkende, insbesondere für Lehrer und Schüler* od Eduarda Baltzera, vytištěné v Nordhausenu roku 1854. Na seznam byly zařazeny ale i náboženské texty určené mládeži, psané dobově oblíbenou formou rozhovoru, např. *Drei und dreissig Fragen über die Unterscheidungslehren der evangelischen und katholischen Kirche für Schüler vom 12ten bis 14ten Jahren* vytištěné ve Stuttgartu roku 1854.

V případě náboženské literatury docházelo v jednotlivých případech i k postihům lidové produkce, zdůvodňovaným pověrečným a „mylným“ obsahem. Bylo tomu tak i v případě publikací českojazyčných. Na pražském seznamu z roku 1855 se nacházel spisek *Popsání, kterak a na jaký způsob se vynašla uzdravující voda v Králohradeckém kraji v Novém Keclířově v roce 1849*; roku 1858 byla zakázána *Modlitba nábožná všem ctitelům Božím vydaná*, vytištěná v Praze roku 1855, a o rok později *Modlitba za duše v očistci*, vydaná

155) Srov. Karel Václav Adámek: „Světské písně jarmareční a poutní“, *Národopisný věstník československý* 24, 1931, č. 1–2, s. 21–39, 221–252, zde s. 224–225.

v roce 1851, a roku 1860 *Poklad Maryánský velmi užitečný*.[156] Zakázána byla i brožurka *Proroctví slepého mládence*, publikovaná v Praze v roce 1850. Celostátní seznamy vypovídají též o postizích náboženských děl pro lidové uživatele v polském jazyce, jako bylo dílo *Uzupełnienie dodatku III do Śpiewnika kościelnego pieśniami narodowemi w różnych czasach i okolicznościach kraju napisanemi*, vydané v Lipsku v roce 1854.

S protikatolickou tendencí mohly souviset zákazy děl s židovskou tematikou. Polský emigrant v Bruselu Ludwik Ozjasz Lubliner se ve své zakázané brožuře *Obrona Żydów zamieszkałych w krajach polskich od niesłusznych zarzutów i fałszywych oskarżeń* z roku 1858 zasazoval o rehabilitaci polského židovského obyvatelstva. Spis *Edgard Mortara. Den Israeliten des neunzehnten Jahrhunderts, den Vätern und Müttern aller Nationen und Religionen gewidmet* z roku 1860 se vztahoval k aktuální kauze židovského chlapce z Bologni, který byl během nemoci tajně pokřtěn křesťanskou služebnou. Protože podle zákonů papežského státu nesměly být křesťanské děti vychovány Židy, policie chlapce jeho rodičům odebrala a poslala jej na vychování do katechumenátu, což vyvolalo negativní reakci i v mezinárodním měřítku.

S ochranou katolického náboženství dále souvisely postihy vůči textům propagujícím vědecký materialismus. Zákazu tak neunikla studie *Kraft und Stoff. Empirisch-naturphilosophische Studien. In allgemein-verständlicher Darstellung* od německého filozofa a fyziologa Ludwiga Büchnera, popularizující darwinistické myšlenky. Na seznamu prohibit byl dále spis *Wissenschaft und Sittenlehre* (1856) obsahující dopisy mezi nizozemským fyziologem a filozofem Jacobem Moleschottem a spisovatelkou Mathildou Reichardtovou. V pražském seznamu konfiskátů z roku 1855 byla uvedena práce *Die Katastrophe und der Ausgang der Geschichte der Philosophie* (Hamburg 1850) od Augustina Smetany, děkana pražské filozofické fakulty během roku 1848, který po revoluci vystoupil z křižovnického řádu a následně byl exkomunikován z katolické církve.

Oproti textům politické či protináboženské publicistiky nebyl výskyt krásné literatury na seznamech prohibit příliš početný. Z děl kanonických autorů se mezi nimi objevily *Châtiments* od Victora Huga, vydané v roce 1853 v Ženevě a v New Yorku, díla Alexandra Dumase st. (*Isaac Laquedem* z roku 1852 a jeho práce týkající se rodu Borgiů) a hned čtyři tituly od Eugèna Suea – *Geheimnisse des Weltheilandes, oder Leben und Tod Jesu*; *Die Geheimnisse des Volkes oder Geschichte einer Proletarier-Familie*; *Der ewige Jude* a *Lettres sur la question religieuse en 1856*.[157] Úřady postihovaly i díla ruských radikálních demokratů, zakázána byla například v Lipsku tištěná *Russkaja biblioteka*, jejíž první díl obsahoval básnická díla Alexandra Sergejeviče Puškina, Kondratije Fjodoroviče Rylejeva, Michaila Jurjeviče Lermontova a dalších autorů.

Zákazy se dále týkaly například překladu díla francouzského autora Paula de Kocka *Die Verschwörung in Paris* (1859) či čtyřsvazkového románu *Römisch und deutsch*, vydaného v Lipsku již v roce 1847, z pera Louisy Otto-Petersové, autorky, která se angažovala za prosazení politických a sociálních reforem a byla přítelkyní frankfurtského poslance Roberta

156) Srov. NA, PM, 1855–1859, kt. 481, sign. 8/4/9/3, 1855; tamtéž, kt. 491, sign. 8/4/22/14, 1857–1858; tamtéž, 1860–1870, kt. 840, sign. 8/4/15/11, 1860.
157) Srov. též NA, PGT, 1849–1852, kt. 6, sign. F 28, 1850; NA, PM, 1850–1854, kt. 117, sign. 8/4/7; SOA v Praze, SZ, kt. 4, sign. H16/1850.

Antikoncepční brožury jako objekt cenzurní regulace Prominentní objekt regulace z důvodu ochrany veřejné mravnosti představovaly populárně laděné příručky se sexuální tematikou. V říjnu 1850 se na pražské místodržitelství obrátilo pražské arcibiskupství s udáním knihy Dr. Friedricha Wilhelma Römera *Již žádné přelidňování! Aneb: Důležité informace o souloži, jak je ji třeba regulovat s ohledem na náchylnost ženy, aby se člověk stal pánem své plodnosti. Dokazování spočívající na vědeckých faktech*, vydané téhož roku v Hamburku a zprostředkovávající tezi, že k oplodnění může docházet pouze v prvních dvanácti dnech po menstruaci. Kniha byla inzerována k prodeji v pražských periodikách. Státní zástupce August Wilhelm Ambros, který byl pověřen vypracováním posudku na knihu, brožuru označil jako „nebezpečnou jedovatou rostlinu" a navrhoval její zabavení, a to ze dvou důvodů: působí proti přirozenému smyslu manželského sňatku, tedy plození dětí, a návody v ní obsažené by vedly k nárůstu mimomanželských pohlavních styků.

> Pokud je možné zabránit plození takovýmto jednoduchým ochranným opatřením, pak nemá žádná neprovdaná osoba ženského pohlaví důvod, aby se slepě nepoddala svému přirozenému pudu – nemusí se pak nikterak obávat **toho** následku, při jehož odstraňování se často neštítí ani spáchat zločin. Jak by to pak vypadalo s mravností, s posvátností rodinného života?

Ve své polemice vůči obsahu knihy se přitom státní zástupce pustil i do literární argumentace:

> Sečtělý autor, který uvádí ve svůj prospěch výrok Franze Moora, měl raději vedle Schillerových *Loupežníků* otevřít i Goethova *Fausta* a nalistovat ono místo, kde Mefisto proklíná nevyčerpatelnou tvořivou sílu přírody, přičemž by ho možná udeřilo do očí, že jeho myšlenky obdivuhodně souhlasí s názory zlého ducha.

Rozhodujícím kritériem k zákazu, jenž byl na základě Ambrosova posudku obratem nařízen místodržitelstvím, byl přitom podle státního zástupce především fakt, že se nejedná o vědecké dílo, ale o brožuru určenou širokým lidovým vrstvám:

Keine

Übervölkerung mehr!

oder:

Wichtige Aufschlüsse über den Beischlaf
wie solcher in
Bezug auf die Empfänglichkeit des Weibes
zu regeln ist, um den Menschen zum Herrn seines
Zeugungsvermögens zu machen.

Eine auf wissenschaftliche Thatsachen begründete
Beweisführung
von
Dr. Friedr. Wilh. Römer.

1850.
Selbstverlag des Verfassers.
In Commission der Volksbuchhandlung in St. Pauli.

Kdyby byla knížečka vědeckým dílem určeným lékařům a fyziologům a nebyla psána pro praktické použití, pak by byla nezávadná a beztrestná, protože věda necouvá ani před nejkrajnějším a nesmějí jí být vytyčovány žádné hranice. Název, způsob vyjadřování a otevřeně vyjádřený účel brožury Dr. Römera však představují pouze **hrubý útok na mravnost**, zvěstující pod rouškou humánnosti, pokoje a štěstí její úplné podkopání.

Zdroj: SOA v Praze, SZ, kt. 5, sign. E13/1850; NA, PM, 1850–1854, kt. 117, sign. 8/4/27.

Bluma, popraveného po vídeňské revoluci v říjnu 1848. V seznamech nalezneme dále zákazy sbírek básní náboženského a sociálního myslitele Carla Scholla, francouzského autora dobových bestsellerů, nebo německého politického básníka Roberta Prutze, románů na pokračování a divadelních her Xaviera Henriho Aymona Perrina, hraběte de Montépin (např. *La Syrène*, *Les oiseaux de nuit*, obě vydány v roce 1856), Friedricha Paschalise (*Hardy, oder der Aufstand in Lüttich, im Jahre 1790*, dramatické básně v pěti jednáních, vydané v Lipsku v roce 1854), dále románu *Schubart's Wanderjahre, oder Dichter und Pfaff* od Adolfa Weissera, tištěného v Hamburku v roce 1855. K josefinské době se vztahoval čtyřsvazkový zakázaný román Eduarda Breiera, německojazyčného beletristy židovského původu, který pobýval ve čtyřicátých letech v Praze jako redaktor *Prager Zeitung* a v padesátých letech patřil k plodným autorům fejetonových románů na stránkách vídeňského tisku. Zmíněný zakázaný román nesl název *Wien und Rom. Sittenroman aus der Zeit Kaiser Josef des Zweiten* a byl vydán roku 1852 Ignácem Leopoldem Koberem v Táboře. V červnu 1860 byla zakázána próza českoněmeckého autora Alfreda Meißnera *Die Ehre Gottes. Eine Jesuitengeschichte*.

Názvy některých beletristických děl naznačují, že zákazy směřovaly k dílům dobrodružným, s rytířskou tematikou, jako byla například třídílná práce z pera F. O. Tenneberga *Die zwölf Galgenvögel. Eine Schauderhafte Räubergeschichte*, vydaná v roce 1859. Na lidové čtenáře se rovněž orientovala hamburská ediční řada Romantische Volksbibliothek, z níž byl zakázán román *Marianne. Enthüllungen aus dem Wesen und Treiben der geheimen Verbindung „Marianne" in Frankreich, England, Deutschland und Italien, und der mit ihr verwandten politischen Gesellschaften. Ein romantisch-historisches Gemälde aus der Gegenwart* (1857).

Další skupina zakazovaných děl souvisela s ochranou veřejné morálky. V úředních relacích se opakovala upozornění, že je třeba dávat pozor na tisk nemravných i protináboženských textů, a to včetně českých písní.[158] Z většího počtu prací takového žánru je možné připomenout například německé vydání Casanovových *Pamětí* z počátku padesátých let anebo sérii obrazů ze světa hamburské a berlínské prostituce, kterou vydával pod několika pseudonymy (Baron v. Rosenberg, O. Vokativus, Felix Rose, Wilhelm von Reinbeck) hamburský lékař a spisovatel Johann Wilhelm Christern. Jejich tituly měly typické mnohomluvné názvy, jako např. *Hamburger Prostitutions- und Bordellgemälde*, *Hildegard, die schönste Maske, oder Memoiren einer Prostituirten*, *Hamburg's galante Häuser bei Nacht und Nebel* nebo *Hulda, die schöne Hannoveranerin. Selbst-Bekenntnisse einer armen Prostituirten*. Některé tituly měly rovněž „varovat" mladé dívky před pokušením, například *Berthas, der schönen Holsteinerin, Liebeslust und Leid. Zur Warnung für alle frühreifen Mädchen, die schon in ihren Schuljahren von Liebe träumen und für junge Männer schwärmen*, vydaný v letech 1860 a 1861.

158) Srov. pokyn k přezkumu českých písní prohřešujících se údajně „proti dobrým mravům a náboženství" („čzechische Lieder, deren Inhalt gegen die gute Sitte und Religiosität verstoßt"), který vyšel roku 1850 z magistrátu východočeských Sezemic a byl místodržitelstvím zprostředkován státnímu zastupitelství: NA, PGT, 1849–1852, kt. 3, sign. C 7, 1850; SOA v Praze, SZ, kt. 4, sign. G13/1850. Srov. též NA, PM, 1855–1859, kt. 494, sign. 8/4/91/1 o zabavení *Kratochvilné písně pro mládence a panny o letních procházkách ve Stromovce* od Františka Haise roku 1859.

Vlastenecké epigramy Bedřicha Pešky Úředník pražského magistrátu, básník a překladatel Bedřich Peška se během roku 1848 stal krátce předsedou Národního výboru. Jeho sbírka *Slova do kněh památních* obsahovala dvě stovky veršovaných epigramů, zčásti autorských, zčásti převzatých, určených pro zápisy do památníku, použití v dopisech i pro kondolence. *Národní noviny* ji v dubnu 1849 přivítaly jako „nějaké oslazení a ulevení nynějších našich smutných a trpkých chvílek našich, kde nám každým okamžením loučení nastává".
I tento typ poezie však mohl narazit na konfiskaci. Vyhlášena byla 16. prosince 1852 a způsobil ji pravděpodobně silný vlastenecký tón Peškových básní, které mohly být interpretovány jako narážky na aktuální politickou situaci. V jeho sbírce zazněly totiž i následující verše:

Nezatemnil skvělé děje
dvou staletí děsný mrak,
na potomstvo zas se skvěje
nové slávy jasný zrak;
když se naše plémě vzmáhá,
každý z nás ať k dílu sáhá!
Stůjme věrně k vlasti své!
[...]

Když jsem na list psal ta slova,
tonuli jsme, druhu můj,
v radosti, že doba nová
a svobodná stánek svůj
rozbila si v českém kraji.
Ó dejž mocný Hospodin,
ať ti dnové neskonají,
vždy ať volný český syn!

Zdroj: Bedřich Peška: *Slova do kněh památních*, Praha, V. A. Ryba 1849, s. 39, 41; „Z Prahy", *Národní noviny 2*, 1849, č. 101, 29. 4., s. 402.

Mezi zákazy můžeme konečně identifikovat i tituly vztahující se k hazardu a uvádějící návody k výhrám, například práci *Das Lotto in allen seinen Spielformen. Eine leichtbegreifliche Anweisung, wie man mit Verstand und Wahrscheinlichkeit sein Stück in der Lotterie versuchen und machen könne*, vydanou ve Vídni roku 1857, anebo *Praktisch bewährtes Mittel zum sicheren Gewinn in allen Zahlen-Lotterien* od Vincenze Swobody.[159] Na seznamu zakázaných prací se dále objevila humoristická díla či sbírky anekdot (např. *Nasr-eddin's Schwänke und Räuber und Richter*).

Historická tematika v próze, dramatu i vědeckých textech

Poslední skupinou, do které můžeme zařadit i výše zmíněný zákaz předbřeznové exilové edice Komenského textu, byla díla s historickou tematikou, vztahující se především k dějinám reformace. Z pera radikálního účastníka událostí roku 1848 Antonína Františka Žaluda Vysokomýtského pocházely zakázané tituly *Početí roku 1620 a sledí jeho, čili Řádění Jezuitů v Čechách a na Moravě* (1849) a *Dějepis španělské inkvizice* (1850); třetí indexové

159) NA, PM, 1860–1870, kt. 840, sign. 8/4/15/9, 1860.

dílo, *Demokrati a jejich tajnosti* (1850), se vztahovalo k revoluční současnosti.[160] Do seznamu prohibit pronikla báseň od Hermanna Dauma týkající se mistra Jana Husa *Johannes Hus, der Märtyrer von Constanz*, publikovaná v roce 1852 v Magdeburku, a ještě šest dalších německých prací inspirovaných životem českého reformátora. Zakázáno bylo i německé vydání Husových dopisů *Briefe des Johann Hus geschrieben zu Konstanz 1414–15*, které roku 1849 připravil v Lipsku k vydání Ferdinand Břetislav Mikovec, a kázání Benjamina Košuta z roku 1850 *Mistr Jan Hus a kacéřování! Kázání na památku upálení M. Jana Husa*. Husitských válek se rovněž týkala novela berlínského prozaika Bernharda Heßleina *Ein Schreckensjahr in Prag*, publikovaná v Berlíně roku 1853. V květnu 1860 bylo zakázáno pojednání žitavského luteránského duchovního a dějepisce Christiana Adolfa Peschecka *Die Auswanderung glaubenstreuer Protestanten aus Böhmen nach Sachsen*.

Oblibu historických témat v české společnosti, a zejména husitství, přitom musíme vnímat v širším kontextu. Reflexe české minulosti působila jako obzvláště silná složka veřejného mínění za revoluce let 1848–1849 a rezonovala i v následujícím desetiletí, kdy byla mimořádně významně posílena průběžně vydávaným dílem Františka Palackého *Dějiny národu českého v Čechách i v Moravě*.[161] Původní české hry o husitství tak v letech 1848–1849 tvořily osu pražského divadelního repertoáru, k čemuž dopomohla skutečnost, že s pádem předběžné cenzury tisku byla zrušena i předběžná cenzura divadelních inscenací. Husitská tematika přitom nebyla – až na nepatrné výjimky – před březnem 1848 na jevišti trpěna. Uveden tak byl Tylův *Jan Hus, kazatel betlemský* (premiéra 26. prosince 1848, reprízováno čtyřikrát roku 1849 a jednou v roce 1850), Fričův *Václav IV., král český* (4. března 1849) a *Klášter sv. Tomáše* Eduarda Ladislava Svěráka (15. dubna 1849). Dne 7. května 1848 hrálo české divadlo Tylova *Jana Nepomuckého, kanovníka pražského*, v němž se Tyl k husitské tematice přibližoval prostřednictvím krále Václava IV., o rok později pak hru *Žižka z Trocnova a bitva u Sudoměřic* od téhož autora (premiéra 25. listopadu 1849). Žižka se objevil také v živém obraze na počest ústavy 21. května 1848 i v živém obraze v rámci německé hry Karla Hickela *Karl der IV. oder Schreckensnacht in Pisa* (4. listopadu 1848). Na českém divadle se tak Jan Hus objevil v letech 1848–1849 ve dvou podobách, Jan Žižka v pěti, Jan Želivský v jedné a Václav IV. ve čtyřech.[162]

S pádem předběžné cenzury divadelních inscenací se na scénu zároveň dostaly i divadelní kusy, které nebyly v předchozích letech k inscenacím připuštěny, jako např. *Pražané v roku 1648* Františka Turínského či *Kutnohorští havíři* J. K. Tyla. I po zrušení divadelní cenzury však mohly státní úřady vykonávat nepřímý dohled nad skladbou repertoáru

160) K úřednímu vyšetřování Žaludových spisů, které však během roku 1850 ještě nevedlo k postihu, srov. SOA v Praze, SZ, kt. 5, sign. E9/1850, E10/1850, E15/1850.

161) Srov. zvl. Miroslav Hroch (ed.): *Úloha historického povědomí v evropském národním hnutí v 19. století*, Praha, Univerzita Karlova 1976 (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 5. *Studia historica* 15); Miroslav Hroch (ed.): *Literární a publicistické zdroje historického vědomí v 19. a 20. století*, Praha, Univerzita Karlova 1988 (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 3. *Studia historica* 33). O problémech Františka Palackého v období padesátých let při vydávání *Dějin* Jiří Kořalka: *František Palacký (1798–1876). Životopis*, Praha, Argo 1998, zvl. s. 355–360, 388–397.

162) Blíže František Černý (ed.): *Dějiny českého divadla*, díl 2, *Národní obrození*, Praha, Academia 1969, s. 334–335. Obecně se tematikou zabývá Vladimíra Borová: „Vztah Čechů a Němců v české historické beletrii v první polovině 19. století“, in M. Hroch (ed.): *Literární a publicistické zdroje historického vědomí v 19. a 20. století*, cit. dílo, s. 27–60.

i nad výslednou podobou her prostřednictvím divadelních ředitelů a intendantů, kteří měli i nadále vliv na schválení definitivního textu pro inscenaci – v listopadu 1848 tak ředitel Stavovského divadla Johann Hoffmann nařídil změnit titul veselohry Josefa Jiřího Kolára *Číslo 67*, obsahující v názvu průhlednou narážku na děkovnou delegaci šedesáti sedmi konzervativních pražských měšťanů ke generálu Windischgrätzovi za potlačení červnového povstání, na neutrálnější název, který by děj posouval do minulosti: *Číslo 76 aneb Praha před sto lety*.[163]

Zvláště v období 1849–1850, kdy začaly být omezovány publikační možnosti periodických listů, vzrostl význam divadla jako platformy, na níž mohly být prezentovány narážky na aktuální politickou situaci. Přísnost, s jakou bylo – a to všemi dostupnými prostředky – postiženo provozování děl vzniklých během revoluční atmosféry, potvrzuje také příklad Kolárova díla *Žižkova smrt*, o němž pojednává případová studie.[164] Ukazuje i to, jak důsledně byly postihovány zejména zmínky o české samostatnosti a českém sebevědomí v minulosti. Mikovcova *Záhuba rodu Přemyslovského*, knižně vydaná roku 1851, je dalším příkladem aktualizace historických látek. Její premiéra dne 9. ledna 1848 vyvolala v Praze nadšení a rozruch, k druhé repríze, připravované na červen 1848, nedošlo vzhledem k výbuchu revoluce, uskutečněna byla až v únoru 1849. Po atentátu na císaře Františka Josefa I. z 18. února 1853, jenž otřásl soudobou společností, napsal dne 1. března 1853 pražský policejní ředitel Sacher-Masoch pražskému místodržiteli Mecsérymu, že odnímá povolení pro další provozování této divadelní hry, protože popisuje spiknutí proti Přemyslovcům a končí vraždou panovníka. Navíc obsahuje výpady proti šlechtě, Němcům a obecně cizincům, kteří v Čechách drží statky.[165]

Mimořádný ohlas mezi širokou veřejností, zejména díky svému aktuálnímu vyznění i brzkému vydání v knižní podobě, měly v letech 1848–1849 především hry J. K. Tyla.[166] Žižka z Trocnova v Tylově stejnojmenné hře postavil službu národu nad poslušnost králi. Následná úřední reakce po premiéře odrážela, za jak nebezpečné dílo pro veřejné mínění byl Tylův *Žižka* považován. V hlášení se upozorňovalo na to, že jsou ve hře historické události jednostranně aktualizovány, že v ní zaznívá příliš velká oslava češství a nenávist k Němcům. Kritizována byla i silná protikatolická tendence díla. J. K. Tyl nebyl sice na premiéře *Žižky z Trocnova* přítomen, ale v tisku za nadšené přijetí díla poděkoval. I tato publicita byla předmětem úřední kritiky, k níž se připojilo i pražské arcibiskupství. Vzhledem k panujícímu stavu obležení zaslal pražský místodržitel koncem února 1850 řediteli Stavovského divadla Johannu Hoffmannovi výnos, jímž se po dobu konání výjimečného stavu výslovně zakazovaly pro další provozování právě Tylovy hry *Žižka z Trocnova* a *Jan Hus*.

O týden později místodržitelství opatření rozšířilo, když prostřednictvím výnosu pražského vojenského velitelství nechalo vyhlásit, že bezpodmínečný zákaz platí rovněž „pro divadelní hry nebo **scény**, v nichž je zákonem uznané náboženství v rakouských státech, jeho dogmata, zvyky a služebníci, vystaveno posměchu či pohrdání, anebo v nichž jsou

163) F. Černý (ed.): *Dějiny českého divadla*, díl 2, cit. dílo, s. 339.
164) Viz případová studie Magdalény Pokorné „*Historie girondinů* a *Žižkova smrt*. Dva modelové příklady regulace literární komunikace v polovině 19. století“, s. 423–434.
165) NA, PM, 1850–1854, kt. 150, sign. 8/6/230.
166) O Tylově dramatu *Jan Hus* srov. František Černý: „Ohlas premiéry Tylova ‚Jana Husa‘ v divadelní kritice roku 1848“, in *Listy z dějin českého divadla,* sv. 1, Praha, Orbis 1964, s. 231–237.

církevní zvyky anebo jednání pokládaná za svatá znázorněny i bez výše zmíněného cíle".[167] Pražské vojenské velitelství původně navrhovalo, aby byla zavedena povinnost předkládat před inscenací všechny hry k prohlédnutí úředníkům místodržitelství. Předběžnou cenzuru všech divadelních her ovšem místodržitelství s odvoláním na administrativní náročnost takového opatření vykonávat odmítlo; pravým důvodem byl patrně, jak napovídá škrtnutá část úředního konceptu, strach z veřejného ohlasu na takové opatření. Během roku 1850 se tak k povolení divadelních her vyjadřovaly vojenské orgány. Již o několik měsíců později pak nové nařízení ministerstva vnitra č. 454/1850 říšského zákoníku z 23. listopadu 1850 (tzv. divadelní řád) nařídilo to, čeho se místodržitelství původně zdráhalo: od nynějška měla být vykonávána předběžná divadelní cenzura všech textů určených k inscenaci; výslovně bylo zakázáno zobrazovat na jevišti jakékoli národnostní nebo sociální konflikty. V platnosti zůstal divadelní řád a s ním i povinnost předběžného cenzurního posouzení divadelních inscenací až do roku 1945.[168]

Problémy se zveřejňováním měly však v průběhu celého desetiletí i vědecké historické texty vztahující se k historii husitství či reformace. Ještě v roce 1849 vyšla zásluhou Matice české Komenského *Didaktika*, tedy dílo, které se před březnem 1848 potýkalo s cenzurními problémy z důvodu osoby autora. Byla vydána jako součást Staročeské bibliotéky, a to spolu s dalšími, společně nalezenými díly J. A. Komenského *Navržení krátké o obnovení škol v království českém* a *Sbírka přísloví českých*. *Informatorium školy mateřské* vyšlo zásluhou Matice české v roce 1858. Případným úředním represím měla zabránit výslovná formulace v jeho úvodu, že jde o kritické vydání historické literární památky.[169]

Hned v březnu 1850 se v Matici české diskutovalo i o tom, že v rámci Staročeské bibliotéky budou vydány některé kroniky, konkrétně *Kronika Bartoše písaře*, dále díla Pavla Skály ze Zhoře a Sixta z Ottersdorfu. Bartošova *Kronika* byla přijata k tisku hned, ale K. J. Erben, který měl být editorem, 6. července 1850 upozornil na možné výhrady vůči tomuto dílu, které charakterizoval jako „protikatolické" s ohledem na současně panující politické poměry a s ohledem na to, že mezi odběrateli matičních děl je mnoho duchovních. Během jednání podpořil svou argumentaci také ocitováním konkrétních pasáží z Bartošova díla. Představitelé Matice české rozhodli, že se v tisku pokračovat nebude. Tehdejší ministr vnitra Lev Thun ovšem prostřednictvím svého úředníka Josefa Jirečka, také člena Matice české, vyjednal s nakladatelem Tempským pokračování tisku za podmínky, že nakladatel převezme hotovou část nákladu od Matice české a zbytek

167) „Die ungünstigen Wahrnehmungen […] haben den Herrn Landes-Militär-Kommandanten Grafen Khevenhüller […] bestimmt, die Aufführung von Theaterstücken oder **Szenen**, in welchen eine in den oesterreichischen Staaten gesetzlich anerkannte Religion in ihren Dogmen, Gebräuchen und Dienern dem Spotte und der Verachtung preis gegeben wird, oder in welchen kirchliche Gebräuche und für heilig gehaltene Handlungen auch ohne obige Absicht dargestellt werden, auf die Dauer des Ausnahmezustandes **unbedingt** zu untersagen." NA, PM, 1850–1854, kt. 117, sign. 8/4/8, 698 ex 1850. Srov. tamtéž, 663, 690 ex 1850; Z. Š. Zdeněk [= Zdeněk Šamberger]: *Politický význam J. K. Tyla*, Praha, Nakladatelství politické literatury 1963, s. 82–83, 92, 96–97, 116–117, 122–124, 128–129. Srov. též František Černý: „Tylovy zápasy s cenzurou", in týž: *Monology o Josefu Kajetánu Tylovi*, Praha, Univerzita Karlova 1993, s. 151–161.
168) „Verordnung des Ministeriums des Innern vom 25. November 1850, wodurch eine Theaterordnung erlassen wird", *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich* 1850, s. 1976–1980.
169) Karel Tieftrunk: *Dějiny Matice české*, Praha, Matice česká 1881, s. 108–109, 169.

dotiskne.[170] Představitelé Matice přitom byli obezřetní nejen z osobních důvodů, ale i proto, že si byli vědomi nejisté situace, v níž se nacházel jejich spolek. Matice totiž vlastně fungovala v právním vakuu. Na základě přijetí nového spolkového zákona z roku 1852 musely všechny spolky znovu předložit ke schválení své stanovy, na jejichž základě mohly dále působit. Matici české ovšem úřady schválení těchto stanov po léta komplikovaly; stanovy byly schváleny až koncem desetiletí. V dubnu 1852 bylo výboru Muzea také úředně nařízeno, že veškeré akce a schůze musí být hlášeny předem tak, aby se jich mohl vždy zúčastnit vyslaný policejní komisař. Tato asistence se uskutečňovala až od roku 1854, ale personální změny výbor postihly okamžitě; nejvýmluvnějším příkladem bylo nezvolení dlouholetého člena výboru a hlavního organizátora jeho činnosti Františka Palackého. Matice česká si rovněž musela od 5. prosince 1854 pro každý plánovaný vydavatelský počin vyžádat svolení muzejního výboru.[171]

Komplikace nastaly například i při vydání odborného článku Josefa Ehrenbergera *O nesnázích měst šosních po roce 1620* v muzejním časopise v roce 1854. Článek pojednávající o problémech Vamberka v pobělohorském období vzbudil po svém vytištění nelibost policejního úřadu. Text upozorňoval na to, že nově dosazení administrátoři postupovali proti městům velmi přísně, rušili stará privilegia a výsady. Když potom města připadla odkupem či darem pod nové vrchnosti, stará privilegia již nebyla potvrzována i s argumentem, že u obyvatel měst přetrvává podezření z „nevypleněných dotud bludů kacířských“. Autora, kněze, napomenula arcibiskupská konzistoř, redaktoru Václavu Bolemíru Nebeskému uložil matiční výbor dbát v budoucnu zvýšené opatrnosti.[172]

V roce 1857 se v Matici chystal k vydání druhý díl *Výboru z literatury české*, připravovaný původně hned po publikaci dílu prvního (1845) a předložený ještě v roce 1847 cenzuře. Po zrušení předběžné cenzury roku 1848 bylo možné text obsahově zrevidovat, vydání práce se ovšem v době přetlaku politické publicistiky odsunulo, komplikovalo ho také zaneprázdnění hlavních editorů. Teprve v roce 1856 se začalo na přípravě *Výboru* pracovat intenzivněji. Hotový text posuzoval z hlediska případné náboženské závadnosti profesor pastorální teologie Jan Nepomuk Fabian, který navrhl vypuštění některých zahrnutých spisů. Z důvodu obezřetnosti Matice i s ohledem na finanční problémy instituce však vyšel roku 1857 pouze první sešit, další následoval až s čtyřletým odstupem; vydávání se nakonec protáhlo až do roku 1868.[173]

Také muzejní publikační politika narážela na obtíže při zpracování husovské tematiky. K velkému sporu o smysl a význam Husova díla došlo mezi Františkem Palackým a Josefem Alexanderem Helfertem. Se znalostí tohoto konfliktu i dalších úředních reakcí na vydání děl mistra Jana Husa, respektive jeho korespondence pak rezignovaně reagoval P. J. Šafařík, když na přímluvu Michaila Petroviče Pogodina, aby byly v Čechách vydány Husovy spisy, odepsal 25. ledna 1857: „Husovy spisy nikdo v Rakousích nevydá, spíše spisy proti Husovi… Nechme mrtvých odpočívat.“[174]

170) Tamtéž, s. 117.
171) Podrobněji J. Prokeš: „Z těžké doby ‚Matice české‘“, cit. dílo, zvl. s. 25–30.
172) K. Tieftrunk: *Dějiny Matice české*, cit. dílo, s. 168; Josef Ehrenberger: „O nesnázích měst šosních po roce 1620“, *Časopis Českého museum* 28, 1854, č. 1, s. 88–102, zde s. 90.
173) K. Tieftrunk: *Dějiny Matice české*, cit. dílo, s. 168–169, 228–229.
174) Tamtéž, s. 167–169.

Periodická produkce pod drobnohledem

Pro evidenci zásahů tiskového dohledu na domácí periodickou produkci mohou sloužit dokumenty k jednotlivým kauzám, uchovávané v různé míře v archivních fondech příslušných institucí, a dále souhrnně zpracovávané tabulky, které jsou uloženy zejména ve fondu České místodržitelství Praha – prezidium. V půlročních úředních hlášeních shromažďovaných místodržitelstvím se zaznamenával titul periodika, doba a místo vydávání, datum a číslo koncese, povinnost kauce, jméno a bydliště nakladatele, vydavatele a tiskaře, redaktora nebo redaktorů, jeho či jejich vzdělání a další zaměstnání, jména spolupracovníků, morální a politické chování zainteresovaných, obsah periodika, jeho tendence a vliv. Chybět neměly ani poznámky, zda list dostává subvenci.[175]

Následující konkrétní případy zákazů či problémů s vydáváním periodického tisku jsou určitými modelovými příklady, zdaleka ne výčtem všech dobových tiskových kauz. Vládní snahy o aktivní tiskovou politiku se mohly v Praze opírat o zdejší oficiální periodika *Pražské noviny* a *Prager Zeitung*. Na přelomu prosince 1849 a ledna 1850 se na úrovni pražského místodržitele a ministra vnitra řešila otázka vhodného redaktora *Pražských novin*, který by mohl konkurovat atraktivitě Havlíčkových *Národních novin*. Podle Alexandera Bacha v úvahu přicházeli Jakub Malý a Václav Bolemír Nebeský, oba však byli bývalými spolupracovníky Havlíčkova listu. Karl Mecséry z toho důvodu Bachovy návrhy nepřijal a do čela redakce prosadil bývalého vrchnostenského úředníka a básníka Václava Jaromíra Picka.[176] Tiskovým kauzám se později nevyhnuly ani *Pražské noviny*,[177] dotčený byl ale především tisk, který úřední místa vnímala jako opoziční.

Případ redaktora listu *Constitutionelles Blatt aus Böhmen* Franze Klutschaka dokumentuje nesoulad mezi státní správou reprezentovanou v Praze místodržitelstvím a vojenským velitelstvím. Bezprostředně před volbami do pražského obecního zastupitelstva v září 1850 byl Klutschak po otisknutí jednoho článku z iniciativy vojenského velitelství zatčen. I když byl posléze na zákrok místodržitele propuštěn, byl přesto posléze odsouzen vojenským soudem na čtyři týdny do žaláře.[178]

Od února 1851 vycházel nový beletristický časopis *Lumír*. Rychle si získal renomé a po zániku Tylových *Květů* představoval až do přelomu padesátých a šedesátých let prakticky jediný český beletristický list.[179] Mladý redaktor *Lumíra* Ferdinand Břetislav Mikovec, tehdy čerstvě čtyřiadvacetiletý, získal k vydávání časopisu svolení od místodržitelství na základě vyjádření pražského policejního ředitele Sacher-Masocha s tím, že jeho dosavadní

175) NA, PM, 1850–1854, kt. 131, sign. 8/4/96.

176) NA, PGT, 1849–1852, kt. 19, sign. P 28, 1849–1851. Srov. též případová studie Magdalény Pokorné „‚Patří do řad literárního proletariátu'. Literární působení a policejní perzekuce Prokopa Chocholouška v letech 1848–1861", s. 449–462.

177) Srov. NA, PGT, 1849–1852, kt. 20, sign. P 54, 1851, týká se stížnosti policejního ředitele Sacher-Masocha na úvodní článek v *Pražských novinách*, který při polemice s kritiky oktrojované ústavy používá nevhodnou, „mezi českým publikem velmi oblíbenou a dobře chápanou paralelu s Irskem" („eine unter dem čechischen Publikum sehr beliebte und wohlverstandene Parallele mit Irland"), dále např. NA, PM, 1855–1859, kt. 491, sign. 8/4/22/4.

178) K. Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, cit. dílo, s. 235. Kazbunda ale název článku neuvádí.

179) Václav Petrbok: „Kdo byl Ferdinand Břetislav Mikovec?", in Ferdinand Břetislav Mikovec: *Pražská Thálie kolem 1850*, eds. Jitka Ludvová, Helena Pinkerová, Praha, Institut umění – Divadelní ústav 2010, s. 5–53.

Strategie vydávání vídeňských novin mimo území výjimečného stavu Politický deník *Die Presse* začal vydávat August Zang ve Vídni v červenci 1848. Poučen žurnalistickými poměry v Paříži jej chápal čistě jako komerční produkt. Konkurenčními listy byl jeho *Presse* vysmíván jako černo-žlutá reakční platforma. Po odchodu ministra Stadiona z vlády v červenci 1849 ovšem začal Zangův list ostřeji kritizovat Schwarzenbergovu vládu. Ministerstvo 16. října 1849 Zanga přísně varovalo, následná změna v redakci však měla za důsledek ještě větší distanci od současné vládní politiky. Vláda se proto 7. prosince 1849 rozhodla list suspendovat; využít mohla skutečnosti, že ve Vídni obdobně jako v Praze platil stav obležení. Zang posléze přestěhoval redakci do Brna, kde stav obležení vyhlášen nebyl, moravské hlavní město zároveň disponovalo dobrou tiskařskou základnou a železničním spojením s Vídní, která nadále tvořila hlavní místo odbytu. Dne 27. prosince 1848 mohl Zang z Brna obnovit vydávání listu, úřední postihy ovšem pokračovaly. Zahrnovaly mimo jiné úřední pokyny poště, aby *Presse* nedistribuovala, konfiskace, zákazy určené úředním novinám, aby se s listem pouštěly do polemik a jeho články vůbec zmiňovaly, a dokonce zatčení redakčního sekretáře. List byl stíhán, protože zaváděl polemiky o věcech týkajících se státní správy. Náklad *Presse* za této situace klesal a Zang nakonec po roce činnosti v brněnském útočišti 4. prosince 1850 vydávání svého listu zastavil.
Podobnou strategii volil po vyhlášení výjimečného stavu ve Vídni rovněž krejcarový list *Wiener Postillion*, vydávaný ve vysokém nákladu 6 000 exemplářů. Po přesunutí vydávání do Brna však byl jeho redaktor Karl Albert Ritter úřady donucen ke změně titulu i ke zmírnění ostrého protivládního tónu, čímž počet abonentů poklesl na polovinu. I tak se ministr vnitra Alexander Bach snažil o celkové umlčení listu, protože však k němu neposkytovaly oporu stávající zákony, volil brněnský zemský úřad nepřímou taktiku: pohrozil tiskaři Gastlovi odejmutím všech úředních zakázek, pokud tisk Ritterových novin nevypoví. Gastl se nátlaku podvolil, a úřady tak nemusely sáhnout k druhé připravené možnosti, totiž k vypovězení Rittera, který v Brně neměl domovské právo, z města.
S českým literárním prostředím se Zangovo jméno ještě protnulo, když v německy tištěném nekrologu Karla Havlíčka byla přirovnána jeho činnost právě k činnosti Zangově. Analogie jistě přesná nebyla, ale pro německy čtoucí publikum musela být zřejmá podstata tohoto srovnání Karla Havlíčka, řadícího jej ke špičkám soudobé žurnalistiky.

Zdroj: Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*, Wien, Mainz 2004, s. 234–235, 250–251; NA, PGT, 1849–1852, kt. 20, sign. P 39, 1850; Zdeněk Šimeček: „Proměny novin v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1658–1860", in Jaromír Kubíček (ed.): *Česká retrospektivní bibliografie*, díl 1, *Noviny České republiky od počátku do roku 1918*, část 2, *Přehledy, rejstříky*, Brno, Sdružení knihoven ČR – Moravská zemská knihovna 2008, s. 7–36, zde s. 31.

přestupky, mezi nimi vydání husovské práce v Lipsku z roku 1849, která figurovala mezi zakázanými spisy, jsou prominuty. Splňoval tedy zákonem dané podmínky pro to, aby se mohl stát redaktorem. Názor policejních a dohlížecích orgánů na Mikovce se přitom postupně změnil. Od počáteční nedůvěry „k bojovníku z barikád 1848", podezřelého při svém pobytu v Sasku z přípravy revolučního povstání, se vyvinul v uznání loajálního chování Mikovce k představitelům výkonných orgánů.[180]

Ke kolizi s úřady ovšem stejně došlo. V listopadu 1854 byl redaktor napomínán proto, že otiskl dopisy Petra Voka z Rožmberka stavovským direktorům z let 1608–1609, přičemž podle úředního náhledu tyto dokumenty řešily politické a náboženské záležitosti, tedy tematiku, která do *Lumíra*, povoleného jako časopis beletristický, nepatřila. Těžší důsledky pro *Lumír* měla další kauza. Dne 5. července 1855 vyšel na jeho stránkách článek poněkud

180) NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/32; NA, PGT, 1849–1852, kt. 16, sign. M 2, 1849–1850.

se vymykající dosavadní produkci časopisu. Šlo o překlad textu francouzského historika Saint-René Taillandiera *Dějiny české a český dějepisec František Palacký*.[181] Stať byla v originále otištěna v dubnovém čísle *Revue des deux Mondes* a francouzský autor v něm českého historiografa i české národní hnutí vysoce ocenil. Policejní ředitel Päumann adresoval místodržiteli Mecsérymu přípis, v němž informoval o tom, že tiskárnu *Lumíra*, patřící Kateřině Jeřábkové, potrestal pokutou 50 zlatých, a navrhoval, aby byl časopis zastaven.[182] To se také stalo, přičemž Mikovec, stejně jako Jeřábková proti rozhodnutí v zákonné lhůtě protestovali. Obě odvolání na policejním ředitelství důkladně prozkoumali a místodržiteli pak podali 20. července 1855 následující rekapitulaci: Mikovcova argumentace, že nešlo o texty politického rázu, byla bezpředmětná; redaktorův další argument, že články podobného typu – ba ještě křiklavější – tiskne i soudobý německojazyčný zábavný měsíčník *Erinnerungen*, vydávaný K. W. Medauem, před policejním úřadem neobstál, protože, jak dokument výslovně uváděl, „současný nebo předchozí přestupek jiného listu, i kdyby na něj ještě nebylo úředně z jakéhokoli důvodu reagováno, neruší podobný přečin z jeho strany". Je třeba ovšem v této souvislosti dodat, že bezprostředně na to redakce *Erinnerungen* obdržela policejní napomenutí.

Policejní ředitelství zmiňovalo, že by si mohl Mikovec zažádat o povolení k vydávání politického listu a složit příslušnou kauci, rovnou však avizovalo, že při známé minulosti Ferdinanda Mikovce by byla žádost patrně odmítnuta. Protože „celkové potlačení tohoto listu by nepůsobilo příznivě", navrhovalo cestu milosti, pokud „úřední zásah redaktora v budoucnu přidrží v jemu přikázaných hranicích". Vydávání časopisu tak mohlo být po šesti týdnech obnoveno.[183]

Filip Stanislav Kodym, redaktor *Hospodářských novin*, určených zejména venkovskému lidu, byl roku 1853 vyšetřován proto, že jeho list psal o poměrech ve Francii. Překročil tím tak povolený program svého tisku, jenž měl sledovat pouze hospodářskou tematiku a nesložil kauci potřebnou pro vydávání politických periodik. Další varování následovalo po zařazení článku kritizujícího neblahé následky sázení do loterie. Protože ale loterie byla státním monopolem, článek byl označen jako opoziční. Třetí případ překročení cenzurních norem přinesl článek o Francii a Anglii, v němž Kodym podle úřadů jednoznačně stranil liberálnímu systému v Anglii oproti francouzskému systému vlády jedné osoby.[184] Sankce v tomto případě přinesla nejen konfiskaci čísla, ale také uvalení kauce na list ve výši 5 000 zlatých a finanční trest 50 zl. (tedy na spodní hranici vymezeného limitu 50–500 zl.) pro Vlastenecko-hospodářskou společnost jakožto vydavatele a ve stejné výši pro tiskaře Bedřicha Rohlíčka. Vlastenecko-hospodářská společnost se odvolala k praž-

181) „Dějiny české a český dějepisec František Palacký. Dle Saint-René-a Taillandiera", *Lumír* 5, 1855, č. 27, 5. 7., s. 638–645.
182) NA, PM, 1855–1859, kt. 483, sign. 8/4/16/4, přípis z 10. 7. 1855.
183) „[…] daß eine gleichzeitige oder vorangegangene Ausschreitung der Redaktion eines anderen Blattes, selbst wenn sie behördlich aus wasimmer für einem Anlasse noch nicht geahndet werden wäre, ein gleiches Verschulden seiner Seite durchaus nicht aufhebe"; „[da] die gänzliche Unterdrückung dieses Blattes jedoch einen minder günstigen Eindruck üben dürfte". NA, PM, 1855–1859, kt. 483, sign. 8/4/16/4, přípis ze dne 20. 7. 1855; Ljuba Klosová: „Divadlo Ferdinanda Břetislava Mikovce", *Divadelní revue* 5, 1994, č. 3, s. 3–19, zvl. s. 10; M. Pokorná: „Mikovcův Lumír ve světle úředních dokumentů", cit. dílo.
184) [Filip Stanislav Kodym]: „Něco o zeměpise", *Týdenník* 4, 1853, č. 43, s. 345.

skému místodržitelství a k ministerstvu vnitra a slíbila nápravu včetně toho, že bude sama provádět vnitřní cenzuru speciálně určeným úředníkem tak, aby zaručila budoucí bezúhonnost listu a předešla redaktorově nepozornosti a nutnému následnému zásahu státního orgánu. Pokuta i uvalení kauce byly poté zrušeny. Když vyšel v *Hospodářských novinách* roku 1854 další problematický článek, který u příležitosti otevření nové rolnické školy kritizoval špatný stav školních budov a mizerné učitelské platy, byl už případ řešen přímo s Františkem Jičínským, „interním" cenzorem *Hospodářských novin* v rámci Vlastenecko-hospodářské společnosti. Úřady v tomto případě neprovedly konfiskaci ani neuložily finanční sankci, ale nařídily, aby v avizovaném závěru článku v dalším čísle byl kritický tón zmírněn.[185]

Některá periodika spojovala strategie, jak se vyhnout přísnému tiskovému dohledu, uplatňovanému na listy vycházející v pravidelných, maximálně měsíčních lhůtách. Časopisy proto vycházely s pětitýdenní či delší periodicitou, čímž získaly status neperiodických tisků. Takovou strategii volily například humoristické listy *Paleček*, *Turek na mostě Pražském*, *Rachejtle* či *Diblík*. Právě před časopisy s delší periodicitou varoval pražský místodržitel Mecséry své podřízené s tím, že je třeba dávat pozor na ty listy v české řeči, které neodpovídají zákonným kritériím periodických tiskovin. Mezi takové časopisy přitom zahrnoval např. *Posla z Prahy*, *Blahověst*, *Živu*, *Obrazy života*, *Časopis Českého muzeum* a další, vesměs tedy prestižní a významné listy.[186]

Jedním z příkladů byly *Obrazy života*, ambiciózní literární časopis redigovaný Janem Nerudou a vycházející od roku 1859 s pětitýdenní periodicitou. Pro jeho druhý ročník usiloval litomyšlský nakladatel Antonín Augusta o transformaci listu v nepolitický čtrnáctideník, na nějž se již povinnost koncese vztahovala. Důvěrné policejní sdělení, pocházející pravděpodobně z konfidentské zprávy Karla Sabiny, však bylo důvodem pro zamítnutí Augustovy žádosti o koncesi v prosinci 1859. Upozornilo na Nerudův záměr soustředit se i na litomyšlské studenty a vychovávat si z nich své spolupracovníky. Poukázalo také na plány nakladatele neomezovat se pouze na literární list rodinného charakteru, jakým dosud *Obrazy života* byly, ale v brzké době vydávat i populární politický deník. Ten měl redigovat Josef Barák. Úřady se dozvěděly také o tom, že Augusta má v úmyslu vydávat i *Občanský kalendář* se záměrem vychovávat venkovský lid v duchu politického demokratismu. Pražský policejní ředitel tedy nejenže nepodpořil žádost o vydávání *Obrazů života*, ale vybídl obecně k ostražitosti vůči litomyšlskému tisku a osobám s ním spjatým. Augusta neuspěl ani s odvoláním k Nejvyššímu policejnímu úřadu, časopis *Obrazy života* však nadále pokračoval s původní periodicitou.[187]

Mechanismy dané tiskovým řádem roku 1852 však nemusely sloužit pouze při represivním postupu státních orgánů. Institut žaloby pro urážku soukromé osoby na cti využila i česká veřejnost, a to především v případě otázky pravosti *Rukopisů královédvorského* a *zelenohorského*, jež v padesátých letech získala politický náboj. V říjnu 1858 vyšla v pražském německém deníku *Tagesbote aus Böhmen* série anonymních článků označujících

185) NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/31.
186) NA, PM, 1855–1859, kt. 493, sign. 8/4/29/1.
187) K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 338–340; Milena Beránková: *Dějiny československé žurnalistiky*, díl 1, *Český periodický tisk do roku 1918*, Praha, Novinář 1981, s. 132–137.

Časopis *Rachejtle* očima policejních zpráv Humoristický časopis *Rachejtle*, který byl s nepravidelnou periodicitou (a tedy bez nutnosti koncese pro periodické tituly) vydáván Václavem Čeňkem Bendlem Stránickým v Jičíně, se stal zprvu publikačním orgánem družiny seskupené okolo J. V. Friče a almanachu *Lada Nióla*. Po rozkolu mezi Bendlem a Fričem se na něm od třetího čísla podíleli ti autoři, kteří se od J. V. Friče distancovali, a časopis se poté soustředil na útočnou satiru vůči konzervativní části české spisovatelské obce. Právě to vzbudilo na sklonku roku 1854 zájem policejních úřadů, které zajímalo, jakým způsobem se na tvorbě časopisu podílela policejně sledovaná Božena Němcová. Zpráva pražského policejního ředitele z dubna 1855, týkající se třetího čísla časopisu, ukazuje, s jakou pozorností sledovaly policejní orgány vývoj v české literatuře:

> Úhrnem dovoluji si nejuctivěji poznamenati, že čeští literáti, kteří nyní náleží k umírněnějšímu směru, kteří jak pro své stáří, tak pro své vědecké vzdělání více holdují rozvážlivosti a klidu a své síly věnují ne tak efemérnímu dennímu zaměření, jako spíše vážnějším literárním pracím, se stali předmětem útoku nově se objevujících pisálků, kteří slávu české literatury nehledají ve vědeckém bádání a v pracích vážnějšího směru, nýbrž spíše v tom, aby se českému obecenstvu dostalo beletristické, humoristické a vůbec lehce pochopitelné a přístupné lektyry.
> Tento zjev je bezpečným důkazem rozštěpení, k němuž došlo v české literátské skupince, což z politického hlediska není bez podstatného zájmu.

Vydávání časopisu *Rachejtle* skončilo pátým číslem v srpnu 1855; v této době byl Bendl policejně stíhán kvůli zprostředkování korespondence mezi Janem Knedlhansem Liblínským a dalšími politickými vězni. Jako ochranu před možným uvězněním zvolil Bendl vstup do českobudějovického kněžského semináře.

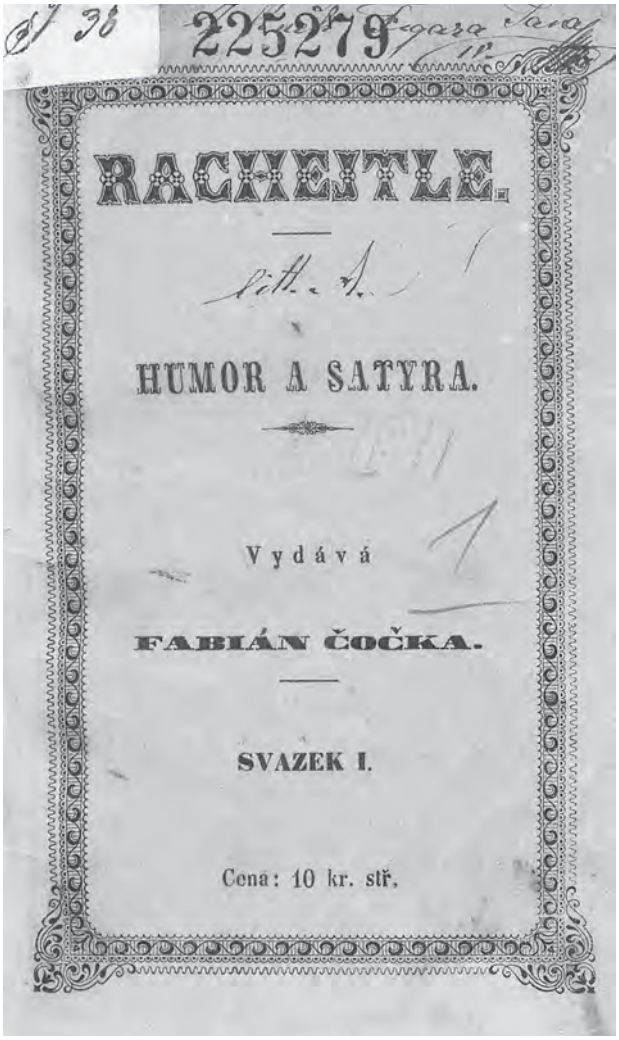

Zdroj: Policejní ředitelství v Praze (Anton Päumann) Nejvyššímu policejnímu úřadu ve Vídni (Johannu Kempenovi) 2. 4. 1855, český překlad cit. dle Miloslav Novotný (ed.): *Život Boženy Němcové. Dopisy a dokumenty*, díl 5, *Slavný rok 1855, vydání Babičky, čtvrtá cesta na Slovensko*, Praha, Československý spisovatel 1957, s. 386, německý originál tamtéž, s. 52–54; srov. dále Jaroslava Janáčková: „Božena Němcová v satirických Rachejtlích. K rozpadu Fričovy družiny po vydání Lady Nióly", in táž: *Návraty. K české literatuře od K. J. Erbena po Ladislava Fukse*, Praha, Akropolis 2012, s. 190–202.

Rukopisy za podvrhy. Tento útok vzbudil vlnu pohoršení v české společnosti, která se nyní semkla, aby pravost *Rukopisů* podpořila. Na nátlak Františka Palackého žaloval Václav Hanka, který byl těmito články označen za padělatele, zodpovědného redaktora *Tagesbote* Davida Kuha pro urážku na cti. Za velkého zájmu veřejnosti proběhlo v srpnu 1859 soudní přelíčení, v němž se soud nezabýval problematikou datace rukopisu, ale pouze otázkou, zda Hanka *Rukopis královédvorský* opravdu nalezl. To se podařilo díky několika svědectvím prokázat, David Kuh byl proto bez ohledu na svou obhajobu shledán vinným a odsouzen k dvouměsíčnímu trestu vězení a propadnutí kauce ve výši 100 zlatých. Proti rozsudku se odvolal, vyšší instance však jeho odvolání zamítla. Osvobozen byl teprve v dubnu 1860 po intervenci u ministra spravedlnosti, což českou společnost rozhořčilo a utvrdilo v názoru, že David Kuh musel být spojen s policií. Při procesu bylo totiž porušeno základní pravidlo: ke třetí instanci nebylo možné se odvolávat, pokud předchozí dvě vynesly shodný rozsudek; Kuhův problém se tedy ve Vídni už vůbec řešit neměl. Skutečného autora článků v *Tagesbote* se tehdejším aktérům zjistit nepodařilo. Teprve v roce 1913, když zemřel německý univerzitní bibliotékář Anton Zeidler, zjistil pražský německý bohemista Franz Spina, že autorem oněch článků byl právě on.[188] František Roubík později na základě pečlivého archivního studia dokázal, že samotná akce v roce 1858 byla vedena na podnět pražského policejního ředitele Antona von Päumanna, který se snažil zaútočit na symbol české společnosti, o jehož pravosti se ve vědeckém světě – především mimo Čechy – šířily pochyby. Impulzem k rozsáhlé kauze byla přitom slavnost odhalení sochy Záboje ve Dvoře Králové z předchozího roku, u příležitosti čtyřicátého výročí objevení *Rukopisu královédvorského*.[189]

Rozšíření spektra periodik na počátku šedesátých let

Cenzurní regulace mohla vést i k tomu, že některé připravované periodické projekty neobdržely povolení. Žádost chrudimského tiskaře Stanislava Pospíšila o vydávání nepolitického týdeníku *Ohlas z východních Čech* tak nebyla roku 1858 povolena s odůvodněním, že zamýšlený redaktor neprokázal potřebné vzdělání k vedení listu. Ještě v červnu 1862 nebyla pražským místodržitelstvím povolena koncese na vydávání ilustrovaného a zábavného listu *Samolet*, a to opět především kvůli osobě navrhovaného redaktora: tím měl být Václav Hutar, politicky kompromitovaný vzhledem ke svému angažmá z roku 1849, pro svou pozdější účast na pouličních demonstracích i pro zpěv revolučních písní po hostincích.[190]

Otázka povolení nových periodik se v závěru padesátých let zvláště týkala problematiky politických novin v češtině. Takové tisky vycházely tehdy pouze dva, *Pražské noviny* a *Moravské noviny*. Amnestovaní radikální demokraté již v roce 1857 chtěli založit list,

188) Franz Spina: „Anton Zeidler und die gefälschten tschechischen Handschriften“, *Deutsche Arbeit* 12, 1912/1913, s. 611–615.

189) František Roubík: „Účast policie v útoku na Rukopisy roku 1858“, in *Od pravěku k dnešku. Sborník prací z dějin československých. K šedesátým narozeninám Josefa Pekaře*, díl 2, Praha, Historický klub 1930, s. 435–449; Michal Fránek: „Ve stínu česko-německého antagonismu (Rukopisy královédvorský a zelenohorský v letech 1853–1866)“, in Dalibor Dobiáš, Michal Fránek, Martin Hrdina, Iva Krejčová, Kateřina Piorecká: *Rukopisy královédvorský a zelenohorský a česká věda (1817–1885)*, Praha, Academia 2014, s. 151–201, zvl. s. 157–161.

190) F. Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, cit. dílo, s. 73, 85–86.

o jehož koncesi měl požádat politicky bezúhonný Alois Krása a pro který chtěli získat jak Františka Palackého, tak F. L. Riegera. Druhý jmenovaný však účast v tomto projektu odmítl a projekt realizován nebyl.

Rieger ale o rok později zaštítil jiný pokus, který měl formálně vést Jan Bohuslav Müller, bývalý úředník vídeňské dvorské knihovny. Ten koncesi na list s názvem *Vlast* získal, ale kvůli nemoci se úkolu neujal, a tak i nadále panovalo vakuum. Pro další žádosti se reprezentantům české politiky zdála být příhodnou situace po vojenských porážkách Rakouska na italských bojištích v roce 1859. Středoškolský profesor Václav Zelený tehdy požádal o povolení vydávat list *Národ* (*Noviny československé*). Bez ohledu na souhlas pražského místodržitele nebylo povolení uděleno; se stejným výsledkem dopadla i žádost o vydávání listu *Hlasatel*. Odmítnuta byla i žádost Vavřince Svátka na list *Vzájemnost* (*Budoucnost*).

Tisková novela z listopadu 1859 a politické změny v monarchii po porážce ve válce o nezávislost Itálie určitým způsobem uvolnily tiskové poměry a staly se též impulzem k oživení zájmu získat koncesi na politický list. V březnu 1860 chtěl nakladatel Jaroslav Pospíšil využít pro politické periodikum zatím nevyužitou koncesi na beletristický list *Pražská pošta*. I tento záměr byl zamítnut policejním ředitelstvím, které se dozvědělo, že by tu byli angažováni bývalí radikální demokraté. Oficiálním memorandem tlumočícím potřebu politického listu v češtině se na císaře Františka Josefa I. obrátili národní předáci v čele s F. L. Riegerem. Otištění memoranda v *Poslu z Prahy* ze dne 23. srpna 1860 pod názvem *Tužby a přání* bylo ale důvodem k zabavení celého zmíněného čísla.

Bariéru odmítání tak zdolal se svou žádostí z 10. června 1860 až Alois Krása. Zavazoval se v ní, že bude politické otázky posuzovat z konzervativního hlediska a že je jeho záměrem zkvalitnit ekonomické znalosti česky čtoucí veřejnosti. Dne 27. června policejní ředitelství informoval, že chce v souladu s císařským nařízením probírat také záležitosti jazykové rovnoprávnosti, pojednávat o činnosti místních samospráv, o zemském sněmu a zemském výboru. Policejní ředitel Päumann vyslovil s Krásovým podnikem souhlas, sledoval tím přitom záměr prohloubit rozpory mezi ním a skupinou okolo F. L. Riegera. Krásovi byla koncese udělena velmi rychle, již 10. července 1860, a tak mohl začít vydávat svůj list *Čas*, jehož první číslo vyšlo 2. října 1860. V následujících letech, kdy Krása vystupoval proti politické linii českých liberálů v otázkách spolupráce se šlechtou a odchodu do pasivní rezistence, byl list tajně subvencován vídeňskou vládou; po odhalení tohoto faktu noviny v lednu 1863 zanikly pro nedostatek čtenářů.[191]

Velmi brzy po Krásově *Času* získaly koncesi i *Národní listy*. Požádal o ni politicky bezúhonný Julius Grégr, tehdy advokátní koncipient ve Frýdlantu. Na kauci ve výši 10 500 zlatých se složilo družstvo, jehož členy byli mj. Julius Grégr a jeho bratr Eduard, František Palacký, F. L. Rieger, Jan Evangelista Purkyně, František Josef Řezáč a Václav Hanka. Od 1. ledna 1862 se počet česky psaných politických listů rozrostl o další titul, totiž o *Hlas*, který vznikl sloučením nově udělené koncese Vincence Vávry Haštalského a koncese Antonína Finka na německy psaný deník *Die Zeit* a do něhož přešli radikálněji orientovaní

191) Milena Beránková: *Krásův Čas a jeho místo v české politice a žurnalistice*, Praha, Univerzita Karlova 1972, zvl. s. 34, 36–42, 47–48.

novináři nesouhlasící s politickou linií Krásova *Času*.[192] Ve stejném období došlo i k nárůstu česky psaných politických listů na Moravě. Vedle úředních brněnských *Moravských novin* začal být od 1. března 1861 vydáván týdeník *Opavský besedník* a 1. ledna 1862 vznikl olomoucký list *Moravan*, vycházející dvakrát týdně.

Stejně jako samotná existence opozičních periodik byl příznakem změny tiskových poměrů i návrat veřejných tiskových procesů. Tiskový soud proti redaktoru *Národních listů* Juliu Grégrovi v červnu 1862 na sebe upoutal mimořádnou pozornost české veřejnosti, údajně srovnatelnou jen s veřejnými porotními soudy proti Havlíčkovi v Praze z roku 1849. Česká společnost nevnímala soud proti Grégrovi jen jako proces vedený proti jednotlivci, ale proti veškerým politickým požadavkům českého národa. Přispěla k tomu i obratná medializace – stenografické přepisy z jednotlivých dnů soudního sporu byly uveřejňovány průběžně v *Národních listech* a hned v srpnu 1862 vydány ve formě samostatné brožury, jež vyšla i v německé mutaci, na stránkách Grégrova periodika byly otiskovány rovněž četné projevy čtenářské přízně a soustrasti od jednotlivců, spolků i obcí.[193]

Předmětem veřejného soudního řízení bylo sedm článků otištěných v *Národních listech*, v nichž se podle státního zastupitelství redaktor dopustil zločinu rušení veřejného pokoje a přečinu pobuřování proti jednotlivým vládním orgánům. K procesu se připojil i zemský školní rada Johann Maresch na základě paragrafu pro urážku na cti (za přetištěný dopis *Z obce čížkovské*). Žaloba otevřela i další téma, totiž otázku odpovědnosti za tisk a problematiku systému práce v tiskárně. Při výsleších tiskařů se ukázalo, že pro potvrzení některých článků, u nichž se vyžadoval podpis zodpovědné osoby, byly z časových důvodů používány bianco formuláře.

Grégrův obhájce Karel Leopold Klaudy vycházel při obhajobě z dobré znalosti stávajícího právního řádu i všech možností, které mu nabízel. Argumentoval tím, že na základě tiskového řádu z roku 1852 byly tiskové záležitosti vyňaty z kompetence trestního zákona a rozhodovat o nich měly politické úřady, nikoli soudci, kteří by se svými odsuzujícími výroky v těchto kauzách mohli dostat do rozporu s tím, jak se v průběhu let vyvíjel právní řád. Trval na nutnosti prokázat Grégrovi zlý úmysl v případě, že má být odsouzen za zločin. Pokud došlo vytištěním příslušných textů k porušení zákona bez zlého úmyslu, pak má být souzen pouze za přestupek. Obhajoba využila ještě další argument: není správné vytrhovat jednotlivé články z příslušných – jinak zcela nezávadných – čísel *Národních listů*, v nichž naopak obžalovaný usiloval všemi prostředky prosadit nápravu dosavadních nedostatků. Julius Grégr s odvoláním na Karla Havlíčka ve své závěrečné řeči vyslovil krédo liberálního novináře: „Já co žurnalista více se znám býti odpovědným veřejnosti než vládě.“[194]

V první instanci byl Julius Grégr odsouzen podle § 65 trestního zákona (zločin rušení veřejného pokoje) k těžkému žaláři na dva roky, k propadnutí kauce ve výši 3 000 zlatých, ke ztrátě akademické hodnosti a k vyloučení ze zodpovědného redaktorství, tedy ke

192) Podrobně Milena Beránková: *Hlas. 1862–1865. Vznik, vývoj a politické zaměření*, Praha, Ústav pro teorii a dějiny hromadných sdělovacích prostředků Univerzity Karlovy 1970, sv. 1–2.
193) *Tiskový soud Dra. Julia Grégra, redaktora Národních listů v měsíci červnu r. 1862*, Praha, Julius Grégr 1862. Viz též M. Beránková: *Hlas*, cit. dílo, sv. 1, zvl. s. 53–54; Veronika Neprašová: *Tiskový proces Julia Grégra jako mediální událost*, diplomová práce, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze 2011.
194) *Tiskový soud Dra. Julia Grégra*, cit. dílo, s. 276.

ztrátě koncese. Po Grégrově odvolání byl rozsudek snížen na čtyři měsíce žaláře, pokutu 1 300 zl. a náhradu soudních výloh. Vrchní soud, který byl rozhodující instancí, zvýšil 10. srpna 1862 trest na deset měsíců, pokutu 3 000 zl. a ostatní tresty ponechal. Doktorát byl Grégrovi vrácen až v důsledku politické amnestie z 1. srpna 1865. Veřejnost Grégrovi projevila mimořádné sympatie nejen během vlastního soudu, ale i v době jeho věznění. Jeho pozdější návrat z vězení koncem srpna 1863 se stal dokonce veřejnou manifestací, která byla završena slavností na Žofíně.

Soud s Juliem Grégrem byl nesporně nejsledovanějším ze všech tiskových procesů v době od obnovení ústavního režimu po vydání nového tiskového zákona, ale zdaleka ne jediným. Od října 1862 bylo vedeno trestní stíhání vůči zodpovědnému redaktorovi *Hlasu* Vincenci Vávrovi Haštalskému za zločin rušení veřejného pokoje, které vyústilo v trest čtyřměsíčního těžkého žaláře. Ve vězení se přitom Vávra setkal s Juliem Grégrem, odsouzeným nedlouho po propuštění znovu, tentokrát ke kratšímu, šestitýdennímu trestu; při procházkách na vězeňském dvoře se údajně oba dohodli na sloučení svých listů, které bylo posléze realizováno v červnu 1865. Za zveřejněné texty byly postihovány i Vilímkem redigované *Humoristické listy*, transformované od roku 1861 v politickosatirický časopis (například v únoru 1862 byl za napadení únorové ústavy uložen trest čtrnáctidenního vězení a propadnutí 100 zl. z kauce). Potrestán byl i redaktor katolického listu *Pozor* Václav Štulc, a to za otištěnou poznámku „únor nedal, co sliboval říjen“, srovnávající ústavu z února 1861 s textem říjnového diplomu z předcházejícího roku (dvouměsíční vězení a srážka 1 000 zl. z kauce), a František Šimáček, zodpovědný redaktor *Posla z Prahy* (čtrnáctidenní vězení a pokuta 50 zl. za pobuřování proti úřadům a zlehčování úředních nařízení; v předchozích procesech, týkajících se článku, kritizujícího poněmčování města Písek a popuzování k zášti proti šlechtě, byl Šimáček naopak osvobozen). S postihy se potýkaly počátkem šedesátých let nejen českojazyčné, ale i německy tištěné listy. Redaktor pražského *Ost und West* Imbro Tkalac byl odsouzen k šesti měsícům vězení a k propadnutí 1 000 zl. z kauce. Plzeňský redaktor František Uman (*Pilsner Bote*) byl odsouzen ke čtrnácti dnům vězení za pobuřování kvůli otištění oslavné básně na Karla Havlíčka spolu s výzvou ke sbírkám pro „dceru národa“ Zdeňku Havlíčkovou.[195]

Počátek šedesátých let, spojený s obnovením ústavního režimu, tak s sebou přinesl nárůst počtu koncesí pro periodické tituly, ale zároveň i nárůst počtu tiskových soudních procesů, vedených proti zodpovědným redaktorům za překročení paragrafů neoabsolutistického trestního zákona. Nový zákon o tisku z prosince 1862, v platnost uvedený v březnu 1863, tento trend podtrhl, když zrušením koncesního systému výrazně zjednodušil podmínky pro zakládání periodik, v trestním zákonu však v této době došlo pouze k drobným změnám. Tiskové procesy vůči žurnalistům tak pokračovaly po celé následující desetiletí.

195) M. Beránková: *Hlas*, cit. dílo, sv. 1, s. 43–44, 53–58.

Případové studie
1848–1863

Historie girondinů* a *Žižkova smrt **423**
Dva modelové příklady regulace literární komunikace v polovině 19. století
(Magdaléna Pokorná)

Amnestovaní velezrádci **435**
Spisovatelské podniky J. V. Friče a Karla Sabiny v letech 1854–1861
(Michal Charypar)

„Patří do řad literárního proletariátu“ **449**
Literární působení a policejní perzekuce Prokopa Chocholouška
v letech 1848–1861 (Magdaléna Pokorná)

„Dobře zvolená a účelně vedená četba působí nanejvýš povzbudivě“ **463**
Konflikty Františka Josefa Řezáče kvůli zakládání knihoven
a jejich navrhovanému obsahu (Magdaléna Pokorná)

Historie girondinů a *Žižkova smrt*

Dva modelové příklady regulace literární komunikace v polovině 19. století

Magdaléna Pokorná

Paternalistická optika, rozlišující mezi jednotlivými kategoriemi čtenářů z hlediska jejich schopnosti „správně“ rozumět potenciálně nebezpečnému textu, dominovala cenzurní legislativě osvícenského a restauračního období. S pádem předběžné cenzury v březnu 1848 a zrušením diferencovaných kategorií pro posuzování dovážených knih přestal být tento princip dominantní, přesto však mohl ohled na cílové skupiny čtenářů hrát v jednotlivých případech roli i nadále. Následující případová studie to ukazuje na osudu dvou textů zabavených ve stejný den, 12. února 1851, a to českého překladu odborného díla *Historie girondinů* od Alphonse de Lamartina a díla určeného širším vrstvám publika, dramatu *Žižkova smrt* od Josefa Jiřího Kolára.

Historická tematika za revoluce let 1848–1849

Téma národních dějin výrazně působilo na veřejné mínění v revolučních letech 1848–1849.[1] Přítomnost, ovlivňovanou zpřísňujícími se politickými opatřeními, měly vybrané příklady z české minulosti povzbuzovat a mobilizovat. Umělecké využití historických témat inicioval na podzim 1849 například i zemský výbor, když vypsal soutěž na původní dramatické dílo s historickým námětem a na hru ze současného občanského života. Vedle toho vznikala během let 1848–1849 řada historických titulů spontánně. Objevila se zvláště díla inspirovaná husitstvím a jeho protagonisty, téma, které bylo v předešlých obdobích cenzurou přísně regulováno. Bez ohledu na uměleckou či vědeckou úroveň plnila taková díla svou agitační roli.[2]

Husitství bylo zpravidla personifikováno v osobách jeho dvou nejznámějších představitelů – Jana Husa a Jana Žižky. O nich se psalo i zpívalo. Při sledování „nálady obyvatelstva“ v březnu 1851 například zemské vojenské velitelství hlásilo, že se po hospodách potloukají skupiny muzikantů a zpívají české písně o Žižkovi a Husovi, které shromáždění hosté oceňují hlasitou chválou a ke zpěvu se připojují. Již roku 1849 byla zabavena píseň, která začínala slovy „Povstaň, Žižko, povstaň s Jenem, ať vrahy za hranice daleko zaženem“.[3] Další zprávy informátorů pak kvitovaly, že písně o Žižkovi, představující chválu revolučního činu, převažovaly nad těmi, které opěvovaly postavu Jana Husa. Jan Žižka jako hrdina

1) Srov. zvl. Miroslav Hroch (ed.): *Úloha historického povědomí v evropském národním hnutí v 19. století*, Praha, Univerzita Karlova 1976 (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 5. *Studia historica* 15); týž (ed.): *Literární a publicistické zdroje historického vědomí v 19. a 20. století*, Praha, Univerzita Karlova 1988 (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 3. *Studia historica* 33).
2) Zevrubně Zdeněk Šamberger: „Rakouský neoabsolutismus po roce 1848 a jeho obavy z husitismu“, *Husitský Tábor* 6–7, 1983–1984, s. 361–390.
3) Tamtéž, s. 365.

písně „Neopouštěj nás, Žižko, vůdče náš“ byl pak středem pozornosti úřadů i v letech 1854 a 1855.[4]

Úřady dovozovaly, že by úcta k mistru Janu Husovi jako národnímu mučedníkovi a „otci“ husitského hnutí mohla vést k odklonu české společnosti od katolického ritu a příklonu k protestantismu: „Dobrá, spořádaná část obyvatelstva si cení ochrany katolického náboženství státem. […] Ovšem nebezpeční jsou novodobí přívrženci Husa v Čechách, kteří se zaklínají onou hrůzostrašnou dobou. Převážně mládež je k takovému blouznění náchylná.“[5] Obavy zesílily také v reakci na zvýšenou popularitu pražského evangelického kazatele Bedřicha Viléma Košuta.[6] Právě v souvislosti s jeho zatčením a zabavením jeho knih argumentoval vojenský prokurátor tím, že „nebezpečnost těchto knih je nedohledná, že i čtení jejich jest zcela způsobilé u lidu onen tvrdošíjný a nepoddajný smysl husitismu oživiti, jehož zesílení a rozšíření vykazuje krvavé epochy naší historie“.[7]

Ať již vědomě, nebo podvědomě fungovala v revolučním období 1848–1849 jako jistý vzor také Francouzská revoluce. I k jejím cílům či volbě strategií mnozí přihlíželi. Tato revoluce zůstávala v živém povědomí a zároveň už byla k dispozici jako historické téma zpracované předními francouzskými i jinými dějepisci.[8]

Významných děl inspirovaných francouzskými událostmi se na přelomu čtyřicátých a padesátých let objevilo více. V letech 1848–1849 vycházela práce Jakuba Malého *Napoleon Bonaparte, císař Francouzský*.[9] Jednotlivé sešity prvního dílu byly dány do tisku ještě před zrušením cenzury, na závěr prvního dílu proto Malý pohotově zařadil jednak soupis cenzurních zásahů, jednak připomněl, že „pod nátiskem cenzury jsem svobodněji psáti nemohl a ouplné své smýšlení najevo dáti nesměl“. Zdůraznil, že v pokračování, které již nebude podléhat předběžné cenzuře, vynaloží všechny své síly na to, aby přispěl „k rozšíření svaté pravdy a poučení národu o věcech, které jemu potřebí jest věděti obzvláště v této veliké době, v které i my vstupujeme do oněch převratů státních, o nichž spis tento vypravuje“.[10] Avizoval, že další sešity budou vycházet v rychlém sledu, „an mně již nebude vídenská cenzura rukopisy 6–8 neděl za sebou zdržovati“.[11] Druhý díl však

4) Celá několikaletá agenda dnes uložena v Národním archivu (NA), České místodržitelství Praha – prezidium (PM), 1855–1859, kt. 568, sign. 8/30/1.

5) „Hiebei [über die kirchlichen Angelegenheiten, MP] ist wieder die Bemerkung gemacht worden, daß der biedere Theil des Volkes die katholische Religion in ihrer Aechtheit vom Staate geschützt wissen will. […] Ebenso gefährlich seyen die neu auftauchenden Anhänger Huss in Böhmen, welche jene grausenvolle Zeiten heraufzubeschwören bemüht sind. Die Jugend sey vorzüglich durch solche Schwärmereyen für geheime Zwecke zu gewinnen.“ Zpráva policejního konceptního praktikanta Konstantina Hoffmanna o náladě obyvatelstva, především cestujících po železnicích, z 13. 3. 1849, NA, Presidium českého gubernia – tajné (PGT), 1849–1852, kt. 5, sign. F 6, 1849–1851.

6) Blíže zejména Josef Václav Lukášek: *Bedřich Vilém Košut a náboženské poměry v revoluční době roku 1848 a za vlády absolutismu*, Praha, Nakladatelství V. Horák a spol. 1927.

7) Cit. dle Z. Šamberger: „Rakouský neoabsolutismus po roce 1848“, cit. dílo, s. 386.

8) O vzoru francouzské revoluce v českém prostředí za revoluce 1848–1849 pojednává Jiří Štaif: „Konec revoluce 1848–1849 a společnost v Čechách. Několik úvah o dramatické společenské změně“, *Moderní dějiny* 14, 2006, s. 281–288.

9) Jakub Malý: *Napoleon Bonaparte, císař Francouzský*, díl 1–2, Praha, Jaroslav Pospíšil 1848–1849; o tom blíže Lubomír Uhlíř: „Ojedinělá ukázka cenzurní činnosti rakouské policie“, <http://www.primaplana.net/txt/kontext/cenzura-maly-napoleon.html>, přístup 8. 9. 2014.

10) J. Malý: *Napoleon Bonaparte, císař Francouzský*, díl 1, cit. dílo, s. 427.

11) Tamtéž, díl 1, s. 428.

přesto vyšel v podstatě v té podobě, v jaké jej Malý připravil před březnem 1848, aby kvůli zásahům do textu čtenáři dlouho nečekali.

Onen „Dodatek, obsahující místa v předešlých svazcích od cenzury vymazaná“,[12] který autor datoval 29. březnem 1848, obsahoval jedenáct míst v rozsahu částí vět až jednoho odstavce, vyškrtnutých v předešlých sešitech cenzurou. Část zásahů se týkala pasáží s náboženskou tematikou, konkrétně církevní hierarchie nebo údajných zázraků, které se vyjevily jako podvody. Další zákroky cenzury se vztahovaly na zmínky o demokratickém systému řízení a líčení nepříznivého veřejného mínění ve Vídni v devadesátých letech 18. století.[13]

Jakub Malý přeložil ještě práci *Historie revoluce francouzské od roku 1789–1814* od Françoise Augusta Marie Migneta, která vyšla v Praze v roce 1850.[14] Opatřil ji předmluvou, v níž se zamýšlel nad důsledky nedávných revolučních událostí a jednoznačně plédoval pro nenásilné řešení konfliktů. Dějiny revoluční Francie a jejího protagonisty Napoleona Bonaparta přibližovala česky čtoucí veřejnosti na přelomu čtyřicátých a padesátých let i další díla. Například od Karla Sabiny vyšla práce *Napoleon Buonaparte. Okus životopisní* ve třech svazcích již v roce 1848. *Nástiny a obrazy ze života Napoleona Bonapartého* sestavil podle „hodnověrných pramenů“ Václav Klement a své dílo vydal v Písku v roce 1849. Zásluhou Jana Palackého se česky čtoucí veřejnost mohla v roce 1851 seznámit také s *Dějinami vzdělanosti v Evropě od pádu říše římské až do francouzské revoluce* Françoise Guizota.

Historie girondinů

Historii girondinů napsal a v roce 1847 vydal Alphonse de Lamartine, francouzský básník aktivně působící i v politice, který se v revolučním roce 1848 dokonce stal prezidentským kandidátem; v prosincové prezidentské volbě ale proti Ludvíku Napoleonu Bonapartovi drtivě prohrál. Lamartinovo dílo vyzdvihovalo umírněné a ctnostné muže, kteří mohli dovršit pokojnou Francouzskou revoluci, kdyby byli bývali činorodější. Na rozdíl od legitimistického a konzervativního prostředí chtěl Lamartine ve svém díle dokumentovat, že lidstvo je neustále v pohybu a boží vůle si i pro nezbytný dějinný pokrok vybírá libovolné cesty – včetně revoluce. Revoluci roku 1789 proto podle něj bylo třeba interpretovat s odhlédnutím od hrůz, jichž se dopustila. Přinesla pokrok právě tím, že prosazovala myšlenku rovnosti, tu myšlenku, kterou zjevilo světu křesťanství:

> Revoluce francouzská byla tedy původně vznešené a horlivé dílo ducha. Mělať ideál božský a povšechný. Protož, ejhle, rozněcovala též za hranicemi francouzskými. Kdo ji obmezuje, ten ji zohavuje. Onať byla průvodkyní tří svrchovaných mravních základů: svrchovanosti práva nad silou, svrchovanosti domyslu nad předsudky, svrchovanosti národu nad vládami.[15]

12) Tamtéž, díl 1, s. 425.
13) L. Uhlíř: „Ojedinělá ukázka cenzurní činnosti rakouské policie“, cit. dílo.
14) François Auguste Marie Mignet: *Historie revoluce francouzské od 1789–1814*, přel. Jakub Malý, Praha, Jaroslav Pospíšil 1850.
15) Alphonse de Lamartine: *Historie Girondinů*, díl 1, přel. Václav Vojáček, Praha, Jaroslav Pospíšil 1851, s. 29. Srov. André Lagarde, Laurent Michard: *Francouzská literatura 19. století*, přel. Jiří Našinec, Jiří Pelán, Aleš Pohorský, Praha, Garamond 2008, s. 107.

Hned roku 1847 vyšel v lipském Brockhausově nakladatelství německý překlad Lamartinova díla, který byl k dispozici i v Praze. Česky čtoucímu publiku nabídl dílo Václav Vojáček, klasický filolog, překladatel i básník, působící od roku 1849 jako výpomocný úředník při kanceláři říšského sněmu a v redakci *Vídeňského deníku*.[16] První díl této celkem osmidílné práce vyšel v Pospíšilově nakladatelství na samém počátku roku 1851 a oznámilo jej první číslo Mikovcova *Lumíra* dne 6. února 1851.[17] A to byl také počátek tiskové kauzy sledované v této studii.

Pražské vojenské velitelství, které mělo za stavu obležení v kompetenci tiskové záležitosti, na základě zprávy z *Lumíra* vyzvalo hned 12. února 1851 městské hejtmanství, aby právě vydané sešity u nakladatele Jaroslava Pospíšila zabavilo a dodalo je k válečnému soudu na Hradčanech. Zákrok odůvodnilo tím, že Lamartinovo dílo představuje „pravou oslavu revoluce".[18] Když byly výtisky *Historie girondinů* vedle skladu Pospíšilova nakladatelství nalezeny a okamžitě zabaveny i v Josefově (nad pevnostními městy platil stejně jako nad Prahou a okolím výjimečný stav), bralo to vojenské velitelství jako důkaz toho, že se Pospíšil snaží závadnou knihu rozšiřovat i mimo Prahu, a žádalo proto místodržitelství, aby nad ní vyhlásilo zákaz platný pro celé Čechy.[19]

Jaroslav Pospíšil – zkušený nakladatel – se proti zabavení díla odvolal. Argumentoval tím, že *Historii girondinů* prodával jak v originále, tak v německém překladu již v předrevoluční době, a to s cenzurním povolením. Vojenské orgány naproti tomu přišly s tvrzením, že k tisku díla vůbec nemělo dojít. Opíraly se totiž o text proklamace z 10. května 1849, kterým byl v Praze vyhlášen mimořádný stav. Její šestý bod stanovoval, že „bez povolení ouřadu vojenského se nesmí ničehož tisknouti a uveřejniti";[20] k předběžnému schvalování rukopisů vojenskými orgány však zjevně nedocházelo. Pražské vojenské velitelství nyní začalo předběžnou cenzuru vydávaných neperiodických spisů vyžadovat. Tento požadavek v průběhu konzultace s dalšími úředními orgány zaměnilo za postup, kdy se měly případné zákazy provádět na základě předkládaných seznamů právě tištěných děl. Nemáme ovšem zprávy o tom, že by později na základě tohoto procesu k dalším zákazům tisku docházelo.

Na zprávu o zapovězení díla reagoval ve Vídni také sám překladatel. Ve svém dopise z 22. února nakladatele Pospíšila uklidňoval: „To Vašnosti na ten čas zajisté příjemné nebude, ale račte potěšit se, časové se mění. Ostatně taková zápověď bývá – arciť zas svým časem – nakladateli prospěšnější než nejpochvalnější kritiky."[21] V tomtéž dopise bez ohledu na zprávu o probíhajícím úředním jednání informoval Jaroslava Pospíšila o posílání dalších částí přeložené práce.

Prezidium místodržitelství pověřilo 23. února státního zastupitele Augusta Wilhelma Ambrose, aby český překlad Lamartinova díla posoudil s ohledem na politickou

16) Srov. Milena Vojtková: „Václav Vojáček", in Luboš Merhaut (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 4, sv. 2, *U–Ž. Dodatky A–Ř*, Praha, Academia 2008, s. 1430–1431.
17) „Bibliografie", *Lumír* 1, 1851, č. 1, 6. 2., s. 23.
18) „[…] eine wahrhafte Apotheose der Revolution". NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/35, č. 1944/pr., zemské vojenské velitelství prezidiu místodržitelství 12. 2. 1851.
19) NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/35, č. 2040/pr., zemské vojenské velitelství prezidiu místodržitelství 20. 2. 1851.
20) „Oznámení", *Pražské noviny* 24, 1849, č. 85, 11. 5., s. 337.
21) Literární archiv Památníku národního písemnictví, Jaroslav Pospíšil, Václav Vojáček Jaroslavu Pospíšilovi 22. 2. 1851.

a náboženskou nebezpečnost. Po několika urgencích podal Ambros své dobrozdání teprve dne 14. května – s argumentem, že trvalo dlouho, než v pražských knihkupectvích sehnal francouzský originál a jeho německý překlad. Za svou pečlivou, ale dle mínění úřadů příliš zdlouhavou práci čelil následně kritice. Ambros srovnal francouzskou, německou a českou verzi slovo od slova, větu po větě, aby zjistil, zda nebyly do českého znění provedeny úpravy, které by posouvaly smysl díla. Dospěl však k závěru, že překlad je naprosto věrný. Zkreslení historických skutečností neshledal ani v krátkém Vojáčkově úvodu, který knize předcházel. Upozornil na to, že se jedná o hodnotnou knihu, která předpokládá poučeného, nadprůměrně vzdělaného čtenáře, znalého filozofie, literatury a světových dějin. Nevzdělaný čtenář, kterého by snad mohly v Lamartinově knize obsažené myšlenky mást, se proto k jejímu čtení těžko dostane.[22] S tímto náhledem korespondovalo i dříve vydané stanovisko pražského policejního ředitelství, které potvrzovalo, že česká verze *Historie girondinů* „je čtena pouze vzdělanou částí českého publika a coby vědecké dílo nemá rozhodně škodlivý vliv na širší vrstvy".[23]

Ohledně dalšího osudu díla nepanovala na místodržitelství patrně shoda. Státní zástupce Ambros potvrdil, že dílo není trestné z hlediska překročení zákona proti zneužívání tisku z března 1849, a nemůže být tedy zabaveno mimo oblast s působností výjimečného stavu. Původní koncept místodržitelské relace přesto mluvil o „škodlivosti" či „nebezpečnosti" díla psaného „v republikánském duchu" a odmítal tak vyhovět Pospíšilově žádosti o zrušení konfiskace; tato pasáž však byla v rámci schvalování dokumentu nahrazena jiným textem, upozorňujícím na absenci obsahových důvodů pro zákaz díla a nesouměrnost mezi případným zákazem českého znění a existencí nezakázané německé a francouzské verze.[24] V tomto duchu se nakonec 4. června vyjádřilo i pražské vojenské velitelství, kterému v podmínkách výjimečného stavu náleželo konečné rozhodnutí. Protože „při vysoké ceně a velkém rozsahu se nedá očekávat její rozšíření mezi lidovými vrstvami", další prodej a vydávání dalších dílů Lamartinovy knihy povolilo.[25]

Žižkova smrt

Současně s vyšetřováním okolností spjatých s *Historií girondinů* rozhodovaly pražské úřady i o zákazu šíření jiného díla uveřejněného nákladem Jaroslava Pospíšila, dramatu *Žižkova smrt* z pera Josefa Jiřího Kolára, jehož vydání tiskem avizoval také *Lumír* ve svém prvním čísle ze dne 6. února 1851.[26]

22) NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/35, č. 3822 ex 1851.
23) „[…] nur von dem gebildeten Theile des čechischen Publikums gelesen wird und als ein wissenschaftliches Werk keineswegs einen in größeren Kreisen schädlichen Einfluß übt". NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/35, č. 2918 ex 1851.
24) „[…] gemeine Schädlichkeit, Gefährlichkeit jenes vom republikanischen Geiste durchwehten Werkes". NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/35, č. 3822 ex 1851.
25) „[…] da bei dem hohen Preise und dem großen Umfange dieses Werkes die Verbreitung desselben unter den niederen Volksklassen […] nicht zu erwarten ist." NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/35, č. 4715 ex 1851.
26) M. [= Ferdinand Břetislav Mikovec]: „Z Prahy", *Lumír* 1, 1851, č. 1, 6. 2., s. 21–22, zde s. 22; též „Bibliografie", *Lumír* 1, 1851, č. 2, 13. 2., s. 48. Problematice *Žižkovy smrti* je věnována studie Magdalény Pokorné „Žižkova smrt – letmo na jevišti, léta v policejní režii", in Jaroslav Vyčichlo, Viktor Viktora (eds.): *Jeden jazyk naše heslo buď*, sv. 3, *Divadlo národního obrození a jeho souvislosti*, Radnice – Plzeň, Spolek divadelních ochotníků v Radnicích – Studijní a vědecká knihovna Plzeňského kraje 2005, s. 99–106.

Herec a režisér, ale také dramatik a překladatel J. J. Kolár (1812–1896) byl hlavním představitelem romantismu na českém divadle. Když dokončil *Žižkovu smrt*, měl již za sebou několik výrazných uměleckých úspěchů. Ve Stavovském divadle působil od října 1837, když předtím začínal mezi ochotníky v Kajetánském divadle. Umělecky se vyhraňoval proti Josefu Kajetánu Tylovi, po jeho odchodu z Prahy na podzim 1851 se stal vůdčí osobností českého divadla. Usiloval o jeho vyšší uměleckou úroveň, a proto chtěl stavět na náročném dramatickém repertoáru.[27]

Kolárovo dílo vznikalo v kontextu soutěže zemského výboru, vyhlášené na podzim 1849. Na původní historické drama byla tehdy vypsána cena dvě stě padesát zlatých, na drama z občanského života dvě stě zlatých. Do soutěže se přihlásilo devět historických dramat. Zemský výbor vyhlásil ceny 30. června 1850 na základě rozhodnutí poroty, jejímiž členy pro historický kus byli František Ladislav Čelakovský, Ignác Jan Hanuš, František Palacký, Pavel Josef Šafařík, Václav Bolemír Nebeský, s hlasem „vysvětlovacím" pak Josef Kajetán Tyl.[28] Kolár za své dílo obdržel vedlejší cenu, ohodnocenou stem zlatých, přičemž hlavní cena nebyla udělena vůbec.

Kolárův Žižka je hrdinou, který má za sebou zkušenost revoluce, kalich mu symbolizuje základní lidská práva:

Kalich je znamením rovného práva všech,
z něhož parkost i kníže stejně budou píti;
a nechť i nyní slepost potupně jej kácí,
bohdá snad přijde věk, že kalich táborů
pohárem stane se celého člověčenstva![29]

Žižka ztělesňoval v Kolárově pojetí přednosti svobodomyslného občana poloviny 19. století, který si je vědom toho, že je povinen řídit své osudy a má zodpovědnost ke svému okolí:

Aj, Sigmunde, jak chytře pozlacenou
vějičku nastrojils! – Tvým vladařem
v Čechách – tvým přítelem! Tvým otrokem,
třebas i v zlatoskvoucím rouchu!
Mrzkého pána sluhu mrzkého
chtěl bys utvořit ze mne? – Nikoli!
Můj pán jest národ, Bůh bratrské lásky
jest Bohem mým, a moje náboženství
je spása člověčenstva! – Na tom zůstanu;
nechť na mne slepota mých vrstevníků

27) O J. J. Kolárovi blíže Ludmila Lantová: „Josef Jiří Kolár", in Vladimír Forst (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 2, sv. 2, *K–L*, Praha, Academia 1993, s. 775–778; Ljuba Klosová: *Kolárové. Tři herecké portréty 19. století*, Praha, Orbis 1969.
28) Václav Hübner: „Premiera Kolárovy ‚Žižkovy smrti' r. 1850", *Národní politika* 36, 1918, č. 49, 28. 2., odpolední vyd., s. 1–2, č. 50, 1. 3., odpolední vyd., s. 1, zde č. 49, s. 1.
29) Josef Jiří Kolár: *Žižkova smrt. Historická tragedie v šesteru dějství*, Praha, Jaroslav Pospíšil 1851, s. 46.

jedovaté vychrlí vášně vztek:
mámť v té myšlénce léčivého líku,
že bohdá ocení mě pozdní věk![30]

Trvalo několik měsíců, než se hra dostala na jeviště. Praha podléhala stavu obležení a k divadelním inscenacím se roku 1850 vyjadřovaly vojenské složky. Teprve po několika přepracováních, vynucených auditorem Johannem Franzem, směla být *Žižkova smrt* nastudována. O premiéře se mluvilo tím víc, čím déle byla odkládána, a tak se prodej lístků „pod rukou" na toto představení stal pro jistého prodejce snad poprvé v české divadelní historii finančně výhodnou spekulací.[31] Při svém uvedení 17. listopadu 1850 vzbudila Kolárova *Žižkova smrt*, doprovázená hudbou Františka Škroupa, takový zájem, že v tomto smyslu předčila podle pamětníků i premiéru Tylova *Jana Husa*. Podle odhadů bylo v divadle na dva tisíce osob a další se tlačily v jeho bezprostředním okolí.[32] Policejní komisař Gerstenkorn, který měl na chod představení dohlížet, se pro nával diváků před divadlem vůbec nedostal na své vyhrazené místo v parteru, představení pak musel sledovat ze zadní části jeviště.[33]

Pamětník uváděl, že „představení započalo a s ním výbuchy národního rozčilení. Od scény k scéně rostla bouře jásajícího obecenstva, každé i méně vhodné slovo roznítilo plamen národní hrdosti. […] Byla to první demonstrace proti vládě Bachově a stavu obležení".[34] Setník-auditor Johann Franz, který v textu hry před představením prováděl škrty, prý po prvním velkém aplausu publika zabědoval: „**Tak** jsem si to nemyslel." Po třetím jednání opustil divadlo úplně.[35] Praha prostě už dlouho nic podobného nezažila. Pražané asi společně s nadšením sdíleli pocit výjimečné události, když slyšeli promlouvat hrdinného Jana Žižku.

Pražský večerní list sliboval svým čtenářům, když o kusu a jeho premiérovém přijetí informoval bezprostředně po premiéře, že se bude dramatu ještě věnovat podrobněji.[36] Ale cenzurní orgány byly v tomto případě rychlejší než novinářovo pero. O pět dnů později tak list pouze konstatoval:

> Abychom jistá pomluvačná ústa, jichž svobodomyslnost pivní stůl nepřesahuje, k mlčení přivedli, uvádíme ve známost, že toliko proto jsme slíbený referát o Kollárově [sic] *Žižkově smrti* nepřinesli, poněvadž jej **přinésti nesmíme**! Tím jsme zároveň omluveni, proč jsme slovu svému dostáti nemohli.[37]

30) Tamtéž, s. 48.
31) [Jan] Dráždík: „‚Žižkova smrť'. Upomínka na první představení", in Ferdinand Menčík, Jan Vojna (eds.): *Památník vydaný roku 1888 o jubilejní slavnosti ochotnického spolku „Pokroku" ve Vídni*, Vídeň, Pokrok 1888, s. 8–11, zde s. 9.
32) V. Hübner: „Premiera Kolárovy ‚Žižkovy smrti'", cit. dílo, č. 50, s. 1.
33) NA, PGT, 1849–1852, kt. 19, sign. P 28, č. 172/g ex 1851.
34) J. Dráždík: „‚Žižkova smrť'", cit. dílo, s. 10–11; srov. L. Klosová: *Kolárové*, cit. dílo, s. 71–82 a František Černý (ed.): *Dějiny českého divadla*, díl 2, *Národní obrození*, Praha, Academia 1969, s. 335.
35) J. N. [= Jan Neruda]: „Divadlo", *Národní listy* 8, 1868, č. 51, 21. 2., s. 2.
36) „Z Prahy", *Pražský večerní list* 3, 1850, č. 185, 18. 11., příloha, s. 1288.
37) [„Abychom jistá pomluvačná ústa…"], *Pražský večerní list* 3, 1850, č. 188, 23. 11., s. 1303.

Některé ohlasy, především referát v *Bohemii*, ale upozorňovaly, že Kolárův *Žižka* neodpovídá historickému poznání. Kolár však ve své odpovědi kritiku své hry odmítl a požadoval, aby historická látka byla uznána za absolutní majetek dramatického básníka, a ostře se ohradil především proti výtkám, které referent činil dramatickému spádu děje.[38]

Hodnocení děl s husitskou tematikou na divadelní scéně reflektovala také práce Václava Frosta *Jen s pravdou ven! neboli Sprostý rozum o velikých věcech*, která vycházela od roku 1849 do roku 1852, kdy bylo její vydávání nuceně přerušeno. Tradiční formou rozhovoru sousedů z jedné vesnice se v ní diskutovalo o aktuálních tématech; takové dílo reflektovalo aktuální názory určité skupiny obyvatelstva, ale zároveň určité stereotypy ve výkladu či rozboru konkrétních situací mohlo utvrzovat.[39] Katolík Petr v textu Frostova díla nesouhlasil s evangelíkem Bohuslavem, který na základě referátu Prokopa Chocholouška v *Pražském večerním listě* vysoce hodnotil Tylovu hru *Jan Hus*, a souznění mezi hrdiny díla nepanovalo ani ve výkladu Kolárova dramatu *Žižkova smrt*. Vzorem pro to, jak psát divadelní hry, se stal podle souseda Petra „jistý pan Klicpera, a ten je velikým pánem". Petr oceňoval u Klicperových děl, jichž několik podle vlastních slov četl, vtip a nevinnost.[40]

V podobném duchu se vyjádřil i český katolický list *Blahověst*, když komentoval divadelní řád z 23. listopadu 1850, kterým byla zavedena pro celé území monarchie předběžná cenzura textů divadelních inscenací. Nepodepsaný článek, pocházející patrně z pera redaktora Václava Štulce, označil zákon za přísný, ale zároveň potřebný. Dokládal to nářkem nad úrovní dramatické produkce v posledních letech, především her s husitskou tematikou:

> Téměř po tři leta užívala divadla v říši rakouské úplné takořka svobody. I kolik klenotů dramatického básnictví zaskvělo se na prknách divadelních v Praze, v Brně, ve Vídni a kdekoli jinde? Prohlédněte si jenom divadelní cedule a referáty: budeť to jako divem, najdete-li mezi desíti hrami jenom několik, kteréž by nebyly čelily na ujmu **pravého** vzdělání. […] Ach, ‹vyjmeme-li slovútného našeho Klicperu – naši básníci a herci nevzmohli se bohužel posaváde téměř na nic jiného leč – na Husa, na Žižku. A v jakovém světle ukazuje se nám v divadelních kusech těchto veliká naše minulost? Ach, na to nelze pomněti bez bolesti. Hus a Žižka stali se vějičkou, na kteréž chytá a podněcuje se dobroduchý lid náš k tomu, aby v nenávist sobě vzal vše, cožkoli jest katolického, křesťanského, aby naučil se věřiti lidem bez všeliké víry […]. Každý téměř katolík líčí se tam co hlupák a šílenec; každý kněz co šibal a podvodník; každý nepřítel Církve co horlitel a bojovník Boží; každý zákon, každé učení a zřízení katolické jako blud a šalba nešlechetného kněžstva: to-li, ať nedíme nic o bludech a neřestech, kteréž se schvalují, **to**-li, má přispěti k ušlechtění života, k rozšíření a upovšechnění pravé nadšenosti

38) R.: „Prager Theater (Böhmische Vorstellung)", *Bohemia* 23, 1850, č. 182, 19. 11., s. 3, č. 183, 21. 11., s. 3–4, č. 184, 22. 11., s. 3–4; J. G. [= Josef Jiří] Kolár: „Entgegnung auf das Referat (Chiffre R.) über die čechische Tragödie ‚Žižkova smrt'", *Bohemia* 23, 1850, č. 189, 1. 12., s. 4; srov. L. Klosová: *Kolárové*, cit. dílo, s. 75–76. Malá historická věrnost byla rovněž důvodem toho, proč Kolárově hře nebyla udělena v soutěži zemského výboru první cena. Srov. F. J. Č. [= Ferdinand Čenský]: [„Minulou středu…"], *Pražský večerní list* 3, 1850, č. 79, 17. 5., s. 545.

39) Bližší rozbor viz Magdaléna Pokorná: „‚Držím já na císaře… a držím se svým králem'. Výklad světa po revoluci 1848", *Český časopis historický* 109, 2011, č. 1, s. 44–80.

40) Václav Frost: *Jen s pravdou ven! neboli Sprostý rozum o velikých věcech*, sv. 5, Praha, Synové Bohumila Haase 1851, s. 151.

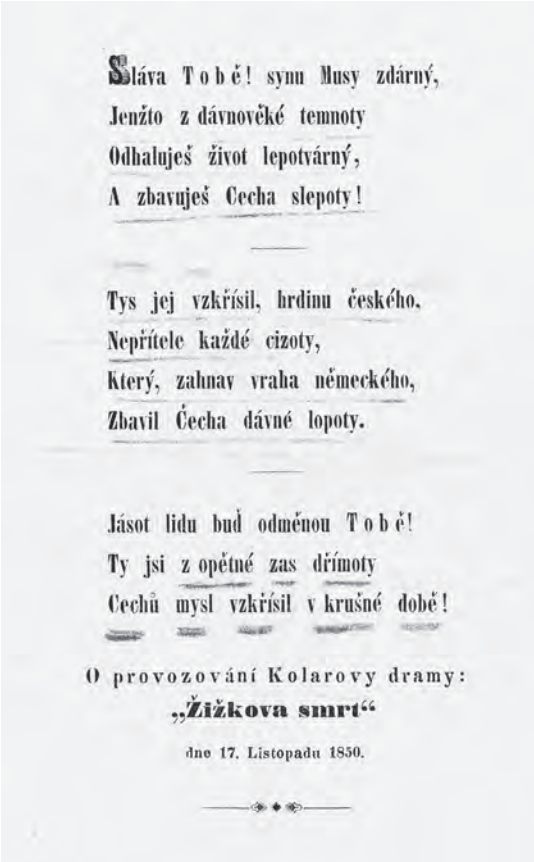

Sláva Tobě! synu Musy zdárný,
Jenžto z dávnověké temnoty
Odhaluješ život lepotvárný,
A zbavuješ Čecha slepoty!

Tys jej vzkřísil, hrdinu českého,
Nepřítele každé cizoty,
Který, zahnav vraha německého,
Zbavil Čecha dávné lopoty.

Jásot lidu buď odměnou Tobě!
Ty jsi z opětné zas dřímoty
Čechů mysl vzkřísil v krušné době!

O provozování Kolarovy dramy:
„Žižkova smrt“
dne 17. Listopadu 1850.

Báseň Jana Dráždíka k premiéře dramatu *Žižkova smrt* Exemplář textu rozdávaného při premiéře Kolárova dramatu dne 17. listopadu 1850, který zachytila policie.
Zdroj: NA, PGT, 1849–1852, kt. 19, sign. P 28.

pro vše dobré v národu? Vizmež ovoce při samém kořenu, považme **patrné** již skutky, a zhrozíme se![41]

Další reprízování Kolárova dramatu *Žižkova smrt* na pražské scéně bylo vzhledem k mimořádnému ohlasu premiéry zakázáno. V únoru 1851 se do pozornosti úřadů dostala i tištěná báseň, která byla rozdávána při představení a jejíž exemplář policie nalezla mezi materiály zatčeného redaktora *Pražského večerního listu* Prokopa Chocholouška. Bylo v ní holdováno jak dramatu, tak jeho autorovi, že burcuje Čechy, když jim předvádí českého reka, nepřítele všeho cizáctví a osvoboditele národa od dlouhých útrap. „Ty jsi z opětné zas dřímoty / Čechů mysl vzkřísil v krušné době,“ zněl závěr básně, jejímž autorem byl Jan Dráždík, bývalý spolupracovník časopisu *Vlastimil* a *Pražských novin*. Za svou aktivitu byl v dubnu 1851 vojenským soudem odsouzen k šestitýdennímu vězení. Později, v září 1854, místodržitelství vzhledem k Dráždíkově minulosti nepovolilo, aby po dobu nemoci Filipa Stanislava Kodyma převzal dočasně redakci listu *Hospodářské noviny*.[42]

Na základě zprávy z *Lumíra* o plánovaném vydání knižní verze dramatu nechalo pražské vojenské velitelství 12. února 1851 zabavit všechny jeho exempláře a zastavit všemi prostředky další tisk, protože „při svém jediném představení na českém divadle vyvolala [*Žižkova smrt*, MP] takový rozruch, že o její vysoké nebezpečnosti nemůže být žádných pochyb“.[43] O několik dní později podalo návrh na zabavení knihy i mimo oblast mimořádného stavu se zdůvodněním, že *Žižkova smrt* „bude nést plody s ohledem na národnostní zášť a náboženskou tendenci“.[44]

41) „Nový řád divadelní“, *Blahověst* 4, 1850, č. 100, s. 597–598.
42) NA, PGT, 1849–1852, kt. 19, sign. P 28; NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/41; Z. Šamberger: „Rakouský neoabsolutismus po roce 1848“, cit. dílo, s. 382; Karel Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, Praha, Ministerstvo vnitra České republiky, Odbor archivní a spisové služby 2013, s. 264.
43) „[*Žižkova smrt*] hat bei der bewilligten einmaligen Darstellung auf der czechschen Bühne eie Aufregung hervorgebracht, welche die hohe Gefährlichkeit desselben außer allen Zweifel setzt“. NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/35, č. 1944/pr., zemské vojenské velitelství prezidiu českého místodržitelství 12. 2. 1851.
44) „[Es ist] nicht zu bezweifeln, daß das Buch ‚*Žižkova Smrt*‘ in Bezug auf National-Haß u. in religiöser Richtung seine Früchte tragen werde“. NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/35, č. 2040/pr., zemské vojenské velitelství prezidiu českého místodržitelství 20. 2. 1851.

Podle nóty zemského vojenského velitelství byla v dramatu i přes jeho předběžné schválení historická fakta českému obecenstvu záminkou k politické manifestaci, protože v nich neustále vyhledává analogie s přítomností. Do budoucna se tedy podobným událostem mělo předejít největší možnou přísností a podobné kusy kategoricky odmítat.[45]

Stejně jako v případě překladu Lamartinovy práce byl sepsáním posudku na Kolárovo drama koncem února pověřen státní zástupce August Wilhelm Ambros, jeho práce se přitom protáhla až do května. Podobně jako někteří recenzenti odsuzoval, že Kolár zachází svévolně s historickými fakty. S použitím citací z textu charakterizoval hlavního hrdinu dramatu Jana Žižku jako nacionalistu, rozhodného demokrata až komunistu. Naproti tomu protivníci husitů jsou podle Ambrose „líčeni nenávistnými barvami jako zastánci cizáctví, především němectví, církevního a státního absolutismu", přičemž znázornění příznivců papežství přechází až v karikaturu. „Že jsou tyto základní prvky díla zcela neškodné pro **vzdělance**, je zřejmé. Takový člověk totiž zná dějiny a dokáže přesně rozlišovat pravdu od čistě politických intencí […]. Opačně je tomu u málo vzdělané většiny. Ta pokládá básnické obrazy za pravdu a […] posuzuje skutečné události na základě měřítka uměleckého díla." Ambros pokládal Kolárovo drama za „poetickou formou podaný výraz onoho národnostně-náboženského a národnostního, a především nejhlouběji **politického** směru, který v letech 1848–1849 otřásl Čechami".[46]

Tento posudek bezprostředně přispěl k dalšímu osudu díla. Konfiskace vytištěných exemplářů *Žižkovy smrti* byla dne 4. června 1851 pražským vojenským velitelstvím definitivně potvrzena s odůvodněním, že je dílo vzhledem k nízké ceně všeobecně přístupné a na čtenáře může působit nežádoucím vlivem. Smířilo se s faktem, že prodej díla nelze stíhat mimo oblast výjimečného stavu, kvitovalo ale, že se zabavené exempláře alespoň nedostanou do oběhu.[47]

Konfiskace vydaného Kolárova dramatu tak reflektovala skutečnost, že divadelní hry se tehdy běžně četly či provozovaly při domácích skromně vypravených divadelních představeních. Represe proti tomuto dílu se tedy po zákazu jeho divadelního provozování ještě vystupňovaly.

O zabavení textu dramatu referoval na stránkách *Slovana* Karel Havlíček prostřednictvím fiktivního dopisu z Hradce Králové, v němž platil rovněž výjimečný stav. Ani on přitom Kolárovu hru nepodroboval umělecké kritice, ale chápal vztah mocenských orgánů k jejímu textu jako svědectví o stavu společnosti:

> Něco nového z Hradce? U nás je též stav obležení, s tím však rozdílem, že se u nás žádný nezavírá jako v Praze. Teď jest ale zapovídání v módě; tu i zdejší vojenský ouřad, aby nebyl

45) L. Klosová: *Kolárové*, cit. dílo, s. 82.
46) „Verfechter des Fremdenthums – im besondern Deutschthums – des kirchlichen und staatlichen Absolutismus mit gehässigen Farben ausgemalt"; „Daß diese Grundelemente des Stückes dem **Gebildeten** völlig unschuldig sind, ist klar. Ein solcher kennt Geschichte und findet sehr genau Wahrheit von den blos politischen Intentionen, […]. Anders die weniger gebildete Menge. Diese nimmt des Dichters Bilder für Wahrheit und […] die wirklichen Verhältnisse nach dem im Kunstwerke Maßstabe mißt"; „das ganze Werk kann als in poetische Form gefaßter Ausdruck jener national-religiösen und und [sic] nationalen, und alles im tiefsten Grund belesen **politischen** Richtung, wie solche im Jahre 1848–1849 Böhmen erschütterte angesehen werden". NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/35, č. 3852 ex 1851.
47) NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/35, č. 4715 ex 1851.

z jiných, uznal za dobré něco pro blaho a bezpečnost města učiniti. I poslal 17. b. r. do kněhkupectví místního majora a od podkrajství jednoho komisara, a proč? – Aby konfiskovali *Žižkovu smrt* a *Historii Girondinů*, což se snad ani v Praze nestalo. (Stalo již také! Red.) Jen když jest mezi námi smrt a k tomu ještě Žižkova, a Žižka tak silný člověk a byl od ní přemožen, kdožpak by se nebál o živobytí! Jaká pomoc! Smrt je konfiskována a zavřena, ale přece přesto druhý den zemřel v Hradci velký jeden pán. Šelma ta smrt jestlipak si netropí žerty s námi? – Tu máte jeden důvod, proč je „smrt" zavřena, a druhý důvod může si každý utvořiti, kdo čte *Blahověsta*, a kdo ne, tomu nepovím a on se dovtípí. Jednou stálo v *Blahověstu*, že v Kolárově dramě *Žižkova smrt* se vše katolické tupí a jakou směšnou roli tam důstojníci církve hrají.[48]

Představení dramatu *Žižkova smrt* v Praze z listopadu 1850 a jeho knižní vydání v únoru následujícího roku mělo i další následky. Pražský arcibiskup Bedřich Schwarzenberg odepřel deputaci Sboru pro zřízení Národního divadla dne 23. dubna 1851, kterou vedl František Palacký, příspěvek na stavbu budovy, protože v divadle spatřoval výchovu k poklesu mravnosti. V. V. Tomek tehdy v dopisu Josefu Jirečkovi z 25. dubna v tomto rozhodnutí spatřoval nebezpečí, protože tím bude při svém rozhodování ovlivňováno i nižší duchovenstvo. Důvody arcibiskupova rozhodnutí spatřoval právě v tom, že na českém divadle byly provozovány hry s husitskou tematikou (tedy včetně Kolárovy *Žižkovy smrti*) a „francouzské kusy, špikované cizoložstvím a samovraždami".[49]

Žižkovu smrt stačili dávat na jevišti před definitivním zákazem v Mladé Boleslavi v únoru 1851. A potom bylo Kolárovo drama povoleno k provozování – když pomineme skutečnost, že se *Žižkova smrt* hrála za pruské okupace Prahy v roce 1866 v Novoměstském divadle – až na počátku roku 1868 jak pražskému divadlu, tak ochotníkům v Karlíně.[50]

Zatímco tedy úřady *Historii girondinů* charakterizovaly jako apoteózu revoluce, vnímaly *Žižkovu smrt* jako dílo nebezpečnější, protože vzbudilo už při svém divadelním provedení povážlivé reakce veřejnosti. Obě posuzovaná díla byla podle názoru úředních orgánů schopna šířit revolučního ducha. *Historie girondinů* však nakonec povolena byla, protože jako naukový text neměla mít vliv na širší vrstvy obyvatel.

Případ úředního projednávání *Historie girondinů* a *Žižkovy smrti* z první poloviny roku 1851 ukazuje, jaký význam úřady přikládaly tištěnému slovu a jak se zajímaly o to, co bylo prezentováno na jevišti. Sledovaný příklad úředního jednání o těchto dvou dílech dokládá, že nadále přetrvávalo odlišné vnímání a přísnější míra dohledu nad tím, co bylo určeno pro širší lidové vrstvy. Přísnost, s jakou bylo všemi dostupnými prostředky postiženo

48) [Karel Havlíček]: „Z Hradce Králové", *Slovan* 2, 1851, č. 12, 1. 3., s. 356–357, zde s. 357. Již předtím, v č. 10, byla uveřejněna krátká noticka o zabavení *Žižkovy smrti* i *Historie girondinů*, srov. „Domácí zprávy", tamtéž, č. 10, 22. 2., s. 316–317, zde s. 317.

49) K. Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, cit. dílo, s. 268–269; Oskar Butter: „Nové prameny k dějinám ‚Vídeňského denníku'", *Duch novin* 4, 1931, s. 16–32, 126–167, zde s. 260; dále viz Z. Šamberger: „Rakouský neoabsolutismus po roce 1848", cit. dílo, s. 363.

50) Ferdinand Strejček: *Jak se probouzela Mladá Boleslav*, Mladá Boleslav, Rud. Kudrna [1930], s. 91; [„‚Žižkova smrt'…"], *Česká Thalia* 2, 1868, č. 3, s. 43. K provozování *Žižkovy smrti* za pruské okupace Prahy blíže Otto Urban: *Vzpomínka na Hradec Králové*, Praha, Panorama 1986, s. 376, a rámcová kapitola „1863–1918. V zájmu širší a užší vlasti", s. 519.

provozování i distribuce Kolárova díla *Žižkova smrt*, potvrzuje, s jakou důsledností byly postihovány zmínky o české samostatnosti a českém sebevědomí v minulosti. Jan Žižka na závěr svého expozé v Kolárově dramatu vybídl:

Však pravím, vstaňte
a mějte k rychlému se outěku.
To plemeno, co v Praze teď se hnízdí,
nadlouho nevytrpím tam.[51]

V kontextu politických poměrů v Praze koncem roku 1851 pak rychlý konec dramatu překvapit nemohl.

Úřední zásahy proti dílům *Historie girondinů* a *Žižkova smrt* konečně ukazují i na to, jak pečlivě úřady pro svou činnost sledovaly zprávy ve stále se zužujícím česky vydávaném tisku, zde konkrétně v *Lumíru*, který o vydání děl bezprostředně před konfiskací informoval.

51) J. J. Kolár: *Žižkova smrt*, cit. dílo, s. 113.

Amnestovaní velezrádci

Spisovatelské podniky J. V. Friče a Karla Sabiny v letech 1854–1861

Michal Charypar

Jen málo předbřeznových českých spisovatelů, kteří se angažovali v revolučních událostech, se v padesátých letech 19. století dokázalo vrátit k literární a novinářské tvorbě. Pokud patřili k radikálnímu nebo – v případě Karla Havlíčka – liberálnímu křídlu a byli postiženi státní mocí (vězením, konfinací, odvodem na vojnu aj.), byl jejich návrat do veřejného dění ještě těžší. V rámci standardně zavedeného systému následné kontroly tisku byla skupina těchto autorů podrobena zvláštnímu sledovacímu režimu policie. Spisovatelé tak byli často nuceni k méně viditelným, neautorským formám tvorby (překlady, podřadnější redakční práce apod.) či k apolitické činnosti ve vědě a v nejednom případě je jmenované obtíže od literatury zcela odvrátily. Teprve v průběhu roku 1861 byli účastníci tzv. májového spiknutí, amnestovaní během let 1854–1857, rehabilitováni a byla jim navrácena plná občanská práva. Získali tím i možnost aktivně vstoupit do politiky, čehož pak někteří z nich – zvláště pozdější mladočeský předák Karel Sladkovský, ale též Vincenc Vávra Haštalský a jiní – bohatě využili.

Nejagilnějšími spisovateli mezi amnestovanými politickými vězni byli v druhé polovině padesátých let bezesporu Josef Václav Frič a Karel Sabina. Záměrem této stati bude sledovat jejich literární snahy současně s překážkami, které nejen cíleně zasahovaly do jejich životů a mařily nebo znehodnocovaly většinu jejich spisovatelských plánů, ale v negativním smyslu též předurčily jejich kulturní hodnocení v očích současníků i z perspektivy pozdějších generací a literárních dějin. Se životy amnestovaných v této době svévolně manipulovala především rakouská policie. Skrytěji, ne však nevýznamně se ale na jejich restrikci podílela i vůči vládě loajální vrstva českých spisovatelů, kteří prosazovali konzervativní cíle a snažili se mimo jiné bránit pronikání nové, domněle rozvratné poetiky, prezentované zvláště na stránkách literárních almanachů *Lada Nióla* a *Máj*. Cenzurní aspekty se zde proto vyskytují v kontextu dalších jevů a jsou jimi do značné míry podmíněny.

Mezi svobodou tisku a velezradou

Jedním z hlavních cílů pražských radikálních demokratů v druhé polovině čtyřicátých let, stejně jako dalších proudů tehdejší kulturní společnosti, bylo odstranění cenzury. Za jejich účasti byl tento požadavek zveřejněn 8. března 1848 v letáku zvoucím ke schůzi ve Svatováclavských lázních,[1] kde pak byl 11. března přednesen i ústně. Cenzura byla zrušena v reakci na vídeňské události tři dny nato, ještě dříve než organizátoři schůze stačili do Vídně odeslat svoji připravovanou petici. Zrušení cenzury reflektovali radikálové s nadšením i v tisku. Karel Sabina v článku *Jsme svobodni!*, v němž se zamýšlel nad důsledky

1) Jeho text viz Josef Václav Frič: *Paměti*, sv. 1, ed. Karel Cvejn, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1957, s. 359.

získané volnosti, postuloval, že „vždy nejpůsoblivějším praporem pokroku neobmezeného byla, jest a ostane literatura“. Také však varoval:

> přiznejme se, že jenom jedna část našich spisovatelů cenzurou utrpěla, a druhá teď snad v nesnázi bude, co činiti má se svobodou tisku! […] spisovatel stoje nyní na svobodném stanovišti předměty své jinak pojmouti může, jakož i my nyní na plody literární jinak hleděti musíme. Duch jest nyní zproštěn pout, hanba tomu, kdož sám si pouta klade.[2]

Exaltovanými slovy zde pro kontrast zdůraznil i cenzuru ve vzdělávání, jakou zažíval ve svých studentských letech:

> Vědy i umění bývaly jen úmyslné prostředky vedení nás k nicotě. Dějepis, jakémuž ve školách jsme se učili, byl libovolným sestavením pravd i lží, smíšenina událostí podle potřeb i vůle staré vlády shrnutých. Každá, i nejdalší myšlénka svobody byla udušena – již před zrozením ji cenzor zničil, a vše, cokoliv jsme se učili, mělo nás vésti k poslušenství, ne zákonům pouze, ale i osobám kořistícím z nevolnosti naší.[3]

Sabina, tehdy už zkušený spisovatel, se revoluce účastnil především intelektuálně, tedy publikováním v novinách a dalším veřejným působením. Naopak Frič, v létě 1848 teprve osmnáctiletý student filozofie, se více než svými ranými články uplatnil jako jeden z vůdců revolučních bojů v Praze během svatodušního týdne. Po porážce povstání byl Sabina spolu s dalšími pro účast v radikálním hnutí ke konci června zatčen a vzat do vyšetřovací vazby ve svatojiřském žaláři na Pražském hradě. K soudu však nedošlo a zřejmě 15. září 1848 byl Sabina propuštěn znovu na svobodu; brzy nato byla vyhlášena amnestie. Fričovi se naproti tomu podařilo už v noci na 17. červen před zatykačem z Prahy uprchnout. Dalších revolučních bojů se účastnil v hnutí Ľudovíta Štúra na Slovensku, kde byl též raněn. Do Prahy se vrátil v lednu 1849 a začal ihned s další agitační činností.

Zlom v životě Sabiny i Friče znamenalo uvěznění za účast na přípravě tzv. májového spiknutí roku 1849. Oba byli zatčeni už při prvním zátahu policie na radikály mezi půlnocí a ránem 10. května, obžalováni z velezrady a uvězněni na Pražském hradě. Na rozdíl od později zatčeného radikálního demokrata Emanuela Arnolda pak při výsleších pod psychickým nátlakem policii dokázali také leccos prozradit.[4] Frič se dověděl výši svého trestu patrně v lednu 1851. V době zatčení nebyl plnoletý, nevztahoval se na něj proto trest smrti. Byl odsouzen k osmnácti rokům žaláře, jež si měl odpykat v pevnosti v Komárně. Sabina se dočkal rozsudku až v květnu 1852. Jeho ortel zněl na trest smrti oběšením, vzápětí však byl změněn cestou milosti rovněž na osmnáct let žaláře. Oba odsouzení byli nicméně po čase amnestováni, Frič už při příležitosti císařského sňatku Františka Josefa I. s Alžbětou

2) Karel Sabina: „Jsme svobodni!“, *Včela* 1, 1848, č. 27, 5. 4., s. 105–106, zde s. 105.
3) Tamtéž.
4) Nejpodrobněji a s širokým využitím materiálů z výslechů zatčených psal o přípravách spiknutí František Jílek: „Pražská polytechnika a studentské hnutí v revoluci 1848–1849. Účast studentů na přípravách revoluce v Čechách roku 1849“, *Sborník Národního technického muzea* 5, 1968, s. 337–508, zvl. s. 403–472.

Autoportrét J. V. Friče z vězení Medailon s ručně malovanou vlastní podobiznou vytvořil Josef Václav Frič ve vězení v Komárně jako dárek své první ženě Anně Fričové, rozené Ullmannové. Zdroj: Josef Václav Frič: *Paměti*, sv. 2, ed. Karel Cvejn, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1960, s. [289].

Bavorskou 24. dubna 1854[5] a Sabina, trávící svůj trest v kasematech v Olomouci, po 8. květnu 1857.

Z Fričových *Pamětí* můžeme vyčíst některé podrobnosti o možnostech literární tvorby v žaláři. Značně ztížené podmínky dle něho panovaly v pražské vyšetřovací vazbě, kde nebyly vězňům na samotce povoleny psací potřeby. Frič prý z nouze vyrýval své verše hřebíkem na plechovou lžíci a několik básní memoroval, než si je mohl později zapsat. Bez papíru a tužky také údajně sestavoval některé scény pro historickou hru *Hynek z Poděbrad*, jeden ze svých mladistvých dramatických plánů.[6] V říjnu 1849 využil vypsané dramatické soutěže a žádal o krátkodobé povolení psacích potřeb, aby mohl v hlavě už zkoncipovaného *Hynka z Poděbrad* napsat a zaslat porotě. Šéf hradčanské vojenské vyšetřovací komise major Johann Schuster von Schussheim, jemuž prý Frič líčil „ohromnou svou trýzeň míti něco pod srdcem a nemoci tomu život dáti“, nakonec žádosti vyhověl a sám se dramatikovi nabídl jako cenzor. Fričovi tak bylo „slíbeno, že na 10 až 14 dní nejdéle obdržím jistou část odčíslovaných archů – na rozvrh, na koncept i na kopii, které pak musím v celosti do poslední špetky zase odvésti“, i „něco brk, písařem komise přiříznutých“, a na určitý čas také inkoust.[7] Vyřízení žádosti se ale táhlo. Teprve mezi 21. únorem a 1. březnem 1850 mohl Frič písemně zachytit své pětiaktové drama, nakonec nazvané *Hynek z Poděbrad, poslední hvězda táboritů*. Vojenské velitelství na Hradčanech pak zřejmě o osudu díla nechtělo rozhodovat samo a žádalo 16. března o posudek státní zastupitelství. To ve své odpovědi zakázalo hru inscenovat či jinak uveřejnit, neboť i sám text bez ohledu na osobu autora prý obsahoval nevhodné církevní a nacionální výroky. Na úsudku vojenského velitelství ponechalo státní zastupitelství rozhodnutí o tom, zda umožnit vstup hry do soutěže.[8] Frič se nedozvěděl, zda porota jeho *Hynka z Poděbrad* dostala do rukou. Počítal ho mezi svá nejlepší dramata. Hra však nebyla nikdy inscenována ani nevyšla tiskem.

5) Podrobněji Václav Žáček: *Josef Václav Frič*, Praha, Melantrich 1979, s. 108.
6) Josef Václav Frič: *Paměti*, sv. 2, ed. Karel Cvejn, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1960, s. 380.
7) Tamtéž, s. 389.
8) Národní Archiv (NA), Presidium českého gubernia – tajné, 1849–1852, kt. 11, sign. H 25, 1850.

O mnoho příznivější situace k literární činnosti nastala po rozsudcích při vlastním výkonu trestu, kdy byli odsouzení rozvezeni do různých koutů říše daleko od kulturních center. Sabina i Frič tam mohli konat studia a připravovat své literární texty, Sabina mimoto v Olomouci pracoval na přípravě svých pozdějších dějin české literatury a Frič si psal v Komárně deník.[9] Nelze dokonce vyloučit, že Sabina ještě před amnestováním publikoval roku 1856 několik próz v *Lumíru* pod pseudonymem Norbert Bergenthal.[10]

Mezi amnestií a internací: *Lada Nióla* a Fričovy snahy o založení časopisu

Už ve vězení se J. V. Frič utvrdil ve svém záměru i nadále literárně tvořit ve smyslu národní agitace. Ač byl po svém návratu do Prahy pod policejním dohledem, nesměl bez povolení opustit město a naoko se živil jako obchodní společník svého bratra Karla, pustil se v následujících letech horlivě do literární tvorby. Napsal několik dramat, z nichž některá zaznamenala i krátkodobý úspěch na jevišti. Jeho hlavní ambicí bylo shromáždit širší skupinu autorů a zřídit kriticko-literární časopis, jenž by mohl přispět k restituci českého kulturního života lépe nežli beletristický list *Lumír* či o něco později krátkodeché podniky typu *Obzoru* nebo v Jičíně vydávaných satirických *Rachejtlí*, jež shodně zanikly roku 1855 po několika číslech. Spíše jako provizorní náhradu za periodikum vnímal vydávání výročních literárních sborníků – almanachů. Avšak hned jeho první počin v tomto smyslu po návratu z vězení, almanach *Lada Nióla*, později zasáhl do literárních dějin. Vyšel jako novoročenka v prosinci 1854, už s vročením 1855. Frič se v něm uplatnil jako redaktor, organizátor i jako jeden z autorů.[11]

Patrně největším přínosem almanachu bylo právě seskupení významné části českého spisovatelstva pod štítkem kolektivního díla. Přispěvateli byli převážně začínající literáti, ale sborník nabízel i texty starších etablovaných autorů jako Josefa Jiřího Kolára a hlavně Boženy Němcové, jež zde publikovala pohádku *O dvanácti měsíčkách* a pod pseudonymem Ludmila z Hrádku prózu *Sestry*. Autoři více příspěvků se v almanachu prezentovali pod svým jménem i pod pseudonymy. To přineslo dvojí efekt. Zdálo se, že se na díle podílelo více přispěvatelů, a zároveň praví autoři nebyli tolik exponováni. Také rozpětí zastoupených žánrů ilustrovalo ambicióznost, ale i nejednotnost svazku. Vedle básní se tu objevily nejrůznější prózy včetně humoresek a próz z jiných slovanských prostředí (J. V. Frič), sentimentální povídky (Henrietta Ritterová z Rittersberku pod jménem Johanna Marie) či historické milostné povídky v duchu románu Waltera Scotta *Ivanhoe* (Antonín Štrauch), dále překlad Puškinova *Bachčiserajského fontánu* a pojednání o ruských básnících (Václav Čeněk Bendl Stránický), přehled české literatury v posledním půlstoletí podaný jako pocta nedávno zesnulému Františku Jaromíru Rubešovi (František Ladislav Vorlíček) aj. Příspěvky měly nevyrovnanou kvalitu, v souhrnu se však jednalo o počin, jenž

9) Viz Karel Cvejn (ed.): *J. V. Frič v denících a dopisech*, Praha, Československý spisovatel 1955, s. 20–31, 56–74.
10) Ferdinand Strejček: „Neznámý Sabina“, *Česká literatura* 2, 1954, č. 4, s. 379–383; Zdeněk Pešat: „Lumír (1)“, in Vladimír Forst (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 2, sv. 2, *K–L*, Praha, Academia 1993, s. 1234–1239, zde s. 1238.
11) Jaroslav Vlček: „Obrodné slovesné snahy doby Fričovy“ [1912], in týž: *Kapitoly z dějin české literatury*, Praha, Československý spisovatel 1952, s. 242–291.

Almanach *Lada Nióla* Almanach *Lada Nióla*, vzniklý z Fričovy iniciativy a s jeho autorským přispěním, se stal významným kolektivním dílem české literatury poloviny padesátých let. Do dalších chystaných Fričových podniků tohoto druhu však zasáhla cenzura.

Zdroj: *Lada Nióla. Almanach na rok 1855*, Praha, J. V. Frič 1855.

oživil stagnující český diskurz o literatuře a zároveň též prohloubil rozpory mezi oběma generacemi spisovatelů.

Už během přípravy *Lady Nióly* v září 1854 došlo k příhodě, jež předznamenala dobovou recepci almanachu. Frič na něm pracoval v muzejním bytě svého bratra Antonína, avšak funkcionáři muzea Václavem Hankou a Václavem Bolemírem Nebeským byl z tohoto bytu vykázán, podle svých slov jako bývalý revolucionář.[12] Tato příhoda stačila k tomu, aby se Frič utvrdil ve svém názoru o zákeřnosti svých osobních nepřátel, k nimž dále počítal zvláště bratry Josefa a Hermenegilda Jirečkovy a Jakuba Malého. Do českého muzea i jeho členů se pak v *Ladě Nióle* opřel v satiře *Z Bohdanče*.

Lada Nióla svým zaměřením skrytě polemizovala i s reprezentativním almanachem starší generace *Perly české*, vydaným k oslavě příjezdu nové císařovny Alžběty a Františka Josefa I. do Prahy 3. června 1854. K pobouření mohlo vést už vyobrazení bohyně Lady (Venuše) na titulní straně, obsahující na svoji dobu odvážný erotický motiv. Samo titulní téma, vyjádřené ve Fričově úvodní básni *Lada Nióla* (signované M. Brodský), mohla starší generace vnímat jako neopatrné a renegátské, byť smysl básně je (možná záměrně) nejasný. Frič vysvětlil titulní motiv almanachu separátně komentářem v *Lumíru*, dle něhož Nióla, litevská obdoba Morany, „pošle jednou na svět dceru svou, utěšitelku, božskou Ladu, znovuvzkřísený a ozářený mýtus“.[13] Karel Polák vykládal tento motiv jako „složitý, úmyslně před cenzurou zatemňovaný […] jinotaj víry v osvobození českého a slovanského národa – lidu“.[14] Dle výstižného shrnujícího soudu Karla Cvejna Fričův almanach vzdor „nekulturním“ poměrům své doby „vychvaloval básně Puškinovy a revoluční ideje Byronovy i Heinovy, volal po vzkříšení národní poezie a už svým názvem připomínal revoluční symbol – jméno litevské bohyně, jež přinese smrt nepřátelům a svobodu Slovanům“.[15]

12) J. V. Frič: *Paměti*, díl 2, cit. dílo, s. 496; J. V. Frič Václavu Hankovi 13. 9. 1854, in K. Cvejn (ed.): *J. V. Frič v denících a dopisech*, cit. dílo, s. 78.
13) [„Pan vydavatel almanachu *Lada-Nióla*…“], *Lumír* 4, 1854, č. 50, s. 1199.
14) Karel Polák: „Lada a Nióla“, *Česká literatura* 1, 1953, č. 2, s. 99; srov. též komentář Karla Cvejna in Josef Václav Frič: *Písně z bašty a jiné básně*, ed. Karel Cvejn, Praha, Orbis 1952, s. 224–225.
15) K. Cvejn (ed.): *J. V. Frič v denících a dopisech*, cit. dílo, s. 388.

Fričův almanach byl přijat rozporuplně a s mnoha adresnými invektivami, jež mimo veřejnou kritiku zasáhly i do jeho soukromí, například v anonymních dopisech vyhrožujících mu návratem na pevnost. Na odpor kritiky výrazněji narazila Fričova novela *Život sváteční*, v níž autor před klasicistní částí Goethova díla upřednostnil básně ironika Heinricha Heineho; novela byla přijata jako urážka estetického vkusu. Z četných negativních ohlasů almanachu uveďme alespoň kritiku z 13. ledna 1855 ve *Světozoru*, příloze ve Vídni vydávaných *Slovenských novin*, jejímž redaktorem byl Hermenegild Jireček. Avšak častěji než anonymní recenze, zaslaná z Prahy, bývá citována připojená poznámka redakce, v níž byl kritikův záporný posudek označen za

> příliš ještě mírný. Mluvíce o **duchu**, který převahující část prací v něm [tj. v almanachu *Lada Nióla*, MCh] obsažených ovládá, jest spis tento jeden z **nejmizernějších** a **nejpodlejších** výtvorů v literatuře vůbec. […] Život lumpácký, mizerná rozervanost ducha, nedostatek náboženství, velebení pohanstva, vynášení sebe, snižování nejsvětějších idejí, oslavování kleslosti mravné, oplzlost v myšlení a v chutěch – hle, toť jsou ty mravné idey, které se nám představují v *Ladě Nióle*. […] almanach tento, přese všechnu **skvostnou** zevnitřní [tj. vnější, MCh] úpravu tiskařskou, jest pravá **škvrna** naší literatury.[16]

Fričův projekt však narazil i na nepochopení přítele Štúra. Ten mu v dopisu vytkl nezdravou romantiku *Lady Nióly* (tedy opět vliv Byrona a Heina) a opuštění slovanské myšlenky. Almanach viděl jako Fričův poklesek a přímo ho varoval: „Na podobný spis u nás jednoho jediného čtenáře nenajdeš.“[17] Sympatizantů byla menšina. Z nich jen jeden veřejně přitakal hlavnímu záměru almanachu, když v něm shledal „pokus o emancipaci české poezie a vůbec beletristického písemnictví“.[18] Veřejná kritika vynesla J. V. Fričovi zostřený policejní dozor. Podílela se i na vzniku osobních sporů uvnitř autorského kolektivu.[19] Chystaný druhý ročník *Lady Nióly* Frič nevydal. Ani svoje další organizátorské plány už nedokázal uskutečnit.

Jak řečeno, usiloval Frič především o založení kritického časopisu. Jako politicky kompromitovaná osoba měl však jen malou šanci na získání koncese k vydávání. Druhou velkou překážkou byl nedostatek financí. Pokusil se o několik dalších projektů, které se však nepodařilo realizovat. Prvním z nich byl časopis *Praha*, vznikající od konce roku 1854. Z Fričova programu k projektu zjišťujeme, že zamýšlený časopis hodlal zprostředkovávat „vzdělanost západu a východu“, především se však chtěl zaměřit na rozhojnění

16) „Dodatek redakce“, *Slovenské noviny* 7, 1855, č. 5, 13. 1., příloha Světozor, s. 4; pasáž cituje i J. V. Frič: *Paměti*, díl 2, cit. dílo, s. 500; srov. J. Vlček: „Obrodné slovesné snahy doby Fričovy“, cit. dílo, s. 272; Leander Čech: „Literární směry v letech padesátých“, in týž a kol.: *Literatura česká devatenáctého století*, díl 3, část 2, *Od Boženy Němcové k Janu Nerudovi*, Praha, Jan Laichter 1907, s. 137–193, zvl. s. 157–161.

17) Ľudovít Štúr J. V. Fričovi 11. února 1855, cit. dle Jan Kaliba: „Pokusy J. V. Friče o vydávání časopisů v době bachovské reakce 1854–1858“, in Karel Kosík, Václav Žáček (eds.): *J. V. Frič a demokratické proudy v české politice a kultuře. Sborník statí*, Praha, ČSAV 1956, s. 92–112, zde s. 110.

18) „Lada-Nióla“, *Wiener Zeitung* 152, 1855, č. 11, 15. 1., Abendblatt, s. 17–18, zde s. 17; český překlad cit. dle J. V. Frič: *Paměti*, díl 2, cit. dílo, s. 656. Frič v *Pamětech* přičítá tento posudek Ignáci Janu Hanušovi a udává, že vyšel v Koberových *Kritische Blätter*, ty však vznikly až roku 1857, viz tamtéž, s. 498.

19) Jaroslava Janáčková: „Božena Němcová v satirických Rachejtlích. K rozpadu Fričovy družiny po vydání Lady Nióly“, in táž: *Návraty. K české literatuře od K. J. Erbena po Ladislava Fukse*, Praha, Akropolis 2012, s. 190–202.

a zkvalitnění domácí literární produkce, jíž měly doplňovat překlady, články a zprávy o aktuálním literárním dění v zahraničí. Program tak zřetelně cílil na odstranění nedostatků vydavatelské strategie *Lumíra*, který se soustředil na překlady a na vydávání starších slovesných památek. Široký záběr *Prahy* měla zajišťovat její distribuce na Slovensko a mezi Jihoslovany. Chybějící finanční prostředky zamýšlel Frič získat půjčkou od strýce, ten však snahám svého synovce nepřál a odmítl ho podpořit. Časopis se z toho důvodu nerealizoval.[20]

Dalším časopiseckým podnikem se měl stát až *Svět a domov*, připravovaný Fričem ke konci roku 1857 už ve spolupráci s amnestovaným Karlem Sabinou. Podle rekonstrukce Jana Kaliby měl tento literární časopis vycházet od ledna 1858.[21] Frič pro něj zprvu marně hledal dostatečně obětavého nakladatele. Ignác Leopold Kober si kladl za podmínku utajení iniciátorů celého projektu po dobu jeho příprav a následně svůj souhlas odepřel, když jména redaktorů zazněla jejich vlastní neprozřetelností v německojazyčném tisku. Podobně odmítl i Karel Bellmann. Definitivní příslib získal Frič teprve od Bedřicha Rohlíčka. *Svět a domov* měl nyní vycházet ve více než měsíčních lhůtách a získat tím status neperiodického tisku, na nějž by se nevztahovala nutnost koncese. Program časopisu formulovalo Sabinovo a Fričovo *Prohlášení*, jež hodlali vydat jako leták v nákladu osmi tisíc exemplářů. Prozřetelný Rohlíček však dal nejprve tisknout jen kartáčový otisk *Prohlášení* jako povinný výtisk pro policii; ta prospekt neprodleně zkonfiskovala a dala rozmetat jeho sazbu.

Ilustrovaný časopis měl podle letáku v šesti číslech za rok se zvláště paginovanou básnickou přílohou přinášet ve své hlavní části hlavně literární prózy, naučné články, kritiky a fejetony. Leták oznamoval jména obou redaktorů a celý byl zahájen mottem ze sv. Pavla, podle něhož mělo být cílem listu sloužit „v novotě ducha a ne ve vetchosti litery“.[22] Už motto vzbudilo zájem policie. Pražský policejní ředitel Anton von Päumann za asistence policejního rady Phillippa Webera, pozdějšího českého místodržitele, sepsal zprávu pro místodržitele Karla Mecséryho von Tsoor a šéfa nejvyššího policejního úřadu Johanna Franze Kempena von Fichtenstamm, v níž označil za nepřípustné, aby amnestovaní cokoli vydávali a provokativně se přitom navíc dovolávali Bible, a navrhl celý podnik zakázat. Mecséry po konzultaci s Vídní jeho návrh podpořil.

Už konfiskací *Prohlášení* vzaly naděje na realizaci *Světa a domova* za své. Pouhý den po konfiskaci, 24. prosince 1857, ostatně byli Frič i Sabina nuceni podepsat reverz, že z důvodu zvláštního policejního dohledu nad nimi „nesmí žádnou spisovatelskou práci tisknout“ bez povolení policejního ředitelství.[23] Patrně přitom vyslechli též slova policejního rady Webera, jež později zapsal Frič v německém a českém znění ve svých *Pamětech*: „Nechápu vlastně, proč se namáháte, neboť asi za šest roků bohdá již ani kohout po celé vaší české

20) J. Kaliba: „Pokusy J. V. Friče o vydávání časopisů“, cit. dílo, s. 96–99, 108–109; obdobně V. Žáček: *Josef Václav Frič*, cit. dílo, s. 113–115.
21) J. Kaliba: „Pokusy J. V. Friče o vydávání časopisů“, cit. dílo, s. 101–107, 110–112; dále V. Žáček: *Josef Václav Frič*, cit. dílo, s. 116–118; Karel Kazbunda: *Sabina. Neuzavřený případ policejního konfidenta*, ed. Martin Kučera, Praha, Karolinum 2006, s. 200–205; policejní spis ke *Světu a domovu* viz NA, České místodržitelství Praha – prezidium, 1855–1859, kt. 492, sign. 8/4/25/11.
22) J. Kaliba: „Pokusy J. V. Friče o vydávání časopisů“, cit. dílo, s. 110.
23) K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 202.

literatuře nezakokrhá!“ Podle Friče byla tato slova „jaksi předchůdcem všeho toho, co nás pak roku 1858 očekávalo“.[24] Pozdější tradice zaznamenala i jejich ostřejší variantu, předpovídající do šesti let konec pro celý český národ, avšak autorství připisovala tehdejšímu Weberovu šéfovi Päumannovi. V hyperbolizovaném znění se uvedená slova stala okřídleným výrokem, jímž se měl obecně charakterizovat postoj státních úřadů k českým snahám. V březnu 1870 pak zazněla dokonce v nekrolozích na Päumanna.[25]

Frič počátkem roku 1858 zažádal policii o povolení *Světa a domova*, žádost byla ale 8. ledna zamítnuta. V odůvodnění stál argument, že časopis ohlášený jako neperiodický má rysy periodika a že ostatně Frič jako osoba stojící pod přímým policejním dohledem nemůže být redaktorem žádného časopisu. Zjevný úmysl vyhnout se přísnějším kritériím pro vydávání periodik na základě § 9 tiskového řádu z 27. května 1852, který určoval jako periodika tisky s menší než měsíční pauzou mezi jednotlivými čísly,[26] přiměl policejního ředitele Päumanna k tomu, aby šéfovi policie Kempenovi podal návrh na změnu v úzu § 9, pokud jde o české časopisy šířící nacionální agitaci. Kempen však návrh na úpravu či rozšíření výkladu jakéhokoli článku tiskového řádu zamítl a doporučil zpřísnit dozor nad spornými tisky důsledným uplatňováním ostatních možností, které řád skýtal, totiž konfiskací či úplného zastavení časopisu.

V dalších měsících roku 1858 figurovali Frič a Sabina ještě v jiných dvou kolektivních podnicích. V květnu vyšel první ročník „jarního almanachu“ *Máj*, zahájený Fričovou básní a ukončený Sabinovou vzpomínkovou statí o Karlu Hynku Máchovi. Frič, jehož mladší literáti požádali o neoficiální asistenci, spoluurčoval i obsah sborníku. Formulace v dopisu manželce „Majrovu básničku šikovně jsem ukončil, že se poslouchá pobožně až milo!“[27] dosvědčuje též jeho podíl na redakci *Máje* (konkrétně u básně Rudolfa Mayera *Věčnost*).[28]

Podruhé se Frič prezentoval v srpnu 1858 tiskem drobnějších rozměrů – básnickým albem k jubileu Pražské konzervatoře *Pomněnky na slavnost padesátiletého trvání Pražského konservatoria 1858*, podle Riegerova *Slovníku naučného* „před vydáním konfiskovaným“.[29] S mnohem větší mírou podrobnosti, než je možné zde, případ vylíčil a alba přetiskl Jan Miroslav Květ.[30] Na *Pomněnkách* participovalo celkem třidvacet autorů. Každý z nich přispěl krátkou tematickou básní. Frič sborník redigoval a napsal do něj báseň *Dudák*, Sabina dodal báseň *Náš podíl*.[31] Spolu s nimi se na útlém almanachu autorsky podíleli např. Vítězslav Hálek, Václav Hanka, Adolf Heyduk, Rudolf Mayer, Jan Neruda, Gustav

24) J. V. Frič: *Paměti*, díl 2, cit. dílo, s. 537.
25) Δ [= Jan Neruda]: [„Päumann †…“], *Národní listy* 10, 1870, č. 83, 25. 3., s. 1; též srov. K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 228.
26) *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich* 1852, s. 603–615, zde s. 606.
27) J. V. Frič Anně Fričové-Kavalírové 2. 4. 1858, in K. Cvejn (ed.): *J. V. Frič v denících a dopisech*, cit. dílo, s. 84, srov. dále tamtéž, s. 307–308.
28) Vedle známých *Pamětí* existují další Fričova vyjádření k situaci kolem *Lady Nióly* a prvního ročníku *Máje*. Jde zejména o časopiseckou zprávu o jeho přednášce v Umělecké besedě z roku 1879, viz „Listy z Prahy IV“, *Koleda* 5, 1880, č. 12, s. 190–192, a Fričův článek „O katastrofě májové“, *Ruch* 3, 1881, č. 24–27, s. 288–290, 302–304, 312–314, 323–326.
29) „Sabina Karel“, in František Ladislav Rieger, Jakub Malý (eds.): *Slovník naučný*, sv. 8, Praha, I. L. Kober 1887, s. 7–8, zde s. 8.
30) Jan Miroslav Květ: „Pomněnky“, *Časopis Národního musea* 112, 1938, s. 87–118, text *Pomněnek* na s. 106–118; též K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 212–217.
31) Frič píše zřejmě mylně, že Sabina přispěl „malou předmluvou“, J. V. Frič: *Paměti*, díl 2, cit. dílo, s. 545. Text

Pfleger Moravský či Josef Svátek. Bezprostřední záminku ke konfiskaci nalezla policie v okolnosti, že ve stanovené lhůtě tří dnů před vydáním neobdržela povinný výtisk alba. Nakladatel Josef Richard Vilímek podal pouze žádost o prominutí této lhůty, aby stihl almanach včas vydat a mohl ho rozdat hostům na oslavě, a dal rovnou vytisknout tisíc exemplářů *Pomněnek*. Celý tento náklad byl zabaven. Frič pak u výslechu ani v odvolání proti konfiskaci neuspěl s argumentem, že *Pomněnky* jsou vlastně nakladatelským podnikem jeho bratra Karla, pro nějž byl on pouze najat jako redaktor.

Z tehdejší korespondence mezi Päumannem a Kempenem vyplývá, že policie hledala cíleně záminku k Fričovu konfinování. Mimo čerstvý případ *Pomněnek* se v ní připomíná hlavně to, že se Frič v roce 1856 „demonstrativně" účastnil pohřbu Karla Havlíčka a v roce 1858 pohřbu přítele Ludvíka Rittersberga (v obou případech pomáhal nést rakev). Päumann si nebyl jistý, zda jde o dostatečný důvod ke konfinování, jeho vídeňský nadřízený Kempen však byl jiného názoru. Frič byl 24. srpna 1858 zatčen a v dalších dnech bez výslechu převezen do Deése v Sedmihradsku poblíž Kluže na území dnešního Rumunska. Sám Frič patrně neměl jasnou představu, proč policie k tomuto kroku přistoupila. V dopisu z 1. září 1858 otci Josefu Fričovi a své manželce Anně Fričové-Kavalírové sdělil, že byl prý „konfinován pro nezlepšitelnost v politickém chování",[32] avšak ještě 16. prosince v jiném listu otci spekuloval, zda za jeho deportací stálo politické opatření, podezření z politického styku se zahraničím nebo intrika „ze strany starších literátů"; ani jedna z alternativ mu podle jeho úsudku nedávala šanci na návrat.[33] Později, ve svých *Pamětech*, se přiklonil k třetí z uvedených možností a soudil na základě spíše nepřímých indicií, že podnětem k jeho zatčení byla denunciace Jakuba Malého, který chtěl údajně zamezit další produkci literatury v duchu *Lady Nióly* a *Máje*.[34]

Alespoň na okraj zde proto připomeňme polemiku Jakuba Malého a mladých autorů májovské generace z přelomu let 1858 a 1859, do níž se zapojil též Sabina. Malý ve svém *Poutníku od Otavy* otiskl anonymně recenzi básnické sbírky Vítězslava Hálka *Večerní písně*, v níž příkrou kritiku veršů nezralého „hocha" spojil s odsudkem „záhubného směru jisté nejmladší strany […] spisovatelské, jejíž bezpříkladná arogance jenom neschopnosti jejich se rovná", totiž směru, „z něhož vyšly almanachy *Lada Nióla* a *Máj*".[35] Na insinuaci reagovaly Nerudovy *Obrazy života* delší statí Karla Sabiny, jenž se pod šifrou K. S. důrazně zastal Hálka i dalších májovců jako samostatných tvůrců a známého anonyma označil za kompilátora.[36] Malý nato uveřejnil odpověď plnou adresných invektiv, v níž uvedl plné jméno Karla Sabiny a kterou zakončil: „Vy jste odbyt, já spěchám se umejt."[37] Autorovi, který měl policejní zákaz publikovat, mohlo toto odhalení inkognita zjevně přivodit problémy. Diskusi proto ukončil Jan Neruda s odůvodněním, že „pan K. S. nemůže pro zvláštní

Sabinovy básně viz in J. M. Květ: „Pomněnky", cit. dílo, s. 115; též Ferdinand Strejček: *Naši bojovníci pérem*, Praha, Fr. Topič 1948, s. 115–116.

32) K. Cvejn (ed.): *J. V. Frič v denících a dopisech*, cit. dílo, s. 87–88.

33) Tamtéž, s. 94–95.

34) J. V. Frič: *Paměti*, díl 2, cit. dílo, s. 547.

35) [Jakub Malý]: „Listy z Prahy a o Praze IV", *Poutník od Otavy* 1, 1858, č. 24, s. 274–275.

36) Karel Sabina: „Literární obrazy", in týž: *O literatuře*, ed. Jan Thon, Praha, Československý spisovatel 1953, s. 99–110, zvl. s. 107–110.

37) Jakub Malý: „Odpověď panu K. S. v Obrazech života seš. 2", *Poutník od Otavy* 2, 1859, č. 8, s. 92–94, zde s. 94.

okolnosti, jež šetrnost každého poctivého muže požadujou, odpovědít".[38] Na jeho ráznou kritiku, otištěnou v *Obrazech života* 11. března 1859, už Malý nereagoval.

Počátky Sabinova konfidentství a J. V. Frič

Karel Sabina, který se Fričových *Pomněnek* zúčastnil až na poslední chvíli, se před policií hájil tím, že jeho báseň *Náš podíl* měla být spolu s celým sborníkem předložena ke schválení a mohla být případně vyškrtnuta. Báseň navíc pouze vzdávala zcela konvenční hold hudbě. Sabina byl 20. června 1858 odsouzen ke třem dnům vězení. Trest si odpykal mezi 11. a 14. srpnem v budově policejního ředitelství. Na každé slovo jeho básně tak prý „padlo nad hodinu sezení v chládku".[39]

V den odsouzení kvůli básni *Náš podíl* bylo Sabinovi na jeho žádost sděleno přesnější vymezení zákazu činnosti z Vánoc 1857. Podle obdržené direktivy se nadále musel

> zdržeti všeho veřejného vystupování na jevišti, v koncertech a akademiích, dále nápadných zvláštních funkcí při veřejných událostech, jakož i při slavnostech, produkcích, pohřbech a podobně, nevyžádal-li si a neobdržel-li předem zvláštního policejního dovolení […]. [Totéž povolení je] nutné i tehdy, kdyby chtěl své dramatické nebo jinaké literární práce dáti provozovati nebo přednášeti na jevišti, v koncertech nebo akademiích, přičemž se samo sebou rozumí, že zůstávají v platnosti i ona omezení, jež byla dosud vydána o jeho změnách pobytu nebo cestách.[40]

Citovanou direktivou z 20. června byla Sabinovi fakticky znemožněna jakákoli výdělečná aktivita v oblasti kultury. I vzhledem k nutnosti splácet dluhy své rodiny, jež vznikly v době jeho uvěznění, kývl Sabina v červenci 1859 na Päumannovu nabídku a stal se placeným konfidentem pražské policie.

Sabinovo konfidentství lze posuzovat na dvou úrovních: buď jako mravní selhání, pro něž není omluvy, anebo s přihlédnutím k těžké situaci amnestovaného vězně. Odborná literatura snesla řadu důkazů, že Sabina konal služby pro policii v letech 1859–1866 za stálý plat a později příležitostně.[41] Řádově šlo nejméně o desítky případů. Sledujeme-li zvláště Kazbundovu souvislou rekonstrukci, dovedenou do roku 1862, můžeme pozorovat i jistý vývoj v objemu a strategii Sabinových raportů. Zprvu překotně udával patrně vše, o čem věděl, a ve strachu a nejistotě policii poskytoval i nadbytečné informace. Už po několika měsících ale začal své zprávy dodávat v nižším počtu, zestručnil je a zvěcnil a snažil se zřejmě informovat jen o tom, co měl skutečně zadáno vyzvědět. Nabyl též větší jistoty v tom, co vše si smí dovolit zamlčet. Naučil se, řečeno poněkud cynicky, „žánr" raportu psát.

Už od léta 1859 informoval Sabina policii také o J. V. Fričovi. Frič si mezitím vymohl ukončení internace v Déesi, kde prožil narození a krátce nato i smrt syna a byl nucen se potýkat s finanční nouzí, neboť mu nebylo vypláceno výživné (jež dostával i Karel Havlíček

38) Jan Neruda: „První a poslední slovo panu J. Malému", in týž: *Literatura*, díl 1, Spisy Jana Nerudy, sv. 11, ed. Jan Thon, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1957, s. 61–67, zde s. 63.
39) Karel Sabina: *Obrana proti lhářům a utrhačům*, Praha, vl. n. 1872, s. 20.
40) Cit. dle J. M. Květ: „Pomněnky", cit. dílo, s. 101.
41) Zvláště K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo; Jaroslav Purš: *K případu Karla Sabiny*, Praha, ČSAV 1959.

v Brixenu či Bedřich Vilém Košut v Klagenfurtu) a též jeho zámožný otec ho odmítal podporovat. Počátkem března 1859 získal Frič povolení odcestovat do zahraničí. Sabina o něm referoval několikrát v červenci a srpnu 1859, kdy byl Frič v Londýně, a znovu na začátku jeho pobytu v Paříži na jaře 1860. V obou případech předal policii cenné informace o Fričově bydlišti, způsobu jeho korespondenčního styku s Čechami či aktuální situaci české emigrace. Vícekrát přitom zneužil důvěřivosti Fričova mladšího bratra Václava, který se mu stal přímým zdrojem informací. J. V. Fričovi v emigraci mohly Sabinovy zprávy ztěžovat případný návrat domů, byl ale bezpečně mimo dosah rakouských úřadů a nehrozilo mu přímé nebezpečí. Navíc už záhy začal podle všeho se Sabinou jednat opatrně a nesděloval mu vše. Nejpozději v dopisu svého bratra Karla Friče z 5. listopadu 1862 byl totiž J. V. Frič informován, že Sabinovi nelze věřit: „Sabina **zase** vypil trpkou lázeň, všecko se na něj shluklo – podezření udavačství. […] Jak víš, jednal jsem s ním velmi opatrně a právě to, jak málo vědí a jak falešné jsou zprávy, jest mi důkazem, že vyšla ta první část denunciace od Sabiny, neboť jsou to skoro moje slova, která jsem k němu mluvil po svém návratu (z Francie).“[42]

Je třeba počítat s tím, že jako konfident byl Sabina pod dohledem ještě přísnějším než v době, kdy pro policii nepracoval. Jakmile se jednou k této činnosti zavázal, nemohl couvnout. Policie věděla, s kým a jak těsně se stýkal, a co tedy může od něho žádat. Jeho informace si ověřovala. Policejní ředitel Päumann zdůrazňoval přesnost Sabinových zpráv. Je nasnadě, že klamáním by Sabina existenčně ohrožoval sebe i svou rodinu.

Mezi nucenou a dobrovolnou spoluprací: Sabinova literární činnost pod egidou policie

Krátce po propuštění ze žaláře, patrně už v září nebo v říjnu 1857, vydal Sabina v Praze pod svým plným jménem třídílný román *Blouznění*, který patří k jeho nejkvalitnějším pracím. Není doloženo, že by mu při tom policie činila obtíže jakožto politicky nespolehlivé osobě. Tato skutečnost se jeví přinejmenším jako překvapivá. Román však vyšel ve standardních podmínkách následné cenzury, jež nenalezla důvod ke konfiskaci.

Na překážku Sabina narazil až se svým románem *Synové světla* (později pod názvem *Na poušti*), který zamýšlel otiskovat ve *Světě a domově*. Šlo o jeho dosud nejrozsáhlejší dílo, společenský román zasazený do prostředí Prahy před rokem 1848, na němž Sabina pracoval už ve vězení a od jehož publikování si sliboval materiální zajištění pro sebe a svou rodinu. Fričova žádost ze 3. ledna 1858 o povolení *Světa a domova* uváděla Sabinův román jako „hlavního zastupitele zábavné části našeho podniknutí“.[43] Když byla tato žádost zamítnuta, zažádal Sabina 13. ledna sám policejní ředitelství o povolení vydat *Syny světla* knižně. Popsal synopsi děje a zdůraznil, že dílo nemá politický ráz a „nenapadá ani lidi, ani poměry“. Ani tato žádost nebyla povolena.[44] Svůj někdejší záměr na časopisecké vydání románu poté Sabina přesto zčásti realizoval v časopisu *Jasoň*, který vycházel od dubna 1859 redakcí Jana Erazima Sojky, na níž měl Sabina skrytý podíl. Vyšlo zde však jenom několik pokračování románu, Sabina redakci opustil a Sojkův časopis vinou pokut

42) V. Žáček: *Josef Václav Frič*, cit. dílo, s. 360.
43) J. Kaliba: „Pokusy J. V. Friče o vydávání časopisů“, cit. dílo, s. 105.
44) K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 206.

a konfiskací i nedostatku odběratelů brzy nato zanikl. Vydávat dílo, jemuž policie vícekrát odepřela povolení, bylo troufalé a Sabina se k tomu odhodlal snad z hmotné nouze.

S dalšími žádostmi už měl nicméně úspěch. S policejním povolením a patrně i dávkou autocenzury tak v letech 1858–1861 směly vycházet jeho romány a další díla. Jak vyplývá z dokumentů reprodukovaných Karlem Kazbundou, se žádostí o povolení dodal Sabina policii vždy náčrt obsahu a zaručil se za naprostou nezávadnost textu.[45] Román *Věčný ženich*, psaný pro Friče jako náhrada za zakázané *Syny světla*, vycházel od roku 1858, avšak vinou Fričova konfinování bylo vydávání zastaveno; dotištěn byl roku 1863 (máme tak u něho dochován dvojí titulní list s různým vročením). Dále s policejním povolením vyšly Sabinovy romány *Hedvika* (1858) a *Jen tři léta* (1860), krátká báseň *Berezina* (1859), prózy *Záhuba Vršovců* (1859) a *Jaroslava* (1859), obsáhlý *Dějepis literatury československé staré a střední doby* (po sešitech od 1861), politologický esej *Duchovný komunismus* (1861) a konečně kalendář *Posel z Prahy na rok 1862* (1861), který Sabina redigoval. Své žádosti Sabina formuloval tak, aby nevedly ke konfliktům, a tomuto cíli zřejmě podřídil i autorské charakteristiky svých textů. U románu *Věčný ženich* sice uvedl, že jde o humoristický text z prostředí venkova, ale zamlčel trpkost satiry, jíž je v něm česká vesnice vystavena. V žádosti o zveřejnění básně *Berezina*, jejímž námětem byla porážka Napoleonovy armády, napsal (v Kazbundově parafrázi), že se jedná jen o „poetické vylíčení osudu Francouzů po ústupu z Ruska roku 1812 a pouhý popisný básnický obraz“.[46] Potenciálně šlo však nesporně o téma politicky ožehavé. Lze navíc očekávat, že právě u krátkých textových útvarů, jakými bývají lyrické básně, byla nutnost žádat policii o povolení nejvíce svazující; Sabina v této době skoro žádnou poezii nepsal.

Všechny své publikační počiny ale, pokud víme, Sabina policii neoznamoval. Nešlo patrně jen o zmíněný pokus o zveřejnění básně *Náš podíl* ve Fričových *Pomněnkách*, za nějž byl potrestán žalářem, a vydávání *Synů světla* roku 1859 v *Jasoni*. Z textů, u nichž nemáme dochovánu žádost o povolení, je třeba zmínit ještě memoárovou *Upomínku na K. H. Máchu* v prvním ročníku almanachu *Máj*, dále obsáhlou poetologickou stať *Slovo o románu vůbec a o českém zvláště*, vydávanou pod plným autorovým jménem po většinu roku 1858 v *Lumíru*, a nepříliš zdařilé historické prózy *Dunin Vlast* (opět *Lumír* 1858) z polských dějin a *Pan strýc* (kalendář *Českomoravská pokladnice na rok 1859*). Také zmíněná historická novela *Záhuba Vršovců* byla sice roku 1859 povolena k vydání (*Českomoravská pokladnice na rok 1860*), ale Sabina policii zamlčel, že už ji v roce 1858 s názvem *Zrušený ples* a pod pseudonymem Jan Choltyn publikoval v *Lumíru*. Problému pseudonymity v literatuře Sabina později věnoval krátký článek. Upozornil v něm, že v Čechách byl historicky tento fenomén značně rozšířen a „příčiny, pro které někteří spisovatelé se za nepravá jména ukrývali“, byly „namnoze vážné“. Neadresně též připomněl svoji zkušenost s poměry za Päumanna: „Nepříjemným oklikám a zbytečnému zdržování se tu každý raději vyhnul anonymitou neb pseudonymitou.“[47]

V uvedených případech, kdy proti sjednané dohodě publikoval bez předchozího oznámení, Sabina patrně předpokládal, že jeho apolitických literárních či naučných textů si

45) Tamtéž, s. 217–220, 341–342, 450–451.
46) Tamtéž, s. 219.
47) K. S. [= Karel Sabina]: „O pseudonymech v literatuře české“, *Květy* 6, 1871, č. 32, s. 254.

policie nepovšimne nebo je alespoň bude ignorovat. Vzhledem k tomu, že už v prosinci 1857 a potom i v létě 1858 s podobným kalkulem narazil, však musíme tyto pokusy vnímat jako vědomý Sabinův risk, vynucený primárně potřebou zajistit si základní materiální prostředky k životu. Jako pozoruhodné vnímáme zjištění, že vstup do policejních služeb v létě 1859 nepřinesl v tomto směru Sabinovi žádnou výhodu a že úzus ve schvalování jeho textů zůstal i nadále beze změny.

Amnestovaným politickým vězňům z let 1848–1849 byla císařem v druhé polovině roku 1861 na jejich individuální žádost postupně navracena politická práva. Také pro Sabinu tím přestal platit zvláštní režim a nutnost informovat o chystaných publikacích policejní ředitelství, přestože o svoji rehabilitaci patrně nepožádal.[48] I tak ale Sabina ještě po jistou dobu zachovával opatrnost. Od jara 1862 do prvních měsíců roku 1863 vydával ve spolupráci s Janem Erazimem Sojkou soubor spisovatelských biografií *Naši mužové*. Přestože Sabinův autorský podíl na této rozsáhlé knize mohl být zhruba dvoutřetinový,[49] vycházela jen pod Sojkovým jménem. Také Sabinova historická novela *Hyacint* vyšla roku 1862 podepsaná jen iniciálami K. S. a kamuflovaná jako přívazek třetího dílu románu *Ztracený život* Gustava Pflegera Moravského, čímž tato cenná próza unikla nejen pozornosti policie, ale i veřejnosti a nebyla až do roku 2013 podruhé vydána.[50] Právě *Hyacintem* se počíná vrcholná fáze Sabinovy literární tvorby,[51] v níž výrazně překonal hodnotu svých prací otiskovaných pod restriktivním dohledem policie v období let 1858–1861. K tomuto staršímu údobí musíme též počítat ještě jeho zmiňovaný román *Synové světla*, třebaže se poprvé v úplnosti objevil teprve roku 1863 ve čtyřech svazcích a s definitivním názvem *Na poušti*.

Epilog: následky do našich dnů

Přímé i nepřímé důsledky, k nimž vedla domácí perzekuce druhé poloviny padesátých let i z obdobných myšlenkových pozic vycházející kritika ze strany konzervativního křídla české literatury, zasáhly nejen do osobního života Friče a Sabiny, ale natrvalo negativně ovlivnily jejich pověst v národě jako spisovatelů, jejich kulturní obraz. Navzdory tomu, že situace emigranta a policejního informátora se od sebe diametrálně lišily, z pohledu literárních dějin vedlo jejich úsilí k podobnému výsledku. Ani jeden z nich dnes většinou nebývá počítán mezi přední české klasiky.

Navrácení politických práv roku 1861 se Friče, který jako emigrant přišel o rakouské občanství, prozatím netýkalo; získal je zpět až roku 1879, kdy mu byl povolen návrat do vlasti. Přesto i on mohl zřejmě po roce 1861 volněji publikovat v českých časopisech, třebaže už roku 1859 z emigrace otiskoval své příspěvky v Nerudových *Obrazech života* či v druhém ročníku almanachu *Máj*. Hlavní část své tvorby z těchto let ale realizoval

48) Tak udává K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 417. Sabina sám však před soudem ve známém procesu s listem *Das Vaterland* ve Vídni roku 1870 uvedl, že právě vyřízení této žádosti bylo jedním z důvodů, proč dříve častěji docházel na policejní ředitelství, srov. „Český spisovatel p. Karel Sabina proti Vaterlandu“, *Pražský deník* 5, 1870, č. 158, 15. 6., s. 4.

49) Michal Charypar: „Sabina – Sojka: Naši mužové (Poznámky k studii Alexandra Sticha Sabina – Němcová – Havlíček)“, *Česká literatura* 57, 2009, č. 1, s. 26–53.

50) Viz Karel Sabina: „Hyacint“, in týž: *Osudná kniha. Tři prózy z doby reformace*, ed. Petra Hesová, Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2013, s. 277–333.

51) K hodnocení Sabinovy beletrie viz Michal Charypar: *Karel Sabina: „epigon“ a tvůrce. Textová příbuzenství jako zdroj smyslu a poznání*, Praha, Academia 2010.

v pařížské emigraci. Své nejvýznamnější počiny nechával tisknout v Ženevě, kde roku 1861 vydal svůj knižní *Výbor básní* a tříaktové drama *Libušin soud*, s nímž v Praze kandidoval na získání literární ceny, avšak v konkurzu zcela propadl. Nakrátko si také splnil sen o vydávání časopisu. Inspirován příkladem ruského *Kolokolu*, proticarského listu Alexandra Ivanoviče Gercena vycházejícího v Londýně, začal v Ženevě roku 1861 vydávat protirakouský literární měsíčník *Čech*, ale pro finanční obtíže (plynoucí mimo jiné z faktu, že distribuce *Čecha* na území Rakouského císařství byla zakázána) byl už následujícího roku nucen list zastavit. V prvním ročníku *Čecha* též otiskl cyklus politických *Písní z bašty*, dnes vnímaných jako jeho básnický vrchol. *Písně z bašty* však v Čechách vyšly až zásluhou Jaroslava Vrchlického roku 1898, několik let po Fričově smrti, a ani přes nadšenou interpretační předmluvu Vrchlického,[52] historicky patrně nedůležitější pokus o Fričovu literární rehabilitaci, se nestaly součástí kánonu české poezie. Agilní a talentovaný Frič byl od mládí velkou nadějí české literatury, avšak vlivem nejen své roztěkané povahy, ale i nepříznivých okolností, které ho provázely po většinu tvůrčího života (vězení, policejní dozor, konfinace, dvacet let strávených v emigraci), zřejmě nedokázal svým ambicím plně dostát. Lze přitakat soudu Jaroslava Vlčka: „Frič (a to je kořen odporu proti němu) byl sice čilý literární průkopník nových směrů a jejich agitátor, nebyl však tím velkým básníkem, věrným zrcadlem práce a vření v lidstvu, za jakého se pokládal, nebyl pravý organizátor a tvůrčí, originální duch.“[53]

I Sabina doplácel na policejní dohled a nutnost žádat o povolení k tisku uměleckou úrovní svých textů. Jak řečeno, nemá jeho literární tvorba z let 1858–1861, snad s výjimkou vesnického románu *Jen tři léta*, trvalou hodnotu. Na negativní recepci Sabinova díla až do současnosti se však mnohem více než samy jeho texty podílela skutečnost jeho konfidentství a jeho vyobcování z kulturní veřejnosti jako „zrádce národa“ roku 1872. Sabinova spolupráce s policií se někdy vykládá jako důsledek tristních sociálních poměrů v české literatuře, do nichž vstoupil po svém propuštění z vězení. Původcem této myšlenky byl pro nás příznačně J. V. Frič, jenž roku 1873 údajně hodlal veřejně vystoupit na Sabinovu obhajobu a podpořit ho argumentem, že „mravní jeho úpadek má naše česká společnost, hlavně nakladatelství, na svědomí, jelikož neuměla si neobyčejného toho novelistického a kritického talentu vážiti“.[54] Uveřejnění takového článku mu však prý tehdy redakce nejmenovaného časopisu odepřela.

52) Jaroslav Vrchlický: „Jos. V. Friče Odkaz“, in Josef Václav Frič: *Odkaz*, Praha, F. Šimáček 1898, s. i–xxiii.
53) J. Vlček: „Obrodné slovesné snahy doby Fričovy“, cit. dílo, s. 284.
54) J. V. Frič: „O katastrofě májové“, cit. dílo, s. 304.

„Patří do řad literárního proletariátu“

Literární působení a policejní perzekuce Prokopa Chocholouška v letech 1848–1861

Magdaléna Pokorná

Prokop Chocholoušek (1819–1864), dnes již pozapomenutý autor historických povídek a románů, patřil ve své době k velmi oblíbeným spisovatelům. Vstoupil do české literatury jako spolupracovník Josefa Kajetána Tyla na samém počátku čtyřicátých let 19. století, přel se s Karlem Havlíčkem, jako novinář se za revoluce 1848 angažoval v radikálně demokratickém tisku, na konci svého života se sblížil s Janem Nerudou a nastupující novinářskou generací kolem nově vzniklých novin *Času* a *Hlasu*. Text této studie poukáže na úřední perzekuci, která Prokopa Chocholouška svírala v padesátých letech jako důsledek jeho novinářského angažmá za revoluce. I když sankce během padesátých let nepostihly přímo Chocholouškovu beletristickou tvorbu, autor byl nejrůznějšími úředními opatřeními a policejními příkazy zbaven možnosti nalézt zaměstnání redaktora či literáta a zároveň udržován mimo Prahu, představující hlavní centrum českého literárního života. Spolu s omezením publikačních příležitostí v striktně regulovaném periodickém tisku ho to zbavovalo možnosti pokusit se o existenci volného spisovatele.

Český Walter Scott

Historie vždy představovala jeden z důležitých klíčů k pochopení světa a postavení člověka v něm. K národním dějinám se tradičně obraceli i ti, kteří věřili, že právě evokace slavných událostí z minulosti může přispět k národnímu probuzení. Historická beletrie i další literární žánry se proto, bez ohledu na uměleckou hodnotu jednotlivých děl, výrazně spolupodílely na formování historického vědomí. Motivem příklonu k historické látce mohlo být i srovnávání s vyspělými evropskými národy. Tak například touha po českém Walteru Scottovi aktivizovala autory sdružující se kolem Tylem redigovaných *Květů*, jmenovitě Jana Jindřicha Marka či Prokopa Chocholouška. Právě Prokop Chocholoušek se stal rychle vzešlou „hvězdou“ a zájem o jeho tvorbu dlouho neopadal. Svou česky psanou prvotinou *Vanda* z roku 1841, inspirovanou dávnými dějinami Polabských Slovanů, své čtenáře zaujal, rozsáhlým románem *Templáři v Čechách* z roku 1843 se stal již proslulým. Vedle dalších děl z českých dějin (např. *Dcera Otakarova*, *Jiřina*, *Palcéřík*, *Pan Šimon z Vrchotic*, *Všeobecné rukojemství*) a humoristického díla *Kocourkov* vydávaného v letech 1847–1848 se věnoval i jihoslovanským dějinám. Ve čtyřicátých letech vyšly například prózy *Černohorci*, *Drak notjaiski*, *Hajduci*, *Ilia* a *Travič*.

Je možné, že cenzura ovlivnila samé počátky Chocholouškovy tvorby. V seznamech cenzurních zákazů z července 1837 je uvedena sbírka básní s názvem *Erste Knospe des Frühlings*, jejíž autor je označen jako P. Chochlaussek. Pokud by šlo opravdu o prvotinu Prokopa Chocholouška, zřejmě psanou v německém jazyce, pak by vzešla z pera tehdy osmnáctiletého studenta pražského malostranského gymnázia. Vyloučena taková domněnka není, protože Chocholouškova úřední charakteristika z padesátých let mu přiznávala prokázaný

literární talent již během studií.[1] O deset let později, k červenci 1847, je registrován zákaz Chocholouškovy práce *Scény z boje Turků se Sulioty*, konkrétně prvního svazku s názvem *Ali Paša Janinský*.[2] Téma Chocholoušek pravděpodobně zpracoval a publikoval později v dalších svých pracích (např. *Zahynutí Suly*).

Chocholouškova aktivita v letech 1848–1849

Hned zjara 1848 Chocholoušek zaujal veřejnost i v záplavě jiných tehdejších textů podobného typu svými letáky. Burcující články *Čechové, pozor* a *Německý spolek a koruna česká* svěřil *Květům*. S některými svými dalšími texty se obracel na venkovské vrstvy, protože si uvědomoval, jak mnoho záleží na tom, zda se k revoluci přihlásí. Napsal proto letáky *Vigilate! Vigilate!*,[3] *Krátký katechismus českého sedláka jakožto průvodce k jeho i jeho potomstva štěstí*[4] a *Nynější smýšlení lidu našeho po krajích*[5]. Účastnil se také veřejných shromáždění i mimo Prahu, stal se členem spolku Svornost a také českého sboru národní gardy. Jeho činnost během jara 1848 byla po zatčení v červnu 1848 předmětem jednání vojenské vyšetřující komise. Na základě toho víme, že byl vyslýchán kvůli svému podílu na osvobození tiskaře Františka Grolla z května 1848[6] i kvůli aktivitě během svatodušních bouří v Praze v červnu 1848.[7] V červenci 1848, po propuštění z vazby, se Chocholoušek znovu okamžitě angažoval ve veřejných událostech, apeloval ve svých příspěvcích do *Vlastenského deníku* proti oficiálnímu tónu tehdejších *Pražských novin*. V následujícím období spolupracoval s radikálně zaměřeným *Pražským večerním listem* a *Novinami Lípy slovanské*. Jednalo se také o Chocholouškově spolupráci s chystaným listem radikálního demokrata Emanuela Arnolda *Občanské noviny*. Ještě v roce 1849 spolupracoval i s radikálními německy tištěnými periodiky, zejména *Constitutionelle allgemeine Zeitung von Böhmen*.

Se státní mocí se Chocholoušek dostal do ostrého konfliktu i v roce 1849, protože se zasloužil o zveřejnění provolání turínského Spolku pro spojení Italů a Slovanů ze 4. března 1849. Provolání začínalo i končilo výzvou ke spojenectví Slovanů, Italů a Maďarů v boji proti společnému nepříteli, rakouskému státu. Naopak slovanské národy text varoval před hledáním pomoci u Němců a u Rusů. I přes zjitřenou politickou atmosféru po rozehnání kroměřížského sněmu, oktrojování ústavy a přijetí omezující tiskové legislativy otiskl 22. března či v následujících dnech radikální tisk v Čechách (*Noviny Lípy slovanské*, *Občanské noviny* a *Pražský večerní list* a *Constitutionelle allgemeine Zeitung von Böhmen*) text provolání, liberální listy (včetně Havlíčkových *Národních novin*) se naproti tomu omezily

1) Databáze *Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in* Österreich *zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher*, <http://www.univie.ac.at/zensur/index.php?q=choch&j=&id=406188&f=&i=&s=&so=0>, přístup 1. 11. 2014. Úřední dokument viz Národní archiv (NA), Presidium policejního ředitelství v Praze (PPŘ), 1858–1862, kt. 328, sign. C 5/1, č. 2308/pp ex 1857.
2) Databáze *Verpönt, Verdrängt – Vergessen?*, <http://www.univie.ac.at/zensur/index.php?q=choch&j=&id=418816&f=&i=&s=&so=0>, přístup 1. 11. 2014.
3) Znovu přetištěno in Miloslav Novotný (ed.): *Letáky z roku 1848*, Praha, ELK 1948, s. 162–163.
4) Znovu přetištěno tamtéž, s. 164–165.
5) Znovu přetištěno tamtéž, s. 104–107.
6) Srov. infobox „Grollova aféra“, s. 364.
7) O tom blíže Josef Volf: „Výslech Prokopa Chocholouška na Hradě pražském r. 1848“, *Topičův sborník literární a umělecký* 9, 1921/1922, č. 4, s. 178–184.

na stručnější zprávy. Příslušná čísla periodik nebyla konfiskována, ale na pokyn místodržitelství podalo státní zastupitelství žalobu na redaktory všech čtyř listů, které provolání otiskly. Vyšetřování se zaměřilo především proti redakci *Constitutionelle allgemeine Zeitung von Böhmen*, která v sebevědomém a ironickém článku ze 7. dubna 1849 hájila právo na uveřejnění textu coby „dějinného dokumentu". Odpovědný redaktor listu Guido Polz byl obviněn z velezrady, byl však propuštěn, když se k autorství německého překladu turínského provolání a zodpovědnosti za něj přihlásil Prokop Chocholoušek. Ten byl zatčen a po několika dnech propuštěn díky kauci, kterou za něj složil nakladatel Karl Wilhelm Medau. Proces původně stanovený na 30. dubna 1849 byl odložen na 7. května s odůvodněním, že při doručování soudní obsílky došlo k formální chybě. Před uplynutím stanovené lhůty však bylo zveřejněno, že ministerstvo spravedlnosti nařídilo státnímu zástupci, aby od žalob proti jednotlivým redaktorům upustil. Připravované porotní soudy se tak neuskutečnily, ve stejné době ale došlo k odhalení májového spiknutí, do jehož příprav byla většina radikálních demokratů zapojena, a 10. května byl nad Prahou a okolím vyhlášen výjimečný stav.[8]

Chocholouškovo sepětí s radikálním tiskem ale ani tehdy neskončilo. Když byl k vojsku odveden stávající redaktor *Pražského večerního listu* Jan Slavibor Knedlhans Liblínský, dostal se na jeho místo 16. června 1849 Prokop Chocholoušek a otiskl v něm osobní prohlášení:

> Dnešním dnem přijímám redakci tohoto listu. Velice arciť želím, že předchůdce můj prý zákonem ku hmotné službě vlasti donucen jest. Neboť není to lehká úloha v nynějším čase, při takových okolnostech list politický spravovati. […] Proto kladu sobě za svatou povinnost nyní, kdežto nebezpečno jest, jméno své v čelo listu stavěti, abych uchoval národu českému, jenž největší obětě pro zachování Rakouska přinesl, aspoň jediný orgán, tento list.[9]

Pražský večerní list patřil mezi tiskoviny, které začaly vycházet po zrušení předběžné cenzury a koncesí pro periodika na počátku revoluce roku 1848, konkrétně 1. června 1848, a brzy se velmi rozšířil. Na vrcholu svého působení měl po určitou dobu dokonce větší odbyt než současně vycházející Havlíčkovy *Národní noviny*. Chocholoušek se však ujímal redakce v době, kdy se prostor pro svobodný tisk po přijetí nové tiskové legislativy v březnu 1849 a vyhlášení výjimečného stavu nad Prahou a okolím zúžil. V květnu 1849 obdržel *Pražský večerní list*, stejně jako zanedlouho poté Havlíčkovy *Národní noviny*, od pražského vojenského velitelství dokonce zákaz vycházení. Povolení k další existenci dostali redaktoři na základě příslibu, že budou respektovat úředně vyhlášenou „oktrojovanou" ústavu z března 1849.

Za Chocholouškovy redakce sledoval list stejně jako dříve domácí i zahraniční politiku, redaktor obohatil jeho stránky i o další žánr, historickou povídku. Vycházela buď

8) Podrobněji i s dalšími odkazy tuto kauzu přibližuje Václav Čejchan: „Italsko-slovanský spolek v Turíně a radikální hnutí v Čechách na jaře roku 1849", *Slovanské historické studie* 3, 1960, s. 313–352.
9) Prokop Chocholoušek: [„Dnešním dnem přijímám redakci tohoto listu…"], *Pražský večerní list* 2, 1849, č. 148, 16. 6., s. 634.

anonymně (*Bodin*), nebo pod jeho jménem (*Dimitrij*). Komplikovala se však ekonomická situace listu a tím i další redaktorovy perspektivy do budoucna.

Hledání životních perspektiv

Když krátce před koncem roku 1849 odešel z úředních *Pražských novin* redaktor Čeněk Prausek, rozběhla se čirá úřední korespondence mezi ministrem vnitra Alexanderem Bachem a českým místodržitelem Karlem Mecsérym von Tsoor o tom, kdo by se mohl ujmout jeho místa. Bachovy návrhy Jakuba Malého a Václava Bolemíra Nebeského místodržitel odmítl s poukazem na jejich dřívější spolupráci s Havlíčkovými *Národními novinami* a prosadil, aby se novým redaktorem *Pražských novin* stal Václav Jaromír Picek. Pro nás je však pozoruhodné, že ministr Bach jako možného spolupracovníka listu, který měl své služby *Pražským novinám* sám nabídnout, zmiňoval právě Chocholouška:

> Redaktor p. Chocholonick [sic], který se sice na základě svých předpokladů nezdá být obzvlášť důvěryhodný, ale který patří mezi nadané české spisovatele, opakovaně nabídl své služby redakci *Pražských novin*, což je nabídka, která si za předpokladu výše nastíněných zásad pro vytvoření spolehlivé redakce zaslouží pozornost. Dosavadní redaktor *Več. listu* by patrně mohl být použit jako spolupracovník v podřízeném postavení, zejména při vedení fejetonu.[10]

Bach usuzoval, že se *Pražský večerní list* nachází v ekonomických problémech, a angažováním Chocholouška, pro něhož navrhoval plat padesáti zlatých měsíčně, hodlal zvýšit vědeckou a publicistickou hodnotu provládního listu, a tím i jeho popularitu. Mecséry zprvu souhlasil, že bude s Chocholouškem jednat.[11] V prvních lednových dnech však na ministerstvu zjistili, že zánik *Pražského večerního listu* v nejbližší době nehrozí a Bach si ve svém dalším dopise místodržiteli do Prahy pochvaloval, že „tento list v poslední době udržoval mnohem umírněnější směr". Rozhodl se proto pro jinou strategii. Navrhoval, aby „redaktor Chocholoušek nebyl stažen z vedení téhož [tj. *Pražského večerního listu*, MP], nýbrž aby byl naopak povzbuzen vytrvat v současné činnosti a zachovávat nastolenou umírněnou tendenci" i tím, že mu bude vyplácen původně zamýšlený honorář padesáti zlatých měsíčně s výhradou okamžitého zrušení, kdy by porušil stanovené limity.[12] Bachovy domněnky ale Mecséry obratem vyvracel:

10) „Der Redakteur H. Chocholonick, welcher zwar nach seinen Antecedentien keines besonderen Vertrauens würdig scheint, jedoch unter die begabten böhmischen Schriftstellern gehört, hat seine Dienste bei der Redaktion der *Prazské noviny* wiederholt angeboten, ein Antrag, welcher unter der Voraussetzung einer nach der obigen Andeutung gebildeten, verläßlichen Redaktion einige Berücksichtigung verdient. Als Mitarbeiter in untergeordneter Sphäre, vorzüglich zur Führung des Feuilletons dürfte der bisherige Redakteur des *Vec. list* verwendet werden können." NA, Presidium českého gubernia – tajné (PGT), 1849–1852, kt. 19, sign. P 28, č. 967/g, Alexander Bach Karlu Mecsérymu 28. 12. 1849.
11) NA, PGT, 1849–1852, kt. 19, sign. P 28, č. 967/g, české místodržitelství Bachovi 4. 1. 1850.
12) „[…] **g**laube ich, daß bei dem Umstande, als […] dieses Blatt in der letzten Zeit eine viel gemässigere Richtung einhält, es dem Interesse der Staatsverwaltung angemessener wäre, den Redakteur Chocholousek in der Leitung desselben nicht abzuziehen, sondern ihn vielmehr im Ausharren bei seiner jetziger Beschäftigung aufzumuntern und in der Festhaltung der eingeschlagenen gemäßigten Tendenz zu bestärken." NA, PGT, 1849–1852, kt. 19, sign. P 28, č. 23/g, Alexander Bach Karlu Mecsérymu 12. 1. 1850.

Chocholoušek nikdy nepřestal řídit svůj deník v tom duchu, v jakém začal, a já neshledávám v posledních číslech ani příklon k vládní straně ani umírněnost ve srovnání s jeho dřívějšími články. […]
Za těchto okolností bude snad Vaše Excelence sdílet mé přesvědčení, že by nebylo správné redaktorovi, který proti vládě tolik jednal jako Chocholoušek, povolit subvenci z vládních prostředků.
[…] Chocholoušek by se vládě kvůli takovému kroku jen vysmál, svou tendenci by však nezměnil, vláda by musela rychle svou subvenci stáhnout a vystavila by se tak nepříjemné blamáži. […]
Musím nadto podotknout, že *Večerní list* skutečně již dlouhou dobu nemá takový odbyt, jako měl na svém začátku, subvence pro Chocholouška by proto podnik, který je vládě nepřátelský, pouze pomohla postavit na nohy.[13]

Mecséry navíc apeloval na přísnou důvěrnost tohoto sdělení; z obsahu předchozích psaní totiž získal obavu, že se mezi zaměstnanci či informátory ministerstva vnitra nacházejí příznivci „české strany". Ministr Bach místodržitelovy argumenty dopisem z 28. ledna respektoval a od dalších úmyslů subvencovat Chocholouška ustoupil.[14]

Pozornosti úřadů neunikla Chocholouškova novinářská činnost ani později – v červenci 1850 a v lednu 1851 tak byl redaktor předvolán na pražský policejní úřad. Celou jeho redakční činnost ukončila kauza související se smrtí Augustina Smetany, exkomunikovaného kněze a bývalého člena řádu křižovníků s červenou hvězdou. Noticka otištěná v *Pražském večerním listu* informovala o tom, jak Smetana na úmrtním loži odmítl přijmout pražského arcibiskupa Bedřicha Schwarzenberga, který za ním přišel s posledním pomazáním, a vrátit se tak zpět do lůna katolické církve.[15] *Pražský večerní list* byl s okamžitou platností po dobu stavu obležení zakázán, Chocholoušek i se svým spolupracovníkem Ferdinandem Čenským byl 4. února zatčen. Chocholoušek pobyl ve vazbě necelé dva měsíce, vyšetřování jeho případu se ale táhlo až do října, kdy byl uznán vinným za zneužití tisku s tím, že je mu jako trest započítána vyšetřovací vazba. Redaktor Čenský zůstal ve vazbě až do listopadu 1851, kdy byl sice prohlášen za nevinného, ale ihned byl odveden do armády.

13) „Chocholoušek hat nicht aufgehört, dieses Journal in jenem Sinne fortzuführen, in welchem er es begonnen und ich finde in seinen neuern Nummern weder ein Hinneigen zu der Regierungspartei noch überhaupt eine Mäßigung im Vergleiche mit seinen frühern Aufsätzen. […]
Bei dieser Sachenlage dürften E. meine Uiberzeugung theilen, daß es nicht gerecht wäre, einen Redakteur, der gegen die Regierung bisher so gehandelt wie Chocholoušek, eine Subvention aus Regierungsmitteln zu gewähren.
[…] Chocholoušek würde die Regierung für einen solchen Schritt nur verhöhnen, keineswegs aber seine Tendenz ändern und die Regierung würde nur zu bald ihre Subvention zurückziehen müssen sich aber dabei auf die unliebsamste Weise bloßgestellt sehen. […]
Ich muß überdieß bemerken, daß der *Wečernj list* seit lange nicht mehr jene Verbreitung hat, welcher er sich im Beginn der Unternehmung erfreute und daß daher eine Subvention für Chocholoušek mit beitragen würde, ein der Regierung feindliches Organ emporzuheben." NA, PGT, 1849–1852, kt. 19, sign. P 28, č. 23/g, prezidium místodržitelství Bachovi 22. 1. 1850.
14) NA, PGT, 1849–1852, kt. 19, sign. P 28, č. 50/g; srov. též Magdaléna Pokorná: *Milován a sledován. Český spisovatel Prokop Chocholoušek 1819–1864*, Praha, Práh – Archiv AV ČR 2001, s. 40.
15) „Z Prahy", *Pražský večerní list* 3, 1851, č. 19, 1. 2., s. 126; obdobně též [-r]: „Donáška", *Pražský večerní list* 3, 1851, č. 17, 29. 1., s. 120.

O zastavení *Pražského večerního listu* referoval poměrně podrobně pražský místodržitel Mecséry ministru Bachovi 17. února 1851. Ve svém přípise nejprve sdělil, že po zastavení novin *Union* a zákazu Havlíčkova *Slovana* pro Prahu byl *Pražský večerní list* „jediný orgán specificky slovanské strany v Praze". Podezření vůči listu zesílilo i z toho důvodu, že „zaměření tohoto listu, který mimochodem získal údajně mnoho odběratelů mezi jižními Slovany, bylo v politickém, náboženském i národním ohledu bezpodmínečně zavrženíhodné". V „zájmu dobré věci" tedy podle Mecséryho nezbývalo nic jiného než použít prostředky, které nabízel výjimečný stav.[16] Místodržiteli přiznával, že zákaz zůstal v režii zemského vojenského velitelství. Ministru Bachovi také popsal, jak přijala zastavení listu česká veřejnost:

> Vzdělané publikum přijalo toto opatření s lhostejností, jejíž přirozená příčina spočívá v malém rozšíření tohoto listu mezi vzdělanými stavy. Strana politických a nacionálních radikálů (*Ultras*), která v tomto listu nalezla ochotný orgán svých tendencí, v tom vidí nový útok na své zájmy, z nezbytnosti ale mlčí a omezuje se bojovat s tímto opatřením vojenských orgánů známým stylem Havlíčkova *Slovana*.[17]

Prokopa Chocholouška propustili z vazby počátkem dubna. Bylo mu třicet dva let a musel hledat další uplatnění. Díky Hermenegildu Jirečkovi, redaktoru *Vesny*, přílohy *Vídeňského deníku*, začal psát pro tento list. Sliboval, že tak bude činit, „jak se samo sebou rozumí, pod šifrou".[18] *Vídeňský deník* byl listem, který vznikl s podporou vládě blízkých kruhů, spjatých s ministrem kultu a vyučování Lvem Thunem, jako zamýšlená protiváha Havlíčkova *Slovana*. Sdružili se kolem něho i někteří z těch, kteří s Havlíčkem dříve spolupracovali, jako právě Hermenegild Jireček a jeho bratr Josef.

Chocholouškova korespondence s Hermenegildem Jirečkem z měsíců po propuštění z vězení svědčí na jedné straně o Chocholouškově až horečné snaze zajistit si živobytí literární prací. Jednotlivé zmínky v ní ale také dokumentují kvapnost jeho tvorby i okolnost, že psal současně i několik textů, a to nejen do *Vesny*, ale například i do pražského beletristického časopisu *Lumír*. V situaci, kdy se prostor pro česky vycházející tisk zužoval a beletristický časopis v Praze vycházel vlastně jen jediný – právě *Lumír* –, nechtěl Chocholoušek ztratit přízeň žádného z redaktorů. Zjara 1851 se také zabýval myšlenkou o možném vycestování do Ameriky.

16) „[…] war der ‚*Večerní list*' das einzige Organ der spezifisch slavischen Parthei in Prag. Die Richtung dieses Blattes, das übrigens unter den Südslaven zahlreiche Abnehmer gezählt haben soll, war in politischer religiöser und nationaler Beziehung unbedingt verwerflich. […] so blieb im Interesse der guten Sache nichts [an]deres übrig als von den Mitteln die der Ausnahmszustand biethet, Gebrauch zu machen." NA, PGT, 1849–1852, kt. 19, sign. P 28, č. 161/g.

17) „Das gebildete Publikum hat diese Verfügung mit einer Gleichgültigkeit aufgenommen, welche in der geringen Verbreitung dieses Blattes unter den gebildeten Ständen ihre natürliche Erklärung findet. Die Parthei der politischen und nationalen Ultras, die in diesem Blatte ein bereitwilliges Organ ihrer Tendenzen fand, sieht darin einen neuen Angriff auf ihre Interessen, fügt sich aber stumm in die Nothwendigkeit, und beschränkt sich darauf, diese Maßregel der Militärbehörde in der bekannten Manier Hawliczeks durch den ‚*Slowan*' zu bekämpfen." Tamtéž.

18) Archiv Akademie věd ČR (AAV), Hermenegild Jireček, inv. č. 39, Prokop Chocholoušek Hermenegildu Jirečkovi 5. 4. 1851. Podrobněji M. Pokorná: *Milován a sledován*, cit. dílo, s. 44.

Jeho spolupráce s *Vesnou* skončila koncem léta 1851; po několika dalších měsících skončil *Vídeňský deník*, který po Havlíčkově zastavení *Slovana* v srpnu 1851 ztratil své hlavní opodstatnění, a počátkem následujícího roku i *Vesna*, která se po zániku deníku osamostatnila. Spolu se ztrátou zdroje pro existenční uplatnění se Chocholoušek musel vyrovnávat i s rodinnou tragédií: v červenci 1851 mu zemřela žena a ještě předtím dvě dcery. Měl nyní na starosti syna Otakara. Svou situaci přiblížil v dopise Hermenegildu Jirečkovi dne 19. října 1851: „Člověk, jehož ráz o rázu [tj. naráz, MP] tolik neštěstí stihlo, ne tak na těle, jako spíše na duchu ochuravěti může, že mu do zotavení nemožno jakýkoliv plod duševní vysadit."[19]

O Chocholouškovi se ještě v červnu 1852 jednalo jako o možném redaktoru *Pražského prostonárodního listu*; ten vycházel od července předešlého roku za redakce Jakuba Malého, ale bez valného zájmu veřejnosti. Pochybnosti o profilu tohoto listu vyslovil již Karel Havlíček, když svým čtenářům oznamoval jeho vycházení. Podezíral vládu, že sama dala podnět k jeho vydávání, „poněvadž prý vláda sama si přeje v Praze nějaké **opoziční noviny**".[20] Když se list vlivem nedostatku odběratelů dostal do finančních potíží, podal jeho vydavatel Wilhelm Kuhe 15. června 1852 vojenskému velitelství v Praze žádost, aby mohl svěřit redakci právě Prokopu Chocholouškovi. Toho však velitelství odmítlo s odvoláním na to, že jako redaktor *Pražského večerního listu* jevil „sklon k tvrdošíjnému rýpalství, zaslepenému pomlouvání a podezírání vůči všemu, co neodpovídalo jeho předpojatým názorům a jednostranným stranickým náhledům". Vydávání *Pražského prostonárodního listu* poté skončilo.[21] Snaha po Chocholouškově profesním uplatnění kolidovala v Praze, kde ještě pořád platil stav obležení, s tehdejší zvýšenou aktivitou zdejších úředních míst i vojenského velitelství vůči tisku. Úřady proto odmítavě reagovaly také na zprávu, že česká národní strana hodlá založit nový list, který by byl určen především studující inteligenci a za jehož redaktora prý je vyhlédnut Chocholoušek.[22]

Protože se Chocholoušek jako politicky nespolehlivá osoba nemohl uplatnit jako redaktor periodika, soustředil se výrazněji na vlastní beletrii. V červenci 1852 se se svým synem, matkou a nevlastním otcem přestěhoval do rodného Sedlce, udržoval však i nadále kontakty s redakcí *Lumíra*, kalendáře *Koledy* či *Pražských novin*, kam občasně přispíval. Usiloval rovněž o vydání sebraných spisů; tyto pokusy však zůstaly v padesátých letech nedokončeny. Chocholoušek je začal vydávat roku 1852 vlastním nákladem v tiskárně Kateřiny Jeřábkové, poté u Martina Neureuttera a v roce 1855 u Bedřicha Rohlíčka, tisk však komplikovaly finanční obtíže, a tak vyšlo jen sedm sešitů prvního dílu.

19) AAV, Hermenegild Jireček, inv. č. 39, Prokop Chocholoušek Hermenegildu Jirečkovi 19. 10. 1851.
20) H. B. [= Karel Havlíček]: „Pozorovatel politický", *Slovan* 2, 1851, č. 48, 9. 7., s. 56–59, zde s. 57; NA, České místodržitelství Praha – prezidium (PM), 1850–1854, kt. 119, sign. 8/4/51; srov. též Karel Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, Praha, Ministerstvo vnitra České republiky, Odbor archivní správy a spisové služby 2013, s. 349.
21) „[Chocholoušek, MP] als Redakteur durch hartnäckige Wühlerei und blinde Begreifung und Verdächtigung alles dessen, was seine vorgefaßte Meinungen oder einseitige Parteiansichten nicht entsprach". NA, PM, 1850–1854, kt. 119, sign. 8/4/51, č. 4128/pr. ex 1852. Srov. též K. Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 3, Praha, Ministerstvo vnitra České republiky, Odbor archivní správy a spisové služby 2013, s. 62.
22) Přednesení policejního ministra Kempena císaři z 31. 5. 1852, cit. dle K. Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 3, cit. dílo, s. 57.

Na krachu těchto projektů měly přitom nepřímý vliv i policejní orgány, které kontrolovaly, aby Chocholoušek nepřekračoval ustanovení tiskového zákona zakazující nabízet tiskoviny k prodeji po domech, veřejně je vyvolávat či rozdávat v místech, která přímo nesouvisí s živnostenským podnikáním, a které sběr předplatitelů na tiskoviny vázaly na speciální povolení vydávané bezpečnostními orgány. Policejní ředitelství tak dne 22. září 1853 rozeslalo všem okresním hejtmanům v Čechách upozornění: „Ukazuje se, že známý český literát Prokop Chocholoušek podniká cesty pod záminkou soukromých záležitostí, ve skutečnosti ale s úmyslem, aby získal odběratele pro své vlastním nákladem vydané práce (*Prokopa Chocholouška sebraní* [sic] *spisy v Praze, nákladem spisovatelovým*), aniž by měl s ohledem na § 7 tiskového zákona povolení ke sbírání subskribentů."[23]

Hodně si Chocholoušek sliboval také od spolupráce s Landfrasovým nakladatelstvím v Táboře, které po vzoru úspěšné edice Ignáce Leopolda Kobera *Album. Bibliothek deutscher Originalromane der beliebtesten Schriftsteller* chystalo k vydávání analogický podnik pro české romány. Ročně mělo, jak Chocholoušek psal redaktoru *Pražských novin* Josefu Šestákovi v dopise z 12. listopadu 1853, vycházet jedenáct sedmi až devítiarchových svazků, „a to proto, abychom se vyhnuli § 9 řádu tiskového".[24] Ten stanovoval, že za periodický má být pokládán ten tisk, který vychází alespoň jednou za měsíc, byť v nepravidelných intervalech.[25] Chocholouškem naznačený způsob jeho obcházení představoval častou strategii, k níž se tehdejší český tisk uchyloval. Ani Landfrasův záměr se však neuskutečnil.

Jihoslovanská tematika v Chocholouškově tvorbě padesátých let

Specifickou oblast, jež umožňovala tehdejší Chocholouškově časopisecky otiskované beletrii jinotajné vyjádření k aktuálním problémům, představovaly příspěvky s jihoslovanskou tematikou. K Srbsku jako symbolu jihoslovanského světa tehdy vzhlíželi Češi s mnohými sympatiemi i nadějemi a vírou v budoucnost. Dobové úspěchy Srbů v bojích s Osmanskou říší mohly být vnímány jako následováníhodný příklad i pro českou společnost. To dosvědčují například úřední informace, které zaslal pražský policejní ředitel ministru Bachovi a které jím pak byly tlumočeny císaři: „Ultračeši v Praze vyslovují se s výrazem uspokojení o současném (národně srbském) duchu v Srbsku."[26]

Jihoslovanské hrdinské zpěvy se díky italským, francouzským a německým překladům staly evropskou kulturní senzací již ve druhé polovině 18. století. Prokop Chocholoušek nesáhl do dějin jihoslovanských národů v českém prostředí jako první, ale udělal to ve

23) „Es ist hervorgekommen, daß der bekannte czechische Literat Prokop Chocholauschek unter dem Vorwande von Privatangelegenheiten, eigentlich aber in der Absicht, um für die von ihm selbst verlegten Werke (*Prokopa Chocholouška sebraní spisy* v *Praze, nákladem spisovatelovým*) Abnehmer zu gewinnen, Reisen unternimmt, ohne in dieser Hinsicht nach §. 7 der Preßordnung mit einem eigenen Erlaubnißschein zur Sammlung von Subskribenten versehen zu sein." NA, PPŘ, 1858–1862, kt. 328, sign. C 5/1, č. 8312 ex 1853. Srov. „Kaiserliches Patent vom 27. Mai, wodurch […] eine neue Preß-Ordnung erlassen", č. 122, *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich* 1852, s. 603–615, zde s. 605.

24) Archiv hlavního města Prahy, Sbírka papírových listin – V. oddělení, sign. 592/7, Prokop Chocholoušek Josefu Šestákovi 12. 11. 1853. Srov. M. Pokorná: *Milován a sledován*, cit. dílo, s. 53.

25) Srov. „Kaiserliches Patent vom 27. Mai, wodurch […] eine neue Preß-Ordnung erlassen", č. 122, *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt fur das Kaiserthum Osterreich* 1852, s. 603–615, zde s. 606.

26) Bachovo přednesení císaři o vnitřní situaci v týdnu od 21. do 27. 3. 1852, cit. dle K. Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 3, cit. dílo, s. 41.

své době jistě nejsystematičtěji a ovlivnil tím své nástupce. Příběhy z dějin jihoslovanského boje proti tureckým utiskovatelům psal od počátku své literární práce, v padesátých letech pak vydal ve *Vesně*, *Lumíru* a *Pražských novinách* na desítku povídek s touto tematikou (např. *Harambaša*, *Krvina*, *Nekibe*, *Pole Kosovo*, *Poslední král bosenský*, *Zahynutí Suly*). Tyto příběhy mu umožňovaly ideálně vyjádřit myšlenku svobody.

Chocholoušek ve svých dílech vždy zdůrazňoval demokratičnost jihoslovanských hajduků a jejich smysl pro vzájemnou rovnost, ale současně dobrovolnou kázeň a poslušnost zákonům své společnosti. Zejména černohorští junáci mu pak byli důkazem, že jen ve svobodné obci mohou vyrůstat hrdí, stateční a svobodní lidé, kteří se dokážou obětovat pro vlast: „Vlasti ovšem patří síly naše, životy naše, ale **jenom** vlasti, jak to činíme my, my junáci černohorští, bez šalby a klamu; ale což vy? Vy proměňujete svatý název vlasti ve vládychtivost rodů několika.“[27] Jihoslovanští hrdinové, muži i ženy, procházeli ze století do století bez výrazné změny.

Výjimečnost zobrazované skutečnosti, její odlišnost a vzdálenost od domácího prostředí autorovi usnadňovaly, aby ji idealizoval, podtrhoval v ní ty rysy, které sloužily jeho ideovým záměrům a které v takové síle a dynamice nerozehrál ve svých textech inspirovaných českými dějinami. Chocholouškovi se tak vylíčení boje balkánských Slovanů za svobodu stalo příležitostí k tomu, aby nabídl svým čtenářům obrazy hrdinství, obětí pro vlast a víru.

V povídce *Pole Kosovo*, vydané v roce 1853, ale Chocholoušek dokázal konkrétně vylíčit také důvody, které vedly k fatální porážce srbského vojska 15. června 1389. Poukázal na nesvornost v srbském vojenském táboře, kterou rozněcovaly sváry i mezi mocichtivými ženami, a na zradu mezi představiteli srbského velení, z nichž jeden usiloval o carskou korunu natolik, že umožnil dokonce nepříteli proniknout do vlastního tábora. Znázornil, jak srbská vojska nepodpořila své slovanské spojence, ale opájela se proslovy a utápěla se ve vlastních sporech. Porážce na Kosově poli pak už nezabránil ani hrdinský čin jednoho ze srbských vůdců, který pronikl do tureckého tábora a zabil přímo sultána. Vlastní bitvu Chocholoušek nevylíčil, soustředil se jen na noc po bitvě na kosovské pláni, kde poslední ze srbských hrdinů našli a uschovali pro své potomky posvátný srbský prapor a kde přísahali věrnost svým ideálům: „Nesmí však národ zůstat v nečinnosti, […] nesmí zapomínat na slávu předků, sic umře na věky.“[28]

Obrazy jižních Slovanů stavěl Chocholoušek do příkrého rozporu ke způsobu života jejich utiskovatelů. Se slovanským demokratickým zřízením kontrastovala v jeho dílech zvůle tureckých despotů na straně jedné a otrocká podlézavost jejich služebníků na druhé. Svými texty oslovoval i své současníky a připomínal jim jejich vlastní životní postoje v žité současnosti právě odkazem na statečnost, nadosobní oběti ve prospěch ideálů. Popisoval totiž nejen jihoslovanské junáky a jejich hrdinství, ale přibližoval i jejich rozhovory o strategických otázkách:

27) Prokop Chocholoušek: „Svatba benátská“, in týž: *Jih. Historicko-romantické obrazy z dějin jihoslovanských*, Praha, Bursík a Kohout 1901, sv. 2, s. 3–248, zde s. 23.
28) Prokop Chocholoušek: „Pole Kosovo“, in týž: *Jih*, cit. dílo, sv. 1, s. 3–82, zde s. 80.

„musíme sami začíti, nechceme-li zahynouti. Jak dalece jest potud národ získán pro smělý úmysl náš?“

„Vždyť víš sám, […] že národ černohorský úklady tureckými na dvé jest rozštípen, ve smělé junáky a ve lhostejné bázlivce, o odpadlících, kteří se zpronevěřili Bohu a víře své, ani nemluvě.“[29]

Při jednotě přesvědčení svých jihoslovanských hrdinů poukazoval Chocholoušek na odlišný strategický přístup, charakteristický pro tamní jednotlivé generace: „Jen starší kroutili povážlivě hlavami; i oni sice zatínali pěsti, skřípali zuby a zlost jim sálala z očí, mrzelo je to, že by se povídati nemělo o slavně přestálých, jednotlivých bitkách jejich, avšak mlčeli; byli již uvykli stavu takovému, naděje lepší, slavnější budoucnosti se nevzňala tak maně v prsou jejich, jako v mládeži bujaré.“[30] Právě starší reprezentanti Černé Hory tváří v tvář radikálnímu rozhodnutí couvali: „Ne, ne, nejde to, je to příliš odvážné, aspoň pro tentokráte; snad později, až se uvidí, jak se co stane, co Pán Bůh nadělí!“[31]

Konfinace a policejní sledování

Žádné z Chocholouškových beletristických děl v padesátých letech nebylo postiženo bezprostředním zákazem, ale autor známý svými sympatiemi k radikálnímu křídlu revolucionářů, o němž se vědělo, že strávil měsíce ve vězení, ztrácel možnosti, jak se literární prací uživit. Podle úředních záznamů se živil překlady francouzských románů do češtiny. Ty přitom nejsou z Chocholouškova pera doloženy, stejně tak jako jeho znalost francouzštiny; překládat francouzské texty mohl ale přes němčinu.

Po nezdařených pokusech uživit se literární prací v Praze se Chocholoušek rozhodl hledat uplatnění jinde. V únoru 1855 odjel do Haliče, konkrétně do Horní Bystřice (Bystrzyca Górna) u Tarnova (Tarnów), kde působil jeho bratr Tomáš a kam se ze Sedlce již dříve přestěhovala i spisovatelova matka. Měl spravovat bratrův statek a podle dopisů rodině své ženy, u níž vyrůstal jeho syn, vkládal v tento způsob obživy velké naděje. Ty se ale brzy rozplynuly, protože neměl pro sedlačení předpoklady. Pouze v době relativního klidu, v zimních měsících, se ve svém novém působení mohl věnovat spisovatelské činnosti anebo alespoň beletristické texty připravovat a zasílat do Prahy, kde průběžně vycházely.

O tom, že Prokop Chocholoušek ze Sedlce odjel, nebyly policejní instituce v Praze zprvu vůbec informovány. Z dochovaných úředních dokumentů se dokonce zdá, že si úřady upřesnily, kam vlastně Chocholoušek přesídlil, teprve na základě zadržené osobní korespondence s Janem Knedlhansem Liblínským, bývalým kolegou z redakce *Pražského večerního listu*. Obsah těchto listů, dnes nedochovaných, vyhodnotily úřady jako nezávadný s tím, že se týká jen literárních záležitostí.[32]

V Haliči byla na Prokopa Chocholouška uvalena konfinace, tedy nařízený pobyt na úředně vymezeném místě. Na komplikace narazil, když v březnu 1856 žádal, aby mohl odjet do Prahy, kde mu onemocněl syn. Povolení obdržel, ale po celou dobu svého pražského pobytu

29) Prokop Chocholoušek: „Harač“, in týž: *Jih*, cit. dílo, sv. 2, s. 249–347, zde s. 304–305.
30) Tamtéž, s. 309.
31) Tamtéž, s. 310.
32) NA, PPŘ, 1858–1862, kt. 328, sign. C 5/1, č. 2734 a 3069/pp ex 1855.

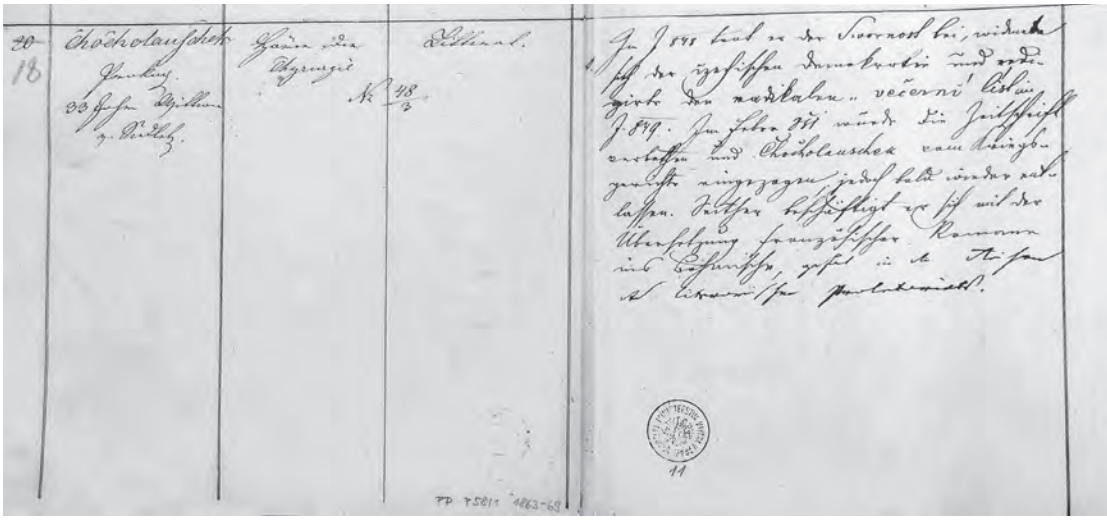

Záznam o Prokopu Chocholouškovi v seznamu politicky kompromitovaných osob z roku 1852
Policejní charakteristika Prokopa Chocholouška zdůrazňovala jeho existenční závislost na literární tvorbě: „Chocholauschek Prokop, 33 let, vdovec, ze Sedlce. [Bývalý, MP] posluchač chirurgie. Literát. V r. 1848 vstoupil do Svornosti, působil ve prospěch české demokracie a redigoval radikální Večerní list v r. 1849. V únoru 1851 byl časopis zakázán a Chocholauschek byl obeslán k vojenskému soudu, ale brzy opět propuštěn. Od té doby se zabývá překládáním francouzských románů do češtiny, patří do řad literárního proletariátu."
Zdroj: NA, PPŘ, 1863–1869, kt. 514, sign. P 58/1. Srov. dále Petra Ševčenková: „Edice soupisů tzv. politicky kompromitovaných pro Prahu z roku 1857. Neoabsolutistická perzekuce v Čechách ve světle úřední evidence", *Paginae Historiae. Sborník Národního archivu* 14, Praha 2006, s. 355–481, zde s. 380–381.

byl policejně sledován. Povolení k další cestě do Prahy dostal v srpnu téhož roku, přičemž mu však cestu zkomplikovaly finanční problémy. Ani z politických důvodů nebyla návštěva Prahy v srpnu 1856 nejvhodnější. Bylo to po Havlíčkově pohřbu, který se stal národní demonstrací, po níž následovalo vyšetřování a tresty. Pražská policie byla proto ostražitá, zdejší komisař Franz Jawurek hlásil Chocholouškův příjezd dne 6. září. Po uplynutí povolené měsíční doby pobytu se tarnovské úřady 10. října obrátily na ty pražské s pokynem, aby Prokopa Chocholouška, který se dosud do místa svého pobytu nevrátil, vyzvaly k okamžitému příjezdu. Přípis z Tarnova navíc upozornil, že „toto individuum zdržely v Praze nikoli udané rodinné poměry, ale literární práce".[33]

Na úřední vybídnutí požádal Chocholoušek obratem, aby mu byl pobyt v Praze prodloužen, protože potřebuje dokončit svá literární díla, a o sdělení důvodu, proč je konfinován, aby mohl žádat o zrušení tohoto opatření. Pražský policejní úřad si byl sice vědom jeho politické „opovážlivosti" v souvislosti s působením v *Pražském večerním listu*, ale proti současným Chocholouškovým literárním aktivitám žádné výhrady neměl. Z další úřední korespondence vyšlo najevo, že rozhodnutí o jeho konfinování vydalo místodržitelství v Krakově

33) „[…] dieses Individuum, welches nicht die angegebenen Familien Verhältniße, sondern literarische Arbeiten in Prag zurückhalten hatten". NA, PPŘ, 1858–1862, kt. 328, sign. C 5/1, č. 2634 a 2955/pp ex 1856.

a jedině to by mohlo situaci změnit. Spisovatel byl proto vyzván k okamžitému odjezdu. K tíži se mu připočetlo překročení délky povoleného pobytu v Praze i skutečnost, že spolu se svým synem a švagrovou odjel bez úředního povolení mimo Prahu do Kralup ke známé rodině na posvícení.

Po návratu do Haliče podal žádost, aby se mohl do Prahy vrátit. Proti tomu se však pražské úřady tentokrát ohradily argumentem, že se Chocholoušek svým politickým smýšlením a charakterem rovná amnestovaným velezrádcům, jako byli Karel Sabina, Emanuel Arnold a další. Ačkoli Chocholoušek nebyl zapleten do vyšetřování májového spiknutí, svou literární činností v letech 1848–1849 prý „prokázal dostatečně sklon k sociálně demokratickým principům".[34] Počet takových politicky povážlivých osob s povolením pobytu v Praze by se přitom neměl zbytečně zvyšovat.

Protože se na haličském statku nemohl uživit, rozhodl se Chocholoušek vstoupit do služeb železniční společnosti. Teprve roku 1859 mu byl přece jen návrat do vlasti povolen, ale nikoli do Prahy, kde chtěl žít, nýbrž do rodného Sedlce. Pro cestu domů mu byl dokonce úředně stanoven itinerář. Chocholoušek ale věděl, že v Sedlci nebude mít příležitost k tomu, aby byl v kontaktu s literárním a publicistickým provozem, a nebude tak moci uživit sebe a přispívat na svého syna. Už během svého průjezdu Prahou počátkem července se proto zmiňoval, jak stačila zaznamenat policie, že jakmile přijede do místa určeného pobytu, podá si žádost o návrat do Prahy.

V Sedlci Chocholoušek pobýval v letech 1859–1861. Úřední záznamy dokumentují, že se musel každodenně hlásit a že mu přes chápavý a vstřícný přístup zdejšího okresního představeného Karla Meerganse chyběla perspektiva do budoucna. Okamžitě po svém příjezdu do Sedlce opravdu zažádal o povolení k pobytu v Praze, aby tam mohl v knihovnách získávat podklady pro svá literární díla. Pražský policejní ředitel Anton von Päumann však jeho žádost zamítl, když podle něj „z politických důvodů je nanejvýš žádoucí, aby takové individuum [jako je Prokop Chocholoušek, MP] bylo vzdáleno místa, kde se dříve odbývala jeho protivládní literární činnost".[35] Chocholoušek žil v Sedlci vlastně ze dne na den – na rozdíl například od Karla Havlíčka mu nebyl stanoven příspěvek na výživu, proto se po vyčerpání úspor začal zadlužovat. Své návštěvy v okolních obcích či krátkodobou práci pro některého z farářů musel úřadům hlásit. Pokud to neučinil, následovalo důkladné, ale ve své podstatě malicherné vyšetřování a zdůvodňování.

V listopadu roku 1859 se Chocholouškovi přece jen podařilo dosáhnout toho, že mu byly povoleny občasné pobyty v Praze, ale i v tomto případě pouze na dobu čtrnácti dní a za podmínky, že se bude úředně hlásit. Když si po čtrnácti dnech prvního pobytu v Praze na přelomu let 1859 a 1860 podal žádost o jeho prodloužení, byl odmítnut i z toho důvodu, že se nezdržoval v nahlášeném místě a oddával se pití a nočním radovánkám. Na rozhodnutí o své žádosti Chocholoušek v místě svého dočasného pobytu opravdu nečekal, účet za ubytování v hostinci neměl z čeho zaplatit, a proto odešel bydlet ke svému známému.

34) „[…] durch seine literarische Thätigkeit in den J. 1848 u. 1849 [Chocholoušek, MP] seine Neigung zu social-demokratischen Principien hinreichend dargethan hat". NA, PPŘ, 1858–1862, kt. 328, sign. C 5/1, č. 2303/pp ex 1857.

35) „Es erscheint vielmehr eben aus politischen Rücksichten durchaus wünschenswerth, ein solches Individuum von Prag als dem Schauplatze seiner ehemaligen regierungsfeindlichen literari[schen] Thätigkeit ferne zu halten." NA, PPŘ, 1858–1862, kt. 328, sign. C 5/1, č. 2653/pp ex 1859.

Na základě úředního rozhodnutí byl poté na ulici zatčen a po vyřešení záležitosti ihned poslán zpět do Sedlce. Na základě tohoto incidentu bylo Chocholouškovi zrušeno povolení k dalším občasným pobytům v Praze. Přes jistě bohémský způsob života pro něj krátkodobý pražský pobyt přece jen představoval přínos, když se mohl dostat do osobního kontaktu s nakladateli a měl možnost studovat historické prameny pro svá literární díla. Brzy po svém návratu do Sedlce ještě v roce 1860 sepsal a vydal povídku *Hrad*, inspirovanou českými dějinami.

Chocholouškova situace se začala měnit až v roce 1861, po několika měsících obnovení ústavního režimu. Ministerstvo policie v souvislosti se zájmem českých listů o osud konfinovaných Čechů položilo viceprezidentovi pražského místodržitelství Ernstu von Kellerspergovi 5. srpna 1861 dotaz, kde se Chocholoušek momentálně zdržuje a jaká policejní opatření na něj jsou uplatněna. Pražské místodržitelství odpovědělo obratem, že se Chocholoušek bezpochyby nachází ve svém rodišti, protože nebyla zrušena omezení týkající se jeho cest do Prahy. Do budoucna ministerstvo připouštělo zrušení těchto úředních opatření, chtělo je však vázat na okamžik, kdy si Chocholoušek sám podá žádost o jejich prominutí.[36]

Teprve v tu dobu patrně na místodržitelství doputovala Chocholouškova žádost o ukončení nuceného pobytu v Sedlci, jehož následkem mu prý „největší trudy duševní i největší bída hmotná duši i tělo skličovaly a potud skličují“, a o povolení přesídlit do Prahy, kterou podal již 20. června. „Než mám za to, že dvouleté internování bez jakékoliv podpory, tužší pro člověka nemajetného než žalář, kde o výživu denní jest postaráno, trestem důstatečným jest,“ psal v této žádosti Chocholoušek.[37] Po kladném vyjádření pražského policejního ředitelství proto místodržitelství Chocholouškovi přípisem ze dne 16. srpna změnu pobytu povolilo pod podmínkou podepsání místopřísežného prohlášení, v němž doslova znělo: „Já přislibuji na svou čest, že ni slovem, ni skutkem zákon nižádný neporuším.“[38]

Chocholoušek měl být ale dále nenápadně sledován. Díky úřední relaci sepsané 17. prosince 1861 tak víme, že pracoval u I. L. Kobera, zejména pro *Slovník naučný*, a že se díky bývalému redakčnímu kolegovi Janu Knedlhansovi Liblínskému zapojil do redakce *Času*, kde měl za úkol dodávat fejetony o jihoslovanské problematice a překlady z chorvatského a srbského tisku.[39] Spolu se svými kolegy pak *Čas* opustil a pracoval v redakci *Hlasu*. V letech 1863–1864 také uskutečnil záměr vydat souhrnně své povídky s jihoslovanskou tematikou pod názvem *Jih*. Vedle toho Chocholoušek psal původní beletristické práce pro nově vzniklé periodikum *Rodinná kronika*, které redigoval také Jan Neruda. Spolu s Karlem Adámkem, budoucím poslancem a politikem, redigoval druhý ročník kalendáře *Lípa česko-moravská* na rok 1863. Již první ročník tohoto kalendáře se přihlásil ke Karlu Havlíčkovi, Giuseppemu Garibaldimu a přetištěním starších Chocholouškových statí připomněl jeho tvorbu z roku 1848.

36) NA, PM, 1860–1870, kt. 885, sign. 8/10/1; tamtéž, kt. 813, sign. 8/1/3/2.
37) Cit. dle Čeněk Habart: *Sedlčansko, Sedlecko a Voticko. Popis a dějiny krajiny mezi stříbropěnnou Vltavou a památným Blaníkem a vylíčení života jejího lidu*, sv. 2, *Sedlčany*, Okres. škol. výbor a učitelstvo okresu sedlčanského, sedleckého a votického 1928, s. 476. Originál žádosti je dnes nezvěstný. Akta v NA, PM, 1860–1870, kt. 885, sign. 8/10/1, uvádějí dataci žádosti 27. 6. 1861.
38) NA, PPŘ, 1858–1862, kt. 328, sign. C 5/1, č. 2781/pp ex 1861.
39) NA, PPŘ, 1858–1862, kt. 328, sign. C 5/1, č. 3724/pp ex 1861.

V době, kdy se před ním otevíraly nové publikační možnosti, však Chocholouška zastihly závažné zdravotní komplikace. Ani krátkodobé pobyty mimo Prahu mu nepřinesly slibované zotavení a nakonec v červenci 1864 zemřel ve svých čtyřiceti pěti letech v Nadějkově u svého příznivce Antonína Čechoslava Fikara.

Chocholoušek měl za sebou v předbřeznové době intenzivní a úspěšnou literární kariéru a jen ojedinělé střety s cenzurním systémem. Důsledně pak úřady evidovaly jeho činnost v revolučním období, respektive do roku 1851, kdy působil v žurnalistice. Právě za tuto svou novinářskou činnost byl následně postižen. V padesátých letech úřady bezprostředně nezasahovaly proti Chocholouškově beletristické tvorbě publikované v časopisech či v kalendářích, ale zakázaly mu v souladu s tiskovým řádem z roku 1852 získávat předplatitele pro svá souborně vydávaná díla subskripcí, a tak výrazněji ovlivňovat veřejnost. Cestu k vyjádření ideálů národní svobody nalezl v této době Chocholoušek především v jihoslovanské tematice, která nabízela jinotajné paralely mezi minulým i současným bojem za osvobození z turecké nadvlády a situací české národní společnosti v rakouské monarchii po porážce revoluce.

Uplatněné úřední sankce, nařízení místa pobytu a obecně omezení cestovat pak Chocholouškovi znemožnily nalézt zaměstnání v centru literárního života, v Praze. Nepomohla mu v tomto směru ani spolupráce s loajálním *Vídeňským deníkem*, kam po krátkou dobu v roce 1851 přispíval. Limitované publikační příležitosti v striktně regulovaném periodickém tisku tak zbavovaly Chocholouška, příslušníka „literárního proletariátu“, jak jej nazývaly policejní charakteristiky,[40] možnosti uspět jako profesionální spisovatel.

40) NA, PPŘ, 1863–1869, kt. 514, sign. P 58/1.

„Dobře zvolená a účelně vedená četba působí nanejvýš povzbudivě“

Konflikty Františka Josefa Řezáče kvůli zakládání knihoven a jejich navrhovanému obsahu

Magdaléna Pokorná

Kněz František Josef Řezáč (1819–1879) představoval v padesátých letech 19. století neúnavného propagátora zakládání školních knihoven na českém venkově. Založení a rozšíření kvalitních školních knihoven představovalo pro Řezáče důležitý nástroj pro rozvoj vzdělání, osvěty, ale jejich prostřednictvím i národního hnutí. Jak napovídá i citát použitý pro název studie,[1] vycházel přitom z tradičního osvětového pojetí knihoven, jež předpokládalo paternalistický vztah mezi knihovníkem a čtenářem, který se ve výběru knih ke čtení nechává vést. Následující studie přibližuje dopady regulace na Řezáčovy aktivity ve prospěch českého školství, upozorní na tematické okruhy při regulaci tisku v souvislosti s jeho redakčním působením v periodiku *Škola a život* a soustředí se na konflikty spojené s návrhem, jakými knihami vybavit školní knihovny, k nimž došlo v letech 1857–1858. Řezáčovy strategie, jimiž se bránil úředním zásahům, respektive zákazu pokračovat v záměru budovat knihovny podle vlastního návrhu, ukazují, jak příslušná úřední místa sledovala publikace v českém jazyce, jak se obávala jejich vlivu na veřejnost i jak mezi sebou politické a církevní orgány (pražské policejní ředitelství, místodržitelství a arcibiskupská konzistoř, které byl Řezáč jako kněz podřízen) komunikovaly v době, kdy v Rakousku v otázkách vztahu církve a státu platil konkordát z roku 1855.

Kaplanem v trestnici sv. Václava

František Josef Řezáč se narodil 8. ledna 1819 ve středočeských Polehradech. Pocházel z rolnické rodiny a základní vzdělání získal v Brázdimi; poté vystudoval na staroměstském Akademickém gymnáziu, kde jej tehdy vyučovali mimo jiné Josef Jungmann a František Jan Svoboda. Rozhodnutí, že chce věnovat své síly a schopnosti národnímu hnutí, jej stejně jako jiné jeho generační druhy, například Karla Havlíčka, přivedlo v roce 1837 do katolického semináře, kde se připravoval na dráhu kněze. Právě Havlíčkovi zůstal F. J. Řezáč věrný po dlouhá léta; v roce 1848 jej oddával, na jaře 1855 pohřbíval jeho ženu Julii a v srpnu 1856 i samého Karla Havlíčka.

V roce 1843 byl F. J. Řezáč vysvěcen, krátce kaplanoval v Peruci a poté až do roku 1847 působil v Hostouni. Zájem o stav školství a o obsah vyučování projevoval už zde, zastupoval tu nějaký čas i učitelského pomocníka. V červenci 1847 byl povolán do ústavu slepých v Praze, po roce byl jmenován kaplanem trestnice u sv. Václava v Praze. Vězeňské působení se mu stalo na řadu let osudem. Z titulu své funkce ve věznici, kde byli – až do

1) „Es ist allgemein anerkannt, daß eine gut gewählte und zweckmäßig geleitete Lektüre nicht nur auf den Schulunterricht sondern auch auf die religiös-sittliche Ausbildung der Erwachsenen, selbst rücksichtlich der fruchtbringenderen Anhörung des Wortes Gottes höchst förderlich einwirkt.“ Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), František Josef Řezáč, F. J. Řezáč arcibiskupskému ordinariátu 28. 1. 1858.

otevření Valdic v roce 1857 – umístěni i nejtěžší zločinci, musel připravovat odsouzence na smrt a doprovázet je na popraviště.

Věnoval se však nejen duchovní službě a běžným povinnostem kněze; zkoumal také důvody, proč lidé spáchali zločiny a jak by jim bylo možné prospět a přivést je na správnou cestu. Na základě nabytých zkušeností sepsal v roce 1852 spis *Vězeňství v posavádních způsobech svých s návrhem o zdárnější trestání a polepšování zločinců*.[2] Byla to první práce svého druhu vydaná v češtině. V publikaci plédoval pro využití pedagogiky i dalších vědních oborů při převýchově vězňů.[3] Literárně činný byl i v jiných oblastech – překládal z řečtiny, pro školní mládež vydal přehledy české mluvnice, zeměpisu českých zemí i katolického náboženství. Dvě z těchto děl vydané roku 1849, *Mluvnice s pravopisem pro českou mládež* a *Obraz zemí československých čili Pohled na vlast Čechů, Moravanů a Slezanů*, byly přitom v průběhu padesátých let vzhledem ke své nacionální tendenci zakázány.

František Josef Řezáč (1819–1879) Vyobrazení Františka Josefa Řezáče z roku 1880, pořízené Josefem Mukařovským na základě fotografie z pozdních let života.
Zdroj: *Světozor* 14, 1880, č. 8, s. 85.

V letech 1854 a 1856 se Řezáč vydal na cesty po Rakousku a Německu, aby osobně ověřil tamní stav věznic a školství. Na základě cesty po Rakousku sepsal spis, který vyšel německy roku 1854 pod názvem *Über die Seelsorgerliche Wirksamkeit in den österreichischen Detentions- und Straf-Anstalten*. Zkušenosti z druhé cesty publikoval ve svém časopise *Škola a život*.[4]

Když měl ve věznici po sedmi letech práce povýšit, správa byla svěřena jinému a Řezáče přesunuli v únoru 1856 na místo tzv. spirituála v obecní káznici u sv. Jiří na Pražském hradě. Také v této funkci působil sedm let, ale ani tady se povýšení nedočkal. V roce 1863 se zdejšího úřadu vzdal a věnoval se od té doby duchovní službě a péči o školské záležitosti. Mohl navázat na své předešlé zkušenosti.

2) Reedice Fratišek Josef Řezáč: *Vězeňství v posavádních spůsobech svých. Obnovené vydání knihy vytištěné v Praze poprvé roku 1852*, ed. Jan Uhlík, Praha, Vězeňská služba České republiky 1995.
3) V obecných souvislostech viz kapitola „Kodifikace: trestní právo a vězeňství“, in Milan Hlavačka (ed.): *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, díl 2, Praha, Historický ústav 2014, s. 167–186.
4) František Josef Řezáč: „Cesta redaktorova. I. Lipsko, Halle a Berlín“, *Škola a život* 2, 1856, č. 6, s. 185–196; týž: „II. Hannover s Hildesheimem a Kolín na Rýně s Cáchy“, tamtéž, č. 7, s. 221–233; týž: „III. Frankfurt – Budešín“, tamtéž, č. 8, s. 257–264.

Redaktorem *Školy a života*

Rozvoj českých škol a příprava jejich budoucích pedagogů byly předmětem zájmu nejen české vlastenecké elity a jejím prostřednictvím i českých periodik, ale i rakouských úřadů. Ty mu věnovaly důkladnou pozornost po odlivu revoluční vlny let 1848–1849; v působení českých škol a zejména jejich pedagogů na mládež totiž spatřovaly reálné nebezpečí pro budoucnost rakouského státu.[5] Své stanovisko v této záležitosti výstižně formuloval pražský policejní ředitel Leopold von Sacher-Masoch v souhrnné zprávě do Vídně v únoru 1851. Zdůraznil v ní, že dojmy, které člověk získá v mládí, jsou nepochybně ty nejhlubší a zůstanou v něm po celý život. Jestliže je získaný směr špatný, je to nebezpečné zejména u lidí náležejících k pracující třídě, kteří nejsou později schopni dalším lepším poučením a přesvědčením korigovat svou prvotní špatnou výchovu.[6]

Zájem o úroveň školního vzdělání a o působení školy na veřejnost se tedy v poměrech neoabsolutismu stával činností se zřejmým politickým potenciálem. F. J. Řezáč se k této české vlastenecké elitě aktivně hlásil a jeho působení v tomto směru zaznamenaly příslušné úřady, například v roce 1857 v souvislosti se sbírkami na mladoboleslavský učitelský ústav, jehož fungování nakonec nebylo povoleno.[7]

Koncem roku 1854 se Řezáč ujal vedení časopisu *Škola a život* s podtitulem *Časopis zvláště pro učitele, pěstouny i rodiče a vůbec pro vzdělavatele lidu*. Předtím jej vedl Josef Havelec pod názvem *Škola*, tento titul však Řezáč příznačně doplnil na *Škola a život*. Za Řezáčovy redakce (roku 1855 byl vedle něj redaktorem ještě Jan Václav Rozum) vycházel jednou za pět týdnů i s přílohou *Štěpnice pro mládež československou*. Pětitýdenní vydávání listu bylo obvyklou strategií redaktorů, kteří se tak chtěli vyhnout přísnější regulaci stíhající periodika vycházející alespoň jedenkrát za měsíc. Ve svém časopise aplikoval Řezáč starší praxi, využitou například v souvislosti s členstvím v Matici české, totiž zveřejnění subskribentů svého časopisu, mezi nimiž figurovali i čelní představitelé vlastenecké společnosti spolu s těmi, jimž mohl být časopis dodáván kvůli jeho kontrole (např. ministr kultu a vyučování hrabě Lev Thun či pražský arcibiskup Bedřich kníže Schwarzenberg).

Hned, když se Řezáč ujímal funkce, mu byl adresován přípis místodržitelství, v němž byl reflektován význam, který nejvyšší správní úřad v zemi přikládal jeho redaktorské aktivitě s předpokladem, „že si na podpoře podniku tak vlivného na vzdělání a směřování slovanských učitelů na základních školách dáte záležet“.[8] Současně ale místodržitelský výnos informoval Řezáče o systému kontroly, pod niž bude časopis spadat: na základě výzvy ministerstva vyučování převzal dohled nad *Školou a životem* školní rada a současně ředitel české reálky Josef Wenzig.

5) Pro problematiku hodnocení české školy v úředních dokumentech poloviny 19. století viz též Magdaléna Pokorná: „Veřejné mínění po porážce revoluce. Vytváření – podoba – sledování“, *Moderní dějiny* 14, 2006, s. 333–355.

6) Národní archiv (NA), Presidium českého gubernia – tajné, 1849–1852, kt. 14, sign. St 18, situační zprávy, č. 901/pp ex 1851.

7) Srov. např. Václav Staněk Karlu Aloisi Vinařickému 19. 8. 1857, in Václav Otakar Slavík (ed.): *Karla Aloisa Vinařického Korespondence a spisy pamětní*, díl 3, *Korespondence od roku 1849–1859*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1914, s. 276.

8) „[…] daß Sie sich die Förderung dieser auf die Bildung und Richtung der slavischen Volksschullehrer Einfluß nehmenden Unternehmung thätigst angelegen sein lassen werden“. LA PNP, František Josef Řezáč, místodržitelství v Praze F. J. Řezáčovi 7. 4. 1855.

Řezáče v této souvislosti místodržitelství vyzvalo, aby Wenzigovi k prohlídce předkládal každý poslední korekturní arch časopisu ještě před vytištěním. Takové nařízení svou formou odpovídalo systému předběžné cenzury. Ale ani osobní Wenzigův dohled nad obsahem časopisu *Škola a život* neznamenal, že se redaktor nedostal v budoucnosti do problémů. Článek *Katecheta a způsob jeho ve škole*[9] vyprovokoval k protestu arcibiskupskou konzistoř. Ta se ve svém přípise ze dne 20. listopadu 1856 ohradila proti tomu, že časopis kárá veřejně „nešvary několika katechetů" neslušným a urážlivým způsobem. Odvolávala se na to, jakou nelibost až odpor vyvolal tento článek mezi klérem pražské diecéze i jinde. Katecheti, kteří jsou učitelům na národních školách nadřízeni, jsou tímto článkem prý zesměšňováni, což může vést k nevážnosti celého stavu. Konzistoř na závěr svého přípisu pohrozila, že pokud ještě někdy dojde k podobnému poklesku, časopisu bude odebráno její doporučení k odběru ve školách.[10]

Otištění článků *Žákovstvo a učení obecných škol pražských*[11] a *Zvláštní zpráva ze Semotanic*[12] pak bylo důvodem k přípisu, který pražské místodržitelství zaslalo arcibiskupskému ordinariátu 1. července 1857. Hodnotilo tón těchto textů jako „vášnivý", srovnávalo jej se způsobem, jakým píše *Posel z Prahy*, jehož poslední čísla byla z toho důvodu zabavena. Místodržitelství popsalo dvě možná řešení dané situace: buď redaktor Řezáč uposlechne napomenutí z pražského arcibiskupství, tedy svého nadřízeného, anebo místodržitelství přikročí k přísným opatřením proti listu a jeho vydavateli. Místodržitelský přípis připomněl Řezáčův předchozí přestupek z roku 1856 a zavazoval arcibiskupství k zákroku tím, že od něj vyžadoval zprávu o konkrétních podniknutých opatřeních.[13]

V sérii článků *Žákovstvo a učení obecných škol pražských* Řezáč statisticky analyzoval situaci pražského školství a dokázal, v jakém nepoměru jsou školy s českým vyučovacím jazykem vůči preferovaným školám německým. Celá záležitost vyvolala polemiku, v jejímž rámci se obrany německého školství ujal školní rada Johann Maresch. Řezáče naopak podpořili Karel Alois Vinařický, František Šimáček (Vojtěch Bělák) a v *Poslu z Prahy* i Josef Wenzig, nejen coby „interní" cenzor časopisu *Škola a život*, ale tentokrát především jako školní rada a ředitel českých vyšších reálných škol. Celá kauza měla počátkem šedesátých let ještě soudní dohru v souvislosti s procesem proti Juliu Grégrovi, kterého Johann Maresch žaloval za urážku na cti.[14]

Kritika pražského školství tehdy rozčeřila veřejné mínění a rozhořčila úřední místa. Články o otázce vyučovací řeči v Čechách, které ukazovaly na nepoměr vyučování v češtině a němčině ve vztahu k počtu obyvatel, považovalo místodržitelství ve svém přípise z 1. července 1857 přímo za pobuřující. Jedním z argumentů pro bedlivou pozornost úřadu byla skutečnost, že právě časopisu *Škola a život* připisovali rostoucí vliv na učitele.[15]

9) František Josef Řezáč: „Katecheta a způsob jeho ve škole", *Škola a život* 2, 1856, č. 6, s. 196–198.
10) „[…] die Unarten einiger Katecheten". LA PNP, František Josef Řezáč, arcibiskupská konzistoř v Praze F. J. Řezáčovi 20. 11. 1856.
11) [František Josef Řezáč]: „Žákovstvo a učení obecných škol pražských", *Škola a život* 3, 1857, č. 2, 4, 5, 8, s. 41–49, 117–122, 153–157, 268–274.
12) -čan: „Zvláštní zpráva ze Semotanic", *Škola a život* 3, 1857, č. 5, s. 189–191.
13) NA, Archiv pražského arcibiskupství – ordinariát (APA–O), kt. 73, sign. 16.
14) Srov. pododdíl „Rozšíření spektra periodik na počátku šedesátých let", s. 417–420.
15) NA, APA–O, kt. 73, sign. 16.

K dalšímu zákroku proti časopisu *Škola a život* došlo v únoru 1858. Dopisem ze dne 28. února 1858 pražský policejní ředitel informoval arcibiskupství, že byly zabaveny všechny exempláře druhého čísla z roku 1858, které měl ještě F. J. Řezáč u sebe. Vinu v tomto případě ale přičítali nikoli redaktoru, ale tiskaři. Právě v tomto čísle přitom F. J. Řezáč publikoval výzvu ke sbírkám knih, map a dalších tiskovin pro školní knihovny.[16]

Zákaz publikování konkrétního textu přinesla Řezáčovi jeho reportáž o školství moravském. Svou cestu po Moravě začal 27. května 1858 a rekapituloval ji v článku *Z cesty redaktorovy po družné Moravě – Brno – Vyškov – Olomouc*.[17] Věnoval pozornost tehdejším obecním farním a hlavním školám, dvouletému učitelskému kurzu i dvěma reálkám a jedné průmyslové škole. Pro hodnocení efektivity škol přinesl na jiném místě téhož čísla statistické údaje o tom, jaký podíl odvedenců z celkového počtu rekrutů dovedl při odvodu číst. Na Moravě a ve Slezsku jich bylo podle jeho zdrojů průměrně 45 %, v Čechách 59 %. Lépe se umístily Dolní a Horní Rakousy a Solnohradsko s 88, 82 a 72 %.[18]

Arcibiskupství v reakci na tuto cestu, o níž vedle *Školy a života* podaly referáty i *Pražské noviny*,[19] tlumočilo Řezáčovi 15. září 1858 upozornění, které mu adresoval pražský místodržitel 2. září. Kritizovalo, že autor popisoval nedostatky ve vzdělávacích ústavech pro slovanské obyvatelstvo. S odvoláním na stanovisko místodržitelství vybídlo Řezáče k tomu, aby se vrátil „do kolejí, které odpovídají lépe nejen záměrům státu, nýbrž i na školství se podílející církve“. Řezáčovy texty prý mohly na Moravě vyvolat dokonce stížnosti na chování tisku. Místodržitelství mělo totiž ještě v živé paměti bouřlivý ohlas, který vyvolaly Řezáčovy texty o poměrech v pražském školství. A tak autorovi prostřednictvím arcibiskupství vytklo i další věc: jeho návštěvy se vlastně zvrhly v inspekční cesty, k nimž však nemá z titulu duchovního ve věznici žádnou pravomoc. Přípis pak zakončilo otevřenou pohrůžkou: pokud svou aktivitu neukončí, místodržitel je oprávněn zakázat mu prostřednictvím příslušných školních představených vstup do škol. Zároveň Řezáče jednoznačně vyzvalo, ať „v zájmu časopisu, který redigujete, zanecháte všeho, co by nejen zmenšovalo jeho vliv, ale mohlo dokonce ohrozit jeho další trvání“.[20] Další pokračování Řezáčova zpravodajství z moravské cesty tak bylo znemožněno.

Propagátor knihoven

Do centra pozornosti úřadů se v letech 1857–1858 dostal F. J. Řezáč i kvůli svému úsilí o rozvoj knihoven. Zakládal či rozhojňoval je vlastními dary i schopností získat další

16) Tamtéž. Srov. F. J. Ř. [= František Josef Řezáč]: „Dvě úvahy. I. Škola a knihovna, II. Učitel a knihovník“, *Škola a život* 4, 1858, č. 2, s. 45–46.

17) František Josef Řezáč: „Cesty redaktorovy po družné Moravě – Brno – Vyškov – Olomouc“, *Škola a život* 4, 1858, č. 6, s. 181–184.

18) [„V jakých poměrech národní školství v rozličných korunních zemích se nachází…“], *Škola a život* 4, 1858, č. 6, s. 200.

19) Δ [= Jan Neruda]: „Z Brna“, *Pražské noviny* 33, 1858, č. 144, 20. 6., s. 2–3; [František Josef Řezáč]: „Z družné Moravy“, „Z děkanství Modřičského“, „Z Olomuce“, *Škola a život* 4, 1858, č. 5, s. 167–168.

20) „[…] in ein Geleise einlenken, welches den Intentionen nicht nur des Staates, sondern auch der am Schulwesen so sehr betheiligten Kirche besser entspricht“; „erwartet man im Interesse der von Ihnen redigirten Zeitschrift mit Zuversicht, daß Sie Alles unterlassen werden, was nicht nur deren Einflußnahme hindern, sondern selbst deren Bestand gefährden könnte“. LA PNP, František Josef Řezáč, arcibiskupská konzistoř F. J. Řezáčovi 15. 9. 1858.

mecenáše. Biografická literatura o Řezáčovi[21] uvádí, že během svého života dokázal založit na tři sta takových knihoven. Jeho snahy o zřizování nových i „rozmnožování" stávajících knihoven vstupovaly do širšího povědomí veřejnosti i díky tomu, že této problematice otevíral prostor v časopise *Škola a život*. Ve svém úsilí vytvořit či doplnit knihovny i o odbornou literaturu rozvíjel Řezáč již starší zásady, které vyžadovaly průběžné vzdělávání učitelů a které byly později uzákoněny sérií školských zákonů, spjatých se jménem ministra Leopolda Hasnera, v roce 1869.[22]

Vedle vlastních článků o knihovnách otiskoval Řezáč ve *Škole a životu* i stati svých spolupracovníků, zastánců tradičního pojetí osvětového charakteru knihoven. Vyšel tu například článek *Obecná úvaha o spisech pro mládež*, jehož autorem, skrývajícím se za iniciálou Š, byl pravděpodobně Jan Karel Škoda.[23] František Daneš, farář na Peruci, otiskl v roce 1857 sérii rad knihovníkům v článku *O školních knihovnách*, v němž se dovolával své čtyřiadvacetileté zkušenosti v půjčovní praxi, finančních otázkách, metodice čtení i jeho regulaci. Nabádal k zodpovědnosti ty, kteří měli knihy žactvu i dalším zájemcům půjčovat, k péči o rozvoj knihovny, ale také ke kontrole stavu vracených knih. Jeho krédem ve vztahu ke čtenářům byla následující zásada: „Nedej vždy každému, co chce k čtení, nýbrž co mu přiměřené, neb někdy čtenář tvůj neví, co žádá."[24] Takový paternalistický vztah správce knihovny k zájemcům mohl být jistě blízký i redaktorovi Řezáčovi, který dal článku prostor.

Sám F. J. Řezáč publikoval roku 1858 v únorovém čísle *Školy a života* dvojici úvah s názvy *Škola a knihovna* a *Učitel a knihovník*. Dokazoval, že svědomitá výchova mládeže ke čtení připravuje žáky, aby se sami mohli vzdělávat i po absolvování školní výuky, a je v zájmu státu i církve. „Že knihy mládeži podávané se vší opatrností a bedlivostí musí býti voleny, samo sebou vidno, neb jako prázdná nádoba všecko přijímá, podobně nevědomá, nezkušená mládež všemu se poddává." Apeloval proto na zodpovědnost správců knihoven: „Knihovník jest **pokladník** klenotů: vědomostí a zkušeností velikých, byť by i v chatrném papíře zaobaleny byly; pročež svému povolání tenkráte zadost učiní, zná-li náležitě klenoty své, a ví-li, komu který má okázati a svěřiti; svědomitá péče a starost o dobré vynaložení svěřených mu hřiven vyhledává se při něm nevyhnutelně."[25]

Řezáč promyslel koncepci a složení školních knihoven a publikoval návrh v podobě soupisu doporučených knih ve *Sborníku. Kalendáři učitelském* na rok 1858, vydaném již 26. srpna 1857.[26] Návrh rozdělil do šesti skupin podle počtu knih v knihovně (padesát,

21) Vedle slovníkových hesel v Riegerově *Slovníku naučném* a *Ottově slovníku naučném* zejména Jan Uhlík: *F. J. Řezáč – reformátor vězeňství a školství 19. století*, Praha [České vězeňství] 1997, ze starších prací pak *Památce učitele a kněze Frant. Jos. Řezáče. Ku slavnosti odhalení pamětní mramorové desky na rodném jeho domě v Polehradech, v Jilemnici*, Jilemnice, Komitét zvolený „Učitelskou jednotou" [1891].
22) Podrobněji Věra Brožová: „Povídka v pedagogickém časopisu druhé poloviny 19. století. (Na příkladu Štěpnice, dětské přílohy časopisu Škola a život)", in Michal Jareš, Pavel Janáček, Petr Šámal (eds.): *Povídka, román a periodický tisk v 19. a 20. století. Sborník příspěvků ze sympozia pořádaného oddělením pro výzkum literární kultury ÚČL AV ČR v Praze 13.–14. října 2004*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2005, s. 53–73.
23) Š [= Jan Karel Škoda?]: „Obecná úvaha o spisech pro mládež", *Škola a život* 4, 1858, č. 7, s. 249–250.
24) P. Fr. D–š [= František Daneš]: „O školních knihovnách", *Škola a život* 3, 1857, č. 2, s. 49–51, zde s. 51. Autora identifikoval Jan Thon: *Osvětou k svobodě. Kniha o českých čtenářích*, Praha, Aventinum 1948, s. 41.
25) F. J. Ř. [= František Josef Řezáč]: „Dvě úvahy. I. Škola a knihovna, II. Učitel a knihovník", *Škola a život* 4, 1858, č. 2, s. 45–46.
26) [František Josef Řezáč]: „Návrh k zřizování školních a obecných knihoven", *Sborník. Kalendář učitelský na rok 1858*, Praha 1857, s. 211–228.

sto, sto padesát, dvě stě, dvě stě padesát, tři sta) a podle jejich charakteru (kategorie A: pro nejmenší děti až D: pro odborné čtenáře). Venkovským zájemcům navrhoval, že na základě tohoto seznamu obstará patřičné knihy u knihkupců a zašle na vyžádané místo. Zdůvodňoval tento postup i ekonomickými důvody. Hromadné objednávky u knihkupců (popřípadě včetně vazby) by mohly zájemcům nákup knih výrazně zlevnit. Navržený seznam knih vnímal také jako inspiraci pro ty, kteří chtějí knihovny obdarovat. Seznam tří set doporučovaných publikací, zamýšlený pro české, moravské, slezské i slovenské prostředí a otevřený dalším diskusím, měl vyjít rovněž jako samostatný separát.[27]

Do seznamů doporučených knih v kategoriích A až C zařadil F. J. Řezáč přirozeně především tradiční dobovou dětskou četbu, ať již se jednalo o zastoupení autorské (zejména Gustav Nieritz, Christoph von Schmid, Christian Gotthilf Salzmann) či o žánrovou skladbu. Nechyběly tu tedy knihy básniček a bajek pro nejmladší čtenáře, křesťanská ponaučení a životopisy svatých a mučedníků, výchovné povídky situované do nejrůznějších prostředí a dob včetně tehdy obvyklých povídek „vystěhovaleckých“. Mnohá z Řezáčem doporučených děl byla staršího data vydání anebo představovala tradiční literární látku; rezonovaly tu tak ještě osvícenské prózy (např. *Zlatodol aneb Zpustlá vesnice obnovena farářem, učitelem a manželkou jeho*). Seznam zahrnoval jak práce původní, tak překlady, respektive tituly „upravené“, „zčeštěné“ či „volně zčeštěné“, mj. z pera Františka Bohumila Tomsy, Václava Filípka, Jana Hýbla, Františka Jana Svobody, Josefa Pečírky. Zastoupena byla ale i některá díla tvořící dodnes součást kánonu světové literatury, např. Miltonův *Ztracený ráj* v překladu Josefa Jungmanna, Scottova *Panna jezerní* v překladu Františka Ladislava Čelakovského, *Puritáni* od téhož autora přeložené Václavem Špinkou, Cooperův *Poslední Mohykán* v překladu Josefa Vojáčka, Gogolovy *Zábavné spisy*, vydané u Jaroslava Pospíšila v roce 1847, dílo Alexandra Dumase st. pod názvem *Pustý ostrov Monte Christo* přeložené Josefem Pečírkou, Irvingova *Alhambra* v překladu Jakuba Malého, *Strejček Tom čili Otroctví ve svobodné Americe* od Harriet Beecher Stoweové zčeštěný Josefem Vojáčkem[28] atd.

V Řezáčově seznamu nacházíme díla některých příslušníků starší generace českých spisovatelů (Magdalény Dobromily Rettigové, Marie Antonie, Matěje Josefa Sychry, Karla Vladislava Zapa, Františka Douchy, Matěje Václava Krameria aj.); z autorů literárně činných ve čtyřicátých a padesátých letech tu vedle Boženy Němcové a Karla Jaromíra Erbena figurovali např. Josef Kajetán Tyl, Jan Jindřich Marek či Prokop Chocholoušek. Objevila se tu také aktuálně vydávaná díla ze „zlatého věku české literatury“, tedy *Příhody Vratislava z Mitrovic* (znovu vydané 1855) či dílo Veleslavínovo (znovu vydané 1853). Nechyběla ani současně vydávaná mravoučná díla oblíbeného autora Františka Pravdy či překlady z pera Řezáčova spolupracovníka Josefa Václava Rozuma, literárně činných učitelů, např. Josefa a Štěpána Bačkorových či Jana Karla Škody, kněží (např. Karel Alois Vinařický, Beneš Metod Kulda) či populárně pojatá historická práce Václava Vladivoje Tomka *Děje Pražské v krátkém nástinu* z roku 1845.

27) Už J. Thon: *Osvětou k svobodě*, cit. dílo, s. 238, však uvedl, že není k dispozici.
28) K tehdejší recepci díla Harriet Beecher Stoweové podrobně Eva Kalivodová: „Český liberalismus nebo české zápecnictví? Jak se Chaloupka strýčka Toma stala v Čechách dětskou literaturou“, in Milan Řepa (ed.): *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha, Historický ústav AV ČR 2008, s. 422–433.

I do nejmenší knihovny, která měla čítat jen padesát svazků, Řezáč doporučoval *Babičku* od Boženy Němcové, Erbenovu *Kytici* a první díl Palackého *Dějin národu českého v Čechách a v Moravě*. Do kategorie pro nejnáročnější čtenáře (D) zařadil F. J. Řezáč tituly širokého žánrového spektra. Na jedné straně tu doporučoval již zmíněné jednotlivé svazky Palackého *Dějin národu českého v Čechách a v Moravě*, na druhém pólu pomyslné škály pak stála například *Domácí kuchařka* Magdalény Dobromily Rettigové. Nechyběly tu ale ani texty náboženské povahy (například *Desatero knih historie církevní* od Eusebia, které nově vydal Jan Evangelista Krbec) a tituly praktického charakteru. Některé z nich byly vydány ještě před rokem 1848 (např. *Promyslný posel* a *Jedovaté rostliny* od Karla Amerlinga, *Dušesloví zkušebné* od Karla Ferdinanda Hyny), jiné byly čerstvého data (např. *Příruční knížka k úřadování představených obecních* od Františka Špatného, *Hospodářský klíč*, *Úvod do zemězpytu*, *Mladá matka, jak by se před porodem i v šestinedělí zachovati a dítko své v prvním jeho věku ošetřovati měla* od Filipa Stanislava Kodyma, *Krátké navedení k hospodářství polnímu* od Františka Čupra, *Nauky technické* od Antonína Majera, Heinricha Felixe Paulitzkého *Domácí lékař*, přeložený Antonínem Jungmannem, *Český právník* od Jana Vočadla či *Klíč štěpařský* od Františka Pixy). Učitelům samým pak měly v jejich práci pomoci tituly jako *Navedení k školnímu vyučování pro učitele, pěstouny dítek a školní pomocníky*, do češtiny přeložené Vendelínem Duškem, či *Obraz dokonalého učitele* od Aleše Pařízka, který roku 1822 převedl do češtiny František Alois Vacek Kopidlanský, ale i specializované práce, např. *Navedení ke zřízení sbírek živočišních* od Antonína Friče.

Spory s politickými i církevními úřady

Pražský policejní ředitel von Päumann upozornil svým přípisem ze dne 19. prosince 1857 místodržitele Mecséryho na Řezáčovy aktivity v záležitostech knihoven. Odvolával se na zprávu, kterou získal z desátého čísla *Posla z Prahy*, i na výslech, kterému následně Řezáče nechal podrobit. Päumann argumentoval tím, že nákup knih podle sestavovaného plánu, rozmnožování pomocí darů a jejich následný prodej je neoprávněnou činností z hlediska zákonné regulace obchodu s knihami, dokonce i kdyby Řezáč, jak uvádí, zmíněné transakce neprováděl za účelem zisku. Proti Řezáčovi využil i argument, že se „v letech pohybu“, tedy za revoluce 1848–1849, aktivně podílel na činnosti národní demokratické strany, z čehož odvozoval, že tím může být posílen vliv jeho současného podniku na veřejnost. Přiznával zároveň mezi řádky, že živnostenská otázka je záminkou k tomu, aby byl omezen Řezáčův „povážlivý vliv na volbu a rozšíření tiskovin pro určité kruhy“. Ze dvou možností, jak proti Řezáčovi zasáhnout (buď úřední jednání na základě tiskového řádu, nebo zákaz prostřednictvím pražského arcibiskupství), se i v tomto případě přikláněl policejní ředitel k té druhé.[29] Pražské místodržitelství nechalo F. J. Řezáčovi tlumočit tuto výtku 15. ledna 1858 prostřednictvím jeho nadřízeného úřadu, pražského arcibiskupského ordinariátu. Arcibiskupství mělo Řezáčovi jeho aktivity prováděné bez živnostenského oprávnění zakázat, jinak hrozilo místodržitelství přistoupit k podání žaloby podle tiskového řádu.[30]

29) „[…] in den Jahren der Bewegung“; „[es handelt sich um] die Aufhebung eines bedenklichen Einflusses auf die Wahl und Verbreitung von Druckschriften für bestimmte Kreise“. NA, České místodržitelství Praha – prezidium (PM), 1855–1859, kt. 478, sign. 8/4/3/9; srov. „O Slovensku a na Slovensku“, *Posel z Prahy* 1, 1857, č. 10, s. 375–383, zde s. 377.

30) LA PNP, František Josef Řezáč, prezidium místodržitelství pražskému arcibiskupskému ordinariátu

Napadený na tento úřední přípis reagoval obšírnou obranou, adresovanou pražskému arcibiskupskému ordinariátu 28. ledna 1858. Hned v úvodu se odvolával na působivé účinky dobře zvolené a účelně vedené četby dětí i dospělých, která je v souladu s vůlí vlády a církve. Argumentoval tím, že právě z těchto důvodů vyslyšel hlasy mnoha duchovních a učitelů a v časopise *Škola a život* ze dne 15. února 1857 vyzval spisovatele a další podporovatele vzdělání, aby jeho záměr podpořili sbírkami knih, map a dalších tisků. Na základě těchto sbírek by pak mohly být obdarovány zejména chudší obecní knihovny.

Řezáč vysvětloval, že chtěl postupovat systematicky a sestavil výše zmíněný seznam tří set děl, která by měla tvořit základ každé české knihovny. Jak psal, při doporučování těchto knih měl na zřeteli ohled na školní vyučování, ale i nábožensko-mravní zřetele. Výtce, že porušuje živnostenskou legislativu, se bránil tvrzením, že měl v úmyslu knihy zprostředkovávat školám společnými objednávkami u knihkupců, čímž by bylo možné dosáhnout úspor. Tvrdil, že tyto úspory by jednotlivým odběratelům rozdělil stejnoměrně. Z tohoto mu tedy neplynuly žádné osobní výhody, naopak na svou aktivitu musel vynaložit mnoho vlastních peněz i času. S odkazem na znění předpisů dokazoval, že tím nedochází k porušování tiskového či živnostenského zákonodárství, protože se nejedná o činnost provozovanou „s úmyslem, za účelem **zisku**, materiálního výdělku, a to ne v jednotlivých případech, ale pravidelně“. Namítal, že „nemůže odpovídat smyslu našeho tiskového zákona, aby se za prodej nebo živnostenské šíření prohlašovalo **zprostředkovávání dárků nebo bezplatné obstarávání** takových náboženských a pedagogických děl, která byla doporučena kompetentními autoritami“.

Bránil se i proti výtce, že svou aktivitou poškozuje pražská knihkupectví. Prohlašoval, že pražská knihkupectví při předložení jeho seznamu knih (ještě předtím, než byl otištěn) revidovala své ceny s předpokladem, že větší zakládání školních knihoven a průběžné obohacování jejich fondů oživí v lidu zájem o čtení, což může později prospět jejich dalším ziskům. Věřil, že jeho aktivity ve prospěch knihoven, které jsou prováděné veřejně a loajálně, budou pochopeny, a dovolával se v tomto směru arcibiskupské ochrany.[31] Krátce po své první reakci adresoval Řezáč arcibiskupství ještě příslib, že je ochoten své nezištné a obětavé snahy o rozmnožení knihoven prokázat čísly a svou obranu doložit i dalšími svědectvími.[32]

Pražské arcibiskupství se ve své odpovědi prezidiu místodržitelství ze 17. února Řezáče ujalo, využilo k tomu některé z jeho vlastních argumentů. Popřelo, že by Řezáč knihy prodával se záměrem vydělat, a že by tak porušoval tiskový řád. Obstarává knihy na základě požadavků učitelů a duchovních, vyvíjí proto tutéž aktivitu jako mnozí jiní soukromníci v Praze, kteří zajišťují knihy pro své přátele z venkova. Jeho cílem je založení a zkvalitnění školních knihoven, o jejichž prospěšnosti při výchově mládeže i při uspokojování zájmu

15. 1. 1858 a intimát tohoto sdělení F. J. Řezáčovi 21. 1. 1858. Koncept prvního psaní v NA, PM, 1855–1859, kt. 478, sign. 8/4/3/9.

31) „[…] mit der Absicht, mit dem Zwecke des **Erwerbes**, des materiellen Gewinnes, und nicht in einzelnen Fällen, sondern als regelmäßig fortgesetztes **Geschäft**“; „ebensowenig kann es im Sinne unseres Preßgesetzes liegen, die **Vermittlung** von **Geschenken oder die unentgeltliche Besorgung** von solchen religiösen und paedagogischen Werken, welche von competenten Autoritäten empfohlen wurden als Verschleiß oder erwerbliche Verbreitung zu erklären“. LA PNP, František Josef Řezáč, F. J. Řezáč arcibiskupskému ordinariátu 28. 1. 1858.

32) LA PNP, František Josef Řezáč, F. J. Řezáč arcibiskupskému ordinariátu 9. 2. 1858.

dospělých o čtení nelze pochybovat. Existence soupisu, který Řezáč uveřejnil, umožní kontrolu obsahu knihoven, což odpovídá i místodržitelskému výnosu z 20. prosince 1851, podle něhož nemají být ve školních knihovnách trpěny nebo přijímány žádné „politicky či nábožensky povážlivé“ knihy. S odvoláním na tento výnos i na nařízení ministerstva kultu a vyučování proto arcibiskupství žádalo, aby byly Řezáčovy aktivity trpěny do té doby, než by jimi překročil zákon. V takovém případě očekávalo, že mu jako Řezáčovu nadřízenému úřadu bude jeho konkrétní přečin oznámen.[33]

Případ Řezáče a jeho soupisu pro knihovny ale touto výměnou stanovisek neskončil. Arcibiskupská konzistoř tlumočila 7. dubna 1858 Řezáčovi další místodržitelský přípis, datovaný 27. března. Místodržitelství respektovalo zakládání a rozmnožování knihoven jako aktivitu, která má být hodna úřední ochrany. V souladu s paternalistickou optikou uznávalo, že školní knihovny mají významný vliv na smýšlení a vzdělání lidu, a právě z toho důvodu považovalo za důležité sledovat a ovlivňovat způsob, jak jsou zakládány, a tendence, které jsou při tom uplatňovány. Místodržitelství uznalo rozdíl mezi tím, když někdo šíří bez úředního povolení tiskopisy jako výdělečnou aktivitu, a když někdo usiluje o bezúplatné šíření slova, a dokonce je ochoten k finančním obětem. Řezáčovo zakládání knihoven proto neřadilo do kategorie neoprávněného provozu s tiskovinami, ale nutilo jej podřídit jeho aktivity úřednímu dohledu z politického hlediska. Jedním z důvodů byly Řezáčovy národní snahy, úřady zaznamenané a přijímané s obavami. Řezáčův seznam doporučených knih sice obsahuje, jak autor přípisu přiznával, ve své většině nezávadné tiskoviny, ale šíření některých titulů nepovažoval za žádoucí.

V souladu s dřívějším vyjádřením policejního ředitele uvedlo místodržitelství jako výslovně závadné tituly Palackého *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě* „protknuté stranickým duchem“ a *Dalimilovu kroniku* vydanou Václavem Hankou roku 1849 (v úředním přípise je uváděna jako Dolemilova), „která káže nejostřejší národní nenávist vůči Němcům“. Tyto a podobné knihy musí být, jak znělo v přípise, vyřazeny z knihoven úřední cestou. Konzistoř proto Řezáčovi tlumočila místodržitelský příkaz, že pokud bude v budoucnu zakládat novou knihovnu, musí seznam knih pro ni určených nechat ještě před jejich zasláním dotyčné škole nebo obci předložit ke schválení a povolení místodržitelství. Arcibiskupská konzistoř doplnila, že očekává, že Řezáč nyní svůj seznam doporučovaných knih pro úřední knihovny náležitě obmění. „Vaše úsilí tím získá úřední důvěru, což bude Váš záměr jen podporovat,“ dodával přípis.[34]

Na přípis z arcibiskupství ze dne 7. dubna 1858 znovu připravil F. J. Řezáč obsáhlou a sebevědomou odpověď, datovanou 25. května, která ukazuje, jakou strategii volil pro svou obranu a čím chtěl své nadřízené přesvědčit. V prvé řadě poukázal na to, že místodržitelská výtka jeho národního snažení a působení v souvislosti se zájmem o rozšiřování českých školních knihoven je vlastně v otevřeném rozporu se stávajícími zákony

33) „[…] politisch oder religiös verdächtige Bücher“. NA, PM, 1855–1859, kt. 478, sign. 8/4/3/9, arcibiskupský ordinariát prezidiu místodržitelství 7. 2. 1858.

34) „Palacký's böhmische Geschichte, ein vom Parteigeiste durchwehtes Werk und die von Hanka herausgegebene Chronik Dolemils, welche den bittersten Nationalhaß gegen die Deutschen predigt“; „Ihrem Streben jenes behördliche Vertrauen gewinnen, das ihm nur förderlich sein kann“. NA, PM, 1855–1859, kt. 478, sign. 8/4/3/9, prezidium místodržitelství arcibiskupskému ordinariátu 27. 3. 1858 (koncept); LA PNP, František Josef Řezáč, arcibiskupská konzistoř F. J. Řezáčovi 7. 4. 1858.

a nařízeními vídeňského ministerstva. Úřední námitky, že jeho aktivity jsou zavrženíhodné, proto odmítal. Hájil se tím, že se v redakci časopisu *Škola a život* nejen vyhýbá všem politickým otázkám, ale naopak se stará o to, aby učitele povzbudil k plnění jejich školních povinností. Důkladná znalost úředních nařízení a vyhlášek pak vedla Řezáče k názoru, že „mnoho zákonů a vysokých ministerských nařízení nehledí na péči o naši národní řeč s nelibostí", naopak na příslušných místech jí věnují tolik pozornosti, „kolik bohužel v našich podmínkách ještě nebývá všude zvykem". Při dokazování, že je „**nejvyšší vůlí** Jeho Apoštolského Veličenstva […] být všem svým národům stejně spravedlivým otcem", Řezáč vytáhl na svou obranu hodně vysokou a aktuální kartu: argumentoval totiž nejnovějším císařským výnosem platným pro Uhry.[35] Odvolával se také na to, že ministerstvo právě jeho časopis doporučuje školám k odebírání. Jako přednost interpretoval i skutečnost, že ministerstvo pověřilo kontrolou obsahu časopisu Josefa Wenziga – tak je zajištěno „legální a vůči názorům ministerstva konformní chování".[36]

Největší pozornost věnoval Řezáč ve své obhajobě pochopitelně těm titulům, které byly v jeho soupise úřady odmítány, tedy Palackého *Dějinám národu českého v Čechách a v Moravě* a *Dalimilově kronice české* ve vydání Václava Hanky. Jeho vysvětlení se opíralo o několik bodů. Nejdříve vysvětlil, že tyto tituly, pouze dva z celkového počtu tří set doporučovaných, nebyly určeny pro mladistvé čtenáře, ale čtenáře dospělé či pro odborné studium; konkrétně je měli využívat například sami učitelé a kaplani. Skutečnost, že si právě tyto osoby, které obvykle sloužily v knihovnách zdarma, mohly takové knihy přečíst, prezentoval Řezáč jako jistý druh odměny za jejich náročnou a záslužnou práci; dnes ji vnímáme i jako příznak způsobu, jímž diferencoval čtenářskou obec.

Výtky vůči Hankově edici *Dalimilovy kroniky* rozporoval tím, že na svůj seznam zařadil zkrácené vydání, které prošlo příslušnou revizí, protože bylo určeno pro potřeby školní mládeže. U Palackého *Dějin* pak úřední výtku, že jde o dílo „proniknuté stranickým duchem", zpochybnil vědeckým renomé autora. Obhajobu Palackého díla zahájil uznáním vídeňského ministerského podsekretáře Alexandera von Helferta z jeho nedávno vydané práce *Hus und Hieronymus*.[37] Dovolával se dále názorů zahraničních vědců. Například teolog Friedrich Böhringer podle Řezáče Palackého dílo ocenil jako průkopnickou práci, jež je výsledkem poctivého studia dosud neznámých pramenů, jako dílo, které mohou ostatní

35) „[…] daß mehrere Gesetze u. h. Ministerial-Verordnungen die Pflege unserer Nationalsprache keineswegs mißliebig finden, sondern dieselbe vielmehr gehörigen Orts sogar in einer Art u. Ausdehnung vorschreiben, die ihr bei uns leider noch nicht überall u. allerseits gewidmet wird"; „dem **allerhöchsten Willen** Sr. Apostol. Majestät, der allen seinen Völkern ein gleich gerechter Vater zu sein wünscht". LA PNP, František Josef Řezáč, F. J. Řezáč arcibiskupské konzistoři 25. 5. 1858. Srov. též „List císařův generálnímu gubernátorovi v Uhrách ze dne 9. září 1857", in Jan Matouš Černý (ed.): *Boj za právo. Sborník aktů politických u věcech státu a národa českého od roku 1848*, díl 2, *Od rozpuštění sněmu Kroměřížského až do vydání diplomu říjnového (4. března 1849 – 20. října 1860)*, Praha, Bursík a Kohout 1893, s. 806–807, zde s. 807. Příslušné místo v překladu zní: „Avšak při tom bedlivá péče Má vždy bude také k tomu obrácena, aby rozliční kmenové národů potomně v jejich národní zvláštnosti zachováni byli a aby se jim při pěstování jich jazyka slušných ohledů za podíl dostalo."

36) „[…] um sicher zu gehen, daß sie [die Zeitschrift *Škola a život*, MP] ihre legale u. den Absichten Eines h. Ministeriums conforme Haltung nicht aufgebe, einen eigenen Revisor bestellt hat, der sein Amt bisher mit Ernst u. Gewissenhaftigkeit vertreten hat". LA PNP, František Josef Řezáč, F. J. Řezáč arcibiskupské konzistoři 25. 5. 1858.

37) Josef Alexander Helfert: *Hus und Hieronymus*, Prag, F. Tempsky 1853.

země Čechám jen závidět. Další oporou byl Řezáčovi Konstantin Höfler, tehdejší profesor historie na pražské univerzitě.[38] Řezáč argumentoval i tím, že Palacký je považován za významnou osobnost evropského formátu a že mu sám císař projevil velké uznání, když ho jmenoval členem vídeňské Akademie věd. Připomněl i výjimečné postavení Palackého v rámci české země, které vyjadřovala skutečnost, že jeho dílo zaštítily zemské stavy.[39]

Část své odpovědi arcibiskupské konzistoři věnoval Řezáč tomu, aby se obhájil vůči dalším výtkám místodržitelského přípisu. Nechat schvalovat obsah každé jednotlivé knihovny na místodržitelství by bylo velkou zátěží jak organizační, tak časovou. Vždyť existuje duchovní i světský dohled nad školními knihovnami. Řezáč se odvolával na fungující stav, kdy každý může obdarovávat školní knihovny nebo jim na jejich žádost knihy obstarávat za předpokladu, že se při zakládání a rozšiřování školních knihoven vyhotovují každoročně dvojí soupisy, které se předkládají pro kontrolu místodržitelství. Jedny zpracovávají politické úřady, druhé mají na starosti úřady duchovní – vikariáty. Prezentoval se jako „přítel otevřeného, naprosto zákonného postupu“, což prý prokázal již předběžným zveřejněním soupisu doporučených knih. Tento soupis podle svých slov nechal tisknout až poté, co jej revidovali a doplnili „vysoce vážení, hlavně duchovní učitelé“, jejichž jména ale neuvedl. Nyní tedy soupis předložil konzistoři k úřední revizi a aprobaci, aby pak na jeho základě mohly být školní knihovny „účelně, jistěji, snáze a systematičtěji zakládány a rozšiřovány“. Vedle tištěného seznamu z *Kalendáře učitelského* předložil rovnou i dodatek čítající dalších sto titulů. Předpokládal také, že v případě pokračujícího rozšiřování budou tyto seznamy v příslušný čas znovu předkládány k úřední kontrole. Sliboval, že o síti knihoven a jejich rozšiřování bude vždy referovat jeho časopis *Škola a život*, exemplář každého čísla je přitom zasílán přímo na místodržitelství. I díky tomu bude možná průběžná kontrola jeho aktivit.

Řezáč své snahy legitimizoval i připomínkou svého sociálního statusu: odvolával se na svou pověst i povolání duchovního a pedagoga, jemuž svědomí brání připustit šíření nábožensky, mravně či s ohledem na školní zákony jinak nepřípustné knihy. V závěru svého dopisu vyjádřil naději v pochopení a podporu arcibiskupské konzistoře, která jistě uzná požadavek místodržitelství schvalovat zvlášť seznamy knih pro každou knihovnu jako zbytečný, úřady zatěžující a pro Řezáče samého ponižující. Vždyť podobný přístup se nepoužívá ani u německých knihoven, ani u jiných národů v říši, u nichž předpokládal, že by možnost výskytu nebezpečných knih přicházela spíše v úvahu.[40]

Jak se zdá, po tomto obsáhlém rozkladu vyzněly úřední námitky ohledně Řezáčových aktivit při zakládání knihoven do ztracena. Zachován je pouze krátký přípis konzistoře, která Řezáče prosila o dodání čtyř opisů jeho seznamu.[41] K úřednímu aprobování seznamu však nedošlo – ještě roku 1868 přineslo biografické heslo ve *Slovníku naučném*, sepsané

38) K Höflerovi naposledy Blanka Zilynská: „Karl Adolf Constantin von Höfler jako univerzitní učitel“, in Pavel Soukup, František Šmahel (eds.): *Německá medievistika v českých zemích do roku 1945*, Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2004, s. 193–224.

39) Podrobněji jak k Palackého historiografické práci pro zemské stavy, tak k členství v císařské akademii Jiří Kořalka: *František Palacký (1798–1876). Životopis*, Praha, Argo 1998, s. 120–130, 343–348.

40) „Freund offenens durchweg gesetzlichen Vorgangs“; „mehrere höchstgeächtete meist geistliche Schulmänner“; „Schulbibliotheken zweckmäßiger, sicherer, leichter, systematischer zu gründen und zu vermehren“. LA PNP, František Josef Řezáč, F. J. Řezáč arcibiskupské konzistoři 25. 5. 1858.

41) LA PNP, František Josef Řezáč, arcibiskupská konzistoř F. J. Řezáčovi 16. 6. 1858.

na základě podkladů samého Řezáče, trpký povzdech, že „program 400 knih, hodících se pro knihovny v některém úředním archivu nereprodukován zůstal a na svou reprodukci čeká“.[42]

Problémy F. J. Řezáče v souvislosti s jeho návrhy na sestavování knihoven reflektovali i současníci. J. K. Škoda v dopise K. A. Vinařickému tak komentoval celou kauzu ještě v jejím průběhu: „P. Řezáčovi zakázal p. Mecséry prodávání a sestavování knihoven, ale konzistoř se věci ujala a p. zakazovatel musil zákaz odvolati.“[43] Jak ukázal zachovaný a přístupný archivní materiál k této kauze, situace nebyla tak jednoduchá a přímočará. Jednotlivé úřední autority – policejní ředitelství, místodržitelství a arcibiskupská konzistoř – při svém jednání sledovaly rozdílné cíle a používaly různé strategie. Církevní nadřízení při odpovědi politickým úřadům využili pro obranu F. J. Řezáče některé názory z jeho písemných stanovisek. Řezáč také v zájmu prosazení svého návrhu osobitě interpretoval platné úřední výnosy jak vídeňského ministerstva kultu a vyučování, tak pražského místodržitelství. Základní premisy politických úřadů žádnou stranou (Řezáčem či arcibiskupstvím) přirozeně zpochybněny nebyly, ale jejich znalost, a tedy i výklad nabízely možnost bránit se úředním pohrůžkám, vyjednávat a hájit záměr budování a rozšiřování školní knihovní sítě. Jen s mírnou nadsázkou řečeno hájil F. J. Řezáč jako dávný a věrný přítel Karla Havlíčka sebevědomě a s důkladnou oporou ve znalosti úředních nařízení zájmy, které považoval z hlediska výkonu své funkce a veřejného působení za závažné a jinak nenahraditelné.

42) „Řezáč František Jos.“, in *Slovník naučný*, sv. 7, Praha, I. L. Kober 1868, s. 368–369, zde s. 369.
43) J. K. Škoda K. A. Vinařickému 22. 4. 1858, in V. O. Slavík (ed.): *Karla Aloisa Vinařického Korespondence a spisy pamětní*, díl 3, cit. dílo, s. 316.

Část čtvrtá
1863–1918

V zájmu širší a užší vlasti
Literární cenzura v éře měšťanského liberalismu a modernismu

Michal Charypar

Tisková legislativa a popis cenzurní praxe: synchronní pohled **482**
Tisková legislativa a hospodářská regulace 482
Provoz cenzury a možnost imunizace konfiskátů 488

Diskurz o cenzuře a statistický přehled konfiskátů **494**
Liberální diskurz o cenzuře a regulace populární literatury 494
V zájmu národa a církve: široké pole nestátní regulace 498
Prameny výzkumu a statistika konfiskací 503
Přehled konfiskátů německojazyčných neperiodik v českých zemích 508
Přehled konfiskátů českojazyčných neperiodik 511

Doba tiskových procesů s novináři (1863–1873) **515**
Kriminalizace žurnalistů po zavedení zákona o tisku (1863–1866) 515
Pruská vojenská cenzura v Čechách (červenec–srpen 1866) 518
Tiskové soudy v době státoprávních bojů (1866–1873) 520

Dominance objektivního řízení (1873–1914) **527**
Objektivní řízení trestní a stabilizace tiskových poměrů (1873–1893) 527
Konflikt českého a německého nacionalismu (1893–1914) 533

Zdvojení cenzurního systému v době války (1914–1918) **546**
Příchod velké války (1914–1916) 546
Konec a nový začátek (1917–1918) 555

České země ve druhé polovině 19. století prožívaly hluboké sociální, politické, hospodářské i technické proměny. Vlivem industrializace a urbanizace docházelo nejen k bouřlivému rozvoji dopravy a obchodu, ale zároveň k proměnám krajiny a k přeměně sociálních vztahů, mimo jiné též vlivem nárůstu dělnické populace. Rozvoj středního a vyššího školství (roku 1882 byla pražská univerzita rozdělena na českou a německou, roku 1890 bylo založeno první dívčí gymnázium Minerva) i technických možností při tvorbě tisku s sebou přinesl boom politických novin a institucionálních a spolkových věstníků a časopisů, který podstatně zvýšil informovanost občanů i jejich angažovanost na společenském dění. Během třiceti let stoupl počet periodických titulů na více než desetinásobek.[1] V devadesátých letech se objevil i senzační masový tisk, v němž můžeme spatřovat předchůdce dnešního bulvárního tisku. Systém volné konkurence umožňoval ve všech oblastech prosazování nových idejí a jejich vzájemnou konfrontaci, současně však přestával chránit zažité hodnoty. Na rozdíl od hospodářské liberalizace, jejíž vrchol nastal už v šedesátých letech, ovšem neprobíhaly politické změny skokově. Názorným příkladem může být postupná demokratizace volebního práva vyvolaná jednotlivými reformami volebního zákona v letech 1873, 1882, 1897 a 1907.

V podmínkách mnohonárodnostní habsburské monarchie bylo přitom liberální úsilí o práva a svobody jednotlivců spojeno i s úsilím o politická práva jednotlivých národních celků, jež už nyní byly – na rozdíl od předbřeznového období – nezpochybnitelnými entitami.[2] Rakouskou politickou scénu tak charakterizovala dlouhá léta pasivní rezistence jednotlivých národů, jejichž političtí představitelé se s „širší vlastí“, tedy habsburskou monarchií, buď zcela neidentifikovali, anebo nesouhlasili s podmínkami politické participace, jež jim poskytovala. Zvláště v Čechách nedokázaly oba zemské národy – český a německý – dospět k trvalému politickému kompromisu. Představa o politické svobodě pro jednotlivce i pro národy se přitom nevylučovala s požadavkem národní jednoty v zájmu „užší vlasti“, jenž mohl vést až ke snahám demonstrativně z národního kolektivu vyloučit ty, kdo se v určitém ohledu proti „národním zájmům“ prohřešili. Teprve v devadesátých letech začal být požadavek národní jednoty tváří v tvář novým politickým i uměleckým proudům už spíše iluzorním.

Rakouský stát usiloval o neutralizaci otevřených národnostních i sociálních konfliktů uvnitř společnosti a o potlačování snahy směřující k destabilizaci státního zřízení, a to mimo jiné i prostřednictvím cenzurních mechanismů. Systém následné cenzury posuzující jednotlivé texty v detailu, konfiskující je při porušení konkrétních článků zákona a vyžadující soudní přezkum úředních rozhodnutí se přitom blížil ideálnímu typu liberální cenzury popsanému v úvodu k této knize. Zákon o tisku platný od března roku 1863, jenž slouží jako základní periodizační mezník pro celé období, rušil koncesní systém pro periodika, a v cenzurním rozhodování tak výrazně omezil vliv výkonné moci ve prospěch moci soudní. Naplno proto začal být využíván trestní zákon určující obsahová kritéria pro tiskové delikty včetně rozmezí trestů, který však byl vydán už na počátku neoabsolutistického

1) Zatímco v roce 1863 v Čechách vycházelo 10 politických a 17 odborných listů v češtině, v roce 1895 už to bylo 120, respektive 210 listů, srov. František Roubík: „K vývoji časopisectva v Čechách“, in týž: *Bibliografie časopisectva v Čechách z let 1863–1895*, Praha, Česká akademie věd a umění 1936, s. vii–xv, zde s. xiii.
2) Srov. též Otto Urban: „Český liberalismus v 19. století“, in Milan Znoj, Jan Havránek, Martin Sekera (eds.): *Český liberalismus. Texty a osobnosti*, Praha, Torst 1995, s. 15–27.

období a v nových poměrech nebyl reformován. O tom, že takové řešení plně nevyhovovalo, svědčí nejenom dobové hlasy, ale i fakt několika amnestií pro tiskové delikty (v letech 1865, 1867 a 1870) a plošný přechod k tzv. objektivnímu řízení trestnímu roku 1873, které bylo vedeno proti zabavenému textu, nikoli však už proti nakladateli či zodpovědnému redaktorovi. Objektivní řízení prakticky ukončilo vlnu věznění žurnalistů, zároveň však odstranilo i některé prvky garance soudního přezkumu cenzurních rozhodnutí.

Typickou pro liberální cenzuru od šedesátých let 19. století byla snaha o transparentnost jejího výkonu. Informace o proběhlých konfiskacích byly uveřejňovány v úředních novinách i v následujících číslech postižených periodik. Vydavatelé novin a časopisů mohli uspořádat druhé vydání konfiskovaných čísel, a to s vynecháním závadných textů či pasáží, přičemž redakce měla na výběr, zda zabavený text nahradí jiným, nebo ponechá výpustku bez náhrady a označí ji slovem „zabaveno". Tato transparentnost byla příznačně omezena se znovuzavedením předběžné cenzury v době první světové války. Válečná situace zároveň přinesla značnou redukci celkového objemu vycházejícího tisku a snahy o centrální usměrňování jeho politického zpravodajství.

Krásná literatura v Čechách a na Moravě byla do jisté míry součástí výše nastíněných liberalizačních a modernizačních tendencí. V zásadě se v této době už plně emancipovala vůči světovým literaturám, jejichž aktuální vývoj nyní byla poprvé schopna soustavněji reflektovat v překladech. Literatura se výrazněji diferencovala, formovaly se skupiny s jedinečným programem. Literární proces ovlivňovaly i generační a mezigenerační polemiky na půdě literárních časopisů a novin. Vznikla moderní literární kritika. Objevily se velké nakladatelské domy, které zásadním způsobem ovlivňovaly literární produkci a komunikaci. Rozvíjel se román s venkovskou, sociální a historickou tematikou. Realistická snaha zachycovat místní kolorit konkrétních regionů korespondovala s lokálně adaptačním úsilím liberalismu. Fáze národního obrození před rokem 1848 byla vnímána už jako historická a kulturní společnost se ji snažila kriticky uchopit a nově na ni navázat. Spor o to, jak nadále prosazovat české národní cíle – zda se držet striktně domácích tradic, nebo připouštět i cizí vlivy včetně německých –, se v praxi nejvíce reflektoval právě v tisku a literatuře. Od devadesátých let 19. století tento vývoj dále akceleroval. Modernistické snahy, anticipované například už Vrchlického překladem *Poezie francouzská nové doby* (1877), manifestovalo roku 1895 programové prohlášení nazvané *Česká moderna*; jemu už téhož roku začal sekundovat almanach *Pod jedním praporem*, v němž se prezentoval proud tzv. Katolické moderny a jeho nové pojetí křesťansky laděné poezie. V manifestu *Česká moderna* byl vysloven požadavek autonomie umění a jeho nezávislosti na politice a na hodnotách měšťanské společnosti. Vyhraňovala se tak představa nové estetiky, nového schématu vztahů mezi krásnou literaturou, čtenářem a vnějším světem. V předválečné a válečné době se tyto modifikované umělecké cíle dále vyvíjely a často se zároveň kombinovaly se sociálně reformními snahami v tvorbě tzv. anarchobohémy a později též u příslušníků rané literární avantgardy.

I v krásné literatuře se cenzurní posuzování primárně soustředilo na rovinu tématu. Negativní vyjádření na adresu císaře, církve či soužití národností tak mohlo být postihováno stejně v novinovém článku, v básni, románu nebo vědecké stati. Zvláště v striktně normativním objektivním řízení probíhalo cenzurní vyčleňování tiskovin z veřejného oběhu kvůli jejich závadnému obsahu nezávisle na druhu textu. Jen ojediněle se v cenzurní praxi

od osmdesátých let setkáváme i s argumentem, že literární dílo je autonomním uměleckým výtvorem, jenž je třeba posuzovat v jiném kontextu než politickou publicistiku. Tato představa o autonomizaci vysoké literatury, kterou můžeme sledovat i v dobové literární kritice (František Xaver Šalda aj.), se v úřední reflexi beletrie prosadila výrazněji teprve v průběhu meziválečného období.

Následující kapitola je rozdělena do pěti částí. První z nich podává synchronní pohled na cenzurní systém v celém inkriminovaném období. Druhá zpřístupňuje dobový diskurz o cenzuře s přesahem do strukturální regulace uvnitř kulturní společnosti, podává přehled pramenů výzkumu a dostupné statistiky konfiskací a představuje konfiskáty neperiodických děl v německém a českém jazyce. Následující tři části podávají diachronní pohled na vývoj systému cenzury, s primárním zaměřením na neperiodickou produkci v češtině. První periodizační období, vymezené lety 1863 a 1873, zachycuje vlnu tiskových procesů s novináři započatou v době prvních ústavních vlád, přerušenou epizodním působením pruské vojenské cenzury v části Čech a Moravy v létě 1866 a vrcholící pak v době státoprávních bojů. Důležitým mezníkem bylo plošné zavedení objektivního řízení v roce 1873. Do značné míry jím ustalo trestní stíhání osob zúčastněných v tiskovém procesu, zároveň však objektivní řízení přineslo výrazný nárůst počtu konfiskací. Jako typ tiskového procesu dominantním způsobem ovlivňovalo poměry v žurnalistice a literatuře až do příchodu první světové války. Léta 1914–1918, jež jsou pro nás posledním periodizačním obdobím, pak znamenala překrytí stávající praxe objektivního řízení válečnou předběžnou cenzurou a zdvojení cenzurního systému. Konec roku 1918, jímž je tato kapitola uzavřena, tak můžeme vnímat jako opětovný návrat k výkonu liberální cenzury, jež však byla nadále uskutečňována již v podmínkách nově vzniklého československého státu.

Tisková legislativa a hospodářská regulace

Obnovení konstitučního režimu v rakouském císařství, realizované vydáním císařského diplomu v říjnu 1860 a nové ústavy v únoru následujícího roku, bylo důsledkem potřeby přehodnotit vnitrostátní politiku Rakouska po rozhodující vojenské porážce v boji se spojenou francouzsko-sardinskou armádou u Solferina v červnu 1859, která pro podunajskou monarchii znamenala ztrátu rozsáhlých území na severu dnešní Itálie. Součástí komplexu reforem říše měla být též výrazná úprava tiskové legislativy. Už 11. září 1860 pronesl člen rozmnožené říšské rady Carl Maager kritický soud nad stávajícími tiskovými poměry:

> Postavení tiskopisu v Rakousku jest takové, že každý vývin a užitek jeho nemožným se stává. Vůle Jeho Velič. císaře, aby s tiskopisem se nakládalo jen dle trestního zákona, není vyplněna. Správní úřadové vykonávají cenzuru předchozí [tj. předběžnou, MCh]. Co se jim nelíbí, potlačuje se. Policejní úřadové vydávají nařízení, o tom a onom nesmí se psáti. Často se listu některému zapovídá patisk zahraničních článků a listům v provinciích i to, co přinesly listy vídeňské, např. návrh většiny říšské rady. Na jakém zákonním základě opatření toto se zakládá, nevím. Nejen žurnály, ale ani tiskové úřady nevědí již, co jest povolíno, co zapovězíno. Dle toho, jaký vítr denně věje, projde článek takzvanou revizí policejního úřadu, aneb neprojde. […] Nyní jsou tiskové poměry stísněnější než kdy jindy. Damoklesův meč výstrah[3] visí stále nad jich hlavami, a v tomto jediném roce prý dáno bylo více výstrah nežli v desíti letech předešlých. Přitom podivné jest, že policie v tom ohledu jest žalobníkem, soudcem i svědkem v jedné osobě a že obžalovaný odsuzován bývá, aniž by prve slyšána byla obrana jeho, a výstrahy tyto dávají se nejen tenkráte, když to řád tiskový předpisuje, nýbrž když se policii zlíbí. Svobodné slovo o nejdůležitějších záležitostech státního ústrojí jest zabráněno a musí utíkati do zahraničních listů, aby takřka podloudnictvím v Rakousích slyšáno bylo. […] Avšak i s domácím tiskopisem nestejně se zachází, neboť kdežto např. listu, který se zahaluje do pláště církevního, přitom ale často nekřesťanské věci a otázky přináší a proti náboženství Kristovu hřeší, kdežto se, pravím, listu takovému dovoluje, aby stále útoky činil na protestanty a židy, nepřipouštějí se námitky proti takovýmto útokům.[4]

V sezení rozmnožené říšské rady dne 22. září 1860 upozornil hrabě Jindřich Jaroslav Clam-Martinic na naléhavou potřebu změn v poměrech tisku, jehož „pravým dozorcem“ měl být veřejný život, a nikoli cenzura.[5] Také svobodný pán Franz von Hein kritizoval dosavadní systém, „dle něhož bez určitých zákonních ustanovení to, co časopisy píší, anebo co vůbec

3) O institutu výstrah srov. rámcová kapitola „1848–1863. V zájmu svobody a řádu“, s. 369–370, 374, 377.
4) „O svobodě tisku v Říšské radě“, *Posel z Prahy* 4, 1860, č. 8/9, s. 332–337, zde s. 332. Původní německé znění in *Verhandlungen des österreichischen verstärkten Reichsrathes 1860. Nach den stenographischen Berichten*, Wien, Friedrich Manz 1860, s. 224–226.
5) „O svobodě tisku v Říšské radě“, *Posel z Prahy* 4, 1860, č. 8/9, s. 332–337, zde s. 333.

tiskem se povědíti může, vlastně víceméně závisí od náhledů několika správních úřadů“.[6] Kníže Hugo Carl Salm-Reifferscheidt vyslovil požadavek „svobodného tisku“, ale upřesnil:

> Tiskem svobodným nemyslím však tisk bezúzdný, leč jen tisk takový, kterýž pravou mužnou svobodou vše to přijímá a o všem mluví, oč se právě rozchází [tj. jedná, MCh]. […] Nevolností ztratil tisk svou pravou povahu; maje totiž původně značiti veřejné mínění, přijal na se v skutečnosti bytost i tvárnost byrokratickou. Jeden hlas jen je slyšeti, hlasy druhé se potlačí. […] Musíť se […] státi tisk volným, avšak ne volným tak, aby překypoval svobodou, alebrž svoboden byl podle rozumu; ne aby jej jednotliví úřadové libovolně utiskovali, ale v tom smyslu, aby byl výrazem veřejného života a veřejného mínění.[7]

Rovněž uherský člen rozmnožené říšské rady, svobodný pán Ladislaus Szögyény-Marich se vyslovil pro reformu regulačních opatření, ne však pro jejich absolutní zrušení: „při slově ‚svobodný tisk‘ vznikne vzpomínka na všelijaké ono rýpalství, jež v tisku roku 1848 a 1849, v onom tisku hanby, se ukrývalo. Jedná se o to, aby instituce ty přivedeny byly zpět na stanovisko právní, aby obmezeny byly potřebnou hranicí a při výstupcích [tj. přestupcích, MCh] prostředky zákonními rázně se vystupovalo.“ Szögyény podobně jako Clam také upozornil na to, že povinností předkládat povinné výtisky před zahájením prodeje se kombinují prostředky následného i předběžného cenzurního systému: „Mohuť si mysliti řádný stav tisku jen v důsledném systému buď předstižném [tj. předběžném, MCh], buď postižném [tj. následném, MCh]. Spojení obou je nestvůra, nepřinášející nic dobrého, ale jen zlého […], **skutečnému úřadu cenzurnímu bych přednost dal před tím, jejž nyní máme**.“[8] Říšská rada ještě téhož dne většinou hlasů schválila Clamův návrh vznést na vládu požadavek brzkého nového uspořádání tiskových záležitostí.

Situace se však beze změn přenesla i do nové říšské rady, tvořené po obnovení ústavnosti členy vyslanými jednotlivými zemskými sněmy. Německožidovský spisovatel a poslanec z Čech Ignaz Kuranda opakoval 22. července 1861 požadavek říšské rady z předchozího roku na přepracování stávajícího tiskového zákona ve svobodnějším duchu a interpeloval v této věci ministra spravedlnosti Adolfa Pratobeveru von Wiesborn. Ten mu o tři dny později odpověděl, že návrh tiskového zákona už je hotov, čekají ho pouze formální úpravy a bude v co nejkratší době předložen sněmovně.[9] Na Kurandu se znovu v říšské radě odvolal 2. října poslanec za Jičínsko Karel Leopold Klaudy a žádal následovat podobu pruské tiskové legislativy v tom, aby byla odstraněna zdvojená trestní moc (*doppelte Strafgewalt*) kombinující prvky následné a předběžné cenzury a zavedeny porotní soudy pro tisk. Přímo mu odpověděl ministerský předseda Anton von Schmerling, který v podstatě jen zopakoval Pratobeverova slova a odůvodnil otálení vlády s předložením návrhu důležitostí této věci.[10]

6) Tamtéž, s. 334.
7) Tamtéž.
8) Tamtéž, s. 335.
9) *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten in der I. Reichsraths-Session (vom 29. April bis 18. December 1862)*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1862, s. 588, 613.
10) Tamtéž, s. 1507–1513, zde s. 1510.

Georg Lienbacher – hlavní autor zákona o tisku z roku 1863 Salcburský právník, vysoký úředník ministerstva justice a konzervativní katolický politik Georg Lienbacher (1822–1896) byl hlavním autorem zákona o tisku a zákona o trestním tiskovém řízení č. 6–7/1863 a iniciátorem tzv. objektivního řízení trestního. Od roku 1847 působil ve státní službě, kde dosáhl značné kariéry. Roku 1859 se stal přednostou státního zastupitelství ve Vídni, poté působil ve funkci legislativního referenta na ministerstvu spravedlnosti, v níž dokázal prosadit řadu zákonů včetně tiskového. Roku 1870 dosáhl postavení rady u vrchního soudu ve Vídni a o deset let později vrchního rady u nejvyššího soudního a kasačního dvora. Od roku 1873 byl dlouhá léta poslancem v říšské radě. V politice na sebe upozornil zejména počátkem osmdesátých let 19. století, kdy podal v parlamentu návrh na snížení volebního cenzu na 5 zlatých přímých daní ročně, čímž by se rozšířilo volební právo i mezi drobnou buržoazii. Jan Neruda v článku připojeném k Lienbacherově portrétu, který v roce 1882 uveřejnily *Humoristické listy*, právě tyto snahy rakouského politika s uznáním podpořil. Sympatizoval zvláště s Lienbacherovou snahou o demokratizaci volebního práva a upozornil, jak tento návrh může nahrávat českým národnostním snahám.

Zdroj: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, sv. 5, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1972, s. 210; [Jan Neruda]: „Jiří Lienbacher", *Humoristické listy* 24, 1882, č. 12, s. 89–90.

Nový zákon o tisku č. 6/1863 říšského zákoníku byl po dalších debatách schválen až 17. prosince 1862 a v platnost vstoupil 9. března 1863.[11] Jeho odbornou úroveň zajišťoval jeho hlavní autor Georg Lienbacher, důkladně obeznámený s tiskovým právem v jiných evropských zemích.[12] Ukázalo se však, že vláda v úplnosti nezohlednila ani jeden z obou základních požadavků parlamentu, totiž zrušit intervenci policie při kontrole tisku a odstranit kombinování prvků následné cenzury s předběžnou.

11) Thomas Olechowski: „Lawmaking Procedure under the Rule of the February Patent: The Austrian Press Act 1862 between the House of Lords and the House of Deputies", in Jean Garrigues (ed.): *Representative and Parliamentary Institutions in the World from Middle Age to Present Times. 57th Conference of the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions*, sv. 1, Paris, Assemblée nationale 2010, s. 581–590.
12) Podrobnou sondu do tehdejšího tiskového práva v komparativním pohledu napříč celou Evropou a rozbor rakouského zákona o tisku podává zásadní práce k tématu, dvojdílná monografie Josefa Sládečka *Tiskové právo trestní a policejní. Srovnávací studie*, Kladno, Josef Šolc [1900], a *Tiskové právo živnostenské a řízení tiskové. Srovnávací studie*, Praha, Eduard Grégr [1901]; nově Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*, Wien, Manz 2004, s. 447–674; dále srov. František Štorch: „Tiskové právo", in *Ottův slovník naučný*, sv. 25, Praha, J. Otto 1906, s. 466–468; Philip Czech: *Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube. Majestätsbeleidigung unter Kaiser Franz Joseph*, Wien – Köln – Weimar, Böhlau 2010, s. 302–307. K poměrům v tisku v českých zemích srov. dále Zdeněk Šimeček, Jiří Trávníček: *Knihy kupovati… Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha, Academia 2014, s. 173–225.

Přes prudký společenský a hospodářský rozvoj v dalších desetiletích prošel Lienbacherův zákon o tisku do konce vlády Františka Josefa I. jen dvojí revizí, v říjnu 1868 a v červenci 1894. Pravidla tiskové produkce a distribuce ovlivňoval víceméně v téže podobě až do první světové války. Během jeho působnosti se v Čechách vystřídalo několik literárních generací. Zákon fungoval dále dokonce ještě v době první republiky, kdy byl doplněn dalšími normami, i poté však představoval základ tiskové legislativy. Platil pak fakticky až do začátku protektorátu a formálně znovu nakrátko ještě v poválečném období. Současně se zákonem o tisku vešel v platnost i zákon č. 7/1863 o trestním řízení v tiskových věcech, rovněž zpracovaný Georgem Lienbacherem.

Zákon o tisku č. 6/1863 říšského zákoníku se zaobíral technickou stránkou výroby a distribuce tiskovin, nikoli jejich obsahem. Podmínky, které určoval, se v mnohém odvíjely od těch, které stanovil už tiskový řád z roku 1852. Principem zůstala následná cenzura a cílovou oblastí zejména politický tisk, jak nepřímo vyplývá z ustanovení o kaucích a z povinnosti předkládat k úřední kontrole povinné výtisky periodik, letáků a kratších brožur (viz dále). Tisková cenzura nyní nepostihovala primárně autory, ale následné produktorské subjekty – nakladatelství, vydavatelství, tiskárny a jejich zodpovědné pracovníky, správce či majitele. Postiženou osobou tak býval zpravidla tiskař nebo nakladatel a u periodik též zodpovědný redaktor, který ze své funkce podstupoval případný trest vězení, nenesl však finanční břemeno. Účelem opatření bylo tedy dostat tisk pod kontrolu teprve v momentu, kdy se z něj stávala instituce a veřejné médium.

Právo tisknout spisy, vydávat je a obchodovat s nimi se řídilo živnostenským zákonem, který v seznamu živností vyžadujících koncesi uváděl hned na prvním místě „všecky živnosti, které se zabývají mechanickým neb chemickým násobením literárních neb uměleckých výrobků aneb obchodem s nimi“.[13] Tyto živnosti patřily nadále k výrazně regulovaným, směly se zřizovat pouze v místech se sídlem politických úřadů a jejich provozovatelé se museli vykazovat trestní bezúhonností a „všeobecnou vzdělaností“. Z těchto povinností byly vyvázány jen podniky zaměřené výhradně na „školní a modlicí knihy, kalendáře a obrazy svatých“.[14] Při závažném či opakovaném porušení zákona obsahem tiskopisu směly úřady přistoupit k odnětí živnostenského oprávnění (§ 7 a 138) a dalším sankcím, jako byla peněžní pokuta, odnětí práva mít učedníky anebo vězení až do výše tří měsíců (§ 131–140). Trh s tiskovinami tak byl nyní regulován především v hospodářském ohledu. Článek 3 zákona o tisku povoloval autorům distribuovat a prodávat texty vydané svépomocí, avšak možnosti kolportáže jako takové byly stále striktně limitovány.

Ve srovnání s předchozím stavem nový zákon o tisku především rušil nutnost koncesí pro vydávání periodických titulů (nadále k založení periodika stačilo pouze oznámení) a rušil také úřední výstrahy vůči periodikům s protistátní či protináboženskou tendencí, po nichž mohlo být vydávání listu zastaveno. Z předchozího období však přetrvávaly hospodářské sankce pro noviny a časopisy. Hlavním opatřením byly novinářské vydavatelské kauce (někdy též nazývané jistotné), zrušené až novelou zákona o tisku z 9. července 1894 (jednání o této novele se v říšské radě významným způsobem účastnil i mladočeský

13) *Nový živnostnický zákon, vydaný dne 20. prosince 1859 a platnost mající od 1. května 1860. Se zvláštním úvodem a s některými vysvětlivkami*, Praha, Kateřina Jeřábková 1860, § 16, s. 8.
14) Tamtéž, § 19, s. 9–10.

poslanec Bedřich Pacák). Tyto kauce hradili vydavatelé při založení nového listu a přes mírný pokles oproti předchozímu legislativnímu stavu šlo o nemalé částky, splatné v hotovosti nebo v rakouských státních obligacích – pro listy ve Vídni a okolí činila kauce 8 000 zlatých, v regionech ostatních větších měst, jako byla Praha, 6 000 zl., přičemž u periodik vycházejících maximálně třikrát do týdne se jednalo vždy o polovinu uvedených částek. Tyto kauce byly určeny k tomu, aby se z nich platily pokuty za tiskové delikty. Kauce pak musela být do osmi dnů doplněna opět na plnou výši. Kaucím byl podroben každý list s větší než dvoutýdenní periodicitou, v němž se, třeba i mimo hlavní náplň titulu, „píše o denních záležitostech politických, náboženských nebo společenských". Netýkaly se proto například vědeckých listů, ale pouze politického tisku včetně satiry v humoristických časopisech. V takto vymezené oblasti se kauce nekladla pouze „za listy, které vydává vláda".[15] Byl-li zodpovědný redaktor, vydavatel nebo tiskař odsouzen pro obsah tiskopisu k více než pěti letům žaláře, mohla celá kauce propadnout ve prospěch chudinského fondu.[16] Pokud list přestal vycházet, byla kauce do šesti měsíců vrácena, nebylo-li s ním ovšem právě vedeno trestní řízení.

Pouze do první novelizace tiskového zákona v říjnu 1868 byl v platnosti § 38 umožňující suspenzi, tzn. zastavení celého listu až na dobu tří měsíců v případě závažných či opakovaných provinění. Tento prostředek byl často užíván zvláště v době zvýšené represe proti českému tisku po provedení rakousko-uherského dualismu roku 1867. V neposlední řadě se přitom ukázalo, že zmíněné zrušení policejních výstrah v roce 1863 nemuselo pro periodika znamenat pouze ulehčení, ale bylo dvojsečnou zbraní a v Čechách vedlo v několika případech i k tomu, že úřady nařídily zastavení periodika na tři měsíce rovnou, bez předchozího varování.

Redaktoři, tiskaři a nakladatelé měli rovněž povinnost pečovat o „zákonný obsah" vydávaného tiskopisu. Toto ustanovení, ve své formulaci nejednoznačné, umožňovalo stíhat redaktora periodického a nakladatele neperiodického spisu i v případě, že jim nemohl být dokázán úmysl trestného činu. Ve svém důsledku tak toto ustanovení všem činitelům literární produkce a distribuce vnucovalo autocenzuru. Za přečin, respektive přestupek zanedbání povinné péče hrozil trest až půlročního žaláře, v oblasti ošetřované tiskovým zákonem jinak výjimečný.[17]

Zahraniční periodika prodávaná v Rakousku-Uhersku bylo možné postihnout odnětím poštovního debitu, tedy možnosti rozesílání prostřednictvím poštovních zásilek, a tím výrazně ztížit jejich distribuci. Další opatření tiskového zákona regulovala distribuci

15) Citujeme zde z oficiálního dobového překladu tiskového zákona, vydaného v tiskárně českého místodržitelství, *Rakouské zákony říšské pro království a země, v radě říšské ve Vídni zastoupené*, sv. 23–24, Praha, Jindřich Mercy 1870, § 13–16, s. 133–135. Tento soubor uvádí zákon v podobě z roku 1868 a v poznámkách registruje kompletní původní znění z roku 1863. Přihlížíme rovněž ke komentovaným edicím zákona o tisku z pozdější doby, srov. Alois Rašín (ed.): *Rakouský zákon o tisku se všemi novellami a s dodatkem o trestním řízení ve věcech tiskových a o sazbách poštovních pro tiskopisy*, Praha, Grosman a Svoboda 1901; Jan Hrabánek, Albert Milota (eds.): *Tiskové právo československé. Ochrana cti, tiskové novely, slovenské tiskové zákony, redaktorský zákon atd.*, Praha, Právnické knihkupectví a nakladatelství V. Linhart 1938, s. 29–64.
16) *Rakouské zákony říšské*, sv. 23–24, cit. dílo, § 35, s. 142.
17) Paragrafy 29–33, v novele z roku 1868 nahrazené článkem III zákona č. 142/1867, viz *Rakouské zákony říšské*, sv. 23–24, cit. dílo, s. 141–142; shrnutí všech změn v novele tiskového zákona z roku 1868 tamtéž, s. 151–154. Srov. též T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 608–616.

Parodie zákona o tisku pro Čechy *Humoristické listy* přinesly v létě 1872 parodický návrh zákona o tisku určený speciálně Čechům, jehož podavatelem v říšské radě se měl stát „nosarius" (tj. nosatec, Žid) Ignaz Kuranda. Návrh ironicky pojmenovává „svobody", které mají být Čechům určeny. Kritika nerovného uplatňování protitiskových opatření v Čechách a v jiných částech říše se zde mísí s prvky antisemitismu, mimo jiné v posledním článku, který naráží na židovské nosy. Text nebyl konfiskován.

Návrh nového zákona o tisku pro Čechy, jejž říšské radě podati míní nosarius p. Náci Kuranda.
§ 1. Každému Čechu povoluje se bez předběžného oznámení **tisknout** ruce přátelům a známým.
§ 2. K **tisknutí** se v zimě ku kamnům není žádného zvláštního úřadního povolení potřebí.
§ 3. Kolku oboje to **tisknutí** nevyžaduje.
§ 4. Taktéž nepodléhá kolku **tisknutí se** milenců k sobě.
§ 5. **Přitisknutí** pečetě na vlastní psaní dovoluje se bez výminky každému.
§ 6. V **tisknutí** vzorků a písmen k vyšívání nebudiž nikomu ani dost málo překáženo.
§ 7. Hochům vůbec a žákům zvlášť povoluje se **obtiskování** dovolených metachromatypických obrázků bez zvláštního svolení policejního. Zato ale zapovídá se jim co nejpřísněji **obtiskování** do sněhu takzvaných „polských židů" [tj. zakazuje se přišlapovat k zemi spodní okraje dlouhých dámských plášťů, MCh].
§ 8. **Přitiskne-li** kdo v tlačenici druhého ke zdi nebo **vtiskne-li** jej někdo za vrata, nemusí být policie o tom zpravena, ač nestalo-li se při tom nic jiného.
§ 9. **Tisknutí** kartonů dovoluje se všem, kdož platí za to daň.
§ 10. **Vytiskne-li** se při šití náprstek na prst, není zapotřebí oznámit to policii.
§ 11. Při **vytisknutí** jednoho dělníka druhým nemá policie práva zakročit.
§ 12. Čepici neb klobouk do čela si **vtisknout** se nikterakž nezapovídá. Naproti tomu ovšem tresce se všeliké „nalejvání" cylindrů jakožto těžké poškození na těle a veřejné násilí.
§ 13. Adresy **důvěry** vládě mohou se **tisknout** kdekoliv a u kohokoliv.
§ 14. Každý vládní a vládě příznivý časopis může býti **tištěn** v řeči jakékoli a rozšiřován beze všech překážek a kolků.
§ 15. Všeliké narážky v tiskopisech na delší a dlouhé nosy, „magnety" a raťafáky, jakož i každé vyobrazení takových „křesadel" tresce se jako zločin **velezrády**, spáchaný na všech těch [tj. nosech, MCh], kteréž by se na něm mohly zhlídnouti.

Zdroj: „Návrh nového zákona o tisku pro Čechy", *Humoristické listy* 14, 1872, č. 35, s. 273.

periodických tiskovin plošně. Šlo o zákaz volné kolportáže tiskopisů,[18] který vyžadoval pro kolportáž předchozí svolení policie, dále pak o inzertní daň (v letech 1850–1874; souvisela s boomem inzerce v novinách zvláště od šedesátých let) nebo o spotřební daň ve formě novinářského a kalendářního kolku (po svém faktickém zrušení v roce 1848, právně zakotveném roku 1850, bylo kolkovné pro periodika obnoveno v letech 1857–1899). Kalendáře, u nichž byl kolek znovu povinný už od roku 1850, byly vydávány různými časopisy či novinami a patřily v Čechách k nejpopulárnějším tiskovinám vůbec. Kolek mohl zvýšit cenu kalendáře o více než 20 %, což u produktu určeného zvláště čtenářům z lidových vrstev bylo velmi významné.[19]

18) *Rakouské zákony říšské*, sv. 23–24, cit. dílo, § 23 zákona o tisku, s. 139.
19) Karel Adámek: *Z naší doby*, sv. 2, Velké Meziříčí, J. F. Šašek 1887, s. 238. O značných výnosech z kolků pro státní rozpočet srov. Karel Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, Praha, vl. n. 1927, s. 258–259.

Provoz cenzury a možnost imunizace konfiskátů

Porušením zákona o tisku nebylo možné dopustit se zločinu, nýbrž pouze přestupku, po němž obvykle následovaly finanční sankce (pokuta či konfiskace inkriminovaného spisu, čísla novin atd., která měla znovu dopad ekonomický), nebo v horším případě přečinu, který znamenal několikanásobně vyšší peněžní trest a často též krátkodobé uvěznění (v rámci tohoto zákona nejčastěji na dobu od jednoho týdne do jednoho měsíce). Takové postihy při tiskových deliktech patřily spíše k těm lehčím. Definice deliktů vztahujících se k obsahové stránce tištěných textů a postihy za ně naproti tomu určoval trestní zákon z doby neoabsolutismu, který platil od roku 1852 bez výraznějších úprav až do roku 1918; k jeho zrušení došlo v Československu až roku 1950. Podle dobového názoru obhájce u tiskových soudů a právního teoretika Josefa Sládečka proto „jakákoli reforma zákona tiskového neměla by žádného účelu, nejde-li ruku v ruce s opravou práva trestního“.[20] Nejčastěji se – bez rozlišení typu závadného textu – uplatňovaly následující články zákona:[21]

§ 58–59 (velezrada), § 63 (urážka panujícího císaře), § 64 (urážka členů císařského rodu včetně již zemřelých), § 65 (rušení veřejného pokoje): Tyto zločiny patřily v dané oblasti k nejtěžším. Zločin velezrady, pod který spadalo vybízení k násilné změně formy vlády, změně ústavy říše, vzpouře, občanské válce anebo odtržení části území monarchie, figuroval v tiskových přích vcelku vzácně, nejčastěji v kombinaci s články 63–64, které naopak byly značně frekventované. Článek 65 patřil v tiskových procesech vůbec k nejužívanějším paragrafům, zvláště ve znění odstavce a), podle něhož se zločinu rušení veřejného pokoje dopouští ten, kdo „hledí popuditi k opovrhování osobou císařovou, jednotou státního svazku císařství, formou vlády nebo správou státní nebo hledí popuditi k nenávisti k nim“.[22] Další odstavce postihovaly například podněcování k neposlušnosti, k odporu proti zákonům či soudním opatřením, k odpírání daní nebo k opovrhování ústavou říše.

§ 122 (rušení náboženství), § 302 (popuzování k zášti proti skupinám), § 303 (urážka církve nebo náboženského spolku): Článek 122 sankcionoval úmyslné zločiny urážky Boha a státem uznaného náboženství, svádění křesťanů k odpadnutí od víry nebo rozšiřování bludného učení; vztahoval se i na zneuctívání židovské víry. Mnohem častěji se však objevovaly drobnější přečiny podle § 302–303. Článek 302 byl zacílen značně různorodě na popuzování „k zášti proti rozličným národnostem (kmenům národním), společnostem náboženským nebo jiným, proti jednotlivým třídám nebo stavům společnosti občanské nebo proti korporacím zákonně uznaným“.[23] V praxi se užíval často u antisemitských tisků, stejně jako u národnostních útoků jak z české, tak z německé strany. V případě česko-německých sporů se ovšem v české publicistice poukazovalo na to, že tento zákon bývá

20) J. Sládeček: *Tiskové právo trestní a policejní*, cit. dílo, s. xx.
21) Vycházíme z publikace *Zákon trestní o zločinech, přečinech a přestupcích pro císařství rakouské, vydaný dne 27. května 1852, č. 117 říš. zák. Se zákonem o tisku atd.*, Praha, Eduard Grégr 1873. Názvy jednotlivých článků zákona zde parafrázujeme.
22) Tamtéž, s. 102. Postih deliktů na základě § 63 a 64 analyzuje P. Czech: *Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube*, cit. dílo.
23) *Zákon trestní o zločinech, přečinech a přestupcích*, cit. dílo, s. 258.

uplatňován nerovně v neprospěch české strany. Článek 303 obdobně sankcionoval urážky učení či obyčejů státem uznaných církví a náboženských společností.

§ 300 (pobuřování proti úřadům a zlehčování úředních nařízení); § 305 (zlehčování manželství, rodiny a vlastnictví; schvalování nezákonných nebo nemravných činů): Přečin podle článku 300 byl ve sféře tiskových deliktů nejfrekventovanější (obsahově se zčásti shodoval s druhým nejčastěji uplatňovaným § 65). Byl široce definován jako vybízení k nenávisti vůči státním či obecním úřadům či úředním osobám, říšskému či zemskému sněmu či vojsku, a to například pomocí hanění, nepravdivého udávání či převracení skutečného stavu věcí. Pro svoji neurčitost byl značně nadužíván.[24] Teprve výměr ministra spravedlnosti hraběte Johanna Nepomuka Gleispacha ze dne 30. října 1895 nařídil soudům jeho užití omezit. V textu výměru se, jak konstatoval dobový komentář, nepřímo doznával, že „téměř polovice konfiskací se povoluje na základě kaučukového § 300 tr. z.“[25] Paragraf 305 nejčastěji postihoval tzv. schvalování nezákonných činů. Setkáváme se s ním proto například u konfiskací anarchistického tisku, ale často byl uplatňován i u veřejných projevů kritizujících soudní rozhodnutí týkající se konfiskací či jiných typů tiskového postihu, propagujících zakázaný tisk apod. Mimoto § 305 postihoval též přečiny proti rodině a veřejné mravnosti.

§ 487–496 (urážka na cti, veřejná pomluva apod.): Zahrnovaly přečiny křivého obvinění z trestného či nemravného činu, zveřejňování citlivých soukromých či rodinných informací (byť by byly pravdivé) aj. Ve sféře tiskových deliktů byl uplatňován především § 491, který postihoval veřejné hanění prostřednictvím tisku. O provinění rozhodoval soud zpravidla na základě individuální žaloby postiženého, výjimku tvořily urážky na cti zemřelých osob a dále urážky veřejných úředníků, členů vojska, duchovenstva či zákonodárných sborů, k nimž mohl se souhlasem postiženého dát podnět státní zástupce.

§ 516 (hrubá urážka mravopočestnosti nebo stydlivosti): Postihoval jakýkoli skutek, který vzbudí veřejné pohoršení, tedy širší oblast než pouze to, co dnes vnímáme jako pornografii. V obdobné souvislosti mohl být užíván i zmíněný § 305, který postihoval též přečiny proti rodině (mimo jiné propagaci antikoncepčních prostředků), vybízení k nemravným činům a jejich omlouvání.

Ve spíše řídkých případech se v rámci tiskových deliktů užívaly i další články trestního zákona, jako například § 222 postihující navádění vojáků k dezerci nebo k zanedbávání vojenských povinností nebo § 326–328 postihující nedovolenou výrobu či držení tiskařských lisů. Paragraf 467 definoval porušení autorského práva nedovoleným patiskem literárního díla nebo vyobrazení a provozováním divadelního či hudebního díla bez souhlasu skladatele či jeho právních zástupců.

24) Vágně formulované § 300 a 65 už roku 1877 v parlamentu ostře kritizovali poslanci Georg Lienbacher, autor tiskového zákona, a Ferdinand Kronawetter, srov. „Rokování o tiskovém zákonu na radě říšské“, *Budoucnost* 4, 1877, č. 6, s. 1–2, č. 7, s. 1–2.

25) J. Sládeček: *Tiskové právo živnostenské a řízení tiskové*, cit. dílo, s. xlvi, srov. též německý text výnosu tamtéž, s. xliv–xlvi; český překlad výnosu (s chybným datem 20. října) Jakub Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina, c. k. místodržící v království českém. Kritika úřadní činnosti Jeho Excellence*, sv. 2, Smíchov, vl. n. 1895, s. 264–266. Je pravděpodobné, že Gleispachův výnos inspirovaly aktuální poměry v Čechách, neboť 18. října 1895 byl po dvou letech zrušen výjimečný stav pro Prahu a okolí, během něhož se § 300 uplatňoval nadmíru. V nadcházejících letech přesto počet konfiskací neklesl, ale stoupal – viz infobox „Statistika potvrzených a zrušených konfiskací v Předlitavsku a jeho vybraných částech (1881–1912)“, s. 506.

Trestní zákon obsahoval zároveň ustanovení o délce sazby odnětí svobody, která byla užívána především do počátku sedmdesátých let, později – v souvislosti s přechodem k tzv. objektivnímu řízení vůči textům – se od jejich aplikace v praxi upouštělo. Nejtěžší výměr se týkal velezrady, která se trestala, pokud byla spáchána tištěným textem nebo vyobrazením, deseti až dvaceti lety těžkého žaláře. Urážka císaře nebo člena panovnického rodu, rušení veřejného pokoje a rušení náboženství byly trestány jedním až pěti lety žaláře. Přečiny proti § 300 a 302–305 se podle zákona zpravidla trestaly jedním až šesti měsíci žaláře s možností zvýšení trestu až na dobu jednoho roku a pro cizince též s možností vyhoštění. V případě urážky na cti a přečinu proti mravopočestnosti byly dle zákona delikty spáchané prostřednictvím tisku stíhány přísněji než ostatní případy, a to sazbou od šesti měsíců do jednoho roku (v netiskových deliktech šlo o tresty do šesti měsíců).

Nejvyšší dohled nad tiskem v jednotlivých zemích rakouské monarchie vykonával po celou dobu panování Františka Josefa I. místodržitel, který ve své správní oblasti jednal v zastoupení císaře a v součinnosti s vídeňskou vládou (zejména ministerským předsedou a ministry spravedlnosti a vnitra). Místodržitelství (pro Čechy v Praze, pro Moravu v Brně, pro Slezsko v Opavě)[26] spolupracovalo následně s policejním ředitelstvím, státním zastupitelstvím a soudy. Naopak nejnižšími instancemi, které směly nařizovat konfiskace a další následná opatření proti tisku, byla okresní hejtmanství a okresní policejní úřady.

V Praze mělo oprávnění k podání návrhu na uvalení konfiskace státní zastupitelství a policejní ředitelství. Obě tyto instituce vykonávaly tiskovou přehlídku paralelně; k zákazu stačilo rozhodnutí jedné z nich, muselo však být posléze potvrzeno soudem. Tato kontrola byla usnadněna ustanovením o povinných výtiscích, které musely být oběma institucím předkládány; další povinné exempláře se pak poskytovaly velkým knihovnám, jako například pražské univerzitní bibliotéce. U periodického spisu vycházejícího alespoň jednou měsíčně (ustanovení se nevztahovalo například na kolportážní romány, které přes sešitové vydávání tvořily jeden textový celek) tak byl tiskař povinen učinit v okamžiku prodeje, u neperiodických tisků nejméně čtyřiadvacet hodin předtím. Vedle periodik včetně všech samostatných příloh se ke kontrole prostřednictvím povinných výtisků předkládaly i všechny ostatní spisy, jejichž rozsah nepřesahoval pět tiskových archů (zpravidla 80 stran).[27] Na prvním místě tak byl systematicky sledován tisk s okamžitým krátkodobým dopadem na publikum – noviny a časopisy, letáky, brožury apod. U knih, jejichž působení na veřejnost mělo povlovnější a dlouhodobější charakter, nebyla soustavná kontrola pomocí povinných exemplářů praktikována. K jejich postihování docházelo nesystematicky, buď z vnitřního podnětu úřadů, jestliže kniha na sebe obrátila negativní pozornost v tisku, při žalobě pro urážku na cti nebo – zřejmě mnohem vzácněji – na soukromé udání. Neexistoval přitom žádný předpis, podle něhož by se u periodických i neperiodických tisků mělo rozlišovat mezi beletrií a ostatními typy textů.

V případě návrhu na zákaz následovala zpravidla policejní prohlídka v tiskárně a v přidruženém knihkupectví (a u periodik též v redakci) kvůli zabavení všech zjištěných exemplářů závadné tiskoviny a zničení sazby. Konfiskační návrh byl zároveň rozeslán prezidiu

26) Seznam českých, moravských a slezských místodržitelů podává Otto Urban: *Die tschechische Gesellschaft 1848 bis 1918*, přel. Henning Schlegel, sv. 2, Wien – Köln – Weimar, Böhlau 1994, s. 952–954.
27) *Rakouské zákony říšské*, sv. 23–24, cit. dílo, § 17, s. 135

Urážka na cti ve sporu Machar vs. *Národní listy* Josef Svatopluk Machar ve fejetonu *Mrtvé duše*, uveřejněném v deníku *Čas* 23. července 1911, upozornil na změnu přístupu *Národních listů* k politice Karla Kramáře poté, co Kramář noviny v lednu 1910 koupil. Zatímco dříve *Národní listy* údajně prohlašovaly Kramářovu politiku za zhoubnou pro národ, po změně majitele na ni pějí chvalozpěvy. Machar proto obvinil redaktory *Národních listů* z korupce, neboť podle něho prodali své přesvědčení a nechali se koupit, což by v zemích s rozvinutou žurnalistickou kulturou podle Machara nebylo možné. Inkriminované číslo *Času* s Macharovým fejetonem nebylo konfiskováno. Proti osobě J. S. Machara však podal žalobu pro urážku na cti redaktor *Národních listů* Cyril Žďárský. V hlavním přelíčení dne 27. listopadu 1911 byl Machar všemi 12 hlasy porotců ve všech bodech obžaloby uznán nevinným. Soubor dokumentů k případu, publikovaný následně iniciativou *Času*, stačil ještě v prosinci 1911 vyjít ve dvou vydáních.

Zdroj: *J. S. Machar před porotou 27. listopadu 1911*, Praha, Pokrok (Administrace Času) 1911; SOA v Praze, KST, sign. Pr XIX 314/1911.

místodržitelství, všem policejním komisařstvím a také soudu (v Praze zemskému trestnímu soudu), který rozhodoval o potvrzení konfiskace. Pokud se tak stalo (kladný verdikt soudu přicházel v drtivé většině případů), zpravilo státní zastupitelství o potvrzení konfiskace policejní ředitelství (nebo naopak) a dále je oznámilo ministerstvům vnitra a spravedlnosti, byl vyhlášen zákaz dalšího rozšiřování tiskoviny a zničeny zabavené exempláře. Oficiální konfiskační nález byl otištěn v úředním věstníku. V případě tzv. objektivního řízení probíhalo prvoinstanční soudní jednání neveřejně, proti soudnímu nálezu o konfiskaci pak mohl postižený podat námitky, o nichž měl následně tentýž soud rozhodovat ve veřejném líčení.[28] Došlo-li poté k odvolání ze strany státního zástupce nebo obhájce, byl případ předán k prošetření vyšší soudní instanci (v Praze vrchnímu zemskému soudu).

Už samotné finanční sankce stejně jako hospodářské ztráty ze zabavených exemplářů mohly být zvláště pro malý podnik likvidační. Jako stálá hrozba nutily tiskaře a vydavatele periodik k preventivnímu jednání. Tím ovšem byli limitováni především autoři článků a periodicky otiskované beletrie ve svých ideových a uměleckých snahách, třebaže je nepostihovaly přímé tresty. Skutečnost, že tresty vězení za tisková provinění podstupoval zodpovědný redaktor, který zpravidla nebyl autorem inkriminovaného textu, byla nejen právně diskutabilní,[29] ale především velmi nepříjemná pro redaktory, kteří kromě trestů vězení byli postihováni i následnou ztrátou občanských práv. Vydavatelé byli nuceni vyvíjet stále nové strategie, jak dosahovat svých cílů s eliminací většiny rizik. Jednou z možností bylo vytištění pouze povinných exemplářů a pozdržení výroby dalších kusů po dobu, kdy se očekávalo rozhodnutí úřadů o případné konfiskaci problematického spisu. Používala se rovněž praxe „pseudoredaktorů“, kteří se nechávali uvězňovat za honorář, ač byli jako redaktoři uváděni pouze nominálně a neměli s vlastním vedením listu nic společného. Byl evidován i případ, kdy se pseudoredaktorem stal truhlářský pomocník.[30]

28) Srov. ovšem kritiku poslance Antonína Mezníka ohledně nedodržování pravidla veřejného přelíčení, pododdíl „Objektivní řízení trestní a stabilizace tiskových poměrů (1873–1893)“, s. 529.
29) K problematice zodpovědného redaktorství viz J. Sládeček: *Tiskové právo trestní a policejní*, cit. dílo, s. 72–78.
30) Tamtéž, s. 69, o podmínkách redaktorství v širokém kontextu tamtéž, s. 40–83. K úřednímu postihu pseudoredaktorů srov. T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 595.

Šancí na zmaření konfiskace, selhalo-li soudní odvolání, respektive na dosažení nového vydání zabaveného textu, byla možnost využít interpelace v zákonodárných sborech a dát žalovaný text imunizovat, tzn. nechat jej veřejně přečíst v říšské radě nebo v zemském sněmu. Po ocitování orgánem politicky imunním už mohl tyto texty volně citovat kterýkoli list, neboť podle § 28 tiskového zákona „za to, když někdo věrně dle pravdy v obecnost uvede veřejná rokování rady říšské a sněmu, nemůže k odpovídání přidržován býti".[31] Dlouho však v zákonodárných sborech panoval úzus, že česky pronesené projevy nebyly stenografovány. České noviny tak mohly imunizovaný text publikovat jen ze stenografického záznamu, který si z jednání pořídil sám zpravodaj, anebo ze znění, které jim k otištění zaslal autor, což bylo v obou případech právně sporné. Imunizací bylo proto ještě v osmdesátých letech užíváno jen sporadicky a teprve na konci 19. století se tento prostředek ochrany před konfiskacemi začal vyskytovat častěji,[32] a to zpravidla v říšské radě (v českém zemském sněmu případy imunizace neregistrujeme). Až v březnu 1896 byl také nejvyšším soudem definitivně potvrzen vlastní návrh tohoto soudu z roku 1882, že poslanecká imunita bude platit i pro neněmecké projevy a nezáleží na tom, zda řeč „byla do stenografického protokolu pojata, nýbrž jen a jedině na tom, zda byla fakticky promluvena".[33] Mezi čelné zastánce imunizací patřil Jakub Arbes, v politické praxi je uskutečňoval mimo jiné Tomáš Garrigue Masaryk a od svého zvolení do říšské rady v roce 1897 poslanci sociální demokracie jako například Josef Hybeš a národní sociálové, zejména Václav Choc a Václav Fresl.[34] Některá z imunizovaných děl byla znovu zakázána po změně cenzurních poměrů za první světové války, kdy byly zákonodárné sbory na necelé dva roky uzavřeny a pro většinu jejich členů přestala platit imunita.

Zajímavým návrhem, jak obejít konfiskační nařízení u některých překladových textů, bylo pořizovat slovenské překlady děl, která byla v českém znění zakázána, a publikovat je na Slovensku, které coby součást Zalitavska podléhalo odlišné cenzurní legislativě. List *Samostatnost* v roce 1901 uvedl jako příklad takového postupu novelu Lva Nikolajeviče Tolstého *Kreutzerova sonáta*, jejíž český překlad byl roku 1890 v Praze zakázán,[35] později však byl vydán její slovenský překlad v Turčianském Svätém Martině a v Žilině. Tato praxe by údajně poskytovala dvojí výhodu: „nemuseli bychom se utíkati k překladům německým" a navíc by se slovenskými překlady „u nás budil zájem pro slovenskou literaturu a Slovensko vůbec".[36] Autorem této zprávy byl snad Antonín Hajn, redaktor *Samostatnosti* a někdejší překladatel *Kreutzerovy sonáty* do češtiny. Výzva však neměla širší odezvu

31) *Zákon trestní o zločinech, přečinech a přestupcích*, cit. dílo, s. 421.
32) J. Sládeček: *Tiskové právo trestní a policejní*, cit. dílo, s. 358–366; J. Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina*, sv. 2, cit. dílo, s. 270, sv. 3, s. 498–501.
33) Adolf Srb: *Politické dějiny národa českého od roku 1861*, díl 2, *Od nastoupení Badeniova do odstoupení Thunova*, Praha, F. Šimáček 1901, s. 91–93, zde s. 93. Dokumentaci k imunizacím v Rakousku-Uhersku v letech 1898–1918 viz Národní archiv (NA), Ministerstvo spravedlnosti Vídeň (MSV), kt. 575–600 a 618 (zkoumány kt. 575, 583, 600, 618).
34) Srov. Otakar Franěk: „Úvod", in Josef Hybeš: *Práce a vzpomínky*, sv. 1, eds. Otakar Franěk, Josef Skulina, Brno, Blok 1976, s. 5–25, zde s. 18.
35) Viz infobox „Konfiskace Tolstého novely *Kreutzerova sonáta*", s. 513.
36) „Pan Kálal navrhuje…", *Samostatnost* 5, 1901, č. 1, 2. 1., s. 5. Zpráva reagovala na články spisovatele Karla Kálala publikované ve *Slovanském přehledu* (a též v *Osvětě* a jinde), které referovaly o perzekuci slovenského tisku v Horních Uhrách vinou maďarizace. Vlivem těchto okolností vycházelo ještě na přelomu 19. a 20. století pouze zhruba dvacet periodik ve slovenštině, docházelo k rozsáhlému zatýkání slovenských novinářů atd.

Imunizace a jejich problematické případy Interpelace se zpravidla obracela na ministra spravedlnosti nebo vnitra a obsahovala formální stížnost na příliš tvrdý postup cenzurujících orgánů. Text, jehož opětovného otištění mělo být dosaženo, v ní byl následně ocitován coby „ukázka" panujících poměrů. Pokud interpelující poslanec žádal pouze imunizaci, a nikoli další formy odškodnění, jež by vyžadovaly prošetření, bylo ministerské schválení většinou rovněž pouze formalitou. Zabavený náklad byl pak vrácen majiteli a text se směl vrátit do oběhu. U neperiodických tisků se doplňovala informace o imunizaci, například na nově otištěném titulním listu.

Jako problematický příklad imunizace lze zmínit případ brožury *Útoky mladokonzervativního šlechtice*, tištěné v Chocni roku 1906, jejímž autorem byl říšský poslanec a v mnoha ohledech kontroverzní osoba tehdejšího veřejného života hrabě Vojtěch Václav Sternberg. Šlo o překlad v Berlíně vydané Sternbergovy brožury *Konservative Kavallerie-Attacken*, jež divoce napadala politiku rakouského trůnu a byla pro četná závadná místa konfiskována nařízením zemského soudu ve Vídni z 15. února 1906 (soudní nález publikován ve *Wiener Zeitung* z 16. února, urážka císaře a členů císařského rodu podle § 63, 64) a poté imunizována v říšské radě. Český překlad s názvem *Útoky mladokonzervativního šlechtice* však byl v dubnu 1906 zabaven okresním soudem v Hradci Králové, který v textu mimo partie imunizované ve Vídni nalezl dalších čtyřiadvacet závadných míst (opět § 63, 64). Vyšetřováním bylo zjištěno, že při imunizaci originálního vydání došlo k procesní chybě, neboť brožura byla k interpelaci pouze přiložena, avšak sama pro značný rozsah textu nebyla v parlamentu přečtena. Vrchní státní zastupitelství proto imunizaci vnímalo jako neplatnou a rozhodlo, že také překlad má být konfiskován jen pro místa vyznačená v původním konfiskačním nálezu na berlínský text, tj. nikoli podle uvedených článků trestního zákona, ale pro porušení § 24 zákona o tisku spáchané rozšiřováním zakázaného tiskopisu. Tento postup namísto prosté konfiskace v objektivním řízení navíc umožnil i zavedení subjektivního vyšetřování proti choceňskému nakladateli Sternbergovy brožury Cyrilu Mourkovi a tiskaři Josefu Hamerskému z Ústí nad Orlicí kvůli nerespektování zákazu berlínského vydání. Oba byli v polovině roku 1906 odsouzeni k peněžité pokutě.

Netypický byl rovněž případ brožury Viktora Dyka *O Balkánu a o nás*, konfiskované v roce 1912 (rušení veřejného pokoje, § 65). Po podání interpelace bylo zjištěno, že pracovní překlad brožury do němčiny pro potřeby parlamentu se na dvou místech významově odchyluje od Dykova textu: scházel ekvivalent věty „Jdou bojovat za věc cizí", v druhém případě pak bylo adjektivum „cizí" zmírněno na formulaci „ne svůj". Imunizované vydání brožury se proto ve svém znění přizpůsobilo textu podanému v interpelaci, uvedená sporná věta byla eliminována a ve významově souvisejícím druhém místě byla formulace změněna na text „Bojoval jsem a ne pro svou věc; padl jsem a ne pro svůj zájem".

Zdroj: NA, Vrchní státní zastupitelství Praha (VSZ), kt. 459, sign. III f 18/15 ex 1906; tamtéž, kt. 465, sign. III f 18/64 ex 1912 (brožury); tamtéž, kt. 466, sign. III f 18/5 ex 1914 (brožury); SOA v Praze, KST, sign. Pr II 658/1914; Antonín Hajn: „Předmluva", in Viktor Dyk: *O Balkánu a o nás,* 3. vyd., Praha, Dr. Ant. Hajn 1919, s. 3–6.

v praxi. Naopak roku 1909 zaznamenáváme případ, kdy byl žilinský překladatel básnické sbírky Svatopluka Čecha *Písně otroka*, jež vyšla v Bratislavě v sociálnědemokratickém periodickém tisku, odsouzen k měsíčnímu vězení a peněžité pokutě. Čechova sbírka, z cenzurního pohledu kontroverzní, neboť ve svém prvním vydání z roku 1895 nebyla konfiskována, její povolení však vyvolalo politický skandál, přitom už roku 1909 existovala ve více než třiceti českých vydáních a také v několika překladech, mimo jiné v německém.[37] Podle stranického soudu *Práva lidu*, které o případu referovalo, byl nicméně hlavní příčinou odsouzení fakt, že překladatel Andrej Hvizdák byl sociální demokrat.[38]

37) Viz případová studie Michala Charypara „Revolta gestem a myšlenkou. Srovnání konfiskací básnických knih Svatopluka Čecha a S. K. Neumanna", s. 621–635.
38) „Za Písně otroka – v Uhrách měsíc vězení", *Právo lidu* 18, 1909, č. 284, 14. 10., s. 1.

Liberální diskurz o cenzuře a regulace populární literatury

V nástinu historie cenzury uveřejněném roku 1889 označil Ferdinand Menčík cenzuru za „závaží, které hledí proud obecný zmírniti nebo dokonce i zastaviti“, a kladl ji do přímého protikladu s „touhou ducha lidského po pravdě“. Zvláštní význam tohoto fenoménu přitom přisuzoval českojazyčné literatuře, neboť „národu českému, který okovy těmi spjat byl, nebylo možno ani v malém okrsku vyzouti se z nich, a to jen proto, že náležel pod jedinou vládu a žil v území ne příliš rozsáhlém. […] Nejen politická pokleslost, ale hlavně tíha cenzury a nadto celý způsob národního vychování působil k tomu, že ve druhé polovici sedmnáctého a v první polovici osmnáctého století i česká literatura na nejnižší stupeň poklesla“. Menčík tak podtrhl důležitost zkoumání cenzury, jež podle něj byla „jednou z hlavních příčin, které pokrok ducha lidského v Čechách a na Moravě zdržely“.[39]

Liberálně-modernistický diskurz o cenzuře, za jehož představitele můžeme Menčíka pokládat, tedy vnímal cenzurní zásah jako zhoubný vnější tlak na rozvoj literatury. Zdůrazňoval přitom především zásahy vůči textům, jimž byla přiznána umělecká, vědecká, politická či například národní hodnota, naproti tomu akty restrikce vůči jiným typům textů – například populární četbě – mohly být explicitně či implicitně schvalovány. Pojem cenzura byl přitom někdy vztahován pouze k cenzuře předběžné,[40] zrušené rokem 1848, zatímco kritika následného cenzurního systému se soustředila k pojmu konfiskace. Oba systémy však mohly být vzájemně explicitně srovnávány:

> Cenzura [roku 1848, MCh] zmizela. Spisovatelé píšíce bývali z práce vyrušováni myšlénkou, že spis jejich do tisku se nedostane, protože cenzura ho nepropustí. Nyní bývají znepokojováni myšlénkou, že na spis svůj nenajdou nakladatele. A tak nemají na růžích ustláno ani posud, nehledě ani k tomu, že vznáší se nad hlavami jejich místo cenzury – konfiskace.[41]

Také podle výroku Josefa Sládečka z přelomu století „za dnešních dnů […] cenzura snad již trvale jest odstraněna“, zároveň však podle něj byl zákon o tisku z roku 1863 „pracován v intencích ducha Metternichova“ a jeho účelem bylo, „aby periodický tisk […] překonávati musel obtíže, jež by mu zabraňovaly vniknouti do nejširších vrstev lidových“.[42]

39) Ferdinand Menčík: „Censura v Čechách a na Moravě“, *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-jazykozpytná 1888*, Praha 1889, s. 85–136, zde s. 85.
40) Tato teze byla obhajována ještě počátkem třicátých let 20. století v předhitlerovském Německu, srov. Reinhard Aulich: „Principy funkční diferenciace literární cenzury. Úvahy o formě a účinnosti cenzury jako záměrně adekvátní reakci vůči literární komunikaci“, přel. Vendula Trnková, in Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2012, s. 119–166, zde s. 135–136.
41) František Bačkovský: *Obrázky z dob našeho probuzení*, Praha, František Bačkovský 1890, s. 60–61.
42) J. Sládeček: *Tiskové právo trestní a policejní*, s. 95, xviii; dále srov. Ladislav Zápotocký: *K srdci lidu. Úvahy a vzpomínky*, ed. Jan Petrmichl, Praha, Československý spisovatel 1954, s. 306.

Diskurz o cenzuře probíhal na několika rovinách. Jednou z nich byly již zmiňované debaty o změně tiskové legislativy a následné kritické ohlasy zákona o tisku. Nejrozsáhlejší součástí diskurzu se ale staly novinové zprávy týkající se aktuální praxe tiskové kontroly, hovořící v masivní míře o policejních a soudních zákrocích proti osobám či textům. O těchto zprávách budeme průběžně pojednávat v diachronních částech této rámcové kapitoly. Vědecký diskurz, jak se projevil třeba ve výše citovaných pracích Ferdinanda Menčíka a Františka Bačkovského, se soustředil převážně na analýzu cenzurních mechanismů v předcházejících stoletích a do roku 1848.

I v rámci memoárové publicistiky a beletrie se téma cenzury či postav cenzorů uplatňovalo též ponejvíce retrospektivně, tj. hovořilo se především o starší cenzuře z předbřeznového období. Aktuální tiskové poměry byly v beletrii tematizovány zřídka a obyčejně s nevelkým uměleckým efektem. To je i případ básnické skladby Svatopluka Čecha *Pravda* (1886), v níž najdeme cenzuru alegorizovanou ve zcela obecném, nekonkrétním smyslu. Častěji se tematizovala cenzura v příležitostných textech a karikaturách v humoristických a satirických časopisech, jež byly samy častými objekty perzekuce, například v Arbesově *Šotku* a Vilímkových *Humoristických listech*.[43] Umělecky významné příklady literární tematizace cenzury, jak ukazuje samostatná případová studie, poskytují především povídky Jaroslava Haška.[44] Za unikátní lze pokládat spisy Jakuba Arbesa *Pláč Koruny české* (1894) a *Perzekuce lidu českého v letech 1869–1873* (1896), souvisle registrující projevy tiskové perzekuce na základě cenzurně nezávadných zpráv z novin, nebo jeho třísvazkový pamflet na místodržitele *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina, c. k. místodržící v království českém. Kritika úřadní činnosti Jeho Excelence* (1895–1896). V něm autor využil imunizovaných parlamentních projevů poslanců a dokumentace soudů a dalších státních úřadů k soustavné kritice vrcholného zemského úředníka spravujícího tisk v Čechách. Rovněž Arbesově tematizaci cenzury a jím uplatňovaným strategiím vůči postihům tisku se věnuje případová studie.[45]

Oblastí, v níž byly cenzurní zásahy představiteli kulturní elity přijímány často souhlasně, byla populární literatura se senzačními náměty využívající konvenční dějová schémata, tzv. krvavé romány, produkované od šedesátých let řadou specializovaných nakladatelství a šířené často kolportáží. Nejpozději od osmdesátých let 19. století až do zániku říše nalezl boj proti nim širokou podporu u nejrůznějších institucí a vzdělávacích spolků, v tisku i ve veřejnosti. Populární literatura ve formě loupežnických, rytířských, pirátských a podobných próz[46] byla metaforicky označována jako „jed“, „nákaza“, „otrava národa“ apod. Argumentovalo se mimo jiné tím, že čtenáři, kteří uspokojí svůj zájem podřadnou četbou, nekupují už díla „dobrých“ autorů, jako byla například Karolina Světlá, jejíž

43) Viz Blanka Hemelíková: „Téma potlačované literatury v Humoristických listech (1863–1873)“, in Lenka Jungmannová (ed.): *Česká literatura rozhraní a okraje. IV. kongres světové literárněvědné bohemistiky Jiná česká literatura (?)*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis 2010, s. 533–545.

44) Viz případová studie Blanky Hemelíkové „Smrt hloupého cenzora. K motivům cenzury v satirách Jaroslava Haška“, s. 679–690.

45) Viz případová studie Michala Charypara „Kauza Arbes. Cenzura jako zkušenost zodpovědného redaktora a jako téma spisovatele“, s. 563–577; Michal Charypar: „Zákonem proti vládě. Občanská neposlušnost Jakuba Arbesa“, *Dějiny a současnost* 33, 2011, č. 9, s. 34–36.

46) K terminologii viz Pavel Janáček: *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*, Brno, Host 2004, zvl. s. 46–55.

dvojí sebrané spisy zůstaly obchodně neúspěšné. Poukazovalo se též ke zločinům, k nimž údajně četba krváků vedla zejména u mládeže.[47] Ostrou kampaň proti této produkci vedl nakladatel a bibliograf František Augustin Urbánek ve svém periodiku *Věstník bibliografický* (roku 1880 vydávání obnoveno pod názvem *Urbánkův věstník bibliografický*), který pro ni užíval označení „ukrutná" či „krvavá" literatura. K Urbánkovým počinům v tomto smyslu patří též vydání propagačního díla Václava Špačka *Knihy ďáblovy* (1882), které formou mravoličné povídky, reprezentující tzv. výchovnou literaturu pro lid, ukazovalo zhoubné účinky „špatné" četby a nabízelo prostředky k ochraně proti ní; případová studie rozebírá povídku v kontextu Urbánkových snah a interpretuje ji jako příklad tzv. morální paniky.[48]

V říjnu 1881 se „krvavá" literatura stala i tématem jednání v českém zemském sněmu. Mladočeský poslanec Jan Vašatý zde přednesl petici města Vysoká, k níž se připojilo též několik okolních obcí a místních spolků, a vyslovil požadavek na striktní zamezení distribuce kolportážních románů prostřednictvím stávající tiskové a živnostenské legislativy. Jeho spolustraník Eduard Grégr však protestoval proti tomu, aby se žádalo ještě přísnější uplatňování zákona o tisku než dosud, neboť taková praxe by dle jeho názoru byla zneužívána proti tisku v Čechách obecně. Vysocká petice byla předložena k uvážení vládě, žádné konkrétní opatření ale podle všeho nevyvolala.[49] Vzdor široce prezentovanému veřejnému zájmu nepatřila kupodivu populární literatura v Čechách k často konfiskovaným textům, snad i vzhledem k tomu, že konfiskační praxe by vyžadovala kontrolu všech jednotlivých sešitů podobně jako u periodik. Policie však využívala měkčí formu regulace, s níž navíc mohla operovat bez nutnosti schvalování soudem či státním zastupitelstvím. Jednalo se o omezení kolportáže inkriminovaných tisků pomocí zákazu prenumerace, tj. získávání předplatitelů.[50] V Praze roku 1880 nechalo policejní ředitelství zabavit část tzv. krvákové produkce s tím, že kolportáž se má nadále provádět jen se „spisy slušnými a mravnými".[51] O tomto zásahu policejního ředitele Stejskala v roce 1880 se pochvalně zmiňoval český tisk.[52] Ačkoli se však podobné pokusy opakovaly i v pozdějších letech, žádné nařízení nemohlo zamezit oblibě této populární literatury mezi čtenářstvem. Ještě v roce 1911 se ozval Emanuel Chalupný s kritikou velkých českých nakladatelství za to, že reklamou propagují „různé krváky a šmejdy", ale nikoli náročná díla, jež vycházejí soukromě, často na vlastní náklady autora, a tedy s nízkou kvalitou tisku a předem omezeným ohlasem publika. Kýženým cílem se proto stalo „podporovat vážnou literaturu

47) Srov. např. Petr Zenkl: „Proč a jak bojujeme proti četbě špatné?", *Česká osvěta* 8, 1912, č. 1–2, s. 4–13, 36–44.

48) Viz případová studie Markéty Holanové „Ukrutný konec čtenáře krváků. Kampaň F. A. Urbánka proti kolportážním románům jako případ morální paniky", s. 589–603.

49) Stenografická zpráva o X. sezení třetího výročního zasedání sněmu českého z roku 1878, dne 12. října 1881, *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, <http://www.psp.cz/eknih/1878skc/3/stenprot/010schuz/s010003.htm>, přístup 5. 6. 2014.

50) Doklady o využívání této praxe viz NA, Presidium policejního ředitelství v Praze (PPŘ), 1900–1907, kt. 1812, sign. P/28/20, P/28/21.

51) Leoš Karel Žižka: *Paměti a osudy. Knihkupecké vzpomínky na léta 1871–1884*, ed. Aleš Zach, Praha, Jan Kanzelsberger 1999, s. 151, srov. dále s. 40–41, 117.

52) Srov. „Kolportáže krvavých románů zakázána", *Národní listy* 20, 1880, č. 287, 30. 11., s. 2; přetisk zprávy s komentářem *Urbánkův věstník bibliografický* 1, 1880, č. 11, s. 264.

tak, aby bylo zamezeno vysávání a vykořisťování spisovatelů jak nakladateli, tak i obecenstvem“.[53]

Podobným způsobem argumentovala část české literární kritiky i v případě polemik o přejímání různých zahraničních vlivů a jejich vhodnosti pro české kulturní prostředí. Typickým příkladem takových sporů byla nevraživost konzervativních českých literátů k naturalismu, zvláště Zolova typu, v osmdesátých a devadesátých letech 19. století. Z mnoha dokladů citujme alespoň vystoupení Karoliny Světlé, která ve stylizované postavě vesničanky a formou polohumorného dopisu redakci ostře odsoudila pojetí venkova v Zolově románu *Země* (1887), jehož postavy ilustrují teorii přírodního výběru a biologicky předurčeny svou sexualitou a lačností po penězích se dopouštějí četných mezaliancí a vražd:

> pustý zločin stíhal zločin, neuvěřitelná hanebnost hanebnost, nejhnusnější nemravnosti se vystřídaly. To nebyl lid, jejž nám předváděl, nýbrž jeho vyvrhel, byli to tvorové, pro něž mluva lidská nemá jména. […] To není příroda ve své původnosti, nýbrž ve svém úpadku, to není život, který podává, nýbrž rozklad. A pak nás varují listy před takzvanými krvavými romány! Tento román bude nebezpečnější každého z nich, právě proto, že jej sepsal umělec, kdežto ony vyplývají z myslí hrubých, z per nemotorných.

Nejinak posuzovala Světlá i podobně disponovaný „kus“ L. N. Tolstého, nepochybně drama *Vláda tmy* (1886), které česky vyšlo pod názvem *Ve tmách, čili: Drápkem-li uváz, ztracen celý pták (Vlasť tmy)* roku 1887 v *České Thalii* v překladu Viléma Mrštíka. V závěru autorka vyslovila obavu, „že měl ten pověstný neznaboh Darwin přec jen pravdu“ a že člověk vlivem takovéto četby „uchýlí se znenáhla k svým předkům a bude konečně s nimi chutě skákati po stromech jako ty tlupy ohavných paviánů dosud v pralesích za mořem“.[54] Pokud jde o negativní součást české recepce Zoly, je třeba dodat, že už roku 1880 tisk napadal sešitové kolportážně šířené vydání románu *Nana* u nakladatele Aloise Hynka, známého hlavně pro publikace kolportážních románů a jiné populární literatury.[55] Zolova *Nana* tak mohla být u nás jmenována v jedné řadě s texty tzv. krvákové literatury a posuzována výslovně podle týchž měřítek jako ona.

Jako důležitý prvek tažení proti „špatné“ literatuře bylo vnímáno zakládání knihoven, jež měly pomocí dobrých a snadno dostupných knih podporovat národní osvětu. Na podobné tendence narážíme soustavně od šedesátých let 19. století; lze říci, že byly

53) Emanuel Chalupný: „Boj proti špatnému tisku (K českým poměrům literárním a nakladatelským)“, *Přehled* 9, 1911, č. 25–26, s. 351–352, 369–370.
54) Kateřina Kroužilková [= Karolina Světlá]: „Velevážený pane redaktore!“, *Vyšehrad* 1, 1888, č. 15, 24. 3., příloha Svatvečer, s. 61–62.
55) Tyto zprávy opět shromažďoval a přetiskoval František Augustin Urbánek, srov. „O ukrutné literatuře“, *Urbánkův věstník bibliografický* 1, 1880, č. 12, s. 290; též pod týmž názvem i v č. 10, s. 240; 2, 1881, č. 1, s. 23–24. Výtisk uvedeného vydání *Nany* nám byl bohužel nedostupný, toto vydání ale nebylo konfiskováno. Zaznamenáváme pouze konfiskace pro porušení § 516 u německých překladů Zolových románů *Nana* (1882, 1884) a *Mutter Erde* (1887) vydaných v Budapešti, srov. Anton Einsle: *Catalogus librorum in Austria prohibitorum. Verzeichniss der in Oesterreich bis Ende 1895 verbotenen Druckschriften mit Ausschluss der politischen Tages- und der slavischen Literatur*, Wien, Verlag des Vereines der österr.-ungar. Buchhändler 1896, s. 158. Urbánkem citované články zpravidla reagují na kritickou stať v *Osvětě* z roku 1880, která ještě žádný český překlad *Nany* neregistrovala, srov. Ferdinand Schulz: „Zolovy sensační romány“, *Osvěta* 10, 1880, č. 6–7, s. 492–508, 571–583.

pokračováním obrozenských snah.[56] Blahodárné působení knih mělo dokonce podle dobového přesvědčení fungovat i jako prevence proti alkoholismu a zločinu. V roce 1891 vznikla pražská Městská knihovna, jež se rozrostla a vytvořila filiálky mimo jiné zásluhou svého dlouholetého ředitele Antonína Sovy. Od sedmdesátých let a zvláště pak po přelomu století se však především značně rozrostla síť drobných knihoven s fondem nepřesahujícím obvykle několik set svazků. Šlo v drtivé většině o bibliotéky nejrůznějších spolků s lidovýchovnou tendencí, menší pak byly počty nově vzniklých knihoven obecních, školních a jiných. Historik Jiří Pokorný uvádí, že v roce 1905 bylo v Čechách registrováno 2 718 českých knihoven (849 788 svazků) a 490 knihoven německých (224 050 svazků), zatímco roku 1910 šlo už o 3 886 knihoven českých (1 279 433 svazků) a 563 německých (293 684 svazků). Během pouhých pěti let tak vzrostl počet knihoven o 38,7 % a počet svazků dokonce o 46,5 %. Přestože knihovny se snažily propagovat hlavně hodnotnou naučnou literaturu, byla mezi čtenářstvem zdaleka největší poptávka po beletrii (72 % všech svazků a 89 % výpůjček).[57] Počty uváděné Pokorným svědčí, jak se zdá, také o vlivu českých národnostních snah při zakládání knihoven. Na německé čtenáře připadalo roku 1905 pouhých 15,3 % knihoven a 20,9 % svazků; roku 1910 se tento deficit ještě zvýšil.

Pokud jde o strategii při utváření knihovních fondů, lze poukázat k výmluvnému vyjádření knihovníka ve Slaném Václava Štecha z roku 1894. Štech si stěžoval na nesystémovost při zakládání fondů, do nichž byly bez rozmyslu přijímány například „nešťastné ‚dary' příznivců, kteří doma zbavovali se braku a spolkům hodili na bedra přítěž", či romány vystříhané z příloh novin, a poukázal zároveň na kýžené cíle, jichž se knihovnám údajně nedařilo dosáhnout: „Soustavně s ohledem na čtenářstvo, na popularizování cenných děl soudobého písemnictví českého, s ohledem na šíření opravdových a ušlechtilých snah není doplňována v Slaném spolková knihovna ani jediná. Náhoda, okamžitý nápad, nešťastný dar, antikvární ceník, reklama – to určuje úroveň obsahu".[58] Citovaný Štechův výrok lze tedy číst i jako hlas určující v hrubém obrysu tendenci, co se mělo podle dobového úsudku do knihoven přijímat a co z nich vymítat.

V zájmu národa a církve: široké pole nestátní regulace

Direktivní kontrola tisku se uplatňovala i jinak než prostřednictvím vládních institucí. K různým podobám regulace poukázal roku 1869 fejeton Jana Nerudy vyjadřující pochyby, zda ve zpolitizované státoprávní době může vůbec český spisovatel vytvořit „harmonicky národní" dílo, když stojí pod dvojnásobným tlakem: „Stály by nad ním cenzury dvě: policie z jedné strany a z druhé cenzura mnohem ostřejší – ‚neuškodit věci'." Druhým cenzurním příkazem měl Neruda na mysli „věc" národa, již si sám netroufal kritizovat kvůli autocenzurním zábranám: „Daleká většina našich myslí, že věc naše národní nesnese ještě satiry, nebo jen komické a veselé […] sám často z opatrnosti ztupím péro."[59]

56) Důkladně Jan Thon: *Osvětou k svobodě. Kniha o českých čtenářích*, Praha, Aventinum 1948; Jiří Pokorný: *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*, Praha, Karolinum 2003, o boji proti „krvavé a pornografické četbě" zvl. s. 105–107, 124–126.
57) Jiří Pokorný: „Veřejné knihovny na přelomu století. Koncepce a realizace", *Český časopis historický* 98, 2000, č. 1, s. 48–82, zvl. s. 71–72.
58) Tamtéž, s. 68.
59) Δ [= Jan Neruda]: „Frašky", *Národní listy* 9, 1869, č. 255, 15. 9., s. 1.

Polemika o přípustnou míru redaktorských zásahů Na jaře 1895 uveřejnil F. X. Šalda v časopisu *Rozhledy* článek, v němž kritizoval romanopisce Matěje Anastasiu Šimáčka za praxi, kterou údajně prováděl jako redaktor *Světozoru* úpravami zasílaných příspěvků. Šalda se zmíněným článkem zastal svých generačních přátel, kteří ve *Světozoru* publikovali, totiž Antonína Sovy, Františka Xavera Svobody a především Viléma Mrštíka, který s redakcí časopisu prodělal negativní zkušenost během otiskování svého románu *Pohádka máje*. Šalda z pozice mluvčího mladé generace prosazoval svoje pojímání uměleckého textu jako výsostného výtvoru nepřipouštějícího jakékoli neautorské zasahování. Státní cenzuru v tomto ohledu chápal rezignovaně jako zlo, jež není v silách jednotlivce eliminovat, o to více se však zasazoval o redukci cizorodých vlivů nestátní povahy, především zásahů redaktorů. Podnítil tak polemiku o autonomii uměleckého textu a mezích přípustné intervence redaktora v dílech krásné literatury a v důsledku tím též nastolil otázku tzv. redaktorské cenzury.
Do diskuse se vedle uvedených aktérů a Šaldou jmenovaných mladých autorů Mrštíka, Sovy a Svobody zapojili zvláště redaktoři vlivných pražských literárních časopisů i širší kulturní veřejnost. M. A. Šimáčka podpořilo prohlášení několika desítek spisovatelů uveřejněné ve *Světozoru*. Zvláště se Šimáčka jako svého generačního druha zastal dlouholetý redaktor *Lumíra* Josef Václav Sládek, který ve svém příspěvku postuloval, že přijímat zasílané texty bez úprav do časopisu v praxi nelze. Naopak Šalda v jednom ze svých dalších příspěvků vyslovil názor, že redaktor by měl zaslaný text buď beze zbytku přijmout, nebo ho celý odmítnout; Šalda, jehož zkušenosti s redakcí byly tehdy velmi malé, tím fakticky mohl dospět až k popření funkce redaktora při pořádání periodika. Blíže Šaldovu stanovisku se ocitl redaktor *Času* Jan Herben, ač kritizoval jeho jednostrannost. Jeho představou bylo nalezení konsenzu mezi spisovatelem a redakcí. Redaktor by podle Herbena měl do uměleckého textu zasahovat co nejméně, avšak také autor by měl respektovat požadavky redakce vzhledem k zákonné zodpovědnosti redaktora za obsah vydávaného periodika. Polemika utichla po několika měsících, aniž se dočkala směrodatné pointy. Na vlastní redaktorskou praxi měla zřejmě jen minimální vliv. F. X. Šalda patrně dilema mezi právy spisovatele a redaktora pro sebe vyřešil tak, že psal především do časopisů, jež sám redigoval. Herben při otiskování Bezručových básní v *Času* prováděl některé textové změny z ohledu na státní cenzuru; přestože některé své změny konzultoval s autorem, jsou z dnešního pohledu problematické. Mrštík posléze v prvním knižním vydání své *Pohádky máje* roku 1897 sám prováděl zmírňující zásahy, jimiž jako by v některých ohledech pokračoval v úpravách prováděných M. A. Šimáčkem do původní časopisecké verze svého díla.

Zdroj: Blanka Hemelíková: „Redaktor jako cenzor? (Aféry s redaktorskou cenzurou v 90. letech 19. století)", in Jiří Hrabal (ed.): *Cenzura v literatuře a umění střední Evropy,* Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2014, s. 301–316; Jaroslava Janáčková: „Konec Pohádky máje", *Česká literatura* 13, 1965, č. 1, s. 35–50.

V dobové publicistice se objevovalo i spojení „národní cenzura", ovšem v různém smyslu. V črtě Josefa Jiřího Stankovského zakazuje vesnická honorace řediteli divadelního souboru inscenovat některé hry, a on proto hovoří o „nejapnosti" těchto „národních cenzorů".[60] List *Svoboda* označil jako „národní cenzuru" stranické vyhrožování redaktorům za uveřejňování politické satiry: „Redaktor *Palečka* pan Nevšímal byl obeslán k staročechu dru Jeřábkovi, aby se zodpovídal ze zločinu, jejž spáchal tím, že se nalezal v listu jím redigovaném nevinný vtip o nečinnosti ‚starých'. Druhý redaktor […] dostal výstrahu, aby se měl na pozoru, sic –."[61] V článku prosazujícím dobré čtení pro lid uvedl Jan Herben, že „spisovatel má psáti to a tak, co a jak lid potřebuje, nikoliv co a jak spisovateli sladko."[62]

60) Josef Jiří Stankovský: „Národní censura. Ze zápisků kočujícího divadelního ředitele", *Paleček* 5, 1876, č. 3, s. 22–23, zde s. 23.
61) „Národní censura", *Svoboda* 8, 1874, č. 4, s. 31.
62) Jan Herben: „O jedné povinnosti českého spisovatelstva", *Rozhledy literární* 1, 1886, č. 1, s. 2–3, zde s. 3.

J. J. Benešovský-Veselý ve své reakci poukázal k cenzurnímu aspektu Herbenových slov: „A kterak si to myslí p. Herben, praví-li velitelsky: ‚To a to nesmí u nás býti dovoleno!‘ Chce snad nějakou národní cenzuru? Nestačí mu posavádní pouta, jimiž je rozvoj naší literatury obmezen? […] o celé řadě otázek, právě pro lid důležitých, nelze ani psát, máme se sami ještě obmezovat novými pouty […]?“[63]

Sociální regulace literatury však mohla nabývat až drastických podob. S posilováním opozice u nás od sedmdesátých let 19. století rostla nejen tendence prosazovat oficiální pročeskou politiku, ale také razantněji potlačovat všechny projevy z domácího prostředí, které se ji zdály podkopávat. Tiskové orgány čelných českých politických stran[64] rozvířily několik afér proti (domněle) protinárodním činitelům, v nichž se „národ“ zastoupený žurnalisty projevil jako kolektivní regulující subjekt. Toto politické pozadí měla mimo jiné novinová kampaň proti odhalenému konfidentu pražské policie Karlu Sabinovi v srpnu 1872. „Národní zrádce“ Sabina byl následně vyškrtnut z oficiální české kultury a zbaven možnosti publikovat pod svým jménem; tomuto případu je věnována samostatná studie.[65]

V polovině osmdesátých let byly zveřejněny důkazy zpochybňující starobylý původ *Rukopisů královédvorského* a *zelenohorského* (*RKZ*) a obě díla byla označena za falza. Ačkoli pochyby o pravosti obou *RKZ* existovaly od chvíle jejich nálezu, jak potvrzují i nejnovější výzkumy,[66] vyvolalo obvinění nesené skupinou mladých vědců v čele s T. G. Masarykem zásah vůči dlouhodobě citlivému tématu české národní kultury a spor velmi záhy přerostl pouhou vědeckou rovinu. Dobové noviny, v první řadě mladočeské *Národní listy*, pranýřovaly celou skupinu odpůrců ze zrady národních zájmů. V prosinci 1886 pak v článku *Naše dvě otázky* bilancoval Hubert Gordon Schauer národní snahy a předložil odvážně veřejnosti k uvážení meritorní dotaz, zda je skutečně český národ kulturně soběstačný, jak se má obvykle za to, a zda by pro něj nebylo výhodnější, kdyby se přimkl k silnější německojazyčné kultuře.[67] Myšlenka, která zdánlivě popírala smysl národního obrození, opět zdvihla vlnu veřejné nevole. *Národní listy* autorství článku *Naše dvě otázky* mylně přičítaly T. G. Masarykovi, jehož jako domnělého „zrádce“ dokonce v nepodepsaném článku Julia Grégra *Filozofové samovraždy* vyzvaly, aby utekl z Čech: „my tě z našeho národního těla vylučujeme jako šerednou hlízu“.[68] Článek tím byl vtažen do kontextu probíhajících sporů o *RKZ*, s nimiž nicméně svou podstatou úzce souvisel. Pokud je nám známo, z celé

63) J. J. Benešovský-Veselý: „Několik slov k naší ‚otázce spisovatelské‘“, *Rozhledy literární* 1, 1886, č. 3, s. 69–71, č. 4/5, s. 107–108, zde č. 3, s. 70–71.

64) Jejich podrobný přehled podávají Jiří Malíř, Pavel Marek a kol.: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, sv. 1, *1861–1938*, Brno, Doplněk 2005.

65) Viz případová studie Michala Charypara „Vyobcován z národa. Cenzurní aspekty ‚národního soudu‘ nad Karlem Sabinou“, s. 579–588; Michal Charypar: „‚Národ nezná odpuštění‘. Expatriace Karla Sabiny v srpnu 1872“, *Česká literatura* 62, 2014, č. 2, s. 184–214.

66) Srov. Dalibor Dobiáš, Michal Fránek, Martin Hrdina, Iva Krejčová, Kateřina Piorecká: *Rukopisy královédvorský a zelenohorský a česká věda (1817–1885)*, Praha, Academia 2014.

67) H. G. [= Hubert Gordon Schauer]: „Naše dvě otázky“, *Čas* 1, 1886/1887, č. 1, 20. 12. 1886, s. 1–4.

68) [Julius Grégr]: „Filosofové samovraždy“, *Národní listy* 27, 1887, č. 49, 19. 2., ranní vyd., s. 1. Citovaná výzva k opuštění země adresovaná Masarykovi mohla připomínat někdejší pokus členů redakce *Národních listů* o expatriaci Karla Sabiny. K případu viz Jindřich Růžička: „H. G. Schauer a počátky Herbenova Času. (Ke kontextu Našich dvou otázek)“, in *Pomezí Čech a Moravy. Sborník prací ze společenských a přírodních věd pro okres Svitavy* 2, 1998, s. 7–38; Schauerův článek je zde reprintován na s. 33–36.

novinové kampaně proti odpůrcům pravosti *RKZ* bylo soudně konfiskováno pouze páté pokračování zmíněného Grégrova článku *Filozofové samovraždy*, avšak pouze pro pasáž, jež kritizovala úlohu německé šlechty v Čechách po Bílé hoře; část nákladu čísla byla nicméně už v době konfiskace rozprodána.[69]

K součinnosti státní a nestátní regulace docházelo v případě žákovských knihoven, jež prosazováním tzv. vhodné četby současně vymezovaly a ze svých polic vylučovaly četbu nevhodnou. Zvláště je třeba zmínit revizi žákovských knihoven obecných a měšťanských škol nařízenou ministerstvem kultu a vyučování v letech 1875 a 1885–1886, kterou, jak ukazuje případová studie, prováděli především samotní učitelé a jež v některých případech vedla k výrazné redukci knihovních fondů.[70] V tomto kontextu není náhodné, že také beletrii pro mládež psali v dané době většinou učitelé a kněží.[71] Vedle toho existoval dohled nad učebnicemi a dalšími školními pomůckami, jež rovněž oficiálně schvalovalo ministerstvo kultu a vyučování. Na nově povolené české učebnice včetně čítanek a zpěvníků pravidelně od sedmdesátých let upozorňoval zmíněný Urbánkův věstník ve zvláštní rubrice a referovala o nich také učitelská periodika. Z doporučených knih si školy vybíraly a mohly též hlasovat o jednotlivých titulech, avšak definitivní objednávky učebnic jim určovaly okresní školní rady vedené inspektorem.

Dokonce ani reedice starších knih určených pro školní četbu včetně obecně uznané klasiky se nevyhnuly zvláště jazykovým puristickým úpravám. Tak ve vydání *Babičky* Boženy Němcové pro mládež, pořízeném v roce 1887 Františkem Bartošem, bylo napočítáno více než 1 200 textových zásahů editora, zaměřených hlavně na odstraňování germanismů, ve skutečnosti často jen domnělých.[72] „Herostratskou práci slovutného pedagoga a oprávce *Babičky*“ následně kritizoval také Jaroslav Vrchlický, který protestoval i proti tomu, jak Bartoš pro školní čítanku „zřídil“ jeho báseň *Ptáci*, z níž po úpravě vypadla polovina veršů včetně pointy a výrazy „smaragd“, „azur“ byly nahrazeny výrazy „zeleň“, „blankyt“. Tento postup vnímal Vrchlický jako „bezohledné, zaslepené amputování“.[73] Roku 1887 se také uskutečnilo školní vydání *Labyrintu světa a ráje srdce* Jana Amose Komenského, z nějž editor František Bílý vypustil místa týkající se náboženství, závadná z pohledu katolicismu (celé kapitoly 18 a 39–49), a místa o vztazích mužů k ženám (kapitoly 8, 13 a další dvě pasáže).[74]

69) [Julius Grégr]: „Filosofové samovraždy V“, *Národní listy* 27, 1887, č. 104, 16. 4., ranní vyd., s. 5; soudní spis včetně cenzurního výtisku viz Státní oblastní archiv (SOA) v Praze, Krajský (zemský) soud trestní v Praze (KST), kt. 440, sign. B 397/1887.

70) Viz případová studie Věry Brožové „Odklizeno bylo vše, co by jen poněkud mohlo zodpovědnost způsobiti‘. Regulace fondů žákovských knihoven obecného školství v poslední třetině 19. století“, s. 605–619. Dále viz Marta Konířová: „Knihy přímo za škodlivé označeny býti musily. Cenzura českých školních knihoven v době Rakouska-Uherska (1867–1918)“, in *Bibliotheca Antiqua 2012. Sborník z 21. konference 7.–8. listopadu 2012 Olomouc*, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci – Sdružení knihoven České republiky 2012, s. 239–244; táž: „Škola rozsévá, knihovny zavlažují, úřady plejí (školní knihovny v 2. polovině 19. století a jejich dvojí revize)“, *Krok* 10, 2013, č. 3, s. 54–58.

71) L. K. Žižka: *Knihkupecké vzpomínky na léta 1871–1884*, cit. dílo, s. 68–70, 419–420.

72) Milan Jelínek: „Puristické zásahy Františka Bartoše do textu Babičky Boženy Němcové“, *Literární archiv* 34, 2002, s. 97–134.

73) Jaroslav Vrchlický: „Ctěná redakce!“, *Lumír* 15, 1887, č. 32, s. 454.

74) Jan Hábl: *Učit (se) příběhem. Komenského Labyrint a didaktické možnosti narativní alegorie*, Brno, Host 2013, s. 87.

Brusičstvím proti odnárodnění jazyka Zvláště od sedmdesátých let 19. století, s nárůstem převahy v užívání češtiny v tisku i v běžném společenském styku, se v českých zemích značně rozšířily snahy o teoretické regulování jazyka prostřednictvím tzv. brusů. Vedle stěžejního *Brusu jazyka českého*, který sestavila komise zřízená širším sborem Matice české (tři vydání, 1877, 1881 a 1894), zde připomeňme zvláště stejnojmenný *Brus jazyka českého* (1877) Martina Hattaly nebo *Rukověť správné češtiny* (dvě vydání, 1891 a 1893) Františka Bartoše. V některých případech puristické požadavky brusičů, mimo jiné pokud jde o příklon k přejímání prvků z jiných slovanských jazyků, příkře kolidovaly s dobovým konverzačním územ. Zvláště *Brus příspěvečkem ke skladbě srovnávací* (1874), jehož autorem byl gymnaziální profesor Vincenc Prasek, se svým zcela nově vytvořeným výrazivem stal vděčnou látkou pro satirické fejetony.
V principu brusiči usilovali o obranu jazyka před nenárodními vlivy. Cílem proto bylo ze všech úrovní spisovného jazyka, zejména slovní zásoby a syntaxe, odstraňovat cizí prvky, zvláště skutečné i často jen domnělé germanismy. Jako měřítko jazykové správnosti byl deklarován jazyk humanistického období, lidová řeč a analogie z dalších slovanských jazyků. Jako přímý inspirační zdroj českých brusičských snah přitom paradoxně působily soudobé aktivity německých puristů, usilující o obranu němčiny před vlivy francouzštiny.
Přestože byl vliv brusů na dlouhodobý vývoj spisovného jazyka minimální, nelze podcenit skutečnost, že jimi byla načas ovlivněna praxe dobových časopiseckých i nakladatelských redaktorů, a to patrně v relativně široké míře. I zde však nepochybně převládala nesoustavná, výběrová hlediska spolu s individualistickými jazykovými praktikami. Stopy vlivu brusů lze ovšem sledovat i u jednotlivých spisovatelů.

Zdroj: Bohuslav Havránek: „Vývoj spisovného jazyka českého", in *Československá vlastivěda*, řada 2, *Spisovný jazyk český a slovenský*, Praha, Sfinx 1936, s. 1–144, zvl. s. 115–117; Milan Jelínek: „Der Purismus in der Entwicklung der tschechischen Schriftsprache im 19. und 20. Jahrhundert", in Klaus Trost (ed.): *Deutsch-tschechische Sprachbeziehungen. Germanismen, Personennamen, Ortsnamen*, Regensburg, S. Roderer 2000, s. 9–63.

Specifickou oblastí byla dále církevní cenzura, prováděná dle vnitřních předpisů jednotlivých církví. V katolické oblasti se vázala jednak na předběžnou cenzuru církevních textů prováděnou biskupskými a arcibiskupskými konzistořemi, jednak na následnou cenzuru využívající vatikánský seznam prohibit, který byl vedle postupných aktualizací, přetiskovaných v *Ordinariátních listech* pražského arcibiskupství,[75] reformován roku 1900 papežem Lvem XIII.[76] Na index byla například roku 1863 přidána „milostná" díla Alexandra Dumase staršího i mladšího, roku 1864 *Bídníci* Victora Huga a *Paní Bovaryová* Gustava Flauberta, roku 1866 historické romány Lva Nikolajeviče Tolstého (v té době dosud jen zčásti publikovaná *Vojna a mír*), roku 1894 veškerá díla Émila Zoly, roku 1911 většina spisů Gabriela D'Annunzia aj. Díla uvedená na indexu nesměli v žádné jejich jazykové mutaci distribuovat, číst nebo vlastnit nejen členové církevních řádů, ale v ideálním případě ani laičtí věřící. Jak se však zdá, nutnost žádat příslušnou biskupskou či arcibiskupskou konzistoř o výjimku z tohoto pravidla byla dodržována jen ve speciálních případech[77] a neexistovala patrně ani reálná možnost, jak tyto jevy kontrolovat.

75) Srov. též NA, Archiv pražského arcibiskupství (APA) III, kt. 873, č. 7984 ex 1908.
76) Výtah z tohoto indexu s polemickým komentářem viz in František Loskot: *O indexech zakázaných knih. (Index římský a indexy české)*, Praha, Volná myšlenka 1911, s. 19–22.
77) Srov. NA, APA III, kt. 801, č. 5556 ex 1906, obsahující kladně vyřízenou žádost Josefa Hanuše, adjunkta teologické fakulty, o povolení číst zakázanou Kantovu *Kritik der reinen Vernunft* za účelem přípravy disertační práce *Vyvrácení námitek Kantových proti důkazům o jsoucnosti Boží vedeným z rozumu*.

Pravidla chodu cenzury v rámci katolické církve aktualizovaly v roce 1869 (poprvé od roku 1848) dekrety papeže Pia IX., pro jejich velký počet a nejasnost se však už od následujícího roku jednalo o jejich úpravě. K té nakonec došlo až zásahem Lva XIII. v lednu 1897, kdy byla nová pravidla uveřejněna formou papežské konstituce *Officiorum ac munerum*. Předpisy zakotvovaly povinnost všech věřících předkládat k předběžné církevní cenzuře spisy týkající se náboženství či mravů a stanovovaly pravidla pro publikační činnost kněží v ostatních oborech.[78] Kontrolní opatření církví se tak mohla manifestovat i u postihů umělecké literatury produkované členy církve. Případová studie analyzuje střet Jakuba Demla s biskupskou konzistoří v Brně.[79]

Prameny výzkumu a statistika konfiskací

Cenzurní poměry mezi lety 1863 a 1918 v habsburské monarchii zůstávají dosud nedostatečně probádanou oblastí. Zvláště nespočet konfiskací jednotlivých čísel časopisů a novin činí takový úkol obtížným. Celkový objem konfiskátů navíc neustále rostl v závislosti na tom, jak se s postupem vývoje tisku zvyšoval i počet vydávaných periodik. Konfiskace tisku byly od března 1863 soustavně registrovány v úředním věstníku (*Amtsblatt*) k novinám *Wiener Zeitung*, který vycházel zpravidla čtyřikrát až šestkrát týdně po celé více než půlstoleté období. Býval pravidelně zahájen rubrikou Erkenntnisse, v níž se přetiskovaly všechny nové konfiskace (od roku 1867 pouze za Předlitavsko) na základě oznámení soudních úřadů nebo zpráv z lokálních úředních listů.[80] O zákazech informovala též periodika policejních ředitelství. Ústřední postavení mezi nimi měl vídeňský *Zentralpolizeiblatt*, který registroval konfiskace v rubrice Verfügungen über Druckschriften.

Jako celek takový materiál zůstává nezpracován. Existují zřejmě jen dobové pokusy o konfiskační přehled. Roku 1865 byl vydán souhrnný seznam konfiskačních nálezů vynesených za prvních dvacet čtyři měsíců platnosti nového tiskového zákona, obsahující celkem 389 záznamů a opatřený rejstříkem;[81] ve vydávání obdobných souhrnů se však nepokračovalo. Až roku 1896 vydal soupis konfiskátů neperiodik za roky 1863–1895 sekretář Svazu rakousko-uherských knihkupců Anton Einsle, doplněk k němu (konec 1895–1901) poté zveřejnil jeho pokračovatel Carl Junker.[82] Do těchto seznamů však nebyly pojaty některé drobné tisky a především texty ve slovanských jazycích. Na oblast Čech je zaměřen

78) Lubomír Petr: „Censor knih“, in Josef Tumpach, Antonín Podlaha (eds.): *Český slovník bohovědný*, sv. 2, Praha, V. Kotrba 1916, s. 785–787; František Žák: „Censura bohovědná“, tamtéž, s. 787–789; Gustav Domabyl: „Censura církevní“, tamtéž, s. 789; Josef Tumpach: „Censura knih“, tamtéž, s. 789–795.

79) Viz případová studie Daniely Iwashity a Šárky Kořínkové „Už jste hotovi s Apokalypsou? Jakub Deml ve střetech s cenzurou brněnské konzistoře v letech 1905–1913“, s. 663–678.

80) V Čechách byl hlavním úředním věstníkem list s dvojjazyčným titulem *Amtsblatt zur Prager Zeitung – Úřední oznamovatel Pražských novin*, vycházející v letech 1864–1918 jako příloha deníku *Prager Zeitung*. V rubrice Kundmachungen – Vyhlášky registroval konfiskace českých tisků česky (od devadesátých let) a konfiskace tisků v jiných jazycích Předlitavska i tisků dovážených ze zahraničí německy. V české mutaci *Prager Zeitung*, nazvané *Pražské noviny*, vycházel tento úřední list od roku 1896. V dalším textu registrujeme konfiskace podle znění ve *Wiener Zeitung*, pokud není uvedeno jinak.

81) *Verzeichnis der in Oesterreich verbotenen Druckschriften nach den seit dem Inslebentreten des neuen Pressgesetzes (9. März 1863) bis 9. März 1865 erflossenen gerichtlichen Kundmachungen*, Wien, Leopold Sommer 1865.

82) A. Einsle: *Catalogus librorum in Austria prohibitorum*, cit. dílo; Carl Junker: „Catalogus librorum in Austria prohibitorum. Supplementum I“, in týž: *Zum Buchwesen in Österreich. Gesammelte Schriften 1896–1927*, ed. Murray G. Hall, Wien, Edition Praesens 2001, s. 463–532.

podrobný, ale málo přehledný dvojdílný soupis Jakuba Arbesa, pokrývající dobu necelých šesti let (1868–1873).[83]

Úřední list *Wiener Zeitung* o jednotlivých konfiskacích podával obvykle jen stručnou informaci, jež nejčastěji zahrnovala lokalizaci soudu, který zákaz vydal, základní údaje o tiskovině (titul, u periodik pak též název dílčího textu, který byl důvodem pro konfiskaci čísla, a vydavatele či tiskaře) a články trestního zákona nebo zákona o tisku, jež konfiskát porušoval. U periodik záznam jen někdy vyznačoval hranice zakázaného textu (od – do), třebaže praxe cenzurování konkrétních míst byla po celé období výrazně frekventovanější než zákaz celého textu, u konfiskátů neperiodik je často nevyznačoval vůbec. Údaje o odvolacím soudním tiskovém řízení, pokud se konalo, věstník obvykle neregistroval. Důležitý zdroj informací představují i ostatní noviny. Výraznějších kauz si totiž všímaly zvláště opoziční politické deníky, které reprodukovaly soudní záznamy z přelíčení a připojovaly k nim často stranický, ale kvalifikovaný komentář (u nás nejsouvisleji a nejpodrobněji *Národní listy* v rubrice Ze soudní síně). Někdy též in extenso přetiskovaly hlavní forenzní dokumenty k případu jako konfiskační nález, řeč obhájce a verdikt soudu. O proběhlém tiskovém řízení muselo na základě žádosti státního zástupce informovat v nejbližším čísle i postižené periodikum.

V relativní úplnosti, s přihlédnutím k dokumentům a zprávám v tisku, byla zpracována pouze konfiskační praxe za rok 1868 ve zmíněném Arbesově *Pláči Koruny české*; druhý díl tohoto spisu pojednává několik dalších let už značně stručnějším způsobem. Dochovaná dokumentace k prošetřování konfiskací a tiskových deliktů je roztroušeně archivována v četných fondech v pražském Národním archivu (fondy Ministerstvo spravedlnosti Vídeň; Policejní ředitelství Praha; Presidium policejního ředitelství v Praze; České místodržitelství Praha – prezidium; Vrchní státní zastupitelství Praha; Vrchní zemský soud Praha aj.) a Státním oblastním archivu v Praze (fondy Státní zastupitelství Praha; Krajský /zemský/ soud trestní v Praze aj.) stejně jako v dalších oblastních archivech; analogická je i situace pro Moravu a Slezsko. Tyto značně rozsáhlé archivní fondy zůstávaly dosud mimo soustavný zájem literárních historiků. Obsahují nejčastěji materiály až od druhé poloviny devadesátých let 19. století po první světovou válku a i v této oblasti, jak lze předpokládat, jsou neúplné (výjimkou jsou oba zmíněné fondy v pražském oblastním archivu, které však byly inventárně zpracovány pouze po rok 1897). Pokud jde o archivní spisy týkající se konfiskací, ve valné většině se jedná o zákazy politických článků, ne o beletrii. Tomu odpovídá i skladba povinných výtisků konfiskovaných periodik, uchovaných často jenom nahodile jako přílohy ke spisům. Zabavené exempláře neperiodických tisků se dochovaly u některých letáků a brožur, u knih spíše vzácně. Z dalších archivních pramenů upozorněme alespoň na konvolut chovaný ve vídeňské Národní knihovně pod názvem Sammlung beschlagnahmter Zeitungen und Zeitschriften. Jde o exempláře konfiskovaných periodik s cenzurními vpisky, které zasílala jednotlivá státní zastupitelství Předlitavska do tehdejší Dvorské knihovny ve Vídni. Konvolut bohužel opět zahrnuje pouze menší část konfiskátů od roku 1896 do počátku první světové války.

83) Jakub Arbes: *Pláč Koruny české neboli Persekuce lidu českého v letech 1868–1873*, 2., rozšířené vyd., Praha, František Bačkovský 1894 (ve skutečnosti podchycuje pouze rok 1868); týž: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, Praha, František Bačkovský 1896.

Konfiskované reklamy Čtyři příklady konfiskací reklamních tiskovin. Vlevo nahoře ukázka hospodářského nacionalismu v reklamě s textem tištěným v slovanských národních barvách (konfiskace roku 1911 kvůli popuzování k zášti proti národnostem dle § 302). Vlevo dole reklama na koňské krmivo, zakázaná pro urážku císaře (§ 63, konfiskace roku 1910). Doslovný překlad textu: „Osobní kůň Jeho Veličenstva Masher je už po 10 let krmen Molasinem." Podnětem k zabavení reklamy se stal článek *Neslušná reklama* v *Karlínských listech* z 30. července 1910. Vpravo nahoře titulní strana reklamního katalogu antikoncepčních prostředků a pomůcek intimní hygieny, nabízených firmou Juno Víta Malce v Mostě v roce 1913 (později firma přesídlila na Smíchov). Katalog byl zabaven pro fotografii na obálce a pro pět dalších míst, podávajících návody k upotřebení antikoncepčních pomůcek a jejich vyobrazení (vše urážka mravopočestnosti dle § 516). Vpravo dole České zápalky – etiketa na krabičce od sirek s motivem české trikolory byla v době první světové války posouzena okresním soudem v Hradci Králové jako velezrádná (§ 58, 59, konfiskace roku 1915).

Zdroj: NA, VSZ, kt. 464, sign. III f 18/58 ex 1910 R – T, sign. III f 18/68 ex 1911 B – T (plakáty); tamtéž, kt. 466, sign. III f 18/3 (reklamní lístky, ceníky); NA, PPŘ, 1908–1915, kt. 2317, sign. P/69/110.

Statistika potvrzených a zrušených konfiskací v Předlitavsku a jeho vybraných částech (1881–1912)

Rok	Předlitavsko celkem		Z toho: Dolní Rakousy		Čechy		Morava a Slezsko		Halič	
	Potvrzené	Zrušené	Potvrzené	Zrušené	Potvrzené	Zrušené	Potvrzené	Zrušené	Potvrzené	Zrušené
1881	1 314	22	---		---		---		---	
1882	1 483	32	334	5	549	8	92	4	132	8
1883	1 371	39	325	3	465	6	125	2	136	19
1884	1 264	24	172	1	577	2	103	6	124	9
1885	1 296	52	130	5	548	10	77	8	212	18
1886	1 220	50	149	4	474	9	134	9	131	8
1887	1 364	72	198	7	484	17	170	6	132	23
1888	1 198	61	190	5	323	8	157	4	136	33
1889	1 774	43	155	3	605	11	159	3	171	20
1890	1 226	51	181	2	344	8	141	2	153	21
1891	1 569	28	299	2	373	10	215	3	188	5
1892	1 643	37	270	9	417	10	182	4	164	2
1893	1 584	36	227	6	549	11	214	0	142	6
1894	1 607	47	342	8	442	9	269	3	144	8
1895	1 328	23	287	7	330	5	107	4	161	1
1896	957	20	200	5	340	5	71	1	130	6
1897	1 942	38	225	5	1 020	10	152	1	159	2
1898	2 247	30	259	4	1 219	6	172	8	165	1
1899	3 377	31	517	5	1 662	7	221	1	290	3
1900	3 226	45	229	3	1 621	18	192	1	479	8
1901	2 282	21	191	1	796	3	195	0	428	8
1902	1 319	12	67	0	456	1	112	0	172	6
1903	1 260	10	20	0	381	1	99	0	398	5
1904	979	8	6	2	273	0	86	0	325	2
1905	782	8	10	0	301	4	98	0	227	1
1906	1 171	7	45	0	559	1	113	1	255	2
1907	1 066	20	80	3	459	4	90	1	155	2
1908	1 809	20	190	4	880	6	151	0	200	2
1909	2 530	16	192	0	1 378	10	286	3	194	0
1910	2 119	7	230	2	852	4	286	1	292	0
1911	2 159	16	180	2	852	7	249	0	289	5
1912	2 999	24	300	2	1 089	11	306	1	408	1

Zdroj: *Österreichische Statistik*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1882–1916, sešity *Die Ergebnisse der Strafrechtspflege in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, *Österreichische Kriminalstatistik*.

Statistické zpracování konfiskátů jsme také byli schopni zajistit pouze částečně. Od osmdesátých let 19. století vycházely ve Vídni ročenky *Österreichische Statistik*, v nichž se nacházejí roční přehledy o počtech konfiskací v jednotlivých okresech a zemích monarchie.[84] Tabulka na vedlejší straně zachycuje číselné souhrny konfiskací za Předlitavsko, v jeho rámci pak za české země a pro srovnání ještě za Dolní Rakousy (zahrnující i Vídeň) a Halič.

Z tabulky vyplývá několik základních poznatků. Množství každoročně potvrzených konfiskací bylo nepoměrně větší než množství konfiskací zrušených. V Předlitavsku v letech 1882–1912 činil podíl zrušených konfiskací v průměru pouhých 1,8 %, v Čechách za stejné období to bylo dokonce jen 1,1 %, tedy ještě o třetinu méně. Dle Josefa Sládečka, který sledoval vývoj těchto statistik do roku 1895, bylo za daného stavu zřejmé, že „teoretická cena právních prostředků […] v praxi rovná se téměř nule".[85] Statistiky dále ukazují i výrazný celkový počet tiskových sporů, do něhož jsou však zahrnuty jen kauzy vedené pro porušování trestních zákonů; *Österreichische Statistik* naproti tomu neregistrují značný počet přestupků z oblasti zákona o tisku, u nichž následovaly další finanční postihy. I zde byla velká převaha odsuzujících rozsudků vůči zprošťujícím, třebaže už ne tak výrazná jako u trestních konfiskací, jak prokazuje Josef Sládeček na údajích z let 1885–1896. Za rok 1885 například eviduje Sládeček 749 odsuzujících rozsudků kvůli porušení zákona o tisku a 168 zprošťujících, roku 1896 to bylo 1 034, respektive 274 rozsudků; v průměru čítají osvobozující rozsudky v těchto letech pouze 23,5 %. A konečně třetí zjištění: cifry statistik podle Sládečka „neklamným způsobem dokazují, že je to specielně česká otázka, která je na denním pořádku" jak na půdě parlamentu, tak v obecně uplatňované praxi.[86] V Předlitavsku bylo v letech 1882–1912 celkově potvrzeno 50 891 konfiskací, z toho v Čechách to bylo 20 608 konfiskací, tedy 40,5 %. Zostřený dohled byl v Čechách vzhledem k vyhrocené národnostní situaci dlouhodobě uplatňován nad periodiky v obou zemských jazycích; na Moravě a ve Slezsku naopak čísla nevybočují ze standardu.

Tyto statistiky bohužel neumožňují detailní popis dobové cenzurní praxe. Nerozlišují typ a žánr konfiskátů, jejich periodický či neperiodický status, jazyk textu ani druh provinění. Diferencovanější pohled poskytují záznamy zahrnuté ve *Wiener Zeitung*. V následujícím textu nelze bohužel systematicky pojednat o beletrii vydávané v periodikách, mezi něž počítáme také všechny samostatné přílohy novin a časopisů, kalendáře a výroční sborníky, v nichž mohly vycházet básně, prózy či dramatické výstupy. O periodikách se dále budeme zmiňovat jen obecně s cílem charakterizovat tiskové poměry v jejich aktuálním vývoji. Pokud jde o jednotlivé případy, soustavnější pozornost hodláme věnovat postihům neperiodických tisků, jejichž podíl na celkovém počtu konfiskátů registrovaných ve *Wiener Zeitung* dle našeho odhadu kolísal každý rok okolo pěti procent.

I konfiskátů neperiodik nacházíme v daném období stále mnoho set. Přibližně devět desetin z nich nicméně tvořily tendenční brožury, zaměřené především protináboženský (protikatolické a částečně též antisemitské tisky, publikace sdružení Volná myšlenka aj.), politicky (texty zacílené protimonarchisticky, kritizující vnitřní či zahraniční politiku říše

84) Též srov. T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 574–575.
85) J. Sládeček: *Tiskové právo živnostenské a řízení tiskové*, cit. dílo, s. xxxix.
86) Tamtéž, s. xxxiv–xliii, zde s. xliii.

nebo propagující jednotlivé politické strany, zvláště dělnicky, socialisticky či anarchisticky zaměřené), nacionálně, sociálněekonomicky (kritika financování monarchie, zvláště z pozic levice), méně často a zvláště v pozdějších letech pak brožury sexuálně osvětové („lékařské" příručky apod.), a ovšem také nejrůznější letáky – výzvy ke schůzím a demonstracím, pamflety, politicky agitační materiály, proslovy, reklamy (např. na antikoncepční pomůcky nebo podvodné zázračné léky, reklamy propagující hospodářský nacionalismus), volební programy apod. Až na část letáků, které měly veršovanou podobu (především samostatně tištěné písně), zpravidla tyto tisky nemůžeme počítat mezi krásnou literaturu. V dalším výkladu z nich proto vybíráme pouze několik důležitých příkladů.

Přehled konfiskátů německojazyčných neperiodik v českých zemích

Zatímco se rámcová kapitola soustředí na zmapování cenzury literatury v českém jazyce, následující oddíl podá stručný přehled o konfiskátech v němčině, zvláště o těch, které jsou relevantní pro české země. Pomůckou pro zmapování konfiskací německojazyčných knih, brožur a letáků mohou být zmiňované soupisy konfiskací neperiodických tisků v mimoslovanských jazycích, sestavené Antonem Einslem a Carlem Junkerem.[87] Tyto soupisy bohužel většinou neobsahují úplné údaje. Rovněž výtisky konfiskovaných textů lze dnes dohledat jen zřídka.

Seznamům konfiskovaných neperiodických tisků v němčině početně dominují texty týkající se antisemitismu, protikatolického hnutí Los von Rom (Pryč od Říma) na konci 19. století a dělnických, respektive sociálnědemokratických tisků. Ve většině případů se jednalo o nebeletristické brožury a letáky. Pokud se týká krásné literatury, šlo obvykle o dělnické prózy a zpěvníky či jednotlivé písně, dále pak o erotika. Část těchto textů byla vydávána mimo území monarchie (v Berlíně, Lipsku aj.); konfiskace tisků migrujících na území habsburské monarchie z německého severu pak nejčastěji potvrzoval okresní soud v Litoměřicích, případně soudy v jiných místech blízko německých hranic. Snad dělnického obsahu byly v Praze roku 1880 vydané *Gedichte für das Volk* Antona Behra, v nichž byly shledány přečiny proti skupinám společnosti (snad Židům či šlechtě) a proti církvi (§ 302, 303). V letech 1884–1885 byly dále v Liberci vydány zákazy místních tisků téhož autora *Die Utopia des Thomas Morus im Sinne der Neuzeit bearbeitet* (urážka církve podle § 303) a *Gesammelte Schriften* 2 (opět § 302 a 303). Z knižních tisků mimo Rakousko jmenujme alespoň „sociální novelu" Julie Behrové *Das Opfer des Wucherers* (Karlsruhe 1885; zákaz Jičín 1889, § 302) a ve své době značně rozšířený sborník agitačních písní a básní redaktora Maxe Kegela *Sozialdemokratisches Liederbuch*, vydaný roku 1891 ve Stuttgartu a konfiskovaný téhož roku v Liberci (velezrada dle § 58, 59) a o dva roky později též na jiných místech Předlitavska. Z antisemitsky zaměřené beletrie lze jmenovat například anonymní báseň *Juden hinaus!* (Drážďany; zákaz mj. Praha 1882, § 302) a patrně básnický soubor *Antisemitische Harfenklänge* (Berlín; zákaz Opava 1885, rovněž § 302). Naopak registrujeme zákaz soukromého tisku neurčeného k prodeji *In bunter Reihe. Originalien* (zákaz Praha 1884, rušení veřejného pokoje, popuzování k zášti proti skupinám a urážka církve dle § 65, 302, 303), jehož autor, pražský lyrický básník Herrmann Joseph Landau, byl znám jako

87) A. Einsle: *Catalogus librorum in Austria prohibitorum*, cit. dílo; C. Junker: „Catalogus librorum in Austria prohibitorum. Supplementum I", cit. dílo.

ortodoxní žid podávající ve svých textech obrazy idealizovaných členů vlastního etnika. Z nebeletristické literatury zmiňme konfiskace různých vydání *Komunistického manifestu* Karla Marxe a Friedricha Engelse, Marxova *Kapitálu*,[88] dále anarchistických textů Johanna Josepha Mosta či Johna Henryho Mackaye (píšícího německy), do němčiny přeložených socialistických textů Williama Morrise nebo revolučního publicisty Dmitrije Ivanoviče Pisareva a konečně řady antisemitských brožur rakouského německonacionálního politika a zakladatele hnutí Los von Rom Georga von Schönerera včetně ohlasu Schönererova zatčení a uvěznění v roce 1888.

Dalším významným typem konfiskátů byla erotická literatura konfiskovaná na základě § 516 o urážce mravopočestnosti. Jen její malá část, soudě podle míst vydání a míst zákazů, vznikala v českých zemích či v jiných částech Předlitavska, většinou se jednalo o import, nejčastěji z Německa. Mohlo jít jak o původní německojazyčnou produkci, tak též o německé překlady z francouzštiny (mj. Jean-Baptiste Louvet de Couvray, Octave Mirbeau) či – spíše výjimečně – z angličtiny. Podle § 516 byl však rovněž opakovaně zakazován i v němčině vydávaný *Decameron* Giovanniho Boccaccia (Berlín, zákaz Opava 1886; Praha, zákaz Praha 1896, vedle § 516 též rušení náboženství dle § 122). Dále můžeme jmenovat skupinu textů podepsaných jménem Julius Heinrich Franke (*Anna's Irrfahrten oder die Lasterhöhlen der Prostitution*; *Der Mensch und die Ehe*; *Die Räthsel der Liebe*, vše Berlín, zákaz Opava 1886; *Naturbilder aus der Cultur- und Sittengeschichte der Menschheit, mit 56 Illustrationen*, Lipsko, zákaz Česká Lípa 1894, popuzování k zášti proti skupinám a urážka mravopočestnosti podle § 302 a 516), pojednání Eugena Dührena (tj. sexuologa Iwana Blocha) *Der Marquis de Sade und seine Zeit* (Berlín, Lipsko 1900, zákaz Hradec Králové 1901, mj. urážka rodiny a mravopočestnosti, § 302, 303, 305 a 516), prezentované jako příspěvek ke kulturním dějinám 18. století, nebo prózu Leopolda von Sacher-Masocha, syna pražského policejního ředitele z padesátých let a známého autora erotické literatury, *Die Donau-Venus* (Berlín, zákaz Nový Jičín, 1901; snad jde o pozměněný název nejznámějšího Sacher-Masochova spisu *Venus im Pelz*). Erotické prvky obsahovaly satirické dialektální básně libereckého autora Ferdinanda Klingera *Gedichte in Reichenberger Mundart* (zákaz Liberec 1891, pobuřování proti úřadům, urážka církve a mravopočestnosti podle § 300, 303 a 516). Pod titulem *Das Frauenzimmer von Vergnügen* byl roku 1885 v Praze zakázán německý překlad erotického románu Johna Clelanda *Fanny Hill*, vydaný v Bostonu. Vedle toho lze jmenovat značné množství anonymních textů; lokace i datace vydání některých z nich jsou patrně fiktivní: *Bekenntnisse einer Amerikanerin* (Philadelphia 1790), *Frauenzimmerschule* (Boston) – oba zákaz Praha 1885; *Neues weltliches Lied. Wenn i heiraten möcht!* (zákaz Znojmo 1878); *Theure Freundin* (New York, zákaz České Budějovice 1883); *Das Herz!* (Tachov, zákaz Cheb 1900); *Dr. Herzog. Das Paradies der Liebe und Ehe* (Drážďany, zákaz Litoměřice 1901); *Amor und Hymen*, *Aus den Erinnerungen eines Frauenarztes*, *Die Geheimnisse der Prostitution*, *Venus und Adonis oder das Buch der Liebe* (všechny Berlín, zákaz Nový Jičín 1901), aj.

Specifickou skupinou konfiskátů byly texty vzniklé po sebevraždě korunního prince Rudolfa Habsbursko-Lotrinského a baronesy Mary Vetserové v lednu 1889, zakázané pro urážku člena panovnického rodu (§ 64). Jen v teritoriu českých zemí evidujeme ve dvou

88) Viz infobox „Zabavení *Komunistického manifestu*“, s. 544.

Německonacionální básně kolidující s § 302 Mezi relativně četné konfiskáty patřily básně či písně s pangermánskou tendencí, tištěné samostatně jako letáky, v rámci humoristických či jiných časopisů apod. Uveďme několik příkladů protičesky zaměřených básní z osmdesátých let, zakázaných kvůli popuzování k zášti proti národnostem podle § 302. Koncem června 1885 byl v Praze konfiskován výroční leták nazvaný *Frühlings-Fest zum Besten des Deutschen Schulvereines am 24. Juni 1885*, obsahující verše pražských německých autorů. Zakázán byl pro báseň *Wunderlicher Lenz* Alfreda Klaara, ve své době považovaného za vůdčí osobnost pražské německé literatury. Tento název básně se však objevil pouze v povinném výtisku letáku; v jeho opravené verzi byl pak nečekaně přiostřen na *Politischer Lenz*. Současně se v úpravě básně zvýraznila její proněmecká tendence (mimo jiné ve verších „Wenn Raupen nicht im deutschen Wald / Den schönsten Zweig zerfressen" se nově objevil výraz „deutschen"). Leták byl následně konfiskován.
V září téhož roku zaslalo pražské místodržitelství dotaz policejnímu ředitelství, zda byla podána konfiskace na anonymní báseň *Der Czeche*, otištěnou 6. září v berlínském humoristickém týdeníku *Kladderadatsch*; báseň byla připojena v opisu. Zápornou odpověď zdůvodnilo policejní ředitelství faktem, že ministerstvo policie v tom směru nevydalo žádný pokyn a že policie neměla k dispozici výtisk časopisu. Až 7. listopadu odpovědělo místodržitelství, že v podobných případech má policie postupovat samostatně a závadný tisk zabavit. Konfiskace však, zřejmě pro velké časové zpoždění, vydána nebyla.
V březnu 1885 byla zabavena anonymní píseň *Bundeslied der deutschen Turnerverbindung „JAHN" in Prag*, vydaná nákladem jmenovaného spolku a vytištěná v Praze v tiskárně dědiců Davida Kuha. V září téhož roku byl konfiskován letákový tisk z téže tiskárny, satirická báseň rovněž protičeského obsahu s incipitem „Seid gegrüßt, Ihr edlen Damen..." a datací „22. September 1885".
Pomocí téhož § 302 o popuzování k zášti proti skupinám byly obdobně postihovány i protiněmecky zaměřené projevy na české straně. Uveďme například česky psaný básnický proslov Josefa Merhauta *Josef Vorel* o zesnulém učiteli ve Zdicích, vydaný jako leták vlastním nákladem autora a vytištěný u J. R. Vilímka. Proslov byl v prosinci 1881 konfiskován pro místo kritizující germanizaci škol a poněmčování mládeže.

Zdroj: NA, PPŘ, 1882–1887, kt. 961, sign. P/13/1, 5, 12, 13; SOA v Praze, KST, kt. 421, sign. B 1072/1885; tamtéž, kt. 419, sign. B 667/1885.

časových vlnách (1889 a znovu v letech 1897–1901, kdy byly zveřejněny nové okolnosti případu) téměř tři desítky neperiodických německojazyčných konfiskátů vztahujících se k záhadné smrti; některé z nich jsou v podtitulu explicitně označeny jako historické či společenské romány, často i několikasvazkové. Nezanedbatelná část těchto senzačních komerčních tisků byla publikována v Německu (Lipsko, Berlín, Drážďany, Chemnitz, Mannheim), někdy i ve více vydáních krátce po sobě. Podobným typem byly též tisky vzniklé aktuálně po zavraždění císařovny Alžběty v září 1898. Román Wilhelma von Borosse (jde patrně o pseudonym) *Kaiserin Elisabeth, Österreichs und Ungarns geliebte Herrscherin*, vydaný v Berlíně, byl roku 1899 zakázán ve Vídni. V Praze vydával nakladatel Alois Hynek jeho český překlad (Vilém Boroš: *Císařovna Alžběta. Román z přítomné doby* 1–4, čtyři zákazy registrované ve *Wiener Zeitung* v letech 1899–1900 na základě urážky císaře a členů císařského rodu i urážky mravopočestnosti, § 63, 64, 516).[89]

Z významných konfiskátů mimo beletrii zde uveďme ještě prózu *Mein Kerker und mein Exil* odvolaného pražského evangelického kazatele Bedřicha Viléma Košuta (Elberfeld 1860; zákaz v souladu s novým tiskovým zákonem vydán v Praze roku 1863, mimo jiné z důvodu

89) Konfiskované sešity 65–67 českého překladu jsou uchovány v NA, PPŘ, 1900–1907, kt. 1812, sign. P/28/25. Jedno z vyobrazení například znázorňuje Alžbětu plačící u rakve Rudolfa.

urážky císaře a církve, § 63, 300, 302 a 303) a vícesvazkový soubor *Ausgewählte Reden und Schriften* německého politika Roberta Bluma popraveného ve Vídni po říjnové revoluci roku 1848 (Lipsko; zákaz Praha 1890, urážka členů císařského rodu a církve dle § 64 a 303).

Přehled konfiskátů českojazyčných neperiodik

Předmětem našeho zkoumání budou v následujícím textu hlavně prózy literárního charakteru, básně, letákové písně, zpěvníky a memoáry a příležitostně i význačnější brožury v češtině. Tyto texty představují jen malý zlomek z celkového počtu zakázaných tisků a navíc netvoří v souboru konfiskátů žádnou izolovanou skupinu. Cenzura se zpravidla soustředila primárně na rovinu tématu a nebrala v potaz vnitřní vývoj literatury. Změnu uměleckého paradigmatu, zahájenou s nástupem literární moderny, tak cenzurní aparát nezachytil a systémově na ni nereagoval. Začal-li například některý básník v devadesátých letech psát volným veršem a manifestoval tím, že boří dosavadní básnické zvyklosti, ponechávalo to tiskové kontrolní úřady zcela chladnými. Zvláště v striktně normativním objektivním řízení probíhalo cenzurní vyčleňování tiskovin z veřejného oběhu kvůli jejich závadnému obsahu nezávisle na druhu textu a podle našich zjištění se též kontrola obsahu knih v češtině v ničem přímo nelišila od praxe uplatňované na konfiskáty neperiodik v neslovanských jazycích, jak je registrují Einsle a Junker, ani na zákazy periodik.

Konfiskace *Sodomy* Jiřího Karáska ze Lvovic Básnická sbírka Jiřího Karáska ze Lvovic *Sodoma* byla policejně zabavena 28. září 1895. Podle vyjádření tiskaře Emanuela Stivína vyšla v nákladu 220 výtisků, které byly všechny předány k úřednímu šetření. Jako závadný byl označen veršovaný prolog *Vyžilá raça…* a dále básně *Venus masculinus*, *Incubus*, *Tryzna* (vše posuzováno jako schvalování nemravných činů a urážka mravopočestnosti podle § 305 a 516) a *Poznání* (§ 516). O tři dny později, 1. října, byla též vykonána policejní prohlídka v redakci *Moderní revue* kvůli 12. sešitu časopisu z téhož roku, kde byly rovněž publikovány básně *Sodoma* (*Vyžilá raça…*) a *Venus masculinus*. Avšak vzhledem k tomu, že jmenovaný sešit *Moderní revue* vyšel už 8. září, byla většina třísetkusového nákladu rozebrána a policie mohla zajistit pouze zbývajících sedmnáct exemplářů. Obě konfiskace byly potvrzeny zemským trestním soudem. Jiří Karásek i redaktor *Moderní revue* Arnošt Procházka podali do poloviny října formální námitky. Čtyřčlenný senát zemského trestního soudu, v němž zasedali rytíř Alexander Koschin von Freudenhof, Viktor Wokaun, Johann Procházka a Victorin Kaplan, však 8. listopadu 1895, mimo jiné na základě vyjádření státního zastupitelství k inkriminovaným básním datovaného 6. listopadu, obě konfiskace definitivně potvrdil. Opravené vydání *Sodomy* nebylo uspořádáno. Nezávadné básně z této sbírky Karásek otiskl roku 1897 v rámci své sbírky *Sexus necans*.
Sodoma byla imunizována až interpelací podanou Josefem Hybešem v říšské radě dne 25. listopadu 1903 (zapsána však byla s datem 5. června 1903). Nikdo si tehdy, jak se zdá, nepovšiml pozoruhodného omylu: o konfiskované sbírce totiž Hybeš v parlamentu hovořil jako o básních „mladého básníka Bezruče" („des jungen Dichters Bezruč"). Karásek svoji sbírku v rozšířené podobě včetně imunizovaných básní znovu vydal v roce 1905 pod názvem *Sodoma. Kniha pohanská*.

Zdroj: SOA v Praze, KST, kt. 478, sign. B 1811/1895 a B 1812/1895; *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes im Jahre 1903, XVII. Session*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1903, s. 22491–22494; Jiří Karásek ze Lvovic: *Vzpomínky*, eds. Gabriela Dupačová, Aleš Zach, Praha, Thyrsus 1994, s. 130–141, 244–246; Blanka Hemelíková: „Tělesnost jako přečin proti veřejné mravnosti. Sbírka Sodoma Jiřího Karáska ze Lvovic a literární cenzura", in Taťána Petrasová, Pavla Machalíková (eds.): *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 29. ročníku sympozia k problematice 19. století. Plzeň, 26.–28. února 2009*, Praha, Academia 2010, s. 94–99; Rudolf Vévoda: „Sodoma: předtím a potom (Dobový kontext Karáskova vystoupení)", in Václav Petrbok (ed.): *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha, Academia 1999, s. 217–226.

Příklady konfiskací neperiodických tisků, o kterých souhrnněji pojednáme v následujících oddílech, ilustrují v hrubých rysech proměny regulace tisku v průběhu pěti desetiletí. Nápadná je z našeho hlediska téměř naprostá absence zákazů krásné literatury v politicky zjitřené době šedesátých a počátku sedmdesátých let a naopak jejich nástup v pozdějších letech. Lze říci, že během státoprávních bojů po roce 1867 se státní úřady logicky zaměřovaly zvláště na kontrolu politického tisku, zatímco beletrii a vůbec díla renomovaných spisovatelů ponechávaly spíše bez povšimnutí. Jasně to dokládají příklady textů Jakuba Malého a Karoliny Světlé, jejichž publikaci v době tiskové represe za místodržitele barona Alexandera Kollera roku 1872 nebyly činěny překážky, které však byly konfiskovány v novějších vydáních v politicky mnohem klidnějších osmdesátých letech. Tato situace zároveň zřetelně ukazuje přelomový význam plošného zavedení tzv. objektivního řízení v květnu 1873, s nímž sice téměř ustalo trestní stíhání redaktorů a nakladatelů, současně však během sedmdesátých a počátku osmdesátých let několikanásobně vzrostl počet konfiskací textů oproti době před rokem 1870.[90] K tomu je navíc třeba připočítat mimořádnou efektivitu objektivního řízení, jehož praxe připouštěla, jak již bylo ukázáno, jen minimální počty zrušených konfiskací. Z významných konfiskátů známe pouze malé množství případů, kdy nebyla konfiskace potvrzena anebo byl soudně potvrzený nález po odvolání zrušen, jako tomu bylo u Neumannovy sbírky *Jsem apoštol nového žití…* (1895) nebo u Vrchlického poémy *Twardowski* (1885).

K dalšímu patrnému nárůstu zabavených děl krásné literatury mezi neperiodiky došlo v průběhu devadesátých let 19. století. Podepsala se pod ním kombinace několika různých faktorů. Sama krásná literatura v češtině tehdy dosáhla vrcholných projevů, pokud jde o počet, kvalitu i celkovou rozmanitost vydávaných textů. Tuto skutečnost významně podpořil i příchod nové generace mladých a nespokojených literátů, v prvé řadě básníků. Ti nezřídka spojovali požadavek autonomie umění s politickým radikalismem a často se angažovali v mezinárodních organizacích bojujících proti hodnotám buržoazní společnosti i samotnému státnímu zřízení a zaměřených socialisticky, anarchisticky či protiklerikálně (Volná myšlenka, hnutí Los von Rom), nebo v nacionalistických organizacích, jako byl Sokol. Ostatně část spisovatelů hlásících se k České moderně otevřeně podporovala anarchistické hnutí, jehož cíle vyjádřil *Manifest anarchistů českých*, shodou okolností cenzurovaný.[91]

Konečně nelze znovu nepřipomenout zákroky proti antisemitským tendencím na přelomu století, jež se sice odrážely v drtivé většině v politickém tisku, vzácně ale i v krásné literatuře, jak dokazuje významná konfiskace hned dvou ze tří prvních tištěných básní

90) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 574–575. Už roku 1877 na skokový nárůst konfiskací poukázal v parlamentu sám Georg Lienbacher, který mimo jiné uvedl, že ve vrchním soudním okresu Brno bylo v letech 1868–1870 uskutečněno pouhých 15 konfiskací, kdežto v letech 1872–1874 už jich bylo 109; cifry pro vrchní soudní okres Praha činily za shodná období 333, respektive 889 konfiskací, a za vrchní soudní okres Vídeň 176, respektive 431 konfiskací, srov. „Rokování o tiskovém zákonu na radě říšské“, *Budoucnost* 4, 1877, č. 6, s. 1–2, č. 7, s. 1–2, zde č. 6, s. 1.

91) Redakce časopisu *Volný duch*, kde měl tento manifest vyjít v dubnu 1896, se jej v opraveném čísle rozhodla otisknout s vynechávkami po zabavených místech, jež postihly asi polovinu textu. Jako celek mohl být manifest publikován časopisecky až roku 1907, srov. Antonín Pravoslav Kalina: *Plaidoyer anarchie*, příloha k časopisu *Volný duch* 2, 1896, č. 1/2, s. 9–11; *Komuna* 1, 1907, č. 45, s. 2–4. Faksimile obou textů viz Václav Tomek: *Anarchie jako idea naprosté volnosti*, Praha, Manibus propriis 1997, s. [69–81].

Konfiskace Tolstého novely *Kreutzerova sonáta* Telegramem z 2. června 1890 úředník vrchního státního zastupitelství v Praze rytíř Alexander Koschin von Freudenhof (zde podepsaný jako Košin) oznamoval prezidiu pražského policejního ředitelství návrh na konfiskaci novely *Kreutzerova sonáta* Lva Nikolajeviče Tolstého, který o týden později potvrdil okresní tiskový soud v Litoměřicích (viz obrázek). Týž soud pak 20. června zamítl námitky proti konfiskaci, jež společně podali nakladatel Karel Stanislav Sokol, zodpovědný redaktor *Časopisu českého studentstva* M. P. Kryft a překladatel Tolstého prózy Antonín Hajn. Z českého překladu tohoto soudního výnosu, jejž si později opatřilo prezidium policejního ředitelství, vyplývá, že dílo bylo konfiskováno celkem pro dvacet šest závadných míst. V Tolstého textu se podle názoru soudu „uvádí, že manželství za našich dob jest podvod a násilí, ženy že mají tytéž zájmy a způsoby jako prostituované, že panuje v manželství jen smyslnost a že člověk v tom směru jest horší zvířete, že ženy pokládají děti za obtíž a že hledí se státi neplodnými" (urážka rodiny dle § 305). Dále se v něm „vypravuje [...] o pohlavním obcování, o životu v manželství, o mnohoženství, chlípnosti a cizoložství způsobem tak okázalým, že beze vší pochybnosti se uráží mravopočestnost a stydlivost hrubě a tím se dává příčina k veřejnému pohoršení" (§ 516). Soud zrušil pouze nařízení uveřejnit konfiskační nález v nejbližším čísle *Časopisu českého studentstva* (§ 20 zákona o tisku) s tím, že taková direktiva se týká jen periodicky vydávaných tisků, kdežto *Kreutzerova sonáta* vyšla neperiodicky v rámci knižnice, kterou řídí redakce daného časopisu. Ostatní postihy zůstaly v platnosti.

Zdroj: NA, PPŘ, 1900–1907, kt. 1812, sign. P/28/16.

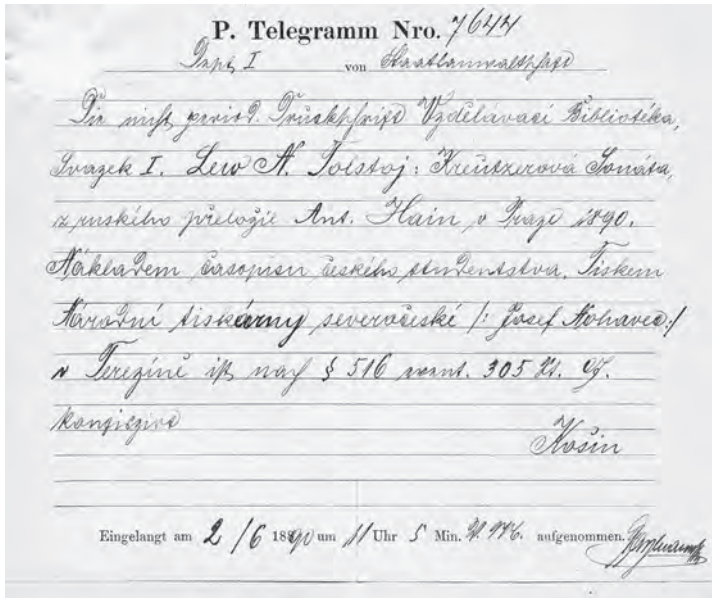
P. Telegramm Nro. 7641/1

Pap. I von Staatsanwaltschaft

Die mit Zuschrift v. 9. Juni d. J. Vzdělávací Bibliotéka, Svazek I. Lev N. Tolstoj: Kreutzerova Sonáta, z ruského přeložil Ant. Hain, v Praze 1890. Nákladem časopisu českého studentstva. Tiskem Národní tiskárny severočeské (: Josef Kohnové :) v Teplicích ist nach § 516 verb. 305 St. G. konfiszirt.

Košin

Eingelangt am 2/6 1890 um 11 Uhr 5 Min. 7176 aufgenommen.

Petra Bezruče *Den Palackého* a *Škaredý zjev* v listu *Čas* v únoru 1899, zakázaných zčásti pro podněcování k zášti proti Židům (§ 302; tématu se věnuje samostatná případová studie).[92] Uvedené trendy pak vesměs přetrvávaly až do nástupu první světové války.

92) Viz případová studie Michala Kosáka „Mezi revoltou a autocenzurou. Případ *Slezských písní* Petra Bezruče", s. 637–650; dále srov. Břetislav Pračka, Jaromír Dvořák, Oldřich Králík (eds.): *Bezručův proces. Soudní a úřední dokumenty 1915–1918*, Ostrava, Krajské nakladatelství 1962, zvl. s. 73.

Pokud jde o textová a obrazová erotika, nárůst postihů proti nim podle § 516 byl markantní až od devadesátých let a zvláště pak po roce 1900; do té doby se závadné tisky s touto tematikou objevovaly spíše zřídka. Jako nemravná, či dokonce pornografická nakonec nebyla vnímána ani rozsáhlá báseň Jaroslava Vrchlického *Twardowski* s některými erotickými motivy (zvláště „ňadra" a ženské „boky"), jejíž zákaz byl roku 1885 zrušen po soudním projednání námitek proti konfiskaci vzhledem k umělecké kvalitě textu.[93] Sbírku Jiřího Karáska ze Lvovic *Sodoma* (1895) s erotickými motivy včetně tématu homosexuality naopak úřady zjevně posuzovaly podobně jako kterákoli jiná erotika, například běžnou pornografickou fotografii, a k jejímu uměleckému zaměření nepřihlížely. Karáskův text byl nicméně konfiskován nejen pro erotický obsah (§ 516), ale také kvůli znevažování rodiny a schvalování nemravných činů (§ 305). Na tutéž kombinaci § 305 a 516, indikujících přečiny proti rodině a proti mravopočestnosti, narážíme charakteristicky ještě u jednoho specifického typu konfiskátů, totiž u některých katalogů a reklam inzerujících antikoncepční prostředky.[94]

Zároveň je však pro lepší chápání tehdejšího smýšlení třeba připomenout, že nedlouho před *Sodomou* byla podle týchž dvou článků zákona konfiskována i stěžejní novela L. N. Tolstého *Kreutzerova sonáta* (1890) v překladu Antonína Hajna. Nešlo přitom rozhodně o text, který by tematizoval pohlavní styk nebo části nahého lidského těla. Dílo světoznámého moralisty, ostře odsuzující samu rodinu jako vrcholně nemravnou instituci a na základě příběhu muže, který zabil svoji manželku, ilustrující tezi, že sňatek přináší obapolné „utrpení, kterým se platí za ukájení pohlavní touhy", vzbudilo ihned po svém vydání bezpříkladný ohlas i kritiku a v řadě zemí světa bylo též postaveno před soud.[95] Také u nás se objevily pobouřené reakce vůči překladu Tolstého novely. Pět měsíců před svou smrtí označil bývalý radikál a politický emigrant Josef Václav Frič vydání *Kreutzerovy sonáty* v knižnici Vzdělávací bibliotéka, určené převážně studentům, za „přehmat redakce, jejž nelze dost rozhodně odsouditi", a rozhořčeně se tázal: „četba podobně chorobné nálady měla by býti vhodnou ku hojení vlastních nám nedostatků a bolestí?! […] Což nejsou jiné, zásadnější pravdy, v nichž nejvyšší čas naši omladinu utvrzovati?"[96] Lze přitom předpokládat, že jeho názor vyjadřoval i veřejný postoj *Národních listů*, v nichž byl publikován, a mohl rovněž nalézt podporu čtenářů tohoto nejvlivnějšího tiskového orgánu v Čechách. Návrh na konfiskaci *Kreutzerovy sonáty* podalo pražské státní zastupitelství už 2. června 1890, tři dny po vydání Fričova článku.

93) Michal Charypar: „Jaroslav Vrchlický a strategie obhajoby před tiskovým soudem", in Jiří Hrabal (ed.): *Cenzura v literatuře a umění střední Evropy*, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2014, s. 39–50; viz též infobox „Případ zrušené konfiskace básnické skladby Jaroslava Vrchlického", s. 531.
94) Několik příkladů z let 1913–1914 viz NA, PPŘ, 1908–1915, kt. 2317, sign. P/69/110 až 111, sign. P/69/120 až 128; NA, Vrchní státní zastupitelství Praha (VSZ), kt. 466, sign. III f 18 ex 1914–1915.
95) Pavel Nešpor: „Doslov", in Lev Nikolajevič Tolstoj: *Kreutzerova sonáta*, Praha, Svět sovětů 1967, s. 84–90, zde s. 87.
96) J. V. F. [= Josef Václav Frič]: „Lva N. Tolstého Kreutzerova sonáta…", *Národní listy* 30, 1890, č. 147, 30. 5., ranní vyd., s. 5.

Páteř dalšího výkladu bude tvořit charakteristika politické situace a sledování jejího aktuálního vlivu na poměry v periodickém tisku, zatímco vybrané konfiskáty neperiodik v češtině budeme sledovat vždy v závěru jednotlivých etap rozsáhlého období let 1863 až 1918. Interpretace konkrétních zásahů cenzury je bohužel v četných případech limitována nedostatkem informací. Zvláště v tzv. objektivním řízení, jež se stalo dominantním typem tiskového soudu od roku 1873, si úřady vystačily s minimální dokumentací; často máme k dispozici jen konfiskační nález v tištěné podobě v úředních věstnících a někdy též v podobě uchované v archivních spisech (rukopisný, litografovaný či tištěný formulář). Mnohdy přitom nejsou v nálezu vyznačena závadná místa a není ani možnost srovnání úplného konfiskovaného vydání s opraveným, které by bylo změněno v intencích úředního zákazu, protože u neperiodických zakázaných tisků se pořizovala opravená vydání spíše zřídka (na rozdíl od periodik, u nichž byl vydavatel povinen uspokojit nároky abonentů). Jediným vodítkem pro výklad se v takových případech stává v nálezu uvedený článek zákona, který zhruba naznačuje typ závadné tematiky v postiženém díle a často koresponduje už s jeho názvem. Pro nás představuje standardní základní informaci.

Kriminalizace žurnalistů po zavedení zákona o tisku (1863–1866)

Politická liberalizace, prosazovaná od šedesátých let ve Vídni poslaneckou sněmovnou říšské rady, postupovala při vnitropolitických problémech monarchie, daných rezistencí uherských, italských a posléze i českých poslanců, značně pomalu. V oblasti tisku spočívala především v uvolňování podmínek pro zakládání nových periodik, jež se projevilo i vydáním nového zákona o tisku, ne však už zmírněním podmínek pro stanovování trestní zodpovědnosti, které byly nadále určovány neoabsolutistickým trestním zákonem.

Uvedení zákona o tisku v platnost tak vyvolalo v březnu 1863 vlnu kritiky. Referent *Národních listů* poukázal na „všeobecný […] nářek všech neodvislých časopisů“ a uvedl, že nová nařízení „nejsou vlastně ničím jiným než zostřením zákona trestního z r. 1852“, neboť pravomoc konfiskovat, dosud příslušející pouze policii, byla nyní rozšířena i na soudy a státní zastupitelství. Referent proto předpovídal, že s novým zřízením teprve nastane „pravá činnost policejní“ a že už jen málokdo bude nadále ochoten literatuře či novinářství obětovat „jmění, osobní svobodu a snad i zdraví, politickou neúhonnost a ona práva, která přísluší i nejposlednějšímu občanu v státu“.[97] Později se kritické ohlasy zákona o tisku množily. K citovanému hodnocení v *Národních listech* dodal v osmdesátých letech Jakub Malý, že zákon poskytoval jenom „nepatrná ulehčení“, která „nepadala na váhu naproti zvůli udělené orgánům policejním i jiným“.[98] Ještě na přelomu století soudil právník a politik Alois Rašín, že tiskový zákon „množstvím policejních opatření tlumí vol-

97) „Předmluva k novým tiskovým poměrům našim“, *Národní listy* 3, 1863, č. 57, 10. 3., s. 1.
98) Jakub Malý: *Naše znovuzrození. Přehled národního života českého za posledního půlstoletí*, díl 5, *Nová doba ústavní až do zavedení dualismu*, Praha, J. Otto 1883, s. 128.

nost tiskovou a ponechává dosti pole, aby praxe mohla násilnými výklady ničiti i ty drobty svobod zákonem skytaných“.[99]

Postupný rozvoj opozičních periodik s sebou zároveň nesl rozmach tiskových procesů proti zodpovědným osobám. Podle pozdějšího hodnocení se vláda ministerského předsedy Antona von Schmerlinga (1860–1865) stavěla proti tisku „s bezpříkladnou krutostí“.[100] Během čtyř a půl let jejího trvání byli čeští redaktoři a vydavatelé periodik odsouzeni k úhrnnému trestu pěti a půl roku vězení a k pokutě téměř 11 tisíc zlatých.[101] Dobovou situaci nevyřešila ani tisková amnestie, vyhlášená 1. srpna 1865 po Schmerlingově odstoupení (k další amnestii pak došlo 8. ledna 1867).[102] V Čechách však měla vlna soudního stíhání novinářů teprve vyvrcholit a trend nastoupený za Schmerlingovy vlády se měl stát charakteristickým pro celé desetiletí.

K významným kauzám patřil tehdy případ nadějného satirického básníka a prozaika Františka Jaroslava Kubíčka, který byl jako zodpovědný redaktor olomouckého listu *Moravan* souzen za uveřejněný úvodník a dvě kratší zprávy. V přelíčení konaném v Olomouci 12. srpna 1863 byl po obratné obhajovací řeči odsouzen pouze pro zanedbání povinné péče u jedné ze zpráv ke čtrnácti dnům vězení. Státní zástupce se však odvolal k zemskému soudu v Brně, který sice snížil původní trest na osm dní, potvrdil ale také porušení § 65 (rušení veřejného pokoje) u žalovaného úvodníku, za nějž redaktora odsoudil k šesti měsícům žaláře (trest byl později snížen na tři měsíce). Kubíček své vězeňské zážitky zachytil v několika básních, v nichž napadal schmerlingovské praktiky (mimo jiné satirická *Při měsíčku*, snad ohlas Havlíčkových *Tyrolských elegií*), a také v reportážní próze *Žurnalista ve vězení*. V ní sám sebe označil za prvního potrestaného novináře na Moravě a uvedl: „neloupil, nevraždil, nekradl, nepodváděl jsem, a přece […] stal jsem se kandidátem kriminálnictví, obyvatelem místa hanby a trestu“.[103] Kubíček trpěl tuberkulózou; z vězení vyšel v květnu 1864 s podlomeným zdravím a v únoru následujícího roku zemřel. Téměř identický osud měl i nakladatel a knihkupec Ignác Leopold Kober, který zemřel na tuberkulózu v roce 1866 poté, co byl v předchozím roce z politických důvodů dvakrát vězněn, mimo jiné za účast v průvodu k uvítání Julia Grégra propuštěného z vězení.

Reliktem předchozích let bylo zvláště bezohledné zacházení s politickými vězni. Zatímco Julius Grégr mohl údajně ve vězení jíst vlastní stravu, využívat poměrně velké množství knih a trávit večery v domácnosti svého vězeňského dozorce,[104] byly jiným vězněným žurnalistům mimo jiné stále nasazovány okovy. Veřejné pobouření tehdy způsobily podrobnosti o uvěznění redaktorů Vincence Vávry Haštalského (*Hlas*) a Josefa Richarda Vilímka (*Humoristické listy*). Vávra nastoupil čtyřměsíční trest 11. listopadu 1863. Jeho

99) A. Rašín (ed.): *Rakouský zákon o tisku*, cit. dílo, s. 3.
100) Adolf Srb: *Politické dějiny národa českého od roku 1861 až do nastoupení ministerstva Badenova r. 1895*, [díl 1], Praha, F. Šimáček 1899, s. 79; viz též infobox „Petice rakouských a českých žurnalistů proti objektivnímu řízení“, s. 528.
101) Otto Urban: *Česká společnost 1848–1918*, Praha, Svoboda 1982, s. 186.
102) J. Malý: *Naše znovuzrození*, díl 5, cit. dílo, s. 181.
103) František Jaroslav Kubíček: *Rozesmaliáda a jiné práce*, Praha, J. Otto [1921], s. 180, srov. dále s. 181, 195 a úvod Miloslava Hýska „František Jaroslav Kubíček“, tamtéž, s. 5–29, zde s. 13–15.
104) Eduard Grégr [ml., 1900–1986]: *Historie rodiny*, ed. Ivana Koutská, Praha, Eduard Grégr a syn 1996, s. 38–39.

spoluvězeň Julius Grégr, odsouzený tehdy nedlouho po odpykání desetiměsíčního trestu k novému šestitýdennímu vězení, později na Vávrův příchod vzpomínal:

> přišel zámečník a přikoval mu na pravou nohu okovy. […] Oblékli jej v šedý hrubý, šerkový šat s krátkou kazajkou a čapkou z téže hrubé šedé látky. Ostříhán a oholen byl chudák v novém obleku k nepoznání. […] Uveden byl do cely, v níž přes všechny reklamace držán byl ve společnosti lidí pro sprosté zločiny odsouzených. Měl s nimi společně i hrubou žalářní stravu.[105]

Vilímek popsal podobnou zkušenost ve vlastních memoárech.[106] Detailně a s aforistickým zahrocením poukázal na libovůli v uplatňování drastických praktik ve věznicích. Vyhláškou z 9. října 1864 byl mimo jiné zrušen trest ukování v pouta a zakázáno míšení politických trestanců s kriminálními.[107] Vilímek přesto strávil v železech téměř celý svůj další osmiměsíční trest až do poloviny února 1865, kdy si na vedení žaláře vymohl jejich sejmutí. Existence zmíněné vyhlášky byla před vězni zatajena a Vilímek se o ní dozvěděl až z novin propašovaných do cely.

V druhé části výkladu k jednotlivým časovým fázím uvádíme zde i v dalším textu dostupné informace k vybraným konfiskacím neperiodických tisků. Případy překročení jednotlivých ustanovení zákona o tisku zde neuvádíme. Zákazů neperiodických tisků v českém jazyce byl v období let 1863–1866 stále jenom nevelký počet. Nejvýznamnější jsou z našeho pohledu obnovené konfiskace knih vydaných v letech 1849–1851, registrované ve *Wiener Zeitung* od března do května 1863. Šlo především o dvě pojednání Antonína Františka Žaluda Vysokomýtského *Dějepis španělské inkvizice* a *Početí roku 1620 a sledí jeho čili Řádění jezuitů v Čechách a na Moravě* (popuzování k zášti proti skupinám a urážka církve podle § 302, 303; roku 1864 pak byl zabaven také *Katalog knihovny mladoboleslavské*, který názvem uvádí jedno z nich). Vedle nich to byla především básnická skladba Jana Sekavce *Dvanáctý červen aneb Výstraha Čechům!* (urážka císaře, rušení veřejného pokoje a popuzování k zášti proti skupinám podle § 63, 65, 302) s tematikou revoluce, poprvé konfiskovaná už v červnu 1849,[108] a oba knižní svazky publicistiky Karla Havlíčka: vydání *Ducha Národních novin* z roku 1851 (urážka císaře a členů císařského rodu, popuzování k zášti proti skupinám dle § 63, 64, 302) a vydání *Epištol kutnohorských* z téhož roku (rušení veřejného pokoje, popuzování k zášti proti skupinám a urážka církve, § 65, 302, 303). Havlíčkovy *Epištoly kutnohorské* se přitom v úplném znění objevily až roku 1893 a *Duch Národních novin* roku 1898. U Havlíčka zůstaňme. Úřední věstník u něho udává několik záznamů i v dalších letech. Roku 1880 byl zabaven výbor *Z kutnohorských epištol* (popuzování k zášti proti skupinám, urážka církve, urážka na cti, § 302, 303, 491). Roku 1906 byly konfiskovány *Básnické spisy* (urážka náboženství podle § 122) kvůli epigramu *Meč a kalich*. Ještě roku 1916 se uvádí válečná konfiskace vydání *Ducha Národních novin* z roku

105) Julius Grégr: „Z pamětí ‚Národních listů'", *Národní listy* 26, 1886, č. 1, 1. 1., s. 3–6, zde s. 3.
106) Josef Richard Vilímek: *Ze zašlých dob. Vzpomínky*, Praha, J. R. Vilímek 1908, s. 44–61.
107) Podrobně viz „Ulehčení politickým vězňům", *Národní listy* 5, 1865, č. 14, 14. 1., s. 1–2. Oddělování politických zločinců bylo nařízeno už roku 1854, nařízení se však běžně porušovalo.
108) Viz infobox „*Dvanáctý červen* Jana Sekavce" v rámcové kapitole „1848–1863. V zájmu svobody a řádu", s. 388.

Konfiskovaný Havlíčkův epigram *Meč a kalich* Svazek *Básnických spisů Karla Havlíčka Borovského*, vydaný roku 1906 v pražském nakladatelství Jan Laichter, byl konfiskován 7. září téhož roku. Jediným důvodem zákazu byl epigram *Meč a kalich* otištěný na s. 153–154, kritizující malichernost historického sporu o podávání podjednou či podobojí (urážka náboženství podle § 122). Text epigramu: „Proč byly husitské rvačky? / Rozhodnout se nimi mělo, / má-li se jíst boží tělo / s omáčkou, neb bez omáčky."

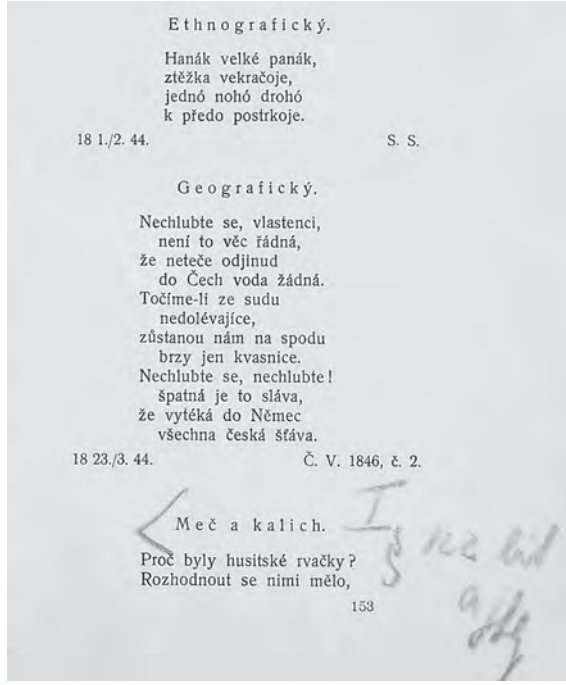

Ethnografický.

Hanák velké panák,
ztěžka vekračoje,
jednó nohó drohó
k předo postrkoje.

18 1./2. 44. S. S.

Geografický.

Nechlubte se, vlastenci,
není to věc řádná,
že neteče odjinud
do Čech voda žádná.
Točíme-li ze sudu
nedolévajíce,
zůstanou nám na spodu
brzy jen kvasnice.
Nechlubte se, nechlubte!
špatná je to sláva,
že vytéká do Němec
všechna česká šťáva.

18 23./3. 44. Č. V. 1846, č. 2.

Meč a kalich.

Proč byly husitské rvačky?
Rozhodnout se nimi mělo,

153

Zdroj: NA, VSZ, kt. 459, sign. III f 18/108 ex 1906.

1908 pro jedno místo v kapitole „Rakouská vláda a Poláci" (urážka členů císařského rodu a popuzování k zášti proti skupinám, § 64, 302). Pokud jde o setrvalost tiskové perzekuce, nenacházíme mezi česky píšícími autory k Havlíčkovi paralelu.

Pruská vojenská cenzura v Čechách (červenec–srpen 1866)

Roku 1866 bylo Rakouské císařství vystaveno válečnému konfliktu vedenému na dvou frontách. Na straně Pruska, usilujícího o vedení v Německém spolku, stál i mladý italský stát bojující proti zbytkové nadvládě Rakouska na Apeninském poloostrově. Po vítězství v bitvě u Hradce Králové vstoupila dne 8. července pruská armáda do Prahy, kterou pak okupovala až do uzavření mírové smlouvy z 23. srpna. Ta znamenala pro Rakousko ztrátu Benátska a zánik Německého spolku, čímž Prusko získalo hegemonii pro sjednocení Německa. V okupované části Čech zavedla pruská armáda mezi jiným vojenskou kontrolu tisku, jež byla v dosavadním vývoji paradoxem: nyní se cenzurovaly prorakouské projevy. Krátkodobou zásadní změnu kurzu zahájil už první případ, zákaz otištění manifestu Františka Josefa I. z 10. července. Text byl do redakcí pražských novin propašován místodržitelem Ernstem von Kellerspergem z Plzně, kam mezitím přesídlila většina pražských úřadů. Za tento prohřešek hrozil kompletní zákaz tisku, silně už ostatně omezeného zrušením pošty, která vyráběla kolky a zajišťovala distribuci tiskovin mimo město. Některé pražské deníky, jako například vládní *Prager Zeitung*, následně z loajality k císaři pozastavily svoji činnost samy.[109]

109) Karel Sabina: *Kronika války Prusko-Italsko-Rakouské. Prostonárodní vylíčení událostí na bojišti severním a jižním v roce 1866*, Praha, Mikuláš & Knapp 1868, s. 147–148; Servác Heller: *Válka z roku 1866 v Čechách, její vznik, děje a následky*, Praha, Edvard Beaufort 1896, s. 301–306 (oba texty přetiskují císařský manifest).

Otázka českého tisku byla vzhledem k jazyku, jímž byl psán, pro okupanty komplikovanější, takže noviny musely předkládat pruské cenzuře spolu s povinným výtiskem každého čísla i německý překlad úvodních článků. Podmínkou, aby český tisk vůbec mohl dále vycházet, bylo zřízení postu „zodpovědného tlumočníka", který by za věrnost těchto překladů a za české listy vůbec osobně ručil. Nevděčné funkce se na návrh liberálního politika a žurnalisty Karla Sladkovského a výzvu pražského purkmistra Václava Bělského dne 15. července překvapivě ujal radikálně demokraticky orientovaný Josef Barák. Jak píše Barák v osobní vzpomínce, úřadu se prý chopil jenom z „přesvědčení, že našim novinám nemalou proukázal bych službu", a výslovně dodává, že Prusům odmítl složit přísahu.[110] Šlo o nutné alibi, neboť pro rakouské úřady mohla jeho činnost představovat kolaboraci s nepřítelem a také český tisk se k úřadu „tlumočníka" mohl stavět nevraživě. Noviny však Barákovu činnost podpořily a ještě posmrtně mu za ni vzdávaly čest.[111] Podle pozdějších hodnocení byl Barák „pod titulem tlumočníka plnoprávným cenzorem všeho českého tisku a prokazoval v této své činnosti časopisectvu a vůbec českému písemnictví v době pruské okupace služby velmi cenné a vzácné",[112] snažil se upravovat články tak, aby nezavdaly příčinu k zásahu pruské vojenské administrace, a prý nedal konfiskovat „ani jediný český neb německý list nezávislý".[113] Barák skutečně přistoupil k návrhu konfiskace pouze jednou, a to v případě vládního *Pražského deníku*, který vychválil výpad rakouské posádky pevnosti v Terezíně z 28. července, jímž bylo znemožněno lokální železniční spojení. Tato vojenská akce narušila právě uzavřené příměří a Rakousku za ni hrozily značné sankce. Na Barákův návrh nařídil pruský cenzor Wichmann inkriminovaný článek v *Pražském deníku* vynechat a číslo přetisknout bez něho.[114]

V srpnu byla Barákova agenda rozšířena o dohled nad českým divadlem. Vlastenecky smýšlející Barák, kterému byla přidělena lóže patřící pražskému policejnímu řediteli, povolil inscenace her *Jan Hus* (1848) Josefa Kajetána Tyla a *Žižkova smrt* (1851) Josefa Jiřího Kolára, zakázaných policií od počátku neoabsolutismu.[115] Obě představení prý byla nadšeně přijata českým i německým obecenstvem. Po skončení války se na Baráka vztahoval desátý bod mírové smlouvy z 23. srpna, podle něhož neměl žádný rakouský ani pruský poddaný být v příčině proběhlé války stíhán z politických důvodů. Za svoji cenzorskou

110) Josef Barák: „Na pruské komandantuře", *Svoboda* 1, 1867, č. 1, s. 25–27, zde s. 26.
111) Viz např. rozsáhlý nekrolog „Josefa Baráka není více!", *Národní listy* 23, 1883, č. 273, 16. 11., s. 1–2.
112) Servác Heller: *Z minulé doby našeho života národního, kulturního a politického. Vzpomínky a zápisky*, díl 4, Praha, Český čtenář [1923], s. 133; obdobně týž: *Válka z roku 1866 v Čechách*, cit. dílo, s. 318.
113) Adolf Srb: *Z půl století*, díl 1, Praha, F. Šimáček 1913, s. 91. Srov. dále Rudolf Jaroslav Kronbauer: „Pražští novináři a Prušáci za okupace Prahy r. 1866", *Zlatá Praha* 23, 1905/1906, č. 14–15, s. 158, 171–174. Kronbauerův článek reprodukuje vzpomínku Julia Steinberga, který měl vykonávat tlumočnickou činnost paralelně s Barákem.
114) Šlo zřejmě o *Pražský deník* 1, 1866, č. 45, 29. 7. K dispozici však máme jen opravené číslo.
115) Po odchodu Prusů byly obě hry opět zakázány. *Žižkova smrt* se v Praze hrála až roku 1868, ovšem s významnými cenzurními škrty zasahujícími asi dvacet pět stran textu, který policejní ředitelství zaslalo ředitelství divadel, srov. „‚Žižkova smrt' konečně povolena", *Národní listy* 8, 1868, č. 18, 19. 1., s. 2. Téhož roku byl inscenován i Tylův *Jan Hus*. V sedmdesátých letech však byly obě hry znovu zakazovány. *Jana Husa* nepovolila policie k provozování dokonce ještě roku 1897 v představení k jubilejnímu instalování Tylovy busty v Národním divadle, srov. „Poprsí Klicperovo a Tylovo v Národním divadle", *Dalibor* 19, 1897, č. 39/40, 11. 9., s. 308.

činnost tedy Barák nebyl rakouskými úřady vyšetřován, v následujících letech však náležel mezi nejvíce trestané redaktory.

Spolu s pruskými vojáky vešla do Prahy i v Berlíně tištěná brožura *Pláč Koruny české*, podepsaná krycím jménem „Staročech" a datovaná s fiktivní lokací „Pod Blaníkem koncem července léta Páně 1866". Mezi Pražany vzbudila pravý poprask, neboť implicitně vybízela k odtržení Čech a Moravy od Rakouska a – s pomocí Prusů – k založení samostatného království.[116] V září 1866 po odchodu Prusů byla brožura konfiskována rakouskými úřady pro velezradu (§ 58, 59) a začalo několikaleté vyšetřování, jímž bylo fakticky porušováno ustanovení mírové smlouvy o politické beztrestnosti. Spolu s jinými byl kvůli rozšiřování brožury více než rok držen ve vyšetřovací vazbě pozdější historik Jan M. Černý a dále byl také vydán tajný zatykač na J. V. Friče jako domnělého autora.[117] Emigrant Frič, jak dnes víme, vznik brožury v Berlíně inicioval, provedl korekturu textu a napsal k němu úvod. Skutečného autora však rakouská policie nevypátrala. Byl jím Antonín Kotík,[118] v první polovině šedesátých let redaktor *Národních listů*, který zůstal v anonymitě až do vzniku Československé republiky, kdy se mu podařilo vydat reedici brožury a objasnit její původ.[119] Kotíkova brožura je jediný konfiskát neperiodika, který v tomto období registrujeme.

Tiskové soudy v době státoprávních bojů (1866–1873)

Prusko-rakouská válka byla posledním podnětem k vnitřní restrukturalizaci habsburské monarchie. Zavedení dualismu v únoru 1867 uspokojilo maďarské politické požadavky, znamenalo však výrazné zklamání pro politické naděje českých politiků. František Palacký tak popsal dualismus jako dvojnásobný centralismus, který nepřipouštěl další středisko moci.[120] Němečtí liberálové naproti tomu spojili schválení dualismu s revizí Schmerlingovy ústavy a modernizací vnitropolitických poměrů. Dne 21. prosince tak byl pro Předlitavsko schválen soubor šesti základních státních zákonů, nazývaný prosincová ústava („prosincovka"). Zákon č. 142/1867 říšského zákoníku o všeobecných občanských právech výslovně zakazoval cenzuru, koncesní systém pro periodika a administrativní zákazy poštovní distribuce pro domácí tisky, uzákoňoval spolkové a petiční právo a zrovnopravňoval všechny v zemi obvyklé jazyky říše s němčinou.[121] Zákaz cenzury se však podobně jako u tzv. oktrojované ústavy z března 1849 týkal jen předběžné cenzury, nikoli následného cenzurního systému prostřednictvím konfiskací; postihované noviny

116) Na její masové rozšíření v tisku upozornil Δ [= Jan Neruda]: [„V Praze, 1. září. (O tom povětří. – Pláč české koruny. – Lutrie a sny. – Proč roste obilí. – Páteři Jezovité.)"], *Národní listy* 6, 1866, č. 241, 2. 9., s. 1.
117) J. Arbes: *Pláč Koruny české*, cit. dílo, s. 61, 75–77, 84 aj.; o Fričově úloze v této kauze viz Václav Žáček: *Josef Václav Frič*, Praha, Melantrich 1979, s. 209–221.
118) O něm viz Antal Stašek: *Ze vzpomínek*, Vybrané spisy Antala Staška, sv. 6, ed. Miloš Pohorský, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury a umění 1964, zvl. s. 167–170; František Jirásko: „Antonín Kotík a jeho Pláč Koruny české", *Z Českého ráje a Podkrkonoší* 24, 2011, s. 219–232.
119) *Pláč Koruny české čili Upřímná slova Staro-Čecha propověděná milým krajanům léta bídy 1866*, Berlín, Trovič a syn [= Trowitsch und Sohn] 1866, přetištěno a doprovozeno komentáři in Antonín Kotík: *Pláč Koruny české. Některé dokumenty jako příspěvek k dějinám prusko-rakouské války roku 1866*, Praha, Jan Kotík 1919.
120) Srov. Jiří Kořalka: *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha, Argo 1996, s. 157.
121) *Rakouské zákony říšské, pro království a země, v radě říšské ve Vídni zastoupené*, sv. 15, Praha, Jindřich Mercy 1870, zvl. s. 14–16.

v pozdějších desetiletích k této skutečnosti poukazovaly jako k rozporu mezi právním ustanovením a praxí.

Na základě četných petic spisovatelské a žurnalistické veřejnosti ve Vídni bylo přistoupeno též k reformě zákona o tisku (novela datována 7. října 1868, s platností od prosince), jež však ve svém výsledném textu přinesla pouze dílčí změny. Nejzávažnější bylo omezení možnosti suspenze periodického titulu pouze na podmínky výjimečného stavu.[122] Podle dobového výkladu českých novinářů však zákon o tisku nebyl upraven v souladu s prosincovou ústavou a soudní praxe pozdějších let nebrala na ústavní zákaz cenzury ohled. Například Alois Rašín nacházel ještě začátkem 20. století v tiskové praxi „důkaz, jak veliká, krásná slova základních státních zákonů nebyla […] prakticky uskutečněna", takže na „zákoně o nejdůležitější svobodě", tj. zákoně o tisku, stále lpí „základní nátěr policejní".[123]

Odpor k dualismu se manifestoval v první půli dubna 1867 protestním odchodem česky hovořících poslanců z českého i moravského zemského sněmu.[124] Podle slov Julia Grégra bylo jedním z cílů vlády Friedricha Ferdinanda Beusta od února 1867 a pak i Karla (Carlose) Auersperga od prosince 1867 „pokořiti českou státoprávní opozici".[125] Politicky vzbouřená doba se proto vyznačovala i dosud nejtvrdší represí českého opozičního tisku. Za místodržitele Ernsta von Kellersperga se nejen výrazně zvýšil počet konfiskací, ale docházelo též hojně k suspenzím celých listů podle § 38 zákona o tisku. Od dubna 1867 bylo možné hovořit o tendenci plošně zastavit veškerý opoziční tisk.[126]

Od května 1868 byly svolávány masové tábory lidu podporující stanoviska českých politiků, nejprve na historicky památných místech na venkově a poté i v Praze.[127] Shromáždění dělníků na Pankráci 4. října se stalo pohnutkou k vyhlášení výjimečného stavu pro Prahu a karlínský a smíchovský okres. Po dobu jeho trvání byla zneplatněna ustanovení prosincové ústavy. Kellersperg, který neschvaloval nařízení ministra spravedlnosti Eduarda Herbsta ohledně postupu vlády v Čechách,[128] byl odvolán a ve funkci místodržitele ho nahradil generál jízdy baron Alexander Koller, výslovně od císaře pověřený úkolem zjednat v Praze pořádek. Koller prý svým vojáctvím a nesmlouvavým vystupováním Pražanům připomínal někdejší režim knížete Windischgrätze, vojenského velitele Prahy po porážce červnového povstání roku 1848. V nástupní proklamaci neváhal pohrozit: „nebudu též váhati, abych násilnému rušení veřejného pokoje a pořádku, bude-li toho třeba, plnou mocí zbraní přítrž učinil."[129]

122) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 473–475.
123) A. Rašín (ed.): *Rakouský zákon o tisku*, cit. dílo, s. 3.
124) O. Urban: *Česká společnost 1848–1918*, cit. dílo, s. 221; A. Srb: *Politické dějiny národa českého*, díl 1, cit. dílo, s. 185–198.
125) J. Grégr: „Z pamětí ‚Národních listů'", cit. dílo, zde s. 4.
126) Srov. J. Arbes: *Pláč Koruny české*, cit. dílo, s. 76–78.
127) Jaroslav Purš: „Tábory v českých zemích 1868–1871. (Příspěvek k problematice národního hnutí)", *Československý časopis historický* 6, 1958, č. 2–4, s. 234–266, 446–470, 661–690.
128) Srov. A. Srb: *Politické dějiny národa českého*, díl 1, cit. dílo, s. 229; Václav Vladivoj Tomek: *Paměti z mého života*, sv. 2, Praha, F. Řivnáč 1905, s. 165; Karel Hoch: „Dějiny novin a časopisů II: Od roku 1860 do doby současné", in *Československá vlastivěda*, díl 7, *Písemnictví*, Praha, Sfinx 1933, s. 437–514, zde s. 467.
129) „[Na nárožích pražských…]", *Národní noviny* [8], 1868, č. 87, 13. 10., s. 1. – Jakub Arbes vzpomínal, jak si ho Koller dal roku 1868 předvolat a pak mu vyhrožoval, že ho nechá svázat do kozelce a dopravit do pevnosti v Terezíně, srov. Jakub Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina, c. k. místodržící v království českém. Kritika úřadní činnosti Jeho Excellence*, sv. 1, Smíchov, vl. n. 1895, s. 162–165.

Situace *Národních listů* v letech 1867–1869 Charakteristický pro pochopení dobové situace v tisku je příklad *Národních listů*. Aby čelil suspenzím, přistoupil list ke změně svého názvu na havlíčkovský titul *Národní noviny* (deník pod tímto názvem vycházel ve dnech 28. dubna – 31. července 1867 a opět 17. července – 19. října 1868). Tento postup byl legální, avšak jak psal spolumajitel deníku Eduard Grégr, „každá takováto změna stojí 6 000 zl. nové kauce, která se za list položiti musí. To jest pro naše finanční poměry rána velmi bolestná. *Politika* [tj. list *Politik*, který musel změnit titul na *Correspondenz*, MCh] sehnala novou kauci mezi šlechtou federační, my však musíme ji vzíti z obchodu neb za velké úroky si ji vydlužiti. To velice škodí našemu závodu a tím přicházíme často do strašných nesnází peněžitých."
Když byl po roce deník suspendován podruhé, oznámil změnu názvu na *Národní noviny* zprávou v posledním povoleném čísle ze 16. července 1868: „Nevládneme potřebnými prostředky, abychom stačili četným těm pokutám, aniž hodláme dopláceti kauci jen za tím účelem, aby stále doplňoval se pramen k novým trestům. […] Ctění předplatitelé naši obdrží úplnou náhradu novým politickým časopisem, který již zejtřejším dnem vycházeti počne."
Ostrakizované *Národní noviny* dodržovaly umírněnou politiku. V době výjimečného stavu roku 1868 psaly podle Eduarda Grégra „tak opatrně a vyhýbaly se takřka vší politice vnitřní", že nezavdaly příčinu k jediné konfiskaci. Přesto byly rukou policejního ředitele Adolfa Strauba na rozkaz místodržitele 19. října zastaveny spolu s týdeníkem *Zvon*. Grégr líčí, jak na zákaz reagovali redaktoři, kteří přišli o obživu: „Štrauch prý půjde k své sestře do Jičína, Neruda má naději, že se stane sekretářem u divadelní společnosti Švandovy v Plzni, Šulc má alespoň slušnou penzi od hraběnky Kounicové – ale jak s těmi ostatními?" Zadlužený Julius Grégr, Jakub Arbes a další živili rodinu. V nejhorší situaci se ocitlo osm členů redakce, kteří byli právě uvězněni nebo před nástupem do žaláře: „Posud je vydržoval Julius [Grégr, MCh], dávaje rodinám jejich po 50 zl. měsíčně a uvězněným po 30–40 zl. na stravování se. Nyní však nebude míti sám nic."
V rychlosti se činily plány, co s listem dál. Návrh přesunout jej do Vídně byl odmítnut s poukazem, že tam „se musí složiti 8 000 kauce, že tam nebude inzertů, bez nichž nemůže list se udržeti, a že zakážou list ten pro Prahu a okolí". Po dlouhém vyjednávání dal nakonec místodržitel Koller souhlas k vydávání nového listu, který by v ničem nevybočoval z kolejí vládních novin. Deník tak 1. listopadu do třetice získal „falešný pas, znějící na jméno *Naše listy*". Pomocí půjček byla obtížně sebrána nová kauce na vydávání „bezbarevného toho kleštěnce". Teprve 2. května 1869, po odvolání výjimečného stavu, obnovily *Národní listy* svůj nacionálně opoziční charakter i původní titul.

Zdroj: Eduard Grégr: *Denník*, sv. 1, ed. Zdeněk Václav Tobolka, Praha, Český čtenář 1908, s. 155, 194–201; [„V době bezmála osmiletého trvání…"], *Národní listy* 8, 1868, č. 194, 16. 7., s. 1.

Nejpodrobnější zprávy o tehdejších poměrech podávali sami postižení. *Národní listy* později psaly: „Uvázati se v redakci českého listu znamenalo již tolik jako uvázati se v kriminál. Složiti kauci na český opoziční list znamenalo tolik, jako bys 6 000 zlatých oknem vyhodil. […] Hájiti se bylo zpozdilostí, bráti si obhájce – čirý luxus."[130] Jakub Arbes uvedl pro Prahu výčet celkem čtyřiceti vězněných politických provinilců, z toho bylo třináct redaktorů periodik, odsouzených k trestům v rozmezí od čtyř týdnů do devíti let.[131] Výjimečný stav byl zrušen 28. dubna 1869 a opět začala platit prosincová ústava. Místodržitel Koller nyní v tiskovém prohlášení pochválil „pokojné a rozvážné chování" Pražanů, které vládě dovolilo obyvatelům Prahy „navrátiti plné užívání všech ústavních práv".[132]

130) „Před porotou národa", *Národní listy* 9, 1869, č. 261, 21. 9., s. 1.
131) J. Arbes: *Pláč Koruny české*, cit. dílo, s. 422–424.
132) Svobodný pán Koller: „Obyvatelům královského hlavního města zemského Prahy a celého království Českého", *Pražský denník* 4, 1869, č. 118, 29. 4., s. 1.

Zvýšená cenzurní regulace se v období státoprávních bojů týkala i moravských listů vystupujících proti prosincové ústavě. Redaktor *Olomouckých novin* Josef Černoch byl odsouzen ve dvou tiskových procesech k trestům pěti a deseti měsíců vězení, kterým se vyhnul emigrací do Berlína. Dne 3. března 1869 pak byly *Olomoucké noviny*, mezitím vedené jeho ženou Josefínou Černochovou, suspendovány; jako náhrada začal být od 20. března vydáván list *Našinec*.[133]

Výraznější úlevu pro noviny po odvolání výjimečného stavu nakrátko přinesla až reorganizace tiskových procesů v září 1869. Šlo o znovuzavedení porotních soudů, které fungovaly v tiskových a obecně trestních kauzách do konce roku 1851. O jejich ustavení pro tiskové pře se zasazoval už F. L. Rieger během debat o přípravě zákona o tisku 21. února 1862, nicméně tento návrh, třebaže se ho zastal i vídeňský tisk, byl zamítnut.[134] Tiskové porotní soudy pak sice uzákonila roku 1867 prosincová ústava,[135] avšak v praxi začaly fungovat až na základě zákonů č. 32–33 říšského zákoníku z 9. března 1869.[136] O vině či nevině obžalovaných nově rozhodovala porota, jmenovaná pro každé řízení z lokálního seznamu porotců, v Praze a okolí tedy většinou Čechů. Soudy vynášely zpravidla osvobozující rozsudky, jež po letech perzekuce působily jako zjevení, jak mnohokrát zdůrazňoval dokumentarista úřední perzekuce českých opozičních periodik Jakub Arbes. Jednoznačně kvitoval „zavedení porot, kdy – ovšem jen na krátký čas – nastaly v soudnictví v Čechách poměry vpravdě ústavní, tj. kdy o přečinech politických a tiskem spáchaných nerozhodovali c. k. soudcové, nýbrž – soudcové z lidu".[137] Krátkodobé uvolnění podpořila i tisková amnestie z 24. dubna 1870 a zvláště vláda Karla Siegmunda Hohenwarta (od února do konce října 1871), jejímž politickým úkolem bylo jednání o rakousko-českém vyrovnání. Když však byl v říjnu 1871 císařem plán tzv. fundamentálních článků definitivně zamítnut a vláda změněna, i benevolentního českého místodržitele Bohuslava Chotka ve funkci vystřídal opět Alexander Koller, jemuž bylo současně svěřeno velení českého vojska, a nastalo nové přitvrzení postupu vůči opozičnímu politickému tisku.[138] Jako útok na české novinářství byl vnímán případ majitelů vůdčích politických listů v Čechách Jana Stanislava Skrejšovského (*Politik*) a Julia Grégra (*Národní listy*), kteří byli pod záminkou neplacení inzertní daně od srpna, respektive od září 1872 uvězněni. Po sedmi měsících vyšetřovací vazby osvobodil oba trestní soud. Grégrovi byla po odvolání státního zástupce uložena

133) Jaromír Kubíček: *Dějiny žurnalistiky na Moravě. První století českých časopisů 1848–1948*, Brno, Muzejní a vlastivědná společnost 2013, s. 41–42.
134) „Abgeordnetenhaus", *Das Vaterland* 3, 1862, č. 44, 22. 2., s. 3; „Verhandlungen des Reichsrathes", *Die Presse* 15, 1862, č. 52, 22. 2., s. 1–3; J. Malý: *Naše znovuzrození*, díl 5, cit. dílo, s. 59; Robert Sak: *Rieger. Příběh Čecha devatenáctého věku*, Semily, Městský úřad Semily 1993, s. 145–146.
135) „Když jde o zločiny, na které jsou uloženy těžké tresty a které budou v zákoně pojmenovány, též když jde o zločiny a přečiny politické aneb nějakým spisem tištěným spáchané, rozhodovati budou o vině obžalovaného porotci." *Rakouské zákony říšské*, sv. 15, cit. dílo, § 11 základního zákona státního o moci soudcovské z 21. prosince 1867, s. 21.
136) Jejich plné znění in *Zákon o zavedení porot pro zločiny a přečiny tiskem spáchané, daný dne 9. března 1869*, Praha, Eduard Grégr 1869.
137) J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 7.
138) „[…] jméno Kollerovo bylo již samo o sobě programem", viz A. Srb: *Politické dějiny národa českého*, díl 1, cit. dílo, s. 388.

Zodpovědný redaktor před porotním soudem Názorný vhled do praxe porot poskytuje pře *Národních listů* z přelomu let 1869–1870 pro článek *Perzekuce učitelů*, jejíž průběh vypsal a s kompletní dokumentací otiskl Jakub Arbes. Článek kritizoval školský zákon a perzekuci pedagogů, kteří ho z vlasteneckých důvodů formálně bojkotovali a odmítali se účastnit voleb do školních rad. Několik z nich bylo zbaveno místa a byl jim odebrán diplom. „Brutálně" je prý takto likvidovali „nejhorší zuřivci mezi německým a židovským národem", jež anonymní autor článku (učitel František Bronislav Kořínek) adresně pojmenoval a označil jako „c. k. darebáky". Mělo jít o státní úředníky, kteří nedávno předtím byli pro své nepravosti „vypráskáni" z různých koutů Rakouska (z Itálie po prohrané válce roku 1859, z Uher a Haliče po rozdělení říše) a převeleni do Čech. Tím způsobem „ty největší c. k. pijavice z polovice dřívějších zemí rakouských octly se během desíti let mezi námi". *Národní listy* článek, jak podotkl Arbes, otiskly jen s ohledem na tehdejší benevolenci porot.
Prvním úkolem listu bylo krýt neznámého autora. Hmatatelný důkaz, rukopis, byl dle úzu běžného u všech kontroverzních textů ihned po vysázení zničen a policejní prohlídka v redakci byla neúspěšná. Na dotaz soudu, kdo byl autorem, uvedl Arbes okamžitě, že on sám. Celé přelíčení dne 27. ledna 1870 bylo pak vedeno výslovně proti němu. Jak připomněl žalobce, byl zodpovědný redaktor vinen týmž činem jako autor (zde pobuřování proti úřadům, § 300, a urážka na cti, § 488, 491, 496) a u trestného skutku spáchaného obsahem tiskopisu i zanedbáním povinné péče. Arbes se v úvodní replice provokativně zeptal, „koho a jak" on sám jako redaktor „urazil". Ve své obhajobě pak široce a ovšem účelově rozebral obsah článku. Mimo jiné uvedl, že „c. k. darebáci", v jeho popisu „lidé mravně i duševně zakrnělí, pouhé stroje zvyklé na komando ‚shůry'", jsou známi jako „Bachovi husaři" a zmínky o nich jsou „historická fakta, která nelze popírati". Také obhájce Antonín Čížek připomněl jako obecně známý fakt, že tito úředníci museli „z Uher a z Vlach utéci, poněvadž tam páchali neplechy". Za tohoto stavu věcí bylo vypracováno 42 otázek, zjišťujících vinu redaktora v jednotlivých bodech žaloby. Na ně pak vylosovaní lidoví porotci odpovídali ano, či ne. Jejich rozhodnutím byl Arbes ve všech 42 bodech jednohlasně nebo velkou většinou hlasů zproštěn obvinění. Toto rozhodnutí bylo o to závažnější, uvědomíme-li si, že verdikt byl vynesen pouhých devět měsíců po skončení výjimečného stavu.

Zdroj: [František Bronislav Kořínek]: „Persekuce učitelův", *Národní listy* 9, 1869, č. 322, 21. 11., s. 1–2; Jakub Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina, c. k. místodržící v království českém. Kritika úřadní činnosti Jeho Excellence*, sv. 2, Smíchov, vl. n. 1895, s. 38–81, 255–256, 382–386; týž: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, Praha, František Bačkovský 1896, s. 135–141, 153–159; „Před porotou. Tisková pře Národních listů", *Národní listy* 10, 1870, č. 27, 28. 1., s. 1–2; Karel Krejčí: „Episody z česko-mad'arských styků v šedesátých letech XIX. století", *Slavia* 27, 1958, č. 1, s. 71–91, zde s. 73; týž: *Jakub Arbes. Život a dílo*, Moravská Ostrava – Praha, Josef Lukasík 1946, s. 185.

„pouze" pokuta 5 000 zlatých z kauce, Skrejšovského však vrchní zemský soud jakožto vyšší instance odsoudil k osmnácti měsícům těžkého žaláře.[139]

Od června 1872 byly ministrem spravedlnosti Juliem Glaserem na tajnou žádost státního zástupce Johanna Rappa pražské tiskové procesy pro přílišnou benevolenci porotců vesměs delegovány k převážně německým porotám krajských soudů v Litoměřicích, Mostě, Chebu, České Lípě a jinde.[140] Změna porušovala podmínku zákona, že tiskové pře se mají vést v místě, kde byl vytištěn inkriminovaný spis (zákon č. 7/1863 říšského zákoníku, § 16), a vyvolala odpor české i německé strany. Docházelo však nečekaně k tomu, že i němečtí porotci, také proto, že při neznalosti češtiny někteří z nich nedokázali žalovaný spis

139) Tamtéž, s. 419; J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 369.
140) Jakub Arbes: „Jan Rapp" [1900], in týž: *Z ovzduší politiky*, Dílo Jakuba Arbesa, sv. 23, ed. Josef Moravec, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1957, s. 125–204, zde s. 165–195; F. Roubík: „K vývoji časopisectva v Čechách", cit. dílo, s. xii; A. Srb: *Politické dějiny národa českého*, díl 1, cit. dílo, s. 396–399.

náležitě posoudit, mnohdy v kontinuitě českých porot opět vynášeli osvobozující rozsudky (jednou z výjimek bylo odsouzení Jakuba Arbesa v procesech *Národních listů* mezi červencem 1872 a počátkem února 1873).[141] Praxe německých porot se však udržela jen asi tři čtvrtě roku do další změny v legislativě, dané plošným zavedením objektivního řízení.

Mezi konfiskovanými neperiodickými tisky zaznamenáváme v období státoprávních bojů zvláště několik textů protestujících proti návratu jezuitského řádu do Prahy roku 1866 (obyčejně popuzování k zášti proti skupinám podle § 302), z nichž zmiňme jen satirický básnický cyklus *Jezovitské melodie* Josefa Jiřího Stankovského (pod pseudonymem Polabský; zákaz 1867).[142] Význačným konfiskátem byl též reprezentativní francouzsky psaný sborník o české kultuře *La Bohême historique, pittoresque et littéraire*, vydaný v Paříži (zákaz 1868, urážka císaře, členů císařského rodu a rušení veřejného pokoje podle § 63, 64, 65).[143]

Uveďme ještě jiné příklady, které však nejsou ve *Wiener Zeitung* registrovány. Jedná se v prvé řadě o reskript Františka Josefa I. z 12. září 1871, slibující rakousko-české vyrovnání, který byl odvolán dalším císařským reskriptem z 30. října. Aktivitou Jana Stanislava Skrejšovského došel text zářijového reskriptu v Čechách masového rozšíření a byl spontánně vyvěšován ve veřejných místnostech, po jeho odvolání se však s ním a hlavně s odvolacím reskriptem naopak zacházelo dehonestujícím způsobem a objevil se dokonce jejich patisk na klozetovém papíře. Celá akce se stala i předmětem bouřlivého jednání rakouské vlády, jejíž ministři se neshodli na tom, jestli je politicky vhodné distribuci reskriptů stíhat. Po určitém váhání začala policie opakovaně texty reskriptů, zvláště pokud byly vyvěšeny na veřejném místě, zabavovat, avšak vídeňský úřední věstník je příznačně nezahrnul mezi konfiskáty.[144]

O dalším případu jsme zpraveni ze záznamu Jakuba Arbesa ke dni 2. prosince 1870: „C. k. policie pražská zakázala kolportáž nezávadné brožurky *Pro strach židovský*, která ve všech knihkupectvích volně prodávána." Už v listopadu byla prý zásilka 300 exemplářů tohoto tisku na poště v Hořovicích zabavena četníkem a její adresát soudně vyšetřován.[145] Šlo o brožuru Jana Nerudy, jejíž antisemitské ostří mohlo nejspíše kolidovat s urážkou náboženství podle § 302, popřípadě 122. Problematičnost tématu antisemitismu si zde

141) Viz případová studie Michala Charypara „Kauza Arbes. Cenzura jako zkušenost zodpovědného redaktora a jako téma spisovatele", s. 563–577.
142) Cyklus později přetiskl a komentoval Ferdinand Strejček: *Spolutvůrce „Prodané" národ neprodal*, Mladá Boleslav, Učitelská jednota Komenský 1936, s. 35–43. Autorství díla však mylně přisoudil Karlu Sabinovi.
143) Joseph Fricz, Louis Leger (eds.): *La Bohême historique, pittoresque et littéraire*, Paris, Librairie Internationale 1867. Přispěvateli sborníku byli Alphonse de l'Ambra (= Jan Amborski), Ludwik Brzozowski, Tadeusz Cieszyński, Massieu de Clerval, Josef Václav Frič, Aleksander Chodźko, Siegfried Kapper, Louis Leger, Ludwik Mierosławski, Sofie Podlipská, Adolphe Renaux, Karel Sabina, Paul de Saint-Victor a dr. Zefy (= Józef Żuliński).
144) Souhrnně Luboš Velek: „České státní právo na toaletním papíře. Mýtus, skutečnost a jejich symbolický význam. Příspěvek k počátkům české moderní politické kultury a jejího dědictví", in Milan Řepa (ed.): *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha, Historický ústav AV ČR 2008, s. 301–328; též A. Srb: *Politické dějiny národa českého*, díl 1, cit. dílo, s. 390, 399 aj.
145) J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 239, 242. K tomu srov. „Strach židovský v Hořovicích", *Národní listy* 10, 1870, č. 317, 20. 11., s. 2–3. Zpráva potvrzuje, že neexistoval soudní příkaz pro konfiskování brožury, a uvádí, že zmíněný hořovický četník byl sám Žid.

však vyžádala jen lokální a krátkodobé regulační opatření. Skutečnost, že brožura nebyla konfiskována podle zákona a byla zakázána pouze policií pro kolportáž, může naznačovat, že Nerudův antisemitismus nevybočoval z tehdy obvyklých mezí. Autor její text ostatně uveřejnil už roku 1869 ve fejetonech *Národních listů* a roku 1876 bez překážky znovu v knižním souboru *Studie, krátké a kratší*.[146]

146) Srov. k tomu bohatou literaturu z poslední doby: Michal Frankl, Jindřich Toman (eds.): *Jan Neruda a Židé. Texty a kontexty*, Praha, Akropolis 2012; diskusi v časopise *Česká literatura* 61, 2013, č. 5, s. 718–787; *Česká literatura* 62, 2014, č. 3, s. 434–469; a diskusi mezi Alešem Hamanem, Jindřichem Tomanem a Michalem Franklem v časopise *Tvar* 21, 2010, č. 20; 22, 2011, č. 2, 3, 10.

Objektivní řízení trestní a stabilizace tiskových poměrů (1873–1893)

Ve stínu četných tiskových procesů předchozích let se postupně začala prosazovat nová praxe tiskových soudů. O prvních případech referovaly noviny už ke konci Schmerlingovy vlády v lednu 1865.[147] Šlo o typ soudního řízení, v němž neexistoval žalovaný subjekt (zodpovědný redaktor, nakladatel, tiskař), ale proces byl veden „objektivně", tedy pouze proti textu. Ten pak byl zpravidla zabaven a v celém dostupném nákladu odeslán ke zničení; uchovány byly pouze povinné výtisky. Tiskaře či vydavatele závadné tiskoviny tím postihla automaticky finanční ztráta. Uplatňoval se tu § 16 zákona č. 7/1863 říšského zákoníku o trestním řízení v tiskových věcech, který vstoupil v platnost současně se zákonem o tisku: „Státní zástupce, **když určité osoby nežaluje**, může nicméně z příčin veřejných žádati, aby soud" zapověděl „spis dále rozšiřovati".[148] Toto ustanovení mělo původně úřadům umožňovat rychlý a efektivní zákrok proti pokoutním tiskům, na nichž nebyl jmenován původce, kterého by bylo možné subjektivně stíhat. Podle podrobného výkladu dobového komentátora se prý ostatně citovaná formulace „když určité osoby nežaluje" do zákona dostala nedopatřením namísto „nemůže-li podati [žalobu, MCh]", jak stálo v prvotním vládním návrhu.[149] Na širší možnosti využití upozornil v lednu 1865 sám autor zákona o trestním řízení v tiskových věcech Georg Lienbacher. Podle jeho výkladu mohl státní zástupce „žalobou stíhati buď osobu, buď časopis, jak se mu zdá", a to „i tehdy, když mu pachatel známý jest".[150] O zákazu tiskopisu „objektivně" soud rozhodoval zpravidla v neveřejném sezení v průběhu jediného líčení, přičemž protistrana měla jen minimální možnost obhajoby. Ve více případech do roku 1868 bylo tzv. objektivního řízení využito i k uvalení suspenze na periodika. Konfiskace podle této nové praktiky se proto objevovaly stále častěji.

Zmíněný § 16 přešel později do § 493 zákona o trestním řízení z 23. května 1873, č. 119 říšského zákoníku.[151] Tzv. objektivní řízení trestní (*objektives Verfahren*) tím bylo uzákoněno jako hlavní typ tiskového soudu, který pak v Rakousku-Uhersku dominoval až do příchodu světové války. Spolu s ním formálně stále fungovaly porotní soudy zakotvené v prosincové ústavě, které se však nyní scházely jen výjimečně. Jak napsal Jakub Arbes v roce 1900 o porotní praxi v Praze, už od konce března 1873 prý nikomu ze „státního návladnictva pražského do dnešního dne vůbec ani nenapadlo pohnati někoho pro obsah tiskopisu před porotu, ať českou, nebo německou".[152] Toto tvrzení, byť není zcela přesné (přinejmenším po roční suspendaci prosincové ústavy v době pražského výjimečného

147) „Nový útok na žurnalistiku opoziční II", *Národní listy* 5, 1865, č. 19, 19. 1., s. 1.
148) *Rakouské zákony říšské*, sv. 23–24, cit. dílo, § 16, s. 150, citujeme ve znění z roku 1868.
149) Jaromír Čelakovský: „Objektivní", in *Slovník naučný*, sv. 5, Praha, I. L. Kober 1866, s. 958–959.
150) Tamtéž, s. 958; obdobně T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 636–638.
151) Jeho znění viz A. Rašín (ed.): *Rakouský zákon o tisku*, cit. dílo, s. 46–47.
152) J. Arbes: „Jan Rapp", cit. dílo, s. 195.

Petice rakouských a českých žurnalistů proti objektivnímu řízení Žádost zástupců tisku o zmírnění perzekuce, podaná ministerskému předsedovi Antonu von Schmerlingovi na sklonku jeho vlády 31. ledna 1865, byla ve sledovaném období zřídka vídanou ukázkou nadnárodní spolupráce rakouských a českých novinářů. Pod peticí je podepsáno celkem 17 jmen majitelů, vydavatelů či zodpovědných redaktorů čelných vídeňských novin *Wanderer*, *Neue Freie Presse*, *Die Presse*, *Morgen-Post* aj., ale i českých *Národních listů* (Julius a Eduard Grégrové), *Hlasu* (Karel Sladkovský), *Národa* a *Posla z Prahy* (František Šimáček) a pražských německých listů *Politik* (Václav Nedoma, Jan Stanislav Skrejšovský) a *Tagesbote aus Böhmen* (David Kuh). Petice upozorňovala na nebezpečný stav, v němž se podle jednomyslného názoru podepsaných ocitl tisk poté, co se objevily první případy objektivního řízení. Novináři poukázali zvláště na nově se prosazující praxi kombinování objektivního řízení (§ 16 zákona č. 7/1863) s ustanovením tiskového zákona o suspenzích (§ 38 zákona č. 6/1863), jímž mohlo být zastaveno periodikum na tři měsíce prakticky bez možnosti právní obrany, a požadovali zrušení obou článků zákonů. Hrozba suspenzí byla však novelou zákona o tisku odstraněna teprve o více než tři roky později. Samo objektivní řízení pak přetrvalo až do období první republiky.

Zdroj: „Eine Journalisten-Petition", *Neue Freie Presse* 2, 1865, č. 153, 1. 2., ranní vyd., s. 1–2; Adolf Srb: *Politické dějiny národa českého od roku 1861 až do nastoupení ministerstva Badenova r. 1895*, Praha, F. Šimáček 1899, s. 80.

stavu v roce 1895 poroty krátkodobě znovu fungovaly, jak uvidíme dále), přece ukazuje na zásadní proměnu v dosavadních tiskových poměrech. S potvrzením objektivního řízení roku 1873 především téměř ustalo subjektivní stíhání osob pro závadný obsah textu. Produktoři tiskovin byli nadále vězněni jen při porušení zákona o tisku nebo spáchání urážky na cti. Po dvanácti letech tak ustaly veřejné tiskové procesy, které na sebe strhávaly všeobecnou negativní pozornost, a situace se alespoň navenek na dlouhá léta uklidnila. Vláda Adolfa Auersperga (listopad 1871 – únor 1879) zastávala nyní mnohem umírněnější postupy a totéž do jisté míry platí i pro následující vládu Eduarda Taaffeho (do listopadu 1893).

Během let 1873–1913 nastaly jen tři krátkodobé vlny hromadného subjektivního stíhání novinářů podporujících dělnické hnutí, o nichž pojednáme dále. Už v prvních letech Taaffeovy vlády to byly procesy se socialisty, o desetiletí později situace výjimečného stavu v důsledku tzv. procesu Omladiny, který se však týkal jen Prahy a okolí, a okolo roku 1905, zvláště v souvislosti s rusko-japonskou válkou, šlo o projevy anarchistického hnutí, opět především v Čechách. V mezidobích mezi těmito momenty však zaznamenáváme jen málo trestů pro novináře, což od konce sedmdesátých let zároveň souvisí s proměnou na české politické scéně – návratem českých politiků do říšské rady roku 1879 a jejich podporou Taaffeovy vlády. Například Josef Barák byl jako zodpovědný redaktor *Národních listů* (ve funkci 1874–1883) zřejmě jen dvakrát odsouzen k několika dnům vězení kvůli porušení zákona o tisku. Nejvyšším trestem pro něho bylo roku 1877 odsouzení ke čtyřem týdnům vězení zostřeným čtyřmi posty a ke ztrátě 60 zlatých z kauce, zde však šlo o soudní verdikt ve věci urážky na cti, pro kterou list žaloval staročeský tiskový magnát J. S. Skrejšovský.[153]

V průběhu několika let od plošného zavedení objektivního řízení stoupl celkový počet konfiskací několikanásobně. K efektivitě konfiskačního systému podle objektivního trestního řízení přispíval i fakt, že příslušná soudní sezení nebyla veřejná. Majitelé zabavených

153) Václav Žáček: *Josef Barák*, Praha, Melantrich 1983, s. 205–231, zvl. s. 207.

tiskovin měli možnost do osmi dnů od vynesení verdiktu o potvrzení konfiskace podat námitky, právní obrana ale v drtivé většině případů nevedla k výsledku. Názorné je například vyjádření staročeského poslance Antonína Mezníka:

> mohu vám ze zkušenosti říci, **jakou cenu mají tyto námitky proti** konfiskaci. Již ustanovení státní zní obyčejně na půl dvanáctou hodinu dopoledne nebo půl šestou odpoledne, když soudcové právě již odcházejí z kanceláře, i vyměří se půl hodinky právě ještě před odchodem. Dle zákona má se o námitkách jednati veřejně. Jak to ale vypadá ve skutečnosti? Soudní dvůr se konstituuje, zúčastnění se dostaví, věc se provolá a to je celá ta veřejnost. Neboť ihned povstane státní zástupce i navrhuje, aby líčení provedlo se **tajně**, poněvadž závadný článek musí býti přečten; kdyby se četl, rozšířili by ho přítomní žurnalisté ve své zprávě o přelíčení dále; to se nesmí státi, pročež činí se návrh, aby soudní dvůr nařídil tajné přelíčení. Soudní dvůr odstoupí, objeví se hned zase, a jak se samo sebou rozumí, prohlašuje, že musí se jednati **tajně**, poněvadž zabavení je již potvrzeno, pročež je tu přečin, a trestný tedy obsah článku nesmí dále býti rozhlašován. Žurnalisté se ze zasedací síně odstraní a za deset minut je opětné potvrzení konfiskace novým výrokem soudu hotovo.[154]

Také redaktor časopisu *Svoboda* Alfons Ferdinand Šťastný ve formě nepodepsaného redakčního dopisu ministru spravedlnosti označil za „holé bláznovství odvolávat se“ proti konfiskacím vzhledem k tomu, že stát ani v případě zrušení konfiskace nenahradí škodu za zničený náklad, konkrétně za „papír, kolky, známky poštovní, výlohy expediční a peníze z prodeje“. Šťastný dále žádal ministra ironicky o nahrazení objektivního řízení předběžnou cenzurou rukopisů fungující před rokem 1848. Ta by prý byla výhodná pro obě strany: policejním úřadům by ubyla značná část agendy, pro publicisty by odpadly pokuty a nastala jistota ohledně toho, co se smí tisknout.[155]

Velká většina rozsudků o konfiskaci (v některých letech více než 90 %) byla přitom vynášena právě v objektivním řízení. Celkový počet konfiskací vzhledem k jeho efektivitě stále spíše narůstal. Podle slov Jakuba Malého se objektivní řízení, zavedené navenek za účelem, aby „se stíhání novin usnadnilo a přitom i zprostilo všelikého zdání tendenčního pronásledování osob“, ve skutečnosti stalo „velmi pohodlnou zbraní vlády proti opozičnímu tisku“.[156] Neloajálním soudcům prý hrozilo přeložení.[157] Po návratu českých poslanců do parlamentu po volbách v červnu 1879 se též v politických diskusích zpochybňovala zákonnost objektivního řízení a bojovalo se za jeho zrušení.[158] Alois Rašín v komentáři k edici zákonů označil objektivní řízení za „úplně protismyslné u celé řady činů, u nichž je potřebí zlého úmyslu, neboť bez prokázání **úmyslu** není zločinu“.[159] Josef Sládeček

154) „Řeč dra Mezníka na rajchsrátu o poměrech českého časopisectva“, *Posel z Prahy* 8, 1877, č. 72, 14. 3., s. 1–2, zde s. 2; srov. též J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 373.
155) [Alfons Ferdinand Šťastný]: „Veřejná žádost za censuru k Jeho Excelenci panu ministru spravedlnosti“, *Svoboda* 9, 1875, č. 11, s. 257–258, zde s. 258, podepsán jako „redaktor a majitel listu opozičního“.
156) J. Malý: *Naše znovuzrození*, díl 5, cit. dílo, s. 186.
157) O takovém případu píše Jakub Malý: *Naše znovuzrození. Přehled národního života českého za posledního půlstoletí*, díl 6, *Od zavedení dualismu až po nastoupení ministerstva Taaffeova*, Praha, J. Otto 1884, s. 116.
158) Uveďme alespoň návrh Julia Grégra na zrušení objektivního řízení z ledna 1880, srov. Karel Adámek: *Mé paměti z doby Taaffovy*, Hlinsko, vl. n. 1910, s. 71.
159) A. Rašín (ed.): *Rakouský zákon o tisku*, cit. dílo, s. 47.

kritizoval skutečnost, že to, co má být pouze výjimkou, jež by byla přípustná, je učiněno pravidlem.[160]

Hlavní událostí české politické scény těchto let byl spor staročeské Národní strany s mladočeskou Národní stranou svobodomyslnou (definitivně se konstituovala roku 1874). Při trvající neúčasti českých zástupců ve sněmu a v říšské radě na protest proti zavedení dualismu hodlali staročeši pokračovat v politice pasivního odporu, zatímco mladočeši zastávali názor, že bez české opozice mohou instituce snadno prosazovat provládní cíle. Tiskové orgány obou stran spolu vedly intenzivní válku, která po návratu staročeských poslanců na zemský sněm v září 1878 a říšskou radu v září 1879 pokračovala dál na parlamentní úrovni.[161] Na počátku devadesátých let vyvrcholila mladočeská agitace proti staročechy hájeným punktacím, jež měly rozdělovat české území na jazykově české, německé a smíšené německočeské, v rozhodující volební porážku staročechů. Vzájemná tisková válka staročechů a mladočechů během let přinesla značný počet konfiskací novin obou stran.

Na meze přípustnosti dorážel sílící proud dělnického tisku a literatury (zejména poezie).[162] Zvláště po nástupu Taaffeovy vlády roku 1879 zostřily pražské úřady výrazně dohled nad představiteli etablující se sociální demokracie a tiskem dělnického hnutí (*Budoucnost*, *Dělnické listy*, od poloviny osmdesátých let *Rovnost*[163] aj.). Vedle zhusta prováděných konfiskací sahaly úřady často i k domovním prohlídkám. Redakce *Dělnických listů* byla proto v únoru 1881 přeložena do Vídně.[164] V Praze následovala řada soudních procesů, vedených částečně z tiskových příčin (zvláště urážka císaře, členů císařského rodu a rušení veřejného pokoje podle § 63–65 trestního zákona). V únoru 1882 bylo dvacet sedm socialistů odsouzeno k trestům od šesti týdnů do osmnácti měsíců, které pak byly pro hlavní viníky ještě o několik měsíců navýšeny.[165] Věznění básníci a publicisté Josef Boleslav Pecka, Leopold Kochman, Norbert Zoula a další emigrovali do USA, redaktor Ladislav Zápotocký byl po propuštění vypovězen z Prahy do své domovské obce Kováry apod. Koncem ledna 1884 byl kvůli socialistům vyhlášen výjimečný stav ve Vídni a členové hnutí byli také zde pozatýkáni a pak hromadně vypovězeni. Časopis *Dělnické listy* byl policejně zastaven.[166] Perzekuce osob do značné míry ustala až po celorakouském sjezdu dělnictva v Hainfeldu na přelomu let 1888 a 1889, kde byla ustanovena nová stranická

160) J. Sládeček: *Tiskové právo živnostenské a řízení tiskové*, cit. dílo, s. 466–467, zde s. 466; též srov. s. 502–516; dále J. Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina*, sv. 2, cit. dílo, s. 140–146.
161) K tomu např. Albín Bráf: *Život a dílo*, díl 1, *Paměti*, ed. Josef Gruber, Praha, Vesmír 1922, s. 129–131.
162) Detailně srov. Karel Malý: *Policejní a soudní perzekuce dělnické třídy v druhé polovině 19. století v Čechách*, Praha, Academia 1967. Jde o právněhistorickou monografii zaměřenou převážně k období let 1878–1890.
163) Srov. Josef Hybeš: „Dějiny Rovnosti“ [1904], in týž: *Výbor z článků a projevů*, ed. Otakar Franěk, Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1956, s. 65–76.
164) L. Zápotocký: *K srdci lidu*, cit. dílo, s. 76; Josef Hybeš: „Dnes dvacet roků“ [1904], in týž: *Výbor z článků a projevů*, cit. dílo, s. 58–60.
165) O. Urban: *Česká společnost 1848–1918*, cit. dílo, s. 351; detailně o procesech se socialisty v Praze a ve Vídni Josef Bernášek: *Obrázky z prvních dob dělnického hnutí* [1906], ed. František Slapnička, Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1957, s. 64–179; dokumenty z procesu týkající se sociálnědemokratického předáka a pozdějšího poslance J. Hybeše viz Josef Hybeš: *Dokumenty*, ed. Antonín Verbík, Brno, Blok 1976, s. 15–35.
166) Milena Beránková: *Dějiny československé žurnalistiky*, díl 1, *Český periodický tisk do roku 1918*, Praha, Novinář 1981, s. 172; o tzv. protisocialistickém zákoně v Německu, platném v letech 1878–1890,

Případ zrušené konfiskace básnické skladby Jaroslava Vrchlického Konfiskace básnické skladby Jaroslava Vrchlického *Twardowski*, navržená pražským státním zastupitelstvím a 26. února 1885 potvrzená zemským trestním soudem, byla zdůvodněna nálezem patnácti míst, jimiž se text prohřešoval proti veřejné mravopočestnosti (§ 516). Nakladatel František Šimáček spolu s básníkem podal námitky proti konfiskaci. Přelíčení dne 8. dubna proběhlo za zavřenými dveřmi a zúčastnit se ho mohl vedle členů soudního senátu, státního zástupce a zapisovatelů pouze obhájce obou stěžovatelů JUDr. Julius Nejedlý. Verdikt soudu konfiskaci zrušil a nařídil vrátit do prodeje celý zabavený náklad knihy (podle oznámení zemského trestního soudu zaslaného pražskému policejnímu ředitelství bylo nakladateli vráceno 294 výtisků).
Třebaže frivolita zabavených míst (šlo především o tematizaci motivů ženských ňader a boků) v ničem nepřevyšovala Vrchlického běžný úzus a třebaže báseň byla už v roce 1881 bez závady otištěna v *Lumíru*, byl osvobozující rozsudek u tohoto typu díla bezprecedentní. Text verdiktu zemského trestního soudu, který bod po bodu vyvracel původní obvinění, byl následně v plném znění uveřejněn časopisecky, a to spíše jako kuriozita. Spolu s podrobným popisem průběhu přelíčení, jenž v nekrologu předsedy soudního senátu Aloise Müllera v roce 1898 podal někdejší obhájce Nejedlý, nám tento rozsudek umožňuje pohlédnout do zákulisí jednání. Soud se oproti dosud běžné praxi bezprecedentně ztotožnil s návrhem obhajoby, že inkriminované pasáže Vrchlického básně je nutné vnímat v kontextu celého uměleckého textu. Ze zpětného pohledu tak předznamenal přístup uplatňovaný častěji především během meziválečného období, který vnímal vysokou literaturu jako autonomní oblast, jíž se cenzurní úzus nedotýká v plné výši. Můžeme konstatovat, že Vrchlický měl už v roce 1885 v české kultuře prominentní postavení.
Nestandardní bylo už soudní čtení celého rozsáhlého textu o 206 stranách (a nikoli jen zabavených míst, jak bylo obvyklé), v němž se po několik hodin střídali zapisovatelé a jež údajně vzbudilo nadšení soudního senátu stejně jako řeč obhájce. Žádný z argumentů obhajoby by však nemusel obstát, kdyby sám soudce Müller nebyl nadšeným přívržencem Vrchlického, který podle Nejedlého i později horlivě sledoval veškerou jeho básnickou činnost. Státní zástupce podal proti osvobozujícímu verdiktu odvolání k vrchnímu zemskému soudu, ten však odvolání zamítl a potvrdil zrušení konfiskace.

Zdroj: Michal Charypar: „Jaroslav Vrchlický a strategie obhajoby před tiskovým soudem", in Jiří Hrabal (ed.): *Cenzura v literatuře a umění střední Evropy*, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2014, s. 39–50; NA, PPŘ, 1882–1887, kt. 961, sign. P/13/9.

taktika, jež omezila markantní protistátní projevy a začala využívat k protestům legálních prostředků. S rozmachem sociálnědemokratického tisku jako takového zároveň výrazně vzrůstal počet konfiskací jednotlivých článků či brožur a letáků, a to nejpozději od tištěných ohlasů tábora lidu v Praze, který byl svolán na 1. květen 1890, na den výročí násilně potlačené stávky chicagských dělníků z roku 1886.

Navzdory rozšířeným antisemitským náladám v celé společnosti, jež však eskalovaly až v pozdějších letech, byly poměrně řídké konfiskace beletrie s protižidovskou tematikou. O mnoho prudší výpady proti Židům než v literatuře se odehrávaly v politickém tisku a různých brožurách, kde naopak docházelo k zákazům velmi často (obyčejně popuzování k zášti proti skupinám dle § 302 anebo urážka náboženství dle § 122). Z beletrie vydané před rokem 1893 můžeme zmínit jen různé satirické verše v humoristických časopisech. Jako příklad uveďme alespoň krutě sarkastický anonymní epigram *Na hrob žida*, který vyšel roku 1887 v neperiodickém smíchovském listu *Kocourkovské masopustní noviny Karabáč* a v únoru téhož roku byl konfiskován standardní cestou objektivního řízení pro

viz Rudolf G. Ardelt: „Staatliche Repression gegen Sozialisten und Anarchisten in den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts", in Erika Weinzierl et al. (eds.): *Justiz und Zeitgeschichte. Symposionsbeiträge 1976–1993*, Wien, Verlag Jugend und Volk 1995, s. 653–665.

porušení § 302 (podněcování k zášti proti skupinám). Uveďme celý text: „Žížaly se na tebe a červi / všichni těšili již před měsíci, / jaký také div, že ve svém středu / rádi uzří druha: **pijavici**.“[167]

Jakub Arbes ukončil svůj cenzurní soupis červnem 1873 s tím, že na dalších dvacet let „veškerá perzekuce scvrkla se na nepovolení nějakého spolku, na zákaz nějakého táboru, průvodu a zastaveníčka, nějaké řeči nebo zábavy, na nepotvrzení nějakých stanov apod.“, a nemá tedy „pro širší kruhy skoro žádné zajímavosti“.[168] S plošným zavedením tzv. objektivního řízení z větší části ustaly procesy vedené vůči osobám, zato však významně vzrostl počet konfiskací. Pro nás proto naopak úzus následujících let nabývá na zajímavosti, neboť až nyní se zároveň hojněji objevují konfiskáty neperiodik literární povahy. V souvztažnosti s politikou zůstávají zákazy dělnických tisků (se zřetelným početním nárůstem po 1. máji 1890), a nejsou to jen samostatně tištěné písně, ale celé zpěvníky a soubory básní české i americké provenience, například roku 1891 v New Yorku vydané sborníky *Bouře. Sbírka revolučních písní a básní* (dva zákazy, 1891 a 1892, dvacet jedna závadných písní a básní, mj. velezrada a urážka náboženství, § 58, 59, 65, 122, 302 a 305) a *Dělnická poezie* 1. *Písně dělnické* (zákaz 1892, mj. velezrada, § 58, 302 a 305).

Cenzurní zásahy však nyní postihly i díla renomovaných autorů. Konfiskace básnické skladby *Lešetínský kovář* (1883, zákaz v lednu 1884, popuzování k zášti proti skupinám a schvalování nezákonných činů podle § 302 a 305) vedla Svatopluka Čecha k tomu, aby ještě v roce 1899 přistoupil k úpravám pro nové vydání díla, jak analyzuje případová studie.[169] Konfiskace byla uvalena i na dva sešity prvního vydání stěžejního románového díla Jana Herbena *Do třetího i čtvrtého pokolení* (1888–1892, zákaz 1890 a 1891, urážka císaře, rušení veřejného pokoje, schvalování nezákonných činů podle § 63, 65, 305), které však autor později výrazně upravoval (definitivně až za republiky v letech 1919–1921).[170] Zakázán byl též populárně laděný román Josefa Jiřího Stankovského *Král a biskup* (zákaz 1876, urážka člena císařského rodu podle § 64), hanlivě pojednávající o Rudolfu II.

Zaznamenáváme však také významné zákazy reedic textů, které při svém prvním vydání za doby kollerovské perzekuce, zaměřené k politickým tématům, prošly bez povšimnutí a teprve nyní, po uklidnění situace, se k nim obrátila pozornost úřadů. Dne 24. června 1875 tak oznámily *Wiener Zeitung* konfiskaci memoárů Jakuba Malého *Vzpomínky a úvahy starého vlastence* s udaným vročením 1875, a to pro urážku členů panovnického rodu (§ 64). Šlo o „třetí, rozmnožené vydání“ textu, které však v dnes známé podobě vyšlo až roku 1876.[171] Jedná se nepochybně o vydání opravené po konfiskaci, ač text není takto označen. Záznam uvádí dvě závadné kapitoly s názvy „Skleslost národu českého, jeho vědomí o tom. Král a císař“ a „Politika nehybnosti za císaře Františka“. Obě kapitoly, kritizující

167) Soudní spis včetně výtisku konfiskátu viz SOA v Praze, KST, kt. 439, sign. B 141/1887.
168) J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 372–373.
169) Viz případová studie Michala Charypara „Revolta gestem a myšlenkou. Srovnání konfiskací básnických knih Svatopluka Čecha a S. K. Neumanna“, s. 621–635.
170) „[…] první sešity vyšly už roku 1888, ale nemohl jsem dlouho pokračovat pro vyšetřování soudní, ježto prý jsem urazil císaře, opovrhoval armádou atd.“, Jan Herben: *Kniha vzpomínek*, Praha, Družstevní práce 1936, s. 132.
171) Jakub Malý: „Zpomínky a úvahy starého vlastence“, in týž: *Výbor drobných spisů Jakuba Malého*, sv. 2, Praha, I. L. Kober 1876, s. 365–541.

bývalého panovníka, nacházíme ještě v předcházející, necenzurované edici díla z roku 1872. Ve vydání po konfiskaci je první z nich zkrácena na polovinu (z jejího názvu také zmizela zmínka o vladaři) a druhá se v textu vůbec neobjevuje. Už mimo oficiální zákaz navíc autor z textu vypustil několik posledních kapitol s odůvodněním, že byl nucen „tiskovými poměry nynějšími vynechati politické úvahy o posledním patnáctiletí".[172] Na jejich místo zařadil článek o dokončení Riegerova *Slovníku naučného*. Jedna autorem potlačená kapitola například jedná o negativních důsledcích diplomu Františka Josefa I. z října 1860. „Rozmnožené vydání" je tak paradoxně kratší než vydání předchozí. Vnucuje se otázka, do jaké míry působily autocenzurní tendence při přípravě pozdější Malého politické kroniky *Naše znovuzrození* (1880–1884), v níž pojednává o týchž tématech. Ještě významnějším příkladem tohoto typu byla konfiskace druhého vydání románu Karoliny Světlé *Zvonečková královna* (první vydání z roku 1872 vyšlo bez konfiskace), chystaného v rámci autorčiných Spisů na konec roku 1884, jehož publikace však byla zákazem pozdržena až do roku 1887 a z díla musely zmizet pasáže kritizující císaře Josefa II.

Konflikt českého a německého nacionalismu (1893–1914)

Následujících dvacet let charakterizovala opětovná nestabilita rakouské vnitřní politiky, spojená s prohlubujícím se národnostním i sociálním konfliktem. Postupná demokratizace volebních řádů s sebou přinášela rozrůznění politické scény i vzrůst protiliberálních a radikálních tendencí, mnohdy spojených s antisemitismem. Na německé straně hlásala nacionální všeněmecká strana Georga von Schönerera požadavek rozbití monarchie a připojení německojazyčných území k německému císařství.

Aktivity tzv. hnutí Omladiny, zaměřeného sociálně i nacionálně, přiměly místodržitele Franze Antona Thuna-Hohensteina k vyhlášení výjimečného stavu pro Prahu a nejbližší okolí, který nakonec trval dvacet pět měsíců od 12. září 1893 do 18. října 1895. Pozastavením ustanovení prosincové ústavy, garantujících mimo jiné spolčovací právo, byla znemožněna činnost několika set spolků a tím podstatnou měrou omezen kulturní život Prahy. Namísto porotních soudů, suspendovaných na maximální možnou dobu jednoho roku, byly zavedeny vysoce efektivní výjimečné soudy, tvořené čtyř- či šestičlennou komisí, které jen v procesu s Omladinou vynesly desítky trestů vězení v délce od několika měsíců po osm let.[173] Proti tisku byla zavedena mimořádná opatření, která však byla uplatňována výběrově, a jak se zdá, poměrně libovolně. Zahrnovala suspenze a povinnost předkládat policii povinné výtisky vybraných novin tři hodiny před distribucí, takže „při konfiskaci listu cenzurou stiženého ani jediné číslo z tiskárny nemohlo se dostati do rukou předplatitelů, okolnost to, které dříve nebylo".[174] Toto opatření bylo postupně vztaženo až na dvacet tři českých politických listů a pouze na jeden list německý (německonacionální *Der deutsche Volksbote*). Výběrově bylo během výjimečného stavu nakládáno i s dalším pravidlem, totiž s povinností předkládat povinné výtisky neperiodických děl až osm dní před vydáním.

172) Tamtéž, s. 486.
173) Jiří Pernes: *Spiklenci proti Jeho Veličenstvu. Historie tzv. spiknutí Omladiny v Čechách*, Praha, Mladá fronta 1988; O. Urban: *Česká společnost 1848–1918*, cit. dílo, s. 432; J. Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina*, sv. 2, cit. dílo, s. 193, 240–266.
174) J. Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina*, sv. 2, cit. dílo, s. 257. O tiskové legislativě při výjimečném stavu souhrnně T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 551–553.

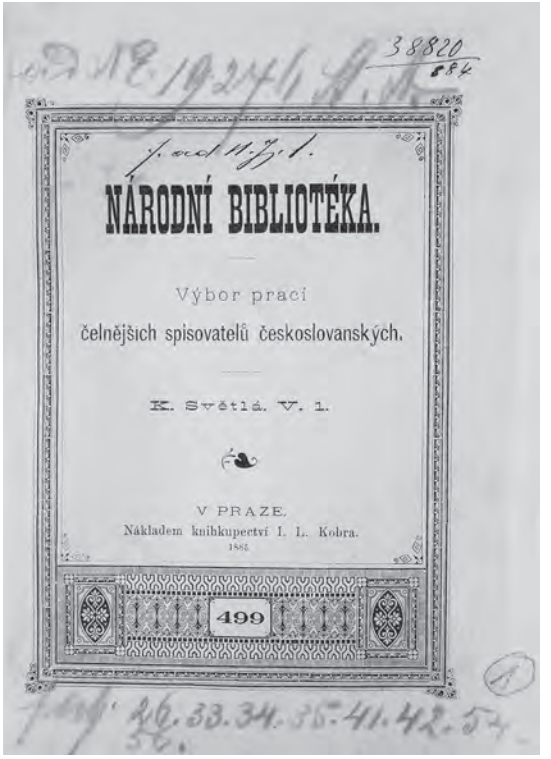

Konfiskované vydání *Zvonečkové královny* Karoliny Světlé Obálka cenzurního výtisku románu Karoliny Světlé *Zvonečková královna*, připraveného k vydání na konci roku 1884 (s vročením 1885). Stejně jako v případě memoárů Jakuba Malého *Vzpomínky a úvahy starého vlastence* šlo v případě *Zvonečkové královny* o reedici díla, které bez úhony vyšlo už dříve v době kollerovské perzekuce, nyní se objevilo v souboru autorských spisů v Koberově knižnici Národní bibliotéka a bylo konfiskováno pražským státním zastupitelstvím pro porušení § 64 (urážka člena císařského rodu). První, nekonfiskované vydání *Zvonečkové královny* bylo přitom publikováno roku 1872 v Matici lidu, opozičně laděné knižnici Eduarda Grégra, jež měla v programu vydávat díla v souladu s moderními sociálně-politickými teoriemi pro širší vrstvy čtenářstva. Na spodním okraji exempláře z roku 1884 jsou červenou tužkou uvedena čísla stran, označující celkem sedm závadných míst (s. 26, 33, 34, 35, 41–42, 54, 56). Protokol o konfiskaci, sepsaný 26. prosince 1884, uvádí, že v Koberově knihkupectví bylo zabaveno celkem 931 exemplářů knihy; šlo patrně o kompletní náklad, neboť sazba byla v době prohlídky už rozebrána. Nakladatel Karel Bohuš Kober (v dokumentaci se hovoří o nakladatelství jako

V plném rozsahu bylo uplatněno pouze na neperiodickou produkci knihtiskárny Eduarda Grégra, stíhanou konfiskacemi už od sedmdesátých let, a nakladatelství Vzdělávací bibliotéka.

Zostřené postihy vůči tisku se však prováděly i mimo oblast, pro niž byl vyhlášen výjimečný stav. Poslanec Josef Šíl z radikálního křídla mladočeské strany v českém zemském sněmu 13. února 1894 upozornil na případ týdeníku *Nezávislé listy. Časopis radikální*,[175] který vydával on sám v Kolíně, patrně právě proto, aby jeho list – podobně jako dříve *Slovan* Karla Havlíčka, vydávaný v Kutné Hoře – unikl ze sféry vlivu výjimečného stavu. Během čtyřměsíční existence *Nezávislých listů* (od 11. října 1893) prý žádné z celkových třinácti čísel nevyšlo – všechna se i po několika opravách konfiskovala z podnětu kolínského okresního hejtmana (jednou i podle předem vytvořeného zákazu) a po podaném odvolání veškeré konfiskace potvrdil i soud v Kutné Hoře. Poslední číslo listu, uchystané na žádost nespokojených abonentů, bylo prý sestaveno pouze z článků v dřívějších číslech nezabavených; přesto i ono bylo zakázáno. Povinné výtisky *Nezávislých listů*, uchované v Oddělení časopisů Knihovny Národního muzea, dosvědčují zřejmě pravdivost slov Josefa Šíla, v jehož kolínském domě se nacházela redakce radikálního listu. Z dvanácti

175) Text projevu Jakub Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina, c. k. místodržící v království českém. Kritika úřadní činnosti Jeho Excellence*, sv. 3, Smíchov, vl. n. 1896, s. 578–581.

J. L. Kober, s chybou v názvu) 9. ledna 1885 podal žádost ke státnímu zastupitelství o vytržení zabavených stran a vrácení nezávadného ostatku spisu. Argumentoval jednak tím, že dílo včetně závadných míst vyšlo už o dvanáct let dříve, a jednak finanční škodou, kterou konfiskací utrpěl. Státní zastupitelství pak Koberově žádosti vyhovělo a povolilo mu, aby na policejním ředitelství, kde byly konfiskáty deponovány, na vlastní náklady zařídil vyjmutí závadných stran ze všech zabavených výtisků. Zničeny pak byly jen vytržené strany, nekompletní knihy si Kober mohl ponechat. Později je patrně využil pro opravené vydání svazku datované roku 1887, v němž *Zvonečková královna* vyšla společně se dvěma dalšími texty; snad šlo o spojení dvou původně plánovaných svazků Spisů Karoliny Světlé. Nahrazení konfiskovaných míst novým textem, které provedla snad autorka, snad tiskař nebo nakladatel, se drželo striktně v mezích grafické podoby závadných stran tak, aby na stranu s pozměněným textem vždy přesně navazovala strana původní sazby. Kritické pasáže tak ve vydání z roku 1887 mizí nebo jsou nahrazeny značně umírněnějším textem.
Zatím poslední vydavatel *Zvonečkové královny* Josef Špičák v rozsáhlé poznámce spekuloval, že změny mezi vydáními z let 1872 a 1887 vznikly jako projev opraveného názoru spisovatelky na Josefa II. i snad „jako důsledek jistého oportunního postoje" Světlé vůči soudobé vládě, také ovšem vlivem jejího postavení „manželky státního c. k. profesora". Neuvažoval však o alternativě cenzurního zásahu. Světlá přitom v listu Elišce Krásnohorské z 2. ledna 1885 jasně uvedla, byť na základě zprostředkovaných zpráv, že začátek románu byl konfiskován, a dodala: „Na počátku jsem myslela, že se nebude směti román ten vůbec vydati, a již jsme s panem ředitelem [tj. Karlem Bohušem Koberem, MCh] rokovali o jiné práci, teď však mi vzkázáno, že se musí vše pouze umírniti a závadné stránky že se budou smět nahraditi přepracovanými."
V archivním fondu zemského trestního soudu se uchovalo celkem pět exemplářů prvních čtyř archů konfiskované edice (do s. 64 včetně). Tyto exempláře lze pokládat patrně za jediný relevantní pramen k dalšímu vydávání počátečních partií *Zvonečkové královny*, neboť zachycují autorčiny úpravy provedené pro definitivní vydání díla ve spisech a zároveň stav textu před cenzurním zásahem.

Zdroj: SOA v Praze, KST, kt. 413, sign. B 130/1884, B 130a/1884; Karolina Světlá: *Pražské povídky a romány*, ed. Josef Špičák, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1957, s. 422–433 (s výčtem textových změn), zde s. 423–424; Karolina Světlá: *Z literárního soukromí*, díl 2, *Korespondence*, Vybrané spisy Karoliny Světlé, sv. 8, ed. Josef Špičák, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1959, s. 535.

čísel *Nezávislých listů* s daty od 11. října do 29. prosince 1893 byly hned u několika připraveny opravené verze. Třetí číslo z 25. října 1893 bylo konfiskováno dokonce čtyřikrát a připraveno k vydání popáté; ani poté však pravděpodobně nevyšlo. Zamezení vydání lze předpokládat rovněž u ostatních čísel *Nezávislých listů*, u nichž nemáme doložen publikovaný výtisk. Například exemplář desátého čísla z 13. prosince nenese stopy cenzurního zásahu, hned v následujícím čísle však můžeme číst noticku: „Předešlé číslo *Nez. l.* propadlo obvyklé konfiskaci bez udání důvodů."[176] K informacím uvedeným v Šílově projevu je nicméně třeba doplnit, že ještě v lednu 1894 byla připravena k vydání nejméně tři čísla druhého ročníku *Nezávislých listů* (k dispozici máme pouze čísla 2 a 3); naproti tomu třinácté číslo z roku 1893, sestavené z nekonfiskovaných článků, o němž se Šíl zmiňuje, se nedochovalo a jako na jediné ze všech výše uvedených čísel na ně nebyl publikován konfiskační nález v příloze *Amtsblatt* novin *Wiener Zeitung*.

Lze tvrdit, že zmíněné zrušení porotních soudů během výjimečného stavu nejenže nezhoršilo situaci v tiskových přích – tiskové poroty byly dlouhodobě téměř nečinné –, ale dokonce přineslo na krátkou dobu pozitivní efekt. Po vypršení roční lhůty na suspendaci

176) „Konfiskace", *Nezávislé listy* 1, 1893, č. 11, 20. 12., s. 4.

Konfiskace Zeyerovy skladby *Troje paměti Víta Choráze* K básnickým vrcholům Julia Zeyera patří epická skladba *Troje paměti Víta Choráze*, za života básníka publikovaná jen časopisecky v *Lumíru* v devíti pokračováních od září do prosince 1899. V posledním pokračování z 10. prosince však bylo zabaveno místo zasahující sedmnáct veršů na základě konfiskace potvrzené 16. prosince zemským trestním soudem v Praze (viz *Wiener Zeitung* z 22. prosince 1899, rušení veřejného pokoje a popuzování k zášti proti skupinám podle § 65, 302). Posmrtná vydání v Zeyerových spisech dané místo vypouštěla. Moderní edice buď vycházejí z kompletního rukopisu, z něhož snad byla báseň sázena do *Lumíra* (1988, 2001), což je při existenci otisku postup spíše nestandardní, nebo oba zdroje kompilují (2009). Až nyní známe cenzurní výtisk inkriminovaného čísla *Lumíra* s kompletním textem, chovaný ve vídeňské Rakouské národní knihovně, který poprvé umožňuje pořídit edičně čisté řešení na základě jediného pramene. Zabavená pasáž má toto znění:

Ó, míti moci
tak celé lidstvo prodchnout tiše duchem!
Však vděčen jsem za skromný pouze úkol,
jej věrně konal jsem a konám dále. –
Mne bolí, ach, že ideál tak malý
lid český doved posud utvořit si
o bytí svém jak národ v knize lidstva.
Proč prorok žádný se nám nevyskytne,
by ukázal, ku které slunné výši
nám kráčet jest? To věčné smiřování
se s okolnostmi, jak to nízké, mrzké!
To kupčení o právo samozřejmé!
To věčné stavení se v druhou řadu,
ta věčná lež, jež vraha otcem zove!
Jest rozdíl v tom, násilí ustupovat
a násilí to oslavovat podle,
kdo mluvit nesmí – ať dovede **mlčet**!

Od známého textu, naposledy uveřejněného v České knižnici v roce 2009, se toto znění odlišuje pouze dvěma detaily. V 6. verši jde o změnu slovosledu („doved posud" m. „posud doved"). Závažnější je rozdílné

ustanovení prosincové ústavy, ještě za výjimečného stavu, musely totiž porotní soudy být znovu zavedeny a roku 1895 se krátce uplatňovaly paušálně i v tiskových kauzách.[177] Záhy se ale opět přešlo k osvědčené praxi objektivního řízení.

V dubnu 1897 se vláda hraběte Kazimira Felixe Badeniho pokusila odstranit nezdar česko-německého jazykového vyrovnání z roku 1890. Uzákonila zrovnoprávnění češtiny a němčiny ve vnitřním chodu státní správy na celém území Čech a Moravy a všichni úředníci se měli po čase vykázat, že ovládají oba zemské jazyky. Silný německý odpor však způsobil krach jazykových nařízení a pád vlády. Objevila se rostoucí vlna česko-německého pouličního násilí, provázená i násilnostmi proti Židům, která si v českých městech

177) Jak však vyplývá z interpelace Gustava Eima v říšské radě z 20. října 1895, nebyly výjimkou ani případy, kdy došlo protiprávně ke zdvojení řízení a přes osvobozující verdikt poroty v subjektivním líčení byla posléze konfiskace potvrzena objektivní cestou, srov. J. Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina*, sv. 2, cit. dílo, s. 258–263, zvl. s. 262.

sloveso v posledním verši („nesmí" místo „neumí"), jímž se nejen odstraňuje porušené metrum, ale mění se též smysl daného místa. Citovaný text bývá vnímán jako strukturně závažná pasáž Zeyerovy skladby, v níž se téma horlení proti vnějším poměrům spojuje s tajemstvím básnického tvoření. Přímo se týká nežádoucích zásahů (auto)cenzury do umění.

Zdroj: *Lumír* 28, 1899/1900, č. 9, s. 99 (povinný výtisk v souboru Sammlung beschlagnahmter Zeitungen und Zeitschriften 1896–1914, Österreichische Nationalbibliothek Wien, sloha 2 [F–M]).

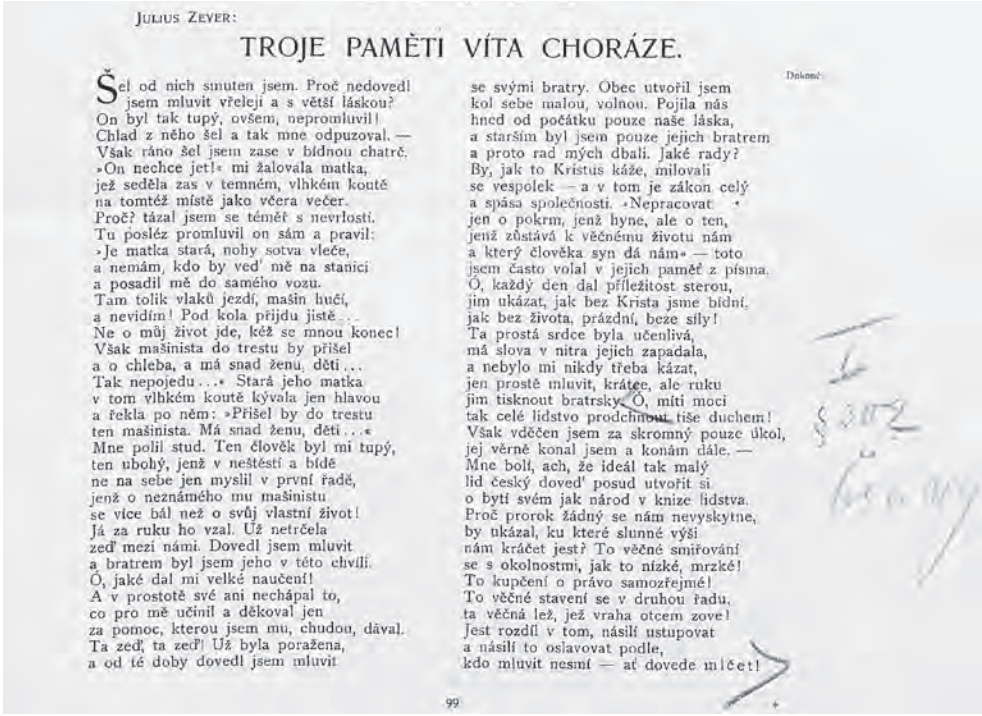

JULIUS ZEVER:

TROJE PAMĚTI VÍTA CHORÁZE.

Šel od nich smuten jsem. Proč nedovedl
jsem mluvit vřeleji a s větší láskou?
On byl tak tupý, ovšem, nepromluvil!
Chlad z něho šel a tak mne odpuzoval. —
Však ráno šel jsem zase v bídnou chatrč.
»On nechce jet!« mi žalovala matka,
jež seděla zas v temném, vlhkém koutě
na tomtéž místě jako včera večer.
Proč? tázal jsem se téměř s nevrlostí.
Tu posléz promluvil on sám a pravil:
»Je matka stará, nohy sotva vleče,
a nemám, kdo by ved' mě na stanici
a posadil mě do samého vozu.
Tam tolik vlaků jezdí, mašin hučí,
a nevidím! Pod kola přijdu jistě...
Ne o můj život jde, kéž se mnou konec!
Však mašinista do trestu by přišel
a o chleba, a má snad ženu, děti...
Tak nepojedu...« Stará jeho matka
v tom vlhkém koutě kývala jen hlavou
a řekla po něm: »Přišel by do trestu
ten mašinista. Má snad ženu, děti...«
Mne polil stud. Ten člověk byl mi tupý,
ten ubohý, jenž v neštěstí a bídě
ne na sebe jen myslil v první řadě,
jenž o neznámého mu mašinistu
se více bál než o svůj vlastní život!
Já za ruku ho vzal. Už netrčela
zeď mezi námi. Dovedl jsem mluvit
a bratrem byl jsem jeho v této chvíli.
Ó, jaké dal mi velké naučení!
A v prostotě své ani nechápal to,
co pro mě učinil a děkoval jen
za pomoc, kterou jsem mu, chudou, dával.
Ta zeď, ta zeď! Už byla poražena,
a od té doby dovedl jsem mluvit
se svými bratry. Obec utvořil jsem
kol sebe malou, volnou. Pojila nás
hned od počátku pouze naše láska,
a starším byl jsem pouze jejich bratrem
a proto rad mých dbali. Jaké rady?
By, jak to Kristus káže, milovali
se vespolek — a v tom je zákon celý
a spása společnosti. »Nepracovat
jen o pokrm, jenž hyne, ale o ten,
jenž zůstává k věčnému životu nám
a který člověka syn dá nám« — toto
jsem často volal v jejich paměť z písma.
Ó, každý den dal příležitost sterou,
jim ukázat, jak bez Krista jsme bídní,
jak bez života, prázdní, beze síly!
Ta prostá srdce byla učenlivá,
má slova v nitra jejich zapadala,
a nebylo mi nikdy třeba kázat,
jen prostě mluvit, krátce, ale ruku
jim tisknout bratrsky. Ó, míti moci
tak celé lidstvo prodchnout tiše duchem!
Však vděčen jsem za skromný pouze úkol,
jej věrně konal jsem a konám dále. —
Mne bolí, ach, že ideál tak malý
lid český doved' posud utvořit si
o bytí svém jak národ v knize lidstva.
Proč prorok žádný se nám nevyskytne,
by ukázal, ku které slunné výši
nám kráčet jest? To věčné smiřování
se s okolnostmi, jak to nízké, mrzké!
To kupčení o právo samozřejmé!
To věčné stavení se v druhou řadu,
ta věčná lež, jež vraha otcem zove!
Jest rozdíl v tom, násilí ustupovat
a násilí to oslavovat podle,
kdo mluvit nesmí — ať dovede mlčet!

99

vyžádala počátkem prosince 1897 několikadenní intervenci vojska. Badeniho nástupce, ministerský předseda úřednické vlády baron Paul Gautsch, v únoru téhož roku jazyková nařízení zmírnil, avšak eskalující konflikt se nepodařilo uklidnit ani jemu, ani následující vládě F. A. Thuna-Hohensteina. Po Thunově odstoupení v říjnu 1899 byla nařízení zcela zrušena, což však opět vyvolalo odpor české strany.[178] Právě tyto události způsobily, že závěr devadesátých let, zvláště roky 1899 a 1900, přinesl v Čechách i v celém Předlitavsku historicky rekordní počty konfiskací;[179] druhou příčinou byla tehdejší kulminace protikatolického německonacionálního hnutí Los von Rom. Konfiskace z těchto let byly šetřeny z velké většiny opět v objektivním řízení.

178) Nejpodrobněji A. Srb: *Politické dějiny národa českého od roku 1861*, díl 2, cit. dílo; tam viz mj. kompletní text Badeniho jazykových nařízení na s. 221–226 a Gautschových na s. 407–413.
179) Viz infobox „Statistika potvrzených a zrušených konfiskací v Předlitavsku a jeho vybraných částech (1881–1912)", s. 506.

Státní cenzura se snažila dobový vypjatý nacionalismus moderovat a potlačovat jeho projevy na obou jazykových stranách. Poměrně časté byly také postihy tzv. hospodářského nacionalismu, praktikovaného v duchu původně Palackého hesla „Svůj k svému" a jeho německé obdoby „Jedem das Seine", který prostřednictvím negativní kampaně v tisku, výzev, propagačních letáků apod. vybízel k bojkotu českého či naopak německého zboží.

Heslo „Svůj k svému" ovládalo též dobový antisemitismus, jehož razantnější stopy vedly k četným konfiskacím zvláště politického tisku. Nejvíce postihů se na české straně týkalo tematizování Židů jako odpůrců pročeské politiky a jako reprezentantů německého či rakouského kapitálu. Od konce šedesátých let docházelo ve větší míře ke konfiskacím publicistických textů na základě § 302 (popuzování k zášti proti skupinám). Antižidovské až antisemitské tendence s nacionalistickým zaměřením se projevovaly zejména v mladočesky orientovaném tisku. V posledním desetiletí 19. století se začala výrazně uplatňovat i motivace sociální, zvláště od volební reformy roku 1897, kdy významně narostlo voličstvo dělnických a obecně levicových stran. Nezanedbatelnou skupinu mezi konfiskovanými protižidovskými články, které zprvu vzácně, ale v rostoucí míře nesly také rysy rasového antisemitismu, představovaly texty z katolického tisku.

Od roku 1885 vycházel v Praze antisemitský časopis *České zájmy*, vydávaný Jaromírem Huškem, který kvůli snížení povinné kauce vycházel v alternaci s titulem *Naše zájmy*. Časopis o nákladu šesti až osmi stovek kusů se vlivem častých konfiskací potýkal s finančními problémy a zachránila jej až finanční výpomoc od vídeňského antisemitského politika Georga von Schönerera. Po zastavení projektu *Naše zájmy* kvůli nemožnosti splnit požadavek na zvýšení kauce se Hušek pokoušel roku 1894 přesunout list *České zájmy* do Vídně, po konfiskaci prvních vydání se však vrátil do Prahy. Kvůli překročení § 302 byl Hušek následně odsouzen k dvouměsíčnímu vězení.

Postih antisemitské tematiky však nebyl absolutní. Nákladem vydavatelství časopisu *České zájmy* tak mohl například v roce 1895 vyjít na pokračování román *Pohled do budoucnosti*, znázorňující budoucí samostatný český stát, který však byl podmaněn „orientálci".[180] Podobné romány jako *Pohled do budoucnosti* byly tištěny na pokračování v periodikách, například v pražském katolickém časopisu *Čech* byly s ročním odstupem otištěny romány *Spiknutí židů v Praze* a *Internationale*. Některé z těchto textů byly znovu vydány v době druhé světové války.[181] Žádné pokračování zmíněných románů nebylo zabaveno; fakt, že antisemitská problematika v publicistice i beletrii byla konfiskována nesoustavně, ukazuje, že tento případ zášti proti menšině neležel za hranicí tehdejší společenské přijatelnosti a nebyl vnímán jako nebezpečí pro vnitřní klid státu.

V letech 1899–1900 byla konfiskována řada ohlasů tzv. polenského procesu, vedeného proti údajnému židovskému rituálnímu vrahovi křesťanské dívky Leopoldu Hilsnerovi. Jednalo se jak o novinové články, tak o brožury či letáky. Mezi neperiodiky šlo o následující texty, zakázané, pokud není uvedeno jinak, pro přestupek popuzování k zášti proti skupinám podle § 302: *Pitvání mrtvoly Anežky Hrůzové v umrlčí komoře v Polné* (pohlednice;

180) Karel Miroslav: *Pohled do budoucnosti. Ze zápisků pražského osmačtyřicátníka aneb Jak Bellamyho „Budoucí ráj" se utvořuje*, Praha, Vydavatelstvo Českých zájmů 1895.
181) Michal Frankl: *„Emancipace od židů". Český antisemitismus na konci 19. století*, Praha – Litomyšl, Paseka 2007, zvl. s. 73–79, 129–133.

vydání i zákaz v Praze), *V Polné v Čechách* (leták, zákaz v Novém Jičíně), text Ferdinanda Vlčka *Odpověď Masarykovi o vraždě Polenské* (tisk i zákaz v Hradci Králové), dále *Záhadné polenské vraždy, jež spáchal 23-letý žid Leopold Hilsner, za něž k smrti provazem odsouzen byl nejprve v Kutné Hoře a pak v Písku* (autor označen jako Lord Donda, zákaz v Praze), polenská brožura Edvarda Kasala *Profesor T. G. Masaryk a revize polenského procesu. Na základě odborných dobrozdání, výpovědí očitých svědků a místní situace* (zákaz v Praze pro jedno místo kvůli pobuřování proti úřadům podle § 300) a v Berlíně tištěný text *Proces polenský o rituelní vraždě* (zákaz distribuce byl vynesen v Chrudimi).

Vzdor snahám státních úřadů neutichaly národnostní a protižidovské tendence ani po přelomu století. Výzvy v tisku k bojkotu německého i židovského obchodu pak s větší razancí potlačovala ještě přísná cenzurní nařízení v době první světové války.[182]

Trvalé protesty proti platnému cenzurnímu úzu vyústily ve zrušení novinářských kaucí roku 1894 a kolků pro periodika roku 1899, ale též v osnovu reformy zákona o tisku, kterou podal ministerský předseda Ernest von Koerber v červnu 1902. Mezi hlavní změny mělo patřit povolení pouličního prodeje tiskovin, úprava tzv. objektivního řízení, zmírnění pravidel pro nařízenou tiskovou opravu a předkládání povinných výtisků neperiodických spisů o rozsahu jen do tří archů. Na definitivním znění Koerberova návrhu se však příslušný výbor poslanecké sněmovny říšské rady shodl až po dlouhých debatách (kritikem nedostatečnosti navržených změn byl mimo jiné mladočeský poslanec Vilém Ryba) v únoru 1906. Návrh pak byl projednán pouze jednou, ale k jeho schválení vlivem průtahů ve sněmovně nakonec nedošlo.[183]

Přelom století přinesl také radikalizaci levicových postojů v české společnosti a prosazování protistátních anarchistických tendencí, jež nalezly podporu i mezi významnými českými literáty (S. K. Neumann, Fráňa Šrámek, Jiří Mahen ad.). Součástí těchto tendencí byl též antimilitarismus, popírající armádu jako orgán státu, sám však vyznávající militantní postupy.[184] Mezi konfiskáty sledovaného období tak nalezneme dělnické, socialistické či anarchistické zpěvníky, básně i brožury. Z autorů uveďme alespoň sociálně demokratického politika a spisovatele Josefa Krapku Náchodského, z jehož díla byl konfiskován například list s textem a nápěvem písně *Dělnická hymna. K prvnímu máji 1890* (1890, popuzování k zášti proti skupinám a schvalování nezákonných činů, § 302 a 305), skladba *Válka. Píseň v jedenácti dějstvích* (1892, mj. velezrada a urážka náboženství, § 58, 59, 122, 300, 305) nebo soubor sociálně agitačních próz *Z různých kruhů* (konkrétně povídka *Syn člověka*; dva zákazy 1894, urážka náboženství podle § 122).[185] Mezi původci

182) Příklady viz NA, VSZ, kt. 98; NA, MSV, kt. 618, sign. VI d allgemein aj.

183) Koerberovu návrhu vytkl jeho kompromisní povahu Leoš Karel Žižka: „Osnova nového tiskového zákona“, *Knihkupecký oznamovatel* 9, 1902, č. 37, s. 1, č. 38, s. 1, č. 39, s. 1–3; srov. dále František Štorch: „Tiskové právo“, in *Ottův slovník naučný*, sv. 25, Praha, J. Otto 1906, s. 467–468; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 501–505; K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 381–383.

184) Václav Tomek: *Český anarchismus a jeho publicistika 1880–1925*, Praha, Filosofia 2002.

185) Ve skutečnosti se zakázaná povídka jmenovala *Syn*, srov. Josef Krapka Náchodský: *Z různých kruhů. Drobné povídky*, Praha, František Bačkovský 1894, redakční poznámka na s. 71 a obsah. Text povídky neznáme.

Zákazy frivolních letákových písní a kupletů V letech 1911–1913 narážíme na sérii několika zákazů letákově tištěných komických písní či kabaretních výstupů, konfiskovaných pro erotické narážky podle § 516 (urážka mravopočestnosti). *Píseň o panně Majolence a kanárkovi pana Aloise*, jejímž autorem byl Karel Hašler, vypráví o slečně, která často navštěvuje domácího pána, aby se podívala na jeho „kanárka". Příběh vrcholí zjištěním, že panna „má zájem o ptáčky"; dvě místa v textu byla roku 1912 konfiskována. V některých z těchto písní bychom dnes frivolní tematiku hledali zřejmě jen stěží. V kupletu Josefa Mužíka *Franc Vopička, bubeník* z téhož roku vystupuje zpěvák v kostýmu bubeníka. Vopičkovým nástrojem je „palička" (zde synonymum pro penis), kterou hraje na „buben" (ženské břicho): „na každý já buben hraji, / mám vše v malíčku, / a to proto, že mám stále / dobrou paličku". Zabavena byla všechna místa v textu, kde Vopička „bubnuje" a následně musí jít na křtiny nebo platit alimenty. V něčem podobný byl například i kuplet *Elektrikář* z produkce komika Aloise Tichého, v němž titulní postava, řidič tramvaje, opět prezentuje elektrizující potenci svého dopravního prostředku, respektive mosazné řídící páky (můj „aparát", má „mašina"). „Mladá panička", která se s ním sveze, může pak jít na „výstavu" dětí. Doplňme uvedené příklady ještě letákovou, v Kladně tištěnou písní *Poslyšte, křesťané horliví* (její nakladatel – snad sám autor vydávající vlastním nákladem – je označen jako „Jan Štěpanovský, slepec"), konfiskovanou v roce 1902. Ve čtrnácti osmiveršových strofách vypráví píseň o „konduktérovi", jemuž byla žena nevěrná se „židem", kterého poté žárlivý manžel zbije holí a shodí ze schodů. Zabavena nebyla scéna násilí na Židovi, ale opět pasáž líčící milence v posteli (urážka mravopočestnosti, § 516).

Zdroj: NA, PPŘ, 1908–1915, kt. 2261, sign. P/19/17 až P/19/23; NA, VSZ, kt. 456, sign. III f 18/8 ex 1902.

zakázaných brožur se objevují významná jména zahraniční (Petr Alexejevič Kropotkin, Ferdinand Lassalle, Karl Marx a Friedrich Engels, Johann Joseph Most) i domácí (Alois Rašín, Bohumír Šmeral). Četnými zákazy byla postihována rovněž publicistika bezvěreckého hnutí Volná myšlenka, jehož česká sekce byla ustavena roku 1905. Mezi její členy patřili například Theodor Bartošek, Bohumír Šmeral nebo S. K. Neumann, jejím čestným předsedou se v roce 1909 stal J. S. Machar.[186]

Po roce 1900 se v Čechách začala se stoupající intenzitou stíhat také erotika ve formě textů a vyobrazení, konfiskovaná podle § 516 pro urážku mravopočestnosti, mimo jiné též v souvislosti s epigonským popularizováním a imitováním dekadentní poezie z devadesátých let. Zvláště jmenujme ilustrovanou sešitovou řadu Zapovězené ovoce, vydávanou nakladatelstvím Rudolfa Storcha (pět zákazů, mj. Václav S. Zelenka: *Komůrka hezké Barušky*, 1905, po konfiskaci znovu vydáno 1908; R. J. Volánek: *Nápoj lásky*, 1906; Hector Briot: *Deník zamilované*, 1907). Podle § 516 byla konfiskována i některá básnická díla, jako například soubor poezie klasiků francouzské literatury z 15.–18. století, zaměřený na téma sexuality a nazvaný *Libertinská poezie* (šlo o básně *I–IX*; zákaz v březnu 1914, přel. Zdeněk Woldan [= Jarmil Krecar]),[187] a v těsně předválečných letech též letákové písně a kabaretní výstupy.

V dubnu až červnu 1904 vyšetřovalo pražské policejní ředitelství pro podezření z rozšiřování erotik nakladatele a knihkupce Aloise Hynka. V Hynkově firemním katalogu si policie vytipovala podle názvů potenciálně závadné položky a dostupné texty si pak vypůjčila k prozkoumání z povinných výtisků univerzitní knihovny. K přísnému postihu ale nedošlo. Závěrečná zpráva policejního ředitelství vrchnímu státnímu zastupitelství ze 14. června 1904 uvádí, že Hynkovy praktiky jsou policii známy, účinný zásah však prý není možný vzhledem k tomu, že nakladatel vydává sice díla pikantní, ale od známých zahraničních autorů a nepřekračující výrazněji únosnou míru. Po přečtení všech knih byla proto shledána závadnou jediná povídka, nazvaná *Dafnis a Chloë*, jež tematizovala koitus. Hynkův případ se ještě téhož roku stal precedentem pro kauzu pražského antikváře a knihkupce Izáka Taussiga, opět podezřelého z šíření pornografie. Průběh i výsledek této kauzy byl víceméně obdobný a nevedl k přímému postihu. Vedle literatury byla postihována i tištěná vyobrazení erotického či pornografického obsahu zvláště na pohlednicích, obrazových dopisnicích a fotografiích. V roce 1903 se odehrál asi největší zátah na síť distributorů obrazové pornografie z dovozu, řízenou z Litoměřic Josefem a Františkem Hejhalovými, jenž proběhl téměř celými Čechami včetně Prahy, Liberecka, Chrudimska, Písecka či Plzeňska.[188]

Zahraniční i vnitropolitické události následujících let vedly zpravidla opět ke konfiskacím politického tisku. K bedlivě sledovaným námětům, které se projevily též v beletrii, patřily balkánské války (od října 1912). V nich se angažovalo také Rakousko a jejich nepřímým důsledkem byl i atentát v Sarajevu dne 28. června 1914.

186) Antonín K. K. Kudláč: *Příběh(y) Volné myšlenky*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, zvl. s. 18, 23, 30.
187) K dispozici jsme měli pouze nedatované druhé vydání, označené jako opravené po konfiskaci a postižené zřejmě už válečnou předběžnou cenzurou. Z celkových dvaceti sedmi básní zde byly čtyři vymazány zcela a dalších pět částečně, součet devět tedy odpovídá údaji uvedenému v původním konfiskačním nálezu.
188) K případům Hynka, Taussiga a Hejhalových viz NA, VSZ, kt. 413, sign. III f 16 ex 1903.

Z cenzurně postižených neperiodických textů v tomto období jmenujme dále alespoň díla významných autorů. V prvé řadě se jedná o básnickou sbírku *Sodoma* Jiřího Karáska ze Lvovic (1895, zlehčování rodiny a urážka mravopočestnosti, § 305 a 516),[189] dále knihy básní S. K. Neumanna *Nemesis, bonorum custos…* (1895, urážka císaře, pobuřování proti úřadům a schvalování nezákonných činů, § 63, 300 a 305) a *České zpěvy* (1910, opět § 63 a 300); konfiskace analyzuje případová studie.[190] Další případová studie rozebírá případ zabavení básnické sbírky *Modrý a rudý* Fráni Šrámka (1906, § 300) a ohlas tohoto případu v dobovém tisku.[191] Konfiskací byly dále postiženy *Balkánské zpěvy* Jana Rokyty (dvě básně; 1913, velezrada dle § 58 a 59) a celkem tři texty Karla Horkého zaměřené proti katolictví: sbírka *Paličovy sloky* (mj. báseň *Čáslav*; 1905, urážka náboženství dle § 122), protiklerikální báseň *Michelské litanie* (1913, urážka církve dle § 303) a brožura *Sedm dní v Lurdech* (1905, opět § 122 a 303). Sbírky Jiřího Karáska, Fráni Šrámka a Jana Rokyty byly později imunizovány a poslední dvě pak znovu zakázány za války.

K dalším konfiskátům patřilo romaneto Jakuba Arbesa *Poslední dnové lidstva* (závadná ilustrace na obálce; 1895, pobuřování proti úřadům dle § 300) a dva sešity spisu téhož autora *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina, c. k. místodržící v království českém. Kritika úřadní činnosti Jeho Excelence* (1896, urážka na cti dle § 491).[192] Konfiskace stihla i cyklus satirických vojenských povídek Luďka Archleba *Naostro i naslepo* (tam povídka *Hračky* a pasáž kritizující vojenskou službu v povídce *Můj přítel – plukovní trubač*; 1913, pobuřování proti úřadům podle § 300),[193] ale také například třetí díl pamětí Josefa Kaizla *Z mého života*. Příčinou konfiskace v červnu 1912 pro urážku císaře (§ 63) byl Kaizlův dopis Karlu Kramářovi z 30. května 1893, v němž se negativně hovoří o Františku Josefu I. v souvislosti s Masarykovou audiencí ve Vídni. Edice pak zřejmě byla pozdržena až do června 1914, kdy byl text vydán s vynechaným místem na s. 246).[194] Brožura Viktora Dyka *O Balkánu a o nás* (1912, rušení veřejného pokoje, § 65) byla imunizována a znovu vydána v nekompletním znění upraveném na dvou místech.[195] Mezi konfiskáty náleželo též druhé vydání *Macharovy čítanky*, laciné edice pro lid, v níž autor popularizoval ukázky ze svého díla. Čítanka byla zabavena koncem března 1912 pro dvacet závadných míst (§ 63, 64, 65, 122, 303, 516), ale všechna byla už 24. dubna imunizována interpelací T. G. Masaryka a objevila se znovu v následujícím vydání; to však bylo zakázáno za války roku 1915.[196]

Od konce osmdesátých let hojně docházelo též ke konfiskacím překladů. Registrujeme celkem pět zakázaných textů Lva Nikolajeviče Tolstého, týkajících se především náboženství, armády a státního či rodinného zřízení (zvláště novela *Kreutzerova sonáta*, 1890,

189) Viz infobox „Konfiskace *Sodomy* Jiřího Karáska ze Lvovic“, s. 511.
190) Viz případová studie Michala Charypara „Revolta gestem a myšlenkou. Srovnání konfiskací básnických knih Svatopluka Čecha a S. K. Neumanna“, s. 621–635.
191) Viz případová studie Michala Charypara „Modrý rezervista, rudý anarchista. Střet vojenského a civilního práva v případu Fráni Šrámka“, s. 651–662.
192) Viz případová studie Michala Charypara „Kauza Arbes. Cenzura jako zkušenost zodpovědného redaktora a jako téma spisovatele“, s. 563–577.
193) NA, PPŘ, 1908–1915, kt. 2317, sign. P/69/105.
194) Josef Kaizl: *Z mého života*, sv. 3, Praha, J. R. Vilímek [1912], s. 246, viz plné znění dopisu v cenzurním výtisku in NA, VSZ, kt. 465, sig. III f 18/28 ex 1912 (knihy).
195) Viz infobox „Imunizace a jejich problematické případy“, s. 493.
196) NA, PPŘ, 1908–1915, kt. 2317, sign. P/69/162; NA, VSZ, kt. 466, sign. III f 18/4 ex 1915 (knihy).

Konfiskace povídek Jaroslava Haška

Dne 17. listopadu 1911 byla konfiskována povídka Jaroslava Haška *Zpovědní tajemství* z druhého sešitu souboru *Dobrý voják Švejk a jiné podivné historky* (pobuřování proti úřadům podle § 300). Text (jehož část zde otiskujeme) byl 29. listopadu imunizován a poté znovu vydán. Na okrajích byla nově připojena informace: „Po interpelaci posl[ance] Fresla a soudr[uhů] v 36. schůzi XXI. zasedání Říšské rady dne 29. listop[adu] 1911 imunizováno." Vrchní státní zastupitelství se 18. prosince k imunizovanému vydání vyjádřilo v tom smyslu, že stále zastává původní důvody pro konfiskaci, avšak že po zásahu parlamentu konfiskaci už znovu nařizovat nebude. Tématem Haškovy povídky jsou střety žáků gymnázia se školním katechetou. Zakázána byla druhá polovina textu, v níž se gymnazisté při zpovědi přiznávají k různým hříchům. Primán Baluška se doznává, že je členem tajného žákovského spolku, a kalkuluje, že zpovědník nevyzradí prohřešek řediteli, neboť by tím porušil zpovědní tajemství. Katecheta ho však donutí, aby se řediteli přiznal sám. Následuje pointa povídky: „Od toho okamžiku přestal věřit Baluška v pána boha."

Ilustrace Karla Stroffa, na níž katecheta vede žáka Balušku k řediteli, byla zabavena spolu s textem. V imunizovaném textu se neobjevila, neboť ilustrace na rozdíl od textu nebylo možné v parlamentním čtení legalizovat. Zde je přetištěna z povinného výtisku uchovaného v aktech prezidia policejního ředitelství.

Ve čtvrtém sešitu téhož Haškova souboru povídek byla 29. prosince 1911 konfiskována ještě črta *Román lotra* (pobuřování proti úřadům, § 300), kritizující brutalitu policie. Mužský protagonista jménem Dolejška je zatčen pro účast na demonstraci, třebaže šel pouze na schůzku se svou nevěstou. Protože se při zatýkání brání, je na delší dobu uvězněn, později zabije strážníka a je odsouzen na doživotí. Krutě sarkastická je sententia moralis v závěru prózy – aby se člověk nestal lotrem, nesmí se narodit. Imunizace v tomto případě neproběhla, v opraveném vydání příslušného sešitu byl tento text vypuštěn.

Zdroj: NA, VSZ, kt. 464, sign. III f 18/71 ex 1911; NA, PPŘ, 1908–1915, kt. 2317, sign. P/69/84.

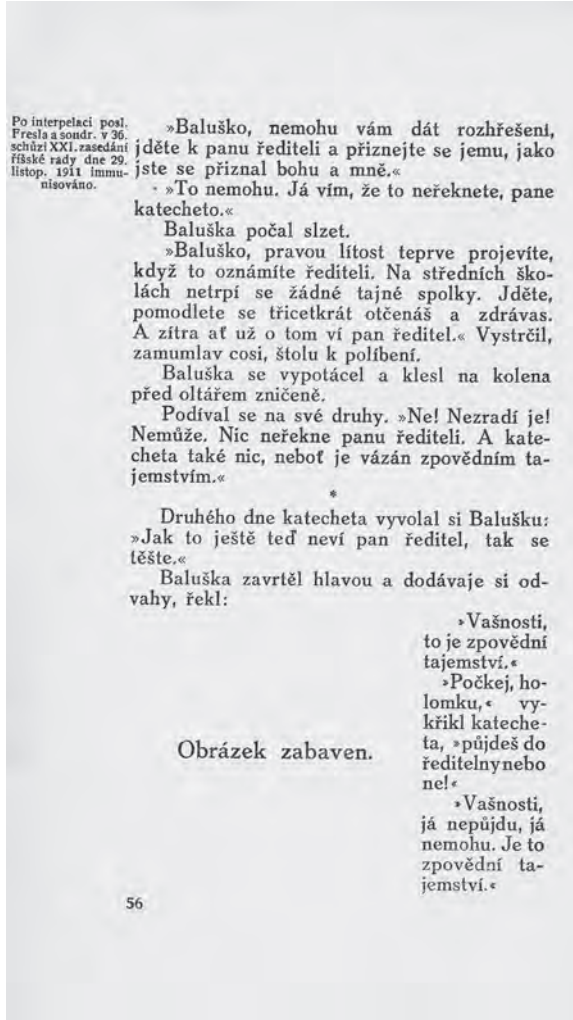

Po interpelaci posl. Fresla a soudr. v 36. schůzi XXI. zasedání říšské rady dne 29. listop. 1911 immunisováno.

»Baluško, nemohu vám dát rozhřešení, jděte k panu řediteli a přiznejte se jemu, jako jste se přiznal bohu a mně.«

»To nemohu. Já vím, že to neřeknete, pane katecheto.«

Baluška počal slzet.

»Baluško, pravou lítost teprve projevíte, když to oznámíte řediteli. Na středních školách netrpí se žádné tajné spolky. Jděte, pomodlete se třicetkrát otčenáš a zdrávas. A zítra ať už o tom ví pan ředitel.« Vystrčil, zamumlav cosi, štolu k políbení.

Baluška se vypotácel a klesl na kolena před oltářem zničeně.

Podíval se na své druhy. »Ne! Nezradí je! Nemůže. Nic neřekne panu řediteli. A katecheta také nic, neboť je vázán zpovědním tajemstvím.«

*

Druhého dne katecheta vyvolal si Balušku: »Jak to ještě teď neví pan ředitel, tak se těšte.«

Baluška zavrtěl hlavou a dodávaje si odvahy, řekl:

»Vašnosti, to je zpovědní tajemství.«

»Počkej, holomku,« vykřikl katecheta, »půjdeš do ředitelny nebo ne!«

»Vašnosti, já nepůjdu, já nemohu. Je to zpovědní tajemství.«

Obrázek zabaven.

56

Baluška zavrtěl hlavou a dodávaje si odvahy, řekl:

»Vašnosti, to je zpovědní tajemství.«

»Počkej, holomku,« vykřikl katecheta, »půjdeš do ředitelny nebo ne!«

»Vašnosti, já nepůjdu, já nemohu. Je to zpovědní tajemství.«

56

Zabavení *Komunistického manifestu* Titulní strana *Komunistického manifestu* (1848) Karla Marxe a Friedricha Engelse, jehož český překlad od Augustina Radimského z roku 1893, uveřejněný vydavatelstvím *Dělnických listů* ve Vídni a tištěný u Josefa Schmidta v Brně, byl rozhodnutím zemského trestního soudu v Brně z 9. září 1893 konfiskován pro sedm závadných míst podle § 302 a 58 o velezradě a popuzování k zášti proti skupinám (úřední list *Brünner Zeitung* z 15. září 1893). Brožura byla přetiskem časopiseckého vydání manifestu na pokračování ve vídeňských *Dělnických listech*, které v roce 1893 (č. 64–70) prošlo bez cenzurního zásahu. Ani tento argument však nebyl brněnským soudem uznán jako relevantní námitka a konfiskace byla ještě na konci září potvrzena. *Manifestu* vyšlo pouze několik povinných výtisků. Uchoval se zřejmě pouze jediný exemplář, který členové redakce *Dělnických listů* v září 1893 potají osobně předali Friedrichu Engelsovi. Dokumentaci k případu a faksimile unikátu manifestu, chovaného od roku 1945 v Moskvě, podává edice z roku 1973. Teprve na jaře 1892 přitom okresní tiskový soud v České Lípě a následně zemský trestní soud v Praze zakázaly rozšiřování prvního českého vydání *Komunistického manifestu* publikovaného už roku 1882 v New Yorku (viz *Wiener Zeitung* z 31. března a 27. dubna 1892, mj. velezrada a pobuřování proti úřadům, § 58, 300, 302, 305). Text pod pseudonymem Vive la liberté přeložil Leopold Kochman.
Manifest v originálním znění byl v Předlitavsku opakovaně konfiskován už dříve, tak lipské vydání z roku 1872 bylo roku 1875 zakázáno v Chrudimi (mj. velezrada a rušení veřejného pokoje, § 58, 65, 302, 305), chicagské vydání z roku 1883 v němčině bylo už v témže roce zakázáno v Praze (popuzování k zášti proti skupinám a schvalování nezákonných činů, § 302 a 305) a londýnské vydání, opět německé, bylo roku 1882 zabaveno v hornorakouském Welsu. Rovněž hamburské vydání Marxova *Kapitálu* bylo roku 1884 konfiskováno v Praze (opět § 302 a 305).

40179.

Komunistický manifest.

Napsali
Karel Marx a Bedřich Engels.

Autorisovaný český překlad
A. Radimského.

Preußische Staatsbibliothek Berlin.

Vídeň, 1893.
Nákladem vydavatelstva „Dělnických Listů" ve Vídni.
Tiskem Josefa Schmidta v Brně.

REDAKCE ČASOPISU
„DĚLNICKÉ LISTY"
VIDEŇ-WIEN, X.
Staatsbahngasse 2.

Zdroj: Karl Marx, Friedrich Engels: *Komunistický manifest. Faksimile prvního českého vydání Komunistického manifestu na české půdě*, Brno, Blok 1973, zvl. s. 33–37; Anton Einsle: *Catalogus librorum in Austria prohibitorum. Verzeichniss der in Oesterreich bis Ende 1895 verbotenen Druckschriften mit Ausschluss der politischen Tages- und der slavischen Literatur*, Wien, Verlag des Vereines der österr.-ungar. Buchhändler 1896.

zlehčování rodiny a urážka mravopočestnosti podle § 305, 516;[197] legenda *Obnova pekla*, 1909, mj. rušení veřejného pokoje a urážka církve, § 65, 300, 302, 303, devět míst; brožury *Opodstatněnost vojáctví*, 1898, § 65, 300, a *List k duchovenstvu*, 1907, § 303, dvanáct míst; sešitově vydávaný rozsáhlý soubor citátů uspořádaný Tolstým *Kruh četby* 1–2, 1906, urážka na cti podle § 491 a 493, čtyři místa).[198] Častějším důvodem pro konfiskaci dalších

197) Viz infobox „Konfiskace Tolstého novely *Kreutzerova sonáta*", s. 513.
198) Navíc už roku 1888 byly okresním soudem v Litoměřicích potvrzeny konfiskace francouzských překladů

překladů do českého jazyka byla urážka náboženství podle § 122. K této skupině náležel např. Prosper Mérimée: *Novely*, přel. Bedřich Frída (1887, § 122); Claude Tillier: *Můj ujec Benjamin* (zákazy 1. sešitu 1890 a 1892, též rušení veřejného pokoje a popuzování k zášti proti skupinám, § 65, 122, 302, 303; k reedici knihy došlo až roku 1897, přičemž pod názvem *Můj strýc Benjamin* byla tato humoristická sociální próza zakázána ještě roku 1916 jako příloha měsíční revue *Kronika*); Michail Alexandrovič Bakunin: *Výbor ze spisů* (1903, též rušení veřejného pokoje a schvalování nezákonných činů, § 65, 122, 305, tři kapitoly); Thomas Paine: *Věk rozumu* (tři zákazy 1908–1909, § 122 a 303, šestnáct míst); Voltaire: *Všetečné a bezbožné otázky nábožného doktora theologie Zapaty* (1909, § 122 a 303, po imunizaci byl tento text, publikovaný roku 1910 ve vydavatelství Volná myšlenka, znovu zakázán roku 1915 pro osm závadných míst). *Písně Bilitiny* od Pierra Louÿse, soubor erotických básní v próze s předmluvou Karla Hugo Hilara, byly roku 1910 zakázány pro bezprecedentních šedesát šest míst na základě urážky mravopočestnosti (§ 516); text byl poté imunizován roku 1911 a znovu zakázán roku 1916. Pro popuzování k zášti proti skupinám podle § 302 byl roku 1911 zakázán *Okamžik* Sørena Kierkegaarda. Na zákaz knihy reagoval František Xaver Šalda, když mimo jiné rozhorleně poukázal na to, že cenzura si nevšímá uměleckých ani vědeckých hodnot posuzovaných textů.[199] Šestisvazkový román *Hraběnka de Charny* Alexandra Dumase st. byl roku 1913 zakázán na základě § 64 o urážce členů císařského rodu. K zakázaným překladům ovšem patřily také některé rozsáhlé kolportážní romány, například román Otta von Corvina-Wiersbitzkého *Kněžourské zrcadlo. Historické památky fanatismu v církvi římskokatolické* 1–3 (1879, urážka církve a mravopočestnosti podle § 303, 516). Patrně české provenience byl konfiskát pod autorskou šifrou E. R. (snad Eduard Rüffer): *Sklamaní spiklenci aneb Tajnosti Židovského města* (1881, zabavený podle § 302 o popuzování k zášti proti skupinám); jeho výtisk je nezvěstný.

Tolstého statí *Ma religion* (§ 300), *La confession* (§ 65) a *Quelle est ma vie?* (§ 302, 305) a roku 1891 zemským soudem v Lublani též německé překlady v Berlíně vydaných brožur *Erste Gedanken über Staat und Kirche* (§ 122, 303) a *Vernunft oder Dogma. Eine Kritik der Glaubenslehre* (§ 303), srov. A. Einsle: *Catalogus librorum in Austria prohibitorum*, cit. dílo, s. 139.

199) František Xaver Šalda: „Rakouská konfiskační praxe“, *Novina* 4, 1911, č. 15, s. 479.

Příchod velké války (1914–1916)

Vyhlášením války Srbsku 28. července 1914 zahájilo Rakousko-Uhersko světový konflikt. Vážná situace vyvolala potřebu nejpřísnější kontroly tisku, s níž přímo souvisela i propaganda válečných cílů Vídně. Dohledu podléhala zvláště akutní politická témata a zprávy z bojišť, potlačovaly se připomínky činnosti a kultury nepřátelských států (Ruska, Srbska, Francie, Velké Británie, od května 1915 Itálie) a na domácí půdě pak zejména nacionalistické či separatistické tendence v jednotlivých zemích říše a rovněž všechny projevy pacifismu, zpochybňování války či rakouské armády. Striktně se z tisku vyřazovaly také informace, jichž by mohl vojensky zneužít protivník. Šlo hlavně o konkrétní číselné údaje týkající se zásobování, stavu armád, počtů padlých, geografické údaje, tištěné mapy apod.

Tisk byl poškozen už tím, že z nakladatelství, tiskáren a redakcí rázem zmizela část kvalifikovaného personálu, který rukoval na vojnu. Navzdory tomu i válečné hospodářské krizi v pozdějších letech se však počáteční obava z ochromení knižního trhu nenaplnila. Poptávka po knihách byla v zázemí i v poli taková, že „zájem o knihy neochaboval, naopak stoupal“ bez ohledu na kvalitu textu, redakční přípravy i samotného papíru, na němž se tisklo.[200] Došlo tak paradoxně k válečné konjunktuře tisku, během níž krátkodobě vzrostl počet vydávaných titulů i celkový prodej. Jednalo se ovšem většinou o reedice děl politicky zcela neškodných nebo v případě novinek o texty psané s vysokou mírou autocenzury a respektu vůči panujícím nařízením. Po vzniku republiky pak byly tyto tisky mnohdy neprodejné.

Válečná protitisková opatření byla v Rakousku-Uhersku přísnější než v jiných zemích Evropy, byla však jen jednou z řady změn.[201] Už tři dny před vyhlášením války Srbsku, 25. července 1914, byla zneplatněna prosincová ústava a v návaznosti na to zastavena činnost porotních soudů, jež nyní řešily už jen procesy započaté před válkou. Současně byla zrušena svoboda veřejného projevu, shromažďování, spolčování i cestování. Opětovně byla zavedena cenzura korespondence a zrušena svoboda telefonních rozhovorů.[202]

Nově zavedená válečná cenzura tisku[203] se dělila na politickou (civilní), již v rámci ministerstva spravedlnosti centrálně řídil válečný dohlédací úřad (*Kriegsüberwachungsamt*),

200) Jaroslav Janeček: „Jos. R. Vilímek ml., zvelebitel a dovršitel (Ze vzpomínek redaktora závodu)“, in Karel Sezima (ed.): *Jos. R. Vilímek. Osobnost i závod. Úvahy a vzpomínky*, Praha, Svaz knihkupců a nakladatelů ČSR 1937, s. 23–81, zde s. 70–71. Srov. též K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 461–466.
201) O. Urban: *Česká společnost 1848–1918*, cit. dílo, s. 579–580, 586–589.
202) Zdeněk Václav Tobolka: *Můj deník z první světové války*, ed. Martin Kučera, Praha, Karolinum 2008, s. 8.
203) Srov. Gustav Spann: *Zensur in Österreich während des I. Weltkrieges. 1914–1918*, disertační práce, Philosophische Fakultät der Universität Wien 1972; týž: „Das Zensursystem des Kriegsabsolutismus in Österreich während des Ersten Weltkrieges 1914–1918“, in E. Weinzierl et al. (eds.): *Justiz und Zeitgeschichte*, cit. dílo, s. 541–558; Zdeněk Václav Tobolka: *Politické dějiny československého národa od r. 1848 až do dnešní doby*, díl 4, *1914–1918*, Praha, Československý Kompas 1937, s. 44–47, 66–81 aj.; Ivan Šedivý: *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, zvl. s. 50–52, 55–56; týž: „Rakousko-uherská válečná propaganda 1914–1918“, *Historie a vojenství* 49, 2000, č. 1, s. 38–55; T. Olechowski:

Zásahy předběžné válečné cenzury ve Weinerově souboru próz *Lítice* Spisovatel Richard Weiner se účastnil bojů na srbské frontě. Z vojny byl propuštěn poté, co zde v roce 1915 prodělal nervové zhroucení. Své zkušenosti z války zachytil v knize povídek *Lítice* (1916). Válečná předběžná cenzura v knize provedla eliminaci desítek drobných pasáží, v nichž se tematizují negativní skutečnosti z fronty. V ukázce z povídky *Kostajnik* na dvou místech doplňujeme cenzurou vymazaný text podle druhého autorského vydání *Lítice* z roku 1928 a vkládáme ho do hranatých závorek:

> Vede nás bezpečnější průvodce, jistější jistota: Na Cipu cosi čeká. **Tam** dojdeme. Ale kam potom? – Jsme řetěz, jsme jeden. [Každý ví, major v čele že se osudově vyrovnal se šikovatelem, který šel vzadu.] Není mezi námi rozdílu. Vím: kdyby nyní bylo zavoláno jméno jediného z nás, celý prapor by se ozval. Ale kdo by zde slyšel! [S hrůzou myslím na to, smrt že by zde jednala mlčky. Prali by do nás a my neslyšeli bychom ani ran, ani hvízdání kulek. Padali bychom jakoby ranou morovou. Pod mojí rukou chvěje se předák, a ruka toho, jenž jde za mnou, na mém rameni se chvěje. Vichr a déšť dorážejí nepříčetně. Úzkost průvodu jest celistvá a dělí se po nás jednotlivých.] A poněvadž jest tomu tak, nese jeden člověk břemeno ne příliš těžké.

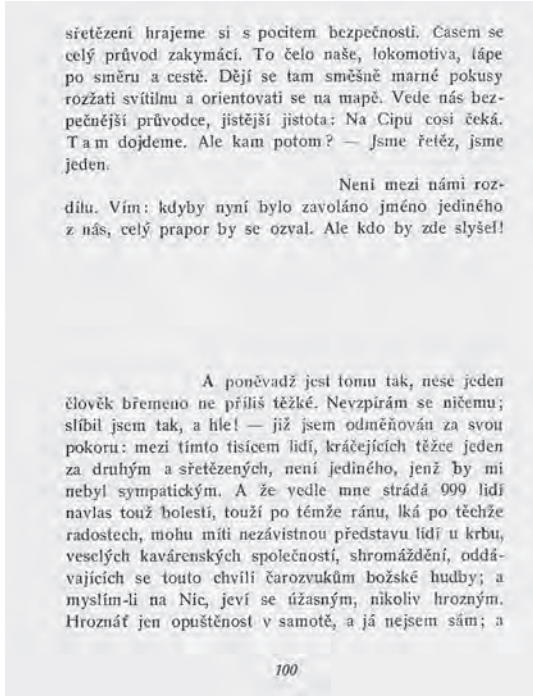
sřetězení hrajeme si s pocitem bezpečnosti. Časem se celý průvod zakymácí. To čelo naše, lokomotiva, lápe po směru a cestě. Dějí se tam směšně marné pokusy rozžati svítilnu a orientovati se na mapě. Vede nás bezpečnější průvodce, jistější jistota: Na Cipu cosi čeká. Tam dojdeme. Ale kam potom? — Jsme řetěz, jsme jeden.

Není mezi námi rozdílu. Vím: kdyby nyní bylo zavoláno jméno jediného z nás, celý prapor by se ozval. Ale kdo by zde slyšel!

A poněvadž jest tomu tak, nese jeden člověk břemeno ne příliš těžké. Nevzpírám se ničemu; slíbil jsem tak, a hle! — již jsem odměňován za svou pokoru: mezi tímto tisícem lidí, kráčejících těžce jeden za druhým a sřetězených, není jediného, jenž by mi nebyl sympatickým. A že vedle mne strádá 999 lidí navlas touž bolestí, touží po témže ránu, lká po těchže radostech, mohu míti nezávistnou představu lidí u krbu, veselých kavárenských společností, shromáždění, oddávajících se touto chvíli čarozvukům božské hudby; a myslím-li na Nic, jeví se úžasným, nikoliv hrozným. Hroznáť jen opuštěnost v samotě, a já nejsem sám; a

100

Zdroj: Richard Weiner: *Lítice. Povídky o vojně*, Praha, Fr. Borový 1916, s. 100, a druhé, prohlédnuté a částmi původně zabavenými doplněné vydání, Praha, Aventinum 1928, s. 102–103.

a vojenskou, vykonávanou důstojníky, jejímž nejvyšším úřadem byl válečný tiskový stan (*Kriegspressequartier*). V obou případech šlo o předběžnou cenzuru týkající se všech typů nově vycházejících textů, která nadále měla předcházet konfiskacím, vymazávala závadné pasáže a zanechávala po nich bílá místa. S vymazanými částmi tak vyšla během války řada významných děl beletrie i publicistiky, ať už šlo o texty vydávané poprvé (např. Eduard Grégr: *Deník*, díl 2, ed. Zdeněk Václav Tobolka, 1914; Gabriela Preissová: *Vřes*, 1915; Viktor Dyk: *Lehké a těžké kroky*, 1915; Adolf Srb: *Z půl století*, díl 2, dvě vydání 1915, 1916; Richard Weiner: *Lítice*, 1916; Hubert Gordon Schauer: *Spisy*, 1917; Josef Hais Týnecký: *Rozsévači světla*, 1918), nebo o reedice (Alois a Vilém Mrštíkové: *Rok na vsi*, díl 1, 2. vyd., roztištěno 1917, distribuováno 1920–1921). Znění vypuštěného textu dokážeme rekonstruovat jen někdy, vzácně například nalezením kompletního textu v archivních fondech (Jaroslav Maria: *Spravedlnost*, 1917),[204] častěji pak porovnáním s poválečným přetiskem (Dyk, Weiner), respektive s původním předválečným otiskem (Schauer). V případě Schauerových *Spisů*,

Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918, cit. dílo, s. 511–521; K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 458–466.

204) Viz infobox „Román *Spravedlnost* Jaroslava Marii“, s. 556.

edičně připravených Arnoštem Procházkou, cenzura poznamenala pouze známou stať *Naše dvě otázky*, v níž proškrtala pasáže o historickém poslání české kultury, ale ponechala úvahy o možnosti jejího přimknutí se k německé (rakouské) kultuře. U románu *Rok na vsi* bratrů Mrštíkových šlo o první sešit druhého vydání, z něhož cenzura vypustila tři antimilitaristicky laděná místa na s. 28, 45 a 46 v knize „Říjen", kritizující odvádění vesnických rekrutů na vojnu, byť v době dlouho před světovou válkou.[205] V souboru próz Gabriely Preissové *Vřes* šlo také o tři místa na s. 171–175 v povídce *Stařeček Žabík*, jež kritizují vojáka za to, že si poněmčil své příjmení.[206] Vedle toho však byla v souboru vypuštěna ještě čtyři místa na s. 155–162 v próze *Pohádka zimního večera*, jejichž znění neznáme.

Cenzura se však nutně projevovala ve všech válečných tiscích, i tam, kde po sobě nezanechala viditelné stopy. V podobě, jež byla z hlediska autorů výsledkem kombinace vlastenecké odvahy a autocenzurní opatrnosti, mohla proto propouštět i díla, jaká se svým celkovým zaměřením rozhodně nenesla v prorakouském duchu (např. František Václav Krejčí: *Jan Hus*, 1915; Alois Jirásek: *Temno*, šest vydání v letech 1915–1918; Petr Křička: *Šípkový keř*, 1916; sbírky Viktora Dyka aj.). K zákazu Jiráskova *Temna*, jak vyplývá z korespondence mezi činovníkem české odbojové organizace Maffie Přemyslem Šámalem a nakladatelem Janem Ottou, se schylovalo v dubnu 1916, nakonec však hrozba sama pominula a intervence, o níž se mezi Šámalem a Ottou jednalo, nebylo zapotřebí.[207]

V hledáčku preventivní cenzury se ocitl zvláště politický denní tisk v obou zemských jazycích. Noviny se zprvu předkládaly ke kontrole tři hodiny před vydáním, avšak už 3. srpna 1914 byla tato lhůta zmírněna na jednu hodinu. Stalo se tak na základě usnesení zástupců pražských deníků z 30. července, kteří si mimo jiné stěžovali na nerovné cenzurní podmínky v Praze a ve Vídni; usnesení bylo zasláno ministerskému předsedovi Karlu Stürgkhovi a ministru vnitra Karlu Heinoldovi.[208] Po námitkách státního zastupitelství však nechalo místodržitelství 26. září 1914 lhůtu pro pražská periodika opětovně navýšit, a to na dvě hodiny před vydáním.[209]

Úřad vykonávající cenzuru příslušného listu – v Praze státní zastupitelství nebo policie – vyznačil v kartáčovém otisku závadný text, který pak tiskař před rozmnožením nákladu musel mechanicky odstranit ze sazby, čímž vznikala bílá místa.[210] Už v předválečné době se mohla bílá místa objevit u opravených čísel periodik vydávaných po předchozí konfiskaci; tehdy měla redakce na výběr, zda zabavený text nahradí jiným, nebo ponechá výpustku bez náhrady a označí ji slovem „zabaveno". Na rozdíl od předválečné následné cenzury však válečná předběžná cenzura zasahovala přímo do původní sazby, nevytvářela dvojí (konfiskované a opravené) číslo periodika. Nemáme tak možnost dešifrovat

205) Jaroslava Janáčková: „Komentář", in Alois a Vilém Mrštíkové: *Rok na vsi. Kronika moravské dědiny*, sv. 2, Brno, Host 2011, s. 411–432, zde s. 427–429; Jaroslav Medek, Adolf Veselý (eds.): *Konfiskace u Ottů ve válečných letech 1914–1918*, Praha, J. Otto 1928, s. 22–23.
206) J. Medek, A. Veselý (eds.): *Konfiskace u Ottů ve válečných letech*, cit. dílo, s. 25–27.
207) Tamtéž, s. 12–16.
208) Z. V. Tobolka: *Můj deník z první světové války*, cit. dílo, s. 10.
209) NA, VSZ, kt. 98, opis výnosu českého místodržitelství policejnímu ředitelství č. 25681 z 26. září 1914.
210) P. Czech: *Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube*, cit. dílo, s. 309.

vymazaný text srovnáním konfiskovaného znění a opraveného čísla (spíše řídké jsou případy, kdy se uchoval kartáčový otisk zachycující podobu sazby před cenzurou).

Na cenzurních opatřeních bylo ovšem celkově znát, že se děla náhle a bez jasných obsahových kritérií. Redakce novin, které byly dlouhodobě uvyklé balancovat na hraně přípustnosti dodržováním ustálených pravidel, nyní ztratily půdu pod nohama. Charakteristický je ústní výrok pražského státního zástupce JUDr. Franze Sandmanna z 18. září 1914, který si v deníku zaznamenal redaktor *Času* Jan Herben: „Já se nedivím, že páni redaktoři nevědí, co se smí psát; my nevíme, co se má konfiskovat."[211] O týden později zachytil Herben slova o „bezhlavostech" cenzury také z úst místodržitele F. A. Thuna.[212] Teprve 25. listopadu 1914, snad jako reakce na směrnici ministerstva vnitra ze 17. listopadu, jíž „bylo cenzorům nařízeno podporovat patriotického ducha tisku" ve smyslu rakouského vlastenectví,[213] učinilo pražské policejní prezidium pokus o sjednání určitých pravidel. Ústní formou byly zástupcům českých deníků oznámeny direktivy, na nichž se dohodl policejní prezident Karel Křikava a státní zástupce Franz Sandmann: „Nebude se konfiskovat, nýbrž redakcím telefonicky oznamovat, co se nepřipustí. Redakcím se ponechává právo, aby prázdná místa nechaly, nebo vyplnily", ovšem se souhlasem cenzury. Současně bylo zakázáno zmiňovat válečné a hospodářské neúspěchy říše, potíže se zásobováním, „polemiky proti jiným národnostem" a informace o zatýkání osob. Též se už nemělo dávat na list označení „Po konfiskaci opravené vydání".[214] Bylo zakázáno i pořizovat zvláštní vydání u listů, které nevycházely denně, nebo šířit periodika cestou kolportáže.

V souvislosti se zneplatněním prosincové ústavy byly znovu zavedeny suspenze novin, nyní se však nedodržovala maximální lhůta tří měsíců. Nejvíce postiženy byly hlavní tiskové tribuny politických stran. Už 26. července 1914 postihla suspenze sociálně demokratický list *Zář*. Dne 2. září bylo zastaveno národně sociální *České slovo*, které však už 13. září nahradilo *Naše slovo*. To však bylo definitivně zastaveno v polovině roku 1915 při další vlně protitiskových zásahů.[215] O šest dnů později byla zastavena státoprávně pokroková *Samostatnost*. Realistický *Čas* byl suspendován 26. srpna 1915 výslovně „na dobu trvání války"; redakce se následně rozhodla od října vydávat neutrální literární týdeník *Novina*.[216] *Národní listy* byly suspendovány pouze na osm dnů v prosinci 1914,[217] avšak musely se konsolidovat s prorakouskou politikou. Dokázaly si přesto zachovat nevládní status a v pozdějších letech války se staly jakousi celonárodní politickou tribunou, kam přispívali dokonce i jejich někdejší rivalové z *Času* (J. S. Machar, Jan Herben), *Samostatnosti* (Antonín Hajn) a jiných listů. Zakázány byly až 19. května 1918; místo nich byl založen beletristický týdeník *Cesta*. Už v prvních týdnech války bylo prý v českých zemích celkově suspendováno 46 titulů, převážně českých;[218] do října 1916 bylo ze 116

211) J. Herben: *Kniha vzpomínek*, cit. dílo, s. 458.
212) Tamtéž, s. 464.
213) I. Šedivý: *Češi, české země a Velká válka*, cit. dílo, s. 51.
214) J. Herben: *Kniha vzpomínek*, cit. dílo, s. 469–470; též srov. Z. V. Tobolka: *Můj deník z první světové války*, cit. dílo, s. 23–24.
215) M. Beránková: *Dějiny československé žurnalistiky*, cit. dílo, s. 221.
216) J. Herben: *Kniha vzpomínek*, cit. dílo, s. 510–514.
217) Z. V. Tobolka: *Můj deník z první světové války*, cit. dílo, s. 25.
218) M. Beránková: *Dějiny československé žurnalistiky*, cit. dílo, s. 221.

celkově šetřených periodik zabaveno 82, z toho bylo 79 českých a 3 německá;[219] v půli roku 1917 už se celkové číslo blížilo devadesátce.[220] Lze tak říci, že politické zpravodajství bylo v Čechách zdecimováno.

Zprávy z bojů a ze zahraničí se do vycházejících novin dostávaly jen v podobě ideově upravené vídeňskou tiskovou kanceláří. Nadto „vlivným listům českým" byly policejním ředitelstvím dodávány litografované stati, „které musily býti otištěny bez udání pramene, aby vzbudily dojem, že jsou osobním projevem příslušné redakce".[221] Nešlo tu pouze o panegyrika na rakouskou vládu a armádu, ale též například o pamflety proti T. G. Masarykovi a dalším členům české emigrace. Zprvu přitom úřady poněkud nešikovně nařizovaly vnucované texty uveřejňovat všem listům zároveň, teprve později se tyto články zasílaly nejprve jen jednomu periodiku a ostatní listy je přetiskovaly až v dalším čísle jakožto hodné pozoru.[222]

Novum oproti předválečné situaci představoval návrat k subjektivnímu řízení s autory. Přes rozsáhlé zatýkání si cenzura v zázemí stále ponechávala právní základ a provinilci alespoň obyčejně nebyli ohroženi na životech. K charakteristickým rysům válečné cenzury přitom patřilo, že nebylo zcela jasně určeno, podle jakých podmínek se má vyvozovat jejich osobní zodpovědnost za závadný text. Celkovou právní nejistotu rakouských válečných úřadů můžeme ukázat na třech případech věznění českých spisovatelů, Petra Bezruče, J. S. Machara a Viktora Dyka. Ze tří jmenovaných byl souzen pouze Bezruč, který se autorství závadného textu nedopustil, kdežto skuteční provinilci Machar a Dyk souzeni nebyli.

Vladimír Vašek, známý pod básnickým jménem Petr Bezruč, byl zatčen v Brně dne 4. září 1915 a pak převezen do garnizonního vězení ve Vídni, kde byl obžalován z velezrady (§ 58) pro časopisecké otištění dvou proruských básní v Paříži roku 1915. Třebaže autorství obou básní Bezruč popřel (skutečným autorem byl Jan Grmela), hrozil mu trest smrti až do chvíle, kdy byl očištěn znaleckým posudkem slavisty Josefa Karáska. Ve vězení musel setrvat do 25. února 1916 a po propuštění pak až do dubna 1918 nesměl vykonávat své povolání poštovního kontrolora.[223] Ve Vídni byl v říjnu 1916 uvězněn J. S. Machar. Po mnoha předchozích drobnějších postizích se konečnou záminkou k jeho zatčení staly čtyři básně ve sbírce *Krůpěje*, vydané počátkem roku 1915 (rušení veřejného pokoje podle § 65).[224] Inkriminované básně byly už v letech 1905–1913 všechny otištěny časopisecky. Do *Krůpějí* se dostaly se souhlasem předběžné cenzury, dosud nejisté ve svých kritériích.

219) *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918*, sv. 3, *1916*, Praha, Státní ústřední archiv 1995, s. 213–224.

220) Jejich abecední soupis viz František Staněk, Zdeněk Václav Tobolka: *Chování se vládních kruhů k českému národu za války*, Praha, vl. n. [1917], s. 123–134.

221) K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 459.

222) Mnoho příkladů uvádí *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918*, sv. 2, *1915*, Praha, Státní ústřední archiv 1994, s. 101–123, zde s. 101.

223) Podrobně B. Pračka, J. Dvořák, O. Králík (eds.): *Bezručův proces. Soudní a úřední dokumenty 1915–1918*, cit. dílo; o Grmelovi a značném ohlasu procesu mezi českou emigrací v Paříži srov. Stanislav Brouček: *K druhému břehu. Češi v prostředí francouzské společnosti 1862–1918*, Praha, Etnologický ústav AV ČR – Ministerstvo zahraničních věcí – Nová tiskárna Pelhřimov 2007, s. 122–123.

224) Viz zprávu vídeňského vojenského návladního českému místodržiteli Maximilianu Coudenhoveovi ze 7. října 1916, která oznamuje zahájení vyšetřování a nařizuje vyřadit Macharovy texty ze školních učebnic, *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích*, sv. 3, cit. dílo, s. 229, 286.

Machar, jemuž se ve vězení prudce zhoršilo zdraví, byl po dvou měsících vyšetřovací vazby propuštěn na svobodu, přičemž první výslech prodělal teprve sedm týdnů po zatčení.[225] Své zkušenosti z vazby Machar následně popsal ve svém fejetonním souboru *Kriminál* (listopad 1917 – květen 1918). Hned v prvním pokračování *Kriminálu*, otištěném v *Národních listech* 11. listopadu 1917, vymazala předběžná cenzura řadu míst hovořících o utlačování Slovanů v Rakousku-Uhersku. V následujícím pokračování z 18. listopadu proto Machar stylizoval druhou kapitolu svého vyprávění ironicky jako text prošpikovaný cenzurními zásahy (ty vyznačil pomlčkami), například po zmínkách týkajících se cenzury předchozího čísla, a ve třetím pokračování z 25. listopadu vytvořil „opravenou" verzi téže kapitoly. Tyto dva fejetony souboru *Kriminál* však skutečná cenzura ponechala bez povšimnutí.

Dne 20. listopadu 1916 byl v Praze zatčen Viktor Dyk za satirický román *Tajemná dobrodružství Alexeje Iványče Kozulinova* (rušení veřejného pokoje podle § 65). Román vycházel v brněnských *Lidových novinách* v šestnácti týdenních pokračováních od 1. června do 21. září 1915, kdy byl zastaven. Byl situován do prostředí Ruska, avšak v alegorii karikoval rakouské válečné poměry – tak například zatčení kupce v úvodu zobrazuje zatčení Karla Kramáře („kupec = kramář"),[226] postava Radnitze odkazuje k tzv. radnickému procesu, vedenému proti členům obecního zastupitelstva za to, že se nedostavilo na slavnostní mši, postava špicla Šmaryly se vztahuje k Bohumíru Šmeralovi apod. I v tomto románu, podobně jako ve svých za války publikovaných básních, Dyk užíval ezopský jazyk, podle jeho slov „zvláštní válečný způsob dorozumívání se, který ovšem nebyl neklamný".[227] V půli prosince 1916 byl Dyk převezen do Vídně, kde byla žaloba překvalifikována ve zločin velezrady (§ 58). Podle vojenského trestního zákona tak autorovi hrozil až trest smrti. K soudu však nikdy nedošlo a Dyk byl po několika výsleších 27. května 1917 propuštěn z vyšetřovací vazby na svobodu.[228] I z vězení mohl přitom básněmi a články otištěnými v *Lumíru* skrytě polemizovat s válkou, v dubnu napsal i otiskl báseň *Země mluví*. Už dříve v Dykově *Lumíru* vyšla protiválečná báseň Petra Křičky *Medynia Głogowska* aj.

Současně s předběžnou cenzurou se však stále uplatňovala i cenzura následná podle zavedeného systému, jež v hojném počtu konfiskovala starší, předválečné neperiodické tisky, a to na základě stále platných paragrafů trestního zákona, jejichž aplikace se však nyní posouvala směrem ke striktnějšímu výkladu. Následná cenzura zároveň fungovala i jako druhý cenzurní filtr pro nové, za války vydávané texty, zvláště neperiodické, u nichž selhala cenzura preventivní. Toto zdvojení cenzury se pak standardně uplatňovalo až do října 1918.

225) O případu *Krůpějí* viz Josef Svatopluk Machar: *Kriminál*, Spisy, sv. 40, Praha, Aventinum 1929, zvláště s. 39, 61–64, 157–161; dále Petr Sýkora: *Básník proti Hradu. Neposlušný občan Josef Svatopluk Machar*, Praha, Libri 2009, s. 26–30.
226) Tyto skutečnosti objasňuje žaloba z 11. prosince 1916, český překlad in Viktor Dyk: *Tajemná dobrodružství Alexeje Iványče Kozulinova*, Spisy Viktora Dyka, sv. 6, Praha, F. Topič 1923, s. 11–40, zde s. 32.
227) Viktor Dyk: *Vzpomínky a komentáře*, díl 2, Praha, Ladislav Kuncíř 1927, s. 95, srov. též s. 126–161, 230.
228) Viktor Dyk: *Tichý dům*, Praha, E. K. Rosendorf 1922, zvl. s. 6, 60, 149; Martin Kučera: „Obrysy světa Viktora Dyka za války", in Josef Tomeš (ed.): *Básník a politik. Sborník z konference k sedmdesátému výročí úmrtí Viktora Dyka*, Praha, Akropolis 2004, s. 79–89; Jaroslav Med: *Viktor Dyk*, Praha, Melantrich 1988, s. 180–196.

Pro dobu války tak registrují *Wiener Zeitung* značný počet konfiskátů neperiodik.[229] Ještě před zavedením předběžné cenzury byly konfiskovány dvě samostatné písně o sarajevském atentátu (urážka členů císařského rodu podle § 64). Za války pak byly následnou cenzurou konfiskovány desítky především levicových zpěvníků, brožur a kalendářů. Dále je třeba jmenovat četné sokolské tisky, mimo jiné jubilejní soubor básní a próz *Za praporem sokolským* v redakci Svatopluka Čecha, Jaroslava Vrchlického a Františka Ženíška vydaný dokonce už roku 1887 (zákaz 1916 pro osmnáct závadných míst, rušení veřejného pokoje, pobuřování proti úřadům a popuzování k zášti proti skupinám, § 65, 300, 302).

Dominantní co do počtu i závažnosti byly právě zákazy tisků vydaných před válkou. Několikrát byly konfiskovány i reedice textů už dříve zakázaných, které se znovu objevily po imunizaci (brožura Viktora Dyka *O Balkánu a o nás*, 2. vyd., 1913, zákaz v září 1914, rušení veřejného pokoje podle § 65; sbírka Fráni Šrámka *Modrý a rudý*, 2., rozšířené vyd., 1911, zákaz 1915, pobuřování proti úřadům podle § 300; sbírka Jana Rokyty *Balkánské zpěvy*, 1913, velezrada a rušení veřejného pokoje podle § 58, 59, 65, zákaz postihující před imunizací dvě básně byl roku 1916 rozšířen na pět; kniha překladů erotických básní v próze Pierra Louÿse *Písně Bilitiny*, po imunizaci z roku 1911 druhý zákaz 1916, § 516, šedesát šest závadných míst). Povídka Karla Půlpána *Vzpoura* o krvavém povstání polských sedláků byla zabavena ve dvou povídkových souborech, a to v knize *Vzpoura a jiné povídky* (šlo o imunizované vydání po konfiskaci roku 1913, zákaz 1915, mj. navádění k zanedbávání vojenských povinností podle § 222, dále § 300, 302 a 305) a v knize *Černé obrázky* (zákaz 1915, § 222, 302, 305, 491).[230]

Z dalších konfiskátů už pouze zmiňme dva soubory antimilitaristických próz Fráni Šrámka, z nichž bylo zabaveno po jedné povídce, totiž soubor *Ejhle člověk…! Tři pravděpodobné epizody ze života krotkého člověka* (tam třetí z epizod na s. 27–44; 1904, rušení veřejného pokoje a pobuřování proti úřadům podle § 65 a 300) a *Kamení, srdce a oblaka* (tam povídka *Strhali jí květy a ulámali halůzky*; 1906, pobuřování proti úřadům podle § 300, oboje zákaz 1916). Zakázaný román Václava Vlčka *Sněhy a ledy* tematizoval, byť velmi vágně, revoluci roku 1848 a objevovaly se v něm i antisemitské narážky (časopisecky i knižně 1908, společný zákaz 1916, mj. rušení veřejného pokoje a urážka na cti, § 65, 300, 302, 491 a 493). Následná válečná cenzura konfiskovala i předválečné vydání memoárů Eduarda Grégra *Deník*, díl 1–2 (1908–1914, zákaz 1916, rušení veřejného pokoje podle § 65, druhý díl už byl přitom v roce 1914 podroben předběžné cenzuře); brožury Karla Kramáře *České státní právo* (2. vyd., 1914, urážka členů císařského rodu a rušení veřejného pokoje podle § 64 a 65) a S. K. Neumanna *Socialism a svoboda* (1909, zákaz 1916, mj. velezrada, § 58, 59, 65, 300–305) a *Epištola k Římským* (2. vyd. po konfiskaci 1909, zákaz 1916, popuzování k zášti proti skupinám podle § 302). Zákazy válečné cenzury se týkaly i překladů do češtiny, například próz Honoré de Balzaka *Všední hřích* (1912) a Guy de Maupassanta

229) Dokumentaci k části z níže zmíněných konfiskátů viz NA, PPŘ, 1908–1915, kt. 2317; NA, VSZ, kt. 466. Srov. dále Vincenc Červinka: *Moje rakouské žaláře. Vzpomínková kronika z let 1914-1917*, Praha, J. Otto 1928, s. 183. Své zakázané texty po skončení války publikovali sami spisovatelé, a to v reedicích svých knih i časopisecky, viz mj. Stanislav Kostka Neumann: „Z básní konfiskovaných“, *Budoucno* 1, 1918/1919, č. 5/6, s. 421–422; Josef Svatopluk Machar: „Z básní za války zcela nebo jen částečně konfiskovaných“, *Tribuna* 8, 1926, č. 128, 30. 5., s. 1–2, č. 140, 13. 6., s. 2–3, č. 146, 20. 6., s. 1–2, č. 158, 4. 7., s. 1–2.

230) NA, VSZ, kt. 466, sign. III f 18/1 ex 1915 (knihy); NA, PPŘ, 1908–1915, kt. 2317, sign. P/69/107 a P/69/150.

Před spaním (1912, 1914, společný zákaz 1916, rušení veřejného pokoje, pobuřování proti úřadům a urážka církve, § 65, 300, 303), válečné prózy Leonida Nikolajeviče Andrejeva *Červený smích* (1904, zákaz 1916, rušení veřejného pokoje a pobuřování proti úřadům dle § 65, 300) a básně Victora Huga *Kristus ve Vatikáně*, v níž nový příchod Ježíše Krista přivodí zánik církve (2. vyd., 1911, zákaz 1916, popuzování k zášti proti skupinám a urážka náboženství, § 302 a 303).

Na konci května 1915 byla rozpuštěna česká sekce Volné myšlenky a zabavena veškerá produkce tohoto hnutí (patřily k ní i některé konfiskáty uvedené výše). Činnost jejího vydavatelství byla policejně zastavena a jmění zabaveno poprvé už v listopadu 1913. Zákaz byl odvolán po interpelaci T. G. Masaryka a poslanců sociální demokracie měsíc poté, avšak činovníci Volné myšlenky byli odsouzeni k pokutě.[231] Mezi konfiskované tisky hnutí náležely publikace připravované k pětistému výročí upálení mistra Jana Husa. K nejpostihovanějším autorům patřil čestný předseda Volné myšlenky J. S. Machar. Z jeho knih byla znovu zabavena *Macharova čítanka*, nyní pro dvacet šest míst (viz též výše; 3. vyd., 1913, mj. urážka císaře, členů císařské rodiny a náboženství, § 63, 64, 65, 122, 302, 303, zákaz v září 1915); tato edice byla zřejmě roku 1919 přesázena stále jako třetí, „po konfiskaci nezměněné vydání". Uvedené články zákona se stereotypně opakují u dalších Macharových konfiskátů z let 1915–1916: básnických sbírek *Krůpěje* (1915, čtyři básně), *Confiteor* 1 (4. vyd., 1910, pět básní), *Golgatha* (4. vyd., 1912, šestnáct míst), knih fejetonů *Konfese literáta* 2 (1912, s. 73–74), *Řím* (8. vyd., 1911, dvacet dva míst), *Próza z let 1904–1905* a *Próza z roku 1906* (oboje 1907, dvacet jedna a deset míst) a brožur *Význam Volné myšlenky v českém národě* (2. vyd., 1914) a *Klerikalismus mrtev!* (1910). I zde narážíme na limity čistě úředního pojetí cenzury, která nechala nadále v prodeji tytéž texty, pokud nešlo o vydání uvedená v konfiskačním záznamu: „*Řím* v lepším vydání (označen jako sedmé vydání) nezabavili. Také německý *Rom* ne."[232]

Pokud byl konfiskován svazek autorských spisů, znamenalo to obvykle zastavení celého kompletu. Takto byl znovu postižen J. S. Machar. Vyškrtnuta musela být v únoru 1916 i dedikace Macharovi v *Černých myslivcích* Růženy Svobodové.[233] U Josefa Holečka stačila k zastavení sebraných spisů jediná kniha, konfiskovaná počátkem října 1914 pro uveřejnění rozhovoru Julia Grégra s Rusem Platonem Andrejevičem Kulakovským z roku 1890, přestože celá rozmluva vyšla roku 1912 časopisecky.[234]

Obsahová hlediska válečné cenzury můžeme podrobněji ukázat na příkladu románu Marie Majerové *Panenství*, který byl v jediném vydání z roku 1907 konfiskován následnou cenzurou v prosinci 1915, osm let po zahájení prodeje. Téma mladé ženy, která je nucena hájit svoji cudnost nejprve před vlastním otcem a pak před dalšími muži, rozhodne se své panenství prodat, aby tak zaplatila léčení nemocného milého, nicméně si přesto dokáže za cenu vraždy uchovat cudnost až do své smrti, mohlo zřejmě být dobovou společností vnímáno jako konfliktní. Konfiskace však byla nařízena z jiných důvodů. Za závadnou

231) K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 556; A. K. K. Kudláč: *Příběh(y) Volné myšlenky*, cit. dílo, s. 40–42.
232) J. Herben: *Kniha vzpomínek*, cit. dílo, s. 545.
233) Tamtéž, s. 552–553.
234) Josef Holeček: *Tragédie Julia Grégra*, Sebrané spisy Josefa Holečka, sv. 8, Praha, F. Topič 1914 [dotištěno v červnu 1918], s. 462; *Wiener Zeitung* uvádí závadné strany 197–228, konfiskace podle § 65 a 302.

byla označena jediná scéna (s. 41–42), jež téměř nesouvisí s ostatním dějem. Bezejmenná epizodní postava v ní vyslovuje svůj názor při pohledu na Hradčany: „Jak se ti může líbit sídlo králů a kostel, postavený jako památník lidské hlouposti" – žili v něm přece „naši utiskovatelé, naši nepřátelé. Kromě zášti a bolesti nevzbudí ten pohled ve mně žádného jiného citu".[235] Jiná postava pak zmínce o nepřátelích přitaká. Hned v prvních slovech čteme narážku na pražské panovníky, mezi něž patřili i Habsburkové (odtud § 63 a 64 v konfiskačním nálezu), a vyjádření proti církvi (§ 303). Pro válečnou cenzuru měla tedy tato jediná, pro hlavní děj nepodstatná scéna takový význam, že stačila k zabavení díla.

Striktní byl cenzurní dohled nad školními texty i revize fondů školních knihoven. V roce 1916 se z iniciativy vojenských úřadů uskutečnila velká revize předválečných českých učebnic. Například v lidových a měšťanských školách ve Slezsku byla ze seznamu povolených učebnic vyškrtána asi polovina. V nakladatelství J. Otto bylo zakázáno čtyřicet jedna předválečných učebních textů, zvláště zpěvníků a čítanek. Příklady škrtů vyjevují mimo jiné snahu úřadů vymazat zmínky o historických srážkách Čechů s Němci, postulování germanocentrismu Josefa II. aj. Táž tendence je patrná i v učebnicích dějepisu a zeměpisu.[236] Mezi nejčastěji postižené autory zařazované do čítanek patřil Alois Jirásek. Literární historik Jaroslav Toman uvádí, že na cenzurování Jiráskových textů se angažovali též čeští gymnaziální profesoři: „šmahem vylučovali motivy hanobící vídeňskou vládu, Němce, Maďary, Turky, církev a vojenský stav, nebo naopak velebící Rusy, Slovany, J. Husa a J. Žižku, prudérně zatracovali i výroky ‚budící smyslnost'."[237] Právě Jiráska a další historické romanopisce často vyřazovaly ze svých fondů také školní knihovny podle rozkazu z Vídně, že z gymnázií mají být odstraněny „všechny národní a vlasteneckou myšlenkou nesené knihy českých spisovatelů", ač k tomuto zákazu byl prý z vůle místodržitelství připojen dodatek „vyjímaje ovšem knihy českých klasiků".[238] Zakázané učebnice musely být přes akutní nedostatek papíru a válečnou chudobu reeditovány, ovšem v náležité úpravě. Nakladatelství Česká grafická unie například podle údaje z deníku Jana Herbena dostalo 5. června 1916 „od zemské školní rady ferman, jak se má chovat při vydávání školních knih. Je dlouhá řada pokynů, co se tisknout nesmí, například ze *Slávy dcery*. Kromě toho někteří spisovatelé vůbec pro školní knihy nemají existovat. […] Zejména jsme uvedeni: Masaryk, Machar, Herben".[239]

Válečný dohled však zasáhl i do dalších oblastí života.[240] Dokonce i zaměstnanci dráhy, která zajišťovala zásobování a jejíž bezvadný chod byl v tomto smyslu pro Rakousko

235) Marie Majerová: *Panenství. Historie děvčete*, Praha, Grosman a Svoboda 1907, s. 41.

236) Jan Havránek: „Die rigorose Überprüfung der tschechischen Schulbücher im Jahre 1916", in Jan Pelikán (ed.): *K poctě profesora Miroslava Hrocha. Věnováno 65. jubileu prof. Miroslava Hrocha a na počest jeho jmenování doktorem honoris causa Univerzity v Uppsale*, Praha, Karolinum 1998 (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 3/1996. *Studia historica* 44), s. 81–87. Další příklady viz F. Staněk, Z. V. Tobolka: *Chování se vládních kruhů*, cit. dílo, s. 19–22, 135–168.

237) Jaroslav Toman: „Persona non grata aneb Osudy Jiráskovy tvorby pro mládež za první světové války", in *Sborník Společnosti Aloise Jiráska* 4, Praha, Společnost Aloise Jiráska 2001, s. 23–31, zde s. 28.

238) František Skácelík: *Krásná setkání*, Praha, Vyšehrad 1970, s. 11.

239) J. Herben: *Kniha vzpomínek*, cit. dílo, s. 570–571.

240) Doplňme spíše jako kuriozitu, že vojenským kapelám bylo v říjnu 1915 zakázáno hrát píseň *Kde domov můj*, jež prý měla tendenci stát se „protidemonstrací" (*Gegendemonstration*) vůči rakouské císařské hymně, viz NA, PPŘ, 1908–1915, kt. 2261, sign. P/19/46; *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918*, sv. 2, cit. dílo, s. 129–130, 170. Srov. dále Libuše Otáhalová (ed.): *Souhrnná hlášení*

klíčový, byli nuceni ke konání svých profesních úkolů výhradně v německém jazyce a trestáni za užívání češtiny. Jan Herben si zaznamenal k 28. listopadu 1916 následující zákaz: „Zabaven Vilímkův jízdní řád pro pražskou tramvaj, protože v něm byla trikolora. Totiž některé řádky červené, papír bílý a Vltava modrá.“[241]

Konec a nový začátek (1917–1918)

Přelom ve vnitrostátních poměrech znamenaly nejen pokračující válečné obtíže říše, ale i smrt dvou jejích nejvyšších představitelů. Dne 21. října 1916 byl zavražděn rakouský ministerský předseda Karl Stürgkh. O měsíc později pak zemřel František Josef I. a na trůn nastoupil poslední rakouský císař Karel I. Obtížná zahraniční situace jej postupně vedla ke smírnější domácí politice, než jakou zastával jeho předchůdce. V prvních měsících jeho vlády však stále narážíme na četné zákazy týkající se zpravodajství o situaci na frontě, zásobování, zahraničních událostech apod. Potlačovány byly zprávy o produkci či nákupu potravin a obchodování s nimi, o situaci rybářství v pobřežních vodách Rakouska-Uherska, rekvizicích obilí nebo zvyšování cen tabáku, ale také informace o turecké genocidě Arménů (konec ledna 1917) a komunistickém puči v Rusku (v březnu; v dubnu bylo povoleno hovořit o ruské revoluci jako o důkazu rozkladu nepřátelské mocnosti, nesměly ale padat zmínky o protimonarchistickém zaměření bolševického hnutí). Naproti tomu se už výslovně povolovalo psát o jednáních o míru, která avizoval například chystaný kongres Internacionály v Haagu v červnu 1917. Koncem dubna informoval válečný dohlédací úřad pražské vrchní státní zastupitelství o stížnostech proti tiskové cenzuře. Vzhledem k dlouhému trvání války bylo rozhodnuto, že je záhodno, aby se cenzura zmírnila; úřady proto neměly nadále kontrolovat věcnou správnost informací, ale pouze posuzovat, zda jde o zprávy státu nepřátelské, či ne (8. června bylo však toto nařízení aktualizováno pokynem ke zostření postupu proti propagandě ze západní Evropy, jmenovitě z Francie a Velké Británie).

Dubnové nařízení už korespondovalo se znovuotevřením říšské rady, která se opět začala scházet od května 1917. Tím byla zároveň obnovena možnost imunizací textů, byť uveřejňování interpelací mohlo být v jednotlivých případech následně zakazováno (například 24. listopadu 1917 byla potlačena interpelace poslance Bohuslava Franty ohledně fejetonu J. S. Machara z cyklu *Kriminál*, v němž předběžná cenzura vymazala asi polovinu textu pojednávajícího o utlačování Slovanů v Rakousku-Uhersku).[242] Po polovině května se už také směly objevit věcné zprávy o atentátu na Stürgkha. Ke konci měsíce ale opět bylo vydáno embargo na informace o tragickém výbuchu muničního skladu v Bolevci u Plzně; později byla pro noviny o této věci vypracována krátká oficiální zpráva.[243]

Dne 2. července 1917 došlo k vyhlášení všeobecné amnestie pro politické vězně, po níž bylo propuštěno na svobodu celkem 719 Čechů a zastavena i řada procesů ve fázi vyšetřování.[244] Mezi ty, kteří takto unikli těžkému žaláři, ne-li trestu smrti, patřili také Antonín Sova, tiskař Jan Kamelský a redaktor listu *Národ* Jan Lefner, obvinění ze zločinu velezrady

presidia pražského místodržitelství o protistátní, protirakouské a protiválečné činnosti v Čechách 1915–1918, Praha, ČSAV 1957.

241) J. Herben: *Kniha vzpomínek*, cit. dílo, s. 586.

242) -by- [= Josef Svatopluk Machar]: „Kriminál“, *Národní listy* 57, 1917, č. 310, 11. 11., s. 1–2.

243) Doklady k informacím uvedeným v těchto dvou odstavcích viz NA, VSZ, kt. 101.

244) O. Urban: *Česká společnost 1848–1918*, cit. dílo, s. 613.

Román *Spravedlnost* Jaroslava Marii Hlavním, potenciálně kontroverzním tématem románu Jaroslava Marii *Spravedlnost* (1917) je příběh kněze, který soudně vymáhá dluh, o němž ví, že mu byl v pořádku splacen. Hnán výčitkami svědomí se však přizná k nečestnému jednání a je morálně zničen. Předběžná cenzura však proti možnému očekávání vymazala dvě pasáže (s. 208–210, 212) z epizodní scény, jež nesouvisí s hlavním dějem, z úvahy jednoho ze soudců, který je vážně nemocen a obává se smrti. Čtenář knihy s textovými vynechávkami se následně mohl domnívat, že zabavená místa obsahují rouhačské úvahy například v protináboženském smyslu. Ze záznamu o interpelaci ve prospěch díla, podané 12. června 1917 poslancem Václavem Donátem, však zjišťujeme, že soudce v cenzurovaném textu pod dojmem hrozící smrti odsoudil své německé odrodilství a dospěl k vlasteneckému postoji: „Čech ti zapáchal, ale Němec – boháč, elegán ti imponoval. […] tys byl jen naoko Čechem, jen tak, že jsi se v české vsi narodil, že umíš česky – […] ale v nitru tě český původ hnětl, styděl jsi se zaň." Pasáže vypuštěné předběžnou cenzurou byly touto interpelací imunizovány, autor ani nakladatel však na tuto skutečnost překvapivě nereflektovali a nedatované druhé vydání, pořízené z téže sazby, opět obě zabavená místa vynechalo. Podle údaje v katalogu Národní knihovny mělo navíc toto nezměněné vydání vyjít až roku 1920. Lze počítat se dvěma možnostmi. Buď zůstala imunizace pro autora či nakladatele neznáma, nebo jim připadal cenzurní zásah tak nepodstatný, že nepokládali za nutné postižená místa v textu restituovat.

Zdroj: Jaroslav Maria: *Spravedlnost*, Praha, J. R. Vilímek 1917, zde s. 208–210, 212; NA, MSV, kt. 600, sign. IV 165 ex 1917.

(§ 58) kvůli otištění Sovovy básně *Jarní zpěv* 3. května 1917 v *Národě*. Báseň podle úřadů vyzývala český národ, aby se vzepřel útlaku po vzoru revoltujících Rusů a vydobyl si svobodu.[245] Jak uvedl Sova v poznámce k poválečnému otisku, napsal báseň „24. dubna 1917 bezprostředně po prvé ruské revoluci". Po jejím publikování v *Národě* byl předvolán k výslechu u divizního soudu zeměbrany (*Landwehrdivisionsgericht*), 12. července však obdržel soudní vyrozumění, že vyšetřování proti němu bylo zastaveno v důsledku všeobecné amnestie.[246]

Jako mnohem významnější se však z pohledu doby jevily soudní procesy týkající se českých politiků a novinářů, například poslance Václava Klofáče, předáka národních socialistů a majitele suspendovaného listu *České slovo*. Klofáč byl zatčen 4. září 1914, avšak vlastní obvinění proti němu bylo vzneseno až 24. května 1917, téměř po třech letech vyšetřovací vazby ve Vídni.[247] Po červencové amnestii byl osvobozen. Mnohem dál došel proces mladočeských vůdců Karla Kramáře a Aloise Rašína, na němž participovali též redaktor *Národních listů* Vincenc Červinka a přerovský úředník Josef Zamazal. Všichni byli zatčeni mezi květnem a zářím 1915 pro šíření panslavismu a rusofilství, mimo jiné prostřednictvím tisku, a obviněni z velezrady (Rašín a Kramář, § 58),[248] respektive vyzvědačství (Zamazal a Červinka, § 321 vojenského trestního zákona). U Rašína byl mimoto shledán zločin proti válečné moci státu (§ 327 vojenského trestního zákona) kvůli článku,

245) Teprve ex post, 17. srpna 1917, zaznamenalo tuto zprávu Prezidium ministerské rady jako starší informaci ministerstva vnitra, viz *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918*, sv. 4, *1917*, Praha, Státní ústřední archiv 1996, s. 154.
246) Antonín Sova: *Krvácející bratrství. Rozjímání ranní i navečerní*, Praha, Hejda a Tuček [1920], s. 150; text básně pod titulem *Jarní zpěv před osvobozením* tamtéž, s. 5–7.
247) I. Šedivý: *Češi, české země a Velká válka*, cit. dílo, s. 56.
248) Důvody pro zatčení Karla Kramáře a jeho spolupracovníka, starosty Sokola Josefa Scheinera objasňuje zpráva vídeňského vrchního armádního velitelství z 24. května 1915, viz *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích*, sv. 2, cit. dílo, s. 90–97.

Cenzurovaná báseň Karla Tomana Ve 13. čísle beletristického týdeníku *Cesta* (nedatováno, patrně ze září 1918) byla zásahu předběžné válečné cenzury podrobena báseň Karla Tomana *Cizí píseň (Voják doma zpívá)*. Chybějící text básně obsahující antimilitaristické narážky Toman otiskl po převratu ve 22. čísle *Cesty* v listopadu 1918, knižně tato báseň vyšla až roku 1923 v rámci Tomanovy sbírky *Hlas ticha*. Vypuštěný text básně v *Cestě* měl podle druhého časopiseckého přetisku toto znění:

Kručinko, já tě pošlapal,
kručinko, drahá duši lidu,
jemuž jsme vnesli do vsí žal
a požáry a smrt a bídu.

Pohledy pyšně snědých žen
mě ještě pohrdáním pálí.
Kam nahlédli jsme do oken,
plamenných očí jsme se báli.

Kručinko svatá, zapomeň,
že noha má tě pošlapala,
a potěš smutná srdce žen,
aby si bolem nezoufala.

Neb my jsme všichni bědný lid
a bratrství je mezi námi.
Kručinko, chtěl bych políbit
a odprosit květ hořce známý.

Za utrpení odprosit,
jež naseli jsme do tvé země.
Neb my jsme všichni bědný lid.
Ta píseň tvá zní věčně ve mně.

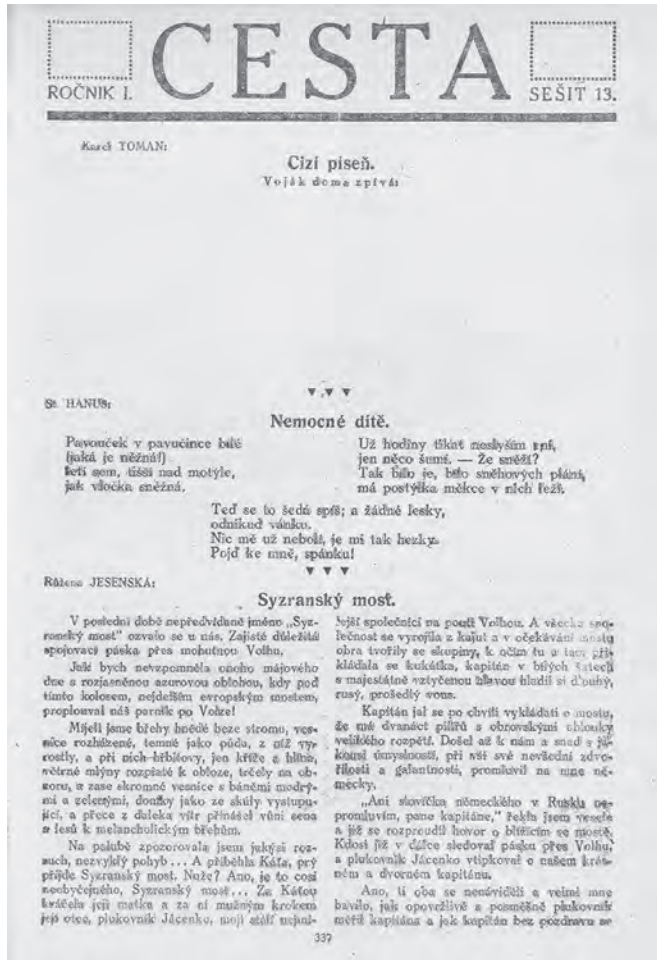
ROČNIK I. CESTA SEŠIT 13.

Karel TOMAN:

Cizí píseň.

Voják doma zpívá

▼ ▼ ▼

Sv. HANUŠ:

Nemocné dítě.

Pavouček v pavučince bílé
(jaká je něžná!)
letí sem, tiší nad motýle,
jak vločka sněžná.

Už hodiny tikat neslyším tmí,
jen něco šumí. — Že sněží?
Tak bílo je, bílo sněhových plání,
má postýlka měkce v nich leží.

Teď se to šedá spíš; a žádné lesky,
odnikud vánku.
Nic mě už nebolí, je mi tak hezky.
Pojď ke mně, spánku!

▼ ▼ ▼

Růžena JESENSKÁ:

Syzranský most.

V poslední době nepředvídaně jméno „Syzranský most" ozvalo se u nás. Zajisté důležitá spojovací páska přes mohutnou Volhu.

Jaké bych nevzpomněla onoho májového dne s rozjasněnou azurovou oblohou, kdy pod tímto kolosem, nejdelším evropským mostem, proplouval náš parník po Volze!

Míjeli jsme břehy hnědé beze stromů, vesnice rozhozené, temné jako půda, z níž vyrostly, a při nich hrbitovy, jen kříže z hlíny, větrné mlýny rozpřažené k obloze, třeby na obzoru, a zase skromné vesnice s báněmi modrými a zelenými, doužky jako ze skály vystupující, a přece z daleka vítr přinášel vůni cena z lesů k melancholickým břehům.

Na palubě zpozorovala jsem jakýsi rozruch, nezvyklý pohyb... A přiběhla Káťa, prý přijde Syzranský most. Nuže? Ano, je to cosi neobyčejného, Syzranský most... Za Káťou kráčela její matka a za ní mužným krokem její otec, plukovník Jácenko, mojí stálí nejnalnější společníci na poutě Volhou. A všecka společnost se vyrojila z kajut a v očekávání mostu obra tvořily se skupiny, k očím tu a tam přikládala se kukátka, kapitán v bílých kalhotách s majestátně vztyčenou hlavou hledil si dlouhý, rusý, prošedlý vous.

Kapitán jal se po chvíli vykládati o mostu, že má dvanáct pilířů a obrovskými oblouky velikého rozpětí. Došel až k nám a snad s jakousi úmyslností, při vší své nevšední zdvořilosti a galantnosti, promluvil na mne německy.

„Ani slovíčka německého v Rusku nepromluvím, pane kapitáne," řekla jsem vesele a již se rozpředl hovor o blížícím se mostě. Kdosi již v dálce sledoval pásku přes Volhu, a plukovník Jácenko vtipkoval o našem krétěném a dvorném kapitánu.

Ano, ti oba se nenáviděli a velmi mne bavilo, jak opovržlivě a posměšně plukovník měřil kapitána a jak kapitán bez pozdravu se

337

Zdroj: Karel Toman: „Cizí píseň (Voják doma zpívá)", *Cesta* 1, 1918/1919, č. 13, s. 337, č. 22, s. 581.

v němž vyjádřil nesouhlas s rakouskou válečnou půjčkou; dle Rašínovy ředitelské direktivy měl tento nesouhlas být i součástí oficiálního postoje *Národních listů*.[249] Všichni čtyři obvinění byli vojenským soudem 3. června 1916 odsouzeni k smrti provazem. Rozsudek byl po prošetření zmateční stížnosti 20. listopadu potvrzen a zaslán k podpisu Františku Josefu I. Ten však následujícího dne zemřel, a nestačil jej tedy signovat. Počátkem ledna

249) „Válečná půjčka", *Národní listy* 54, 1914, č. 316, 17. 11., s. 1–2; srov. Z. V. Tobolka: *Můj deník z první světové války*, cit. dílo, s. 22.

1917 po nástupu Karla I. byly tresty smrti změněny v žalář: Kramář dostal patnáct let, Rašín deset let se čtvrtletním postem a temnou komorou, Zamazal a Červinka po šesti letech. Tisk směl o celé aféře informovat jen sporadicky, a to dokonce i poté, co všichni čtyři byli amnestováni.[250]

Ještě ve vězení četl Vincenc Červinka májový projev českých spisovatelů,[251] apelující na české zástupce na říšské radě při jejím prvním zasedání od počátku války, jehož iniciátorem a hlavním autorem se stal Jaroslav Kvapil a jejž podepsalo 222 českých spisovatelů a kulturních činitelů. Jeho prvním signatářem byl Alois Jirásek. Ve formě otevřeného dopisu si manifest osoboval právo „mluviti za rozhodnou většinu českého světa kulturního a duchovního, ba i za národ, jenž sám promluviti nemůže". Poprvé v domácích poměrech formuloval ideu samostatného československého státu a neobyčejně povzbudil národní hnutí v českých zemích a na Slovensku. Intervenoval ve prospěch českých i ostatních slovanských politických vězňů. K jeho výslovným cílům patřilo i „odstranění novinářské cenzury ve věcech mimovojenských" a v souladu s tím „naprostá svoboda a nedotknutelnost všech parlamentních řečí na říšské radě i v tisku".[252] Bez vědomí autorů byl uveřejněn v půli května 1917 a vzápětí přetiskován domácími i zahraničními listy.

Nepřímou reakcí na projev spisovatelů byla výše zmiňovaná interpelace Zdeňka V. Tobolky a předsedy agrární strany a Českého svazu Františka Staňka z 6. června 1917, zaslaná ministerskému předsedovi Ernstu Seidlerovi von Feuchteneggovi.[253] I ona měla v domácím prostředí širokou podporu (za podpisy obou autorů je na konci uvedeno dalších 83 jmen, mj. i Jiráskovo). Na rozdíl od Kvapilova provolání byla petice Českého svazu podložena rozsáhlou argumentací a obsahovala nejen řadu dokladů o národnostní perzekuci Čech ze strany Vídně, ale mimo jiné též soupis více než dvou set za války cenzurovaných českých knih a téměř devadesáti periodik. Tobolkova a Staňkova interpelace i Kvapilův manifest mohly jakožto oficiální projevy adresované vládním institucím být volně publikovány.

Válečná předběžná cenzura ovšem nepřestala existovat. Ještě 29. října 1917 začala pro periodika platit nová nařízení, uvalující embargo zvláště na zprávy z bojišť či zmínky o československých legiích a hrozící subjektivním stíháním osob v případě tiskových provinění. Krátká vlna perzekuce dle dobového svědka přinesla nárůst konfiskací „úplně v duchu rozumové zhovadilosti, jaká řádila v zimě roku 1914 a zjara roku 1915".[254] Celkově však přesto docházelo ke zřetelnému zmírnění cenzury. Na sklonku roku 1917 mohl v překladu Hanuše Jelínka vyjít dokonce proslulý protiválečný román Henriho Barbusse *Oheň* (1916),

250) Podrobně V. Červinka: *Moje rakouské žaláře*, cit. dílo; Alois Rašín: *Listy z vězení*, Praha, Pražská akciová tiskárna 1937, s. 10–14, 376, 383–384, 393 (komentáře editora Ladislava Rašína); Z. V. Tobolka: *Můj deník z první světové války*, cit. dílo, s. 57, 64 aj.

251) V. Červinka: *Moje rakouské žaláře*, cit. dílo, s. 375–379; totéž platí o Viktoru Dykovi, který odpovídal na manifest Jaroslavu Kvapilovi 8. května dopisem z vězení ve Vídni, srov. J. Med: *Viktor Dyk*, cit. dílo, s. 192.

252) Jaroslav Kvapil: *Na čtyřech strunách*, díl 1, Souborné dílo, sv. 4, Praha, Václav Tomsa 1947, s. 135–175, zde s. 148. Dvě Kvapilovy stati podávají vedle vlastního textu manifestu informace o jeho vzniku a recepci v tisku i veřejnosti.

253) Z. V. Tobolka, F. Staněk: *Chování se vládních kruhů*, cit. dílo; k tomu Z. V. Tobolka: *Můj deník z první světové války*, cit. dílo, s. 456; K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 458–459. Koncept vyjádření vlády ke Staňkově a Tobolkově interpelaci, datovaný 22. listopadu 1917, viz *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích*, sv. 4, cit. dílo, s. 225–227.

254) J. Herben: *Kniha vzpomínek*, cit. dílo, s. 633 (záznamy z 27. října a 5. listopadu 1917).

K poměrům tisku v československých legiích Legionářské tisky v zahraničí se obvykle řídily cenzurní legislativou zemí, kde vycházely, a současně i českými a slovenskými národně propagačními cíli. Konkrétní zprávy však máme jen o mobilní vojenské tiskárně informačně-osvětového odboru československého vojska na Rusi, působící od ledna 1918 do června 1920, nejprve ve vlakovém vagónu a později na námořní lodi Logan. Cílem redakce, k níž patřili mimo jiné Josef Kopta nebo Jozef Gregor-Tajovský, bylo vyprodukovat a rozšířit mezi vojskem co největší počet periodik, letáků apod. v českém, slovenském a ruském jazyce, často bez ohledu na kvalitu tisku i textu, které v dané situaci nebyly podstatné. Tiskárna vydávala také knihy, např. beletristické práce Rudolfa Medka, Františka Langera, Josefa Kopty či Jozefa Gregora-Tajovského, ale též zpěvníky, kalendáře, stati T. G. Masaryka nebo třeba poučení o pohlavních chorobách.

Zdroj: Emil Dostál: *Pochodová tiskárna informačně-osvětového odboru na Rusi. Vznik tiskárny legií, působnost a odbojový význam*, Praha, Typografia 1924, bibliografii tisků viz na s. 32–36.

pocházející nadto z nepřátelské Francie. Cenzurovány však byly některé nadšené recenze díla, mimo jiné F. X. Šaldy, S. K. Neumanna a zvláště Josefa Kopala, z jehož textu byla většina vymazána.[255]

Pokud jde o následnou cenzuru, zaznamenáváme ještě i během roku 1917 případy zákazů děl vydaných v předválečné době, jako byl cestopis pro mládež Jana Havlasy *V kraji věčného jara* (1909, tři místa s připomínkou jihoslovanských národů v Kalifornii, rušení veřejného pokoje podle § 65). I vlastenecký cestopis Tey Červenkové *Toulky Moravským Slovenskem*, který vyšel až ve válečném roce 1917, byl téhož roku zpětně zakázán (s. 73, urážka členů císařského rodu podle § 64), přestože sítem předběžné cenzury prošel zřejmě bez úhony. Důvodem bylo jedno místo z kapitoly o Hostýně, v níž autorka užila pomístní název „Cesta hříšníků" v souvislosti s císařovou návštěvou poutního místa, o které jí vypráví průvodce: „Když před několika léty měl na Hostýn císař František Josef zavítati, ptali se mne, kudy Jeho Veličenstvo pojede – odpověděl jsem: ‚Cestou hříšníků'".[256]

V roce 1918 pak došlo ve srovnání s dřívějšími lety jen k minimálnímu počtu konfiskací. Mezi neperiodickými tisky uveďme případ z půle října 1918, konfiskaci letáku *Proklamace všeho lidu v národě československém*, jenž sliboval prohlášení lidové československé republiky na Staroměstském náměstí (velezrada a rušení veřejného pokoje, § 58, 59, 65),[257] a závažnou protiválečnou brožuru Karla Horkého *Teď, anebo nikdy!*, tištěnou roku 1916 v Chicagu a v Čechách tajně šířenou (zákaz registrovaný ve *Wiener Zeitung* ještě 26. října 1918, mj. velezrada a urážka císaře, § 58–65). Naopak můžeme poznamenat, že některé zákazy z počátku války byly postupně odvolávány. V červnu 1918 se například obnovil projekt sebraných spisů Josefa Holečka, když bylo povoleno vydání knihy *Tragédie Julia Grégra*, roztištěné koncem srpna 1914 a potom zakázané.[258] Počátkem podzimu údajně

255) Vladimír Brett: „Doslov", in Henri Barbusse: *Oheň. Deník bojového mužstva*, přel. Milena Tomášková, Praha, Naše vojsko 1965, s. 279–280.
256) Tea Červenková: *Toulky Moravským Slovenskem. Dojmy, nálady a vzpomínky*, Praha, Grosman a Svoboda [1917], s. 73; citujeme z cenzurního výtisku in NA, VSZ, kt. 467, sign. III f 18 ex 1917 (brožury).
257) NA, VSZ, kt. 468, sign. III f 18 ex 1918 (letáky).
258) J. Holeček: *Tragédie Julia Grégra*, cit. dílo, s. 462.

„nebylo už nutno ohlížet se, jaká nálada panuje na místodržitelství“.[259] Bez ohledu na úřady proto bylo ohlášeno obnovené vydávání *Českého slova*, které začalo vycházet 28. září 1918; od 19. října byly po květnové suspenzi znovu vydávány *Národní listy* atd.

Dne 28. října 1918 bylo císařem Karlem I. pod dojmem rozkladu státní moci vyhlášeno zrušení předběžné válečné cenzury v Rakousku-Uhersku, které dva dny nato potvrdily nástupnické instituce.[260] I nadále však fungovala následná cenzura podle předválečného úzu. Například konfiskace 59., nedatovaného čísla časopisu *Kallistovy šípy*, navržená 26. října, byla potvrzena 31. října. Konfiskace čísla listu *Deutsche Volks-Wacht* z 28. prosince 1918 pro burcující článek *Deutsche!* byla potvrzena 1. ledna 1919. K nejzajímavějším příkladům patří antisemitský článek *Židé po čas války* v časopise *Pražský zájemník* z 1. listopadu 1918, konfiskovaný téhož dne státním zastupitelstvím pro porušení § 302 (popuzování k zášti proti skupinám) a navržený na zničení zabaveného nákladu prostřednictvím objektivního řízení. Zemský trestní soud však návrhu 4. listopadu nevyhověl a zabavení zrušil. Přestože se státní zastupitelství proti rozhodnutí odvolalo a ještě v únoru 1919 žádalo konfiskaci zmíněného článku s podrobným odůvodněním dokonce ministerstvo spravedlnosti, byla konfiskace 24. března 1919 definitivně soudně zamítnuta.[261] Cenzurní praxe Československé republiky se tak v mnoha ohledech vrátila k předválečnému rakouskému systému tiskové kontroly.

259) Jaroslav Šalda: *Budování tisku za Rakouska, Československé republiky a jeho obrana za německé okupace. (Paměti bývalého generálního ředitele tiskového a vydavatelského koncernu Melantrich)*, Praha, Eva 2001, s. 88.
260) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 520–521. Výnos o zrušení předběžné válečné cenzury viz G. Spann: *Zensur in Österreich während des I. Weltkrieges*, cit. dílo, s. 381.
261) Všechny uvedené příklady viz NA, VSZ, kt. 468, sign. III f 18 ex 1918 (složky Kallistovy šípy, Deutsche Volkswacht, Pražský zájemník).

Případové studie
1863–1918

Kauza Arbes 563
Cenzura jako zkušenost zodpovědného redaktora a jako téma spisovatele (Michal Charypar)

Vyobcován z národa 579
Cenzurní aspekty „národního soudu" nad Karlem Sabinou (Michal Charypar)

Ukrutný konec čtenáře krváků 589
Kampaň F. A. Urbánka proti kolportážním románům jako případ morální paniky (Markéta Holanová)

„Odklizeno bylo vše, co by jen poněkud mohlo zodpovědnost způsobiti" 605
Regulace fondů žákovských knihoven obecného školství v poslední třetině 19. století (Věra Brožová)

Revolta gestem a myšlenkou 621
Srovnání konfiskací básnických knih Svatopluka Čecha a S. K. Neumanna (Michal Charypar)

Mezi revoltou a autocenzurou 637
Případ *Slezských písní* Petra Bezruče (Michal Kosák)

Modrý rezervista, rudý anarchista 651
Střet vojenského a civilního práva v případu Fráni Šrámka (Michal Charypar)

Už jste hotovi s Apokalypsou? 663
Jakub Deml ve střetech s cenzurou brněnské konzistoře v letech 1905–1913 (Daniela Iwashita, Šárka Kořínková)

Smrt hloupého cenzora 679
K motivům cenzury v satirách Jaroslava Haška (Blanka Hemelíková)

Kauza Arbes

Cenzura jako zkušenost zodpovědného redaktora a jako téma spisovatele

Michal Charypar

Rozsáhlé analytické spisy Jakuba Arbesa z poloviny devadesátých let 19. století věnované perzekuci soudobého českého tisku jsou dodnes důležitým zdrojem informací o fungování cenzury v tomto období. Nejde však jen o jejich faktografický přínos, přehledy perzekučních fakt jsou zároveň prominentní a ve své komplexnosti ojedinělou ukázkou liberálně-modernistického diskurzu o cenzuře a sloužily také politické propagaci. Kritika rakouských úřadů umožňovala autorovi vytvářet si stylizační masky, jež se skrytě či zjevně dovolávaly jeho osobní zkušenosti spisovatele, zodpovědného redaktora a vězně. Mimořádně významný je proto i sám způsob tematizace „podvratného" tématu kritiky úředního aparátu a ostentativně prosazovaná strategie, jak předcházet postihům z jeho strany. Arbesovy střety s cenzurou v širokém smyslu lze nazírat z mnoha rovin. Přítomná stať se zabývá především popisem jeho textů týkajících se cenzury českého tisku a specifiky funkce zodpovědného redaktora.[1]

Kronika cenzury 1868–1873

Arbesův zájem o záležitosti kontroly tisku dokládá už jeho dlouhodobé úsilí o vytvoření soupisu cenzurních postihů českých periodik. K jeho prvnímu pokusu tohoto druhu došlo na sklonku roku 1869 v anonymní brožuře *Pláč Koruny české čili nová perzekuce*, v níž zpracoval kalendárium cenzurních zásahů proti českému tisku od 21. června 1868 do 8. listopadu 1869.[2] Za prvním datem se skrývá výročí popravy sedmadvaceti účastníků českého stavovského povstání roku 1621, za druhým výroční den bělohorské bitvy, o níž se také hovoří v emotivním úvodu. Larmoyantní název může být reminiscencí na starší českou politickou literaturu (už některé z textů tzv. *Budyšínského rukopisu* nesou podobný titul), přímo však odkazuje na proslulou anonymní protivládní brožuru Antonína Kotíka z doby prusko-rakouské války roku 1866 i na státoprávní požadavky tehdejší české společnosti („Koruna česká" bylo okřídlené úsloví táborových řečníků v roce 1868). Díky anonymitě svého textu nebyl Arbes osobně stíhán, ale o brožuru se na rozkaz místodržitelství zajímala policie. Při prohlídce v hotelovém pokoji Augustina Švagrovského bylo podle Arbesova údaje skutečně „nalezeno asi 200 exemplářů, ale nezabaveno".[3] Zákulisí jednání policie v tomto případě neznáme.

1) Mimořádně cenným doplňujícím materiálem k těmto spisům disponuje rozsáhlá Arbesova pozůstalost v Literárním archivu Památníku národního písemnictví (LA PNP). Procházeli jsme ji v době, kdy ještě nebyla archivně zpracována, v dalším textu k ní proto neodkazujeme konkrétním způsobem. Za zpřístupnění pozůstalosti děkujeme Heleně Šebestové.
2) [Jakub Arbes]: *Pláč Koruny české čili nová persekuce*, Praha, vl. n. 1870.
3) Jakub Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, Praha, František Bačkovský 1896, s. 138 (zápis k 10. 12. 1869).

O čtvrt století později Arbes dílko rozšířil na mohutný dvojsvazkový spis *Pláč Koruny české neboli Perzekuce lidu českého v letech 1868–1873* (1894, 1896). Dovedl tak svůj starší plán do definitivní podoby. Interpretace tohoto málem bezbřehého díla je ale velmi nesnadná. Obšírný historický úvod, počínající Bílou horou, vrcholí podrobnou kritikou událostí roku 1867. Následuje výčet cenzurních případů, utříděných jen chronologicky formou denní kroniky, jakási „historie protivenství" novodobého českého tisku.[4] První díl *Pláče Koruny české* stačil z titulem proponovaného šestiletí komentovat jen rok 1868. Nakladatel spis pro jeho obšírnost ukončil a zbytek autor pojednal už stručněji v navazujícím spisu, k jehož názvu užil podtitul prvního svazku.[5]

Třebaže perzekuční soupis, „kniha pouhých fakt",[6] jak jej nazval Arbes, není místy čtivější než telefonní seznam, v něm uplatněná strategie se ukazuje jako velmi účinná. Široký kontext jako by dodával jednotlivým uvedeným faktům symbolického smyslu. Už prosté konstatování „list byl konfiskován" v Arbesově citaci obdařovalo dané periodikum aureolou hrdinství. Zvýrazněná místa v upoutávce na *Pláč Koruny české* („zápal celého národa za práva", popis „politických bojů", výčet „osob stíhaných") také zřetelně prozrazují, co bylo pro spis obchodní reklamou, jež nemohla ujít ani očím úřadů.[7] Zřejmou ambicí spisu bylo podat obžalobu stávajícího politického systému, jež by měla odvahu operovat i s výroky otevřeně kritickými vůči vládě a státním institucím. K této tendenci *Pláče Koruny české* nakonec přispělo i to, že vycházel v době výjimečného stavu vyhlášeného roku 1893 v reakci na tzv. hnutí Omladiny.

Popsaný charakter spisu vyžadoval zvláštní vydavatelskou strategii. Arbes v něm hojně využíval buď imunizovaných záznamů z jednání říšské rady a zemského sněmu a soudních materiálů, nebo dříve vydaných tiskovin, které následná cenzura nekonfiskovala jako závadné. Dokumenty často přetiskoval v úplnosti nebo v podstatném výtahu a nechal je promlouvat jejich jazykem. Ve vlastním komentáři se držel v neutrálních mezích či se „významně" odmlčel. Případnou kritiku adresoval někdejším vládním činitelům, nikdy panovníkovi ani vládě současné.[8] Přes citátový charakter nebyla práce na knize jistě jednoduchá. Arbes musel rozsáhle excerpovat pražský, vídeňský i regionální tisk včetně vládních úředních listů a stenografované záznamy z jednání parlamentu a soudů, pořizované úředně nebo novinami.

Jestliže Arbes dílo pojal jako příběh „perzekuce lidu a opozičního tisku v Čechách",[9] byli protagonisty tohoto příběhu soudci v tiskových přích a zvláště stíhaní redaktoři a spisovatelé. Záštitou obžalovaných před tiskovými soudy byli obhájci, celebrity své doby. Arbes

4) Těmito slovy přirovnal Karel Krejčí Arbesův *Pláč* ke Komenského spisu *Historie o těžkých protivenstvích církve české* (1645), který u nás zakládá myšlenku národní perzekuce; viz Karel Krejčí: *Kapitoly o Jakubu Arbesovi*, Praha, Československý spisovatel 1955, s. 21.

5) Srov. poznámku nakladatele Františka Bačkovského z 15. 8. 1894, in Jakub Arbes: *Pláč Koruny české neboli Persekuce lidu českého v letech 1868–1873*, 2., rozšířené vyd., Praha, František Bačkovský 1894, s. 429.

6) Tamtéž, s. 6.

7) Upoutávku Jakub Arbes umístil i na obálku 3. sešitu svého nedokončeného spisu *Slasti a strasti c. k. policie pražské. Z materiálů k dějinám c. k. vládních orgánů za éry „ústavní"*, Praha, vl. n. 1896.

8) Jak udává *Pláč Koruny české*, byly praktiky vlád z doby okolo rakousko-uherského vyrovnání veřejně „odsouzeny" už vládou Eduarda Taaffeho, nastoupivší roku 1879. Jak však Arbes rovněž registroval, týž Taaffe coby prozatímní předseda vlády v říjnu 1868 v říšské radě zavedení výjimečného stavu pro Prahu a okolí široce zdůvodňoval. Srov. J. Arbes: *Pláč Koruny české*, cit. dílo, 1894, s. 5, 337–338.

9) J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 5.

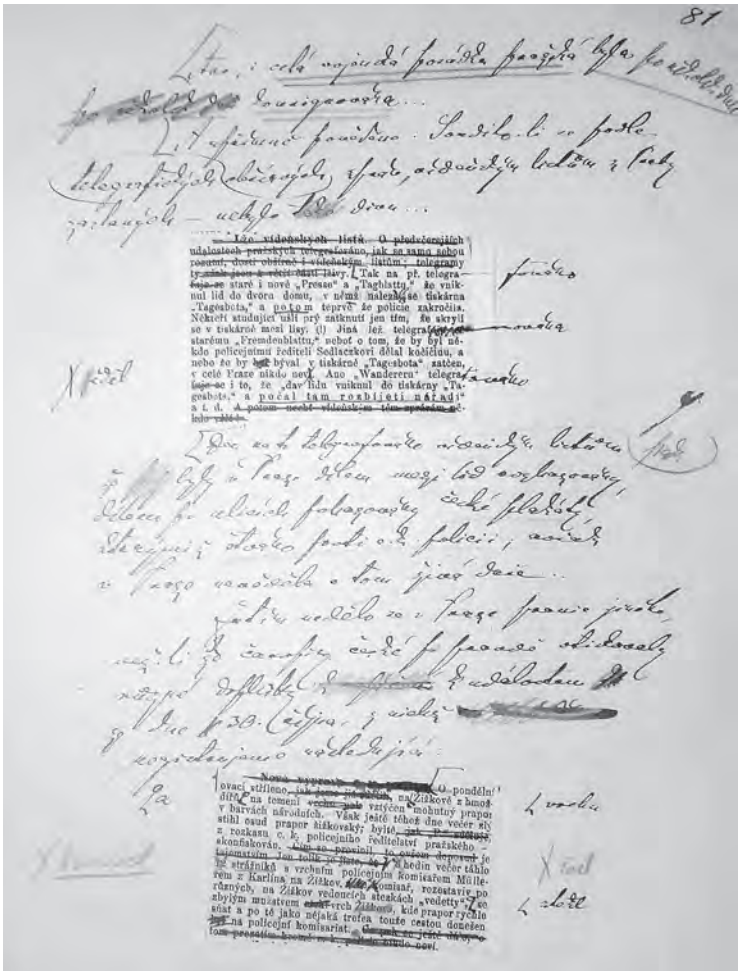

Arbesův rukopis s vlepenými citáty z tisku Ukázka Arbesova rukopisu (zde z díla *Slasti a strasti c. k. policie pražské* z roku 1896) dokládá metodu jeho práce ve faktografických spisech, jako byl například i *Pláč Koruny české*. Text určený pro sazeče v tiskárně vyznačuje řadu podtržení, pro tyto spisy charakteristických, a množství oprav v textu i v marginech. Součástí stránky jsou dvě vlepené zprávy vystřižené z novin, jež Arbes pro tyto účely sbíral a archivoval je; i v nich naznačil řadu textových oprav.
Zdroj: LA PNP, Jakub Arbes, *Slasti a strasti c. k. policie pražské*.

v *Pláči* vděčně jmenoval mimo jiné právníky a poslance Antonína Čížka, Jana Kučeru či Tomáše Černého. U Čížka nadšeně kvitoval odvážný výrok pronesený při přelíčení, „že to, co v opozičních českých listech se píše, jest přesvědčením celého národa“, za nějž byl prý Čížek pro porušení povinné úcty k soudu „vymazán na dobu celého roku ze seznamu obhájců“.[10] Výtečnou charakteristikou dobové perzekuce tisku byla dle Arbesa řeč, kterou Čížek pronesl 12. září 1870 v českém zemském sněmu a z níž vyjímáme:

10) Tamtéž, s. 22–23 (zápis k 3. 2. 1869). Už 29. 11. však Čížek zastupoval Arbesa ve sporu *Národních listů*, srov. tamtéž, s. 135.

[Podle zákona o tisku z roku 1863, MCh] **musí každý redaktor** […] **sám dokázati, že není vinen**, kdežto za absolutní doby Bachovy musila býti vina jako každému jinému zločinci dokázána redaktorovi. Postavili jste tedy, vy, ústavověrní pánové, **redaktora hůře než sprostého zločince**. […V rámci objektivního řízení, MCh] **může policie i státní zástupce tiskopisy konfiskovati, kdykoli se jim zlíbí**. […] Na pouhou žádost státního návladnictva […] vezme se redaktor ihned do vyšetřovací vazby a podrží se tam tak dlouho, až sejde se porotní soud, což může trvati i několik měsíců. Soud porotní prohlásí pak redaktora nevinným; ale přetrpěný trest vazby vyšetřovací nikdo neodčiní. […] Stalo se, že byl **jeden redaktor pro 60 zločinů najednou vyšetřován**. […] Chtěl-li se redaktor hájiti, odpovídáno mu: „Mlčte, držte hubu – to sem nepatří!" Takovým způsobem odpovídáno těm, kdož se chtěli hájiti zásadami politickými![11]

Systém umlčování byl podle spisu *Pláč Koruny české* uplatňován právě ze strany institucí, jež měly být záštitou práv. Žalovaní z tiskových příčin byli dokonce nejednou nuceni obejít se bez obhájce a hájit se sami. Zodpovědní redaktoři proto museli být i téměř experty na soudobé právo. Výmluvný je případ Karla Tůmy, autora populárních humoresek, souzeného ve sporu *Národních listů* v létě 1868, který Arbesův spis rovněž registruje. Tůma se u soudu hájil osobně, „poněvadž obhájci, ku kterýmž se byl v příčině hájení obrátil, nechtěli úkolu toho převzíti". Při přelíčení mimo jiné obvinil státního zástupce Václava Hlaváčka, že mu prý nejde o to, „aby před soudem nějakými právními důvody dokázal vinu mou, nýbrž toliko, aby ohříval své staré obžaloby, které zná už zpaměti". Situaci otevřeného nepřátelství obou stran ilustruje i verdikt pro Tůmu, který zněl na osm měsíců těžkého žaláře a ztrátu dvou tisíc zlatých z kauce pro list.[12] Po podaném odvolání obhájce byl Tůmův trest ještě o dva měsíce zvýšen[13] (Arbes podává četné další příklady takového postupu soudů). Do vězení mu však chodily nové žaloby pro další prohřešky *Národních listů*. Po dvojím odročení se proces, vedený nakonec hromadně pro dvacet dva deliktů najednou, rozhodl v únoru 1869, kdy byl Tůmovi uložen ještě jeden rok žaláře.[14]

Mezi autory a redaktory, odpykávajícími si své tresty v novoměstské nebo svatováclavské věznici roku 1868, patřili podle *Pláče Koruny české* zvláště Jan Květoň (redaktor *Národního pokroku*, odsouzen na celkem devět a čtvrt roku), Josef Vojtěch Kout (*Národní noviny*, sedm let), Václav Nedoma (*Politik*, pět let, před trestem utekl do ciziny), Jan Matouš Černý (*Národní pokrok*, čtyři a půl roku), B. E. Tolman (*Posel z Prahy*, tři roky a pět měsíců), Karel Tůma (*Národní listy*, tři roky), Josef Barák[15] (*Svoboda* a *Pravda*, osmnáct měsíců), Václav Petr (*Dělník*, deset měsíců) a další.[16] Uvedené tresty vesměs padly jen v průběhu druhé půle roku 1868 a v následujících měsících a letech byly u týchž osob zhusta navyšovány. Jak Arbes uvádí, na jednotlivé listy byly běžně podány i desítky žalob[17]

11) J. Arbes: *Pláč Koruny české*, cit. dílo, 1894, s. 111–113.
12) Tamtéž, s. 254–259 (zápis k 29. 8. 1868).
13) Tamtéž, s. 342 (zápis k 26. 10. 1868).
14) Tamtéž, s. 333 (zápis k 15. 10. 1868); J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 25–27 (zápis k 9. 2. 1869).
15) Střety Josefa Baráka s úřady tiskového dohledu zpracoval Václav Žáček: *Josef Barák*, Praha, Melantrich 1983.
16) J. Arbes: *Pláč Koruny české*, cit. dílo, 1894, s. 422–423.
17) Jen v červenci a srpnu 1868 bylo podle Arbesa konfiskováno na čtyřicet čísel (plné dvě třetiny) deníku *Národní noviny*, vycházejícího tehdy místo *Národních listů*; srov. tamtéž, s. 268.

a pokuty mohly v úhrnu několikrát přesahovat výši složené kauce. Odsouzení v tiskových procesech byli 24. dubna 1870 amnestováni.[18] Pražská úřední garnitura však záhy na většinu z nich uvalila další žaloby.

Soupis je ukončen v polovině roku 1873 s příchodem objektivního řízení, kdy se perzekuce dle úsudku svého kronikáře začala ztrácet „v písku všednosti".[19] Ukazuje se tedy, že pro Arbesa byla relevantní především nejviditelnější forma cenzurních opatření, kriminalizace osob. Počty konfiskací šetřených v objektivním řízení totiž naopak po roce 1873 výrazně vzrostly.

Zodpovědný redaktor před soudem

V době výjimečného stavu vyhlášeného v důsledku pražského táborového hnutí přijal Arbes funkci zodpovědného redaktora *Národních listů* (vycházejících tehdy po suspenzi původního titulu pod názvem *Naše listy*) a dostal se do centra perzekučního dění.[20] Od ledna 1869 proto ve svém soupisu registroval mezi stíhanými matadory českého tisku i svoji osobu. Do nové role se rychle vpravil a naučil se obratně využívat všech možností právní obrany, jak eliminovat či obstruovat činnost tiskových soudů.

Významná část Arbesova konání je spjata s porotními soudy, zavedenými v tiskových přích do praxe v září 1869. Pokládal je za jediný spravedlivý typ soudu. V *Perzekuci lidu českého* souhlasně citoval úvodník *Národních listů*, dle nějž daly poroty zčásti zapomenout na „dlouhou bartolomějskou noc českého časopisectva, která počala 21. červnem roku minulého a skončila se teprv dnem 6. t. m. [tj. září, MCh] prvním soudem porotním, jehož výsledek způsobil pravou senzaci u nás i jinde, poněvadž už mělo se vůbec za nemožné, aby český opoziční redaktor byl uznán kdy nevinným".[21] Nepodepsaný článek reagoval na jednohlasně osvobozující verdikty porotců, z nichž první dva (6. a 9. září) se týkaly procesů *Pokroku* a další tři (12.–27. září) *Národních listů* zastupovaných Arbesem a poprvé umožnily vyšetřovaným redaktorům vystupovat účinněji na svoji obhajobu. Příznivý stav však trval velmi krátce.

Arbes o sobě s ironií i patosem psával jako o „kriminalistickém monstru prvního řádu". Ač nespáchal „jediného trestného skutku", nikdy nezasáhl do politiky a neměl prý kvůli vysokému daňovému cenzu ani volební právo, přece byl jako zodpovědný redaktor „neméně než asi šedesátkrát vyšetřován a asi čtyřicetkrát před různé soudy citován. Dvakrát prodlel ve vazbě v novoměstské trestnici; jednou ‚poctil' na krátký čas ‚návštěvou' svou i trestnici ve Vídni a ‚promručel' konečně neméně nežli rok a několik týdnů v těžkém žaláři u c. k. krajského soudu v České Lípě".[22] Roku 1869 figuroval i v několika sporech sou-

18) J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 188–190.
19) Tamtéž, s. 372–373.
20) Karel Krejčí: *Jakub Arbes. Život a dílo*, Moravská Ostrava – Praha, Josef Lukasík 1946, s. 167–168, 225–233; Jaroslava Janáčková: *Jakub Arbes novinář*, Brno, Novinář 1987. Zodpovědnou redakci v listu Arbes vykonával od října 1868 do 7. února 1870, od 19. května do 20. června 1870 a od června 1871 do konce dubna 1872.
21) „Před porotou národa", *Národní listy* 9, 1869, č. 261, 21. 9., s. [1]; J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 7–8.
22) Jakub Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina, c. k. místodržící v království českém. Kritika úřadní činnosti Jeho Excellence*, sv. 2, Smíchov, vl. n. 1895, s. 87. Podobnou informaci Arbes podal už roku 1873 v hesle o své osobě v Riegerově *Slovníku naučném*, sv. 10, Praha, I. L. Kober 1873, s. 35–36 (v doplňcích). Heslo psal – v souladu s praxí slovníku – zřejmě z větší části sám a využil je „k výčtu postihů"; srov. Jaroslava Janáčková:

časně. Tyto pře – nejčastěji pro avizování nepovolených táborů lidu – však díky právnické obratnosti obhájců obvykle končívaly „jen“ pokutou či zcela bez trestu. Podobně dopadaly i konfiskace referátů o povstání v Dalmatsku (ve stejnojmenné rubrice *Národních listů*) z přelomu let 1869–1870 a jiné.[23]

Tou dobou však už byl Arbes odsouzen do vězení pro starší spor *Našich (Národních) listů*. Osvobozující rozsudek z února 1869 byl totiž v dubnu změněn na vinu a trest čtyř měsíců žaláře s pokutou pět set zlatých pro list. Arbes dokázal odkládat nástup trestu téměř rok, ale 7. února 1870 byl konečně zatčen a odveden do žaláře. Ukázala se tu i právní povaha funkce zodpovědného redaktora. Přestože se k autorství žalovaného článku veřejně přihlásil Ferdinand Schulz a žádal, aby se řízení vedlo proti němu, trval soud na potrestání Arbesa.[24] Tomu pak do vězení přicházela další oznámení o zostření verdiktů z řízení započatých v předešlém roce i nové obžaloby. V důsledku opakovaných odvolání byl Arbes v jednom případě předvolán dokonce k nejvyššímu soudu do Vídně, kde ho hájil Antonín Čížek. Bylo to prý v nové době poprvé, co stál „český žurnalista se svým obhájcem přímo před nejvyšším soudním dvorem“. Když bylo při přelíčení dne 22. dubna odmítnuto jednat s nimi česky, odešli na protest ze síně. Soud přesto Arbesa zprostil části obžaloby. K dalšímu přelíčení již nedošlo, neboť 24. dubna 1870 byla vyhlášena amnestie pro odsouzené v tiskových deliktech a Arbes byl propuštěn na svobodu.[25]

Kvůli výši trestů patřily mezi nejobávanější procesy pro zločin velezrady. Arbes takové řízení zažil v tzv. kauze „krnkovky“. Způsobil ji reklamní článek na nový typ pušek vojenského vynálezce setníka Sylvestra Krnky, který jimi vyzbrojoval ruskou armádu.[26] Prodejcem v Čechách byl ustanoven spisovatel Eduard Rüffer, uváděný i v *Pláči* jako vydavatel často konfiskovaného vojenského časopisu *Žižka*.[27] V lokálce byla použita vlastenecká rétorika. Text byl však formulován natolik nediplomaticky, že jeho závěr podle státního zástupce vybízel k hromadnému ozbrojování a přípravě spiknutí:

> Je zajisté žádoucno, aby národ český opatřil se dobrou zbraní, aby mohl, kdykoliv toho bude potřebí, hájiti rukou ozbrojenou vlast svou tak statečně, jakož ji v posledních letech hájil slovem, písmem a politickou vytrvalostí. […] Bylo by na čase, aby na venkově zřizovaly se střelecké spolky a aby mladíci a dospělí mužové cvičili se ve zbrani. Kdož ví, nebudeme-li co nejdříve potřebovati své vlastní moci zbrojné.[28]

„Komentář“, in Jakub Arbes: *Romaneta*, ed. Jaroslava Janáčková, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006, s. 625–668, zde s. 636. Stručněji si takto postěžoval i v incipitu romaneta *Akrobati* (1878).

23) J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 138, 147–148.

24) Tamtéž, s. 15, 31–32, 55, 78–79, 142, 145, 150–151 a 165–166. Šlo o článek „Z boží milosti a – z vůle národa“, *Naše listy* [8], 1868, č. 20, 20. 11., s. 1.

25) J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 181, dále zvl. s. 185–190. S mnoha detaily Arbes vylíčil jak při *Našich listů*, tak jednání ve Vídni (včetně ohlasů ve vídeňském tisku) ve stati „Jan Rapp“, [1900], in Jakub Arbes: *Z ovzduší politiky*, Dílo Jakuba Arbesa, sv. 23, ed. Josef Moravec, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1957, s. 125–204, zde s. 127–138, 147–158. Státnímu zástupci Johannu Rappovi tu kladl za vinu změnu rozsudku ve sporu *Našich listů*.

26) Viz [Jan Neruda]: „Sylvestr Krnka“, *Humoristické listy* 26, 1884, č. 37, s. 305–306.

27) Rüffer text reklamy patrně sám napsal, srov. K. Krejčí: *Kapitoly o Jakubu Arbesovi*, cit. dílo, s. 36–41, 46.

28) „Krnkovky“, *Národní listy* 10, 1870, č. 155, 10. 6., s. 2.

Při závěrečném přelíčení 21. července 1870 přešel Arbes do protiútoku. Číslo s lokálkou o „krnkovkách“ nebylo konfiskováno, k šetření dalo podnět až následné udání. Arbes proto obvinil státní zastupitelství, že se podílelo na šíření velezrady, neboť jí proti své povinnosti nezabránilo, a žádal, aby všichni jeho členové byli vzati do vyšetřování. Byl proto na místě disciplinárně potrestán třemi dny samovazby.[29] Po své závěrečné řeči a zvláště po obhajobě Tomáše Černého, který argumentoval, že lokálka neměla jiný význam než reklamní, byl však Arbes porotou jednohlasně uznán za nevinného.[30] (Obdobně v dalších dnech skončila i pře *Slovana*, který lokálku z *Národních listů* přetiskl.) Ihned po celodenním líčení Arbes nastoupil svůj disciplinární trest. Včetně vyšetřovací vazby byl celkově vězněn zhruba pět týdnů.

Svůj nejdelší trest si Arbes odbyl v České Lípě mezi 24. zářím 1873 a 15. říjnem 1874. Kvůli přestupkům *Národních listů* byl v pěti řízeních odsouzen dohromady na jeden rok a tři týdny spolu s vydavatelem listu Vilémem Erbenem, jehož trest zněl na devět měsíců. Tiskové procesy byly na tajnou žádost státního zástupce Johanna Rappa posílány od počátku roku 1872 porůznu, od června pak systematicky před německé poroty. Takový byl i případ Arbesa a Erbena, kteří se většinou svých pří na protest osobně neúčastnili a nechali se zastupovat obhájci. Delegování českých procesů před německé soudy bylo nejen právně diskutabilní, ale mohlo narážet i na nezkušenost regionálních soudců. Tímto způsobem bylo poznamenáno hned první ze série líčení 24. července 1872, hájené Antonínem Čížkem. Zmatky mladého soudce vyvrcholily nejasným výrokem poroty. U jedné z otázek byl totiž původní výsledek hlasování 6:6 dodatečně „opraven“ na 8:4 (a nevina tedy změněna ve vinu). Čížkova zmateční stížnost pro podezření z ovlivňování poroty pouze protáhla přelíčení do druhého dne, záporný verdikt pro Arbesa však neodvrátila. Ostatní obžalovaní, zmíněný Vilém Erben a faktor knihtiskárny Eduarda Grégra Daniel Sluníčko, byli osvobozeni. Další porotní řízení proběhla v prosinci a na přelomu ledna a února.[31]

První tři měsíce svého věznění strávil Arbes v cele s vážně nemocným Erbenem, zbytek pak na vlastní žádost sám. V korespondenci manželce a přátelům se nutil do veselého a bezstarostného tónu s ohledem na vězeňskou listovní cenzuru i kvůli rodině. Prostřednictvím posluhovačky tajně a s jistým omezením odesílal i přijímal též listy necenzurované. Teprve v nich mohl propukat naplno jeho stesk po domově. V České Lípě Arbes hojně využíval možnosti vycházek, nejvíce času však trávil studiem a novinářskou a literární prací.[32]

29) J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 203–214.
30) O kauze 22. 7. 1870 referovaly *Národní listy* 10, č. 196, s. 2; *Politik* 9, č. 199, s. 5; *Pražský deník* 5, č. 189, s. 6; aj. Řeč Jakuba Arbesa i Tomáše Černého v úplnosti přetiskly opět *Národní listy* 10, 1870, č. 197, 23. 7., s. 2–3. Arbes Černému za tuto obhajobu dedikoval svůj spis *Persekuce*.
31) J. Arbes: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 329–331, 361–362. Též srov. dobové zprávy *Národních listů* z jednotlivých řízení. Okolnosti soudních řízení a zákulisní jednání o německých porotách popisuje J. Arbes: „Jan Rapp“, cit. dílo, s. 165–195.
32) Vedle literatury uvedené výše srov. zvláště tyto práce: Břetislav Vojtíšek, Marie Vojtíšková: „Po stopách Arbesových v České Lípě“, in Jiří Mojmír Palát (ed.): *Jakub Arbes a Česká Lípa. Vlastivědný sborník*, Liberec, Severočeské nakladatelství 1964, s. 22–33; Karel Krejčí: „Epizoda českolipská v životě a díle Jakuba Arbesa“, tamtéž, s. 7–13; Břetislav Vojtíšek: „Arbesovo věznění v České Lípě“, *Českolipsko literární* 1, 1975, s. 71–82; Marie Vojtíšková: „Politické ovzduší České Lípy v době Arbesova věznění“, tamtéž, s. 83–90. Důležitými prameny jsou Arbesovy vězeňské dopisy rodině a přátelům, in Jakub Arbes: *Romaneto v listech. Korespondence*

Ze soudní síně do literatury

Vězeňská zkušenost katalyzovala, jak známo, vývoj Arbesova romaneta. Inspirovala ho však i k uvádění soudní a žalářní tematiky do próz. Některé z nich autor ve svých spisech roku 1906 zařadil do souboru *Z pražského paláce spravedlnosti*. Dokumentární *Úryvek referátu* (1896) například stylizoval jako vyprávění o budově novoměstského soudu, která se mu prý po převzetí redakce v *Národních listech* stala málem druhým domovem: „zdomácnil jsem zanedlouho v příšerné pro mě budově jako málokdo.“[33] S mnoha podrobnostmi z autopsie tu zpracoval kauzu „krnkovek“ (viz výše). Mimo jiné zde dialogicky rozvedl své jednání s Eduardem Rüfferem a Juliem Grégrem o otištění noticky. Pokyn k němu dal Grégr, neboť se domníval, že takto formulovaný text vyjde bez úhony. Státní zástupce Václav Hlaváček měl prý toho dne dovolenou; vinou prodlení se pak běžná konfiskace změnila v obžalobu z velezrady. Podrobně zde též Arbes popsal svůj rozhovor s Hlaváčkem během přelíčení i své disciplinární potrestání. Významně zkonkrétnil náš vhled do kauzy, ač je nutno počítat s jistou mírou stylizace. Uveďme dále prózu *Baziliščí oči* (1897) o tiskovém procesu z doby výjimečného stavu roku 1868. Protagonista povídky je „odpovědným redaktorem politického deníku“, tedy v Arbesově ironické charakteristice „jen redaktorem-figurantem, tj. beránkem, kterýž měl před trestním soudem snímati opoziční hříchy ostatních členů redakce“.[34]

V ostatních prózách souboru autobiografický prvek schází. Už v České Lípě vznikla povídka *Cuvax* (1874, knižně 1885). Pojednává o prvním dni vězně (něm. *Zuwachs* = přírůstek) v novoměstské trestnici koncem šedesátých let. Mladík, nařčený nevinně z krádeže, se v cele nečekaně setká s otčímem, žalovaným pro urážku císaře. Syrově podaná momentka s mnoha reáliemi, jež Arbes tak dobře znal, končí zprávou o rozsudku a hojně též využívá vězeňského argotu (viz už titul). Zatímco mladého „inkvizita“ (vězně ve vyšetřovací vazbě) soud osvobodí, otčím Zelenka je „ve mlejně“ (při přelíčení) „odhákován“ (odsouzen) – „namelou“ (dají) mu pět „májových“ (roků), které si pak odpyká v trestnici „u Vaška“ (u sv. Václava).[35]

Stavbou a pointou se próza blíží soudničce, ač ji s tímto žánrem nelze zcela ztotožnit. Soudnička tehdy krystalizovala v *Národních listech* v rubrice Ze soudní síně – v první polovině sedmdesátých let ji Arbes vedl spolu s Františkem Šimečkem –, která však napodobovala starší rubriky ve vídeňských listech (Aus dem Gerichtssaale v listu *Die Presse* aj.). V českém prostředí se námětově etablovala zvláště na tiskových procesech ze šedesátých let, na jejichž medializaci byly noviny interesovány a jež svou apelativností přitahovaly pozornost čtenářů. Z původní zprávy se soudnička hlavně v díle Františka Šimečka[36] poznenáhlu literarizovala a měnila někdy až v úsměvnou historku se skrytým etickým ostnem. V Arbesově souboru *Z pražského paláce spravedlnosti* reprezentuje žánr soud-

z let 1867–1892, ed. Jaroslava Janáčková, Praha, ARSCI 2010, s. 61–148, a jeho českolipský deník, chovaný v Arbesově pozůstalosti.

33) Jakub Arbes: „Úryvek referátu“, in týž: *Knihy novel a povídek*, díl 5, Sebrané spisy, sv. 13, Praha, J. Otto 1906, s. 423–436, zde s. 424–425.

34) Jakub Arbes: „Baziliščí oči“, tamtéž, s. 404–422, zde s. 411.

35) Jakub Arbes: „Cuvax“, tamtéž, s. 261–277.

36) Výbor z něj viz František Šimeček: *Na bařinách života a jiné příběhy ze soudní síně*, ed. Jaroslava Janáčková a kol., Praha, Československý spisovatel 1981, text „Také rušení veřejného pokoje“, tamtéž, s. 91–95; původně *Národní listy* 12, 1872, č. 282, 12. 10., s. 3.

ničky zejména seriál třiadvaceti krátkých črt *Několik momentek* (1875).[37] Jejich tématem však nebyla tisková přelíčení ani věznění novinářů (jako v případě *Cuvaxe*), ale příběhy drobných lidí a jejich cest do neštěstí.

Zodpovědným redaktorem zůstal Arbes jen do konce roku 1877, kdy dostal z *Národních listů* výpověď, avizovanou dopisem Julia Grégra z 3. prosince. Grégr zde psal o nutnosti redukčních opatření kvůli těžkým finančním poměrům svého závodu a úsečně Arbesovi oznámil, že se stal „obětí těchto nezbytných redukcí".[38] *Národní listy* se v sedmdesátých letech skutečně ocitly na pokraji zániku vinou krachu na vídeňské burze z roku 1873, novinářských půtek se silnějšími staročechy a dalších okolností.[39] Zákrok Julia Grégra vůči Arbesovi i dalším osobám v té době bývá přesto obvykle vnímán obecněji jako projev příklonu mladočeské Národní strany svobodomyslné a jejího hlavního tiskového orgánu, *Národních listů*, k pravicovější politice, jíž chtěla strana dosáhnout pozice srovnatelné se staročechy.[40] Nejkonkrétněji soudil Karel Polák, že Grégr se snažil zabránit vnitrostranickému vlivu nově vzniklého odborářského Českého žurnalistického spolku. Předsedou tohoto spolku byl Jan Neruda, který se proto podle Poláka v *Národních listech* stal rovněž do jisté míry obětí Grégrových politických potřeb.[41]

Dopis Julia Grégra z 3. prosince 1877 se Arbes odhodlal uveřejnit až ke konci svého života v jubilejním sborníku k poctě *Národních listů* z roku 1911. Dopisem bylo podle jeho slov „lapidárně dokumentováno, v jak truchlivých, ba žalostných hmotných poměrech roku 1877 *Nár. listy* se nalézaly a s jakým sebezapřením a s jakou obětavostí byli tehdejší členové redakce *Nár. listů* nuceni pracovati, nežli se list ten pošinul aspoň k existenčnímu normálu a po několika létech i nad normál".[42] Tato formulace opět naznačuje, že Arbes Grégrův postup vůči své osobě chápal a ex post ho loajálně přijímal. Zčásti jeho situaci objasňuje také velmi obdobný případ Jaromíra Čelakovského, jemuž Grégr adresoval výpověď ze svých novin 1. června 1876. Zdůvodnil ji stroze, téměř identickými slovy jako o rok a půl později Arbesovi, stísněnými finančními poměry. Na výpověď odpověděl Čelakovský Grégrovi velmi uctivým a přátelským dopisem, v němž mimo jiné uvedl: „Praví se mi, že poměry donutily Tě voliti mezi mnou a Arbesem. Při takové volbě nebylo žádné rozmýšlení možné. Nikdo nebyl by jináče mohl voliti, i učinil jsi zcela dobře, ponechav Arbesa v redakci."[43] Na rozdíl od Arbesa se však Čelakovský směl už v září 1876 do *Národních listů* vrátit. Arbes až do stáří choval k svému bývalému šéfovi rozporuplné pocity. Svědčí o tom i dedikace jeho spisu *Pláč Koruny české* roku 1894, adresovaná výslovně „JUDru Juliu Grégrovi, prvnímu a nejstaršímu ze žijících politických ‚provinilců' za éry ústavní,

37) J. Arbes: *Knihy novel a povídek*, díl 5, cit. dílo, s. 297–374.
38) J. Arbes: *Romaneto v listech*, cit. dílo, s. 160.
39) Srov. Eduard Grégr: *Denník*, díl 1, ed. Zdeněk Václav Tobolka, Praha, Český čtenář 1914, s. 107–214.
40) Zejména K. Krejčí: *Jakub Arbes*, cit. dílo, s. 167; Jaroslava Janáčková: „Jakub Arbes a Julius Grégr (Souvislosti jedné rozepře)", *Českolipsko literární* 4, 1979, s. 17–36, zde s. 17.
41) Viz Karel Polák „Poznámky", in Jakub Arbes: *Kandidáti existence*, Dílo Jakuba Arbesa, sv. 15, ed. Karel Polák, Praha, Melantrich 1949, s. 269–272; týž: „Arbesova kniha o Nerudovi" in Jakub Arbes: *O Janu Nerudovi*, ed. Karel Polák, Praha, Melantrich 1952, s. 193–197 (viz též Arbesovy texty tamtéž, s. 140–186); koncepty Arbesových dopisů viz in J. Arbes: *Romaneto v listech*, cit. dílo, s. 160–164.
42) Jakub Arbes: „Z nesčetných vzpomínek…", in *Půl století Národních listů. Almanach*, Praha, Pražská akciová tiskárna [1911], s. 229.
43) Jaromír Čelakovský: „Několik listů dra Julia Grégra", in *Půl století Národních listů*, cit. dílo, s. 108–111, zde s. 109.

k upomínce na dny 4. dubna 1873 a 3. prosince 1877“. První z dat je dnem, kdy byl Grégr po sedmiměsíční vyšetřovací vazbě na kauci propuštěn ze žaláře pro tiskové přečiny a triumfálně přivítán jako národní hrdina.[44] Druhé je datem výpovědi zaslané Arbesovi.

Spor dle Poláka Arbes také zpodobil v *Kandidátech existence* (definitivní podoba z roku 1878), jednom ze svých klíčových romanet. Jednoznačně tak učinil v autorském epilogu, kde popsal své pocity po propuštění z redakce i myšlenky na sebevraždu, jíž prý zabránil jen pohled na spící blízké (podobně, jen méně explicitně se vyjádřil ještě v dopisu Karolině Světlé ze 17. září 1880).[45] Také jeho hrdina Smidarský je počátkem prosince 1877 propuštěn bývalým přítelem, továrníkem Nadasdim. Místo plánované pomsty ale zachrání jeho dítě před utonutím a sám pak umírá. Více však čtenáře zaujme pásmo autobiografického vypravěče. I proletář Smidarský označuje spíše než sám sebe právě tohoto vypravěče, spisovatele a žurnalistu, za „kandidáta existence“, neboť prý „nejnejistější existencí jest přece jen existence českého literáta“. Arbes tu detailně zrekapituloval své vlastní střety s perzekucí let minulých – případy některých článků, dělnické nepokoje v Brně v červenci 1869, jež sledoval jako dopisovatel *Národních listů*, čtyřměsíční žalářování roku 1870 i dobu po amnestii, kdy prý žil „duševně i tělesně více v soudní síni nežli mimo ni“.[46] Do pasáží dokumentárního rázu však zároveň vmontoval i čistě fiktivní postavy a skutečnosti. Podobná situace se naskýtá též v *Akrobatech* (1878), jež autor zahájil vylíčením českolipského vězení, a v řadě dalších prací.

Střet s místodržitelem

Rok po propuštění z *Národních listů* byl Arbes donucen odejít i z redakce staročeské *Politik* a vzdát se místa dramaturga v Prozatímním divadle. Spisovatelství se mu poté stalo hlavním zdrojem existence. Mnohé ze svých knih vydal vlastním nákladem, jako to ostatně od konce sedmdesátých let činil i Josef Holeček nebo navrátilec z emigrace Josef Václav Frič. Dvakrát se pustil do redigování satirického týdeníku *Šotek*, ten však vinou častých konfiskací vždy zakrátko zanikl.[47]

K dalšímu Arbesovu střetu s cenzurou došlo až po letech. Z rozkazu pražského státního zastupitelství byl 4. ledna 1895 konfiskován první sešit jeho romaneta *Poslední dnové lidstva*, tištěný dle zjištění policejního komisaře Václava Janovského v tiskárně zhruba v desetitisícovém nákladu.[48] Žalovaný nakladatel Josef Richard Vilímek dal hned následujícího dne otisknout reklamu s informací, že text, který byl „ZABAVEN“, do týdne vyjde v novém vydání. Jak potvrzuje další upoutávka, skutečně k tomu pak došlo.[49] Případ, už vícekrát popsaný,[50] patřil k netypickým. Podnětem k zabavení nebyl text, ale ilustrovaná

44) J. Arbes: *Pláč Koruny české*, cit. dílo, 1894, s. 3; týž: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 369.
45) J. Arbes: *Romaneto v listech*, cit. dílo, s. 163–164.
46) J. Arbes: *Kandidáti existence*, cit. dílo, s. 93, 163, 244, 262.
47) Podrobně J. Arbes: „Jan Rapp“, cit. dílo, s. 196–200; týž: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina*, sv. 2, cit. dílo, s. 249–255.
48) Spis o konfiskaci viz Státní oblastní archiv (SOA) v Praze, Krajský (zemský) soud trestní v Praze (KST), kt. 924, sign. C 244/1895.
49) *Národní listy* 35, 1895, č. 5, 5. 1., ranní vyd., s. 6, č. 13, 13. 1., s. 7.
50) Michal Charypar: „Zákonem proti vládě. Občanská neposlušnost Jakuba Arbesa“, *Dějiny a současnost* 33, 2011, č. 9, s. 34–36; K. Krejčí: *Jakub Arbes*, cit. dílo, s. 314–325; Karel Polák: „Poznámky“, in Jakub

obálka Věnceslava Černého, která v návaznosti na titul zobrazovala Prahu postiženou zemětřesením. Mezi hroutícími se budovami bylo možné rozpoznat i thunovský palác na Malé Straně. Ilustrace byla proto dána do souvislosti s útoky proti místodržiteli Franzi Antonu Thunovi-Hohensteinovi[51] v době tehdejšího výjimečného stavu a konfiskována pro pobuřování proti úřadům a zlehčování úředních nařízení podle § 300, který se vztahoval i na tištěná vyobrazení.[52] Původní obálku, dnes raritní, nahradil Černý ilustrací hroutícího se Karlova mostu. Ta nebyla shledána závadnou, ač se v jejím popředí spolu se sochami svatých kácí také veliký kříž.

Když se Arbes pokusil spolu s nakladatelem ohradit proti zákazu soudně, nebyl zprvu ani připuštěn k jednání, „poněvadž prý autorovi není nic do zevní úpravy knihy", a věc se ho tedy netýká. Podal proto 27. ledna u zemského trestního soudu stížnost, v níž argumentoval tím, že zastavení prodeje jeho textu se ho nepochybně dotýká. Teprve vrchní zemský soud 6. února umožnil Arbesovi vstup do jednání. Arbes potvrdil, že ilustraci na obálku si u kreslíře objednal sám s tím, že měla ukazovat Prahu stiženou živelní pohromou. Jen uprostřed měl stát neporušený kajetánský kostel, kde se odehrává vstupní scéna textu. Legendární zobrazení posledního soudu prý „těsně přiléhá k obsahu románu" a s vnějšími politickými okolnostmi nesouvisí.[53] Soukromé sídlo místodržitele navíc nelze ztotožňovat s institucí. Obhajobu vedl Julius Nejedlý. Konfiskace byla zamítnuta, avšak po odvolání zemského trestního soudu ji vrchní zemský soud znovu potvrdil. Případ byl diskutován dokonce v říšské radě. Vzhledem k tomu, že obrazový materiál nebylo možné prostřednictvím parlamentní řeči imunizovat, přinesly však interpelace Josefa Herolda a Václava Rudolfa Kounice dne 4. dubna postiženým jen morální zadostučinění.[54]

Romaneto nepřehlédnutelně zapadá do kontextu výjimečného stavu z let 1893–1895. Arbesův dvojdílný *Pláč Koruny české*, vydávaný současně, připomínal perzekuční praktiky výjimečného stavu minulého. Většina Arbesovy produkce z té doby se vztahovala k tehdejší situaci i jejímu hlavnímu původci F. A. Thunovi.[55] Snad aby tuto souvislost zdůraz-

Arbes: *Poslední dnové lidstva. Romaneto*, Dílo Jakuba Arbesa, sv. 1, ed. Karel Polák, Praha, Melantrich 1940, s. 271–275, zde s. 271–272; z dobových ohlasů viz J. Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina*, cit. dílo, sv. 1, s. 25–34; –mir.: „Poslední dnové lidstva", *Pražský ilustrovaný kurýr* 3, 1895, č. 47, 16. 2., s. 11; –Zh–: „Poslední dnové lidstva. Před soudem tiskovým", *Národní listy* 35, 1895, č. 48, 17. 2., s. 4; –mir.: „Poslední dnové lidstva", *Hlas národa* 10, 1895, č. 48, 17. 2., s. 3.

51) O něm Jan Galandauer: *František kníže Thun. Místodržící Českého království*, Praha – Litomyšl, Paseka 2007; o Arbesovi autor nepíše.

52) *Zákon trestní o zločinech, přečinech a přestupcích pro císařství rakouské, vydaný dne 27. května 1852, č. 117 říš. zák. Se zákonem o tisku atd.*, Praha, Eduard Grégr 1873, s. 255–256.

53) Jakub Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina, c. k. místodržící v království českém. Kritika úřadní činnosti Jeho Excellence*, sv. 1, Smíchov, vl. n. 1895, s. 26. Téma apokalypsy se v romanetu vyskytuje nejen v úvodním kázání v kajetánském kostele (a volně i ve vzpomínce na rok 1848), ale hlavně ve spojitosti s učením obskurního génia hraběte Buquoye, o němž se Arbes dočetl ve vzpomínkách Karla Sabiny z roku 1869; srov. Vojtěch Jirát: „Sabina v Arbesových Posledních dnech lidstva", *Slovo a slovesnost* 6, 1940, č. 4, s. 199–203. Arbesův Buquoy teorii o zániku světa radikálně popřel a prohlásil ji za legendu.

54) Kounic, jak víme z jeho dopisu Arbesovi z 12. 4. 1895, uchovaného v Arbesově pozůstalosti, podal interpelaci na Arbesovu žádost, z politických důvodů ji však odmítl otisknout v *Národních listech*.

55) Podle Krejčího dokonce Arbes v povídce *Ždibek popelu* už roku 1892 Thuna skrytě obvinil, že je milencem baronky Ringhofferové; srov. K. Krejčí: *Jakub Arbes*, cit. dílo, s. 320–321. V červenci 1895 po tříměsíční existenci v důsledku Thunova výjimečného stavu také zanikly *České noviny*, na nichž Arbes finančně závisel. Jako anekdota vyznívá vzpomínka Antonína Klášterského, podle níž Arbes místodržiteli zlořečil při jedné noční cestě z hostince. Klášterský k tomu dodává: „Vyprávělo se, že Arbes měl učiti Thuna česky, ale

nil, začal Arbes roku 1895 uveřejňovat nový spis o Thunovi, třísvazkový pamflet celkem o třiasedmdesáti sešitech a dvanácti stech stran, který v podtitulu specifikoval jako „kritiku úřadní činnosti“ místodržitele. Dílo vycházelo nákladem autora a dočkalo se zřejmě raného dotisku, jak svědčí dvojí dochovaná verze titulního listu (druhá má zkrácený název). V úvodu Arbes vypsal případ konfiskované obálky *Posledních dnů lidstva*, který se podle explicitní zmínky v závěru třetího svazku stal vlastním popudem k napsání díla.[56] Mimo jiné na tomto případu dokumentoval, jak publicistika Thunovy doby „ukládá sama sobě mnohdy až úzkostlivě zdrženlivost, tj. **podrobuje** svou kritiku vládních orgánů dobrovolně **své vlastní cenzuře**“, často přísnější, než bývala kdysi „cenzura absolutismu“. Podobně prý činí i občané ve svých každodenních projevech. Jak Arbes posléze dodal, „za našich dnů [předběžná, MCh] cenzura absolutismu ovšem již neexistuje; ale **existuje**, jak víme, **cenzura zcela jiného druhu**“.[57]

V kompozičně nesoustředěném díle se autor mnohdy vyjadřoval také k okolnostem a faktům, jež s Thunovým působením souvisely jen volně (úloha české šlechty ve společnosti, thunovský rod, historie místodržitelství v Praze aj.). V cenném druhém svazku mimo jiné popsal fungování objektivního řízení s cílem dosáhnout jeho zrušení či dokumentoval své porotní pře v roce 1869. Dílo se vesměs negativně vyjadřuje k Thunovi jako člověku a úředníku. Až třetí svazek, psaný z perspektivy Thunova odchodu, přinesl vlastní vylíčení příčin a průběhu výjimečného stavu. Z okolností z doby Thunova úřadování (od září 1889 do ledna 1896) Arbes dále popsal například krvavé srážky Němců s Čechy v Liberci, místodržitelem ignorované, proces s Omladinou či tiskovou kampaň proti Thunovi v roce 1895.

Thun Arbesovu provokaci přehlížel.[58] Jen tak si lze vysvětlit, že Arbes mohl více než rok „na pokračování“ beztrestně atakovat vrcholného úředníka, jenž se pokládal za náměstka císaře v Čechách, a napadat ho ve sféře politické, profesní i soukromé. Konfiskace postihla až dvojsešit č. 44/45 (ve třetí části) z 23. ledna 1896, a to pro jediné souvětí v kapitole „Poslední dnové J. Exc. hrab. Fr. Thuna jako c. k. místodržitele“, po jehož retuši mohl sešit znovu vyjít. Další zákaz pro dvojsešit č. 56/57 z počátku března přišel až v čase, kdy Thun už svůj úřad nezastával.[59] Týkal se uveřejnění části rozsudku z minulého případu na obálce zmíněného dvojsešitu *Thuna*. Úryvek ze soudního verdiktu byl paradoxně konfiskován, obsahoval totiž citaci zabaveného místa z dvojsešitu 44/45. V obou případech Arbes postupoval důsledně cestou odvolání a zmatečních stížností a dotáhl obě vcelku banální konfiskace až před vrchní zemský soud. Úřední dokumentaci patrně znovu hodlal využít ve svém díle. Verdikt z 29. května 1896 v druhém případu určil dvě varianty trestu –

že mu hned do první hodiny ke čtení přinesl *Pláč Koruny české*. A bylo arci hned po lekcích.“ Srov. Antonín Klášterský: *Vzpomínky*, Praha, Fr. Borový 1934, s. 417.

56) Jakub Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina, c. k. místodržící v království českém. Kritika úřadní činnosti Jeho Excellence*, sv. 3, Smíchov, vl. n. 1896, s. 637.

57) Tamtéž, sv. 1, s. 16, 37, 39.

58) Možnou reakcí byl, pokud je známo, až roku 1900 údaj v dopisu Thunova tajemníka zaslaný z Děčína hradčanskému komitétu pro národní dar Jakubu Arbesovi. Uvádí se v něm, že Thun se rozhodl nepodpořit žádost o finanční dar vzhledem ke kritice, kterou Arbes „nenávist svou vůči Excelenci panu hraběti najevo dal a jej hanobiti chtěl“. Dokument se objevil v únoru 2012 na internetové aukci a skončil v soukromé sbírce. Text je nyní nedostupný, zde citujeme z krátkodobě zveřejněné aukční upoutávky.

59) J. Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina*, sv. 3, cit. dílo, s. 166–175, 193–194, 635–638. Thun podal demisi 7. ledna 1896, císař ji potvrdil 13. února.

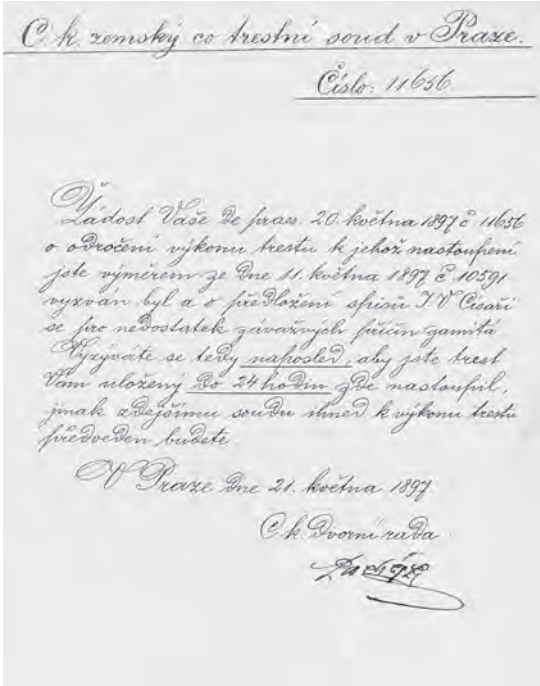
C. k. zemský co trestní soud v Praze.

Číslo: 11656

Žádost Vaše ze prav. 20. května 1897 č. 11656 o odročení výkonu trestu k jehož nastoupení jste výměrem ze dne 11. května 1897 č. 10591 vyzván byl a o předložení spisů J. V. Císaři se pro nedostatek závažných příčin zamítá. Vyzýváte se tedy naposled, aby jste trest Vám uložený do 24 hodin ze dne nastoupil, jinak z dejšímu soudu ihned k výkonu trestu předveden budete.

V Praze dne 21. května 1897.

C. k. Dvorní rada

Výzva k nástupu trestu Poslední výzva zemského trestního soudu v Praze č. 11 656 z 21. května 1897 určila Jakubu Arbesovi lhůtu dvaceti čtyř hodin k nastoupení pětidenního trestu vězení, k němuž byl odsouzen v květnu 1896, jinak hrozila zatčením. Arbes výzvy neuposlechl a byl zatčen následujícího dne.

Zdroj: LA PNP, Jakub Arbes, korespondence přijatá.

buď zaplatit 25 zlatých pokuty, nebo jít na pět dní do vězení.[60] Pokutu Arbes odmítl a ignoroval i soudní výzvy k nastoupení trestu. Jeho obstrukční postup byl natolik účinný, že až více než rok poté, 22. června 1897, byl zatčen a odveden do novoměstské věznice, kde si trest odpykal.[61] Proti nástupu do vězení se znovu ohradil v novinách.[62]

Ve vrstvě metatextových komentářů Arbes přesněji popsal „tanec mezi paragrafy“, který praktikoval v thunovském spisu i ve starším *Pláči Koruny české*.[63] Vědomé a úmyslné balancování na hraně zákona bylo nutností, ale zároveň i obratnou strategií, jak zvýšit atraktivitu díla. Poněvadž mu bylo za stávajících poměrů „naprosto nemožno pronésti vlastní úsudek opodstatněný fakty“, uchýlil se Arbes podle svých slov „ku prameni, jenž vymyká se z právomocnosti c. k. orgánů“, totiž „k faktům a úsudkům proneseným v parlamentech“. Přesvědčení, že o předmětu spisu „nemůže býti za platných zákonů pojednáno jinak“,[64] jej tak vedlo k využití imunizovaných zdrojů, o jehož možnostech se zde rozepsal vícekrát.[65] Postup reprodukování politických výroků však značně zužoval prostor pro vlastní názor, jak Arbes výslovně přiznal v epilogu. Přesto se mu dle jeho slov podařilo touto formou do spisu legálně vpašovat „povahu skutku tolika přečinů a zločinů, že – kdybych měl býti pro všechny odsouzen […], nestačil by za trest ani těžký žalář a vězení na padesát nebo docela sto roků“.[66] I tento burcující výrok se ostatně do *Thuna* mohl dostat pouze jako citát z jednání oficiálních úřadů.

60) J. Arbes: *Slasti a strasti c. k. policie pražské*, cit. dílo, s. 5–7; –jv–: „Jakub Arbes před soudem“, *Národní listy* 36, 1896, č. 147, 29. 5., odpolední vyd., s. 4; –mir.: „Konfiskovaný spis o bývalém místodržiteli“, *Hlas národa* (*Večerní list*) 11, 1896, č. 147, 29. 5., s. 4; shrnutí případu viz v článku „Poslední politický odsouzenec – z éry hr. Fr. Thuna“, *Národní listy* 37, 1897, č. 140, 21. 5., s. 3.
61) Okolnosti obou konfiskací a subjektivního vyšetřování vůči Arbesovi a tiskaři Janu Vondruškovi osvětluje soudní dokumentace – srov. SOA v Praze, KST, kt. 941, sign. C 363/1896; kt. 957, sign. C 1602/1896 a C 1655/1896.
62) Jakub Arbes: „Hrabě František Thun, c. k. místodržící v král. českém – kritika jeho úřadní činnosti“, *Národní listy* 37, 1897, č. 173, 24. 6., odpolední vyd., s. 5–6 (datováno „21. června 1897“). Zpráva o zatčení viz „Předveden k nastoupení trestu“, *Národní listy* 37, 1897, č. 172, 23. 6., ranní vyd., s. 3.
63) J. Arbes: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina*, sv. 3, cit. dílo, s. 193.
64) Tamtéž, sv. 1, s. 119; sv. 2, s. 272.
65) Tamtéž, sv. 2, s. 270–272; sv. 3, s. 498–501, 630.
66) Tamtéž, sv. 3, s. 638.

Arbes jej provokativně pronesl před soudním tribunálem 22. února 1896[67] a několikrát jej pak využil jako reklamu na svůj spis. Reklamu s citací svého výroku otiskl Arbes dokonce i 22. června 1897, v den svého nástupu do vězení.[68]

Současně s thunovským pamfletem, ukončeným v dubnu 1896, uveřejňoval Arbes i svůj spis *Perzekuce lidu českého v letech 1869–1873* (vročeno 1896, ale hotový první sešit inzerovaly noviny už počátkem listopadu 1895), pokračování zmiňovaného *Pláče Koruny české*. V září téhož roku pak začal vydávat nové sešitové dílo s provokativním titulem *Slasti a strasti c. k. policie pražské*. Mělo opět jít o vícesvazkový text, který však měl být pouze první částí historicko-politické „trilogie fakt" o vládních institucích. V dalších dvou částech hodlal Arbes zpracovat ještě c. k. soudy a státní zastupitelství (spolu s *Thunem* a dvojdílným *Pláčem Koruny české* by tak šlo dokonce o pentalogii).[69] Ze spisu o policii vyšly jen tři archové sešity (48 stran), konfiskace však na něj uvalena nebyla. Literatura obvykle udává, že dílo bylo vzhledem k svému tématu policejně zakázáno, jeho zánik ale způsobil spíše nedostatek financí. V Arbesově pozůstalosti nalézáme lístek signovaný jeho dcerou Xenou Gruberovou s tímto textem: „*Slasti a strasti policie* nezastavila policie, ale sám Arbes, který neměl kapitál k vydávání vlastním nákladem – a nakladatele pro to byl by marně hledal."[70] Příčin však mohlo být více. V dopisu předplatiteli *Slastí a strastí* Janu Novotnému do Nymburka, datovaném 9. února 1897, Arbes napsal, že svůj proti Vídni namířený spis dočasně zastavil sám z politických příčin, neboť byla právě zahájena jednání Vídně o jazykovém vyrovnání s Čechy a Arbes pokládal za vhodné pozdržet vydávání na tak dlouho, až se politická situace vyjasní. Jedním dechem však zároveň dodal, že nedokázal pro spis nalézt dostatečný počet abonentů.[71] Intervenci policie ve věci *Slastí a strastí* můžeme vyloučit.

Největší část textu bez ukončení pojednává o zmařeném vyrovnání ze září až října 1871. Arbes citoval útoky vídeňského tisku proti Čechům, jež dodnes mohou zarážet svou surovostí. Široce pak rozvedl události z 30. října, kdy František Ladislav Rieger po svém návratu z Vídně tlumočil davu shromážděnému na nádraží panovníkovo rozhodnutí odstoupit od slibu na české vyrovnání. Vzniklé nepokoje měly za následek brutální zásah policie a zatčení tří novinářů.[72] Jako hlavní viník je adresně označen policejní ředitel rytíř Albert Sedlaczek von Granthal[73] a velitel zásahu J. Pávek, podle Arbesa policista s kriminální minulostí, který prý měl ruku tři dny v pásce od bití davu. Dochoval se též rukopis už netištěného čtvrtého sešitu *Slastí a strastí* (strany 67–83) se značkami sazeče. Chystané pokračování mělo opět karikovat činnost „Pávkovy brigády". S ironií rozebírá text Pávkovy německé brožury o správném postupu policie při demonstracích,[74] kde se

67) –mir.: „Poslední dnové hraběte Thuna", *Hlas národa* (*Večerní list*) 11, 1896, č. 52, 22. 2., s. 4.
68) *Národní listy* 37, 1897, č. 171, 22. 6., ranní vyd., s. 5.
69) J. Arbes: *Slasti a strasti c. k. policie pražské*, cit. dílo, s. 9; obdobně týž: *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenšteina*, sv. 3, cit. dílo, s. 637–638.
70) LA PNP, Jakub Arbes, Archiv Karla Grubera, recenze (kromě romanet), Slasti a strasti c. k. policie pražské.
71) LA PNP, Jakub Arbes, Jakub Arbes Janu Novotnému 9. 2. 1897.
72) J. Arbes: *Slasti a strasti c. k. policie pražské*, cit. dílo, s. 13–48; o 30. říjnu rovněž týž: *Persekuce lidu českého v letech 1869–1873*, cit. dílo, s. 267–269.
73) J. Arbes: *Slasti a strasti c. k. policie pražské*, cit. dílo, s. 31; o Sedlaczekovi mimo jiné Karel Kazbunda: „Ke zmaru českého vyrovnání", *Český časopis historický* 37, 1931, č. 3/4, s. 512–573, zde s. 567.
74) J. Pawek: *Das Wesen des Arbeiter-Strike und das Verhältniß der Administrativ-Behörden zu demselben*, Prag, C. H. Hunger 1871.

mimo jiné tvrdí, že v případě nenásilné stávky policie s ohledem na spolčovací právo nemá vůbec zasahovat. Zadržení novináři podle Arbesa podali stížnost místodržiteli Bohuslavu Chotkovi na zasahující policisty. Ti byli sice pokáráni, ale ponecháni údajně pro nedostatek strážníků ve službě a pouze jim byla změněna čísla, pod nimiž vystupovali na veřejnosti. Noviny však už druhý den zveřejnily plnou totožnost nových „čísel" a připojily pikantnosti z jejich dosavadní služby, čímž policisty veřejně zostudily.[75] Trojice novinářů byla v červnu 1872 osvobozena porotou, jak též informuje „referát z péra přítele Frant[iška] Šimečka".[76]

Další Arbesovy záměry s tímto spisem nám nejsou známy. Všechny jeho analytické práce z let 1894–1896, dotýkající se ve významné míře cenzury českého tisku, jsou však v prvé řadě dokladem toho, jak vehementně a obětavě Arbes hájil svoje demokratické přesvědčení. Nepochybně tu ale zároveň sledoval i své osobní cíle, a to nejen ve smyslu profesní nebo politické angažovanosti vůči vládní a místodržitelské politice, ale i kvůli zvýšení čtenářské atraktivity. V touze cenzuru a perzekuci proskribovat z nich učinil senzační témata, k jejichž očernění využil všech prostředků, jež liberální typ cenzury konce 19. století povoloval. Postihované představitele české kultury včetně sebe, a tím i český národ, jak jej on sám chápal, stavěl do pózy oběti, která se bojovně dovolává spravedlnosti. Vytvořil tak obraz své doby, v němž přisoudil cenzuře negativní symbolickou roli.

75) „Odměněná ráznost", „Číslo 217, později 476", „Nebeř jmena policajtova nadarmo!", vše *Národní listy* 11, 1871, č. 307, 8. 11., s. 3; též „Nová výprava c. k. policie", tamtéž, č. 301, 2. 11., s. 2; „Policejní komisař Pávek – třeští", tamtéž, č. 303, 4. 11., s. 2.

76) [František Šimeček]: „Brigáda Pávkova", *Národní listy* 12, 1872, č. 155, 7. 6., s. 3. O Pávkovi se zpívaly i posměšné kuplety, rovněž stíhané policií, viz „Kupletní zpěváci před soudem", *Posel z Prahy* 8, 1873, č. 257, 28. 10., s. 3.

Vyobcován z národa

Cenzurní aspekty „národního soudu" nad Karlem Sabinou

Michal Charypar

Aféra týkající se odhalení Karla Sabiny jako konfidenta pražské policie zaměstnávala v létě 1872 intenzivně český i rakouský tisk, který po několik týdnů neustával zasypávat veřejnost stále novými fakty, dohady, politickými komentáři, invektivami na Sabinovu adresu i zřejmými výmysly o něm. Sabina jako agilní spisovatel a novinář patřil k nejznámějším postavám českého veřejného života a jeho minulost revolucionáře a dlouholetého politického vězně mu navíc dodávala zcela specifické pověsti. Třebaže se za svoji literární činnost nikdy nedočkal žádné oficiální pocty, byla jeho reputace zvláště v šedesátých letech 19. století poměrně značná. O to více se však jeho veřejný obraz proměnil, když vyšlo najevo, že nebyl pouze obětí policie, ale tajně i jejím spolupracovníkem.[1]

K Sabinovu konfidentství přistupuje odborná literatura různým způsobem. Zde je vnímáme jako fakt, který nelze popírat. Není nicméně naším cílem Sabinu ani jeho činy morálně hodnotit a také pokusy o vytvoření jeho psychologického profilu ponecháváme příslušným odborníkům. Podle našeho názoru není ani možné například seriózně poměřovat policejního konfidenta z dob císařského Rakouska s agenty Státní bezpečnosti v období normalizace, jak se často stává. Takzvaný Sabinův „případ" zde hodláme popsat v jeho jedinečnosti a zaměřit se při tom nejenom na specifičnost politické a kulturní situace, jež mu dala vzniknout, ale především na důsledky, které měl pro svého aktéra jako člověka i literáta.

„Národní soud" a český nacionalismus

Pojem „zrady", spojovaný s osobou Karla Sabiny od roku 1872 víceméně až do dnešních dnů, vznikl jako žurnalistická nálepka, převzatá zřejmě z romantické literatury. Přesto však pro Sabinu vyplynula z tohoto označení trvalá sankce, v jejímž důsledku byl nejen po zbytek svého života vyloučen z oficiálního kulturního dění, ale ještě řadu desetiletí po jeho skonu na něm i na jeho díle zůstávalo mravní stigma. Sabinova kauza zůstává v jistém smyslu kontroverzní dodnes. Abychom vůbec pochopili, jak mohlo Sabinovi odhalení spolupráce s policií a jeho zveřejnění v tisku přivodit tak fatální následky, musíme nejprve rekapitulovat průběh celé události a dále analyzovat souvislosti, jež více než spoluurčovaly její význam.

Navečer dne 30. července 1872 byl Karel Sabina před shromážděním sedmi známých osobností českého veřejného života konfrontován s jedenáct let starým rukopisem

1) Materiálové podklady pro tuto úvahu zpracoval Michal Charypar: „‚Národ nezná odpuštění': Expatriace Karla Sabiny v srpnu 1872", *Česká literatura* 62, 2014, č. 2, s. 184–214; dokumenty k vyšetřování Sabinova případu pražskou policií a zemským trestním soudem vydal Petr Kovařík (ed.): *Národní soud nad zrádcem Karlem Sabinou. (Nová fakta, policejní a soudní dokumenty, výpovědi svědků)*, Praha, Modrý stůl 2010; k dokladům o Sabinově konfidentství viz zvl. Karel Kazbunda: *Sabina. Neuzavřený případ policejního konfidenta*, ed. Martin Kučera, Praha, Karolinum 2006; Jaroslav Purš: *K případu Karla Sabiny*, Praha, ČSAV 1959.

raportu pro pražské policejní ředitelství a na přímý dotaz Julia Grégra se ihned přiznal k jeho autorství.[2] V tu chvíli shromáždění začalo jednat jako tribunál, který Sabinovi určoval podmínky: pod hrozbou uveřejnění jeho přiznání v novinách na něm vynutilo slib, že do osmi dnů navždy opustí Čechy; Sabina pak skutečně 7. srpna odjel do Drážďan, zřejmě s cílem usídlit se v Berlíně. Vedle Julia Grégra, šéfredaktora *Národních listů*, který předsedal, byli členy tribunálu spisovatelé Josef Barák, Jan Neruda a Vítězslav Hálek z *Národních listů*, dále dlouholetý člen redakce a mladočeský poslanec Emanuel Tonner, roudnický podnikatel a mecenáš Augustin Švagrovský a Jan Kučera, známý jako obhájce v tiskových přích českých opozičních periodik, v jehož soukromém bytě ve Vodičkově ulici se tajné shromáždění sešlo. Je třeba říci, že Grégrovo shromáždění muselo podniknout kroky k tomu, aby se chránilo před vyzvědačem ve vlastních řadách, a nemohlo k tomu účelu pochopitelně využít legální pomoci státních soudů a policie. Cestu privátního nátlaku proto zvolilo z nutnosti, třebaže šlo zjevně o cestu protiprávní a nad Sabinou vynesený „trest" vyhnanství kolidoval se zákonem. Při výslechu na policii v říjnu 1872 také Grégr výslovně popřel, že by u dr. Kučery „zasedal nějaký skutečný soud národní", který by Sabinovi něčím vyhrožoval.[3]

Za zmínku též stojí vyjádření dalšího z vyslýchaných, Josefa Baráka, že schůze z 30. července se podle předchozí úmluvy měli zúčastnit Sabinovi přátelé, tedy „hlavně ty osoby, které svého času u zemského soudu ve Vídni svědčili [sic] ve známé při s časopisem *Vaterland*".[4] Jednalo se o proces vedený v červnu 1870 pro urážku na cti, pro niž Sabina žaloval redaktora vídeňského listu české konzervativní šlechty *Vaterland* kvůli uveřejnění článku, který ho nepřímo obviňoval, že je agentem policie. Tři z pozdějších Sabinových „soudců" – Barák sám, Hálek a Švagrovský – svědčili tehdy skutečně ve Vídni v jeho prospěch. Sabina pak svou při vyhrál a vysoudil i finanční odškodné. Složení pražského tribunálu v roce 1872 mělo tedy zřejmě vzbuzovat zdání nezaujatosti vůči „obžalovanému". Jeho cílem bylo koneckonců získat Sabinovo přiznání a ujistit se, že autorem usvědčujícího raportu byl skutečně on. Také advokát Kučera, pozdější mladočeský poslanec, patřil k Sabinovým blízkým přátelům. Sabina se právě na něho po proběhlé schůzi obrátil písemně se žádostí o pomoc, avšak marně. Už 4. srpna ale Sabina oslovil také pražskou policii, jíž vylíčil svoji situaci a nabídl se, že bude v cizině poskytovat „další služby", získá-li finanční podporu, neboť se prý ocitl zcela bez prostředků.[5]

Zmíněné policejní výslechy nás upozorňují na další okolnost, jež Sabinovi mohla způsobit ještě větší starosti než sám Grégrův tribunál. Jeho jediný stálý příjem pocházel z redakce časopisu *Slovan*, kde pobíral osmdesát zlatých měsíčně. Ač byl Sabina ujištěn Juliem Grégrem, že jeho přiznání zůstane v tajnosti, pouhý den po svém usvědčení o toto místo přišel – podle sdělení majitele *Slovana* Hynka Militkého policii ze zdravotních důvodů.[6] Sabina na jaře 1872 opravdu prodělal těžký zápal plic a po dobu jeho nemoci a rekonvalescence musel jeho místo v redakci zastávat Ladislav Quis. Ztráta zaměstnání ho

2) Jakub Arbes: „Karel Sabina" [1895], in týž: *Záhadné povahy. Studie a črty povahopisné*, Dílo Jakuba Arbesa, sv. 8, ed. Karel Krejčí, Praha, Melantrich 1941, s. 9–150, zde s. 106–109.
3) P. Kovařík (ed.): *Národní soud nad zrádcem Karlem Sabinou*, cit. dílo, s. 217.
4) Tamtéž, s. 256.
5) Tamtéž, s. 170.
6) Tamtéž, s. 277.

však postihla nelogicky ve chvíli, kdy byl už téměř zdráv a chystal se znovu nastoupit. Skutečnost, že se tak stalo bezprostředně poté, co byl vyloučen z kruhu vlasteneckých literátů, přitom působí víc než výmluvně. I nadále byl ale povinen zodpovídat za tiskové delikty *Slovana* z doby jeho redakce. Vyšetřování konfiskace článku uveřejněného v tomto časopisu 21. ledna 1872 bylo završeno soudním přelíčením dne 14. srpna v Litoměřicích. Sabina, tou dobou už v emigraci, byl v nepřítomnosti odsouzen k trestu jednoho měsíce žaláře (v polovině června 1873 se pak dobrovolně dostavil k zemskému trestnímu soudu v Praze, aby si trest odpykal).[7] Tři dny po soudním přelíčení o něm *Slovan* uveřejnil článek, v němž ho perhoreskoval jako „zrádce národa".[8] Navazoval tímto článkem na probíhající kampaň v tisku.

Sabina odjížděl 7. srpna do Německa ve víře, že si tam bude moci vybudovat novou existenci. Už téhož večera však v Drážďanech četl zprávu ve vídeňské *Neue Freie Presse*, jež ho adresně označovala za policejního agenta a vylíčila též průběh Grégrova tribunálu.[9] V této chvíli zřejmě dosud netušil, jak významné následky pro něho tato skandalizace v tisku bude mít. Jako fatální se pro něj ukázala být především skutečnost, že *Neue Freie Presse* využila jeho aféry k útoku na českou nacionální opozici a vysvětlovala působení „zrádce" jako projev jejího vnitřního rozkolu. V kontextu nedávných státoprávních bojů po zavedení rakousko-uherského dualismu a zvláště krachu jednání o českém vyrovnání v říjnu 1871 i v situaci, kdy se schylovalo k eskalování konfliktů mezi staročechy a mladočechy a definitivnímu rozštěpení české liberální politiky do dvou konkurenčních proudů, se vyslovené podezření jevilo pro zastánce českých národních cílů jako nepřijatelné a nebezpečné. O dva dny později už o aféře psaly též pražské německé a první české listy. Dne 9. srpna Sabinu odsoudil staročeský *Pokrok* a den nato i kolínská *Koruna česká*, jež vyslovila souhlas s jeho vypovězením z vlasti a vyjádřila požadavek, aby byl exemplárně potrestán: „nechť dán jest na Sabinovi příklad, že národ nezná odpuštění, když spáchá se nad ním zráda tak šeredná!"[10]

Ani *Národní listy*, jichž se věc nejúže dotýkala, nemohly k dané situaci mlčet. Vyjádřily se k ní 10. srpna v krátké noticce a o den později též v rozhořčeném úvodním článku. Autorem obou nepodepsaných textů, podobných v tónu i formulacích, byl snad Grégrův švagr Ferdinand Schulz.[11] Noticka prohlašovala rezolutně: „Pan Karel Sabina stal se zrádcem svého národa. […] poháníme Sabinu na soud národa a příští dějepravdy", která má rozluštit „podivnou psychologickou záhadu" podvojné existence tohoto „zrádce-vlastence".[12] Podobně nadneseně hovořil i úvodník: „Buď smrt, nebo věčné vyhnanství z vlasti – takovou volbu líčila situace Karlu Sabinovi […]. Duševně byl té chvíle již mrtev, šlo jedině o to, má-li tolik odvahy, aby také tělo své ještě na české půdě zničil, aneb odvleče-li je z vlasti, na kteréž tak strašně byl zhřešil. […] Exekuce jest tedy vykonána." Text končil nesmlouvavě: „**My jsme jej ze společnosti českého národa vyvrhli**."[13]

7) „Herr Karl Sabina…", *Neue Freie Presse* 10, 1873, č. 3165, 16. 6., Abendblatt, s. 5.
8) „Zrádce národa Karel Sabina", *Slovan* 4, 1872, č. 34, 17. 8., s. 457.
9) „Aus dem czechischen Lager", *Neue Freie Presse* 9, 1872, č. 2856, 7. 8., Abendblatt, s. 2.
10) „Karel Sabina", *Koruna česká* 1, 1872, č. 74, 10. 8., s. 255.
11) P. Kovařík (ed.): *Národní soud nad zrádcem Karlem Sabinou*, cit. dílo, s. 279–280.
12) „Pan Karel Sabina stal se zrádcem svého národa", *Národní listy* 12, 1872, č. 219, 10. 8., s. 2.
13) „Karel Sabina", *Národní listy* 12, 1872, č. 220, 11. 8., s. 1.

Karel Sabina na karikaturách *Humoristických listů* V listopadu 1871, tři čtvrtě roku před „národním soudem", uveřejnily *Květy* Sabinův portrét od Karla Maixnera spolu s oslavným článkem z pera Vítězslava Hálka. Po prozrazení Sabinova konfidentství využily *Humoristické listy* prvků portrétu k dehonestujícím karikaturám. Překreslení hlavy z něj se objevilo na karikatuře Sabiny na pranýři, pocházející asi od významného herce a kreslíře Františka Kolára. Obdobně byla patrně Maixnerovým portrétem inspirována i karikatura vyobrazující ke svátku „Sabiny" vázanku ve tvaru oprátky. Zdroj: „Karel Sabina", *Květy* 6, 1871, č. 44, s. 345; „Na výstrahu těm, kdož ho neznají", *Humoristické listy* 14, 1872, č. 35, s. 273; [„Zítra je Sabiny…"], *Humoristické listy* 14, 1872, č. 43, s. 337.

Hovoří se zde tedy znovu výslovně o „soudu národa“, a je dokonce naznačena skutečnost jakési národní popravy.[14] Uvedené německé i české zprávy spustily posléze lavinu dalších novinářských reakcí, jimiž byl Sabina slovem i skutkem opět a opět morálně odsuzován, bylo schvalováno jeho vyhnanství, a dokonce se i několikrát, více či méně

14) Už o den dříve psal pražský německý list *Bohemia* o národním fémovém soudu, tj. o typu náhlých soudů ve středověkém Vestfálsku, které z pozice moci vynášely zpravidla rozsudky smrti, viz „Nationales Vehmgericht“, *Bohemia* 45, 1872, č. 189, 9. 8., s. 3238.

explicitně, volalo po jeho smrti. Na základě jediné usvědčující zprávy pro pražské policejní ředitelství z roku 1861, která navíc nebyla nikdy zveřejněna, tisk Sabinovi přikládal desítky skutků „zrady“ a vinil ho výslovně ze všech neúspěchů české opozice.

Podrobný průzkum této novinové kampaně ukazuje, že intenzita zmíněných útoků se poněkud lišila podle politické příslušnosti jednotlivých periodik.[15] Nejútočnější byly obyčejně zprávy v mladočeských listech (*Národní listy*, *Koruna česká*, *Řip*), mezi něž lze též počítat mladočesky orientované *Humoristické listy*, které Sabinu stíhaly jízlivými posměšky a karikaturami. Poněkud uměřeněji a věcněji ve formulacích, fakticky však zcela obdobně si počínaly staročeské noviny (*Pokrok*, *Posel z Prahy*, *Politik*). Levicové hnutí Sabinova kauza připravila o jeden z jeho vzorů. Přes patrné zklamání z celé věci však *Dělnické listy* odsoudily jeho „zradu“ vcelku týmiž slovy jako tiskové orgány obou hlavních politických stran. Mezi nejzuřivější nepřátele „zrádce národa“ pak patřil katolický *Čech*. V zásadě lze však tvrdit, že v příkrém odsudku Sabiny se přes vnitřní rozpory a rozdíly sjednotila celá česká opozice. Naproti tomu jediný, kdo upozornil na to, že v právním státě nelze připustit, aby kdokoli bral do svých rukou spravedlnost a posílal jinou soukromou osobu do vyhnanství, byl místodržitelský list *Prager Abendblatt*, který též ostře kritizoval Sabinovy samozvané „soudce“.

Podobně jako provládní pražský tisk si vedly i noviny vídeňské (*Neue Freie Presse*, *Montags-Revue*, *Das Vaterland*), jež přes vnitřní diference zpravidla využívaly aféry k útokům proti české opozici. I tato skutečnost pak podporovala v nacionalizovaných Čechách přesvědčení o Sabinově „zradě“ a současně podněcovala české novináře k dalším obranným reakcím, jejichž součástí byla snaha o pokud možno absolutní vyškrtnutí věrolomného bývalého kolegy z vlastních řad. Soukromé selhání jedince se tak stalo záminkou ke vzájemným půtkám provládního a opozičního tisku a jméno Karla Sabiny s přílepkou „zrádce národa“ bylo nad rámec jeho viny zavlečeno do hry vysoké politiky.

Spornou zůstává otázka vyzrazení Sabinova konfidentství veřejnosti. Aféra nabyla takových rozměrů, že její důsledky nemohl nikdo předem odhadnout. Nelze tak s jistotou určit iniciátora celé akce ani jeho původní záměr. Nicméně už 7. srpna, v den, kdy Sabina opustil Čechy, popsala detaily průběhu „národního soudu“ *Neue Freie Presse*. Je tak pravděpodobné, že redakcím ve Vídni podal zprávu někdo z blízkosti Grégrova tribunálu, snad i některý z jeho členů, stěží však sám Julius Grégr, jehož celá aféra jasně poškozovala. I kdybychom spekulovali, že zamýšlel prostřednictvím aféry se Sabinou nějak prosazovat svoji politiku (to on „očistil“ národ od „zrádce“), jevilo by se jako nelogické, že tak učinil v soukromém jednání a teprve po vyzrazení ve vídeňském tisku věc oficiálně potvrdil. Byl by to mnohem spíše udělal rovnou veřejně a nečekal by, až na něho zaútočí protistrana. Navíc ani neměl přímý politický důvod k takovému jednání. Sabina nikdy nezastával žádnou veřejnou funkci a v době svého odhalení už po dva roky, od zmíněného procesu s listem *Vaterland* z roku 1870, nebyl ani členem redakce *Národních listů*. Není navíc jasné, kdo odcizil z archivu pražského policejního ředitelství raport podepsaný jménem Roman a s jakým záměrem to učinil. Pachatel nebyl nikdy vypátrán ani úsilím policie, která ho hledala ve vlastních řadách, ani později historiky. Jasné je pouze to, že raport skončil v rukou Julia Grégra, ten však nemusel být sám iniciátorem akce ani první osobou, jíž byl

15) Viz M. Charypar: „‚Národ nezná odpuštění‘“, cit. dílo.

dokument nabízen. Rovněž nevíme, co se s tímto textem stalo dále. Grégr si ho prozíravě neponechal, policie se ho poté nedopátrala. Obsah dokumentu zrekonstruoval teprve ve 20. století historik Karel Kazbunda na základě nálezu jeho přílohy, konspirativního dopisu, jehož německý překlad pořídil Sabina pro potřeby policie, a policejních relací o konfidentově zprávě.[16]

Podobně nejistě se však jeví i možnost, že k aféře došlo vlivem Grégrova stranického boje se staročechy, který skrytě probíhal už zhruba od poloviny šedesátých let a veřejně pak vygradoval zvláště v letech 1873–1879. I předáka staročeského tisku Jana Stanislava Skrejšovského, hlavního Grégrova konkurenta, který bývá někdy bez přímého důkazu označován za možného skrytého původce Sabinovy aféry, totiž provládní listy ostře napadaly. Doplňme ještě, že krátce po propuknutí aféry byli oba, J. S. Skrejšovský v polovině srpna 1872 a Julius Grégr o měsíc později, zatčeni pod záminkou, že za své listy neplatili inzertní daň. Grégr byl příznačně hned následujícího dne po zatčení policií vyslýchán, avšak nikoli ve věci inzertní daně, ale kvůli Sabinovu raportu odcizenému z policejního ředitelství. Krátce před jeho zatčením vykonala policie prohlídku v jeho bytě i v redakci *Národních listů*, hledaný konfidentní list však nenašla.[17] Teprve po sedmi měsících vyšetřování byli oba žurnalisté propuštěni na svobodu, aniž se jejich vina prokázala; Skrejšovský byl nadto vzápětí znovu žalářován.

Zveřejnění zprávy o Sabinově konfidentství vídeňským tiskem tedy nikomu z české strany nepřineslo zisk, naopak. Další alternativa, o níž se uvažovalo, proto předpokládá intervenci z Vídně s cílem zasáhnout českou opozici. K této alternativě se v poslední době přiklání zmiňovaný Petr Kovařík,[18] pro podporu svého názoru ale neuvádí žádný konkrétní doklad ani nespecifikuje, který vídeňský orgán mohl mít zájem takovou machinaci zosnovat, tj. zda šlo o vládu či některý její úřad, o tisk apod. Navíc je asi stěží myslitelné, že by z Vídně byla organizována krádež dokumentu z pražského policejního ředitelství, které potom, jak víme, bezvýsledně pátralo po jejím pachateli. Jsme tak nuceni konstatovat, že zatímco důsledky „národního soudu“ jsou nabíledni, prvotní pohnutky k tomu, proč a čím přičiněním se Romanův konfidentní raport objevil na veřejnosti, se patrně není možné dopátrat. Musíme proto konečně nadhodit i hypotézu, že zcizení raportu bylo prvotně provedeno bez politické motivace soukromou osobou, která spekulovala na výdělek, tedy snad někým z členů pražské tajné policie, jež potom ve stejné záležitosti vyšetřovalo i samo policejní ředitelství.

K vyšetřování dal podnět pražský policejní ředitel Wilhelm Marx, který 19. srpna 1872 navrhl prezidiu zemského trestního soudu, aby donucení Sabiny k emigraci posuzovalo jako zločin veřejného násilí vydíráním podle § 98b trestního zákona.[19] Policii, jak řečeno, však více než možná křivda spáchaná na Sabinovi zaměstnávalo pátrání po původci

16) K. Kazbunda: Sabina, cit. dílo, s. 474–476.
17) Srov. P. Kovařík (ed.): *Národní soud nad zrádcem Karlem Sabinou*, cit. dílo, s. 192–195, 209.
18) Tamtéž; Petr Kovařík: „Národní soud nad Karlem Sabinou. Proč znovu a proč právě dnes?“, in Lucie Peisertová, Václav Petrbok, Jan Randák (eds.): *Zločin a trest v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 30. ročníku sympozia k problematice 19. století. Plzeň, 25.–27. února 2010*, Praha, Academia 2011, s. 288–296.
19) P. Kovařík (ed.): *Národní soud nad zrádcem Karlem Sabinou*, cit. dílo, s. 183. Znění příslušného článku zákona viz *Zákon trestní o zločinech, přečinech a přestupcích pro císařství rakouské, vydaný dne 27. května 1852, č. 117 říš. zák. Se zákonem o tisku atd.*, Praha, Eduard Grégr 1873, s. 125–126.

krádeže konfidentního raportu. I tím lze vysvětlit, proč žádný z novinářských útoků proti Sabinovi nebyl zabaven, například pro urážku na cti, přestože konfiskace tohoto druhu byly v té době i později natolik běžné, že bychom je i zde mohli právem očekávat. Druhým důvodem může být okolnost, že Sabina tehdy pobýval v zahraničí, a nemohl tedy zřejmě podat žalobu. Konečně musíme konstatovat, že zuřivá novinová kampaň, namířená nejen proti Sabinovi, ale proti celé české opozici, cílům rakouských úřadů vyhovovala, jak lze usuzovat mimo jiné i z reakcí v provládním tisku. Vyšetřování případu tak z mnoha důvodů nedospělo k veřejnému procesu, v němž by navíc bylo zřejmě nutné odkrýt některá choulostivá fakta z činnosti policie. Romanův usvědčující raport byl také nezvěstný, a proto zemský trestní soud už 25. listopadu navrhl vyšetřování zastavit. Přes odvolání státního zástupce Johanna Rappa, který v Sabinově případu shledal „vyhrožování ublížením na cti ve vysoké míře" a protestoval proti tomu, „aby si jednotliví obyvatelé osobovali judikaturu nad jinými",[20] bylo po polovině února 1873 veškeré šetření ukončeno vrchním zemským soudem.

Jediným Sabinovým pokusem o veřejnou obhajobu tak bylo vydání brožury *Obrana proti lhářům a utrhačům* po jeho návratu z exilu koncem listopadu 1872. Pro svoji apologii nenalezl v Praze nakladatele, a proto ji vydal vlastními prostředky. V lednu 1873 ji nechal vytisknout i německy. Podle předmluvy k německé verzi byla *Obrana* bojkotována pražskými knihkupci, kteří ji nepřijali do prodeje.[21] Vzhledem k charakteru textu však tato skutečnost příliš neudivuje. V patrném rozrušení, frustraci a strachu zde Sabina líčil ataky, jimž byl vystaven on sám, jeho dílo i jeho rodina, citoval novinářské denunciace proti němu a snažil se je pokud možno ještě peprnějším stylem vracet zpět na hlavy jejich pisatelů. Text tak doslova zaplavily četné nadávky zvláště z oblasti zoologie, na něž tehdejší čtenáři rozhodně nebyli zvyklí. Dobová kritika pak dokonce uvedla, že Sabina „výhost dal všem pravidlům slušnosti", a požadovala od něho, aby marné práce zanechal.[22] I tento Sabinův pokus o obhajobu před nepřátelsky naladěnou veřejností ztroskotal.

Sabina žil poté v ústraní s manželkou Josefinou, která mu byla v těžkých časech oporou. Naproti tomu syn Alois proti otci veřejně vystoupil, když dal v *Národních listech* vytisknout oznámení, že nic nevěděl „o proviněních otce mého", a odmítá proto trpět za to, „čehož se můj otec na národu dopustil".[23] Později se vzdal i jména Sabina a používal příjmení po matce Schönauer. Provdaná starší dcera Eufrozína žila už několik let v Rusku a s otcem si dopisovala, známe však jen listy ze Sabinovy strany.[24] Nemáme zprávy o tom, že by Karel Sabina po svém vyobcování z národního společenství pracoval dále pro policii. Jako veřejně profanovaná osoba byl už zřejmě pro takovou činnost neupotřebitelný.

I ve svých posledních letech denně psal pro obživu, měl však značně zúžené publikační možnosti a navíc nemohl své nově vznikající texty podepisovat svým jménem. Přesto dokázal v této době vytvořit několik prací, z nichž především romány *Morana čili Svět a jeho nicoty* (1874) a *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba* (1875) lze dodnes pokládat za

20) P. Kovařík (ed.): *Národní soud nad zrádcem Karlem Sabinou*, cit. dílo, s. 288.
21) Tamtéž, s. 306.
22) J.: „Kterak Sabina obohatil nejnověji literaturu českou", *Věstník bibliografický* 4, 1872, č. 11, 13. 12., s. 248–249.
23) Alois Sabina: „Ohražení", *Národní listy* 12, 1872, č. 248, 8. 9., s. 3.
24) Jan Thon (ed.): *Rodinné listy Karla Sabiny*, Praha, Melantrich 1947.

pozoruhodné. Jeho životní podmínky však byly podle všeho velmi krušné a známe svědectví jeho mladších současníků, že ke konci svého života chodil v převleku na ulici žebrat. Z jeho pozdních dopisů dceři a zeti do Ruska můžeme usuzovat, že trpěl vážnou poruchou zažívacího traktu. Zemřel po naprostém vysílení organismu 9. listopadu 1877. Jeho pohřeb rozhodně nebyl národní manifestací, proběhl spíše za nezájmu veřejnosti. Politicky se ho ujali pouze zástupci sociálnědemokratických listů, kteří současně využili jeho skonu ke kritice Skrejšovského i Grégrovy politiky. Sabina byl pohřben v odlehlé části Olšanského hřbitova. Teprve půl století potom byl jeho hrob označen jménem.

Sociální regulace a cenzurní aspekt vyobcování z národa

Jak řečeno, do probíhající novinové kampaně proti Karlu Sabinovi v roce 1872 policie nezasáhla žádným cenzurním protiopatřením. Obdobná byla i situace v beletrii, když se na podzim téhož roku začal v pražském nakladatelství Aloise Hynka (v němž publikoval i Sabina své pozdní romány) objevovat pamfletický anonymní román *Zrádce národa*, vycházející po sešitech v letech 1872–1874, jenž krutě karikoval Sabinu v ústřední postavě padoucha Lapiny. Teprve krátce před jeho ukončením byla 10. března 1874 zakázána kolportáž jednoho ze sešitů vzhledem k tendenčnímu líčení žijících osob, jeho konfiskace však nebyla navržena. Policie nicméně román sledovala od začátku a už 25. října 1872 zakázala vylepování reklamního plakátu Hynkova nakladatelství na první sešit románu. Plakát začínal tímto textem:

> Právě počal v nížepsaném kněhkupectví vycházeti: *Zrádce národa*, román z pera jednoho osvědčeného a oblíbeného spisovatele českého, jehož jmeno z důvodů politických tajiti musíme. V *ZRÁDCI NÁRODA* líčí spisovatel mistrnými tahy život, působení a démonickou povahu muže, který do nedávné doby boje národa českého za jeho práva zdánlivě se účastniv, konečně bídným zrádcem národa se objevil a proklet s hanbou vlast českou opustiti musel.[25]

Zákaz vylepování plakátu byl odůvodněn § 23 zákona o tisku, požadujícím zvláštní policejní povolení, jako závadný byl tedy posouzen spíše způsob jeho distribuce než obsah. Nakladatel Hynek nechal následně natisknout týž plakát v jiném barevném provedení a hlavně bez uvedeného komentáře. Jeho uveřejnění pak už policie nečinila překážky.

Pátrala však po anonymním spisovateli a jeho motivaci. Za autora byl běžně pokládán publicista Eduard Rüffer. Takto k němu odkázal i Sabina ve své *Obraně*, kde napsal, že hodlá vytvořit pamfletický spis, v němž prý autor *Zrádce národa* bude označen „jménem ‚Büffel' nebo ‚Büffer' – tak nějak".[26] Policie však prostřednictvím špehů zachytila dva ústní výroky, pronesené možná účelově, dle kterých byl Rüffer pouze nastrčenou postavou a za vydáním *Zrádce národa* stál ve skutečnosti Julius Grégr a autorem byl redaktor *Národních listů* Václav Žížala Donovský. Účelem této agitace prý mělo být zabránění Sabinovi v návratu z emigrace. Nic z toho se však nepotvrdilo a sama policie později na dotaz podřízeného orgánu odpověděla, že autor není znám. Fakt, že za vydáváním pamfletického literárního díla byla shledávána politická intervence, jež Sabinu zjevně poškozovala,

25) Národní archiv, Presidium policejního ředitelství v Praze, kt. 1812, sign. P/28/28.
26) Karel Sabina: *Obrana proti lhářům a utrhačům*, Praha, vl. n. 1872, s. 40.

naznačuje též dobové chápání případu jako restrikce širšího společenství vůči soukromé osobě, jež probíhala přinejmenším na hraně zákonnosti. V témže duchu se ostatně vedlo i výše zmíněné policejní vyšetřování nařízené policejním ředitelem Marxem pro podezření ze spáchání veřejného násilí.

Situace, v níž bylo Sabinovi rozhodnutím Grégrova tribunálu a následnou tiskovou kampaní znemožněno oficiálně publikovat, a tedy živit se a vůbec existovat v očích veřejnosti jako spisovatel, se jeví jako výsledek drasticky uplatňované sociální regulace a současně i kolektivně vynucované autoregulace. Dobový žurnalistický pojem „národní soud" bychom takto mohli vnímat jako označení pro kolektivní subjekt vynášející rozsudky, jehož obětí se měl stát nehodný člen téhož společenství, „zrádce národa". Jednání „soudu" už podle názvu zaštiťoval abstraktní „národ", nikoli jmenovitá vláda a státní legislativa. Pojmy „národní soud" a „zrádce národa" se přitom v dobové žurnalistice i v následné tradici staly komplementárními.

Vyobcování z kulturní společnosti mělo ale řadu negativních důsledků i pro Sabinu jako literáta. Omezení reedic jeho starších děl, jež by byla připomínkou jeho osoby a jména, postihlo víceméně všechny Sabinovy texty vyjma ty nejpopulárnější, jako byla operní libreta pro Bedřicha Smetanu a Viléma Blodka nebo novela *Hrobník* (vydání z roku 1874). V letech 1872–1873 se s plným jménem autora uskutečnilo též sešitové druhé vydání románu *Jen tři léta* (1860), roztištěné patrně před „národním soudem". Oproti původní verzi mělo však odlišný závěr, v němž hlavní postava neodchází za výhodnou pracovní nabídkou do zahraničí, ale zůstává se svým talentem doma.[27] Je možné, že nové, vlastenecky smírnější vyznění mělo autorovi usnadnit návrat do literárního života.

Zamezení přístupu k renomovaným nakladatelstvím a redakcím vedlo Sabinu k tomu, aby hledal náhradní zdroj obživy u vydavatele umělecky nenáročné literatury Aloise Hynka. Vzhledem k politice tohoto nakladatele byl nucen přeorientovat se na nové čtenářstvo a psát zábavné romány kolportážního typu, jaké u něho dříve nenacházíme. Publicistiku – například sérii článků o historii českého divadla – mohl nadále otiskovat jen anonymně v německých časopisech.

Totální znemožnění publikace postihlo zvláště druhý díl Sabinovy nejznámější prózy *Oživené hroby*, který měl údajně Sabina v roce 1875, kdy jím hodlal znovu prorazit, už několik let hotový v rukopisu.[28] Vydání však neuskutečnil a zmíněný autograf se po jeho smrti ztratil. V důsledku nepříznivé vydavatelské situace tak navždy zmizela z obzoru čtenářů potenciálně cenná novelistická próza.

Potlačování autorského jména Karel Sabina se uplatňovalo zvláště u nových textů, jež zpravidla vycházely pod pseudonymy nebo anonymně. Jako zásah do textu by bylo možné vnímat vypouštění jména autora z obálky nebo titulního listu u reedic, avšak například vzpomenutá libreta vycházela v nakladatelství F. A. Urbánek vždy se Sabinovým jménem (šlo obvykle o nezměněné dotisky vydání z doby před „národním soudem"). Známým příkladem bylo uvádění pouhých iniciál K. S. na divadelních plakátech a cedulích k představením *Prodané nevěsty*. Komplementárním jevem bylo proskribování Sabinova jména.

27) Michal Charypar: *Karel Sabina: „epigon" a tvůrce. Textová příbuzenství jako zdroj smyslu a poznání*, Praha, Academia 2010, s. 147–148.
28) J. Thon (ed.): *Rodinné listy Karla Sabiny*, cit. dílo, s. 41, 44, 118.

Probíhalo nejen v novinách, ale mělo i symbolické veřejné projevy. Například ve Mšeně, načas mylně pokládaném za Sabinovo rodiště, prý nechali jméno Karel Sabina přibít na symbolický šibeniční kůl.[29] Drastickým projevem regulace bylo demonstrativní pálení knih – gestický symbol následné cenzury –, jež dle Sabinova údaje postihlo jeho politologický esej *Duchovný komunismus*.[30]

Potlačování kladných zmínek o něm v tisku trvalo – s výjimkou nečetných nekrologů v době jeho smrti – nejméně až do roku 1895, kdy s obhajobnou studií vystoupil Jakub Arbes.[31] Například Josef Václav Frič informoval v tomto smyslu o svém článku, který napsal „krátce po tom, když Sabina v kletbu daný vydal svou obrannou brožůru", tedy asi v roce 1873. Uveřejnění tohoto nedochovaného článku mu prý bylo odepřeno, neboť vylíčil „věc tehdy v ten smysl, že mravní jeho [tj. Sabinův, MCh] úpadek má naše česká společnost, hlavně nakladatelství, na svědomí, jelikož neuměla si neobyčejného toho novelistického a kritického talentu vážiti".[32]

Cenzurní aspekt „národního soudu" se tak týkal hlavně jednání zaměřeného proti konkrétní osobě spisovatele, jemuž se snažil bránit v další, nejen literární činnosti a společensky, morálně i finančně ho zničit. Restrikce, jež sama sebe zaštiťovala jménem „národa", byla v Sabinově případě spjata s představou soudu, tedy jednoho z frekventovaných prostředků státně institucionální cenzury. Mediální obraz „národního soudu", působící na Sabinu nejen přímo, ale i prostřednictvím veřejnosti, která jím byla ovlivněna, nepochybně vytvářel značný represivní tlak, jaký lze jistě přirovnat k účinku oficiálního soudního verdiktu nebo úředního zákazu. Sabina, jak řečeno, se proti tomuto veřejnému tlaku pokusil bránit dvěma způsoby: svou obrannou brožurou a soudně. V obou případech však byl zcela neúspěšný.

29) „O zrádci Karlu Sabinovi", *Pokrok* 4, 1872, č. 231, 21. 8., s. 3.
30) K. Sabina: *Obrana proti lhářům a utrhačům*, cit. dílo, s. 39.
31) J. Arbes: „Karel Sabina", cit. dílo.
32) Josef Václav Frič: „O katastrofě májové", *Ruch* 3, 1881, č. 24–27, s. 288–290, 302–304, 312–314, 323–326, zde s. 304.

Ukrutný konec čtenáře krváků

Kampaň F. A. Urbánka proti kolportážním románům jako případ morální paniky

Markéta Holanová

„Tyhle krvavé romány neztropily na světě posud nic dobrého!“ povzdechl si v roce 1883 autor glosy otištěné v posledním čísle *Urbánkova věstníku bibliografického*.[1] Noticka informovala o udělení pokuty pražské hokynářce Anně Popenšelerové za nedovolenou kolportáž tzv. krvavých románů. Popenšelerová se proti rozhodnutí odvolala: koupila sice značné množství těchto sešitků, ale používala je pouze jako balicí papír. Vzhledem k nedostatku důkazů byla hokynářce pokuta odpuštěna.

Glosa symbolicky uzavírá nejen projekt časopisu věnovaného bibliografii, ale je též labutí písní kampaně proti krvavým románům, která se kolem nich rozvinula v osmdesátých letech 19. století a jejíž vůdčí osobností byl právě František Augustin Urbánek. V následující studii chceme tuto kampaň představit jako případ tzv. morální paniky. Tu tvořil rozsáhlý komplex jevů. V této stati se zaměříme zejména na dva elementy: na publicistickou kampaň vedenou F. A. Urbánkem na stránkách *Urbánkova věstníku bibliografického* a na povídku Václava Špačka *Knihy ďáblovy*, kterou chápeme jako specifickou součást Urbánkova tažení – vyšla jako třetí svazek Urbánkovy knihovny pro lid. Tato próza líčí historii rodiny, která se neubránila nástrahám kolportéra a po přečtení jediného sešitu „krvákům“ propadla. Povídka v duchu tradice výchovné prózy názorně zobrazuje jak fyzické, tak duševní následky, které špatná četba podle autora zanechává na tzv. naivních čtenářích.

„Panika v městečku“

Pojem morální panika pochází z oblasti sociologie médií. Poprvé ho komplexně využil britský sociolog a kriminolog Stanley Cohen v monografii *Folk Devils and Moral Panics* (1972), jež popsala reakci médií na nepokoje mezi subkulturami mládeže ve východoanglickém Clactonu v roce 1964. Zásadní roli zde sehrála mediální prezentace události – z relativně marginální potyčky se stalo téma titulních stránek novin. Jako případy morální paniky začaly být od počátku sedmdesátých let označovány obavy či reakce, jež byly s ohledem na reálnou situaci neadekvátní nebo disproporční. Za jiných okolností by řada těchto událostí zůstala neregistrována nebo by jim byla věnována minimální pozornost, ale v onu chvíli – často v období společenského neklidu či změn – byly interpretovány jako ohrožení hodnot dané společnosti.

Rysy morální paniky, které Cohen zmiňuje, jsou ve své podstatě paradoxní: jevy vyvolávající hyperbolické reakce jsou prezentovány jako nové, ale zároveň představují prvky tradičně démonizovaného fenoménu.[2] Cohen zde užívá termínu lidový démon (*folk*

1) „Laciné romány (Ze soudní síně)“, *Urbánkův věstník bibliografický* 4, 1883, č. 8/10, s. 272.
2) Stanley Cohen: *Folk Devils and Moral Panics. The Creation of the Mods and Rockers*, London – New York, Routledge 2011, s. viii.

devil), označujícího elementy nebo sociální skupiny, které v myšlení většiny představují nebezpečí a v průběhu kampaně jsou označeny za původce problému (například pedofilové či přistěhovalci, ale může jít též o filmy zobrazující násilí). Čin, jenž spustil morální paniku, může být nebezpečný sám o sobě, ale může též signalizovat hlubší problém: například násilné trestné činy mladistvých jsou chápány jako výpověď o nedobrém stavu společnosti, jež je umožňuje. Typickým příkladem je vražda dvouletého Jamese Bulgera, již spáchali dva desetiletí chlapci v únoru 1993, či střelba na střední škole Columbine u coloradského Littletonu v dubnu 1999. Právě tento typ činů bývá doprovázen nejsilnějším hledáním kauzality, tedy tázáním po příčině skutku, především proto, aby se v budoucnu mohlo podobné události zabránit. V případě Bulgerovy vraždy se rozvinula široká diskuse o filmech, jež explicitně zobrazují násilí, konkrétně se jednalo o snímek *Child's Play 3* (*Dětská hra 3*, rež. Jack Bender, 1991), který si prý vypůjčil otec jednoho z vrahů. Následovala kampaň požadující stažení tohoto snímku z půjčoven. Jeden z řetězců videopůjčoven kopie spálil, pálení násilných filmů zorganizoval rovněž deník *The Sun*.[3]

František Augustin Urbánek Nakladatel, redaktor a bibliograf F. A. Urbánek, vůdčí postava kampaně proti krvavým románům.

Zdroj: Václav Mikota (ed.): *Kniha a národ 1879–1939*, Praha, Svaz českých knihkupců a nakladatelů 1939, s. 41.

Nejčastěji bývá morální panika zmiňována v souvislosti s reakcí na jevy, jež se dotýkají kriminality mládeže (drogy, násilné trestné činy) a jejích subkultur. Jako produktivní se však tento koncept ukazuje i pro oblast kultury. Nejednou se totiž s jevem, jenž je možné označit jako morální panika, setkáváme v období prosazování nového média, které vzbuzuje otázky a obavy. Tématu naší studie jsou blízké kapitoly z monografie *Youth, Popular Culture and Moral Panics* britského literárního vědce Johna Springhalla, které popisují intervence proti tzv. *penny dreadfuls*, levným periodickým tiskům čteným zejména chlapci.[4] Zaznamenána je akce z druhé poloviny sedmdesátých let 19. století vrcholící zabavením čtyř tisíc výtisků časopisu *The Wild Boys of London*.[5] Zásah iniciovala Společnost pro

3) Tamtéž, zvl. s. ix–x, xiii–xiv; John Springhall: *Youth, Popular Culture and Moral Panics. Penny Gaffs to Gangsta-Rap, 1830–1996*, Basingstoke, Macmillan Press Ltd. 1998.
4) J. Springhall: *Youth, Popular Culture and Moral Panics*, cit. dílo, s. 38–97. Mezi nejznámější řady patří *Boys of England*, *Black Bess* či *The Black Highwayman*.
5) John Adcock: „The Wild Boys of London; or, the Children of the Night", *Yesterday's Papers Archive*, <http://yesterdayspapersarchive.blogspot.cz/2008/03/wild-boys-of-london.html>, přístup 25. 5. 2014.

potlačení neřesti (*Society for the Suppression of Vice*) na základě zákona britského právníka a politika barona Johna Campbella o obscénních publikacích z roku 1857.[6]

Cohen popisuje morální paniku jako proces, jenž se uskutečňuje v několika etapách. V úvodní fázi probíhá hledání potenciální hrozby, tedy snadno pranýřovatelného jevu nebo osoby, ale též „výběr" vhodné oběti. Morální panika často operuje s tzv. faktoidy, tvrzeními, jež jsou těžko verifikovatelná, sporná či přímo lživá, ale jsou prezentována jako skutečná. Dlouhodobým a častým opakováním bývá takový jev přijímán jako reálný fakt.

V následující fázi tzv. strážci morálky či morální autority (*moral entrepreneurs*; může jít například o kněze, soudce, psychology apod.) vyjadřují pohoršení či neklid a označují původce. Spoléhají se přitom na souhlas široké veřejnosti, jež si žádá zásah proti danému fenoménu. V těchto chvílích sehrávají klíčovou roli média, která element označený jako problematický prezentují už s interpretačním posunem (situaci generalizují, zveličují následky apod.) a výrazně se podílejí na tzv. sociální exkluzi problematického prvku.[7] Rovněž mohou vzbuzovat zdání, že si společnost žádá zásah.

Závěrečná fáze, odeznívání, může přinést společenské změny (například přijetí zákonů regulujících daný jev), ale v řadě případů morální panika mizí bez viditelných výsledků, respektive přechází do latentní fáze a zůstává přítomna v kulturní paměti společenství.

Ubohý čtenář

V našem případě je faktoidem představa o přímém psychofyzickém vlivu četby na čtenáře, s níž se setkáváme nejpozději od 18. století (již mnohem dříve je tato myšlenka jedním z centrálních témat románu Miguela de Cervantese *Důmyslný rytíř don Quijote de la Mancha*).[8] Vznik knih, jejichž prvořadým cílem není vzdělání, ale zábava, vzbuzoval obavy. Zde můžeme vidět počátek pozvolného konstituování představy tzv. naivního čtenáře, jehož nekritický přístup k četbě a fikčnímu světu může následně přímo ovlivnit jeho chování, a definování nebezpečí, před nímž je třeba naivní čtenáře chránit. V průběhu 19. století byly za naivní čtenáře pokládány zejména nižší sociální vrstvy, děti a ženy.[9]

Představa škodlivé četby se v průběhu staletí měnila. Před nástupem osvícenství byly za nebezpečné považovány texty interpretované jako útok na náboženské hodnoty. Zásadní zlom přišel s osvícenstvím: roli nežádoucího zaujal text bez umělecké či poznávací hodnoty, „porušující cosi jako ‚pravdu' kultury".[10] Vztah mezi uměleckou a populární literaturou se postupně vyhraňoval, populární literatura se ocitala za hranicí přijatelného a byla vnímána jako neliteratura.

6) Viz J. Springhall: *Youth, Popular Culture and Moral Panics*, cit. dílo, s. 81. Springhall též upozorňuje na to, že tento zákon byl uplatněn i v padesátých letech 20. století proti sérii paperbacků s postavou Hanka Jansona.

7) K sociální exkluzi viz Jaromír Volek: „Konstrukce morální paniky a sociální exkluze", *Sociální studia* 5, 2000, č. 5, s. 97–113.

8) Stručně viz Jiří Trávníček: „Beletrie a čtenáři", in týž: *Čtenáři a internauti. Obyvatelé České republiky a jejich vztah ke čtení (2010)*, Brno, Host – Národní knihovna ČR 2011, s. 15–26.

9) Viz Martyn Lyons: „New Readers in the Nineteenth Century: Women, Children, Workers", in Guglielmo Cavallo, Roger Chartier (eds.): *A History of Reading in the West*, Amherst, University of Massachusetts Press 1999, s. 313–344.

10) Pavel Janáček: *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*, Brno, Host 2004, s. 31.

Dobrou variantu četby, nezřídka označovanou přímo jako lék, představovaly v 19. století zejména mravoučné povídky, často spojené s náboženskými hnutími. Nešlo o jev časově či místně omezený – typově podobné tisky nalézáme už na počátku 19. století v českých zemích (například povídky Matěje Václava Krameria)[11] a ještě o něco dříve též v anglosaském světě (například povídky Hannah Moreové). Podobné argumenty, které používá například Moreová na konci 18. století (křesťanské povídky jako „protijed proti jedu, který proudí kanálem vulgárních a prostopášných publikací"),[12] nalezneme o století později v povídce Václava Špačka *Knihy ďáblovy*, prezentované jako lék proti nákaze z četby krvavých románů.

Knihy ďáblovy

Krvavé romány, zábavná próza velkého rozsahu se senzačními náměty, vydávaná v sešitech na pokračování a šířená především kolportáží, ztělesňovaly jednu z představ škodlivé literatury v českých zemích.[13] Prakticky od počátku vstupu do literárního oběhu provázelo tento typ produkce razantní odmítání ze strany literární kritiky, osvětového hnutí i kléru. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století se nesoustavná kritika zkoncentrovala v rozsáhlou publicistickou kampaň, jejíž součástí byla i Špačkova povídka. V následujícím rozboru chceme poukázat na některé strategie, kterými tato próza formovala vznik morální paniky: označení viníka, popis obětí, hyperbolizovaný zločin a výběr morálních autorit, jejichž zásah představuje pokus o řešení problému.

Autorem *Knih ďáblových* byl učitel Václav Špaček, jehož bibliografie zahrnuje především výchovnou prózu. Většina Špačkových povídek odsuzuje z katolických pozic patologické problémy společnosti jako alkoholismus (*K holi žebrácké*, Praha, Fr. A. Urbánek 1882) či hazardní hry (*Loterista*, Praha, Fr. A. Urbánek 1883) a kriticky se staví též proti myšlenkovým proudům, jež nesouzněly s dobovým konzervativním náhledem na svět. Akcentoval se v nich také tradiční nacionální antagonismus – téměř samospasitelná role češtiny a vlastenectví a destruktivní vliv němčiny a německého živlu. Názorně to dokládá Špačkova povídka *Ve vlasti cizincem* (1885), pojednávající o životě dvou chlapců. Václav, který dochází do českých škol, se stává knězem a je pýchou svých rodičů, naproti tomu Hynek navštěvuje německé školy, které ho vedou na scestí: kvůli nepřekonatelné jazykové bariéře není schopen dostudovat, začne pít a hrát karty. Symbolická je již volba jmen hlavních postav: charakterní Václav má typicky české jméno, spjaté s katolickou tradicí země, Hynek v dospělosti používá chybnou německou variantu svého jména – Ignác. Při zátahu na socialistickou buňku, jejímž členem je, spáchá Hynek sebevraždu. Varování obsažené v povídce je namířeno především proti socialismu.

Soustřeďme se však na povídku *Knihy ďáblovy*. Expozice vykresluje idylickou českou krajinu, kterou obývá „bodrý, zbožný český lid".[14] Víska Pozdálov je vůči okolnímu světu uzavřena, není zasažena moderním způsobem života reprezentovaným železnicí a novinami, nastupujícím masovým médiem. „Zpátečnost" či „zaostalost" ovšem nebrání jejím

11) Viz Alexej Mikulášek, Miloš Zelenka: „Zapomenutý svět mravoučné literatury", *Zlatý máj* 36, 1992, č. 3, s. 142–144.
12) Cit. dle J. Springhall: *Youth, Popular Culture and Moral Panics*, cit. dílo, s. 6.
13) Viz P. Janáček: *Literární brak*, cit. dílo, s. 56–57.
14) Václav Špaček: *Knihy ďáblovy. Časová povídka pro náš lid. Se seznamem knih ďáblových a prostředků proti nim*, Praha, Fr. A. Urbánek 1882, s. 5.

Sešit 28. Cena 20 kr.

Krásná Srbkyně

aneb:

Mučírna pod haremem a její hrůzy.

Historický román z nynějších bojů na Balkánském poloostrově.

Nákladem A. Hynka, knihkupce v Praze. Celetná ulice.

Krásná Srbkyně aneb: Mučírna pod haremem a její hrůzy *Historický román z nynějších bojů na Balkánském poloostrově*, jak zněl podtitul prózy Huga Sternberga, uvedl Václav Špaček jako příklad závadné a nebezpečné literatury.

Zdroj: Hugo Sternberg: *Krásná Srbkyně aneb: Mučírna pod haremem její hrůzy. Historický román z nynějších bojů na Balkánském poloostrově*, Praha, Alois Hynek [1877].

obyvatelům žít spokojeně a bohabojně. Do rodiny pracovitého mistra Zámoty se však jednoho dne vetře kolportér, který dobromyslnému, ale poněkud naivnímu krejčímu vnutí první svazek sešitového románu.

Od prvních řádků navazuje vypravěč různými prostředky kontakt se čtenářem: oslovením „milý čtenáři“ či užitím přivlastňovacích zájmen („Knížka se naší rodině velmi líbila“)[15], která čtenáře činí součástí vyprávění a pomáhají navodit pocit ztotožnění s hodnocením vypravěče. Postavy či místa často charakterizují tzv. mluvící jména či názvy: Nimmher (nakladatel krvavých románů, z něm. *hernehmen* = vzít si), Pleskal (kolportér), Pokročín (vesnice, jež má čtenářský spolek vedený farářem) apod.

Výchovnost prózy zdůrazňují kapitoly s instruktivními názvy (například „Jak působil první sešit“), celkově apodiktický ráz posiluje i využívání proleptických odkazů, které podporují jednoznačnou interpretaci situace a usilují o vyloučení jiného výkladu: „nezbývalo zaslepeným čtenářům ani času, aby se aspoň poněkud probrali z omámení, které v myslích jejich při stálém čtení o vraždách, o loupežích a o popravách musilo nastati“.[16] Styl povídky oživuje a z určitého pohledu narušuje ironie a jazykové hříčky (například název kapitoly „Krvavý konec smutného románu“).

Osvětovou funkci *Knih ďáblových* potvrzuje i autorský paratext prózy: v doslovu znovu poukazuje na nebezpečí ukryté ve škodlivých knihách a na závěr připojuje seznam závadných knih a nakladatelů, jichž by se měli čtenáři vyvarovat. V převážné většině jde o krvavé romány publikované v sedmdesátých letech, ale nalezneme zde i tituly z předchozího desetiletí, vydané například u pražských nakladatelů Aloise Hynka či Sigmunda Bensingera (Bensinger od roku 1875 provozoval obchod též ve Vídni). Na index závadných titulů navazuje seznam prostředků proti literárnímu „ďáblu“: soupis edic a nakladatelů hodných doporučení.[17]

15) Tamtéž, s. 9.
16) Tamtéž, s. 49.
17) Tamtéž, s. 85–89.

Podobné paratexty nalezneme i u dalších Špačkových próz, nejsou však pojaty v takové šíři: u *Knih ďáblových* jde o pět stran, zatímco třeba v případě *Loteristy* jen o dva odstavce zahrnující zprávu o odsouzení manželů, kteří podvody získávali peníze na loterii, a informace o celkové sumě vsazených peněz.[18]

Kniha a četba – dobrý sluha, ale zlý pán

Své téma Špačkova próza zřetelně signalizuje již názvem *Knihy ďáblovy*. Sama kniha v povídce představuje předmět, jehož vlastnictví a přítomnost v domácnosti nejsou běžné:

> Co nás poněkud překvapuje, to jest modře natřené prkénko, […] které vpřed vodorovně vyčnívajíc se stropem jakousi příhrádku tvoří. Tam si Zámota ukládá – knihy.
> Cože, knihy? Ano, knihy, neboť mistr Zámota si po práci také rád něco přečte.[19]

Tento zvláštní předmět též vyžaduje opatrnost a zvláštní zacházení. Čtení je popisováno jako ušlechtilá zábava, ale sama pozice knihy je ambivalentní. Vypravěč výslovně upozorňuje na možnou hrozbu, která se v knize může skrývat.[20]

O vhodné a nevhodné četbě rozhodují dva pozdálovští arbitři literárního vkusu, kteří bdí nad morálkou vesnického společenství – farář a učitel. Společně vytyčují obyvatelům okruh knih dobrých, což je vzhledem k nedostatečné čtenářské zkušenosti (a tedy i potenciální zranitelnosti) náročné.[21] Mezi vesničany disponují nezpochybnitelnou autoritou:

> „Toť si musíš zase brzy nějakou knížku vypůjčiti, jsou-li všecky tak pěkné!“
> „Zajisté, že jsou,“ odvětil Jeník, „vždyť to pan učitel řekl.“[22]

Jako dobrá literatura jsou prezentovány sentimentální výchovné povídky vycházející z katolického vidění světa;[23] názvy vhodných edic uvádí zmíněný doslov.

Kniha v mínění Zámotových obsahuje nutně pravdu a ušlechtilé myšlenky; že by se v ní mohlo ukrývat nějaké nebezpečí, je pro ně téměř nemyslitelné a neslučuje se s dosavadní čtenářskou zkušeností rodiny – veškerá četba ostatně prošla výběrem pozdálovských „strážců morálky“. Nicméně už první románový sešit v sobě skrývá tušenou hrozbu: „Zámotová pocítila v duši své jakousi stísněnost. Co se to jen dnes u nich děje? […] je to možno, aby i knihy lidi ku zlému sváděly? Což se tisknou také špatné knihy? Vždyť dostanou přídavkem k té knize ‚svatý‘ obraz, nemůže to tedy přece býti kniha špatná.“[24]

Špatná kniha je v idylické české vesnici zcela nový prvek, jehož jinakost dokládá i jméno, Zámotovým dosud neznámé: román. Cizost románů, potažmo celého světa s nimi

18) Václav Špaček: *Loterista. Výstražná povídka, kterou dospělejší mládeži a jejím rodičům vypravuje…*, Praha, Fr. A. Urbánek 1883, s. 72.
19) V. Špaček: *Knihy ďáblovy*, cit. dílo, s. 6.
20) Tamtéž, s. 9.
21) Tamtéž, s. 6.
22) Tamtéž, s. 9.
23) Viz tamtéž, s. 8–9.
24) Tamtéž, s. 21. Letmo se v povídce setkáme i s motivem strachu z knih: „Zámota počal si sám před sebou zakládati na tom, že má knihy, kterých se sám pan farář bojí“ (tamtéž, s. 26). Farář však nemá strach před romány, ale obává se o osud čtenářů.

spjatého, vypravěč systematicky a zřetelně signalizuje. Kolportér se při vchodu do světnice ohlašuje klepáním, které není ve vsi zvykem. Jeho odlišnost zdůrazňuje soustavné označování „cizinec“ a „neznámý“. Odstup vůči němu podtrhuje použití uvozovek při titulování („‚Pánovi‘ jela huba jako trakař“),[25] nedůvěryhodnost postavy vyjadřuje její vzezření, které pracuje s folklorními rysy zobrazení ďábla (kolportér je vysoký, zrzavý, má městský oděv), i způsob mluvy (jedná jako obchodník či advokát). Kolportérovo chování ostatní postavy zaráží, ale ve své naivitě nedokáží prohlédnout šalbu: „Zámotová se divila, že musí pán jinak mluviti a jinak mysliti, a přece má pořád ‚co na srdci, to na jazyku‘. Ale tato myšlénka ji hned opustila, když spatřila nový obraz, který pán ukazoval.“[26] Protiváhu kolportéra nacházíme v postavě faráře. Tato opozice vystoupí zvláště výrazně v pozdějších pasážích prózy, kde se farář zjeví v poslední chvíli téměř jako deus ex machina a zachrání Zámotu vyrovnáním účtu s kolportérem.

Co hrozí čtenáři románů

Seriálová próza distribuovaná kolportáží je v povídce prezentována jako novum. Celá druhá kapitola proto vysvětluje principy fungování kolportáže a stručně představuje typ četby distribuované tímto způsobem: jednotlivé sešity nejsou příliš rozsáhlé, množství sešitů je zprvu záměrně podhodnoceno, aby se potenciální čtenář nevylekal vysokým počtem, a tedy i celkovou vysokou cenou (román míval obvykle několik desítek sešitů). Shrnutí principu kolportáže i systému prémií, jež slouží jako lákadlo pro čtenáře, nacházíme v koncentrované podobě opět v doslovu, včetně ironického upozornění na dodatečné náklady spojené s prémiemi.

Čtenář se prostřednictvím povídky seznamuje také s produkčním i distribučním zázemím sešitových románů, při jehož popisu autor pracuje s tehdy obvyklými negativními stereotypy; dle jména se usuzuje na národnost a náboženství vydavatele:

> „Nimmher? To bude snad nějaký Němec nebo žid, ne?“ tázal se nedůvěřivě Zámota, který nebyl nikdy velikým přítelem židů.
> „Co vám napadá!“ řekl cizinec; „je to křesťan, katolík a upřímný Čech. Soudíte bezpochyby dle jména? Na tom nezáleží, to byste se mýlil. – Tedy pan Nimmher ty knihy vydává, a já jsem – já jeho knihkupectví zastupuji; jmenuji se Pleskal.“[27]

Vedle krvavých románů je v povídce tematizován další typ tabuizované produkce, pravděpodobně pornografie, jejímž zásadním rysem je vazba k městskému prostředí. V tomto případě se však nejedná o knihu, nýbrž o obraz:

> „Inu, tohle já nechci ani vidět!“ zvolal počestný Zámota a odvrátil se. „Vždyť je to nějaká ženská dopola –“ […]
> „Odpusťte,“ chlácholil cizinec, „nechtěl jsem Vám toho ani ukázati […]. Vidíte, máte zrovna mou povahu, já takové věci také nemiluji; ale co platno, – musím i ty nositi. Pan Nimmher

25) Tamtéž, s. 10.
26) Tamtéž, s. 15.
27) Tamtéž, s. 13.

takových obrazů také nerozdává, ale lidé – takhle někde v městě – si jich přejí, a on to musí lidem udělati k vůli, že je vezme odjinud.“[28]

Ukázka také zdůrazňuje prvek komerčnosti: kolportérův nakladatel by sám takové věci nešířil, aby ale obstál v konkurenci, je nucen je prodávat. Z dnešního pohledu může být překvapivé varování před již klasickými texty (Boccaccio) i nejnovější literaturou (Zola): „Zvláště obsahu oplzlého jsou *Nana* a *Dekameron*“,[29] které signalizovalo spojitost Urbánkovy kampaně proti krvavým románům s dobovými diskusemi o realismu a naturalismu a jejich recepci v české umělecké kultuře.

Hrozba skrytá ve čtení tkví v představě, že by čtenář mohl v knihách nalézt podvratné myšlenky ohrožující společenské a mravní pořádky a následně by mohl chtít měnit stávající uspořádání, tedy již zmíněný faktoid, že přečtené je přímou příčinou následného jednání. Riziko tak spočívá v obtížné možnosti kontroly či přímo v nemožnosti jednou nabytou znalost ovládat.

Nebezpečí spatřované v četbě beletrie spočívalo též v představě, že tato četba přepíná nervy, odvádí od reálného života a může skončit až neschopností čtenáře rozlišovat mezi fikčním světem a skutečností. Čtenář je rozrušován napínavou četbou – jednotlivé sešity nepřinášejí rozuzlení, pouze na sebe vrší zápletky. Napětí nepolevuje a seriálová publikace tak napíná čtenářovy nervy k zešílení.[30] Nestřídmé čtení se rovněž podepisuje na fyzickém stavu čtenáře, jenž je nepozorný a unavený.

Špačkova povídka akcentuje především dvě hrozby – ekonomickou škodu a morální rozvrat zvláště nedospělých čtenářů. Vrstva textu, jež popisuje účinky četby, sleduje dvojí cíl: za prvé se vylučuje možnost, že by za dané negativní změny mohlo něco jiného než četba, za druhé povídka poukazuje na nebezpečí skryté v jediném přečtení jediného sešitu románu. Už výčet neblahých následků prvního čtení je varovný. Když syn hlasitě předčítá román, krejčí v napínavém okamžiku přestřihne přednici vesty, na které právě pracuje, jeho ženě přeteče mléko na kamnech a při žehlení spálí sukni. Fyzické následky přicházejí záhy:

Ráno byl [Jeník, MH] jako pitomý, oči měl opuchlé, protože se nevyspal; byl všecek mrzut a nevrlý; měl velikou chuť zůstati doma a nejíti do školy, ale styděl se říci to rodičům.
Také Zámota se dobře nevyspal; byl jako „po muzice“, jak ženě řekl, a na ní pozoroval totéž.[31]

Četba krvavých románů jako ekonomická hrozba – příběh krejčího Zámoty

Symbolem úpadku Zámotovy rodiny se stávají hynoucí květiny na dříve udržované zahrádce.[32] Dlouhodobé čtení románů mění návyky postav – čte se dlouho do noci, vzrušení vyvolané četbou zhoršuje spánek. Kvůli nočnímu čtení také krejčí není schopen ráno vstávat, pracuje i v neděli ráno a zanedbává bohoslužby, které přestávají povznášet jeho

28) Tamtéž, s. 14–15.
29) Tamtéž, s. 87.
30) Viz např. Ad. J. Ježorek: „Krvavé romány. Výstraha pro náš lid“, *Literární listy* 2, 1881, č. 11, s. 90–91.
31) V. Špaček: *Knihy ďáblovy*, cit. dílo, s. 22–23.
32) Tamtéž, s. 27.

duši a zdají se mu dlouhé.[33] Zámota zcela propadá zhoubné četbě, nevěnuje pozornost své práci a přichází o zákazníky. Potřebuje stále nové a nové „dávky“ čtení, což vyžaduje značné množství peněz a zvyšuje jeho dluhy. Před ženou ale nákup drahých románů tají. Situace vrcholí ve chvíli, kdy kolportér přichází vymáhat splacení dluhu. Zámota je pohnut ženinou lítostí, příchod kolportéra ho rozlítí a chce jej napadnout. Vše uklidní až příchod faráře, který za Zámotu jeho dluh zaplatí a odkrývá nebezpečí skryté v knihách vydávaných pro zisk:

> „Takoví podvodní šejdíři, kteří se neostýchají zahubiti pro několik grošů spokojenost a štěstí celých rodin, […] budou musiť klásti jednou před Bohem veliký účet […]. Jste ještě mladý a silný člověk a může z vás býti něco lepšího, než je nyní. Tu máte peníze; odevzdejte je svému patronu, který ďáblovi v jeho díle tak vydatně pomáhá.“[34]

Farářova promluva poukazuje na jedno z témat tradičně spjatých s kritikou populární četby: jde o produkci, jejímž cílem je pouze ekonomický zisk. Nový typ publikace, seriál, může v tomto kontextu fungovat jako příklad „záludnosti“ nakladatele. Pořizovací cena jednoho sešitu se jeví jako zdánlivě nízká, avšak celková cena románu je nepoměrně vyšší než u „klasické“ knihy, tedy neseriálové publikace. Tento fakt následně funguje jako argument pro odpůrce krvavých románů: kvalitní četba je totiž nejen dobrá, ale především výrazně levnější. Exponování tohoto argumentu můžeme pozorovat i v doslovu *Knih ďáblových*: u prvních tří doporučovaných knižnic je zdůrazněna právě jejich nízká cena: „sešit stojí 6 krejcarů a je co do objemu tak velký, nebo i větší než sešit ‚krvavého románu‘, který je za 20–25 kr.“[35]

Krvavý román jako příčina morální devastace – příběh Jeníkův

Díky farářovu zásahu se podařilo Zámotu vyrvat ze spárů zhoubné četby. U jeho syna je však situace jiná, mladá duše není schopna se své závislosti zbavit. Následující ukázka z promluvy obchodníka Korábka pracuje s explicitně vysloveným faktoidem o vlivu špatné četby a jeho působením na mladého čtenáře. Povšimněme si též „hierarchie neřestí“, v níž četba románů představuje mnohem větší nebezpečí než alkoholismus:

> „Opilství je sice ohyzdné, a některý člověk upadl do neštěstí jen proto, že pil, ale povídám, že **některý**; čtenář těchto románů přijde však **skoro každý** ve špatná místa, což se týká hlavně mladých lidí; nevíte snad, co se tu nedaleko minulého týdne stalo? V Podhorském lese zdržovala se tlupa lupičů […]; četníci je všecky schytali, a tu se ukázalo, že to byli samí mladíci; nejstarší, jemuž bylo teprve dvacet roků, byl jejich náčelníkem; bývali to dříve hodní hoši, ale zkazili se čtením těch románů, které se jmenují **krvavé romány**, poněvadž se v nich vypravuje jen o samých vraždách a o jiných ukrutnostech.“[36]

33) Tamtéž, s. 28.
34) Tamtéž, s. 62.
35) Tamtéž, s. 89. Nízkou cenu často signalizoval již název edice, např. Laciná knihovna národní.
36) Tamtéž, s. 54.

Povídka Jeníkovu zkázu zobrazuje krůček po krůčku. Při čtení prvního sešitu je nakročení na špatnou cestu demonstrováno slovem – krejčí při napínavé scéně kleje, mluví „ďáblovou řečí“. Jeho syn Jeník je velmi udiven, neboť otec takto nemluvívá, a pokračuje v hlasitém předčítání románu, kde se odehrává milostná scéna, která je z pohledu krejčího pro syna nevhodná, proto jej napomíná, aby dále nečetl. Jeník jej poslechne, ale pouze s nevolí. U dospělých sledujeme „pouze“ nepozornost, jež se odráží především na vykonávané práci, u Jeníka po prvotní nepozornosti začíná klíčit vzdor.

Jeník od počátku četbu silně prožívá: „Myslíval si, co by asi on činil, kdyby byl na místě toho zápasníka neb lupiče, a často mu napadlo, že jednal ten neb onen dosti hloupě, že to měl udělati tak a tak.“[37] Další čtení má za následek postupné otupění vůči popisovaným zločinům, zobrazované násilí již nebudí takový děs či pohoršení jako na počátku. Špatná četba vede i k horším pokleskům, například ke lži[38] a posléze i ke krádeži.[39]

Chlapcovu zkázu urychluje i to, že se dostává mimo vliv kladných autorit, pozdálovských „strážců morálky“, kvůli čtení totiž přestává chodit na mše. Posléze je Jeník vyloučen ze školy a otec svoluje, že jej vyučí svému řemeslu. Hochovi se však do práce nechce, často ji kazí a i působením četby touží po zahálčivém životě bohatých. Jistá naděje pro Jeníka vysvitne po zásahu faráře při splácení dluhu kolportérovi. Ale jeho mladá mysl není natolik silná, aby se četby vzdala, chlapec navíc objeví komerční půjčovnu knih, která jeho zkázu v podstatě dokoná – přísun jedu pokračuje.

Stejně jako na krejčím se i na Jeníkovi projevilo tělesné chátrání; v Jeníkově případě je dále zdůrazněna i změna duševní:

> Jeníkovi bylo osmnáct let; kdyby nebyl čtením románů úplně zkažen, byl by to hezký mladík: jeho modré oko pohlíželo by zajisté na každého přívětivě, ale tak těkalo nejistě z předmětu na předmět; na čele měl hojné vrásky, poněvadž se často mračil přemýšleje o hrůzných událostech románových; usmál se zřídkakdy, a stalo-li se to, byl úsměv jeho velmi odporný; podobal se skoro úsměvu šílence.[40]

V ukázce si povšimněme především somatizace čtenářských prožitků. Stejně jako krejčí je i Jeník chycen v pasti seriálové literatury, jež přepíná jeho nervy. Avšak v Jeníkově případě je vliv četby mocnější: přestává být schopen rozlišit mezi skutečným světem a světem románu. Své vyvolené Mařence se pokouší dvořit způsobem vyčteným z románů a nepřipouští si možnost, že by jeho city nemusely být opětovány.[41] Zřetelně se románové jednání projevuje v jeho strojené mluvě: „‚Nemám sice jmění, jímž bych mohl vaši dceru oblažiti,‘ deklamoval Jeník vystupuje na špičky, ‚a proto nežádám také na vás peněz. Chci jen vaši dceru, která se stala hvězdou mého žití. Mohu jí sice podati jen tyto dvě pracovité ruce a horoucí lásku v srdci –‘“[42] Je však odmrštěn.

37) Tamtéž, s. 27.
38) Tamtéž, s. 32.
39) Tamtéž, s. 67.
40) Tamtéž, s. 72.
41) Tamtéž, s. 74.
42) Tamtéž, s. 75.

Jak farář prorokoval, mladá duše není schopna náporu zla odolat a Jeník zešílí. Ztráta rozumu předznamenává tragické vyvrcholení povídky. Mladík je po pokusu o vraždu Mařenčina otce odvážen do blázince. Na povoz, ve kterém jede, přisedne kolportér Pleskal. Jeník Pleskala pozná a zaútočí na něj nožem; oba exemplárně umírají:

> Se slovy: „Zhyň, vrahu mé spokojenosti!" napřáhl šílenec velký zavirák na cizince a rázem vrazil mu jej do prsou. Ale ještě nyní nepustil své oběti: oběma rukama uchopil ji za hrdlo, nedbaje, že drží umírajícího. Bezvládné tělo přehnulo se přes okraj vozu, a s ním spadl i šílenec drže posud pevně mrtvolu. Představený trhl rychle opraťmi – ale pozdě: mrtvola odletěla daleko od vozu, a šílenci přejelo kolo přes hlavu. Byl mrtev.[43]

F. A. Urbánek a jeho boj proti „literárnímu jedu"

V českých zemích se s krvavými romány setkáváme nejpozději od padesátých let 19. století, vedle původních textů se jednalo především o překlady z němčiny.[44] Mezi první vydavatele tohoto typu četby patřili Sigmund Bensinger či Karel Trachta.[45] Spontánní šíření mezi čtenářskou obcí na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let vyvolalo též nesmiřitelné protesty.

Mezi přední osobnosti boje proti krvavým románům patřil již zmíněný bibliograf a pedagogický a hudební nakladatel F. A. Urbánek. Důraz kladl na výchovnou, vzdělávací a národně buditelskou funkci literatury, což následně zúžilo okruh jeho spolupracovníků na učitele a též značně omezilo tematický záběr produkce na „mravoučnou literaturu pro děti a mládež a pedagogické příručky".[46]

Manifest boje proti krvavým románům uveřejnil Urbánek ve stati *Literární dryáčnictví*, publikované v letech 1869 a 1870 na pokračování ve *Věstníku bibliografickém*.[47] Výchozím argumentem je tvrzení, že dobrá kniha je pro lid příliš drahá a čtenáře umořuje množství na první pohled levné, avšak nekvalitní a především nečeské literatury, proti níž je nutno rychle a účinně zasáhnout.

Vhodnější situace pro živější odezvu uzrála až o deset let později. V roce 1880 začal vycházet *Urbánkův věstník bibliografický*, nástupnický titul *Věstníku bibliografického*. Urbánek zde figuroval jako majitel, redaktor a také jako autor většiny nepodepsaných článků.[48] Význam, který Urbánek přisuzoval nutnosti varovat čtenáře před hrozbou skrytou v krvavých románech, dokládá i značný prostor věnovaný tomuto tématu. Nevhodné literatuře byl vyhrazen celý pododdíl s výmluvným názvem Zapovězené knihy či Literatura

43) Tamtéž, s. 82.
44) Více viz Jaroslav Kunc: „‚Krvavý román' a boj bibliografa F. A. Urbánka proti němu v letech 80. minulého století", *Sborník Národního muzea v Praze. Řada C – Literární historie* 16, 1971, č. 2, s. 107–113; Leoš Karel Žižka: *Paměti a osudy. Knihkupecké vzpomínky na léta 1871–1884*, ed. Aleš Zach, Praha, Jan Kanzelsberger 1999.
45) Viz o nich zvláště Aleš Zach: *Slovník českých nakladatelství 1849–1949*, <http://www.slovnik-nakladatelstvi.cz>.
46) Aleš Zach: „Fr. A. Urbánek", in Luboš Merhaut (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 4, sv. 2, *U–Ž. Dodatky A–Ř*, Praha, Academia 2008, s. 1129–1136, zde s. 1132.
47) [František Augustin Urbánek]: „Literární dryáčnictví", *Věstník bibliografický* 1, 1869, č. 5–6, s. 39–40, 56–57, 2, 1870, č. 1–2, s. 2–4, 20–22.
48) A. Zach: „Fr. A. Urbánek", cit. dílo, s. 1135.

ukrutná tzv. krvavá, kde byly uváděny konkrétní tituly.[49] Pro vyznačování nežádoucích publikací se užívalo i zvláštních symbolů (hvězdička apod.).

Časopis vítal a podporoval jakékoli zásahy proti sešitovým románům. Kladně bylo hodnoceno zahájení vydávání nových edicí, například Světové bibliotéky Karla Vačleny, které však Urbánkův časopis vytýkal příliš vysokou cenu, pro niž knižnice není konkurenceschopná.[50] Časopis zaznamenával též příklady zahraničních zásahů hodné následování – například udělování pokut za půjčování „nemravné“ literatury mládeži.[51]

Průběžně se na stránkách Urbánkova věstníku objevovaly též zprávy dokládající negativní vliv četby. Šlo především o násilné činy, jejichž společným jmenovatelem byla vždy pachatelova záliba v četbě „krváků“. V těchto zprávách nebýval většinou rozlišován žánr proskribovaných knih, výjimku tvořily pouze prózy s tematikou Divokého západu, tzv. indiánky. Následující úryvek ukazuje téma závadné četby v širším kontextu – na naivního čtenáře může působit jakýkoli nevhodný text, nejen beletrie, ale též publicistika:

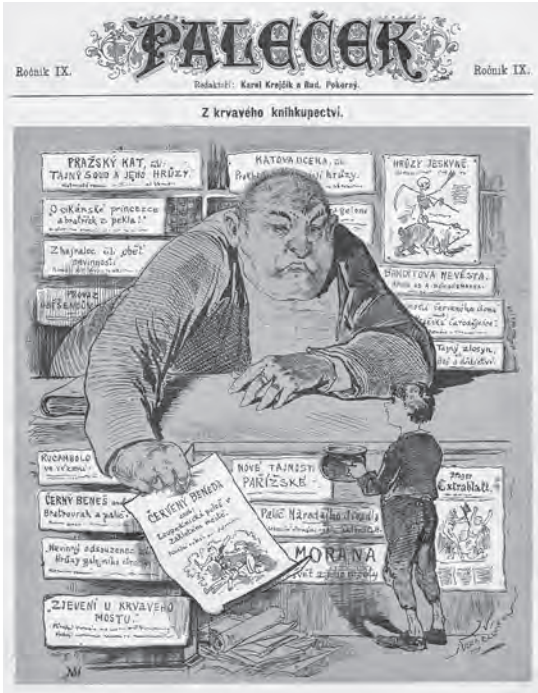

Krvavý knihkupec Údajným předobrazem knihkupce, karikovaného na obálce humoristického časopisu *Paleček*, byl nakladatel Karel Trachta, jeden z nejznámějších českých vydavatelů krvavých románů. Autorem kresby byl redaktor časopisu Karel Krejčík. Text pod obrázkem: „Krvavý knihkupec: ‚Co chceš, dítě, s tím hrncem?‘ – Hošík: ‚Maminka slyšela, že tu mají lacinou krev, tak prosí, aby jí hrníček té krve prodali.‘“ Zdroj: *Paleček* 9, 1881, č. 48, s. 377.

> Měli [dva zadržení hoši, MH] u sebe 4 revolvery, dva veliké nože, tisíc nábojů a 180 dolarů ve zlatě. Ve výslechu před policejním úředníkem vyznali kloučkové, že v poslední době nejeden popis bojů s indiány přečetli, a tu že se v nich ujala myšlénka, že by měli vyhubiti zbytek indiánů neb aspoň kmene Sioux. Avšak tito kvítkové četli nejen smeť mezi romány, nýbrž i ty sáhodlouhé zprávy amerických novin o loupežnictví takřka do sebe hltali, a proto také na otázku, co by po vyhubení Sioux indiánů byli započali, odpověděl jeden z nich: „Inu, bratří Fordové ukazují se v desíticentovém muzeu, a tak dělají dobré kšefty. Když tedy oni co vrahové loupežníka Jesse Jamesa tak velice táhnou, jakž bychom teprv byli táhli my co vyhubitelé Sioux indiánů!“[52]

49) Některé ze zde zmíněných knih můžeme nalézt také v seznamu „knih ďáblových“ v závěru Špačkovy povídky, V. Špaček: *Knihy ďáblovy*, cit. dílo, s. 86–88.
50) „Proti ‚krvavé literatuře‘“, *Urbánkův věstník bibliografický* 1, 1880, č. 1, s. 21–22.
51) „Proti nemravné ‚literatuře‘“, *Urbánkův věstník bibliografický* 4, 1883, č. 7, s. 217.
52) „Nová oběť krvavých románů“, *Urbánkův věstník bibliografický* 4, 1883, č. 7, s. 217 (převzatá zpráva z listu *Hlas* [Saint Louis] 12, 1883, č. 443, 28. 3.).

Konkrétní strategie

Noticky, glosy a články uveřejňované v *Urbánkově věstníku bibliografickém*, stejně jako prózu Václava Špačka, která tvoří organickou součást Urbánkovy kampaně, lze chápat jako různé strategie, jež reprezentují jednotlivé fáze procesu morální paniky. Tu zde představujeme jako zamýšlenou eliminaci jevu prezentovaného jako pokus o útok na řád a fungování společnosti prostřednictvím médií. Pomalu se rozvíjí spirála reakcí: po úvodní informaci následuje odezva mezi obyvatelstvem, jež je prezentována v médiích, což může umocnit další reakci obyvatel atd. Zásadní vlastností morální paniky je však také její časová omezenost, nejde o stabilní reakce, jež by se odehrávaly v dlouhém časovém rozpětí.

Podle Stanleyho Cohena bývá jev spouštějící reakci v podobě morální paniky prezentován jako nový, ale kořeny jeho problematičnosti jsou hlubší a pocházejí z repertoáru tradičně stigmatizovaných fenoménů. Jde tak o paradoxní spojení nového se starým. S krvavými romány se v českém prostředí setkáváme po několik desetiletí, jak dokládají data vydání jednotlivých textů, ale přesto jsou prezentovány jako nový a cizí element ještě kolem roku 1880. Specifické lexikum volí i články z *Urbánkova věstníku bibliografického*: distribuci krváků je třeba zamezit (tedy se doposud zcela nerozšířily), krvavá literatura zaplavuje venkov apod.:

> Uprostřed pšenice objevily se zvláště v letech posledních byliny nanejvýš jedovaté; není to pouhé býlí, ale blín, rulík a bolehlav a jak se všechny ty jedovaté rostliny jmenují. Než zanechme obrazů a rceme, že touto jedovatinou v písemnictví našem jest takzvaná „krvavá“ čili „ukrutná“ literatura, která netoliko zdárnému vývoji písemnictví našeho překáží, ale zároveň mravně otravuje všechny ty, kdož z lehkomyslnosti nebo z nevědomosti po plodech jejích sáhají a jich požívají.[53]

Podobně explicitní forma označování byla používána i v bibliografických rubrikách Urbánkova časopisu. Současně se stigmatizací probíhá proces tzv. sociální exkluze čtenářů krváku, jíž mělo být dosaženo i aktivitou čtenářů Urbánkova věstníku. Ti měli sami do redakce zasílat jména „ukrutných“ čtenářů:

> Dodatek red. Žádáme všech přátel mravopočestnosti, aby s námi laskavě sdělili, ve které obci a v kolika ex[emplářích] „krvavé“ romány odebírají? Jako jsou: *Pražská čarodějnice aneb Mrtvá nevěsta a nepřátelští bratří*, *Vaněk znamenaný*, *Ďáblova žena*, *Hrabě Egmont*, *Zakuklený princ*, *Krásná kajícnice*, *Umrlčí ruka*, *Vídeňský kat*, *Rinalda, banditova nevěsta*, *Krvavá svatba*, *Syn papežův*, *Tajemný šlechtic*, *Zákeřníci ve fraku*, *Dcera papežova*, *Tajemná nevěsta*, *Pražský kat*, *Bratrovrah a palič*, *Tajnosti klášterů neapolských*, *Katův pacholek*, *Princezna cikánská* a ty ostatní. My těm hladovým vlkům věnujeme „zvláštní“ pozornost, doufajíce, že národní časopisy naše podpory své nám neodeprou.[54]

Výzva nezůstala oslyšena, do redakce zřejmě začala záhy docházet žádaná „udání“. Hned v následujícím čísle čteme:

53) Josef Rydvan: „Dravci v literatuře české“, *Urbánkův věstník bibliografický* 2, 1881, č. 2, s. 29–30, zde s. 29.
54) „Dodatek red.“, *Urbánkův věstník bibliografický* 1, 1880, č. 10, s. 241.

K vyzvání, jež v čísle 10. Vašeho *Věstníka bibliograf.* uveřejněno bylo, sděluji Vám, že ve Starči u Třebíče odebírá *Krále moře* Vinc. Kučera, **nadučitel** (!!!), Jos. Neumann, c. k. poštovní výpravčí a kupec. K tomu budiž podotknuto, že onen nadučitel V. K. do roka ni jedné knihy, mimo zmíněné dílo – nekoupil. – Takových učitelů snad Čechie nemá? – I v Třebíči hojnost těch hltavých vlků jest, a bude-li mi možno nějakého zachytiti, oznámím Vám jméno jeho.[55]

Ve Špačkově povídce naproti tomu není sociální exkluze zdůrazněna, je však prezentována jako přirozený následek čtení románů: teprve poté, co Zámota přestane krváky číst a začne znovu poctivě pracovat, je do vesnické pospolitosti postupně přijímán zpět.

Problematizovaný jev nezřídka svou neznámostí vyvolává obavy, a vyžaduje proto vystoupení autorit či znalců. V *Knihách ďáblových* takto můžeme interpretovat kázání faráře před nebezpečím kolportovaných románů. Stejnou funkci plní i delší statě v Urbánkově věstníku, viz například citovaný článek Josefa Rydvana *Dravci v literatuře české*. Autory těchto textů můžeme chápat jako cohenovské „strážce morálky“, kteří se rekrutují z řad jak odborné, tak laické veřejnosti. Střety s prvky, jež zastupují problematický element, můžeme vidět jako rituální konfrontace mezi „narušiteli“ a „strážci morálky“.

Další významnou strategií, jež také dokládá postupující eskalaci pocitu ohrožení, jsou výzvy k radikálnějšímu zacházení s krvavými romány. Nezastupitelnou roli zde hraje očistný oheň, prezentovaný jako univerzální lék. Performativnost těchto snah průběžně narůstá:

Svornosť píše v č. 57. dne 16. října: […] Několik uvědomělých občanů z blízkých Kralovic, kteří nabyli přesvědčení, že proti hlíze „krvavých románů“ nepomáhá žádné varování ani poučování, rozhodli se sáhnouti k prostředku velmi radikálnímu, jenž zasluhuje následování. K tomu cíli sbírali a kupovali všude všechny ty ničemné škváry lid náš otravující, až sbírka jich konečně dosáhla značného počtu 450 svazků. A celou tuto sbírku odhodlali se zmínění občané ohněm na hranici upáliti, řídíce se přitom pravidlem, že proti moru krvavých románů nic tak dobře nespomáhá jak oheň. Upálení stane se již příští středu kvečeru a vyhlídnuto jest k účelu tomu blízké návrší Řipec.[56]

Za vrchol tažení můžeme považovat snahy o společenskou změnu, tedy návrhy na zákaz kolportáže krvavých románů, které však nebyly uzákoněny. O obou těchto návrzích *Věstník* s radostí informoval. První z nich podal hrabě Jan Harrach v červenci 1880.[57] *Věstník* posílil význam zprávy o podání tohoto návrhu i vizuálním zdůrazněním: pro glosu je použit jiný typ písma, zpráva je vysazena tučným řezem. Následujícího roku je podobně zvýrazněna zpráva o obci Vysoká, jež podala žádost k českému zemskému sněmu, aby bylo zamezeno „rozšiřování románů krvelačných“.[58] Tyto dvě akce vystupují jako jediné nám známé pokusy o institucionální zákaz sešitových románů ve sledovaném období.

55) [„K vyzvání…“], *Urbánkův věstník bibliografický* 1, 1880, č. 11, s. 264.
56) [„‚Svornosť‘ píše…“], *Urbánkův věstník bibliografický* 1, 1880, č. 10, s. 240.
57) „Ukrutná literatura na sněmě království českého“, *Urbánkův věstník bibliografický* 1, 1880, č. 6, s. 143.
58) Viz páté sezení třetího výročního zasedání českého zemského sněmu z 5. 10. 1881, <http://www.psp.cz/eknih/1878skc/3/stenprot/005schuz/s005001.htm>, přístup 1. 9. 2014, a desáté sezení téhož zasedání

Pokusy zasáhnout proti zábavné sešitové četbě nacházíme nejen v Čechách, jak již ostatně naznačovaly zprávy z *Urbánkova věstníku bibliografického*. V úvodu jsme zmiňovali první vlnu zásahů proti tzv. šestákovým časopisům v Británii. V devadesátých letech 19. století následovalo druhé tažení, jež dávalo do souvislosti vliv sešitových magazínů s případy dětských sebevražd.[59] Na přelomu století byly tyto *penny dreadfuls* postupně vytlačovány jiným typem levné sešitové produkce.

Možnost postihovat spornou literaturu podle zákona existovala od roku 1873 i ve Spojených státech amerických. Tento zákon prosadil poštovní inspektor Anthony Comstock, mimo jiné zakladatel Newyorské společnosti pro potlačení neřesti (*New York Society for the Suppression of Vice*)[60] a autor příručky *Traps for the Young* (*Past na mládež*, 1883), kde je sešitovým románům věnována celá kapitola,[61] či brožury *Morals Versus Art* (*Morálka versus umění*, 1887). V Comstockově hledáčku byla především pornografie.

Příklady britské a americké provenience i domácí pokus o potlačení krvavých románů představují případy morální paniky s jejími specifickými rysy. Petiční akce požadující zákaz kolportáže chápeme jako vrcholné vzepětí strachu před závadnou četbou a jako pokus o prosazení radikální společenské změny, jež však ani zde v dané době nenastala.

Vědomí rizik spojených s populární četbou však ve společnosti zůstávalo a variace tohoto nebezpečí se do veřejných debat stále vracela – připomeňme například stať pedagoga, publicisty a politika Petra Zenkla *Proč a jak bojujeme proti četbě špatné?* z desátých let 20. století, jež pracovala s podobnými argumenty. Literární „býlí“ – četbu jednak literárně bezcennou, jednak mravně nebezpečnou – je podle Zenkla třeba vymýtit za součinnosti knihkupců, rodičů a učitelů, neboť záchrana mladého čtenáře je též záchrana budoucnosti národa, tedy úkol prvořadé důležitosti neomezovaný politickou příslušností, náboženským vyznáním ani sociálním stavem.[62] Za další návrat tohoto tématu můžeme považovat debaty o braku a pornografii, jež se objevily na konci dvacátých let 20. století.

sněmu z 12. 10. 1881 <http://www.psp.cz/eknih/1878skc/3/stenprot/010schuz/s010003.htm>, přístup 1. 9. 2014; též „Proti ukrutné literatuře“, *Urbánkův věstník bibliografický* 2, 1881, č. 9, s. 220.

59) J. Springhall: *Youth, Popular Culture and Moral Panics*, cit. dílo, s. 90.

60) Byla založena roku 1873 a působila zhruba do padesátých let 20. století. S britskou organizací podobného názvu neměla nic společného.

61) Anthony Comstock: „Half-Dime Novels and Story Papers“, in týž: *Traps for the Young*, New York – London, Funk & Wagnalls Co. 1883, s. 20–42.

62) Petr Zenkl: „Proč a jak bojujeme proti četbě špatné?“, *Česká osvěta* 8, 1912, č. 1–2, s. 4–13, 36–44, zde s. 42.

„Odklizeno bylo vše, co by jen poněkud mohlo zodpovědnost způsobiti“

Regulace fondů žákovských knihoven obecného školství v poslední třetině 19. století

Věra Brožová

Literaturu primárně určenou dětem a mládeži, a stejně tak celou oblast výchovy nedospělých, vždy doprovázely (a doprovázejí) regulativy nesené z různých stran. V oblasti institucionální, školské výchovy jsou nastaveny nejviditelněji. Vycházejí z ideální (a zhusta unifikované) představy o tom, jak a jakými prostředky formovat vztah k dobové společnosti a k jejímu uspořádání, jaké ctnosti u vychovávaných rozvíjet a pěstovat, co vnímat jako zavrženíhodné a nežádoucí. Protektorský přístup ospravedlňoval v 19. století výraznou reglementaci dětské četby ze strany státu i z pozic učitelů samých a argumentoval též nutnou ochranou dítěte před jevy v nejširším smyslu slova eticky pochybnými. Nejvýrazněji se uplatnil prostřednictvím školní žákovské knihovny, ceněné instituce, vnímané už v obrozenském procesu jako důležitý nástroj národní výchovy. Ta s institucionální i obsahovou reformou obecného školství, nejnižšího článku povinného vzdělávání v monarchii, který nově zahrnoval síť škol obecných a měšťanských, získala specifické postavení, umožňující restriktivní kontrolu jejích knižních fondů.[1]

Poslání žákovské knihovny po roce 1869

Reforma obecného školství, vyhlášená říšským zákonem č. 63 ze 14. května 1869 (tzv. Hasnerovým), jež mimo jiné nově uzákonila povinnou osmiletou školní docházku, zahrnula žákovskou knihovnu již ve svém prozatímním *Řádu školním a vyučovacím pro obyčejné školy obecné* mezi povinné vyučovací pomůcky každé školy.[2] Šlo o krok inovativní, který souzněl s někdejšími nesystémovými snahami řady českých obrozenských mecenášů a zjevně směřoval též k posílení osvěty a k rozšíření žádoucí četby v obcích, kde škola stála. *Řád knihoven na školách obecných* vydaný roku 1872 povoloval zápůjčky ze školní knihovny též „členům školní obce, kteří škole již odrostli“, a místní školní úřad směl rozhodnout, za jakých podmínek se mohou půjčovat knihy dospělým.[3]

1) K tématu srov. též Marta Konířová: „Knihy přímo za škodlivé označeny býti musily. Cenzura českých školních knihoven v době Rakouska-Uherska (1867–1918)“, in *Bibliotheca Antiqua 2012. Sborník z 21. konference 7.–8. listopadu 2012 Olomouc*, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci – Sdružení knihoven České republiky 2012, s. 239–244; táž: „Škola rozsévá, knihovny zavlažují, úřady plejí (školní knihovny v 2. polovině 19. století a jejich dvojí revize)“, *Krok* 10, 2013, č. 3, s. 54–58.

2) „Nařízení, vydané od ministra záležitostí duchovních a vyučování z dne 20. m. srpna l. 1870, č. 7648, jímžto se vydává řád školní a vyučovací pro obyčejné školy obecné“, in *Zákony školské*, díl 3, sv. 1, *Vynesení, rozhodnutí a nařízení ministerská*, Praha, Ústřední spolek jednot učitelských v Království českém [1905], s. 24–54, zde hlava X, s. 50.

3) „Vynesení c. k. zemské školní rady z dne 18. m. března l. 1872, č. 16028 ex 1871, v příčině zřízení knihoven školních“, *Věstník vládní u věcech škol obecných v Království českém* 2, 1872, č. 4, s. 37; „Řád knihoven na školách obecných“, tamtéž, s. 39–40, zde s. 40.

Hlavním účelem žákovské knihovny obecného školství však bylo „poskytovati školní mládeži prostředků, aby čítajíc užitečné spisy, rozumové a mravní vzdělání své zvelebovala“.[4] Vedení žáků k četbě mělo tedy naplňovat racionální koncept herbartistického výchovného vyučování a rozvíjet žádoucí ctnosti, jmenovitě „aby mládež mravně se chovala, aby měla zalíbení v povinnostech, aby počestně smýšlela a byla vlídná; též v ní má hleděti buditi mysl pro obecnost [tj. sociální smýšlení, VB] a lásku k vlasti [tj. vlast širší i užší, VB]“ a utvářet „přímý a šlechetný charakter“.[5] Pokud na počátku dvacátého století v mezích možného nakonec nesměle prorážel do školní výchovy též důraz na estetické vnímání světa, pak pouze ve spojitosti s etickým rozměrem umění, kde krása koexistuje s dobrem a „pravdivostí“, jak to vymezoval i definitivní *Řád školní a vyučovací pro školy obecné a měšťanské*, vydaný však až roku 1905. Podle jeho § 72 měla škola pěstovat „smysl pro všechno pravdivé, dobré a krásné“ a snažit se vychovat „přímou, šlechetnou povahu“ tak, že bude rozvíjet všechny její „dobré stránky“: „přímost, pravdymilovnost, slušnost, spořivost, cit pro povinnost a čest, důvěru v sebe, střídmost a sebeovládání“. Cílem školní výchovy za „spolupůsobení otcovského domu“ bylo podle předchozího § 71 „zjednání širokého a pevného podkladu pro výchovu řádných lidí a členů lidské společnosti“. Vlivem novely školského zákona z roku 1883 byl nově a explicitně uveden důraz na „výchovu náboženskomravní“: škola měla žáky učit zejména „bázni boží, úctě k císaři pánu a nejvyššímu císařskému domu, vážnosti k zákonům a státnímu pořádku, lásce k rodnému lidu a společné vlasti, jakož i náboženské a národní snášenlivosti“.[6]

Ve školském chápání umění (a převážně literatury) byla jedním z důsledků těchto direktiv inklinace ke konzervativnější, tzv. ideální podobě realismu a jeho typizaci skutečnosti. To se odrazilo i ve složení školních knihovních fondů. Legislativa a další závazná nařízení přitom odpovědnost za správu a obsah knihoven od počátku přesunuly na učitele.

Sledujeme-li postupy přispívající k regulaci v této poměrně úzce vymezené oblasti, zjišťujeme, že měly překvapivě široký okruh dopadů. Školní žákovská knihovna (a státem reglementovaná četba nedospělých vůbec) ovlivnila nejen školní výchovu a vzdělávání, ale postupně i činnosti probíhající v rámci dobového spolkového sdružování učitelstva; masivně působila též na českou vydavatelskou politiku i nově vznikající intencionální produkci pro děti a mládež. Tu totiž ve většině případů opět tvořili praktikující učitelé či autoři spjatí se školstvím a výchovou, kteří již ke konci sedmdesátých let 19. století začali závratnou rychlostí publikovat a svou odbornost se snažili demonstrovat původní výchovnou tvorbou v samostatných knižních titulech i v příspěvcích do časopisů pro děti. Učitelská tvorba se poukazy k národně výchovným hlediskům snažila nahradit čtenářsky oblíbené dějové a dobrodružné překladové (převážně německé) tituly, populární i v širších lidových vrstvách. Literární činnost praktikujících pedagogů pak zaručila nakladatelům

4) Tamtéž, s. 39.
5) „Nařízení, vydané od ministra záležitostí duchovních a vyučování z dne 20. m. srpna l. 1870, č. 7648“, cit. dílo, zde hlava IV, s. 30–31.
6) „Nařízení ministerstva věcí duchovních a vyučování ze dne 29. září 1905, čís. 13 200, jímž se vydává definitivní řád školní a vyučovací pro školy obecné a měšťanské“, cit. dle *Zákony školské*, díl 3, sv. 2, Praha, Ústřední spolek jednot učitelských v Království českém [1905], s. 952–1061, zde hlava VII, s. 986.

propagaci konkrétních textů a doporučení učitelských komisí pro zařazení knihy do žákovské knihovny posléze vytvořilo zvláště příznivé podmínky pro její odbyt.

První obsahová revize fondů školních knihoven

Ještě roku 1875 si inspektor Dominik Ryšavý při povinné okresní školní poradě hořovického školního okresu stěžoval:

> Nahlédl jsem do jedné knihovny, která slušný počet kněh na papíře vykazuje; a co spatřil jsem? Hromady všelikého papíru, houfy not, notně prachu a knihy ovšem také, nevázané, rozedrané, nečíslované, a jen ty pořádné, které se buď málo čtly, aneb již vázané darované byly. […] Všechny knihy, které tu jsou, se důkladně prohlednou; co již zastaralé a roztrhané, budiž vyloučeno. Ostatní ale se řádně upraví a dle toho nový seznam sepíše.[7]

V prvních letech po institucionalizování knihovny jako důležité školní pomůcky se tedy u stávajících knihoven zjevně sledovala spíše jen formální a administrativní stránka a méně se přihlíželo k povaze a případné výchovné nevhodnosti spravovaných spisů, kterou inspektor Ryšavý ani nekomentoval.

Rok 1875 však přinesl do obecného i středního školství plošnou revizi vyučovacích pomůcek a učebnic. Pro české obecné školy byly až do roku 1907 jedinou učební příručkou pro všechny předměty čítanky, specializovaných učebnic využívaly jen měšťanské školy. Všechny tituly byly striktně předepsány, schvalovány ministerstvem a zveřejňovány v zemském *Věstníku vládním u věcech školství obecných*. Lednový výnos zemské školní rady přesto revizi zdůvodňoval častým zneužíváním pomůcek (nejen učebnic dějepisu, zeměpisu a map, ale též ilustrací) tak, že údajně „k neoprávněným a povážlivým záměrům politického, národního a církevního druhu přispívaly“.[8] Brzy došlo i na možný „závadný obsah“ knihovních fondů, a to výnosem ministra č. 315 z 12. července 1875.[9]

Výnos chválil utěšené zakládání a rozšiřování knihoven v dotčených ústavech, zdůraznil však, že knihovna dostojí svému účelu pouze tehdy, pokud se u ní bude přísně hledět k pedagogickým zásadám a čtenářské přiměřenosti podle charakteru ústavu a chápavosti žáků. Proto „odstraněny býti musí všechny takové knihy, kteréž by oddanost k nejvyšší dynastii, patriotický cit aneb vážnost k vlasteneckým zřízením [míněna je zřetelně vlast širší, VB] urážely“.[10] Výnos zde vycházel z říšského trestního zákona č. 117 z 27. května 1852[11] a směřoval nepochybně nejen k učitelským aktivitám při zakládání nových knihoven, ale

7) Ngr. [= Josef Ninger]: „Z Hořovicka. (Okresní učitelská porada)“, *Beseda učitelská* 7, 1875, č. 39–41, s. 466–468, 481–483, s. 495–496, zde s. 481–482.
8) „Vynesení c. k. zemské školní rady z dne 27. ledna 1875 č. 1807, v příčině dohlížení ku knihám a prostředkům učebným na obecných a měšťanských školách“, in *Zákony školské*, díl 4, sv. 1, *Vynesení, nařízení, usnesení a rozhodnutí c. k. zemské školní rady, c. k. místodržitele a c. k. finanč. ředitel. zemského*, Praha, Ústřední spolek jednot učitelských v Království českém 1904, s. 259–260, zde s. 260.
9) „Nařízení c. kr. ministra duchovních záležitostí a vyučování z dne 12. července 1875, č. 315 C. U. M., v příčině výběru kněh do knihovny pro žáky na obecných a měšťanských školách a o dozoru nad tím“, *Věstník vládní u věcech škol obecných v Království českém* 5, 1875, č. 7, s. 99–100.
10) Tamtéž, s. 100.
11) *Zákon trestní o zločinech, přečinech a přestupcích pro císařství rakouské, vydaný dne 27. května 1852, č. 117 říš. zák. Se zákonem o tisku atd.*, Praha, Eduard Grégr 1873.

též k prověření beletrie a naukové literatury těch škol, kde byla knihovna (obvykle díky odkazům a darům) založena již před platností říšského zákona o obecném školství z roku 1869. Výnos počítal s individuální zodpovědností učitele za vedenou knihovnu a uváděl konkrétní tresty, které měly následovat, pokud inspekce ve fondu školní knihovny nalezla závadný svazek.

Učitelská cenzura žákovských knihoven po roce 1875

České učitelstvo, stejně jako většina národa, bylo zjevně nakloněno eliminaci všeho, co by poškozovalo zájmy užší vlasti, tedy i vylučování všeho s tendencí „prušáctví" či velkoněmectví. Nebezpečí snah uskutečnit velkoněmeckou myšlenku parlamentní cestou v roce 1848 (frankfurtský sněm) i prusko-rakouská válka v roce 1866 byly stále ještě živé. Žákovské knihovny však v hojné míře obsahovaly tendenční texty pro děti z pera německých autorů, zvláště pak čtenářsky oblíbené prózy Karla Gustava Nieritze (byť v úpravě vlastence Františka Bohumila Tomsy). Zvláště dobrodružné příběhy s dětskými postavami zde často adorovaly statečnost malých hrdinů i vojsk pruské armády, jež je zbavovala strázní a navracela jejich rodinám. Nakladatelé ve snaze tyto vrstvy textu oslabit přistupovali k dalším úpravám Nieritzových prací, vlastně už de facto k volnějším adaptacím, pro něž angažovali české pedagogy. Jak se posléze ukázalo, tzv. nieritzovky byly v Čechách četbou natolik populární, že se nakladateli Bedřichu Stýblovi, mimo jiné vydavateli edice Zahrada budečská a *Časopisu učitelek*, vyplatilo vydat je podruhé, ba i ve třetím vydání v souvislé řadě a angažovat pro jejich úpravy renomovaného pedagoga Karla Bulíře.[12] Osobně odpovědní správce knihovny a ředitel školy ale mohli sotva přehlédnout, že jistou závadnost mohou vykazovat i literární spisy s jinou akcentací, zvláště pověsti a povídky s motivy z českých dějin. Řešením se v této situaci stala koexistence dobrovolné pedagogické cenzury se závaznou restrikcí danou říšskými a zemskými školskými úřady. Učitelé se pokusili zasáhnout sami, s odkazem na vzorné dodržování legislativních nařízení. Fakticky však zajisté též předjímali možné problémy, které mohly padnout na individuálně rozhodujícího učitele.

Pražští učitelé tak poprvé využili hlasu, který jim umožňovala každoroční okresní učitelská konference („učitelská porada") zástupců jednotlivých škol. Tato instituce byla dosud vnímána spíše jako informativní, popřípadě hodnoticí: probíhala pod vedením zástupců okresní školní rady a podle pedagogického tisku zde největší prostor zabíraly reference školních inspektorů. Ze zákona však měla také být místem metodicky školicím, prostorem pro rozpravy o případných výukových inovacích. V roce 1875 tedy na pražské konferenci uspěl návrh, aby si shromáždění učitelé ze svého středu zvolili komisi, která bude beletrii pro žákovské knihovny sama pravidelně posuzovat. Vznikl tak Výbor ku zkoumání spisů pro mládež, který měl čtyřiadvacet členů.

Složení přezkumné komise není snadné zjistit. Zřejmé je, že v prvním roce referovali o seznamech doporučených a vyloučených spisů v pedagogickém tisku „P. F. Blanda" a „p. Zeman" (zřejmě František Antonín Zeman, agilní člen učitelských i jiných korporací, spisovatel pro děti a mládež, který v té době učil na škole u Maltánů).[13] Roku 1878 je

12) Karl Gustav Nieritz: *Sbírka Nýricových spisů*, sv. 1–48, Praha, B. Stýblo [1870–1887?].
13) „Učitelská okresní konference v Praze", *Beseda učitelská* 7, 1875, č. 51–52, s. 615–617, 631, 8, 1876, č. 1, s. 9–11, zde s. 631.

František Zeman uváděn už jako tajemník a komisi předsedá František Vrba, řídící učitel u sv. Haštala.[14] Roku 1886 je uváděn předseda komise Josef Sokol a jednatel Jan Dolenský,[15] v roce 1888 pak předseda komise Zeman s týmž jednatelem předkládají pražské okresní školní radě seznamy kontrolovaných knih;[16] Dolenský se v oblasti propagace řádných spisů a vzorných knihoven pohybuje i v devadesátých letech.[17]

Důležitost a nenahraditelnost pražské komise, jejíž závěry byly zveřejňovány v učitelských spolkových časopisech, zdůrazňovala už jedna z prvních příruček, které ve druhé polovině 19. století měly pedagoga provést nástrahami vedení školní knihovny. Publikace učitele Františka Vlastimila Kodyma *Rady a pokynutí o zařizování a správě knihoven* přistupovala k činnosti komise pragmaticky:

> V uvážení obtíží, jakéž by plnění nařízení tohoto [tj. učitelovo přijetí osobní odpovědnosti za nezávadnost knižního titulu podle ministerského výnosu z roku 1875, VB] **jednotlivci** knihovnu zařizujícímu přineslo, zvolila konferencí učitelstva pražského ze členů svých zvláštní výbor ku prozkoumání spisů pro mládež v příčině knihoven školních, jenž knihy, které za vhodné a mládeži přiměřené byl uznal, „**schvaluje**“ (schválené knihy oznamuje pak v časopise *Posel z Budče* a *Beseda učit*[*elská*]). **Schvalování výborem tímto je tedy dobrodiním, ale nikoli nějakým úředním vynesením, jak leckdes dosud se myslí.** Každý učitel může „schváliti“ knihu sám, ale – potvrdí to, jak udáno, pamatuje, že všechnu zodpovědnost za to na se béře.[18]

První seznam knih pro mládež byl vydán roku 1875[19] a informoval o sto padesáti třech prověřených titulech, které dělil do tří kategorií podle věku předpokládaných čtenářů: první stupeň označoval četbu pro děti šesti až devítileté, druhý pro žáky ve věku deset až dvanáct let a třetí pro čtenáře ve věku dvanáct až čtrnáct let. Učitelstvo se tu však dovědělo spíše o knihách, které se již ve fondech pražských knihoven vyskytovaly. Dobrozdání komise jich navíc vyloučilo jen minimum – snad též z toho důvodu, že posuzovatelé hodnotili knihovny, v nichž sami působili. I v pozdějších letech byly poznámky k vyloučeným spisům kusé. Nakonec ustaly úplně a komise posléze zůstala jen u knih doporučených,

14) Archiv hlavního města Prahy (AHMP), Magistrát hlavního města Prahy I (MHMP I), referát VI, 1871–1895, kt. 26, sign. 62/1, seznam spisů kontrolovaných pro žákovské knihovny zaslaný Výborem ku zkoumání spisů pro mládež okresní školní radě [1878], podepsáni F. Vrba (předseda) a F. Zeman (tajemník).
15) Srov. „Z výboru pro zkoumání spisů pro mládež v Praze, dne 6. listopadu 1886“, *Beseda učitelská* 18, 1886, č. 48, s. 673.
16) AHMP, MHMP I, referát VI, 1871–1895, kt. 12, sign. 13/1, První seznam Výboru ku zkoumání spisů nové řady, 29. 5. 1888.
17) Jan Dolenský: *Průvodce četby mládeže. Kritické rozhledy po písemnictví pro mládež se zvláštním zřetelem k jeho hodnotě pedagogické a didaktické spolu s rádcem pro knižnice školní*, Praha, vl. n. 1897.
18) František Vlastimil Kodym: *Rady a pokynutí o zařizování a správě knihoven*, Praha, Mamert Knapp 1881, s. 8 (připojen seznam schválených knih pro knihovny školní, vydaných nákladem knihkupectví M. Knappa v Karlíně).
19) „Seznam knih pro mládež, které výbor, okresní školní poradou pražskou ku prozkoumání spisů pro mládež zvolený, bedlivě prohledl a zakoupení jich pro knihovny školní schvaluje aneb z půjčování mládeži zrazuje“, *Beseda učitelská* 7, 1875, č. 45, s. 543–544; „Seznam schválených knih pro mládež“, tamtéž, č. 46, 51, s. 555–560, 621–622.

u vydávaných novinek. Do jaké míry šlo o alibismus, o dobré vztahy s autory, pedagogickými kolegy či nakladateli a knihkupci, lze jen odhadovat.

Do roku 1886, kdy již byla v plném proudu druhá plošná purifikace žákovských knihoven,[20] vzniklo devět seznamů, jež *Posel z Budče* a *Beseda učitelská* uveřejňovaly na pokračování – konec posledního, devátého seznamu byl uveřejněn ještě v roce 1887.[21] *Učitelské noviny* sestavily všechny tyto seznamy do jediného celku, řazeného abecedně podle titulů.[22] Na jeho základě můžeme konstatovat, že pražský Výbor ku zkoumání spisů pro mládež za dvanáct let jmenovitě evidoval čtyři sta sedmdesát jedna schválených „různých spisů" všech literárních druhů a pouhých dvacet osm titulů neschválených, a to bez udání důvodu. Vedle toho plošně doporučil pro všechny tři věkové stupně spisy bavorského lidovýchovně orientovaného katolického pedagoga a spisovatele pro mládež Christopha von Schmida, mimo jiné též čestného doktora pražské univerzity z roku 1849.[23] Překvapivě byly tyto spisy schváleny v úpravě Josefa Pečírky, pozdějšího lékaře, spisovatele a překladatele, jenž byl jako učitel gymnázia v padesátých letech perzekvován. Dalším plošně doporučeným titulem byl periodický almanach pro dospívající dívky *Zlaté klasy* (s výjimkou ročníků 1867, 1868[24] a 1875), abonovaný prostřednictvím Dědictví sv. Ludmily, dále almanach téže provenience pro děvčátka *Zlaté lístky* a „většina knih Dědictví maličkých v Hradci Králové", knižnice s výrazně katolickou tendencí.

Větší část neschválených knih představují dějové prózy starší provenience (Karl Gustav Nieritz v úpravě Františka Bohumila Tomsy či Jakuba Malého) nebo tituly spíše lidovýchovné, ač operují označením „pro dospělejší mládež" (Wilhelm Bauberger – v seznamu uváděn jako Baunberger). Přesto několik titulů překvapí: například oblíbená, pověsti blízká humoristická próza německého romantika Wilhelma Hauffa *Hospoda v lese Špessartském* v adaptaci Františka Vlasáka (1876); v tomto případě k vyřazení pravděpodobně přispěla i jazyková podoba převodu z pera tohoto autora starší generace. U většiny z uvedených knih se podařilo v dílčích seznamech dohledat zdůvodnění jejich závadnosti; bývá však jen vágní, s minimální výpovědní hodnotou. Stejný důvod jako u Hauffa, doplněný zřejmě též o výhrady proti rozvernému lidovému humoru, vyřadil patrně i *Valašské národní pohádky* Františka Bayera (1875); seznam však jako zdůvodnění uvádí jen lakonické „obsah závadný". Nepřízeň postihla i povídku Eduarda von Ambacha z amerického Západu *Otročník aneb Rozum bez srdce* (1871) v adaptaci vlasteneckého učitele Josefa Věnceslava Vlasáka. Ač brojila proti otrokářství, bylo jí vytýkáno, že „obsah nešlechťuje, spíše mysl čtenářovu otupuje, řeč nesprávná". Povídka *Královna plesu* (1874), již pro „malé dívenky" sepsala Věnceslava Lužická, se potýkala s výtkou: „Nehodí se pro mládež, chybna jsouc

20) „Vynesení ministra záležitostí duchovních a vyučování ze dne 16. prosince 1885, č. 23324 svědčící všem zemským úřadům školním v příčině přehlídky knihoven žáků na obecních a středních školách", *Věstník vládní u věcech škol obecných v Království českém* 16, 1886, č. 1, s. 3.
21) [„Výbor ke zkoumání spisů pro mládež schválil a pro knihovny školní doporučil…"], *Beseda učitelská* 19, 1887, č. 12, s. 166–167.
22) „Seznam kněh jež školním knihovnám schvaluje výbor, zvolený pražskou okresní konferencí ku prozkoumání spisů pro mládež", *Učitelské noviny* 4, 1886, č. 9, s. 105–112.
23) Christoph von Schmid: *Krištofa Šmída veškery spisy pro mládež a přátele její*, 61 svazků, Praha, B. Rohlíček, poté Rohlíček & Sievers [1850–1870].
24) V těchto dvou ročnících vycházel na pokračování deník dvacetileté dívky, tedy četba pro mládež obecných škol nepřiměřená, viz „Seznam knih pro mládež", cit. dílo, s. 621.

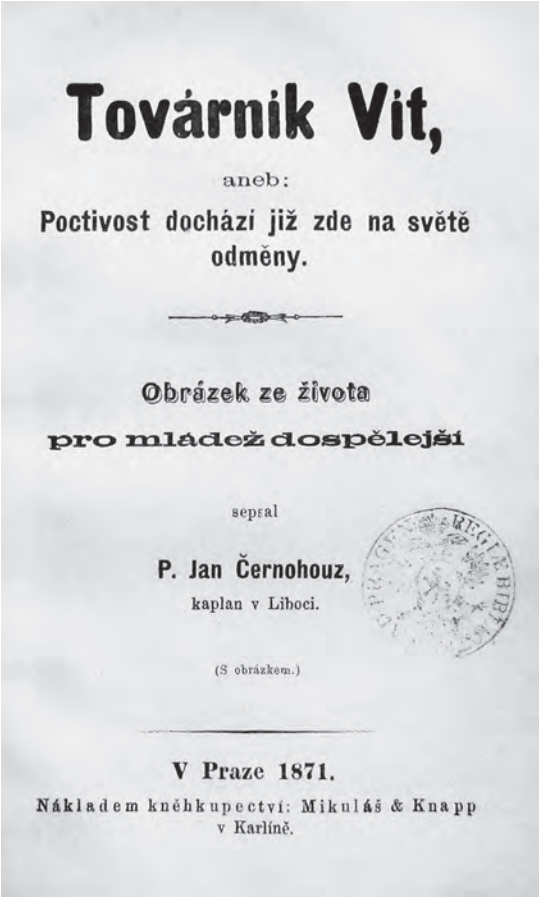

Továrník Vít,

aneb:

Poctivost dochází již zde na světě odměny.

Obrázek ze života pro mládež dospělejší

sepsal

P. Jan Černohouz,

kaplan v Liboci.

(S obrázkem.)

V Praze 1871.

Nákladem kněhkupectví: Mikuláš & Knapp v Karlíně.

Továrník Vít, aneb: Poctivost dochází již zde na světě odměny Titulní strana povídky Jana Nepomuka Černohouze, kterou Výbor ku zkoumání spisů pro mládež nedoporučoval k zařazení do školních knihoven.

Zdroj: Jan Nepomuk Černohouz: *Továrník Vít, aneb: Poctivost dochází již zde na světě odměny*, Praha, Mikuláš & Knapp 1871.

jak v příčině pedagogické, tak i ve mluvě." Lužická zjevně nezohlednila, že výnosy a nařízení zakazovaly dětem účastnit se veřejných tanečních zábav, a pedagogové brojili též proti domácím dětským plesům, kde se děti cvičily v tanci a společenském chování[25] – i když se v její próze jedná pouze o ples panenek a morální vítězství chudého děvčátka nad bohatšími kamarádkami.

Setrvalou nepřízní pak komise stíhala P. Jana Nepomuka Černohouze, kněze sloužícího v té době v příměstských farnostech Prahy, za časů konkordátu však školdozorce boleslavského školního okresu. Jeho prózy se v recenzích pedagogů staly přímo prototypem škodlivé literatury. Například vyloučení rozsáhlejší povídky *Továrník Vít, aneb: Poctivost dochází již zde na světě odměny* (1871) doprovázelo dnes poněkud kuriózní zdůvodnění: „Ačkoliv směr této povídky dobrý jest, má přece mnohé vady, pro které ji mládeži odporučiti nejde. Mimo jiné líčí se zde pokušení takovým způsobem, že mysl čtenářova mnohem spíše ku zlému pobádána bývá než k ctnosti a šlechetnosti."[26] Příčinou vyřazení povídky byly nejen nespokojenost s nástrahami, které prověřují hrdinovu loajalitu vůči dobrodincům, ale také hodnotově nejednoznačné charakteristiky dospělých postav, zdůraznění potřeby němčiny v podnikání a hlavně osočování vlastenců z nenávisti k jezuitskému řádu. Tento rys textu však příznačně podtrhl až František Bartoš v pozdější pedagogické recenzi titulu.[27] Černohouzova povídka *Sláva a záhuba rodu Vršovců* (1871), odsouzená slovy „čtenář se tu nedočte ničeho, než samých nectností",[28] později sloužila jako jeden z negativních vzorů při prosazování nového typu historické narace u povídek i naučných dějepisných textů, jež směřovala k patetické persvazivitě a citovému vlasteneckému zaujetí a vyhýbala se drastičtějším scénám.

25) Např. Václav Chabr: „Dětské plesy", *Beseda učitelská* 7, 1875, č. 4, s. 37–39.
26) „Seznam knih pro mládež", cit. dílo, s. 621–622.
27) František Bartoš: „Nebezpečná kniha", *Komenský* 10, 1882, č. 28, s. 433–438.
28) „Seznam knih pro mládež", cit. dílo, s. 621.

Nakladatelé a knihkupci v procesu schvalování titulů pro školní knihovny

Již po prvním roce fungování komise začal schvalovací proces pražských učitelů zasahovat i nakladatelské a knihkupecké podnikání. Výbor totiž zjistil, že přečtenou (a tedy rozřezanou), navíc neschválenou knihu knihkupectví odmítají přijmout zpět. Další okresní porada tedy přijala praktický návrh učitele Zemana, aby okresní školní rada vyzvala „dotýčné obchodníky", aby sami a zdarma výboru zasílali knižní novinky pro děti: „Lze očekávati, že pp. knihkupci s ochotou tak učiní, any tím i zájmy jejich výdatně podporovány budou."[29]

O tom, že zvláště nakladatelé provozující firemní knihkupectví výzvu neoslyšeli a své zásilky pojednávali jako dary pro školní knihovny, svědčí přípis Františka Vrby a Františka Antonína Zemana okresní školní radě z roku 1878. Předseda a tajemník přezkumné komise v něm informují, že bylo prozkoumáno sto devadesát devět knih, a žádají, aby darované fyzické exempláře knih byly rozdány do pražských škol. Další přípis okresní školní rady sděluje, že knihami byly 22. května 1878 poděleny knihovny osmi pražských obecných a měšťanských škol.[30]

Četné další mnohastránkové nakladatelské brožury a prospekty i reklamy umístěné na palistech dalších titulů nakladatelství a v nejrůznějších periodikách nabízely vybranou produkci pro děti s upozorněním, že ji pražský výbor schválil a doporučil k nákupu a k zařazení do fondů školních knihoven. Seznamy pražské komise (také vzhledem k povaze *Posla z Budče* a *Besedy učitelské*, které je přinášely) tedy zjevně začaly mít zemskou působnost a pro obchod s knihami se stávaly komerčně zajímavými. Čtyři samostatné brožurky s knihami ze svého závodu vydal nakladatel František Augustin Urbánek, příznačně s upozorněním, že „veškery tyto uvedené knihy, pokud nejsou rozebrány", má jeho knihkupectví na skladě a „povoluje pp. velectěným správcům knihoven školních přiměřenou srážku vůbec, zejména při **Nové knihovně pro mládež** též **schválené**". Pro pohodlí objednavatelů stačilo uvést číslo titulu a vzhledem k tomu, že do knihovny mohly být zařazeny pouze knihy vázané, nabízela se též urychlená „pevná a trvanlivá vazba, po 16 kr. svazek", k ušetření pak i svázání více titulů do jednoho svazku.[31] Podobně si počínali například nakladatelé Jan Otto či Alois Hynek. Schválená produkce karlínského knihkupce a nakladatele Mamerta Knappa dokonce tvořila celou druhou část již zmíněné metodické publikace učitele F. V. Kodyma *Rady a pokynutí o zařizování a správě knihoven*. Nakladatelé rovněž pokračovali v už zavedené praxi a vedení knižnic určených dětskému čtenáři svěřovali praktikujícím učitelům, kteří byli zárukou bezproblémových edičních plánů.

Zapojením komerční sféry však mohla učitelská kontrola nové produkce v některých případech ztrácet na objektivitě. Když nakladatel či knihkupec knihu neposkytli (stát se to mohlo zvláště u malých podniků), nebyla v seznamech uvedena a možnost jejího

29) „Učitelská okresní konference v Praze", *Beseda učitelská* 7, 1875, č. 51–52, s. 615–617, 631, 8, 1876, č. 1, s. 9–11, zde s. 631.
30) AHMP, MHMP I, referát VI, 1871–1895, kt. 26, sign. 62/1, Výbor ku zkoumání spisů pro mládež okresní školní radě [1878] a odpověď okresní školní rady 22. 5. 1878.
31) *Prvý seznam kněh schválených pro knihovny školní od konferencí učitelstva pražského roku 1875*, Praha, F. A. Urbánek [1876], s. 1. Nakladatel v dalších letech vydal ještě tři podobné prospekty.

zařazení do žákovské knihovny byla mizivá. Od poloviny osmdesátých let, kdy už komise na nevhodné tituly neupozorňovala, jen je nezařazovala do seznamů doporučených knih, mohl být takový titul dokonce považován za závadný. Jen málokdo si mohl zjednat nápravu svou pedagogickou reputací, jak se o to pokusil F. V. Kodym, když za své knihy intervenoval přímo u Jana Dolenského:

> Velectěný pane kolego! Nemýlím-li se, ráčíte být jednatelem výboru ku prozkoumání spisů pro mládež. Za tou příčinou obracím se k Vám se snažnou prosbou, abyste byl tak laskav a sděliti mi ráčil, proč nedošlo k odporučení mých nedávno vydaných spisů *Na výletech* (u A. Hynka) a *V dětském světě* (v Brně), jakož i tamtéž (v Brně) vydaný spisek *Pod lipami*. Prvý schválen jest všemi učitelskými listy [tj. má příznivé recenze, VB], druhý i mnohými jinými, třetí snad Vám byl zaslán.[32]

Ministerstvem nařízená druhá purifikace fondů žákovských knihoven a její dopady

Ač se učitelstvo snažilo očistit stávající fondy od titulů, které by mohly být vnímány jako výchovně nevhodné, a regulovat nové obohacování fondů žákovských knihoven doporučováním příhodných titulů jako nových přírůstků, jeho aktivita posléze nebyla vůbec zohledněna.

V roce 1883 byl zásadním způsoben novelizován Hasnerův zákon, přičemž nová úprava posílila postavení katolické církve nad výukou a širokou možností úlev z docházky na obecné školy de facto zkrátila povinnou školní docházku na šest let.[33] Tento akt rozbouřil obecné mínění a vyvolal projevy nespokojenosti zvláště v učitelském tisku – ještě před přijetím novely proti ní masivně intervenoval Ústřední spolek jednot učitelských. Bylo nasnadě, že obecný neklid vedl k řadě úředních školských nařízení, z nichž jedno se opět dotklo žákovských knihoven a jejich fondů – váha byla znovu položena na požadavky „úcty k náboženství“, k dynastické oddanosti a vlastenectví a „úcty k vlastenským zařízením“, čili úcty ke správním orgánům a úřadům v širším smyslu slova. Výnos ze 3. ledna 1883 znovu zviditelnil téměř totožné nařízení z roku 1875 a podtrhl důležitost dodržování pravidel o dozoru nad knihovnami pro učitele i inspektory a důležitost kontroly domácí četby žáků. Navíc byl provázen dovětkem, že knihovnami se musí okresní školní porady učitelů zabývat zvláště důkladně.[34]

Dva roky poté následoval ministerský výnos ze 16. prosince 1885.[35] Ten již zavedenou praxi učitelské regulace knihovních fondů zcela devalvoval, když uvedl, že „opětovaně

32) Archiv Národního pedagogického muzea Jana Amose Komenského v Praze, Jan Dolenský, František Vlastimil Kodym Janu Dolenskému 24. června 1886.
33) „Zákon č. 25. Zákon, daný dne 2. května 1883, kterýmž se mění některá ustanovení říšského zákona ze dne 14. května 1869 (Z. ř. č. 62)“, *Věstník vládní u věcech škol obecných v Království českém* 13, 1883, č. 6, s. 91–98.
34) „Vynesení ministra duchovních záležitostí a vyučování ze dne 3. ledna 1883, č. 13456 z roku 1882, svědčící všem zemským školním úřadům v příčině dozoru ku knihovnám žáků na školách obecných a měšťanských jakož i v příčině jich užívání“, *Věstník vládní u věcech škol obecných v Království českém* 13, 1883, č. 1, s. 5.
35) „Vynesení ministra záležitostí duchovních a vyučování ze dne 16. prosince 1885, č. 23324, svědčící všem zemským úřadům školním v příčině přehlídky knihoven žáků na obecných a středních školách“, *Věstník vládní u věcech škol obecných v Království českém* 16, 1886, č. 1, s. 3.

se stalo, že v knihovnách žáků na obecných a středních školách nalezly se knihy, kteréž po obsahu svém účeli vzdělávání a vychovávání mládeže nejen přiměřeny nebyly, nýbrž přímo jako škodlivé označiti se musily". Týmž výnosem proto byla opětovně nařízena „důkladná přehlídka" všech knih, tiskopisů a „obrázkových děl" nacházejících se ve školních knihovnách, kterou měli provést správcové a ředitelé škol.

Revize knihoven měla být podle původního nařízení ukončena 1. května 1886, ale vzhledem ke zmatku, který poté nastal, musela být časová hranice ještě o rok prodloužena. Zjistilo se totiž, že při vyřazování neexistuje jednotné kritérium „škodlivosti" pro všechny školy. Okresní školní rady proto žádaly, aby jednotlivé školy vzájemně porovnávaly svou probírku knihovního fondu s knihami vyřazovanými v jiných ústavech. V pražských školách museli školní správcové vytvořit velké tabulky, v nichž se uváděl název vyřazené knihy, místo a rok vydání, autor nebo překladatel a „jméno školy, kde spis odstraněn byl".[36] Křížovou kontrolou se tak zjistilo, která z pražských obecných škol si titul ponechala – jakmile jej vyřadila jediná škola, nesměl být ve fondu knihovny žádné školy v okrese. Obdobně se porovnávaly katalogy jednotlivých školských okresů.

Provládní tisk předkládal celou akci jako očistu od knižního braku, včetně knih s „prušáckou" tendencí, obecným míněním proto hojně podporovanou:

> Přes všecken přísný dozor dostalo se do knihoven […] mnoho bejlí, které nemůže blahodárně na vývoj ducha a mysli mládeže školní působiti, jak se to už častěji při akademické mládeži objevilo. Bude nyní v tom ohledu soustavněji pokračováno, než jak se bylo dosud dálo, a též v tomto směru dochází působení nového ministra vyučování souhlasu v obyvatelstvu, když se zejmena mravních, náboženských a vlasteneckých ohledů v tomto oboru šetřiti bude, aniž by se tím svoboda vědy nějak obmezovala.[37]

V hlučné diskusi, která kolem purifikace knihoven probíhala, se učitelé většinou rovněž přikláněli k mínění, že se školy definitivně zbaví nevhodné „brakové" četby. Současně je však výsledek knihovní čistky, který byl veden za jejich účasti, nemile překvapil množstvím nově vyřazených knih. Jeden ze zasloužilých učitelů, František Hrnčíř, jenž usiloval o zkvalitnění výuky i dětské četby a jako spisovatel, redaktor a nakladatel se snažil své ideály uvádět v život,[38] vydal roku 1887 vlastním nákladem dvoudílný výbor ze svých fejetonů *O dětské literatuře*.[39] Očistě knihoven zde věnoval hned několik kapitol.[40] Ač probírku v podstatě schvaloval, přece jen ho překvapilo, že někde z knihovního fondu zbyla třetina:

> Odklizeno bylo vše, co by jen poněkud mohlo zodpovědnost způsobiti. […] Tato **revize knihoven bez konce** byla zvláště v Praze. Jako jinde, tak i tu shledáno, že si každý sbor učitelský

36) AHMP, MHMP I, referát VI, 1871–1895, kt. 12, sign. 13/1, Seznamy (tabulky) pražských škol.
37) „Ministr vyučování a oposice", *Pražský deník* 20, 1885, č. 294, 27. 12., s. 1.
38) Srov. Karel Rýdl: *František Hrnčíř (1860–1928) – symbol českého učitelstva*, Pardubice, Nakladatelství Univerzity Pardubice 2009.
39) Uveřejňoval je pod různými pseudonymy (J. Verner, Dr. J. V., C. Autor, K. Antor, Fr. Drnkačka aj.) zvláště v časopisech *Komenský* a *Posel z Budče*. Srov. „Bibliografie Františka Hrnčíře", in K. Rýdl: *František Hrnčíř*, cit. dílo, s. 149–186.
40) František Hrnčíř: *O dětské literatuře. Příspěvek k jejímu vývoji*, sv. 1–2, Brno, vl. n. [1886, 1887], zde sv. 2, s. 34–54.

počínal jinak: co schválila jedna škola, druhá často odsoudila. Některé školy až ke 200 spisů z knihoven svých vyloučily.[41]

Pro nás je podstatná i Hrnčířova informace, že konečné slovo měl opět pražský Výbor ku zkoumání spisů pro mládež. K jeho činnosti nutno dodat, že již od roku 1888 opět sledoval novou produkci v seznamech „nové řady", v nichž však nebyly uváděny závadné tituly, a ještě v roce 1894 připravil shrnutí svých zkoumání.[42] Pomáhal znovu naplňovat školní knihovny početně zdevastované druhou plošnou revizí takovými svazky, kterých se správcové knihoven nemuseli obávat, neboť jejich tvůrci, většinou učitelé poučení přestálým martyriem, tvořili nejen hojně, ale i „řádně".

Purifikace ohrozila jak samotné školní knihovny, tak celou vydavatelskou politiku oblasti literatury pro děti a mládež. Takto už v době probíhající očisty knihovních fondů uvažoval například K. Pochyba (zjevně pseudonym) v *Besedě učitelské*:

> Nakladatele tíží nejistota, že neobstojí nový spis před úzkostlivou cenzurou pedagogickou, ztrácejí chuti k vydávání děl nových, byť i původních, odškádleni jsouce velikou škodou hmotnou, již nevyhnutelně proklamováním tolika spisů za nevhodné utrpěti musí. Krátce: **uškodilo se příští produkci původní**, i máme odůvodněnou vyhlídku, že vydávání spisů dětských ochabne a mládež, dychtící neustále po četbě nové, bude odkázána pro nepatrný výběr novinek opět jen k těm knihám, jež pochodí z dob starších, ku překladům pohotově jsoucím ve knihovnách.[43]

Nemilé překvapení způsobily nejen značné ztráty v knihovních fondech, ale též vyloučení titulů, které byly považovány za klenoty národní i evropské literatury. Nevhodnými byly shledány například pohádky Boženy Němcové,[44] výchovná povídka *Škola mé štěstí* Karoliny Světlé či pohádky Hanse Christiana Andersena. Podle drobnohledného zkoumání totiž obsahovaly závadné motivy, proti nimž učitelstvo obecně brojilo (například *Škola mé štěstí* měla zobrazovat matku hrdinky jako neempatickou a k výchově nezpůsobilou hrubou ženu), či pouze nedodržovaly školskou jazykovou správnost.

Už roku 1887, tedy ještě v průběhu plošné revize, vyjádřil iniciativně svůj odsudek pohádek Boženy Němcové (příznačně bez explicitního uvedení autorčina jména) přispěvatel *Učitelských novin*:

> Přišed do třídy, jsem mile překvapen, neboť vidím, že děvčata, sedíce klidně na svých místech, naslouchají pozorně pohádkám, jež jim jedna z čipernějších žaček předčítá. Jsa puzen jakousi předtuchou, zavolal jsem zmíněnou žákyni, by mi knihu, z níž předčítala ostatním, ukázala. Sotva jsem však prohlédl několik stránek, zůstal jsem celý zaražen. I táži se děvčete: „Kdo ti půjčil tuto knihu?" A ona odpovídá: „Maminka." Táži se dále: „Četla jsi celou tu

41) Tamtéž, s. 42–44.
42) „Seznam spisů pro mládež, kteréž pro knižnice žákovské doporučil Výbor ku zkoumání spisů pro mládež v Praze", *Beseda učitelská* 26, 1894, č. 2, mimořádná příloha.
43) K. Pochyba: „Po revisi školních knihoven", *Beseda učitelská* 18, 1886, č. 28, s. 389–391, zde s. 390.
44) K vyřazování pohádek Boženy Němcové z žákovských knihoven srov. rovněž Miroslav Heřman: „Školská cenzura dvou pohádek Boženy Němcové", *Literární archiv* 1, 1966, s. 253–255.

knihu?“ Ona pak prostosrdečně odpovídá: „Četla jsem ji již třikráte a čtu ji nyní počtvrté.“ Na doklad, jak nevhodný a mládež otravující obsah té knihy jest, stojtež zde některé ukázky. Tak čteme na str. 223.: „Odřekni se po tři noci manželského lože a pojď se mnou.“ Na str. 238.: „Za krátký čas Eliška slehla a porodila dva roztomilé chlapečky.“ Příkladů jiných uvésti bych mohl více, však ze slušnosti nelze jim tuto místa dopřáti. Zabaviv dotčenou knihu (jsou to *Národní báchorky a pověsti*, vydané r. 1862 nákladem A. Augusty v Litomyšli), odeslal jsem ji druhého dne oné matce, připojiv poučení, kterak se má budoucně u výběru čtiva pro svoji desítiletou dceru zachovati.[45]

V těchto kontextech tedy zmíněný K. Pochyba uvažoval, když uznával, že „při revizi nikde nebylo nalezeno knihy závadné ve příčině vlastenecké nebo náboženské. Ale právě proto, že nebylo nalezeno vady v obou prvých příčinách, obrácen jest zřetel i ku stránce poslední, mravní, a zde hloubáno a pitváno břitkým nožem nejpřísnější kritiky. Ve spise mluví se o svatbě, sňatku, narození dítěte, náklonnosti přátelské, a proto s ním na hranici“.[46] Přesto i tento pisatel (stejně jako zmíněný František Hrnčíř)[47] nakonec stanovil pravidla, která by měla nová literatura pro děti dodržovat:

Při posuzování spisů po stránce mravní dlužno přihlédati, po našem náhledu, k těmto věcem:
1) Aby povinná úcta i láska k rodičům, příbuzným a vůbec osobám majícím nárok na obé byla zachována za všech okolností.
2) Aby neobsahoval spis necudných popisů, dvojsmyslných narážek, nadávek, výlevů lásky pohlavní, líčení vražd, podvodů, krádeží a vůbec činů špatných, trestuhodných.
3) Aby neliboval si ve vadách dětských anebo lidí dospělých a nezastával se jich i nestavěl ve světle příznivém.
4) Aby neměl spis za hrdinu osobu špatně jednající, by neuváděl v posměch nižádného stavu, ni osoby.
5) Aby bylo zlo – je-li vůbec do děje nutno – krátce popsáno a viníka stihla zasloužená pokuta.[48]

Požadavkům, které měly obrozovat soudobou výchovnou literaturu pro děti a mládež, jako jeden z prvních dostál Jan Dolenský, ale v extrémní a nešťastné podobě. Vyřazení Andersenových *Povídek a báchorek* v překladu Josefa Mikuláše Boleslavského[49] ho dovedlo k novému „překladu“ Andersena. Některé důležité motivy bychom tu sotva poznali: v *Malence* se protagonistka nemá stát krtkovou chotí, ale schovankou; Gerda a Káj ze *Sněhové královny* (zde s názvem *Sněhurka*) nejsou přátelé, ale sourozenci; v *Křesadle* vysloužilec nezabije čarodějnici, ta zemře náhle sama, a princeznu mu kouzelní psi vozí proto, aby se přesvědčil ne o její kráse, ale o tom, že ji vězní zlý cizí král, cesty jsou

45) „Od Labe. Bděmež pilně nad četbou mládeže“, *Učitelské noviny* 5, 1887, č. 15, s. 177.
46) K. Pochyba: „Po revisi školních knihoven“, *Beseda učitelská* 18, 1886, č. 28, s. 389–391, zde s. 390.
47) František Hrnčíř: „O povídce pro mládež“, in týž: *O dětské literatuře*, cit. dílo, sv. 2, s. 3–30.
48) K. Pochyba: „Po revisi školních knihoven“, *Beseda učitelská* 18, 1886, č. 28, s. 389–391, zde s. 390–391.
49) Hans Christian Andersen: *H. C. Andersena Povídky a báchorky*, zčeštil Josef Mikuláš Boleslavský, Praha, I. L. Kober 1863.

Andersenovy báchorky a povídky pro mládež
Povídky adaptované Janem Dolenským v souladu se školou preferovaným mravnostním kánonem se staly později symbolem diletantismu a přehnané prudérie učitelské produkce pro děti a mládež.
Zdroj: Hans Christian Andersen: *Čarovné zjevy. Výbor H. C. Andersenových báchorek a povídek pro mládež*, dle vypravování P. Arndta aj. české mládeži podává Jan Dolenský, Praha, B. Stýblo 1890.

součástí vysvobození aj.[50] Právě tato úprava klasika z pera zasloužilého funkcionáře přezkumného výboru a autora expozic vzorných žákovských knihoven často sloužila jako argument při odsudcích neuměleckosti, diletantismu a směšné prudérie celku „výchovně řádné“ učitelské produkce. Posloužila například i k adorování přirozeného uchopení života antropomorfizovaných hmyzích hrdinů v Karafiátových *Broučcích*, knize, která (vydána spisovatelovým vlastním nákladem roku 1876) zcela unikla pozornosti výboru. Odkazovala k ní nejen objevitelská recenze Gustava Jaroše-Gammy,[51] po níž se Karafiátova pohádka stala čtenářským bestsellerem, ale i další, které v ní vítaly nejmenším dětem přístupný a výsostně umělecký text: „odvaha nebát se k dětem promluvit o ženění, o lásce, je líbezná. Pamatujeme, jak úzkostlivě se svého času oklesťovaly pohádky Andersénovy pro naše děti.“[52] Zvrat v pohledu na produkci pro děti a její přísnou reglementaci nastal až nástupem nové generace učitelů, kteří zaujali čelná místa v učitelském sdružování.

Změnu stanov a názvu Ústředního spolku jednot učitelských roku 1901 (nový název zněl Zemský ústřední spolek jednot učitelských v Království českém) reflektovaly například *Pedagogické rozhledy*. List byl vydáván učitelským nakladatelským spolkem Dědictví Komenského, který od roku 1892 vydával v několika řadách pedagogickou a lidovýchovnou literaturu, spisy pedagogických klasiků, aktuální přednášky z oborů spjatých s pedagogikou i knihy pro mládež. *Pedagogické rozhledy* rovněž pravidelně poskytovaly prostor kritickému sledování literatury pro děti.[53] Rubriky se ujal Jaroslav Petr,

50) Hans Christian Andersen: *Čarovné zjevy. Výbor H. C. Andersenových báchorek a povídek pro mládež*, dle vypravování P. Arndta aj. české mládeži podává Jan Dolenský, Praha, B. Stýblo 1890.
51) [Gustav Jaroš-Gamma]: „Broučci. Pro malé a veliké děti“, *Čas* 7, 1893, č. 35, s. 546–548.
52) -ská: „‚Broučci‘ pro malé i velké děti“, *Máj* 1, 1902/1903, č. 9, s. 128; srov. rovněž Věra Brožová: *Karafiátovi Broučci v české kultuře*, Praha, ARSCI 2011.
53) Srov. Ladislav Horák: *Dvacet let práce Dědictví Komenského. 1892–1912*, Praha, Dědictví Komenského 1913; k formování kritiky v oblasti dětské literatury Hana Šmahelová: *Počátky kritického myšlení o dětské literatuře*, sv. 1, *Studie s antologií textů z přelomu 19. a 20. století*, Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 1999.

který se snažil vyloučit chaos v nejrůznějších kritériích mimoestetických i tendenčních a charakterizoval výchovný smysl beletrie:

> Ale když už stojíme na poli pedagogickém, pak akcentujeme požadavek, aby literatura pro mládež měla ten výchovný význam, který má literatura pro člověka dospělého. Význam stupňovaný, ale v širokém pojmutí výchovy: ustavičné, nekonečné vzdělávání nitra, prohlubování nitra, naplňování duše teplem umění, kultura lidského citu. Mládež nikde nečte, aby se vyučila ctnostem, jako člověk dospělý ctnostem z knih se neučí. Ale právě to stálé naplňování nitra lepším, světlejším, vyšším životem, pronikání celé bytosti lidské stoupající kulturou pravého umění, to tvoří dispozice, z kterých pučí také povýšenější, hodnotnější život, a tedy nepřímo i ctnost sama. V tom smyslu jedině má umění své ryzí poslání výchovné.[54]

Na valné hromadě Dědictví Komenského v roce 1902 došlo vlivem působení mladších učitelů k rekonstrukci redakce vydavatelství. Nové sebevědomí učitelstva demonstroval o rok později též *Kulturní program českého učitelstva* autorů Josefa Černého, Josefa Úlehly aj., jehož cílem bylo nejen školní působení, ale také lidovýchova a lidové vzdělávání obecně.[55] Úrodnou půdu v učitelském prostředí nalezlo i Hnutí za uměleckou výchovu mládeže a jeden z význačných činitelů učitelského sdružování, čáslavský učitel Josef Patočka, inicioval anketu o umělecké výchově mládeže, v níž se vyslovili pedagogové i přední osobnosti vědeckého života. Roku 1902 knižně vydaná Patočkova studie *Ideály umělecké výchovy a půda české skutečnosti* představuje další obrat v pojetí funkce umění ve výchově – umění začíná být vnímáno jako důležitý výchovný činitel. Na poli literatury pro mládež Patočka viděl jediné řešení:

> Mezi úkoly tohoto oboru náleží především také revize, vlastně v našich poměrech nové založení žákovských knihoven. A toho nelze splniti bez zásadního rozhodnutí v otázce četby mládeže: že specifická literatura pro mládež v běžném smyslu nemá oprávněnosti, že báseň a povídka pro děti má míti také svou uměleckou cenu, musí se státi mezi učitelstvem maximou.[56]

Závěrem

Správa konkrétní školní žákovské knihovny se na průsečíku všech zájmů, od výchovně estetických po ekonomické, jež byly navíc učiteli nařizovány nejrůznějšími závaznými direktivami, jeví pro poslední třetinu 19. století být činností velmi dobrodružnou. Představovala neustálé redefinování a obnovování učitelských konsenzů. V širším slova smyslu se skrze ni projevuje osobní nasazení a individuální preference (výchovně-vzdělávací, služebně-kariérní, vlastenecké, politické a jiné) samého správce knihovny, ozřejmují se přístupy a taktika postupně sílícího učitelského sdružování, prosazující však i hmotné zabezpečení učitelstva, a zhusta kvůli nim přistupující na loajální ústupky nadřízeným institucím

54) Jaroslav Petr: „Literatura a umění pro mládež. Úvod ku kritice (pokračování)“, *Pedagogické rozhledy* 15, 1902, č. 4, s. 187–188, zde s. 188.
55) Jiří Pokorný: *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*, Praha, Karolinum 2003, s. 92–108.
56) Josef Patočka: *Ideály umělecké výchovy a půda české skutečnosti*, Praha, Dědictví Komenského 1902, s. 18.

různých stupňů. V neposlední řadě dění kolem žákovských knihoven s postupujícím stoletím zohledňuje rozvoj věd o společnosti včetně pedagogiky a proměnu estetických kánonů v dobovém umění.

Instituce školní žákovské knihovny a její demonstrace řádné výchovy patrně inspirovala i učitelstvo první republiky. Už druhý sjezd nově ustavené Společnosti přátel literatury pro mládež v roce 1919 volal po vytvoření „vzorné dětské knihovny“, učitel Václav František Suk doporučil zřídit stálou instituci pro posuzování literární produkce pro mládež a při Společnosti byla ustavena „knižní komise referentská“, která sestavila první *Seznam dobré četby dětem*, nový učitelský kánon dětské četby.[57]

57) Podrobně Milena Šubrtová: „‚Dobré knihy dětem‘. Příspěvek k četbě dětí v meziválečném období“, in Martina Halířová (ed.): *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29.–30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice, Východočeské muzeum v Pardubicích 2008, s. 257–267, zde s. 260–261.

Revolta gestem a myšlenkou

Srovnání konfiskací básnických knih Svatopluka Čecha a S. K. Neumanna

Michal Charypar

Téma individuální či společenské revolty (vzdoru, vzpoury) bylo jedním z klíčových motivů česky psané beletrie v 19. století od romantismu až po tvorbu tzv. generace devadesátých let. Literární, zvláště básnické reprezentace tohoto tématu svým počtem i různorodostí přístupů sílily směrem ke konci století, a nezřídka přitom narážely na cenzurní protiopatření. Veršované práce Svatopluka Čecha a Stanislava Kostky Neumanna jsou ilustrativním dokladem toho, jak cenzura reagovala na tematizaci revolty u autorů z dnešního pohledu kanonických, zcela však odlišných svým zaměřením. Týká se to nejen proběhlých konfiskací (Čech: *Lešetínský kovář*, letákově šířená báseň *Práci*; Neumann: *Nemesis, bonorum custos…*, *České zpěvy*), ale i případů, kdy konfiskace uvalena nebyla a dílo pak podnítilo masivní reakci v politickém tisku i u veřejnosti (Čech: *Písně otroka*) nebo kdy konfiskace nebyla po prošetření soudem potvrzena (Neumann: *Jsem apoštol nového žití…*). Odlišnosti v pojímání tématu revolty jsou však u jmenovaných děl dány rozdílným naturelem obou básníků, jejich různým politickým přesvědčením i mezigenerační proměnou v chápání kultury. Zároveň jsme zde svědky konfrontace parnasistní poetiky s poetikou počínající moderny. Náš záměr cílí v prvé řadě k reflektování možných změn při traktování literárního motivu revolty z pohledu daného cenzurního systému a úzu. Srovnání nám dává příležitost konfrontovat v zásadě liberální typ tematizace vzdoru u Čecha v osmdesátých a devadesátých letech 19. století, projevující se ponejvíce symbolickým básnickým gestem, s anarchistickým u Neumanna o desetiletí později, realizovaným ideou radikální revolty, jíž neschází nihilistická ironie ani ambice bořit zavedené společenské pořádky.

Revolta v zájmu liberálních hodnot: Svatopluk Čech

Důvodem pro konfiskace Čechových veršovaných textů byly zpravidla nacionálně či sociálně burcující motivy. Díla s těmito prvky přitom obvykle vyvolávala bouřlivou odezvu v novinách a stávala se patrně nad rámec básníkova záměru argumentem v politické diskusi. Tak tomu bylo už u konfiskace Čechovy básnické skladby *Lešetínský kovář*,[1] v níž vzpurný český řemeslník odmítá vydat svou kovárnu v severním pohraničí německým továrníkům a pouští se s nimi do nerovného boje. Skladba vyšla u Eduarda Valečky a Eduarda Grégra na počátku prosince 1883 jako jedenácté číslo knižnice Poetické besedy, redigované Janem Nerudou. Všechny další svazky této knižnice pak u Čechovy skladby v seznamu vydaných titulů uváděly nápadné slovo „Zabaveno“.

Na nezájem publika si básník nemohl stěžovat. Báseň přitahovala čtenáře uměleckou kvalitou, ale i národnostním konfliktem, jehož aktuální význam zdůrazňovaly zejména

1) Z dosavadní literatury k tématu srov. zvl. Arne Novák: „Osudy konfiskované knihy“, *Venkov* 15, 1920, č. 99, 27. 4., s. 2–3; Ferdinand Strejček: *Lešetínský kovář Svatopluka Čecha*, Praha, J. R. Vilímek 1946.

mladočeské žurnály. Korunu těmto snahám nasadil vánoční článek *Národních listů*, který Čechovo dílo zasadil do kontextu poměrů, „kdy cizí kapitál kupuje českému lidu půdu pod nohama, kdy zatlačuje český národní život a český jazyk“ a hrozí „odnárodněním“. Jeho autor Gustav Eim, mladočeský novinář a politik působící ve Vídni, nepokrytě dodal: „Báseň ta stokrát více vydá nežli nejplamennější články novinářské, nežli nejskvělejší řeči politické, ona má potenci a mohutnost tak ohromnou, aby […] vzbudila ospalé a aby do stupně varu rozpálila vlažné.“[2] Tato slova byla přinejmenším neopatrná, mohla být čtena i jako podněcování k politické vzpouře. Snad právě ona měla za následek nařízení státního zastupitelství ze 4. ledna 1884 na zabavení celého nákladu knihy. Valečkovo a Grégrovo firemní knihkupectví mělo tehdy na skladě už jen deset neprodaných výtisků, v knihkupectví V. Špotta však policejní komisař J. Pávek zabavil ještě téhož dne dalších pět set exemplářů.[3]

Eim reagoval na situaci dalším příspěvkem, v němž vzal vinu za konfiskaci nevídaně na svoji hlavu. V jeho závěru potom vyslovil víru, že zakázaná báseň se brzy vrátí ke čtenářům, ne-li rozhodnutím soudu, tedy cestou imunizace. Českým poslancům přímo určil jako jejich národní povinnost, aby celou báseň přečetli ve veřejném zasedání, neboť tak „octne se v stenografických protokolech sněmu a […] bude osvobozena od konfiskace a vrácena třeba jako otisk sněmovního protokolu českému lidu“.[4] K tomu ale nedošlo. Pokud máme zjištěno, o básni se v říšské radě pouze zmínil mladočeský Karel Adámek v rámci řeči věnované jinému tématu.[5] *Národní listy* z 8. ledna byly kvůli Eimovu článku konfiskovány.[6]

Ke konfiskaci *Lešetínského kováře* tedy nepřiměla úřady sama báseň, ale teprve masivní politická kampaň v novinách. Roli zde sehrála i skutečnost, že dílko svým rozsahem osmdesát sedm stran lehce přesahovalo horní limit pěti archů, a nevztahovala se tedy na ně povinnost předkládat dvacet čtyři hodin před začátkem distribuce povinný výtisk. Konfiskační nález schválil v rámci objektivního řízení zabavení knížky kvůli přečinům proti § 302 (popuzování k zášti proti skupinám) a § 305 (schvalování nezákonných činů) trestního zákona, přičemž v souladu s praxí liberální cenzury uvedl přesné rozsahy pasáží, které soud shledal jako závadné. Podle soudního nálezu v *Lešetínském kováři* „hledí se popuditi dělníky proti živnostníkům“ a „vybízeti […] k činům v zákonech zapovězeným“.[7]

2) E. z Vídně [= Gustav Eim]: „Štědrovečerní těcha“, *Národní listy* 23, 1883, č. 305, 24. 12., odpolední vyd., s. 1–2.

3) „‚Lešetínský kovář‘ konfiskován“, *Národní listy* 24, 1884, č. 5, 5. 1., ranní vyd., s. 2. Srov. Státní oblastní archiv (SOA) v Praze, Krajský (zemský) soud trestní v Praze (KST), kt. 402, sign. B 53/1884.

4) E. z Vídně [= Gustav Eim]: „Významná konfiskace“, *Národní listy* 24, 1884, č. 8, 8. 1., odpolední vyd., s. 1–2, citát celý proložen.

5) Shrnutí projevu viz „Jak se nám nadržuje. Řeč posl. K. Adámka na říšské radě“, *Plzeňské listy* 11, 1885, č. 31, 12. 3., s. 1; Karel Adámek: *Z naší doby*, sv. 2, Velké Meziříčí, J. F. Šašek 1887, s. 248.

6) „Konfiskace“, *Národní listy* 24, 1884, č. 9, 9. 1., ranní vyd., s. 2. Eimovým článkem i jeho zabavením se mimo jiné potvrzuje dobové přesvědčení staročeského předáka Františka Ladislava Riegera, vyjádřené v lístku Čechovi z 20. ledna, že „demokratické fanfáry *Národních listů*, kteréž chtějí ze všeho, co se vyskytne, vytloukat politický kapitál, zavinily zabavení její [tj. Čechovy básně, MCh], jinak zbytečné.“ Viz Marie Červinková-Riegrová: *Zápisky*, sv. 1, *1880–1884*, ed. Milan Vojáček a kol., Praha, Národní Archiv – Scriptorium 2009, s. 552. Komentář k tomuto vyjádření s jeho nepřesnou citací uvádí F. Strejček: *Lešetínský kovář Svatopluka Čecha*, cit. dílo, s. 21.

7) Text nálezu přetiskuje F. Strejček: *Lešetínský kovář Svatopluka Čecha*, cit. dílo, s. 21–22.

Proti konfiskaci básně podal nakladatel Valečka spolu s básníkem Čechem námitky. Argumentovali tím, že „v básni jde přede vším jiným o úctu ‚ke všemu po předcích zděděnému', ať půda to, či mluva, mrav a kroj. […] V tom neleží popuzování, jest to smutná stránka skutečného života mluvou básnickou vyslovená". Ukazovali, že podle platné legislativy spadá Čechův kovář do stejné kategorie živnostníků jako továrník, a upozornili na zakončení básně, „kde nezákonné činy podléhají rameni spravedlnosti, kdežto poctivá práce a poctivé snažení dochází mravného zadostiučinění a odměny".[8] Zemský soud však konfiskaci v neveřejném jednání 8. února 1884 potvrdil a zamítl i zmateční stížnost advokáta Jana Podlipného, která mimo jiné argumentovala uměleckou hodnotou celé básně: „Báseň sama je skvost, jakým se každý národ pyšnit může. Budoucí věkové sotva uvěří, že se mohlo shledati v básni činů trestních a že se našel soud, který báseň co trestnou k zničení odsoudil."[9]

Aféra učinila básni reklamu. *Humoristické listy* básníkovi ironicky „radily", jak napsat věc tak, aby prošla bez úhony, a v nadsázce též pojmenovaly cíle policejní cenzury. Čechův kovář by měl prý být řádný daňový poplatník, který „nezná politiku", bezmezně důvěřuje zprávám ve vládním *Pražském deníku* a svoji náruživost omezuje na kyselé okurky.[10] Některé z ohlasů Čechovy básně v tisku však byly konfiskovány. Vedle uvedeného Eimova článku z 8. ledna stojí za zmínku zvláště konfiskace recenze *Lešetínského kováře* v *Ruchu*.[11] Pozoruhodnou okolností přitom byla skutečnost, že konfiskační nález na tuto recenzi, otištěný in extenso v jednom z příštích čísel časopisu,[12] byl téměř doslova opsán z původního nálezu na Čechova *Lešetínského kováře* a postihoval ji na základě stejných paragrafů a se stejnými důsledky jako báseň. Ze staršího nálezu bylo omylem převzato dokonce i datum 8. ledna 1884; zmiňovaná recenze přitom byla otištěna teprve o týden později.

Nedostupný text *Lešetínského kováře* byl ze vzácných výtisků, rozprodaných před konfiskací, ve velkém šířen v opisech, zvláště mezi studenty. Ještě v průběhu roku 1884 posloužil jako vděčný zdroj inspirace také řadě umělců mimo literaturu, zejména hudebníkům (zhudebňované písně nepatřily k zakázaným partiím *Lešetínského kováře*), ale též malířům nebo sochařům. I tyto jevy lze vnímat jako výraz všeobecné popularity díla, vyvolané i cenzurním zásahem, a snahy vyjádřit symbolicky podporu jeho autorovi a tím vykonat vlastenecký čin. Důkazem neobyčejného ohlasu básně a poptávky po ní byl také fakt, že po několika letech vznikla dvě neautorizovaná, na svoji dobu však textově spolehlivá česká vydání *Lešetínského kováře* ve Spojených státech amerických,[13] pašovaná pak do Čech; na žádné z nich nicméně nebyla v Rakousku-Uhersku vydána konfiskace.

Sám autor přistoupil k reedici díla teprve roku 1899 v rámci svých Sebraných spisů, vydávaných u Františka Topiče. O jeho rozpacích opakovaně svědčí listy Topičovi z roku

8) SOA v Praze, KST, kt. 402, sign. B 53/1884.
9) Tamtéž.
10) A. Vinobrodský: [„Panu Svatopluku Čechovi"], *Humoristické listy* 26, 1884, č. 3, 19. 1., s. 18.
11) „Lešetínský kovář, báseň od Svatopluka Čecha", *Ruch* 6, 1884, č. 2, 15. 1.; měli jsme k dispozici jen opravené číslo, kde už tento text není.
12) „Jménem Jeho Veličenstva Císaře!", *Ruch* 6, 1884, č. 4, 5. 2., s. 61.
13) *Lešetínský kovář. Báseň od Svatopluka Čecha*, dle původního v Rakousku zkonfiskovaného vydání, Chicago, August Geringer [1892]; *Lešetínský kovář. Báseň od Svatopluka Čecha*, dle původního v Rakousku zkonfiskovaného vydání, Omaha, Družstvo Pokroku Západu 1893.

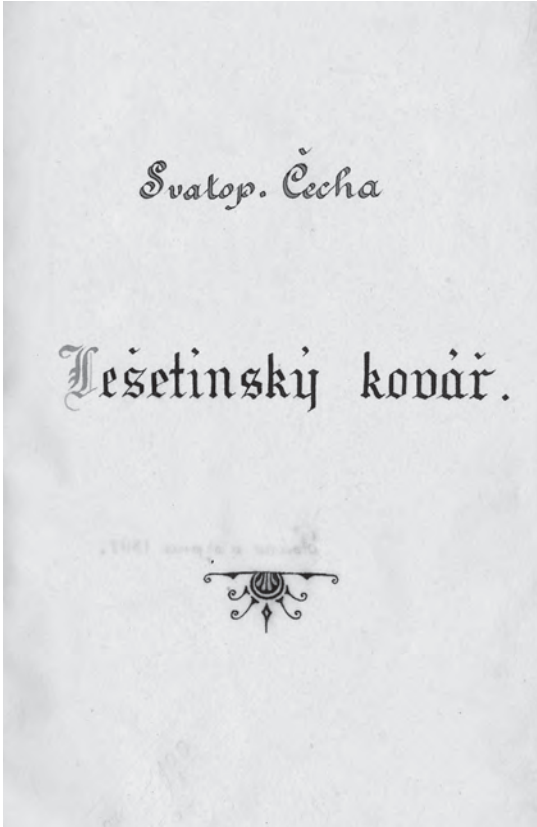

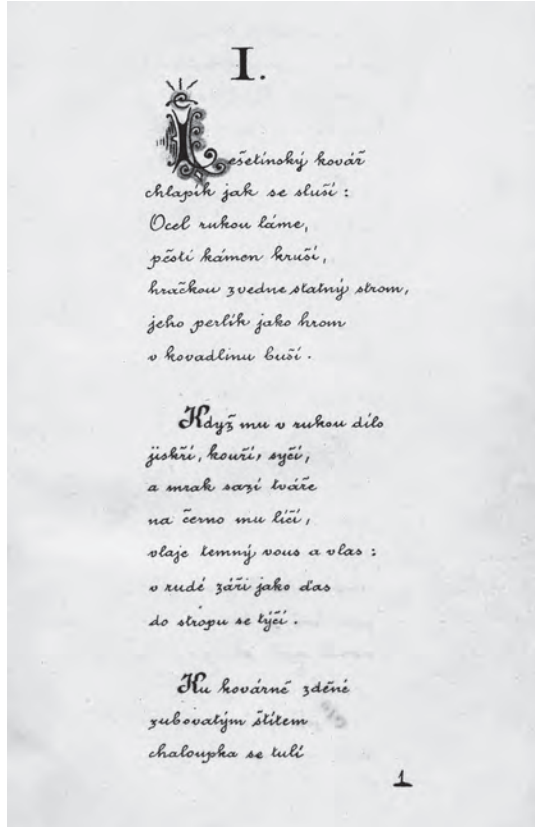

Opis konfiskovaného vydání *Lešetínského kováře* Zakázané vydání *Lešetínského kováře* bylo ze vzácně dostupných exemplářů šířeno v opisech. Na obrázcích je ukázka krasopisného opisu básně pořízeného neznámou rukou a datovaného „v srpnu 1897".

Zdroj: Soukromá sbírka.

1898. Například ve významném dopisu z 5. září, v němž mimo jiné podal i návrh na rozvržení svých spisů do jednotlivých svazků, Čech psal: „*Lešetínský kovář* vyšel roku 1883 u p. Valečky a byl konfiskován. Poněvadž p. Valečka snad vůbec nakladatelství se vzdal, mohla by báseň ta býti znovu vydána, kdyby se konfiskace nyní (po 15 letech) za změněných politických poměrů snad zrušila."[14] Výsledkem bylo kastigované, významově okleštěné vydání, které stále vypouštělo (po dohodě s nakladatelem?) zhruba třetinu pasáží označených v původním konfiskačním nálezu z ledna 1884 nebo text v jeho smyslu upravovalo.[15] Policejní orgány nové vydání dříve konfiskované básně sledovaly, k opětovné konfiskaci však nepřikročily.[16] Celkově je edice v Sebraných spisech o třiačtyřicet veršů

14) Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), František Topič a nakladatelský archiv, Svatopluk Čech Františku Topičovi 5. 9. 1898.
15) Svatopluk Čech: *Lešetínský kovář a menší básně*, Sebrané spisy Svatopluka Čecha, sv. 2, Praha, F. Topič 1899.
16) SOA v Praze, KST, kt. 402, sign. B 53/1884, nóta Policejního ředitelství v Praze zemskému trestnímu soudu 7. 1. 1899, kterou vrací zapůjčené aktové materiály týkající se konfiskace z roku 1884.

kratší; na přítomnost změn upozorňuje úvodní autorova poznámka. Původcem jediného textově upraveného vydání *Lešetínského kováře* byl tak sám Svatopluk Čech.[17]

Experimentální edice *Lešetínského kováře*, pořízená Ferdinandem Strejčkem, třemi různými typy písma rozlišuje nezávadný text, text zakázaný v lednu 1884 a text potlačený autorem ještě roku 1899.[18] Lze tak pozorovat vývoj díla během jediného čtení: jeho kompletní původní podobu, drastickou redukci po zásahu úřadů (v této formě však dílo nikdy nespatřilo světlo světa) i částečnou restauraci v druhém autorském vydání. Úřední posuzovatel si v prvé řadě povšiml v textu tendence rozdělovat postavy do dvou protilehlých skupin, mezi nimiž vzniká konflikt, a tedy potenciální kolize s § 302 trestního zákona postihujícím popuzování k zášti proti skupinám. K pasážím, o které se konfiskační nález opíral, totiž patří nejčastěji místa, kde se tematizuje rozpor mezi našinci a „cizáky" (slova „německý" či „židovský" se v textu zřejmě z opatrnosti neobjevují), chudými a boháči, porobenými a utlačovateli nebo na rovině topoi střet kovárny s továrnou. Takto byl například v oddílu III označen kovářův monolog o zlatě, jehož cizí podmanitel používá jako prostředku k zotročování domácích, i související místa v oddílu VIII, kde je cizí národ líčen jako odvěký nepřítel, jenž svým zlatem napomáhá k zániku domácí kultury, především jazyka, a ničí přirozenou „rozličnost". Potlačen měl zůstat celý pobočný příběh o emigrantu Józovi, marně doufajícím nalézt v Americe sociální zakotvení, nyní navrátilci, který na sebe bere roli mstitele, neboť jeho milé doma mezitím „boháč […] urval čest" a ona následkem toho zabila sebe a své dítě (oddíl XI). Ohniskem vzdoru je kovárna, kde se Józa schází se svými druhy. Jeho postava výslovně ztělesňuje v básni „pomstu", jejíž „výheň" způsobuje následně požár a zkázu továrny (oddíl XIII). Opakovaně se v konfiskovaných místech objevuje motiv pozdvižení kovářského kladiva na znamení vzdoru; naposledy kovář tohoto gesta užije při svém zatčení, následně je postřelen a umírá. Tento motiv lze přitom pokládat za klíčový pro výklad ideové strategie básně. Přestože vyjadřuje její myšlenkové jádro, jde skutečně jen o gesto: kovář hrozí, ale neudeří. V okamžiku, kdy má gesto hrozby přerůst v čin, je kovář zlikvidován.

Část škrtů zůstala i ve vydání *Lešetínského kováře* z roku 1899. Ve zmíněném Józově příběhu se podle konfiskačního nálezu skrýval přečin schvalování nezákonných činů (§ 305), celý příběh však byl v druhém vydání možná překvapivě do textu vrácen. Co se Čech rozhodl i v reedici své básně v Sebraných spisech kastigovat nebo i zcela vyloučit, byly zvláště vlastenecky xenofobní narážky (postižené podle § 302) a vůbec zmínky o „cizácích", kteří ze zištných příčin utlačují domácí jazyk a způsobují odnárodnění. Vedle naznačených škrtů v oddílu VIII, které nyní převzal i sám autor, šlo hlavně o vypuštění strofy v oddílu XII, ve které se mimo jiné uvádí, že „nepřítel […] naši zem urval mocí, úskokem". Ke kastigovaným pasážím patřila například v oddílu II formulace „Podmanitel z cizí strany", v níž byl řídící člen nahrazen vznešeněji znějícím „Dobyvatel" a opět vypuštěno slovo „cizí".

17) Z kráceného textu vychází i dosud poslední edice *Lešetínského kováře* (Brno, Tribun EU 2007). Původní, necenzurovaný text bývá přitom vydáván zřídka.
18) Svatopluk Čech: *Lešetínský kovář. Báseň*, ed. Ferdinand Strejček, Praha, F. Topič 1937. Dále citujeme z této edice, jejíž kompletní text je totožný s textem prvního vydání z roku 1883.

Ne všechny změny v textu však byly motivovány pouze (auto)cenzurními ohledy. Spor lze mimo jiné vést o nahrazení úvodního čtyřverší z monologu umírajícího kováře v oddílu XVI:

Naposled se zaskvěl mistrův zor, skráň též poslední se vzpjala silou: „Tedy přece uhájil můj vzdor mému rodu tuto půdu milou! –“[19]	Ještě jednou zasvit mistrův zor, skráň se vzpjala hynoucí už silou: „Hle, přec uchoval jsem naposled svému rodu tuto půdu milou! –“[20]

Zde lze za ústupek úřadům považovat jen vypuštění slova „vzdor“ ve třetím verši (i za cenu porušení rýmu). Ostatní změny jsou zřetelně motivovány stylisticky.

Do jisté míry obdobný byl případ Čechovy básně *Práci*, tištěné samostatně ve formě letáku a konfiskované na návrh státního zastupitelství 21. června 1886 (opět § 302).[21] Podle přípisku na zadní straně letáku vyšla báseň jako ukázka z chystaného pamětního listu *Dělnictvo sobě!*, jehož výtěžek měl jít ve prospěch nemajetných dělníků, avšak po konfiskaci se zřejmě nerealizoval. Policejní revize v tiskárně Josefa Richarda Vilímka zprvu neuspěla, neboť podle sdělení tiskaře Jindřicha Cejny byl celý náklad básně v počtu pět set výtisků předán už předchozího dne objednavateli Františku Slavíkovi, předsedovi Svépomocného sdružení dělníků českých a knihařskému pomocníku. Ještě téhož dne však policie v jedné vinohradské restauraci zajistila čtyři sta osmdesát devět exemplářů letáku; zbývajících jedenáct výtisků bylo mezitím patrně rozdáno či rozprodáno. Báseň, která se po formální stránce, zvláště výstavbou strofy, hlásí k paralelně vznikajícím Čechovým sbírkám *Jitřní písně* (1886) a *Nové písně* (1888), je apostrofou Práce jakožto abstraktní entity semiotizované řadou dekorativních atributů (činnost, pot × otroctví, krev; pouta × síla, která je tříští). Práce, která umožnila člověku vyhnanému z ráje zbudovat civilizaci, byla zotročena „rozmařilci“ a „lenochy“ profitujícími z její činnosti. Básník však v závěrečné vizi Práci předpovídá, že jednou rozbije své okovy a svou silou ovládne zemi. Čtenářům pak zůstala báseň *Práci* neznáma téměř dvě desetiletí. Až v roce 1905 se Svatopluk Čech odhodlal k jejímu uveřejnění ve svých Sebraných spisech, otiskl zde však stále jenom nezávadné první dvě strofy s poznámkou, že „ostatní 4 sloky byly konfiskovány“.[22] Celý text pak vyšel teprve krátce po básníkově smrti s formulačními, nikoli však obsahovými změnami nejprve v dělnickém tisku[23] a rok nato – tentokrát už věrně podle znění původního letáku – i v rámci Čechových Sebraných spisů.[24]

Paralelou k oběma uvedeným konfiskacím je případ krátkého veršovaného textu *Píseň* básníka Čechovy generace Bohdana Kaminského, v němž se téma revolty uvádí pokud možno ještě v abstraktnější podobě než v Čechově básni *Práci* pomocí metaforiky

19) S. Čech: *Lešetínský kovář*, cit. dílo, 1937, s. 80.
20) S. Čech: *Lešetínský kovář a menší básně*, cit. dílo, s. 80.
21) SOA v Praze, KST, kt. 430, sign. B 566/1886 (s exemplářem letáku); Národní archiv (NA), Presidium policejního ředitelství v Praze (PPŘ), 1882–1887, kt. 961, sign. P/13/16.
22) Svatopluk Čech: *Doplněk veršů*, Sebrané spisy Svatopluka Čecha, sv. 19, Praha, F. Topič 1905, s. 260–261.
23) Svatopluk Čech: „Práce“, *Zář* 12, 1908, č. 17, 23. 4., s. 3.
24) Svatopluk Čech: *Menší básně*, díl 2, Sebrané spisy Svatopluka Čecha, sv. 24, Praha, F. Topič 1909, s. 249–251.

atmosférických jevů. Kaminského *Píseň* byla přesto zabavena, a to nikoli pro přečin jako obě díla Svatopluka Čecha, ale dokonce pro zločin velezrady (§ 58, 59). Její závěr vítá „bouři“, která má odehnat „cizácké moře“ mlh nad rodným krajem:

Těžko a smutno je… V dálce jen zní
hlas bouře, píseň zoufalá z ní –
ó kéž ji každý procítí, pozná,
ó kéž tam zahřmí velká a hrozná,
ó kéž se rozleje tak jako moře
od hory k hoře! –[25]

Báseň měla vyjít v *Ruchu* 15. září 1885. Téhož dne byl v tiskárně zabaven plný náklad časopisu ve vysokém počtu osm tisíc tři sta výtisků. Tiskař Josef Urbánek proto ihned na místě žádal, aby z čísla byla odstraněna jen konfiskovaná strana a nezávadný zbytek mu byl ponechán, byl však se svou žádostí odkázán na rozhodnutí policejního ředitelství. Patrně nekonkrétnost ve zpodobení tématu vzpoury byla pak příčinou toho, že zemský trestní soud rozhodnutím ze 17. září konfiskaci zamítl. Státní zastupitelství jakožto navrhovatel konfiskace však podalo proti tomuto rozhodnutí stížnost. Vrchní zemský soud pak 14. října 1885 dal této stížnosti skutečně za pravdu a konfiskaci Kaminského básně definitivně potvrdil se zdůvodněním, že její obsah „patrně směřuje k tomu, by podníceni byli Čechové k násilnému odstranění nepřátelských poměrů, národ tížících, aby popuzeni byli ku vzbouření, kteréžto jednání čelící ku vznícení vzpoury anebo války občanské uvnitř státu“ zakládá skutkovou podstatu zločinu velezrady.[26] Touto zřejmou nadinterpretací vyjádřil soud nejenom nekompromisní postoj, ale i strach státního úředního aparátu z podvratného účinku apelativních veršů.

Kontextem dosud uvedených konfiskací byly tzv. protisocialistické procesy z první poloviny osmdesátých let 19. století. Zvláště z obou zmíněných básní Svatopluka Čecha lze vycítit sympatie k tomuto hnutí, úctu k práci jako hodnotě i možné ochránkyni národních zájmů (kovářské kladivo jako pracovní nástroj i jako potenciální zbraň). O Čechově sociálním cítění a demokratickém smýšlení nelze pochybovat, svým přesvědčením však stál mnohem blíže politice mladočechů, ač nikdy v této straně nezastával žádnou funkci. Sociální konflikt ho proto zajímal až v druhém gardu a jako primární naopak vnímal nacionální rovinu tématu (v *Lešetínském kováři* konkrétně sebezáchovný boj „domácích“ proti útlaku „cizáků“). Pro úřady provádějící cenzuru, jak jsme shledali, byly nicméně literární reprezentace revolty nepřípustné, ať už zdůrazňovaly kteroukoli z obou významových rovin tohoto tématu.

V devadesátých letech, kdy už procesy se socialisty byly minulostí a schylovalo se ke vstupu českých zástupců sociální demokracie do parlamentu, lze však v cenzurním traktování motivů revolty pozorovat jistý posun. Zčásti lze jeho smysl ilustrovat srovnáním konfiskace sbírky S. K. Neumanna *Nemesis, bonorum custos…*, o které pojednáme níže, s aférou vzniklou okolo známého Čechova cyklu *Písně otroka*, který konfiskován

25) Bohdan Kaminský: „Píseň“, *Ruch* 7, 1885, č. 26, 15. 9., s. 412. V opraveném čísle byla *Píseň* nahrazena jinou Kaminského básní, nazvanou *Láska*.
26) SOA v Praze, KST, kt. 423, sign. B 1180/1885.

nebyl. Rekonstrukci případu *Písní otroka* zde provedeme částečně na základě nejpodrobnějšího dostupného pramene – málo známé série memoárových článků novináře Josefa Vejvary otiskované v prvorepublikovém pondělníku *Národních listů*, jejíž rozsáhlá čtvrtá kapitola nazvaná „Kdo cenzuroval *Písně otroka*? Pražské dopisy venkovských časopisů" je právě tomuto případu věnována.[27] Třebaže série vznikla s mnohaletým odstupem, budí důvěru množstvím zasvěcených podrobností ze zákulisí jednání úřadů tiskového dohledu v době thunovského výjimečného stavu. Vejvara byl v této době lokálkářem *Národních listů* a k jeho denním povinnostem patřila mimo jiné donáška povinných výtisků listu k přehlídce na policejní ředitelství a jednání s cenzurními úředníky.

Na rozdíl od delšího *Lešetínského kováře* se na text *Písní otroka* (sedmdesát osm stran) už vztahovala povinnost předložit povinné výtisky ke kontrole policejnímu ředitelství a státnímu zastupitelství. Tento napohled zanedbatelný rozdíl byl ve skutečnosti rozhodující pro osud sbírky. Čtyřiadvacetihodinovou lhůtu mezi odevzdáním povinných výtisků a počátkem distribuce využívaly státní orgány pro cenzurní řízení a případné vynesení konfiskace; po uplynutí této vyčkávací lhůty, během níž nesměl nakladatel text distribuovat, se už ke konfiskaci standardně nepřistupovalo. Povinné exempláře *Písní otroka* byly předloženy k přehlídce 3. prosince 1894. Podle sdělení Serváce Hellera, zprostředkovaného Vejvarovou vzpomínkou, byl prý sám Svatopluk Čech překvapen, když mu nakladatel František Topič sdělil, že cenzura proti jeho knížce nic nemá. Topič proto neváhal s distribucí *Písní otroka*, 7. prosince dal o knížce otisknout inzerát v *Národních listech*, 14. prosince už o ní referovala *Národní politika*[28] a vzápětí se objevily další recenze.[29] Podle Vejvary však zprvu k propagaci *Písní otroka* nejúčinněji přispěl dopisovatel mimopražských mladočeských listů Josef Pachmayer, který na venkově v mnoha příspěvcích nesmírně zpopularizoval nejen samu knížku, ale i myšlenku, že její propuštění bylo fatálním přehmatem cenzury: „nebojácně se vysmíval policii, že takovou nesmírně tendenční sbírku propustila, že v ní úžasný osten protivládní a dokonce protidynastický nepostřehla, že propustila věštbu osvobození národa českého. Tím dal [Pachmayer, MCh] Čechově sbírce význam všenárodního odporu protivládního."[30]

Noviny pak o domněle protistátním díle neustávaly psát řadu měsíců. *Písně otroka* tak byly v českém politickém táboře všeobecně přijaty jako alegorie podmaněného českého národa. Současně se staly argumentem ve stranických sporech. Staročeský *Hlas národa* protestoval proti mladočeské exploataci Čechova cyklu[31] a vyvolal tím polemiku s *Národními listy*. Koncem dubna 1895 dokonce organizoval Eduard Grégr za mladočechy kandidaturu Svatopluka Čecha do doplňovacích voleb říšské rady za okres Karlín – Český Brod,[32]

27) Josef Vejvara: „Jak to bylo", *Národní listy* 70, 1930, příloha Ráno, pondělník Národních listů, č. 27–50, vždy s. 4, zde č. 43–50.
28) „Nové knihy české. Stručné zprávy o novinkách české literatury", *Národní politika* 12, 1894, č. 345, 14. 12., odpolední vyd., s. 1–2. Ukázka z díla byla přitom otištěna časopisecky už o rok dříve, srov. Svatopluk Čech: „V poutech. Z cyklu Písně otroka", *Světozor* 28, 1893/1894, č. 1, 17. 11. 1893, s. 3.
29) Jacques [= Jaroslav Kvapil]: „Písně otroka. Básně Svatopluka Čecha", *Národní listy* 34, 1894, č. 346, 15. 12., ranní vyd., s. 4; [Jan] Voborník: „Svatopluk Čech: Písně otroka", *Národní listy* 34, 1894, č. 352, 21. 12., ranní vyd., s. 9; aj.
30) J. Vejvara: „Jak to bylo", cit. dílo, č. 45, s. 4.
31) „Na bludné cestě", *Hlas národa* 10, 1895, č. 55, 24. 2., s. 1.
32) „K doplňovací volbě říšského poslance za venkovský okres karlínsko-českobrodský", *Národní politika* 13, 1895, č. 117, 29. 4., s. 2.

básník však odmítl. Podobně si ho přivlastňoval i dělnický tisk. Ještě v roce 1906, v článku k básníkovu jubileu, se dočteme v českobudějovické *Jihočeské stráži lidu*: „Čech, ať popírá to, kdo chce, svými *Písněmi otroka* vstoupil do řad socialistů.“[33]

Oslavná kampaň novin vzbudila po knížce značnou poptávku. Už 3. ledna 1895 vyšla v druhém vydání, další reedice vznikaly v horizontu několika týdnů. Nakladatel František Topič podle Vejvary později vzpomínal, že jeho strategií bylo co nejrychlejší vydání na levném papíře, aby kniha dosáhla takového rozšíření, že už bude případná konfiskace bezpředmětná.[34] Poslední vydání za Čechova života, faksimile básníkova rukopisu *Písní otroka*, se objevilo v prosinci 1907 a bylo počítáno už jako třicáté.

Pozdvižení, jež Čechovy verše vyvolaly, navíc v době výjimečného stavu nad Prahou a okolím, jako by skutečně svědčilo o selhání cenzurních orgánů, o němž psaly noviny. Tato idea byla v dobovém chápání podpořena zveřejněním informace, že za propuštění knížky do distribuce přišel o své místo na místodržitelství Karel Švanda ze Semčic, syn známého dramatika; tento údaj dodnes nalézáme i v odborné literatuře.[35] Josef Vejvara ve zmíněných vzpomínkách jej však s odvoláním na sdělení policejního koncipisty Rudolfa Demartiniho vyvrací. Dle něho Švandu, úředníka v tiskovém oddělení pražského policejního ředitelství, právě v inkriminovaný den v jeho funkci „pro jiné záležitosti […] zastoupil koncipista Viktor Chum“, později pražský policejní komisař známý z procesů s anarchisty okolo roku 1905.[36] Ten – snad vzhledem ke své tehdejší malé zkušenosti s cenzurou – nenalezl v knížce nic závadného a k její konfiskaci nepřistoupil. Chum byl později nucen podat na policejním ředitelství vysvětlení svého rozhodnutí ohledně *Písní otroka*, zřejmě však nebyl potrestán. Švanda prý po nějaké době opustil policejní ředitelství z jiných důvodů. Čechova knížka, jak dodává Vejvara, byla současně čtena i na státním zastupitelství, a to s týmž výsledkem. Tehdejší ředitel tohoto úřadu Adolph Morstadt však prý obdobně jako Chum argumentoval tím, že obezřetně psaný text neobsahoval žádné konkrétní místo porušující zákon. Podepsáním konfiskačního nálezu na *Písně otroka* například pro urážku císaře by se tak státní zástupce sám dopustil téhož zločinu, neboť by musel urážku panovníka do textu imputovat vlastní interpretací. Celý případ tak ukazuje na limity liberální cenzury, která v básni vzhledem k její alegorické povaze nenalezla konkrétní závadné místo. Vejvara shrnuje: „Celý národ viděl v těchto písních svůj osud, celý národ věděl, jakou mají tyto písně tendenci – ale cenzura policejní i politická stavěla se hluchou a slepou, poněvadž v celé sbírce nikde nestojí: ‚Touto slokou míněn je císař!‘“[37]

Při bližším pohledu na text *Písní otroka* se tento argument ukazuje jako relevantní. Na rozdíl od zabaveného *Lešetínského kováře*, kritizujícího dění „tady a teď“, jsou *Písně otroka* zasazeny do starověké orientální kulisy, jejíž kritické gesto se realizuje výhradně

33) „Svatopluk Čech“, *Jihočeská stráž lidu* 2 (9), 1906, č. 8, s. 1–2.
34) J. Vejvara: „Jak to bylo“, cit. dílo, č. 47, s. 4.
35) Např. Jiří Zizler: „Karel Švanda ze Semčic“, in Luboš Merhaut (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 4, sv. 1, *S–T*, Praha, Academia 2008, s. 829–830; Dalibor Tureček: „Synopticko-pulzační model českého literárního realismu – pracovní hypotéza“, in týž (ed.): *České literární romantično. Synopticko-pulzační model kulturního jevu*, Brno, Host 2012, s. 265–282, zde s. 281.
36) J. Vejvara: „Jak to bylo“, cit. dílo, č. 48, s. 4.
37) Tamtéž, cit. dílo, č. 49, s. 4. Z ohlasů *Písní otroka* byl konfiskován například citát z Čechovy básně s politickým komentářem v anonymním článku „Píseň otroka“, *Čas* 9, 1895, č. 9, 2. 3., s. 1–3, zde s. 1, srov. SOA v Praze, KST, kt. 923, sign. C 118/1895.

v obecných, byť snadno srozumitelných kategoriích (otrok × pán aj.) a nepojmenovává žádnou konkrétní entitu. Tato dekorativnost jako charakteristický rys parnasistní poetiky *Písní otroka*[38] konečně oslabuje i bezprostřední účinek samého tématu revolty, když burcující leitmotiv zdviženého kladiva užitý v *Lešetínském kováři* střídá v *Písních otroka* mnohem umírněnější ústřední motiv chřestění pout, sugerující pouze latentní protest.

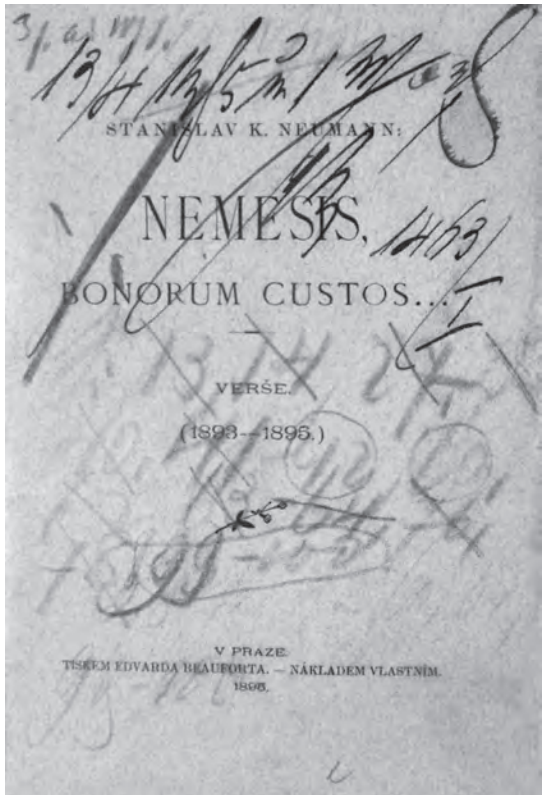
STANISLAV K. NEUMANN:

NEMESIS,

BONORUM CUSTOS...

VERŠE.

(1893—1895.)

V PRAZE.
TISKEM EDVARDA BEAUFORTA. — NÁKLADEM VLASTNÍM.
1895.

Unikátní výtisk sbírky *Nemesis, bonorum custos...* Na obrázku je raritní obálka Neumannovy básnické prvotiny *Nemesis, bonorum custos... Verše (1893–1895)* z cenzurního výtisku. Ten se jako jediný exemplář původního vydání dochoval v archivních spisech. Černé, modré a červené přípisky odkazují na potenciálně závadná čísla stran. Zdroj: SOA v Praze, SZ, kt. 156, sign. VI 108/1895.

Revoltou proti všem: S. K. Neumann

Konfiskovaná první sbírka básní Stanislava Kostky Neumanna *Nemesis, bonorum custos...* časově souvisela, jak naznačuje už její podtitul *Verše (1893–1895)*, s básníkovou zkušeností ze žaláře, k němuž byl odsouzen za zločin rušení veřejného pokoje (§ 65) spáchaný účastí ve spiknutí Omladiny, a ve vězení byla též z velké části napsána. S. K. Neumann byl zatčen mezi prvními omladináři už 6. září 1893 a odsouzen pak jako jeden z vůdců domnělého spiknutí ke čtrnácti měsícům žaláře. Z vyšetřovací vazby, kterou si odbýval v novoměstské věznici, byl propuštěn na konci roku 1893 na kauci tři tisíce zlatých, o jejíž obstarání žádal 27. prosince advokáta Antonína Čížka. K vlastnímu trestu, z něhož zbývalo více než deset měsíců, nastoupil 10. dubna 1894 znovu v novoměstské trestnici, odkud byl 25. dubna eskortován do plzeňské věznice na Borech. Ještě 24. července téhož roku zamítl nejvyšší soudní a zrušovací dvůr ve Vídni v plném rozsahu hromadnou zmateční stížnost třiceti šesti odsouzených omladinářů a potvrdil původní rozsudky.[39] Neumann vylíčil své dojmy z této doby spíše lehkovážným tónem ve vzpomínkové stati *Politická epizoda*, otištěné roku 1911.[40] Formou literární reflexe v ní prezentoval zvláště své časové názory a žalář popsal s ironií jako místo, kterého se

38) Dalibor Tureček: „Secesní dekorativnost jako součinitel poetiky Svatopluka Čecha“, in Dagmar Blümlová, Zuzana Gilarová (eds.): *Čas secese. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice – Pelhřimov, Jihočeská univerzita – Nová tiskárna Pelhřimov 2007, s. 229–236.
39) Srov. LA PNP, Stanislav Kostka Neumann, úřední opis rozsudku pořízený pro zemský trestní soud v Praze o rozsahu 56 stran rukopisu, o Neumannovi zvláště na s. 14 a 54.
40) Stanislav Kostka Neumann: *Vzpomínky*, Sebrané spisy Stanislava K. Neumanna, sv. 10, Praha, Svoboda 1948, s. 9–70.

není třeba bát. Čtenářsky vděčná stať, záměrně zbavená faktografických údajů, proto vystihuje z odstupu osobní postoje básníka, neodpovídá však depresivním náladám vězně zachyceným v jeho první sbírce, jež poskytuje časově autentické svědectví. Pro srovnání připomeňme, že Neumannův generační souputník Alois Tuček, který byl podobně jako on odsouzen za účast v omladinářském hnutí a strávil pak necelý rok na Borech, vylíčil tuto věznici později ve svém reportážním románu *Rok v samotách* (1903) jako místo značného psychického ponížení, špiclování, nemoci i smrti.

Neumann byl z borské věznice propuštěn na svobodu až po odpykání celého trestu 25. února 1895. Podle tří etap této osobně prožívané zkušenosti – vyšetřovací vazby, krátkodobé svobody po propuštění na kauci a vlastního trestu – pak nazval tři oddíly sbírky *Nemesis, bonorum custos…* („Pod věží novoměstskou", „Intermezzo", „Moderní idyla"), již asi koncipoval už v novoměstské věznici, avšak z velké většiny ji patrně napsal až na Borech. Sbírku nechal v pražské tiskárně Eduarda Beauforta z opatrnosti vytisknout nejprve jen ve třech povinných výtiscích. Ty byly vzhledem k panujícímu výjimečnému stavu v Praze doručeny k úřední kontrole, přestože knížka svým rozsahem sto stran překračovala tiskovým zákonem stanovený limit pěti archů. Dílo debutujícího básníka kontrolou neprošlo.[41] Dopoledne 15. dubna 1895 byla na podnět zemského trestního soudu vykonána v Beaufortově knihtiskárně prohlídka pod vedením policejního komisaře Adolfa Krčka, který se u faktora Karla Mádla ujistil, že mimo tři zabavené exempláře žádné další neexistují, a dal rozmetat sazbu. Zemský trestní soud konfiskaci 19. dubna potvrdil vydáním stručného nálezu pro porušení § 63, 300 a 305 trestního zákona.[42]

Ve zprávě trestnímu soudu navrhlo státní zastupitelství konfiskaci pro tři závadné básně: 1) *Protesty II*, v níž byl shledán přečin schvalování nezákonných skutků (§ 305), neboť v ní „označuje autor sebe a své druhy, odsouzené ve známém procesu Omladiny, jako hrdiny padlé v čestném boji a protizákonná jednání, pro která byl on a jeho komplici odsouzeni, pokouší se zde velebit a ospravedlňovat"; 2) *Čtrnácte rispetů X*, kde bylo shledáno místo tupící státní hymnu, a tedy zločin urážky císaře (§ 63); a 3) závěrečnou báseň *Sloky konečné* pro přečiny pobuřování a zlehčování úředních nařízení a schvalování nezákonných skutků (§ 300, 305), neboť se v ní pisatel

> snaží jak rozhodnutí soudu vynesená ve známém procesu, tak nepřímo i všechna proti podvratným živlům použitá úřední opatření tupením zlehčovat a podněcovat čtenáře k nenávisti a opovrhování vůči příslušným státním úřadům; naproti tomu ona protizákonná jednání, která dala podnět k úředním opatřením a soudním rozhodnutím, snaží se velebit

41) Ke konfiskaci viz SOA v Praze, Státní zastupitelství Praha (SZ), kt. 156, sign. VI 108/1895 (s unikátním cenzurním výtiskem sbírky); SOA v Praze, KST, kt. 934, sign. C 209/1895; NA, PPŘ, 1893–1899, kt. 1443, sign. P/67/29. Stručně tuto dokumentaci popsal vydavatel jediné moderní kompletní edice Neumannovy sbírky Antonín Matěj Píša, viz Stanislav Kostka Neumann: *Básně*, díl 1, Spisy Stanislava Kostky Neumanna, sv. 1, ed. Antonín Matěj Píša, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury a umění 1962, s. 301–302. Známe též strojopis českého překladu jmenované dokumentace pořízený patrně roku 1954 archivářem Jaroslavem Urbanem, který je uložen v LA PNP, Stanislav Kostka Neumann. V dalším textu citujeme z tohoto překladu, jen s přihlédnutím k originálům opravujeme několik omylů v dataci.
42) *Wiener Zeitung* 193, 1895, č. 217, 31. 5., příloha Amtsblatt, s. 769.

a ospravedlňovat a mimoto ještě povzbuzovat a navádět k dalším takovým jednáním „jako pomstě“ za domněle nespravedlivě vynesená odsouzení.[43]

Policejní ředitelství, jemuž zaslalo státní zastupitelství zprávu 12. dubna, učinilo o pět dní později prezidiu místodržitelství a znovu státnímu zastupitelství návrh na subjektivní stíhání spisovatele, který „podle sdělení na poslední straně tiskoviny učinil všechny přípravy k prodeji“, a připomnělo, že autor je nedávno propuštěný trestanec. Žalář byl ostatně hlavním tématem celé sbírky. Státní zastupitelství však návrh na subjektivní stíhání autora přípisem ze 7. května vrchnímu státnímu zastupitelství zamítlo, „neboť z oné zcela nevinné poznámky na zadní straně ‚Prodává se též u autora na Král. Vinohradech, Hálkova ul. č. 57, III. patro‘ policejním ředitelstvím učiněný závěr“, že šlo o přípravy k prodeji, „zajisté nemůže být odvozen“. Současně v tom smyslu vyjádřilo polemiku s uplatněním § 63, který by autorovi v případě subjektivního stíhání hrozil žalářem až na pět let. V žalovaných verších v desáté básni cyklu *Čtrnácte rispetů* „Na dvorku malém děti stále kňučí / a hymnu císařskou se vřískat učí…“ prý „skutková podstata zločinu urážky Veličenstva […] musí býti dedukována teprve interpretací a není doporučitelno vydávat rozhodnutí práva o tomto deliktu bez naléhavé nutnosti“, která však zde nenastala vzhledem k tomu, že byly vytištěny pouze povinné výtisky pro úřady. Státní zastupitelství tak poukázalo ke značně rozdílným trestním důsledkům v objektivním a subjektivním řízení. V citovaném přípisu navíc uvedlo argument, který měl zřejmě obecnější platnost, pokud jde o provoz cenzury v dané době: „nesmí se přehlížet, že subjektivní stíhání básní je vždy na pováženou, neboť každému soudci je těžko precizovat hranici mezi licentia poetica a trestním zákonem, v daném případě pak právě v 1. a v 3. básni [tj. v básních *Protesty II* a *Sloky konečné*, MCh] takové fráze převládají.“ O týden později, 14. května, oznámilo státní zastupitelství své rozhodnutí i policejnímu ředitelství a upřesnilo, že spornou poznámkou o osobním prodeji na poslední straně sbírky autor „pouze použil podle § 3 odst. II tisk. z. jemu příslušejícího práva [umožňujícího autorovi prodávat výtisky svého díla vydaného vlastním nákladem, MCh] a trestné jednání nebylo spácháno šířením tiskoviny, nýbrž tiskem“. Policejní ředitelství vzalo následně na vědomí, že v daném případě půjde jen o prostou konfiskaci. Na jiné rovině se tak zde znovu – jako krátce předtím v interním vyšetřování případu Čechových *Písní otroka* – připomněly limity liberální cenzury, která se při kontrole tisku snažila v maximální míře využít všech možností skýtaných zákony, avšak bez jejich zjevného porušení se necítila oprávněna zasahovat.

Ještě během jara 1895 se Neumannova knižní prvotina dočkala otištění v opraveném vydání, označeném jako druhé, ale o několik stran kratším. Všechny tři závadné básně byly vypuštěny, dokonce i celé desáté číslo cyklu *Čtrnácte rispetů*, z něhož by stačilo podle zavedeného úzu vyškrtnout pouze zakázané dvojverší o císařské hymně. Čtenář se snadno mohl domnívat, že defektní číslování některých textů (jen *Protesty I* bez dalšího pokračování, u cyklu *Čtrnácte rispetů* čísla 1–9 a 11–14) je důsledkem chyby tisku, absenci závěrečné básně odhalit nemohl. Vypuštěné texty známe z jediného dochovaného cenzurního výtisku původního vydání (ostatní dva byly na nařízení zemského trestního soudu zničeny),

43) Vše LA PNP, Stanislav Kostka Neumann, Spisy policejního ředitelství, státního zastupitelství a zemského trestního soudu v Praze z r. 1895. Odtud pocházejí i citáty v následujícím odstavci.

který se stal roku 1962 základem pro kritické vydání Neumannových prvních sbírek. Jak vyplývá z výše citované charakteristiky státního zastupitelství, postihla cenzura zvláště vyjádření o revoltě omladinářského hnutí podaná s kladným akcentem. Báseň *Protesty II* například traktuje toto téma jako hrdinské a vyznívá nesmiřitelnou kritikou zbabělosti:

A v domněnce, že za slovem jdou skutky
a boj za právo že je bojem reků,
my padli… Zdvihnem se a padnem znovu
a po nás padnou jiní, jiní, jiní… […]
já nevím, jak bych mohl povznést hlavu
s tím cejchem babství, vpáleným na čele!…[44]

Sloky konečné pak snad ještě naléhavěji vyjadřují marasmus bezpráví a život „ve škrtící atmosféře", lyrický mluvčí připomíná své druhy v celách a v pointě básně i celé sbírky dospívá k přesvědčení, že „smí přísahati odvetu…"[45] Poznámky modrou a červenou tužkou ve zmíněném cenzurním výtisku však ukazují, že posuzovatel ze státního zastupitelství váhal u dalších devíti textů sbírky,[46] jež nakonec konfiskaci nepodlehly a směly se objevit v opravené edici. I v nich mohl potenciálně shledávat mimo jiné další urážku císaře nebo invektivy směřující proti náboženství. Nepozastavil se však u názvu sbírky se jménem bohyně pomsty Nemesis, zakončeného třemi tečkami, které naznačovaly pokračování. Tento název totiž zřejmě ironicky odkazuje k novoměstské trestnici, kde si S. K. Neumann odpykával vyšetřovací vazbu. Na trojúhelníkovém štítu na průčelí této budovy na dnešním Karlově náměstí byl umístěn nápis „Nemesis, / bonorum custos, / sontium castigatrix, / securitatis publicae vindex". Karel Vladislav Zap jej ve svém starším *Průvodci po Praze* (1848) překládá jako „Nemesis, ctnostných ochranitelkyně, vinných káratelkyně, bezpečí veřejného zachovatelkyně".[47] Štít však dnes známe už jen z historických fotografií.

Cenzurní peripetií si prošla i následující Neumannova sbírka s rozsáhlým názvem ve formě dvojverší *Jsem apoštol nového žití a žádné se nelekám rány, / jsem rytíř nového Graalu, jsem rytíř bez bázně i hany*. Pražské státní zastupitelství podalo 21. prosince 1895 návrh na její konfiskaci, s nímž ještě téhož dne seznámilo i zemský trestní soud a vrchní státní zastupitelství a následujícího dne také policejní ředitelství. Jako v plném rozsahu závadné byly v textu vyznačeny básně č. 1 (*Mládí*) a č. 5 (incipit „Veselá společnosť. Víno, zpěv, holky. – –"). V básni *Mládí* cenzurní posuzovatel zvláště zatrhl slova „krvavý prapor", jimiž byl charakterizován obraz titulního „mládí", a celou druhou strofu s údernou zmínkou o jízdě mládí „přes mezníky střežených hranic a zákonů hroutivé valy" a s nepřímým označením panovníka jako „tyrana". Druhá báseň pak vzbudila nelibost některými otevřeně frivolními formulacemi („Tu s velkýma očima, svěží Bohému v empiru rudém / jsem na klín si posadil"; „na ňadra Tvá nahá a šťastné maso bujných Tvých boků!"). Návrh státního

44) S. K. Neumann: *Básně*, díl 1, cit. dílo, s. 43.
45) Tamtéž, s. 91.
46) SOA v Praze, SZ, kt. 156, sign. VI 108/1895; LA PNP, Stanislav Kostka Neumann; obdobně A. M. Píša in S. K. Neumann: *Básně*, díl 1, cit. dílo, s. 301–302.
47) Karel Vladislav Zap: *Průvodce po Praze. Potřebná příruční kniha pro každého, kdo se s pamětnostmi českého hlavního města seznámiti chce*, Praha, Bedřich Krečmár 1848, s. 152.

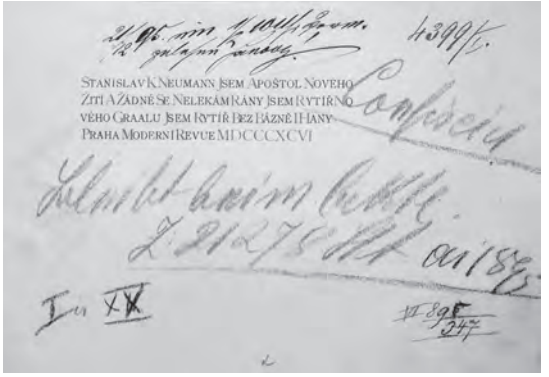

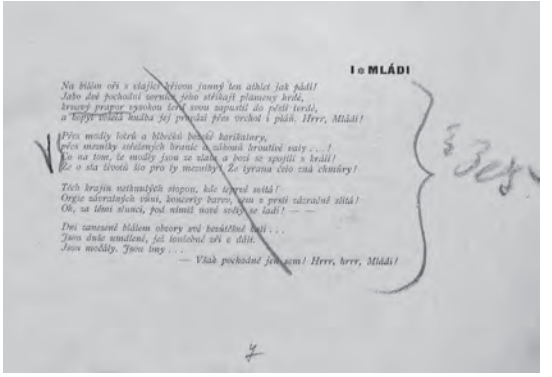

Cenzurní výtisk sbírky *Jsem apoštol nového žití...* Fotografie reprodukují obálku cenzurního výtisku Neumannovy sbírky a text jedné z básní navržených ke konfiskaci.
Zdroj: SOA v Praze, SZ, kt. 157, sign. 347/1895.

zastupitelství bez bližšího zdůvodnění konstatoval, že první z obou básní obsahuje přečin schvalování nezákonných činů a nabádání k nim (§ 305) a druhá přečin proti mravopočestnosti (§ 516); obě vyjádření pouze kopírovala názvy příslušných článků trestního zákona. Snad i proto zemský trestní soud po přezkoumání textu konfiskaci nepotvrdil a 26. prosince ji rovněž takto deklarativně zamítl. O dva dny později podalo státní zastupitelství k tomuto soudu stručné odvolání. Soud si vyhradil čas až do 20. ledna 1896, kdy státnímu zastupitelství a policejnímu ředitelství potvrdil, že konfiskace je definitivně zrušena. Tutéž informaci současně oznámil také nakladateli Arnoštu Procházkovi s douškou, že mu vrací k obchodování celý zabavený náklad sbírky až na několik exemplářů, které poslouží úřední potřebě. Ještě 2. ledna přitom policejní ředitelství zamítlo žádost o povolení k prodeji formulovanou Neumannem, protože nebyl dosud znám výsledek odvolání.[48]

Pro úplnost ještě doplňme dostupné údaje o konfiskaci Neumannova cyklu politické lyriky *České zpěvy*, potvrzené zemským trestním soudem 20. června 1910. Zabaveny z ní byly v úplnosti básně č. *VII* s incipitem „Šedesát let jsme se postili věrně“ (§ 63) a č. *XI* s incipitem „– Rozpusťte armády, přelomte pušky“ (§ 300).[49] Obě básně vyšly přitom už dříve časopisecky: č. *VII* 18. července 1908 a č. *XI* v květnu 1908.[50] Druhá z básní, hlásající antimilitarismus, byla zakázána pro pobuřování proti úřadům a zlehčování úředních nařízení. Zajímavější je případ první básně. Ve zmíněném časopiseckém otisku byla připomínkou šedesáti let uplynulých od revoluce roku 1848. V knižním vydání *Českých zpěvů* se v jejím záhlaví nově objevil letopočet „(1908)“. Posuzovatel ji proto snad vztáhl k událostem z konce tohoto roku a chápal ji jako protest proti současné úřednické vládě Richarda Bienertha (do roku 1911), která 2. prosince 1908 vyhlásila nad Prahou výjimečný stav, a konfiskoval ji pro urážku císaře. Obě básně byly posléze imunizovány interpelací

48) SOA v Praze, SZ, kt. 157, sign. 347/1895 (obsahuje cenzurní výtisk sbírky).
49) NA, PPŘ, 1908–1915, kt. 2261, sign. P/19/9; texty básní viz Stanislav Kostka Neumann: *České zpěvy*, Praha, Rudolf Brož [1910], s. 17, 24–25.
50) Stanislav Kostka Neumann: „České zpěvy“, *Lidové noviny* (Brno) 16, 1908, č. 194, 18. 7., večerní vyd., s. 9; týž: „České zpěvy“, *Moravskoslezská revue* 4, 1908, č. 8 (květen), s. 282.

Antonína Hajna, podanou v říšské radě 1. července 1910.[51] Básník pak oba texty otiskl znovu časopisecky.[52] K básni č. *VII* tu nově připojil název *2. prosinec 1908*, přestože, jak řečeno, byla otištěna už v červenci; ex post tím dal za pravdu cenzuře a vztáhl báseň k jmenované události. Dostupné vydání *Českých zpěvů* z roku 1910 žádnou informaci o konfiskaci neuvádí.

Předchozí sonda podala srovnání různorodých příkladů traktování revolty jako konfliktního typu literární tematiky, která mohla i v estetickém rouchu verše kolidovat s cenzurou. Rozdíly mezi tematizací revolty u Čecha na straně jedné a u Neumanna na straně druhé, jež mohly současně být výzvou k proměně cenzurního úzu, lze vnímat v několika rovinách. Jako podstatná se jeví rozdílná společenská pozice obou autorů. Čech měl postavení oficiálního spisovatele a hvězdy kulturního nebe, kdežto Neumann byl teprve debutujícím básníkem, který navíc právě prodělal vězeňskou zkušenost. Ta pak přímo souvisí s odlišným způsobem zpodobení revolty v jeho verších. Ve srovnání s Čechem, který revoltu tematizoval obvykle metaforicky a těžil z patosu vzpurného gesta (pozdvižené kladivo kováře; alegorizace Práce jako bohyně, jež rozbíjí své okovy; chřestění pout „otroků"), nalézáme u Neumanna revoltu tlumočící osobní, reálnou zkušeností podložený postoj autora, který také přinesl zkonkrétnění tématu a výraznou depatetizaci verše ve stylu macharovského realismu (*Nemesis, bonorum custos…*). K Čechově poezii je však zároveň třeba říci, že metaforičnost ani forma alegorie, do nichž halil politicky a sociálně burcující motivy, nebyly dobovým čtenářským publikem vnímány jako clona pro cenzuru, ale patřily k běžným, obecně srozumitelným výrazovým prostředkům jeho básnické generace. U Neumanna dále nacházíme zřejmý příklon k poetice moderny v jeho druhé knize *Jsem apoštol nového žití…*, kde se téma společenské revolty nově projevilo mimo jiné též přítomností tabuizované erotické motiviky; konfiskace této sbírky však byla soudně zamítnuta.

Pro cenzuru tak zjevně hrála nejvýznamnější roli politická rovina revolty. I zde mezi oběma básníky nalézáme rozdíl. Zatímco u Čecha převládá nacionální perspektiva vzdoru nad sociální, u Neumanna je tomu naopak; ani u něho však zároveň nacionální téma zcela nemizí, zvláště v jeho *Českých zpěvech*. Téma revolty v básnickém rouše bylo z hlediska cenzury hraniční, a výsledek jednání úřadů proto byl v řadě případů překvapivý a nepředvídatelný; zejména výše zmíněná báseň Bohdana Kaminského dokládá, jak málo mohlo stačit k obvinění ze zločinu velezrady i k jeho soudnímu potvrzení. Musíme nicméně konstatovat, že cenzura byla dlouhodobě uvyklá potlačovat i protirakouské projevy, jež se objevovaly zejména ve staročeské a mladočeské žurnalistice. Potenciálně o mnoho nebezpečnější anarchistické tendence v tisku v posledních desetiletích 19. století pak tento úzus nijak neproměnily a v rámci objektivního řízení se v potvrzených případech deliktů řešily standardní konfiskací. Překvapivě tak zjišťujeme, že anarchistickou i liberální revoltu posuzovaly úřady vcelku rovnocenně, což se koneckonců odráží i v počtech postižených či nepostižených děl u obou zkoumaných básníků.

51) Český a německý text interpelace viz *Anhang zu den stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1910, XX. Session*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1910, sv. 6, s. 9053–9055.
52) Stanislav Kostka Neumann: „2. prosinec 1908", *Mladé proudy* 9, 1910, č. 18, 26. 8., s. 4; týž: „Rozpusťte armády", *Mladé proudy* 11, 1912, č. 9, 25. 4., s. 2.

Mezi revoltou a autocenzurou

Případ *Slezských písní* Petra Bezruče

Michal Kosák

Hned několik interpretací, které se objevily již po prvních časopiseckých otiscích Bezručových básní v roce 1899, spojovalo dílo básníka s nacionální, sociální, a tedy politickou revoltou, anarchistickým gestem a s výzvou k přímé akci. Konsekventním protějškem k textům neseným touto stylizací byl institucionální přímý postih vyvolávající u redaktora a autora obavy z nových cenzurních zásahů, kterým se oba v dalším snažili svým postupem předejít. Obraz autora byl tedy již od jeho debutu rozepjat mezi nepokrytě odbojnou a odvážnou stylizací na jedné straně a bázlivou, úhybnou strategií na straně druhé.

Jednotlivé případy cenzury díla Petra Bezruče a s nimi související postupy, které uvádíme, tvoří samostatná a v mnohém nestejnorodá dějství. V následující případové studii se tedy nejprve věnujeme konfiskaci úvodní sady básní Petra Bezruče (1899), v další části pak přípravě *Slezského čísla* v souvislosti s imunizací postižených básní (1902) a nakonec především přípravě bibliofilských vydání *Slezských písní* (1909 a 1911). Z pohledu cenzurní problematiky sledujeme nejen samu konfiskaci, ale i to, jak autor spolu s redaktorem zkoušeli a odhadovali normu přijatelného v systému následné cenzury a jak tento vlastní konstrukt cenzurních norem působil na tvorbu Petra Bezruče, jak tedy Bezruč, slovy D. S. Lichačova, v „oněch těsných hranicích […] ‚tvořil'".[1] Pohyb od konfiskace přes následné redakční a autorské kroky k autocenzurní praxi doprovází ale narůstající míra pojmové difuze, od cenzury jako zjevného projevu úředního dozoru až k autocenzurním jevům, jež jsou v různých kontextech chápány jako vynucené a jež lze též interpretovat jako projevy autorské strategie.

Dlouhé stíny konfiskace

Začátky publikační činnosti Petra Bezruče, spojené mimo jiné i s cenzurou, byly již opakovaně popsány,[2] a proto je rekapitulujeme jen stručně. Ze dvou prvních zásilek, odeslaných 16. a 25. (?) ledna 1899, vybral redaktor Jan Herben pro beletristickou přílohu týdeníku *Čas* tři básně: *Den Palackého*, *Škaredý zjev* a *Jen jedenkrát*, tištěnou nejprve pod římskou číslicí *III*,[3] později jako *Zkazka*.[4] Ze strachu před cenzurou a případnými soudními spory s osobami, které byly v básních jmenovány,[5] provedl redaktor sám o sobě, i když s Bezručovou

1) Dmitrij Sergejevič Lichačev: „Úloha estetického hodnocení při přípravě kanonického textu literárního díla", přel. Břetislav Štorek, *Česká literatura* 14, 1966, č. 1, s. 12–20, zde s. 16.
2) Srov. např. knihu Ivana Herbena *Zrození básníka. Petr Bezruč vstupuje do literatury*, Praha, ELK [1938], nebo přednášku Miroslava Červenky „Bezručovy první zásilky Času", in týž: *Textologické studie*, eds. Michal Kosák, Jiří Flaišman, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2009, s. 183–192.
3) Petr Bezruč: „III", *Čas. Beletristická příloha k politickému týdeníku* 4, 1899, č. 4, 11. 2., s. 25–26.
4) Petr Bezruč: „Zkazka", *Čas. Beletristická příloha k politickému týdeníku* 4, 1899, č. 4 [po konfiskaci opravené vydání], 18. 2., s. 30–31.
5) K motivacím redakčních zásahů srov. též Bezručovo hodnocení ve výsleších z 22. a 23. listopadu 1915,

bianco autorizací,[6] změny v básních *Den Palackého* a *Škaredý zjev*. Herben v obou básních nahradil spojení „Rotšild a Gutman a Laryšové“, respektive „Rotšild a Gutman, gróf Laryš a Vlček“ zněním „židé a hrabata slavných rodů“, respektive „židé a hrabata slavní“ a též spojení „jasný vévoda Géro“ zněním „jasný vévoda říšský“. Tyto úpravy však cenzuře v důsledku nezabránily, naopak cenzura od nich svůj zásah odvozovala. V odůvodnění otištěném v pátém čísle *Času* 25. února 1899 čteme, že „v závadných článcích podněcuje se k zášti proti židům, pak proti šlechticům, tudíž jednotlivé třídě společnosti (§ 302 tr. z.), mimo to se najmě v místech, kde řeč jest o vévodovi říšském, haněním porušuje se [sic] úcta k jednomu členu domu císařského (§ 64 tr. z.)“.[7] Změny v textu, které se nakonec z pohledu odhadované cenzurní normy ukázaly jako špatně zacílené, přitom Herben v dopisu Bezručovi z 1. března 1899 komentoval takto: „Chtěl jsem oči její [tj. cenzury, MK] odvrátit od vévody Géra tím, že jsem vymazal (uznávám, že na úkor básně) jména Rotšildů, Vlčků, Gutmanů a Laryšů. Nic platno.“[8] Paralelní je též Herbenova obava sdělená v dopisu Bezručovi z 27. března 1899: „V příští beletristické příloze pokusím se vyrazit s několika dalšími básněmi Vašimi. Bojím se, že nám je zase seberou. Já bych od Vás rád věděl, nežijí-li některé z osob, které jste zvěčnil. Bernard Žor např.?“[9]

Pravděpodobně též z důvodu cenzurního zásahu nebyl první otisk Bezručových básní výrazněji recipován – v čísle z 11. února, jež bylo cenzurou zabaveno, stály původně všechny tři básně na výrazném místě v čele přílohy, zato v opraveném vydání z 18. února byla zbývající jediná nekonfiskovaná báseň *Zkazka* přesunuta na méně nápadné místo uvnitř listu. Většího ohlasu tak došly až publikace z dubna[10] a z června 1899,[11] kdy bylo v *Beletristické příloze Času* zveřejněno osm, respektive devět básní. Fakt konfiskace nebyl v tištěných ohlasech z první poloviny roku 1899 zmiňován. Výtisk přílohy s konfiskovanými básněmi byl však Herbenem distribuován v okruhu spolupracovníků listu, a skutečnost postihu tak zaznamenal, spolu s příznivým hodnocením Bezručovy poezie, například Josef Svatopluk Machar, který v dopisu z 19. února 1899 J. Herbenovi píše: „Ten konfiskovaný Váš Beskydák má talent. Jsem Vám vděčen za to, že Jste mi jej poslal.“[12] S výtiskem obsahujícím cenzurované básně musel pracovat i Jaroslav Tůna, pravděpodobný autor nepodepsaného článku otištěného v *Moravské revui* 1. března 1899, v němž je básník

přetištěno in Břetislav Pračka, Oldřich Králík, Jaromír Dvořák (eds.): *Bezručův proces. Dokumenty k Bezručově věznění za první světové války*, Ostrava, Krajské nakladatelství 1962, s. 103, 161.

6) Srov. v dopisu Petra Bezruče Janu Herbenovi 25. 1. 1899, in Břetislav Štorek (ed.): „Listy Petra Bezruče Janu Herbenovi“, *Časopis Moravského muzea, vědy společenské* 63, 1978, s. 119–174, zde s. 125.

7) „Jménem jeho Veličenstva Císaře…“, *Čas. Beletristická příloha k politickému týdeníku* 4, 1899, č. 5, 25. 2., s. 33, přetištěno in B. Pračka, O. Králík, J. Dvořák (eds.): *Bezručův proces*, cit. dílo, s. 73, či Petr Bezruč: *Jen jedenkrát. Zásilky Času 1899–1914*, [ed. Miroslav Červenka], Praha, Československý spisovatel 1980, s. 38.

8) Jan Herben Petru Bezručovi 1. 3. 1899, in Jaromír Dvořák (ed.): *Slezské písně v korespondenci. 1898–1918*, Praha, Odeon 1967, s. 16.

9) Jan Herben Petru Bezručovi 27. 3. 1899, tamtéž, s. 18.

10) „Písně Petra Bezruče“, *Čas. Beletristická příloha k politickému týdeníku* 4, 1899, č. 8, 8. 4., s. 57–59. Přetisk dvou básní z dubnového otisku v rámci sešitu *Petr Bezruč zpívá svým milým krajanům na Těšínsku*, Praha, Odra 1899, je opatřen poznámkou, že se jedná o otisk z *Času*, uvedenou mimo jiné kvůli odvrácení nebezpečí konfiskace. Srov. k tomu též dopis Petra Bezruče Vojtěchu Preissigovi 29. 11. 1907 in J. Dvořák (ed.): *Slezské písně v korespondenci*, cit. dílo, s. 121.

11) „Písně Petra Bezruče“, *Čas. Beletristická příloha k politickému týdeníku* 4, 1899, č. 12, 3. 6., s. 89–91.

12) Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), Jan Herben, Josef Svatopluk Machar Janu Herbenovi 19. 2. 1899.

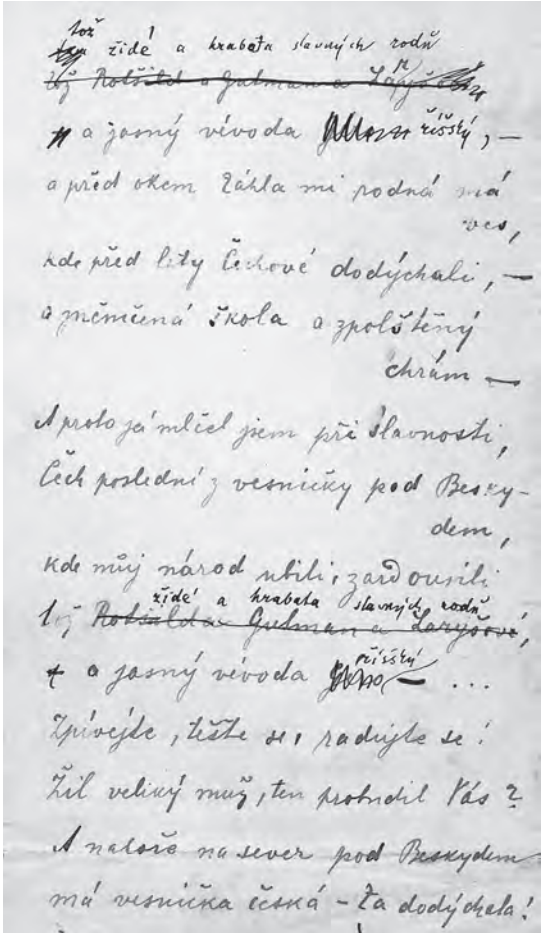

Zásahy do básně *Den Palackého* V textu básně *Den Palackého* Jan Herben škrtl slova „Rotšild a Gutman a Laryšové" a nahradil je spojením „židé a hrabata slavných rodů", u formulace „jasný vévoda Géro" bylo vlastní jméno nahrazeno adjektivem „říšský".
Zdroj: LA PNP, Petr Bezruč, rkp. vlastní.

charakterizován prostřednictvím veršů ze zabaveného *Škaredého zjevu*: „Petr Bezruč / porobeného národa bard."[13] V Tůnově textu se nejen obsáhle cituje z cenzurního výnosu, ale současně se indiskrétně uvádí, že autor konfiskovaných básní pochází z Brna. Bezruč však, pokud víme, na Tůnovu poznámku oslabující jeho inkognito ve své korespondenci nereagoval.

Na cenzurní zásah odpověděl Bezruč náhradou *Škaredého zjevu* novou básní, jak dosvědčuje formulace v jeho dopisu Janu Herbenovi z 29. března 1899: „*Škaredý zjev* jsem parafrázoval ve dvou básních pod názvem *Já*, pošlu barzo."[14] Text prvních dvou částí básně *Já* odkazuje na konfiskovaný *Škaredý zjev* přímo shodným veršem „já Petr Bezruč, od Těšína Bezruč", liší se však mimo jiné snížením konkrétnosti invektivy – místo cenzurou postižených „židů a hrabat slavných" jsou v básni *Já* „bohatci cizí mi víry" a „mužové, vážní a mocní". S oslabením určitosti výpadu souvisí i další posun anoncovaný v Bezručově dopisu Herbenovi ze 17. února 1899: „Proč jste škrtl slovo Gero? Budu vévodu teď nazývat markýzem, – to přece projde cenzurou."[15] Tuto změnu šlechtického titulu na nerakouský promítl autor též do podoby textu básně *Setkání*, tištěné časopisecky v roce 1899. Dále toto spojení uplatnil v básních *Maryčka Magdónova*, *70.000*, *Návrat*, *Z Ostravy do Těšína*, uveřejněných poprvé opět hned v roce 1899, potom v básních *Markýz Géro* z dubna 1899, *Par nobile* z června 1899 a v *Poli na horách* z února 1900 (poslední tři básně byly otištěny až v roce 1909), a nakonec ještě v básni *Osud* z června 1899, tištěné až v roce 1919. Spojení „markýz Géro", vytvořené zprvu s ohledem na cenzuru, vstoupilo i do tvůrčího horizontu básníka a nadále se podílelo na charakteru jeho tvorby.

13) [Jaroslav Tůna]: „Brněnské literární novinky", *Moravská revue* 1, 1899, č. 5, 1. 3., s. 161.
14) Petr Bezruč Janu Herbenovi 29. 3. 1899, in B. Štorek (ed.): „Listy Petra Bezruče Janu Herbenovi", cit. dílo, s. 130.
15) Petr Bezruč Janu Herbenovi 17. 2. 1899, tamtéž, s. 126.

Cenzurní opatření mělo též dopad na volbu označení dalších osob zmiňovaných v básních. Spolu se jmenovaným *Setkáním* byla v zásilce ze 17. února 1899, v níž Bezruč poprvé reagoval na konfiskaci, i báseň *Michalkovice*. Ta je v jistém smyslu ezopská,[16] psaná jakoby na námět z římských dějin, nicméně již název odkazuje k další významové rovině, kterou Bezruč Herbenovi objasnil slovy „Etiop Pól v *Michalkovicích* je vrchní inženýr Godek“[17] – o něm se psalo v dobovém místním tisku jako o „zuřivém Poláku“ usazeném v Michalkovicích. Pro redaktora a pražskou cenzuru, kteří nebyli obeznámeni s místními poměry, a tedy i pro čtenáře mimo Slezsko zůstal tento význam skryt. Přesto nesoulad názvu a námětu upozorňoval i tak na alegorické čtení textu, v němž jsou postavy Tráka Germána a Etiopa Póla prostě ztotožněny se zástupci německého a polského národa.

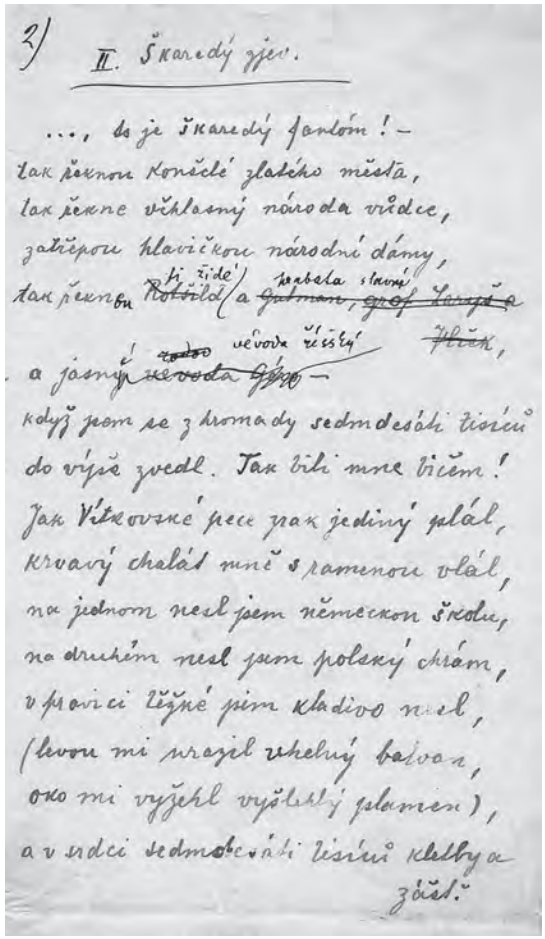
3)

II. Škaredý zjev.

..., to je škaredý fantom! –
tak řekne Kouřelé zlatého města,
tak řekne vůhlasný národa vůdce,
zatřepou hlavičkou národní dámy,
tak řekne ~~Rothild~~ (tj. žídé) a ~~Gutman, graf Tanyé a~~ (rabela slavné) ~~Plück~~,
a jasný ~~vévoda Ojíp~~ (vévoda řeský) –
když jsem se z hromady sedmdesáti tisíců
do výše zvedl. Tak bili mne bičem!
Jak Větrovské pece pak jediný sálal,
krvavý chalát mně s ramenou vlál,
na jednom nesl jsem německou škodu,
na druhém nesl jsem polský chrám,
v pravici těžké jsem kladivo nesl,
(levou mi uřezal uhelný balvan,
oko mi vyžehl vyšlehlý plamen),
a v srdci sedmdesáti tisíců kletby a
zášť.

Zásahy do básně *Škaredý zjev* V básni *Škaredý zjev* Jan Herben zasáhl na pátém a šestém řádku úvodní strofy, jeho zásahy však cenzuře nezabránily, naopak toto místo bylo příčnou konfiskace.
Zdroj: LA PNP, Petr Bezruč, rkp. vlastní.

Další příklad poskytuje Bezručův dopis Herbenovi z 1. března 1899: „Nevím, zdali Jste je [tj. zaslané básně, MK] nehodil do koše, ale myslím, abyste tu s názvem *Kdo na moje místo?* na každý pád škrtl. Když jsem četl konfiskační rozhodnutí a tam se mluví o zášti proti židům a šlechticům – a v té básni je zas pasus o nich – jak už psát?“[18] Varianty jmen se projeví sice nejmasivněji až ve vydání z června 1911 (viz dále), nicméně odklon od konkrétnosti v označování žijících osob je vidět i ve složení druhé velké skupiny básní otištěné v *Čase* v červnu 1899, nemluvě o vzrůstající četnosti zastíracích označení (např. „cizí“), která se objevují v nových textech (viz již zmíněnou báseň *Já*).

Jinak zaměřený je redakční škrt veršů „Ten, kdo své ženě věří / a svému vrahu, ten zaslouží vždycky / jen ránu do srdce!“ v básni *Jen jedenkrát*. Jeho motivace byla v prvé

16) Srov. Lev Losev: „Ezopský jazyk jako literární systém“, přel. Stefan Segi, in Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2013, s. 251–284.
17) Petr Bezruč Janu Herbenovi 17. 2. 1899, in B. Štorek (ed.): „Listy Petra Bezruče Janu Herbenovi“, cit. dílo, s. 126.
18) Petr Bezruč Janu Herbenovi 1. 2. 1899, tamtéž, s. 127–128.

řadě etická, jak vyjasňuje Herbenův dopis z 24. ledna 1903: „Ještě se jedná o jednu choulostivou vložku: ve *Zkazce* jsem kdysi vynechal asi 3 hrozné verše. Schvalte to. Byly náramně drsné a zlé.“[19] I tento škrt Bezruč v dalších otiscích akceptoval. Je tedy patrné, že se v Herbenových redakčních zásazích motivace prostupují a nejsou bezpečně odlišitelné.

Tento rys překrývání a nejednoznačnosti motivací redakčního vstupu lze ještě jasněji doložit u básně *70.000*. Herben měl i pro další zásahy důvěru autora, který ho ještě v dopisu ze 14. února 1899 žádal, aby „škrtl vše, co by mohlo vésti ke konfliktu s cenzurou […] příště korigujte vždy, jak chcete“.[20] Sám pak Bezručovi 23. dubna 1899 napsal:

> Vmýšlím se v úlohu státního nadvládního [tj. zástupce, MK] a také trochu literárního profesora. 1) V básni *70.000* radím vynechat druhou sloku. Mluvím jako státní nadvládní. Jako profesor bych poznamenal také, že poslední verš „V odvět vrah“ je trochu jako přilepen.[21]

Básník sice poslal redaktorovi počátkem června 1899 nové znění druhé sloky, tomu se však v důsledku chyby administrátora dostal návrh do rukou až po vytištění básně, kde byl tento úsek textu vynechán. Bezruč v dalších publikacích vypuštění akceptoval a nevrátil se ani k rukopisnému a potenciálně nebezpečnému znění, ani k nově navržené podobě textu ve zmíněném dopisu.

Podobná dopisová výměna proběhla též u básně *Z Ostravy do Těšína*. Herben v listu z 23. dubna 1899 vyjádřil pochybnost nad verši „Zlatou botku líbá jemu / ten vzor slezský byzantismu“ a připsal k nim: „Tohle mi zní trochu **novinářsky**. Ten byzantismus totiž. A zase je to i nebezpečné. A kdyby i ušlo [konfiskaci, MK], poslední sloka je těžce sestrojena.“[22] Bezruč opět navrhl nové znění likvidující podle Herbena nebezpečný publicismus, avšak pro zmíněnou chybu redakčního úředníka nebyl jeho dopis doručen včas. Herben báseň publikoval i s tímto dle něj ožehavým místem, které pak v textu po drobné úpravě v knižním *Slezském čísle* („slezský vzor byzantinismu“) zůstalo i později.

Z Bezručových sdělení vyplývá, že se při úpravě textu jeho záměr přirozeně vyvíjel, v důsledku toho se tak setkáváme s několika různě motivovanými konkurenčními intencemi, o nichž autor s redakcí vyjednával. Současně se potvrzuje, že konfiskace dvou básní v první zásilce *Času* autora už od počátku vedla k různým postupům maskujícím přímou adresnost sdělení. Z Herbenových dopisů zase plyne, že nelze vždy jasně odlišit motivace, a tedy ani role, které redaktor přijímal od cenzora či od kritika – ukazuje se naopak jejich spojitost.[23] Přesto si lze z citovaných vyjádření učinit obraz, jak si autor a redaktor

19) Jan Herben Petru Bezručovi 24. 1. 1903, in J. Dvořák (ed.): *Slezské písně v korespondenci*, cit. dílo, s. 49. Paralelní je Bezručovo hodnocení světonázoru redaktora Jana Herbena a charakteristika následného opatření ve věci básně *Papírový Mojšl* v dopisu ze 17. února 1904: „Nedávno jsem našel bezmála hotovou báseň z minulých let – historii jednoho žida, o níž nemám na omluvu nic jiného říci, než že je pravdiva… Snad ji pošlu – ale Vy jste feminista – brkla by asi u Vás.“ B. Štorek (ed.): „Listy Petra Bezruče Janu Herbenovi“, cit. dílo, s. 159.
20) Petr Bezruč Janu Herbenovi 14. 2. 1899, in B. Štorek (ed.): „Listy Petra Bezruče Janu Herbenovi“, cit. dílo, s. 126.
21) Jan Herben Petru Bezručovi 23. 4. 1899, in J. Dvořák (ed.): *Slezské písně v korespondenci*, cit. dílo, s. 22.
22) Tamtéž.
23) K tomu srov. Richard Burt: „(Ne)cenzurování pod drobnohledem: fetiš cenzury v raném novověku a v současné postmoderní době“, přel. Zdeněk Beran, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 332–361.

na základě svých předpokladů, zkušeností či dobového úzu projektovali (či se pokoušeli projektovat) oblast jevů potenciálně markantních pro cenzuru. Jejich mlhavé dohady pak vytvářely další znejišťující tlak, který byl patrně vlastním motorem redakčně-cenzurních a autocenzurních úprav textu.

Mdlé výsledky imunizace

V roce 1902 došlo k imunizaci cenzurovaných básní *Den Palackého* a *Škaredý zjev*. Interpelace, předložená 18. listopadu ve schůzi říšské rady poslancem za sociální demokracii Josefem Hybešem, byla formulována jako stížnost na rozsah konfiskační praxe pražského státního zastupitelství.[24] Básně zde byly uvedeny ve volném překladu prózou i s doslovným převodem spojení, jež dalo podnět k zákroku („so sagen die Juden und berühmten Grafen und der durchlauchtigste Reichsherzog"). Otištěny byly přesto až mnohem později: *Den Palackého* v roce 1908[25] a *Škaredý zjev* jako celek až v rámci *Dodatků* k *Slezským písním* v roce 1910 (vročení 1909). Už předtím však Herben otiskl pět úvodních, cenzurním zásahem nepostižených veršů *Škaredého zjevu* v *Čase* 25. ledna 1900 a šest závěrečných veršů je zase základem Herbenova textu, jenž předchází oddílu *Básník* ve *Slezském čísle*.

Na iniciativu k imunizaci vzpomínal v knize *První překlad Bezručových básní* Josef Nováček, který k ní dal podle svých slov prostřednictvím spolužáka Vlastimila Tusara popud.[26] Podle Nováčka byl přitom redaktor Herben o provedené imunizaci informován, a mohl tedy básně volně tisknout. To, že Herben publikaci také zvažoval, potvrzuje nakonec jeho nově nalezený náčrt uspořádání časopiseckého *Slezského čísla* z konce roku 1902, kde báseň *Den Palackého* spolu s jinými básněmi (např. *Kovkop*), jejichž případné publikování vzbuzovalo u autora obavy, figuruje.[27] Přesný důvod, proč byla báseň nakonec z rozvrhu bloku vyřazena, neznáme. Můžeme uvažovat o ohledech redaktora k Bezručovu strachu z právních, disciplinárních (tj. profesních) a osobních dopadů, jaké by mělo rozpoznání reálných, dosud žijících osob zachycených v básních nebo odhalení podryvných významů, jež byly podle autora zřejmé adresátům ve Slezsku.[28] Snad právě pro tyto obavy byly do časopiseckého *Slezského čísla* zařazeny většinou básně, které již byly publikovány a nevyvolaly cenzurní zásah. Z dosud netištěných sem byly pojaty pouze *Hanácká ves*, *Kyjov* a *Ondráš*, tj. čísla nesená spíše osobní a národní rezignací. Podobný úzus charakterizuje i knižní *Slezské číslo*, na jehož podobě se již autor zčásti podílel. Z deseti nově

24) Srov. „Interpellation des Abgeordneten Hybeš und Genossen an der Herrn Ministerpräsidenten als Leiter des Justitzministeriums bezüglich der Confiscation von zwei Gedichten des Dichters Bezruč von Seite der Prager Staatsanwaltschaft", in *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes im Jahre 1902, XVII. Session*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1902, sv. 18, s. 15759–15760.
25) *Ostravský deník* 8, 1908, č. 172, 29. 7., s. 1.
26) Josef Nováček: *První překlad Bezručových básní. Z dějin rakouské censury*, Praha, J. Nováček 1927.
27) LA PNP, Jan Herben, rkp. vlastní.
28) Srov. např. Bezručův dopis Haně Kvapilové 2. 12. 1902, později pak dopisy Josefu Svatopluku Macharovi (konec roku 1907), Vojtěchu Preissigovi 29. 11. 1907, 17. 1. 1908, 25. 4. 1908, 1. 5. 1908, 20. 6. 1908, Antonínu Pírkovi 28. 10. 1909, 7. 3. 1910, Antonínu Mackovi 24. 1. 1911, 3. 2. 1911 (?), vše in J. Dvořák (ed.): *Slezské písně v korespondenci*, cit. dílo, s. 65, 74, 120, 122, 123, 125, 126, 104, 107, 84, 86.

přidaných básní zde byly pouze *Pětvald I*, *Chycený drozd*, *Paskovské rybníky* a *Čtenáři veršů* tištěny poprvé.

Proti náčrtu *Slezského čísla* působí tedy časopisecké i knižní *Slezské číslo* mnohem krotčeji. Při přípravě knižního vydání, k níž bohužel není známa žádná obsažnější korespondence mezi Janem Herbenem a autorem, však Bezruč ve svých úpravách nejen reagoval na varianty navržené redaktorem, rozšířil text o několik slok a novými variantami posiloval i dialektovou rovinu („nedělal" upravuje na „nerobil", „matka" na „robka"), ale též již podnikl změny, které bývají někdy považovány za autocenzurní. To se týká především básně *Opava*, kde básník změnil konec verše „Vidím vát prapory na věžích zrádného města" na „[…] bílého města". Pojetí geneze této varianty jakožto autocenzurní strategie se poprvé objevilo u Oldřicha Králíka, který (bez další argumentace) hodnotil tuto změnu jako důsledek „starostlivosti asi přehnané před zásahem cenzury".[29] V pozdější Králíkově interpretaci byla změna v básni *Opava* hodnocena již jako výsledek několika různých autorských motivací, především jako důsledek nivelizace původního tvůrčího činu. Tu do starších básní vnášel podle Králíka básník v nové a zcela odlišné tvůrčí etapě, neslučitelné s „vlastní" tvorbou Petra Bezruče, tedy v období, kdy se Bezruč podepisoval jako Smil z Rolničky.[30] Autocenzurní motivace je zde ale obtížně verifikovatelná, respektive jako autocenzuru ji lze vnímat snad pouze v rámci Králíkovy koncepce založené na estetickém diferencování obou tvůrčích period.

Existovala též knižní podoba *Slezského čísla* odpovídající složením časopiseckému otisku, tj. bez čtyř nově pojatých básní. Její původ vysvětluje Jarmil Krecar jakožto reakci *Času* na inzeráty Josefa Richarda Vilímka, v nichž nakladatel oslovoval autora s nabídkou na knižní vydání básní. Redakce *Času* se podle Krecara snažila uspíšit vydání a již v roce 1899 předložila takto sestavený celek jako povinný výtisk cenzurním orgánům. Poznámku končí Krecar konstatováním „Cenzura nekonfiskovala sice nic, ale tehdejšího cenzora zajímaly poslední dvě sloky z básně *Ostrava* a markýz Géro v básni *Z Ostravy do Těšína*",[31] kde snad cenzurní posuzovatel uvažoval o konfiskaci, ale nakonec ji nenavrhl. Z nově nalezeného náčrtu časopiseckého *Slezského čísla*, který jasně odkazuje ke konci roku 1902, je ale zřejmé, že tento tisk musel vzniknout až v návaznosti na časopisecké *Slezské číslo*, patrně někdy na začátku roku 1903. Stejné složení, tj. bez čtyř básní a s názvem *Zkazka* pro báseň *Jen jedenkrát* má ostatně i přípravný tisk *Slezského čísla* (uložený v Památníku Petra Bezruče v Opavě, Bezručovský archiv), který Bezruč pro knižní vydání korigoval.

Vraťme se ale k dobovému hodnocení sbírky. Tehdejší diskuse okolo *Slezského čísla* obsahovala nově téma nebezpečí konfiskace, a to i přesto, že nejútočnější básně vyzývající nezakrytě k přímému odporu, mezi něž patřily i obě konfiskované a následně imunizované básně, nebyly do sbírky zařazeny. Zdůrazňovala se osobní odvaha pseudonymního (!) autora a neúhybnost básnického vyjadřování, tedy takříkajíc motivy buřičství, jež tvoří pouze jeden z pólů básníkova obrazu. Tyto motivy konkurovaly obrazu autora, který

29) Oldřich Králík: *Text Slezských písní*, Ostrava, Krajské nakladatelství 1963, s. 84. K tomu srov. též pasáž v knize Drahomíra Šajtara *Prameny Slezských písní*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1954, s. 179.
30) Srov. Oldřich Králík: „Slezské písně a jejich vývoj", in Petr Bezruč: *Slezské písně Petra Bezruče. Historický vývoj textu*, eds. Oldřich Králík, Viktor Ficek, Ladislav Pallas, Ostrava, Profil 1967, s. 7–73, zde s. 60.
31) Kr. [= Jarmil Krecar]: „Editio princeps Slezského čísla", *Vitrinka* 7, 1929/1930, č. 2, s. 56.

v konfrontaci s možností cenzurního zásahu či dalších důsledků hlavně taktizoval a zahaloval ostrost a adresnost vyjádření stylistickým důvtipem či hádankami.

Takovou ezopskou hříčkou je například báseň *Dva hrobníci*, kterou Bezruč otiskl pod pseudonymem Neznámý.[32] Zde si měl čtenář za autorovy výpustky v rýmových pozicích veršů doplnit příjmení Adolfa Hoheneggera a Rudolfa Walchera Uysdala: „Žil bych bohat jako Midas, / bez starosti jako négr, / jenom umět kohos šlapat, jen mít jméno? – – // Chodil bych jak krásné jitro, / jako kos bych sobě hvízdal, / jenom kdybych přišel z Modré / a měl jméno? – –“ Dodání ztajených jmen do básně předpokládalo čtení obeznámené s poměry ve Slezsku – Herbenovi autor řešení doplňku musel v dopisu z 28. dubna 1899 objasnit:

> Prušáci, Hohenegger germanizoval Lipinu (Lipinku = Karlshütte) nad Frydkem, Walcher-Uysdall je centrální ředitel komory. – Co ti dva pacholci z Modré se nám už naubližovali, darmo psát a moh bych psát do rána! Perzekuce českého živlu je taková, že i mírný *Opavský týdeník*, a i bázlivé *T*[*ěšínské*] *n*[*oviny*], které přece před Gérem leží na kolenou, se ozvaly proti nim.[33]

Z tohoto pohledu byla tedy také autorova volba pražského *Času*, kde se rozhodl své verše publikovat, zřejmě výhodná, neboť pražská cenzura nebyla obeznámena se slezským prostředím a podvratné významy Bezručových textů byly mimo její obzor. Básník si toho byl dobře vědom, jak dokládá i jeho dopis Macharovi z 20. prosince 1901: „Jsem státním úředníkem a viděl jsem útisk Habsburků. – Snad vše, co jsem kdy mluvil, znělo tou strunou – vše mohlo vycházet jen v Praze, protože tam ničemu nerozumí – dokonce ne narážkám.“[34]

Cenzorem sám sobě

Období před první světovou válkou je spojeno s knižním vydáním sbírky pod titulem *Slezské písně* a s dalšími bibliofilskými edicemi sbírky. Dopisem adresovaným přímo Vladimíru Vaškovi – Jan Herben psal na značku Sigma – se 28. října 1907 Bezručovi ohlásil s plánem na knižní vydání *Slezských písní* Vojtěch Preissig.[35] V té době byl již celý náklad tří tisíc výtisků *Slezského čísla* rozebrán, a tak i Herben předložil jen o pár dnů později, 4. listopadu, Bezručovi návrh buď na vydání sbírky u Bedřicha Kočího, nebo alespoň na druhé vydání *Slezského čísla* nákladem *Času*.[36] Jak víme, autor se rozhodl pro vydání organizované Preissigem, jemuž také v dopisu z 29. listopadu 1907 sdělil své obavy z konfiskace, taktické návrhy, bezpečnostní opatření i rozsah už dříve publikovaného, a tedy cenzurou akceptovaného díla:

32) Petr Bezruč: „Dva hrobníci“, *Besedy Času* 7, 1901, č. 8, 17. 11., s. 57.
33) Petr Bezruč Janu Herbenovi 24. 4. 1899, in B. Štorek (ed.): „Listy Petra Bezruče Janu Herbenovi“, cit. dílo, s. 136.
34) Petr Bezruč Josefu Svatopluku Macharovi 20. 12. 1901, in J. Dvořák (ed.): *Slezské písně v korespondenci*, cit. dílo, s. 73.
35) Památník Petra Bezruče v Opavě (PPB), Bezručovský archiv, Vojtěch Preissig Petru Bezručovi 28. 10. 1907.
36) Srov. Jan Herben Petru Bezručovi 4. 11. 1907, in J. Dvořák (ed.): *Slezské písně v korespondenci*, cit. dílo, s. 54.

Ovšem cenzurou prošly básně *Slezského čísla*, pak ostravskou cenzurou *Dvě dědiny* a *Vrbice*, olomouckou *Plumlov*, – na veřejných přednáškách *Pole na horách* a *Par nobile* (ty nejnebezpečnější) – takže nebyly dosud cenzurovány *Ptení*, *Ligotka Kameralna…*, básně poměrně krotké (pro ty, kdož jim nerozumějí). Ale ovšem v Praze vědí o Slezsku tolik jako o Patagonii a cenzoři vůbec jsou hlupáci. Ostatně by se mohlo rozeslat dílo snad po práci na adresy a předložený výtisk ať konfiskují. – Tak to dělají všude – já mám v tom zkušenosti.[37] Mé listy musíte spálit a korigovaný výtisk *Slezského čísla* račte mi snad vrátit, po vypracování.[38]

Poznámkou o rozeslání „na adresy" Bezruč pravděpodobně odkazuje k faktu, že policejnímu ředitelství a státnímu zastupitelství musely být předkládány povinné výtisky periodik nejpozději v den před začátkem prodeje, v případě neperiodických publikací nad pět tiskových archů povinné výtisky předkládány nebyly. Takový taktický postup navrhoval Bezručovi již dříve Jan Herben v dopisu z 27. března 1899: „Jestli Vám to budou konfiskovat, pomýšlím na to, navrhnout Vám vydat básně Vaše najednou ve sbírce. Jak to bude přes 6 [správně 5, MK] tiskových archů, rozhodila by se knížka dříve, než by se předložila cenzuře, a teď ji sbírejte po lidech!"[39]

Autor se zařazením potenciálně nebezpečných básní váhal a střídavě jejich začlenění odmítal či sám sebe ujišťoval, že malý náklad (zprvu se uvažovalo o dvou stech kusech) a maskující prohlášení, že „všecky písně jsou čtenářům známy z *Besed Času* a *Ostravského deníku*",[40] mohou nebezpečí cenzurního zásahu odvrátit.

O tom, že u publikací o rozsahu nad pět tiskových archů se nepředkládají povinné výtisky bezpečnostním orgánům, ubezpečil básníka v nedatovaném dopisu pravděpodobně z konce dubna 1908 Vojtěch Preissig, který o vydání sbírky jednal se Spolkem českých bibliofilů: „Přimlouvám se proto znova za otištění všech básní, i oněch konfiskovaných, a béřu v každém případě na sebe všechnu zodpovědnost; vedle toho nemusím již ujišťovati Vás veškerou svou diskrétností."[41] Toto povzbuzující právní stanovisko, které snižovalo riziko konfiskace, však stále ponechávalo ve hře disciplinární a existenční či právní důsledky nejen pro redaktora, ale potenciálně i pro autora. Bezruč přesto na situaci v dopisu Preissigovi z 1. května 1908 reagoval návratem k staršímu znění básně *Par nobile*, které původně „změnil slabší pointou, jen z ohledu na cenzuru"[42] (místo znění „výš pochodně! zde Nathan Löw / a na tom zámku markýz Géro" restituoval: „Na první vrbu Nathan Löw / a vedle něho markýz Géro"). A souhlasil i se zařazením básně *Markýz Géro*, nadále však trval na vynechání původně konfiskovaných básní. Autorovy obavy ze zařazení konfiskovaných básní zmohl Preissig až návrhem vydat samostatný suplement určený pouze pro subskribenty. Do těchto dodatků byly soustředěny básně *Zem pod horama*, *Markýz Géro*,

37) Zde měl snad Bezruč na mysli vlastní zkušenost s distribucí zadrženého otisku v *Čase*, mohl však též odkazovat k širší praxi, již poznal jako zaměstnanec pošty.
38) Petr Bezruč Vojtěchu Preissigovi 29. 11. 1907, in J. Dvořák (ed.): *Slezské písně v korespondenci*, cit. dílo, s. 121.
39) Jan Herben Petru Bezručovi 27. 3. 1899, tamtéž, s. 18.
40) Petr Bezruč Vojtěchu Preissigovi 17. 1. 1908, tamtéž, s. 123.
41) PPB, Bezručovský archiv, Vojtěch Preissig Petru Bezručovi [konec dubna 1908].
42) Petr Bezruč Vojtěchu Preissigovi 1. 5. 1908, in J. Dvořák (ed.): *Slezské písně v korespondenci*, cit. dílo, s. 126.

Par nobile, *Ty a já*, *Den Palackého* a *Škaredý zjev*; tím také vstupují obě konfiskované básně již natrvalo do *Slezských písní*.

Souběžně s přípravou *Slezských písní* se také autor snažil zabránit patiskům svých textů, které pravděpodobně vnímal jako ohrožení komerčního úspěchu chystaného knižního vydání. Zakročit se mělo zřejmě proti brožurám od Gustava Rogera Opočenského vydávaným Karlem Ločákem. Případně se mohlo jednat i o publikaci Vojtěcha Martínka *Básnické dílo P. Bezruče*,[43] kde byla poprvé zveřejněna báseň *Kovkop* a z *Ostravského deníku* (zde v rámci článku Adolfa Kubise) a přetištěna původně cenzurou zabavená báseň *Den Palackého*. Jak ale Bezruč zjistil konzultací s právníkem, ve výkonu autorského práva jej omezovalo vlastní postavení pseudonymního básníka.[44] Tato autorova snaha zakročit proti patiskům může být však též nahlížena jako další rovina Bezručova autocenzurního působení: potlačování publikace vlastních textů, třeba i za cenu soudní žaloby, a omezování jejich šíření v neupravené či neautorizované podobě, v níž také autor nemohl činit maskující opatření.

Mezitím došlo k demaskování pseudonymu Petr Bezruč. Poprvé byla jeho identita veřejně odhalena již v *Malém Ottově slovníku naučném* (1905–1906), v hesle *Antonín Vašek*, kde byla připojena poznámka: „Jeho syn čes. básník, pseud. Bezruč.“[45] Zcela pak Bezručovo inkognito likvidoval Adolf Kubis ve své přednášce otištěné v olomouckém *Pozoru* 5. února 1910.[46] Na možné disciplinární důsledky odkazuje Bezručova reakce v dopisu bratru Antonínovi ze 7. března 1910:

> Snad už víte o nekonečném darebáctví; ani mně jméno toho ničemy nejde z pera. Leta a leta podrývá ten námezdný charakter moji existenci: opisuje konfiskované básně, vykřikuje do světa pravé jméno markýze Géra a teď v novinách řekne: P. B. je poštovský úředník V. v Brně, jenž buší do členů cís. rodiny. Kdy se konečně podaří tomu psu mou existenci zničit? Na to je propuštění okamžité: vím dobře, že na každou zprávu v novinách se zavádí s úředníkem disciplinárka, a můj osud visí na niti![47]

Výklad Bezručovy pseudonymity se měnil, tak například mohla být na počátku roku 1939 vykládána jakožto přímý důsledek cenzurního tlaku.[48] Toto zřetězení pomíjí ale chronologii; nejdříve byl pseudonym, související patrně nejen s nebezpečím postihu, ale i s vlastní básnickou stylizací či naturelem stále se za pseudonymem maskujícího autora.[49] Konfiskace tedy básníka v maximální míře utvrdila v potřebnosti krytí.

Vojtěch Preissig po odchodu do USA vydal v letech 1910 a 1911 bez autorovy činné účasti dvě chicagské edice, nazvané (v kontrastu k vůli básníka, jenž se snažil rozměr autorství

43) Vojtěch Martínek: *Básnické dílo P. Bezruče*, Praha, K. Ločák [1909].
44) Srov. Petr Bezruč Vojtěchu Preissigovi 26. 7. 1909, in J. Dvořák (ed.): *Slezské písně v korespondenci*, cit. dílo, s. 133.
45) „Vašek Antonín“, in *Malý Ottův slovník naučný dvoudílný. Příruční kniha obecních vědomostí*, sv. 2, Praha, J. Otto 1905–1906, s. 1030.
46) Adolf Kubis: „K hlasům z Ostravska“, *Pozor* 17, 1910, č. 25, 5. 2., s. 1–2.
47) Petr Bezruč Antonínu Vaškovi 7. 3. 1910, in J. Dvořák (ed.): *Slezské písně v korespondenci*, cit. dílo, s. 198.
48) „Censura byla výstrahou“, *Národní listy* 79, 1939, 18. 2., č. 49 (Večerník), s. 1.
49) Srov. k tomu František Xaver Šalda: „O básnické autostylizaci, zvláště u Bezruče“, *Slovo a slovesnost* 1, 1937, č. 1, s. 13–28.

co nejvíce upozadit) *Písně Petra Bezruče*. V nich byly básně z původních dodatků vřazeny do celku sbírky, čímž se likvidoval jejich doplňkový charakter. Potlačují se tím ale i důsledky cenzury. Nově byla do sbírky pojata báseň *Kovkop*, s níž autor také spojoval riziko cenzurního zásahu,[50] a báseň *Haně Kvapilové*. V Praze organizoval nová bibliofilská provedení sbírky Antonín Macek, který Bezručovi již v roce 1903 tiskl báseň *Žně* – tehdy se mu ale autor přihlásil do *Dělnické besídky* pod jménem Leopold Charvát. Vydání ve Spolku českých bibliofilů z ledna 1911 – o němž Macek autorovi sdělil, že básně již v Preissigově vydání prošly cenzurou[51] – přejalo sice z americké edice báseň *Kovkop* (na poslední chvíli byla vyřazena báseň *Haně Kvapilové*, její název zůstal ale registrován v obsahu), avšak rozčlenění na celek „autorský" (ale bez uvedení pseudonymu Petr Bezruč) a blok vydavatelových dodatků se v knize na autorovu žádost nadále udrželo. Charakter těchto dodatků se sice proměnil zařazením dalších nevýbojných básní, které nejsou patrně již tolik nebezpečné (*Žně*, *Motýl*, *1864–1904*), geneticky však původně proticenzurní opatření, jímž bylo vytvoření dodatku s omezenou distribucí, ve sbírce zůstalo i v dalších edicích *Slezských písní*.

Po stránce textové prošla edice *Slezských písní* z ledna 1911 bez větších autorských intervencí, jiná situace ale nastala u následujícího vydání z června 1911, které bylo provázeno množstvím Bezručových textových změn. Nové varianty mimo jiné dále oslabily adresnost invektiv. Bezruč to objasnil následovně: „Korigoval jsem, ač nesmírně nerad, některá jména; písně nebyly určeny původně pro veřejnost… psal jsem je pro sebe – proto jsou tam osoby živé: Žije dosud bývalý burmistr Hochfelder, žije Schnapsbrenner [tj. lihopalník, MK] Löw. Jak vidím, kniha se bude čísti podle všeho i po letech – budeme tedy opatrni."[52] V básni *Maryčka Magdónova* měnil tak „Hochfelder" na „Marchfelder", v básni *Par nobile* pak „Nathan Löw" nejdříve na „Krieger Löff", když ho ale Macek upozornil, že nová varianta nezní příliš židovsky, navrhl znění jména „Leiser Löff". Třetí taková změna je provedena v básni *Den Palackého*, kde verš „tož Rótšild a Gutman, gróf Laryš a Vlček" variuje na dvou místech ve znění „ti nesmírní bohatci cizí mi víry, / ti mužové skvělých a vznešených názvů", což je verze paralelní k veršům z básně *Já* („Kolem jdou bohatci cizí mi víry, / […] / mužové slavných a vznešených názvů"), o jejichž autocenzurní povaze jsme již mluvili.

Tyto proměny byly doprovázeny přiřazováním nových textů, jimiž se autor podle svých slov snažil maskovat rebelantský ráz sbírky. Tak vyznívá charakteristika nově do sbírky začleněné básně v dopisu Antonínu Mackovi ze 6. března 1911: „Přidal jsem krotkou básničku *Idyla ve mlýně* na konec – nestojí za řeč, ale je s jinými krotkými jakousi maskou, aby knížka tak moc nekřičela… Aufputz, jak říkají Němci."[53] Další zastírací manévr byl pak spojen s pokusem o předatování sbírky, když pod vydavatelskou poznámku, vyčleňující texty zařazené do sbírky rozhodnutím editora, byla připojena věta: „Líc vlasti autorovy se změnila, tak vypadala před dobrými 20 lety, kam spadají písně."[54] Přesné důvody pro akceleraci těchto autocenzurních změn, jež edici z června 1911 zřetelně vyčleňují z linie

50) Srov. v dopisu Petra Bezruče Janu Herbenovi ze 7. 4. 1900: „byl by býval *Kovkop* první přeškrtnut, ten byl napsán prvý", in B. Štorek (ed.): „Listy Petra Bezruče Janu Herbenovi", cit. dílo, s. 150.
51) Srov. Petr Bezruč Antonínu Mackovi 24. a 26. 1. 1911, in J. Dvořák (ed.): *Slezské písně v korespondenci*, cit. dílo, s. 84, 86.
52) Petr Bezruč Antonínu Mackovi 6. 3. 1911, tamtéž, s. 87.
53) Tamtéž.
54) Petr Bezruč: *Slezské písně*, Praha, Spolek českých bibliofilů [červen] 1911, s. 106.

ostatních vydání, ale neznáme, domněle sporné básně byly již vesměs několikrát a pravděpodobně bez důsledků pro autora zveřejněny; ani kontext se v období mezi lednem a březnem, kdy byly úpravy provedeny, nijak výrazně nezměnil. Domníváme se, že Bezruč zde teprve opožděně reagoval na proměnu charakteru vydání. Obě nové bibliofilské edice jsou totiž prezentovány jako „lidové", čemuž odpovídá i výše nákladu: tři a půl tisíce kusů lednového a čtyři a půl tisíce kusů červnového vydání.

Autor zde tedy pokračoval v zakrývání adresnosti invektiv jednak vyrovnáváním autocenzurních znění a jednak změnami v pojmenovávání osob. Složitěji byla zato koncipována čerstvá praxe zastírání invektivního charakteru textů přiřazováním nových básní, jež měly mimo jiné odvést pozornost od vlastního sdělení.

Epilog: Vladimír Vašek ničitel

V průběhu první světové války byl autor zatčen, vězněn a vyšetřován za zločin velezrady,[55] jehož se měl dopustit publikací dvou oslavných básní na cara a ruskou armádu v exilovém časopise *L'Indépendance Tchèque* (1. června 1915). Válečná epizoda se však problematiky cenzury *Slezských písní* dotkla pouze volně. V průběhu vyšetřování, kdy byl autor hned 6. září 1915 suspendován z místa poštovního kontrolora, byla posouzena též Bezručova tvorba i korespondence a básník byl na základě této expertizy charakterizován jakožto osoba politicky nespolehlivá a státu nepřátelská. V důsledku toho bylo navrženo jeho přeložení. V roce 1916 bylo prověřováno disciplinární oznámení z 25. dubna 1916, které se vztahovalo jednak k básním z *L'Indépendance Tchèque*, jednak ke *Škaredému zjevu* a *Dni Palackého* (přihlíželo se i k *Ostravě*). Vzhledem k tomu, že vyšetřování kvůli zločinu velezrady bylo zastaveno a že od konfiskace uplynulo sedmnáct let, bylo disciplinární stíhání dekretem z 20. října 1916 zastaveno. Bezruč jako poštovní kontrolor byl však zbaven úřadu až do jara 1918.

Po válce došlo k zásadní proměně kontextu. Bezručovy *Slezské písně* byly po vzniku republiky vnímány jako pevná součást národní literatury, a tak se například i četné antisemitsky zahrocené invektivy ocitly prakticky mimo dosah cenzurních opatření. Sbírka tedy mohla vyjít svobodně, bez cenzurního tlaku. Nicméně i tak se za republiky dostaly *Slezské písně* do podezření ze závadnosti, a to v případě cenzury filmu *Šachta pohřbených idejí* (1921, premiéra 1922, rež. Rudolf Myzet a Antonín Ludvík Havel), kde podle Bedřicha Weigerta bylo pro ponechání Bezručových veršů citovaných v mezititulcích nutno, aby výrobce prokázal, že citáty odpovídají znění ve *Slezských písních*.[56]

Tuto interpretaci zpochybnila ale Eva Strusková ve studii *Causa Šachta pohřbených ideí*, kde k tomu uvádí:

> Nabízí se […] předpoklad, zda v tomto případě nespojil B. Weigert jinou cenzurní aféru, která se odehrála za asistence tisku od léta 1920 do poloviny roku 1921, s Havlovým filmem. Jednalo se o film *Z Bezručova kraje*, který hodlala uvést též firma American–Film. V případě tohoto snímku musel skutečně P. Bezruč osobně odpovídat ministerstvu vnitra na dotaz,

55) Srov. především publikaci B. Pračka, O. Králík, J. Dvořák (eds.): *Bezručův proces*, cit. dílo. Srov. též pododdíl „Příchod velké války (1914–1916)", s. 550.
56) –ert. [= Bedřich Weigert]: „Glosy k filmové censuře", *Film* 2, 1922, č. 4/5, s. 2, 4.

zda je, či není autorem inkriminovaného titulku filmu. U *Šachty* však písemnosti neobsahují žádný poukaz na závadnost Bezručových veršů. Přesto se však lze domnívat, že již při úpravě II. verze filmu výrobce některé Bezručovy citáty vypustil. Svědčí o tom zejména jistá asymetričnost jejich využití. V dochované verzi jsou začleněny pouze tři citace: úvod z básně *Ostrava* tvoří vstup do I. oddílu, její závěrečná část uzavírá II. díl filmu. Úryvek z básně *Návrat* je začleněn až do V. dílu. Podle vzpomínek tvůrců filmu však každý díl uváděl samostatný citát.[57]

Nepřítomnost působení cenzury se poprvé mohla v textu sbírky projevit u vydání z roku 1919. Posuny se týkaly například náhrad neurčitých zájmen „kdos" nebo „kdosi" proprii „Prus" v básni *Hučín*, „žid" v básni *Sviadnov* či „Géro" v básni *Pětvald II*. Stejným směrem mířily například i varianty „polského kněze jsem vyhodil z chrámu" místo „cizího kněze" či „rektora z německé udeřil školy" místo „cizácké" v básni *Já* nebo zkonkrétněné znění básně *Úspěch*, kde místo verše „pochodeň k půlnoci vzplála" čteme „pochodeň k Těšínu vzplála". Ze srovnání všech změn *Slezských písní* ale také plyne, že je problematické krátce spojovat tyto úpravy výhradně s proměnou kontextu, a chápat je tedy automaticky jako důkazy staršího ohledu vůči cenzuře. K obdobným náhradám docházelo totiž i u vydání z roku 1930 či z roku 1937, kde jsou například pronomina „kdos" či „kdosi" nahrazena slovy „vojín" (*Opava*), „chlop" (*Oni a my*) nebo „vrah" (*Ligotka Kameralna*).

Tyto změny, které přineslo ve větším rozsahu vydání z roku 1937, respektive jejich negativní hodnocení například v recenzi Zdeňka Vavříka[58] či v reakci Bedřicha Beneše Buchlovana,[59] se koncentruje v obrazu autora jako brusiče, „padělatele" a chladného „ničitele" *Slezských písní*. Recepce následujících vydání pak tuto konkretizaci rozpracovávala. Tak Jan Strakoš v článku *Petr Bezruč a – cenzura* interpretoval některé Bezručovy varianty z vydání z roku 1938 jako výraz autocenzury:

> Tvrdíme však, […] že Petr Bezruč měl také chvíle, kdy to před cenzurou **prohrával**, někdy i velmi bědně. A to bylo tehdy, když se stal **cenzorem** svých básní **on sám**, ať už proti své vůli nebo z návodů zdánlivě ušlechtilých, z přílišné ohleduplnosti k národnostním menšinám nebo k různým stavům, nebo z pouhého jazykového botanizování.[60]

Toto pojetí autorských změn, které se zakládalo na dobovém hodnocení puristicky orientované péče o jazykovou kulturu, estetickém ocenění nových variant například z hlediska rytmiky a koherence a jejich kulturně-politickém posouzení coby projevu tzv. moravského separatismu, spoluutvářelo i přijetí pozdějších edic a vedlo také v konečném důsledku i k (z určitého pohledu též cenzurnímu) odmítnutí textu poslední ruky jakožto výchozího textu pro tzv. kanonické vydání sbírky.[61]

57) Eva Strusková: „Causa Šachta pohřbených idei", *Iluminace* 4, 1992, č. 1, s. 73–97, zde s. 84–85.
58) Jan Uvíra [= Zdeněk Vavřík]: „Vladimír Vašek, ničitel", *Listy pro umění a kritiku* 5, 1937, s. 486–487.
59) Bedřich Beneš Buchlovan: „Slezské písně v edici SMK", *Bibliofil* 14, 1937, s. 146–150.
60) Jan Strakoš: „Petr Bezruč a – censura", *Bezručův lid* 1, 1939, č. 12, 25. 2., s. 1.
61) Srov. např. recenzi Jiřího Pistoria „Bezručovy Slezské písně", *Kritický měsíčník* 7, 1946, č. 10/11, s. 259–260; knižně pod názvem „Nové vydání Bezručových Slezských písní," in týž: *Doba a slovesnost*, eds. Zuzana Jürgens, Jiří Pelán, Praha, Triáda 2007, s. 470. Pistorius zde mimo jiné považuje vyřazení básně *Kalina II* za projev „politického taktu".

Cenzura se tedy u Bezruče projevila iniciačním administrativním postihem, na nějž navazovala redakční strategie a též vlastní autocenzurní postup mající u tohoto autora až perzistentní charakter. Tyto tzv. vnější vlivy se již od časopiseckých otisků vepsaly natolik hluboko do dějin textu, že je nejenom nelze jednoduše odstranit, ale ani je nadále nelze vnímat pouze jako vnější. Působily zde jak restriktivně, tak i produktivně. Autor vytvořil další básnické texty jako náhradu za texty konfiskované, podnikl nové úpravy a zformoval také své výrazové prostředky tak, aby clonily invektivní a podryvnou část sdělení. Právě tento tlak, respektive autorská reakce na něj,[62] formovaly spolu s jejich invektivní povahou charakter Bezručových *Slezských písní* a spoluvytvářely jejich básnické kvality. Toto napětí tematizuje i Jan Strakoš:

> Neměly býti básníkovy náměty vysloveny ještě naléhavěji? Nezněly snad v nejpůvodnějším znění mnohem otřesněji, než jak je známe? Neplynuly bouřnějším ještě veršem a nebyly ztlumeny právě s ohledem na cenzuru? Anebo: nestaly se dokonalými útvary básnickými právě proto, že jejich žhavé jádro muselo býti ztlumeno umělou násadkou, oním stylově tvůrčím con sordina, jež je pro Bezruče při vší vnější robustnosti, spíše zdánlivé než skutečné, tolik příznačné?[63]

A tak se obě zdánlivě konkurenční charakteristiky, nepokrytě revoltující i zastíravě ztajená, nevylučují, ale účinkují souběžně, a Bezručova poezie se i proto jeví jako výsledek spolupůsobení otevřenosti a zahalenosti invektivy, slučující dokumentární prvky s prostředky literárními, s alegorií, ironií, perifrázemi a symboly.[64]

62) Srov. též František Trávníček: „Ve službách celku“, *Svobodné noviny* 3, 1947, č. 215, 14. 9., s. 5, kde čteme mimo jiné: „Cizácká (tj. německá) škola – prokletý vrah mojí školy – vyžeň tu spřež cizí z Beskyd – tisícům k útoku zavel – přijde den, zúčtujem spolu – rudá pochodeň – démon Pomsty…, to byla v rakousko-uherském mocnářství slova velmi smělá, tvrdá, nestravitelná. Slezský bard je dovedl mistrně zamaskovat zdánlivě neutrálním obsahem. V básni *Kyjov*, která má nevinný ráz veselé písně […], prohlašují ztepilí šuhaji v čižmách a děvčice v suknici rudé: ‚My nevíme o pánu žádném‘, a vzpurně se ptají: ‚Kdo chce nás bít, kdo chce nás urazit?‘“.
63) Jan Strakoš: „Petr Bezruč a – censura“, *Bezručův lid* 1, 1939, č. 12, 25. 2., s. 1.
64) Srov. Miroslav Červenka: „Petr Bezruč“, in Rudolf Havel, Jiří Opelík (eds.): *Slovník českých spisovatelů*, Praha, Československý spisovatel 1964, s. 29–30.

Modrý rezervista, rudý anarchista

Střet vojenského a civilního práva v případu Fráni Šrámka

Michal Charypar

Anarchistické hnutí, do něhož se v Čechách zapojilo i několik předních básníků jako Karel Toman, Stanislav Kostka Neumann, Jiří Mahen, Rudolf Těsnohlídek nebo Fráňa Šrámek, na sebe obracelo pozornost veřejnosti a bezpečnostních úřadů především během rusko-japonské války a nejvíce po krvavém potlačení stávky antimilitaristických dělníků v Petrohradě v lednu 1905. Jeho programově protistátní činnost se tehdy vedle tradičního bojkotu církve zaměřovala nejsilněji na kritiku rakouské armády jako zřízení, s jehož pomocí stát brutálním způsobem chrání své mocenské postavení. Četné články, ale také básně v anarchistickém tisku, jež vzdor časové angažovanosti v řadě případů dosáhly vysoké umělecké úrovně, byly konfiskovány a proti redaktorům i autorům bylo též nezřídka zaváděno subjektivní vyšetřování. Hovořilo se o jednoznačné perzekuci anarchistického tisku. Do značné míry tento dobový a stranický náhled potvrzuje případ některých anarchistických periodik, zejména mosteckého listu Karla Vohryzka *Omladina*, který byl v důsledku stálých konfiskací a z nich plynoucího ekonomického nedostatku donucen zmenšovat formát a obnovovat svoji existenci pod změněnou identitou, takže byl v lednu 1906 přezván na *Novou Omladinu* a v únoru 1907 na *Komunu*.[1] Obrana hnutí spočívala hlavně v tvrdošíjných protestech a též v politických interpelacích. Anarchisté byli tehdy kritiky sociální demokracie, podle jejich náhledu nyní už příliš loajálně umírněné, a politickou záštitu nacházeli především u národních sociálů, strany zformované z radikálního sociálnědemokratického křídla roku 1897.

Píseň *Píšou mi psaní* a dvojí zatčení Fráni Šrámka

Mezi přední redaktory a básníky hnutí a také mezi jeho čelné delikventy patřil mladý Fráňa Šrámek. Antimilitaristou se stal paradoxně na vojně. Už v roce 1899 byl po složení maturity povolán na vojnu do Českých Budějovic jako jednoroční dobrovolník, avšak pro neshody s důstojníky a svůj rovnostářský vztah k podřízeným nedosáhl potřebné hodnosti a byl nucen prodloužit povinnou vojenskou službu o další rok strávený v hornorakouském Freistadtu. Jako záložník měl poté Šrámek povinnost účastnit se průběžně různých vojenských cvičení, proti nimž neustával protestovat ve své publicistice i v postupně vydávaných básních a povídkách. Krátká próza *Vzpomínka*, vycházející zřejmě ze Šrámkovy zkušenosti s vojenským cvičením v Českých Budějovicích v srpnu a září 1903 a vydaná na podzim téhož roku v Neumannově *Kalendáři revolucionářů na rok 1904*, byla v jedné pasáži konfiskována;[2] dnes je *Vzpomínka* známa jen v opraveném znění s textovou vynechávkou

1) Doklady o tom včetně množství konfiskačních nálezů viz Národní archiv (NA), Presidium policejního ředitelství v Praze, kt. 1835, sign. P/57/40.

2) Fráňa Šrámek: „Vzpomínka“, in Stanislav Kostka Neumann (ed.): *Kalendář revolucionářů na rok 1904*,

v podobě tzv. bílého místa. V ich-formě podaná próza líčí bezútěšnost zážitků vojáka z podzimního cvičení a jeho rozhovor s náhodně potkanou mladou ženou. Obsah zabaveného místa není znám, z náznaků v závěru povídky lze však předpokládat, že mezi vojákem a ženou zde došlo k milostnému styku. V knižním vydání v říjnu 1906 Šrámek vynechané místo nahradil několikanásobně delší pasáží, v níž se původně konfiskovaná část rozhovoru váže pouze k zaměstnání mladé ženy (je vychovatelkou malých dětí). Mezi oběma hovořícími zde dojde jen k duševnímu sblížení. Nový motiv polámané jabloňové větve, metaforicky vázaný na ústřední ženskou postavu, se pak projevil ve změně názvu.[3] V tomto revidovaném znění mohla povídka vyjít už bez překážky, neušla však nové konfiskaci o deset let později, v době první světové války (viz dále).

Fráňa Šrámek na fotografiích z policejního archivu Fotografie Fráni Šrámka pořízené v souvislosti s jeho zatčením roku 1905, pravděpodobně v Praze.

Zdroj: Lubomír Soukup: *Fráňa Šrámek a jižní Čechy*, České Budějovice, Jihočeské nakladatelství 1981, nestránkovaná obrazová příloha.

Šrámkova protivojenská činnost vyvrcholila v roce 1905 v *Omladině* a v nově založeném odborovém listu křesťanského dělnictva *Práce*, kde publikoval řadu zanícených článků.[4] Postoj antimilitaristy v uniformě však iritoval civilní a též vojenské soudy. Článek nazvaný *Proti militarismu* byl z velké části zabaven (pobuřování proti úřadům a zlehčování úředních nařízení podle § 300; schvalování nezákonných nebo nemravných činů podle § 305; srov. *Wiener Zeitung* z 22. března).[5] Dne 28. května 1905 byl dokonce Šrámek při anarchistické manifestaci se svým spolupracovníkem Michaelem (podepisoval se Michal)

Praha, Nový kult 1903, s. 15–18, zabavené místo na s. 17–18. Konfiskační nález na Neumannův kalendář uveřejněný v *Úředním listě Pražských novin* z 9. srpna 1903 bohužel uvádí pouze pět míst zabavených pro hanobení rodiny a schvalování nezákonných nebo nemravných činů podle § 305 ve stati Petra Alexejeviče Kropotkina *Anarchistická morálka* (s. 38–42, 43, 44, 46, 47); v příloze *Wiener Zeitung* Amtsblatt nález nebyl uveřejněn. Příčina konfiskace Šrámkovy *Vzpomínky* (stejně jako i několika dalších textových míst a vyobrazení v kalendáři) zůstává nejasná.

3) Fráňa Šrámek: „Strhali jí květy a ulámali halůzky“, in týž: *Kamení, srdce a oblaka. Povídky*, Praha, vl. n. 1906, s. 21–32.

4) Šrámkovu ranému údobí se nejpodrobněji věnoval Lubomír Soukup: *Fráňa Šrámek a jižní Čechy*, České Budějovice, Jihočeské nakladatelství 1981, s. 116–135; dále srov. Eva Strohsová: „Fráňa Šrámek“, in Luboš Merhaut (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 4, sv. 1, *S–T*, Praha, Academia 2008, s. 712–719, zde s. 712–713; Mojmír Otruba: „Komentář“, in Fráňa Šrámek: *Modrý a rudý – Stříbrný vítr – Léto – Splav*, ed. Mojmír Otruba, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2000, s. 508–509; Pavel Koukal: *Trubači revolt*, Ústí nad Labem, Severočeské nakladatelství 1984, s. 31–45; František Buriánek: *Fráňa Šrámek. Studie s ukázkami z díla*, Praha, Melantrich 1981, s. 36–40, 58–70, 160–161; týž: *Generace buřičů*, Praha, Univerzita Karlova 1968, s. 90–91, 252–253; Josef Brukner: „Cesty a křižovatky života Fráni Šrámka (montáž dokumentů)“, in Fráňa Šrámek: *Sedm krásných mečů*, ed. Josef Brukner, Praha, Československý spisovatel 1962, s. 84–92; aj.

5) Fráňa Šrámek: „Proti militarismu“, *Práce* 1, 1905, č. 5, 17. 3., s. 3.

Káchou zatčen a odsouzen zemským trestním soudem k šesti dnům vězení; odvolal se však a trest mu byl prozatím odložen.

Ještě před nastoupením trestu byl opět povolán ke čtyřtýdennímu vojenskému cvičení do Klatov kvůli plánovaným císařským manévrům. V *Práci*, již vedl jako hlavní redaktor, adresoval Šrámek nejmenovanému odesilateli povolávacího rozkazu ironický slib datovaný 10. srpna 1905, „že po celé čtyři neděle budu sloužiti věrně svému přesvědčení, že všechny své smysly opět otevřu, aby novými zkušenostmi posílil se můj odpor k militarismu […] Pryč s militarismem!“.[6] Na následující straně doprovodil toto prohlášení písní začínající později známými verši: „Píšou mi psaní / vojanští páni, / a tam stojí psáno, / dvanáctého ráno / že já musím rukovat, / oh, rukovat…“[7] Manévry pro něho znamenaly povinnost zúčastňovat se celodenních vysilujících cvičení, spojených nejen s nedostatkem spánku, ale i s hladověním. O tom psal Šrámek v srpnu příteli Káchovi: „ve 2 hod. ráno černá voda, tzv. káva, celý den štvanice přes hory a doly a menáž až v 7 hod. večer (kousek masa a trochu polévky) – co lze dělat v kratičkých přestávkách mezi tím jiného, než sbírat dech k nové štvanici.“[8]

Po dvou týdnech cvičení byl ale Šrámek nečekaně zatčen a pak vyšetřován vojenským soudem v Českých Budějovicích. O průběhu celé kauzy si můžeme učinit relativně úplný obrázek na základě dobových zpráv z novin a korespondence. Už den po svém zatčení poslal Šrámek Káchovi stručné oznámení:

> Míšo! 27. 8. eskortován náhle pod třemi bodáky z Klatov do Budějovic. Pro prohlášení v *Práci*. Prohlédnut, vše mi odejmuto až na kapesník (i šněrovadla z bot) a vsazen do einzelarestu [tj. samotka, MCh]. Prý „preventivhaft“ [tj. preventivní vazba, MCh]. U dveří post s bodákem. Hrozné opatření! Nevím, co bude, jsem dost silen…[9]

Kácha zprávu rozeslal redakcím jihočeských levicových novin a pravděpodobně k ní připojil i opis Šrámkova lístku. Noviny zprvu ze Šrámkova oznámení vycházely jako z jediné jisté zprávy; v citacích z něho se objevila dokonce i ta „šněrovadla z bot“. O zatčení podaly 2. září zprávu *Jihočeské listy*, vycházející v Českých Budějovicích, které přetiskly úplné znění Šrámkova tzv. rozloučení v *Práci* spolu s písní *Píšou mi psaní* a uvedly:

> Když byl [Šrámek, MCh] již dva týdny na vojně, dověděli se nejspíše „vojenští páni“ o výše uvedeném jeho prohlášení a o básničce a zatočili s ním hned po vojensku a po rakousku: dne 27. m[inulého] m[ěsíce] byl eskortován z Klatov, kde konal cvičení, do Č[eských] Budějovic, bydliště svých rodičů, a zde uvězněn. Proč, toho ovšem neví, neboť nestalo se dosud, aby rezervista byl na vojně vězněn za to, co napsal ve svém poslání občanském. Může býti tedy veřejnost zvědava, jak případ tento skončí.[10]

6) Fráňa Šrámek: [„Malý růžový lístek…“], *Práce* 1, 1905, č. 16, 18. 8., s. 1.
7) Fráňa Šrámek: [„Píšou mi psaní…“], *Práce* 1, 1905, č. 16, 18. 8., s. 2.
8) L. Soukup: *Fráňa Šrámek a jižní Čechy*, cit. dílo, s. 125.
9) Tamtéž, s. 128.
10) „Uvězněný básník – reservista“, *Jihočeské listy* 9, 1905, č. 100, 2. 9., s. 3. O den dříve (v č. 17 z 1. 9.) oznámila Šrámkovo zatčení *Práce*, toto oznámení však bylo konfiskováno, srov. „Nové extempore pana censora“, *Práce* 1, 1905, č. 18, 15. 9., s. 5.

Apel na veřejnost se neminul s účinkem, alespoň zpočátku. Na Šrámkovu obranu se ozvaly další noviny od jihu po sever Čech, českobudějovická *Stráž lidu*, táborská *Jiskra*, v Praze pak *Slovo* a některé jiné listy.[11] Mostecká *Omladina* označila bez váhání jako příčinu zatčení skutečnost, že k manévrům, jichž se účastnil Šrámek, měl přijet na inspekci osobně císař František Josef: „páni chtějí míti zajištěný klid, a proto se tak najednou postarali. Což kdyby si byl nechal císař Šrámka předvésti, že, páni?“[12] *Jihočeské listy* tuto domněnku rozšířily: „Jednalo a jedná se spíše o odstranění státu ‚nebezpečného‘ člověka z manévrů císařských, ba dokonce snad i ze života veřejného.“[13]

Jádrem veřejné obhajoby Fráni Šrámka se stalo všeobecné přesvědčení, že se jedná o bezprecedentní případ překročení pravomocí vojenského soudu. Noviny rozličných názorových proudů proto horlily proti tomu, aby záložníka Šrámka trestal vojenský soud za skutek, jehož se dopustil jako civilista a jenž dokonce ponechal chladnými civilní soudní úřady, dlouhodobě velmi přísné v rozhodování o konfiskacích tisku. Takto psal pražský *Přehled*:

> Dle zákona za to, čeho se dopustí v době, kdy je v záloze, mimo řadovou službu, podléhá voják jenom civilním soudům. A ústavní zákony zaručují, že nikdo nesmí býti odňat svému řádnému soudu. Čeho však se dopouštějí vojenské úřady, stíhají-li záložníka po nastoupení řadové služby pro delikt spáchaný v době, kdy byl mimo službu? – a nota bene pro delikt, který by se v občanském životě vůbec deliktem nejevil, a pro nějž by tedy jinak pan Šrámek ani nebyl stíhán. Vždyť jeho rozloučení a jeho básnička v *Práci* ani konfiskaci nepropadly. Jde tedy o křiklavé porušení práva, o zvůli vojenskou. A zde je povinností poslanců, aby ihned zakročili.[14]

Tyto apely ale nepřinesly Šrámkovi prospěch, mimo jiné kvůli časově nesprávné argumentaci. V písni *Píšou mi psaní* básník výslovně uvedl, že měl rukovat „dvanáctého ráno“, avšak tuto píseň spolu s tzv. rozloučením otiskl v *Práci* až 18. srpna, o šest dní později. Informace novin o prohřešku civilisty byla tedy přinejmenším sporná a jako argument před budějovickým vyšetřujícím soudcem majorem auditorem Antonínem Cikánkem později neobstála. Dne 14. září byl Fráňa Šrámek pro porušení subordinace odsouzen ke čtyřem týdnům žaláře zostřeným čtrnáctidenní samotkou a k odebrání hodnosti desátníka. Dle referátu *Jihočeských listů* z průběhu soudního přelíčení se Šrámek trestného činu dopustil tím, že bez vědomí vojenských úřadů, „po odchodu na vojnu, uveřejnil zodpovědný redaktor socialistického listu *Práce*, jehož je p. Šrámek spolupracovníkem, báseň a prohlášení páně Šrámkovo“. List pokračoval: „Báseň i prohlášení šlehly do živého a kruhy militaristické, nemohouce hnáti k zodpovědnosti redaktora *Práce* p. M. Káchu, jelikož časopis nebyl ani konfiskován, našli [sic] si oběť v panu Šrámkovi.“[15]

11) [„Co to?…“], *Jiskra* 3, 1905, č. 37, 6. 9., s. 2; „Z nedělních listů“, *Slovo* 4, 1905, č. 37, 11. 9., s. 1. V případě *Stráže lidu* šlo o č. 29 z počátku září 1905, nám bohužel nedostupné.
12) „Fráňa Šrámek uvězněn“, *Omladina* 3, 1905, č. 36, 7. 9., s. 7.
13) [„Vojenský soud v Č. Budějovicích…“], *Jihočeské listy* 11, 1905, č. 104, 11. 9., s. 2–3.
14) „Vojenská zvůle bez mezí“, *Přehled* 3, 1905, č. 50, 9. 9., s. 861.
15) [„Vojenský soud v Č. Budějovicích…“], *Jihočeské listy* 11, 1905, č. 106, 16. 9., s. 4.

Jednoznačně se k případu vyjádřila i českobudějovická *Jihočeská stráž lidu*, která podobně jako *Přehled* očekávala, že se věc stane předmětem parlamentního jednání: „Je to dle našeho náhledu první případ, kdy někdo je [v uniformě, MCh] trestán pro to, co napsal, když nosil ještě občanský kabát.“[16] Herbenův *Čas* vyzval k solidárnímu jednání kolegy novináře:

> Pokládáme rozsudek vojenského soudu za přehmat. […] je povinností nemlčet k tomu, ať ze strany malých nebo velkých. Stala se křivda jednomu z nás, jako by se tedy stala všem. […] Fráňa Šrámek nenaříká, ale my se musíme bouřit.[17]

Šrámkův blízký spolupracovník S. K. Neumann však v říjnovém čísle *Anarchistické revue* označil ironicky lokálky v *Času* a dříve v *Přehledu* za pokrytecká gesta kariéristů, která nemohou postihnout revoluční význam Šrámkova činu.[18] Odsouzeného Šrámka se zastával samozřejmě též anarchistický tisk, a v Lomu u Mostu ho 24. září 1905 podpořil dokonce protestní tábor lidu. Jednalo se o jeden ze série táborů konaných na severu Čech už od roku 1904 s cílem prosazovat anarchistické ideje. V tom smyslu též k protestu zprvu zvala *Omladina*. Teprve v dalším čísle do programu táboru zařadila i Šrámkův případ.[19] Shromáždění, jehož se prý účastnilo na deset tisíc lidí, mezi mnoha svými požadavky opět proklamovalo také „přísné zakročení povolaných činitelů“ ve věci neprávem trestaného rezervisty.[20]

Česká demokracie, která 16. září verdikt nad Šrámkem odsoudila poukazem na známý výrok o vojenském soudu v Havlíčkově *Křtu svatého Vladimíra*, zároveň informovala o tom, že „ve prospěch Šrámka zakročili s úspěchem národně sociální poslanci Klofáč a Choc“.[21] S údivem na tuto informaci reagovala *Omladina*: „V čem spočívá onen úspěch, o tom nám není dosud ničeho známo.“[22] Už dříve však tento údaj o zákulisí českobudějovického případu konkrétněji rozvedly místní *Jihočeské listy*, podle nichž Václav Choc a Václav Klofáč intervenovali „u příslušných instancí“, tj. zřejmě přímo u budějovického posádkového soudu, „a vyšetřovací vazbu p. Šrámkovu svým rozhodným vystoupením a zakročením značně zkrátili“.[23] Rovněž v referátu po vynesení rozsudku informovaly *Jihočeské listy* zcela určitě: „Rychlému vyřízení své záležitosti vděčí p. Šrámek pp. poslancům Chocovi, Klofáčovi a zakročení svých různých politických přátel, dále i nátlaku veřejného mínění a tisku.“[24] Díky této intervenci se Šrámek mohl zřejmě také účinněji bránit u soudu, třebaže verdikt

16) „Vojenský soud, to je samec“, *Jihočeská stráž lidu* 1 (8), 1905, č. 105, 15. 9., s. 5.
17) „Případ Šrámkův“, *Čas* 19, 1905, č. 258, 19. 9., s. 3.
18) Stanislav Kostka Neumann: „Český spisovatel“, *Anarchistická revue* 1, 1905, č. 1, s. 62– 65, cit. dle týž: *Stati a projevy*, díl 2, *1904–1907*, Spisy Stanislava Kostky Neumanna, sv. 4, ed. Zina Trochová, Praha, Odeon 1966, s. 184–187, 648–651.
19) Srov. Karel Vohryzek: „K táboru horníků celého Severu“, *Omladina* 3, 1905, č. 37, 14. 9., s. 1–2; týž: „Případ Šrámkův“, *Omladina* 3, 1905, č. 38, 21. 9., s. 1–2.
20) „Z tábora celého Severu“, *Omladina* 3, 1905, č. 39, 28. 9., s. 1–2. Článek měl být ukončen v následujícím 40. čísle *Omladiny*, to však bylo konfiskováno a jeho opravené vydání nebylo uspořádáno.
21) „Spisovatel Fráňa Šrámek…“, *Česká demokracie* 7, 1905, č. 38, 16. 9., s. 5. Havlíčkovskou reminiscenci viz též v článku „Vojenský soud, to je samec“, *Jihočeská stráž lidu* 1 (8), 1905, č. 105, 15. 9., s. 5.
22) [„Kamarád Fráňa Šrámek…“], *Omladina* 3, 1905, č. 38, 21. 9., s. 6.
23) [„Vojenský soud v Č. Budějovicích…“], *Jihočeské listy* 11, 1905, č. 104, 11. 9., s. 3.
24) [„Vojenský soud v Č. Budějovicích…“], *Jihočeské listy* 11, 1905, č. 106, 16. 9., s. 4.

pro něho byl nakonec nepříznivý. Z pozdější zprávy *Jihočeských listů* alespoň vyplývá, že „z rozsudku voj[enského] soudu se odvolal a bylo také do jisté míry jeho námitkám dáno místa. Jest však zajímavo, že vzdor tomu, ač rozsudek v plné míře potvrzen a schválen, byli vojenští páni nuceni vyhledávati nových důvodů, aby mohli trest čtyřnedělního vězení zdůvodniti“.[25]

Podle očekávání novin došlo nakonec i k parlamentní interpelaci, již Václav Klofáč za oba zmiňované poslance přečetl v poslanecké sněmovně říšské rady 6. října 1905. Jednalo se o dotaz adresovaný ministru zeměbrany, jak je možné, že vojenský soud někoho potrestal za publikaci textů daných do tisku v době, kdy dotyčný byl stále civilistou.[26] Ministr Franz Xaver von Schönaich na ni odpověděl teprve při zasedání dne 4. prosince. Šrámek prý sice inkriminovanou báseň a připojené prohlášení napsal před nástupem na vojenské cvičení, avšak jako redaktor měl také zabránit jejich otištění v době, kdy už podléhal vojenskému právu, což neučinil. Rozsudek vojenského soudu v Českých Budějovicích tak byl po zpětném přezkumu uznán jako oprávněný.[27] Vcelku předvídatelným způsobem tím byla definitivně rozsouzena i klíčová širší otázka, zda v daném případu nedošlo k překročení pravomoci vojenského soudu na úkor civilních soudních úřadů.

Šrámek už byl mezitím po odpykání celého trestu propuštěn 10. října 1905 z vězení na svobodu. Čtyři dny poté se na Žižkově konala oslava na počest jeho návratu. V jejím průběhu byl však Šrámek spolu s Michaelem Káchou za asistence více než třiceti policistů opět zatčen, aby si odpykal šestidenní trest, k němuž byl odsouzen v červnu (Káchův trest byl o dva dny delší).[28] Téhož dne ráno ostatně Šrámek už stačil otisknout ostrý antimilitaristický článek, kde se také nepřímo, ale příznačně vyjádřil ke svému případu: „Vím jen, že nikdy nekráčí idea rychleji, než když ji přinutí proplétati se mřížemi žalářů.“[29] Jiný článek, líčící žižkovské zatčení, později adresoval dokonce policejnímu řediteli Karlu Křikavovi.[30] Už dříve, po propuštění z českobudějovického posádkového vězení, se přitom objevila informace o Šrámkově záměru reprodukovat své trpké zážitky z vojny také v uměleckých pracích:

> použil p. Šrámek svého volného času k tomu, aby vytvořil nové práce protimilitaristické tendence, a hodlá veřejnost seznámiti nejen s rozsudkem svým a pobytem ve vězení, ale i jinak zkušeností nabytých upotřebiti. […] Pan Šrámek opustil žalář s trpkou vzpomínkou v srdci a s velkými nadějemi v budoucno. Jsme přesvědčeni, že danému slibu dostojí a veřejnost jak v básních, tak v próze s neveselým životem vojenským seznámí.[31]

25) [„Z garnisonního vězení…“], *Jihočeské listy* 11, 1905, č. 117, 11. 10., s. 4.
26) *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1905, XVII. Session*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1906, s. 32293.
27) Tamtéž, s. 32552.
28) L. Kn. [= Ladislav Knotek]: „Policejní surovosti“, *Omladina* 3, 1905, č. 42, 19. 10., s. 5; Miloslava Hrdličková-Šrámková: „Fráňa Šrámek v revolučních letech 1905 a 1906“, in F. Buriánek: *Fráňa Šrámek*, cit. dílo, s. 257–265.
29) Fráňa Šrámek: „A teď mluvím já…!“, *Práce* 1, 1905, č. 20, 14. 10., s. 1–2.
30) Fráňa Šrámek: „Policejní ředitel“, *Práce* 1, 1905, č. 21, 28. 10., s. 2–3. Mimo jiné zde o Křikavovi napsal: „Mohl by být počítán za čtvrtou božskou osobu, kdyby nebyl tak často posílán ke všem čertům.“
31) [„Z garnisonního vězení…“], *Jihočeské listy* 11, 1905, č. 117, 11. 10., s. 4.

Konfiskace a imunizace sbírky *Modrý a rudý*

V průběhu druhého říjnového věznění stačil Šrámek napsat několik básní, jimiž opět vyjádřil svůj odpor k armádě a popsal svoji osobní zkušenost. Některé antimilitaristické verše také v příštích měsících otiskl v anarchistických listech. Výběr z nich na jaře 1906 představila útlá knížka *Modrý a rudý*. Spřízněný tisk se jí postaral o hojnou reklamu. Vydavatelství časopisu *Nová Omladina* hodlalo s pomocí Šrámkovy sbírky nejen propagovat anarchistické cíle, ale i vydělat peníze. V provolání uveřejněném v čele 11. čísla, tištěného vinou ekonomických ztrát po vlně proběhlých konfiskací ve zmenšeném formátu a po čtrnáctidenní odmlce ve vydávání, přislíbil časopis Šrámkovu knihu veršů zdarma všem abonentům, kteří do čtrnácti dnů obnoví předplatné.[32] Též pozdější avízo o vydání sbírky výmluvně svědčí o finančních nesnázích perzekvovaného listu a otevřeně žádá přívržence hnutí o podporu předplácením Šrámkovy knížky. S honorářem pro básníka se podle všeho nepočítalo:

> Kniha „veršů o vojáčcích" vzniklých za Šrámkova pobytu ve vojenské base vyjde ve čtvrtek dne 26. dubna nákladem *Nové Omladiny*. Stanovili jsme cenu co nejnižší (20 hal. v kolportáži za dva tiskové archy), aby se knížka stala přístupnou nejnižším lidovým vrstvám! Doufáme proto, že ji kamarádi odbudou na májových táborech rázem v celých stech! Poněvadž pak vydáváme knihu s největším finančním napětím, bude na kamarádech, aby nám peníze stržené za knížku poslali okamžitě po 1. květnu. Jinak by nás připravili do finanční krize, jež by mohla ohrozit vážně i existenci listu. Přebytek z knížky, bude-li jaký, bude věnován na zaplacení čestného dluhu advokátovi vzniklého za procesu *Omladiny* a *Nové Omladiny*.[33]

Na chystanou knížku tím ale zároveň byly upozorněny též úřady provádějící cenzuru. Dne 27. dubna 1906 zaslalo pražské státní zastupitelství pokyn policejnímu komisaři Václavu Janovskému, aby provedl konfiskaci nákladu knihy v tiskárně, administraci a expedici *Nové Omladiny*. Téhož dne vypracoval Janovský pro státní zastupitelství protokol, podle něhož *Modrý a rudý* „zabaven jest, a sice pro obsah veškerých, na stránkách 3 až 22 otištěných básní", tedy v plném rozsahu díla.[34] Dále tento protokol uvádí, že podle údaje majitele tiskárny Emanuela Stivína byl plánovaný náklad sbírky 3 000 výtisků, před policejní prohlídkou však byly vydány pouze kartáčové otisky (korektury) povinných výtisků pro úřady. Nic dalšího policie v tiskárně nenalezla. Sazba byla rozmetána. Dne 29. dubna zaslalo státní zastupitelství zemskému trestnímu soudu širší odůvodnění konfiskace, v němž zdůraznilo, že autor je známý, již dříve trestaný anarchista. O Šrámkových básních se vyjádřilo následovně:

> Všechny jsou antimilitaristického obsahu a cílem, který ve vzájemné souvislosti sledují, je vnášet mezi vojsko anarchistické myšlenky, provokovat aktivně sloužící vojáky a líčit samotnou armádu jako instituci, jež údajně z vojáků dělá otroky, brutálně potlačuje každé etické

32) „Kamarádi!", *Nová Omladina* 1, 1906, č. 11, 31. 3., s. 1.
33) „Fráňa Šrámek: Modrý a rudý", *Nová Omladina* 1, 1906, č. 18, 25. 4., s. 7.
34) Konfiskační spis na sbírku *Modrý a rudý* viz Státní oblastní archiv v Praze, Krajský (zemský) soud trestní v Praze, kt. 1100, sign. Pr I/167/1906.

citové hnutí, každý ideál, morálně je ruinuje a nutí je jednat proti jejich vlastnímu přesvědčení, popírat svoji osobnost a hájit cizí zájmy dokonce na úkor svých nejbližších příbuzných, aby tak tyto písně popuzovaly vojáky, rekruty a dělnictvo k nenávisti a k pohrdání císařskou armádou.[35]

Při neveřejném sezení u zemského trestního soudu 30. dubna byla konfiskace jednohlasně potvrzena všemi členy soudního senátu, jejž za předsednictví dvorního rady Viktora Wokauna dále tvořili referent rada Franz Kleiner, přísedící Johann Šonka a státní zástupce Adolph Morstadt. Současně byl 30. dubna formulován konfiskační nález pro pobuřování proti úřadům a zlehčování úředních nařízení podle § 300 (s pokynem k jeho uveřejnění v *Prager Zeitung* 1. května) a oznámení o potvrzení konfiskace bylo zasláno též nakladatelce Marii Vohryzkové a státnímu zastupitelství. Zákazem sbírky *Modrý a rudý* byl nyní poprvé vysloven i úřední postih písně *Píšou mi psaní*, za jejíž otisk v novinách byl Fráňa Šrámek vězněn. Výrok civilního soudu tak lze vnímat i jako gesto, jímž se zpětně potvrzoval starší verdikt vojenského soudu, zvláště uvážíme-li zmínku o Šrámkovi jako o známém, již dříve trestaném anarchistovi, kterou v důvodech pro obhájení konfiskace sbírky uvedlo státní zastupitelství.

Podle obecně uváděného údaje však byla Šrámkova knížka už den poté, 1. května 1906, po interpelaci národně sociálních poslanců Václava Fresla a Václava Choce v říšské radě imunizována. Interpelace byla skutečně podána s tímto datem, fakticky ale byla přečtena až při dalším zasedání dne 15. května.[36] Vydavatelství *Nové Omladiny* však přesto muselo započít s přípravami k zajištění německého překladu textu pro potřeby parlamentní interpelace zcela neprodleně, možná dokonce ihned po ukončení policejní prohlídky v redakci. Krátce nato pak bylo pořízeno obnovené vydání sbírky. Už 19. června se objevila recenze knížky z pera S. K. Neumanna.[37]

Sbírka *Modrý a rudý* s podtitulem *Verše o vojáčcích* a v rozsahu dvacet dva stran vyšla na levném papíře a v nekvalitní tiskové úpravě. Titulní strana uváděla oznámení o imunizaci, na následující straně před textem básní se pak objevila tato informace:

C. k. státní návladnictví [tj. zastupitelství, MCh] v Praze, pověstné již svojí konfiskační praxí a neslýchanou libovůlí při vykonávání práva cenzury, zabavilo i následující verše pod jménem *Modrý a rudý* vydané v obsahu vesměs velice mírném, a z nichž některé dokonce týmž návladnictvím v časopisech *Práce* a *Nová Omladina* připuštěny byly.[38]

35) „Alle [diese Lieder, MCh] sind antimilitaristischen Inhaltes und verfolgen in ihrem Zusammenhange den Zweck die anarchistische Idee in das Militär hineinzutragen die aktiv dienenden Soldaten aufzuhetzen und die Armee selbst als eine Institution zu schildern, welche die Soldaten zu Sklaven mache, jede ethische Gefühlsregung, jedes Ideal derselben brutal unterdrücke, sie moralisch ruinire und zwinge, gegen ihre eigene Überzeugung zu handeln, ihre Persönlichkeiten zu verleugnen und fremde Interessen selbst gegen die nächsten Verwandten zu verteidigen, um auf diese Weise die Soldaten, die Rekruten und das Arbeitervolk zum Hasse u. zur Verachtung gegen die kaiserliche Armee aufzureizen." Tamtéž.
36) *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1906, XVIII. Session*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1906, s. 36157–36160.
37) Sigma [= Stanislav Kostka Neumann]: „Modrý a rudý", *Moravský kraj* 11, 1906, č. 66, s. 9, cit. dle S. K. Neumann: *Stati a projevy*, díl 2, cit. dílo, s. 340–342.
38) Fráňa Šrámek: *Modrý a rudý. Verše o vojáčcích*, [vyd. po konfiskaci], Praha, Nová Omladina 1906, s. 2.

V čele sbírky se ocitla opětně legalizovaná sporná píseň *Píšou mi psaní* (bez názvu, který je nicméně shodný s incipitem) a také další texty v příznakové ich-formě zřetelně poukazovaly k Šrámkovu případu: tak například báseň *Tři vojáky, tři bodáky* líčila podobně jako Havlíčkovy *Tyrolské elegie* básníkovo zatčení a jeho transport do arestu. Spíše už v obecném smyslu sbírka dále tematizovala i hrubost nadřízených a šikanu zvláště českých vojáků, erotickou frustraci odvedenců aj.

Z pohledu cenzury se jako příznaková jeví báseň *Šest já synů porodila*. Imunizované znění, dnes jediné známé, vykazuje možné známky porušeného textu. Graficky (pomlčkami) jako by zde byly naznačeny tři vynechané verše a rovněž několikeré znaménko tří teček může potenciálně signalizovat další zásahy. Narušena se zdá být sémantická koherence textu. Uvádíme konec básně:

Ale… od krajského města
sem k nám vede bílá cesta –
Ježíši a Maria!
Chlapci moji, haji-ja, haji-ja…
Z ruky košík zelený
s mého srdce kořeny
potvora vyrvala
a… zpívala!
Cesta bílá, nutno jít.
Táta prál, to že tak…
musí být.
A prál:
– – – – – – –
císař že musí
vojáky mít…

– – – – – – – –
– – – – – – ach,
chraň vás pámbu, děti mí,
byste byli jednou zlí,
byste jednou na svých rukách
moje těžké srdce v mukách
širým světem roznesli…[39]

Beze změny se text básně objevil i v druhém vydání sbírky z roku 1911, posledním za Šrámkova života. Bylo by tak možné předpokládat, že čtením v říšské radě nebyl legalizován kompletní text (takový postup je doložen o několik let později u brožury Viktora Dyka *O Balkánu a o nás*, která byla imunizována bez jedné věty).[40] Jediný relevantní způsob, jak tuto hypotézu ověřit, je porovnání známého textu sbírky s jeho německým překladem,

39) Tamtéž, s. 17.
40) Viz infobox „Imunizace a jejich problematické případy“, s. 493.

narychlo vyhotoveným jako podklad pro interpelaci, a zjištění, zda neuvádí sémantické prvky, které ve finálním znění sbírky absentují. Překlad či spíše chatrný prozaický pracovní převod sbírky ale žádné nové významové jednotky neobsahuje, naopak některá sémanticky složitější místa, jako je například v textu opakovaná metafora kořenů srdce, vynechává a text simplicizuje.[41] Užívání grafických znaků (tři tečky, pomlčky) bylo navíc u raného Šrámka obecně časté. Možnost imunizace nekompletního textu tak zde patrně vylučuje sama podoba interpelace. Přestože nekoherentnost citované partie básně *Šest já synů porodila* je nápadná, nelze v ní prozatím zásah cenzury potvrdit. Uvažujeme-li o porušenosti básně, museli bychom se domnívat, že byla v nekompletním znění zaslána už k imunizaci, respektive že Šrámek báseň nedokončil. Tyto hypotézy by však mohl prokázat pouze povinný výtisk sbírky *Modrý a rudý*, dnes nezvěstný, jejž 10. května 1905 vracel zemský trestní soud státnímu zastupitelství jako jediný exemplář původního textu, který nebyl zničen.

Tehdejší Šrámkovu situaci dokresluje jiný případ. Ještě před vykonáním imunizace sbírky *Modrý a rudý* čelil dalšímu subjektivnímu vyšetřování, ne však už jako básník, ale jako redaktor. Článek v *Nové Omladině*, příznačně nazvaný *Perzekuce pokračuje*, oznámil, že 11. května 1906 byli Šrámek a Michael Kácha zatčeni ve svých bytech a odvedeni do vyšetřovací vazby v budově zemského trestního soudu: „Jsou vyšetřováni pro několik zločinů (velezrádu, urážku Veličenstva, rušení veřejného pokoje a řádu), jichž prý se dopustili uveřejněním Opolského básně *Ferencz Kossuth* a Krapotkinova [sic] článku *Pařížská komuna*“ v *Práci*.[42] V článku v *Nové Omladině* následovala pasáž kritizující údajný perzekuční postup policie namířený vůči anarchistům, která však byla konfiskována (schvalování nezákonných nebo nemravných činů podle § 305). Šrámek strávil ve vyšetřovací vazbě tři týdny. Podle vzpomínky jeho družky a později manželky Miloslavy Hrdličkové prý Kácha „umluvil Šrámka, aby jako vedoucí redaktor prohlásil, že inkriminované rukopisy nečetl a nedal do tisku. Šrámek byl tedy propuštěn“.[43] Tento údaj doplňuje opět *Nová Omladina*: „Kamarád Šrámek propuštěn dne 30. t. m. [tj. května, MCh] z vězení, když bylo řízení proti němu zastaveno.“[44]

Nad perzekucí Šrámka a Káchy z posledních dvou let se v souhrnném článku zastavila *Jihočeská stráž lidu*. Část viny za jejich opakované tresty přitom přisuzovala i nesolidárnímu mlčení novin, kvůli němuž prý „také hulvátství pražského návladnictví a jeho výkonných orgánů policie nezná mezí“.[45] S touto poslední výtkou není nutné souhlasit.

Jak jsme viděli, odezva v tisku na zatčení Šrámka za píseň *Píšou mi psaní* byla naopak značná. Široká medializace Šrámkova případu překročila názorový okruh periodik identifikujících se s anarchistickým hnutím. Případ dosáhl takové popularity, že sami

41) *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1906, XVIII. Session*, cit. dílo, s. 36159.
42) „Persekuce pokračuje“, *Nová Omladina* 1, 1906, č. 23, 16. 5., s. 2–3. Jednalo se zřejmě o báseň Jana Opolského a článek Petra Alexejeviče Kropotkina. V dostupných povinných výtiscích *Práce* se však ani jeden z obou jmenovaných textů nepodařilo nalézt, Opolského báseň s uvedeným názvem není známa ani z pozdějších básníkových sbírek.
43) M. Hrdličková-Šrámková: „Fráňa Šrámek v revolučních letech 1905 a 1906“, cit. dílo, s. 264.
44) *Nová Omladina* 1, 1906, č. 28, 2. 6., s. 3.
45) „Persekuce anarchistů v Čechách“, *Jihočeská stráž lidu* 2 (9), 1906, č. 22, 1. 6., s. 3.

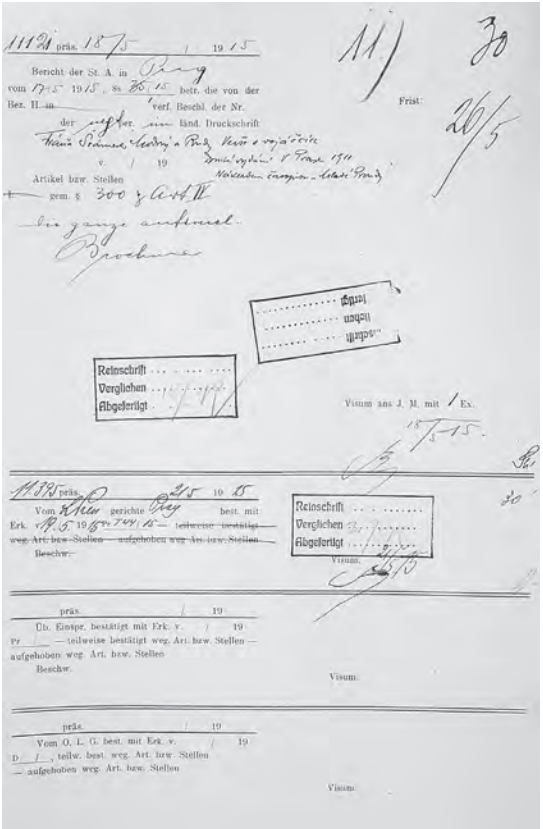

Konfiskační nález na druhé vydání sbírky *Modrý a rudý* Pro zaznamenání konfiskačních nálezů užívala státní zastupitelství předtištěné formuláře. Zde je vyobrazen nález na druhé vydání Šrámkovy sbírky *Modrý a rudý* (1911) z května 1915. Zdroj: NA, Vrchní státní zastupitelství Praha, kt. 466, sign. III f 18 ex 1915.

anarchisté dokonce obviňovali ostatní žurnalisty z pokrytectví a kariérismu, jestliže se zastávají básníka protichůdného liberálním tendencím. Postoj *Času* a dalších liberálních periodik však prezentoval kauzu spíše povšechně jako postih českého literáta obecně a ukazoval ochotu potlačit stranickou řevnivost a postavit se společnému nepříteli – státní cenzuře. Českým tiskem zaznívalo shodné přesvědčení, že v kauze Šrámek došlo k pochybení vlivem odlišně uplatňovaných kritérií mezi civilními a vojenskými orgány státní správy. Odpověď ministra Schönaicha na Klofáčovu interpelaci však postulovala, že zásah vojenského soudu byl oprávněný, neboť píseň byla otištěna v době, kdy se Šrámek účastnil manévrů. Součinnosti civilních úřadů s verdiktem vojenského soudu bylo ostatně zpětně dosaženo ve chvíli, kdy byla na popud státního zastupitelství zemským trestním soudem nařízena konfiskace sbírky *Modrý a rudý*, obsahující inkriminovanou píseň.

Další Šrámkovy antimilitaristické protesty v beletrii, jmenovitě v jeho knížkách próz *Kamení, srdce a oblaka* (1906) a *Patrouilly* (1909), už byly ponechány bez postihu. V roce 1911 se také objevilo druhé, o šest básní rozšířené vydání sbírky *Modrý a rudý*, které vyšlo v rozsahu třiceti šesti stran nákladem časopisu *Mladé proudy* a s obálkou Josefa Lady. Zahajovalo knižní řadu Knihovna Mladých proudů redigovanou Karlem Půlpánem. Na titulní straně opět zazněla zpráva o imunizaci předchozí edice sbírky.

Projevy antimilitarismu začaly být znovu stíhány z pochopitelných důvodů až v době balkánského konfliktu a hlavně během světové války. Rozšířené vydání sbírky *Modrý a rudý* z roku 1911 tak bylo konfiskováno zemským trestním soudem v Praze 19. května 1915 (pobuřování proti úřadům a zlehčování úředních nařízení podle § 300; viz *Wiener Zeitung* z 23. května). O necelý rok později, 15. dubna 1916, vydal zemský trestní soud hromadný konfiskační nález na vybrané starší publikace anarchistů, mimo jiné v Neumannově knižnici Nový kult (viz *Wiener Zeitung* z 22. dubna). Následnou cenzurou tak byly po mnoha letech konfiskovány též dvě starší povídkové knížky Fráni Šrámka: *Ejhle člověk…! Tři pravděpodobné epizody ze života krotkého člověka* z roku 1904 (tam třetí z epizod, silně antimilitaristicky laděná povídka na s. 27–44, rušení veřejného pokoje podle § 65, pobuřování

proti úřadům a zlehčování úředních nařízení podle § 300) a *Kamení, srdce a oblaka* z roku 1906 (tam výše zmiňovaná povídka *Strhali jí květy a ulámali halůzky*, § 300). Tou dobou však už měl antimilitarista Šrámek za sebou zkušenost z ruské fronty a po zdravotní dovolené v Čechách znovu působil na italské a rumunské frontě jako zásobovatel.

Už jste hotovi s Apokalypsou?

Jakub Deml ve střetech s cenzurou brněnské konzistoře v letech 1905–1913

Daniela Iwashita, Šárka Kořínková

Na dílo Jakuba Demla (1878–1961) se cenzura zaměřovala v různých epochách a politických režimech: za Rakouska-Uherska i za první republiky; za okupace i bezprostředně po druhé světové válce; po roce 1948, a dokonce i několik desetiletí po básníkově smrti. Asi nejznámější je případ zabavení jeho vrcholného textu *Zapomenuté světlo*, jemuž se věnujeme na jiném místě této knihy.[1] Výchozí zkušenost s cenzory však Deml učinil mnohem dříve, když se konfrontoval s cenzurou římskokatolické církve. Tyto střety jeho dílo formovaly, stály na počátku dokumentární či „deníkové" linie Demlova psaní.

Neobvyklá otevřenost Demlových knih nepramení z dobového liberalismu. Deml se mu vymykal svým vyznáním, kněžstvím, důrazem na duchovní tradici i poslušnost vůči papeži. Kněžské svěcení přijal v roce 1902, v době, kdy byla pozice církve a kněze v národní společnosti silně zpochybňována. Nový papež Pius X. (pontifikát 1903–1914) odmítal snahy modernistů, zdůrazňoval časté svaté přijímání, lásku k chudým, pastoraci. V tomto duchu hledal svou cestu také básník a kněz Jakub Deml.

Právě v době Demlových básnických počátků se měnila a ujasňovala kritéria cenzury římskokatolické církve v otázkách, na který okruh publikací se vlastně vztahuje, jaké jsou kompetence cenzorů a povinnosti katolických spisovatelů, redaktorů či překladatelů, zejména z řad kléru. Deml vstoupil do této nepřehledné situace iniciativně, s vyhraněným názorem na povinnosti jednotlivých stran. Úběžníkem mu přitom byla láska k pravdě a poslušnost papeži. V těchto střetech se otevřeně tříbila stanoviska účastníků, jimž tento neodbytný vyzyvatel nedovolil, aby zůstali indiferentní a anonymní.

V následující studii si budeme všímat toho, jak se Jakub Deml stavěl k povinnostem kněze vůči cenzuře, na co cenzoři Demlovy domovské brněnské diecéze konkrétně reagovali, co mu vytýkali nebo doporučovali i jak Deml na výnosy cenzorů a dalších nadřízených odpovídal svými knihami. Doklady budeme hledat v básníkově díle a dopisech i v listech od jeho představených. Zaměříme se na léta 1905–1913, kdy převážně spolupracoval se staroříšským vydavatelem Josefem Florianem (do roku 1910, s dozníváním v roce 1911) a poté začal své knihy vydávat sám. Na biskupském stolci v Brně působil v letech 1904–1916 Pavel hrabě Huyn, o němž Deml později napsal: „Dostali jsme nového biskupa, hraběte Němce, a ten zahájil v naší diecézi éru – kaprhálskou, řečeno obecně a mírně."[2] Demlova komunikace s cenzory brněnské konzistoře v té době probíhala nejintenzivněji

1) Viz dále případová studie Daniely Iwashity a Šárky Kořínkové „Noli me tangere. Cenzura *Zapomenutého světla* a dalších textů Jakuba Demla v letech 1929–1935", s. 775–792.
2) Jakub Deml, rukopisné vzpomínky na Josefa Floriana z počátku padesátých let 20. století, soukromý archiv.

a nejkonfliktněji a vyvrcholila podstatným omezením jeho kněžských pravomocí. V epilogu si povšimneme i některých pozdějších změn v tomto napjatém vztahu.

Konstituce *Officiorum ac munerum*

Jen krátce před Demlovým vysvěcením a takřka současně s jeho prvními časopiseckými publikacemi byl vydán a zaváděn do praxe zásadní církevní dokument, jímž se systém následné i předběžné cenzury knih[3] v římskokatolické církvi nově řídil: konstituce papeže Lva XIII. *Officiorum ac munerum* z 25. ledna 1897. Podle tohoto textu reagovala církev jakožto strážkyně víry a mravů na novou situaci, v níž civilní právo podle jejího názoru nezamezovalo šíření škodlivé literatury, spíše ho podporovalo, což bylo v rozporu s jejími zájmy. Proto se rozhodla provést dvě změny – revidovat index zakázaných knih a zmírnit cenzurní pravidla, aby bylo jejich dodržování snazší.[4]

Ke konstituci byla připojena „decreta generalia", tedy obecná ustanovení závazná pro všechny katolíky. Rušila předešlé dokumenty zakotvující cenzuru s výjimkou konstituce *Sollicita ac provida* z roku 1753, která stanovila pravidla pro posuzovací řízení o knižních prohibitech. Generální dekrety konstituce *Officiorum ac munerum* mají dvě hlavní části: první pojednává o zákazech knih již vydaných, druhá o předběžné cenzuře.

Této cenzuře podléhaly i publikace začínajícího kněze, spisovatele, redaktora, překladatele a vydavatele Jakuba Demla. Ve Florianově edici Studium vydával jak vlastní texty, tak své i cizí překlady především z oblasti teologie, náboženství a mystiky. Právě na ně se cenzura podle zmíněné papežské konstituce vztahovala přednostně:

> 41) Všichni věřící jsou povinni předložit k předběžné církevní cenzuře alespoň ty knihy, které se týkají Písma svatého, teologie, církevní historie, kanonického práva, přirozené teologie, etiky a dalších náboženských a morálních disciplín, a obecně všechny spisy, v kterých má zvláštní význam náboženství a počestnost mravů.[5]

Coby příslušník kléru měl Deml ve vztahu k cenzuře navíc zvláštní povinnosti:

> 42) Světští kněží, aby vyjádřili úctu ke svým ordinářům, ať bez jejich konzultace nevydávají ani knihy, které pojednávají jen o přirozených uměních a vědách. Je jim také zakázáno podílet se na vydávání novin či časopisů bez předchozího dovolení jejich ordinářů.[6]

V Demlově případě byl tímto ordinářem brněnský biskup prostřednictvím svého úřadu. V Brně se vnitřními otázkami diecéze zabýval ordinariát; širším poradním orgánem, který odpovídal i za vnější vztahy včetně otázek publikačních, byla konzistoř.

Podle papežské konstituce biskupům též příslušelo pověřovat cenzurou knih vhodné kandidáty. Úlohou cenzorů bylo zkoumat knihy po stránce víry a mravů nestranně:

3) V terminologii kanonického práva označuje výraz cenzura – na rozdíl od užití v této studii – rovněž nápravné tresty (exkomunikaci, suspenzi či interdikt), srov. Gustav Domabyl: „Censura církevní", in Josef Tumpach, Antonín Podlaha (eds.): *Český slovník bohovědný*, sv. 2, Praha, V. Kotrba 1916, s. 789.
4) Srov. Lev XIII.: „Officiorum ac munerum", *Acta sanctae sedis* 29, 1896/1897, s. 388–400.
5) Tamtéž, s. 398, překlad z latiny Ondřej Koupil.
6) Tamtéž, s. 398, překlad z latiny Ondřej Koupil.

> Cenzoři věztež, že o různých míněních a názorech beze všech předsudků souditi jest. Odložte tudíž nadržování národu, rodině, škole, ústavu, a prosti vší stranickosti, jediné přihlížejte k dogmatům sv. církve a k obecnému katolickému učení, obsaženému v dekretech všeobecných sněmů, v konstitucích římských papežů a v souhlasném učení učenců.[7]

Český slovník bohovědný z roku 1916 k tomuto bodu dodal poznámku, jež v papežské encyklice zakotvena není, ale možná vypovídá o místní praxi: „Ovšem, dá-li cenzor, konaje officium boni viri [povinnost dobrého člověka, DI, ŠK], pokyny i v jiném směru, například vědeckém, jazykovém atd., bude mu za ně autor povděčen, věda, že jde o dobro věci, a nebude proto nedůtklivým.“[8]

Za čtení, držení, tištění a obranu zakázaných knih hrozila podle závěrečné kapitoly konstituce exkomunikace, kterou mohl zrušit pouze papež,[9] za jiná překračování generálních dekretů pak podle závažnosti buď varování biskupa, anebo kanonické tresty.[10] Jak uvidíme dále, v Demlově případě se naplnila druhá hrozba.

Dekrety konstituce Lva XIII. zmírňovaly cenzurní právo v porovnání s dosud formálně platnými zásadami tridentského koncilu, které však již nebyly v praxi uplatňovány. Působnost předběžné církevní cenzury byla nyní omezena ze všech knih na Písmo a publikace náboženské či teologické; rovněž zákaz knih heretiků se vztahoval pouze na ty, jež podvracejí náboženství, hlásají bludy nebo rozkol ve věcech víry.[11] Nicméně cenzurní praxi zavedenou v Čechách papežská konstituce podle dobového komentáře nezměnila:

> stačí jen připomenouti si dekrety provinciální synody pražské z r. 1860 k církevní cenzuře nebo srovnati generální dekrety Lva XIII. s místním zvykem v církevní provincii české se uplatnivším, abychom se přesvědčili, že konstituce *Officiorum ac munerum* zmírněním práva partikulárního není. (Provinciální synoda pražská např. pouze napomíná autory **laiky**, aby své knihy de religione et rebus sacris [o náboženství a posvátných věcech, DI, ŠK] jednající podrobili cenzuře biskupské, a u autorů **kleriků** omezuje nutnost biskupské aprobace jen na knihy de religione et rebus sacris pojednávající; **zvykem** nabyla právoplatnosti praxe nepodrobovati církevní cenzuře každý jednotlivý sešit periodických časopisů teologických atd.) Jest toto právo novými dekrety zrušeno? Mínění převalné většiny teologů o věci se rozepsavších odpovídá k otázce té záporně.[12]

Slovníkový výklad dále připouštěl, že se praxe různí, například u vědeckých časopisů. „Podobně se to má se zvláštními otisky z časopisů; někde se cenzuře předkládají, jinde nikoli.“[13] Vše nasvědčuje tomu, že Jakub Deml s Josefem Florianem začali vydávat sborníky a edici Studium v době, kdy se odpovědi na otázku, co všechno je kněz povinen předložit

7) Článek 39 konstituce, cit. dle Lubomír Petr: „Censor knih“, in J. Tumpach, A. Podlaha (eds.): *Český slovník bohovědný*, sv. 2, cit. dílo, s. 785–787, zde s. 786.
8) Tamtéž.
9) Lev XIII.: „Officiorum ac munerum“, cit. dílo, čl. 47, s. 399.
10) Tamtéž, čl. 49, s. 399.
11) Viz Josef Tumpach: „Censura knih“, in J. Tumpach, A. Podlaha (eds.): *Český slovník bohovědný*, sv. 2, cit. dílo, s. 789–795, zde s. 793.
12) Tamtéž.
13) Tamtéž.

svým představeným k cenzuře, lišily a teprve ustalovaly (definitivně je zakotvil teprve soubor kanonického práva *Codex iuris canonici*, vzniklý z iniciativy papeže Benedikta XV. roku 1917).[14] Na toto nejisté pole Deml s Florianem vstoupili rázně s požadavkem na větší poslušnost kněží a tím i na širší cenzurní dohled na jejich publikace.

Studium a motu proprio *Fin dalla prima nostra*

Ještě než se Deml stal redaktorem Studia, zveřejňoval v době po svém svěcení (1902) básnické texty a stati o díle Otokara Březiny a Františka Bílka v revui Katolické moderny *Nový život* (1896–1907). Jejím nákladem vyšla i jeho první kniha *Slovo k Otčenáši Františka Bílka* (1904). Už v dopisech, které se týkaly konečné podoby této knihy, se projevil silný nesoulad mezi Jakubem Demlem a redaktorem *Nového života* Karlem Dostálem-Lutinovem. Konflikt s ním a *Novým životem* – umělecký, ideový i duchovní – se ještě vyhrotil, když Deml s Florianem začali spolupracovat při tvorbě, sestavování, překládání, financování a distribuci edice Studium i jejích stejnojmenných sborníků – za Demlovy spolupráce jich v letech 1905–1910 vyšlo osm. Tyto soubory původních prací i překladů se profilovaly jednoznačně propapežsky a přinášely podstatné texty Pia X. O svém obdivu k němu Deml mnohem později napsal:

> Tento papež zavedl ve Vatikáně nový pořádek. V dnešní novinářské frázi by se řeklo: demokratický režim. Zrušil líbání papežského střevíce, zrušil i jiné podobné ceremonie, snížil počet jakéhosi parádního úřednictva, nevím, co všechno omezil a zrušil kolem sebe, prostince žil a domácnost mu vedla jeho sestra jako nějakému prostému faráři.
> Zato zaváděl novoty, které jednak překvapovaly a jednak pobuřovaly. Vydal dekret *Sacra Tridentina* o každodenním a častém svatém přijímání, zahájil boj proti modernismu a zvláštním *Motu proprio* [tj. typ papežského reskriptu vydaný z vlastní iniciativy papeže, zde míněno motu proprio *Fin dalla prima nostra*, DI, ŠK] usměrňoval katolíkům tisk a činnost politickou, de facto ji restringoval.
> Tiskoví a političtí exponenti našich katolíků postavili se do opozice a křičeli: „To platí jen pro Itálii! Tam jsou kněží zaostalí!“ Anebo anticipovali heslo Masarykovo a ve své zaslepenosti volali: „Řím nezná naše poměry!“
> O tom všem mohou dnes tito pantáti rozjímat v kriminálech. Někteří z nich odpykali si svou vzpouru proti Církvi také na popravišti.
> Zamiloval jsem si Pia X. celým srdcem a duchovně jsem s ním byl v nejtěsnějším spojení, myslil, cítil a dýchal jsem s ním.[15]

V návaznosti na tohoto papeže vystupovalo Studium silně antimodernisticky – proti Katolické moderně reprezentované na prvním místě *Novým životem* a Dostálem-Lutinovem –, ale zároveň zahájilo protiklerikální tažení – tento pól představoval

14) Cenzury se týkaly články 1385–1405; článek 1386 pojednával o nutném souhlasu (*consensus*) biskupů pro literární aktivity kněží z jejich diecéze, srov. Heinrich Lackmann: *Die kirchliche Bücherzensur nach geltendem kanonischen Recht unter Berücksichtigung ihrer geschichtlichen Entwicklung und der heutigen Reformgedanken*, Köln, Greven 1962, zvl. s. 39–41.
15) Jakub Deml, rukopisné vzpomínky na Josefa Floriana z počátku padesátých let 20. století, soukromý archiv. V textech Jakuba Demla s ohledem na autorovo časté využívání kurzivy zachováváme původní zvýraznění.

konzervativní katolický měsíčník *Vlast* (1884–1941), který založil a do roku 1913 řídil kněz Tomáš Škrdle.

Hned první sborník Studia z července 1905, který redigoval Deml, se na první straně výslovně přihlásil k zmíněnému motu proprio *Fin dalla prima nostra* o lidové činnosti křesťanské: „STUDIUM poslušno jsouc rozkazů Svrchovaného Velekněze Pia X., uveřejňuje úplně MOTU PROPRIO ze dne 18. prosince 1903 a slibuje bedlivě dbáti jeho pravidel.“[16] Papežský dokument, který ve zkratce shrnul existující zásady a pravidla chování laiků, byl ve sborníku rovněž obsažen v českém překladu z italštiny.[17] Jeho poslední články (16 až 19) zakotvily pravidla chování katolických spisovatelů. Cenzury se týkal zejména článek 17, který vedle požadavku předběžné cenzury pro spisy náboženského či teologického charakteru přinášel zvláštní povinnosti pro kněží: „Osoby stavu duchovního mají […], i když uveřejňují spisy rázu číře technického, zjednati si povolení Ordinariátu.“[18] To však znamenalo posun proti tomu, jak byl v českém prostředí vykládán původní, výše citovaný 42. článek konstituce Lva XIII., tedy pouze jako nutnost informovat o vydání: „Sluší tedy v tomto případě biskupa zpraviti o úmyslu knihu vydati, dovolení biskupova však třeba není.“[19]

Deml se nicméně držel formulace z motu proprio. Už v létě 1905 se na uplatňování dokumentu Pia X. v praxi informoval na olomouckém arcibiskupství. Odpověď generálního sekretáře Jana Weinlicha a generálního vikáře Leopolda Prečana, kteří ho v prvé řadě odkázali na poučení jeho církevní vrchnosti, reprodukoval v listu Florianovi:

> Kdo sleduje kroky Sv. otce v příčině lidové akce křesťanské, nebude v pochybnosti o tom, že motu proprio, o němž se jedná, týká se, jak ve zdejším výnosu bylo řečeno, akce křesťanské popředně v Itálii; jinak by Sv. otec byl vydal okružní list „ctihodným bratřím patriarchům, primasům, arcibiskupům, biskupům atd.“ nebo zvláštní konstituci. Tím se však nikterak nepopírá, že každý projev Sv. otce má dosah i přes hranice hlavního k němu popudu. Když pak Sv. otec sám ve svém motu proprio vůdce křesťanské akce na konstituci Officiorum ac munerum papeže Lva XIII. odkazuje, nebude snad pochybeno, když to učiní i úřad biskupský.[20]

Deml odpověď komentoval: „Dobře (i. e. chytře) si počíná Olomouc: ani netvrdí, ani nepopírá – a zmíněná konstituce Officiorum ac munerum kterak se vyjadřuje o knězi-*redaktoru*? O knězi-*redaktoru* výslovně mluví teprve motu proprio: a toto nám buď popírá, buď zamlčuje i Brno, i Olomouc!“[21]

16) *Studium. Červenec L. P. 1905*, Babice, Jakub Deml 1905, s. [1].
17) Tamtéž, s. 3–11. Překladatel není uveden. Motu proprio vyšlo znovu souborně s listem Pia X. k francouzským biskupům in *Sv. Otec Pius PP. X. o lidové činnosti křesťanské*, přel. Josef Florian, podle italského originálu přehlédl Antonín Ludvík Stříž, Stará Říše, Antonín Ludvík Stříž 1911.
18) Tamtéž, s. 9.
19) J. Tumpach: „Censura knih“, cit. dílo, s. 792–793. Obdobně vyvozoval z čl. 42 pouhou povinnost oznámení, nikoli předložení rukopisu a jeho výslovného schválení Joseph Hollweck: *Das kirchliche Bücherverbot. Ein Commentar zu Constitution Leo's XIII. „Officiorum ac munerum“*, Mainz, Franz Kirchheim 1897, s. 45–46. Sám však přiznával, že jde o „užší interpretaci“ příslušného pravidla. Srov. dále Philipp Schneider: *Die neuen Büchergesetze der Kirche. Ein Kommentar zur Bulle Officiorum ac munerum und zu den Decreta generalia de prohibitione et censura librorum*, Mainz, Franz Kirchheim 1900, s. 150–151.
20) Jakub Deml Josefu Florianovi 21. 8. 1905, in Igor Pejchal (ed.): *Listy Jakuba Demla Josefu Florianovi*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2013, s. 64.
21) Tamtéž.

V motu proprio Deml s Florianem rozpoznali bod, v němž se místní praxe rozcházela s výkladem papežovým. Trvali na papežových slovech a povinnosti vyplývající z motu proprio v dalších letech zdůrazňovali a důtklivě připomínali spisovatelstvu i redaktorům periodik, která se nazývala katolická. Deml sám se tím však jako kněz, autor, překladatel a redaktor dostával do úzkých, když konzistoři předkládal konkrétní texty.

Demlova korespondence s brněnskou konzistoří

Výroky cenzorů brněnské konzistoře Deml postupně dokumentoval a komentoval. Kronikou těchto peripetií se staly jednak jeho knihy *Rosnička* (1912) a *Pro budoucí poutníky a poutnice* (1913), jednak vlastní i přijaté dopisy, které zčásti publikoval ve sbornících Studia a po letech pak v knize *Do lepších dob* (1927), ale z větší části je nezveřejnil – zejména listy Matěji Fenclovi a Josefu Florianovi –, i pozdní rukopisné vzpomínky na tohoto vydavatele, které Deml napsal počátkem padesátých let 20. století. V nich hovoří také o Florianově úloze při prosazování motu proprio a o nesnázích, které z toho vyplynuly pro Demla:

> Když první svazek Studia spatřil světlo světa, pan Florian ke mně přišel a povídá: Důstojný pane, podle toho *Motu propria* a jako kněz vůbec nemáte práva bez zvláštního povolení svého biskupa něco vydávat. Pošlete tento první Sborník biskupské konzistoři a zeptejte se, nemají-li nic proti tomu, abyste ve vydávání pokračoval, či máte-li pro příště vydávání těchto svazků přenechat některému *laiku*.
> Nevím, jestli už předem tento laik nenabídl konzistoři tuto ochotu a oběť sám (pan Florian, jak jsem poznal později, rád pracoval za zády, byl rozený partyzán), ale konzistoř mi odpověděla, že bude lépe, když to své vydavatelství svěřím a předám některému *laiku*. Mínili tím zřejmě pana Floriana, ještě netušíce, že jim „přijde trochu draho", jak sám po letech napsal o mně. Ale nad tou mírnou, ne-li skoro přátelskou odpovědí biskupského úřadu jsem užasl z jiné příčiny: ani slovíčkem nezavadili o vnitřní obsah Studia, kde byl světlotisk polonahé Ropsovy kurtizány a od pana Floriana jeden odstaveček tak prasácký, že by jej snad i Casanova zabalil do staniolu…[22]

Když v září 1905 konzistoř Demlovi vzkázala, aby „*ve vlastním zájmu Studium nekněži* k vydávání svěřil",[23] uposlechl. Na konci října výnos č. 5 088 povolil Demlovi vydat obrazy Františka Bílka jakožto nezávadné z hlediska nábožensko-mravního.[24] Na jaře 1906 Deml obdržel bez jakýchkoliv připomínek aprobaci svých *Homilií*;[25] vyšly v následujícím roce.[26]

Demlovy opisy vlastní korespondence s brněnskou konzistoří zachytily v červenci 1906 pokračování sporu o platnost motu proprio Pia X. pro českomoravský klérus. Deml postupoval v duchu osmnáctého bodu tohoto dokumentu – chtěl se odvolat „k vrchnosti vyšší":

22) Jakub Deml, rukopisné vzpomínky na Josefa Floriana z počátku padesátých let 20. století, soukromý archiv.
23) Jakub Deml Josefu Florianovi 12. 9. 1905, in I. Pejchal (ed.): *Listy Jakuba Demla Josefu Florianovi*, cit. dílo, s. 134.
24) Jakub Deml: *Pro budoucí poutníky a poutnice* [1913], Olomouc, Votobia 1995, s. 228.
25) Jakub Deml Josefu Florianovi 4. 4. 1906, in I. Pejchal (ed.): *Listy Jakuba Demla Josefu Florianovi*, cit. dílo, s. 239.
26) Titulní list obsahuje text: „Homilie. Se schválením Nejdůstojnější Brněnské Konsistoře a s pomocí přátel Studia vydal autor nákladem vlastním. Léta Páně MCMVII."

V nejhlubší úctě podepsaný přesvědčen jsa o nesmírném dosahu Encykliky Motu Proprio […] a maje též velmi závažné důvody pro platnost této Encykliky pro *naši diecézi*, hodlám v blízké době celou záležitost, týkající se závaznosti této Encykliky, přednésti příslušnou cestou P. T. papežské Nunciatuře do Vídně, popřípadě přímo Svatému otci do Říma.
Slibuji však, že hned po definitivním rozhodnutí této *sporné* otázky v můj neprospěch s radostí odvolám, tak jak mne zmíněný výnos vybízí, svůj soud, který jsem ohledně závaznosti této Encykliky pronesl![27]

Téměř o padesát let později Deml referoval o výsledku: „Žaloval jsem, z návodu pana Floriana, na svého biskupa do Říma. Odpověď nepřišla. Žaloval jsem papežské nunciatuře do Vídně (za Rakouska), a nuncius odpověděl: Poslechněte biskupa (Huyna).“[28]

Současně nastaly neshody s konkrétními cenzory o různých textech či pasážích – byla mezi nimi i ta díla, u nichž bylo sporné, zda je má kněz cenzuře předkládat. Výnosem z 9. srpna 1906 konzistoř Demlovi sdělila, že jeho sbírce básní a básnických próz *Notantur Lumina* církevní schválení „neuděluje […], ale ani mu tohoto schválení neodpírá“. Referent přitom doznal, že básním ani při opakovaném čtení nerozumí.[29] V následujících měsících a letech se výtky konzistorních cenzorů stupňovaly a přibývalo zamítavých stanovisek. Leitmotivem zdůvodnění byly ani ne tak „surovosti a necudnosti“, pro něž kupříkladu začátkem září 1906 nedostaly schválení knihy Léona Bloye *Příležitostné slovo podnikatele bourání* a *Obviňuju se* v překladu Josefa Floriana,[30] ale právě domnělá „nesrozumitelnost“, „abstrusnost“ či „bizarnost“ předkládaných textů.

Kupříkladu 8. listopadu 1906 uvedl výnos č. 5 181 o legendě Friedricha Lienharda *Tauler a Poustevník* v překladu Matěje Fencla, že jde o „spisek tajemný, nesrozumitelný, proto se neschvaluje“.[31] Básnickou prózu *Dílo Otokara Březiny*, později přejmenovanou na *Sen jeden svítí…*, konzistorní cenzor zamítl slovy: „fantastická, nesrozumitelná apoteóza básníka Březiny, a proto se neschvaluje.“[32] Demlova próza *Smutek?* zas byla kvalifikována jako „úvaha bez logiky […]. Podobných úvah nelze k tisku připustiti“.[33]

Deml se otevřeně bránil. V dopise Matěji Fenclovi napsal, že zmíněné texty *Dílo Otokara Březiny* a *Smutek?* konzistoři poslal znovu „a připojil k tomu delší kritiku, v níž jsem vyvrátil jejich předpoklady a slepotu – a oni mi *dovolili* obě práce vydati, ač prý jich neschvalují, protože žádný člověk na světě pracím Jakuba Demla nemůže rozuměti“.[34] Konzistoř mu nakonec odpověděla výnosem z 29. listopadu 1906, že i tentokrát prózy „ani neschvaluje, ani nezakazuje“.[35]

27) Moravské zemské muzeum, Brno (MZM), Josef Florian, Demlova korespondence s konzistoří, opis dopisu z 9. 7. 1906.
28) Jakub Deml, rukopisné vzpomínky na Josefa Floriana z počátku padesátých let 20. století, soukromý archiv.
29) J. Deml: *Pro budoucí poutníky a poutnice*, cit. dílo, s. 228–229.
30) Tamtéž, s. 229. Obě knihy vyšly později, viz Léon Bloy: *Příležitostné slovo podnikatele bourání*, přel. Josef Florian, Stará Říše, Josef Florian 1907; týž: *Obviňuju se*, přel. Josef Florian, Stará Říše, Josef Florian 1910.
31) J. Deml: *Pro budoucí poutníky a poutnice*, cit. dílo, s. 229–230.
32) Tamtéž, s. 230.
33) Tamtéž, s. 231.
34) Jakub Deml Matěji Fenclovi 7. 12. 1906, in Jakub Deml: *I tento list považujte za neúplný. Dopisy Jakuba Demla příteli Matěji Fenclovi*, ed. Šárka Kořínková, Praha – Podlesí, Dauphin 2010–2011, s. 93.
35) J. Deml: *Pro budoucí poutníky a poutnice*, cit. dílo, s. 232.

Počátkem listopadu 1906 Demla postihl první velký trest kvůli říjnovému sborníku Studia: ze samostatného administrátorského místa v Martínkově, kde působil teprve krátce, byl přeložen do Třešti. Příčinou byl text Josefa Floriana *Výstraha věřícím Země moravské*, který zaútočil na pastýřský list moravských biskupů z 2. září 1906 o volbách do zemského sněmu.[36] List nabádal věřící k účasti na volbách, k preferenci křesťanských katolických stran a varoval je s poukazem na těžký hřích, aby nevolili strany, jež škodí církvi. Z autorství nepodepsané *Výstrahy*, která tento názor vyvracela opět s odvoláním na motu proprio Pia X. („Křesťanská demokracie nesmí se nikdy mísiti do politiky, nesmí sloužiti ani stranám, ani úmyslům politickým"),[37] byl podezírán Deml. Brzy po přeložení se zásadně neshodl s třešťským farářem Mrázkem, když proti jeho vůli prosazoval dekret Pia X. *Sacra Tridentina synodus* (*O častém a denním svatém přijímání*), který Deml přeložil do češtiny a několikrát vydal v edici Studium (1906, 1907, 1908 a 1910), a už v březnu 1907 z Třešti odešel. Zažádal o dočasnou zdravotní dovolenou a setrval na ní přes rok.

Tehdy začal ve čtvrtém sborníku Studia zveřejňovat své vlastní dopisy církevním nadřízeným a dalším kněžím. V prvním z nich z prosince 1906 připomněl brněnskému biskupovi výroky papeže Pia IX. proti všeobecnému volebnímu právu a psal o vlažnosti diecézních kněží i o jejich neznalosti dekretu *O častém a denním svatém přijímání*. V dalších listech, mimo jiné knězi a redaktoru *Vlasti* Tomáši Škrdlemu, se Deml vymezil proti Katolické moderně, ale i vůči *Vlasti*, která nedbala na motu proprio.[38]

Mezi dalšími dopisy ve sbornících z let 1907 a 1910 najdeme i Demlův komentář ke konzistornímu cenzurnímu řízení. Deml například oponoval nejmenovanému „doktoru teologie N. N." a jeho posudku o „fantastické, nesrozumitelné apoteóze básníka B." – tedy o próze *Dílo Otokara Březiny*:

> *jako Teolog* překračujete meze své kompetence a mícháte se do věci, po které Vám nic není, totiž do poetiky a stylu […]. Církev nikdy nesoudila na základě pojmův tak kolísavých, jako jsou pojmy „srozumitelný" a „nesrozumitelný". Umělecká generace, v níž jsem rostl, styl, jejž jsem si osvojil, *můj* způsob vyjadřování nemůže být dostatečným důvodem proti mé tvorbě literární, důvodem Teologa! Ostatně z toho, že i nejdůstojnější konzistoř nevytýkala nejasnost a beze všeho aprobovala knihu mých Homilií, patrno jest, že dovedu být náležitě jasným a srozumitelným, kde jest toho třeba a kde a pokud jest to vůbec možno – a takzvaná „nesrozumitelnost" mé *tvorby básnické* že tkví nikoli v nemohoucnosti autora, nýbrž v subtilitě a nutné, pokorné intimitě pojednávaného předmětu – nebo snad v impotenci Čtenáře! – Analogicky řečeno – ceteris paribus [když ostatní okolnosti zůstanou stejné, DI, ŠK] – schvaluje Církev stejně spisy sv. Františka Saleského jako díla Dionysia Areopagity, sv. Alfonse právě tak jako sv. Jana od Kříže, tedy díla prostinká jako spisy srozumitelné jen několika duchům – nebo žádnému: či už některý z vašich řad, pane doktore, *už je hotov* s Apokalypsou?[39]

36) „Pastýřský list o volbách do zemského sněmu", *Časopis katolického duchovenstva* 47, 1906, č. 9, s. 611–612.
37) „Výstraha věřícím Země moravské", *Studium. Sborník 3., říjen – 1906*, Stará Říše, Josef Florian 1906, s. 2.
38) Srov. Jakub Deml: „Dp. Tomáši Škrdlovi, redaktoru Vlasti", *Studium, 4. sborník, duben 1907*, Stará Říše, Josef Florian 1907, s. 14–16.
39) „Jakub Deml, kněz církve římsko-katolické, důstojnému p. doktoru theologie N. N.", *Studium, 5. sborník, srpen 1907*, Stará Říše, Josef Florian 1907, s. 1–3.

Zde už Deml bojoval ne Florianův, ale svůj boj o vlastní vidění a jazyk, blízký prorockým a mystickým spisům či zjevením, který nemohl být posuzován normativně ani logickými, ani žánrovými kritérii. Demlovo přihlášení k autoru novozákonní apokalypsy a svatému Janu od Kříže bylo trefné – a smělé.

V podobném duchu Deml korespondenčně hájil na jaře 1908 své překlady mystických spisů a životopisů světců. Jak se dozvídáme z dopisů Matěji Fenclovi, konzistoř část z nich – například překlady textů Ruysbroecka Podivuhodného, sv. Amadea Lozaňského nebo *Život svaté Dympny* – sice schválila,[40] do jiných však zasahovala kvůli výhradám nejen k překladu, ale i k původním textům: podle Demla dokonce vyškrtla některé věty z kanonizační buly svaté Brigity.[41] Spis svaté Hildegardy *Cestyvěz* pak neschválila vůbec: „biskupská konsistoř své ‚Imprimatur' uděliti nemůže. Třetina spisu […] obsahuje pojednání ‚de debito conjugali' [o manželské povinnosti, DI, ŠK], které by mravnímu vzdělání našeho lidu sotva prospělo."[42] Po jednom z konzistorních výnosů, který se týkal překladu svatého Bonaventury, se Deml obrátil přímo na ordinariát:

> Proč mají pykat najednou kanonizovaní Světci, jak sv. Brigita, sv. Bonaventura – a kdo ví ještě který? Tak se mi zdá, ba nemohu o tom ani dosti málo pochybovati, kdyby dnes některý z diecezanních cenzorův dostal k posouzení epištolu sv. Petra, nebo Zjevení sv. Jana, nebo proroctví Ezechielova, nevěda, že jest to dílo Apoštola nebo Vidoucího: jistěže by je co nejrozhodněji, ba s rozhořčením zamítl jako necudné a nanejvýš bizarní![43]

Následoval příkaz, aby Deml nepsal ani ordinariátu, ani biskupovi, ale pouze konzistoři. Ta v květnu zamítla pro „abstrusní obsah" dialog *Prorok* (později vyšel pod titulem *Věštec*).[44]

Poté konzistoř Demlovi, toho času kaplanovi v Bystrci, zakázala veškerou literární činnost. Počátkem července 1908 mu střelický děkan Dubský tlumočil rozhodnutí: „Velebnému panu kooperátorovi Jakubu Demlovi *se zakazuje veškero spisování aneb překládání knih* a poroučí se mu […], *aby věrně a svědomitě plnil, CO MU FARÁŘ NAPORUČÍ*."[45] Přesto konzistoř koncem téhož měsíce povolila další vydání Demlova překladu dekretu Pia X. *O častém a denním svatém přijímání*.[46] V září však následoval další výnos:

> Jelikož jest známo, že vp. Jakub Deml nemá zdraví pevného […] a nyní duchovní správa a hlavně práce ve škole na jeho fyzické síly činí nemalé požadavky, nemůže biskupská konzistoř jeho žádosti vyhověti a k dalším pracím literním dáti mu své svolení, ale ukládá mu, aby všechen čas volný spolkovému životu pro farnost Bystrckou tak důležitému věnoval. […]

40) Srov. Jakub Deml Matěji Fenclovi 6. 4. 1908, in J. Deml: *I tento list považujte za neúplný*, cit. dílo, s. 172–173.
41) Jakub Deml Matěji Fenclovi 17. 3. 1908, tamtéž, s. 159. Text tohoto překladu nemáme k dispozici.
42) J. Deml: *Pro budoucí poutníky a poutnice*, cit. dílo, s. 210–211.
43) MZM, Josef Florian, korespondence s konzistoří, dopis Jakuba Demla datovaný na sv. Řehoře I. [12. 3.] 1908.
44) J. Deml: *Pro budoucí poutníky a poutnice*, cit. dílo, s. 234; srov. Jakub Deml: *Věštec*, Jinošov, vl. n. 1917.
45) Jakub Deml: *Rosnička*, Šebkovice, vl. n. 1912, s. 44–45.
46) Jakub Deml Josefu Florianovi 8. 8. 1908, in I. Pejchal: *Listy Jakuba Demla Josefu Florianovi*, cit. dílo, s. 347.

Má-li se p. kooperátor Jak. Deml duchovní správě, škole a spolkové činnosti výlučně věnovati, pak musí přerušiti také všecky styky s osobami, které ho od jeho vlastního povolání dosud stále odvracely a na cesty výstřední sváděly.[47]

Vznik prvních básnických dokumentů

Deml hledal únikovou cestu – stále ještě v mezích daných poslušností k papežským nařízením. V pražské revui *Meditace* hodlal „vydati ony práce, jež mi brněnská konzistoř neprávem a z osobních důvodů zakázala: *Prorok*, *Exodus*, *Slavík* etc. Neboť tyto práce mé, jsouce vydány v *Praze*, ponesou imprimatur ordinariátu pražského, což by nemohlo býti, kdybych je vydal sám, a k tomu ještě ve Staré Říši – chápete? Moje přispívání do *Meditací* jest dovolený útěk z vlastní diecéze".[48]

V únoru 1909 se spory s farářem Koubkem v Bystrci natolik vystupňovaly, že Deml uprchl do vídeňské nemocnice Milosrdných bratří, nastoupil zdravotní dovolenou a tím jeho krátká dráha v církevní správě navždy skončila – zůstal knězem bez farnosti, tedy bez úřadu a bez zázemí. A dočasně i bez základních kněžských pravomocí. Už 24. března 1909 bylo farním úřadům oznámeno, že „knězi naší diecéze Jakubu Demlovi není dovoleno sloužit mši, ani kázat, ani vykonávat žádné kněžské funkce (kromě předčítání breviáře)".[49]

Deml dál spolupracoval se Studiem, ve sbornících z roku 1910 opět tiskl své autentické dopisy. V červnu 1911 však biskupský úřad vyhlásil zákaz „periodického listu Studium" s tím, že „četba, předplácení, držení, rozšiřování a jakékoli půjčování, jakákoliv podpora ať hmotná, ať duchovní bude jak kléru, tak laikům zakázána pod těžkým hříchem ve svědomí, aby pak ten, kdo by stále a nepřetržitě jednal proti svrchu uvedenému ustanovení, nemohl celebrovat mši svatou, jde-li o kněze, nebo nebyl připuštěn ke svatému přijímání, jde-li o laika".[50] Josef Florian s dalším redaktorem Studia Antonínem Ludvíkem Střížem se od Demla (i veřejně) odvrátili a vypudili ho ze Staré Říše. Deml se uchýlil do bývalého působiště v Babicích k svému dobrodinci faráři Josefu Ševčíkovi, po jeho smrti odešel v listopadu 1911 do Třebíče a zůstal tam do ledna následujícího roku.

Už začátkem července 1911 básník žádal brněnskou konzistoř o imprimatur pro *Slavíka svatého Bonaventury*, o rok později však v knize *Rosnička* konstatoval, že dosud nedostal odpověď.[51] V létě 1911 se rozhodl, že *Cestyvěz* svaté Hildegardy vydá bez povolení.[52] Na konci téhož roku konzistoř vydala příkaz, aby se z podnájmu v Třebíči přestěhoval jinam. Od února 1912 se usadil ve vesnici Šebkovice nedaleko Moravských Budějovic, avšak po zveřejnění první dokumentární knihy *Rosnička* (1912) bez církevního schválení dostal v polovině října 1912 příkaz, aby se odstěhoval do města. Deml odešel do Prahy.

Jako kněz v té době téměř neměl co ztratit. V *Rosničce* poprvé uveřejnil i dopisy či výnosy protistrany – děkana či konzistoře. Brzy po této první „deníkové" knize následovala

47) MZM, Josef Florian, korespondence s konzistoří, opis listu děkana Dubského z 27. 9. 1908.
48) Jakub Deml Matěji Fenclovi 8. 10. 1908, in J. Deml: *I tento list považujte za neúplný*, cit. dílo, s. 205.
49) Citace výnosu ordinariátu v dopisu Jakuba Demla Matěji Fenclovi po 24. 3. 1909, tamtéž, s. 226.
50) Citace úředního listu brněnského biskupa v dopisu Jakuba Demla Matěji Fenclovi z 16.–23. 6. 1911, tamtéž, s. 294, překlad z latiny Šárka Kořínková.
51) J. Deml: *Rosnička*, cit. dílo, s. 25.
52) Jakub Deml Matěji Fenclovi 2. 7. 1911, in J. Deml: *I tento list považujte za neúplný*, cit. dílo, s. 301.

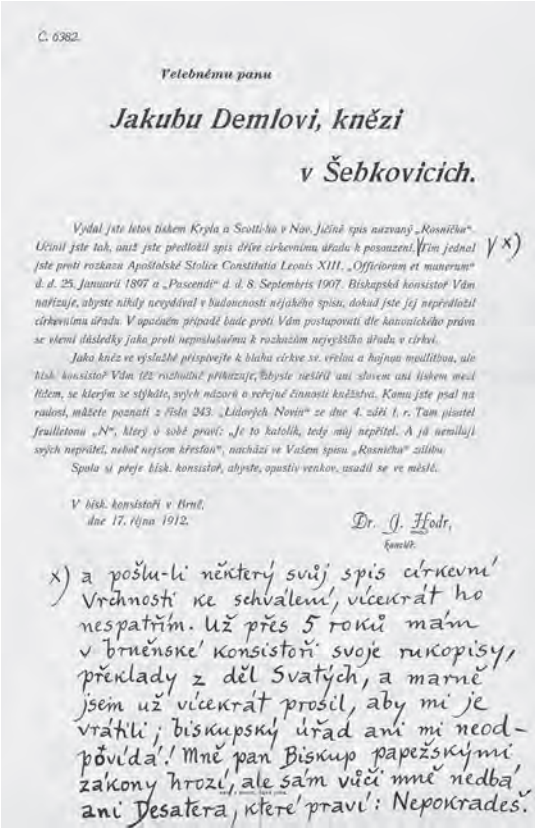

Č. 6382.

Velebnému panu

Jakubu Demlovi, knězi

v Šebkovicích.

Vydal jste letos tiskem Kryla a Scottiho v Nov. Jičíně spis nazvaný „Rosničku". Učinil jste tak, aniž jste předložil spis dříve církevnímu úřadu k posouzení. (Vím jednal jste proti rozkazu Apoštolské Stolice Constitutio Leonis XIII. „Officiorum et munerum" d. d. 25. Januarii 1897 a „Pascendi" d. d. 8. Septembris 1907. Biskupská konsistoř Vám nařizuje, abyste nikdy nevydával v budoucnosti nějakého spisu, dokud jste jej nepředložil církevnímu úřadu. V opačném případě bude proti Vám postupováno dle katolického práva se všemi důsledky jako proti neposlušnému k rozhodům nejvyššího úřadu v církvi. x)

Jako kněz ve výslužbě přispějete k blahu církve svaté vřelou a hojnou modlitbou, ale bisk. konsistoř Vám též rozhodně přikazuje, abyste nešířil ani slovem ani tiskem mezi lidem, se kterým se stýkáte, svých názorů o veřejné činnosti kněžstva. Kamu jste psal na radost, můžete poznati z čísla 243. „Lidových Novin" ze dne 4. září t. r. Tam pisatel feuilletonu „N", který o sobě praví: „Je to katolík, tedy můj nepřítel. A já nemiluji svých nepřátel, neboť nejsem křesťan", nachází ve Vašem spisu „Rosničku" zálibu.

Spolu si přeje bisk. konsistoř, abyste, opustiv venkov, usadil se ve městě.

V bisk. konsistoři v Brně,
dne 17. října 1912.

Dr. J. Hodr,
kancléř.

x) a pošlu-li některý svůj spis církevní Vrchnosti ke schválení, vícekrát ho nespatřím. Už přes 5 roků mám v brněnské konsistoři svoje rukopisy, překlady z děl Svatých, a marně jsem už vícekrát prosil, aby mi je vrátili; biskupský úřad ani mi neodpovídá! Mně pan Biskup papežskými zákony hrozí, ale sám vůči mně nedbá ani Desatera, které praví: Nepokradeš.

Výzva brněnské konzistoře s Demlovým komentářem Dopis od kancléře biskupské konzistoře v Brně Jakuba Hodra ze 17. října 1912 obsahoval výzvu, aby Jakub Deml opustil venkov a usadil se ve městě, protože svou deníkovou knihu *Rosnička*, vydanou v létě 1912, nepředložil ke schválení. Ironicky zároveň upozornil na jediný kladný ohlas *Rosničky* v tisku, jehož autorem byl S. K. Neumann, proklamativní ateista a nekřesťan, s nímž Demla pojilo přátelství. Jakub Deml dal výnos přetisknout v novojičínské tiskárně Kryl a Scotti a rozesílal ho přátelům jako součást svých dopisů. Listy na tomto atypickém dopisním papíře od něj obdržel například básník Otokar Březina, jaroměřická učitelka Antonie Svobodová či Marie Tischlitzová ze Žebráku.

Zdroj: Jakub Deml Marii Tischlitzové 11. 11. 1912, třetí strana, soukromá sbírka; N. [= Stanislav Kostka Neumann]: „Setkání s katolíkem", *Lidové noviny* 20, 1912, č. 243, 4. 9., s. 1–2.

další – *Domů* (1912), sestavená tentokrát z dopisů zamlčené adresátce, původně psaných mecenášce Studia Mathildě Vaňkové.

Tato tvárná linie pokračovala rozsáhlou koláží dopisů, ohlasů, dokumentů, básnických textů i uměleckých překladů *Pro budoucí poutníky a poutnice* (1913). Kniha se setkala ještě před vyjitím s překážkami z nečekané strany – od rodiny Wiesenbergerovy, k níž se část rukopisu nedopatřením dostala. Právník Karel Wiesenberger, švagr Demlovy mecenášky a přítelkyně Elišky Wiesenbergerové, se rozšíření knihy snažil všemi prostředky zabránit v obavě, že ohrozí Eliščinu i rodinnou pověst. Ve skutečnosti kniha obsahuje listy různým adresátům i adresátkám, jejichž jméno je většinou ztajeno, dopisy určené Elišce Wiesenbergerové básník anonymizoval oslovením „Sestro". Na podzim 1913 byl z popudu Wiesenbergerů vyšetřován policií, žalován u pražského arcibiskupa i brněnského biskupa[53] a jeho přítelkyni Elišku Wiesenbergerovou dali její příbuzní zavřít do nervového sanatoria. Karel Wiesenberger dokonce intervenoval u tiskařů Karla Kryla a Ferdinanda Scottiho, aby z nákladu knihy nic nevydávali a výtisky zničili.[54] Deml navzdory veškerému nátlaku – a se silnou morální podporou přátel, zejména Františka Xavera Šaldy, Růženy

53) Národní archiv (NA), Archiv pražského arcibiskupství III, kt. 1277, č. 5617 ex 1917.
54) List Karla Wiesenbergera z 12. 9. 1913 cituje Jakub Deml v dopise Jaromíru Doležalovi, viz Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), Jaromír Doležal, Jakub Deml Jaromíru Doležalovi, 17.–18. 9. 1913.

Svobodové, Evermoda Vladimíra Balcárka a Jaromíra Doležala – knihu vydal, sám však byl po Wiesenbergerových stížnostech vykázán z pražské diecéze.[55]

Na další čtyři léta se uchýlil ke své sestře Františce Kryštofové a její rodině do Jinošova na Třebíčsku, kde zůstal po celou první světovou válku a kde v roce 1917 začal vydávat vlastní „časopis" či spíše sborník nebo básnický dokument na pokračování *Šlépěje* (do roku 1941 vyšlo dvacet šest svazků). Mezitím se Pavel hrabě Huyn stal arcibiskupem pražským (1916–1919) a na brněnském stolci ho vystřídal Norbert Jan Nepomuk Klein (1916–1926).

František Xaver Šalda Demlovi nadále s účastí pomáhal i během jeho jinošovského pobytu, jak vyplývá z dopisů,[56] a k Demlovu postavení v církvi se v roce 1918 vyjádřil i veřejně v listu *Venkov*, v článku zabaveném následnou státní cenzurou. V konfiskovaných pasážích napsal v narážce na Pavla hraběte Huyna, že nelze v jedné osobě sloučit kněze a básníka v době, kdy církev

> odumírá v dýmu a čmoudu pokrytectví, násilnictví, lži a farizejství všeho druhu. Deml měl to neštěstí, že byl kněz opravdový, jak žádá ho duch Kristův. Byl opravdový pastýř srdce svého, ale vrchnost církevní nežádá dnes pastýřů, nýbrž policajtů a četníků. […] Řadu let byl nejrůznějším způsobem šikanován, urážen, štván svým církevním knížetem, který s ním točil často – nomen omen – po hunsku nebo po kaprálsku. Opravdový Hun! Kolik mstivé surové zloby dovede se vylíhnout v pusté lebce takového bývalého oficíra, stálo by opravdu za podrobnější vypsání. […] Poslední hunský kousek, který mu provedl jeho ušlechtilý pastýř, byl, že dal jej odvésti při všeobecných odvodech, a měl i úmysl hoditi jej s puškou v ruce do zákopů.[57]

Deml však nakonec na frontu odveden nebyl. A navzdory minulému času, který užil F. X. Šalda, knězem zůstal a na jaře 1918 směl opět sloužit mši.

Různé strategie odporu

V letech 1905–1913, kdy básník začal vydávat texty jiných autorů a postupně i své vlastní knihy, výrokům cenzorů, s nimiž nesouhlasil, dlouho otevřeně vzdoroval. Později našel i strategie, jak jim unikat či je obcházet. Shrneme-li způsoby obrany: Deml od počátku zdůrazňoval poslušnost společné nejvyšší autoritě Krista a jeho pozemského zástupce, jíž podléhá jak ten, kdo knihy k cenzuře předkládá, tak ten, kdo ji provádí. Jakmile vznikl

55) Srov. Šárka Kořínková: „‚Nebezpečné individuum, od kterého lidská společnost měla by býti osvobozena…' Pražský pobyt Jakuba Demla v letech 1912–1913", *Literární archiv* 43, 2011, s. 49–57; o genezi knihy *Pro budoucí poutníky a poutnice* srov. Jakub Deml: *Příteli Evermodu Balcárkovi místo čestného diplomu. Vzájemná korespondence Jakuba Demla a Evermoda Vladimíra Balcárka 1905–1959*, eds. Lenka Žehrová a kol., Praha – Podlesí, Dauphin 2013, s. 109–200.

56) Viz Květoslava Neradová, Jiří Němec (eds.): „Vzájemná korespondence F. X. Šaldy a Jakuba Demla", *Literární archiv* 3–4, 1969, s. 322–407.

57) František Xaver Šalda: „O Jakubovi Demlovi", *Venkov* 13, 1918, č. 34, 10. 2., s. 2–4, zde s. 2–3; výtisk *Venkova* s cenzurními vpisky označujícími v Šaldově článku tři závadná místa pro porušení § 302 viz NA, Vrchní státní zastupitelství Praha, kt. 468, sign. III f 18 ex 1918 (složka Venkov). O Šaldových střetech s cenzurou informuje Emanuel Macek: „K jedné stránce Šaldova kulturněpolitického působení", *Česká literatura* 25, 1977, č. 4, s. 330–333, zde uvedený příklad však neregistruje.

spor, Deml volil cestu přímé odpovědi a poté případně odvolání k vyšší instanci. U uměleckých textů poukazoval na omezenou působnost církevního cenzora, jehož posláním je zkoumat otázky věroučné a mravní, který ale nemá kompetenci v oblasti básnické – tedy především v otázkách stylu a formy či „srozumitelnosti". I zde Deml argumentoval prorockými texty Bible a tím, že by před měřítky některých konzistorních cenzorů neobstály.

Dalším stupněm obrany bylo zveřejnění polemického dopisu – přičemž jméno adresáta někdy zůstalo skryto, jindy bylo uvedeno – zprvu ve sbornících Studia, později ve vlastních knihách. Na intenzitu a razanci Demlova dopisování (například v listopadu 1906) však konzistoř reagovala stále podrážděněji, nakonec striktními zákazy. Deml se pokusil uniknout (například publikací v *Meditacích*) do jiné diecéze. Když prostor pro svobodné vyjádření nenalézal v existujících listech a vydavatelstvích, vytvořil si ho sám v nových žánrech na pomezí fikce a dokumentu, poezie a prózy. Jsou to nejen zmíněné dokumentární či „deníkové" knihy z let 1912–1913, ale také prózy-sny (*Hrad Smrti*, 1912; *Tanec Smrti*, 1914), fiktivní memoáry (*V Zabajkalí*, 1912), překlad legendy s básnickým komentářem (*Život sv. Dympny, panny a mučednice*, 1912) či lyrické apostrofy *Moji přátelé* (1913). Autor jimi vykročil z vymezeného okruhu náboženské či církevní literatury i z daných formálních a žánrových hranic soudobé umělecké literatury.

Na různé projevy regulace, ať už ji chápeme úzce jako praktický výkon politické moci či církevní autority, anebo šířeji jako snahu o formální usměrnění, Demlovy texty vždy citlivě reagovaly. Zveřejněním některých interních církevních písemností v *Rosničce* a *Poutnících* vynesl autor střety s cenzurou na světlo způsobem, který je vytrhl z dobové pomíjivosti i privátnosti – zaznamenal je pro budoucnost v uměleckém dokumentu. Potýkání s nepochopením a výtkami „nesrozumitelnosti" se stalo jedním z ústředních témat díla a zároveň utvářelo jeho styl, jeho dialogický, ba dramatický ráz. Počátky tohoto sporu sám Deml zachytil po letech znovu v knize *Do lepších dob* z roku 1927, která shrnuje jeho listy publikované ve Studiu, adresované kněžím i představeným.

Pro celé Demlovo dílo bylo určující také rozhodnutí, že své texty začal roku 1912 vydávat sám. V té době na církevní schvalování svých knih dočasně rezignoval.

Epilog „z lepších dob"

Jak víme z Demlových dopisů s Josefem Polákem, Josefem Ševčíkem, Matějem Fenclem, Evermodem Vladimírem Balcárkem a dalšími, Demlův otevřený odpor vyvolal sympatie a účinnou pomoc řady kněží. Zapůsobil však nějak na biskupský úřad a jeho jednání?

Pro podrobnější zkoumání postojů konzistoře zatím nemáme dostatek podkladů s výjimkou těch, jež zachoval sám Deml či jeho spolupracovníci a adresáti jeho listů. Demlův spis v Diecézním archivu Biskupství brněnského zatím není přístupný (u osobních spisů je stanovena lhůta šedesáti let od smrti kněze), archiv nám však poskytl rešerši s některými podstatnými údaji.[58] Na základě těchto kusých pramenů lze alespoň říci, že se zprvu odmítavé stanovisko konzistoře k básníkovým knihám, publikacím a kněžskému působení měnilo: v květnu 1918 Deml zpětně předložil k dodatečné cenzuře brněnské konzistoře

58) Sdělení Mgr. Jitky Fričové z Diecézního archivu Biskupství brněnského Šárce Kořínkové ze dne 17. 3. 2013.

dávno i nedávno vydané knihy *Slovo k Otčenáši Františka Bílka*, *V Zabajkalí*, *Hrad Smrti*, *Pro budoucí poutníky a poutnice*, *Miriam*, první svazek *Šlépějí* a *Moje přátele*.

Podle rešerše diecézního archivu byli roku 1918 cenzurou pověřeni dr. Karel Skoupý, prefekt biskupského semináře (později mu k cenzuře přibyl i *Život sv. Dympny*), katecheta Antonín Bartoš, dr. Josef Dvořák a dr. Josef Toman, viceregent chlapeckého semináře. „Skoupý měl výhrady k nedůstojným poznámkám o církvi, představených a spolubratřích, Bartoš neměl námitek, Toman našel několik závadných míst. Odpověď konzistoře není uvedena. Deml pak zaslal k cenzuře i další knihu, kterou vydával jinému autorovi, a konzistoře se dotazoval na své povinnosti ohledně cenzury v takovýchto případech.“[59]

Nový brněnský biskup Norbert Jan Nepomuk Klein Demlovi na jaře 1918 opět povolil celebrovat mši, jak se dozvídáme mimo jiné z dopisů Františku Bílkovi či F. X. Šaldovi: „Na Boží hod velikonoční budu sloužiti první Mši svatou. Biskup mi dal písemné dovolení k tomu, byl jsem u něho a byl vlídný.“[60]

Nicméně na přelomu desátých a dvacátých let byly Demlovy kněžské pravomoci nadále silně omezovány a často zpochybňovány. Básníkův veřejný spor s konzistoří i některými kněžími se znovu rozhořel záhy po vzniku republiky. Pásmo dopisů a dokumentů nazvané *Aby se do toho vidělo*, které uzavírá *Šlépěje VI.* z roku 1919, dokumentuje další konflikty s kancléřem Jakubem Hodrem o Demlův celebret – doporučující list biskupa o tom, že kněz smí sloužit mši mimo hranice své diecéze –, který Deml obdržel s poznámkou, že nemá oprávnění kázat a zpovídat.[61] Deml protestoval. Svou při zveřejnil v době, kdy byla silně otřesena pozice katolické církve a autorita jejích představitelů (sám Pavel hrabě Huyn už v listopadu 1918 Československo opustil) i náboženská víra jako taková. Začátkem roku 1920 se odštěpila Církev československá. (Po letech to Deml glosoval výrokem teologa F. X. Nováka: „Víte, kdo založil církev československou? Biskup Huyn!“)[62] Vzrušenou atmosféru odrážela Demlova ostrá polemika s vladislavským farářem Arnoštem Tvarůžkem, jehož výroky o naději v obnovu Rakouska otiskl ve čtvrtých *Šlépějích*[63] a proti Tvarůžkově reakci (ten prý mimo jiné prohlašoval, že Deml vystoupil z církve) se ohradil v listu *Horácko*.[64] Za to byl potrestán „nejpřísnější důtkou konzistoře“.[65] Článek i důtku zařadil do šestého svazku *Šlépějí* a připojil svou odpověď:

> Ve studiu a uplatňování papežských dekretů o Svatém Přijímání a o lidové činnosti křesťanské nebyla konzistoř tak náhlá, nechávajíc mne špinit od farářů, děkanů a klerikálního tisku, že jsem pomatenec a nemrava, ale přišlápnu-li Tvarůžkovi kuří oko na jazyku, už je tu pohotově s novým paragrafem tiskovým, jako by tu běželo o paragraf, a ne o hrdlo Tvarůžkovo.

59) Viz Diecézní archiv Biskupství brněnského (DA BB), Biskupská konzistoř Brno (BKB), kt. 1100, inv. č. 4047, sign. C 79.
60) LA PNP, František Xaver Šalda, Jakub Deml F. X. Šaldovi [29. 3.] 1918.
61) Jakub Deml: „Aby se do toho vidělo“, in týž: *Šlépěje VI.*, Tasov, vl. n. 1919, s. 207–339.
62) Jakub Deml, rukopisné vzpomínky na Josefa Floriana z počátku padesátých let 20. století, soukromý archiv.
63) Jakub Deml: „Svatý Pavel a Rakousko aneb Muňka vladislavský“, in týž: *Šlépěje VI.*, Šternberk na Moravě, vl. n. 1919, s. 41–44.
64) Jakub Deml: „Arnoštu Tvarůžkovi, faráři vladislavskému“, *Horácko* 6, 1919, s. 1; viz také týž: „Aby se do toho vidělo“, cit. dílo, s. 263–265.
65) J. Deml: „Aby se do toho vidělo“, cit. dílo, s. 211–212.

Kancléři doktore Hodře, křižujete Krista a propouštíte Barabáše! Cedíte paragrafy a polykáte velbloudy. Jsem-li, či nejsem-li pravdomluvný, jsem-li, či nejsem-li křivopřísežníkem: to je Vám, Nejdůstojnější Konzistorníci, naprosto lhostejno – jen když, aspoň na oko, zachráním život některému tomu Vašemu paragráfkovi.[66]

Tato kontroverze zřejmě utichla. V říjnu 1920 kancléř Hodr vyhověl Demlově žádosti o „čistý celebret" bez stigmatizující poznámky (přestože nadále kázat ani zpovídat nesměl) a zastal se ho i proti pomluvám o tom, že je ženatý nebo že je schizmatik.[67]

O další předběžné cenzuře po roce 1918 se výtah Demlova spisu v archivu brněnského biskupství zmiňuje pouze jedenkrát: v březnu 1942 vydavatelka Marie Rosa Junová žádala konzistoř o imprimatur jeho spisku *Sv. Josef*. Cenzor Metoděj Marvan uvedl konkrétní místa, s nimiž nesouhlasí a která považuje za potřebná změnit. Doporučil, aby text přehlédl profesor dogmatiky. Úpravy požadoval také Karel Večeřa, s nímž se Deml jako s biskupským sekretářem střetával už v Huynově éře. Konzistoř ve svém stanovisku žádala, aby autor rukopis přepracoval a předložil k opětovné cenzuře.[68] Nakonec útlou knihu vydala sice Marie Rosa Junová, avšak v olomoucké Dominikánské edici Krystal, a to nikoliv s brněnským, ale s olomouckým imprimatur, datovaným 8. května.[69]

K Demlovým uměleckým textům – jež nicméně zůstávaly knihami kněze a exegety a nejednou obsahovaly odkazy na Písmo nebo překlady textů světců či mystiků – se po roce 1919 konzistoř pravděpodobně již oficiálně nevyjadřovala. V téměř stovce knih, jež Deml vydal od počátku dvacátých až do počátku čtyřicátých let, se imprimatur brněnského ani jiného biskupství vesměs nevyskytují. Vzácnou výjimku tvoří biblické překlady (*Kniha Judith* i *Kniha Tobit* nesou imprimatur brněnské konzistoře)[70] a některé krátké texty s čistě náboženskou tematikou (vedle *Svatého Josefa* sešitek *Jméno Ježíš*,[71] který vyšel také roku 1942 v Olomouci a rovněž se schválením olomouckého cenzora a generálního vikáře).

Ironickou pointu Demlových střetů s představenými brněnské diecéze bychom mohli vidět v tom, že v roce 1931 byl jmenován auditorem brněnské konzistoře.[72] Přestože se tento čestný titul udílel za tehdejšího biskupa Josefa Kupky (od 1924 světícím biskupem, sídelním biskupem 1931–1941) hojně,[73] dokládá, že úřad – či různí lidé, kteří ho zastávali – se s Demlem jako s nekonvenčním knězem i „nesrozumitelným" básníkem dlouhodobě vyrovnával. A v době, kdy se Deml začal vážně potýkat s následnou státní cenzurou první republiky, se k němu biskupský úřad přihlásil.

Navzdory represím, které byly nejsilnější v letech 1912–1913, Deml své knihy i kněžství obhájil. Namísto existenčního zajištění a společenského postavení, které tehdy jeho

66) Tamtéž, s. 248–279.
67) Srov. Jakub Deml: *Šlépěje VII.*, Bělá u Bezděze, Jakub Deml – Pavla Kytlicová 1920; viz též DA BB, BKB, kt. 1268, inv. č. 4636, sign. D 405.
68) Viz DA BB, BKB, kt. 1110, inv. č. 4047, sign. C 79.
69) Jakub Deml: *Svatý Josef*, Olomouc, M. R. Junová – Dominikánská edice Krystal 1942.
70) *Kniha Judith*, podle Svatojanské Bible z roku 1889 do tisku připravil a úvodní modlitbu složil Jakub Deml, Tasov, Marie Rosa Junová 1938; *Kniha Tobit*, přel. Josef Heger, předmluva Jakub Deml, Tasov, Marie Rosa Junová 1940.
71) Jakub Deml: *Jméno Ježíš*, Olomouc, Dominikánská edice Krystal 1942.
72) Viz DA BB, BKB, kt. 1268, inv. č. 4636, sign. D 405.
73) Viz Mojmír Švábenský: *Úvod k inventáři fondu Brněnská konzistoř*, strojopis, Brno, DA BB 1962, s. xi.

povolání nabízelo, zvolil život básníka a kněze, který mluví k trpícím, chudým a umlčovaným a ztotožňuje se s nimi. V církvi a v duchovním životě národa nadále odmítal pohodlnost, autoritářství, pýchu a triumfalismus: „Náš Bůh jest neumdlévající, a proto tisícitvárný a tisícijmenný, náš Bůh není požívačem, a proto nepřijímá obětí a nikdo mu ničeho nenamluví ani kadidlem, ani brokátem, my na Reformace a disputace nemáme kdy: jdouce prostě po svých, tj. za svou svatou prací, za radostí. Nás neuspí a nenadme žádné vítězství.“[74]

74) J. Deml: „Aby se do toho vidělo“, cit. dílo, s. 252.

Smrt hloupého cenzora

K motivům cenzury v satirách Jaroslava Haška

Blanka Hemelíková

Literární satira náleží mezi nejčastější prostředky delegitimizace cenzury, jimiž se vyznačuje liberálně-modernistický diskurz svobody slova. V česky psané literatuře první poloviny 19. století se setkáváme spíše jen s rozptýlenými narážkami na cenzuru, přítomnými například u Františka Matouše Klácela či Františka Ladislava Čelakovského. Situace se změnila v podmínkách liberálního typu cenzury po roce 1863, který tematizaci cenzury v zásadě nepostihoval. Bohatou žeň reprezentací cenzury a příbuzných námětů nalézáme především v satirických časopisech od šedesátých let 19. století,[1] naproti tomu mimo periodika se satirická zobrazení cenzury objevovala spíše ojediněle (Gustav Pfleger Moravský, Svatopluk Čech, Karel Leger, Viktor Dyk aj.).

Domníváme se, že umělecky nosnou satiru cenzury a jejích představitelů nabídly až počátkem 20. století prózy Jaroslava Haška. Pokud jde o výstavbu a výrazové prostředky Haškovy satiry, důležitá byla ironie, hyperbolizace a groteskní prvky včetně drastické komiky. Na účinku satir se podílelo také Haškovo parodování úředního jazyka cenzurních institucí. Ústředním komickým tématem byl přitom sám výkon cenzury, spjatý se dvěma základními činiteli dějů: s cenzurními institucemi (včetně jejich praktik) a s postavami cenzorů.

Téma cenzury odpovídalo obecnějšímu zájmu Jaroslava Haška o „perzifláž oficiálních autorit“,[2] jistě zprvu motivovanému impulzy z dobových časopisů vydávaných okruhem anarchistů kolem Karla Vohryzka. Vedle domácích inspirací pak Radko Pytlík usuzuje na možné zahraniční impulzy, například oblíbený časopis *Simplicissimus*, vycházející od dubna 1896 v Mnichově, jehož „čerstvé výtisky“ údajně byly „přístupny v každé lepší kavárně“.[3] Hašek byl však zároveň veden svým osobitým satirickým naturelem a v byrokratismu a tradované hlouposti cenzury nalezl příhodný terč pro výsměch. Objektem Haškovy komiky se stávala ona bezmocnost moci, „rozpor mezi ctižádostivým záměrem a ubohým výsledkem“, o níž psal Přemysl Blažíček v souvislosti s *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*.[4] Podobným symbolem takové bezmocné moci se Haškovi stávaly i postavy cenzorů.

V *Osudech* na téma cenzury narážíme jen ojediněle. V prvním dílu nalezneme parodicky pojatý dopis Švejkovy bývalé bytné paní Müllerové z vězení, začínající těmito slovy:

1) Srov. Blanka Hemelíková: „Téma potlačované literatury v Humoristických listech (1863–1873)“, in Lenka Jungmannová (ed.): *Česká literatura rozhraní a okraje. IV. kongres světové literárněvědné bohemistiky Jiná česká literatura (?)*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis 2010, s. 533–545.
2) Radko Pytlík: „Žánrové obrázky Ignáta Herrmanna“, in týž: *Sedmkrát o próze*, Praha, Československý spisovatel 1978, s. 72–75, zde s. 66.
3) Radko Pytlík: *Kniha o Švejkovi*, Praha, Československý spisovatel 1983, s. 102, 105; podobně i Jindřich Chalupecký: *Expresionisté*, Praha, Torst 1992, s. 175–176.
4) Přemysl Blažíček: *Haškův Švejk*, Praha, Československý spisovatel 1991, s. 161, 165.

„Milá Aninko! Máme se zde velice dobře, všichni jsme zdrávi. Sousedka vedle na posteli má skvrnitý XXXXXXXX a také jsou zde černé XXXXXXXX.“[5] Hašek zde ironizoval mechanické zasahování do textu ze strany vězeňského cenzora a v satirickém líčení cenzurních škrtů klíčových substantiv (ne však už doplňkových adjektiv, která čtenáři umožňují vyškrtnutá podstatná jména bezpečně dešifrovat) tu nejen nezastírá, ale naopak zdůrazňuje kritiku poměrů panujících v rakouských věznicích. Na mnohem širší spektrum tematizací cenzury pak narážíme v Haškových povídkách, jež budou hlavním předmětem našeho výkladu.

Svou satirou mohl Hašek reagovat i na konkrétní cenzurní zásahy, které postihovaly část jeho tvorby pro humoristická periodika.[6] Redaktor a ilustrátor satirického časopisu *Karikatury* Josef Lada později dokonce vzpomínal: „Skoro každé číslo malého vydání *Karikatur* bylo konfiskováno zásluhou Jaroslava Haška. Zpočátku podávalo vydavatelstvo proti konfiskaci námitky, ale později toho nechalo, protože vše bylo zbytečné.“[7] Ladův výrok je jistě nadsazený, přesto však vypovídá nejenom o Haškově vytrvalosti, ale také o toleranci Lady coby redaktora vůči Haškovým textům. Avšak Haškova satira, obdobně jako dříve Havlíčkova, překročila politickou časovost. Fungovala jako autonomní komický svět, jehož sdělení se nevyčerpává bezprostřední souvislostí s kontextem karikovaného aktuálního světa.

V následujícím výkladu postupně probereme nejčastější náměty spojené s cenzurou, které se staly terčem Haškových satir.

Mravopočestnost

Komika Haškovy prózy tkví jednak v osobnostních rysech postav cenzorů a dalších osob reprezentujících státní moc, nejčastěji v jejich omezenosti, a jednak v rozporu mezi domněle dobrou ideou, kterou cenzor zastává, a její praktickou realizací. Cenzuru motivovanou mravnostním ohledem zpodobnil Hašek v povídce *Nemravné kalendáře* (1910), v níž vyšel z rozporu mezi morálkou kázanou a skutečně prováděnou. Ukázal typ moralizujícího pokryteckého policisty, konfiskujícího erotickou literaturu. Povídka líčí rozhovor policistů nad obsahem zabaveného kalendáře a jejich komentáře k anekdotám, básním a ilustracím. Promluvy postav policistů ukazují jejich ambivalentní vztah k normám i k údajné pornografii. Strážník hlásí konfiskaci „pikantního“ kalendáře veliteli policejní stanice a také později v raportu komisaři vyjadřuje radost nejen ze zdaru konfiskace, ale i z četby zabaveného svazku:

5) Jaroslav Hašek: *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*, sv. 1, eds. František Daneš, Zdena Ančík, Praha, Naše vojsko 1955, s. 141.

6) K problematice konfiskací a změn Haškových povídek v souvislosti s cenzurními zásahy viz poznámky vydavatelů in Spisy Jaroslava Haška, sv. 1–14, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1955–1960, Československý spisovatel 1961–1973; Radko Pytlík: „Úvodem“, in Radko Pytlík, Miroslav Laiske: *Bibliografie Jaroslava Haška. Soupis jeho díla a literatury o něm*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960, s. 5–42, zde s. 6; Milan Jankovič, Radko Pytlík, Milada Chlíbcová: „Na závěr (Vydavatelská poznámka)“, in Jaroslav Hašek: *Procházka přes hranice. Idylky z cest a jiné humoresky. První dekameron*, eds. Milan Jankovič, Radko Pytlík, Praha, Československý spisovatel 1976, s. 672–675, zde s. 675; srov. také infobox „Konfiskace povídek Jaroslava Haška“, s. 543.

7) Josef Lada: *Kronika mého života*, Praha, Československý spisovatel 1954, s. 251.

„Pikantní kalendář konfisciert. Sebral jsem sto dvacet výtisků."
[…] usmívaje se vítězně poznamenal: „Velmi velká prasectva, pane wachkomandante, moc krásné věci. Obrázky takové sviňácké až radost!"
[…] „Titulní obrázek nejenže obsahuje také přestupek proti mravopočestnosti, ale myslím, že se to bude líbit panu vrchnímu komisaři. Dovolím si přinésti nahoru také jeden exemplář."[8]

Těžištěm této satiry jsou pasáže dovolávající se mravnosti. Do pochvalné řeči vztahující se k erotickému obsahu konfiskovaných materiálů strážníci přimíchávají fráze morálního pohoršení, motivovaného mimo jiné ohledem na ohrožení mládeže; mezi pochvalné a pohoršené výroky je přitom rozpolcena dokonce promluva téhož mluvčího:

„Herrgott," řekl jeden [strážník, BH] upřímně, dívaje se na titulní obrázek, „to jsou stehna!"
„Vidíte," pravil velitel, „na to se má mládež dívat. Mládež škole nedorostlá!" Hlas jeho zněl měkce: „Panečku, ta druhá tady na obrázku […] Je úplně nahá."
[…] „Jen si přečtou, pane wachkomandante, tu básničku pod tím, ta také není špatná."
„Dobrá je, ale dvojsmyslná. Nestydatí lidé, že to napíšou a dají do tisku! Děti jdou do školy a hltají tu, hrome, jak se to jmenuje."
„Pornografie, pane wachkomandante," doplnil strážník Pavelka.[9]

Pointa pak ironizuje policejní úředníky jako náruživé konzumenty zabavované pikantní literatury, kterou rozšiřují mezi sebou:

Kalendáře měly úspěch. Dva si vzal vrchní policejní komisař a tři pan rada. […] Policejní strážníci slídili horlivě po nemravném kalendáři.
A právě tím, že četba tato nedostala se do rukou nepovolaných, byla mravnost veřejnosti zachráněna.[10]

Motiv pokryteckého klerikalismu se objevil v povídce v dopisech *Zakázaný časopis*, v níž si autor vzal na mušku rakouské školství a jeho provázanost s katolickou církví. Jak je v Haškových krátkých prózách obvyklé, i zde vystupují postavy s „mluvícími" jmény; řídící učitel Brkoslav Nachmelený posílá duchovnímu správci Tomáši Slídilovi udání, podle nějž se mezi mládeží šíří nový „nevěrecký" časopis, který svým názvem odkazuje k dříve zakázaným periodikům a brojí proti katolické církvi. Farář souhlasí a posílá udání profesoru Janu Křtiteli Cancálkovi, „by v nejbližší schůzi literárního kroužku onen záludný nevěrecký list po zásluze rozebral a odsoudil".[11] Z další korespondence však vyplyne učitelův omyl, který podle faráře může souviset nejen s jeho náklonností k alkoholu, ale také s učitelovými kontakty s „modernisty":

8) Jaroslav Hašek: „Nemravné kalendáře", *Karikatury*, malé vyd. 2, 1909/1910, č. 14, s. 2–3, zde s. 2.
9) Tamtéž, s. 2.
10) Tamtéž, s. 3.
11) [Jaroslav Hašek]: „Zakázaný časopis", *Právo lidu* 17, 1908, č. 122, 3. 5., s. [1–2].

Pane!
Nezasloužil jsem si od Vás takové zlomyslné mystifikace, jakou jste provedl svým listem, týkajícím se výborného časopisu *Jaro mládí*. Pročítám-li list Váš, pozoruji, že nebyl psán ve stavu střízlivém, což u Vašeho Blahorodí nebývá zrovna zvláštností. Avšak tolik soudnosti zajisté mohl jste si uchovati, byste rozpoznal, že nejedná se o list nevěrecký, nýbrž o skutečně reelní a solidní podnik katolický našeho velezasloužilého p. Kotrby, jak z každé řádky *Jara mládí* patrno. Zdá se mi, že Vaše Blahorodí stýká se asi příliš s modernisty, že jste se odvážil tak bezohledně se otřít o list eminentně katolický, jejž řídícímu kritizovati nepřísluší.
Tomáš Slídil, farář[12]

Do kontextu Haškových parodických mravoučných povídek náleží i krátká próza *Vojenské články do čítanek pro děti*, v níž se motivy cenzury rovněž objevují. Terčem výsměchu se zde stal nejen cenzurní dohled nad školními texty, zvláště čítankami, ale i pokus státu o výchovu dětí k rakouskému patriotismu. Ten Hašek dokládá absurdní scénkou, v níž dítko procházející válečným bojištěm líčí své nadšení nad „mrtvolami statečných obránců vlasti“:

Malý Jeník však odpověděl: „Jsem hrdý na to, že i můj starší bratr jest mezi padlými hrdiny!“ Zločinný muž však řekl: „Ty nechápeš, že **(konfiskováno)**.“ Tu však oči Jeníkovy zaplály hněvem a on zvolal: „Což vy nemáte ani trochu smyslu pro to, jak jest krásné stříleti na nepřítele?“ Ohavný muž na to odpověděl: „Nemám, neboť **(konfiskováno)**.“ Po těchto slovech malý Jeník s opovržením odešel od nešlechetníka, který za ním volal: „Ó, hochu, **(konfiskováno)**.“[13]

Tiskové soudy, konfiskační praxe

V jiných svých povídkách si Hašek vzal na mušku konkrétní cenzurní praxi. V krátké próze *Námitky proti konfiskaci* zobrazil fiktivní případ konfiskace sociálnědemokratického tisku a v groteskní nadsázce vylíčil zasedání odvolacího tiskového soudního senátu i průběh líčení o námitkách proti konfiskaci. Hlavní část prózy tvoří scéna soudního přelíčení. Hašek zde opět paroduje jazyk soudce i strategii obhajoby před tiskovým soudem. Obžalovaný redaktor socialistického deníku, v parodii úředního žargonu nazvaný „protikonfiskačně namítající“, hájí svou brožurku, zabavenou státním zastupitelstvím pro zločin rušení veřejného pokoje (§ 65), a marně se snaží přesvědčit soud o bezpředmětnosti konfiskace. Hašek tu mimo jiné karikoval způsob stenografování obhajovací řeči s citáty z konfiskované brožury. Citované konfiskované místo redaktor ve své obhajobě banalizuje; druhá rovina vtipu pak spočívá v tom, že Hašek zároveň paroduje dobová žurnalistická klišé dělnických tiskovin, která jsou před soudem hájena jako neutrální:

[zapisovatel, BH] si maluje tužkou na papír různé obludy a podpisuje se z dlouhé chvíle, jedině z dlouhé chvíle stenografuje občas nějakou větu z proslovu nadšeného mladého muže.

12) Tamtéž, s. [2].
13) Josef Pexider [= Jaroslav Hašek]: „Vojenské články do čítanek pro děti“, *Karikatury*, velké vyd. 2, 1909/1910, č. 39, s. [10].

„Vždyť přece, slavný soude, ve větě ‚Mozolné ruce zdvihají se s proklínáním k nebesům' není nic pobuřujícího veřejnost…"[14]

Do absurdna vyhrocená pointa líčí způsob rozhodování předsedy a ostatních členů soudního senátu, kteří se v poradní místnosti o ničem neradí, jen dvakrát mlčky obejdou stůl a vrátí se do jednací síně, kde konfiskaci potvrdí: „A předseda čte z prázdného archu: ‚Jménem Jeho Veličenstva a Císaře tiskový senát jako odvolací usnesl se po poradě, že námitkám zde uvedeným místa se nedává a konfiskace v plném znění potvrzuje!'"[15]

Pozoruhodný je i další osud této povídky. Zlehčení rakouského soudu, jež u rakouské cenzury prošlo, bylo shledáno politicky nepřípadným v roce 1933, kdy bylo zakázáno čtení této povídky v brněnském rozhlase.[16] Satira rakouské konfiskační praxe se tak ukázala jako stále aktuální a potenciálně konfliktní i v Československé republice, která rakouskou cenzurní legislativu přebrala. Případ povídky *Námitky proti konfiskaci* tak naznačuje i souvislosti cenzurního zásahu s určitým typem média. Satira, jež bez námitek prošla tiskem, v médiu přístupném širšímu okruhu recipientů narazila.[17]

Ironickou hru se slovy rozehrál Hašek ve fejetonu *Trestní smysl slov „alébrž" a „ano". Příspěvek k historii rakouské svobody slova*. Na úvod v něm připomněl, že v Rakousku cenzura neexistuje, neboť byla roku 1848 zrušena. Tento fakt ale rakouský občan nemohl zaznamenat:

> Zrušením cenzury před 63 lety mohlo se v Rakousku psát, co chtělo, že se to však na veřejnost nedostalo, tím není vinna ani cenzura, ani svoboda tisku, nýbrž tzv. konfiskační praxe. Poněvadž je zde vyložený rozdíl mezi cenzurou a konfiskací a cenzoři neexistují od onoho roku, jest úplně svobodno cenzory urážet. […]
> A poněvadž v Rakousku existuje tisková svoboda, musí zákony svobodu tuto chránit, stejně jako zákony chrání každého občana, a tato ochrana svobody tiskové vyjádřena jest právě zákony o tisku. Tyto zákony přirozeně stíhají přísně všechny přestupky a přečiny spáchané proti tiskové svobodě. Cenzura neexistuje a je zde pouze řízení konfiskační, poněvadž svoboda tisku, o které mluví často rakouští předsedové ministerstva, vyžaduje toho, aby nepřišlo všechno na veřejnost, co by odpíralo celé řadě státních zařízení, mezi které patří ony zákony o tisku, hájící práva úředních orgánů vzhledem k tiskové svobodě.[18]

V závěru Hašek ironicky vylíčil zákonné možnosti námitek proti konfiskaci, jež však zpravidla vyústily pouze v její potvrzení. Pointu fejetonu představuje satirický výpad proti § 24 tiskového zákona, zakazujícímu další šíření již konfiskovaných textů, a proti praxi, v níž výnosy tiskových soudů označily počátek a konec konfiskované pasáže, avšak takovým způsobem, že nebyla možná jejich identifikace. Hašek vylíčil případ konfiskace textu,

14) Jaroslav Hašek: „Námitky proti konfiskaci", *Veselá Praha* 9, 1913, č. 9, s. 138–140, výtisk nedohledán, cit. dle týž: *Druhý dekameron. Lidožroutská historie. Parodie, morytáty a banality*, eds. Radko Pytlík, Arno Linke, Praha, Československý spisovatel 1979, s. 44–48, zde s. 47.
15) Tamtéž, s. 48.
16) „Námitkám se nevyhovuje čili censurovaný Hašek", *České slovo* 25, 1933, č. 33, 8. 2., s. 8.
17) Srov. Jaroslav Hašek: *Šťastný domov a jiné humoresky*, Sebrané spisy Jaroslava Haška, sv. 2, ed. Antonín Dolenský, Praha, Adolf Synek 1925, s. 211–215.
18) Josef Filip [= Jaroslav Hašek]: „Trestní smysl slov ‚alébrž' a ‚ano'. Příspěvek k historii rakouské svobody slova", *Karikatury*, malé vyd. 3, 1911, č. 32, s. 4–5, zde s. 4.

jehož hranice byly označeny slovy „alébrž“ a „ano“; protože tatáž slova použil stejný autor znovu, byl i jeho nový text konfiskován.

> Poněvadž však v tomto novém žalovaném článku slovo „alébrž“ bylo napřed a slovo „ano“ až po osmdesáti osmi řádcích, ve vzdálenosti třinácti vět, bylo to tím horší, poněvadž bylo z toho vidět trestný úmysl převrácením pořadu těchto slov oklamati státní orgány a v takto domněle překrouceném výtahu konfiskovaného článku vyhnouti se trestnosti tohoto promyšleného činu.[19]

Postavy cenzorů

Haškovy reprezentace cenzury jsou nejčastěji spojeny s osobami, které cenzurní dohled vykonávají. Postava cenzora se v první řadě vyznačuje nezměrnou loajalitou vůči nadřízeným autoritám; cenzora Hašek zobrazil jako toho, kdo pro svého pána udělá vše a nakonec je za to náležitě odměněn:

> Ministr vnitra navrhoval, aby se cenzorovi udělilo vévodství a darovalo osmdesát čtverečních kilometrů půdy. Ministr spravedlnosti zase navrhoval, aby cenzor byl prohlášen za nedotknutelného a dána mu správa princových pokladů. Přijat byl konečně návrh ministra veřejných prací a po zvláštním poslu oznámeno šlechetnému cenzorovi: „Náš milý pane cenzore. Ministerská rada, porokovavši o Vašich zásluhách v obraně nedotknutelnosti státního zařízení a přihlížejíc zejména ke skvělému Vašemu poslednímu vystoupení v otázce zlaté noční nádoby našeho nejmilostivějšího prince, usnesla se doručit Vám toto jmenování a povýšení: Náš milý pane cenzore, budete vynášet nejvyšší zlatou noční nádobu po každém nejmilostivějším upotřebení…“
> Cenzor byl tak loajální, že omdlel, až když posel odešel.[20]

Hašek zpravidla pracoval s tradičními stereotypy, spojenými s postavou cenzorů, líčil jejich hloupost, zlomyslnost, poklonkování moci atd., nezvyklá je však jeho groteskní nadsázka a smysl pro absurditu. Stereotypní představa o hloupém cenzorovi je přítomna v povídce *Interview s panem cenzorem*. Na úvod titulní postava smířlivě až pokorně vysvětluje, proč se občas opravdu dopouští hloupostí:

> „Psali o mně,“ pravil, „že jsem v mládí spadl ze stromu a udeřil se hlavou o zem, že jsem spadl na hlavu, ale to není pravda. Hlava mně byla zmačknuta krátce po porodu, neboť krátkozraký lékař se mně posadil na hlavu, a od toho to typické zmáčknutí mé lebky. Původně měli za to, že nevydržím, a když, že budu velice slabomyslný, ale chválabohu přečkal jsem to všechno a dnes jsem cenzorem.[21]

19) Tamtéž, s. 5.
20) Srov. Jaroslav Hašek: „Pohádka o tom, jak byl censor odměněn“, *Mladé proudy* 7, 1908, č. 9, cit. dle týž: *Galerie karikatur*, Spisy Jaroslava Haška, sv. 8, eds. Zdena Ančík, Milada Chlíbcová, Milan Jankovič, Radko Pytlík, Praha, Československý spisovatel 1964, s. 103–105, zde s. 5. Exemplář *Mladých proudů* je nedostupný, neboť celé číslo bylo konfiskováno pro antimilitaristickou publicistiku jiných přispěvatelů (§ 300) – srov. *Wiener Zeitung* 1908, č. 128, 3. 6., příloha Amtsblatt, s. [675].
21) Jaroslav Hašek: „Interview s panem censorem“, *Karikatury*, malé vyd. 3, 1911, č. 43, s. 2–3, zde s. 2.

Poté ale cenzor začíná líčit různé kauzy, kdy musil zasáhnout, rozohňuje se, jeho agresivita roste. Finále povídky tvoří nenávistný výpad:

> Vzal ze stěny velkou tužku, která jako ozdoba visela pod obrazy, a pravil: „Podívejte se na tu tužku. To je všechno. Takový chlapík má inkoust a péro, ale já mám tužku, setsakramentskou tužku. S tou to všechno rozpráším, přeškrtám a já je naučím, jak s nimi zatočím." Opustil jsem ho rychle, poněvadž mně tou tužkou šermoval pod nosem a já jsem viděl, že by mne bez milosti také s ní přeškrtl.[22]

Rakouskou cenzuru opozičních periodik ironizoval Hašek na půdorysu tradiční alegorie Rakouska jako evropské Číny, ale s potměšile útočným humorem. V próze *Konfiskační praxe (Z vypravování Jong-Senga, Číňana z velkoobchodu Staňkova v Praze)* například natrefíme na groteskní motiv cenzora, jenž identifikuje závadné časopisy podle hýkání osla:

> V provincii Čtvero Údolí vychází 3 737 časopisů. Z těch je 3 732 vládních a pět vydávaných občany, stojícími mimo vládu. […]
> Lao-Ting dobře o nich věděl, neboť na ty časopisy upozorňovalo ho vždy hýkání oslíka Hu-Peho.
> Ačkoliv choval velkou úctu k potištěnému papíru, propadaly ony tři časopisy stálé konfiskaci, neboť nikdy nezačínaly jako jiné časopisy nadpisem: „Vzdejte úctu!"[23]

V dějové pointě využil Hašek komický efekt metafory „osel cenzorem" a především zde ironizoval již připomenutý rozpor mezi zrušením předběžné cenzury, deklarovaným ústavou, a skutečným stavem při uplatňování svobody tisku:

> „Tak se osel Hu-pe a cenzor Lao-Ting," pravil ke mně se slzami v očích Jong-Seng, „po smrti setkali v muzeu a od té doby z úcty k oběma předkládají v provincii Čtvero Údolí všechny časopisy k cenzuře jen oslům. Vy, běsové od západu, tohle všechno asi nechápete, poněvadž u vás neznáte cenzury."
> „Zajisté že ne," řekl jsem k Jong-Sengovi, „neboť v našich krajinách byla cenzura zrušena již roku 1848, milý ďáble od Žlutého moře!"[24]

Tato alegorizace, již lze chápat i jako projev tzv. ezopského psaní, spojuje Haška s pracemi dalších autorů. Zásadní rozdíl však spočívá v tom, jak významně Hašek tradiční postup literární alegorizace proměnil. Tento rozdíl vysvitne z porovnání se starším epigramem Františka Ladislava Čelakovského *Zdání ruského cenzora. Pravdivá událost* (asi 1837), zesměšňujícím nevzdělanost cenzora ve vzdáleném poloasijském Rusku, který zakazuje román, jehož autora nezná ani podle jména, a přisuzuje proto autorství Voltairovi. Uplatňuje se zde slovní hříčka Scott – Skot – skot, kterou Čelakovský zdůraznil vysvětlivkou:

22) Tamtéž, s. 3.
23) Jaroslav Hašek: „Konfiskační praxe (Z vypravování Jong-Senga, Číňana z velkoobchodu Staňkova v Praze)", *Karikatury*, malé vyd. 1, 1909, č. 5, s. 2–4, zde s. 3.
24) Tamtéž, s. 4.

Spisovatel jistý v Moskvě, přeloživ román *Kenilworth*, podal ho cenzuře. Tamější cenzor však, který do těch dob Waltera Skotta ani dle jména neznal, nemálo se nad titulem pozastavil, a pak na rukopis připsal své zdání asi v tento smysl:
Mysl překladatelova blahorodná
zajisté jest vší cti a chvály hodna:
však myslím, ačtě byla bludná jeho věra,
Skotem že přece zváti nesluší Voltaira.*)

*) V ústech Moskvana, jak známo, neakcentované o vůbec jako a se vyslovuje. Skot pak v ruštině ještě rázněji než u nás znamená dobytek nebo hovado.[25]

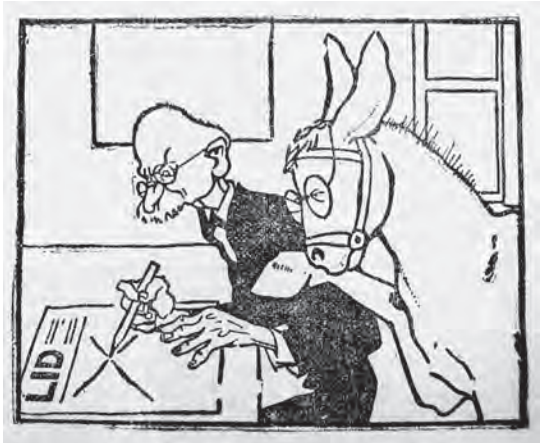

Osel cenzorem Ilustrace k povídce Jaroslava Haška *Konfiskační praxe (Z vypravování Jong-Senga, Číňana z velkoobchodu Staňkova v Praze)*, fungující jako ezopská značka k metafoře „osla cenzorem", jež čínské reálie převádí zpět do středoevropského prostoru: cenzor, kterému osel radí, škrtá titulní článek časopisu *Lid*, jehož přílohou byly i satirické *Karikatury*.
Zdroj: *Karikatury*, malé vyd. 1, 1909, č. 5, s. 2.

Čelakovský stylizuje anekdotickou příhodu jako reálnou, zatímco Hašek nijak nezakrývá fiktivní charakter své satiry, naopak ho zdůrazňuje. I z toho důvodu se také Čelakovského jazyková komika využitá v obrazu hloupého cenzora v Rusku jeví jako téměř dobromyslná ve srovnání s krutou groteskností Haškova cenzora v Číně. Pro Haška nebyla tato alegorie ochranným ezopským prostředkem, ale spíše příležitostí uplatnit v souvislosti s jinakostí exotiky také grotesknost, absurditu (která ho spojovala s novým humorem a satirou přelomu století) i přímočaré metafory („běsové od západu", „ďábel od Žlutého moře").

Specifický důraz na zkoumané téma kladl Hašek i v dalších pracích, kde je postava cenzora tematizována už v názvu (např. *O jednom cenzorovi*, *Svědomitý cenzor Svoboda*). Jako cenzorova modlitba byla stylizována báseň *Cenzor uvažuje o Ferrerovi a o vzdělání*, vztažená k historické postavě španělského pedagoga a anarchisty Franciska Ferrera y Guardia, kterého v roce 1909 španělská vláda odsoudila k trestu smrti.[26] Obdobné téma má i sarkastická báseň *Cenzor uvažuje na počátku nového ročníku Karikatur*, kde Hašek přirovnal poměry v rakousko-uherské monarchii k tehdejšímu despotickému režimu ve Španělsku. I v této básni se objevil motiv licoměrnosti cenzora: „Sám směji se a obsah se mně líbí, / jen soukromě však, navenek jsem hrozný."[27] S tím souvisí také ironický obraz cenzorových vnitřních postojů v básni:

25) František Ladislav Čelakovský: *Padesátka z mé tobolky*, ed. Jan Jakubec, Praha, Veraikon 1918, s. 18.
26) Jaroslav Hašek: „Censor uvažuje o Ferrerovi a o vzdělání", *Karikatury*, malé vyd. 2, 1909/1910, č. 4, s. 2–3.
27) Lad. Čížek [= Jaroslav Hašek]: „Censor uvažuje na počátku nového ročníku Karikatur", *Karikatury*, malé vyd. 2, 1909/1910, č. 2, s. 2.

Mám novou tuš, i nové tužky k tomu
a čtenáře já prosím k tomu snažně,
až uvidí snad prázdná místa v listě,
by věděli, že chápal jsem já zplna,
že uznával jsem, co tam stojí psáno,
že okolnostmi byl jsem ale nucen
to nejlepší však seškrtati zase.
[…]
Vím, bude tam, co věděl jsem již dávno,
že třeba změnit zastaralé řády,
leč vezmu tužku a seškrtám číslo.[28]

Zde se odhaluje i druhý významový plán Haškovy básně, jímž byl záměr potvrdit správnost satirické linie listu *Karikatury*. Nešlo však jen o to, že zásah cenzury bývá mnohdy vnímán čtenářstvem jako účinná reklama na spis, zatímco k tomu, co není cenzurováno, naopak nemívá čtenář důvěru. Také Haškův cenzor píše: „uznával jsem, co tam stojí psáno."[29] Satirik tu ironicky využil ich-formy, jíž postava cenzora sama prozrazuje vlastní pokrytectví.

V dosavadním výkladu jsme viděli, že Haškovy povídky s cenzurní tematikou jsou charakteristické zaměřením na detail, myšlení postav je často zachycováno formou vnitřního monologu. Současně se však jedná o prózy dějové, často s neočekávaným rozuzlením. Za nejlepší Haškovy prózy tematizující cenzuru pokládáme ty, které v absurdní metafoře zobrazují cenzora, jenž „škrtá" sám sebe. V Haškově groteskní vizi se smrt, kterou na sobě zpravidla vykonává sám cenzor, stává novou, absolutní formou (sebe)potlačení.[30] Smrt jako krajní formu (auto)cenzury lze ilustrovat na příkladu Haškovy satiry *Svědomitý cenzor Svoboda*, již uveřejnil v roce 1911 pod pseudonymem Jan Kopýtko. Činnost cenzora je v této povídce zobrazena v absurdní nadsázce. Hlavní postava trpí nemocí z povolání, tzv. konfiskační horečkou, označenou pseudolatinským označením „delirium confiscationicum canonicum", komického efektu je dále docíleno opakováním ikonického slovesa „škrtat". Klíčové postavení však má slovní hra s cenzorovým příjmením. Hašek na této hříčce založil pointu své prózy, v níž se cenzorův zákrok nezastaví u slova svoboda, ale má za následek i jeho vlastní smrt:

28) Tamtéž. Na cenzuru v souvislosti se smrtí popraveného Ferrera reagovala i satira v časopisu *Kopřivy* (nikoli už Haškova) nazvaná *Co je v Praze zakázáno*: „Policejní ředitel pražský zakázal schůzi Volné myšlenky o popravě Ferrerově. Za důvod prohlásil, že oslava Ferrerova byla by nedovoleným schvalováním trestných činů, ve smyslu paragrafu 305 trest. zákona." Satira dále ironicky rozvádí, že je nutno také „zakázat schůze o Husovi", protože „anarchista Jan Hus hlásal své doby podobně revoluční nauky jako Ferrer a byl na doporučení sv. otce Jana XXIII. zcela spravedlivě ponenáhlu upečen", viz Ago: „Co je v Praze zakázáno", *Kopřivy* 2, 1909, č. 14, s. [5].
29) Lad. Čížek [= Jaroslav Hašek]: „Censor uvažuje na počátku nového ročníku Karikatur", *Karikatury*, malé vyd. 2, 1909/1910, č. 2, s. 2.
30) Srov. Michael Holquist: „Pokřivený originál: paradox cenzury", přel. Michal Charypar, in Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2012, s. 103–118, zde s. 105–106, 112.

Jisto je, že časopisy budou psát, že to všechno konfiskoval „Svoboda“.
A tak slovo Svoboda rozběhne se po časopisech a vnikne i do nevzdálenější chýšky a on to nebude moci zkonfiskovat. Nebude moci zkonfiskovat svobodu!
Bylo to hrozné pomyšlení, srdce mu bušilo úzkostí, v hlavě mu hučelo. A tu pevně rozhodnuv zavolal na sluhu Petráska: „Sie, Petrasek, zde máte pět korun a kupte někde břitvu.“
Za čtvrt hodiny se Petrasek vrátil s pěknou břitvou.
Cenzor Svoboda se zavřel v kanceláři. Když po dvou hodinách nemohli se na něho doklepati, vypáčili dvéře a jejich zrakům naskytlo se strašné divadlo.
Na haldě zkonfiskovaných časopisů válela se hlava, kterou si svědomitý cenzor uřízl břitvou, a ležel tam papír, na němž stálo:
„Konfiskuji Svobodu.“
Měl velmi krásný pohřeb na státní útraty.[31]

Povídka o smrti cenzora, který hyne na svoji pedantickou důslednost, končí neskrývaným, potměšile vyjádřeným uspokojením z cenzorova konce. Ani tento text nebyl konfiskován, patrně vzhledem k tomu, že Hašek se zde podle několik desetiletí ustáleného úzu uchýlil k řadě úhybných manévrů, které liberální cenzuře, založené na zákonnosti nařizovaných postihů, neumožňovaly text konfiskovat na základě porušení konkrétního paragrafu trestního zákona – nejmenoval konkrétní úřad ani žijící osoby (zde je cenzor dokonce nazván symbolickým jménem Svoboda), kalkuloval s tím, že „cenzura“ podle znění prosincové ústavy z roku 1867 fakticky neexistovala, v jiných textech pak zasazoval karikované skutečnosti do mimoevropských prostředí atd.

Obraz smrti cenzora byl u Haška předznamenán již dříve v povídce *O jednom cenzorovi*, již lze (podobně jako výše citovaný Přemysl Blažíček charakterizoval Haškovy *Osudy*) označit za „studii hlouposti ve službách moci“.[32] Povídka začíná provokativní chválou stávajících tiskových poměrů, jejíž ironičnost se stupňuje k sarkasmu: „V dobách, kdy nebyla ještě taková svoboda tisku jako dnes, za těch časů, kdy se ještě tiskopisy konfiskovaly, což se dnes už nikde na světě neděje, žil v zemi požehnané cenzor, který měl vodu v hlavě.“ V dalším textu se explicitně hyperbolizuje cenzorova idiocie. Cenzor je sám předsedou „Klubu idiotů“, lidí s vodou v hlavě. V klubových přednáškách se tento cenzor „staral […] o duševní rozvoj členů klubu“ a snažil se v nich především vysvětlit, „co jsou to cenzorové, proč jsou cenzorové, proč cenzorové musí být a jak by to dopadalo, kdyby cenzorů nebylo“.[33] Klíčový pak je opět motiv cenzora konfiskujícího sebe sama. Hlavní postava v závěru povídky obdrží anonymní dopis, který ho upozorňuje na to, že ačkoli cenzor potírá veškeré zmínky o „přímé akci“ (odkaz na anarchistické hnutí), on sám takové „přímé akce“ provádí, konkrétně ve smyslu standardních fyziologických úkonů. Toto poznání má na cenzora zhoubný vliv:

Od té doby cenzor zesmutněl. On provádí přímou akci! On, který konfiskoval tolikrát to proklaté slůvko. Jí, chodí na záchod, pije a podobně.

31) Jan Kopýtko [= Jaroslav Hašek]: „Svědomitý censor Svoboda“, *Karikatury*, velké vyd. 3, 1911, č. 25, s. [6].
32) P. Blažíček: *Haškův Švejk*, cit. dílo, s. 162.
33) Jaroslav Hašek: „O jednom censorovi“, *Nová Omladina* 2, 1907, č. 22, s. 112–117, zde s. 112.

Komiksová adaptace Káji Saudka
Na poslední stránce silvestrovského dvojčísla časopisu *Student* vyšla roku 1966 Saudkova adaptace Haškovy povídky *Svědomitý cenzor Svoboda*. – Na obrázku předposlední panel s citací Haškova textu.
Zdroj: Jaroslav Hašek, Kája Saudek: „Svědomitý cenzor Svoboda", *Student* 2, 1966, č. 51/52, s. 16.

> A tu umínil si, že se zkonfiskuje. Nejedl, nepil, nechodil na záchod, a když už to nemohl vydržet, otevřel okno a skočil dolů z třetího patra.
> Zabil se, zkonfiskoval se v nové formě.
> Krve z něho vyteklo jako z vola a z hlavy mu vyteklo tolik vody, že se v ní kolemjdoucí starý vysloužilec utopil…[34]

Závěr se vyznačuje haškovskou drastickou komikou. Její součástí je tu i nečekané zmnožení smrtí, když se v posledním řádku objevuje zcela nová postava náhodného chodce, která rovněž umírá.

Absurdita vyjednávání s cenzurou

V Haškových poválečných reprezentacích cenzury se uplatnil především motiv konfliktu mezi obhajujícím se autorem a nesmlouvavým cenzorem. Povídku *Rozmluva s cenzorem* z roku 1922 můžeme popsat jako satirickou alegorii umístěnou do nejmenované exotické země v Jižní Americe (postavy Hašek pojmenoval po bolivijských prezidentech). Karikovaný cenzor José Maria Linares tu prosazuje zákaz divadelní hry a autor hry Mariano Melgarejo oponuje jeho absurdním argumentům. Komika je nesena ironickým líčením vyjednávání autora s cenzorem, který svévolně nalézá podvratný smysl třeba v názvu jednoho z posuzovaných děl *Kamna a uhlí*, u něhož si jmenované předměty „kamna" a „uhlí" vykládá jako narážky na státní představitele:

> **José Maria Linares**: Inu, nepovedlo se vám to, pane Melgarejo. Prokoukli jsme to. (Slavnostně.) Za pět minut jsme to prokoukli. Cenzura není tak na hlavu padlá, jak se o ní myslí. Jak jsem přečetl název *Kamna a uhlí*, věděl jsem vše. Nyní mně řekněte, jak jste se dověděl, že otec generála Placida Yoneza byl kamnářem v Jugave a matka ministra vnitra Garantizadora Chusiaga že prodávala uhlí v Birques v departementu potosijském. Kamna a uhlí. To je příliš okaté. Ve vašem kuse kamna pohlcují uhlí. Jak jste se dověděl, že generálu Placidovi Yonezovi bude též současně přidělen resort státního ministerstva vnitra, které až dosud zastupoval

34) Tamtéž, s. 117.

generál Garantizador Chusiaga? Tak vidíte. Teď jste concepciono (paf). Odhalili jsme vaše ledví.[35]

Ve své povídce tak Hašek podal hyperbolizovaný příklad sofistikovaného čtení mezi řádky, které textu implantuje nové politické významové roviny. V pointě se Melgarejo rozhodne vyjít vstříc důvtipné cenzuře tím, že pro ni analyzuje téma blbosti, avšak i tento text cenzor zakáže:

„O čem mám psát," pomyslil si pan Mariano Melgarejo, „vrhnu se teď na vědecké články" […]
A napsal, když přišel domů z úřadovny policejní cenzury v Cochabambě, článek *O blbosti, slabosti rozumu a nedostatcích duševních schopností*.
Rozdělil to vědecky na blbost vrozenou, blbost stářím a na blbost ze stanoviska právního.
Policejní cenzura departementu v Cochabambě celý článek zkonfiskovala.[36]

Zajímavá je i další historie této povídky. S lehce pozměněným názvem jako *Rozhovor s cenzorem* ji totiž přetiskl *Dikobraz* v roce 1950. Redaktor *Dikobrazu* přitom pokládal za nutné připojit k textu komentář, v němž zdůraznil, že Hašek v povídce „zesměšnil buržoazního cenzora první republiky, který z třídní nenávisti přečasto cenzuroval celé stránky *Rudého práva*, aby umlčel hlas dělnické třídy a materiálně poškodil komunistickou stranu".[37] Tímto paratextem, vykládajícím dobové souvislosti Haškovy satiry, zaštiťovala redakce *Dikobrazu* vydání povídky v nových podmínkách. Zatímco prvorepubliková cenzura tuto tematizaci soudobé cenzury nepostihla, v podmínkách autoritativního typu cenzury ji redakce zřetelně vnímala jako ožehavou. V této souvislosti připomeňme, že ani jedna z námi zmíněných Haškových satir na cenzuru nebyla podle našich zjištění konfiskována. To potvrzuje naše úvodní konstatování, že cenzurní systém liberálního typu (na rozdíl od typu autoritativního) tematizaci cenzury zpravidla nepostihoval.

Haškovy satirické reprezentace cenzury lze tedy chápat jako příklad produktivního působení cenzury, kritických protiakcí, které cenzura vyvolává.[38] Tradiční motiv hloupého cenzora Hašek rozpracoval v komplexní téma; pohledem na cenzuru „zevnitř" literatury podával obraz Rakouska-Uherska a jeho úředního aparátu jako byrokratické evropské Číny. Hašek však nezůstával u přímé kritiky aktuálního dění, jeho groteskní obrazy cenzorů cenzurujících sebe samé mají nadčasovou platnost a náleží mezi přední ukázky Haškovy drobné prózy.

35) [Jaroslav Hašek]: „Rozmluva s censorem", *Rudé právo* 3, 1922, č. 17, 20. 1., s. 3.
36) Tamtéž, s. 4.
37) Jaroslav Hašek: „Rozhovor s cenzorem", *Dikobraz* 6, 1950, č. 32, s. 3.
38) Srov. též Beate Müllerová: „Cenzura a kulturní regulace: mapování terénu", přel. Pavel Janáček, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 217–247, zde s. 240.

Část pátá
1918–1938

V zájmu republiky
Literární cenzura v době avantgard a obrany liberální demokracie

Tomáš Pavlíček

Otevřenost vůči světu, ve znamení avantgard: literární komunikace v novém státě **696**
K charakteru literární kultury 696
Národnostní skladba, ideové základy a tvůrci ČSR 698
Kulturní politika, její stimulační nástroje 701
Knižní trh, knihovny a čtenáři pod dohledem 703

Cenzurní legislativa v proměnách **709**

Z dobových polemik: diskurz o cenzuře **714**
Oprávněnost a působnost cenzury, cenzura v historických reminiscencích 714
Pohledy do zahraničí 716
Cenzurní praxe v pluralitě názorů 719

Pole cenzurních interakcí: synchronní pohled **726**
Dohled nad autory, nakladateli a tiskaři 726
Anatomie zásahu, strategie využívané proti konfiskacím 727
Cenzurní zásah a jeho veřejný ohlas 730
Transparentnost cenzury. Počty konfiskovaných titulů 733

Jazyk a tematické zaměření hlavních skupin cenzurovaných tiskovin, konfiskace beletrie **736**
Jazyková skladba konfiskátů 736
Postihy německých nacionalistických tiskovin 736
Cenzurou proti revoluci 741
Erotika a pornografie v konfliktu se společenskými normami a cenzurní praxí 746
Z dalších konfiskačních postihů 751

Recepty na řešení krizových jevů z druhé poloviny třicátých let **755**

Dvacetiletí první republiky je v řadě ohledů obdobím kontinuálně navazujícím na epochu před rokem 1914. Světový válečný konflikt, jenž přinesl zhroucení a zánik habsburského soustátí, se v širší perspektivě jeví jako krátký retardační přeryv ve směřování k všestranné liberalizaci. Tato tendence, navenek nově signalizovaná republikánskou státní formou, se po válce uplatňuje v akcelerované formě a výrazně transformuje politickou sféru, právní řád i hospodářský život, v důsledku čehož dochází i k proměnám samotné společnosti. V centru dynamiky přitom i nadále stojí představa o suverénním lidském individuu limitovaném pouze částečně ohledem na „svobody těch druhých" zakotvené v právních normách. Praktické prosazování liberálních idejí vyžadovalo fungování mechanismů zajišťujících pluralitu a toleranci k individualitě i odlišnostem napříč celou společností. Toto směřování se paralelně uplatňovalo rovněž ve sféře kulturního života. K jeho základním charakteristikám pak ve sledovaném období patřila zejména otevřenost vůči vnějším impulzům, v části dobového uměleckého spektra cílené a soustavné vstřebávání „toho nejnovějšího", co přinášela světová kulturní scéna. I zde bylo zásadním předpokladem odbourání bariér, jež by zamezovaly přílivu myšlenkových a uměleckých podnětů bez ohledu na jejich původ či ideové zdroje.

Působnost státní cenzury byla s odkazem na požadovanou autonomii kulturní sféry vykazována mimo centrum literárního dění, tedy zejména mimo oblast náročné beletrie. To se v konečném důsledku promítalo do – v porovnání s kvantitou dobové produkce – nevysokého výsledného počtu cenzurních zásahů postihujících domácí elitní literaturu. Obecně lze přitom hovořit o liberálním typu cenzury, mezi jehož základní principy patřilo důsledné respektování legislativních norem upravujících pravidla vlastních zásahů, transparence konfiskační praxe i existence opravných mechanismů umožňujících revidování případných chybných rozhodnutí, respektive obranu neoprávněně postižených subjektů. V oblasti knižní tvorby byl tento typ cenzury založen na postihu následném, nevstupoval tedy bezprostředně do fáze před výrobou a distribucí tiskovin; jeho účinnost pak spočívala zejména v ekonomických sankcích uplatňovaných vůči výrobcům. Převážná část dobových cenzurních zásahů se týkala periodik, ta podléhala stejně jako v předchozím období soustavné kontrole. Další významný okruh dobových konfiskátů představovaly letáky, drobné brožurky a další publikace do pěti tiskových archů, méně četné byly postihy tiskovin rozsáhlejších.

Ve většině zmíněných aspektů, připomeneme-li rovněž přetrvávající základ právního rámce cenzury (zejména nadále platná ustanovení rakousko-uherské tiskové legislativy), lze sledovat výrazné prvky kontinuity s obdobím předválečným. Přesto se při volbě periodizačního mezníku pro náš výklad přikláníme k tradičnímu řešení zvýrazňujícímu přeryv mezi epochou monarchie a obdobím nově utvořené republiky. Důvodů pro tuto volbu je více. Výsledky války a události podzimu 1918, současníky vnímané jako revoluční, přinášejí podstatné změny týkající se národnostní situace, nejmarkantněji v souvislosti s postavením německého a maďarského obyvatelstva. Novým faktorem se vedle změny státního uspořádání stala i cílená programová orientace státu na západní demokracie, která se promítla i do jeho kulturní politiky. Legislativní základ cenzury je mezi válkami průběžně doplňován dalšími normami, jež v duchu programu tvůrců státu reagují na aktuální společenské dění. Na scénu vstupují po traumatizujícím prožitku světové válečné katastrofy i výrazné technické inovace měnící vnímání světa (rozhlas, plný nástup média

Monolog bezrukého vojáka

Jednoho dne z čista a jasna
umřel jsem doktorům v náručí,
žasna
z života svého přetrpěného
a kopí hříšné probodlo mi srdce
a ruka,
jejich bílá ruka,
odňala tělu mému bílé ruce.

Dva dny jsem v chladném hrobě spal,
ale třetího
z mrtvých jsem zase slavně vstal,
obličej jako blesk,
roucho jak padlý sníh,
ležel jsem nahý na polštáři
a slunce,
slunce nad hlavou
bylo mou svatozáří;
jako bohu oči mi hořely,
ale ve mně,
ale ve mně dne nepožehnaného
přece umřely
dvě dobré ruce těla mého.

Dáma, jež vedle mne stála,
měla v očích smutek
a jako by mě milovala,
soucitně se na mě usmívala,
já jí však vážně povídal:
ženo,
dvě ruce pán bůh dal,
dvě ruce pán bůh vzal,
budiž jeho jméno pochváleno.
Nikdy jsem neklnul osudu,
přestál jsem hodně,
z milosti boží i tohle přebudu,
lámat si hlavu s tím přece nebudu.

Jenom tak někdy, když šla kolem
k objetí vábící děva,
oko se slzou mi zalesklo
a po vás ruce,
po vás dobré ruce,
pravá,
levá,
se mi zastesklo.

filmu, později zvukového) a samu oblast kulturní komunikace. Rychlým tempem pokračuje proces diferenciace kulturního pole, dynamizovaného zejména vrcholným vzestupem avantgardního hnutí. Jeho významnou součást přitom představovalo i úsilí o revoluční proměny společnosti a důsledné odstranění společenských nerovností. Meziválečné období bylo zároveň ve srovnání s dalšími historickými obdobími našich moderních dějin časovým úsekem poměrně koherentním. Navzdory turbulentnímu dění ve středoevropském prostoru, od přelomu dvacátých a třicátých let pak i přes dramatické hospodářské problémy přetrvává republikánská státní forma i politický režim liberální demokracie, s nímž se velká část obyvatelstva identifikovala. Cenzurní praxe období první republiky tak jak z hlediska svého programového zaměření, tak z hlediska zacílení na určité problémové tematické oblasti (projevy nacionalismu, politické extrémy, zahraniční politika, otevřená tematizace lidské sexuality) vykazuje řadu jednotících rysů, což nás opravňuje vnímat období let 1918–1938 jako samostatný periodizační úsek.

Vlastní výklad kromě přiblížení historických kontextů, forem státní kulturní politiky, vývoje knižního trhu a distribuce literárních textů knihovní sítí regulovanou lidovýchovnými institucemi sleduje proměny dobové legislativy, dále se snaží postihnout spektrum dobových, převážně publicistických střetů a polemik o smyslu a formách cenzurního působení. V synchronním pohledu poté věnujeme pozornost bezprostředním dopadům

Až teprv jednou,
nevím kdy, byla to stávka asi,
do ulic přišli zase jednou lidé.

Pokladů,
za nimiž srdce se zavřelo,
myslím, že se jim tenkráte nechtělo,
chtěli jen žalovat bohu a lidu
jak ruka s prsteny jim hrdlo svírá
a páše zlořád,
chtěli jen žalovat na svoji bídu,
– – když náhle šedesát strážníků
vjelo jim do řad.

Řekli jim do očí, že to není lidské
ani demokratické
a že se nestydí
tlouci tak pro nic za nic do lidí.
Dlažba je tvrdá, unese
tohleto bezpráví?
Divte se,
že potom se vztekem, s nadšením
házeli po nich kamením.
Tehdy jsem ale poprvé litoval,
mé ruce, ručičky,
že mi vás jednou vzal,
jednou,
ohnivý granát.

Prvorepubliková cenzura básnickou tvorbu zpravidla pomíjela. Jednu z nemnoha výjimek představovala díla s tématem revoluce či (podobně jako v předchozím období) básně svou povahou antimilitaristické. Tuto obecnější tendenci lze doložit na příkladu postihu básně Jaroslava Seiferta *Monolog bezrukého vojáka*, jíž autor poprvé časopisecky publikoval ve *Kmeni* na konci roku 1920, tedy v době štěpení sociální demokracie, generální stávky a mimořádného stavu. Zatímco tento první otisk pozornosti cenzury ušel, následující dvě vydání v antologiích *Prosinec 1920* a *Komunistické večery* již postihla konfiskace. Do třetice se *Monolog bezrukého vojáka* stal příčinou konfiskace zbytku druhého vydání Seifertova *Města v slzách*, k němuž došlo roku 1925.

Zdroj: Cit. dle Jaroslav Seifert: *Město v slzách, Samá láska, Básně a prózy do sbírek nezařazené (1918–1922), Překlady, Dubia*, Dílo Jaroslava Seiferta, sv. 1, ed. Jiří Flaišman, Praha, Akropolis 2001, s. 14–17; dále srov. Jiří Flaišman: „Ediční poznámka", tamtéž, s. 214–215; Ivan Suk (ed.): *Prosinec 1920*, Praha, Federace Dělnických Tělocvičných Jednot Československých 1921; Stanislav Kostka Neumann, Jaroslav Seifert (eds.): *Komunistické večery*, Praha, Komunistické nakladatelství 1922.

konfiskačních zásahů na dobovou literární komunikaci. Zajímají nás přitom jak místa zásahů a praxe jejich provádění, tak možnosti revokace cenzurních rozhodnutí a strategie, jež byly proti cenzuře autory, nakladateli či distributory literatury uplatňovány. V oddíle věnovaném zacílení cenzurního působení vymezujeme hlavní skupiny konfiskátů podle jejich jazyka a témat. V samotném závěru pak přibližujeme dobovými dokumenty zachycené stopy formujícího se nového modelu literární kultury, jehož jasnější obrysy vyvstávají v souvislosti s politickou krizí a zánikem první republiky. Tyto události již představují zřetelný zlom ve vývoji státní cenzury k odlišným formám, prosazujícím se v našem geografickém prostoru v následné epoše autoritativních a totalitárních režimů.

Otevřenost vůči světu, ve znamení avantgard: literární komunikace v novém státě

K charakteru literární kultury

Již osmdesátá léta 19. století přinášejí do českého prostředí v návaznosti na celoevropské trendy vyhraněnou představu o vysoké kultuře jako svébytném výrazu lidského ducha, tvorbě, jež musí být vymaněna z limitujících politických, společenských i nacionálních pout. Nový významný impulz v tomto směřování představuje manifest *Česká moderna* (1895), první léta nového století jsou pak v českém prostředí dobou formování konceptu avantgardy, jejíž vrcholná fáze spadá do úvodního desetiletí existence Československa.[1] Impulzy, které s sebou avantgarda přináší, významně spoluurčují charakter dobové literární kultury.

V základě avantgardního přístupu dominují tři vnitřně nesourodé tendence, jež „ve jménu umění (a tedy estetiky)" legitimizují i „jeho mimoumělecké zdroje a ambice".[2] První z těchto tendencí je obsažena v již zmíněné představě o autonomii kultury, díky níž má být právě na tomto poli bez překážek a do důsledků uplatněna myšlenka lidské svobody. Umění se má stát prostorem soustavného hledání, experimentu a nonkonformity, představující vnější znak usilování o nové a neotřelé přístupy v řešení tvůrčích problémů. Nárok na neomezené inovace výrazových prostředků pak doplňuje i požadavek svobodného výběru témat, s nímž umělec, má-li být hoden tohoto titulu, pracuje. V konečném důsledku tento postoj konstituoval výlučné oprávnění – v jistém smyslu dokonce povinnost – uměleckých individualit porušovat tabu a směřovat do sfér dosud nepřístupných, opomíjených či zakázaných (téma erotiky, odkrývání oblasti nevědomí, promýšlení náboženských otázek bez ohledu na věroučná dogmata a učení církví, kritika sociální nespravedlnosti). Druhým aspektem tohoto přístupu je tak přesvědčení, že kritický pohled na společenskou realitu tvůrce v uměleckém aktu zprošťuje povinnosti respektovat obecně uznávané normy. Vzhledem k charakteru avantgardního hnutí je toto původně individuální romantické gesto uplatňováno rovněž jako součást kolektivních programových snah umělců. Koncept avantgardy zároveň zahrnuje vizi lepší, sociálně spravedlivější budoucnosti, jež se promítá i do politicky formulované ambice hnutí. Jeho stoupenci se ztotožňovali s revoluční myšlenkou sociální rovnosti, jejíž teoretickou oporu nacházeli především v marxismu. Výše naznačené aspekty programu avantgardy se přitom ve svých vyhraněných projevech staly i důležitým silovým polem, v němž se odehrávalo permanentní vyjednávání mezí působnosti cenzurních instancí a sférou kulturní produkce.

Naznačený avantgardní koncept byl ve své vyhraněné podobě sice nejvýraznějším, ovšem pouze jedním z řady kulturních proudů, jež se v meziválečném dvacetiletí

1) K tématu, rovněž s ohledem na stanovení počátků i periodizaci avantgardy, souhrnně Josef Vojvodík: „Česká avantgarda: vývoj, skupiny, proměny, teorie, programy, umělecké postupy", in Josef Vojvodík, Jan Wiendl (eds.): *Heslář avantgardy. Estetické koncepty a proměny uměleckých postupů v letech 1908–1958*, Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta – Togga 2011, s. 15–61.

2) Josef Alan: „Alternativní kultura jako sociologické téma", in týž (ed.): *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 9–59, zde s. 9. Uváděnou charakteristiku tří aspektů avantgardního konceptu přebíráme z uvedené práce.

v Československu souběžně prosazují. Významnou pozici v dobovém uměleckém životě i nadále zaujímají tvůrci starších generací vyznávající národně konzervativní hodnoty, skupiny hlásící se k tradicím venkova či vycházející z katolického světonázoru. Vedle kultury české se paralelně rozvíjí rovněž kulturní život slovenský, německojazyčný a v menší míře též maďarský. I uvnitř těchto jazykově vymezených proudů přitom dochází k výrazné diferenciaci, dané světonázorovou i uměleckou orientací jednotlivých skupin tvůrců. Představa tvůrčí autonomie hraje významnou roli i v ideově či jazykově odlišně zakotvených koncepcích, byť není vždy deklarována s takovou razancí jako v prostředí avantgardy. Pro meziválečné období je pak obecně příznačné permanentní soupeření, vzájemné doplňování, ale i prolínání bohatě diferencované škály uměleckých seskupení různorodého ideového zakotvení či generačních charakteristik. Nezbytným předpokladem k zachování této dynamiky přitom byla souběžná existence spektra institucí literárního života, jež otvíraly prostor k rozvíjení jednotlivých programů a umožňovaly i uplatnění individuálních tvůrčích počinů. V této době se také ustavuje a modifikuje nový literární kánon, do něhož se postupně vřazují i díla nová, nehledě na jejich jazyk. Případová studie věnovaná Maxi Brodovi jako vydavateli díla Franze Kafky ukazuje různé zásahy do Kafkových textů, jež motivovala mimo jiné editorova snaha o jejich kanonizaci.[3]

Dobovou českou literární kulturu obecně charakterizoval vysoký stupeň modernizace, dobrý vzdělanostní standard, masové rozšíření knihy, její vysoký společenský status a otevřenost domácí literatury světu. Literární produkce byla distribuována z hlediska vertikálního členění diferencovaným kulturním skupinám. Populární oběh, v němž cirkulovala díla uspokojující zábavné a relaxační potřeby čtenářů, byl bezprostředně napojen na angloamerickou, západoevropskou a německou románovou produkci. Disponoval vlastní autorskou obcí vytvářející lokální varianty globálně cirkulujících žánrů, jako byla detektivka, western, dobrodružný a fantastický román, sentimentální romance a sociální melodrama, a opíral se o členitou strukturu médií, mezi nimiž se nejnověji, od poloviny třicátých let, etabloval jednak levný paperback, jednak románový magazín rodokapsového typu.[4] Stoupenci hlavních politických hnutí a náboženských proudů byli rovněž adekvátně zásobováni tendenčními variacemi populárních žánrů.

Čtenářské potřeby širších vzdělaných vrstev uspokojovala již po několik desetiletí realistická próza, v jejímž rámci se vysoké pozornosti stabilně těšil historický román různých uměleckých úrovní.[5] Ve vrstvě nejnovějších estetických inovací tradičně dominovala uměleckému oběhu poezie, v níž surrealismem směřovala ke svému zenitu éra modernismu a avantgard. Významný podíl na úrovni českého literárního umění měla vyspělá kultura

3) Viz případová studie Jiřího Soukupa „Beze zbytku a bez přečtení spálit. Brod Kafkovým editorem“, s. 837–847.

4) K distribuci populární literatury, proměnám románových sešitů a této specifické publikační formě vůbec viz Pavel Janáček: „Svět románového sešitu“, in Pavel Janáček, Michal Jareš: *Svět rodokapsu. Komentovaný soupis sešitových románových edic 30. a 40. let 20. století*, Praha, Karolinum 2003, s. 13–52.

5) Byť pro dané období nemáme k dispozici seriózní a metodicky spolehlivé výzkumy čtenářství, jisté informace lze najít v dobové knihovnické literatuře. Pro daný účel postačující výklad o skladbě četby a oblibě jednotlivých autorů i děl podává kapitola „Čtenář. Knihovna a literatura“, in Jiří Mahen: *Knížka o čtení praktickém*, Brno, St. Kočí 1924, s. 27–38.

překladu.[6] V samozřejmé návaznosti na překladatelskou činnost osmdesátých a devadesátých let 19. století se domácí avantgardy opíraly o překlady německé, francouzské a ruské sovětské literatury, vydáván a s porozuměním recipován byl však i severský vesnický román, blízký domácím tradicionalistům, angloamerický modernismus nebo literární projevy mimoevropských kultur.

Národnostní skladba, ideové základy a tvůrci ČSR

V Československé republice (ČSR) se v porovnání se situací za Rakouska-Uherska radikálně proměnila pozice Čechů a Slováků. Z historických důvodů, souvisejících s vývojem národního hnutí zejména od sklonku 19. století, i vzhledem k vysokému podílu národnostních menšin (téměř 33 % obyvatel země)[7] prosazovali tvůrci nového státu koncepci tzv. čechoslovakismu, vyrůstající z přesvědčení o úzké genetické spřízněnosti obou národů. Dle ní tvořila převážná část obyvatelstva jediný, československý národ, jenž poskytoval mimo jiné stabilnější oporu vládnoucím kruhům i novému státnímu konceptu. Zejména nacionálně orientovaná část německého obyvatelstva však radikální proměnu svého postavení – ze „státního" národa se stává menšinou – nepřijala a tato skutečnost se promítala i do častých konfliktů cenzury s částí domácí německojazyčné produkce.[8]

Zásadní význam mělo spojení programu nového státu s demokratickými ideály. Hlavní představitelé exilové politiky, Tomáš Garrigue Masaryk a Edvard Beneš, koncipovali po dohodě s představiteli domácího odboje stát jako republiku, v jejím vedení zaujali klíčové posty a určovali její ideologické směřování po celé meziválečné období. Program byl opřen o Masarykovu interpretaci českých dějin a jeho chápání světového válečného konfliktu z let 1914–1918 jako mezníku v boji demokracie (reprezentované státy Dohody) proti teokracii (Německo, Rakousko-Uhersko). Vítězství dohodových mocností bylo z tohoto pohledu vnímáno jako rozhodující dějinný zlom ve vývoji střední Evropy na cestě k hodnotám Západu, představovaným v Masarykově pojetí ideami pokroku, demokracie a humanity. Zahraničněpoliticky se tyto ideje projevily orientací Československa na západní velmoci, jež byla zejména výrazem vděku za jejich významný podíl na vzniku nového státu. Do jisté míry však zároveň souzněla i se směřováním českého národního hnutí, intelektuální scény a kulturního života od 19. století. Vnitropoliticky se pak Masarykovy ideje měly promítnout do konstrukce „vzorného" systému parlamentní demokracie, jenž byl ovšem vzhledem ke specifickým podmínkám různými „stabilizačními" nástroji. Patřila mezi ně v první řadě velmi silná pozice prezidenta, který v praktickém konání překračoval kompetence, jež byly hlavě státu přiřčeny ústavou.[9] I díky tomu se mimo rámec

6) K charakteristice dobové praxe překladů a měnícího se postavení překladatelů v tomto období srov. kapitola „Profese překladatele v meziválečné době", in Ondřej Vimr: *Historie překladatele. Cesty skandinávské literatury do češtiny (1890–1950)*, Příbram, Pistorius & Olšanská 2014, s. 77–101.

7) Údaj pochází z výsledků prvního sčítání lidu v ČSR (1921), srov. Andrej Tóth, Lukáš Novotný, Michal Stehlík: *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?*, Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta – Togga 2012, s. 624–625.

8) Z hlediska vztahu k národnostním menšinám charakterizuje československou tiskovou legislativu a spory kolem ní kapitola „Cenzurní praxe a tiskový výkon", in A. Tóth, L. Novotný, M. Stehlík: *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938*, cit. dílo, s. 288–322.

9) Srov. Antonín Klimek: *Boj o hrad. Vnitropolitický vývoj Československa 1918–1926 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví*, díl 1, *Hrad a pětka*, Praha, Panevropa 1996, s. 67–89.

Karel Horký o T. G. Masarykovi

A co tedy vlastně chceme?
Pravdu! Pravdu, občanskou volnost a demokratickou svobodu tisku! Hlavně však pravdu, pane Karle Čapku! Zvítězí-li pravda, ukáže se, kdo chtěl suspendovati demokracii. Zvítězí-li pravda, ukáže se též, kde je režim násilí. Zvítězí-li pravda, vyjde najevo, kdo jsou ti, kteří otřásají základem státu.
Co chceme?
Chceme, kladou-li se nám otevřené otázky, abychom je mohli odpovědět s touž volností a otevřeností. Chceme státní garancii a důkaz, že svoboda tisku neplatí jen pro *Lidové noviny* a *Národní osvobození*, ale i pro *Národní listy*, *Rudé právo* a pro každý kus papíru, také pro tento, na němž tvrdím, že českému peru bylo za Bacha lépe než dnes, kdy v komnatách Františka Josefa chodí profesor Masaryk, demokrat Havlíčkovy školy, apoštol volného myšlení, před válkou nejobávanější kazimír rakouské cenzury a šampion tiskových interpelací ve vídeňském parlamentu.

Ukázka z brožury oponenta meziválečné politiky Hradu, publicisty a spisovatele Karla Horkého *Masaryk redivivus?*, v níž autor polemicky reaguje na požadavek Karla Čapka, aby nebyla kritizována osobnost T. G. Masaryka před prezidentskými volbami. Horký ve stati ostře napadá zejména poměry na ministerstvu zahraničí, připomíná dále mimo jiné aféru generála Gajdy. Kritizuje ovšem rovněž nehospodárný život prezidentovy rodiny „na útraty státu". Cenzurou byly postiženy pasáže týkající se Jana Masaryka; citované ostré útoky na prezidenta ovšem zůstaly i v opraveném vydání brožury.

Zdroj: Karel Horký: *Masaryk redivivus? Několik otázek k otázkám Karla Čapka*, 2., po konfiskaci opravené vydání, Praha, Zemědělské knihkupectví A. Neubert 1926, s. 24–25.

často kritizovaného prvorepublikového „partajního" systému konstituovalo na politické scéně samostatné uskupení Hradu. Dalším takovým prvkem bylo ustanovení tzv. pětky, tedy zástupců nejsilnějších politických subjektů, kteří řešili problematické či sporné otázky kabinetní cestou ještě před parlamentním projednáváním. Zejména ve vyhrocených okamžicích – aféra generála Radoly Gajdy (obviněného ze špionáže ve prospěch Sovětů a pokusu o puč, později souzeného a potrestaného degradací), související útok fašistů na židenická kasárna,[10] potlačování sociálních nepokojů – se tyto politické praktiky stávaly terčem kritiky, k jejímuž potlačení bylo opakovaně používáno i cenzurních nástrojů.

Ideologie nového státu zahrnovala, částečně v návaznosti na domácí historický vývoj a obdobně, jako tomu bylo v západních demokraciích, prvek oficiálně proklamované náboženské tolerance. Po vzniku Československa se ovšem výrazně proměnilo postavení do té doby dominantní katolické církve. Zatímco za monarchie i přes pozvolnou proměnu náboženských poměrů přetrvávaly úzké vazby vládnoucích kruhů ke katolictví, po válce se tato situace zejména v souvislosti s Masarykovým programem a jeho úzkou návazností na protestantskou tradici zásadně mění.[11] První poválečná léta jsou navíc spojena

10) K případu generála Gajdy i jeho angažmá při útoku na židenická kasárna nejpodrobněji Antonín Klimek, Petr Hofman: *Vítěz, který prohrál. Generál Radola Gajda*, Praha – Litomyšl, Paseka 1995, s. 93–168, 246–256.
11) Základní informativní přehled katolicismu v Československu zejména s ohledem na klíčový politický subjekt lidové strany poskytuje Miloš Trapl: *Politický katolicismus a Československá strana lidová v Československu v letech 1918–1938*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1990 (*Acta Universitatis*

s demonstrativním odklonem od katolicismu, vyhroceně manifestovaným veřejnými akcemi se zřetelným symbolickým podtextem zúčtování s minulostí (zejména stržení Mariánského sloupu na pražském Staroměstském náměstí), a paralelním konstituováním „národní" Československé církve, provázeným masivním opouštěním řad církve katolické. Komplikovaný vztah nového státu a jeho ideového programu ke katolictví se v pozdějších letech promítl i do diplomatických konfliktů s Vatikánem, zejména v souvislosti s vyhlášením oslavy dne Husovy mučednické smrti za státní svátek a následnou tzv. Marmaggiho aférou (1925).[12] Byť se postoj společnosti ke katolictví v pozdějším vývoji posunul do méně konfrontační roviny, kromě nástupu nové generace zde zapůsobilo i fungování Československé strany lidové jako podstatné součásti parlamentního systému, ztracené pozice již tato církev nikdy nezískala. Z hlediska konfiskační praxe se ovšem změněná situace během celého meziválečného období plně promítla do dvou klíčových faktorů. Státní cenzura po vzniku republiky navazuje na předválečnou praxi a stává se stěžejní institucí pro posuzování tiskem šířených útoků na náboženství bez konfesionálních rozdílů. Pro příslušníky katolické církve sice nadále zůstával v platnosti vatikánský seznam prohibit, ovšem vzhledem k radikálnímu poklesu členů obce a s ohledem na celkové modernizační trendy byl jeho význam z celospolečenského hlediska i nadále marginalizován.[13] Celkově přitom počet konfiskací neperiodických spisů označených v meziválečném období za protináboženské nebyl nijak výrazný (jedná se o několik desítek z více než tří tisíc konfiskací v úhrnu), rovněž na oblast beletrie byl kvantitativní dopad, jak bude ještě přiblíženo, v porovnání s předchozími obdobími značně omezený.

Náboženská tolerance první republiky úzce souvisela s obecnými postoji k „rasovým, náboženským a jazykovým menšinám", zakotvenými v tzv. minoritní saint-germainské smlouvě uzavřené mezi ČSR a dohodovými mocnostmi 10. září 1919. Nový stát v souvislosti s tímto mezinárodněprávním aktem jako jediný v Evropě toleroval rovněž příslušnost k židovské národnosti a tato skutečnost do značné míry spoluurčovala oficiální politiku vůči židovskému obyvatelstvu po celé meziválečné období.[14] Oficiálně deklarovaný postoj státu se pochopitelně projevoval zejména ve sféře společenského života a poznamenal také dobovou cenzurní praxi, projevující se mimo jiné zostřeným dohledem nad radikálními politickými uskupeními a jejich tiskovinami, v jejichž programu hrál významnou

Palackianae Olomoucensis. Facultas philosophica. Supplementum 39). Situaci sudetoněmeckého katolicismu nejúplněji představil Jaroslav Šebek: *Mezi křížem a národem. Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Československu*, Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006.

12) K aféře, při níž vatikánský nuncius na protest proti oslavám Husova svátku opustil ČSR, mj. Tomáš Ehrenberger: „Husův svátek jako příčina diplomatického konfliktu mezi Československem a Vatikánem", *Dějiny a současnost* 24, 2002, č. 4, s. 23–27; k ozvukům aféry v oblasti zahraničních vztahů Československa též Jindřich Dejmek: „Československo-vatikánská jednání o modus vivendi 1927–1928", *Český časopis historický* 92, 1994, č. 2, s. 268–285. Ilustrativní pohled tří dobových levicových periodik na průběh aféry zachytil Pavel Večeřa: „Marmaggiho aféra. Úloha katolicismu optikou dobových tištěných médií levice", in Pavel Marek (ed.): *Teorie a praxe politického katolicismu 1870–2007*, Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008, s. 205–225.

13) K církevním cenzurním indexům srov. rámcová kapitola „1863–1918. V zájmu širší a užší vlasti", s. 502–503.

14) Obecně k tématu srov. zejména kapitola „Židé jako národnostní menšina Československa", in Kateřina Čapková: *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938*, Praha – Litomyšl, Paseka 2005, s. 27–53.

úlohu antisemitismus (z jazykově českých se takto typicky projevovalo především hnutí Vlajka).[15] Dalším pro vývoj v meziválečném období zásadním důsledkem týkajícím se zčásti rovněž oficiálního postoje k Židům byla vstřícnost Československa vůči politické emigraci. Ve třicátých letech a zejména po nástupu nacistů k moci v sousedním Německu se tak země stává dočasným azylem tisíců uprchlíků z Hitlerovy třetí říše a rovněž z Rakouska.[16] Mezi nimi měla prominentní postavení řada známých intelektuálů a umělců – vedle spisovatelů Thomase a Heinricha Mannových nebo filozofa Theodora Lessinga (zavražděného nacisty roku 1933 v Mariánských Lázních), také expresionističtí či expresionismem ovlivnění výtvarníci Hannes Beckmann, Oskar Kokoschka či Karl Nolde. Díla těchto autorů přitom byla v Německu v souvislosti s nacistickou kulturní politikou přísně cenzurována, označována za škodlivá či nežádoucí, případně kvalifikována jako tzv. *entartete Kunst*. Autorům vzhledem k jejich původu, světonázorové orientaci, případně veřejnému angažmá mnohdy hrozilo zatčení, věznění, či dokonce fyzická likvidace.

Kulturní politika, její stimulační nástroje

Postoj meziválečné politické reprezentace ke kulturnímu a literárnímu dění byl vyjádřen v programových ustanoveních nových institucí a orgánů, přirozeně ale souvisel i s tím, které osobnosti na klíčových místech působily. Nemalý vliv měla především osobnost prezidenta Masaryka, který již od dob rukopisných sporů představoval jednu z nejvýraznějších postav českého intelektuálního života. Také v době svého prezidentského působení udržoval živý kontakt s kulturní scénou, zejména prostřednictvím Karla Čapka a dalších intelektuálů z okruhu *Lidových novin*. Masarykovy přetrvávající styky s tímto prostředím zároveň dokládají, jaká váha byla politickými špičkami přikládána kulturním otázkám, a svědčí i o tehdejší celospolečenské prestiži předních spisovatelů.[17]

Ač po roce 1918 nedošlo ke zřízení samostatného ministerského resortu, který by kulturní záležitosti řídil, usiloval stát o účinnou podporu kulturního dění v jeho nejrůznějších sférách jinými institucemi a nástroji.[18] Funkci vrcholného orgánu plnila nejprve samostatná sekce (v čele se zvláštním tajemníkem Františkem Drtinou, Masarykovým žákem, spolupracovníkem a stoupencem), později jeden z odborů ministerstva školství a národní osvěty. Úkoly tohoto úřadu se vzhledem k nízkému rozpočtu soustředily především na podporu při prosazování profesních zájmů kulturních tvůrců, například během jednání

15) K prvorepublikovému antisemitismu a jeho rozmanitým projevům mj. Blanka Soukupová: „Český antisemitismus v podmínkách pluralistické demokratické společnosti národního státu“, in Miloš Pojar, Blanka Soukupová, Marie Zahradníková (eds.): *Židovská menšina v Československu ve třicátých letech. Sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v říjnu 2003 až červnu 2004*, Praha, Židovské muzeum 2004, s. 21–35.

16) Téma je přehledově a vyváženě s důrazem na všednodennost života exulantů zpracováno v monografii Kateřina Čapková, Michal Frankl: *Nejisté útočiště. Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938*, Praha – Litomyšl, Paseka 2008.

17) Kromě dílčích zmínek v literatuře o Karlu Čapkovi je tématu věnována též část příspěvků sborníku Pavel Janáček (ed.): *Pátečníci a Karel Poláček. Sborník příspěvků ze sympozia Pátečníci a Karel Poláček, Rychnov nad Kněžnou, květen 2001*, Boskovice, Albert 2001.

18) Srov. Marek Krejčí: „Stát coby patron umění. K státní kulturní politice v první polovině 20. století“, in Tomáš Breň, Pavel Janáček (eds.): *„O slušnou odměnu bude pečováno…“. Ekonomické souvislosti spisovatelské profese v české kultuře 19. a 20. století*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2009, s. 130–143, zde s. 130–135.

o zákonné úpravě nakladatelských smluv či přistoupení Československa k bernské konvenci, upravující záležitosti autorských práv.[19]

Aktivnější zapojení státu však bylo patrné zejména v oblasti podpory výrazných uměleckých výkonů, ve sféře literární komunikace tedy zejména u literárních cen.[20] I po rozpadu Rakouska-Uherska zůstává zachován systém cen a podpor, jenž se rozvíjel od poloviny 19. století. Mezi jeho hlavní pilíře patřila Česká akademie věd a umění a spolky pečující o hmotné zájmy kulturních tvůrců, respektive o jejich zajištění v kritických životních situacích (zejména Svatobor, Máj, Umělecká beseda), nezanedbatelnou roli zde sehráli i soukromí mecenáši. V letech 1920–1937 pak byly nově zavedeny především bohatě dotované státní ceny za literaturu, jež se i díky složení porot, snaze eliminovat politický aspekt při rozhodování a pečlivému posuzování vydávané produkce staly (přes obvyklé a pochopitelné polemiky o volbě některých oceněných děl) nejprestižnějším domácím literárním oceněním. Za hlavní kritérium výběru se považovala umělecká kvalita oceněných prací. Státní ceny vzápětí sloužily jako vzor při ustanovování cen zemských, v tomto období se rozvíjejí rovněž ceny městské. Další inovací v systému podpor a ocenění literárních tvůrců se v meziválečném období stávají soutěže a ceny spojené s finančními odměnami vypisované nakladateli a významnými podnikateli. Kromě epizodického rázu románové soutěže Aventina (1927) získaly výraznější renomé zejména ceny nakladatelství Melantrich (udělovány od roku 1931) a od roku 1938 také Baťova cena, jež za druhé republiky měla nahradit tehdy nevypsanou cenu státní.[21]

Zavedení státních cen však nebylo pouze důležitým aktem posílení vlivu státu na oblast kulturního života, praxe jejich udělování ukazovala, že i v této oblasti budou alespoň částečně zohledňovány některé klíčové ideje vložené do základů mnohonárodnostního státního celku. Od počátku existence státních cen se mezi oceněnými objevovali pravidelně i tvůrci slovenští a po roce 1927 byla pravidelně udělována i autorům německy píšícím.[22] V tomto ohledu tedy představovala strategie oceňování doplněk dalších složek státní kulturní politiky (politika školská, podpora rozvoje menšinových knihoven, subvencování jednorázových kulturních aktivit). Přístup státu k literárním cenám vycházel ze snahy o skloubení stávajících funkčních mechanismů podpory s opatřeními inovativními. Směrodatné ovšem bylo úsilí o pozitivní stimulaci kulturního dění a podporu diferenciace forem kulturního života. Kromě uvedených subvencí do kulturního provozu, jejichž dopad byl s ohledem na omezené rozpočtové možnosti nutně limitovaný, představoval nejvýraznější stimul pro rozvoj literárního života již zmíněný tolerantní přístup k uměleckým snahám rozmanitého světonázorového, estetického i generačního založení. Na první pohled paradoxní, v souvislosti s výše naznačeným modernistickým pojetím umělce i zvláštní citlivostí cenzury k problematice národnostní však pochopitelná je skutečnost,

19) Tamtéž, s. 138–139.
20) Historický přehled nejnověji poskytují Pavel Janáček, Jiří Trávníček: „České literární vavříny (dodatek)“, in James F. English: *Ekonomie prestiže. Ceny, vyznamenání a oběh kulturních hodnot*, přel. Martina Neradová, Brno, Host 2011, s. 339–372, zde s. 360–369. Z této stati vychází i náš výklad.
21) Srov. „Porota Baťových literárních cen 1938 byla právě ustavena“, *Národní osvobození* 15, 1938, č. 246, 19. 10., s. 3.
22) Podrobněji Jiří Veselý: „Československé státní ceny německým spisovatelům 1919–1937“, *Střední Evropa* 7, 1991, č. 18, s. 52–62.

Seznamy doporučených knih – *Klíč k dobré literatuře* Za první republiky vyšlo více pomůcek obsahujících seznamy vhodné literatury pro různé skupiny čtenářské veřejnosti. Převážná část těchto seznamů souvisela s činností osvětových institucí a byla určena síti lidových knihoven.
Pozoruhodný příklad publikace adresované užšímu okruhu čtenářů hlásících se ke katolictví představoval *Klíč k dobré literatuře*, jehož hlavním autorem byl Konstantin Miklík, člen řádu redemptoristů, spisovatel a přední znalec kanonického práva. Předmluva knihy obsahuje poučení o zásadách, kterými by měla být určována četba předpokládaného okruhu adresátů. Mimo jiné zde jsou připomenuta i omezení vyplývající z učení katolické církve:

> Každá četba, která uvádí katolíka do těžkého nebezpečí byť jen chvilkové dobrovolné pochybnosti o některém článku katolické víry nebo do těžkého nebezpečí ztratit některý rozumový základ zdravého poznání nebo do těžkého nebezpečí jakékoli těžké chyby proti Desateru nebo proti přikázáním Nového zákona a Katolické církve, jest podle katolického učení, a tudíž jistě, hříchem těžkým.

Dále jsou zde přiblížena a výběrově citována ustanovení kanonického práva „o čtení zapověděných knih" a specifikován i okruh osob, na něž se tato pravidla vztahují. V obecných charakteristikách předmluva publikace přibližuje okruhy zakázaných knih: především nekanonické překlady Bible, spisy proticírkevní či podrývající náboženství, útočící na dogmata, knihy šířící pověry (neshodující se s církevním učením), spisy pojednávající „o věcech oplzlých a nestoudných" atd. Další citované pasáže z kanonického práva se pak týkají pravidel, na jejichž základě lze udělit povolení k četbě zakázaných knih, výběrově jsou zmíněni autoři, jejichž díla byla zařazena buď na generální, či na speciální církevní seznamy prohibit. Vedle spisů Volné myšlenky, děl komunistických či okultistických je zde uvedena celá řada předních světových autorů a filozofů – mj. Auguste Comte, Gustave Flaubert, Heinrich Heine, Victor Hugo, Maurice Maeterlinck, Adam Mickiewicz, John Stuart Mill, Baruch Spinoza či Émile Zola.
Vlastní seznam doporučených titulů obsahuje rozmanitou škálu děl teologických či věroučných (svatý Augustin, Pius V., Pius X., Antonín Podlaha, Tomáš Akvinský), filozofických (Platon, Aristoteles, Jacques Maritain, Blaise Pascal), titulů katolicky orientovaných beletristů (Jindřich Šimon Baar, Jan Čep, Jakub Deml, Jaroslav Durych, Bohuslav Reynek) či některých světových i českých klasiků (Charles Dickens, Nikolaj Vasiljevič Gogol, William Shakespeare, Henryk Sienkiewicz, Karel Jaromír Erben, Jan Neruda, Karel Hynek Mácha, Božena Němcová, Josef Václav Sládek). Zařazeny dále byly spisy vydávané v českém prostředí zejména nakladateli jako Josef Florian či Ladislav Kuncíř (Jules Barbey d'Aurevilly, Léon Bloy, Ernest Hello, Francis Jammes). Zvláštní pozornost je věnována i literatuře dobrodružné a knihám pro mládež (James Oliver Curwood, Karel May, Robert Louis Stevenson, Jules Verne).

Zdroj: Konstantin Miklík, Timotheus Vodička, Karel Vach: *Klíč k dobré literatuře aneb Seznam knih, knížek a knížeček výborně, dobře neb snažně udělaných, téměř obecně žádoucích, užitečných a přístupných myslím čtenářů zdravých, jadrných a nepříliš odborných. S vyloučením spisů ohavných, škodlivých a zbytečných jako vzor, příklad a pravidlo také z budoucího podnikání knižního a časopiseckého pro lidi katolické, křesťanské a opravdové*, Praha, Veřejná katolická půjčovna knih u Ladislava Kuncíře 1937.

že se někteří z oceněných autorů (Erwin Guido Kolbenheyer, Hans Watzlik) a výjimečně i oceněná díla samotná (*Nikola Šuhaj loupežník* Ivana Olbrachta) dostávala zároveň do konfliktu s prvorepublikovou cenzurou.

Knižní trh, knihovny a čtenáři pod dohledem

Václav Poláček, jeden z předních nakladatelských pracovníků, zakladatel a vůdčí duch Družstevní práce, později působící též ve firmě Fr. Borový, o meziválečném období píše jako o „blaženém stavu", časech „nakladatelské bezstarostnosti v knižním oboru, v nichž nebylo cenzury předběžné ani následné, kdy knihy vycházely jako ptáci z jarních

hnízd".[23] Tato obrazná charakteristika je sice značně zkreslující a vznikala pod vlivem zkušeností z těžkých protektorátních let, přesto v ní lze sledovat několik podstatných aspektů dobového poměru ke knize a jejímu vydávání. Pro meziválečné období je příznačná především oficiální podpora modernizačních tendencí v oblasti vydávání knih. Zejména první léta existence Československa pak byla spojena s dynamickou proměnou spektra nakladatelů inspirovaných konjunkturou let válečných a využívajících nově otevřených možností.

Čeští knihkupci a nakladatelé přivítali vznik samostatného státu s nadšením, v zisku státní samostatnosti spatřovali především rozšíření možností podnikání a dobrý předpoklad pro cestu české knihy do zahraničí. Objevily se úvahy o nutnosti posílení vazeb na vyspělé knižní trhy Velké Británie či Francie a potřebě navázat užší kontakty s partnery ze slovanských zemí, jmenovitě Polska, Jugoslávie a Ruska. Na začátku roku 1919 byl dokonce v klíčovém knihkupeckém periodiku otištěn článek optimisticky uvažující o Praze jako „slovanském Lipsku", tedy místu, kde se měli koncentrovat nejdůležitější nakladatelé ze slovanských zemí.[24] Ač byla očekávání v tomto ohledu značně nerealistická a česká kniha se výrazněji prosadila pouze na Slovensku, svědčí tyto představy o nové energii a optimistických výhledech do budoucna.

Ještě v průběhu dvacátých let se začínají – opět převážně tradiční cestou přes německy mluvící země – i v Československu prosazovat aktuální nakladatelské trendy západního světa.[25] Šlo jednak o nástup koncernů vbrzku nabízejících portfolia rozmanitých tiskovin, určených diferencovaným skupinám čtenářů. Koncerny se nejčastěji utvářely kolem denního tisku politických stran (Novina, Československá akciová tiskárna, Melantrich), mohly ovšem krystalizovat i kolem jiných silných mediálních podnikatelů (koncern rodiny Stránských, Tempo Jiřího Stříbrného).[26] Jejich produkce se pozvolna diverzifikovala, aby u těch nejsilnějších zahrnula jak standardní knižní beletrii či odborné tituly mířící na elitního recipienta, tak magazíny specializované kupříkladu na ženského nebo dětského zájemce, případně populární sešitové edice či podobně rozrůzněné typy denního tisku včetně večerníků. Jiný zřetelný aktuální trend pak představovaly knižní kluby (Družstevní práce, ELK). Opíraly se o stabilní okruh odběratelů, což jim zajistilo konkurenceschopnost, přestože šlo o podniky disponující v porovnání s koncerny výrazně menším kapitálovým zázemím. Se zřetelnou nevraživostí a obavami z konkurence byla v oblasti, které dominoval soukromý sektor a jeho samosprávné stavovské instituce, sledována činnost státního nakladatelského subjektu, jímž se stal ve dvacátých letech založený podnik Orbis. Jeho nakladatelské aktivity se totiž neomezovaly jen na cizojazyčné tituly propagující Československo, ale vydával i (především odbornou) literaturu pro domácí knižní trh.

Obecně lze přitom konstatovat, že v meziválečném období došlo i přes výkyvy, související s krizovými fázemi vývoje knižního trhu a s dopady nepříznivého vývoje celé

23) Václav Poláček (ed.): *Kniha a národ. 1939–1945. Rekonstrukce nevydaného pamětního sborníku Svazu knihkupců a nakladatelů z roku 1947*, k vyd. připravil Aleš Zach, Praha – Litomyšl, Paseka 2004, s. 68.
24) Jizerský: „Praha slovanským Lipskem", *Knihkupecký oznamovatel* 26, 1919, č. 1–2, s. 1–2, 6.
25) Srov. Reinhard Wittmann: *Geschichte des deutschen Buchhandels. Ein Überblick*, München, C. H. Beck 1991, s. 305.
26) Milena Beránková, Alena Křivánková, Fraňo Ruttkay: *Dějiny československé žurnalistiky*, díl 3, *Český a slovenský tisk v letech 1918–1944*, Praha, Novinář 1988, s. 55–56.

Knihy vydané v Československu v letech 1930–1939

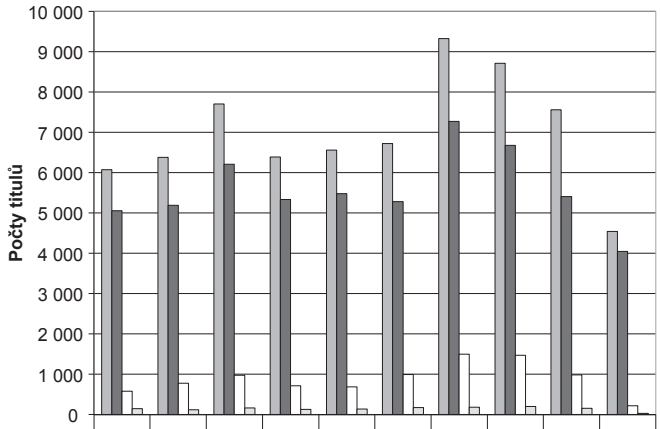

	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
celkem (bez map a hudebnin)	6 075	6 379	7 704	6 386	6 557	6 717	9 324	8 710	7 554	4 542
v jazyce „československém“	5 056	5 190	6 208	5 333	5 478	5 277	7 269	6 673	5 408	4 050
v němčině	583	778	978	713	693	999	1 503	1 473	983	220
v maďarštině	146	123	163	126	137	172	181	206	153	24

Zdroj: Václav Foch, Karel Randé (eds.): *Bibliografický katalog Československé republiky. Literární tvorba z roku 1930 vyjma díla periodická*, Praha, Ministerstvo školství a národní osvěty 1931 (další svazky na jednotlivé roky 1932–1933 připravené stejnými editory, poté editorem pouze Václav Foch).

ekonomiky, k celkovému vzestupu počtu vydávaných titulů. Po vzniku samostatného státu skokově narostl, v roce 1919 byl vykázán nárůst o celou třetinu produkce a celkový počet vydaných knih (přes 3 000) se přiblížil dosavadním historickým maximům z přelomu století. Po nakladatelské krizi z roku 1921 pak vykazoval vývoj až do roku 1925 (cca 8 700 titulů ročně) výrazně stoupající tendenci a po následném kolísání na hodnotách kolem 6 000–7 000 knih za rok dosáhl nového maxima v letech 1936–1937, kdy se úhrnná produkce knih pohybovala kolem 9 000 titulů.[27] Významným rysem proměny dobového nakladatelského trhu přitom byla pokračující specializace nakladatelů, kteří se stále častěji orientovali na konkrétní cílové skupiny či specifické sociální oběhy.

Základním předpokladem pro takový vývoj bylo v první řadě dostatečné čtenářské zázemí.[28] Na území Čech, Moravy a Slezska v poválečných letech již nebyla problémem vlastní schopnost čtení, analfabetismus se tehdy stával spíše výjimkou i v nižších sociálních vrstvách či na venkově. Odlišné poměry ovšem panovaly na Slovensku a zejména na Podkarpatské Rusi s hrozivými 50 % negramotného obyvatelstva.[29] Meziválečné období

27) Srov. Vladimír Pistorius: *Jak se dělá kniha. Příručka pro nakladatele*, Praha – Litomyšl, Paseka 2005, s. 25; Zdeněk Šimeček, Jiří Trávníček: *Knihy kupovati… Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha, Academia 2014, s. 243–248.
28) Srov. kapitola „Čtenáři a knihovny“, in Z. Šimeček, J. Trávníček: *Knihy kupovati…*, cit. dílo, s. 171–179.
29) Jiří Cejpek a kol.: *Dějiny knihoven a knihovnictví*, Praha, Karolinum 2002, s. 184.

tedy bylo naplněno na jedné straně snahou po odstranění těchto dramatických disproporcí, ve vyspělejších částech země pak pokračoval především rozvoj škol vyšších stupňů (zahájený již v 19. století) a promítal se do rostoucího procenta středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaných osob v populaci. Nové vysoké a střední školy dále rozšiřovaly řady elitní čtenářské obce, potenciálních zájemců o náročnou a specializovanou knižní produkci. Do hledáčku nakladatelů se dostávaly široké vrstvy čtenářů, běžnou součástí nabídky knihkupců byly finančně dostupné varianty titulů. Obvyklou formu představovala přetrvávající praxe sešitových vydání, umožňující rozdělit obnos vydaný za knihu do nižších částek, poukazovaných v delším časovém úseku.

Dostupnost knihy se ovšem zvyšovala i díky rozvoji sítě knihoven. Snahou vůdčích představitelů československého knihovnictví bylo na jedné straně zajištění maximálního pokrytí území knihovnami, paralelně se však měl modernizovat i celý systém, zejména jeho organizace. Pro podporu těchto snah se zrodil nový knihovnický zákon (č. 430/1919 Sb.), čerpající ze zkušeností knihovníků v této oblasti nejrozvinutějších zemí světa (USA, skandinávské země, Velká Británie, Francie, Německo). Zákon stanovoval mimo jiné „povinnost zřizovat veřejné knihovny ve všech politických obcích", zároveň byla upravena zákonná povinnost vytvářet menšinová oddělení, respektive celé menšinové knihovny podle skladby obyvatelstva v dané lokalitě.[30] Dále došlo k ustavení knihovních rad jednotlivých knihoven, jež se podílely na řízení a ovlivňovaly například i složení knižního fondu. V následném prováděcím nařízení (č. 607 z 5. listopadu 1919) byly zformulovány orientační propozice ke skladbě fondů jednotlivých knihoven. Jelikož cílem bylo poskytovat čtenářům především poučení a zdroj informací, měl obsahovat především „díla významu všenárodního" a „aspoň 20 % literatury naučné".[31]

Již tato klíčová norma však obsahuje ustanovení, jež i do této složky dobové literární komunikace přenášelo zásady cenzurní praxe. Podle ustanovení článku 3 totiž do veřejných knihoven neměly být zařazovány: „Spisy umělecky a obsahově bezcenné, výtvory nemravného rázu (díla pornografická), tzv. krváky, detektivní a indiánské povídky, které senzačním způsobem dráždí fantazii čtenářovu, pamflety snižující tendenčně celé stavy nebo vrstvy obyvatelstva, jakož i díla směřující proti trvání a celistvosti státu československého."[32]

Uvedený výčet přitom rámcově postihuje tematické zaměření beletristických textů v době první republiky opakovaně postihovaných cenzurou. Jednou z příznačných dobových reakcí na snahu o regulaci spektra titulů veřejných knihoven byl nárůst popularity a následně i počtu soukromých komerčních půjčoven knih. Ty nebyly svazovány zásadami lidovýchovného hnutí a například v letech hospodářské krize, která omezila tok finančních prostředků k doplňování knihovního fondu veřejných knihoven,[33] se stávaly pro řadu čtenářů vítanou alternativou při cestě za oblíbeným čtivem.

30) Tamtéž, s. 178.
31) „Nařízení vlády Republiky československé ze dne 5. listopadu 1919. č. 607 Sb., jímž se provádí zákon o veřejných knihovnách obecních", článek 2, <http://knihovnam.nkp.cz/docs/KnihovniZakon_1919.doc>, přístup 24. 6. 2014.
32) Tamtéž, článek 3.
33) J. Cejpek a kol.: *Dějiny knihoven a knihovnictví*, cit. dílo, s. 207.

Selekce knižní nabídky v časopisu *Česká osvěta*

Leblanc, Maurice: ***Od půlnoci do sedmi.*** Román. V Praze 1933 nákl. Noviny, str. 199, cena ? • Francouzský dobrodruh (ne ve špatném smyslu) zachraňuje dívku ze spárů ruského upíra, málem však by byl obviněn z jeho vraždy. Detektivka a dobrodružná četba běžného typu. Knihovny mohou postrádat. T.

Christie, Agatha: ***Záhadná událost ve Stylesu.*** Přel. Marie Kalvodová. V Praze 1934, str. 209. Cena ? • Stará majitelka panství vezme si mladého muže. Stařena zemře otravou, a poněvadž její nevlastní synové byli jí peněžně odstrčeni, ulpí na nich podezření z vraždy, kterou však spáchal sám manžel se svou tajnou milenkou. Erotický motiv zpestřuje tento příběh. Kniha patří mezi lepší detektivky. (1a) T.

Jahoda, Jos.: ***Strejcové a tetky.*** J. Krbal, Vrchlabí 1938, str. 240, cena brož. 16 Kč. • Hrst kratičkých povídek z vesnického prostředí. Oblíbený lidový spisovatel vybral si i tentokráte látku blízkou nejširšímu okruhu čtenářů a prostým humorným způsobem vypravuje rozmanité historky o chytrých chalupnících, povídavých tetkách, zvědavých výměnkářích a vůbec o všem, co se může v malé vesnici přihodit. Některé povídky mají skutečně vtip a humor, jiné jsou slabší. Hodí se pro nenáročné čtenáře venkovských knihoven. (4a) mk.

Fiker, Eduard: ***Stopy na srdci.*** Praha, K. Voleský 1938, str. 175, cena 12 Kč • Je skutečně hodné podivu, s jakou vynalézavostí v duchu anglo-amerických detektivek dovede tento autor vymýšleti si děje z cizího prostředí pro své romány. Tento román napínavě líčí vydírání tajemného zločince v americkém městě a mladého detektiva chicagského, jak pomáhá domácí policii zločince dopadnouti. A k tomu řešení: vyděrač – krásná žena, do níž se detektiv zamiluje! Ovšem je to jen četba detektivní. T.

Svoboda, F. X.: ***Veliká láska.*** Praha, Vilímek 1938, str. 394, cena 32 Kč brož. • Vedoucím motivem románu Svobodova je láska dvou žen. Doktor Straka seznámí se náhodou s mladou, něžnou dívkou, a zjistí časem, že je to dcera jeho bývalé studentské lásky. Mezi oběma ženami je však značný rozdíl. Na Lídu se Straka pamatuje jako na děvče výbušného temperamentu, vášnivé a náročné, kdežto Danuška je tiché a mírné stvoření, pravý protiklad své matky. Doktor pečuje o dívku snad ještě v podvědomí svého velikého citu, jejž choval k její matce a který přenáší i na dceru. Danuščina čistá láska pomáhá mu přemoci Lídiny nové milostné nástrahy a způsobí i změnu v matčině duši. Do všech knihoven pro průměrné čtenáře. (5a 6c) mk.

Anotace vycházející v *České osvětě*, odborném časopise pro knihovníky a osvětové pracovníky, obsahovaly krátké shrnutí děje a obecnou charakteristiku knihy, důležitou součást textu představovalo vyjádření osvětového pracovníka k otázce vhodnosti daného titulu pro veřejné knihovny.

Zdroj: *Česká osvěta* 30, 1933/1934, č. 10, s. 372; *Česká osvěta* 34, 1937/1938, č. 10, s. 343–344.

Posuzování, které tituly nesmějí být do knihoven zařazovány, spadalo do kompetence knihovníků a knihovních rad. Opakovaná upozornění na přítomnost „závadných“ publikací ve fondech knihoven i tiskové polemiky z pozdějších let na toto téma svědčí o příznačné „nedůslednosti“ kontroly a restrikce v liberálních systémech. Často výrazně odlišná skladba knihovních fondů dokládala individuální přístupy knihovníků, kteří byli v tomto ohledu povinni respektovat pouze přímé zveřejnění konfiskačního výnosu přetištěného v odborných tiskovinách lidovýchovných institucí. Nejdůležitějším časopisem otiskujícím zákazy přitom byla *Česká osvěta* vydávaná Osvětovým svazem (roku 1925 přejmenovaným na Masarykův lidovýchovný ústav). Ta zveřejňovala i další důležité metodické pokyny pro knihovníky a ve své pravidelné rubrice rovněž přinášela klasifikaci aktuálně nabízených knižních titulů s jejich hodnocením a konkrétními doporučeními, zda vůbec a případně

do kterých knihoven je zařazovat. Vnášela tak do oběhu knih v síti knihoven rovněž sofistikovanější prvky sociální regulace: zařazení do kategorie limitovalo dostupnost konkrétních titulů jistým skupinám čtenářů, knihovníkem respektované negativní či zdrženlivé doporučení ovšem mohlo rovněž vyústit v úplnou absenci publikace v příslušné lokalitě. Zmíněné lidovýchovné ústředí tak představovalo klíčový prvek řízení systému lidových knihoven a prosazování zásad státní kulturní politiky i v této sféře distribuce literatury.[34]

34) K jeho genezi, struktuře a vývoji do roku 1918 podrobně Jiří Pokorný: *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*, Praha, Karolinum 2003.

Bezprostředně po vyhlášení republiky došlo k uvolnění praxe tiskové přehlídky. Stará rakouská cenzura, zejména její výkon na okresních hejtmanstvích a státních zastupitelstvích, zčásti přestala fungovat.[35] Nadále sice docházelo k došetřování některých případů z předchozího období a v ojedinělých případech ke konfiskacím i zastavování některých časopisů, celkově ovšem počet zásahů výrazně poklesl. Důvodem byly jednak revoluční proměny provázející okamžiky státního převratu, s ním související euforie širokých vrstev a rovněž snaha represivních orgánů nezasahovat proti mnohdy spontánním veřejným akcím, shromážděním či jiným aktivitám. Na situaci se dále podepsaly i nejasné poměry na nižších úrovních státní správy, kde se vedle stávajících institucí prosazovaly národní výbory, a jistá bezradnost na stupních vyšších. Tento stav však neměl dlouhého trvání. Již v okamžicích převratných společenských změn podzimu 1918 byly učiněny první kroky k ustálení soustavy legislativních norem, které vymezovaly cenzurní praxi meziválečného období.

Na základě deklarované kontinuity právního řádu Rakouska-Uherska zůstal po vzniku Československa na jeho území v platnosti novelizovaný tiskový zákon č. 6/1863 říšského zákoníku (pro Čechy, Moravu a Slezsko) a č. 14/1914 uherského zákoníku (pro Slovensko a Podkarpatskou Rus).[36] I přes opakovanou snahu se v následujících letech nepodařilo prosadit novou zásadní úpravu tiskového práva, jež by plně odpovídala změněné společenské situaci a odrážela demokratické snahy nového režimu. Uvedené základní právní normy tak byly v následujících letech doplňovány sérií dílčích legislativních úprav, reagujících většinou na aktuální politický a společenský vývoj. V souvislosti s tím se pak proměňovala rovněž vlastní cenzurní praxe, což ovlivňovalo například i množství konfiskačních zásahů.

Dne 4. února 1919 oznámilo ministerstvo vnitra (tehdy řízené agrárníkem Antonínem Švehlou) oběžníkem č. 221/N, že se „v plném rozsahu obnovuje stará cenzurní praxe“.[37] Fakticky tedy byla opět zavedena někdejší tisková přehlídka periodik; tiskař musel současně s uvedením daného čísla do distribuce odevzdat jeden z cenzurních výtisků „úřadu bezpečnosti místa, kde se spis vydává, a v místech, kde je státní zastupitelství, také tomuto úřadu“.[38] Stejně tak se nařízení vztahovalo na kontrolu tisků neperiodických, zde musely být exempláře tiskovin o rozsahu do pěti archů odevzdány cenzuře nejméně 24 hodin před zahájením distribuce, pro tisky rozsáhlejší pak platila lhůta předání povinného výtisku do osmi dnů po vytištění. Následné opakované výzvy (1919, 1923) k důsledné kontrole

35) František Štěpán a kol.: *Soupis konfiskátů revolučního tisku 1921–1938*, Praha, Archivní správa Ministerstva vnitra 1964, s. 21. Úvodní kolektivní studie této publikace byla rovněž publikována časopisecky: „Konfiskační praxe 1918–1938“, *Sborník archivních prací* 16, 1966, č. 2, s. 315–365.
36) Stalo se tak na základě tzv. recepčního zákona (zákon a provolání Národního výboru o vzniku Československa č. 11/1918 Sb.) z 28. 10. 1918, jehož druhý článek uvádí: „veškeré dosavadní zemské a říšské zákony zůstávají prozatím v platnosti“.
37) F. Štěpán a kol.: *Soupis konfiskátů revolučního tisku*, cit. dílo, s. 22.
38) Jan Hrabánek, Albert Milota: *Tiskové právo československé. Ochrana cti, tiskové novely, slovenské tiskové právo, redaktorský zákon atd.*, Praha, Právnické knihkupectví a nakladatelství V. Linhart 1938, s. 46.

odvádění povinných výtisků, dochované v dokumentech policie, zároveň dosvědčovaly, že návrat k původním pravidlům nebyl bezproblémový. Zásahy cenzury se v té době týkaly především zahraničních tiskovin, které podle názoru bezpečnostních úřadů podněcovaly nepokoje, sílily rovněž postihy tisku blízkého levici sociální demokracie a později se z ní konstituující Komunistické strany Československa (KSČ).

Po vzniku samostatného státu začal být soubor rakousko-uherských tiskových norem doplňován v duchu ideologie nového státu a v reakci na aktuální domácí i zahraniční dění. Ústavní listina Československé republiky (č. 121/1920 Sb.) z 29. února 1920 obdobně jako ústavy dalších zemí demokratického světa a v návaznosti na tzv. prosincovou ústavu z roku 1867 garantovala (paragrafy 113 a 117) svobodu názoru a možnost veřejně ji šířit a hájit: „Svoboda tisku, jakož i právo klidně a beze zbraně se shromažďovati a tvořiti spolky jsou zabezpečeny. Jest proto v zásadě nedovoleno podrobovati tisk předběžné cenzuře. […] Každý může v mezích zákona projevovati mínění slovem, tiskem, obrazem apod.“[39] Plnému uplatnění této klíčové zákonné normy však bylo dalšími právními normami v praxi zabraňováno. Na tento rozporný stav již v meziválečné době poukazovali mnozí politici, žurnalisté i spisovatelé a jeden z nejkvalifikovanějších znalců dobové tiskové legislativy Jan Hrabánek dokonce opakovaně podával podněty na přezkoumání protiústavnosti některých zákonů (zvláště tzv. malého tiskového zákona z roku 1933). Ani tyto snahy však daný stav nezměnily a jak ústava, tak soubor zákonů upravujících výkon cenzury zůstaly souběžně v platnosti až do konce první republiky.

Ústavní text předpokládal možnost omezení občanských svobod ve výjimečných případech. Na základě zákona o mimořádných opatřeních č. 300/1920 Sb. ze 14. dubna 1920 mohla být v případě války nebo „tehdy, nastanou-li uvnitř státu nebo na jeho hranicích události ohrožující zvýšenou měrou celistvost státu, jeho republikánskou formu, ústavu nebo veřejný klid a pořádek,“ přijata „mimořádná opatření obmezující nebo rušící dočasně svobody zaručené ústavní listinou […] a zákonem o ochraně svobody osobní, domovní a tajemství listovního“.[40] Přijetí těchto mimořádných opatření bylo podmiňováno usnesením vlády potvrzeným prezidentem republiky a jejich platnost byla omezena na dobu tří měsíců. Během této doby mohlo být „vydávání a rozšiřování časopisů […] omezeno, podrobeno zvláštním podmínkám a v krajní nutnosti zastaveno“ a lhůty pro předkládání povinných výtisků byly odlišné (dvě hodiny před vydáním pro periodika, tři dny před vydáním pro spisy do šesti tiskových archů a osm dní pro spisy obsáhlejší). Případné restrikce se mohly vztahovat i na „provozování živností, jež vyrábějí a rozšiřují tiskopisy“.[41] Další paragrafy zákona poté konkretizovaly, jakým způsobem mělo být s omezením platnosti uvedených ústavních článků a svobod garantovaných zmiňovanými zákony konkrétně zacházeno (způsob jeho zveřejnění, minimální poměr hlasů ve vládě, na jehož základě mohlo být omezení přijato apod.), jaké sankce mohly být při jeho překročení stanoveny, a uváděly podmínky, za nichž mohla být platnost mimořádných opatření ukončena. Významnou

39) „Zákon ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky“, <http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html>, přístup 5. 12. 2014.
40) „Zákon ze dne 14. dubna 1920 o mimořádných opatřeních“, *Sbírka zákonů a nařízení státu československého* 3, 1920, částka 56, s. 680–681, zde s. 680.
41) Tamtéž.

úlohu sehrál tento zákon zejména v době mnichovské krize, tehdy byl ovšem uplatněn již v rozšířené podobě včetně ustanovení vyplývajících z pozdějších právních norem.

Nová právní ustanovení projednávaná v průběhu dvacátých a třicátých let většinou bezprostředně reagovala na nepříznivý vývoj ohrožující parlamentní systém či demokracii v Československu a přispívala ke vzestupu počtu konfiskovaných tisků. Jako reakce na útoky proti státním činitelům (nejtragičtějším z nich byl atentát na ministra financí Aloise Rašína) i účinný „univerzální" právní nástroj proti extremismu vznikl zákon na ochranu republiky (č. 50/1923 Sb.). Jeho souvislost s tiskovým právem byla dána ustanoveními § 14, 15, 18 a 20, upravujícími zejména přečiny nabádání k násilnostem, popuzování proti státu,

Dobová cenzura v karikatuře V meziválečném období se cenzura stávala tématem publicistických textů i výtvarných děl. Karikatura Zdeňka Kratochvíla *Nová cenzura (bude zřízena nad meteorologickou stanicí)* ironizuje dobové zásahy cenzury proti levicovému tisku, doprovázel ji následující text: „Cenzura meteorologická bude bdíti nad tím, aby čsl. poddaným nebyly hlášeny: za 1. východní větry a bouřky, za 2. vzestup hvězd (zejména pěticípých a j. v. [jiné věci, TP])."

Zdroj: Zdeněk Kratochvíl: „Nová cenzura (bude zřízena nad meteorologickou stanicí)", *Dobrý den* 2, 1928, č. 5, s. [3].

jeho reprezentantům nebo „demokraticko-republikánské formě“, respektive schvalování trestného činu či šíření nepravdivých zpráv. Zákon byl využíván primárně proti novinám a časopisům, ale odkazy na něj se poměrně často objevovaly i při postizích beletristických neperiodických tisků.

V souvislosti s měnící se mezinárodněpolitickou situací, ohrožením země a jejího demokratického systému po nástupu Hitlera k moci se začala měnit rovněž vnitropolitická situace v Československu. Dobový tisk zaplavovaly stále militantnější útoky, na něž dobové vlády marně hledaly jiný recept než restrikci. Začaly proto uplatňovat systematickou a cílenou pacifikační strategii proti jakýmkoliv formám extremismu bez ohledu na jeho příslušnost k pravici či levici, jejímž cílem byly v první řadě tiskoviny radikálních uskupení. Došlo tak k zákazům či dalším postihům politických i nepolitických organizací a výrazných individualit sudetoněmeckého (zákazy Volkssportu, Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei), domácího fašistického (postihy Vlajky, později její pozastavení) i komunistického hnutí (trestní stíhání předních reprezentantů komunistické strany, zejména Klementa Gottwalda).[42] V této atmosféře proběhly rovněž novelizace zákona na ochranu republiky (č. 124/1933 a 140/1934 Sb.), jejichž prostřednictvím byla do původního znění doplněna možnost radikálního postihu na základě ustanovení trestního řádu. „Doba možného zastavení periodického tisku“ přitom byla „prodloužena na maximum 6 měsíců. Postiženým tiskovinám mohla být také odepřena doprava poštou a železnicí, kolportáže na nádražích, a dokonce i v trafikách“.[43]

Nejdůležitější právní normou související s cenzurou, která roku 1933 vstoupila v platnost, však byl tzv. malý tiskový zákon (č. 126/1933 Sb.), jenž představoval pozůstatek snah o vypracování komplexní právní normy nově upravující tiskové poměry. Procesem odborných debat, připomínkování a schvalování v parlamentu však z původního plánu zůstalo pouhé torzo a zákon se ve své finální podobě týkal pouze několika oblastí. Předně reguloval praxi kolportáže, tedy šíření tiskopisů „dům od domu, na veřejných místech a ve veřejných místnostech“.[44] Podle ustanovení malého tiskového zákona se omezil rozsah takto distribuovaných tiskovin na jeden tiskový arch. Zároveň bylo taxativně stanoveno, které tiskoviny se šířit vůbec nesmějí (jednalo se o takové, které útočily na stát, jeho představitele, demokratický řád, ale také o texty, jež měly hrubě urážet stud či ohrožovat klid a pořádek). V podobném smyslu bylo upraveno též rozšiřování tiskopisů „v některých místnostech a stáncích“ či jejich poštovní a železniční doprava (§ 4a, b). Z hlediska literární cenzury byly nejzávažnější částí zákona § 5–9, věnované „tiskopisům ohrožujícím mládež“. Šlo o úpravu, navazující na dlouholeté tažení proti „braku a pornografii“.[45] Československo tímto ustanovením plnilo své závazky vyplývající z přistoupení k mezinárodní dohodě o zamezení distribuce pornografie, jeho prosazení zároveň představovalo uzavření jedné etapy dlouholetých bouřlivých debat osvětových pracovníků literátů a politiků na téma škodlivosti četby určitých druhů beletrie. Příslušná ustanovení malého tiskového zákona

42) Srov. Zdeněk Kárník: *České země v éře První republiky. 1919–1938*, díl 2, *Československo a české země v krizi a ohrožení. 1930–1935*, Praha, Libri 2002, s. 116–164.
43) Tamtéž, s. 138.
44) J. Hrabánek, A. Milota: *Tiskové právo československé*, cit. dílo, s. 128.
45) Kontextu jeho vzniku se dosud nejpodrobněji věnoval Pavel Janáček: *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*, Brno, Host 2004, s. 55–59.

a jej rozvíjejících doplňkových norem – vládního nařízení o tiskopisech ohrožujících mládež (č. 229/1934 Sb.) z 9. listopadu 1934 – však do konce existence první republiky v plném rozsahu nebyla uvedena do života. Nedošlo především ke zřízení klíčové instituce, Sboru pro posuzování tiskopisů ohrožujících mládež, která měla uplatňování cenzury „pornografické a brakové“ literatury zastřešovat. Genezi zákona, odborným debatám na dané téma a problematice prosazování zákona se věnujeme v samostatné případové studii.[46]

Poslední důležitou legislativní normou, která de facto dotvořila soustavu československého tiskového práva, se stal zákon o obraně státu (č. 131/1936 Sb.) z 13. května 1936. Jak je patrné již z názvu, vznikal v atmosféře předpokládaného válečného konfliktu a upravoval především zcela konkrétní postupy a mechanismy, které měly být uvedeny do chodu v případě bezprostředního válečného ohrožení či za válečného stavu. Cenzurním otázkám byl v rámci tohoto zákona věnován především § 125. Podle něj mohly nejvyšší státní orgány po vstupu země do branné pohotovosti nařídit zvláštní úpravu cenzury všech typů komunikace (vedle tisku i telefonů, telegramů, pošty, také ovšem divadla, filmu). Zákon je též opravňoval k okamžitému zavedení předběžné cenzury tisku a stanovil orgán, který měl práci cenzurních úřadů koordinovat. Tento orgán (Ústřední cenzurní komise) byl delegován z „ministerstva národní obrany a ostatních zúčastněných ministerstev“ a s okamžitou platností mu měly být podřízeny veškeré cenzurní úřady státu. Zvláštní ustanovení poté upravovala i problematiku „omezení v oboru radiotelegrafických zařízení“. Zmíněnými prvky tak byl doplňován i již zmiňovaný zákon o mimořádných opatřeních.[47]

Z předchozího výkladu je patrné, že svoboda tisku byla za první republiky postupně stále více svazována novými zákony a nařízeními. Pro postižení cenzurního systému a posouzení jeho povahy i míry jeho liberálnosti či autoritativnosti je však nutné věnovat pozornost nejen právnímu zázemí, ale především vlastní cenzurní praxi i tomu, do jaké míry a v jakých formách bylo téma cenzury přítomno v dobových polemikách a zejména publicistických reflexích.

46) Viz případová studie Tomáše Pavlíčka „Zákonem proti braku a pornografii. Pokus o ochranu naivního čtenáře v cenzurním systému liberálního typu“, s.759–774.
47) J. Hrabánek, A. Milota: *Tiskové právo československé*, cit. dílo, s. 23–24.

V cenzurních systémech liberálního typu, jak jsou průběžně představovány v této publikaci, hrála významnou roli možnost účastníků literární komunikace vyjadřovat se k existenci cenzury, polemizovat s ní, případně reagovat nejrůznějšími prostředky na konkrétní zprávy o jednotlivých zásazích či samotnou konfiskační praxi. Období meziválečné v tomto ohledu nebylo výjimkou; v tehdejším periodickém tisku lze nalézt množství polemických debat, právních rozborů, beletristických textů či dalších forem vyjádření, například karikatur, jež se tématu cenzury věnují. Příznačné bylo jejich mnohohlasí a mnohdy výrazná názorová kontradiktoričnost. Některé z nich jsou pak přímo spojeny se snahami o radikální proměnu celého cenzurního systému.

Oprávněnost a působnost cenzury, cenzura v historických reminiscencích

Nedlouho po vzniku republiky se na půdě Revolučního národního shromáždění, v jehož řadách tehdy zasedalo množství vysokoškolských pedagogů, novinářů, spisovatelů i dalších tvůrčích osobností (mj. Alois Jirásek, Jan Herben, František Václav Krejčí, Josef Svatopluk Machar), zrodila iniciativa usilující o zásadní změnu ve výkonu stávající cenzurní praxe. Stanislav Kostka Neumann a okruh spolunavrhovatelů (např. zmiňovaný F. V. Krejčí, Viktor Dyk, Josef Svozil, Josef Stivín či Karel Engliš) se v ní snažili prosadit ustavení sboru „odborníků z kruhů žurnalistických, literárních, uměleckých a vědeckých, jemuž by byla svěřena veškerá nepolitická cenzura v Československé republice“. Zástupci tohoto dvanáctičlenného orgánu měli být vybíráni z těchto oborů: „žurnalistika, literatura, výtvarné umění, divadlo […] filozofie a sociologie“. Pravomoci sboru přitom měly být v oblasti beletrie prakticky neomezené. Záměry navrhovatelů patrně nejlépe přibližuje jedno z ustanovení: „Orgány vládní a policejní mějte toliko právo činiti návrhy; bez rozhodnutí cenzurní rady nebudiž jim dovoleno činiti jakákoliv nepolitická cenzurní opatření.“[48] Tato revoluční snaha o konstituování cenzurního orgánu delegovaného z řad samotných tvůrčích osobností souvisela, jak hlavní navrhovatel později sám připomněl v jednom z publicistických příspěvků, s dobovými zásahy proti kulturním časopisům „pouze z moci policejní“[49] a neměla dlouhého trvání. Během jednání sedmé schůze poslanecké sněmovny (3. prosince 1918) byla předložena k rozpracování kulturnímu výboru, kde její stopa mizí. Již v polovině roku 1919 o této iniciativě Karel Čapek s ironickým poukazem na poměry v parlamentu poznamenává, že „zapadla v papírovém listopadu Národního shromáždění“.[50]

Z vlastního vystoupení, byť nebylo završeno úspěchem, je patrný jeden z dominujících tematických okruhů meziválečného diskurzu o cenzuře, na němž se diferencovaly

48) Tisk č. 102 Poslanecké sněmovny Národního shromáždění československého z 26. 11. 1918, *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, <http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t0102_00.htm>, přístup 24. 6. 2014.
49) Srov. Civis Bohemicus [= Stanislav Kostka Neumann]: „Potřeba kulturního teroru“, *Červen* 2, 1919/1920, č. 11, s. 99–101, zde s. 99.
50) Karel Čapek: „Ve jménu umění“, *Národní listy* 59, 1919, č. 141, 17. 6., s. 3.

přístupy jeho jednotlivých účastníků. Šlo o ústřední otázku po oprávněnosti existence cenzury a kompetencích jejích instancí ve vztahu k literatuře. Návrh „sboru odborníků" nezpochybňoval potřebu dohledu nad literaturou. Svěřoval jej však do rukou vybraných reprezentantů kulturní obce, tedy těch, kteří z hlediska spisovatelů měli pro rozhodování v této oblasti potřebnou legitimitu a odbornost. Představy o potřebě „rozumějící" cenzury zůstávaly přítomny po celé meziválečné období, jejich patrná atraktivita nevymizela ani později a výrazně se promítla do modelu prolínání státní cenzury a regulačních snah vyrůstajících z literárního pole v letech 1945–1948. Ruku v ruce s představou odbornické cenzury se již na počátku dvacátých let objevovaly myšlenky na potlačení části beletristické produkce určené nejširším čtenářským vrstvám. V tomto duchu například Otakar Štorch-Marien píše:

> Cenzurují se noviny, proč by se neměla zavésti i přísná kulturní cenzura? Proč by se neměly zkonfiskovat ohavnosti, jež se slušný člověk štítí vzíti do rukou? […] Což nemá knihkupec mít takovou kulturu, aby poznal, že Karel Čapek píše věci, jež nutně má míti na skladě a je doporučovat, a že takové *Povídky do koupele*[51] (a bylo velmi málo knihkupeckých výkladů, v nichž bych nebyl viděl jejich surové Šimůnkovy obálky) jsou odpadkovým smetím? Kupec nesmí prodávat zkažené zboží – proč tedy je dovoleno tohle duchovní i tělesné otravování lidí, zvl. mladých?[52]

V akcentovaném kontrastu vysoké a nízké literatury i použití metafor odkazujících k medicínským či hygienickým opatřením (smetí, otrava) Štorchovo konstatování koresponduje s diskurzem odmítání literárního braku, který z období předválečného kontinuálně přechází i do změněné společenské a historické situace, aby gradoval ve střetech o zákon proti braku a pornografii. Vedle obdobně striktních prohlášení zaměřených na samotný aspekt represe však dobové debaty na toto téma přinášejí i velkorysejší koncepce na reorganizaci stávajícího nakladatelského systému, v nichž by bylo potlačení nežádoucí produkce jen dílčí složkou. Důležitou roli v nich měly sehrát regulační zásahy do stávajícího knihkupeckého trhu a výsledným efektem pak měla být stabilní podpora autorů nabízejících kvalitní literaturu.[53]

Odlišnou, ovšem rovněž významnou linii prvorepublikového diskurzu o cenzuře představují převážně publicistické příspěvky zachycující téma v historických kontextech. Jednalo se mimo jiné o reedice dříve zakázaných či částečně zabavených textů uváděné zejména v prvních letech existence nového státu a odkazující zčásti na nedávno uplynulou dobu zostřené válečné cenzury. V časopisu *Budoucno* například v prvních měsících roku 1919 vychází příspěvek *Z básní konfiskovaných* se skladbami S. K. Neumanna *Francouzi stříleli* a *Vojenský hřbitov v Elbasanu* s motivy z fronty.[54] Cyklus obdobně

51) Povídkový soubor, jehož autorem byl francouzský parnasista Catulle Mendès, vyšel roku 1920 v nakladatelství B. Procházka, knihu ilustroval Karel Šimůnek.
52) Otakar Štorch-Marien: „Krise české knihy a spisovatelé, nakladatelé i knihkupci", *Cesta* 3, 1920/1921, č. 25/26, s. 391–393, zde s. 393.
53) Srov. např. Alfa: „Autoři, nakladatelé, knihkupci a čtenáři", *Cesta* 2, 1919/1920, č. 17, s. 334–337.
54) Stanislav Kostka Neumann: „Z básní konfiskovaných", *Budoucno* 1, 1918/1919, č. 5/6, s. 421–422.

tematicky zaměřených básní postižených cenzurou vydal s odstupem několika let rovněž J. S. Machar.[55] Knižní formou pak byl soubor takových beletristických textů představen například v útlém svazku *Konfiskace u Ottů ve válečných letech*, obsahujícím mimo jiné básně Viktora Dyka, J. S. Machara či Gabriely Preissové. Kromě rekapitulace postihů zahrnuje publikace stručnou úvodní stať editorů, nesoucí se v duchu patosu vítězství nad cenzurním útlakem dob minulých: „Červená tužka cenzorova marně snažila se utlumiti a udusiti pravé smýšlení našich spisovatelů. Litera byla zabíjena, ale duch žil. Jak by také bylo možno ubíti tolik věrných a oddaných srdcí, která si přes vše rozuměla a jimž se posléze vyplnilo to, po čem živě prahla a co si také statečně vybojovala: volnost a svobodu!“[56] Publikace byla převážně pozitivně hodnocena i dobovou kritikou, v jejíchž reakcích vedle odsudků rakouské cenzury v obecné rovině zaznívá také skutečnost, že poválečná změna poměrů přinesla pro náročnou beletristickou produkci – dodejme ovšem zejména českojazyčné provenience – příznivější podmínky existence.[57] Rovněž v dalších publicistických příspěvcích a glosách z meziválečného období se objevují odkazy na starší cenzurní případy z dob monarchie. Arne Novák tak například přiblížil zásah proti *Lešetínskému kováři* Svatopluka Čecha, Václav Cháb, jenž se k tématu opakovaně vracel na stránkách *Národního osvobození*, pak připomněl eliminace textů Aloise Jiráska v českých učebnicích (týkaly se například románu *F. L. Věk*) či případy cenzurních postihů básní Josefa Václava Sládka v periodickém tisku.[58]

Pohledy do zahraničí

Vzhledem k významu kontaktů české literatury se světem vyrůstala část prvorepublikových debat o cenzuře z reakcí na případy zaznamenané v zahraničí. S menší četností se na stranách dobového československého tisku objevují ohlasy cenzurních praktik v západních zemích. Dělo se tak většinou tehdy, přinášelo-li téma podněty, které mohly být aktuální rovněž pro domácí literární scénu. To byl případ návrhu francouzského ministra spravedlnosti a spisovatele Louise Barthoua na zrušení starších cenzurních výnosů zaměřených na beletrii. Podle dřívějších nálezů byla ve Francii i v době mezi válkami jako spisy „vzbuzující veřejné pohoršení“ úředně zakázána díla jako Flaubertova *Paní Bovaryová* či Baudelairovy *Květy zla*. Od doby výnosů se tyto knihy již staly součástí kánonu a dočkaly se opakovaných vydání, stará nařízení o postihu ovšem nadále zůstávala formálně v platnosti. O francouzském případu v reakci na zákaz Lautréamontova *Maldorora* v ČSR (srov. dále) referoval s ironickým průvodním komentářem odmítajícím cenzuru jakéhokoliv druhu na podzim 1929 v *Lidových novinách* Richard Weiner.[59]

55) Josef Svatopluk Machar: „Z básní za války buď zcela nebo částečně konfiskovaných“, *Tribuna* 8, 1926, č. 128, 30. 5., s. 1–2, č. 140, 13. 6., s. 2–3, č. 146, 20. 6., s. 1–2, č. 158, 4. 7., s. 1–2.
56) Jaroslav Medek, Adolf Veselý (eds.): *Konfiskace u Ottů ve válečných letech 1914–1918*, Praha, J. Otto 1928, s. 5.
57) Srov. mj. ih [= Ivan Herben]: „Jak se za války censurovaly české knihy“, *Lidové noviny* 36, 1928, č. 564, 6. 11., s. 1; Sk. [= František Skácelík]: „Konfiskace u Ottů ve válečných letech 1914–1918“, *Lumír* 55, 1928/1929, č. 5, s. 238; Josef Otto Novotný: „Ze zašlých dob“, *Cesta* 11, 1928/1929, č. 5, s. 79.
58) Arne Novák: „Osudy konfiskované knihy“, *Venkov* 15, 1920, č. 99, 27. 4., s. 2; Václav Cháb: „Rakouská censura a dílo Jiráskovo“, *Národní osvobození* 7, 1930, č. 119, 1. 5., s. 3; týž: „Zkonfiskovaný Sládek“, *Národní osvobození* 6, 1929, č. 83, 24. 3., s. 3.
59) Richard Weiner: „Zákon ve prospěch censurované knihy“, *Lidové noviny* 37, 1929, č. 538, 25. 10., s. 1.

Vděčným tématem, v souvislosti s cenzurou přitahujícím zájem po celé meziválečné období, byla situace v Sovětském svazu. Kromě pozornosti, jež byla „zemi revoluce“ – převážně v oslavném duchu – věnována komunisticky orientovaným tiskem, se v českém prostředí vbrzku objevily i nesouhlasné komentáře k sovětským cenzurním praktikám namířeným proti literatuře a jejím tvůrcům. Na základě informací z kruhů ruské emigrace i z jiných zdrojů tak referoval týdeník *Cesta* ve dvacátých letech o počínání „Hlavní správy pro věci literární (zkratkou Glavlit)“, jejímž rozhodnutím byly v sovětském Rusku zakázány knihy klasiků, mimo jiné práce Dostojevského, Puškinova *Kapitánská dcerka* i další díla, například veškeré spisy prozaika Alexeje Feofilaktoviče Pisemského či básníka Nikolaje Stěpanoviče Gumileva. V příspěvku je zdůrazněn i důvod postihu, pro tehdejší středoevropskou realitu patrně dost těžko pochopitelný a silně kontrastující s domácí cenzurní praxí: „Zákaz byl odůvodněn jen zcela povrchně a paušálně tím, že jde – **o literaturu buržoazního a aristokratického ducha**, škodlivou sovětským občanům.“[60]

Zprávy kriticky referující o cenzurní praxi v Sovětském svazu se pak množí od sklonku dvacátých let. Do souvislosti s oficiální kulturní politikou a nemožností svobodného vyjádření v zemi byla tehdy dávána například sebevražda Vladimira Vladimiroviče Majakovského, zveřejňovány byly i další informace o všudypřítomných restriktivních opatřeních cílených na veškeré vydávané tiskoviny včetně beletrie.[61] Ve třicátých letech se pak dění v SSSR v souvislosti se stupňováním stalinského teroru, bezohledným prosazováním doktríny socialistického realismu a především politickými procesy stalo trvalou součástí polemik na české kulturní scéně i jedním z podnětů její vnitřní polarizace. Do střetů kromě stoupenců stalinské kulturní politiky (mj. Ladislav Štoll, Julius Fučík, S. K. Neumann), oponujících intelektuálů a umělců levicového zaměření (zejména Záviš Kalandra, Karel Teige, Jaroslav Seifert) vstupovaly i další klíčové osobnosti dobové kulturní scény (František Xaver Šalda, Ferdinand Peroutka).[62]

Soustavnou pozornost ovšem domácí tisk věnoval – i vzhledem k bezprostřední geografické blízkosti, početné německé menšině a tolerantnímu postoji Československa k politické emigraci – cenzurním praktikám v sousedním Německu. Zejména od počátku třicátých let tak byly v tisku se sílící intenzitou komentovány nacistické útoky na literaturu a po nástupu nacistů k moci se četnost příspěvků na toto téma ještě dramaticky zvýšila.[63] Vydávány byly rovněž knižní publikace, které přibližovaly praktiky nacistické cenzury a brutální umlčování názorových oponentů, respektive „nežádoucích“ autorů: kromě levicově orientovaných intelektuálů, spisovatelů židovského původu pak zejména tvůrců tzv. asfaltové literatury (*Asphaltliteratur*). Tímto pojmem byla označována modernistická beletrie neodpovídající představám o služebné literatuře hájící zájmy a program nacistů, jedním z jejích rysů měl být vztah k velkoměstu či souvislost s literárními směry jako

60) Č.: „Sovětská censura – Petrohradské novinky“, *Cesta* 6, 1923/1924, č. 32, s. 472.
61) Srov. např. Vincenc Charvát: „Sovětský censor a sovětský spisovatel“, *Nová svoboda* 6, 1929, č. 8, 21. 2., s. 113–115; Lev Trocký: „Básníkovo postavení v Sovětech“, *Čin* 1, 1929/1930, č. 50, s. 1191–1193.
62) Dobové polemiky a střety v obrysech zachytil mj. Ivan Pfaff: *Česká levice proti Moskvě 1936–1938*, Praha, Naše vojsko 1993, přehledný výklad též in Ladislav Cabada: *Komunismus, levicová kultura a česká politika 1890–1938*, Plzeň, Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk 2005, zvl. s. 160–182.
63) Srov. např. soupis článků reflektujících situaci v Německu in Pavel Růžička: *Reflexe německých událostí roku 1933 v časopisech Tvorba a Přítomnost*, diplomová práce, Brno, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity 2008, s. 78–86.

Časopis *Tvorba* o pálení knih v nacistickém Německu roku 1933

Koniáš v třetí říši

V úředních zprávách z třetí říše, které oznamovaly policejní prohlídky u pokrokových osob nebo i jenom u lidí nepohodlných dnešnímu režimu, bylo vždy podotknuto, že bylo zabaveno „velké množství tiskovin". Jak se teď dozvídáme, byly to vždy toliko romány, beletrie a vědecká díla, politické příručky, ba i cestopisy, které byly přičinlivými SA-muži odváženy do nějakého ústředního skladiště. Proč? Teď dostáváme odpověď:

Dr. Goebbels, ministr pro propagandu, uspořádá ve všech městech říše dne 12. května t. r. na náměstí velkolepá autodafé. Budou spáleny všechny knihy z obecních, veřejných a větších soukromých knihoven, jež jsou na **hnědém** indexu. Kdo si přečte jen letmo seznam na indexu, tomu se skoro zatočí hlava.

Na indexu jsou nejen Weiskopf, Kisch, Toller, Seghersová, Remarque, Glaeser, ale i **Leonhard Frank**, **Heinrich Mann**, **Thomas Mann**, ba i starý básník a pěvec národní revoluce **Freiligrath**, ovšemže i Heine. Koniáš nezastavil se ani u hranic třetí říše. Spáleny budou i Anatole France, Jar. Hašek, Henri Barbusse, americký Upton Sinclair, z Rusů i Tolstoj, ba dokonce i antisemitský **Dostojevský**! I kresby budou páleny, zatím byli dáni na index tito kreslíři, živí i mrtví: Daumier, Steinlen, Käthe Kollwitz, Zille, Masereel, a ovšem i Georg Grosz.

Nevíme, máme-li se smáti, nebo svírat pěstě. Zdá se, že řádění v hitlerovském Německu nezná konce. Ale jedna jiskérka přece jenom vzplanula v našem nitru: psalo-li se, že hrubé násilí zase jednou ukázalo svou moc nad duchem a kulturou, musíme se přece jenom radovat z toho, jaká moc a víra vyzařuje z knih a kreseb mezinárodního umění, neboť naciové to dobře postřehli, spalují-li tato díla živých i mrtvých. A tato myšlenka, upalovaná novodobými koniáši, zvítězí opět nad rumištěm, ve které bude zakrátko obráceno dnešní Německo skobového kříže. Ještě nikomu se nepodařilo spáliti myšlenky. Nepodaří se to ani dočasným vládcům třetí říše!

Striktní odsudky pálení knih v Německu se objevovaly zejména na stránkách dobového tisku. Významná část autorů, jejichž díla byla pálena, pocházela z řad ideových oponentů nacismu, politicky se hlásících k levici. Na stránkách komunistického kulturněpolitického listu *Tvorba* na událost reagoval sociolog a publicista Richard Fleischner.

Zdroj: - fschr - [= Richard Fleischner]: „Koniáš v třetí říši", *Tvorba* 8, 1933, č. 19, s. 303.

expresionismus či nová věcnost. Významným kulminačním bodem tohoto diskurzu se stalo pálení knih, jež v Německu za přímé spoluúčasti ministerstva propagandy řízeného Josephem Goebbelsem proběhlo v květnu 1933.

V moderní éře svým rozsahem bezprecedentní akt veřejně demonstrovaného a státem podporovaného ničení kulturních hodnot byl odsouzen po celém světě, ČSR v tomto ohledu nebyla výjimkou. V domácích komentářích byla v této souvislosti kromě likvidovaných klasiků a velkých jmen světové literatury zdůrazňována především jména autorů spojených s Československem: vedle Jaroslava Haška a Ivana Olbrachta se jednalo rovněž o Maxe Broda, Egona Erwina Kische či Franze Carla Weiskopfa, jejichž díla byla rovněž určena k symbolické likvidaci.[64] Pálení knih a represe vůči nepohodlným intelektuálům v nacistickém Německu byly vzápětí zdokumentovány publikací Fritze Waltera Nielsena *Kniha v plamenech*, uvedenou nedlouho po původním německém vydání rovněž

64) Z četných ohlasů v pestrém spektru dobových periodik mj. „Zítra vzplanou hranice", *Večerní České slovo* 15, 1933, č. 107, 9. 5., s. 1; pn [= Pavel Nauman]: „Index librorum prohibitorum", *Lidové noviny* 41, 1933, č. 252, 19. 5., s. 9; Rudolf Illový: „Klasikové v plamenech", *Právo lidu* 42, 1933, č. 119, 21. 5., s. 3; Karel Josef Beneš: „Pocta plameny", *Rozhledy po literatuře a umění* 2, 1933, č. 10, s. 65. Ironické verše k pálení knih Jaroslava Haška obsahuje též rozhlásek B. [= Eduard Bass]: „Oh, Jaroslave Hašku…", *Lidové noviny* 41, 1933, č. 218, 29. 4., odpol. vyd., s. 1.

v českém překladu.[65] Tato publikace obsahovala jednak průvodní komentář přibližující atmosféru shromáždění na Náměstí opery v Berlíně či průběh obdobných akcí na jiných místech Německa, zahrnula však zejména ukázky z textů části perzekvovaných autorů, např. Kurta Tucholského, Johannese R. Bechera, Carla von Ossietzkého, Ernsta Tollera, Theodora Lessinga a dalších. Výběr byl komponován tak, aby co nejnázorněji zachytil vlastní represe vůči příslušným tvůrcům: obsahoval například texty líčící domovní prohlídku, nástup do vězení či vězeňské dopisy. Reakcí na pálení knih vedle odmítavých ohlasů v tisku nejrůznější politické orientace byla vzápětí i iniciativa na organizování sbírek děl postižených autorů, jež měla být zdarma nabízena do knihoven v sudetoněmeckých oblastech. V hodnoticích komentářích pak byly především stavěny do kontrastu kvality likvidovaných knih v porovnání s nekulturností těch, kdo jejich ničení připravovali a prováděli.

Jedním z dozvuků pálení knih v českém prostředí, který se rozvinul v následnou debatu na téma cenzury, představoval případ chystané výstavy spálených knih (1935). Akce, organizovaná Svazem pokrokového studentstva, však byla z obav před německými diplomatickými protesty zakázána pražským policejním ředitelstvím, proti čemuž protestovala část intelektuálů zejména levicové orientace. Rozhodnutí bylo vnímáno především jako výraz rezignace a slabosti československých úřadů i doklad sílícího potlačování nepohodlných názorů.[66]

Cenzurní praxe v pluralitě názorů

Úvodem naznačená pluralita myšlenkových a kulturních proudů meziválečného období se v dobových diskusích promítá rovněž do polyfonie hodnocení a komentářů k tématu cenzury. Značná část účastníků dobových polemik zaujímá vůči dobové konfiskační praxi striktně odmítavý postoj. Typickým příkladem tohoto liberálního diskurzu byl článek Zdeňka Nejedlého *Zrušte cenzuru!*, v němž autor své stanovisko zakládá na neslučitelnosti restrikcí a svobody slova jako jedné z neporušitelných, historicky zakotvených hodnot moderní společnosti:

> Tak je tomu se vší svobodomyslností, se vší reakcí. Buď jsem pro jedno, neb pro druhé. Je-li cenzura zlo, je zlo za každých okolností. A cenzura je takové bezvýjimečné zlo. Proti cenzuře nedá se tedy bojovati jinak než bojem proti cenzuře vůbec […]. Proto zde je možna jen jediná náprava, pryč s cenzurou, což ostatně je starý požadavek svobodomyslnosti již od počátku 19. století.[67]

Nejedlého postoj v té době souvisel také s autorovým příklonem ke komunistickému hnutí. A právě na stranách dobových komunisticky orientovaných periodik je možné

65) Fritz Walter Nielsen: *Kniha v plamenech. Montáž z naší doby*, přel. Helena Sommerová-Matoušková, úvodní texty napsali Otokar Fischer, Josef Hora, Vladislav Vančura, Praha, F. J. Müller 1936.
66) Z ohlasů českého tisku zejména J. Hch [= Julius Dolanský]: „Výstava spálené knihy“, *Lidové noviny* 43, 1935, č. 299, 15. 6., s. 7; J. B.: „K zákazu výstavy spálené knihy“, *Ranní noviny* 1935, č. 137, 15. 6., s. 4; Josef Hora: „Spálená kniha, zakázaná výstava“, *Čin* 7, 1935, č. 13, s. 193–194; AMP [= Antonín Matěj Píša]: „Zakázaná výstava“, *Právo lidu* 44, 1935, č. 138, 14. 6., s. 6.
67) Zdeněk Nejedlý: „Zrušte censuru!“, *Var* 1, 1922, č. 13, s. 422.

zaznamenat celou řadu obdobně argumentovaných názorů. Kritické glosy a komentáře na adresu republikánské cenzury, ukazující ovšem zejména postoj radikálně levicových intelektuálů k vládnoucímu režimu, obsahuje rovněž publicistika S. K. Neumanna. V článku symptomaticky nazvaném *Temno* v souvislosti s jednou z meziválečných právních norem, jež zásadním způsobem poznamenala výkon cenzury, mimo jiné uvedl: „Zákon na ochranu republiky je posledním hřebíkem do rakve československé demokracie a občanských svobod v tomto státě. Po převratu […] jen jedna věc se tu děla nepřetržitě, organicky, cílevědomě: sestup k reakci.“[68] Československé cenzuře rovněž vytýkal nedůslednost v naplňování principu, jenž by měl být liberálnědemokratickému režimu vlastní, tedy svobody tisku pro všechny názorové směry. Na základě tohoto principu by podle Neumanna mělo být zacházeno i s proudy, které s tímto režimem nesouhlasí, či přímo usilují o jeho zrušení:

> Naši protivníci se často staví, jako by nechápali, že zásada tiskové svobody (jako zásada svobody slova a jiných svobod občanských) není nic absolutního a že každý režim si ji přizpůsobuje podle své povahy a svých tendencí v zájmu svého cíle; vytýkají nám, konkrétně a zkrátka řečeno, že nemáme práva domáhati se tiskové svobody v režimu podle jména liberálnědemokratickém, poněvadž se netajíme tím, že za diktatury proletariátu musí býti veškeren kontrarevoluční tisk úplně potlačen, a poněvadž ve SSSR se tak skutečně stalo.
> Jsme-li však odpůrci režimu liberálnědemokratického, […] nemůže nám nicméně nikdo odpírati práva domáhati se na tomto režimu, dokud existuje nebo aspoň se jím nazývá, aby konal svou povinnost, aby prováděl svou prohlášenou zásadu, a konstatovati, že ustavičným porušováním své povinnosti a svých zásad přestává býti režimem liberálnědemokratickým a směřuje k buržoazní diktatuře.
> V režimu liberálnědemokratickém máme plné právo domáhati se tiskové svobody pro sebe, […] poněvadž v tomto režimu mají vrchovatou svobodu nejen doktríny liberálně-buržoazní, nýbrž i všecka učení jiná, i všecky ideologie protidemokratické a zpátečnické, náboženské, reakčně-konzervativní, imperialistické, a všecky pověry, bludy i subjektivní hříčky ideologické, rozšiřující klam a zmatek. Režim liberálnědemokratický hlásá také pro nadstavbu, tj. v oblasti života duchovního, volnou konkurenci: máme právo brániti se, chce-li nás z této konkurence násilně vyřaditi.[69]

Neumann tak ve svých publicistických příspěvcích útočil nejen na praxi státní cenzury, ale zejména na „národní cenzuru“, kterou ztotožňoval s celým buržoazním společenským řádem:

> Československá cenzura není jen státní zástupce se svými dráby, československá cenzura je také a především Stanislav Nikolau v *Národní politice*, Vincenc Červinka v *Národních*

68) Stanislav Kostka Neumann: „Temno“, *Proletkult* 3, 1924, č. 6, s. 81–83, zde s. 81.
69) Stanislav Kostka Neumann: „K otázce tiskové svobody“, *Levá fronta* 1, 1930, č. 2, s. 9, 12. Příznačné je, že ve výboru Stanislav Kostka Neumann: *Stati o umění a politice*, ed. Jaromír Lang, Praha, Melantrich 1980, nebyly při přetisku stati (s. 243–244) uvedeny první dva odstavce této citace.

Konfiskace Lemonnierova románu *Adam a Eva* v dobové karikatuře Možnost otevřeně reagovat na cenzurní zásah využil postižený nakladatel Otakar Štorch-Marien ve svém listě *Rozpravy Aventina* nejen k uveřejnění článků odsuzujících konfiskaci Lemonnierova románu, ale rovněž pro poskytnutí prostoru karikaturistům. Zatímco Vratislav Hugo Brunner se ve své karikatuře (nahoře) zaměřil na vlastní tematické zacílení cenzurního zásahu, karikatura Václava Maška přiblížila polemickou odezvu konfiskace; výtvarník v ní mimo jiné naráží na cenzuru z dob Rakouska-Uherska.

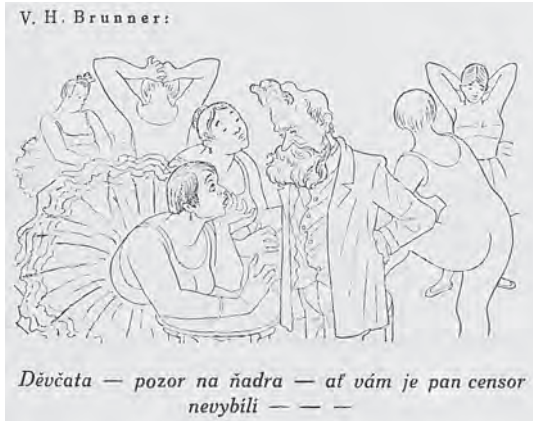

Zdroj: Vratislav Hugo Brunner: „Děvčata, pozor na ňadra, ať vám je pan censor nevybili", *Rozpravy Aventina* 1, 1925/1926, č. 2, s. 17; Václav Mašek: „Censura zabavila Lemonnierova Adama a Evu", *Rozpravy Aventina* 1, 1925/1926, č. 1, s. 9.

listech, Lev Sychrava v *Národním osvobození*, K. Z. Klíma v *Českém slově*, Ferdinand Peroutka v *Přítomnosti*, Viktor Dyk a Karel Čapek, křesťanští filozofové z Ymky, dr. Meissner a „socialističtí" povýšenci, a stero krys ze „státotvorného" maloměšťáctva.[70]

Linii převážně nesouhlasných vyjádření k dobové cenzurní praxi lze ovšem sledovat především v reakcích na jednotlivé konfiskace textů a publikací spadajících do

70) Stanislav Kostka Neumann: „Čsl. censura", *Tvorba* 5, 1930, č. 10, s. 151.

sféry elitní literární komunikace. Jeden z případů, který výrazně rezonoval v dobové publicistice, představovala konfiskace románu *Adam a Eva* belgického spisovatele Camille Lemonniera, autora proslulého zejména realistickými a naturalistickými prózami. Postih románu, vydaného roku 1925 nakladatelstvím Aventinum, se týkal eroticky otevřených pasáží; zabaveno bylo celkem patnáct míst textu. Na postup cenzury vzápětí nesouhlasně zareagovala řada periodik. V části ohlasů zazněly v duchu tradičního delegitimizačního diskurzu posměšky na hloupost či nekulturnost cenzorů (*Hlas pravdy*), zásah byl označován za mezinárodní ostudu (*Rudé právo*). List *Tribuna* uvedl: „Československý cenzor zapomněl patrně, že náš kulturní vývoj prodělal devadesátá léta minulého století […]. Příti se o hodnotu Lemonnierovu a hájiti ho proti ztotožňování s autory pornografické literatury znamenalo by literární diskvalifikaci, k níž by cenzor ani již v zájmu dobré pověsti svého úřadu neměl dávati podnět.“[71] Se zdůrazněním nešťastného postupu cenzury kvalifikoval případ jako přehmat Viktor Dyk (*Národní listy*). Ostře ironicky s poukazem na jedno z konfiskovaných míst, jež znělo: „moje ňadra jsou nalita láskou“, jej pak v *Lidových novinách* glosoval rovněž Karel Čapek.[72] Mozaiku publicistických reakcí shrnul vydavatel díla Otakar Štorch-Marien v článku otištěném v *Rozpravách Aventina*. V průvodním textu k jednotlivým citacím z dobové publicistiky vyzdvihl okolnost případu, která vzbuzovala největší vášně. Román byl totiž v prakticky totožném českém překladu poprvé vydán již před válkou u J. R. Vilímka v rámci Lemonnierových spisů zcela bez cenzurních zásahů. Štorchův komentář představoval však především obhajobu postoje kulturní obce proti z jejího pohledu nepřípustné ingerenci cenzury do sféry umělecké tvorby:

> Československý cenzor k hanbě naší kultury se dopustil neslýchané věci: odhodil stranou jakékoliv ohledy na eminentní hodnoty umělecké a zachoval se k němu [k umění, TP] jako k pornografii: **Na to my nehledíme, jestli je to umělecké dílo, nebo ne. My to posuzujeme podle toho, jak to působí**, – řekl mně pan cenzor na mé námitky. […] To je ovšem zoufalé. Na umění se kašle. Umělecké hodnoty se neuznávají. Cenzor nemusí být literárně vzdělaný a orientovaný.[73]

Mezi další významné kritiky dobové cenzurní praxe patřil rovněž Karel Teige; jeho článek *Zabaveno!* zahajoval první číslo časopisu *Tvorba* poté, co jej přenechal na konci roku 1928 radikální levici dosavadní vydavatel F. X. Šalda. Teige ve svém příspěvku označil tehdejší zastavení několika komunistických periodik za nepřijatelné a využívání cenzury jako politického nástroje chápal jako vůbec „nejzjevnější výraz státní moci“.[74] V souvislosti s mezinárodní výstavou karikatur uspořádanou v dubnu a květnu 1934 v pražském Mánesu se k tématu vyslovil rovněž rozsáhlejším článkem *Svobodné umění?*. Informoval v něm o tom, že část na výstavě zastoupených montáží a karikatur, mimo jiné německého v Praze žijícího emigranta Johna Heartfielda i dalších karikaturistů, Thomase Theodora Heina, Georga Grosze, B. Berta, byla na základě kampaně nacionalistických listů, nóty

71) Cit. dle Otakar Štorch-Marien: „Konfiskace Lemonniera“, *Rozpravy Aventina* 1, 1925/1926, č. 1, s. 7–8, zde s. 8; článek obsahuje bibliografické odkazy na výše zmíněné ohlasy.
72) Tamtéž.
73) Tamtéž.
74) Karel Teige: „Zabaveno!“, *Tvorba* 3, 1928/1929, č. 1, s. 1–2.

velvyslance a německého diplomatického nátlaku policií odstraněna.[75] Jednalo se o díla reagující na politické dění v třetí říši či zesměšňující její přední reprezentanty, zejména Adolfa Hitlera. Teige v komentáři k této události ocenil postoj výstavního výboru Spolku výtvarných umělců Mánes, který i po intervenci ministerstva zahraničí oznámil, „že trvá na **svobodě uměleckého projevu**, tedy i na svobodě umělecké karikatury, a že žádné grafiky, o jejichž výtvarné hodnotě je přesvědčen, ze své výstavy **dobrovolně** nevyřadí".[76] Připomněl zároveň řadu nesouhlasných reakcí otištěných na stranách domácího tisku a zejména protesty ze zahraničí. Zásah pak zařadil do kontextu dalších akcí „kulturní a politické reakce a postupující fašizace proti svobodě umělecké a vědecké tvorby a proti svobodnému smýšlení", jež se podle Teiga projevily tím, že konfiskace v nedávné době postihly „jména jako Aristofanes, Heinrich Heine, Rictus, Lautréamont, Gorkij".[77]

Mezi dobovými názory na tehdejší konfiskační praxi kromě striktního odmítání jakýchkoliv pokusů o regulaci tisku či zásahů proti tištěnému slovu ovšem zaznívaly rovněž hlasy, které takto jednoznačný náhled na cenzuru problematizovaly. Někteří autoři například dávali jednotlivé zásahy či opatření do souvislosti s dobovou společenskou atmosférou a politickým děním a uvažovali o mezích svobody slova v moderním světě i o etických důvodech, jež za určité situace použití restriktivních opatření ospravedlňují. Příkladem obdobného postoje mohou být postřehy Karla Čapka. První Čapkovy příspěvky sledující téma cenzury z doby po vzniku republiky představují ohlédnutí za minulostí rakouské konfiskační praxe. Ve fejetonu *O Herodesovi* například autor připomněl typické jinotaje i způsoby čtení za masivních válečných cenzurních opatření.[78] Ironické výpady na adresu cenzorů v době historických změn a „převlékání kabátů" pak obsahovala Čapkova báseň *Z Galerie válečných hrdinů*:

Když revoluce, potvora,
své síly sbírá potají,
kdo jediný vlast uhájí?
Zde vizte pana cenzora.

Byl skvělý ve svém oboru.
Buď sláva panu cenzoru!
Byl úžasný…
„Ach, páni, dost,
já konal jen svou povinnost!"[79]

Karel Čapek se k tématu opakovaně vyjadřoval i v době pozdější, jedním ze svých zásadních textů se zapojil také do debat o zákonu na ochranu republiky. Připomněl, že tato

75) Výstavě i zastoupeným Heartfieldovým dílům se v jedné z posledních prací k tématu souhrnně věnovala Bronislava Rokytová: *Dost tichého šepotu. Exilová výtvarná scéna v Československu. 1933–1939*, Praha, Památník národního písemnictví 2013, zvl. s. 52–56.
76) Karel Teige: „Svobodné umění?", *Doba* 1, 1934/1935, č. 9, s. 140.
77) Tamtéž.
78) Karel Čapek: „O Herodesovi", *Národní listy* 58, 1918, č. 166, 25. 12., s. 2.
79) P. [= Karel Čapek]: „Z galerie válečných hrdinů", *Nebojsa* 2, 1919, č. 3, s. 27.

Karel Čapek: *Případ s cenzurou*

> Mám za to, že úřad cenzora je povolání celkem neutěšené. Nikdy se nestane, že by kterýkoliv počin cenzorův byl uvítán s obecným uznáním a povděkem. Je to povolání, které v nejlepším případě je rádo, když se o něm co nejméně mluví. Nechtěl bych být cenzorem, ani kdybych za to dostal slepici snášející zlatá vejce: ne proto, že bych se tak bál nepopulárnosti toho povolání (neboť nepopulárnost si člověk může uhnat i jinak), ale proto, že bych byl odsouzen číst potištěný papír, který z devíti desítin za čtení nestojí.
> [...]
> Někdy se konfiskují věty nebo pasáže, při kterých se sami namáháte pochopit tajemné cesty tužky cenzorovy. A jindy kápnete na kus potištěného papíru, nad kterým si řeknete, že zásadně by sic neměla cenzura být, ale když už je, že toto nemělo spatřit světlo světa. Mohl bych vám citovat ukázky, kdy nespala, ale chrápala cenzura, jejímž tradičním úkolem je bdíti nad dobrými mravy. Někdy je cenzura nepochopitelně nedůtklivá; ale někdy je nepochopitelně laxní. Zmýlit se je sice lidské; ale cenzor není člověk, cenzor je úřad. Úřad si nesmí dovolit, aby byl záhadný, vrtkavý a nedůsledný, jako jsme my lidé.
> Až dotud jsem mluvil proti cenzuře; nyní bych rád řekl něco na její omluvu. Nejsou to jen zákony a úřední předpisy, co určuje cesty cenzorovy tužky; je to i úzus; je to i veřejná morálka. Není-li pevné veřejné a občanské morálky, visí cenzor ve vzduchu se svým politickým nebo mravním vetem. Je těžko hájit veřejného zájmu, není-li si veřejnost jista, co její zájem opravdu jest. Je nevděčno potlačovat zlé, dělá-li se ve veřejném životě tak nepřesně rozdíl mezi dobrým a zlým; nedovede-li se rozeznávat mezi ctí a nectí, mezi pravdou a pomluvou, mezi bojem a zákeřnictvím; nemá-li veřejnost nos pro to, co je nízké, neslušné, zlovolné, všivé a korumpované; vládne-li beznadějný zmatek v rozlišování hodnoty a nehodnoty lidí, zásad i skutků. Kde tápe občanská morálka, nemůže být cenzura jiná než krátkozraká, nemohou ani tiskové soudy, ani sebelepší tiskové novely se dovolat něčeho, co teprve naplní smyčky paragrafů vnitřní autoritou, totiž živého vědomí cti a práva.
> Kdyby cenzor chtěl říci, čím vlastně je, řekl by asi, že má být strážcem veřejné tabule hodnot. Dobrá, strážce tu je; ale na té tabuli není nic čitelně napsáno, nebo je to zanešeno čertví jakým neřádem.

Citovaný článek obsahuje kromě obecného shrnutí hlavních Čapkových tezí na téma dobové cenzury také zamyšlení nad složitou a nevděčnou pozicí cenzorů, autorem rovněž opakovaně formulované. Připomíná také institucionalizaci dohledu nad tištěným slovem, v jejímž důsledku se cenzor v porovnání s dobou 18. a zčásti i 19. století stává mechanickým vykonavatelem „úřední moci". Čapek však především vyzdvihuje souvislost cenzury s dobovými etickými normami a otvírá tak problémovou oblast, kterou postoj striktního odmítnutí zakrývá.

Zdroj: Karel Čapek: „Případ s censurou", *Lidové noviny* 39, 1931, č. 96, 22. 2., ranní vyd., s. 1–2.

legislativní norma bývá označována za „zákon náhubkový", že její prosazení mělo být dle názoru kritiků aktem „znásilnění politických svobod" a ve svém důsledku údajně přinesla „konec volnosti slova a tisku". Byť ve vlastním komentáři formuluje rovněž nesouhlas s omezováním práva na volné vyjádření názoru, upozorňuje na politickou realitu i na štvavý styl některých listů a dodává:

> Svoboda tisku je krásná a drahocenná věc; bohužel, že přitom je také svobodou lhaní a sprostoty. Z osobního přesvědčení jsem pro naprostou svobodu tisku; ale čtu-li někdy ty nebo ony noviny, cítím proti vlastním zásadám, že tohle či onohle by se přece jen nemělo pouštět na světlo denní, ne proto, že je to příliš statečné, ale proto, že je to příliš pitomé.[80]

80) Karel Čapek: „Zákony a hloupost", *Lidové noviny* 31, 1923, č. 138, 18. 3., s. 1–2, zde s. 1.

Čapek zároveň připomněl skutečnost, že zmíněný zákon vyplynul především z vyhrocené společenské situace a představoval reakci na nepřípustné jednání pletichářských a korumpovaných „fanatiků“, a svůj článek uzavřel vyhroceným tvrzením: „Špatný svět musí mít nepěkné zákony.“[81] V Čapkových publicistických příspěvcích o cenzuře zároveň opakovaně zaznívají výtky kritizující přehmaty cenzorů, zejména pak necitlivé postihy uměleckých textů. Autor ovšem soustavně a mnohdy velmi nevybíravými slovy odsuzuje dle jeho názoru neoprávněně tolerovanou komerční pornografickou produkci a doporučuje radikální postihy a důsledné uplatňování restrikcí vůči tomuto typu tiskovin.[82]

81) Tamtéž.
82) Srov. zejména Karel Čapek: „Umění a mravnost. (Anketa)“, *Přítomnost* 4, 1927/1928, č. 7, s. 102–103.

Dohled nad autory, nakladateli a tiskaři

Cesta díla od autora ke čtenáři za první republiky neměla výrazně jiný charakter v porovnání s obdobím do roku 1914. Možností knižní publikace byla celá řada, kromě nabídky standardních nakladatelských subjektů přetrvávala praxe soukromého vydání, jež zůstala stabilní součástí literární komunikace po celé meziválečné období.

Mechanismus zásahu proti určitému knižnímu titulu mohl mít, jak dokládá dokumentace (dohledaná bohužel v archivech zatím jen ve zlomcích), více variant; představme zde alespoň ve stručnosti jeho základní fáze. První klíčovou složku konfiskačního postihu představovalo odhalení „problematického" titulu. Namátkovou kontrolu tištěné produkce patrně prováděly již samy úřady do výkonu cenzury zapojené. Sledovány byly pochopitelně především publikace autorů, kteří již v minulosti měli s konfiskacemi problémy, soustavnějšími kontrolami dále patrně procházely i tituly, u nichž bylo zřejmé, že patří k potenciálně rizikovým okruhům tiskovin, spojených například s komunistickým, německým nacionálním či fašistickým hnutím. Systematicky ale byly rovněž sledovány i aktivity nakladatelů specializovaných na oblast populární literatury. Svědčí o tom mimo jiné v policejních dokumentech dochovaná charakteristika autora konfiskovaného románu *Cirkusová příšera* a jeho nakladatele. V jedné z pasáží korespondence týkající se tohoto cenzurního případu úředník Zemského úřadu v Brně uvádí:

> Podotýká se, že román *Cirkusová příšera* píše Metoděj Havlíček pod pseudonymem Fred Stolský. […] Autor románu […] jest osobou netěšící se dobré pověsti. Tento byl již několikráte trestán. Nakladatelství Svět vydává již po více roků vlastním nákladem romány v sešitech úplně podřadného druhu, které jsou s to působiti škodlivě na mládež jak po stránce mravní, tak výchovné, a proto některé sešity byly častěji konfiskovány.[83]

V případě periodik či menších svazků neperiodických tiskovin podléhaly příslušné texty dohledu cenzurních orgánů. Jinak tomu bylo u knižních publikací rozsahem přesahujících pět tiskových archů. Byl-li takový text přijat nakladatelem (případně rozhodl-li se jej autor vydat vlastním nákladem), neexistovala v dobách klidu povinnost jej před samotným vytištěním předkládat k cenzuře prostřednictvím povinných výtisků. Možnost tiskové přehlídky před vydáním tak byla – pokud měl například autor či nakladatel obavu z potenciálního cenzurního zásahu – fakultativní.

Jistou formu dohledu nad tištěným slovem ovšem představoval již systém knihkupeckých a tiskařských koncesí. Koncese byly základním prvkem evidence a kontroly, tedy nutným předstupněm případných represivních opatření. Již jejich udělování mohlo sloužit jako disciplinační prostředek. Spadalo do kompetence politické správy a mohlo být

83) Národní archiv (NA), Ministerstvo vnitra – stará registratura (MV – SR), kt. 4484, sign. 2/53/17, Zemský úřad v Brně ministerstvu vnitra 24. 12. 1937.

z nejrůznějších příčin zamítáno, příslušné rozhodování o něm mohlo být protahováno. Odborná literatura v této souvislosti připomíná například obtíže spojené se získáním tiskařských koncesí Jaroslava Hoffmanna v Praze a Wenzela Rungeho v Liberci,[84] v nichž spatřuje cílený mocenský zásah proti produkci komunistických tiskovin. V případě opakovaných a závažných konfliktů se zákonem navíc přicházela v úvahu jako jeden z nejtěžších způsobů postihu možnost dočasného, či dokonce trvalého odebrání podnikatelského oprávnění.[85]

Knihkupecké koncese, obvyklá právní forma, na jejímž základě se konstituovaly nakladatelské podniky (nakladatelská koncese jako taková neexistovala), byly udělovány se souhlasem Svazu knihkupců a nakladatelů. Rozhodování o koncesích se přitom stávalo rovněž nástrojem v rukou této stavovské instituce, používaným nezřídka proti nevítané konkurenci v oblasti nakladatelského podnikání. Zostřené kontrole Svazu byla za první republiky vystavena zejména nakladatelská praxe zneužívající již zmíněné vydávání vlastním nákladem. Možnost vydat publikace tímto způsobem sice nebyla zrušena,[86] úsilí knihkupců a nakladatelů však směřovalo zejména proti těm, kteří ji využívali k profesionální vydavatelské aktivitě a nesplňovali přitom kvalifikační kritéria vyžadovaná stavovskou organizací, nebo jejichž styl podnikání či nabízená produkce odporovaly regulím Svazu.

Účinnost cenzurního systému souvisela s ekonomickými ztrátami, jež produktorským subjektům vznikaly; v případě postihu nesli kromě tiskařů riziko rovněž nakladatelé. Výjimečným dochovaným příkladem toho, že hrozbu konfiskace bylo možné jako jedno z ekonomických rizik zakalkulovat do nakladatelské rozvahy při přípravě konkrétního titulu, dokládá případ smlouvy Leopolda Mazáče s Františkem Zavřelem na vydání jeho románu *Fortinbras*. Vzhledem k tomu, že kniha byla téhož roku skutečně cenzurou zabavena, jednalo se z hlediska nakladatelské strategie o prozíravý krok. Postihu Zavřelova románu a jeho okolnostem věnujeme samostatnou případovou studii.[87]

Anatomie zásahu, strategie využívané proti konfiskacím

Konkrétní cenzurní zásah byl nezřídka iniciován ohlášeními zvenčí. Předmětem udání, jež se často objevovala zejména v souvislosti s tisky konfiskovanými na základě § 516 trestního zákona, postihujícího „hrubé a veřejně pohoršující porušení mravopočestnosti nebo stydlivosti“, se opakovaně stávalo například příliš výrazné či „odvážné“ provedení subskribentských či reklamních letáků provázejících vydání knihy. V dubnu 1937 tak bylo pražské policejní ředitelství informováno „ředitelem akc. společnosti“ J. Hnykem o prospektu inzerujícím publikaci *Tisíc a jedna noc* vydanou v nakladatelství Vl. Orel: „jsem obtěžován častými zásilkami pornografických spisů od různých nakladatelů, jednu z nich, právě došlou, přikládám, prosím o příslušné zakročení.“ Jiná pisatelka listem z téhož měsíce

84) F. Štěpán a kol.: *Soupis konfiskátů revolučního tisku*, cit. dílo, s. 13.
85) Ta byla zakotvena již v samotném tiskovém právu, konkrétně v novele tiskového zákona (č. 6/1863 říšského zákoníku) z 9. 7. 1894 (č. 161/1894). Možným důvodem odebrání knihtiskařské koncese byl potenciálně nebezpečný obsah spisu vyrobeného daným tiskařem, případně situace, kdy „ve příčině takového spisu […] během dvou let třikrát vinný uznán byl“. J. Hrabánek, A. Milota: *Tiskové právo československé*, cit. dílo, s. 33.
86) I nadále ji v českých zemích upravoval § 3 tiskového zákona č. 6/1863 říšského zákoníku.
87) Viz případová studie Eduarda Burgeta „‚Ať také jednou z politiky vydělá nakladatel a autor‘. Zavřelův *Fortinbras* v dialogu s cenzurou“, s. 793–807.

Reklamní leták na knihu *Tisíc a jedna noc*
První sešit publikace *Tisíc a jedna noc* byl dle sdělení policejního ředitelství v Praze ministerstvu vnitra z 1. července 1937 konfiskován, „neboť zejména svými ilustracemi hrubě uráží stud. Z prvního sešitu tohoto tiskopisu je zřejmo, že nakladateli nejde o hodnotné vydání literárního díla". Postih proběhl na základě ustanovení malého tiskového zákona, ilustracemi knihu, obdobně jako zmíněný leták, vyzdobil známý malíř a ilustrátor František Podešva.

Zdroj: NA, MV – SR, kt. 4547, sign. 2/70/21.

policii upozornila na první sešit téže publikace a vyzvala k neprodlenému zásahu „proti obtěžování obecenstva nemravnými tiskovinami".[88]

Byl-li tedy odhalen potenciálně závadný titul, vyžádalo si státní zastupitelství příslušné podklady, v první řadě exemplář daného tisku a případný další materiál s vysvětlujícím komentářem policejního ředitelství. Komunikace s policií pak probíhala paralelně i během rozhodování o samotném konfiskačním výnosu. Klíčovou roli pochopitelně sehrála dostupnost povinného výtisku příslušné publikace. Praxe jeho odevzdávání byla zakotvena již v tiskových normách z dob Rakouska-Uherska, později se ale v právním řádu Československa objevilo samostatné legislativní opatření, které tuto praxi upřesňovalo a zajišťovalo v tomto ohledu důslednější vymáhání povinností knihtiskařů.[89] Ti museli odevzdat pět výtisků, určených jednak knihovnám, jednak cenzurním úřadům. První výtisk byl za účely konzervačními (podchycení veškeré tištěné produkce na území státu) zasílán tehdejší Národní a univerzitní knihovně v Praze. Ze studijních důvodů pak byly exempláře tisků vydávaných na Moravě, Slovensku a Podkarpatské Rusi předávány univerzitním knihovnám v Brně a Bratislavě, v případě tisků vydávaných v Čechách opět Národní a

88) NA, Policejní ředitelství Praha II – oddělení tiskové, spolkové, bezpečnostní a dopravní (PŘ II – ODD), kt. 168, sign. 46/7, policejní úřad v Praze prezidiu Zemského úřadu v Praze 1. 7. 1937.
89) Jednalo se o vládní nařízení o odvádění povinných výtisků (č. 118/1935 Sb.).

univerzitní knihovně. Jeden výtisk (ovšem pouze na vyžádání) byl navíc určen knihovně Národního shromáždění. Poslední z povinných výtisků se pak odesílaly předsednictvu ministerské rady a ministerstvu vnitra, přičemž posledně zmíněný exemplář byl určen k tiskové přehlídce. Po zahájení řízení mohly být dané exempláře urychleně poskytnuty státnímu zastupitelství, případně předány příslušnému tiskovému soudu jako příloha ke spisu věnovanému danému cenzurnímu případu. Obdobně jako v jiných oblastech tehdejšího veřejného života ovšem tato praxe závisela na disciplíně jednotlivých zainteresovaných subjektů. Velmi příznačně se v policejních spisech opakovaně objevují výtky, že exemplář konkrétní publikace nebyl odevzdán a pro cenzurní účely je třeba jej opatřit jinde.

V řadě případů neodevzdání povinného výtisku se mohlo jednat o pouhé opomenutí, nezřídka se však za ním skrývala úmyslná snaha vyhnout se cenzuře. Vzhledem k liberálním poměrům přitom bylo za první republiky fakticky možné touto formou vydávat celé ediční řady. Praxe vyhýbání se odesílání povinných výtisků pak byla součástí nakladatelské strategie a s ní související snahy minimalizovat riziko finanční ztráty v případě konfiskace. Zdá se, že tato praxe se týkala i části beletristické produkce včetně titulů určených elitnímu publiku. Názorným příkladem může být osud erotických edic vydávaných ve třicátých letech Jindřichem Štyrským. Podle závěrů literatury dosud k tématu publikované měla být existence odvážných, místy pornografických řad *Erotické revue* či Edice 69 de facto legálně umožněna na základě uvedení, že se jedná o soukromý tisk určený omezenému okruhu zájemců, a textem v tiráži prohlašujícím, že příslušná publikace „nesmí býti veřejně prodávána, ani vyložena, ani půjčována nebo jinak rozšiřována a nesmí býti zařazena do veřejných knihoven“.[90] Z dobových dokumentů sice vyplývá, že obdobné tiskoviny byly cenzurou většinou považovány za nelegální edice, zároveň se však ukazuje, že tento typ zveřejnění fungoval jako hojně využívaná strukturní mezera. Doplňkové informace v tiráži pak představovaly instrukce pro ty, kdo se na distribuci podíleli, jak mají s tisky (nevystavování, obezřetné šíření tisku, nezařazování do knihoven – tedy i soukromých půjčoven atd.) zacházet, aby nedošlo k prozrazení jejich „paralelního“ oběhu.

Prvorepubliková kontrolní praxe obvykle nepostihovala sféru soukromých knihoven. V případě zásahu proti distribučním sítím nelegálních tiskovin iniciovaného na základě udání, jež se při dalším vyšetřování policejních složek změnilo v důvodné podezření ze spáchání přestupku či trestného činu, ovšem umožňoval právní řád i výjimečný postih. Dokladem takového postupu byla domovní prohlídka provedená v bytě Jindřicha Štyrského v roce 1934. Na jejím základě byly uvedené erotické edice i další nalezené tisky konfiskovány a rozhodnutí o tomto kroku následně zveřejněno na stranách příslušných úředních věstníků.

Vlastní praxe konfiskace, jak již bylo částečně představeno, probíhala během první republiky za koordinovaného postupu všech cenzurních instancí. K zabavení příslušného titulu došlo na základě shromážděných podkladů buď z iniciativy vyššího policejního úřadu (policejního ředitelství), nebo na vybídnutí státního zastupitelství. Policie poté iniciovala „fyzické zajištění“ jednotlivých výtisků: telegramem či telefonicky oslovila tiskaře, nakladatele, vybrané knihkupce a podřízené policejní instance. Příslušné exempláře v tiskárně a jednotlivých knihkupectvích byly buď zapečetěny, nebo policií přímo

90) Karel Srp: „Erotická revue a Edice 69“, in *Erotická revue. Ročník 3* [1933], Praha, Torst 2001, s. 135–143, zde s. 136.

odvezeny. Nadřízený policejní úřad dále shromáždil informace o počtu zabavených výtisků a poslal o výsledku zásahu zpětnou zprávu státnímu zastupitelství. Paralelně s tím probíhal i tiskový soud, při jehož líčení byly posouzeny jak dodané podkladové materiály ze státního zastupitelství, tak vyjádření žalované strany. V případě, že soud nález státního zastupitelství potvrdil, byla vydána konfiskační zpráva k otištění v příslušných věstnících či odborných (osvětových, knihkupeckých či knihovnických) periodikách. Po vynesení rozsudku mohl nakladatel podat námitku vůči proběhlému objektivnímu řízení a posléze se odvolat k soudu vyšší instance. Z dosavadního neúplného průzkumu dochovaného archivního materiálu však vyplývá, že šance na úspěšné uplatnění tohoto posledního opravného prostředku ke zrušení či zmírnění cenzurního verdiktu nebyla v meziválečném období vysoká. Možnost obrátit se touto formou na nejvyšší soudní instanci opakovaně použil například Jakub Deml, jehož střetům s prvorepublikovou cenzurou věnujeme samostatnou případovou studii.[91]

Názorný je v tomto ohledu případ cenzurního posuzování románu Victora Margueritta v českém překladu nazvaného *Garsonka* (1923). Tato kniha, která vyvolala rozruch již při svém francouzském vydání, byla rozhodnutím státního zastupitelství z 30. ledna 1924 (na základě § 516 trestního zákona) shledána na třinácti místech závadnou a padlo rozhodnutí o její konfiskaci. Paralelně proběhlo i posouzení jejího německého, ve Vídni vydaného překladu, jenž byl vzápětí v Československu rovněž zakázán. Po potvrzení verdiktu tiskovým soudem začalo stahování jednotlivých neprodaných výtisků z knihkupectví. Nakladatelské družstvo Máje jako poškozená strana ovšem ihned podalo proti schválení konfiskace námitku. Právní zástupce nakladatele, známý znalec autorského práva Jan Löwenbach, v ní argumentoval zejména tím, že i přes řadu vydání v různých jazycích kniha zatím nikde konfiskována nebyla. Charakterizoval ji jako umělecké dílo, „které jest široce rozvrstveným obrazem společenských poměrů dnešní Paříže poválečné“, konfiskované fragmenty textu „týkající se více nebo méně intimit pohlavního styku“ údajně dávají smysl teprve ve stavbě celku a vytržením z kontextu dochází k naprostému zkreslení jejich vyznění. Připomněl rovněž uznání, kterého se dílu dostalo u francouzské kritiky, a vyzdvihl renomé autora, jenž „napsal již přes třicet knih“.[92] Na základě této stížnosti sice dne 25. února 1924 padlo rozhodnutí o zrušení zabavení románu, po odvolání státního zástupce však byla nakonec rozhodnutím vrchního zemského soudu konfiskace potvrzena. Jistou roli při finálním verdiktu ovšem mohla sehrát okolnost, že román *Garsonka* byl i některými ze zástupců domácí intelektuální scény považován za dílo skandální (Jiří Mahen) či pornografické.[93]

Cenzurní zásah a jeho veřejný ohlas

Nesouhlas s jednotlivými cenzurními verdikty, protesty proti nim i snaha revokovat rozhodnutí příslušných orgánů představují významnou část prvorepublikového diskurzu

91) Viz případová studie Daniely Iwashity a Šárky Kořínkové „Noli me tangere. Cenzura *Zapomenutého světla* a dalších textů Jakuba Demla v letech 1929–1935“, s. 775–792.
92) Státní oblastní archiv (SOA) v Praze, Krajský (zemský) soud trestní v Praze (KST), sign. Tl II/47/24, námitka Jana Löwenbacha proti schválení zabavení neperiodického tiskopisu Victor Margueritte: *Garsonka*.
93) Srov. J. Mahen: *Knížka o čtení praktickém*, cit. dílo, s. 33; k pornografičnosti románu například pozdější vyjádření Karla Horkého: „Stíny kultury“, *Fronta* 6, 1933/1934, č. 26, s. 410–411, zde s. 411.

Subskripční prospekt k románu *Milenec lady Chatterleyové* Román anglického spisovatele Davida Herberta Lawrence *Milenec lady Chatterleyové* byl jako soukromý tisk poprvé vydán v Itálii roku 1928; ve Velké Británii byl označen za pornografii a až do roku 1960 zde vycházel v cenzurované podobě. Český překlad Staši Jílovské vydal roku 1930 Jan Fromek jako 63. svazek edice Odeon. Kniha byla určena jen pro subskribenty. Jednu z variant subskripčního prospektu představilo jedenácté číslo časopisu *Odeon*, jehož titulní stranu zde přetiskujeme. Z reklamních důvodů prospekt citoval zprávu z *Lidových novin*, zmiňující zabavení knihy ve Spojených státech amerických, přetištěna v něm byla také autorova předmluva pro francouzské vydání z roku 1930. Součástí textu na objednávce poštovního doručení knihy bylo následující upozornění:

> Tato kniha nebude z cenzurních důvodů dána na knihkupecký trh do prodeje, bude vytištěna jen v počtu subskribovaných výtisků a nesmí býti nedospělým osobám půjčována ani jakkoli jinak rozšiřována.

Zdroj: *Odeon. Literární kurýr* 1, 1931, č. 11; *Odeon, dříve SNKLU. 15 let krásné knihy*, ed. Vladimír Reis, Praha, Odeon 1967; Aleš Zach: „Odeon (nakladatelství)", in Jiří Opelík (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 3, sv. 1, *M-O*, Praha, Academia 2000, s. 652–655.

odeon-literární kurýr

Odpovědný redaktor J. Štyrský. Vydavatel a nakladatel Jan Fromek, Praha II., Jungmannova č. 1. Redakce, administrace a expedice Praha II., Jungmannova 1. Vychází měsíčně. Vytiskl B. Kopřiva, Praha-Letná. Novin. sazba povol. fed. poštu a telegr. č. 21456-VII.31929.

č. 11.

„Kniha, jež se nehodí ani k tomu, aby zdobila nejčernější hlubiny pekla"

tak se vyjádřil americký senátor Smoot o knize anglického spisovatele, za živa prokletého básníka

D. H. LAWRENCE

D. H. Lawrence † v únoru 1930

MILENEC LADY CHATTERLEYOVÉ

Novinářská zpráva

Také v Americe mizejí doklady.

f. th. - Nový York 15. května 1930.

Celý Washington se tiše směje nad tajemným zmizením nevhodných knih, jimiž dokazoval senátor Smoot kongresu mírnost knižní censury. Inkrimované knihy zmizely ze senátní místnosti za rozpravy, kdy nebyl v senátě nikdo přítomen než senátoři, jejich tajemníci a úředníci kongresu. Patrně si páni senátoři »vypůjčili« tyto zábavné knihy a patrně se jim tak zalíbily, že si je ponechali. Nejvíce mrzí senátora Smoota, že mezi zmizelými je kniha také v Anglii zabavená D. H. Lawrence: Milenec lady Chatterleyové, o níž se vyjádřil, že se nehodí ani k tomu, aby zdobila nejčernější hlubiny pekla.

(Lidové noviny 20. V. 1930.).

VYJDE POUZE PRO SUBSKRIBENTY JAKO SOUKROMÝ TISK

o cenzuře. Dosud však nebyla příliš zkoumána otázka, do jaké míry byla rozhodnutí cenzurních orgánů ovlivnitelná a zda při posuzování jednotlivých případů mohla sehrát jistou roli i jejich medializace. Část případů, souvisejících výhradně s oblastí náročnější (častěji domácí) produkce, dokládá, že postup cenzurních orgánů nemusel být vždy striktní. Revokaci zásahu přitom mohly zčásti iniciovat v první instanci již jednotlivé složky cenzurního aparátu. V aktech ministerstva vnitra jsou alespoň fragmentárně dochovány dokumenty vztahující se například ke zvažovanému postihu překladu románu Stanisława Przybyszewského *Království bolestné*, který k důkladné tiskové přehlídce doporučilo v únoru 1924 pražské policejní ředitelství. Na podnět iniciovaný Osvětovým svazem a ministerstvem spravedlnosti (důvodem zásahu měla být údajná pornografičnost díla) však státní zastupitelství reagovalo kategorickým, blíže ovšem neupřesněným sdělením, že román známého autora „nehodlá zabaviti".[94] Obdobná reakce státního zastupitelství se pak týkala i snahy o konfiskaci románu Julese Barbey d'Aurevillyho *Co neumírá*, vydaného Družstvem přátel Studia v témže roce.

94) NA, PŘ II – ODD, kt. 88, sign. 2/8, státní zastupitelství v Praze policejnímu ředitelství v Praze 26. 3. 1924.

Zejména v případě sbírky Vítězslava Nezvala *Skleněný havelok* (1932) však přichází v úvahu možnost, že cenzura reagovala i na ohlas, který zpráva o konfiskačním zásahu proti knize vyvolala v tisku. Rozhodnutím brněnského policejního ředitelství byla sbírka dne 23. června 1932 pro úvody dvou básní (*Budoucí válka*, *Procházka citlivého měšťana*) zabavena. Řada periodik (mj. *Národní osvobození*, *České slovo* či *Právo lidu*) vzápětí zveřejnila informace o postihu s nesouhlasnými komentáři. Patrně i v souvislosti s tím reagovalo státní zastupitelství v Brně zrušením konfiskace a vrácením již zabavených výtisků knihy nakladateli a knihkupcům.[95] Jistou roli mohl sehrát mediální ohlas i v případu konfiskace souboru tiskovin (volných, mechanicky rozmnožených listů) obsahujícího mimo jiné text *Internacionály*, básně Fráni Šrámka *Píšou mi psaní* a *Přiletěli adjutanti* a pasáž Havlíčkova *Křtu svatého Vladimíra* začínající veršem „Bože, kýž jsem policajtem". Na zásah, oznámený 12. března 1931 *Úředním listem Republiky československé*, ostře reagovalo *Národní osvobození* článkem, nazvaným *Co si dovoluje republikánská cenzura*, v němž konstatovalo:

> Páni, kteří podpisovali manifest na obranu národní kultury, všichni ostatní spisovatelé, umělci, profesoři a nevíme kdo ještě: tady jde o skutečné ohrožení národní kultury, jsou-li konfiskovány básně těch, kdož v ní mají své čestné místo, jako je Havlíček či Šrámek. Páni spisovatelé, všichni lidé, kdož cítíte, jak je trapné a smutné, ozvěte se proti tomuto ovzduší nesvobody a násilí, jež umlčuje Havlíčka! Ozvěte se včas![96]

Rozhodnutí o zabavení bylo vzápětí zrušeno, ilustrativní pro povahu dobového cenzurního systému je pak vysvětlení celého případu, přetištěné i dobovým tiskem. Konfiskace *Internacionály* i básně *Přiletěli adjutanti* (a zřejmě rovněž nezmíněné pasáže z Havlíčka) dle něj byla „nesprávná a bezpodstatná" a verdikt byl pouhým nedopatřením. Šrámkova báseň *Píšou mi psaní* však byla uvedena v pozměněné podobě, lišící se od knižního vydání, takže konfiskace zůstala v platnosti.[97] Byť v uvedených případech není motivace změny stanoviska cenzurních orgánů k postiženým textům zcela objasněna dobovými dokumenty, lze předpokládat, že protesty uveřejňované tiskem mohly přinejmenším upozornit na potenciální nedopatření, vytvořit jistý tlak na některé z kompetentních složek cenzurního systému či přinést argumenty, jež byly při přezkoumávání nálezu použity ve prospěch postižených publikací. Zejména argumentace založená na vyzdvihování významu textů v celku národní literatury kombinovaná se zdůrazněním jejich estetických kvalit či poukazy na rozpornost verdiktu s ohledem na dobovou politickou realitu (*Internacionála* jako kanonický text sociální demokracie) představovaly jistý potenciál k úspěšnému vyjednávání s cenzurou. Dalšími faktory, které nepochybně rozhodování o konfiskacích mohly ovlivnit, byla aktuální společenská situace i kulturní kompetence příslušných cenzurních orgánů.

Je ovšem třeba zdůraznit, že osvobozující verdikt byl vždy do značné míry výsledkem souhry více rozmanitých faktorů a při cenzurním řízení v meziválečném období se jednalo

95) Srov. NA, PŘ II – ODD, kt. 163, sign. 22/6.
96) „Co si dovoluje republikánská censura", *Národní osvobození* 8, 1931, č. 73, 14. 3., s. 3.
97) Srov. ald. [= Václav Osvald]: „Konfiskace Internacionály a Šrámkových básní zrušena", *Národní osvobození* 8, 1931, č. 86, 27. 3., s. 4.

o záležitost výjimečnou. Dokládají to další známé cenzurní případy odehrávající se za nesouhlasných reakcí dobového tisku, jež budou ještě zmíněny.

Transparentnost cenzury. Počty konfiskovaných titulů

Výše popsaná nakladatelská praxe, formy distribuce knižních publikací i způsoby, jimiž do jejich cesty ke čtenářům cenzura vstupovala, dokládají jeden z důležitých rysů literární komunikace v liberálnějších obdobích našich moderních dějin. Cenzurní zásah během nich byl transparentní a opíral se o danou soustavu právních norem. Teprve na základě důvodného podezření z porušení příslušných zákonů mohl být zahájen represivní zákrok.

Bílá místa v „po konfiskaci opravených" vydáních Bílá místa v dobových periodikách či knižních publikacích představovala pro čtenáře signál upozorňující na zásah cenzury. Explicitní údaj o zabavení, který byl často do opraveného vydání doplňován, mohl sloužit jako orientace zejména v případě postižení rozsáhlejších či četnějších pasáží textu. Fakt cenzurního postihu ovšem vzbuzoval i zájem veřejnosti o dané tituly a doplnění informací o zásazích tak sloužilo jako upoutávka. Tuto funkci nepochybně plnilo v knihách Františka Zavřela, k jehož sebeprezentačním strategiím patřilo i soustavné budování image úspěšného, ale proskribovaného spisovatele. Snaha zvyšovat atraktivitu vlastních titulů se v daném případě projevila i dalšími strategiemi. Poté, co byl Zavřelův případ projednáván v parlamentu, se autor rozhodl využít „reklamy" a vydat svůj román již v čtvrtém vydání, tentokrát v nakladatelství Atlas.

Zdroj: František Zavřel: *Fortinbras*, čtvrté, po konfiskaci opravené vydání, Praha, Atlas 1931, s. 204–205.

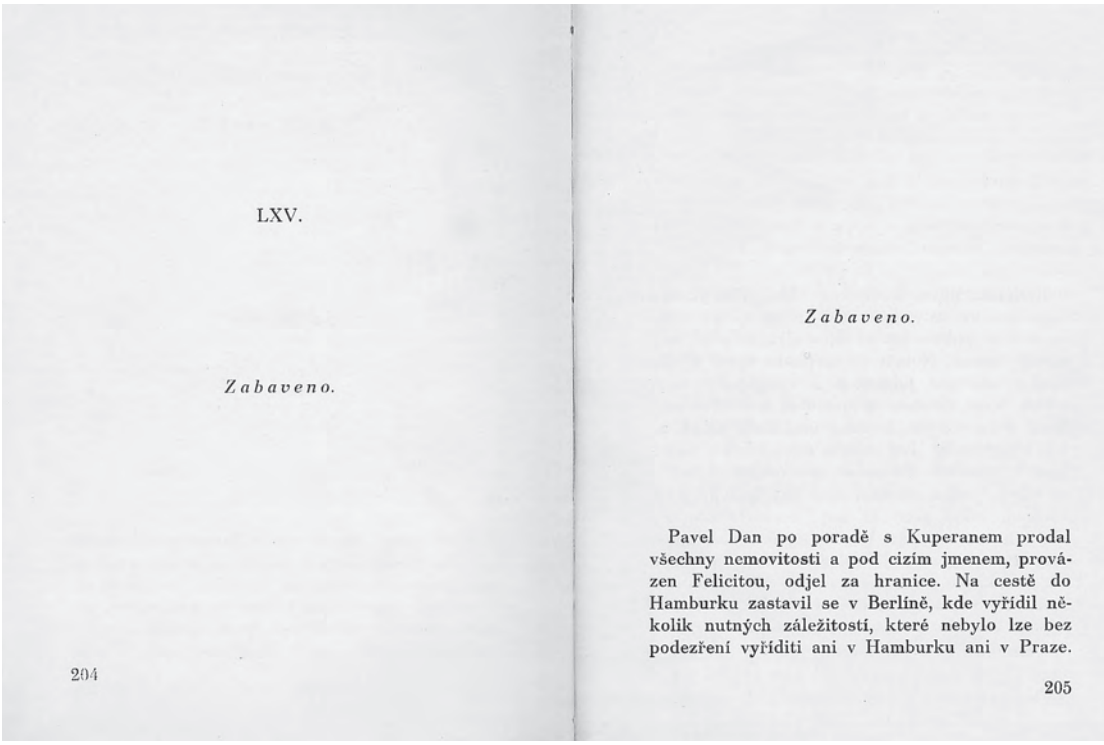

LXV.

Zabaveno.

204

Zabaveno.

Pavel Dan po poradě s Kuperanem prodal všechny nemovitosti a pod cizím jmenem, provázen Felicitou, odjel za hranice. Na cestě do Hamburku zastavil se v Berlíně, kde vyřídil několik nutných záležitostí, které nebylo lze bez podezření vyříditi ani v Hamburku ani v Praze.

205

Dobový systém dále v případě konfiskačního postihu nabízel alespoň omezenou obranu opět založenou na stanovených právních prostředcích.

Transparentnost postupu a možnost veřejné kontroly konfiskační praxe se promítala do všech činností, které cenzurní aparát vykonával. Při postizích periodického tisku byla na zabavených místech ponechávána bílá místa. Byly-li konfiskovány pouze určité pasáže (což ve sledovaném období představovalo většinu případů) publikace knižní, povoloval daný právní stav možnost vydat ji znovu, pochopitelně ovšem již bez příslušných pasáží. V novém vydání poté rovněž zůstávala bílá místa, signalizující vynechané části textu. V některých případech nakladatelé umisťovali – částečně jako výraz rozhořčení, mnohdy ovšem prokazatelně jako prostředek ke zvýšení atraktivity titulu a posílení jeho komerční úspěšnosti – do vybílených pasáží explicitní informaci „zabaveno". Údaje o konfiskaci byly z obdobných důvodů umisťovány i na obálku či například do nakladatelských letáků. Transparentnost cenzury se ovšem projevovala také zveřejňováním informací o cenzurních zásazích. Dělo se tak podle praxe zavedené již v dobách habsburské monarchie, a to formou publikace veškerých konfiskačních nálezů v úředních věstnících; po vzniku republiky nejprve v *Úředním listu Pražských novin* a od roku 1920 v nově založeném *Úředním listu Republiky československé* (red. Josef Jan Svátek). Vzhledem ke stoupajícímu počtu zásahů i zakázaných publikací vznikly ještě za první republiky pomůcky, které sloužily úřadům pověřeným výkonem cenzury k rychlejší orientaci a pomáhaly i státním zastupitelstvím či soudům eliminovat jinak poměrně časté opakované konfiskace publikací již jednou na území státu zakázaných. Nejvýznamnější z těchto pomůcek byl *Seznam knih a písní zakázaných v Československu*, sestavený policejním inspektorem Františkem Frenzelem, v době vzniku příručky působícím v Hoře Svaté Kateřiny. Přestože tento soupis neregistruje veškeré konfiskace, lze jej bez nadsázky označit za klíčový pramen pro výzkum prvorepublikové cenzury.[98]

Na základě analýzy Frenzelova *Seznamu* lze konstatovat, že navzdory dramatickým dějům, jež existenci první republiky provázely, nepostihovala cenzura dobovou knižní produkci nijak masivně; od roku 1918 do konce srpna 1938 se jednalo o 3 164 zákazů neperiodických tisků, tedy v průměru pod 160 titulů ročně. Tato položka přitom zahrnuje beletrii, knihy naučné, ale především velké množství tisků dalších, například propagandistických a agitačních brožurek, drobných tisků, jako letáků, výzev, plakátů či map.

Do výše uvedeného souhrnného údaje nejsou započítány jednotlivé, Frenzelem v soupisu zvlášť vyčleněné pohlednice. Zmíněný celkový počet zásahů dále nezahrnuje jednotlivé písňové tituly, které editor seznamu rovněž uvádí v samostatné části. Důvodem pro jejich vyřazení z námi uváděných souhrnných čísel je skutečnost, že byly většinou součástí alb nebo jiných souborů ve Frenzelově soupisu již na jiných místech obsažených.

Na základě předchozího výkladu o vývoji právních norem a politickém dění mezi válkami lze poměrně spolehlivě analyzovat kvantitativní vývoj konfiskací neperiodického tisku na území Československa z hlediska jejich časového rozložení. Analýza přitom nepřináší výrazně překvapivé informace: během posledních měsíců roku 1918 nebyl zaznamenán

98) František Frenzel (ed.): *Seznam knih a písní zakázaných v Československu. Od roku 1918 do konce roku 1936*, Hora Svaté Kateřiny, vl. n. 1937; v letech 1937 a 1938 autor vydával navazující roční, respektive měsíční doplňky svého soupisu.

Cenzurou postižené neperiodické tisky v ČSR (1919–1938)

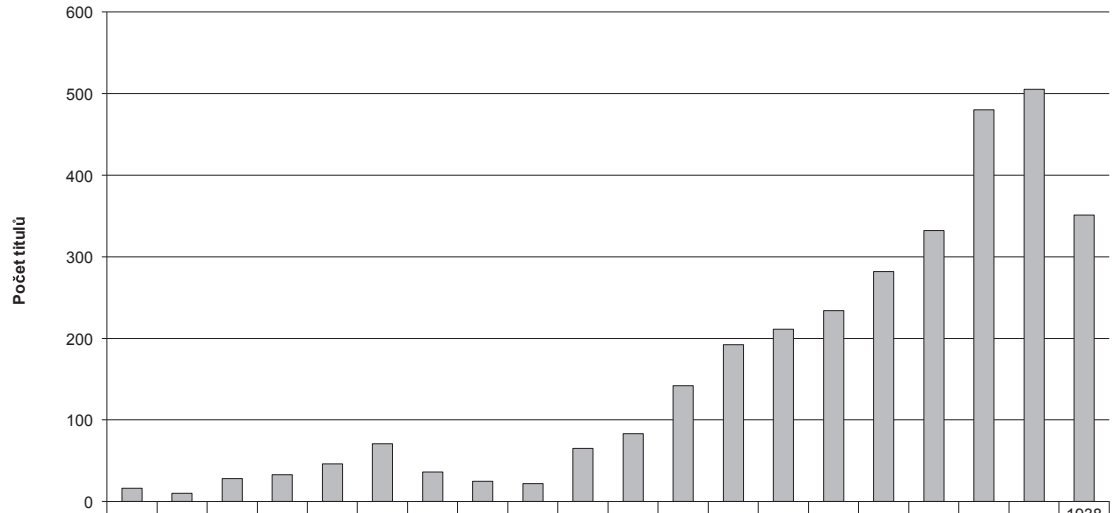

	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938 (I.–VIII.)
Počet titulů	16	10	28	33	46	71	36	25	22	65	83	142	192	211	234	282	332	480	505	351

Zdroj: František Frenzel (ed.): *Seznam knih a písní zakázaných v Československu. Od roku 1918 do konce roku 1936,* Hora Svaté Kateřiny, vl. n. 1937; doplněno týmž autorem o dodatek za rok 1937 a měsíční dodatky do srpna 1938.

jediný takový postih, což souvisí s již zmiňovaným uvolněním poměrů a praktickým pozastavením výkonu cenzury. Počet konfiskací pak v první polovině dvacátých let vzhledem k obnovení tiskové přehlídky a revoluční vlně procházející Evropou pozvolna rostl a kulminoval v letech 1923–1924, kdy vstoupil v platnost zákon na ochranu republiky. Celková stabilizace zahraničněpolitické a hospodářské situace a poměrně klidný domácí vývoj v polovině dvacátých let se následně projevily dalším poklesem počtu cenzurních zásahů z let 1925–1927. Po něm však následoval opětovný strmý růst počtu konfiskací, gradující na sklonku třicátých let. Tento vývoj souvisel s dramatickými hospodářskými problémy, nástupem diktátorských režimů s expanzivními cíli, stupňujícím se napětím na zahraniční i domácí scéně a s bezprostředním ohrožením demokracie ve středoevropském prostoru.

Jazyk a tematické zaměření hlavních skupin cenzurovaných tiskovin, konfiskace beletrie

Jazyková skladba konfiskátů

Velmi důležité údaje a odbornou literaturou dosud nezachycený celkový obraz prvorepublikové cenzury přináší přehled počtu konfiskací podle jazyka textů. Souhrn těchto údajů přitom nenabízí zásadně nové informace ve vztahu k zastoupení příslušných jazyků; i bez obšírnější znalosti dobových cenzurních praktik lze odhadnout, že mezi konfiskáty byly výrazně zastoupeny tisky německy, maďarsky či česky psané. Překvapivé však – i s ohledem na závěry dosavadního bádání – jsou proporce těchto zásahů. Celkem pochopitelně se pouze ojediněle postihy týkaly tiskovin v jazycích jako bulharština (1 zásah) či srbochorvatština (3 zásahy). Nevysoká četnost konfiskací souvisela s minimem uživatelů těchto jazyků, kteří by zároveň byli v úzkém kontaktu s Československem, svou roli pak hrála i geografická vzdálenost (respektive neexistence společných hranic s příslušnými státy) a v případě Jugoslávie rovněž vzájemné bezproblémové diplomatické vztahy. Poněkud jinak tomu bylo s Itálií, jejíž fašistický režim, hájící vlastní strategické zájmy i v podunajském prostoru, Československo rozhodně nepočítal ke svým spojencům. I z tohoto důvodu je nízký počet dohledaných konfiskací italskojazyčných textů (2 zákazy) jistým překvapením.

Mírně vyšší počet konfiskátů anglickojazyčných (8 zákazů) svědčí o rostoucím významu tohoto jazyka v mezinárodním měřítku, cenzurovány byly například anglickojazyčné překlady brožurek hájících protičeskoslovenské pozice (opakovaně jde o tiskoviny související s polským prostředím, další se týká kritiky aktivit Společnosti národů). O stále důležité roli francouzštiny (13 zásahů) jako diplomatického jazyka svědčí část cenzurou postižených titulů, většinu konfiskátů ve francouzštině pak představují erotické tiskoviny. Zvláštní a poměrně izolovanou skupinu představují cenzurované ukrajinské publikace. V naprosté většině se jednalo o nacionalistické propagační tiskoviny, které byly namířeny především proti začlenění Podkarpatské Rusi (Zakarpatí) do československého soustátí, cenzura pak dále postihovala rovněž tisky, které militantní formou připomínaly právo oblasti na autonomii. Ty přitom často vycházely v zámoří a byly distribuovány v kruzích tamních krajanských komunit. Zásahy v ostatních jazycích již tematicky korespondují s hlavními okruhy priorit působnosti československé cenzury, jak je charakterizuje následující výklad. Za zdůraznění však stojí údaj o celkovém počtu zakázaných německojazyčných neperiodických tisků, jejichž úhrn představoval téměř dvě třetiny veškerých cenzurou postižených tiskovin za celou dobu existence meziválečného Československa.

Postihy německých nacionalistických tiskovin

Zatímco pro Čechy a zčásti i pro slovenské obyvatelstvo představoval vznik Československa dovršení desetiletí trvajícího úsilí jejich politiků a intelektuální elity, poměr dalších národností k nově utvořenému státnímu celku, jak již bylo v předchozím výkladu nastíněno, byl podstatně komplikovanější. Část jejich reprezentantů se po jistém váhání a po zklidnění situace aktivně zapojila do „budování státu“, nemalé procento však zůstávalo v trvalé

Cenzurou postižené neperiodické tisky podle jazyka textů

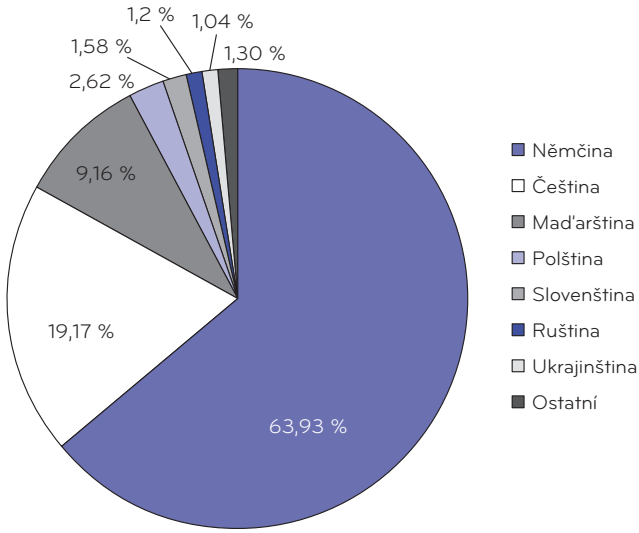

Zdroj: František Frenzel (ed.): *Seznam knih a písní zakázaných v Československu. Od roku 1918 do konce roku 1936*, Hora Svaté Kateřiny, vl. n. 1937; doplněno týmž autorem o dodatek za rok 1937 a měsíční dodatky do srpna 1938.

opozici. Jednalo se v první řadě o německé a maďarské nacionalistické kruhy, jejichž politické úsilí se soustředilo na hledání alternativ k meziválečnému statu quo. Naděje v tomto ohledu stoupenci nacionalistického programu vkládali do změn na mezinárodní scéně, zejména v sousedních státech, a své postoje často velmi otevřeně vyjadřovali také množstvím tiskovin, na něž soustavně reagovala i československá cenzura.

Není tedy rozhodně náhodou, že mezi prvními neperiodickými konfiskáty z roku 1919 se objevuje hned několik titulů tematizujících českou otázku z pohledu německých nacionálů. Vedle publikace Raimunda Friedricha Kaindla *Böhmen*, v níž autor, národopisec a etnolog specializující se na otázky německého osídlení středovýchodní a východní Evropy, formuloval vyhroceně prorakouské postoje a nesouhlas se zánikem podunajské monarchie, sem patřila například brožura terezínského rodáka, řádového kněze a později pedagoga v Saské Kamenici (Chemnitz) Antona Ohorna *Deutsch-Österreich auf ewig deutsch*. V tomto okruhu postihovaných tisků však byly zastoupeny zejména texty osobností přímo se angažujících v dobovém politickém dění. Typickým příkladem je kniha Rudolfa Lodgmana von Auen *Deutschböhmen*, jejíž autor byl někdejším poslancem říšské rady i českého sněmu a jako přední úředník okresní správy v Ústí nad Labem se stal nejvyšším představitelem pohraniční oblasti (provincie) Deutschböhmen. Jakožto zástupce sudetských Němců usiloval o odtržení tohoto území od Československa a jeho připojení k Německu. Své vyhrocené nacionální postoje již za změněných poměrů potvrdil jako člen poslanecké sněmovny, v níž zasedal za Německou nacionální stranu (DNP), jejíž protičeskoslovensky orientovanou politiku výraznou měrou spoluurčoval. Opakovaně pak byly do poloviny dvacátých let zakazovány například též tisky týkající se případu Aloise Baerana,

člena téže politické strany a zakladatele brněnských novin *Montagsblatt*, v roce 1923 odsouzeného za vyzvědačství k čtyřletému vězení. Publikace *Abg. Dr. Alois Baeran vor dem Prager Schwurgerichte*, jež byla nejdůležitější z nich, obsahuje vedle krátkého životopisu především úřední dokumenty ze soudního přelíčení Baeranova případu. Po celou dobu trvání první republiky zároveň opakovaně docházelo i k postihům tisků zájmových organizací či spolků určených širším vrstvám (např. *Bundes-Kalender 1924*, *Bundes-Kalender 1929*).

Počty zakazovaných německých a sudetoněmeckých tiskovin začaly prudce stoupat zejména od přelomu dvacátých a třicátých let a pochopitelně po roce 1933. Stále významnější roli přitom hrály tisky do Československa dovážené, měnil se rovněž obsah konfiskátů. Zatímco ve dvacátých letech se většina zakázaných zahraničních tiskovin týkala otázky možného návratu Habsburků do aktivní mezinárodní politiky, případně tematizovala rakouské dějiny v duchu někdejší c. a k. propagandy a pocházela zčásti z Rakouska, od strmého vzestupu Národně socialistické německé dělnické strany (NSDAP) a pozdějšího převzetí moci v Německu nacisty již jednoznačně dominují ideologické a propagandistické tiskoviny říšskoněmecké. Ty většinou kopírovaly hlavní prvky nacistické ideologie, v první řadě vyhrocený nacionalismus, jenž zahrnoval i soustavný zájem o osud „soukmenovců" žijících mimo německé hranice. Nezřídka přitom za obdobnými tisky stáli autoři, kteří sice pocházeli z Čech a patřili k významným postavám sudetoněmeckého hnutí, z obav z cenzury však raději vydávali v zahraničí. Typickým příkladem obdobných tiskovin byl spis Emila Lehmanna *Der Sudetendeutsche*.

Vedle útočné nacionalistické rétoriky představovala další důležitou skupinu v Československu zakazovaných tiskovin vojenská propaganda třetí říše, zastoupená kromě publikací k aktuálnímu vývoji německé armády (např. Wulf Bley: *Moderne Heere – Moderne Waffen*) též spisy připomínajícími historické tradice a zachycujícími mimo jiné válečné události či portréty významných osobností let 1914–1918. Připomeňme v této souvislosti alespoň knihu generála Ericha Ludendorffa *Das Marne-Drama*, přibližující dramatické okamžiky bojů na západní frontě. Vzhledem ke klíčové roli Adolfa Hitlera v nacistické ideologii zahrnoval další podstatný okruh spisů zabavených československou cenzurou publikace související s osobou říšského kancléře. V první řadě sem pochopitelně spadala Hitlerova programová kniha *Mein Kampf*,[99] většinou se však jednalo o drobnější tiskoviny propagační a oslavné, systematicky pěstující Hitlerův kult.[100]

Významná část zákazů z Německa dovážené produkce se rovněž týkala tisků antisemitských či rozvíjejících rasistické prvky nacistického programu. Konfiskovány tak byly v první řadě programové pseudovědecké spisy typu *Der Mythus des 20. Jahrhunderts* či *Blut und Ehre* od Alfreda Rosenberga, československá cenzura ovšem opakovaně zasahovala i proti četným nenávistným spiskům či ideologickým brožurám obsahujícím teze o židovském imperialismu, světovém spiknutí, rituálních vraždách či jiných údajných zločinech Židů. Jako příklad zmiňme pamflet předního nacistického ekonoma Gottfrieda

99) V Československu byl přitom *Mein Kampf* konfiskován až od roku 1933, srov. F. Frenzel (ed.): *Seznam knih a písní zakázaných v Československu*, cit. dílo, s. 70.

100) Z celé řady takových prací připomeňme alespoň propagandistické publikace Eugen Hadamovsky: *Hitler kämpft um den Frieden Europas. Ein Tagebuch von Adolf Hitlers Deutschlandfahrt*, München, Eher 1936; Heinrich Hoffmann: *Hitler in seiner Heimat*, Berlin, Zeitgeschichte-Verlag 1938.

Mapa Sudet z knihy Emila Lehmanna *Der Sudetendeutsche* Mezi klíčové postavy sudetoněmeckého hnutí patřil gymnaziální profesor, spisovatel, nacionálněsocialistický politik, osvětový a vlastivědný pracovník Emil Lehmann. Vzhledem k nacionálně vyhrocenému zaměření se jeho spisy opakovaně stávaly terčem zásahů československé cenzury. Kniha *Der Sudetendeutsche* shrnuje většinu ideových prvků, na jejichž základě se rozvíjelo sudetoněmecké hnutí. Autor v ní vyzdvihoval nesouhlas německého obyvatelstva s existencí československého státu. Publikace zahrnuje legitimizační odkazy na historickou kontinuitu německého obyvatelstva od germánských dob a zdůrazňuje rovněž staletí trvající přináležitost tohoto geografického prostoru k Svaté říši římské. Lehmann dále vyzdvihuje pozitivní vlastnosti německých obyvatel, přibližuje jejich specifickou kulturu, jež má být dokladem jejich výjimečnosti a zcela zásadní odlišnosti od slovansky hovořících sousedů. Zejména však předkládá program obrany sudetských Němců před „čechizací". Navrhuje též výraznou stimulaci aktivit osvětového hnutí v různých oblastech (působení na mládež, rozvíjení kulturních tradic, politická výchova atd.).
Podstatnou složkou podporující argumentaci zmíněného ideového konceptu bylo zdůrazňování vysokého počtu německých obyvatel Čech – ve srovnání například s menšími evropskými národy (Albánci, Dánové, pobaltské národy a další). Geografické rozložení německého osídlení v českých zemích Lehmann demonstroval i přiloženou mapou, jež ovšem svou schematičností realitu značně zkreslovala.

Zdroj: Emil Lehmann: *Der Sudetendeutsche*, Potsdam, Der Weiße Ritter Verlag 1925; Jitka Balcarová: *„Jeden za všechny, všichni za jednoho!". Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity"*, Praha, Karolinum 2013. Publikace obsahuje i Lehmannovo stručné biografické heslo, tamtéž, s. 394–395.

Federa *Die Juden* nebo obdobně zaměřené tisky Curta Rostena *Der jüdischen Rasse Weg und Ziel!* či Gregora Schwartz-Bostunitsche *Jüdischer Imperialismus*.

Konfiskovány ovšem byly na prvním místě tiskoviny nepřípustně či otevřeně nepřátelsky se vyjadřující vůči Československu a jeho národnostnímu uspořádání, případně jiným způsobem porušující domácí zákony. Obezřetný postoj cenzurních orgánů k těmto typům tisků ilustruje několik případů z konce třicátých let. V roce 1938 například předalo prezidium Zemského úřadu v Praze ministerstvu vnitra návrh policejního úřadu v Chomutově k zákazu dovozu publikace Theodora Krögera *Brest Litowsk. Beginn und Folgen des bolschewistischen Weltbetrugs*. Tento tisk byl dle zmíněného úřadu „schopen ohroziti veřejný

klid a pořádek. Zejména dlužno uvážiti líčení konce světové války ve smyslu známé teorie německých národních socialistů, že Německo nebylo ve světové válce poraženo, nýbrž se stalo obětí bolševismu".[101] Ač v tomto případě existovala úzká spojitost s nacistickou ideologií daná protibolševickým zaměřením spisu, k jeho zabavení nedošlo, nejspíše proto, že i podle vlastního sdělení policejního úřadu nebyla naplněna „skutková podstata trestných činů". Provinění muselo být prokázáno v konkrétních textových pasážích, jež by poté posoudil i tiskový soud.

Na druhou stranu však byly často postihovány i tiskoviny relativně neproblematické, obsahující záměrně či nedopatřením zkomolené údaje o Československu, jež údajně mohly poškodit či deformovat „obraz státu v zahraničí". Stalo se tak například v případě mapy *Deutschland – das schöne Reiseland*, vydané spolu s řadou obdobných propagačních tisků v době příprav olympiády v Berlíně. Mapa byla konfiskována kvůli (patrně úmyslně) zkomolenému označení československého státu „Tschecho-Slowakei". O tom, že se jednalo o hraniční případ, který nebyl jednotlivými cenzurou pověřenými úřady posuzován vždy identicky, svědčí nesoulad jejich verdiktů. I přes shovívavý postoj státního zastupitelství v Praze bylo nakonec tiskovině na základě stížností policejních orgánů z jiných, zejména pohraničních oblastí Čech odebráno povolení k dovozu a distribuci.[102]

Jistou roli na vysokém počtu konfiskátů sehrála i skutečnost, že některé z říšských tiskovin byly cenzurou postiženy nikoliv na základě problematických textových pasáží, ale v souvislosti s nacistickými symboly, jejichž používání bylo československými zákony zakázáno. Platilo to například o zobrazování svastiky na titulních stranách tiskovin. V listopadu 1936 tak byl postižen cenzurou časopis *Der Segelflieger*. Jak doslovně potvrzuje přípis ministerského rady Jana Dohnálka: „obsah časopisu jest úplně nezávadný, odborný, závadným jest pouze skobový kříž na titulním listě".[103]

Vzhledem k tomu, že německy psané literární texty představovaly prioritní objekt československé cenzury, věnujeme této oblasti speciální případovou studii.[104] Zde proto pouze připomeňme, že zásahy byly postiženy prakticky veškeré sociální oběhy od literatury elitní po sféru produkce určené širším čtenářským vrstvám. Zásahy se přitom dotkly rozmanité škály autorů i z hlediska jejich původu či oblasti působnosti. Nejvíce byly pochopitelně cenzurovány texty autorů pocházejících z Čech či zde působících. Jednalo se však přitom jak o spisovatele, kteří svým dílem zůstávali úzce spojeni s regionem (Heinrich Günzel, Franz Lorenz), tak o ty, jejichž věhlas hranice regionu přesahoval či jejichž díla dosáhla významnějších ocenění (Wilhelm Pleyer, Hans Watzlik). Zvláštní skupinu pak představovali autoři, kteří Československo, většinou pro svou vyhrocenou nacionální orientaci, opustili (např. již zmiňovaný Emil Lehmann, Gottfried Rothacker, vl. jménem Bruno Nowak). Případová studie věnovaná vyhoštění Karla Hanse Strobla dokládá, že

101) NA, MV – SR, kt. 4483, sign. 2/52/102, prezidium Zemského úřadu v Praze ministerstvu vnitra 12. 1. 1938.
102) NA, MV – SR, kt. 4487, sign. 2/54/23, sdělení rady Dohnálka Zemskému úřadu v Praze z 18. 9. 1936.
103) NA, MV – SR, kt. 4487, sign. 2/54/22, přípis rady Dohnálka na dopisu prezidia Zemského úřadu v Praze ministerstvu vnitra z 20. 10. 1936.
104) Viz případová studie Tomáše Pavlíčka „Za jeden národ a jednu říši. Německá nacionalistická literatura ve střetu s prvorepublikovou cenzurou", s. 809–825.

s postupujícím časem a vyhrocující se mezinárodní situací se československý stát uchyloval i ke krajním podobám cenzurního zásahu, směřujícího vůči osobě spisovatele.[105]

Cenzurou proti revoluci

Početnou a z hlediska dopadu na literární komunikaci významnou skupinu tisků postihovaných od prvních let existence Československa představovaly komunistické a radikálně levicové publikace. Z hlediska jazykového se přitom jednalo o velmi rozmanitý soubor; mezi těmito tiskovinami se vzhledem k programově internacionálnímu charakteru hnutí kromě dominujících publikací českých a německých frekventovaně objevují i tituly maďarské, polské a pochopitelně rovněž ruské. Nezřídka byly tyto tiskoviny vydávány paralelně ve více jazykových mutacích, často přímo v Moskvě ve specializovaných nakladatelstvích, jejichž prvotním účelem byla intenzivní propagace komunistických myšlenek režírovaná Kominternou, jež plnila funkci hlavního ústředí pro „export revoluce" za hranice sovětského Ruska.[106]

Již od počátku dvacátých let byly mezi konfiskáty zastoupeny tiskoviny, které v převážné většině popularizační a agitační formou shrnovaly základní prvky komunistického učení, případně přibližovaly život a dílo hlavních osobností, jež formovaly ideologii hnutí. Prakticky se v tomto okruhu prohibit neobjevují rozsáhlejší práce komunistických teoretiků,[107] je tedy zřejmé, že klíčovým cílem cenzurních zásahů bylo především zamezit distribuci produkce určené širokým vrstvám. Kromě různých programových spisů[108] se jednalo například o sborníčky komunistických písní[109] či další rozsahem většinou nevelké tiskoviny určené zčásti pro ilegální distribuci. Vzhledem k patrně ne zcela spolehlivě fungujícímu systému kontrol, rovněž ovšem v souvislosti s mezinárodněpolitickou situací představují naprostou většinu cenzurovaných radikálně levicových tisků z počátku dvacátých let publikace psané německy či maďarsky. Souběžně však byly konfiskovány česky psané periodické tiskoviny, a to zejména v souvislosti s vyhrocením politické situace v zemi na sklonku roku 1920. Po vyhlášení stanného práva došlo na některých místech k zastavování radikálních periodik, postiženy úplným zákazem byly po dobu mimořádných opatření například kladenská *Svoboda* či lounský *Průboj*. Vzhledem k trvalému nebezpečí, jež pro liberálnědemokratický režim představoval militantní komunistický tisk, usilující v první řadě o destabilizaci politické situace, byl krajní prostředek soudního pozastavení určitého titulu používán rovněž v pozdějších obdobích.

Jeden z okruhů komunisticky orientovaných tiskovin, jež byly ve dvacátých i třicátých letech kontinuálně postihovány cenzurními zásahy, představovaly spisy protiválečné. Jejich spektrum bylo značně široké a zahrnovalo kromě prací teoretiků hnutí či předních

105) Viz případová studie Venduly Trnkové „V republice nevítaným cizincem. Vyhoštění Karla Hanse Strobla", s. 827–835.
106) Srov. Kevin McDermott: *Kominterna. Dějiny mezinárodního komunismu za Leninovy a Stalinovy éry*, přel. Jiří Nedvěd, Vítězslav Sommer, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011.
107) Mezi nečetné výjimky patřil dle Frenzelova *Seznamu* jeden ze svazků Leninových spisů – srov. Vladimir Iljič Lenin: *Sämtliche Werke* 20, Wien – Berlin, Verlag für Literatur und Politik 1928.
108) Nikolaj Ivanovič Bucharin: *Das Programm der Kommunisten (Bolschewiki)*, Wien, Gesellschaft und Erziehung 1919; Grigorij Zinovjev: *Die Rolle der kommunistischen Partei in der proletarischen Revolution*, Berlin, Buch- und Kunstdruckerei Schwarz & Company 1920.
109) *Liederbuch für Proletarier*, Wien, Arbeiter Buchhandlung 1921.

intelektuálů (Vladimir Iljič Lenin, Clara Zetkinová)[110] také řadu popularizačních či agitačních brožur a drobnějších publikací. Tyto tiskoviny byly účinným propagandistickým nástrojem, jenž pomocí pacifistické dikce prezentoval jednu z obecně sdělných a vstřícně přijímaných myšlenek doby.

Počet postihovaných komunistických tiskovin narůstá od konce dvacátých let. Příklady konfiskované brožury Klementa Gottwalda *Chléb, práci, půdu, svobodu* (1931) či publikace *Jak organizovati boj nezaměstnaných za chléb a práci?* (1932) dokládají, že na přelomu desetiletí představovaly významný cíl zásahů tiskoviny tematizující dopady hospodářské krize, především katastrofální nezaměstnanost, jež se promítla i do vyhrocené rétoriky souvisejících textů. Zhruba ve stejné době, s výraznou intenzitou však pochopitelně zejména po nástupu nacismu v sousedním Německu, mezi zakazovanými publikacemi komunistické provenience stoupl počet publikací protifašistických.[111] Zejména s heslem boje proti fašismu je pak spojena rozsáhlá skupina ilegálních letáků, tedy tiskovin, jež z velké části nebyly podchyceny v dobových seznamech prohibit.[112] Patrně nejznámější leták *Ne Masaryk, ale Lenin!*, v němž byl první československý prezident označován za „přisluhovače buržoazie", byl distribuován v době prezidentské volby v květnu 1934. V souvislosti s energickou reakcí cenzurního aparátu a bezpečnostních složek na šíření tohoto letáku a poté, co poslanecká sněmovna zbavila na žádost krajského trestního soudu čtyři komunistické poslance imunity, se přední představitelé KSČ uchýlili do ilegality; Klement Gottwald a patrně i Václav Kopecký na čas emigrovali do SSSR.[113] V následujících měsících byly ve spojitosti se zostřenou cenzurní praxí opakovaně zastavovány ústřední komunistické tiskoviny (zejména *Rudé právo* a *Tvorba*). Vzhledem k množství letáků, jejich nevelkému rozsahu, specifickým způsobům distribuce i omezenému účelu – mnohdy šlo například o pozvání na aktuální společenské akce, přednášky či kulturní pořady – je nebylo možné podchytit obdobně jako ostatní tištěnou produkci. Byly však soustavně sledovány bezpečnostními úřady a docházelo k jejich archivaci. Ve druhé polovině třicátých let pak publikace věnované protifašistickému boji, jež byly v předchozím období často namířeny obecně proti všem oponentům komunistického hnutí, získávaly užší a aktuálnější obsah. Dělo se tak v návaznosti na stupňující se mezinárodní napětí a konkrétní zahraniční události, zejména válku v Habeši, agresivní kroky nacistického režimu, především však španělskou občanskou válku a dění na domácí scéně (nástup Henleinovy Sudetendeutsche Partei /SdP/ a formování fašistických politických uskupení). Poslední skupinu eliminovaných tiskovin, které byly v druhé polovině

110) *Lenin o válce* 1, Praha, Internacionála mládeže 1928; Clara Zetkin: *Der Kampf der kommunistischen Parteien gegen Kriegsgefahr und Krieg*, Hamburg, Carl Hoym Nachf. 1922.
111) Např. zabavená rezoluce ÚV KSČ z října 1933 *Proti fašistické diktatuře – za diktaturu proletariátu*; o významu, s nímž bylo heslo protifašistického boje včleňováno do komunistické propagandy, svědčí i jeho frekventované užití v materiálech Kominterny, jež byly častými cíli cenzurních postihů: mj. Palmiro Togliatti: *Kampf gegen Krieg und Faschismus. Bericht zum 3. Punkt der Tagesordnung des Kongresses: Die Vorbereitung des imperialistischen Krieges und die Aufgaben der Kommunistischen Internationale*, Prag, Karl Kreibich 1935.
112) Tento okruh zakázaných tiskovin byl soustavně podchycen v publikaci Růženy Bubeníčkové (ed.): *Ilegální a zabavené komunistické tiskoviny 1931–1940. Soupis k signatuře P 87/33 z fondu Presidium policejního ředitelství v Praze*, sv. 1–2, Praha, Státní ústřední archiv 1971.
113) Srov. Jana Pávová: *Demagog ve službách strany. Portrét komunistického politika a ideologa Václava Kopeckého*, Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2008, s. 26–27.

Kontrola literární práce v rámci komunistické strany Literární aktivity komunistických intelektuálů neprověřovaly jen orgány československého státu. Od vzniku KSČ se v rámci tohoto politického uskupení objevovaly snahy o disciplinaci členské základny a dohled nad jí publikovanými texty. Názorně tyto snahy dokládá fungování politickovýchovné organizace Proletkult, jež měla osvětově působit v dělnickém prostředí. V časopise *Proletkult* byla roku 1922 otištěna následující instrukce:

> Veškeří soudruzi literárně činní, jakož i veškeré složky strany, chtějící k vydání svých publikací (brožur nebo knih) použíti nakladatelství strany, upozorňují se, že Tisková komise přijímá pro komunistické nakladatelství jen spisy schválené Kulturní radou, která k tomu účelu ustanovuje lektory. Je tudíž také třeba, aby složky, které objednávají u některého soudruha spis, který má vyjíti nakladatelstvím strany, nebo redakce, které chtějí ponechati sazbu z časopisu pro knižní vydání v nakladatelství strany, zjednaly si předem souhlas Kulturní rady. – Za Ústřední výkonný výbor: Ant. Zápotocký. – Za Kulturní radu: Frant. Houser, předseda.

Podobnou pozornost věnovalo vedení KSČ tomu, aby texty publikované ve stranickém tisku udržovaly jednotnou politickou linii. Výmluvně to dokládají vzpomínky Stanislava Budína, který v letech 1934–1936 působil jako šéfredaktor *Rudého práva*:

> Hned od začátku, když jsem nastoupil do redakce *Rudého práva*, bylo velkým problémem, jak zajistit každodenní styk redakce se stranickým vedením. Byli jsme přece orgánem ÚV KSČ a bylo nutno denně získávat informace od vedoucích soudruhů o politice strany, dbát jejich pokynů a podrobovat se jejich kritice [...]. Na začátku se to řešilo tak, že dokud byl ještě Václav Kopecký v Praze, scházel jsem se s ním denně večer po osmé hodině, když už skončila redakční práce, většinou někde v polích ve Strašnicích [...] a tam jsme se dvě hodiny procházeli, Kopecký vyslovoval svůj názor na obsah listu, tlumočil mi názor vedení na problémy, které je třeba rozpracovat, radil co a jak psát, vysvětloval politickou situaci a reakci strany na ni. [...] A zanedlouho bylo rozhodnuto, že nejvhodnější bude, aby se šéfredaktor zúčastňoval týdenních zasedání politbyra.

Budín chápal *Rudé právo* jako ryze stranickou publikační platformu, do níž se – přestože zastával pozici šéfredaktora – neměly promítat jeho osobní postoje. Předběžné vyjednávání názorové orientace zásadních textů se tak stávalo každodenní redakční praxí.
Odvolávání se k vedení KSČ jako vrchní autoritě je patrné i ze *Vzpomínek* Marie Švermové-Švábové, zastupující KSČ v Kominterně. Švermová byla požádána o recenzi knihy Pavla Reimana *Dějiny KSČ* pro časopis *Komunistická internacionála*.

> Prostudovala jsem Reimanovu práci, udělala si řadu poznámek, ale netroufala jsem si sama provést celkové posouzení. Požadovala jsem, aby se tak závažná otázka jako interpretace dějin strany projednala nejdříve ve vedení strany a stanovisko nebylo vyjádřeno subjektivně jen jedním člověkem. To byl totiž hlavní nedostatek Reimanovy práce – subjektivní přístup. A tak jsem recenzi do časopisu *Komunistická internacionála* nenapsala.

Vedle porad o stanoviscích k obecným otázkám nebo obsahu konkrétních textů se na stránkách stranických publikačních platforem objevovala i vyjádření kritiky či sebekritiky v případech, kdy došlo ke zpětnému zpochybnění směřování politiky KSČ ze strany moskevské Kominterny. Obětními beránky změn stranického kurzu se nezřídka stávali právě šéfredaktoři *Rudého práva*.

Zdroj: „Komunistickým spisovatelům a vydavatelstvům", *Proletkult* 1, 1922, sv. 2, č. 15 (41), s. 238–239; Stanislav Budín: *Jak to vlastně bylo*, Praha, Torst 2007, zvl. s. 122–123; Marie Švermová: *Vzpomínky*, Praha, Futura 2008, s. 107, 127.

dvacátých let cenzurou postiženy spíše ojediněle, v letech třicátých však tvoří podstatnou složku konfiskátů, přestavovala produkce týkající se tématu jednotné fronty.[114]

Zásahy proti komunistickým a radikálně levicově orientovaným tiskovinám se však, jak již bylo zmíněno, bezprostředně promítaly i do dobové literární komunikace. Tato skutečnost souvisela především s politickou orientací převážné části nastupující literární generace. Linii konfliktů těchto autorů s cenzurou lze sledovat již od raných dvacátých let ve spojitosti s tzv. první vlnou proletářské poezie. Ta se zrodila v atmosféře poválečného revolučního vzepětí, jež v Československu gradovalo v době prosincové krize 1920 a následném vzniku KSČ. V umělecké sféře byly teze strany programově rozvíjeny zejména v prostředí hnutí proletářské kultury (hlavním ohniskem se stala organizace Proletkult, jejíž stejnojmenný tiskový orgán v letech 1922–1924 redigoval S. K. Neumann), mezi jehož stoupence patřila řada představitelů poválečné avantgardy. Téma revoluce, především však dobově aktuální apelativní beletristické ztvárnění marxistických tezí i tematizace či apoteóza násilné proměny společenského řádu, jak byla realizována v Rusku, dominovaly například jednotlivým příspěvkům sborníku *Sovětské Rusi čeští spisovatelé a umělci komunističtí* (1921). Kromě básníků starší generace (Josef Hora, Ivan Olbracht, S. K. Neumann) do něj přispěli též mladí nastupující autoři Artuš Černík, Jaroslav Seifert, Vladislav Vančura, Jiří Wolker a Zdeněk Kalista. Jeho konfiskace patřila k prvním významnějším cenzurním zásahům proti textům elitního komunikačního okruhu. Vyšší množství zásahů proti radikálně levicově zaměřeným beletristickým textům a tiskovinám však lze sledovat zejména po zostření cenzury, jež se dostavilo v reakci na zákon na ochranu republiky (1923). Změnu konfiskační praxe ilustrativně dokládá zásah proti jednomu z dnes kanonických děl české literatury počátku dvacátých let, sbírce Jaroslava Seiferta *Město v slzách* (1921). První vydání sbírky, u níž pozdější interpreti vyzdvihují především citový naivismus či zdůvěrňování revolučního ideálu a jeho konkretizaci v individuálních lidských osudech, proběhlo bez povšimnutí cenzorů. Postih se dotkl až druhého vydání sbírky (1923), došlo k němu navíc až v roce 1925, tedy s dvouletým odstupem. Vlastní zásah, postihující protiválečnou báseň *Monolog bezrukého vojáka*, státní zastupitelství v následné polemice poněkud nepochopitelně vysvětlovalo tím, že při prvním vydání nebyla provedena tisková přehlídka knihy. Ohlas případu v tisku a jednoznačné odmítnutí konfiskace nejen v komunistických tiskových orgánech příznačně dokládají obecné stanovisko kulturní obce vůči cenzuře beletrie.[115]

Jedním z případů zákroku namířeného proti literárnímu textu, při němž ovšem bylo úspěšně použito proticenzurní strategie často aplikované již v dobách Rakouska-Uherska, se stal postih sbírky Fráni Richtera *Zpěv horníka Losuda* (1926). Tato skladba, v patrné inspiraci Bezručovými *Slezskými písněmi* tematizující těžké sociální podmínky havířů, byla postižena na základě § 15, odst. 2 zákona na ochranu republiky (veřejné podněcování ke zločinu nebo přečinu). V rámci interpelací komunistických poslanců „Śliwky, Petera a soudruhů“ (16. června 1926) však v poslanecké sněmovně parlamentu přes nesouhlasné

114) Např. *Proti imperialistickému nebezpečí, za jednotnou frontu naší mládeže!*, Praha, Carlo Aksamit 1926; *Jednotná fronta především. Úkoly rudých odborářů v boji o jednotnou dělnickou frontu*, Buštěhrad, František Šikola 1934.

115) Srov. Zdeněk Pešat: *Jaroslav Seifert*, Praha, Československý spisovatel 1991, s. 39; srov. též infobox „Postihy revoluční a antimilitaristické poezie“, s. 694–695.

stanovisko ministra spravedlnosti došlo k jejímu uvolnění.[116] Strategie imunizace textů jejich přečtením během poslaneckých interpelací ovšem nemohla být vzhledem k četnosti zásahů uplatněna v případě beletrie otiskované v periodických tiskovinách, zvláště byl-li jejich obsah zaměřen na specifické okruhy recipientů (dětský čtenář, ženské čtenářské publikum). Postup cenzury byl v těchto případech nekompromisní, o čemž svědčí dohledané případy konfiskací periodik jako *Rozsevačka*, *Kohoutek* či *Komunistka*. Dochovaný konfiskovaný materiál přibližuje rovněž konkrétní typy postihovaných textů. V první řadě šlo o přímou či snadno dešifrovatelnou obraznou tematizaci revoluce či útočných komunistických propagandistických tezí a hesel; jako příklad uveďme část zabavené básně *Psaníčko do Moskvy*, otištěné v časopisu *Kohoutek*: „Bez chleba a bez košile, / bosá a beze škol / svíjíme se ve chřtáně kapitalistického draka. / Ale je to náš život: boj s buržoazií. / To je naše výchova: sociální revoluce. / To je náš cíl: vláda rolníků a dělníků. / A to bude naše vítězství: Rudá armáda.“[117] Imunizacím v případě periodických tiskovin či rozmanitých politicky, propagandisticky či jinak zaměřených brožur bylo zároveň již od dvacátých let soustavně zabraňováno prostřednictvím § 9 jednacího řádu Poslanecké sněmovny a Senátu Národního shromáždění, na jehož základě mohlo předsednictvo příslušné komory rozhodnout o vyloučení určité pasáže ze stenografického protokolu.[118]

Dalším známým případem zásahu proti beletristické publikaci levicově orientovaného autora ještě z dvacátých let byla konfiskace knihy Ivana Suka (jednoho z členů Devětsilu, později známého především jako soudničkáře) *Holčičky pod lucernou* (1926). Tento soubor povídek zachycuje dobově frekventované téma sociálních determinant lidského chování, v daném případě bezprostřední souvislost chudoby a prostituce. Mezi nemnohé relativně dobře zdokumentované případy postihů poezie se sociálním a proticírkevním akcentem již z let třicátých pak patří zásah proti básnické sbírce Jana Doliny *Pět cípů* (1935). Cenzura měla dle verdiktu státního zastupitelství v Praze řadu důvodů pro konfiskaci, dominantním motivem však patrně bylo spojení ironické dikce veršů s odkazy na konkrétní události zaznamenávané denním tiskem, jak dokládá například báseň *Balada o státu*. Skladba opět ilustruje bídu horníků (tentokrát v severních Čechách) nucených tajně fárat v noci na opuštěných šachtách. Důvodem zásahu se stal především závěr skladby: „a že ani četník nepostrádá citu, / zničí nebezpečí kusem ekrazitu. // A že stát a četník lidské zdraví šetří, / letí šachta, letí nocí do povětří.“[119] I v případě Dolinovy sbírky byla úspěšně použita strategie imunizace; následující, „po konfiskaci a imunizaci opravené vydání“ většinu cenzurovaných pasáží obsahuje (všechny jsou graficky vyznačeny). Na několika místech, podle kontextu militantně antiklerikálních, však předsednictvo sněmovny patrně využilo výše zmíněného § 9 svého jednacího řádu a několik veršů ze stenografického zápisu vyřadilo; v knižním vydání jsou tyto pasáže signalizovány poznámkou „konfiskováno parlamentní cenzurou“.[120]

116) Informaci o uvolnění sbírky přináší titulní list jejího dalšího vydání. Vyjádření ministra spravedlnosti viz *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/tisky/t0451_02.htm>, přístup 24. 6. 2014.

117) František Dobrý: „Psaníčko do Moskvy“, *Kohoutek* 4, 1925/1926, č. 11, s. 163–164, zde s. 164.

118) Srov. F. Štěpán a kol.: *Soupis konfiskátů revolučního tisku*, cit. dilo, s. 40–43.

119) Jan Dolina: *Pět cípů. Proletářská lyrika*, Praha, vl. n. 1935, s. 8; cenzurované pasáže jsou v sazbě explicitně vyznačeny; srov. též *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, <http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/tisky/t0133_01.htm>, přístup 24. 6. 2014.

120) Srov. J. Dolina: „Reportáž o Svaté Hoře u Příbrami“, in týž: *Pět cípů*, cit. dílo, s. 15, 18.

Spíš ojediněle lze nalézt doklady zásahů proti beletristickým textům světové literatury, patrně nejvýznamnější konfiskát z tohoto okruhu představuje dosud blíže nezdokumentovaný případ německého překladu druhého dílu Šolochovova *Tichého Donu* z roku 1931.[121]

Erotika a pornografie v konfliktu se společenskými normami a cenzurní praxí

Výklad pokrývající v naší publikaci problematiku cenzury ve starších obdobích dokládá, že od samotných počátků formování moderní literární kultury v českých zemích představovala trvalou součást zakazované produkce literatura erotická či s oblastí erotiky úzce související. Období meziválečné v tomto ohledu nebylo výjimkou, představovalo zároveň ve více ohledech jednu z kulminačních fází cenzurního boje proti tomuto typu produkce.

Přetrvávající problematický vztah k tématu lidské sexuality i v době první republiky a jeho soustavné vytlačování z veřejného diskurzu názorně dokládají osudy díla i životní peripetie Karla Jaroslava Obrátila. Proti tomuto bibliofilovi, sběrateli a editorovi erotik, občanským povoláním učiteli, bylo nedlouho po vzniku Československa, v době Obrátilova ředitelského působení na měšťanské škole v Uherském Hradišti, zahájeno disciplinární řízení v souvislosti s jeho sběratelskou činností. V té době Obrátil již více než deset let pracoval na rozsáhlém souboru shromažďujícím svědectví o sexualitě nejširších lidových vrstev, spojujícím autorův zájem folkloristický, literární i lexikografický. Na základě udání a zajištění zápisníku se záznamy z intimního života, erotických fotografií a dalších předmětů vypovídajících mimo jiné o fetišistických sexuálních praktikách byl Obrátil vyšetřován Okresní školní radou v Uherském Hradišti. Zvlášť závažně přitom byla posuzována okolnost, že inkriminované předměty byly nalezeny v prostorách školy.[122] Záležitost se vzápětí stala předmětem zájmu Zemské školní rady v Brně i ministerstva školství. Disciplinární řízení (probíhalo v letech 1919–1924) po různých peripetiích sice formálně skončilo v Obrátilův prospěch – ze svého místa nebyl odvolán, důsledky se však promítly do jeho předčasného penzionování (1926). Se ženou se poté odstěhovali do Prahy, kde se Obrátil začal plně věnovat svým sběratelským a bibliofilským aktivitám. Jeho ediční působnost soustavně směřující k oblasti erotiky se přitom stávala opakovaným předmětem cenzurních zásahů. Roku 1927 byl konfiskací postižen soubor povídek s tematikou prostituce nazvaný *Červená lucerna*, zahrnující mj. texty Paula Leppina, Guy de Maupassanta, Františka Langera, Ivana Suka či Julese Barbey d'Aurevillyho.[123] Obrátil ovšem i poté ve svých aktivitách pokračoval. Jeho hlavní ediční řada nazvaná Kulturněhistorické a literární kuriozity z let 1928–1933 pak patřila k dobovým výrazným pokusům o soustavnější vydávání erotik. Zahrnula celkem jedenáct svazků (např. opakovaně Guy de Maupassant, Pietro Aretino, Pierre Louÿs či Algernon Charles Swinburne).[124] Editor přitom opět volil formu soukromých tisků a většinu ze svazků edice se mu podařilo distribuovat. Cenzurním zásahem byl dle dostupných pramenů postižen pouze Obrátilův překlad

121) Srov. F. Frenzel (ed.): *Seznam knih a písní zakázaných v Československu*, cit. dílo, s. 102.
122) Podrobně viz Kamil Janiš: *K. J. Obrátil – Komenský sexuální osvěty*, Ústí nad Orlicí, Oftis 2008, s. 51–60.
123) Srov. Karel Jaroslav Obrátil (ed.): *Červená lucerna*, po konfiskaci nové vyd., Praha, vl. n. 1927; Frenzelův soupis tuto konfiskaci neuvádí.
124) Informaci o celkovém počtu svazků edice přebíráme z dosud poslední publikace k tématu – Radim Kopáč, Josef Schwarz: *Zůstaňtež tudíž tajemstvím… Známá i neznámá erotika (a skatologika) v české literatuře 1809–2009*, Praha, Artes Liberales 2010, s. 71.

klasického pornografického románu *Fanny Hill. Memoáry nevěstky* Johna Clelanda. Podle výnosu pražského státního zastupitelství, potvrzeného výnosem krajského trestního soudu z 29. dubna 1932, konfiskaci podlehl prakticky celý text díla (s. 21–128). Jak ovšem vyplývá z úředních spisů, postih patrně neměl výrazný reálný dopad. V rámci šetření cenzurních instancí není zmiňován ani tiskař, ani nakladatel díla a řízení se odehrávalo pouze na základě jediného exempláře zajištěného státním zastupitelstvím.[125]

Na počátku roku 1932 pak K. J. Obrátil formou subskripce zahájil vydávání svého životního díla, rozsáhlé sbírky „příspěvků ke studiu pohlavního života našeho lidu", nazvané *Kryptadia*.[126] Spis zahrnuje rozmanité projevy sexuálního života převážně venkovského obyvatelstva zaznamenané v průběhu téměř tří desítek let a byl inspirován vlnou zájmu o toto téma, kterou přineslo poslední desetiletí 19. století, mimo jiné v souvislosti s rodící se vědeckou sexuologií, pracemi Richarda von Krafft-Ebinga a zejména Freudovou psychoanalýzou. Autor sám byl ostatně na počátku své práce v kontaktu s Friedrichem Kraussem, lékařem a zakladatelem Muzea pro studium pohlavního života ve Vídni a vydavatelem „etnologicko-sexuologické ročenky *Anthropophyteia*",[127] jemuž chtěl pro jeho ediční projekt nabídnout ke zveřejnění výsledky svých studií; vzhledem ke Kraussově brzké smrti ovšem ze záměru sešlo. Obrátilova finální práce zahrnuje slovesný materiál v původní podobě, jak jej zachytil sám bezprostředně z vyprávění prostých lidí, případně zprostředkovaně ze záznamů svých informátorů (patřili mezi ně rovněž Jindřich Štyrský či další z dobových vydavatelů erotik Viktor Roubal). Soubor je uveden sbírkou záznamů týkajících se rozmanitých projevů erotiky všednodenního života, v dalších částech editor vyčlenil oddíly zachycující doklady sexuality ve slovesných útvarech spojovaných s dětstvím (ukolébavky, říkanky, rozpočítadla či posměšky), samostatné skupiny autentických projevů dále uspořádal podle slovesné formy do oddílů hádanek a písní, veršovánek, básní, pohádek a anekdot. Celek sběratelského korpusu uzavřel záznamy nápisů a vojenských písní. Výsledky výzkumu navíc Obrátil zhodnotil v unikátním slovníku erotických a skatologických pojmů (téměř 4 300 hesel na 288 stranách),[128] představujícím vzhledem k rozsáhlé excerpční základně užitečnou pomůcku i pro další filologické bádání. Finální podoba edice *Kryptadií*, jejíž vydávání bylo dokončeno až roku 1939, zahrnula celkem patnáct částí v jedenácti sešitech. Ačkoli poznávací přínos díla byl zřejmý, jednalo se o projekt, který se i přes výrazné modernizační proměny, jimiž společnost v meziválečném dvacetiletí prošla, vymykal dobovým společenským normám, čehož si byl ostatně sám autor vzhledem ke zvolené formě zpřístupnění díla vědom. Není proto překvapením, že i *Kryptadia* se stala v roce 1934 předmětem cenzurního zásahu. Byl jím postižen jeden z cenzurou zachycených sešitů díla.[129]

Zmíněné ediční aktivity K. J. Obrátila, reprezentované autorovým vrcholným dílem a jeho řadou Kulturněhistorické a literární kuriozity, nebyly zdaleka jediným takto zaměřeným prvorepublikovým podnikem. Jednalo se o běžnou dobovou formu zpřístupňování

125) Srov. SOA v Praze, KST, spis Tl I 882/32; SOA v Praze, Státní zastupitelství Praha, spis Tlz 612/32.
126) Soubor byl formou reprintu podruhé vydán nakladatelstvím Paseka v letech 1999 a 2000, zde též cenné průvodní texty Franze Schindlera „Doslov" a „K. J. Obrátil 1866–1945", in K. J. Obrátil: *Kryptadia. Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu*, díl 3, Praha – Litomyšl, Paseka 2000, s. 765–778, 779–819.
127) K. Janiš: *K. J. Obrátil*, cit. dílo, s. 66.
128) R. Kopáč, J. Schwarz: *Zůstaňtež tudíž tajemstvím…*, cit. dílo, s. 96.
129) Srov. F. Frenzel (ed.): *Seznam knih a písní zakázaných v Československu*, cit. dílo, s. 63.

Cválající karavany rozkoše

V koupelně se naň vrhla jako samum smyslnosti a mluvila přerývaně a horečně: „Dneska jsi ji líbal podruhé, viď, ale, ale to nevadí, pojď, teď pojď, aby nám nový rok aspoň krásně začal."
Zastrčili závorku a dopadli ve smyslném zmatku na prkenné lehátko. Leželi na sobě, rty na rtech. Smršť rychlých pohybů odvanula rázem překážky šatů. Jazyky temného ohně olizovaly růžové peřeje masa. Hedvábná kočka se třásla a vrčela. Lidožroutský klín, sněhový pás a bláznivé ruce. Rozvášněná bakchantka čekající na zástup satyrů. „Miláčku, shořím!" Stehna a lýtka a paty. „Proč pláčeš?" Vláčná slast, růžový samet rozněcují tiché a zajíkavé laskání. Rty jsou ustavičně plny rtů a blaha, zuby v zralém ovoci ňader a jazyky v tremolu na prchavých proměnách horkých vln. Vilma přede krutou vášeň. Tělo rozhozené vilným promykem klína do široké a nahé bujnosti se podobá sladkému sněhovému pohoří s černým pramenem tekoucím z ledovce. Kdo by neklekl a nepil? Který Atlas by neomládl dotekem růžové země? Potom vzlyky a slast a ticho.
Ale jen okamžik. Vilma se vymrštila, jako by ji byla odhodila síla, působící mimo ni, přikryla ho tělem a řekla strašné, ale oživující slovo, jež podruhé otevřelo zakletý svět a vypustilo cválající karavany rozkoše na dno mezi rozdělené vlny rudého moře. Úžasně krásná křivka beder, houpavý rytmus Řekyň a Saracének, nosících břemena na hlavě, a potom růžové vybuchující pudrovadlo převázané zlatohnědým provázkem. Gagátový beran hnal stádo bílých pštrosů, záliv šuměl a pěnil jako kráter plný černé sodovky, ohnivé vlny se rozbíhaly na písku a přesýpaly korále na ňadrech skvělé kurtizány, ověšené zlatými řetězy. Teplá vůně se smekala po horkých úbočích, kde rostl muškát. Dlouhé a vláčné paže byly chladivým atolem odpočinku na moři bičovaném bouří. Srdce bilo v celých prsou. Růže lisovaná těly potila krůpěje oleje. Potom divoký otřes a opět slast, jen slast a ticho a žhavé nic. Vilma vstala a řekla: „Tak divoké to nebylo nikdy!"

Edici erotik nakladatele Jaroslava Korela, nazvanou Moderní autoři, spojoval ve třicátých letech se surrealistickou produkcí tohoto typu nejen fakt, že do ní nakladatel vybíral mimo jiné z textů markýze de Sade. Pojítkem byl také autor grafické úpravy a obálky. Pro edici ji v roce 1934 navrhl Jindřich Štyrský, jenž byl jako úpravce uveden pouze v prvním svazku, byť nakladatel vycházel z jeho osnovy i ve zbytku edice. Na obálce třetího svazku edice Moderní autoři, kterou zde reprodukujeme, byla použita fotografie Jaroslava Fabingera, známého autora aktů. Kniha vyšla v listopadu 1935 v nákladu 300 číslovaných a 200 volných

erotik a obdobně jako tomu bylo v případě Obrátilově, i další příbuzné ediční řady se stávaly terčem cenzurních zásahů. Připomeňme v této souvislosti alespoň edici nakladatelství Borský a Šulc Knihy lásky a vášně (1923–1924),[130] rozsáhlou, nejméně čtrnáctisvazkovou řadu Stanislava Neumanna Knížky pro potěšení, jež zahrnovala práce „francouzské, ale také výpisky ze souborů Jana Jeníka z Bratřic nebo texty z italské literatury",[131] *Roubalovu erotickou ročenku* (1927–1931) či edici Lotos (1932–1936) Václava Láchy.[132]

Ilustrativním případem postižené erotické produkce dokládajícím jednak škálu sofistikovaných strategií umožňujících obcházet dobovou cenzurní praxi, odhalujícím však rovněž postupy, jimiž se nepovolená literatura mohla dostávat k zájemcům i prostřednictvím sítě oficiálních knihkupectví, byl zásah proti nakladateli bez koncese Václavu Čejkovi – další výrazné postavě spojené s produkcí erotických tiskovin – z února 1932. Na základě podnětu pražského státního zastupitelství, jež obdrželo „od neznámého udavatele" poštou

130) R. Kopáč, J. Schwarz: *Zůstaňtež tudíž tajemstvím…*, cit. dílo, s. 66.
131) Tamtéž, s. 71.
132) Srov. Aleš Zach: „Václav Lácha", in *Slovník českých nakladatelství 1849–1949*, <http://www.slovnik-nakladatelstvi.cz/nakladatelstvi/vaclav-lacha.html>, přístup 12. 7. 2014.

výtisků. Její obsah tvořil původní erotický román *Obratník panny*, jehož autor Quido Palička (jako básník debutoval v *Moderní revue*, prosadil se však jako plodný překladatel z francouzštiny, angličtiny, němčiny a severských jazyků) zde vystupoval pod pseudonymem Jean Delys, odkazujícím ke „galantní" francouzské kultuře. (S cenzurou se Palička znovu setkal za druhé republiky jako překladatel prózy Henryho Millera *Obratník raka*.) Román, z něhož zde přetiskujeme jednu z eroticky exponovaných scén, propadl v roce 1937 konfiskaci. Spolu s ním se v období 1936–1937 na prvorepublikový cenzurní index dostala další čtyři Korelova erotika (Henri Adés: *Deset nocí lásky*, 1935; Paul Adam: *Stádo Klarissiných milenců*, 1936; markýz de Sade: *Leonora a Klementina*, 1936; Henri Dulaurens: *Miláček přírody*, 1936).

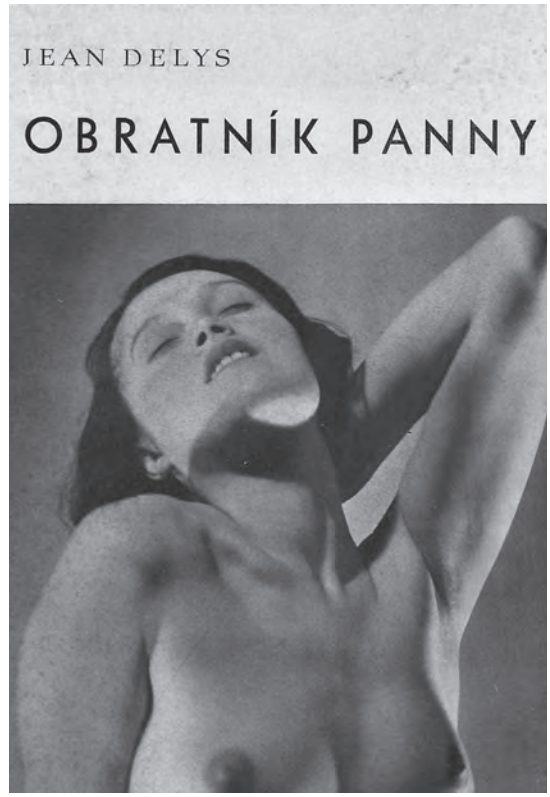

Zdroj: Jean Delys [= Quido Palička]: *Obratník panny*, Praha, Jaroslav Korel 1935, s. 63–64; František Frenzel (ed.): *Seznam knih a písní zakázaných v Československu*, Hora Svaté Kateřiny, vl. n. 1937; Aleš Zach: „Jaroslav Korel", in *Slovník českých nakladatelství 1849–1949*, <http://www.slovnik-nakladatelstvi.cz/nakladatelstvi/jaroslav-korel.html>, přístup 8. 9. 2014; Marcela Husová: „Quido Palička", in Jiří Opelík (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 3, sv. 2, *P–Ř*, Praha, Academia 2000, s. 765–766.

prospekty k subskripci pornografického románu *Josefina Mutzenbacherová neboli Paměti vídeňské holky* s obrázkem zachycujícím „sedící dívku závadného rázu", byla v Čejkově bytě na Žižkově v Poděbradově třídě č. 11 provedena domovní prohlídka. Jak uvádí dochovaný policejní protokol: „Ani na domě, ani uvnitř není však žádná tabulka, jež by označovala nějaké nakladatelství Olisbos. Při provedené revizi byly nalezeny toliko 102 prospekty, v nichž se zve k subskripci."[133] V Čejkově bytě byla v době prohlídky přítomna pouze jeho manželka, jež odmítala vpustit dovnitř přítomného policejního komisaře a otevřela teprve za asistence „uniformované stráže". Do protokolu pak uvedla, že jí o tom, co manžel vydává, není nic známo, ani netuší, „u které firmy je toho času zaměstnán".[134] Po skončení „revize" se však dostavil i Václav Čejka, který při výslechu uvedl, že subskribentské letáky doručené státnímu zastupitelství nedistribuoval on, ale jakýsi „Čížek", jenž „prý se jmenuje Štika a má u Poštovního úřadu v Žižkově poštovní schránku č. 97". Tyto letáky, jak dokládají jejich přiložené exempláře, se skutečně lišily od subskribentských prospektů nalezených v Čejkově bytě. V rámci edice Olisbos, kterou Čejka připravoval již před ča-

133) NA, PŘ II – ODD, kt. 168, sign. 46/1, protokol z domovní prohlídky provedené u V. Čejky 18. 2. 1932.
134) Tamtéž.

sem a jejíž svazky již údajně byly rozebrány, měl vydat v nákladu 120–250 výtisků celkem tři svazky (Česká národní bibliografie ovšem dokumentuje pět titulů),[135] jméno tiskaře odmítl uvést. Dalším šetřením bylo zjištěno, že Čejka je „v obchodním spojení s knihkupcem [Josefem, TP] Bošem […], Václavem Petrem […], Jaroslavem Pospíšilem […], Hockrem [sic] a redaktorem Eduardem Králem".[136] Kontakty s knihkupcem Josefem Hokrem ostatně dokládá při domovní prohlídce nalezená navštívenka, na níž je Čejka uveden jako jeho obchodní zástupce. Snahu po zakrytí distribuce nelegálních tiskovin i pokus vyhnout se případnému trestnímu stíhání dokládá reverz, který obsahoval jednak seznam svazků edice Olisbos s cenami a pokynem, aby zájemci případnou objednávku zaslali zpět „v zalepené obálce", především však sdělení na rubové straně téhož dokumentu, v němž objednavatel potvrzuje: „Zavazuji se, že nebudu knihy uvedené na první straně tohoto listu rozšiřovati, dále půjčovati nebo prodávati a že se postarám, aby se nedostaly do rukou osobám mladým nebo lidem úchylným."[137]

V některých uměleckých periodických listech byly výlučně komerčně zaměřené pornografické publikace kladeny do přímého protikladu k náročné modernistické produkci, kterou kvůli otevřeným erotickým pasážím cenzura postihovala na základě téže legislativní normy. Výmluvně o tom svědčí jedno z čísel *Literárních novin*, časopisu redigovaného Václavem Kaplickým, z října 1929. Kromě razantního odsouzení rostoucího množství pornografických edic, označovaných za „sviňské soukromé tisky"[138] a v konkrétním případě zastoupených produkcí nakladatelství Popularia, uveřejnil list i vášnivý protest proti postihu překladu Lautréamontova *Maldorora*, jehož text byl na šesti místech konfiskován. Je přitom řazen do okruhu podobně neprávem postižených beletristických děl, při jejichž posuzování cenzura nezohlednila umělecké kvality textu: „Zmizely ze světa pozoruhodné zpěvy Priapovy, zmizely, tuším, též krásné překlady knih Rictusových […] a v nejposlednější době propadly konfiskaci i Lautréamontovy zpěvy o Maldororovi, jedna z geniálních knih francouzské poezie."[139]

A právě konfiskace českého překladu *Maldorora*, klíčového díla moderní literatury a především emblematického textu francouzských surrealistů,[140] představuje jeden z nejvýznamnějších zásahů prvorepublikové cenzury namířený do sféry elitní literatury. Kniha byla postižena nálezem krajského soudu v Novém Jičíně z 26. září 1929. Všechny zásahy se přitom týkaly explicitního zachycení erotických scén či scén se sexuálním podtextem ze třetího zpěvu skladby. Konfiskaci tak podlehly pasáže o znásilnění mladé dívky snově přízračným Maldororem (s. 43), tentýž akt vykonaný jeho psem boxerem (s. 44), obraz prostitutky, atakované kohouty a slepicemi (ve skladbě výjev traktován jako symbolické očištění po sexuálním aktu, s. 46), zachycení soulože „s degradovanou ženou v prostopášných

135) Srov. též Aleš Zach: „V. Čejka", in *Slovník českých nakladatelství 1849–1949*, <http://www.slovnik-nakladatelstvi.cz/nakladatelstvi/v-cejka.html>, přístup 28. 6. 2014.
136) NA, PŘ II – ODD, kt. 168, sign. 46/1, protokol z domovní prohlídky provedené u V. Čejky 18. 2. 1932.
137) Tamtéž, prospekt k subskripci edice Olisbos.
138) „Pornografie na postupu", *Literární noviny* 3, 1929, č. 17 (57), s. 2.
139) -jst.: „‚Maldoror', syn zla", tamtéž, s. 3–4, zde s. 3.
140) Srov. studii Ludvíka Kundery: „Hyperbolik", in Comte de Lautréamont: *Souborné dílo. Zpěvy Maldororovy, Poesie, Dopisy*, přel. Prokop Voskovec, Petr Turek, Praha, Kra 1993, s. 5–29.

a nečistých objetích“ (s. 47–48), soulož s prostitutkou (s. 48–49), opakované použití motivů spermatu a krve (s. 52).[141]

Přes zmiňované opakované protesty z řad kulturní veřejnosti nebyla konfiskace zrušena. Jeden z důvodů, který k postihu výrazně přispěl, představovala pro cenzurní úředníky nesrozumitelná koncepce díla, založeného na hrozivých snových vizích a asociativním principu popírajícím zásady logiky. Obdobně jako v případě jiných zdokumentovaných zásahů vůči beletrii se cenzura soustředila na pasáže tematizující pohlavní styk či jiné projevy sexuálního chování; spouštěcím mechanismem zákroku se často stávala i přítomnost vulgarismů. V duchu tohoto myšlení cenzura překlad Lautréamontovy skladby neposuzovala jako svébytný umělecký celek s dominující estetickou funkcí. Bezprecedentní amorálnost a zlo, metaforicky vyjadřované mimo jiné zmiňovanými pasážemi, které tvořily jeden ze stavebních principů díla, tak nemohly být adekvátně interpretovány. Nepochopení se vzápětí promítlo do výsledného rutinního konfiskačního zákroku.

Z dalších konfiskačních postihů

Skupina textů představovaných v závěru této kapitoly zahrnuje z hlediska tematického různorodé konfiskáty, jež dokreslují sféru působnosti cenzury v oblasti beletrie. První z nich, román *Botostroj* (1933) T. Svatopluka, patřil mezi okruh tiskovin, jež byly postihovány na základě další z prvorepublikových norem, opakovaně uplatňovaných v souvislosti s cenzurou, a to zákona o ochraně cti (č. 108/1933 Sb.). Autor v díle kritickou optikou vylíčil život velkého obuvnického závodu, v němž jsou důsledně uplatňovány principy všestranné modernizace a racionalizace a ve kterém i soukromý život zaměstnanců podléhá „železným“ pravidlům diktovaným „šéfem“ průmyslového kolosu. Román byl bezprostředně po vydání napaden majitelem Baťových závodů, kde autor před skandálem pracoval a kde čerpal inspiraci k napsání díla. Jan Antonín Baťa podal na základě zmiňované legislativní normy na autora díla žalobu, načež následovaly další soudní spory.[142] Pro postižení obecnějších rysů cenzurní praxe v prvorepublikovém období představuje důležitý moment závěrečná fáze sporu, v níž bylo v rámci soudního přelíčení prokazováno, zda je *Botostroj* „skandalizujícím pamfletem“, či beletristickým dílem. Román byl nakonec označen za pamflet, a proto mohl být vzápětí posuzován již jako běžný tištěný text, jenž nemá své místo mezi jedinečnými „výtvory lidského ducha“, a není tedy třeba jej ani zvláštním způsobem hájit. V důsledku toho se pak na posledním ze soudních jednání (11. ledna 1938) otevřela cesta k úplnému zákazu díla. Závěrečný verdikt dlouholetých sporů byl navíc doplněn bezprecedentním ustanovením o předání autorských práv firmě Baťa, čímž mělo být zabráněno i dalším reedicím knihy.

Poněkud odlišný výsledek měl cenzurní případ jednoho z nejoceňovanějších děl moderní české literatury, románu Ivana Olbrachta *Nikola Šuhaj loupežník* (1933). Tento román, jehož základní dějová linie sleduje konflikt koločavského zbojníka s představiteli státní moci na Podkarpatské Rusi, zastoupené především českými četníky a vojskem, byl od počátku

141) Odkazy na stránky konfiskovaného vydání knihy Isidore Ducasse, comte de Lautréamont: *Maldoror. Výbor ze Zpěvů Maldororových*, přel. Jindřich Hořejší, Karel Teige, Praha, Odeon 1929.

142) Téma souhrnně v duchu dobové ideologie zpracoval Volodymyr Motornyj: *T. Svatopluk*, přel. Eva Šimůnková, Praha, Československý spisovatel 1983; výběr dokumentů ze soudních procesů byl zahrnut do prvního poválečného vydání románu: T. Svatopluk: *Botostroj*, Praha, Svoboda 1946, s. 227–253.

vnímán jako výjimečné umělecké dílo. Jeho v naprosté většině kladná kritická recepce i příznivá čtenářská odezva se staly jedním z důvodů, pro který za něj autor v roce 1933 obdržel státní cenu a zvítězil i v tradiční anketě *Lidových novin*. Navzdory tomu se *Nikola Šuhaj*, a to zejména v souvislosti s kontroverzním námětem, stal i předmětem zájmu cenzury. Stalo se tak na základě výzvy policie z Podkarpatské Rusi. Dne 20. března 1933 adresoval jeden z úředníků prezidia policejního ředitelství v Užhorodě pražským kolegům úřední sdělení: „Dle mého soudu jsou některá místa v románě závadná, zejména ta, která vyličují činnost československého četnictva. Proto žádám o sdělení, zda tento román prošel tiskovou cenzurou a s jakým výsledkem."[143] Pražská policie vzápětí iniciovala tiskovou přehlídku díla, na jejímž základě proběhla i komunikace se státním zastupitelstvím, během níž se řešila mimo jiné i otázka, jak dané literární dílo hodnotit. Na jedné straně bylo konstatováno, že z hlediska státní moci je v románu značně problematicky ztvárněn příběh hlavního protagonisty, podle úředních dokumentů lupiče a zločince odpovědného za smrt četníka a viněného i z dalších trestných činů. Cenzurní posuzování zároveň probíhalo v ovzduší útoků uveřejňovaných v dobovém periodickém tisku. Nejsoustavněji se tématu věnoval list *Četnický obzor*, který napadal přímo i autora, v jehož díle údajně měli být čeští četníci „vylíčeni jako násilníci a ožralci",[144] v podobném duchu psal například také časopis *Podkarpatské hlasy*. V rozhodování cenzurních úřadů ovšem nakonec převážil fakt, že Olbrachtův román podává umělecké zpracování tématu a že, jak se vyjádřilo i oddělení ministerstva vnitra reagující na opakované stížnosti četníků, „kniha byla přijata kritikou jako dílo vysoké literární hodnoty", a z tohoto důvodu není třeba sahat k cenzurním opatřením.[145] Případ byl poté uzavřen strohým vyjádřením pražského státního zastupitelství do Užhorodu ze 4. května 1933: „sděluji, že od zabavení bylo upuštěno." Nepříznivý postoj úřadů z Podkarpatské Rusi se ovšem projevil cenzurním postihem ukrajinského překladu, který doprovázela předmluva, v níž byla země označována jako ukrajinské Zakarpatsko. Konfiskován byl vzápětí – rovněž v souvislosti s předmluvou překladatele románu Bohumíra Šmerala – i ruský překlad díla, vydaný v Sovětském svazu.[146]

Jedním z případů, jež dokládají jednak atmosféru stupňujícího se napětí druhé poloviny třicátých let, jednak komplikace cenzury při posuzování vydání jednoho díla ve více jazycích, byla cenzurní prohlídka bestselleru britského autora Sydneyho Fowlera Wrighta v originálu nazvaného *Prelude in Prague. A Story of the War of 1938*. Tento špionážní thriller zachycoval téma od nástupu Hitlera nanejvýš aktuální: válku ve střední Evropě, jejíž vypuknutí autor situoval do blízké budoucnosti. Text přibližuje poslední okamžiky příprav

143) NA, PŘ II – ODD, kt. 168, sign. 46/3, dopis prezidia policejního ředitelství v Užhorodě policejnímu ředitelství v Praze z 20. 3. 1933.

144) Cit. dle Ota Holub: *Věc: Loupežník Nikola Šuhaj*, Praha, Československý spisovatel 1983, s. 211. Kniha obsahuje kromě podrobného vylíčení událostí, jež byly předlohou románu, i souhrn recepce díla a publicistických polemik, které jeho vydání provázely. Jsou zde popsány i okolnosti cenzurního posuzování díla.

145) Tamtéž, s. 221.

146) Z dobových ohlasů postihu ukrajinského vydání mj. Šk.: „Policie hledá ukrajinský překlad Nikoly Šuhaje", *Lidové noviny* 42, 1934, č. 594, 25. 11., s. 7. Ukrajinský překlad vydaný ve Lvově byl dle citované publikace O. Holuba zabaven 30. 11. 1934 rozhodnutím krajského soudu v Chustu, srov. O. Holub: *Věc: Loupežník Nikola Šuhaj*, cit. dílo, s. 225–226. O zásahu proti ruskojazyčnému vydání „s předmluvou s. Šmeralja" rozhodl krajský tiskový soud v Praze dne 5. 5. 1935, viz F. Frenzel (ed.): *Seznam knih a písní zakázaných v Československu*, cit. dílo, s. 77.

a průběh válečného střetu, během něhož německá armáda, v první řadě její moderní letectvo, rozdrtí československé vojenské síly a přinutí souseda ke kapitulaci.

Kniha vyšla v roce 1936 v českém překladu péčí nakladatele Gustava Voleského, souběžně se na domácím trhu objevil její německý překlad vydaný ve Štrasburku. Obě vydání – zejména vzhledem k značnému čtenářskému ohlasu díla – vzbudila pozornost československých cenzurních úřadů; výsledek kontroly ovšem proběhl s rozdílnými výsledky. České vydání bylo v roce 1936 shledáno nezávadným, vydání německé však bylo konfiskováno na základě deseti problematických míst v textu a na obálce. Policejní úřad v Ústí nad Labem, který dal k zásahu impulz, přitom konstatoval:

> zdejší úřad jest názoru, že německý text byl ve vyznačených místech úmyslně pozměněn tak, aby ve čtenářích německé národnosti budil dojem skutečnosti a tím nenápadně do obyvatelstva smíšených území vnášel neklid a myšlenky říšskoněmecké propagandy. Po objevení se knihy na zdejším knižním trhu bylo ji nutno z výkladních skříní odstraniti. Již pouhý titul a zvláště zadní stránka obálky způsobil, že byl o ni velký zájem, který v některých případech hrozil porušením veřejného pořádku.[147]

Jak vyplývá z dochovaných dokumentů, vlastní konfiskaci podpořila i volba skandalizujícího názvu *Untergang von Prag*, který měl oproti českému titulu *Bomby nad Prahou* explicitněji vyjadřovat problematické téma vojenské porážky Československa a konce demokratického režimu. Nález byl potvrzen tiskovým soudem v Litoměřicích, případ však měl svou dohru na politické scéně. V říjnu 1936 vystoupil v poslanecké sněmovně se svou interpelací na ministra spravedlnosti poslanec SdP Georg Wollner. Napadal v ní odlišný přístup cenzury k českému a německému překladu románu a upozornil, že kniha vyšla na pokračování i v německém exilovém protinacisticky zaměřeném deníku *Pariser Tagblatt*. Vyzval k přešetření případu a vysvětlení onoho odlišného přístupu k různým jazykovým verzím textu. V odpovědi ministerstva vnitra z 25. ledna 1937 byl pak postup cenzurních orgánů s poukazem na již zmíněné odlišnosti překladů shledán správným: „ze srovnání německého textu s českým překladem vychází najevo, že německý text je v mnohých a podstatných částech odlišný od českého překladu, zejména v místech, jež byla zabavena, čímž kniha v německém vydání má zcela určitý tendenční ráz“.[148] Situace se vzápětí rozhodl využít i Gustav Voleský, který v německy psaných cyklostylovaných nabídkových listech knihkupcům z pohraničí nabízel slevu na cenzurou nezakázané české vydání románu. V textu přitom zdůrazňoval, že „německé publikum česky čte více, než je obecně známo“.[149]

O povaze dobového cenzurního systému a jeho místě v tehdejší literární komunikaci však přinášejí cenné informace další osudy samotného českého překladu. Wrightův román i nadále vzbuzoval rozruch a nejistotu cenzury, jak dokládá úřední korespondence příslušných úřadů a zvláštní vyjádření státního zastupitelství v Brně o nezávadnosti jeho

147) NA, MV – SR, kt. 4490, sign. 2/54/89, prezidium Zemského úřadu v Praze ministerstvu vnitra 4. 8. 1936.
148) NA, MV – SR, kt. 4490, sign. 2/54/89, odpověď ministra vnitra z 25. 1. 1937.
149) NA, MV – SR, kt. 4490, sign. 2/54/89, nabídkový list Gustava Voleského, b. d.

českého vydání či zpráva okresního úřadu v Sušici z jara 1938.[150] V ní je reflektována dále se zhoršující politická situace: „obsah knihy v dnešních neklidných dobách mohl by vésti obzvláště u pražských čtenářů k velikému znepokojení, a navrhuji tudíž, aby kniha byla z knižního trhu vzata a vyloučena současně ze všech veřejných knihoven“.[151] K postihu českého vydání pak nakonec přece jen došlo, ač za zcela změněné společenské situace, po vzniku Protektorátu Čechy a Morava. Román byl konfiskován „pro celý obsah […], protože se v něm hanobí národ“.[152] Reálný dopad postihu však byl, vzhledem k tomu, že celý náklad již byl rozprodán, mizivý: během nařízené konfiskace došlo k zabavení pouhých dvaceti šesti výtisků.

150) NA, MV – SR, kt. 4490, sign. 2/54/89, Zemský úřad v Brně ministerstvu vnitra 13. 8. 1937.
151) NA, MV – SR, kt. 4490, sign. 2/54/89, Okresní úřad v Sušici ministerstvu vnitra 15. 3. 1938.
152) NA, MV – SR, kt. 4490, sign. 2/54/89, policejní ředitelství v Praze ministerstvu vnitra 19. 5. 1939.

Recepty na řešení krizových jevů z druhé poloviny třicátých let

Hluboké sociální otřesy vyvolané hospodářskou krizí postihly globální ekonomiku a negativně zasáhly do politického života většiny zemí světa. Zásadním způsobem dopadly rovněž na střední Evropu a zejména na Německo, kde zapůsobily jako katalyzátor vzestupu totalitního režimu, jenž se svými expanzivními ambicemi brzy stal hrozbou pro celý kontinent. Nástup Hitlera k moci byl provázen tvrdou restriktivní politikou, jež od počátku mířila nejen na světonázorové odpůrce na politické scéně a jejich tiskové orgány, ale cílila i do oblasti kulturního života. Nacistický režim prosazoval vlastní kulturní politiku vycházející z ideologických postulátů hnutí a zaměřující se na potlačení všeho, co do jeho zúženého zorného úhlu nezapadalo. Postihováno tak bylo dílo celých politicky a etnicky stigmatizovaných skupin kulturních tvůrců (levicově orientovaní intelektuálové a umělci, Židé) i tvorba těch, kteří jednoduše nebyli ochotní se s novým stavem politických věcí a diskriminací ztotožnit. Výsledkem prvních několika měsíců existence nacistického režimu bylo konstituování zvláštních institucí, jež zahájily rozsáhlé protimodernistické a protiliberální tažení; jeho součástí bylo „glajchšaltování" kultury, vypracovávání rozsáhlých seznamů zakázaného písemnictví i stavění hranic, na nichž hořely knihy z hlediska nacistické kulturní politiky „škodlivé" či „nežádoucí".

Toto dění nemohlo zůstat bez odezvy v sousedních zemích, zejména těch s menšinou německého obyvatelstva, s nadějemi sledující úspěchy režimu, který si jako jeden z bodů programu vytyčil boj za práva svých zahraničních „soukmenovců". Také v souvislosti s vážnými hospodářskými problémy i proměnou společenského klimatu v prostoru střední Evropy se rodily iniciativy a programy směřující proti dosavadní liberální praxi vydávání knih i stávajícím zásadám kulturního života. Ve svých programových článcích, otiskovaných v listu *Československý knihkupec*, začal nakladatel a hudební publicista Václav Mikota v době kulminující nakladatelské krize představovat koncepci, jež měla rázně přispět k řešení problémů doby. Jejím základem bylo zavedení regulačních mechanismů, omezení stávající „anarchie" na knižním trhu, redukce nadprodukce a vypracování plánu, kterým by do budoucna byla nakladatelská činnost jako celek řízena.[153]

Prakticky souběžně (1936) se uvnitř agrární strany formoval program, reagující na dosavadní kulturní vývoj za první republiky i aktuální politickou situaci ve střední Evropě. Jeho cílem bylo vytvoření samostatného orgánu – kulturní rady, jenž by měl koordinovat vzdělávací, osvětovou a kulturní činnost (zatím v rámci jediného politického subjektu v Československu) v národním duchu. Vedle bodů požadujících obvyklé navyšování finanční podpory místního, regionálního a vyššího specializovaného (vzhledem k zájmům strany především zemědělského) školství či pasážím o způsobech podpory osvětových spolků obsahoval i pasáže ideové. V nich byl vyzdvižen ústřední pojem „ruralpatriotismus", který „není ani strohé rozumářství, racionalismus, ani nespoutaná citovost, romantismus […],

153) Václav Mikota: *Krise knihy a krise stavu. Organisační a programové poznámky k poválečné knižní krisi a k reorganisačním snahám stavovským*, Praha, Svaz knihkupců a nakladatelů 1935.

ani světoobčanský socialismus, kosmopolitismus, ani povrchní velkoměstský urbanismus. Ruralpatriotismus je živelná láska k vlasti, tryskající z vlastnictví půdy posvěceného tradicí".[154] Na základě tohoto pojmu, který by měl stát v ústředí veškerých aktivit kulturních a vzdělávacích institucí, je podán kritický obraz aktuální kulturní situace: „Dnešní kultura rozleptává všechny svazky s tradicí, zavrhuje soukromé vlastnictví, podceňuje náboženství, zpřetrhává posvátná pouta rodinná, zmrazuje cynismem vlastenecké cítění."[155]

Význam těchto a podobných iniciativ, směřujících k odlišné představě literární komunikace, než jaká byla realitou v dobách první republiky, začínal stoupat, a to zejména v posledních měsících existence tohoto státu. Jasným signálem nastupujících změn se stal postupný přesun německých emigrantů a jejich vydavatelských aktivit mimo území Československa. Již od roku 1937 probíhala tajná jednání s Německem a na počátku roku 1938 vyhovělo vedení exilové sociální demokracie žádosti československých státních úřadů a zastavilo distribuci časopisu *Vorwärts*; jeho vydávání se následně přesunulo z Karlových Varů do Paříže.[156]

Společenská atmosféra těchto okamžiků byla plně pod vlivem příprav k válce, jež měla jako poslední možný prostředek zabránit ztrátě státní a národní samostatnosti. V symbióze této atmosféry a zmíněných konceptů usilujících o řešení „krizové situace" kultury, knižního trhu a dalších oblastí společenského života pak lze sledovat zárodečné impulzy k dění za druhé republiky.

154) NA, Národní rada česká, kt. 546, Pracovní program Kulturní rady (Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu), Praha 1936, cyklostylovaný dokument.
155) Tamtéž.
156) Srov. K. Čapková, M. Frankl: *Nejisté útočiště*, cit. dílo, s. 254–331; též B. Rokytová: *Dost tichého šepotu*, cit. dílo, s. 159.

Případové studie
1918–1938

Zákonem proti braku a pornografii 759
Pokus o ochranu naivního čtenáře v cenzurním systému liberálního typu
(Tomáš Pavlíček)

Noli me tangere 775
Cenzura *Zapomenutého světla* a dalších textů Jakuba Demla v letech 1929–1935
(Daniela Iwashita, Šárka Kořínková)

„Ať také jednou z politiky vydělá nakladatel a autor“ 793
Zavřelův *Fortinbras* v dialogu s cenzurou (Eduard Burget)

Za jeden národ a jednu říši 809
Německá nacionalistická literatura ve střetu s prvorepublikovou cenzurou
(Tomáš Pavlíček)

V republice nevítaným cizincem 827
Vyhoštění Karla Hanse Strobla (Vendula Trnková)

Beze zbytku a bez přečtení spálit 837
Brod Kafkovým editorem (Jiří Soukup)

Zákonem proti braku a pornografii

Pokus o ochranu naivního čtenáře v cenzurním systému liberálního typu

Tomáš Pavlíček

Zásadní význam legislativních opatření v rámci liberálních cenzurních systémů byl v této monografii připomínán opakovaně, značný prostor jim věnujeme rovněž v příslušné části rámcové kapitoly o cenzuře meziválečného období.[1] V případové studii osvětlíme genezi právní normy, jež byla v českém prostředí připravována po více než desetiletí a představovala jedno z frekventovaných témat dobového diskurzu o cenzuře. Případem zákona o braku a pornografii, jak byla tato norma nejčastěji nazývána, chceme vedle sporů o aplikaci cenzurních opatření na uvedené okruhy literární produkce přiblížit v první řadě sám proces, v jehož průběhu byly veřejné debaty transformovány do konkrétního legislativního ustanovení. Z obecného hlediska jde o příklad toho, jak se určitý kulturní projekt, zahrnující mimo jiné i představy o žádoucích a nežádoucích podobách literatury a přijatelných a nepřijatelných okruzích reprezentací, zapisuje do právního řádu, aby pak zpětně působil na kulturní produkci a recepci. Náš výklad se zaměří zejména na jednotlivé (primárně institucionální) aktéry tohoto procesu, pokusíme se rovněž detailně zachytit argumentaci zastánců i odpůrců zmíněného zákona.

Soustavné úsilí o regulaci literatury a děl vizuálního umění, která měla svou přepjatou fantastičností, tematizací násilných činů či explicitním zachycením lidské sexuality negativně ovlivňovat společnost, především méně vzdělané skupiny obyvatelstva či mládež, lze sledovat po dlouhá desetiletí před vznikem Československa. Relativně ustálenou podobu, včetně aktérů, kteří na scéně setrvávají i po meziválečné dvacetiletí, pak střet odpůrců s nežádoucí literaturou tohoto typu a jejími producenty ve středoevropském prostoru získával od posledních let 19. století. Tehdy se problematiky boje proti tzv. braku a pornografii aktivně ujaly lidovýchovné instituce, jež byly zakládány s primárním záměrem soustavného osvětového působení na nejširší vrstvy obyvatelstva.[2] Ve stejné době vznikaly v rámci aktivit lidovýchovného hnutí i příručky, jež údajné škodlivé působení těchto tiskovin zkoumaly a důsledně proti nim vystupovaly. Ve střední Evropě šlo zejména o publikace německých knihovníků Karla Brunnera a Ernsta Schultze,[3] které byly připomínány i českými lidovýchovnými autoritami.

1) Srov. oddíl „Cenzurní legislativa v proměnách“, s. 709–713.

2) Obecnou charakteristiku zákona proti braku a pornografii podal Pavel Janáček: *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*, Brno, Host 2004, s. 55–59. K tématu s ohledem zejména na německý kontext srov. též Tomáš Pavlíček: „Literatura okraje na hraně zákona. Ke sporu o ‚brak a obscenitu‘ (nejen) za první republiky“, in Lenka Jungmannová (ed.): *Česká literatura rozhraní a okraje. IV. kongres světové literárněvědné bohemistiky Jiná česká literatura (?)*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis 2010, s. 547–556.

3) Karl Brunner: *Unser Volk in Gefahr! Ein Kampfruf gegen die Schundliteratur*, Pforzheim, Volkstümliche Bücherei 1908; Ernst Schultze: *Die Schundliteratur. Ihr Vordringen – Ihre Folgen – Ihre Bekämpfung*, Halle, Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses 1909.

První vrchol této fáze bojů proti braku a pornografii, jež se v německojazyčných zemích a návazně i v českém prostředí prolínaly rovněž s nástupem nových seriálových forem populární literatury (mj. sešity s příběhy Buffalo Billa, Nicka Cartera, Nata Pinkertona a dalších hrdinů),[4] tedy proběhl již před vypuknutím první světové války.[5] V jednom z programových projevů, které zazněly v rámci V. lidovýchovného sjezdu (1911), formuloval pedagog, osvětový činovník a politik Petr Zenkl návrh koordinovaného postupu v boji proti nežádoucím tiskovinám zejména s ohledem na jejich šíření mezi mládeží, na němž by participovali rodiče, učitelé i nakladatelé kvalitní literatury.[6] V navazujících úvahách pak Zenkl rozvíjel i myšlenku cenzurních nástrojů, jejichž použití považoval pro účinný postup proti esteticky nehodnotným dílům za nezbytné.

> Voláme po úpravě a zavedení **cenzury mravní a estetické**, kterou by nutně vykonávaly jen sbory znalců ze stanoviska mravnosti a vychovatelství. Jest ovšem záhodno, aby to byli muži vzdělaní nejen právnicky, nýbrž literárně a pedagogicky, aby snad pravé umění neutrpělo. Nutno hleděti k vnitřní hloubce a ceně knihy, ke způsobu umělecké koncepce a k tendenci uměleckého díla – jinak by propadla řešetem snad mnohá kniha, cenná jen proto, že je jejím obsahem nějaký prvek, jež řemeslně popisuje literatura ničemná.[7]

V období poválečném nastala další etapa potírání nevhodné četby, vyznačující se již soustavnějším promýšlením systémových nástrojů pro její potlačení, připravovaných i za součinnosti vládních úřadů, a gradující přijetím specializované právní normy na její regulaci. Jedním z důvodů kontinuity – přerušené obdobím zostřené válečné cenzury – byla rostoucí dostupnost této literatury. Poválečné uvolnění knižního trhu, otevření hranic i vidina zisku, který byl s možností distribuce „senzační“ populární četby spojen, se totiž bezprostředně po válce promítly do rychlého kvantitativního nárůstu jejích rozmanitých forem, který vyvolával pozornost nejen potenciálních kupců, ale i odpůrců. Tento markantní nárůst množství a výše nákladů závadné četby byl bezprostředně po válce registrován zejména v Německu, kde byla situace pociťována do té míry znepokojivě, že se opatření proti ní dokonce promítlo i do textu Výmarské ústavy.[8]

Brak a pornografie jako společenská hrozba

Již v prvních měsících existence Československa dobový tisk opakovaně upozorňoval na přítomnost nevhodných titulů v knihkupectvích. V květnu 1919 například časopis *Týdenní*

4) Srov. mj. Georg Jäger: „Der Kampf gegen Schmutz und Schund. Die Reaktion der Gebildeten auf die Unterhaltungsindustrie“, *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 31, 1988, s. 163–193, zde s. 164.
5) Tuto fázi potlačování „braku a pornografie“ v rakouském prostředí přibližuje Marianne Fischer: *Erotische Literatur vor Gericht. Der Schmutzliteraturkampf im Wien des beginnenden 20. Jahrhunderts*, Wien, Braumüller 2003.
6) Petr Zenkl: „Proč a jak bojujeme proti četbě špatné?“, *Česká osvěta* 8, 1912, č. 1–2, s. 4–13, 36–44, zde s. 42.
7) Petr Zenkl: „Boj za dobrou četbu“, *Máj* 10, 1911/1912, č. 11–12, s. 137–140, 150–152.
8) Srov. Otto Scholz: „Zákonná opatření proti literárnímu braku“, in *O pornografii a braku v literatuře. Anketa pořádaná Masarykovým lidovýchovným ústavem (Svazem osvětovým) v Praze 20. března 1927. Výtah z referátu podle stenogramu*, Praha, Masarykův lidovýchovný ústav (Svaz osvětový) 1927, s. 24–27, zde s. 25.

kronika otiskl článek, v němž varoval před masivním šířením „špatné četby“ na venkově. Vedle zmínek o neúspěšném předválečném úsilí o potlačení obdobných tiskovin upozorňoval na hlavní rizika s nimi spojovaná:

> Bohužel knihy tohoto druhu jsou oblíbeny u mládeže nedorostlé i dospívající, která za nedostatečné návštěvy školní i domácího dohledu ve čtyřech letech válečných svedena byla často na scestí. Četba různých Bufalo Bilů [sic] a jiných indiánek a detektivek válečné dílo mravní zkázy mládeže mohla by jen dovršit.[9]

Anonymní autor rovněž vyzýval cenzurní orgány i knihkupce, aby bojkotem a účinnými restrikcemi razantně postupovali proti „vydavatelům takovýchto škvárů, kteří se […] kasají svou vlasteneckostí a jsou hotovi vydati každé svinstvo, jen když jde hodně na odbyt“.[10] Zprávy dobového tisku i úsilí lidovýchovných institucí mapovat aktuální dění na knižním trhu a upozorňovat na možná nebezpečí se záhy promítly i do úředních opatření namířených zejména proti rozmanitým místům distribuce populární literatury.

Agenda ministerstva školství a národní osvěty (MŠANO) z letních měsíců roku 1921 například mapuje průběh zásahu proti „nevhodné“ literatuře nabízené ve slovenských nádražních prodejnách. Školskému referátu v Bratislavě byla tehdy doručena stížnost tamější evangelické teologické fakulty, podle níž „nádražní knihkupectví na Slovensku vystavují hlavně českou literaturu pornografickou a české méněcenné romány milostné“.[11] Ministerstvo školství na podnět zprostředkovaný bratislavským referátem reagovalo a vypracovalo stanovisko, jež adresovalo ministerstvu železnic. Bylo v něm mimo jiné „s důtklivou žádostí“ doporučováno, „aby nádražním knihkupectvím na Slovensku bylo uloženo věnovati pozornost slovenské literatuře a pokud možno vystříhati se spisů lascivního obsahu“.[12] Na podporu této snahy pak MŠANO nabízelo poskytnout „odborné znalosti knihovnického instruktora při školském referátě v Bratislavě. Úředník tento by z inspekčních cest svých upozorňoval úřady železniční, v jakém stavu jsou nádražní knihkupectví“.[13] Obdobná iniciativa, zaměřená však na obchody s papírnickým zbožím, které „neoprávněně (neboť to nemají v koncesi, nejsou knihkupci) prodávají sešitových knížek indiánek, detektivních a lascivních historek“, byla tímtéž ministerským úřadem iniciována na konci roku 1922. V souvislosti s ní pak na jaře roku následujícího vydalo ministerstvo obchodu oběžník, kterým důrazně upozorňovalo živnostenské úřady na kontrolu obdobných praktik a případné postihy přestupků dle stávající legislativy.[14]

Problém závadné četby byl počátkem dvacátých let opakovaně zmiňován také v souvislosti s prosazováním vybraných ustanovení nového knihovnického zákona, podle nějž

9) „Pryč s nakladatelskými lichváři!“, *Týdenní kronika* 5, 1919, č. 28, s. 4.
10) Tamtéž.
11) Národní archiv (NA), Ministerstvo školství (MŠ), 1918–1949, kt. 2957, Školský referát v Bratislavě ministerstvu školství 16. 6. 1921.
12) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2957, Zdeněk Wirth ministerstvu železnic 30. 6. 1921. Zdeněk Wirth v té době působil na ministerstvu školství a národní osvěty jako sekční šéf, autorem návrhu byl přednosta lidovýchovného oddělení téhož ministerského úřadu, spisovatel a pedagog Karel Velemínský.
13) Tamtéž.
14) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2957, oběžník ministerstva obchodu z 23. 4. 1923.

měly být tzv. lidové knihovny chráněny před „brakem a pornografií“.[15] Zejména v souvislosti s vybavováním těchto knihoven konkrétními publikacemi přitom nabývala tato otázka na zvláštní naléhavosti. Již v přípravné fázi akce, v únoru 1920, upozorňoval Poradní sbor literární Revolučního národního shromáždění na nevhodný postup v případě vypracovávání seznamu doporučených titulů pro obecní knihovny. Tento seznam byl údajně připravován „ledabyle a mnohdy pod vlivem různých (i špatných) spisovatelů a nakladatelů“.[16] Sbor proto navrhl utvoření komise složené z literárních kritiků a historiků, jež „by vybrala a sestavila 50 beletristických svazků, pro obecní knihovny vhodných a příkladných: těchto 50 svazků má býti pak vyvlastněno, znárodněno a příkladně vydáno státním knihoskladem“.[17] Tato iniciativa dokládající dobové, obecně sdílené přesvědčení o tom, že nejúčinnějším nástrojem k potlačení nevhodné literární produkce je četba hodnotná, byla vzápětí postoupena k vyjádření příslušným oddělením ministerstva školství; navrhovaný postup však nebyl realizován. To je patrné již z dalších zmínek v úřední agendě. V září téhož roku byl úřadu adresován návrh Moravského kola spisovatelů, podepsaný jeho předsedou Viktorem Kamilem Jeřábkem, v němž se doporučovalo založení edice hodnotné domácí literatury určené knihovnám, jíž by se ujalo přímo státní nakladatelství. Předkladatel v návrhu argumentoval i předpokládaným ekonomickým a symbolickým profitem, neboť „stát by […] vydělal peníze, které nyní plynou do kapes nakladatelů-milionářů, opatřil by lidu výbornou četbu a při přirozeně velikém odbytu umožnil tím samým spisovatelům honoráře našeho stavu důstojné“.[18] Vyostřené zacílení této iniciativy proti producentům zábavné literatury potvrzuje Jeřábkova opakovaná výzva z listopadu téhož roku, zahrnující naléhání, aby „ministerstvo neponechávalo prostor ziskuchtivým nakladatelům, kteří by si na situaci nahrabali miliony“.[19] Tento dopis již obsahoval i výhrůžku v podobě veřejné kritiky liknavosti ministerského úřadu.

Dochovaná agenda ministerstva dokládá, že aktivita Moravského kola spisovatelů (i paralelně prosazovaná obdobná iniciativa Syndikátu českých spisovatelů) byla vnímána se značnou vážností, přednost však v tuto chvíli dostaly jiné úkoly. Zdeněk Wirth jménem ministerstva Jeřábkovi odpověděl, že „bohužel jest státní nakladatelství přetíženo vydáváním učebnic slovenských i českých. Zařízení jeho se však stále rozšiřuje, i lze doufati, že v dohledné době stačí také na nejnaléhavější úkoly lidovýchovné“.[20] V následujících letech pak měly tyto podněty vliv na přípravu ministerských koncepcí, jejichž cílem byla jak restriktivní opatření proti populární četbě, tak stimulace esteticky a společensky hodnotné literární produkce i jejích tvůrců.

15) Srov. „Nařízení vlády Republiky československé ze dne 5. listopadu 1919. č. 607 Sb., jímž se provádí zákon o veřejných knihovnách obecních“, článek 2, <http://knihovnam.nkp.cz/docs/KnihovniZakon_1919.doc>, přístup 24. 11. 2014.
16) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2957, Stanislav Kostka Neumann ministerstvu školství 24. 2. 1920.
17) Tamtéž.
18) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2957, Viktor Kamil Jeřábek ministerstvu školství 24. 9. 1920.
19) Tamtéž.
20) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2957, Zdeněk Wirth V. K. Jeřábkovi 29. 12. 1920.

Jak eliminovat nevhodnou četbu?

Vzhledem k tomu, že vydávání populární literatury přinášelo nakladatelům značný zisk, byly jako nástroj potlačení nevhodné četby zvažovány především ekonomické sankce namířené proti jejím výrobcům a distributorům. V návaznosti na glosu otištěnou v časopisu *Zvon* 1. června 1922, odkazující na článek z *Věstníku československých profesorů*,[21] tak byla téhož roku iniciována anketa, jíž MŠANO oslovilo vybrané osvětové, spisovatelské, vědecké a vzdělávací korporace s návrhem na zavedení zvláštní daně na „vydávání indiánek, bezcenných literárních škvárů a cochonerií [prasečinek, TP]".[22] Odpovědi na jeho aktivitu sice dokládají značnou míru konsenzu v postoji k fenoménu populární četby (nepochybně související s výběrem oslovených korporací), svědčí však rovněž o rozdílných postojích k adekvátnosti navrhovaných prostředků jejího potlačování.

IV. třída České akademie věd a umění tak například uznávala, „že zajisté správno jest podniknouti náležité kroky ku potření drobných knih detektivních, pornografických a povídek ‚indiánských', jež velmi vážně ohrožují mravní rozvoj dorostu. Zdá se však, že hlavní úkol tu připadá školní výchově mládeže, aby v ní ušlechtilé vlastnosti probouzela a ji v úctě ke kráse a vznešenosti přírody a života vedla".[23] Návrh vyššího daňového zatížení nežádoucí četby reprezentanti Akademie nepovažovali za optimální nástroj k vyřešení problému. Jak je patrné i z dalších debat na toto téma, klíčovým problémem byla sama definice ústředních pojmů braku a pornografie. Odpověď reprezentantů Akademie v této souvislosti obsahovala i zásadní relativizující konstatování: „mezi pornografií a uměním není vždy snadno utvořiti náležitou hranici a […] působností farizejské morálky mohla někdy také ohrožena býti svoboda umění a jeho rozvoje, kteréžto nebezpečí spočívá hlavně v navrhovaném zostření cenzury."[24]

Dílčí pochybnosti, zejména pak obavu z nedemokratičnosti navrhované iniciativy, vyjádřili zástupci další oslovené instituce, Spolku spisovatelů beletristů Máj. Celkově se však tato korporace, sdružující převážně umělecky tradičnější autory starší generace, vyslovila ve prospěch razantních opatření na ochranu knižního trhu a navrhovala i zřízení kontrolního orgánu v gesci ministerstva:

> Přesto převládlo mínění, že kulturní nebezpečí, které tu hrozí vkusu národa i jeho celé etice a které ohrožuje v samém základu literaturu užitečnou a dobrou, je příliš veliké a každým dnem stále roste, aby se k němu mohlo přihlížeti klidně. Výbor Máje jest toho mínění, že vhodně upravený sbor slavným ministerstvem řízený a vyzbrojený jeho autoritou mohl by za daných okolností mnoho vykonat, snad už i **preventivně**. A Máj se za takový sbor přimlouvá. Nejvhodnější cestou zdá se mu opatření, aby špatná a zbytečná kniha, tolik dnes zatěžující knihu dobrou, vyjde-li už, **musila býti prodávána značně dráž**, podrobena jsouc jakési dani,

21) Srov. -btk- [= Václav Brtník]: [„Jedno z posledních čísel…"], *Zvon* 22, 1921/1922, č. 37, s. 520; též -l-: „Něco pro ministerstvo financí", *Věstník československých profesorů* 29, 1921/1922, č. 17, s. 277–278.
22) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2957, dopis MŠANO ze 17. 6. 1922, podepsán ministerský rada Zdeněk Wirth.
23) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2957, prezident České akademie věd a umění Karel Vrba ministerstvu školství a národní osvěty 11. 11. 1922.
24) Tamtéž.

a tím už měla obtížnější existenci. Ostatně již pouhá jsoucnost kritického sboru, o němž je tu mluveno, měla by dobré vlivy preventivní na nakladatele špatné literatury.[25]

Obdobně razantní postup doporučoval Ochranný svaz německých spisovatelů v Československu (*Schutzverband deutscher Schriftsteller in der Tschechoslowakei*). V prvním bodě své odpovědi na anketu navrhl naprostý zákaz prodeje knih dětem do čtrnácti let s odkazem na to, že literatura pro tuto skupinu čtenářů má být zprostředkována rodiči či školou; vyjádření zároveň obsahuje názor, že jakékoliv sankce u mládeže nad tuto věkovou hranici pozbývají účinku. Možnost úspěšného postupu proti brakové literatuře pak shledávali zástupci Spolku v souladu s navrhovateli v podpoře vydávání levné kvalitní literatury. Jejich návrh navíc zahrnoval doporučení, aby byla volena literatura, která využívá některých prvků literatury „nežádoucí", zejména dějového napětí. V této souvislosti bylo možno dle názoru pisatelů navázat na dobré zkušenosti z obdobných snah vyvíjených v této sféře již v dobách před válkou.[26]

Největší pozornost věnovali problému regulace „nežádoucí" literatury zástupci Svazu osvětového. Tato otázka se stala i předmětem lidovýchovného sjezdu konaného během prvních prázdninových dnů roku 1922 v Praze,[27] jenž v tomto bodě navázal na předchozí úsilí organizace v dané oblasti. Rezoluce shromáždění vyjádřila plný souhlas se zavedením daně na „literaturu sledující pouze výdělečné cíle". Hlavním cílem dalších snah se pak dle jejího druhého bodu mělo stát vytvoření samostatné legislativní normy použitelné jako účinný nástroj k regulaci tištěné produkce:

> Budiž vydán zákon o cenzuře knih v té formě, aby zvláštnímu soudu byla podrobena literatura detektivní, pornografická, indiánská, jarmareční a podobný brak. Soud by se sestával ze zástupců korporací lidovýchovných, pedagogických, uměleckých a příslušných úřadů a po jeho usnesení mohly by býti literární šmejdy zničeny a z prodeje vylučovány.[28]

Zástupci lidovýchovného hnutí tak významně přispěli k prosazení představy o nutnosti regulovat nežádoucí tiskoviny zákonem a podíleli se i na jeho přípravách a realizaci. Tato skutečnost ostatně korespondovala jak s programovými cíli a výraznou aktivitou lidovýchovného hnutí v meziválečném dvacetiletí, tak se značnou akceschopností, již mu umožňovala hustá síť osvětových sborů, hierarchicky uspořádaná od místní či městské úrovně po celostátní ústředí.[29] Rekapitulace výsledků ankety provedená vzápětí na půdě MŠANO

25) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2957, Spolek českých beletristů Máj ministerstvu školství 28. 6. 1922.
26) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2957, Schutzverband deutscher Schriftsteller in der Tschechoslowakei ministerstvu školství 12. 9. 1922.
27) Srov. Antonín Rambousek: *Snahy a směry naší lidové výchovy. Podrobná zpráva o jednání sedmého lidovýchovného sjezdu Svazu osvětového v Praze dne 1.–3. července 1922*, Praha, Svaz osvětový 1922.
28) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2957, Svaz osvětový v Praze ministerstvu školství, b. d. [přijetí potvrzeno k 8. 7. 1922].
29) Z tisků rekapitulujících aktivity lidovýchovných institucí zmiňme alespoň následující práce: Antonín Rambousek, Tomáš Trnka: *Masarykův lidovýchovný ústav (Svaz osvětový). Jeho vznik a vývoj. 1906–1926*, Praha, Masarykův lidovýchovný ústav (Svaz osvětový) 1926; Antonín Matula: *Lidová výchova v Československé republice*, Praha, Státní nakladatelství 1928; Tomáš Trnka: *Vývoj naší lidové výchovy*, Praha, Masarykův lidovýchovný ústav (Svaz osvětový) 1936. Legislativně byla činnost osvětových institucí zakotvena zejména zákonem o organizaci lidových kurzů občanské výchovy (č. 67/1919 Sb.), zmiňovaným knihovnickým

konstatovala souhlas oslovených korporací s potřebou razantního postupu proti „špatné literatuře“, zdůrazňovala však především nutnost řešit situaci samostatnou legislativní normou. Přednosta lidovýchovného oddělení ministerstva Karel Velemínský ve svém shrnutí rovněž naznačil další postup:

> boj proti špatné literatuře jest především úkolem lidovýchovným a může býti vydatně prováděn jen orgány lidovýchovnými (okresními osvětovými sbory apod.). […] jest ochotno [Lidovýchovné oddělení ministerstva, TP] sebrati další materiál legislativní a literární […] a doporučuje, aby potom byla svolána společná anketa těles literárních, lidovýchovných a učitelských.[30]

Mezinárodní úmluva o potlačování pornografie

Ministerstvo školství nebylo jediným vládním úřadem, do jehož agendy se ve dvacátých letech otázka braku a pornografie promítala. V souvislosti s integrací řady mezinárodních smluv do právního řádu nového státu sehrálo toto téma jistou úlohu i v československé zahraniční politice. Dne 12. září 1923 totiž v Ženevě signoval mimořádný vyslanec ve Švýcarsku a stálý delegát ČSR u Společnosti národů Robert Flieder Mezinárodní úmluvu o potlačování obchodu s necudnými publikacemi a jejich rozšiřování.

Tato úmluva završovala proces zahájený po první mezinárodní konferenci věnované boji proti pornografii, jež proběhla v roce 1893 ve švýcarském Lausanne.[31] Na jejím základě došlo k založení Mezinárodního informačního úřadu proti nemravné literatuře se sídlem v Ženevě, jehož úkol spočíval mimo jiné v přezkoumávání tiskových legislativních úprav v jednotlivých zemích. Úřad měl také zajišťovat součinnost mezi vyššími policejními úřady účastnických států a podávat podněty k doplnění zákonodárství, které by dále stimulovaly potírání nežádoucí knižní a další produkce. Úřad rovněž inicioval několik mezinárodních sympozií, z jeho podnětu vznikaly různé příručky k tématu, důležitým úkolem bylo informování nejširší veřejnosti. V letech 1904 a 1908 se v Kolíně nad Rýnem a v Paříži konaly kongresy, jejichž úkolem byla koordinace boje proti „nemravným“ publikacím. Zástupci jednotlivých lidovýchovných korporací zde mimo jiné referovali o situaci ve svých zemích, na druhém kongresu pak bylo vedle ustavení svazu spolků zaměřených na potírání pornografie iniciováno vrcholné diplomatické setkání, jež by připravilo právní normu namířenou proti pornografii s nadnárodní platností. Toto setkání se vzápětí uskutečnilo rovněž v Paříži a v jeho rámci byla dne 4. května 1910 koncipována úmluva, jež se stala základem zmíněné Ženevské konvence z jara 1923, zaštítěné již autoritou Společnosti národů. Dokument představoval bezprostřední impulz i pro přípravu specializované československé právní normy.

Vlastní text Mezinárodní úmluvy o potlačování obchodu s necudnými publikacemi a jejich rozšiřování zavazoval přistoupivší země k aktivnímu boji proti výrobcům, držitelům a obchodníkům s „necudnými spisy, výkresy, rytinami, malbami, tiskovinami, obrazy, […]

zákonem (č. 430/1919 Sb.) – souhrnně označovaným za lidovýchovné zákony – a příslušnými prováděcími předpisy.

30) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2957, přípis Karla Velemínského z 18. 3. 1923 na dokumentech k anketě o regulaci „nežádoucí“ literatury.

31) V následujícím výkladu vycházíme z práce M. Fischer: *Erotische Literatur vor Gericht*, cit. dílo, zvl. s. 35–36.

fotografiemi, kinematografickými a dalšími necudnými předměty".[32] Činnost pachatelů měla být postihována soudní cestou, a to jak soudy „smluvního státu, kde byl spáchán trestný čin", tak „soudy státu, jehož jsou příslušníky, […] dovoluje-li to jeho zákonodárství, a to i tehdy, byly-li základní znaky skutkové povahy trestného činu spáchány mimo území tohoto státu".[33] Další ustanovení dokumentu upravovala pravidla pro vzájemnou komunikaci soudních instancí různých zemí, jež se na projednání jednotlivých případů měly podílet. Zvláštní bod úmluvy upravoval rovněž potřebu přizpůsobení legislativy jednotlivých států: „Smluvní strany, jejichž zákonodárství dle svého nynějšího stavu nedostačuje k provedení této úmluvy v plnou platnost, zavazují se učiniti nebo navrhnouti svým zákonodárným sborům opatření nutná v tomto směru."[34] Text konvence dále zahrnoval povinnost vzájemného informování, upravoval pravidla přistoupení dalších členů ke konvenci, ratifikaci jednotlivými zastoupenými státy i samou Společností národů či pravidla výpovědi, vyloučení a postupu v případě konfliktů signatářských stran. Úmluva byla podepsána zástupci šestatřiceti zemí světa a velmi brzy se k ní připojila i řada dalších členů. Oficiální seznam států vázaných příslušnými smlouvami z agendy ministerstva spravedlnosti vypracovaný v létě 1936 pak obsahoval již dvaadevadesát položek (v několika uvedených zemích však k uvedenému datu smlouva ještě nebyla oficiálně přijata).[35] V Československu, jež úmluvu ratifikovalo 11. dubna 1927, byla souběžně se schvalovacím procesem zahájena příprava samostatné legislativní normy, která ale, částečně i pod vlivem návrhů zúčastněných úředních míst, postupně získávala univerzálnější platnost a zahrnovala poněkud širší okruh sledovaných děl, než byly původně vymezeny mezinárodní dohodou. Na jejím utváření se vzhledem ke klíčové úloze trestních soudů v rámci cenzurního systému podílelo významným způsobem především ministerstvo spravedlnosti.

První verze textu zákona proti braku a pornografii

Na půdě ministerstva spravedlnosti byl v souvislosti s ženevskou mezinárodní úmluvou na jaře 1925 vytvořen první návrh zákona „o ochraně mládeže proti oplzlým publikacím".[36] Jak je patrno z názvu, byla tato legislativní norma zamýšlena v první řadě jako nástroj k ochraně věkově přesněji specifikované skupiny obyvatelstva: navrhované sankce proti účastníkům obchodu s pornografií byly v případech týkajících se ohrožení osob do osmnácti let věku stanoveny výrazně přísněji. Prvotní osnova zákona členěná do deseti paragrafů pak v úvodní formulaci vztahovala jeho působnost na prodejce, distributory či inzerenty děl „způsobilých hrubě uraziti stud". Tyto osoby mohly být v případě prokázání skutkové podstaty trestného činu postiženy vězením od čtrnácti dnů do šesti mě-

32) NA, Ministerstvo spravedlnosti (MS), 1918–1945, kt. 561, Oplzlé publikace, Mezinárodní úmluva o potlačování obchodu s necudnými publikacemi a jejich rozšiřování, opis k č. 28421/24.
33) Tamtéž.
34) Tamtéž.
35) NA, MS, 1918–1945, kt. 561, seznam států vázaných pařížskou úpravou z 4. 5. 1910 a ženevskou úmluvou z 12. 9. 1923 o potírání obchodu necudnými publikacemi.
36) Tuto skutečnost však zaregistrovalo MŠANO teprve v souvislosti s vlastní iniciativou na utvoření obdobné zákonné normy téměř o rok později. Příprava zákona pak byla po dohodě ponechána v kompetenci ministerstva spravedlnosti, MŠANO se aktivně podílelo zejména na jeho připomínkování. Srov. NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2598, dopis ministerstvu školství z 23. 3. 1926 podepsaný ministrem Jiřím Haussmannem a stanovisko MŠANO v přípisu z 30. 3. 1926.

síců, v případě nabízení závadných publikací nezletilým od tří měsíců do jednoho roku. Obdobně bylo klasifikováno rovněž „necudné jednání“ na veřejnosti (upravené v § 2). Návrh dále stanovoval sankce za šíření obdobně specifikovaných tiskovin periodických (§ 3) a děl kinematografických (§ 4). Vedle trestu věznění se na šíření pornografie, a to i formou filmových představení, měla vztahovat rovněž možnost peněžité pokuty ve výši od 100 do 10 000 Kč (§ 6). Další ustanovení osnovy se pak týkala určení typů soudních instancí, jimž měly být příslušné případy svěřovány, a úprav stávající legislativy v souvislosti s připravovaným návrhem.

V prvním kole připomínkování, jež probíhalo v jarních měsících roku 1926, byla předloha dána k posouzení zástupcům tří odborů ministerstva školství. Opakované výhrady se v jednotlivých komentářích týkaly především vymezujícího pojmu „díla způsobilá hrubě uraziti stud“, jenž byl shledáván nepřesným či přímo zavádějícím. Místo něj bylo doporučováno například označení „pornografický“, neboť „pojem pornografičnosti, oplzlosti lze vymeziti zcela objektivně, poněvadž souvisí s autorem díla, jeho osobností a vším jeho směrem“.[37] Přesná formulace byla zároveň doporučována jako obrana proti možným nežádoucím postihům uměleckých děl: „Např. nahá socha, i opravdový umělecký výtvor, může uraziti stud člověka, který je vychován v předsudcích, ale může naopak příznivě působiti nejen na estetický cit, nýbrž i na mravní smýšlení, tj. může lidi nabádati, aby se vystříhali všeho, co hubí zdraví a sílu tělesnou, např. požitkářství, zhýřilost atd.“[38] Z citovaných slov je zřejmé, že se zástupci MŠANO identifikovali s liberálně-modernistickou ideou autonomie vysokého umění, jež se v českém prostoru prosazovala od osmdesátých let 19. století. S ohledem na to, že jménem tohoto ministerstva vystupoval přední historik umění Zdeněk Wirth, nepůsobí nijak překvapivě argumentace založená na příkladech z oblasti výtvarného umění.

Tyto i další připomínky úřadů, jež se v první fázi podílely na úpravách návrhu – vedle navrhovatele a ministerstva školství se jednalo ještě o ministerstvo sociální péče –, byly projednávány na poradě zástupců uvedených institucí 27. května 1926. Jednání se mimo jiné týkalo vymezení věkové hranice přístupnosti večerních filmových představení, kde častěji zazníval nesouhlas s limitem osmnácti let. Posuzovatelé návrhu oponovali, že tímto postihem je nepatřičně postihována mládež, jež by nemohla sledovat ani kinematografická díla nezávadná, či dokonce pro mravní vývoj prospěšná. Souhrn připomínek ministerstva sociální péče byl pak dodatečně zformulován ve zvláštním elaborátu. Nejzávažnější návrh, jenž se promítl i do dalších úprav předlohy, se týkal obsahového zaměření připravované normy. Jak konstatovali zástupci uvedeného ministerstva: „Bylo by žádoucí, aby § 1 navrhovaného zákona postihoval nejen takové tiskopisy, spisy a vyobrazení, které hrubým způsobem urážejí mravopočestnost, nýbrž i takové, které v mládeži probouzejí zločinnost nebo surovost a působíce zhoubně na obrazotvornost svádějí mládež ke zlému jednání.“[39] Spíše s nesouhlasem se pak setkaly další doplňky a komentáře ministerstva sociální péče, jednak návrh, aby vedle výrobců a distributorů závadných děl či provozovatelů kin byli postihováni i kupující a „neoprávnění“ návštěvníci filmových představení, a především návrh

37) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2958.
38) Tamtéž.
39) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2958, ministerstvo sociální péče ministerstvu spravedlnosti 12. 6. 1926, podepsán ministr Josef Schieszl.

na rozšíření osnovy o ustanovení týkající se zavedení mravnostního dozoru, k němuž toto ministerstvo navrhovalo využít útvarů Okresní péče o mládež.[40] Na dokument reagovalo zejména ministerstvo školství. Kvůli obavám z postihů příliš velkého množství osob nesouhlasilo s navrhovanou kriminalizací kupujících a návštěvníků filmových představení a ve věci mravnostního dohledu konstatovalo, že tato činnost je zčásti již vykonávána příslušníky osvětových sborů.[41] Souhrn uvedených materiálů byl poté předán ministerstvu spravedlnosti k zapracování, zpráva o osnově zákona v původní podobě pak byla ještě v jarních měsících roku 1926 zveřejněna v *Lidových novinách*.[42]

Obecně lze říci, že přijetí zákona proti braku a pornografii bylo považováno za jednu z priorit, které je nutno v krátkém časovém výhledu řešit. Dne 14. prosince 1926 byla při jednání 58. schůze Senátu Národního shromáždění republiky Československé odsouhlasena rezoluce ukládající vládě, „aby předložila Národnímu shromáždění k projednání osnovu zákona na ochranu mládeže proti oplzlé literatuře a literárním škvárům".[43] Souběžně probíhal proces ratifikace ženevské úmluvy, který vyústil v konsenzus zainteresovaných ministerstev a doporučení včlenit úmluvu do legislativy státu.[44]

Diskuse o podobě zákona

Uvedené aktivity se vzápětí promítly i do návrhu zákona, který vznikl nezávisle v kruhu senátorů Československé strany lidové pod vedením Adolfa Procházky a Františka Reyla. Návrh byl členěn do dvanácti paragrafů a vznikal bez koordinace s odborníky z osvětových kruhů a specialistů na tiskovou legislativu. V jádru postihoval obdobné oblasti jako návrh vládní, byl však koncipován pro širší oblasti „literárního škváru" a „oplzlých tiskovin". První zmíněná skupina byla přitom v textu charakterizována jako „tiskopisy umělecky a obsahově bezcenné, zejména tzv. krváky, detektivní a indiánské povídky, které senzačním způsobem dráždí fantazii čtenářovu, hanopisy urážející hrubě náboženské přesvědčení lidu, pamflety snižující tendenčně celé stavy třídy a vrstvy obyvatelstva".[45] Text stanovoval rovněž sankce zaměřené na vystavování, prodej či distribuci obdobně charakterizovaných literárních, výtvarných, fotografických a kinematografických děl. Pravomoc k vydání zákazu určitého tisku svěřovali navrhovatelé do rukou Ústředního výboru knihovního, přípustnost děl ostatních měla být posuzována přímo instancemi soudními. Návrh lidoveckých senátorů, koncipovaný počátkem roku 1927 (senátní tisk návrhu zákona obsahuje dataci 10. ledna), byl formulován značně nepřehledně a vedle diletantského přístupu nezohledňoval ani kompetence a okruh působnosti jednotlivých složek státního aparátu či soudních instancí. Z těchto důvodů v předložené podobě nemohl být akceptován jako hlavní předloha připravovaného zákona. Jako forma jednoho z vyhrocených postojů ke sledované problematice však představoval významnou součást dobových debat,

40) Tamtéž.
41) Tamtéž.
42) -ign: „Ochrana proti pornografii v osnově trestního zákona", *Lidové noviny* 34, 1926, č. 237, 10. 5., s. 1–2.
43) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2958.
44) MŠANO tak učinilo prohlášením z 15. 12. 1926, srov. dopis ministerstva podepsaný Václavem Palečkem adresovaný uvedeného dne ministerstvu zahraničí, NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2958.
45) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2958, Zákon na ochranu před zhoubným tiskem a na potírání oplzlých tiskovin, písemností, děl výtvarných, fotografických neb filmových, tisk č. 356 senátu Národního shromáždění 10. ledna 1927.

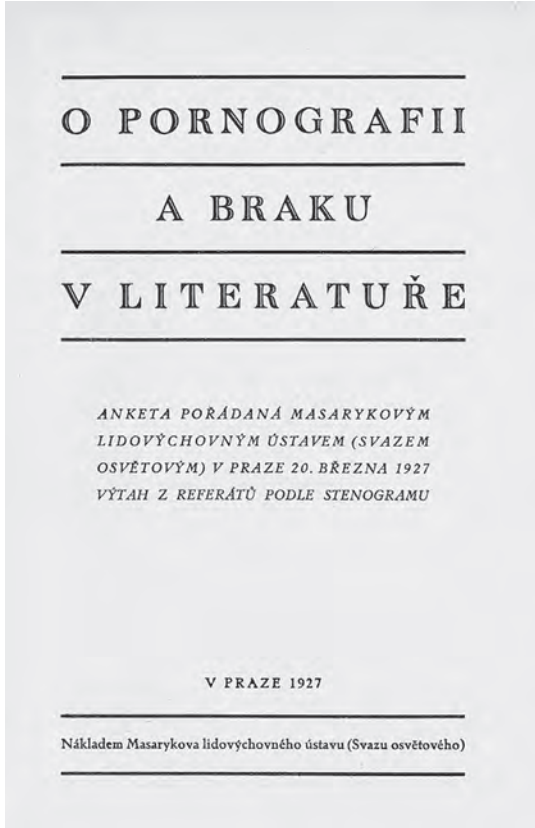

O PORNOGRAFII

A BRAKU

V LITERATUŘE

ANKETA POŘÁDANÁ MASARYKOVÝM LIDOVÝCHOVNÝM ÚSTAVEM (SVAZEM OSVĚTOVÝM) V PRAZE 20. BŘEZNA 1927 VÝTAH Z REFERÁTŮ PODLE STENOGRAMU

V PRAZE 1927

Nákladem Masarykova lidovýchovného ústavu (Svazu osvětového)

Jiří Mahen a Bohuslav Koutník Jiří Mahen (na snímku vlevo) a Bohuslav Koutník nahlíželi na zábavnou četbu z odlišných úhlů, nepodrobovali ji však tak příkrému odsudku jako většina osvětových pracovníků. Tolerantní postoje obou knihovníků byly na setkání pořádaném Masarykovým lidovýchovným ústavem (záznam o jednání vyšel záhy tiskem) spíše v menšině.

Zdroj: Literární archiv Památníku národního písemnictví, Fotoarchiv, Sbírka – pozitivy; *O pornografii a braku v literatuře. Anketa pořádaná Masarykovým lidovýchovným ústavem (Svazem osvětovým) v Praze 20. března 1927. Výtah z referátů podle stenogramu*, Praha, Masarykův lidovýchovný ústav (Svaz osvětový) 1927.

jejichž výsledky se do výsledné podoby zákona proti braku a pornografii zprostředkovaně promítaly.

Počátkem jara 1927, v době, kdy byla formulována již další pozměněná podoba vládního návrhu, se na půdě Masarykova lidovýchovného ústavu uskutečnilo setkání, jež rekapitulovalo širokou škálu postojů odborné veřejnosti k problematice braku a pornografie. Sborník z tohoto setkání, vydaný nedlouho po jeho konání, byl vzápětí využit při dalších úpravách zákona.

Úvodní příspěvek etnografa, lidovýchovného pracovníka a knihovníka Augustina Žaluda stručně rekapituloval více než dvacetileté úsilí Osvětového svazu i Masarykova lidovýchovného ústavu jako jeho nástupnické organizace o kultivaci široké čtenářské veřejnosti. Autor se zvláštním důrazem vyzdvihl aktivity, jež instituce od svých počátků vyvíjela k potlačení „braku a pornografie“. Část následujících referátů se nesla v duchu

odmítnutí tohoto typu literatury a obsahovala výzvy k jejímu nekompromisnímu potírání. V příspěvku středoškolského profesora, literárního historika a autora příruček o sexuální výchově Zdeňka Záhoře zazněla eticky motivovaná kritika špatného tisku, jenž údajně „ničí neodvratně vkus statisíců, […] bezpečnost jejich citů a mravnosti […]. U chorobně založených jedinců svádí tato literatura ke krádežím, vraždám a jiným zločinům“.[46] Autor dále bez odkazů na odbornou literaturu konstatoval údajně prokázanou souvislost kriminality mladistvých a četby „krváků, detektivek a mravně nevhodných tiskovin“. Obdobně moralizující tendencí byl nesen rovněž příspěvek odborného učitele Viktora Brauna, upozorňující na negativní působení dobrodružné či krvavé literatury na morálku mládeže, mající dokonce způsobovat neschopnost „postižených“ čtenářů rozlišovat mezi dobrem a zlem. Své teze autor doprovodil několika příklady kriminálního jednání mladistvých (zejména krádeží), jež měly být iniciovány nevhodnou četbou.

V rámci ankety však zazněly rovněž hlasy, které zjednodušující pohledy na účinky populární četby korigovaly. Pedagog, knihovník a teoretik knihovnictví Bohuslav Koutník se ve svém příspěvku z pohledu dobových psychologických a literárněvědných výzkumů zaměřil na otázku vlivu jednotlivých okruhů textů na čtenáře. Poukázal jednak na problematičnost pojmů brak i pornografie, a to zejména v souvislosti s měnícími se mravními normami a na ně navazující legislativou. Upozornil rovněž na neprokázanost teorií o jednoznačně negativním působení populární literatury na recipienty: „Poněvadž každý má jiný svět představ a citů, působí na každého táž kniha naprosto různě a jest tolik vidin knihou vyvolaných, a tedy tolik exemplářů díla, kolik jest čtenářů.“[47] Zcela v duchu liberálně-modernistického diskurzu koncipoval svůj anketní příspěvek Jiří Mahen. Zpochybnil v něm celý připravovaný zákon proti braku a pornografii a zdůraznil možnost využití již existujících právních nástrojů – zejména příslušných pasáží knihovnického zákona. V souvislosti s obtížemi při jeho uplatňování rovněž připomněl problematičnost pojmů brak či senzační četba a dále vyjádřil obavy z restrikcí, jež jsou využívány namísto strategií pozitivních, zejména výchovných.

> Všechny zákony proti pornografii, literárním brakům atd. jdou hlavně proti pudům a „instinktům“ davu. Rozumí se, že na prvém místě jde se proti pohlavnímu pudu a zase z nějakého čítankového stanoviska. […] Faktum je, že se žene potom útokem proti instinktům vůbec, jako by byly něco sprostého a amorálního, ačkoliv víme, že jde často o špatně definované lidské náklonnosti […]. A do této morální Číny máme jít ještě s novými zákazy? Zavede stát snad nějakou výchovu proti pornografické literatuře?[48]

Za skutečné nebezpečí Mahen považoval devalvaci vkusu čtenářů přívalem literatury netvůrčí a neoriginální, knižní produkcí, kterou označil za „kopce **skutečného** braku, v němž je velmi málo umění, […] románů, které nejsou než ubohými kompilacemi lidského

46) Zdeněk Záhoř: „Pornografická literatura s hlediska etického“, in *O pornografii a braku v literatuře*, cit. dílo, s. 8–9, zde s. 8.
47) Bohuslav Koutník: „Psychologické pojetí pornografické a brakové literatury“, in *O pornografii a braku v literatuře*, cit. dílo, s. 5–7, zde s. 5.
48) Jiří Mahen: „Literární brak a veřejné knihovny“, in *O pornografii a braku v literatuře*, cit. dílo, s. 10–15, zde s. 13.

ducha“.[49] Za hlavní úkoly pak označil zkvalitnění výchovy a obecnou kultivaci širší čtenářské veřejnosti; své vystoupení zakončil lapidárním konstatováním: „Doufáme, že debata skončí projevem, jímž budou zdůrazněny **větší povinnosti státu ve výchově dospělých**. Zákon proti pornografii **není** povinností naléhavou.“[50]

Další přednášející se věnovali souvislostem legislativy a nežádoucí četby. Klíčový příspěvek na toto téma přednesl jeden z autorů připravovaného zákona, tajemník ministerstva spravedlnosti Otto Scholz. Z dochovaných archivních materiálů jednotlivých ministerstev i jeho vlastního projevu vyplývá detailní obeznámenost tvůrců se situací v dalších evropských zemích, zejména v Rakousku a Německu, odkud byly průběžně čerpány i podněty pro československou právní normu. Scholz v něm porovnal legislativu sousedních států a oproti řešení rakouskému – podle nějž příslušelo rozhodnutí o označení konkrétního „brakového“ díla za nežádoucí „politickému úřadu I. stolice“[51] s možností odvolání postižených „na zemskou politickou správu“ – preferoval komplexnější úpravu německou. Jejím základem bylo ustavení zvláštních komisí složených z předsedy (politického úředníka) a osmi přísedících. Ti byli vybíráni podle následujícího klíče: „Dva […] z kruhu literátů, dva z kruhu knihkupců a nakladatelů, dva z kruhů učitelských a pedagogických a dva z osob, které pečují o mládež, tedy sociálních pracovníků.“[52] Vedle toho byla jako odvolací instance ustanovena ještě komise říšská. Další významnou složku systému, provádějící fakticky především „administraci seznamu prohibit“, pak představovala instituce podávající sám návrh na zákaz konkrétního titulu: v německém kontextu se jednalo o zemský úřad péče o mládež. Scholzův referát vyzněl v doporučení, aby uvedený systém s dílčími korekcemi a úpravami byl implementován rovněž do připravované československé normy.

Po dalších kolech připomínkového řízení, v nichž i nadále nejaktivněji vystupovali zástupci ministerstev spravedlnosti a školství, konfrontaci připravovaného opatření se zmíněnými zahraničními zákony a zapracování podnětů z dobových odborných diskusí byla na podzim 1927 předložena další, výrazně pozměněná verze návrhu zákona.[53] Ta již byla členěna do devatenácti paragrafů, přičemž její text přehledně charakterizoval dva samostatné okruhy děl, na něž se ustanovení mělo vztahovat. První část zákona (§ 1–5) reagovala především na zmíněnou mezinárodní úmluvu a upravovala výhradně otázku „výtvorů oplzlých“, tj. pornografie. Stanovila postihy za jejich výrobu, distribuci, prodej, půjčování či vystavování. Zvláštním ustanovením byla řešena rovněž otázka výtvorů zhotovovaných v zahraničí. Paragraf 6 osnovy zákona pak samostatně upravoval otázku literárního braku, a to s ohledem na jeho šíření mezi mladistvými: „Je-li zjevno, že nějaký tiskopis může ohroziti mravní vývoj mládeže, zejména tím, že vyvolává u ní sklon ke zločinnosti, surovosti nebo že působí zhoubně na její obrazotvornost, zakáže se jeho rozšiřování osobám

49) Tamtéž, s. 14.
50) Tamtéž, s. 15.
51) Pro český kontext se označení používalo pro úřady na krajské úrovni.
52) Otto Scholz: „Zákonná opatření proti literárnímu braku“, in *O pornografii a braku v literatuře*, cit. dílo, s. 24–27, zde s. 26. V rakouské úpravě byla příslušná opatření již roku 1922 včleněna přímo do tiskového zákona.
53) Níže uvedené změny se do podoby návrhu promítaly postupně již od počátku roku 1927, přiblížená verze ze září tohoto roku, doplněná rovněž obšírnou důvodovou zprávou, však byla chápána jako do jisté míry finální.

mladším osmnácti let."[54] Novým prvkem, jehož doplnění bylo inspirováno zmíněným německým zákonem, bylo zavedení zvláštních sborů, jež měly v rámci jednotlivých zemí rozhodovat o vlastních zákazech (zejména § 7–9). Po jistých úpravách bylo rozhodnuto, že konkrétní umístění sborů „první stolice", stanovení jednotlivých lidovýchovných a školských organizací, jež budou moci vydávat zákazy, i skladba sboru odvolacího budou dodatečně specifikovány prováděcím vládním nařízením. Vlastní organizace sborů pak připadla do pravomoci MŠANO. V následujících paragrafech zákona byly dále formulovány další formy sankcí v případě různých typů prohřešků (tresty vězení, peněžité pokuty, konfiskace). Návrh uzavírala ustanovení o úpravách související legislativy (§ 18 zahrnující i zrušení § 516 rakouského trestního zákona a § 248 uherského trestního zákona) a termínech účinnosti a ministerstvech pověřených jeho prováděním.

Od samostatné právní úpravy k tzv. malému tiskovému zákonu

V letech 1927–1929 připomínkovaly tuto verzi zákona další vládní úřady. Navržené změny se týkaly konkrétních formulací a finální podobu zákona nijak zásadně neposunuly. Projednávání zákona však přibližně od dubna 1928 ztrácelo původní dynamiku (jedním z opakovaně uváděných důvodů byl požadavek ministerstva školství na navýšení roční částky pro osvětové sbory o sto tisíc korun). K roku 1929 již byl zákon připraven k přijetí, Národnímu shromáždění ke schválení však předložen nebyl. Jedním z faktorů, jež mohly tuto skutečnost ovlivnit, byla dramaticky se měnící společenská atmosféra související s prvními ozvuky hospodářské krize. Avšak i samo téma na sklonku dvacátých let patrně ztrácelo svou naléhavost a k prosazení právní normy, jež ani nebyla, jak dokládala část příspěvků z připomenuté ankety Masarykova lidovýchovného ústavu, výsledkem plného konsenzu odborné veřejnosti, nejspíše scházela potřebná energie. Na přelomu let 1929–1930 pak došlo na půdě ministerstva spravedlnosti k dalšímu klíčovému rozhodnutí: návrh úpravy proti šíření braku a pornografie již nebyl prosazován samostatně, nýbrž jako součást rozpracované nové podoby tiskového zákona.

Podle dochovaných dokumentů k přípravnému a schvalovacímu řízení tohoto zákona navrhl v lednu 1930 ministr spravedlnosti Alfréd Meissner „postup další práce tak, že […] by byly nejprve projednány otázky zásadní, k nimž počítá též otázku tzv. literárního braku, kdežto vypracování textu zákona samého by bylo svěřeno komisím speciálním".[55] O měsíc později se na půdě ministerstva spravedlnosti konala anketa za účasti zástupců několika ministerstev, Masarykova lidovýchovného ústavu a části spisovatelských a knihkupeckých institucí, z jejíhož průběhu je patrné, že záležitost ochrany mládeže před nežádoucí literaturou byla v rámci tiskového zákona probírána bez podrobného seznámení účastníků s již vypracovanou starší legislativní úpravou. Z dříve zmiňovaných otázek byla řešena především myšlenka sboru pro potírání nežádoucí literatury, účinnost normy se podle účastníků ankety měla vztahovat v první řadě na ochranu mládeže. Nově byla podrobněji diskutována otázka distribuce závadných tiskovin.[56] Do osnovy tiskového zákona byla pak pří-

54) NA, MŠ, 1918–1949, kt. 2958, návrh zákona, verze rozesílaná ministerstvem spravedlnosti k připomínkování 17. 9. 1927.
55) NA, Ministerstvo spravedlnosti (MS) – dodatky, 1919–1948, kt. 2021, záznam z porady ministra spravedlnosti se zástupci žurnalistických korporací konané 10. 1. 1930.
56) NA, MS – dodatky, 1919–1948, kt. 2021, záznam o poradě o potírání pornografického tisku z 26. 2. 1930.

slušná – oproti původní podobě výrazně redukovaná – ustanovení o braku a pornografii zapracována v jarních měsících roku 1930. K pasážím týkajícím se sborů pro posuzování pornografie se ve své korespondenci s ministerstvem spravedlnosti ještě v dubnu 1930 vyjádřil Ochranný svaz německých spisovatelů v Československu, který se mimo jiné dožadoval účasti na zmíněných sborech.[57] V květnu téhož roku pak byla do nového kola připomínkování rozesílána verze návrhu tiskového zahrnující již i paragrafy 37–41 týkající se „tiskopisů ohrožujících mládež".[58]

V konečné podobě tzv. malého tiskového zákona (č. 126/1933 Sb z 10. července 1933) po jeho schválení parlamentem byla tato ustanovení zařazena do prvních pěti paragrafů. Problémů diskutovaných v souvislosti s původním návrhem „protibrakového" zákona se zčásti, konkrétně v § 2 (vymezení tiskovin hrubě urážejících stud) a § 4 (tiskopisy urážející mravnost), týkal úvodní oddíl zákona věnovaný kolportáži. Nepřímo se k němu vztahovaly i následující oddíly věnované šíření tiskovin „v některých místnostech a stáncích" a poštovní či železniční dopravě; ty však byly upraveny zcela nově a pouze dány do souvislosti s jediným pozůstatkem původního zákona v následujících paragrafech. Již samo vymezení tiskovin a působnosti normy ale prošlo výraznými změnami, především jednoznačným zúžením účinnosti na mládež:

> § 5 Je-li zjevno, že některý tiskopis je s to, aby vážně ohrozil přirozený pohlavní vývoj nebo pohlavní život mládeže neb aby vážně rozvracel mravní vývoj mládeže tím, že v ní budí sklon ke zločinnosti nebo k surovosti, zakáže se jeho rozšiřování mezi osobami mladšími než osmnáct let.
> Tiskopis postižený zákazem uvedeným v odst. 1 nesmí býti osobě mladší než osmnáct let prodán, ke koupi nabídnut nebo jinak přístupným učiněn, ani nesmí býti vystavován takovým způsobem, který činí jeho závadný obsah přístupný i osobám mladším než osmnáct let. Sbírati dům od domu objednávky takového tiskopisu, prodávati nebo bezplatně jej rozdíleti dům od domu, na veřejných místech nebo ve veřejných místnostech, jakož i prodávati jej automaty je vůbec zakázáno.[59]

V dalších ustanoveních zákona byl charakterizován mechanismus zákazů konkrétních „závadných" děl. Jeho klíčovou součást měl představovat – obdobně jako v poslední verzi původního zákona proti braku a pornografii – specializovaný sbor zřízený při ministerstvu školství. Sbor měl být složen jednak z osob „činných v sociální péči o mládež a soudnictví nad mládeží", vychovatelů mládeže či osvětových pracovníků, jednak ze zástupců umělecké, spisovatelské a novinářské obce. Za jeho hlavní úkol zákon stanovil v souladu s dalšími ustanoveními návrhy zákazů jednotlivých publikací, jež měly být potvrzovány a zveřejňovány ministerstvem samým.

57) NA, MS – dodatky, 1918–1948, kt. 2021, dopis Schutzverbandu deutscher Schriftsteller in der Tschechoslowakei ze 7. 4. 1930 podepsaný Johannesem Urzidilem a Friedrichem Adlerem.
58) NA, MS – dodatky, 1918–1948, kt. 2021, návrh osnovy zákona rozesílané státním institucím i dalším korporacím z 12. 5. 1930.
59) Jan Hrabánek, Albert Milota: *Tiskové právo československé. Ochrana cti, tiskové novely, slovenské tiskové právo, redaktorský zákon atd.*, Praha, Právnické knihkupectví a nakladatelství V. Linhart 1938, s. 136.

Epilog

Schválení malého tiskového zákona v roce 1933 sice mohlo být vnímáno jako mezník v boji proti braku a pornografii a z hlediska zahraničněpolitického jeho přijetí signalizovalo splnění povinností, jež pro stát vyplývaly ze zmíněných mezinárodních dohod. Jeho uplatnění v praxi však bylo značně komplikované. Příprava nutného prováděcího předpisu, vládního nařízení o tiskopisech ohrožujících mládež (č. 229/1934 Sb.), trvala ještě déle než rok. Ministerstvo školství v tomto mezidobí mimo jiné reagovalo v korespondenci s ministerstvem spravedlnosti na opakovaná upozornění spolků a sdružení ohledně veřejně distribuovaných či vystavovaných „nevhodných" tiskovin zoufalým konstatováním: „vydání nařízení o zákazu tiskopisů ohrožujících mládež je zdržováno nedostatkem úhrady pro Sbory" (míněny již připomínané orgány pro posuzování závadných tiskovin).[60] Právě tato okolnost byla v úředních dokumentech opakovaně uváděna jako důvod, proč do konce existence první republiky zákon nebyl v plné míře uveden v život. Na základě jeho ustanovení byly tiskoviny konfiskovány pouze ojediněle, do sklonku třicátých let nemohl být realizován ani záměr soustavného aktivního sledování knižní produkce určené mládeži a vydávání zákazů spojené s jejich zařazováním na příslušné seznamy prohibit. Právní norma tak byla paradoxně oživena až na počátku čtyřicátých let, za zcela jiné společenské situace, kdy jí bylo využito především v rámci plošné kontroly sešitových edic rodokapsového typu.

60) NA, MS, 1918–1945, kt. 560, ministerstvo školství ministerstvu spravedlnosti 20. 7. 1934.

Cenzura *Zapomenutého světla* a dalších textů Jakuba Demla v letech 1929–1935

Daniela Iwashita, Šárka Kořínková

> Neboj se, neboj se, PUPAVO, všechna tvoje semena jsou okřídlena! A když je jich tolik, proč bychom také něco nepřáli stehlíkům? Oni z tvého odumřelého lůna vytahují svou zimní potravu, jako ti ptáci zajatci na rozkaz a pro výdělek pánů svými smutnými a pobožně zakřivenými zobáky z dřevěných korýtek vytahují špatně natištěnou a vždycky stejnou budoucnost. Můžeme si na této planetě něco lepšího přát? Ó PUPAVO, milenko má, pravdu ať mají všichni ostatní, my máme slovo![1]

Prvorepubliková cenzura do básnických děl známých tvůrců zpravidla nezasahovala. Z tohoto pohledu je zabavení již vytištěné knihy *Zapomenuté světlo* (1934), soudní řízení a nakonec začernění devíti pasáží této „lyrické symfonie" případ neobvyklý. Přesto na něm lze ukázat některé rysy pro dobový cenzurní systém typické.

V Demlově díle touto událostí vrcholí souvislá řada střetů s tehdejší cenzurou, kritikou a publicistikou – a obecněji s nepřijetím a podezíravým čtením. Sama forma *Zapomenutého světla*, stylizovaného jako odpověď na dopis velkomeziříčského gymnaziálního profesora a básníka Bohumila Maliny Ptáčka (1906–1977), zastřeně reaguje na žalobu a soud pro výroky Otokara Březiny, které Deml citoval v přednášce v květnu 1929, a na následné zabavení *Šlépějí XIII.* z jara 1930, jež obsahovaly tytéž i další Březinovy komentáře o Masarykovi, české inteligenci a Židech. A do třetice básník v *Zapomenutém světle* odpovídá několika ztraceným přátelům – kritikům a současně postavám *Mého svědectví o Otokaru Březinovi* (1931).

Na základě soudní dokumentace, korespondence i publicistických ohlasů se pokusíme vysledovat některé společné i jedinečné rysy těchto souvisejících kauz a shrnout námitky, zásahy i nedůslednosti cenzury. A budeme si všímat, jak na ně básník reagoval ve svých knihách – nejen explicitně, ale i redakčními úpravami a výsledným tvarem svých textů.

Na ochranu republiky a pro urážku prezidenta

S první československou republikou se Deml od počátku ztotožňoval. Do poloviny dvacátých let se jako spisovatel i vzdělavatel angažoval v sokolském hnutí. Počátkem března 1924 ho odsoudil okresní soud v Náměšti nad Oslavou k veřejné omluvě a zaplacení soudních výloh i odškodného pro urážku na cti a pobuřování dle paragrafu 14 zákona na ochranu republiky. Podnětem byla jeho přednáška na župním sletu ve Velké Bíteši v červenci

1) Z Demlovy básně „Pupava" datované 18. listopadu 1935; cit. dle Jakub Deml: „Moji přátelé", in týž: *Pozdrav Tasova*, ed. Vladimír Binar, Brno, Host 2013, s. 241–272, zde s. 262.

předešlého roku. Básník v ní urazil mimo jiné příslušníky tělocvičné jednoty Orel slovy: „Kdyby nebylo těch zatracených prašivých orlů, dávno by v Bíteši stála sokolovna.“[2]

Tato spíše úsměvná, ač nákladná epizoda je příznačná tím, že Deml často útočil na skupinové či zájmové smýšlení a chování, nad něž stavěl účinnou lásku nebo práci na konkrétním úkolu (kupříkladu na stavbě sokolovny). Čtyři roky nato se *Šlépějemi X.* – zakončenými slovy „já mohu býti jenom tam, *kde se dá něco dělat*“[3] – rázně rozešel i se Sokolem jako s hnutím. A po deseti letech trvání republiky začal kácet její modly. Za duchovní a náboženský rozvrat národního společenství volal k odpovědnosti především inteligenci a T. G. Masaryka. Přitom se opíral o výroky Otokara Březiny, který se však k situaci vyjadřoval pouze v soukromí. Jak lze doložit předchozími dedikacemi a výroky, Deml si Masaryka vážil a vděčil mu i za podporu svých knih. Březinovo dílo dalo Demlovu psaní základní impulz, stalo se jeho trvalým tématem a sám básník jednou z ústředních postav. Po jeho smrti však Deml vyvedl z míry jak tvůrce Březinova kultu, tak ctitele T. G. Masaryka.

V listopadu 1930 Deml stanul před krajským soudem v Jihlavě kvůli slovům, která pronesl už 30. května 1929, tři měsíce po Březinově smrti, na vzpomínkovém večeru ve Velkém Meziříčí. Tehdy citoval výroky přítele a učitele Březiny, jak si je poznamenal po vzájemných rozmluvách. Někteří posluchači si citáty rovněž zapisovali, mimo jiné kandidát profesury Bohumil Ptáček. Ten na jejich základě napsal referát do pokrokově demokratického listu *Rozvoj Velkomeziříčska*, podle nepřímého svědectví však byl Ptáčkův článek „redakcí tendenčně upraven a zahrocen“ proti Demlovi.[4] Na základě této citátové tiché pošty zahájilo státní zastupitelství trestní stíhání pro přečin proti prvnímu a druhému odstavci paragrafu 11 zákona na ochranu republiky, tedy pro urážku cti prezidenta republiky. Tři žalované výroky reprodukoval deník *České slovo* takto:

> Deml mezi jiným řekl, že „Masarykova kniha – *Světová revoluce* – není dílem filozofa, je v ní mnoho frází, jichž by člověk od Masaryka nečekal. Je to žurnalism a jest v ní psáno tak, jako by již před 30 léty Masaryk věděl, že právě v roce 1914 vypukne válka.“ V souvislosti s tím nazývá Masaryka prorokem minulosti, viní jej z nechutného hrdopyšného a povážlivého neomylnictví a konečně mu vytýká, že jeho náboženství je nepokrytě nevěra a že má špatné svědomí, poněvadž stále útočí na katolickou církev.
> Dále přirovnával ve své přednášce Deml profesora Masaryka ke kupeckému učedníku, který hází po svých zákaznících zboží z různých šuplíků, o jejichž obsahu nemá ani ponětí, a konečně řekl, že škola jest největším nepřítelem národa, učitelé pak nástroji profesorů a profesoři nástrojem Masarykovým a realistů. Kdo toto vše na našem národu napáchal, nezodpoví prý to před Bohem, neboť co se teď proti katolické církvi podniká, je lživé, a že se musí bát o jeho národ.[5]

2) Viz Iva Mrázková: „‚… aby byl P. Jakub Deml proti bezpečnosti cti dle zákona potrestán‘ aneb O jedné soudní při mezi tasovským sokolem a velkobítešským Orlem“, in *Západní Morava* 14, 2010, s. 24–32.
3) Jakub Deml: *Šlépěje X.*, Tasov, Pavla Kytlicová 1928, s. 54; s ohledem na Demlovo využívání kurzivy v uměleckých textech zachováváme v této případové studii původní autorovo zvýraznění.
4) Alois Plichta: *Tajemství času*, Olomouc, Votobia 1993, s. 44.
5) -mh-: „Přednášel o Ot. Březinovi a urážel presidenta“, *České slovo* 22, 1930, č. 276, 23. 11., s. 7.

Básník reagoval na obvinění mnohem rychleji než justice: ještě než se konalo soudní přelíčení, stihl vydat čtyři svazky *Šlépějí*. Ty publikoval v letech 1917 až 1941 nepravidelně, nejčastěji jedenkrát ročně,[6] avšak ve dvouletí 1930 a 1931 vyšlo v každém roce po třech svazcích. Od roku 1929 se autor *Šlépějí* často vrací k Březinovu umírání a událostem po jeho smrti a průběžně zaznamenává, jak se utváří básníkův posmrtný obraz. Proti němu staví své vzpomínky a Březinovo slovo.

Už *Šlépěje XII.* z Vánoc 1929 se dotýkají zahájeného trestního stíhání, ale jen nepřímo a jakoby mimochodem. V prvním plánu líčí básníkovo poslední putování za nemocným Otokarem Březinou v březnu 1929. Cestou plnou oklik potkává vypravěč starostu Velkého Meziříčí Karla Rosendorfa. Ten mu zvěstuje, že je Březinovi lépe. Retrospektiva náhle přechází do současnosti:

> Děkuji ti, bratře Rosendorfe, za tuto zprávu, ale musím tě upozornit, že v tom městě, kde jsi už tolik let starostou, má Otokar Březina nejúhlavnější nepřátele. Jest celkem vedlejší, že tyto temné, anonymní mocnosti nastrčily si na to své protiřímské, československé, bezvěrecké rahýnko koště v podobě slepého mládence, neboť kdykoli jde Kristus do zahrady getsemanské se modlit, vždycky se najde nějaký blbec, který tam přivede četníky a jehož mzdou je oprátka a vyhřeznuté břicho, pane Ptáčku: jenže Velké Meziříčí má […] tu smutnou přednost ze všech měst československé republiky, nevyjímaje ani města německá a maďarská, že největšího z našich básníků po smrti *pohání k soudu* a to, risum teneamus amici: podle paragrafu na ochranu republiky a pro urážku prezidenta republiky![7]

Intelektuální pogrom

Motiv „temných, anonymních mocností“ ovládl následující *Šlépěje XIII*. Ani zde se o žalobě nehovoří přímo. Útlý sešit se od jiných autorových knih výrazně liší formou politického pamfletu. Otevírá ho přetištěné *Provolání k národu českému a ke všem slovanským kmenům* o násilnostech ruských bolševiků na slovanských křesťanech, o týrání a vraždách z poslední doby, o „židobolševické tyranii“. Podepsáni jsou pod ním čtyři představitelé Říšského ústředí Obrana Slovanů v čele s Františkem Aujeským. Deml navazuje na provolání svými komentáři o tom, že ruská inteligence se málo starala o ruský lid, a prorokuje týž osud inteligenci české. Následují texty (pravděpodobně citáty, bez udání zdroje) zpráv o studentských protestech proti národním socialistům a *Českému slovu* či proti přílivu studentů cizinců, zejména Židů. Konečně v poslední třetině sešitku Deml cituje Březinovy názory o české inteligenci a Židech, včetně výroku o učitelstvu, žalovaného už v jihlavské kauze.

O úředním zabavení *Šlépějí XIII.* i jejich konkrétních pasáží vypovídá jednak obsáhlý soudní spis, jednak – z Demlova pohledu – *Šlépěje XV.* až *XVIII*.

> 17. března 1930 odpoledne přišli ke mně dva četničtí strážmistrové s tasovským starostou a prohlásili, že mají okresní politickou správou nařízeno vykonati prohlídku v mém domě

6) Výjimkou jsou čtyři svazky z roku 1919; naopak v letech 1922 až 1924, 1926, 1927 a 1935 nevyšel žádný svazek *Šlépějí*.
7) Jakub Deml: *Šlépěje XII.*, Tasov, Pavla Kytlicová 1929, s. 15–16.

a zabaviti XIII. Šlépěje. Ale dříve ještě, než tyto tři úřední osoby pod mou střechu vstoupily […], vykládalo se po Tasově, že jsem urazil pana prezidenta a že četníci půjdou konfiskovat mou knihu! […] Těch zabavených Šlépějí bylo zjištěno 127. To znamená 2 054 Kč škody peněžité.[8]

Patnácté *Šlépěje* dále uvádějí text interpelace poslanců Daňka a Sedláčka z 19. března 1930 proti dodatečné konfiskaci Demlovy knihy, „kterou původní cenzura hned po vydání knihy propustila jako nezávadnou". Zpětně se dozvídáme, že interpelaci zařídil zmíněný František Aujeský, „takto sice Brňan, ale přesto člověk tak pravdomluvný, že byl mnohokráte konfiskován",[9] a jak se stalo, že si Deml při další cestě do Brna „vzal advokáta, který to sice neslavně prohrál, ale podal mi účet bezmála na 3 000 Kč".[10] Ve *Šlépějích XVI.* se naopak objevují projevy solidarity čtenářů, kteří chtějí básníkovi újmu kompenzovat. Podobně jako v první dokumentární knize *Rosnička* zde autor proti jednání a jazyku úřadů staví porozumění čtenářů svých knih.[11]

Ve spisu krajského soudu v Novém Jičíně[12] můžeme sledovat úřední proceduru krok za krokem. Prokurátor 18. března 1930 žádá krajský soud v Novém Jičíně, aby „uznal právem" zabavení třinácti míst (na stranách 9, 15, 16, 18, po dvou místech na stranách 26 a 27 a po jednom místě na stranách 29 až 33) podle zákona na ochranu republiky, paragrafu 14 o rušení obecného míru, jeden úryvek (z pera Aujeského a jeho druhů) též podle § 18 o šíření nepravdivých zpráv a dva též podle § 11 o urážce prezidenta republiky. Téhož dne krajský soud v Novém Jičíně rozhodnutí o zabavení všech míst, zničení zabavených exemplářů a zákaz šíření tisku potvrzuje. Poté ho zveřejňuje úřední věstník.[13]

Pavla Kytlicová a Jakub Deml reagují 25. března prostřednictvím brněnského advokáta Edvarda Ouředníčka obsáhlou námitkou. Obecně argumentují tím, že smysl zabavených míst je vytržením z kontextu změněn a celkový ráz textu je obranný, nikoliv útočný, ač odstavce 3 a 4 § 14 hovoří o popouzení k zášti. Poté probírají jednu pasáž po druhé. V závěru podotýkají, „že autor vydává své Šlépěje toliko pro úzkou dávno již sestavenou vrstvu čtenářů, jimž jeho názory jsou již dávno známy", upozorňují na vyhraněnost autorovy individuality a jeho „dobře známý styl". Ostrý tón zdůvodňují autorovou kárající láskou k národu.

„Veřejné sedění o odporu" se konalo 15. dubna. Jeho nález námitkám vyhovuje pouze v detailech, spíše jen zpřesňuje argumentaci při uplatnění různých odstavců dle 14. paragrafu zákona na ochranu republiky. Obvinění z nepravdivých zpráv ruší, urážku hlavy státu ponechává. Nález deklaruje, že soud posuzoval zabavené části v kontextu. Trvá však na tom, že i jako celek kniha popouzí k zášti proti některým skupinám obyvatelstva. Nález podrobně zkoumá zejména četné výroky o Židech a narážky na prezidenta Masaryka.

Deml a Kytlicová zastoupení Ouředníčkem podali už 17. dubna stížnost k vrchnímu soudu v Brně. Ta ještě více zdůrazňuje básníkův význam (například fakt, že vydal již padesát knih) a prohlubuje argument o „již sestavené vrstvě čtenářů":

8) Jakub Deml: *Šlépěje XV.*, Tasov, Pavla Kytlicová 1930, s. 42–43.
9) František Aujeský (1897–1947) byl pokrývač, publicista a politik. Do historie se zapsal jako jeden ze zakladatelů a předáků fašistického hnutí v Brně, později za války kolaboroval a v roce 1947 byl popraven.
10) Jakub Deml: *Šlépěje XV.*, Tasov, Pavla Kytlicová 1930, s. 43.
11) Jakub Deml: *Šlépěje XVI.*, Tasov, Pavla Kytlicová 1931; srov. týž: *Rosnička*, Šebkovice, vl. n. 1912.
12) Zemský archiv (ZA) Opava, Krajský soud Nový Jičín (KS NJ), sign. TL VI 3/30.
13) *Úřední list Republiky Československé* 10, 1930, č. 69, 22. 3., s. 1439.

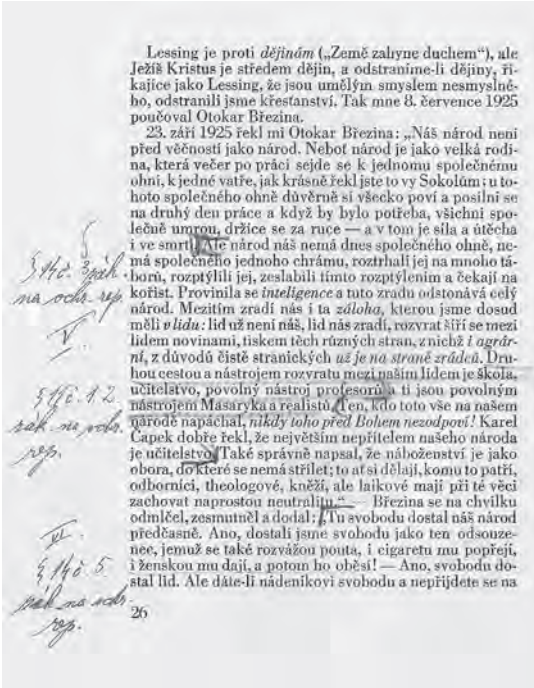

Lessing je proti *dějinám* („Země zahyne duchem"), ale Ježíš Kristus je středem dějin, a odstraníme-li dějiny, říkajíce jako Lessing, že jsou umělým smyslem nesmyslného, odstranili jsme křesťanství. Tak mne 8. července 1925 poučoval Otokar Březina.

23. září 1925 řekl mi Otokar Březina: „Náš národ není před věčností jako národ. Neboť národ je jako velká rodina, která večer po práci sejde se k jednomu společnému ohni, k jedné vatře, jak krásně řekl jste to vy Sokolům: u tohoto společného ohně důvěrně si všecko poví a posilní se na druhý den práce a když by bylo potřeba, všichni společně umrou, držíce se za ruce — a v tom je síla a útěcha i ve smrti. Ale národ náš nemá dnes společného ohně, nemá společného jednoho chrámu, roztrhali jej na mnoho táborů, rozptýlili jej, zeslabili tímto rozptýlením a čekají na kořist. Provinila se *inteligence* a tuto zradu odstonává celý národ. Mezitím zradí nás i ta *záloha*, kterou jsme dosud měli *v lidu:* lid už není náš, lid nás zradí, rozvrat šíří se mezi lidem novinami, tiskem těch různých stran, z nichž *i agrární*, z důvodů čistě stranických *už je na straně zrádců*. Druhou cestou a nástrojem rozvratu mezi naším lidem je škola, učitelstvo, povolný nástroj profesorů a ti jsou povolným nástrojem Masaryka a realistů. Ten, kdo toto vše na našem národě napáchal, *nikdy toho před Bohem nezodpoví!* Karel Čapek dobře řekl, že největším nepřítelem našeho národa je učitelstvo. Také správně napsal, že náboženství je jako obora, do které se nemá střílet; to ať si dělají, komu to patří, odborníci, theologové, kněží, ale laikové mají při té věci zachovat naprostou neutralitu." — Březina se na chvilku odmlčel, zesmutněl a dodal: „Tu svobodu dostal náš národ předčasně. Ano, dostali jsme svobodu jako ten odsouzenec, jemuž se také rozvážou pouta, i cigaretu mu popřejí, i ženskou mu dají, a potom ho oběsí! — Ano, svobodu dostal lid. Ale dáte-li nádeníkovi svobodu a nepřijdete se na

§ 14 č. 3 zák. na ochr. rep.

§ 14 č. 1 2 zák. na ochr. rep.

§ 14 č. 5 zák. na ochr. rep.

26

Konfiskované *Šlépěje XIII.* Označené pasáže s příslušnými paragrafy zákona na ochranu republiky v jednom ze dvou cenzurních výtisků zabavených *Šlépějí XIII.*, uložených v soudním spisu.
Zdroj: Jakub Deml: *Šlépěje XIII.*, Tasov, Pavla Kytlicová 1930. Exemplář uložený v soudním spisu v ZA Opava, KS NJ, sign. TL VI 3/30.

Šlépěje vůbec a předmětný tiskopis též nepřicházejí na volný knihkupecký trh, nýbrž určeny jsou toliko pro stálé odběratele. Tím jest již publicita tohoto tiskopisu, který byl vydán toliko v 550 výtiscích, omezena na nejužší okruh čtenářů, kterým jsou autorovy názory již do té míry známy, že tato kniha jim nepřinese ničeho nového a na jejich smýšlení ničeho nezmění. To uznávaly již úřady státního zastup. za starého Rakouska, které nikdy autorovi žádnou z jeho knih, které byly vždy psány tónem velmi ostrým, nezabavily. […] denní tisk obsahující statě mnohem horšího a útočnějšího rázu, zejména antisemitického, ponechává cenzura a státní zastupitelství zejména v Brně nedotčeny. Tam jistě jedná se o veřejný zájem, kde dostává se denní tisk do rukou nejširších a mnohem méně vzdělaných vrstev obyvatelů.[14]

Krajský soud 13. května postoupil spis vrchnímu soudu v Brně. Jeho usnesení z 16. května většinou potvrzuje druhý nález novojičínského soudu i to, že má být zabavený náklad zničen. Argument o úzké skupině odběratelů prý nezaručuje, „že kniha zůstane omezena na tento kruh čtenářů a že její závadný obsah nevyvolá nebezpečí, jemuž má býti čeleno".

Do spisu jsou vloženy dva exempláře *Šlépějí XIII.* se zatrženými a očíslovanými místy, k nimž je připsán konkrétní paragraf a odstavec zákona na ochranu republiky, některá místa jsou navíc podtržena. Mnoho pozornosti věnovala žaloba, obhajoba i soudní nálezy výkladu slov:

> Musíme se děsit, co čeká inteligenci českou, co ji čeká v nejbližších letech, když i ona opustila, zradila a zapřela svůj národ, *odpadnuvši od víry*. Tak ji postaví ke zdi a tak ji budou miškovat a mučit před popravou, jak toho zasluhuje. A aby ani nevěděla, proč takto chcípá, budou jí filmově předváděti Sinclairův Boston, Spartaka a Leninův mozek i s řití.
> Ale nedívejme se tak černě: ryba hnije od hlavy. Učitel, sokol, profesor, český inteligent *už se nemodlí*, leda ve své vlastní církvi, kde ovšem není toho potřeba, poněvadž bůh československý nesmí míti velké B a také není tak nevychovaný, aby se nespokojil s kultem čistě

14) ZA Opava, KS NJ, sign. TL VI 3/30, č. 14, Stížnost Pavly Kytlicové a Jakuba Demla proti nálezu krajského jako tiskového soudu z 15. 4. 1930, s. [6–7].

vnitřním, době přizpůsobeným a hygienicky odcírkevněným. V demokracii a diskusi všecka moc pochází od lidu, tedy kromě prezidentské stolice i věda a víra. Od převratu s velikým P má Bůh jen tolik moci a práva, kolik si jich hlasovacími lístky a čuňou svých poslanců vydobude.[15]

První odstavec je podle prokurátora „veřejným popouzením k záští proti skupinám obyvatel“, druhý navíc urážkou prezidenta. Námitka oponuje mimo jiné tím, že pasáž k zášti nevyzývá; odmítá také útok na hlavu státu, jejíž slova sice autor parafrázuje, ale přímo „o prezidentu republiky není zde vůbec zmínky“. Soudní nález naopak míní, že „výrok ‚demokracie jest diskuse‘ a že katolíci budou míti v tomto státě tolik práva, kolik si ho vydobudou, jest z denního tisku obecně znám, a tím uvádí prezidenta republiky v příčinnou souvislost s poměry u nás dle mínění pisatelova tak osudnými“.

Jako útok na prezidenta byl hodnocen také již zmiňovaný Březinův výrok v Demlově podání:

Ale národ náš nemá dnes společného ohně, nemá společného jednoho chrámu, roztrhali jej na mnoho táborů, rozptýlili jej, zeslabili tímto rozptýlením a čekají na kořist. Provinila se *inteligence* a tuto zradu odstonává celý národ. Mezitím zradí nás i ta *záloha*, kterou jsme dosud měli *v lidu*: lid už není náš, lid nás zradí, rozvrat šíří se mezi lidem novinami, tiskem těch různých stran, z nichž *i agrární*, z důvodů čistě stranických už je na straně zrádců. Druhou cestou a nástrojem rozvratu mezi naším lidem je škola, učitelstvo, povolný nástroj profesorů a ti jsou povolným nástrojem Masaryka a realistů. Ten, kdo toto vše na našem národě napáchal, *nikdy toho před Bohem nezodpoví!* Karel Čapek dobře řekl, že největším nepřítelem našeho národa je učitelstvo.[16]

Po námitkách v nálezu krajského soudu byla nakonec jako závadná ponechána pouze věta, v níž je Masaryk přímo jmenován.

Jiná zabavená pasáž útočí na nevšímavost české inteligence vůči teroru v Rusku. Deml zde vypočítává (a deformuje) jména, která mu reprezentují onu intelektuální elitu republiky. V pozdějších *Šlépějích* se budou obdobné výčty opakovat:

Nedívejme se na národ tak černě: nejhlubší naši filozofové, exaktní vědci, konkrétní logikové, na slovo vzatí kritikové, literáti a básníci, Karel Čapek, F. X. Šalda, mistr Jirásek, Jan [sic] Svatopluk Machar, Josef Hora (už podruhé a tentokrát *podařeně* odměněný státní cenou!), Jiří Wolker, Otokar Fischer, František Langer, Arne Laurin, F. V. Krejčí, Otto Pick, Paul Eisner, Jindřich Vodák, dr. Alfred Fuchs a jiní věštcové a bardové českého národa, zrovna providencielně se starají o to, aby sladký sen Anežky Hrůzové nebyl rušen byť jen intelektuálním pogromem.[17]

15) Jakub Deml: *Šlépěje XIII.*, Tasov, Pavla Kytlicová 1930, s. 15. Exemplář uložený v soudním spisu v ZA Opava, KS NJ, sign. TL VI 3/30, podtržení pochází od prokurátora nebo soudců.
16) Tamtéž, s. 26, podtržení pochází od prokurátora nebo soudců.
17) Tamtéž, s. 16, podtržení pochází od prokurátora nebo soudců.

Většina jiných míst zabavených pro „veřejné popouzení k záští proti skupinám obyvatel“ se dotýkala židovské inteligence, a to jak v citovaném pamfletu a dalších textech, tak v Březinových a Demlových poznámkách. Židů a „požidovštění“ české společnosti se týká několik výroků Otokara Březiny ze září 1925.[18] Jejich motivaci shrnuje autor *Šlépějí* takto: „Požidovštění a zežidovštění českého národa spatřoval Otokar Březina v tom, že systematicky útočí na *římskokatolickou Církev*, ve školách, v Sokole, v tisku, ve vědě, v umění a ve veřejném životě.“[19] K tomu Deml dodává: „Odnárodnit, odkřesťanit, nebo obřezat, toť v podstatě stejné.“[20] Jiné pasáže však Židům paušálně přisuzují vlastnosti jako smyslnost, racionalitu či analytičnost. Používání slova Žid/žid by zasloužilo hlubší analýzu v celé šíři Demlova díla a nelze přitom přehlédnout časově blízké výroky, jimiž básník etnickou zášť k Židům zřetelně odmítl, například v knize *Tepna*:

> někdo nenávidí Žida pro tu nevinnou věc, že jest zrzavý, že má poněkud jiný nos, masitější ret, nebo kudrnaté vlasy – ale to je choroba, kterou vzdělaný člověk přemáhá, kdežto u nevzdělaného árijce vybije se buď pogromem, nebo pověrou o rituelní vraždě, nebo hakenkreuzlérstvím. […] Řekni mi, bratře Černý, co je u nás ještě nezesměšněno? Máš pravdu: Židé a Němci. Ale já sám, z lásky k národu bych si nepřál, aby to došlo i na ně.[21]

Od předchozích i následujících knih se však *Šlépěje XIII.* výrazně liší proporcemi a jednoznačným vyzněním vlastních i citovaných výroků o Židech. Deml přitom uměl účinek svých knih předpovídat. Co tímto svazkem *Šlépějí* sděloval svým pravidelným čtenářům, na něž se opakovaně odvolával a u nichž nemohl předpokládat souhlas? *Šlépěje XIII.* samy o sobě klíč neposkytují, ten lze hledat až v pozdějších knihách. Vlastní paradoxní pozici – o níž vypovídá i *Mé svědectví o Otokaru Březinovi*, další *Šlépěje* (například osmnácté z roku 1931) a zejména *Zapomenuté světlo* – Deml formuloval lapidárně už dříve v listu básníku Františku Xaveru Kašparovi z března 1929: „Co v mých knihách bolí Vás, bolí také mne, ale 1) jednak jsem toho nezavinil já a 2) jednak ledaco tisknu jen proto, abych se izoloval a pokořil.“[22]

Po *Šlépějích XIII.* se od básníka prudce distancoval jeho někdejší přítel, propagátor jeho díla a korespondenční důvěrník Jaromír Doležal. V článku *Demlův případ* uvedl básníkovy protichůdné výroky z posledních let a zakončil jej slovy, že s autorem *Šlépějí* je každý slušný člověk i bez soudu „navždy hotov“.[23] Podobné reakce budou následovat po vydání *Mého svědectví o Otokaru Březinovi*.

Všecko, co bylo v Březinovi Březinou, se vzpírá…

Přelíčení pro urážku prezidenta na základě přednášky ve Velkém Meziříčí proběhlo až po uzavření novojičínské kauzy, 21. listopadu 1930, a noviny různých stran – zejména lidovců

18) Tamtéž, s 27.
19) Tamtéž, s. 28.
20) Tamtéž, s. 31.
21) Jakub Deml: *Tepna*, Tasov, Pavla Kytlicová 1926, s. 148.
22) Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), Jakub Deml, Jakub Deml Františku Kašparovi 8. 3. 1929.
23) J. K. Pojezdný [= Jaromír Doležal]: „Demlův případ“, *Sobota* 1, 1930, č. 31, 29. 11., s. 608–610.

a národních socialistů – mu věnovaly značný prostor. *Lidové listy* v soudním referátu obsáhle citují Demlovu řeč, v níž mimo jiné řekl: „Pomohl mi Masaryk, když mi bylo zle, proto jsem se chtěl jemu odměniti jako svému dobrodinci – poctivostí a pravdou. […] poctivě jsem reprodukoval názory Březinovy o Masarykovi, ať byly pro něho příznivé, nebo nepříznivé.“ Na otázku, jaká je záruka, že Deml citoval opravdu Březinovy názory, odpověděl: „Tou zárukou je mé celoživotní dílo. Obsahuje-li něco lživého, pak nezasluhuji víry. Mluvil jsem však v něm pravdu, za kterou jsem musil mnohokrát trpěti.“[24]

Soudnička v *Českém slově* uvádí také Demlův argument, že v přednášce „nepoužil jména **prezident** Masaryk, nýbrž mluvil jen o **filozofu**“. Citovány jsou i další otázky soudu:

> Obžalovaný na dotaz předsedy soudu v. s. r. [vrchního soudního rady, DI, ŠK] Stibingera, proč opakoval výroky zemřelého básníka, když se s nimi neztotožňoval, odpovídá, že považoval tyto výroky za **odkaz národu**! Když mu předseda vytýká, že tak neměl činiti na veřejném shromáždění, třeba i když mu to zemřelý Březina řekl mezi čtyřma očima, odpovídá Deml, že on jako básník miluje realismus a že musel to podati tak, aby tomu každý rozuměl. Na otázku, zda se Deml ztotožňoval s Březinou, odpovídá, že v něčem ano, v něčem zase nikoliv […]. Konečně na otázku st. návladního dr. Znojemského potvrzuje obvinění, že jej Březina nezmocnil k tomu, aby tyto citáty veřejně někde reprodukoval.[25]

Otázky tribunálu tedy nejen zkoumaly možné ohrožení prezidentovy cti, ale mířily také na právo básníka citovat jiného slovesného tvůrce bez zplnomocnění. Některé publicistické ohlasy poukazovaly hlavně na to, že Deml se dotkl památky Otokara Březiny, jejž citované výroky „postavily do zcela jiného světla, než jak se jevil dosud“.[26] O tom, že Deml porušil několik tabu současně, svědčí i komentář *Českého slova* od Karla Zdeňka Klímy. Podle něj jde o „škaredé zneužití básníka, na jehož jméně přiživuje se teď po jeho smrti tolik všelijakých lidí“.

> Je to tak dětinské a žalostně nekulturní. Všecko, co bylo v Březinovi Březinou, vzpírá se proti takovému snižování jeho velikosti. Byl to básník, který dovedl dvě desítiletí mlčet, nechtěje dáti výraz své myšlence dříve, nežli se mu zdála definitivně uzrálou. A tady malí, malicherní anebo zlí lidé chtějí obchodovati politicky s nekontrolovatelnými výroky, urvanými z nahodilých rozprávek, do nichž by se básník nikdy nebyl pustil s lidmi, kteří pro jeho pochopení neměli ani nejzákladnější podmínky: taktu.[27]

Reprezentant prvorepublikové novinářské elity – v té době byl K. Z. Klíma šéfredaktorem *Českého slova*, dříve i později šéfredaktorem *Lidových novin* – zde přisuzuje Demlovi ty nejnižší úmysly. Upírá mu kompetenci a význam nejen jako básníkovi, ale i jako Březinovu příteli a interpretovi. Opomíjí jeho literární práci, kterou po třicet let soustavně Březinovo

24) Řk.: „Jakub Deml dovolává se svobodomyslnosti presidenta Masaryka“, *Lidové listy* 9, 1930, č. 269, 22. 11., s. 3.
25) -mh-: „Přednášel o Ot. Březinovi a urážel presidenta“, *České slovo* 22, 1930, č. 276, 23. 11., s. 7.
26) Tamtéž.
27) K. Z. K. [= Karel Zdeněk Klíma]: „Masaryk mezi Březinou a Demlem“, *České slovo* 22, 1930, č. 276, 23. 11., s. 4.

dílo vykládal a obhajoval. Otázku pravdivosti si Klímův text neklade. Demlova pravda je už předem diskvalifikována tím, že je „nekontrolovatelná“.

„Tomu se divím!“ aneb *Svědectví* bez cenzury?

Líčení v jihlavské kauze bylo po výsleších a předvolání dalších svědků odročeno. Soudní proces však skončil náhle a bez rozsudku: „Trestní věc proti P. Jakubu Demlovi. Prezident republiky nařídil, aby bylo zastaveno trestní řízení, které bylo zahájeno proti Jakubu Demlovi pro výroky, v nichž státní zastupitelství spatřovalo urážku prezidenta republiky.“[28]

Masaryk svým zásahem potvrdil obraz moudrého státníka, avšak Deml se zachoval jako básník. Vpádem *deus ex machina* jeho pře o pravdu neskončila, naopak své tvůrčí a vydavatelské úsilí vystupňoval. Svou celoživotní cestu k Březinovi nyní zdokumentoval jednak tím, že v letech 1931 až 1933 znovu publikoval své rané březinovské knihy i vzájemné dopisy,[29] jednak svou nejrozsáhlejší knihou – *Mým svědectvím o Otokaru Březinovi*.

Již v dubnu 1929 vydavatel Rudolf Škeřík vyzval Demla k tomu, aby sepsal své hovory s Otokarem Březinou.[30] Z jejich vzájemné korespondence vyplývá, že *Svědectví* vznikalo další dva roky souběžně s oběma vylíčenými soudními případy. Deml v něm čerpal z deníkových zápisů, Březinových listů, ale i již tištěných textů od těch raných až po současné; mimo jiné zde nacházíme podstatnou část *Šlépějí XII*. Také žalovaná přednáška i *Šlépěje XIII.* byly ze zpětného pohledu přípravou na *Svědectví* a zároveň zatěžkávací zkouškou jeho čtenářů. Z tohoto testu se však poučil především Deml.

Kdybychom soudili jen z dochovaných sloupcových korektur *Mého svědectví*,[31] mohlo by se zdát, že oním „poučením“ byla autocenzura některých výroků. Básník sám upravil či vyškrtl některá místa týkající se konkrétních osob (vedle Březiny například Františka Bílka, Arneho Nováka, Emanuela Chalupného, ale i poněkud vychytralého chování Demlovy „bábičky posluhovačky“), někdy obecně Němců nebo Židů, nejčastěji však T. G. Masaryka. V několika pasážích pouze mizí jeho jméno: například ve větě „Masaryk, učitelstvo a Sokolstvo zavádějí u nás náboženství židovské a zavádějí je s úspěchem“ ho Deml nahrazuje slovem „Profesoři“;[32] na jiných místech jen zájmenem „on“. Někde vyškrtl celé odstavce, například jednu z pasáží, pro něž byl souzen v Jihlavě a v nichž parafrázuje Březinu:

> Masaryk se svými výpady proti katolické Církvi je jako kupecký komi, který má všechno zboží po truhlíkách; hází posluchačstvu písek do očí „vědou“, vysype najednou jména padesáti autorů, z nichž ani jednoho nemohl přečíst, poněvadž by na to nestačil ani svými léty. Je to úžasně povrchní! A směšné![33]

28) úř.: „Trestní věc proti P. Jakubu Demlovi“, *Lidové noviny* 38, 1930, č. 646, 24. 12., ranní vyd., s. 7.
29) Znovu vyšla *První světla* (3. vyd., 1931) a *Slovo k Otčenáši Františka Bílka* (2. vyd., 1931), nově dva svazky vzájemné korespondence s Březinou (1932 a 1933). V edici Život a sen vydal Jan Amos Verner několik raných časopiseckých textů – vesměs březinovsko-bílkovských esejů z let 1903–1905.
30) LA PNP, Jakub Deml, Rudolf Škeřík Jakubu Demlovi 4. 4. 1929.
31) LA PNP, Jakub Deml, korektury vlastních prací, *Mé svědectví o Otokaru Březinovi*.
32) Jakub Deml: *Mé svědectví o Otokaru Březinovi*, Praha, Rudolf Škeřík 1931, s. 304.
33) LA PNP, Jakub Deml, korektury vlastních prací, *Mé svědectví o Otokaru Březinovi*, vyškrtnuto za prvním odstavcem, s. 305.

V jiném Březinově výroku, který Deml nakonec nezveřejnil, se kácela modla „prezident Osvoboditel“:

> A když Březina četl memorandum kněží z Obrodu (byl mezi nimi Xaver Dvořák a J. Š. Baar) a odpověď Masarykovu na toto memorandum, byl tak pobouřen, že řekl: „To je tak nízké, tak sprosté, tak ničemné, že tak se odpovídá jenom mezi kluky! To je tak, jako by otrok přišel si postěžovat na tyrana drába svému pánu a ten pán ho pošle drábu zpět, aby si to spolu vyřídili! Člověku se zdá, že ta republika byla založena, jak někteří tvrdí, vskutku jen pro Židy a svobodné zednáře, a ostatně, řekne-li se Masaryk Osvoboditel, není to pravda: tady byli jiní lidé a jiné důvody než osvobození národa! Zotročení národa, z něhož se dělá beran proti církvi katolické, odkřesťanštění, odnáboženštění a ne osvobození národa!“[34]

Dlužno dodat, že tato pasáž následovala po (publikovaném) odstavci nazvaném „Apoštolská auta“, kde se líčí, jak Březina četl o automobilu biskupa Vojtaššáka a prohlásil: „Je těžké obhajovat katolicismus!“ Deml totiž – na rozdíl od *Šlépějí XIII.* – ve *Svědectví* nebuduje kontext s jednoznačným vyzněním nebo v něčí (dokonce ani ve svůj či Březinův) prospěch: v centru pozornosti je neuchopitelná Březinova postava a její proměnlivý hlas při různých příležitostech – i Demlova fascinace, nemožnost být s Březinou „jednou provždy hotov“ a odpor k sochání básníka do přijatelné, mrtvé podoby.

Mnohem překvapivější než autocenzurní škrty v korekturách je však to, co Deml v *Mém svědectví o Otokaru Březinovi* ponechal. Díky podrobné soudní dokumentaci můžeme doložit, že Deml nevyškrtl většinu vlastních ani Březinových výroků, pro něž byly zabaveny *Šlépěje XIII.* a jež byly kvalifikovány jako přečiny proti zákonu na ochranu republiky včetně „urážek hlavy státu“: například pasus o Gutfreundově *Babičce* (s. 299), o předčasné svobodě pro český národ (s. 323–324), o požidovštění (s. 336), o národní samostatnosti a svobodě (s. 348–349), o vládnutí Židů jako znamení konce národa (s. 362), o filosemitismu *Lidových novin* (s. 428), o tom, že Židé nemají stud (s. 469). Je zde rovněž kritika Masarykovy *Světové revoluce*, kterou Deml zmínil ve své přednášce (s. 324–325), i dvakrát žalovaný odstavec o Masarykovi a učitelích (s. 323). Pasáže, které se více méně shodují s těmi zabavenými ze *Šlépějí XIII.*, jsou roztroušeny po celé knize. Autor však tutéž látku i citace zpracoval jinak – nikoliv v kontextu propagandistických článků, ale v mnohoznačném Březinově portrétu. O tom, že Deml opakoval již jednou konfiskované pasáže vědomě, svědčí poznámka ve *Šlépějích XVII.*: „Ty XIII. Šlépěje, kde bylo jen několik vět z mého Svědectví, zkonfiskovali, ale knihu Mé svědectví nezkonfiskovali, ačkoliv jsou v ní desetkrát lepší věci než v těch XIII. Šlépějích! Tomu se divím!“[35]

Jak to, že *Mé svědectví* cenzurou prošlo? Jednoznačné vysvětlení neznáme, můžeme si pouze všimnout některých okolností, jimiž se tento případ od předchozích lišil.

Deml opět osobně riskoval jako autor, ale nakladatelsky knihu tentokrát zaštítil Rudolf Škeřík: „[…] pište svou knihu bez ohledu na toho či onoho, oddán cele pravdě své a Březinově. Já jako člověk jsem s Vámi a jako vydavatel béřu veškeré riziko.“[36] Nakladatel

34) Tamtéž, vyškrtnuto za třetím odstavcem, s. 282.
35) Jakub Deml: *Šlépěje XVII.*, Tasov, Pavla Kytlicová 1931, s. 33.
36) LA PNP, Jakub Deml, Rudolf Škeřík Jakubu Demlovi 11. 9. 1929.

se dokonce výslovně vyjádřil i o případném zabavení: „Pokud se týká Vašeho dotazu, chci-li, aby Vaše kniha o Březinovi byla konfiskována, odpovídám bez rozpaků: ano. Nepište prosím na nebezpečných místech ‚všeobecně'. Jen pěkně do živého."[37]

Kniha byla tentokrát tištěna v Praze, spadala tedy pod jiný úřad a dohlížitele. Nakladatel původně anoncoval v *Lidových novinách* dvě různá vydání: „1) úplné, tedy i s tím, pro co Vás hnali před soud; toto vydání bylo by jen pro subskribenty a na trh by nepřišlo, 2) neúplné, vámi cenzurované, které by bylo určeno pro ofic. knižní trh."[38] Následujícího roku – už se znalostí rukopisu – však Škeřík píše: „[…] nevím, nebylo-li by účelnější vydání jen jedno, úplné, které by vyšlo v subskripci."[39] *Svědectví* nakonec vydal v létě 1931 v nákladu tři tisíce pět set padesát výtisků (z toho sedm set bylo rovnou označeno jako druhé vydání pro podzimní trh, aby mohla být kniha znovu propagována).[40] Tiráž i nakladatelský leták výslovně uvádějí, že jde o vydání subskripční.[41]

Jihlavská kauza skončila jen půl roku předtím, je tedy otázka, do jaké míry přispěla k pominutí *Svědectví* cenzurou i nedávná prezidentská intervence. V každém případě výsledný tvar *Svědectví* vznikal právě v době, kdy se Deml konfrontoval s civilním právem. Jeho vykonavatelé při zabavení *Šlépějí XIII.* argumentovali i celkovým vyzněním. *Svědectví* je už vystavěno jinak: proti předpojatosti a selektivnímu čtení ho od první věty hájí autorský hlas. Opakováním motivu proměnlivých „pravd okamžiku" i průběžným (sebe)ironickým komentářem v margináliích, jež Deml připsal až v korekturách, čtenáře soustavně vede k souvislému a otevřenému čtení, odvádí ho od předčasného jednoznačného závěru.

Ve *Svědectví* vystupuje mnoho žijících postav včetně reprezentantů soudobé české literatury a literární kritiky. Reakce básníkova dlouholetého blízkého přítele F. X. Šaldy, Arneho Nováka a Jaroslava Durycha byly jednoznačně odmítavé a silně expresivní.[42] Karel Čapek bránil Demla z pozice svědka před nařčením ze lži: „Na Otokara Březinu je Jakub Deml svědkem poněkud naivním; ale pokud mohu podle své zkušenosti soudit, není svědkem křivým."[43]

Zároveň však Čapek kritik a spisovatel, který měl zkušenost i s žánrem rozhovoru s velikánem – nedávno vydal *Hovory s T. G. Masarykem* – Demlovi jako tvůrci vytkl naivitu, nedostatek kritičnosti, soudnosti, ba i ušlechtilosti. „Deml nám zkreslil Otokara Březinu ne tím, že by k jeho slovům něco neprávem přidal, nýbrž tím, že nedovedl třídit."[44]

Ve jménu mravopočestnosti

Svědectvím si Deml nadělal mnoho nepřátel a mohutnou vlnou vlastních publikací v letech 1929–1933, po smrti Otokara Březiny a Pavly Kytlicové, nadělal mnoho dluhů. To určilo jeho existenční potíže – a soudě podle korespondence s tiskařem Karlem Krylem

37) LA PNP, Jakub Deml, Rudolf Škeřík Jakubu Demlovi 30. 7. 1929.
38) LA PNP, Jakub Deml, Rudolf Škeřík Jakubu Demlovi 29. 1. 1930.
39) LA PNP, Jakub Deml, Rudolf Škeřík Jakubu Demlovi 10. 3. 1931.
40) LA PNP, Jakub Deml, Rudolf Škeřík Jakubu Demlovi 27. 6. 1931.
41) LA PNP, Jakub Deml, *Oznamovatel Symposia* čís. 29, červen 1931, s. 1.
42) Tyto a další reakce shrnula Eliška Davidová v studentské práci *„Nešetrná legenda". Analýza mediálního diskursu o Demlově Mém svědectví o Otokaru Březinovi*, rkp.
43) Karel Čapek: „Svědectví o Jakubu Demlovi", *Lidové noviny* 39, 1931, č. 472, 20. 9., ranní vyd., s. 1–2.
44) Tamtéž, s. 2.

i potíže jeho věřitelů – na celá třicátá léta.[45] Nouze a opuštěnost v nouzi se stávají tématem dalšího psaní. Voláním o pomoc je v říjnu 1934 leták *Slovo k přátelům*[46] a bezprostředně následující kniha *Zapomenuté světlo*. Obě publikace úřady zabavily.

V *Zapomenutém světle* básník rozehrál polyfonii témat a příběhů. Dějovým rámcem je umírání selky Zezulky, kterou pisatel nazývá svou „milenkou". Zároveň líčí, co vlastně tímto slovem označuje v žité realitě: navštěvuje ji, opatřuje jí léky, hovoří s ní, rozumí jí – zaopatřuje ji. Podobně zaopatřoval už jejího otce a rozuměl jeho důvěrné promluvě v rodném nářečí: „Svět je skryté za světem – velebné pane, jenom Ve mně rozumíte!"[47]

Formálním rámcem prózy je odpověď na reálný dopis[48] od posluchače uchváceného a zasaženého Demlovou rozhlasovou přednáškou *Život, jak já jej vidím*, zejména maximou: „Život je víc než dobrá pověst." Pisatel podepsaný B. M. P. za ni děkuje a vyznává se z nevědomosti, v níž „člověk plenil jako dítě nebo barbar". Deml píše *Zapomenuté světlo* v druhé osobě formou dopisu, který v prvním plánu adresuje prohlédnuvšímu B. M. Ptáčkovi. I když se zdá, že se mu zprvu jen posmívá a spílá mu (i mnohým jiným), postupně mu vyjevuje svůj žal z nepochopení, svou vyvrženost a osamělost, ale také nepřímo, v neustálých odbočkách a změnách perspektiv, předvádí a komentuje svůj způsob psaní – a také hlubšího čtení právě takových slov, jako je „milenka", „stehno", „nohy", „kořen" či „pravda":

> já nezapomenu žádné slovo, a pozorujete-li tuto mou symfonii, pane B. M. P., je to Smetanova Má vlast.
> Radix. Kořen. Pamatujete, že v této své symfonii říkám toto slovo teprve podruhé?[49]

Kontrapunktem k této linii je hledání příkrého dopisu od „bibliotékáře Muzea království českého" Miloslava Novotného a nalézání různých nechápavých posudků a odsudků. Vedle leitmotivů, jako je líbání nohou (respektive stehen, ale i „velepočestných řití"), tirád o pravdě, o mravnosti umění a života, se refrénovitě opakuje německá věta „Für Ihre Gesundheit und für Ihr Wohlergehen bin ich ganz und gar nicht verantwortlich".[50] S ní je spojena ztráta porozumění a smyslu, zmarnění básníkova poslání.

Celým textem prochází také výklad a kontemplace slov „Noli me tangere" – „Nedotýkej se mě", která řekl vzkříšený Ježíš Marii Magdalské, když ho s radostí poznala (Jan 20,17).

Ač je *Zapomenuté světlo* „horkým" textem, nevzniklo *alla prima*. Jiří Olič píše o „řadě stran rukopisu ve verzi, kterou už nikde nepoužil. Mimo to básník v textu často používal oslovení ‚paní hraběnko'"[51] – titul zamlčené adresátky, ve výsledném textu přítomné pouze stopami, jako je opakovaný německý citát či sporadické oslovení nejmenované ženy namísto ostentativně oslovovaného B. M. P. To není u Demla nový postup: původní adresátky

45) LA PNP, Jakub Deml, dopisy Karla Kryla; Muzeum Novojičínska, Karel Kryl, korespondence Jakuba Demla s tiskárnou Kryl a Scotti.
46) Rozsáhle ho cituje a o jeho zabavení píše Vladimír Binar: *Čin a slovo. Kniha o Jakubu Demlovi*, Praha, Triáda 2010, s. 109–111.
47) Jakub Deml: *Zapomenuté světlo*, Tasov, vl. n. 1934, s. 52.
48) Viz LA PNP, Jakub Deml, B. M. Ptáček Jakubu Demlovi 2. 9. 1934.
49) J. Deml: *Zapomenuté světlo*, cit. dílo, s. 69.
50) „Za vaše zdraví a blaho vůbec a nikterak neodpovídám."
51) Jiří Olič: *Čtení o Jakubu Demlovi*, Olomouc, Votobia 1993, s. 104. Zmíněný rukopis zatím bohužel nemáme k dispozici.

a adresáty mnohdy anonymizoval už v prvních deníkových knihách *Rosnička*, *Domů* a *Pro budoucí poutníky a poutnice*.[52] Nelze to zdůvodnit prostými ohledy na žijící osoby, protože vedle bílých míst čtenář dostává i určité indicie a ukazatele – a to se týká i totožnosti reálných osob. Tato poetika zahaluje a odhaluje zároveň – dotýká se skutečností považovaných za nedotknutelné a zároveň vyjadřuje nedotknutelnost hlubšího tajemství.[53]

Také otevřená výpověď *Zapomenutého světla* je současně šifrou. Pisatel staví před čtenáře mnoho překážek, mimo jiné cizojazyčnými pasážemi, zejména německými a latinskými. „Je ironií, že Deml cituje latinsky, jakkoli ‚se už latinsky neumí'. Neméně závažné je, že tyto citace uvádí autor, […] který tvrdošíjně prosazoval překlady z latiny do češtiny a **trval na odbourávání komunikačních bariér**. Tyto bariéry však v *Zapomenutém světle* **cíleně staví**," píše Pavel Nečas. Jazyk, jímž mluví Deml-kněz, se stává „jazykem opuštěnosti".[54]

V hudebně komponovaném textu se vrství významy, „světy skryté za světem",[55] adresáti skrytí za adresátem, nevyřčené za vyřčeným. Hlubokým podložím je celé dosavadní Demlovo dílo, z něhož autor cituje, a celá jeho čtenářská zkušenost – vedle Březiny, starozákonních i novozákonních textů odkazuje mimo jiné na Danta, Shakespeara či Yeatse, ale i na pestrou škálu současných českých autorů od B. M. Ptáčka po Josefa Horu. Básník zde došel k novému celistvému a konečně i „nefragmentárnímu" tvaru polyfonní básnické prózy. Tohoto tvaru paradoxně dosáhl výpovědí o nepřijetí a zbytečnosti básníka a jeho slova:

> „Naše Duše marně hledá své sestry." Für Ihre Gesundheit und für Ihr Wohlergehen bin ich ganz und gar nicht verantwortlich. To je německá interpretace verše Březinova, pokud já německy vůbec umím, a píšu to německy, poněvadž česky – pro koho to psát? A německy: pro koho to psát? A latinsky: pro koho to psát? A proč vůbec ještě psát? Proč mluvit? Ke komu mluvit?[56]

K paradoxům *Zapomenutého světla* patří i jeho ohlas – vřele ho přivítal například Vítězslav Nezval, později Jan Mukařovský a Roman Jakobson. Naopak tiskový dohled podtrhl tragiku knihy jejím zabavením ex post.

Deml obdržel náklad *Zapomenutého světla* od tiskaře Viktora Dvořáka z Moravských Budějovic na Dušičky 1934 a ihned ho začal rozesílat. Vzápětí však dosud nerozeslané výtisky zabavili četníci na rozkaz okresního úřadu v Moravských Budějovicích. Případ podrobně popsal dlouholetý Demlův advokát Alois Plichta ve svém memoárovém svědectví *Tajemství času*. Z jeho podání, doloženého i soudními dokumenty,[57] vycházíme:

52) J. Deml: *Rosnička*, cit. dílo; týž: *Domů*, Královské Vinohrady, vl. n. 1912; týž: *Pro budoucí poutníky a poutnice*, Žižkov, vl. n. 1913.
53) O *Zapomenutém světle* jako o románu zasvěcení i o motivu „Noli me tangere" do hloubky pojednává Jitka Kvapilová: *Sen a světlo v knize Jakuba Demla*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci 1996, s. 76–94.
54) Pavel Nečas: „Pojetí latiny v některých Demlových textech", *Bohemica Olomucensia* 3. *Filologica Juvenilia* 1, 2009, s. 265–271, zde s. 270–271. Jinde autor poukazuje na užití němčiny v *Zapomenutém světle* jako jazyka odmítnutí a opovržení – viz Pavel Nečas: *Střídání kódů jako sémantická kvalita*, rigorózní práce, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci 2005, s. 44–53.
55) Srov. J. Kvapilová: *Sen a světlo v knize Jakuba Demla*, cit. dílo, s. 92.
56) J. Deml: *Zapomenuté světlo*, cit. dílo, s. 17–18.
57) A. Plichta: *Tajemství času*, cit. dílo, s. 49–59. Citovaná dokumentace z krajského soudu ve Znojmě se

V polovině listopadu Deml přichází za Plichtou se soudním nálezem krajského soudu ve Znojmě z 2. listopadu 1934 (č. T1 45/1934) o zabavení knihy *Zapomenuté světlo*. Nález zdůvodňoval konfiskaci tím, že obsahem knihy byly spáchány:

> zločin podle § 122 (znevážení náboženství), přečin podle § 303 (zlehčování učení, obyčejů nebo zařízení nábož. společnosti, uražení náboženského služebníka při výkonu náboženského obřadu a neslušné chování za veřejného náboženského úkonu – což všechno bylo zařazeno pod společnou hlavičku urážky náboženské společnosti zákonem uznané), pak ještě mj. hrubá urážka mravnosti nebo studu (§ 516). Abych jen tak zcela nevynechal nejtěžší trestný čin, totiž zločin podle § 122, sluší uvést, že pod tento paragraf spadalo rouhání Bohu, rušení náboženského úkonu, veřejné projevování opovržení k náboženství a rozšiřování nevěry.[58]

Plichta, který knihu obdržel ještě před konfiskací a ihned ji přečetl, básníkovi rovnou sdělil, že některá místa neobhájí, nicméně případu se ujal. Deml ještě předtím jednal osobně na ministerstvu spravedlnosti. Svému obhájci o tom napsal:

> Pane doktore,
> v ministerstvu sprav. tiskový referent vrchní rada dr. Červíček i sekční šéf dr. Lány mně řekli, že
> 1) ona poslední věta s příslušným paragrafem o zabavení celé knihy (od a do z) v soudním výměru krajského soudu znojemského (státního zastupitelství) je právně a skutkově neodůvodněna, jinými slovy: konfiskace v tomto smyslu je naprosto vyloučena;
> 2) z oněch 14 zkonfiskovaných míst[59] v knize Jakuba Demla Zapomenuté světlo že se nechá zkonfiskováno jen 5 míst a 9 ostatních že se z konfiskace propustí a že v tomto smyslu ministerstvo spravedlnosti udělí pokyny státnímu zastupitelství ve Znojmě.[60]

Dále Deml uvádí věcné argumenty pro námitku proti konfiskaci. Nejčastěji se týkají poetiky a stylu (například že původně zabavená věta „Je to nejsurovější boží dar“ je hyperbola; dále poukaz na ironii věty „Když mně bylo 33 let, já měl lásku“ i dalších tří rozsáhlejších pasáží na stranách 27, 39 a 85–86). Poukazuje také na to, že na dvou místech byly zabaveny doslovné citáty jednak z Františka Sušila (na straně 96 ve výkladu Ježíšova výroku k Marii Magdalské „Noli me tangere“), jednak na straně 128 filozofa T. G. Masaryka, který Deml komentuje: „Říká-li T. G. Masaryk, že hloupé ženy milují *lépe* než ty moudré, říká tím vlastně jen to, že *milují*, docela podle Apoštola: ‚Kdo nemiluje, nezná Boha, neboť Bůh jest láska‘ (Jan 4,8).“ V tomto případě básník také upozorňuje na nedbalost a nedůslednost cenzury – týž výrok totiž citoval již na straně 120, kde zabaven nebyl („T. G. Masaryk, já řku, je veliký psycholog. Víte, co řekl? Toto: Žena moudrá může milovati *více* nežli žena hloupá, ale žena hloupá umí milovati *lépe*.“). A opět jako v obhajobách předešlých trvá Deml na tom, že „pojem prezidenta s pojmem filozofa naprosto se nekryje“. K jiné pasáži

z větší části pravděpodobně nedochovala, výjimkou je stížnost Jakuba Demla, kterou však Plichtova kniha výstižně sumarizuje, a závěrečné usnesení vrchního soudu v Brně, jež Plichta dokonce celé cituje.

58) Tamtéž, s. 50.

59) Jak vyplývá z další dokumentace, šlo o třináct míst, čtrnáctým bodem bylo zabavení celé knihy.

60) A. Plichta: *Tajemství času*, cit. dílo, s. 51.

(na straně 117) zase říká, že parafrázuje obrazy ze „světoznámého amerického filmu Král králů“, který „každé naše město vidělo […]. Co bylo nezávadno ve filmu, nemůže být kvalifikováno jako závadné ve skladbě básnické“.

U míst zabavených z obsahových důvodů se Deml odvolává buď na dogmatiku (u tvrzení na straně 131, že Bůh nemiluje všecky lidi stejně), nebo přímo na Písmo v případě výroku na straně 130, že Bůh „spustí všechny pedály a rejstříky smíchu“ (a přímo cituje slova o božím smíchu či posměchu v Žalmech 2,4 a 37,13; Knize Moudrosti 4,18 či v Příslovích 1,26). I zde však zdůrazňuje: „Tomu smíchu, jak je v bibli a v mém textu, musí se ovšem rozumět po křesťansku a po katolicku, tj. *obrazně*, neboť i z katechismu je známo, že Bůh je *duch* a ten se ani nesměje, ani nepláče, nemá citů lidských – čili zde *Boží* smích znamená Boží trest, to jest: kon Nejvyšší Spravedlnosti.“[61]

Poslední skupina argumentů se odvolává opět na básníkovy čtenáře, poukazuje na malý náklad, tentokrát i na kladný kritický ohlas v anketě *Lidových novin* – kde ji 25. listopadu 1934 jmenovali jako nejzajímavější knihu roku Vítězslav Nezval, Konstantin Biebl, Toyen i „spisovatel a kritik ze všech nejkatoličtější: Josef Florian“[62] – a konečně na žánr: „Svou knihu označil jsem v prospektu výslovně jako ‚lyrickou symfonii‘. Tím už každou tendenci jsem vyloučil. Věta vytržená z kontextu má často opačný význam.“[63]

Alois Plichta obhajoval *Zapomenuté světlo* před tiskovým senátem ve Znojmě 28. listopadu 1934 v souladu s těmito argumenty. Využil také myšlenek Antoine Sénarda z úspěšné obhajoby *Paní Bovaryové*, jež byla v roce 1857 žalována pro údajnou obscénnost.

Státní zástupce tehdy z příkazu ministerstva spravedlnosti konfiskaci omezil. Senát se však podle Plichty s případem vypořádal „planě a řemeslně“. Z nálezu vyplývá, že soudcové neakceptovali ani omezení konfiskace, ani žádný z argumentů Demlovy námitky, jež poukazovaly na citátový charakter, na obsahovou shodu s Písmem, na ironii či humor, „neboť i humor – a ten zejména – může býti podán způsobem mravopočestnost a stydlivost hrubě urážejícím a veřejné pohoršení budícím. Soud shledal v tiskopisu tak četné výroky, které vykazují objektivní známky přečinu dle § 516 tr. z., že je nelze ani jednotlivě vypočítati“.[64]

Plichta po dohodě s Demlem podal stížnost vrchnímu soudu v Brně. Na prvním místě v ní poukázal na kompetenci literární kritiky, která *Zapomenuté světlo* zhodnotila jako dílo „nevšední a vysoké úrovně“, a nekompetenci soudu v estetických otázkách.

> Posuzuje-li však soud dílo z hlediska zákonů trestních, jest jeho činnost nesmírně zodpovědná, protože nesmí být při tom zapomenuto na celkovou jeho tendenci, na umělecké snahy autorovy, na okruh čtenářů […].
> Podle naříkaného nálezu jde o knihu špatnou, ve které autor urazil veřejnou mravnost, náboženství a prezidenta republiky. Knihu špatnou tak, že je ji nutno potlačiti od a až do z.

61) Tamtéž, s. 52.
62) V následujícím roce knihu v anketě jmenovali také literární vědci Jan Mukařovský a Roman Jakobson. Viz *Lidové noviny* 43, 1935, č. 601, 1. 12., ranní vyd., příloha Nejzajímavější kniha 1935, s. II.
63) A. Plichta: *Tajemství času*, cit. dílo, s. 52.
64) Tamtéž, s. 54.

> Jsme malým národem, který si nemůže dovoliti zničení i jen jediné a malé tvůrčí hodnoty. O Zapomenutém světle řekla lit. kritika, že jest to dílo hodnotné a krásné. Soud nařizuje jeho zničení.[65]

Stížnost se opět ohrazuje proti deformaci významu vytrháváním vět a odstavců ze souvislosti a trvá na tom, že smysl knihy nelze posoudit bez znalosti předchozího básníkova díla, jehož „účinným prostředkem vyjadřovacím jest paradox, hyperbola, nadsázka, ironie, symbol. Nutno uvážiti, že jeden čtvereční decimetr plátna vystřižený třeba z originálu Rembrandtova bude sám o sobě pošpiněným hadrem, třebas dílo bylo nesmrtelným."[66] Obhájce poukazuje na díla Rabelaisova, Macharova, Villonova, Boccacciova, Joyceova, Célinova, která by podle měřítek soudu musela být vyřazena z knihoven, připomíná též Bloye a Floriana i jejich styl – „slovní naturalismus".[67] Zdůrazňuje výstavbu celku, v němž se „slova užívá jako barvy a zvuku a celá skladba jest podřízena vnitřnímu rytmu".[68]

Rozhodnutí vrchního soudu v Brně z 18. ledna 1935[69] stížnosti částečně vyhovělo. Redukovalo počet zabavených míst („osvobozena" byla z původních třinácti míst čtyři, číslovaná jako I, XII a XIII, souzená jako rouhání, a místo II jako útok na učení a obyčeje) a především zamítlo poslední zásadní bod, že „celý obsah knihy obsahuje skutkovou podstatu přečinu dle § 516 tr. z.", tj. „neobsahuje takových výroků, jež by urážely stydlivost a mravopočestnost". Výjimkou bylo místo VII, jež bylo naopak přehodnoceno z útoku na učení a obyčeje (§ 303) na urážku mravnosti a studu (§ 516). Jde o často citovanou pasáž, v níž se spojují exponované motivy celé knihy:

> poněvadž miluje svou dceru Maryon, moji budoucí milenku, až budu v hrobě, neboť já věřím v život věčný a vím, že všechna stehna z hrobu povstanou a mezi nimi také dvě stehna, která jsem toužil líbati a Bůh mi je přiřkne, poněvadž je spravedlivý a moje věčná blaženost bude pozůstávati v tom, že se mně na věky dovolí líbat tato dvě stehna, docela nahoře, docela u kořenů, poněvadž jsem básník a katolický kněz a prokletý člověk.[70]

Ostatní místa zůstala zabavena jako znevažování náboženství, náboženských obyčejů a úkonů či jejich vykonavatelů a místo IX opět jako urážka prezidenta.

Vrátíme-li se k Demlově počáteční věcné argumentaci, pak u vrchního soudu uspěla obě odborná dogmaticko-biblistická zdůvodnění (místa o božím smíchu a o tom, že Bůh nemiluje všechny lidi stejně, nakonec prošla) i obhajoba hyperboly „Je to nejsurovější boží dar". Osvobozeny byly vesměs výroky, které se podle původní žaloby dotýkaly Boha. Nedotknutelné zůstalo náboženství, náboženští představitelé a T. G. Masaryk.

65) ZA Opava, pobočka Olomouc, Timotheus Vodička, kt. 40, inv. č. 284, stížnost Jakuba Demla, zastoupeného JUDr. Vilémem Rytinou, proti nálezu krajského soudu ve Znojmě ze dne 28. 11. 1934, č. j. Tl 45/34, s. [2–3]. U kolínského advokáta Viléma Rytiny byl Plichta v té době zaměstnán jako koncipient.
66) Tamtéž [s. 3].
67) Tamtéž [s. 4].
68) Tamtéž [s. 6].
69) Moravský zemský archiv v Brně, Vrchní zemský soud Brno, rozhodnutí vrchního soudu v Brně, Tsv IV 6/35 z 18. 1. 1935; viz též A. Plichta: *Tajemství času*, cit. dílo, s. 56–57.
70) J. Deml: *Zapomenuté světlo*, cit. dílo, s. 60–61.

Začerněná místa v *Zapomenutém světle*

Šestá z devíti zkonfiskovaných a začerněných pasáží *Zapomenutého světla* na straně 86 (začíná již na straně 85):

> Praví-li Spasitel apoštolům: „a žádného cestou nepozdravujte neminem per viam salutaveritis", už tím je dokonale naznačeno, že arcibiskupové nemají nikterak respektovat žurnalistiku, která se rozbrečí jak stará kurva nad každým neštěstím, ale sama nehne ani prstem, tak jako kdysi touto ničemnou žurnalistikou svedení katoličtí kněží konali sbírky a činili veliké odkazy Ústřední Matici Školské, aby skrze tuto šlechetnost ďábel si naplnil své drštky v menšinových územích rouháním, jidášstvím a nádivkou z betlémských Nemluvňátek. Aspoň od arcibiskupův křesťan právem může očekávat a žádat, aby nedávali tam, kde je dáno, aby nedávali tam, kam dávají všichni, nýbrž aby svou dukátovou setbou osívali „zázračná místa, zpustošená šílenstvím davu", políčka a nivy Ducha Svatého. Řeknu to v obraze a podobenství: poklesem morálky upadne populace a národ má vyhynout; aby se toto neštěstí odvrátilo, napadne velepastýři, že na opuštěných ženách bude vykonávati povinnost sedmé svátosti, čili že bude manželem jednoho milionu žen. Takovýto velepastýř pojal svůj úřad fyzicky, nikoli podle ducha, nýbrž podle litery, maje býti veleotcem duchovním, on touží býti veleotcem tělesným. Jeho pohlavním údem je SLOVO a na to on ve farizejském pojetí (Auffassung) svého vysokého úřadu zapomněl. Řekněme si [...].

o tom ještě podobenství toto:
Pan arcibiskup daruje 10.000 Kč postiženým katastrofou. Ale on těchto peněz nemá, i musí si je vypůjčiti, tak jako si musel vypůjčiti oněch 5.000 Kč, jež daroval na stavbu chrámu svatého Josefa v Sarajevě.

86

Zdroj: Jakub Deml: *Zapomenuté světlo*, Tasov, vl. n. 1934, s. 86. Výtisk, poničený tiskařskou černí i na jiných než zabavených místech, pochází z bibliofilské sbírky Vědecké knihovny v Olomouci. Reprodukci poprvé publikoval Pavel Nečas: *Střídání kódů jako sémantická kvalita*, rigorózní práce, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci 2005.

Neuspěla také ani jedna subtilnější námitka, která se týkala poetiky textu (tj. ironie, citátové povahy výroků nebo parafráze filmu). Avšak celek díla se nakonec důvodem pro konfiskaci nestal. Soudci zřejmě vzali v potaz ocenění odborné kritiky a uznali, že jde o hodnotné umělecké dílo, které má vlastní měřítka.

Alois Plichta nakonec našel i nestandardní způsob, jak sto třicet konfiskovaných výtisků[71] zákonnou cestou distribuovat čtenářům:

> Požádal jsem státní zastupitelství ve Znojmě o povolení vydat zabavený náklad tiskárně. Už 14. března 1935 mi bylo vyhověno a náklad zabavený a uskladněný u okresního úřadu

71) ZA Opava, pobočka Olomouc, Timotheus Vodička, kt. 40, inv. č. 284, potvrzení okresního úřadu v Moravských Budějovicích o vydání opravených výtisků *Zapomenutého světla* z 23. 4. 1935.

v Moravských Budějovicích a ve Velkém Meziříčí putoval do Dvořákovy tiskárny, kde zabavená místa začernili po roztrhání tiskových archů. Znovu je slepili a zjara 1935 obdrželi odběratelé spisů Jakuba Demla kuriózní *Zapomenuté světlo* – v podivném rouchu.[72]

V nastíněných kauzách z let 1929 až 1935 básník Jakub Deml nebyl pasivní obětí cenzury: vyzýval ji na souboj a proti jejím rozhodnutím se veřejně ohrazoval právní cestou i svými knihami. Všechna tři soudní řízení vznikla na lokální úrovni a zákroky místních úřadů byly zpravidla horlivější než jednání institucí s širší působností. Námitkami, obhajobou a odvoláním k vyšší instanci básník a jeho advokáti úřední rozhodnutí přinejmenším zmírnili, v případě *Zapomenutého světla* téměř zvrátili.

Cenzuře – a vůbec dotčenému a selektivnímu čtení, tak podobnému počínání „ptáků zajatců“, kteří „svými smutnými a pobožně zakřivenými zobáky z dřevěných korýtek vytahují špatně natištěnou a vždycky stejnou budoucnost“[73] – Demlovo psaní nakonec vždy uniká tím, že určitý výrok i jeho umlčení jsou pouhou epizodou v díle, jež vzniká na pokračování a je otevřeno dalším souvislostem i zvratům. Po jedné knize vždy následuje další. Dílo sice zaznamenává momentální ohlasy i dobová kritéria a reaguje na ně, ale nepodřizuje se jim. Je psáno pro budoucnost, s vědomím, že nemůže být umlčeno jednou provždy a jeho čas přijde.

Potýkání s cenzurou a neporozuměním se hluboce otisklo právě do knih tohoto období – a nejen tematicky. Podobně jako v letech 1912 a 1913 ve sporech s brněnskou konzistoří básník i tentokrát odpovídal na restrikce zvýšenou vydavatelskou aktivitou a tvárným úsilím, jež směřovalo k stále otevřenější výpovědi a účinnější formě. Tak dospěl k dvěma vrcholným textům, k *Mému svědectví o Otokaru Březinovi* a *Zapomenutému světlu*, na něž později navázalo mnoho poválečných tvůrců autentické a deníkové literatury.

72) A. Plichta: *Tajemství času*, cit. dílo, s. 57.
73) J. Deml: „Pupava“, in týž: „Moji přátelé“, cit. dílo, s. 262.

„Ať také jednou z politiky vydělá nakladatel a autor“

Zavřelův *Fortinbras* v dialogu s cenzurou

Eduard Burget

Konfiskace románu Františka Zavřela *Fortinbras* se v jistém smyslu stala symbolem prvorepublikové literární cenzury. Je přitom pravděpodobné, že pokud by k zákazu nedošlo, vytratila by se próza kontroverzního dramatika z povědomí literárních historiků. Případová studie se v drobnohledném záběru pokusí osvětlit anatomii tohoto klíčového cenzurního zásahu, vycházíme přitom z teze, že ohledy na cenzuru Zavřelův román zásadním způsobem ovlivnily a že by bez nich nezískal podoby, jichž v řadě svých vydání postupně nabýval. Zajímat nás bude zejména souvislost vlastního zásahu s dobovou recepcí románu a s postavením autora v dobovém literárním poli. Důležitá je rovněž vzájemná vazba dvou posledně zmíněných faktorů; především to, zda se v době vzniku románu nějak zásadně proměňovala autorova pozice v dobovém kulturním prostředí. Všímat si budeme rovněž dílčích strategií, jež Zavřel v interakci s cenzurou používal, i toho, jaké další důsledky cenzurní zákrok přinesl.

Přes hroby kupředu!

Když na podzim 1928 vyšla v nakladatelství Alois Srdce Zavřelova románová prvotina *Hora Venušina*, nikdo patrně netušil, k jak výraznému předělu v autorově tvůrčí dráze dochází. Teatrálně až exaltovaně, což pro něj bylo charakteristické, oznamoval, že se rozhodl ukončit kariéru dramatika a nadále se bude věnovat jen prozaické tvorbě. Nepochybně přitom podcenil obtíže, jež z jeho rozhodnutí vyplynou.[1] Vstupoval totiž na půdu, kterou na rozdíl od divadelní sféry tak dobře neznal a kde tvůrčí výkony hodnotili jiní posuzovatelé. Zavřelovo rozhodnutí věnovat se výlučně próze je třeba nahlížet s ohledem na jeho pozici respektovaného dramatika, již si v průběhu dvacátých let v české kultuře získal.

František Zavřel se pokoušel proniknout do prostředí divadelního světa už před první světovou válkou, kdy v krátkém období let 1912–1915 vydal tři dramata *Simson*, *Oidipus a Iokasta* a *Don Juan*. Ani jedna z těchto her, ač je soudobí kritikové hodnotili jako originální experimenty těžící z německého expresionismu, nebyla v souvislosti s válečnou situací uvedena na divadle. Do širšího povědomí Zavřel vstoupil až po vzniku samostatné republiky, kdy v únoru 1920 uvedlo brněnské Národní divadlo jeho drama *Boleslav Ukrutný*. Už tato hra, ačkoliv se obracela do dávné minulosti, měla politický přesah, neboť se vztahovala k tehdy rozšířeným debatám o české národní povaze.

1) Vydání románové prvotiny Zavřel již dlouho dopředu avizoval. V oznámení, které vyšlo v létě 1928, byl Zavřelův román charakterizován jako dílo, které kriticky zasáhne české divadelní i politické prostředí – srov. „Loučení s divadlem“, *Národní listy* 68, 1928, č. 187, 16. 8., s. 2. V dopise kritikovi Miroslavu Ruttemu autor napsal, že toho, čeho se mu nepodařilo dosáhnout v divadle, podaří se mu v románu, který právě dopisuje – srov. Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), Miroslav Rutte, František Zavřel Miroslavu Ruttemu 13. 8. 1928.

Zavřelova interpretace svatováclavského příběhu byla cíleně provokativní; dramatik v ní totiž knížete Boleslava představil jako životaschopnější a pro budování českého státu prospěšnější osobnost než křesťanského diplomata Václava, jehož smrt byla v konečném součtu pro zemi vysvobozením.[2] Během krátké doby si Zavřel vybudoval pozici nonkonformního umělce, který se nebojí veřejnost provokovat. Na krátký čas se dokonce stal jedním z mluvčích mladé generace, která jej oceňovala jako průbojného inovátora českého divadla. Přátelské kontakty s ním udržovali hlavně Jiří Wolker a Zdeněk Kalista; ten o něm s odstupem napsal:

> na samém počátku let dvacátých znamenal Zavřel jednoho z nejsmělejších novátorů generace: jeho *Kamenný host* se svými padesáti obrazy, střídajícími v jakémsi kaleidoskopickém sledu různé scény a prostředky, přiváděl nás na samý okraj divokých dramatických pokusů německého expresionismu.[3]

Ve dvacátých letech se Zavřel prosadil na prestižních divadelních scénách, především v pražském Národním divadle a v Divadle na Vinohradech. Přestože jeho hry nikdy nebyly přijímány bez výhrad, většina recenzentů oceňovala jeho zaujetí divadlem, energii a snahu vyslovovat se k problémům přítomnosti. Zavřelovy hry se zájmem sledovali respektovaní divadelní referenti jako Otokar Fischer, Jindřich Vodák, Jaroslav Hilbert či Josef Kodíček, ke kritickým reflexím Zavřelova dramata vybízela stejnou měrou Arnošta Procházku i komunistického novináře Julia Fučíka. V recenzních ohlasech však začaly postupně převažovat vyhraněně kritické tóny, neboť to, co se v prvních hrách jevilo jako podnětný experiment, se v očích kritiků záhy proměnilo ve schematické zobrazování reality, jemuž dominovala autorova posedlost jediným tématem: nietzscheovským nadčlověčenstvím. Zavřel se navíc natolik vžil do role hlasatele jediné ideje, že nebyl ani v nejmenším ochoten kritiku – kterou si nejčastěji vykládal jako útok na vlastní tvůrčí integritu – přijmout.

Pro Zavřelovy pozdější problémy s cenzurou měla zásadní význam skutečnost, že se románem *Hora Venušina* rozhodl „definitivně vypořádat“ s pražským uměleckým prostředím, které dlouhodobě nenáviděl. Tento záměr výrazně předurčil i románovou formu; stal se jí klíčový román, v němž měli čtenáři rozpoznat veřejně známé osoby literátů, dramaturgů, herců či divadelních režisérů, pohybující se ve dvacátých letech nejen v oslnivém prostředí předních pražských divadelních scén a kaváren, nýbrž i v soudních síních či v pražském podsvětí. Kritický ohlas románové prvotiny však Zavřela neuspokojil. Většina recenzentů dílo jednoznačně odmítla jako bulvární a umělecky slabé. Výmluvný soud o *Hoře Venušině* vyjádřil Otakar Štorch-Marien, který ji označil za nejnechutnější román, jaký kdy u nás vznikl, přičemž zvláště nelibě nesl útoky na kmenového autora svého nakladatelství Karla Čapka.[4]

2) Eduard Burget: „Ukrutnost knížete Boleslava. Drama Františka Zavřela o počátcích české státnosti“, *Divadelní revue* 25, 2014, č. 1, s. 57–69.
3) Zdeněk Kalista: *Po proudu života*, sv. 1, ed. Jarmila Víšková, Brno, Atlantis 1997, s. 606.
4) O. Š. M. [= Otakar Štorch-Marien]: „Nové knihy“, *Rozpravy Aventina* 4, 1928/1929, č. 13/14, s. 144.

František Zavřel Podobizna z doby, kdy pracoval na románu *Fortinbras*; ve shodě s dobovými zvyklostmi Zavřel používal vlastní portrétní fotografii jako pohlednici.
Zdroj: Soukromá sbírka.

V podobném duchu o knize psali i další respektovaní kritikové, mj. František Götz, Jan V. Sedlák, Arne Novák, Antonín Matěj Píša, Josef Hora či Karel Sezima.[5] Všichni si všimli autobiograficky stylizovaných pasáží, které měly ve čtenáři díla vzbudit dojem autentičnosti a pravdivosti, případně odhalit „skutečné příčiny" autorových neúspěchů v divadelním světě. Většina recenzentů zároveň jednoznačně odmítla způsob a formu autorovy literární výpovědi, Zavřelův román se podle nich svou schematičností nijak neliší od jeho dramat, povahokresba postav je primitivně povrchní a autorovo vidění světa černobílé, jež jde až za samu hranici únosnosti. Slovy Emila Vachka, místo prózy ze současného uměleckého prostředí vytvořil Zavřel pamflet plný osobní zloby, nenávisti a msty.[6]

Hora Venušina však pro autora měla i jeden nezanedbatelný pozitivní moment: román se dobře prodával a během dvou let dosáhl tří vydání. Na pozadí ekonomického úspěchu se však rýsovala jiná, nikoliv zanedbatelná hrozba. Zavřel vstupoval mezi prozaiky jako „muž konfliktu" a potvrzoval své renomé provokatéra. Nepřekvapuje proto, že se brzy po vydání *Hory Venušiny* v denním tisku objevily informace o chystaném zákazu díla. *České slovo* například zveřejnilo zprávu o tzv. inhibici (dočasném úředním zákazu) s vysvětlením, že proti autorovi již podali dva lidé žalobu, neboť se v knize poznali a cítili se poškozeni na své cti.[7] Ač k cenzurnímu postihu nakonec nedošlo, byla tato skutečnost výrazným varováním do budoucna. Když Karel Štorch o rok později napsal do *Rozprav Aventina* na adresu druhého Zavřelova románu *Věčné mládí*, že tímto dílem Zavřel vplul do vod konvenčního románu, neboť se spokojil jen s neškodným papírovým siláctvím, zdálo se, že ani v budoucnu jeho prozaická tvorba nevyvolá žádný větší rozruch.[8]

5) Srov. G. [= František Götz]: „Svět Františka Zavřela", *Národní osvobození* 5, 1928, č. 320, 18. 11., s. 6; A. N. [= Arne Novák]: „Román dramatikův", *Lidové noviny* 36, 1928, č. 612, 2. 12., ranní vyd., s. 9; Jan V. Sedlák: „Román pseudodramatikův", *Tribuna* 10, 1928, č. 279, 25. 11., s. 6; J. H. [= Josef Hora]: „Fr. Zavřel: Hora Venušina", *Tvorba* 3, 1928, č. 3, s. 54–55; Antonín Matěj Píša: „O románu", *Sever a Východ* 5, 1929, s. 94; Karel Sezima: „Z nové tvorby románové", *Lumír* 56, 1929/1930, č. 6, s. 302–304.
6) ax [= Emil Vachek]: „Generální zpověď", *Právo lidu* 37, 1928, č. 250, 25. 11., s. 9.
7) Srov. „Hora Venušina bude nepřístupná", *České slovo* 20, 1928, č. 327, 25. 11., s. 6.
8) Š. [= Karel Štorch]: „František Zavřel: Věčné mládí", *Rozpravy Aventina* 5, 1929/1930, č. 27, s. 324.

Román, který rozbije svět

Na začátku roku 1930 začal František Zavřel mezi svými přáteli a novináři hovořit o chystaném románu, kterým tentokrát zasáhne citlivou oblast prohnilé domácí politické scény. Kritikovi Miroslavu Ruttemu kupříkladu napsal, že svým novým dílem doslova „rozbije svět".[9] Skandalizující upozornění na novou prózu se však promítlo do komplikací při hledání nakladatele. Už v září 1929 Zavřel oslovil dramatika a svého přítele Stanislava Loma, tehdy zaměstnaného na ministerstvu školství a osvěty, s žádostí o zprostředkování kontaktu s ředitelem Melantrichu Jaroslavem Šaldou. Lom Zavřelově prosbě vyhověl a v lednu 1930 došlo k jednání mezi Zavřelem a redaktorem nakladatelství Egonem Hostovským. Zavřel si chtěl Hostovského zřejmě zavázat a protislužbou si zajistit vydání románu u renomovaného nakladatele, neboť v březnu 1930 se pro změnu on u Loma přimlouval za Hostovského, který si na ministerstvu školství zažádal o cestovní stipendium.[10] V Zavřelově pozůstalosti pak nalézáme dopis z ledna 1930, který adresoval právě Jaroslavu Šaldovi:

> Vážený pane nakladateli. Můj nový román, o kterém jsem arci nezávazně – mluvil s Vaším výborným zástupcem panem kol. Hostovským, bude hotov koncem března. Jelikož se bude jednat o věc absolutně **senzační**, bude účelno ji vydati neprodleně. Představoval bych si jedno první vydání v počtu asi 800 výtisků za honorář 25 000,– Kč. Román vyvolá **úplnou** 100% senzaci i paniku a při silné reklamě počítám aspoň na 5 vydání! Ať také jednou z politiky vydělá nakladatel a autor […]. Titul románu je **Osvoboditel**.[11]

Z jakého důvodu nakonec Jaroslav Šalda nabízený román odmítl, nevíme. S ohledem na dosavadní kritický ohlas Zavřelových próz mohl pochybovat o jeho literární úrovni. Závažnějším důvodem však mohla být autorem deklarovaná političnost nabízeného textu. Melantrich jako nakladatelský podnik spjatý s vládní národněsocialistickou stranou i ministrem zahraničí Benešem mohl jen těžko riskovat vydání titulu, který byl již od začátku označován za politicky nekorektní.

Nicméně pozornost se Zavřelovi podařilo vyvolat i na místech, o jejichž zájem příliš nestál. Na ministerstvo vnitra bylo 4. dubna 1930 odevzdáno důvěrné hlášení, které vypracoval ministerský rada Emil Pavel Lány. Pisatel v něm sděloval, že se v uplynulých týdnech často pohyboval ve společnosti umělců a literátů, kde se mimo jiné vášnivě debatovalo o chystaném Zavřelově románu *Osvoboditel*, jenž se má již brzy objevit na knihkupeckých pultech:

> V románě tomto líčí se poměry v jisté republice a jest na první pohled patrno, že míněna jest tím republika Československá. V románě tomto líčí se zejména, ovšem zakrytě ministr Beneš jakožto škůdce republiky, který tuto nikterak neosvobodil, nýbrž že republika může býti osvobozena teprve tehdy, až ministr Beneš (není ovšem výslovně uvedeno) bude odstraněn.[12]

9) LA PNP, Miroslav Rutte, František Zavřel Miroslavu Ruttemu 14. 1. 1930.
10) LA PNP, Stanislav Lom, František Zavřel Stanislavu Lomovi 18. 3. 1930.
11) LA PNP, František Zavřel, František Zavřel neuvedenému adresátovi [Jaroslavu Šaldovi], leden 1930.
12) Národní archiv (NA), Policejní ředitelství Praha II – oddělení tiskové, spolkové, bezpečnostní a dopravní (PŘ II – ODD), kt. 88, zpráva odborového přednosty ministerstva vnitra JUDr. Poláka.

Z Lányho hlášení vyplývá zajímavý fakt, že ještě na začátku dubna 1930 František Zavřel počítal s původním názvem *Osvoboditel*, přitom jen o týden později se v novinách psalo o románu *Fortinbras*.[13] Je tedy pravděpodobné, že někdy mezi 4. a 11. dubnem 1930 se k Zavřelovi dostala informace o chystaném cenzurním zásahu a autor se odhodlal k úhybnému manévru, který by zastřel klíčový charakter románu. Změnou názvu se rozhodl svou prózu nyní prezentovat jako umělecké dílo, které se opírá o klasickou literární předlohu. Shakespearovská látka tak měla autorovi posloužit jako clona před případnými výtkami, vinícími jej z bulvárnosti. V Zavřelově postupu sehrál svou roli i fakt, že tzv. vysoká literatura, v tomto případě moderní variace na hamletovský motiv, byla již v dobovém společenském diskurzu do značné míry vnímána jako autonomní pole, kam cenzura nezasahuje, neboť akceptuje nedotknutelnost umělecké výpovědi. Aby tento moment Zavřel zdůraznil, opatřil první vydání stručnou předmluvou, ve které uvedl, že prvořadým cílem autora bylo přiblížit současným čtenářům starou Shakespearovu fabuli: „Podkládati mi jiné úmysly mohla by jen lidská hloupost anebo špatné svědomí.“[14]

Vlastní Zavřelova slova dokazují, že si byl dobře vědom jiných výkladů díla. Hlavní protagonista *Fortinbrase*, obchodník Vilém Claudy, je nositelem snad všech myslitelných lidských nectností. Tato postava, v níž současníci nacházeli odkazy na ministra zahraničí Beneše, se neštítí žádných prostředků, aby si dopomohla k uspokojení svých potřeb; pletichaří a bezuzdně krade, obklopuje se špehy, nejlépe židovského původu, a psychicky týrá svou mladou ženu. Rovněž se angažuje v politice a zemi zastupuje v parlamentu. Oproti tomu jeho nevlastní syn Pavel Dan (zřejmý odkaz na kralevice dánského) je dokonalým protikladem svého otčíma: vzdělaný, melancholicky založený chlapec, bohatý jen přiměřeně, který usilovně pátrá po okolnostech sebevraždy vlastního otce. Hamletovská variace od počátku nenechávala čtenáře na pochybách, k jakému rozuzlení příběh směřuje. Mladý Dan otčíma usvědčí z vraždy svého otce a následně jej nemilosrdně zastřelí. Claudy je tedy odhalen a potrestán, země je navíc zbavena proradného škůdce. Přesto není pro kladného hrdinu v Praze bezpečno, rychle se proto zbaví zděděného majetku a za obdržené peníze prchá do Berlína, kde chce začít nový život.

Dochovaný rukopis románu ukazuje, že poslední textové úpravy Zavřel provedl 7. a 8. dubna 1930, kdy škrtl původní titul *Osvoboditel*. Stejně tak předmluva a úvodní motto, citát z *Hamleta*, jsou napsány na jiném druhu papíru, který autor přiložil k hotovému rukopisu.[15] Je zjevné, že se obavy z možného cenzurního zásahu do románu zásadním způsobem vepsaly, a to nejen změnou názvu, která potlačovala aktuální politický rozměr díla. Řekněme, že v jistém smyslu se zde cenzura stala spoluautorem románu.

Další vývoj událostí ukázal, že Zavřelovy obavy ze zabavení díla byly oprávněné. Na základě zprávy vypracované E. P. Lánym uložilo ministerstvo vnitra pražskému policejnímu ředitelství, aby zjistilo, kde se chystaný román bude tisknout, a aby ihned po vydání provedlo důkladnou prohlídku textu.[16] Zatímco na ministerstvu vnitra nepochybovali

13) Za první republiky bylo slovo „osvoboditel“ vnímáno jako odkaz na vznik samostatného státu, přičemž nejčastěji bylo personifikováno prezidentem T. G. Masarykem. Zavřel chtěl svým románem tomuto slovu vrátit jeho původní význam; pravým osvoboditelem byl pro něj ten, kdo zemi zbaví falešných osvoboditelů.
14) František Zavřel: *Fortinbras*, 1. necenzurované vydání, Praha, Leopold Mazáč, 1930, předmluva autora.
15) LA PNP, Josef Alois Adamíra, i. č. 71, rukopis románu *Fortinbras*.
16) NA, PŘ II – ODD, kt. 88, zpráva odborového přednosty ministerstva vnitra JUDr. Poláka.

o tom, že Zavřelův román bude splňovat zákonné podmínky pro konfiskaci, nakladatel se nejvíce obával, že rozsah konfiskovaných pasáží bude příliš velký, a román se tak stane pro čtenáře nesrozumitelným. V takovém případě by totiž musel autor dílo přepracovat, což by v konečném součtu razantně zvýšilo náklady na vydání knihy; u menšího zásahu stačilo upravit stávající sazbu a vytisknout text bez konfiskovaných pasáží.

Poté, co Lány odeslal své udání, na ministerstvu vnitra zjistili, že Zavřelův román má vyjít u nakladatele Aloise Srdce, který své knihy tiskl ve vinohradské tiskárně Orbis. Zavřel ale nakonec podepsal smlouvu s nakladatelem Leopoldem Mazáčem, který byl ochoten případné riziko konfiskace nést. První bod nakladatelské smlouvy se proto týkal možného zabavení díla cenzurou. Autor i nakladatel se dohodli, že kniha vyjde v nákladu tří tisíc výtisků, přičemž každý tisící svazek bude označen jako nové vydání, což byl zjevný marketingový tah, jenž měl vyvolat dojem atraktivnosti titulu, který již po dvou týdnech bude prezentován jako nově vydaný:

> Nejprve se vytiskne prvé vydání v počtu 1 000 výtisků, a bude-li toto zabaveno, bude do 14 dnů po vyjití dotištěno II. a III. vydání, každé po 1 000 výtisků. Bude-li prvé vydání zabaveno, nepřísluší autorovi z něho honorář a další vydání vyjdou s vynecháním zabavených partií. Kdyby však konfiskace byla v takového rozsahu, že román by nedával uceleného smyslu, přepracuje jej autor, aby cenzura jej propustila.[17]

K textu smlouvy Zavřel dopsal ještě poznámku, jíž nakladatele ujišťoval, že „o zabavení se nedá vůbec mluvit“.[18] Když pak román na konci dubna 1930 vyšel, nedělo se zprvu nic zvláštního. Leopold Mazáč knihu rozeslal knihkupcům ve větších městech a Zavřel obdržel dohodnutý počet autorských výtisků.

Dne 2. května 1930 před desátou hodinou dopolední však vstoupil do Mazáčova nakladatelství v ulici Na Hrobci č. 7 policejní komisař Vladimír Grubhoffer, který nakladateli předložil pokyn státního zastupitelství k zabavení románu *Fortinbras*. Souběžně odstartoval proces obvyklý při dobových cenzurních zásazích. Z protokolu vyplývá, že z dvanácti set vytištěných svazků jich v nakladatelství zůstalo dvanáct. Dvě stě výtisků bylo u knihaře Jana Nožičky, osmdesát připadlo autorovi či byly rozeslány do redakcí novin a časopisů jako recenzní výtisky, ale především devět stovek kusů již Mazáč rozeslal do knihkupectví v celé republice.[19] Ještě týž den následovala kontrola v tiskárně Františka Rebce v nedaleké Lípové ulici, jež potvrdila, že tiskař všechny výtisky předal nakladateli.[20] Před polednem pak komisař Grubhoffer navštívil i knihařskou dílnu v Karlíně, kde nalezl sto osmdesát osm výtisků románu, které ještě nebyly svázány. Majiteli dílny Janu Nožičkovi bylo oznámeno, že „uvedený tiskopis byl zabaven státním zastupitelstvím v Praze“.[21] V následujících dnech probíhalo stahování Zavřelova románu od všech knihkupců v republice.

17) Knihovna Národního muzea, Kabinet knižní kultury, Nakladatelství Leopold Mazáč, i. č. 60/56m, nakladatelská smlouva s Františkem Zavřelem z 8. 4. 1930.
18) Tamtéž.
19) NA, PŘ II – ODD, kt. 88, opis protokolu sepsaného 2. 5. 1930 v nakladatelství Leopold Mazáč.
20) NA, PŘ II – ODD, kt. 88, opis protokolu sepsaného 2. 5. 1930 v tiskárně Františka Rebce.
21) NA, PŘ II – ODD, kt. 88, opis protokolu sepsaného 2. 5. 1930 v knihařské továrně Zdeněk a Jan Nožička.

Obálka románu *Fortinbras* První vydání románu je dnes prakticky nedostupné, jeden z mála výtisků se nachází v konzervačním fondu Národní knihovny v Praze; tento exemplář obsahuje i autorovu dedikaci řediteli Živnobanky Jaroslavu Preissovi s datem 27. dubna 1930.

Zdroj: František Zavřel: *Fortinbras*, 1. necenzurované vyd., Praha, Leopold Mazáč 1930.

Konfiskaci románu bylo třeba potvrdit rozhodnutím příslušného soudu. Státní zastupitelství proto 6. května 1930 podalo podnět ke krajskému trestnímu soudu v Praze, následovalo neveřejné slyšení v rámci tzv. objektivního řízení, kde státní zástupce vysvětlil důvody pro konfiskaci. V tomto okamžiku mohl soud ještě rozhodnutí státního zastupitelství zamítnout, nicméně podle postupu policie v otázce zajišťování výtisků s tím už patrně nikdo nepočítal. Soud 8. května 1930 konfiskaci potvrdil, neboť inkriminované pasáže podle jeho názoru naplňovaly skutkovou podstatu výzvy k trestným činům podle § 15, č. 3 zákona na ochranu republiky a zločinu schvalování trestných činů podle § 16, č. 2 zákona na ochranu republiky.[22]

Na návrh státního zástupce soud potvrdil celkem sedm míst, která musela být v druhém vydání vynechána. Ve všech případech se jednalo o pasáže, v nichž byla tematizována vražda Viléma Claudyho. Je tedy zřejmé, že cenzoři ztotožňovali postavu Claudyho s ministrem Edvardem Benešem, ačkoliv v textu samém o něm nepadlo jediné zmínky. Jinými slovy: nikdo ze zainteresovaných nečetl Zavřelův příběh jako románovou fikci. Naopak, próza byla posuzována na základě mimoestetických kritérií jako žurnalistický hanopis, který je v rozporu se zákony republiky, neboť nabádá k fyzické likvidaci ústavního činitele. Soud ignoroval autorem zdůrazňovanou literárnost románu, aby upřednostnil politické čtení díla, přičemž právě tento posun legitimizoval oprávněnost cenzurního zásahu.

Prvních pět cenzurních škrtů se týkalo plánu na Claudyho zavraždění. Šestý zásah pojednával o činu samém. Sedmá a poslední konfiskace postihla důležitou pasáž, v níž bylo zabití zlovolného politika velebeno jako osvobozující akt, který přinesl úlevu celé společnosti.[23]

K cenzurnímu zásahu se krátce po konfiskaci vyjádřil spisovatel Viktor Dyk. Ve svém komentáři otištěném v *Národních listech* se nezabýval obsahem románu, který ani on nepovažoval za dostatečně umělecky silný. Dyka spíše zajímala otázka, nakolik byla

22) NA, PŘ II – ODD, kt. 88, rozhodnutí krajského trestního jako tiskového soudu v Praze o konfiskaci románu Fortinbras ze dne 8. 5. 1930, srov. *Úřední list Republiky Československé* 10, 1930, č. 111, 13. 5., s. 2479.
23) NA, PŘ II – ODD, kt. 88, sdělení státního zastupitelství v Praze s označením zabavených míst ze dne 6. 5. 1930.

konfiskace vůbec nutná, neboť rozruch kolem cenzurních postihů autorovi udělal dobrou reklamu a mnohonásobně zvýšil odbyt podprůměrného díla. Také Dyk byl přesvědčen, že Zavřel při psaní knihy sledoval jiné než ryze umělecké cíle:

> Kýžené senzace se autoru blahovůlí cenzury dostalo: ale problém zůstává problémem umělcovy odpovědnosti za dílo. Tento problém konkrétně zní: útočím-li, mám státi za svým útokem a mužně nést jeho riziko, a nechci-li útočit, nemám sám pracovat k vzniku takového domnění.[24]

Dokument doby?

Upřednostnění politického čtení románu se projevilo i v parlamentní rozpravě, která proběhla v únoru 1931, tedy necelý rok po vydání *Fortinbrase*. Na schůzi sněmovny nejprve vystoupil poslanec Jiří Stříbrný, který protestoval proti neoprávněným konfiskacím, jež poškozovaly jeho *Polední list*. V interpelaci adresované ministru spravedlnosti Alfrédu Meissnerovi se mimo jiné zmínil o postupu proti soudcovskému čekateli Jaroslavu Chlubnovi, který byl přeložen z Prahy do jihočeské Kaplice pro svou publikační činnost ve *Vlajce*. V následné rozpravě se Meissner hájil tím, že Chlubnovo přeložení nebylo motivováno politicky, nicméně přiznal, že svou roli při rozhodování sehrál fakt, že Chlubna v listopadu 1930 otiskl ve *Vlajce* pochvalnou recenzi na Zavřelova *Fortinbrase*.[25] Meissnera nejvíce popudila ta část recenze, ve které mladý kritik Zavřela pochválil za osvobozující slova ze závěru příběhu:

> Celá země si oddechla. Můra, která na ní ležela dvanáct dlouhých let rozleptávajíc, vysávajíc a korumpujíc kdekoho, zmizela. Kult českobratrských frází, maskující každou neřest, ochabl. Falšování hodnot přestalo být výnosným řemeslem. Nepřátelé Claudyovi, z velké většiny čestní lidé, dostali se k moci. Jakž pochopitelno, kdekdo se snažil dokázat, že jím byl také, v prvé řadě někdejší oblíbenci Claudyovi. Nikdo netupil mrtvého tyrana tak jako oni. […] Maska padla. Skutečná tvář zbohatlíkova objevila se před očima všem.[26]

Chlubnova recenze vyvolala nový zájem o konfiskovaný román, o kterém se na podzim 1930, tedy skoro půl roku po prvním vydání, už tolik nemluvilo. Do té doby, než se rozpoutala parlamentní polemika mezi Stříbrným a Stránským, Zavřel působil na ministerstvu obchodu. Debata mezi politiky otevřela otázku, zda je přípustné, aby autor s tak radikálními názory mohl pracovat ve státních službách. Na druhou stranu to byl sám Zavřel, kdo již v červnu 1930 Stříbrného ponoukal, aby ve věci konfiskovaného románu interpeloval ministra spravedlnosti: „Připravuje se totiž pro **červen** nové vydání *Fortinbrase*, a tu bych arci velmi rád viděl, aby do něho byly pojaty ony zabavené odstavce. Budete je moci v červnu interpelovat?“[27]

24) V. D. [= Viktor Dyk]: „Konfiskace Zavřelova románu“, *Národní listy* 70, 1930, č. 141, 23. 5., s. 3.
25) Jaroslav Chlubna: „Dokument doby“, *Vlajka* 2, 1930/1931, č. 6, s. 3.
26) F. Zavřel: *Fortinbras*, 1. necenzurované vydání, Praha, Leopold Mazáč 1930, s. 204–205.
27) LA PNP, František Zavřel, František Zavřel neuvedenému adresátovi [Jiřímu Stříbrnému] 3. 6. 1930.

Ministr Meissner se však ve sněmovně dopustil omylu, když mimo jiné uvedl, že Chlubna v recenzi vybízel – stejně jako Zavřel v románu – k odstranění Edvarda Beneše;[28] nic takového ale v Chlubnově recenzi nebylo. Meissnerovi, podobně jako mnohým dalším, splynula fikce s realitou, Chlubnovu recenzi totiž četl s přesvědčením, že hlavní hrdina Claudy představuje ministra zahraničí Edvarda Beneše.

Na Chlubnovu i Zavřelovu obranu ve sněmovně vystoupil Jiří Stříbrný, který se v následné rozpravě pokusil dokázat, že konfiskace Zavřelova románu byla neoprávněná, neboť jde o dílo umělecky hodnotné, které moderním způsobem čerpá ze Shakespearova *Hamleta*, a zásah proti němu je tudíž pochybný. Politickou tendenci chtějí románu – podle Stříbrného – vtisknout pouze někteří politici, kterým příběh nastavuje nelichotivé zrcadlo.[29]

Do debaty následně vstoupil poslanec a Benešův stranický kolega Jaroslav Stránský, který Stříbrného obvinil z účelovosti. Stránský Zavřelův román nahlížel podobně jako Viktor Dyk, navíc se mu podařilo prokázat, že Zavřelovy úmysly při psaní knihy patrně nebyly tak čisté, jak se Stříbrný snažil poslance přesvědčit.[30] Ve svém vystoupení zmínil, že Zavřel už před několika lety žádal v několika osobních dopisech Edvarda Beneše o přijetí na ministerstvu zahraničí. Přestože byl jazykově dobře vybaven, měl právnické vzdělání a za sebou již dlouhou úřednickou praxi na ministerstvu obchodu, nebyly jeho opakované žádosti Benešem vyslyšeny; z jednoho z dopisů citoval přímo ve sněmovně:

> Dovoluji si Vám poslati poznámky o Napoleonovi. Moje poslední komedie *Vykupitel* bude po úspěchu na Vinohradském jevišti hrána, jak mi sděluje její zástupce, v Berlíně, Vídni a dokonce snad v Paříži. Byl bych Vám vděčen, kdybyste při event. uvolnění vhodného místa v ministerstvu zahraničních věcí, slovutný pane ministře, vzal na mne zřetel. Veliký vzor, který mám na mysli, dramatik P. Claudel, je rovněž ve službách zahraničního ministerstva.[31]

Útočným románem se tedy podle Stránského slov chtěl tento „český Paul Claudel" Benešovi jednoduše pomstít za přehlížení. Fakt, že zmíněný kompromitující materiál musel Stránský získat přímo od Beneše, kupodivu nikdo z poslanců neřešil. Několikadenní parlamentní debata o cenzurních zásazích, které vévodili Stříbrný a Stránský, nakonec vyzněla do prázdna. Lakonicky ji komentoval Karel Čapek, který Jiřímu Stříbrnému věnoval jeden ze svých pravidelných rozhlásků:

28) Protokol 102. schůze poslanecké sněmovny z 6. 2. 1931, *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/102schuz/s102001.htm>, přístup 4. 10. 2014.
29) Protokol 103. schůze poslanecké sněmovny z 10. 2. 1931, *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/103schuz/s103007.htm>, přístup 4. 10. 2014. Stříbrného řeč byla záhy přetištěna v *Poledním listu* – srov. „Hamlet za 300 roků zkonfiskován v republice", *Polední list* 5, 1931, č. 42, 11. 2., s. 1, 3.
30) Protokol 105. schůze poslanecké sněmovny z 13. 2. 1931, *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/105schuz/s105001.htm>, přístup 4. 10. 2014.
31) Tamtéž. Stránského výroky Zavřel glosoval v dopise Karlu Horkému; uvedl, že v letech 1925–1928 adresoval desítky žádostí o přemístění na jiné ministerstvo, a je tedy absurdní z toho vyvozovat, že by na základě takových odmítnutí měl proti všem osloveným ministrům napsat román, ve kterém by si s nimi vyřizoval účty – srov. LA PNP, Karel Horký, František Zavřel Karlu Horkému 19. 2. 1931.

Raduj se velmi, lide náš:
vyvstal nám nový mecenáš.

Nedal sic prachy, jen silou pysků
ujal se mocně svobody tisku,

když příležitost naskytla se,
že zabavili Fortinprase.[32]

Také Čapek zastával názor, že parlamentní debata kolem *Fortinbrase* dělá románu nežádoucí reklamu, jež zvyšuje jeho prodej. Proto se také k celému případu příliš nevyjadřoval. Vedle citovaného rozhlásku otiskl v *Lidových novinách* už jen krátký sloupek, v němž mimo jiné označil knihu za „literární plácaninu, po které by jinak pes neštěkl a kterou by snad jen pan Jindřich Vodák měl sílu a trpělivost přečíst". Dále se pak zamýšlel nad tím, zda některé cenzurní zásahy jsou opravdu nutné, neboť se jimi dělá reklama zabavenému dílu. Čapkův názor na Zavřelův román byl zcela jasný: román, který autor pojal jako ostrou společenskou kritiku politických poměrů a směroval svůj hněv především k postavě ministra zahraniční Edvarda Beneše, je ve své podstatě hloupý, prvoplánový a bez valných uměleckých ambicí.[33]

Český Paul Claudel

Pro Zavřelovy další osudy bylo podstatné, jak se k celé kauze postavil sám Edvard Beneš. Zavřel se nejprve 11. srpna 1930 obrátil na ministra Meissnera dopisem, ve kterém nabízel dohodu, jež by se týkala nového (již třetího) vydání *Fortinbrase*. V úvodu uvedl, že se již neztotožňuje s politickou tendencí své prózy, a nabídl, že je ochoten z nového vydání dobrovolně vyškrtat i ty politické narážky, které zabaveny nebyly, výměnou za konfiskovaný závěr románu.[34] Meissner nato obratem zaslal Zavřelův dopis Edvardu Benešovi k vyjádření. V dochovaném konceptu Benešovy odpovědi najdeme informace, které pak o půl roku později použil v parlamentní debatě Jaroslav Stránský, když hovořil o tom, že Zavřelův román je autorovou mstou za nepřijetí na ministerstvo zahraničí. V druhém plánu dopisu pak Beneš nepřímo nabádal svého kolegu, ministra obchodu Josefa Matouška, aby Zavřela propustil, případně nějakým jiným vhodným způsobem potrestal. Stejně tak nesouhlasil s povolením oněch zakázaných pasáží:

> Kniha p. Zavřela náleží po mém soudu mezi výrobky lidí, kteří sledují svými knížkami jiné cíle nežli umělecké a literární […]. Vím jen, že román, o který se jedná, by mohl býti z mé strany předmětem trestního jednání na základě zákonů republiky. Nechtěl jsem a nechci to činit. Plným právem jsem očekával, že příslušný jeho nadřízený úřad, kterým je ministerstvo obchodu, vykoná to, co prostě v takové věci je jeho povinností. Nevím, zdali to učinil nebo

32) [Karel Čapek]: „Týdenní rozhlásek", *Lidové noviny* 39, 1931, č. 95, 21. 2., odpolední vyd., s. 1.
33) Karel Čapek: „Případ s censurou", *Lidové noviny* 39, 1931, č. 96, 22. 2., ranní vyd., s. 1, 2.
34) Archiv Ministerstva zahraničních věcí (AMZ), Kabinet ministra 1930, kt. 21, sign. 2401–2700, č. 2693 ex 1930, opis dopisu Františka Zavřela Alfrédu Meissnerovi 11. 8. 1930.

zdali to chce učinit. Ze všech těchto důvodů soudím však, že by se žádosti p. Zavřela vyhovět nemělo a že by naopak jeho nadřízený úřad vykonat měl svou povinnost, tak jako bych ji konal já, kdyby se jednalo o úřad, jehož jsem šéfem já.[35]

Je zřejmé, že k předčasnému penzionování Františka Zavřela, k němuž došlo krátce po emotivní parlamentní debatě, přispělo významnou měrou právě Benešovo stanovisko k celé kauze.

V souvislosti s parlamentní rozpravou se v denním tisku také poprvé objevil nový termín „zavřelovština". V nepodepsaném textu, který otisklo *České slovo* v polovině února 1931, se autor stylizoval do role mluvčího české spisovatelské obce:

Zde stojí však celá spisovatelská obec a všichni zástupci kulturních národních hodnot před případem, kdy spisovatel zneužil svého duchovního poslání nejen k tomu, aby do divokého politického života vnášel metody ještě divočejší, aby připravil apologii vraha, jejž by snad byl jeho román inspiroval k smrtelnému atentátu na politického odpůrce, ale kdy pohnutkou k takovému zneužití literatury bylo neukojené sobectví člověka, u něhož v jedné buňce mozku vzrostl velikášský plán, na který všechny ostatní buňky téhož mozku svým obsahem a hodnotou nikdy stačit nemohly. Případ tohoto spisovatele je vyložený případ zneužití veřejné moci, kterou každý spisovatel má v publicitě svých děl.[36]

Názor uveřejněný na stránkách ústředního listu strany národněsocialistické prezentoval spisovatele jako nositele zvláštního duchovního poslání. Zavřel podle autora zneužil roli spisovatele a hrozilo, že se podobné jednání může opakovat. Článek nepřímo naznačoval, že takový morálně pochybný člověk může selhat i v jiných oblastech; pokud si uvědomíme, že Zavřel v době vzniku textu pracoval jako státní úředník na ministerstvu obchodu, je zřejmé, komu byly tyto řádky adresovány. Už ve zmíněné parlamentní debatě se ozývaly hlasy, jež zpochybňovaly Zavřelovo setrvání ve státní službě. Proto také Jan Vrzalík ve *Vlajce* znechuceně glosoval chování národněsocialistických poslanců, kupříkladu Fráni Zemínové, která se ve sněmovně pohoršovala nad tím, jak je možné, že člověk jako Zavřel dosud pracuje jako státní zaměstnanec: „Dr. Zavřel napsal román *Fortinbras*," píše Vrzalík, „jehož tendence zdála se nebezpečnou pro lidi Benešovy. A tu zas stejný poplach a Fráňa volá v parlamentě: ten spisovatel je úředníkem ministerstva obchodu. Co z toho může následovat, je nám jasné."[37]

V dopise, který František Zavřel adresoval krátce po konfiskaci Jaroslavu Preissovi, vyjádřil znechucení z posledních událostí a záměr definitivně zanechat literatury.[38] A podobné poznámky se objevily i v dalších jeho listech. Dozvídáme se z nich, že po odchodu z ministerstva obchodu nakrátko zakotvil ve společnosti Báňská a hutní, kterou však musel rovněž po několika týdnech opustit. Jako důvod svého propuštění uvedl obavy ge-

35) AMZ, Kabinet ministra 1930, koncept dopisu Edvarda Beneše Alfrédu Meissnerovi, b. d. (zřejmě srpen 1930), závěr odstavce Beneš škrtl a věta končí slovem „povinnost".
36) „Zavřelovština a co tomu řekne česká obec spisovatelská", *České slovo* 23, 1931, č. 27, 15. 2., s. 3.
37) -ik [= Jan Vrzalík]: „Dotěrní denuncianti", *Vlajka* 2, 1930/1931, č. 8/9, [3. strana obálky].
38) Archiv České národní banky, Živnostenská banka, kt. 49, i. č. 1099, Korespondence Jaroslava Preisse s Františkem Zavřelem, František Zavřel Jaroslavu Preissovi 29. 8. 1930.

nerálního ředitele podniku, že zaměstnáním nežádoucího autora bude jeho společnost odříznuta od státních zakázek.[39] Před Zavřelem se na druhou stranu otevřela kariéra soukromého advokáta. Na psaní však nerezignoval a o tři roky později se k románu *Fortinbras* vrátil vydáním druhého dílu.

Fortinbras redivivus

První díl *Fortinbrase* skončil Claudyho zastřelením a odjezdem Pavla Dana do Berlína. Druhý díl, který Zavřel vydal v roce 1934 v nakladatelství Osvěta a dedikoval J. S. Macharovi, posloužil autorovi primárně k vyjádření frustrace z tehdejší politické scény a z neschopnosti pravicových stran sjednotit se do jednotného bloku.[40] To, že se Zavřel rozhodl vrátit k literatuře a k divadlu, avizoval již ve své korespondenci z let 1933–1934; částečný podíl na tom měly i ekonomické důvody, hospodářská krize se totiž podepsala i na obratu advokátních kanceláří.[41]

Děj druhého dílu je prostý a čtenář se neubrání dojmu z uměle nastaveného příběhu. Někdejšího vraha Viléma Claudyho Pavla Dana a jeho choť Felicitu zastihneme v Itálii, konkrétně v Taormině, odkud manželé vyrážejí na delší putování po Itálii. Nedaleko Palerma se seznámí s mladými milenci z Anglie. Cestu po italských městech pak podnikají oba páry společně, obdivují se fašistickému režimu a vedou zasvěcené debaty o politice. Při návštěvě Neapole jsou dokonce svědky Mussoliniho projevu:

> „Co to znamená?“ tázal se Dick poblíž stojícího vojáka. „Duce,“ zněla stručná odpověď. Pavel byl nadšen. „Zajímá vás politika?“ tázal se Dick. „Samozřejmě,“ řekl Pavel, snažící se viděti přes hradbu vojska. „Co o ní soudíte?“ „Nietzsche se vrací.“ […] „Myslíte?“ namítl Dick. „V Itálii ano. V Německu rovněž. Všude.“ „V Rusku?“ „Komunismus není socialismus.“ […] Pavel chtěl něco říci, v tom však začala hrát hudba fašistickou hymnu. Strážník, stojící vedle nich, vyzval je, aby smekli. Nesmírná hmota lidí hnula se kupředu obklopujíc ze všech stran vysokou tribunu, na které stanul, pozdravován máváním praporů, zasypán stohy růží, uprostřed rozmávlé masy, malý zavalitý muž s obličejem připomínající barvou pleti, nehybností výrazu, pronikavýma očima i celým profilem Napoleona. „Kdo je to?“ tázala se Mabel. „Mussolini,“ zněla odpověď.[42]

V několika větách zde Zavřel propojil minulost se současností a všechny své idoly v jeden celek. Na základech starověkého Říma se svou dobyvačnou politikou stojí Itálie, nejprve jako kolébka renesance, jež Evropu vyvedla ze středověkého tmářství. Nyní je

39) František Zavřel: *Za živa pohřben. Vlastní životopis*, 3., rozšířené vyd., Praha, Leopold Mazáč 1944, s. 141.
40) Druhý díl Zavřelova románu zůstal recenzenty víceméně nepovšimnut. Obsáhleji se mu věnoval bez velkého nadšení Karel Sezima: „Z nové tvorby románové“, *Lumír* 60, 1933/1934, č. 5, s. 278–279.
41) V květnu 1933 se Zavřel obrátil prostřednictvím Františka Serafínského Procházky na nakladatelství Unie s nabídkou na vydání druhého dílu *Fortinbrase*, jehož dokončení plánoval na podzim. Zájem o vydání nového románu ze strany nakladatele byl velký, panovala pouze obava z případné konfiskace. Srov. LA PNP, František Serafínský Procházka, František Zavřel nakladatelství Unie 25. 3. 1933; tamtéž, František Zavřel Františku Serafínskému Procházkovi 6. 6. 1933. V září 1933 měl Zavřel román již dopsaný, Procházkovi však sdělil, že román nakonec vydá jinde – srov. LA PNP, František Serafínský Procházka, František Zavřel Františku Serafínskému Procházkovi 1. 9. 1933.
42) František Zavřel: *Fortinbras*, díl 2, Praha, Osvěta 1934, s. 80–81.

to země, kde se zrodil novodobý Jan Křtitel, Mussolini, jenž v sobě snoubí napoleonskou výbojnost s filozofií Friedricha Nietzscheho. Dokonce i Rusko se v Zavřelových očích probouzí a po vzoru Německa a Itálie se vydává na cestu nacionalismu. Danův přítel Kuperan píše v jednom dopise z Moskvy následující věty:

> Pokud jsem mohl za tak krátkou dobu nahlédnouti do nitra Moskvy, realizuje se v něm něco zcela jiného nežli takzvaný komunismus. Marx a Lenin jsou odsunuti na vedlejší kolej. Proti starému světu, který byl od základu prohnilý a který nutno zničiti, tyčí se cosi nového, co není snadno definovat. […] Myslím, že svět bude velmi záhy překvapen, neboť všechno, co znamená pravý opak starého Ruska, je tu. Místo oblomovštiny akce! Místo nihilismu ofenziva! Místo tolstojovské vaty kov! Odvážil bych se tvrdit, že se tu rodí cosi jako ruský nacionalismus, poprvé od stvoření světa, neboť Rus byl až dosud internacionální. Evropa nemá potuchy o tom, co se tu děje, a opakuji, že bude překvapena (příjemně i nepříjemně), až to spatří.[43]

Z Itálie se Pavel a Felicita přesouvají do Paříže poklonit se Napoleonovu hrobu a následně zpět do Československa. Provinční, omšelé a studené hlavní město však zůstává navzdory plamenům nacionalismu šlehajícím v okolních zemích stále stejně zajaté v českobratrských frázích a filozofii pacifismu Petra Chelčického. Román zůstal vlastně neukončen, neboť Zavřel plánoval ještě napsání třetího, závěrečného dílu, k čemuž se však již nedostal.

Cenzura podruhé

Na obou dílech *Fortinbrase* jsou pozoruhodné i jejich další osudy. Po okupaci v září 1939 vydal Zavřel první díl *Fortinbrase* znovu, tentokrát u nakladatele Otakara Janáčka. Knihu opatřil novou předmluvou, kde čtenářům vysvětlil, že po zrušené konfiskaci konečně dostávají do ruky nezkrácené vydání.[44] Tento svazek se téměř shoduje s původním vydáním z jara roku 1930 až na jeden dosti podstatný detail. V dialogu, kde Danův přítel Kuperan při svých cestách rozmlouvá v hostinci s číšníkem, udělal Zavřel z číšníkovy matky Rusku, přičemž ještě ve vydání prvním se o ní píše jako o Židovce.[45] Za protektorátu v roce 1941 pak u Leopolda Mazáče vyšel *Fortinbras* naposledy, tentokrát oba díly v jednom svazku. Aniž by to autor v předmluvě blíže vysvětlil, bylo toto vydání postiženo cenzurou v mnohem větším rozsahu než kdykoliv předtím. Vedle drobných textových úprav chybí v posledním vydání dokonce celé kapitoly. V dopise Leopoldu Mazáčovi ze srpna 1941 si autor stěžoval na nesmyslené cenzurní zásahy, kterými byl text postižen: „Korektury jsou již skoro hotovy. Ať se na nich nic nemění! Včera jsem si stěžoval u von Hoopa a von Gregoryho na nesmyslné, ba idiotské škrty, které ve *Fortin.* učinil jakýsi **dr. Živný**. Škoda, že nemůžeme rok čekat, určitě by byly stornovány.“[46]

Z knihy tak zcela zmizela kapitola, jež zachycovala rozpravu Kuperana s číšníkem, který v prvním vydání hovořil o své matce jako o Židovce, ve vydání z roku 1939 jako o Rusce

43) Tamtéž, s. 137–138.
44) František Zavřel: *Fortinbras*, 8., po zrušené konfiskaci nezkrácené vydání, Praha, Otakar Janáček 1939, předmluva byla napsána 12. 9. 1939.
45) Tamtéž, s. 102.
46) LA PNP, Leopold Mazáč, František Zavřel Leopoldu Mazáčovi 13. 8. 1941.

a o dva roky později, ve vydání, jež vyšlo krátce po útoku Německa na Sovětský svaz, už musela matka z knihy zmizet úplně.[47] K rozsáhlejším změnám byl Zavřel nucen sáhnout i ve druhém díle. Vyjmuta byla kapitola, jež ve vydání z roku 1934 pojednávala o návratu Dana a Kuperana do Prahy, kdy se na jeden den zastaví v Berlíně, kde se zatajeným dechem sledují rozmach velkoměsta, které po první světové válce vstává z popela jako bájný pták Fénix.[48] Z druhého dílu vypadla dále kapitola, ve které Kuperan uvažuje o současném Rusku. Jako úsměvné se může jevit odstranění Mussoliniho jména z výše citované pasáže o fašistické manifestaci:

> Nesmírná hmota lidí hnula se kupředu obklopujíc ze všech stran vysokou tribunu, na které stanul, pozdravován máváním praporů, zasypáván stohy růží, uprostřed rozmávlé masy, malý zavalitý muž s obličejem připomínajícím barvou pleti, nehybností výrazu, pronikavýma očima i celým profilem Napoleona. „Kdo je to?“ tázala se Mabel. Odpověď zanikla ve stále větší vřavě.[49]

To, že se z této kapitoly dále vytratily zmínky o komunismu v Rusku, ba dokonce o Nietzschem, již ani nepřekvapí. Za protektorátu následnou cenzuru nahradila cenzura předběžná a tato skutečnost patrně přispěla k tomu, že rozsah škrtů byl mnohonásobně vyšší než v případě původního postihu z počátku třicátých let.

Pokusme se závěrem shrnout obecnější rysy případu Zavřelova *Fortinbrase*. Díky dochovaným pramenům lze získat poměrně zřetelnou představu o posunech od prvotní autorské intence přes rukopis, jeho autorské úpravy až po první a další, cenzurovaná vydání. Většina uvedených posunů přitom nese pečeť regulačních mechanismů rozličného typu, příznačných pro rozdílné etapy českých kulturních dějin.

Liberální cenzurní systém se snažil eliminovat z dobového pohledu latentně nebezpečné pasáže tematizující násilný čin, spáchaný na literární postavě, jejímž předobrazem byl přední reprezentant republiky. Konfiskace měla i ekonomické důsledky, jež se promítly do peripetií s hledáním nakladatele; Leopold Mazáč vyřešil riziko bezprecedentním krokem: zohledněním možného cenzurního zásahu v nakladatelské smlouvě. Autor sám se pokusil předejít konfiskaci změnou názvu a zdůrazněním literárnosti svého textu odkazem na Shakespearovo drama. Významnou roli, do značné míry typickou pro čas a místo zásahu, sehrála literární kritika, klasifikující Zavřelovy románové pokusy jako pamflety, tedy jako texty, které nesnesou kritéria umělecké prózy. Tato skutečnost usnadňovala postih románu a do jisté míry otevírala prostor i pro ingerence ze strany politického systému. K nim došlo s jistým časovým odstupem. Následná rezonance sporu v médiích vyústila v další

47) Původní 34. kapitolu prvního dílu, ve které Kuperan hovoří s číšníkem o jeho politických názorech, nahradil Zavřel v devátém vydání scénou, ve které si Kuperan v restauraci čte v novinách verše jistého nepohodlného básníka (rozuměj Zavřela) – srov. F. Zavřel: *Fortinbras*, 1., necenzurované vydání, Praha, Leopold Mazáč 1930, s. 112–115, a týž: *Fortinbras*, 9. vydání, Praha, Leopold Mazáč 1941, s. 86–87.
48) Srov. F. Zavřel: *Fortinbras*, druhý díl, Praha, Osvěta 1934, s. 185–187. V protektorátním vydání tato kapitola zcela chybí, Dan s Kuperanem se z Paříže do Prahy vracejí přímo, bez zastávky v Berlíně. Srov. F. Zavřel: *Fortinbras*, 9. vydání, Praha, Leopold Mazáč 1941, s. 244–247.
49) F. Zavřel: *Fortinbras*, 9. vydání, Praha, Leopold Mazáč 1941, s. 196–197.

v meziválečném období ne zcela obvyklý jev: autorství literárního díla se projevilo i postihem směřujícím k osobě autora, který přišel o místo ve státní správě. Zavřelův román, vymezující se vůči liberální demokracii, byl ale problematický i pro protektorátní cenzuru, která jej postihla dokonce výrazněji než prvorepubliková konfiskace. Díky těmto skutečnostem je případ konfiskace *Fortinbrase* nejen materiálem ilustrujícím cenzuru a její fungování v meziválečném období, ale i ojedinělým případem díla, jež názorně dokumentuje působení konfiskačních praktik v odlišných cenzurních systémech.

Za jeden národ a jednu říši

Německá nacionalistická literatura ve střetu s prvorepublikovou cenzurou

Tomáš Pavlíček

Německojazyčná nacionálně orientovaná beletrie, jíž zde rozumíme jak národoveckou (*völkisch*), tak tzv. protonacistickou i nacionálněsocialistickou literaturu, představovala vůbec nejčastější cíl prvorepublikových cenzurních zásahů do literární komunikace.[1] Vzhledem k tomuto dominantnímu zastoupení, zároveň však proto, že se pod souhrnným označením skrývá spektrum různorodých textů, jež ve vztahu k dobovým cenzurním praktikám v českém prostředí zatím nebyly předmětem soustavnějšího výzkumu,[2] považujeme za důležité věnovat tématu samostatné pojednání. Zajímat nás přitom bude nejen otázka, které texty a jakých autorů byly československou cenzurou postihovány, ale rovněž to, jaké důvody byly pro vlastní zásahy opakovaně udávány. Charakteristika postupů, k nimž úřady v této souvislosti sahaly, i argumentace vedoucí k rozhodnutí o jednotlivých zákazech pak mohou podrobněji osvětlit také obecnější principy fungování dobového cenzurního systému. Druhým obecnějším problémem, jemuž se budeme dále ve výkladu alespoň částečně věnovat, je otázka, zda cenzura k těmto textům přistupovala stejně jako k další beletristické produkci, či zda se v případě německé nacionalistické literatury uplatňovaly odlišné zásady posuzování a strategie cenzurních orgánů.

Geopolitické změny ve střední Evropě a německá nacionálně zaměřená literatura

Léta bezprostředně poválečná představovala ve vývoji německé nacionalistické literatury důležitý mezník: v první řadě došlo k její výrazné konjunktuře,[3] jež úzce souvisela s dobovou politickou a společenskou situací. Německo procházelo hlubokou krizí, jež se promítla do sociálního napětí, vln vnitřních nepokojů a revolučních bojů. Výsledky světové války zásadně ovlivnily rovněž postavení německojazyčného obyvatelstva mimo hranice země. Složitá situace z tohoto pohledu nastala zejména v Československu s více než třemi

1) Srov. oddíl „Jazyk a tematické zaměření hlavních skupin cenzurovaných tiskovin, konfiskace beletrie“, 736–754.

2) Některým z pojednávaných českoněmeckých autorů a jejich dílu se věnuje mj. Pavel Eisner: „Německá literatura na půdě ČSR. Od roku 1848 do našich dnů“, in *Československá vlastivěda*, díl 7, *Písemnictví*, Praha, Sfinx 1933, s. 325–377. Hesla vybraných spisovatelů obsahuje též příručka Václav Bok, Věra Macháčková-Riegerová, Jiří Veselý (eds.): *Slovník spisovatelů německého jazyka a spisovatelů lužickosrbských*, Praha, Odeon 1987. Ve výkladu dále vycházíme z práce Josefa Mühlbergera *Dějiny německé literatury v Čechách 1900–1939*, přel. Veronika Dudková, Ústí nad Labem, Albis international 2006, překlad je oproti originálu (vydán 1981) doplněn biografickými a bibliografickými výklady a přehledy Michaela Bergera, Václava Petrboka a Františka Knoppa, jež původní text doplňují a korigují.

3) Srov. Hans-Bernhard Moeller: „Literatura za doby fašismu“, in Ehrhard Bahr (ed.): *Dějiny německé literatury. Kontinuita a změna. Od středověku po současnost*, díl 3, *Od realismu k současné literatuře*, přel. Petra Köpplerová, Praha, Karolinum 2007, s. 255–338, zde s. 268.

miliony německých obyvatel, kde nedlouho po vyhlášení republiky došlo k neúspěšnému pokusu o osamostatnění převážně či výhradně německy osídleného pohraničí.[4]

Rozpad mnohonárodnostního habsburského soustátí znamenal definitivní selhání programu soužití mnoha etnik, založeného na principu vzájemné tolerance pod ochranou konstituční monarchie. Tento v posledních desetiletích existence Rakouska-Uherska sice významně zpochybňovaný a v praxi stále obtížněji naplnitelný model představoval pro podstatnou část německojazyčného obyvatelstva jedinou reálnější alternativu k vyhrocenému nacionálnímu programu. Důležitým stimulem vývoje směřujícího k vyostřování národnostních animozit byla skutečnost, že ztrátou postavení vládnoucího národa byli příslušníci německého etnika bez kompenzace zbavováni dřívějších privilegií. Neméně závažnou roli sehrála skutečnost, že poválečný status quo ztěžoval identifikaci menšin s novým státním útvarem, koncipovaným sice na demokratických principech, v zásadě však představujícím dovršení emancipačních snah českého (a zčásti rovněž slovenského) etnika. Zcela zřejmá byla tato skutečnost u konzervativněji orientovaných složek českoněmecké společnosti, tedy u obyvatelstva žijícího mimo větší městské a průmyslové aglomerace, v nichž jistou protiváhu radikálního nacionalismu představovaly programy socialistických stran. Vzhledem k poměrně rychlému uklidnění poválečných poměrů sice napětí nepřerostlo v rozsáhlejší vojenský konflikt, latentní hrozba však přetrvávala. Významnou roli v dalším, z hlediska stability značně neblahém vývoji sehrály v českoněmeckém prostředí zejména mládežnické spolky a zájmové organizace, lidovýchovné instituce či prostředí vysokých škol, kde nacionální program dominoval, byl soustavně promýšlen a s novou intenzitou dále šířen.[5]

Rovněž beletrie, jež byla distribuována, kriticky posuzována a čtena v německých oblastech, se k nacionalismu hlásila a v jeho rozmachu sehrála podstatnou roli. Není proto překvapující, že se opakovaně dostávala do konfliktu i s československou cenzurou. Počet postihů knižně vydaných literárních textů zpočátku nebyl příliš vysoký; prakticky po celá dvacátá léta se jednalo o několik titulů – obvykle jeden až dva ročně.[6] Vypovídající je původ autorů postižených děl. Ve většině případů se jednalo o spisovatele, kteří sice přišli do kontaktu s českoněmeckým prostředím, pocházeli z něj nebo se zde po jistý úsek svého života pohybovali, poté však žili v Německu či Rakousku (např. Rudolf Haas, Robert Hohlbaum, Erwin Guido Kolbenheyer či Karl Hans Strobl). Další z konfiskovaných beletristických titulů pak byly dílem autorů starších, kteří již zemřeli (např. Adolf Karl Seidl, Heinrich Leo Weber) nebo s Čechami neměli žádnou souvislost. Pouze v jediném případě (Hans Watzlik) se jednalo o dílo spisovatele v Československu trvale žijícího.

4) Srov. např. Johann Wolfgang Brügel: *Češi a Němci 1918–1938*, přel. Petr Dvořáček, Praha, Academia 2006, zvl. s. 86–140.

5) Úlohu mládežnických spolků při formování meziválečné generace českých Němců na příkladu dvou předních nacionálně orientovaných autorů Wilhelma Pleyera a Gottfrieda Rothackera dokumentuje Michael Berger: „Von der böhmischen Heimat ins sudetendeutsche Grenzland. Differenzierungsprozesse in der deutschböhmischen Literatur von 1848 bis 1939“, *Brücken* 3, 1995, s. 241–277, zde s. 260–262. K úloze německých obranných spolků, jež zahrnovaly rovněž instituce lidovýchovné, souhrnně Jitka Balcarová: *„Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“*, Praha, Karolinum 2013.

6) Naše údaje vycházejí z publikace František Frenzel (ed.): *Seznam knih a písní zakázaných v Československu. Od roku 1918 do konce roku 1936*, Hora Svaté Kateřiny, vl. n. 1937, a z navazujících měsíčních doplňků.

Zákazy z první poloviny dvacátých let

Hlavní typy zakazovaných textů spolu s opakovaně uváděnými důvody cenzurního postihu lze představit na několika ilustrativních případech. Prvním z nich je román krnovského rodáka Roberta Hohlbauma (1886–1955). Tento prozaik a dramatik ve svých knihách nejčastěji pracoval s historickými tématy, v mladších letech se mnohdy inspiroval i náměty z českého prostředí, a to zejména v románu *Der ewige Lenzkampf* (*Věčný jarní boj*, 1912), zachycujícím život na pražské univerzitě po vydání Dekretu kutnohorského.[7] Hohlbaum však již od let studií působil v Rakousku, především ve Vídni, kde byl dlouhá léta zaměstnán jako odborný pracovník univerzitní knihovny. V roce 1937 vyměnil toto působiště za německý Duisburg a poté Výmar, odkud se po válce vrátil zpět do Rakouska.[8] Během studentských let prošel, obdobně jako řada jeho vrstevníků, prostředím buršáckých spolků a aktivně se hlásil k nacionalistickým kruhům. Vídeňské prostředí jej formovalo ve velkoněmeckém duchu, což se zásadním způsobem promítlo i do jeho textů. Na podzim 1921 vydal román *Grenzland* (*Pohraničí*), hlásící se programově ke starší literární tradici nacionálně vyostřené beletrie, která se zaměřovala na téma hranice a s ním provázanou problematiku národnostního konfliktu (*Grenzlandliteratur*). Tento typ literatury se etabloval již v druhé polovině osmdesátých let 19. století; za jedno z jeho klíčových děl bývá považován román hořického rodáka Fritze Mauthnera *Der letzte Deutsche von Blatna* (*Poslední Němec z Blatné*, 1887).[9]

Hohlbaum své dílo, dedikované „vůdci sudetských Němců dr. Rudolfu Lodgmanovi“, situoval do posledních týdnů světové války a prvních poválečných měsíců, během nichž se do Němci obývaného městečka na pomezí Slezska a Moravy vracejí muži z fronty. Mezi nimi i hlavní postava románu Helmut Helm, syn místního lékaře, válečný hrdina a silná osobnost uznávaná ostatními spoluobčany. Konec války, pád monarchie i bezprostředně následující dění jsou líčeny s optimismem, obyvatelé až na nečetné výjimky souhlasně přijímají zprávu o začlenění městečka do Německa. Situace se však mění po překvapivých zprávách o postupu československých jednotek, majících zabránit odtržení pohraničních území. Navzdory snaze Helmuta Helma a jeho druhů se nepodaří iniciovat ozbrojený odpor proti Čechům, kteří celou oblast obsazují. Obyvatelstvo je poté konfrontováno s příchodem vojenských jednotek a život městečka se pozvolna mění. Nastávají nové pořádky na úřadech, zaměstnanci, kteří neumějí česky (městský písař, poštovní úředníci), jsou nahrazováni Čechy. Na nádraží a dalších důležitých budovách se objevují českojazyčná označení, roste napětí mezi vojskem a německým obyvatelstvem. Na základě udání dochází k zatýkání předních patriotů, iniciátorů někdejšího pokusu o obranu městečka gymnaziálního profesora Wunibalda Webera a Helmuta Helma. K hlavnímu střetu pak

7) J. Mühlberger: *Dějiny německé literatury v Čechách 1900–1939*, cit. dílo, s. 35.

8) Hohlbaumovo angažmá zejména v třicátých letech a za války kriticky hodnotí Johann Sonnleitner: *Die Geschäfte des Herrn Robert Hohlbaum. Die Schriftstellerkarriere eines Österreichers in der Zwischenkriegszeit und im Dritten Reich*, Wien – Köln, Böhlau 1989.

9) Význam románu přibližuje M. Berger: „Von der böhmischen Heimat ins sudetendeutsche Grenzland“, cit. dílo, s. 249–251. Studie postihuje rovněž obecné rysy literatury pohraničí, v širším záběru – včetně českého literárního kontextu – na ni navazuje Karsten Rinas: „Die sudetendeutsche und die tschechische Grenzlandliteratur im Vergleich“, in Beate Störtkuhl, Jens Stüben, Tobias Weger (eds.): *Aufbruch und Krise. Das östliche Europa und die Deutschen nach dem Ersten Weltkrieg*, München, R. Oldenbourg 2010, s. 581–604.

dochází během oslav „jakéhosi českého národního svátku“,[10] při nichž němečtí obyvatelé otevřeně projeví svou nenávist vůči utlačovatelům a demonstrují svou národní hrdost („osvobození“ busty Germanie z alegorického vozu, šerpa v černo-červeno-zlatých barvách, zpěv písně *Wacht am Rhein*), proti čemuž vojsko zasáhne střelbou. Závěr románu je oproti doposud převažujícímu realistickému stylu vyprávění posunut do roviny podobenství. Smrt Wunibalda Webera ve střetu s českými vojáky symbolizuje nevyhnutelnost a osudovost boje proti odvěkým nepřátelům. Líčení skonu starého lékaře Helma společně s motivem milostného vztahu hlavního hrdiny a německé vlastenecké učitelky, které jsou situovány do prostředí hraničních hor a malebného městečka, asociují nesmrtelnost národa zakořeněného v rodné půdě.

Hohlbaumův román, publikovaný obdobně jako řada dalších titulů rakouských či českoněmeckých autorů v lipském nakladatelství L. Staackmann, byl pouhý měsíc po vydání zaznamenán československou cenzurou.[11] Již 19. prosince 1921 vynesl krajský soud v Praze verdikt o jeho zabavení na základě osmi závadných míst, jež byla kvalifikována jako zločin rušení veřejného pokoje (§ 65 trestního zákona) a přečin proti veřejnému pokoji a řádu, tedy pobuřování proti úřadům (§ 300 trestního zákona).[12] Příslušný výnos vzápětí otiskl *Úřední list* a zadržené výtisky byly zlikvidovány. Jako závadné označila cenzura celé obsáhlé pasáže, například čtyřiadvacetistránkové líčení příprav obrany městečka proti obsazení armádou a popis prvních dnů po jejím příchodu či devítistránkový popis krvavého potlačení spontánní demonstrace v den českého národního svátku. Z pohledu cenzury byly nepřípustné i četné invektivy na adresu českých vojáků a pasáže zachycující perzekuce německého obyvatelstva (urážky, bití, zatýkání apod.). Obecně se konfiskační nález týkal těch míst, kde byl tematizován národnostní konflikt či která mohla být interpretována jako útok na české etnikum a na československé úřady. Dělo se tak zpravidla formou autostereotypů a heterostereotypů, jejichž užívání bylo pro literaturu z pohraničí charakteristické.[13] Jimi byl ilustrován zejména rozdíl mezi kultivovaností Němců (vzdělání, sečtělost, vybrané chování) a primitivismem Čechů (nezájem o kulturní hodnoty, společensky nepřípustné, nekultivované jednání). Vícekrát byl zachycen rovněž související kontrast mezi idealismem a obětavostí německého obyvatelstva a bezskrupulózní pragmatičností českého etnika:

> Tak nenáviděli [Češi, TP] staré Rakousko, nesmiřitelněji než nejzarytější Velkoněmec, jemuž stále, slyšel-li „Zachovej nám, Hospodine“, vstupovaly do očí bezděčné slzy. Nenáviděli je, protože jejich pradědové nikdy nebyli nositeli myšlenky tohoto státu, až jejich otcové, kteří již získali onen nutný rozhled, tento ztrouchnivělý stát využili jako odrazový můstek, aby si opatřili svou vlastní zem, zatímco němečtí idealisté krváceli za věc, která již dávno nebyla jejich.[14]

10) Robert Hohlbaum: *Grenzland*, Leipzig, L. Staackmann 1921, s. 206.
11) Vydání románu je v kalendáriu publikace Jürgen Born (ed.): *Deutschsprachige Literatur aus Prag und den böhmischen Ländern 1900–1925. Chronologische Übersicht und Bibliographie*, München – London – New York – Paris, K. G. Saur 1993, s. 53, datováno do listopadu 1921.
12) *Úřední list Republiky Československé* 2, 1921, č. 296, 30. 12., s. 5488.
13) Srov. výklad o významu auto- a heterostereotypů v literatuře pohraničí ve studii M. Bergera „Von der böhmischen Heimat ins sudetendeutsche Grenzland“, cit. dílo, zvl. s. 267.
14) R. Hohlbaum: *Grenzland*, cit. dílo, s. 205.

Na rozdíl od konfiskovaného úryvku nebyly cenzurou postiženy četné pasáže ironicky vykreslující postavy českých vojáků, které zdůrazňovaly jejich negativní vlastnosti. Jako příklad lze uvést scénu stěhování českých důstojníků do německých domácností, během níž jeden z nich do své knihovny ukládá pouze „*Povídky malostranské*, jež si z patriotismu koupil, ale dosud nepřečetl, a několik francouzských románů hrubšího ražení“.[15] Konfiskaci rovněž nepodlehlo množství vyhrocených nacionálně identifikačních pasáží, mimo jiné i scény kolektivního zpěvu hymny *Deutschland, Deutschland über alles*, časté připomínání dalších symbolů němectví nebo útoky na „bezohlednou“ politiku Dohody a československé vlády vůči Němcům (například promluva továrníka Sentnera, sarkasticky konstatujícího, že by Češi byli hloupí, kdyby si nevzali území s třemi a půl miliony obyvatel a průmyslem, který sami nemají). Cenzurní čtení tedy v tomto ohledu bylo značně diferencované, zásahy směřovaly takřka výhradně k těm pasážím, které vyjadřovaly programové zacílení díla na národnostní konflikt.

Případ básnické sbírky Erwina Guido Kolbenheyera (1878–1962) *Der Dornbusch brennt* (*Trnový keř plane*), vydané roku 1922 v Chebu, dokládá, že československá cenzura opakovaně zasahovala i do nacionálně angažované poezie, kterou na rozdíl od ostatní básnické produkce považovala především za prostředek šíření politicky nepřípustných názorů. Autor sbírky žil od roku 1919 v Německu, místo vydání ovšem nebylo zvoleno náhodou. Po dětství stráveném na Karlovarsku totiž Kolbenheyer prožil svá středoškolská léta jako gymnazista právě v Chebu.[16] Sbírka obsahuje jeho nacionální lyriku z mladších let a cenzurní zásah se týkal epické básně nazvané *Deutschböhmerland* (*Země Němců v Čechách*), jež musela být pro opravené vydání z knihy vyřazena. Skladba tematizuje klíčovou velkoněmeckou tezi o jednotě německého prostoru bez ohledu na politické hranice. Hned v její úvodní strofě je zcela otevřeně – příznačně formou plurálu – artikulována touha lyrického subjektu po domově za kopci a horami „v jediné říši“. Dále text přibližuje těžký osud generací (německých) obyvatel po staletí žijících v nehostinných končinách hor v zápasu nejen s nepříznivými životními podmínkami, ale i s nepřáteli. Identita těchto nepřátel je čitelně poodhalena refrénem zmiňujícím boj proti „sokolům a jestřábům“ (*gegen Falk und Habicht ringend*). Ideové vyznění básně pak zdůrazňují závěrečné verše, načrtávající obraz budoucího osvobození pohraničí a jeho splynutí s Německem.[17] Zde se objevuje frekventovaný motiv pokrevní vazby mezi českými Němci a zahraničními „soukmenovci“, který dokládá provázanost formující se nacistické ideologie se starší a geograficky šířeji rozprostraněnou myšlenkovou i literární tradicí.

Motivace cenzurního zásahu byla v tomto případě zřetelná; na potenciálně problematický text upozorňoval již samotný titul. Řada explicitních pojmenování a motivických prvků (svaté Německo, jedna říše, naděje skrývající se za horami, zbavení se pout) i snadno

15) Tamtéž, s. 131.

16) Viz J. Mühlberger: *Dějiny německé literatury v Čechách 1900–1939*, cit. dílo, s. 49–59. Kritický pohled na Kolbenheyerovo dílo i na jeho angažmá ve službách NSDAP podává heslo „Erwin Guido Kolbenheyer (1878–1962)“, in Jürgen Hillesheim, Elisabeth Michael: *Lexikon nationalsozialistischer Dichter. Biographien, Analysen, Bibliographien*, Würzburg, Königshausen und Neumann 1993, s. 288–300.

17) „Neboť provalíme násep a hráz, / přetneme řetězy, zlomíme závory, / navždy se sjednotíme, na život a na smrt“. Erwin Guido Kolbenheyer: *Der Dornbusch brennt. Ein Flugblatt Gedichte für seine Heimat*, 1. vyd., Eger, Böhmerland-Verlag 1922, s. 2.

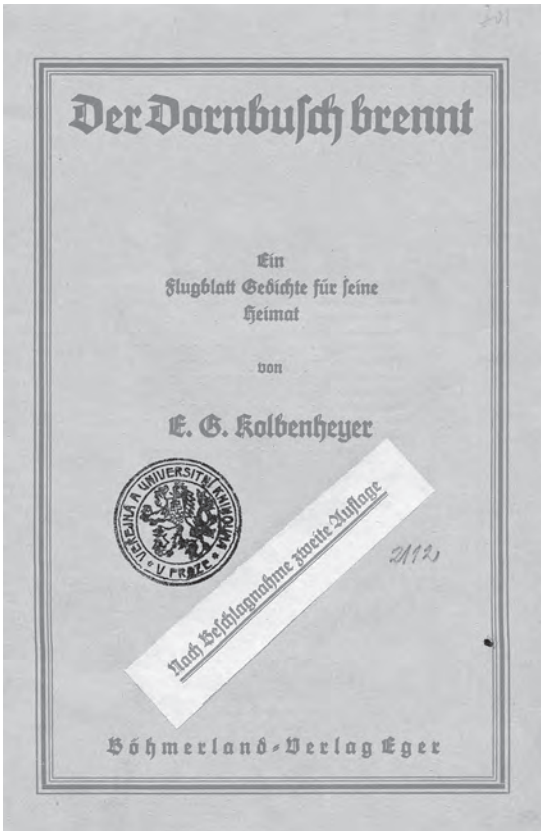

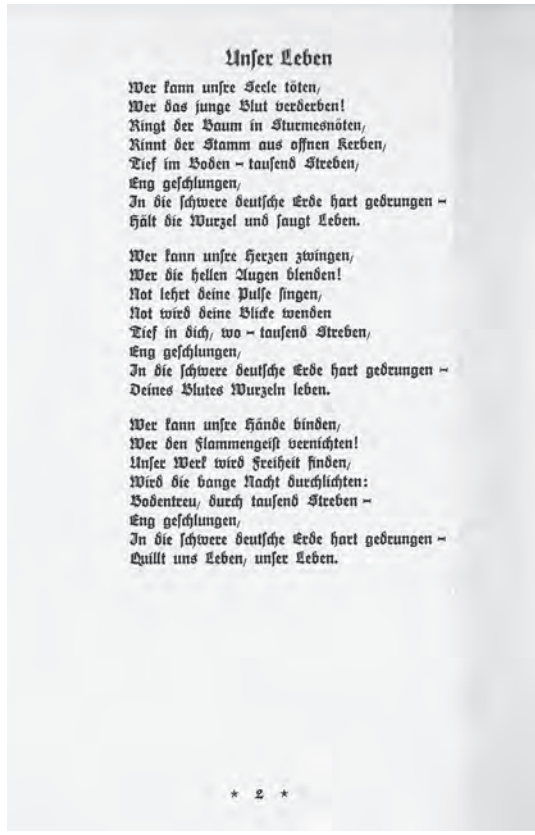

Unser Leben

Wer kann unsre Seele töten,
Wer das junge Blut verderben!
Ringt der Baum in Sturmesnöten,
Rinnt der Stamm aus offnen Kerben,
Tief im Boden – tausend Streben,
Eng geschlungen,
In die schwere deutsche Erde hart gedrungen –
Hält die Wurzel und saugt Leben.

Wer kann unsre Herzen zwingen,
Wer die hellen Augen blenden!
Not lehrt deine Pulse singen,
Not wird deine Blicke wenden
Tief in dich, wo – tausend Streben,
Eng geschlungen,
In die schwere deutsche Erde hart gedrungen –
Deines Blutes Wurzeln leben.

Wer kann unsre Hände binden,
Wer den Flammengeist vernichten!
Unser Werk wird Freiheit finden,
Wird die bange Nacht durchlichten:
Bodentreu, durch tausend Streben –
Eng geschlungen,
In die schwere deutsche Erde hart gedrungen –
Quillt uns Leben, unser Leben.

* 2 *

Stopa po cenzurním zásahu ve sbírce *Trnový keř plane* E. G. Kolbenheyera Báseň *Země Němců v Čechách* označila československá cenzura za závadnou, pro následující, po konfiskaci opravené vydání byla stránka vyříznuta a na její místo byl vlepen list s básní *Náš život*.

Zdroj: Erwin Guido Kolbenheyer: *Der Dornbusch brennt. Ein Flugblatt Gedichte für seine Heimat*, 2., po konfiskaci oprav. vyd., Eger, Böhmerland-Verlag 1923, s. 2.

čitelné poselství představovaly přímou výzvu k zákazu. Pro povahu prvorepublikového cenzurního systému je ovšem příznačné, že pro druhé vydání, které již cenzurou bez komplikací prošlo, byla báseň *Deutschböhmerland* nahrazena skladbou *Unser Leben* (*Náš život*). Ta tematizuje ohrožení Němců i národní cíle skrytějšími, obraznými prostředky, neobsahuje přímá pojmenování a vazby sudetoněmeckého prostředí na Německo zachycuje pomocí metafory stromu a kořenů.[18]

Typické rysy prózy z pohraničí a studentského románu nese další dílo ve dvacátých letech postižené československou cenzurou: román Hanse Watzlika *O Böhmen!* (*Ó Čechy!*).

18) „Do těžké německé země pevně vetknut / drží kořeny a saje život“, ve druhé strofě pak po refrénu „Do těžké německé…“ následuje verš opět obsahující motiv krve: „Žijí kořeny Tvé krve“, Erwin Guido Kolbenheyer: *Der Dornbusch brennt. Ein Flugblatt Gedichte für seine Heimat*, 2., po konfiskaci oprav. vyd., Eger, Böhmerland-Verlag 1923, s. 2.

Kniha začínajícího autora byla publikována již zmiňovaným nakladatelstvím L. Staackmann ještě během války (1917), konfiskace se však týkala až prvního poválečného vydání z roku 1923. Děj románu je zasazen do období před vypuknutím světové války a na rozdíl od románu Hohlbaumova, jinak v řadě ohledů blízkého, se odehrává ve dvou odlišných geografických (i symbolických) prostorech: v Praze jako velkoměstě – z pohledu regionální nacionálně orientované literatury v místě hříchu a svodů – a v šumavském pohraničí, tedy idylickém kraji předků.[19] Stejně jako v jiných románech z pohraničí představuje i zde ústřední dějovou linii milostná zápletka svázaná s tématem národnostního konfliktu. Hlavní postava, německý geolog Walter Preinfalk, zamilovaný do svůdné Češky Kaši Králové, zprvu zaujímá ve věci vztahu Čechů a Němců smířlivé stanovisko. Na rozdíl od svého přítele, německého patriota Jörga Markwarta, považuje národnostní třenice za tříštění sil, jež by měly být věnovány prospěchu celku. Postupně však – poté, co si uvědomí dogmatičnost, fanatismus a zákeřnost Čechů, jež se odrážejí i v postojích jeho české milenky, především však ve slovech a činech jejího bratra Mojmíra, panslavisticky orientovaného nacionalisty – poznává, že cesta národnostního smíru neexistuje, a plně se přihlašuje ke svému německému původu. Toto rozhodnutí je dovršeno známostí a sňatkem s německou dívkou Gertraudou Geireckerovou ze Šumavy a jeho odchodem na frontu.

Preinfalkovo hledání vlastní identity, tedy uvědomění si pokrevních kořenů a přilnutí k národnímu celku, je provázeno opakovanými střety s všudypřítomným expandujícím českým elementem. Románem prostupují promluvy postav komentující vzájemné vztahy obou etnik, především však jejich vazby ke geografickému prostoru Čech. Jejich základ představuje legitimizační diskurz o historickém právu na rodnou zemi; za její právoplatné obyvatele jsou označováni výhradně Němci, neboť jejich osídlení (do nějž je zahrnován již příchod Keltů) bylo staršího data než osídlení slovanské. Dalším legitimizačním argumentem je pro postavy Watzlikova románu též status německé kultury, nacházející se v minulosti i současnosti na vyšším vývojovém stupni než „podřadná“ kultura slovanská. Při pohledu na Prahu a věže Týnského chrámu tak například Jörg Markwart sděluje Preinfalkovi:

> Navrhli a stvořili je [tj. věže chrámu, TP] němečtí umělci. Nyní tato díla bezradně spínají ruce nad cizím národem. Toto město založené Němci, ještě před půlstoletím Němci spravované a ovládané, nyní zcela propadlo nepříteli, stalo se Čechům pevností, pramenem jejich síly, zdrojem utrpení mého národa.[20]

Obdobně dokazuje hlavní hrdina odvozenost české kultury od německé ve vyhrocené debatě s českým nacionalistou Mojmírem Králem:

19) Důkladná interpretace románu včetně analýzy ideové roviny a objasnění souvislostí s jeho jazykovou výstavbou viz Walter Koschmal: „Zum folkloristischen Synkretismus des Hans Watzlik. Eine sprachlich-metaphorische Landnahme“, in Walter Koschmal, Václav Maidl (eds.): *Hans Watzlik – Ein Nazidichter?*, Wuppertal, Arco Verlag 2006, s. 186–209. Dále srov. Gabriela Veselá: „Nationalistisch oder nazistisch? H. Watzlik, F. Mauthner, K. H. Strobl, J. Kraus“, tamtéž, s. 75–90.
20) Hans Watzlik: *O Böhmen!*, Leipzig, L. Staackmann 1923, s. 29.

„Stále zapíráte!“, odvětil Walter. „Kameny tohoto města vás usvědčují ze lži. Mosty, kostely a krásné domy jsou nejjasnějšími doklady německého vlivu. A vy nás nenávidíte, protože cítíte, jak moc jste na nás závislí.“[21]

Výnos o konfiskaci románu *Ó Čechy!* na základě § 302 trestního zákona (popuzování k zášti proti národnostem či společenským skupinám) byl potvrzen rozhodnutím zemského trestního soudu v Praze dne 19. března 1923; postih se týkal celkem čtrnácti pasáží.[22] Také v případě tohoto díla mířily cenzurní zásahy zejména proti tematizaci střetu mezi národnostmi, opakovaně ovšem rovněž i k zmínkám o právu českých Němců na sebeurčení (například již v úvodním dialogu hlavní postavy s přítelem Jörgem Markwartem).[23] Zvlášť citlivě reagovala cenzura na líčení bezohledného chování Čechů vůči německému obyvatelstvu – ve Watzlikově románu se tento prvek objevuje v rozmanitých variacích a zaznívá zejména ve vyprávění německých obyvatel Šumavy.[24] Konfiskace se dále týkaly líčení perzekucí ze strany úřadů, jíž byli vystavováni starousedlíci, nejčastěji v souvislosti s tím, že chtějí o svých záležitostech jednat v němčině.[25] Uvedené typy dějových situací představovaly typické motivy literatury z pohraničí, jež i v dalších případech přitahovaly pozornost československé cenzury.

Druhá polovina dvacátých let a postihy nacistické literatury

Z hlediska četnosti prvorepublikových cenzurních postihů německé nacionálně orientované beletrie představovala druhá polovina dvacátých let vůbec nejklidnější období. Stabilizace hospodářské situace, integrace části reprezentace německé menšiny do politického života a dočasné utlumení národnostních konfrontací se odrazily také v kulturní sféře. Za rok 1927 nebyl například dohledán žádný cenzurní zásah proti německojazyčné knižně publikované beletrii. Mezi laureáty československé Státní ceny za literaturu pro autory německého jazyka se navíc na přelomu dvacátých a třicátých let objevují i zástupci nacionálně profilovaného českoněmeckého písemnictví. V roce 1929 byla cena udělena Erwinu Guido Kolbenheyerovi za lyrický cyklus *Die Albsonate* (*Sonáta hrůzy*)[26] a o dva roky později rovněž Hansi Watzlikovi za historický román odehrávající se v době třicetileté války *Der Pfarrer von Dornloh* (*Farář z Dornlohu*).[27] Období relativního klidu však nemělo dlouhé trvání. První předzvěstí měnící se situace se stal začátek vleklé hospodářské krize, s níž bezprostředně souvisel i vzestup Adolfa Hitlera a jeho hnutí. Okamžik nacistického převzetí moci představuje zřetelný mezník i z hlediska československé cenzury. Aktivita cenzurních úřadů začala bezprostředně po této události stoupat a v letech 1933–1934 se

21) Tamtéž, s. 159.
22) Srov. *Úřední list Republiky Československé* 4, 1923, č. 70, 27. 3., s. 1734.
23) H. Watzlik: *O Böhmen!*, cit. dílo, s. 5–6.
24) Tamtéž, s. 111.
25) Tamtéž, s. 134.
26) Kolbenheyerovu jasnou distanci vůči státu, jenž mu ocenění udělil, dokládá jeho reakce: „Cenu přijal, ohradil se však proti tomu, aby byl počítán mezi československé Němce – protože je prostě Němec“, Pavel Kosatík: *Menší knížka o německých spisovatelích z Čech a Moravy*, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2001, s. 215.
27) Podrobněji k oběma cenám viz Jiří Veselý: „Československé státní ceny německým spisovatelům 1919–1937“, *Střední Evropa* 7, 1991, č. 18, s. 52–62.

roční počet konfiskací již blížil deseti knižním titulům, v následujících třech letech se pak téměř zdvojnásobil; za posledních šest let existence republiky tedy úhrnné množství konfiskací přesáhlo šest desítek beletristických titulů německonacionální literatury. Na rozdíl od let dvacátých se proměnil také okruh postihovaných autorů. Vzhledem k vítězství Národně socialistické německé dělnické strany (NSDAP) v Německu a jejímu militantnímu programu, jehož integrální součást představoval zájem o osud Němců žijících za hranicemi třetí říše, byla československou cenzurou postihována již i díla tzv. protonacistické a nacistické literatury. Nově pak byla po roce 1933 mezi konfiskáty výrazně zastoupena beletrie mladších autorů žijících na území Československa a hlásících se již otevřeně k nacismu (Wilhelm Pleyer, Geerd Feuerhake, Gottfried Rothacker).

Klaus Vondung ve své studii o nacionálním socialismu v literatuře vyzdvihl několik základních ideologemat literatury, která s nacistickým myšlenkovým základem korespondovala.[28] Šlo zejména o ideu „národního ducha" (*Volkstum*), jež úzce souvisí s dvěma dalšími konstitutivními motivy nacistické ideologie – rasou a krví. V souvislosti s tímto ústředním trojčlenným ideovým základem jsou k základnímu tematickému inventáři této literatury řazeny ještě fenomény hrdinství a víry, respektive vyznání. Dominující zastoupení těchto prvků lze v různé míře pozorovat ve čtyřech hlavních proudech národovecké (*völkisch*) a nacistické literatury. Je přitom důležité mít na vědomí skutečnost, že působení této literatury a ideologie hnutí bylo souběžné a interaktivní, sociohistoricky oba fenomény vyrůstaly z blízkých kořenů a někteří z autorů výrazně myšlenkově ovlivnili hnutí, respektive se politickou činností podíleli na utváření jeho programu.

První proud,[29] pro nějž lze s jistými výhradami použít termínu protonacistický, z konzervativních pozic navazoval na pangermánské ideje a v centru jeho pozornosti stálo téma říše nahlížené z perspektivy německé historie. Za jeho předchůdce jsou označováni Paul de Lagarde či Ludwig Woltmann, později na něj navazovali někteří další autoři (mj. Arthur Moeller van den Bruck). Druhý proud, patrně nejčastěji s nacismem ztotožňovaný, představovala tvorba stoupenců hnutí Blut und Boden, navazující na literaturu 19. století s venkovskou a regionální tematikou. Její moderní varianta ovšem zdůrazňovala zejména mystické rysy sepětí člověka s půdou a rasistické či radikálně antimodernistické aspekty, jež z něj plynuly. Kromě děl Adolfa Bartelse a Petera Dörflera se sem svou ideovou tendencí hlásí například komerčně úspěšný koloniální román Hanse Grimma *Volk ohne Raum* (*Národ bez životního prostoru*, 1926). Od dvacátých let se dále výrazně profilovala nacionalisticky orientovaná literatura vyrůstající z hnutí veteránských a jiných podobně zaměřených spolků, jež obsahovala i prvky revoluční. Tato literatura přispívala k utváření mýtu velikosti a neporazitelnosti Německa a jeho vojenské moci, tematizovala především válečné zkušenosti a život na frontě. V pozdějších fázích svého tvůrčího vývoje se jejími

28) Klaus Vondung: „Der literarische Nationalsozialismus. Ideologische, politische und sozialhistorische Wirkungszusammenhänge", in Horst Denkler, Karl Prümm (eds.): *Die deutsche Literatur im Dritten Reich. Themen – Traditionen – Wirkungen*, Stuttgart, Philipp Reclam 1976, s. 44–65.

29) V následujícím členění vycházíme z typologizace navržené ve zmíněné práci H.-B. Moellera „Literatura za doby fašismu", cit. dílo, s. 278–281. K tématu též Uwe-Karsten Ketelsen: *Völkisch-nationale und nationalsozialistische Literatur in Deutschland 1890–1945*, Stuttgart, Metzler 1976, a zejména Karl-Heinz Joachim Schoeps: *Deutsche Literatur zwischen den Weltkriegen*, díl 3, *Literatur im Dritten Reich*, Bern – Frankfurt am Main – New York, Lang 1992.

reprezentanty stali mj. Hanns Heinz Ewers či Arnolt Bronnen.[30] Poslední typ představovala „ryze nacionálněsocialistická tvorba“, jež v básních, dramatech i próze tematizovala ustálená topoi nacistické ideologie, předkládala prakticky jejich literární varianty. Sem bývá řazena například tvorba Baldura von Schiracha, Eberharda Wolfganga Möllera či poezie „lyriků SA“ – Heinricha Anackera a Herberta Menzela.[31]

Při srovnání naznačeného spektra autorů s přehledem knih v Československu zakázaných je zřejmé, že předmětem zájmu cenzury se postupně staly všechny výše zmíněné okruhy beletrie. Již v roce 1933 byla v ČSR zakázána jedna z klíčových knih inspirujících samotné základy nacistické ideologie, *Das dritte Reich* (*Třetí říše*, 1923) Arthura Moellera van den Brucka. V témže roce se na indexu ocitá i autobiografický román z prostředí pravicových dobrovolnických polovojenských jednotek Freikorps od Ernsta von Solomona *Die Geächteten* (*Proklatí*, 1930). O dva roky později cenzura postihuje cestopis *Maske und Gesicht* (*Maska a tvář*, 1935) jednoho z klíčových reprezentantů oficiální literatury třetí říše Hannse Johsta. Roku 1936 jsou pak konfiskovány hned tři tituly tohoto okruhu: sbírka *Die Fahne der Verfolgten* (*Vlajka pronásledovaných*, 1933) Baldura von Schiracha, próza *Reiter in deutscher Nacht* (*Jezdec v německé noci*, 1932) Hannse Heinze Ewerse, spisovatele, který se sice angažoval v nástupu nacistů a byl autorem životopisu nacistického hrdiny Horsta Wessela, ale paradoxně se sám ocitl na nacistickém indexu; především se však jednalo o již zmíněný Grimmův koloniální román *Národ bez životního prostoru.* V posledních dvou letech existence Československa pak byla postižena například sbírka Willa Vespera *Rufe in die Zeit* (*Volání do času*, 1937) či soubor básní anonymních rakouských autorů, přívrženců Hitlerova hnutí, v redakci Baldura von Schiracha *Das Lied der Getreuen* (*Píseň věrných*, 1938). Z autorů, kteří nebyli bezprostředně svázáni s českým prostředím, do jisté míry však byli svou příslušností k zahraničním Němcům domácímu prostředí blízcí, se mezi zakázanými autory opakovaně objevuje především z Dolního Slezska pocházející Hans Christoph Kaergel.

Zákazy uvedených titulů byly odůvodňovány většinou obecnými odkazy na nebezpečí nacistické ideologie. Opakovaně byly postihovány všeobecným odnětím práva dopravy a zákazem rozšiřování; *Úřední list* v takových případech nezaznamenával konkrétní, z pohledu cenzury problematické pasáže textu. Archivní průzkum zároveň ukazuje, že množstvím konfiskací i četností, s níž se zmínky o nich objevují v úředních dokumentech, zůstávali v centru pozornosti československé cenzury především spisovatelé, kteří byli s českými zeměmi spjati; z autorů starší generace zmiňme alespoň jihlavského rodáka Karla Hanse Strobla.[32]

30) Tímto druhem literatury se zabýval Karl Prümm: *Die Literatur des soldatischen Nationalismus der 20er Jahre. 1918–1933. Gruppenideologie und Epochenproblematik*, Kronberg im Taunus, Scriptor Verlag 1974. Dílčí příspěvky k tématu rovněž viz H. Denkler – K. Prümm (eds.): *Die deutsche Literatur im Dritten Reich*, cit. dílo.

31) H.-B. Moeller: „Literatura za doby fašismu“, cit. dílo, s. 280.

32) Srov. případovou studii Venduly Trnkové „V republice nevítaným cizincem. Vyhoštění Karla Hanse Strobla“, s. 827–835.

„Heim ins Reich“: československá cenzura ve střetu se sudetoněmeckou literaturou

Mezi nejčastěji postihované českoněmecké spisovatele patřil rodák ze Železného Hamru u Kralovic Wilhelm Pleyer (1901–1974),[33] jemuž bylo mezi lety 1934–1938 zakázáno nejméně pět beletristických knih. Toto „privilegované“ postavení získal především díky svému militantnímu nacionalismu, který se projevoval v jeho žurnalistické i politické činnosti. Pleyerova vyhraněná světonázorová orientace se utvářela v době mládí a studií. Již jako student gymnázia v Doupově byl konfrontován s tragickým střetem mezi československou armádou a německými obyvateli pohraničí, jenž se odehrál 4. března 1919 v Kadani. Během pokojné demonstrace, patrně v důsledku vzniklé paniky a selhání velení místní jednotky, došlo k střelbě do neozbrojeného civilního obyvatelstva. Během střelby či na její následky zahynulo dvacet šest osob včetně žen a dětí, desítky dalších byly těžce zraněny. Pleyer sice nepatřil k přímým svědkům této události, nepochybně však byl o incidentu bezprostředně a obšírně informován a opakovaně jej ve svých literárních textech tematizoval. Pro jeho životní dráhu i literární činnost pak měla iniciační význam práce ve studentských spolcích na Německé univerzitě v Praze, kde se na podzim 1922 zapsal na obory německá a slovanská filologie, historie, dějiny umění a filozofie. Již během prvních měsíců studia se s bratrem Kleophasem (zpravidla uváděným jako Kleo), rovněž literárně a politicky činným, zapojil jako jeden z hlavních organizátorů do protestů nacionalistických a antisemitských studentů proti volbě profesora Samuela Steinherze, jenž byl židovského původu, rektorem univerzity.[34] Od roku 1924 Pleyer působil na severu Čech jako redaktor v Liberci vydávaných časopisů *Rübezahl* a *Norden*, v letech 1924–1929 byl rovněž tajemníkem a členem užšího vedení radikální pronacisticky orientované Německé nacionální strany (DNP). Působil dále jako činovník této strany v mládežnické organizaci Grenzlandjugend.[35] Studia zakončil úspěšnou obhajobou práce o Erwinu Guidu Kolbenheyerovi.[36]

Po promoci (únor 1929) pokračoval v novinářské kariéře a pracoval v redakci jabloneckého deníku *Gablonzer Tagblatt*, následně přesídlil do Liberce, kde redigoval list *Reichenberger Tagesbote*. Po roce 1933, bezprostředně po zákazu DNP, se zapojil do aktivit Henleinova hnutí, později byl i členem Sudetoněmecké strany (SdP). V druhé polovině třicátých let se soustředil jednak na práci literární a žurnalistickou, činný byl ovšem

33) Z literatury k autorovi srov. heslo „Wilhelm Pleyer (1901–1974)“, in J. Hillesheim, E. Michael: *Lexikon nationalsozialistischer Dichter*, cit. dílo, s. 343–350. Kvalitně je zpracován rovněž medailon Andrea Hohmeyer: „Wilhelm Pleyer“, *Adalbert Stifter Verein*, 2008, <http://www.stifterverein.de/de/autorenlexikon/m-p/pleyer-wilhelm.html>, přístup 9. 12. 2014. Z pramenného výzkumu částečně vychází Jan Zámečník: *Zápas o němectví v literárních textech sudetoněmeckého intelektuála Wilhelma Pleyera ve třicátých letech*, bakalářská práce, Brno, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 2011, a zejména Anna Pípalová: *„Grenzlandschicksal“: Ideová konstrukce německého hraničářského románu z Čech – případ Wilhelma Pleyera*, bakalářská práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2012.

34) Viz Michael Berger: „Dodatečná kapitola k dějinám německé literatury v Čechách aneb Pozdní návrat Josefa Mühlbergera“, in J. Mühlberger: *Dějiny německé literatury v Čechách 1900–1939*, cit. dílo, s. 303–326, zde s. 310.

35) Archiv bezpečnostních složek, Odbor politického zpravodajství ministerstva vnitra, kt. 32, sign. 10136/2, policejní ředitelství v Liberci policejnímu ředitelství v Jablonci 7. 3. 1929.

36) Viz Franz Lennartz: „Wilhelm Pleyer“, in týž: *Deutsche Schriftsteller des 20. Jahrhunderts im Spiegel der Kritik*, sv. 3, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag 1984, s. 1339–1341, zde s. 1340.

Obálka sbírky Wilhelma Pleyera *Německo je větší!* Ilustrace na obálce názorně vizualizuje základní ideu sbírky; kromě části československého pohraničí zahrnuje „větší Německo" i území rakouské, včetně Jižního Tyrolska, Gdaňský koridor, v Polsku ležící části Slezska, Alsasko-Lotrinsko i další oblasti.
Zdroj: Wilhelm Pleyer: *Deutschland ist größer!*, Weimar, Alexander Duncker Verlag 1935.

rovněž ve spolku Bund der Deutschen. Od roku 1934 působil jako redaktor časopisu *Sudetendeutsche Monatshefte*, o rok později se stal spoluzakladatelem Spolku sudetoněmeckých spisovatelů (*Bund sudetendeutscher Schriftsteller*). S nadšením přivítal odtržení pohraničních oblastí na podzim 1938 a od roku 1942 působil ve wehrmachtu, mimo jiné jako vojenský zpravodaj na východní frontě. Po válce odešel do Bavorska, byl však Američany zatčen a v létě 1946 poslán do Československa. Po patnáctiměsíční internaci, během níž vykonával nucené práce, byl bez soudního procesu propuštěn. Zbytek života pak strávil v Bavorsku, kde veřejně vystupoval jako zastánce práv sudetských Němců.

Literární historik Josef Mühlberger, většinou velmi zdrženlivý v soudech na adresu jednotlivých autorů, v souhrnném hodnocení jeho tvorby uvedl: „V Pleyerově díle dosáhl kmenový nacionalismus vrcholu, jemuž byly podřízeny všechny ostatní způsoby života."[37] Od třicátých let se Pleyerovy literární texty prakticky výhradně zaměřovaly na tematiku nacionálního boje a jeho psaní bylo již striktně formováno v duchu nacistické ideologie. Adresátem jeho textů se přitom, jak postihla Andrea Hohmeyerová, stávají především

37) J. Mühlberger: *Dějiny německé literatury v Čechách 1900–1939*, cit. dílo, s. 289.

„Němci v říši, kteří, jak sám opakovaně zdůraznil, nevěděli prakticky nic o takzvaných pohraničních či zahraničních Němcích“. Tatáž autorka trefně postihuje i jeden z leitmotivů Pleyerova psaní i veřejné působnosti: „Pleyerova představa o Německu sahala daleko za hranice německého státu. Německo pro něj existovalo všude tam, kde se hovořilo německy. Za tuto myšlenku přesvědčeně a vášnivě, zároveň však agresivně a slepě bojoval celý život.“[38]

A právě tuto ústřední ideu Pleyer vtělil do sbírky *Deutschland ist größer!* (*Německo je větší!*, 1932), jedné z knih, jež byly v Československu zakázány. Zásah proběhl po druhém vydání souboru v roce 1935, přičemž cenzura zaznamenala celkem jedenáct závadných míst. Reakci cenzurního aparátu vyvolala již obálka sbírky, zachycující území Německa včetně regionů, jež ležely mimo hranice státu, byly však osídleny německým obyvatelstvem. Titulní báseň, jako celek rovněž konfiskovaná, je pak postavena na kontrastu aktuální neblahé politické situace Německa (ve zkratce vyjádřené odkazem na jeho „okleštěnou“ geografickou rozlohu) a snu o „skutečné německé říši“, v níž mají být do jednoho celku spojena veškerá území německého jazyka. Explicitně je připomínáno „třicet milionů Němců“ žijících mimo hranice, báseň ovšem vyzdvihuje zejména symbolické postavy národa i vybrané reprezentanty jeho kultury (kancléř Bismarck, básník Schiller, Fridrich II. Veliký). Závěr pak představuje v bardské stylizaci formulovanou výzvu ke zpěvu „německé písně“ pointovanou zvoláním: „Německo je větší!“[39] V několika konfiskovaných číslech souboru byla dále akcentována česká tematika. Báseň *Den sudetendeutschen Märzgefallenen* (*Sudetským Němcům padlým v březnu*) je apostrofou obětí kadaňského masakru; tragickou událost zachycuje jako moment probuzení sudetoněmeckého etnika a symbolický mezník v utváření jeho identity. Skladba *Im Kerker* (*V žaláři*) pak na prolínání obrazů vězně a „německé země v Čechách“ přibližuje tíži nesvobody individua i národního kolektiva, kterou lze překonat jedině vírou v budoucnost, jež rezonuje v apelativním závěru: „Vyzpívej, vyzpívej svůj plný žal! / A budu svoboden. A budeš svobodna.“[40] Jiná postižená báseň, *Glocke der Heimat* (*Zvon vlasti*), na motivu vyzvánění zvonů připomíná nejen ohraničenost jednotlivého lidského života, ale i sepětí člověka s národním kolektivem. Teprve ti, kdo pochopí význam národa, mohou navzdory zotročení vlasti ve vyzvánění zvonů z rodného kraje zaslechnout zvuk budoucího vítězství.[41]

Z cenzurních postihů Pleyerovy literární tvorby měl klíčový význam zákaz románu *Der Puchner* z roku 1934; jednalo se mimochodem o jedno z nejznámějších a (pochopitelně především v Německu) nejoblíbenějších děl zasazených do pohraničí. Román s výraznými autobiografickými prvky sleduje osudy Georga Puchnera, Němce vyrůstajícího na česko-německé jazykové hranici, kde dochází k řadě střetů obou etnik. I zde se objevují scény charakterizující Čechy jako nepřátelský a zákeřný element, provádějící násilné odnárodňování regionu (zakládání českých škol v německých oblastech) a různými způsoby utlačující své sousedy. Osudovost národnostního konfliktu je obdobně jako v dalších prózách z pohraničí ilustrována na erotickém tématu: Puchnerova sestra je svedena Čechem

38) A. Hohmeyer: „Wilhelm Pleyer“, cit. dílo.
39) Wilhelm Pleyer: *Deutschland ist größer!*, Weimar, Alexander Duncker Verlag 1935, s. 7.
40) Tamtéž, s. 17.
41) Tamtéž, s. 41.

z vnitrozemí, musí se vdát a odejít z rodného kraje. V kontextu nacionalisticky zaměřené literatury je obdobný čin chápán jako nenapravitelný akt odnárodnění, který musí mít tragické důsledky. Pro vývoj hlavní postavy jsou důležitá léta studií, během nichž se Puchner zapojuje do ilegální distribuce tiskovin a účastní protestů proti židovskému rektorovi školy. Při cestách do Německa opakovaně upozorňuje na osud českých Němců; zde je také osloven myšlenkami nastupujícího Hitlerova hnutí, k němuž se začíná aktivně hlásit. Později se obává zatčení, a proto se rozhodne odejít do Německa, kde se ožení s dívkou, kterou potkal v Praze. Navzdory nebezpečí ovšem nakonec volí návrat do Čech, kde je zatčen a souzen. Při přelíčení přednáší svou řeč, jež je osobní konfesí i obecnou charakteristikou poslání Němců z pohraničí:

> Říší Němců, kteří jsou nuceni mít svou vlast za německými hranicemi, je národ. Patříme tam, kde nás národ potřebuje. Naše místo není tam, kde jsme osobně v bezpečí, ale kde je národ v ohrožení. Proto se cítím vinen, že jsem to bral na lehkou váhu. Výše než touha patřit do Německé říše stojí činy a oběti, jež jsou Německu přinášeny na jeho hranicích a jež zajišťují národu jeho prostor…[42]

Během soudu se dozvídá, že jeho žena čeká dítě, jež je, navzdory Puchnerově odsouzení, nadějí do budoucna, „novým německým životem“.[43]

Z dokumentů bezpečnostních úřadů, jež autora v té době sledovaly a zachytily i část jeho korespondence, vyplývá, že v květnu 1934 bylo pražské policejní ředitelství zpraveno o Pleyerově v zahraničí vydaném, „zřejmě protistátním románu“.[44] Po jistých obtížích se sháněním příslušného exempláře byl román předán k posouzení cenzurním úřadům. Výsledkem se pak stal zákaz rozšiřování díla, vyhlášený ještě téhož měsíce v *Úředním listu*. Obdobný osud nedlouho poté potkal i další Pleyerova díla, romány *Aus Bauernland* (*Ze země rolnické*), *Till Scheerauer* (zákazy v ČSR 1935) a *Die Brüder Tommahans* (*Bratři Tommahansovi*, cenzurní postih 1938).

Dalším případem sudetoněmeckého autora, jehož dílo se opakovaně ocitalo v hledáčku československé cenzury, byl Gottfried Rothacker (1901–1940), vlastním jménem Bruno Nowak.[45] Narodil se v Opavě, kde navštěvoval gymnázium, později studoval germanistiku a klasickou filologii na Německé univerzitě v Praze. Již v prvním roce studií (1920) se vzhledem ke svým politickým aktivitám dostal do konfliktu se zákonem a byl několik dní vězněn.[46] Studia ovšem úspěšně uzavřel doktorátem (promoce v červnu 1925). Od

42) Wilhelm Pleyer: *Der Puchner. Ein Grenzlandschicksal*, München, Albert Langen – Georg Müller 1934, s. 362.
43) J. Hillesheim, E. Michael: *Lexikon nationalsozialistischer Dichter*, cit. dílo, s. 346.
44) Viz J. Zámečník: *Zápas o němectví v literárních textech sudetoněmeckého intelektuála Wilhelma Pleyera ve třicátých letech*, cit. dílo, s. 19.
45) Pro základní údaje srov. J. Hillesheim, E. Michael: *Lexikon nationalsozialistischer Dichter*, cit. dílo, s. 353–359; F. Lennartz: *Deutsche Schriftsteller des 20. Jahrhunderts im Spiegel der Kritik*, sv. 3, cit. dílo, s. 1444–1445, zde jsou ovšem Rothackerovy osudy podány v duchu dobové nacistické literární kritiky. Jen stručnou glosu obsahuje monografie J. Mühlberger: *Dějiny německé literatury v Čechách 1900–1939*, cit. dílo, s. 256, důvodem mohly být i nevybíravé publicistické výpady, které Mühlbergerovi Rothacker ve třicátých letech adresoval – srov. M. Berger: „Dodatečná kapitola k dějinám německé literatury v Čechách“, cit. dílo, s. 315–316.
46) J. Hillesheim, E. Michael: *Lexikon nationalsozialistischer Dichter*, cit. dílo, s. 353.

roku 1926 byl aktivním člen Německé národně socialistické strany dělnické (DNSAP), nejsilnějšího radikálně nacionalistického uskupení na československé politické scéně, opakovaně pobýval též v Německu. Působil jako putující učitel v pohraničních oblastech a byl sekretářem Německého kulturního svazu (*Deutscher Kulturverband*). V roce 1935 z Československa odešel a v Německu během krátké doby vydal několik děl formovaných nacistickým programem.[47]

Rothacker byl mimo jiné editorem sborníku *Sudetendeutschtum. Bericht und Bekenntnis* (*Sudetské němectví. Zpráva a vyznání*, 1936), jenž jednoduchou, široké čtenářské veřejnosti přístupnou formou přibližoval základní prvky separatistického programu sudetských Němců. Důležitou část publikace tvoří historicky zaměřené texty mající doložit původnost německého osídlení na území Čech, případně objasnit klíčový význam německé kultury pro vývoj země. Výklad se přitom zásadně lišil od oficiální interpretace českých dějin, jak byla podávána ve školních příručkách či dalších publikacích obdobného druhu. Sborník zahrnuje i vybrané soubory statistických dat, zejména výsledky demografických šetření, dále údaje o počtu škol či vývoji hospodářství ve dvacátých a třicátých letech. Ty jsou v průvodních textech interpretovány v souladu se zájmy německonacionálního hnutí a slouží především jako doklad o utlačování Němců v Československu. Značný důraz je zde kladen na vyzdvižení ekonomických a sociálních dopadů hospodářské krize, jež byly nejúčinnějším nástrojem pro radikalizaci širších vrstev německého obyvatelstva a získávání nových stoupenců hnutí. Hlavní cíl publikace pak prozrazují pasáže týkající se vzestupu Henleinovy SdP. Kromě statistických materiálů zařadil editor do sborníku i řadu básní; jednalo se v naprosté většině o texty autorů hlásících se k radikálnímu nacionalismu či přímo k nacistickému programu (Karl Franz Leppa, Wilhelm Pleyer, Franz Höller, Rudolf Witzany, opakovaně též sám Gottfried Rothacker). Sborník byl ještě v roce 1936 československou cenzurou zakázán, téhož roku pak došlo i k postihu autorova nejznámějšího díla, románu *Das Dorf an der Grenze* (*Ves na hranici*, 1935).

Román je založen na jednoduchém syžetovém schématu. V retrospektivním pohledu zachycuje vyprávění učitele Ortwina Hartmichela, který byl vyslán do pohraničí, aby zde působil na vesnické jednotřídce ve vsi Skopolnica, dříve Schatzdorf. Kontrast minulosti a přítomnosti původně německé, nyní jazykově a etnicky smíšené obce představuje základní rámec, v němž se odehrává řada konfliktů a peripetií, do nichž se dostává hlavní postava románu.[48] Učitel Hartmichel přichází s předsevzetím co nejlépe dostát povinnostem pedagoga, je si však přitom vědom obtížnosti svého úkolu. Přesto je pobouřen a zaskočen mírou bezpráví a útlaku; na rozdíl od ostatních, pasivních německých obyvatel obce ale nerezignuje a snaží se povzbudit národní hrdost a hájit zájmy „německého Schatzdorfu“. Pátrá po minulosti obce a jejího osídlení, vzorně se stará o školu a své žáky. Jeho snahy brzy přinášejí výsledky, jež jsou patrny i při zdánlivě banálních činnostech jako zvelebování školy či péče o hygienu žáků. Tyto aktivity nepředstavují jen dílčí výchovný úkol,

47) Názory na důvod Rothackerova odchodu z Československa se liší, M. Berger: „Dodatečná kapitola k dějinám německé literatury v Čechách“, cit. dílo, s. 315, uvádí, že spisovatel byl vyhoštěn. Tato informace se však v další literatuře neobjevuje a nepodařilo se ji potvrdit ani z jiných zdrojů. Přejímáme proto verzi o autorově odchodu v souvislosti se stupňujícím se nátlakem československých úřadů.

48) K antitetičnosti německého a slovanského názvu obce a významům, jež jsou s nimi spojeny, viz J. Hillesheim, E. Michael: *Lexikon nationalsozialistischer Dichter*, cit. dílo, s. 356–357.

ale jsou kultivací v nejširším slova smyslu, tedy i zbraní proti necivilizovanému okolí, jež německé etnikum obklopuje a představuje trvalé ohrožení jeho existence: „Čím jasnější a čistší však byla německá tvář Schatzdorfu, tím hrozivěji se mi zdál růst stín číhající příšery Skopolnice. Zatím se však neodvážil otevřeného útoku. Ten byl pro něj příliš nebezpečný.“[49]

Obdobně jako v dalších románech z pohraničí je život obou etnik ve vsi striktně oddělen. Snaha o hledání smíření či vzájemného kompromisu, případně možností kooperace s druhou stranou končí vždy tragicky. V Rothackerově díle takový osud potkává sedláka Franze Neuwirtha, který využívá nabídky levného odkoupení pozemků, je však podveden, přichází o majetek a rozhoduje se pro dobrovolnou smrt. Další postavu, jejímž prostřednictvím autor přibližuje bezvýchodnost aktuálního stavu i extrémní intenzitu střetu, představuje Hartmichelův žák Peter, zabitý jedním úředníkem při pašování.

Byť je Ortwin Hartmichel útokům „slovanských“ obyvatel i úřadů vystaven od okamžiku svého příchodu, setrvává ve vsi dlouhá čtyři léta. Když je však zatažen do hromadné rvačky, československé úřady situace využívají a učitele ze vsi vykazují. Román ale nekončí pesimisticky; obdobně jako v dalších výše připomenutých textech představovalo Hartmichelovo působení na mladou generaci smysluplný čin, který své plody přinese v očekávané vítězné budoucnosti.

Československá cenzura na román zareagovala velmi razantně patrně i v souvislosti s tím, že do země přes hranice směřovalo značné množství jeho výtisků a distribuce probíhala po rozmanitých trasách. Mezi prvními zareagovaly bezpečnostní složky na severu Čech:

> Policejní komisařství v Ústí n. L. hlásí zprávou, ze dne 27. května […], že pozastavilo při celním odbavování na celním úřadě v Ústí n. L. shora uvedený tiskopis došlý v 55 exemplářích a vydaný nákladem Fy Albert Langen – Georg Müller – Mnichov […] jako podezřelý.
> Tiskopis byl shledán pro celý obsah závadným, ježto štvavým a neurvalým způsobem útočí na českou národnost a její samostatnost, poukazuje na „neudržitelné“ zacházení se zde žijícími Němci, ponižuje všechny úřady, uniformy, dává příklad, jak se má každý Němec zpupně chovati u úřadů, když nevinně jest vězněn, atd.[50]

Na základě tohoto dopisu byl vyhlášen zákaz dopravy Rothackerova románu na území Československa. Prakticky souběžně inicioval postih díla na základě dvaceti závadných míst rovněž policejní úřad v Děčíně.[51] Ještě v průběhu června se na tentýž román dotazovaly či navrhovaly jeho zákaz i cenzurní úřady v Opavě a ve Znojmě, pravdivost informace o zákazu dopravy ověřovalo poštovní ředitelství v Pardubicích.

S podobnou energičností proběhl v posledním roce existence první republiky rovněž zásah proti dalšímu Rothackerovu románu *Die Kinder von Kirwang* (*Děti z Kirwangu*, 1938), sledujícímu osud německé školy v malé německé vsi v pohraničí. Zemský úřad v Brně po

49) Gottfried Rothacker: *Das Dorf an der Grenze*, München, Albert Langen – Georg Müller 1936, s. 89.
50) Národní archiv (NA), Ministerstvo vnitra – stará registratura (MV – SR), kt. 4490, sign. 2/54/63, prezidium Zemského úřadu v Praze ministerstvu vnitra 3. 6. 1936.
51) NA, MV – SR, kt. 4490, sign. 2/54/63, Státní policejní úřad v Děčíně ministerstvu vnitra 7. 6. 1936.

označení sedmnácti závadných míst, postižených dle zákona na ochranu republiky, pouze lapidárně konstatoval: „Tiskopis tento má jediný účel nepravdivým obsahem resp. obsahem pravdu zkreslujícím ohroziti veřejný klid a pořádek a nepřímo podvraceti demokraticko-republikánskou státní formu.“[52]

Z uvedených příkladů je patrné, že se intenzita střetu mezi německou nacionální beletrií a cenzurou meziválečného Československa ve třicátých letech zřetelně stupňovala. Projevovalo se to jak zvýšeným množstvím konfiskací, tak rozšířením okruhu spisovatelů německého jazyka, vůči nimž zásahy směřovaly. Mnozí z nich v Československu vyrostli a byli zde i ve třicátých letech politicky či společensky činní. Postupně se měnila také praxe dohledu nad problematickými tiskovinami a odůvodnění jednotlivých konfiskací; přibývalo zásahů, při nichž bylo postiženo celé beletristické dílo s poukazem na jeho „obecnou ideovou tendenci“. Policejní úřady často k posouzení zasílaly tiskoviny, o nichž například poznamenávaly:

> Poněvadž ale z obsahu knihy jest zřejmě patrno, že tiskopis slouží účelům Národně socialistické strany dělnické […], která sleduje v cizině stejné a podobné cíle jako zde rozpuštěná Německá národně socialistická strana dělnická, navrhuji, aby tiskopisu odňata byla poštovní doprava a jeho rozšiřování zakázáno vůbec.[53]

Podstatná část zejména z Německa importovaných tiskovin byla tedy považována za a priori podezřelou a stávala se soustavným předmětem zájmu státních orgánů. Stranou nezůstala ani literární díla; prvorepubliková cenzura sice beletrii s uměleckými ambicemi posuzovala s jistou tolerancí, díla s nacionalistickou či nacistickou tendencí však představovala trvalý předmět jejího zájmu. Od roku 1933 rovněž pozorujeme pro liberální typ cenzury netypické zásahy směřující proti osobě autora díla. Avšak ani snahy o umlčení nejradikálnějších autorů prostřednictvím trestních postihů a ojediněle i vyhoštěním rostoucí problémy nemohly vyřešit. Střet mezi extrémními nacionalistickými uskupeními a státní mocí se během několika let vyostřil do otevřeného konfliktu, v němž již neměly rozhodovat zbraně ducha, nýbrž zbraně skutečné.

52) NA, MV – SR, kt. 4494, sign. 2/54/283, Zemský úřad v Brně ministerstvu vnitra 22. 4. 1938.
53) NA, MV – SR, kt. 4489, sign. 2/54/30, Policejní komisařství v Karlových Varech ministerstvu vnitra 20. 2. 1936 ve věci tiskopisu *Die Neue Literatur*.

V republice nevítaným cizincem

Vyhoštění Karla Hanse Strobla

Vendula Trnková

Na jaře roku 1934 zastihlo jihlavského rodáka, spisovatele Karla Hanse Strobla (1877–1946), oznámení, že byl pro nenávistné útoky proti Čechům ve svém románu *Kamerad Viktoria* (*Kamarád Viktoria*) vyhoštěn z celého území Československé republiky. Spisovatel se v tu dobu nacházel na návštěvě v Ústí nad Labem a zemi měl opustit do osmačtyřiceti hodin. List *Mährischer Grenzbote* komentoval tuto událost slovy:

> Je to snad poprvé, kdy je u nás spisovatel pronásledován kvůli svému dílu. Daná opravná zpráva čsl. tiskového úřadu by chtěla zastřít nepříznivý dojem politického pronásledování čistě literárního díla; ale to je i pro tuto naši dobu nahromaděné politické lživosti dosti silná káva.[1]

Nebylo to však poprvé (a ani naposledy), kdy se K. H. Strobl dostal do konfliktu s českými cenzurními úřady. Již ve dvacátých letech byly v Československu zakázány nejméně dvě jeho knihy: *Tschechen* (*Češi*, Lipsko 1920, zakázáno 1926) a *Die Weihnachts-Geschichten* (*Vánoční povídky*, Jihlava 1927, zákaz 1928). Vyhoštění samému těsněji předcházely cenzurní zásahy do textu básně *Jahns Geist in uns* (*Jahnův duch v nás*) související s jejím veřejným přednesem v říjnu roku 1932. Několik měsíců po něm následoval první vyhošťovací výměr, proti kterému se spisovatel ještě uhájil.

Stroblovo vyhoštění v roce 1934 můžeme chápat jako krajní, v období první republiky výjimečný cenzurní zásah, který se lišil od dobové praxe zejména tím, že nesměřoval vůči textu, ale vůči osobě autora. Ojedinělý krok československých úřadů ale motivovaly jiné okolnosti než sám literární text; jednalo se v prvé řadě o zásah, jímž republika reagovala na sílící nacionalismus českých Němců.

O případu Strobl se dozvídáme ze tří typů pramenů, které mají různou vypovídací hodnotu. Prvním jsou dokumenty českých úřadů, které zasahují proti problémovému spisovateli podněcujícímu narůstající protičeské nálady ve státě. Jeho vyhoštění mělo působit exemplárně, ale současně nemělo ohrozit demokratickou tvář Československé republiky (ČSR). Tyto úřední dokumenty odůvodňují vyhoštění spisovatele a odmítnutí všech jeho stížností až do jejich konečného zamítnutí v instanci Nejvyššího správního soudu v roce 1937. Druhý typ pramenů představují dobové komentáře spisovatele, který nechce přijít o svůj domov a majetek na území ČSR a nechce ztratit ani možnost veřejné vystupovat

1) „Die Ausweisung K. H. Strobels“ [sic], *Mährischer Grenzbote* 87, 1934, č. 75, 1. 7., s. 4; výběr z dobových ohlasů zahrnuje výstřižkový archiv, nacházející se ve fondu Karla Hanse Strobla ve Státním okresním archivu (SOkA) Jihlava. V případě nedostupných zdrojů uvádíme údaje zaznamenané tužkou na příslušném výstřižku.

a ovlivňovat veřejné mínění v českoněmeckých oblastech Československa. K. H. Strobl si byl současně vědom toho, že medializací své osoby může zvýšit prodej svých knih a usnadnit šíření svých politických názorů. Je přitom třeba rozlišovat mezi texty, kterými se odvolává proti výnosu československých úřadů, kde se pokouší vylepšit svůj obraz, a beletristickými texty psanými pro sympatizující část německého publika. Jako třetí zdroj informací vstupují do sporu média, která svým persvazivním stylem vývoj situace komentují. U nich lze očekávat, vedle prosazování politických zájmů konkrétního listu, honbu za senzacemi. Všechny tři typy pramenů je třeba číst kriticky a s ohledem na to, jaké cíle jejich autoři sledovali; zároveň je z nich na první pohled zřejmé, že jádrem sporu se staly nikoli literární kvality Stroblova díla, ale politické názory, jichž nositelem byl a jež prosazoval ve veřejném životě.

Vyhoštění první

K. H. Strobl se narodil 18. ledna 1877 v Jihlavě. Po absolutoriu práv v Praze působil ve státních službách v Jihlavě a Brně. Roku 1913 se stal spisovatelem z povolání, žil v Německu a Rakousku, od konce první světové války se usadil v Perchtoldsdorfu poblíž Vídně. Pro rakouské občanství se rozhodl v roce 1920, do Československa však pravidelně cestoval, pořádal přednášková turné a opakovaně přijímal pozvání různých německých spolků. Během své více než dvacetileté spisovatelské dráhy platil za významného a populárního spisovatele, cesty do českého pohraničí jeho popularitě ještě prospívaly. Podle Stroblovy biografky Marty Maschkeové se spisovatel „stále rád vracel k vděčnému publiku v Ústí nad Labem, Budějovicích a Brně. Všude ho přijímali s nadšením, takže se mohl domnívat, že je ‚něco jako národní básník Němců v Česku'".[2] V roce 1929 vydal Strobl v Lipsku obsáhlý historický román ze studentského prostředí *Die Fackel des Hus* (*Husova pochodeň*). Reformační hnutí je zde vylíčeno jako Čechy iniciovaný národnostní konflikt a negativní pojetí husovské postavy popudilo československé úřady. Československému zákazu tohoto románu, k němuž došlo v roce 1934, bezprostředně předcházelo několik dalších Stroblových střetů s cenzurou: jednalo se o inscenaci jeho divadelní hry *Die Mühlen Gottes* (*Boží mlýny*) a veřejnou recitaci básně *Jahnův duch v nás*.

Události související s inscenací hry *Boží mlýny*, napsané na objednávku Ústeckého kulturního spolku (*Aussiger Kulturverein*) v roce 1931, vylíčil K. H. Strobl ve třetím svazku svých vzpomínek *Die Weltgeschichte und das Igelhaus* (*Dějiny světa a dům U Ježka*) v kapitole „Landesverwiesen" (Vyhoštění). Zákaz uvedení, který přišel z ústeckého komisařství, obešel Strobl známou strategií: drama odeslal k posouzení pražským cenzurním úřadům, jimž je prezentoval jako hru určenou pro pražskou německou scénu. V pražském kontextu, odlišném od sudetoněmeckého, nebyl patrně ezopský rozměr historického motivu zřejmý, takže cenzura hru povolila. Ve svých vzpomínkách, vydaných v roce 1944, tedy ve zcela odlišném historickém kontextu, Strobl protičeské zaměření hry otevřeně přiznává, historická látka bitvy u Chlumce roku 1813 ho lákala svou jednoznačností. Základní rovnice podle něj zněla: „Francouzi = utlačovatelé – utlačovatelé = Češi. Stačilo jen tedy

2) Marta Maschke: *Der deutsch-tschechische Nationalitätenkonflikt in Böhmen und Mähren im Spiegel der Romane von Karl Hans Strobl*, disertační práce, Universität Erfurt 2002, s. 83, použitý citát pochází ze Stroblova dopisu nakladatelství L. Staackmann z 10. 4. 1922.

všude, kde jsem mluvil o francouzských utlačovatelích, v mysli dosadit Čechy a moje hra pro letní divadla získala svůj zásadní, zcela současný smysl.“[3] Uvedení této hry označil Strobl za „vyslovenou porážku“ cenzurního úřadu ústecké policie a komisaře Karla Horny, jehož osobnímu zaujetí vůči své osobě přikládal značný význam.[4]

Báseň *Jahnův duch v nás* byla věnována Ústeckému německému tělocvičnému spolku (*Aussiger Deutscher Turnverein*) k jeho sedmdesátému výročí. Z dokumentu Nejvyššího správního soudu 15882/36 se dozvídáme, že si Strobl stěžoval, že báseň předložil ke schválení policejnímu komisařství v Ústí nad Labem a „policejní úřad ani zástupce úřadu, který byl přítomen veřejnému přednesu této básně, neshledal v ní nic závažného, toliko některé řádky byly – patrně nedopatřením – škrtnuty“.[5] Řádky, které před veřejnou recitací dne 1. října 1932 neprošly schválením, obsahovaly podle úřadů zabývajících se později Stroblovým vyhoštěním „politickou myšlenku“, která musela být vypuštěna „vzhledem k nepolitickému rázu spolku a v zájmu veřejného klidu“.[6] Veřejná prezentace básně byla v dubnu 1933 označena za „nepřípustné vměšování se do politických poměrů v Československu“,[7] a když byla později činnost spolku úředně zastavena, došlo k zabavení celého rukopisu.

V obou uvedených případech je zřejmé, že cenzura cílila především na předpokládaný účinek literárního díla, který spatřovala v podpoře nepřátelského smýšlení německé menšiny vůči československému státu. Snaha přísněji regulovat šíření těchto myšlenek, které ostatně existovaly již před vznikem ČSR, však nebyla pouze reakcí na popularitu jednoho z jejich nositelů. Cenzurní zásah spíše odráží skutečnost, že v první polovině třicátých let nacházely tyto myšlenky v českém pohraničí do té doby nebývalou odezvu.

Primárně mimoliterární důvody ostatně zapříčinily i první vyhošťovací výměr, který K. H. Strobl obdržel 29. dubna 1933. Podnětem této kauzy se stala smuteční řeč, kterou pronesl 28. prosince 1932 ve Vídni v Döblingu nad hrobem zemřelého přítele Karla Franze Vrby, couleur-studenta (tj. příslušníka německé studentské korporace), dvorního rady a zemského školního inspektora,[8] a kterou otiskl začátkem roku 1933 *Austria-Corps-Zeitung*, časopis studentské korporace, jejímiž členy Strobl i Vrba byli.[9] Nejvýraznější pasáží smuteční řeči je vzpomínka na rok 1881, kdy „česká chátra přepadla nositele černo-bílo-žluté šerpy spolu s jejich hosty, aby jim dala ochutnat české bestiality“. Tato slova popisují bitku českých a německých studentů v Chuchli, kde byl Vrba zraněn; „takovému mučednictví“ patří podle Stroblových slov „vděčná a věrná vzpomínka“.[10] Na základě

3) Karl Hans Strobl: *Die Weltgeschichte und das Igelhaus. Vom Nachmittag des Lebens, Erinnerungen*, sv. 3, Budweis – Leipzig, Moldavia – Othmar Reitterer & Co. 1944, s. 345–346.
4) Tamtéž, s. 347.
5) Tamtéž.
6) SOkA Jihlava, Karl Hans Strobl, kt. 49, složka Ausweisung, spis 15882/36 Nejvyššího správního soudu, oznámení o zamítnutí stížnosti K. H. Strobla.
7) Tamtéž.
8) V některých dobových dokumentech se objevuje podoba „Dr. K. F. Wrba“. Zde se přidržujeme formy, kterou použil časopis studentského spolku Austria.
9) Karl Hans Strobl: „Grabrede zum Abschied von unserem treuen und unvergeßlichen lieben Ebr. Vrba gehalten von A. H. Karl Hans Strobl“, *Austria-Corps-Zeitung* 1933, č. 57, s. 2–3, děkuji Jürgenu Herrleinovi za poskytnutí kopie proslovu.
10) Tamtéž, s. 3.

tohoto smutečního proslovu obvinily české úřady K. H. Strobla z toho, že „veřejně hrubým a štvavým způsobem pohaněl český národ“.[11]

Stroblova smuteční řeč líčila Čechy jednoznačně negativně, avšak je třeba upozornit na to, že podobný způsob referování o chuchelské události nebyl v německy psané literatuře v českých zemích zcela neobvyklý. Sám Strobl použil podobný slovník při literárním líčení studentských srážek již ve svých raných románech ze studentského prostředí, například v próze *Die Vaclavbude* (*Hospoda U Václava*, 1902) či v románě *Der Schipkapaß* (*Šipkapas*, 1908). Tyto motivy však nebyly výrazněji recipovány a obě díla vstoupila do čtenářského povědomí jako „romány o studentech“ či „pražské romány“. Výraznější je v tomto ohledu třetí Stroblův román se studentskými protagonisty *Das Wirtshaus „Zum König Przemysl“* (*Hostinec „U Krále Přemysla“*), vydaný poprvé v roce 1913. Recenze v pravicovějších časopisech se soustředily na obraz národnostního konfliktu v Praze, líčily jej jako zoufalý boj, který vedou Němci proti agresivním Slovanům, jako terorismus „českých extremistů“ (*der tschechischen Ultras*)[12] či jako český fanatismus, jehož obětí se německé studentstvo opakovaně stávalo.[13] Když všechny tyto tři Stroblovy romány vyšly v novém nákladu v letech 1932–1933 v karlovarském nakladatelství Adam Kraft Verlag, které vydávalo tvorbu nacionalistických spisovatelů, vyzvedla již reklamní kampaň nakladatelství i recenze knih motivy nacionálního boje Čechů a Němců na českém území. Významy, které v textech byly přítomny od jejich vzniku, tak prostřednictvím nové interpretace v novém dobovém kontextu zaujaly viditelné místo. Takřka půl století stará chuchelská bitka náhle ovlivňovala kolektivní paměť české německé menšiny více než dříve.

Cenzura zareagovala na Stroblovu smuteční řeč s několikaměsíčním zpožděním. Tento odstup pravděpodobně souvisel s prodlevami při otištění řeči, úředními postupy a zejména s další Stroblovou návštěvou Ústí nad Labem; teprve po překročení státní hranice se totiž dostal do dosahu československých úřadů. Zásah však mohly ovlivnit i „velké“ dějiny – dne 30. ledna 1933 byl německým říšským kancléřem zvolen Adolf Hitler. Právě tato okolnost mohla způsobit přísnější postup policejních orgánů, které se nově soustředily nejen na zákaz distribuce kontroverzního obsahu (konfiskaci dané knihy či periodika), ale rozhodly se zasáhnout i vůči osobě jejich původce. Nacionalisticky smýšlejícího spisovatele, který své názory publikoval v německojazyčných oblastech ČSR, československé úřady vnímaly jako hrozbu.

Vyhoštění druhé

Svému prvnímu vyhoštění, o němž bylo rozhodnuto 29. dubna 1933, se K. H. Strobl ještě ubránil, údajně s poukazem na to, že jej list *Austria-Corps-Zeitung* nesprávně citoval.[14] O necelý rok později, 17. března 1934, však spisovatel obdržel nový výměr, v němž bylo jako důvod vyhoštění uvedeno, že se „svými hrubými útoky na Československo v románu *Kamarád Viktoria*, jakož i vměšováním se do vnitřních poměrů na zdejším území, stal

11) SOkA Jihlava, Karl Hans Strobl, kt. 49, složka Ausweisung, spis 15882/36 Nejvyššího správního soudu, oznámení o zamítnutí stížnosti K. H. Strobla.
12) „Abenteuer, die man heute noch erleben kann…“, *Berliner Lokal-Anzeiger* 1913, 16. 3., ranní vyd.
13) -r.-: „Wirtshaus ‚Zum König Przemysl‘“, *Egerländer Bezirksblatt* 5, 1913, č. 24, s. 24.
14) SOkA Jihlava, Karl Hans Strobl, kt. 49, složka Ausweisung, strojopis dopisu Edvardu Benešovi.

v Československé republice nevítaným cizincem“.[15] Jako „vměšování se“ byly hodnoceny oba Stroblovy výše zmíněné střety s cenzurou v letech 1932 a 1933; román *Kamarád Viktoria* vyšel v Lipsku na podzim roku 1933 v nakladatelství L. Staackmann a jeho šíření bylo v Československu zakázáno ihned poté, „co se objevil ve výkladech československých knihkupectví“.[16] Příčinou mohla být (vedle jména autora) patrně i ilustrace na obálce. Vzhledem k vydání knihy v zahraničí však nemohl být zabaven celý náklad.[17] Vyhošťovací výměr citoval z knihy pasáže, které se týkaly především postavy vojenského sluhy Schrameka a legionáře Zastiery, dále pak i další místa, která umožňovala lokalizovat románový příběh do československých poválečných poměrů. Policejní komisařství označilo román za „prostředek propagandy“, protože jím měl autor hlásat nenávist vůči Československu, což se mělo projevovat zesměšňováním státu a jeho vzniku a překrucováním pravdy. „Vzbuzuje nenávist vůči obyvatelstvu české národnosti [román *Kamarád Viktoria*, VT] a nezapomíná chválit dřívější státoprávní poměry na českém území.“[18]

S tím, že Strobl jako spisovatel a řečník obecně vzbuzoval „nenávist vůči obyvatelstvu české národnosti“, lze souhlasit. Sporné však je, do jaké míry tak činil právě prostřednictvím inkriminovaného románu. *Kamarád Viktoria* nepatří k Stroblovým nejvíce politickým či nejostřeji protičeským dílům, nacionální problém zde hraje pouze podružnou roli a románové postavy nejsou zcela schematicky děleny na kladné a záporné podle své národnosti.

Hlavní postava příběhu, gymnazistka Viktoria, vyrůstá u svého dědečka, který umírá těsně po její maturitě. Viktoria se musí postavit na vlastní nohy, sotva dokončí strojopisný kurz a najde si práci, vypukne válka. Té se Viktoria účastní jako písařka a prožije zde i malý románek s lékařem Neuwirthem. Po válce se hlavní protagonistka, hledající ve změněných poměrech znovu práci, setkává se svým spolužákem Erikem, který se vrátil jako válečný invalida. Viktoria chce po válce působit jako zdravotní sestra, toto povolání jí však zůstane (kvůli válečnému poklesku s lékařem) odepřeno. Erik získá za jejího přispění trafiku, o kterou je však posléze okraden legionářem Zástierou; v něm poznává svého mučitele, který ho připravil o zrak. V závěru se Viktoria vdá za Erika a založí spolu rodinu.[19]

Román sám se stal spíše jen záminkou druhého vyhoštění, rozhodně jej v tomto smyslu chápala většina z více než třiceti německojazyčných periodik, v nichž se zpráva o vyhoštění objevila. V reakcích na oficiální zprávu Československé tiskové kanceláře uvádějící jako důvod Stroblova vyhoštění román *Kamarád Viktoria* se psalo o tom, že se jedná o „vášnivě německou, ale nikoli nenávistnou knihu“.[20] Z těchto zpráv je zřejmý údiv nad odlišným čtením, které se projevilo u československých úřadů:

15) SOkA Jihlava, Karl Hans Strobl, kt. 49, složka Ausweisung, spis 15882/36, oznámení o zamítnutí Stroblovy stížnosti u Nejvyššího správního soudu.
16) M. Maschke: *Der deutsch-tschechische Nationalitätenkonflikt*, cit. dílo, s. 91.
17) Knize byla odňata možnost poštovní dopravy a vysloven zákaz rozšiřování výnosem ministra vnitra č. j. 74.655/33. Úř. 1. č. 261/1933 – srov. František Frenzel (ed.): *Seznam knih a písní zakázaných v Československu. Od roku 1918 do konce roku 1936*, Hora Svaté Kateřiny, vl. n. 1937.
18) SOkA Jihlava, Karl Hans Strobl, kt. 49, složka Ausweisung, spis 15882/36, oznámení o zamítnutí Stroblovy stížnosti u Nejvyššího správního soudu.
19) Podrobný výklad románu srov. M. Maschke: *Der deutsch-tschechische Nationalitätenkonflikt*, cit. dílo, s. 259–270.
20) „Der Fall Karl Hans Strobl“, *Berliner Börsen-Zeitung* 1934, 20. 6.

> Prozradil autor svým líčením […] tajemství, která svět ještě neznal? Nebo je *Kamarád Viktoria* nepohodlný jiným způsobem? Těžko uvěřit, neboť tato Viktoria je přece symbolickým ztělesněním oné zdravé životní odvahy a nezdolné vůle žít, která je bytostným znakem naší dnešní mládeže a která není snad ani ve státě Čechů postradatelnou ctností. Ve skutečnosti, že by tato kniha, povzbudivá a osvěžující ve svém bezvýhradně radostném přitakání životu, snad mohla posílit děvčata v Dollfußově Rakousku, bude v Praze sotvakdo schopen odhalit státu nebezpečný charakter.[21]

Široká medializace Stroblova vyhoštění mohla mít opačný účinek, než policejní úřady svým jednáním sledovaly. Mohla totiž zesílit protičeské nálady, a to nejen na československém území. V několika německých listech byl zásah proti K. H. Stroblovi interpretován jako projev československé „psychózy strachu z Němců a nenávisti k nim“,[22] jako znak přecitlivělosti a iracionality. Hovořilo se také o nedemokratickém chování vůči menšinám:

> Nelze než vyjádřit Čechům uznání za vytrvalost, s níž se neúnavně zesměšňují. Můžeme prozradit, že neexistuje lepší metoda, jak podkopat morální kredit českého státu […]. Vyhoštění Karla Hanse Strobla je však symptom, známka šovinistického narušení českých mozků, a ukazuje otevřeně odvrácenou stranu pražské demokracie, směšnou, zároveň však brutální.[23]

Zásah cenzury byl navíc pro knihu dobrou reklamou: „A tak můžeme být nakonec československé vládě vděčni, že tak důrazně na román Karla Hanse Strobla upozornila.“[24] Sám autor ve svých pamětech s ironickým odstupem, zesměšňujícím osobu policejního úředníka, konstatoval, že cenzurní zásah podnítil i přebal knihy, který měl ukazovat mávající dívku:

> Knižní obálka, která byla, jak bylo tehdy obvyklé, takzvanou fotomontáží, ukazovala mladé děvče, které mávalo nějakému neviditelnému příteli, přičemž zvedalo ruku k pozdravu. Mohlo se jednat o neškodnou scénu z fotbalu nebo z nějakého slavnostního průvodu, ale pan Horna […] si myslel, že pozdrav se zdviženou rukou nemůže být nic jiného než hitlerovský pozdrav.[25]

Informace, že české úřady interpretovaly „mávání“ jako hitlerovský pozdrav, se ostatně objevila již ve dvou berlínských periodikách, která o Stroblově vyhoštění referovala.[26] Nám známá úřední akta však přebal knihy nezmiňují. Ať šlo o pouhou mediální dezinformaci, pokoušející se českým úředníkům podsunout předpojatost, či nikoli, faktem je, že

21) Fritz Mack: „Ein ‚staatsgefährliches‘ Buch. Karl Hans Strobl: ‚Kamerad Viktoria‘“, *Leipziger neueste Nachrichten* 1934, 22. 6.
22) „Der Fall Karl Hans Strobl“, *Berliner Börsen-Zeitung* 1934, 20. 6.
23) „Prag weist Karl Hans Strobl aus“, *Wiener Neueste Nachrichten* 10, 1934, č. 3198, 20. 6., s. 3.
24) Fritz Mack: „Ein ‚staatsgefährliches‘ Buch. Karl Hans Strobl: ‚Kamerad Viktoria‘“, *Leipziger neueste Nachrichten* 1934, 22. 6.
25) Karl Hans Strobl: *Die Weltgeschichte und das Igelhaus*, cit. dílo, s. 354–355.
26) „Karl Hans Strobl aus der Tschechei ausgewiesen. Telegraphische Meldung“, *Berliner Lokal-Anzeiger* 1934, 20. 6.; též in „Ein ‚staatsgefährlicher‘ Dichter ausgewiesen“, *Deutsche Wochenschau* 11, 1934, č. 25, s. 15.

Kamarád Viktoria Obálka Stroblova románu se stala předmětem diskusí, zda zachycená dívka pouze mává „nějakému neviditelnému příteli", nebo vzdává čest říšskému kancléři.

Zdroj: Karl Hans Strobl: *Kamerad Viktoria*, Leipzig, L. Staackmann 1933.

při druhém vydání z roku 1934 byla obálka změněna. Zde si lze položit otázku, nakolik byla tato změna vstřícným krokem vůči antihitlerovsky smýšlející části čtenářstva, nebo nakolik šlo o možnou další provokaci. Na nové obálce totiž stojí dívka, která má ruce založené na prsou.

V roce 1934 byla stejně jako román *Husova pochodeň* zakázána také starší Stroblova próza *Hospoda U Václava*.[27] Také v tomto případě se jednalo o knihu na knižním trhu přítomnou více než třicet let (vyšla nejméně čtyřikrát). Naposledy ji vydalo nakladatelství L. Staackmann v Lipsku v roce 1932, a cenzurní zásah tedy přišel s dvouletým zpožděním.

Snaha československých úřadů omezit šíření německého nacionálního socialismu korespondovala s podobnými snahami v dalších zemích. Například v Rakousku byla nacistická strana NSDAP roku 1933 zakázána a Strobl, který se do ní pokoušel vstoupit, byl politicky podezřelý. Stejně tak byl v Rakousku zakázán nacionálněsocialistický list *Die Rundpost*, v němž Strobl od roku 1934 pracoval. Roku 1935 následoval časopis *Hans Sachs*, který Strobl založil.

V případě druhého vyhoštění musel již K. H. Strobl Československo skutečně opustit; nebyl totiž s to podniknout účinná protiopatření, jako tomu bylo v předcházejícím případě. Proti výměru se odvolal nejprve k Zemskému úřadu v Praze, jeho odvolání bylo zamítnuto 25. dubna 1934, a poté k Nejvyššímu správnímu soudu v Praze. Ten dne 6. března 1937 Stroblovu stížnost definitivně zamítl. Vedle standardní úřední cesty se K. H. Strobl pokoušel zvrátit rozhodnutí prostřednictvím vlivných osob a přátel, jimž adresoval několik dopisů. Jeden takový napsal 14. května 1934 i „Jeho Excelenci ministru zahraničí" Edvardu Benešovi.[28] Argumentoval v něm nelogičností úředních rozhodnutí:

27) Do roku 1936 byl zakázán ještě román *Dorf im Kaukasus* (*Vesnice na Kavkaze*) – srov. Elisabeth Schenk (ed.): *Verzeichnis der verbotenen Bücher und Zeitschriften nach dem Stande vom 27. Feber 1937*, Brünn, Raimund Pollak & Sohn 1937.

28) Strojopis dopisu s rukopisnými poznámkami se nachází v SOkA Jihlava, Karl Hans Strobl, kt. 49, složka Ausweisung. Není zřejmé, zda byl skutečně Edvardu Benešovi zaslán.

Jak přecitlivěle a přehnaně horlivě se teď cenzura a policie cítí být povinna postupovat, se ukazuje například také na tom, že (nevím z podnětu kterého úřadu) byl teď nedávno zakázán také můj román *Husova pochodeň*, kniha, která vyšla v roce 1929 a dosud zůstávala bez jakékoli výtky, která byla **českou republikou** uznána v **zahraničí** a která se **dokonce** nachází ve vlastnictví Vaší Excelence, aniž byste, jak soudím ze sdělení Dr. Kische, shledal, že by byla namířená proti českému národu.[29]

V citovaném dopise Edvardu Benešovi se Strobl snažil zapůsobit emotivním líčením Československa jako své vlasti. Současně se pasoval do role oběti úřední zvůle jediného osobně zaujatého úředníka:

Toto vyhoštění mě těžce postihlo. Narodil jsem se v Jihlavě (optoval jsem k Rakousku, protože jsem tam v době rozpadu monarchie žil), v ČSR mám příbuzné a přátele, v Jihlavě vlastním dům, platím tam daně a leží tam hrob mých rodičů. **Zcela** přece odporuje citu pro spravedlnost, pokud mi má z tak bezvýznamných příčin, z přílišné horlivosti a osobní averze podřízeného úředníka[30] zůstat uzavřena země, kterou **ještě** stále považuji za vlast.[31]

Nešlo však pouze o emocionální vztah k rodnému městu, K. H. Strobl byl zcela jistě postižen také v rovině své literární a publicistické práce – v Československu vydávané německojazyčné noviny s ním již nemohly spolupracovat, neboť by se vystavily riziku zákazu. Tiše se od něj distancovali dokonce někteří kolegové spisovatelé a také Henleinova Sudetoněmecká strana.

Dopisy však neměly velký účinek a české úřady postupovaly proti Stroblovi s maximální tvrdostí: coby cizinci mu například nebylo povoleno, aby proces proběhl v němčině; toto právo bylo vyhrazeno pouze československým občanům německé národnosti. Na začátku roku 1937 byla také zakázána Stroblova výstava v Jihlavě, podle zprávy jednoho vídeňského listu i přesto, že organizátoři nezařadili „množství románů jako *Šipkapas*, *Kamarád Viktoria*, *Husova pochodeň*, *Vesnice na Kavkaze* a jiné, které byly svého času v Československu zakázány“.[32] Ve stejném roce, kdy byl konečným zamítnutím Stroblův

29) „Wie überempfindlich und übereifrig die Zensur und Polizei jetzt vorzugehen sich für verpflichtet hält, zeigt sich ja auch z. B. darin, daß (ich weiß nicht auf Veranlassung welcher Behörde) jetzt vor kurzem auch mein Roman *Die Fackel des Hus* verboten worden ist, eines Buches, das im Jahre 1929 erschienen und bisher völlig unbeanstandet geblieben **war**, das auch von der ~~C. S. R.~~ *Tschechischen Republik* im **Ausland** anerkennenswerter Weise gewürdigt **wurde** und das **ja** in Euer Exzellenz eigenem Besitz ist, ohne daß Sie, wie ich der Mitteilung des Dr. Kisch entnehme, gefunden haben, es sei gegen das tschechische Volk gerichtet.“ SOkA Jihlava, Karl Hans Strobl, kt. 49, složka Ausweisung, strojopis dopisu Edvardu Benešovi, rukopisné opravy přepsány proložením.

30) Strobl naráží na iniciativu ústeckého policejního úředníka dr. Horny – srov. M. Maschke: *Der deutsch-tschechische Nationalitätenkonflikt*, cit. dílo, s. 90–91.

31) „Durch diese Ausweisung bin ich schwer getroffen. Ich bin in Iglau geboren (durch Option, weil zur Zeit der Zusammenbruches in Österreich, ansässig Österreicher), habe ich in der Č. S. R. Verwandte und Freunde, in Iglau besitze ich ein Haus, bin dort Steuerträger und dort liegt das Grab meiner Eltern. Es widerspricht doch wohl **völlig** dem Rechtsempfinden, wenn mir, um so belangloser Ursachen willen, durch den Übereifer und die persönliche Abneigung eines untergeordneten Beamten, das Land, das ich **noch** immer als Heimat ansehe, verschlossen bleiben soll.“ SOkA Jihlava, Karl Hans Strobl, kt. 49, složka Ausweisung, strojopis dopisu Edvardu Benešovi.

32) „Eine Strobl-Ausstellung in Iglau verboten“, *Wiener Neueste Nachrichten* 13, 1937, č. 4773, 20. 1., s. 3.

případ definitivně uzavřen, byla spisovateli u příležitosti jeho šedesátých narozenin udělena německá literární cena – Goethova medaile. Ocenění za celoživotní dílo inicioval říšský ministr vnitra Wilhelm Frick a Stroblovi je předal německý velvyslanec v Rakousku Franz von Papen.

Případ K. H. Strobla ukazuje hned několik způsobů, jimiž se československé úřady snažily zamezit šíření myšlenek nebezpečných pro soudržnost státu. Cenzurní škrty a zákazy postihovaly knihy se vzrůstající intenzitou, týkaly se i veřejné prezentace vybraných pasáží, a dokonce i nových vydání děl starších. Jako další úroveň zásahu lze vnímat opatření uplatněné vůči osobě spisovatele, svým typem v podmínkách liberální cenzury poměrně neobvyklé. Vyhoštění K. H. Strobla z československého území si spíš než ztížit Stroblovým čtenářům cestu k jeho dílu kladlo za cíl zamezit jeho dalšímu propagandistickému úsilí. Literární cenzura se ve Stroblově případě profiluje jako prostředek politické moci, který měl bránit politický režim ČSR jak před narůstajícím konfliktem na státním území, tak před hrozbou hitlerovského Německa.

Epilog

Vznik Protektorátu Čechy a Morava přinesl mimo jiné zrušení platnosti Stroblova vyhoštění. Spisovatel navštívil Brno i rodnou Jihlavu, kde uspořádal autorské čtení a pronesl přednášku věnovanou Adolfu Hitlerovi k padesátým narozeninám. Z Jihlavy, kde byl slavnostně zapsán do Zlaté knihy města, poslal Hitlerovi děkovný telegram, který souběžně publikoval i v tisku:

> Můj Vůdce! V den Vašich padesátých narozenin vstupuji po šestiletém vypovězení na půdu své německé vlasti Jihlavy, která byla osvobozena Vaším historickým činem. Můj vroucí dík se spojuje s díkem mých jásajících krajanů k tisícerému přání Vám, můj Vůdce. Karl Hans Strobl.[33]

Spisovatel, který se na začátku čtyřicátých let přestěhoval do svého rodného domu v Jihlavě, roku 1945 uprchl. S omezenými prostředky a částečně také pěšky se s manželkou vrátil do rakouského Perchtoldsdorfu. Zde však byl jeho dům obsazen sovětskou armádou, Strobl byl zatčen a nasazen na nucené práce, které měly s ohledem na jeho věk a špatný zdravotní stav kancelářskou povahu. Zemřel po dvou infarktech na začátku roku 1946. Množství Stroblových románů bylo jako nacistická literatura po válce zakázáno, a to i v německojazyčném prostředí. Akademická literární věda se dílu a osobnosti tohoto spisovatele dvacet či třicet prakticky nevěnovala; to už je ale případ jiného, měkčího typu regulace.

33) „Karl Hans Strobl an den Führer“, *Volksdeutsche Zeitung* 89, 1939, č. 54, 23. 4., s. 4.

Beze zbytku a bez přečtení spálit

Brod Kafkovým editorem

Jiří Soukup

> Že je [tj. své dílo, JS] přesto zavrhl, má svůj důvod […] ve skutečnosti, že na toto dílo (aniž by to však byl kdy vyslovil) kladl nejvyšší náboženská měřítka, jimž však nikdy nemohlo dostát. […] Tím si sám pro sebe vysvětluji Kafkův negativní postoj k vlastnímu dílu. […] Pokud odmítám vykonat tento herostratovský čin, který ode mě můj přítel požaduje, mám pro to ty nejpádnější důvody. […] Věděl o mé fanatické úctě, kterou jsem projevoval každému jeho slovu a jež mě vedla k tomu, že jsem nezahodil byť sebemenší lístek, jedinou pohlednici, kterou jsem od něho dostal.[1]

Max Brod si za svůj životní závazek předsevzal učinit Franze Kafku a jeho dílo veřejně známým.[2] Svůj záměr začal uskutečňovat již za Kafkova života, kdy se dostal také k redakci několika jeho textů. Záhy po Kafkově smrti (1924) pak citovanými argumenty vysvětloval motivy, které jej vedly k tomu, že nesplnil jeho poslední přání a rozhodl se jeho pozůstalost nezničit, ale vydat.

Brod se tak z pozice nejbližšího Kafkova přítele a (selhávajícího) vykonavatele jeho posledního přání sám ujal role editora jeho nevydaného díla. Přítomná studie bude sledovat způsoby, jakými Max Brod zacházel s Kafkovou pozůstalostí. Na počátku stojí Brodovo rozhodnutí nesplnit Kafkovo poslední přání, jímž se měly završit Kafkovy autocenzurní snahy podmíněné oněmi „nejvyššími náboženskými měřítky“, jež kladl na své texty. Brod přitom hovoří o své „fanatické úctě“ ke Kafkovu dílu, která jej vede k rozhodnutí zachránit je a ke snaze zpřístupnit jeho texty všem čtenářům. Brodovo úsilí přítelovy prózy vydat – jak si také sám uvědomuje – stojí v kontrastu ke Kafkově „negativnímu postoji“ k vlastním textům, ústícímu v opakované ničení vlastních rukopisů, i v kontrastu ke Kafkově odmítání jakýchkoli zásahů do vlastních literárních prací. Bližší rozbor široké škály Brodových edičních úprav Kafkových rukopisů pak v mnoha odstínech tematizuje neostrou hranici mezi edičními a v širším smyslu cenzurními zásahy: škála těchto úprav se nevyčerpává editorovými vstupy do podoby interpunkce a členění textů, ale pohybuje se od vytěsňování textů fragmentární povahy, vedeného snahou ukázat „velkou epickou formu“ a uzavřenost Kafkova díla, až po zásahy Brodem samým označované jako „cenzurní“, jež záměrně mění významovou rovinu textu. Vnímání intervencí, jež Max Brod při přípravě edic Kafkova díla provedl, se v čase proměňuje – Brodovými současníky byly tyto úpravy chápány odlišně než pozdějšími recipienty. Brod, který svou edicí na určitou dobu

1) Max Brod: „Franz Kafkas Nachlaß“, *Die Weltbühne* 20, 1924, č. 29, s. 106–109, zde s. 106–107.
2) Srov. Joachim Unseld: *Franz Kafka. Ein Schriftstellerleben. Die Geschichte seiner Veröffentlichungen. Mit einer Bibliographie sämtlicher Drucke und Ausgaben der Dichtungen Franz Kafkas 1908–1924*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag 1984, s. 20–21.

kanonizoval Kafkovy texty i jejich čtení, bránil svou edici (a spolu s tím i vlastní obraz editora a vykladače Kafkových textů, který jim rozumí nejnáležitěji) mimo jiné tím, že znepřístupnil Kafkovy rukopisy pro jiné edice, tedy také pro jiná, v Brodově perspektivě „nekanonická" čtení. Brod tak touto strategií – do značné míry vědomě – překračuje roli editora směrem k vykladači a spoluautorovi, což má nutně svůj dopad i na čtení Kafky v pozdější době.[3]

Poslední přání

> Nejmilejší Maxi, poslední prosba: všechno, co se najde v mé pozůstalosti (tedy v knihovně, prádelníku, psacím stole doma i v kanceláři, nebo kam všude mohlo být něco zaneseno a Tebe to napadne), ať už deníky, rukopisy, dopisy, cizí i vlastní, kresby atd., beze zbytku a bez přečtení spálit, stejně tak všechno napsané nebo nakreslené, co máš Ty nebo jiní, jež o to mým jménem požádej. U dopisů, které Ti nebudou chtít předat, ať se alespoň zaručí, že je spálí sami.[4]

> Ze všeho, co jsem kdy napsal, platí jen knihy: *Ortel*, *Topič*, *Proměna*, *Kárný tábor*, *Venkovský lékař* a povídka: *Umělec v hladovění*. […] Naproti tomu všechno ostatní, co jsem napsal a někde to leží […] **bez výjimky**, nakolik je možné to dostat nebo prosbami od adresátů vymoci (většinu adresátů znáš, jde hlavně o paní Felici M., paní Julii, roz. Wohryzkovou, a paní Milenu Pollakovou, zvlášť nezapomeň na těch pár sešitů, které má paní Pollaková) – toto všechno je nutno **bez výjimky a nejraději bez čtení** (nebráním Ti sice, abys do toho nahlédl, nejmilejší by mi ovšem bylo, kdybys to nedělal, rozhodně se však do toho nesmí dívat nikdo jiný) – toto všechno je nutno bez výjimky spálit, a abys to udělal co nejdřív, o to Tě prosím.[5]

Kafka zaznamenal svou poslední vůli nejméně třikrát: na dvou nedatovaných lístcích uvedené formulace (pozdější z nich byla psaná tužkou) nalezl po jeho smrti Brod v Kafkově psacím stole „mezi mnoha jinými papíry"; třetí, nejranější formulace, kterou Kafka napsal na navštívenku, se nedochovala. Formální, úředně platnou závěť Kafka nezanechal.

Jak známo, Brod Kafkovo poslední přání vše „beze zbytku a bez přečtení spálit" nesplnil. Na samém počátku osudů Kafkovy pozůstalosti tak stojí Brodovo rozhodnutí ignorovat přání, jímž se měly završit Kafkovy snahy představující nejvyšší formu autocenzury,

3) Obsáhlou problematiku představuje též institucionální cenzura Kafkových prací, především ze strany autoritativních režimů, a opatření postihující osud Kafkových rukopisů. Zkoumání těchto zásahů překračuje rozsah i zaměření přítomné studie; na některé z nich tak bude poukázáno pouze ve vztahu k tomu, jaký dopad měly na Brodovy edice. Pro přehled literatury k tématu viz zejména Manfred Engel, Bernd Auerochs (eds.): *Kafka-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*, Stuttgart, Metzler 2010, s. 537–548.
4) Franz Kafka Maxi Brodovi na podzim či v zimě 1921, in Franz Kafka: *Dopisy přátelům a jiná korespondence*, Dílo Franze Kafky, sv. 13, přel. a ed. Věra Koubová, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2007, s. 589; editorka doplňuje: „Tento dopis našel Brod po Kafkově smrti mezi jeho papíry. Možná ho Kafka napsal krátce předtím, než předal Mileně Jesenské své deníky. Vedlo se mu tehdy obzvlášť zle." Srov. Věra Koubová: „Poznámky", tamtéž, s. 795–1079, zde s. 1000.
5) Koncept dopisu Franze Kafky Maxi Brodovi 29. 11. 1922, in F. Kafka: *Dopisy přátelům a jiná korespondence*, cit. dílo, s. 675–676. Také tento dopis našel Brod po Kafkově smrti v jeho „papírech". Začátkem října 1921 přenechal Kafka své deníkové sešity Mileně, srov. V. Koubová: „Poznámky", cit. dílo, s. 1040.

fyzickou destrukci nepublikovaného díla, jež byly vyvolány pochybnostmi autora samého[6] či zmíněnými nejvyššími náboženskými měřítky, která autor na své texty kladl. Záhy po Kafkově smrti Brod vysvětloval motivy, jež ho k rozhodnutí nesplnit Kafkovo přání vedly: jako hlavní z nich uvedl skutečnost, že když mu v roce 1921 Kafka ukázal obsah své poslední vůle, Brod mu odpověděl: „Pokud ode mě vážně očekáváš něco takového, říkám Ti rovnou, že Tvé přání nevyplním." Z toho Brod vyvozoval, že kdyby Kafka své přání myslel „s bezpodmínečnou a nejzazší vážností", byl by rolí vykonavatele pověřil někoho jiného a před svou smrtí by své poslední přání zaznamenal znovu. Jako další argument totiž Brod uvedl skutečnost, že obě formulace Kafkovy poslední vůle „pocházejí z doby, kdy sebekritické tendence mého přítele dosáhly svého vrcholu", zatímco v posledním roce jeho života „nabralo celé jeho bytí netušený, nový, šťastný, pozitivní směr, který tuto sebenenávist a nihilismus vyvrací".[7]

Brodovu argumentaci by podporovala například skutečnost, že Kafka se ještě krátce před smrtí věnoval stránkovým korekturám prózy *První hoře*, kterou přitom podle zmíněného tužkou psaného přání určil ke spálení. Erich Heller navíc uvádí „jiné a silnější" důvody, které Brod přehlédl či potlačil: Kafka v dopise Brodovi z roku 1922 píše o ambivalentní podstatě svého „sebeodsuzování", které vyjadřuje nejen to, co si o své tvorbě skutečně myslí, ale je zároveň metodou, jež i vydavatele svádí k „přesvědčení, že si povídky opravdu váží proto, že ji autor tak velice odsoudil".[8] Tyto „pokoutní triky", jak připomíná Heller, by tak ztěžovaly posuzování toho, do jaké míry byla Kafkova poslední vůle jeho skutečným přáním a do jaké míry onou metodou.[9] Hellerovo pojetí „pravdivé metody" lze doplnit o aspekt formulační stylizace Kafkova posledního přání (v různých jeho podobách), které je Kafkovou odpovědí na analogické Brodovo přání ve věci jeho vlastních rukopisů, jež Brod vyjádřil těmito slovy: „**Uzavřený balíček, který jsem Ti předal** a který máš u sebe v bytě, musíš také ihned po mé smrti **neotevřený** zničit." Znění Kafkových posledních přání svědčí o zřejmé inspiraci touto původní Brodovou formulací.[10] V tomto kontextu uvádí Beate Müllerová, že v Kafkově případě nejde pouze o sám akt zničení vlastních rukopisů, ale o přání či metodu, kterou Kafka využívá i ve svém literárním díle. Motiv cenzury ztělesňující akt posouzení toho, co má a co nemá být zachováno či zveřejněno, nachází Müllerová zároveň transponovaný ve funkci estetického prostředku v Kafkově

6) Beate Müllerová: „Cenzura a kulturní regulace: mapování terénu", přel. Pavel Janáček, in Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2012, s. 217–247, zde s. 247.

7) M. Brod: „Franz Kafkas Nachlaß", cit. dílo, s. 108.

8) Erich Heller: „Doslov", in Franz Kafka: *Dopisy Felici*, Dílo Franze Kafky, sv. 11, přel. Viola Fischerová, ed. Eva Pátková, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1999, s. 936–966, zde s. 940. Jde o dopis, v němž Kafka hovoří o této své metodě: „Můj sebeodsudek má dvě tváře, tou první je pravda, a tak by mě obšťastnilo, kdybych ten malý protivný příběh mohl vzít z Wolffovy [vydavatel Kurt Wolff, JS] zásuvky a vymazat z jeho paměti […]; pak je to ale nevyhnutelně i metoda a znemožňuje Wolffovi např., aby s mým sebeodsuzováním souhlasil, a to ne z pokrytectví, […] nýbrž kvůli metodě." Franz Kafka Maxi Brodovi 26. 6. 1922, in F. Kafka: *Dopisy přátelům a jiná korespondence*, cit. dílo, s. 603–614, zde s. 614.

9) Kafkova vůle tak „neměla doslovné znění a doslovné znění nemělo žádnou vůli". E. Heller: „Doslov", cit. dílo, s. 940, 943.

10) Jde o dopis Maxe Broda Franzi Kafkovi z 21. 12. 1918, v němž Brod příteli nastiňuje opatření, která by měl Kafka podniknout v případě Brodova úmrtí. Blíže viz V. Koubová: „Poznámky", cit. dílo, s. 941; táž: „Slovo o autorovi", in F. Kafka: *Dopisy přátelům a jiná korespondence*, cit. dílo, s. 1156–1159.

povídce *V kárném táboře*,[11] a to nikoli v podobě destruktivního prvku, ale právě v podobě literární metody.

Vydání – podle možnosti – úplné

Bezprostředně po Kafkově smrti se Brod začal snažit o shromáždění veškerých jeho rukopisů: hledal je v Kafkově pražském pokoji, pokoušel se je získat od Kafkových příbuzných.[12] Záhy začal usilovat také o jejich vydání. Všechny Brodovy edice přitom byly vedeny záměrem představit Kafkovo dílo co možná nejširšímu publiku – proto také chtěl vydat nejprve Kafkovy romány, „nejskvostnější část jeho odkazu",[13] od nichž si (oprávněně) sliboval největší čtenářský zájem. Brod původně zamýšlel vydat Kafkovy romány v pořadí podle data jejich vzniku, kvůli sporům o práva s Kafkovým vydavatelem Kurtem Wolffem, týkajícím se prózy *Nezvěstný* (*Amerika*), však musel vydat nejprve *Proces*. Brodovým hlavním zájmem bylo, aby román vyšel co nejdříve – to se podařilo již necelých deset měsíců po Kafkově smrti. Svou editorskou strategii formuloval Brod již krátce po Kafkově smrti v úvodem zmíněném článku, v němž ohlašoval svou snahu ukázat, že „vlastní význam Franze Kafky […] spočívá ve velké epické formě, ve výstavbě a uzavřenosti jeho prozaického díla".[14]

Brod nebyl profesionálním editorem a jeho ediční praxe nesplňovala vědecké nároky. Uspořádání a podoba vydávaných textů byly do značné míry dílem Brodovy interpretace, respektive „pocitu".[15] Široká škála konkrétních Brodových edičních zásahů do Kafkových rukopisů se pak nevyčerpává zásahy do podoby interpunkce a členění Kafkových textů, v nichž tedy neprovádí pouze nutné změny, ale lze hovořit o tom, že do hry vstupuje zároveň jako spoluautor (*Ko-Autor*),[16] který se z fragmentárních textů snaží vytvořit ucelené

11) Beate Müller: „Die grausame Schrift: Zur Ästhetik der Zensur in Kafkas ‚Strafkolonie'", *Neophilologus* 84, 2000, č. 1, s. 107–125.
12) Brodovi se však nepodařilo získat Kafkovy dopisy od jeho sester a rukopisy z doby posledních měsíců Kafkova pobytu v Berlíně, které mu odmítla předat Dora Diamantová; některé z nich zřejmě spálila na přání autora, část z nich zabavilo gestapo v roce 1933 při prohlídce jejího berlínského bytu (tyto rukopisy byly nalezeny v tamějších archivech), množství Kafkových rukopisů gestapo našlo a zničilo v roce 1939. Největší část Kafkovy rukopisné pozůstalosti však zachránil v roce 1939 Brod tím, že ji z Prahy odvezl do Tel Avivu. Blíže o dalším osudu Kafkových rukopisů viz Ulrich Ott: „Kafkas Nachlaß", in Malcom Pasley: *Franz Kafka. Der Proceß. Die Handschrift Redet*, Marbach am Neckar, Deutsche Schillergesellschaft 1990 (*Marbacher Magazin* 52, 1990), s. 61–99; Manfred Engel: „Ausgaben und Hilfsmittel", in M. Engel, B. Auerochs (eds.): *Kafka-Handbuch*, cit. dílo, s. 517–527, zde s. 517–518.
13) M. Brod: „Franz Kafkas Nachlaß", cit. dílo, s. 109.
14) Tamtéž.
15) Z jeho interpretace zároveň vycházely i všechny pozdější – blíže viz Annette Steinich: „Kafka-Editionen", in Rüdiger Nutt-Kofoth, Bodo Plachta (eds.): *Editionen zu deutschsprachigen Autoren als Spiegel der Editionsgeschichte*, Tübingen, Niemeyer 2005, s. 247–262, zde s. 251.
16) Tamtéž, s. 252. Brod své ediční zásahy zdůvodňuje tak, že „podobný pokus, jaký jsem zde učinil, se nikdy nemůže zdařit zcela jednoznačně, ale i doslovné otištění, dokonce ani fotografická reprodukce jednotlivých vzájemně si odporujících verzí […] by nepřinesla žádné řešení, a tak publikace [je, JS] jako jeden z oněch úkolů, které nikdy nevedou ke konci, jako jedna z oněch ‚Čínských zdí', které v Kafkově díle zaujímají tak význačné místo". Max Brod: „Nachwort", in Franz Kafka: *Beschreibung eines Kampfes. Novellen, Skizzen, Aphorismen aus dem Nachlaß*, Gesammelte Schriften, sv. 5, eds. Max Brod, Heinz Politzer, Prag, Heinrich Mercy Sohn 1936, s. 306–319, zde s. 318. Zároveň je však třeba dodat, že například svazek *Dopisů Mileně* z roku 1952, který připravoval Willy Haas, byl ještě selektivnější a méně spolehlivou kompilací než jakékoli Brodovo vydání.

dílo, do něhož však některé z původních zlomků nezapadají a jsou z nového díla vyloučeny. V souladu s touto strategií tak Brod například z vydání *Procesu* vyřadil veškeré fragmentární pasáže; přitom ale čtenáře ujistil, že „příliš nechybí“ a že jim předkládá pouze dokončený materiál. V tomto smyslu pak Kafka a Brod představují poněkud nezvyklou a specifickou dvojici: Kafka jako autor tvořící fragmenty a žádající jejich spálení oproti Brodovi, editoru zaměřenému na „dílo“.

Zpočátku byl tento Brodův přístup mnoha kritiky kladně přijímán (například Hermannem Hessem či Siegfriedem Kracauerem) s tím, že čtenáři tak mohou text vnímat jako „téměř úplný“. Od vydání k vydání lze ale pozorovat – i v souvislosti s dobovým vývojem textologie a měnícími se nároky na ediční úpravu textů – stále větší Brodovu snahu o „filologizaci“. Brod stále častěji vkládal do příloh části textu, které v předchozích vydáních kvůli jejich fragmentární povaze vynechal, a zároveň doplňoval stále nové poznámky. Již v případě prvního vydání *Procesu* (1925) tak Brod například sliboval, že další materiál, vztahující se k této próze, zařadí do plánovaného posledního svazku souborného vydání Kafkova díla.[17]

Stále častěji se pak objevovala kritika Brodova editorského přístupu, na niž byl nucen reagovat. V pozdějších vydáních tak Brod například přiznal, že když šlo o to, jakým způsobem má text *Procesu* rozčlenit do kapitol, spoléhal na svůj pocit; argumentoval tím, že vzhledem k tomu, že Kafka mu předčítal celý text, lze jeho pocitům v této věci věřit. V případě čtvrtého vydání *Procesu* (1950) byl však již Brod nucen uznat, že je možné, že jednotlivé kapitoly uspořádal ve špatném pořadí: pátá kapitola totiž mohla být ve skutečnosti kapitolou druhou.[18]

A. jako Abraham

Zmíněné Brodovo rozhodnutí týkající se strategie představení Kafkova díla, z něhož měly být uvedeny nejprve čtenářsky nejatraktivnější romány, a druhé zmíněné rozhodnutí – opět v zájmu „čtenářsky přívětivého“ vydání – přeměnit texty v pokud možno „hotová“ a dobře čitelná „díla“, zastřít jejich fragmentární povahu, měla však dlouhodobý dopad na rozumění konkrétním Kafkovým textům i chápání Kafkova díla jako celku. Nejdrastičtějším příkladem zacházení s různými fragmenty a verzemi textu může být Brodova ediční úprava prózy *Popis jednoho zápasu*, kdy zájem editora vytvořit „čtivou, v sobě uzavřenou verzi“[19]

17) Osman Durrani označuje tuto Brodovu strategii shromažďování fragmentárního materiálu na konci svazku či v podobě přílohy za „metodu defragmentizace“, viz Osman Durrani: „Editions, Translations, Adaptations“, in Julian Preece (ed.): *The Cambridge Companion to Kafka*, Cambridge, Cambridge University Press 2002, s. 206–225.

18) Tento „nejspornější projekt kafkovské filologie“ je problematický především proto, že Kafka nezanechal žádné odkazy ke správnému pořadí kapitol. Brodův editorský konstrukt poté po dlouhou dobu určoval východiska bádání o *Procesu*; také kritické vydání do značné míry následuje Brodovo řazení kapitol. Blíže viz Roland Reuß: „Zur kritischen Edition von ‚Der Process‘ im Rahmen der Historisch-Kritischen Franz Kafka-Ausgabe“, in Franz Kafka: *Der Process,* Historisch-Kritische Ausgabe sämtlicher Handschriften, Drucke und Typoskripte. Franz Kafka-Hefte, sv. 1, eds. Roland Reuß, Peter Staengle, Basel – Frankfurt am Main, Stroemfeld 1997, s. 3–25, zde s. 12. Podrobněji k dataci jednotlivých kapitol viz Franz Kafka: *Der Proceß. Apparatband*, Schriften, Tagebücher, Briefe. Kritische Ausgabe, díl 4, sv. 2, ed. Malcolm Pasley, Frankfurt am Main, S. Fischer 1990, s. 111–123; ne všechny indicie jsou však přesvědčivé: blíže viz Manfred Engel: „Der Process“, in M. Engel, B. Auerochs (eds.): *Kafka-Handbuch*, cit. dílo, s. 192–207, zde s. 192.

19) M. Brod: „Nachwort“, cit. dílo, s. 308.

vedl k tomu, že začlenil do textu i pasáže, které Kafka vyškrtl – výsledkem pak byla poněkud svévolná a edičně značně pochybná kontaminace obou původních verzí povídky.[20]

Textům z Kafkovy pozůstalosti se Brod snažil propůjčit charakter „děl“ (a částečně i větší čtenářskou atraktivitu) také tím, že doplňoval jejich názvy – jež však často nebyly v souladu s tituly, které pro ně zamýšlel sám Kafka. Fragment, jenž Kafka označoval titulem *Der Dorfschullehrer* (*Vesnický učitel*), Brod opatřil titulem *Der Riesenmaulwurf* (*Obří krtek*), jakkoli se Brodův název ukazuje jako zavádějící, neboť onen obří krtek se ve vyprávění objevuje pouze marginálně;[21] román *Der Verschollene* (*Nezvěstný*) pak Brod vydal pod titulem *Amerika*,[22] neboť, jak uvádí, jej Kafka v hovoru zpravidla označoval jako „americký román“; Kafka sám přitom zamýšlený titul *Nezvěstný* uvádí ve svých denících i v *Dopisech Felici*.[23]

Brodova snaha vytvořit z fragmentu „dílo“ s sebou nesla množství následných interpretačních problémů: povídka *Doupě* (*Der Bau*; Brodův titul)[24] v rukopise končí slovy „ale nic se nezměnilo“ (*aber alles blieb unverändert, das*),[25] jež se nacházejí na konci strany rukopisu. Tento fakt otevírá možnost, že další strany (jež mohly obsahovat pokračování či konec povídky) se ztratily, přičemž na základě současného stavu bádání nelze jednoznačně rozhodnout, zda povídka původně pokračovala, či zda ji Kafka zanechal úmyslně jako fragment. Brod ve svém vydání zjevně ze snahy o uzavřenost této povídky upravil poslední větu do ukončené podoby: „Ale nic se nezměnilo.“ (*Aber alles blieb unverändert.*)[26] Učinil tak i přesto, že znal „tvrzení Dory Diamantové, že povídka […] původně končila smrtí zvířete v boji s neznámým protivníkem“.[27] Jakkoli je tento Brodův zásah pro interpretaci zásadní, bylo na něj upozorněno teprve roku 1972.[28]

Konkrétní Brodovy ediční zásahy do jednotlivých Kafkových textů tak mají nejen podobu úpravy členění textu, interpunkce a jazykových prostředků; úpravy jazyka, které směřovaly k nadregionalizaci, maximálnímu přizpůsobení Kafkova jazyka standardní

20) V roce 1969 vytvořil Ludwig Dietz spolehlivější edici obou verzí *Popisu jednoho zápasu*, na jejímž vzniku se podílel i Brod, který k ní také napsal doslov; srov. Barbara Neymeyr: „Beschreibung eines Kampfes“, in M. Engel, B. Auerochs (eds.): *Kafka-Handbuch*, cit. dílo, s. 91–102, zde s. 91.

21) Bernard Dieterle: „Kleine nachgelassene Schriften und Fragmente 2“, in M. Engel, B. Auerochs (eds.): *Kafka-Handbuch*, cit. dílo, s. 260–280, zde s. 267.

22) Franz Kafka: *Amerika. Roman*, ed. Max Brod, München, Kurt Wolff 1927.

23) Franz Kafka Felici Bauerové 11. 11. 1912, in F. Kafka: *Dopisy Felici*, cit. dílo, s. 62–65, zde s. 63. Tento původní titul se s konečnou platností etabloval teprve v kritickém vydání.

24) Jde o jednu z posledních povídek, které Kafka napsal (povídka vznikla mezi listopadem 1923 a lednem 1924); viz Brodovo vydání: Franz Kafka: *Beim Bau der Chinesischen Mauer. Erzählungen und Prosa aus dem Nachlaß*, eds. Max Brod, Hans Joachim Schoeps, Berlin, Gustav Kiepenheuer 1931, s. 77–130.

25) Franz Kafka: *Povídky*, díl 3. *Manželský pár a jiné texty z pozůstalosti,* Dílo Franze Kafky, sv. 3, přel. Jiří Stromšík, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2003, s. 264; srov. Franz Kafka: *Nachgelassene Schriften und Fragmente II. Textband*, Schriften, Tagebücher, Briefe. Kritische Ausgabe, díl 2, sv. 1, ed. Jost Schillemeit, Frankfurt am Main, S. Fischer 1992, s. 632.

26) Srov. tamtéž.

27) Viz Max Brod, Hans Joachim Schoeps: „Nachwort“, in F. Kafka: *Beim Bau der Chinesischen Mauer*, *Erzählungen und Prosa aus dem Nachlaß*, eds. Max Brod, Hans Joachim Schoeps, Berlin, Gustav Kiepenheuer 1931, s. 250–266, zde s. 261–262.

28) Uvedená změna hraje mimo jiné zásadní roli v otázce, zda povídka představuje spíše (ukončený) sled životních stadií, který končí (možnou) smrtí hlavní postavy, či zda vyprávění dává monologem hrabajícího zvířete výraz teoreticky nepřetržitému stavu či procesu. Blíže viz Vivian Liska: „<Der Bau>“, in M. Engel, B. Auerochs (eds.): *Kafka-Handbuch*, cit. dílo, s. 337–343, zde s. 337.

němčině, měly Kafkovo dílo zpřístupnit co možná nejširšímu okruhu čtenářů. Posouvají se ale zároveň směrem k zásahům, které záměrně mění významovou rovinu textu. Část z nich pak lze označit za cenzurní zásahy v užším slova smyslu (jak je ostatně nazývá i sám Brod). Tyto zásahy se však liší funkčně i svou konkrétní realizací. První případ představují tzv. siřemské aforismy, jež vznikly za Kafkova pobytu u sestry Ottly v Siřemi. Z aforismů obsažených ve dvou sešitech z let 1917–1918 (oktávové sešity G, H) Kafka pro čistopis vybral a často značně přepracoval krátké texty, jež přepsal na samostatné číslované lístky; tyto aforismy později ještě přepracovával, doplňoval a obměňoval. Brod tento soubor zveřejnil roku 1931 ve svazku *Beim Bau der Chinesischen Mauer* (*Při stavbě Čínské zdi*) pod editorským titulem *Betrachtungen über Sünde, Leid, Hoffnung und den wahren Weg* (*Úvahy o hříchu, utrpení, naději a pravé cestě*) a oproti rukopisu v něm provedl řadu úprav: Kafkovy škrty jsou vyznačeny, nikoli však provedeny, pořadí a číslování v některých případech neodpovídá rukopisu. Především však Brod oproti Kafkovu čistopisu vypustil zápis na lístku číslo 8/9:

> Rodička četného potomstva, místy již zahnívající, páchnoucí fena, která mně ale v dětství byla vším, která mně [sic] neustále věrně sleduje a již nejsem s to uhodit, před kterou však, štítě se i jejího dechu, krok za krokem ustupuji dozadu, a která mě přesto, když se nerozhodnu jinak, zažene do rohu zdi, jenž je již na dohled, aby tam na mně a se mnou zcela zetlela, zhnisané a červy prolezlé maso svého jazyka až do konce – ctí mě to? – na mé ruce.[29]

Důvodem vypuštění bylo v tomto případě zjevně to, že text neodpovídal Kafkově obrazu, který chtěl Brod čtenáři zprostředkovat.[30]

V případě tzv. siřemských aforismů Brod na dlouhou dobu ovlivnil bádání především tím, že všichni následující interpreti se nejprve museli vymezit vůči jeho tezím: pro Broda stojí tyto aforismy ve středu jeho výkladů Kafky jako „obnovitele starožidovské religiozity“. Touto představou je zřejmě motivován také Brodův zásah, jímž v případě aforismů, v nichž hraje hlavní roli anonymní A., nahrazuje tohoto A. Abrahamem – v odkazu na Kierkegaardovu *Bázeň a chvění*.[31]

Max musel tu větu vyškrtnout

Každá edice Kafkových textů bude vždy nutně – více či méně – editorským konstruktem. Ve velké míře to platí o souboru Kafkových „deníkových“ sešitů, korpusu dvanácti kvartových sešitů, dvou konvolutů sestávajících z volných listů a čtyř cestovních deníků.[32] V sešitech se deníkové záznamy mísí s texty vyznačujícími se literární fikcí – lze tak hovořit o tom, že tato symbiotická povaha „deníku“ plní jistou „koordinační“ funkci

29) Franz Kafka: *Povídky*, díl 2, *Popis jednoho zápasu a jiné texty z pozůstalosti*, Dílo Franze Kafky, sv. 2, přel. Jiří Stromšík, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2003, s. 355–356.
30) Blíže viz Manfred Engel: „Zürauer Aphorismen“, in M. Engel, B. Auerochs (eds.): *Kafka-Handbuch*, cit. dílo, s. 281–292, zde s. 282.
31) F. Kafka: *Povídky*, díl 2, cit. dílo, s. 346.
32) Deníkové záznamy se však objevují i mezi záznamy „vypravěčského charakteru“ v oktávových sešitech – blíže viz Philipp Theisohn: „Die Tagebücher“, in M. Engel, B. Auerochs (eds.): *Kafka-Handbuch*, cit. dílo, s. 378–390, zde s. 378–380.

prostředníka mezi prožitou skutečností a literární fikcí. Mezi faktem a fikcí přitom nelze vždy spolehlivě rozlišit: „deníkové“ záznamy lze často zasadit do širší textové souvislosti jak s fikcionálními, tak i biografickými konotacemi.[33] Kafka sám ve svých sešitech tyto polohy neodděluje a přesné hranice obou textových korpusů tak zůstávají nutně neurčité. Často je obtížné rozhodnout, zda byl text napsán s ohledem na možné literární užití, či jde o pouhé zachycení dojmů a myšlenek bez literárního záměru; v tzv. „deníkových“ sešitech přitom záznamů s prvky literární fikce či narativních pokusů nalezneme stovky.[34]

Výběr z Kafkových deníků Brod poprvé vydal roku 1937,[35] v roce 1951 pak připravil jejich „relativně úplné“ souborné vydání.[36] Podobně jako editoři kritického vydání, kteří pečlivě rozlišují mezi tzv. „Deníky“ a tzv. „Spisy a fragmenty z pozůstalosti“,[37] vypreparoval Brod z „deníkových“ sešitů „literární texty“, tj. „novely“ a „skici“ – texty, které považoval za hodné a způsobilé k samostatnému publikování, a vydal je v souboru próz.[38] Odlišnost Brodových vydání oproti vydání kritickému se však ukáže při bližším pohledu na kritéria výběru a ediční práci s „deníkovými“ i „literárními“ texty. Z deníkových fragmentů učinil Brod „literární texty“ tím, že je opatřil titulem a ucelenou formou. Kritériem pro něj přitom bylo, aby vybrané texty byly dostatečně „substanciální“, tj. aby vykazovaly „povahu díla“ a také (podle Broda) přiměřenou délku pro otištění v podobě samostatného textu.[39]

Druhé vydání *Deníků* nazývá Brod „vydáním podle možnosti úplným“ s jistými „nutnými“ edičními zásahy, jež rozděluje do několika typů:

> Některá malá krácení byla však i nyní nutná. Vynechány byly jednotlivosti, které se zdály bezvýznamné, protože byly příliš zlomkovité. Zde většinou jde jen o několik slov. Dále jsem nezařadil některé záznamy, které se s malými obměnami opakují. Někdo možná usoudí, že jsem těch variant zařadil do textu spíš příliš mnoho. Je totiž těžké stanovit zde hranici. V několika (málo) případech nebyly do textu pojaty příliš intimní záznamy ani kritika, která by se mohla toho či onoho příliš dotknout a která v Kafkově duchu jistě nebyla určena pro veřejnost. Jména žijících osob byla většinou označena jen začátečními písmeny nebo písmeny neurčitými, například N. – pokud neběží o umělce nebo politiky, kteří v důsledku své veřejné působnosti musejí být na kritiku stále připraveni. Kdežto při polemikách s jinými dosud

33) Tamtéž, s. 381–383.
34) Viz Franz Kafka: *Tagebücher. Kommentarband*, Schriften, Tagebücher, Briefe. Kritische Ausgabe, díl 6, sv. 3, ed. Hans-Gerd Koch, Frankfurt am Main, S. Fischer 1990, s. 297–301; viz též B. Dieterle: „Kleine nachgelassene Schriften und Fragmente 2“, in M. Engel, B. Auerochs (eds.): *Kafka-Handbuch*, cit. dílo, s. 261.
35) Franz Kafka: *Tagebücher und Briefe*, Gesammelte Schriften, sv. 6, eds. Max Brod, Heinz Politzer, Prag, Heinrich Mercy Sohn 1937.
36) Franz Kafka: *Tagebücher 1910–1923*, Gesammelte Werke, ed. Max Brod, Frankfurt am Main, S. Fischer 1951.
37) Franz Kafka: *Tagebücher. In der Fassung der Handschrift. Textband*, Schriften, Tagebücher, Briefe. Kritische Ausgabe, díl 3, sv. 1, eds. Hans-Gerd Koch, Michael Müller, Malcolm Pasley, Frankfurt am Main, S. Fischer 1990.
38) Srov. například soubor Franz Kafka: *Beschreibung eines Kampfes. Novellen, Skizzen, Aphorismen aus dem Nachlaß*, Gesammelte Schriften, sv. 5, eds. Max Brod, Heinz Politzer, Prag, Heinrich Mercy Sohn 1936.
39) Celkově však lze konstatovat, že Brod projevil pozoruhodně dobrý cit pro „kvalitu díla“ pozůstalostních textů. Jednotlivé texty, které osamostatnil z rukopisného kontextu, je však třeba vykládat nikoli jako samostatné texty, ale právě s vědomím celku, z něhož je Brod vypreparoval – Manfred Engel: „Kleine nachgelassene Schriften und Fragmente 3“, in M. Engel, B. Auerochs (eds.): *Kafka-Handbuch*, cit. dílo, s. 343–370, zde s. 365.

žijícími osobami jsem provedl škrty, nepovažoval jsem za nutné takto cenzurovat [*habe ich eine solche Zensur* /…/ *nicht für nötig gehalten*] to málo, co Kafka (zčásti s rozpustile hravým humorem, zčásti vážně) pronáší proti mně samému.[40]

Brodovy ediční i v užším smyslu cenzurní zásahy se při srovnání s kritickým vydáním *Deníků* ukazují zřetelně: právě v *Denících* nacházíme největší množství Brodových zásahů, typických i pro všechny další jím vydané svazky Kafkových děl. Hans-Gerd Koch uvádí na osm desítek Brodem vypuštěných míst a konstatuje, že anglické vydání *Deníků* z let 1947–1948 je tak úplnější než všechna pozdější Brodova vydání.[41] Některé z úprav Brod ve svém výčtu nepřiznává: upravuje interpunkci a svazuje ji podle přísných školských zásad, jakkoli Kafkova osobitá interpunkce není dílem autorovy neznalosti, ale snahy o zdůraznění rytmického členění vět. Brod provádí také stylistické úpravy: mění například i pořadí vět. Záznamy opakující se v různých variantách opět přizpůsobuje principu „vstřícnosti vůči čtenáři" a vytváří z nich „jakousi jejich hypoteticky definitivní podobu".[42] Stejný princip jej vede k tomu, že vedle krátkých fragmentů vynechává i obsáhlé pasáže Kafkových výpisků z četby (z *Dějin literatury jidiš* a *Hovorů s Goethem*),[43] které zjevně nepovažuje za dostatečně čtenářsky zajímavé. Brod se dopouští také nevědomých vynechávek a nepřesností plynoucích z přehlédnutí a nesprávného čtení rukopisu, a v některých případech tak mění smysl textu.

Záměrně však významovou rovinu textu mění především takovými zásahy, jako jsou výpustky určitých pasáží; funkce těchto zásahů se však v konkrétních případech liší. Brod například vypustil veškeré poznámky z posledních let Kafkova života, které by Kafku ukazovaly ve stavu rozrušení a zoufalství: „Bezmoc. Pes na řetěze, ohlédnutí za temným domem"[44] či „Záchvaty, strach. Krysy, které se po mně sápou a které svým pohledem rozmnožují".[45]

Dále došlo k eliminaci intimních záznamů, které Brod zřejmě považoval za nevkusné či vulgární: „Chodil jsem kolem toho bordelu jako kolem domu milenky",[46] „Jako chlapec jsem byl (a byl bych velmi dlouho zůstal, kdybych do sexuálních věcí nebyl zavlečen násilím) ve vztahu k sexuálním záležitostem tak nevinný a nevzrušený jako dnes například vůči teorii relativity"[47] či pasáž o Alfredu Kubinovi: „Vyprávění o jeho potenci přivádí

40) Max Brod: „Nachwort", in Franz Kafka: *Tagebücher 1910–1923*, Gesammelte Werke, ed. Max Brod, Frankfurt am Main, S. Fischer 1951, s. 722–727, zde s. 722–723, český překlad dle Josef Čermák: „Poznámka překladatele", in Franz Kafka: *Deníky 1909–1912*, Dílo Franze Kafky, sv. 7, přel. a ed. Josef Čermák, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1997, s. 339–345, zde s. 341.
41) Hans-Gerd Koch: „The Critical Edition of Kafka's Diaries: Basis and Challenge for a New Translation?", přel. Marc Iwand, *Journal of the Kafka Society of America* 13, 1989, č. 1/2, s. 49–54, zde s. 51.
42) J. Čermák: „Poznámka překladatele", cit. dílo, s. 343.
43) H.-G. Koch: „The Critical Edition of Kafka's Diaries: Basis and Challenge for a New Translation?", cit. dílo, s. 50.
44) Deníkový záznam z 24. 2. 1922, Franz Kafka: *Deníky 1913–1923*, Dílo Franze Kafky, sv. 8, přel. Věra Koubová, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1998, s. 268.
45) Deníkový záznam z 16. 3. 1922, tamtéž, s. 270.
46) Deníkový záznam z roku 1909, F. Kafka: *Deníky 1909–1912*, cit. dílo, s. 10.
47) Deníkový záznam z 10. 4. 1922, F. Kafka: *Deníky 1913–1923*, cit. dílo, s. 272.

člověka na myšlenku, jak asi zvolna strká do žen svůj velký úd. Jeho parádním kouskem v dřívějších dobách bylo ženy tak unavit, že už nemohly. Byly pak bez ducha, zvířata.“[48]

Také pasáž, o níž zřejmě předpokládal, že by mohla poškodit jeho vlastní obraz, Brod z vydání vypustil. Jakkoli sice tvrdí, že nepovažoval za nutné „cenzurovat“ to málo, co Kafka pronáší proti němu, vypustil z vydání *Deníků* Kafkův záznam, podle něhož Brod pro *Prager Tagblatt* cenzuroval berlínský referát o svém a Werfelově večeru, v němž byl Franz Werfel označen za ‚mnohem významnějšího‘ autora než Brod:[49] „Max přijel včera z Berlína. V *Berliner Tagblatt* o něm ovšem jistý muž z *Fackel* napsal, že je nezištný, poněvadž předčítal z ‚mnohem významnějšího Werfla‘. Max musel tu větu vyškrtnout, než kritiku donesl k otištění do *Prager Tagblatt*.“[50]

Zatímco tedy některé Brodovy zásahy vycházely z dobového editorského úzu (šifrování jmen žijících osob), dalšími chránil svůj obraz Kafky a jeho díla, jemuž – vlastními slovy – projevoval „fanatickou úctu“, jiné vycházely z čistě osobních pohnutek: tehdy, když chtěl bránit svůj vlastní obraz.

Číst to, co bylo vyškrtnuto

Snaha Maxe Broda zpřístupnit Kafkovo dílo co možná nejširšímu publiku došla svého naplnění: Brodova vydání, v nichž byly texty uspořádány podle jeho interpretace a pocitu, utvářela Kafkův obraz mezi čtenáři i badateli až do devadesátých let. Veškeré jejich výklady nutně musely vycházet právě z Brodovy interpretace textu, protože ve většině případů byly Kafkovy texty dostupné jedině v Brodově ediční úpravě. Nedostupnost Kafkových rukopisů představovala jeden ze způsobů, jímž Brod bránil svou edici Kafky (a spolu s tím i svůj vlastní obraz výlučného editora a interpreta Kafkových textů) před konkurenčními edicemi a výklady. Skutečnost, že je pro jiná vydání na dlouhou dobu znepřístupnil, představuje nejproblematičtější prvek Brodových vydavatelských snah.[51]

Také zásluhou této strategie lze Brodovu snahu o kanonizaci Kafky označit za úspěšnou. Při bližším pohledu přicházejí při tomto procesu ke slovu „strážci tradice“, jejichž roli popsali Aleida a Jan Assmannovi;[52] vedle cenzury, plnící funkci vymezení hranice mezi tím, co je, a tím, co není kánon, je to pak zejména péče o text, spojená s opakovanými úpravami a doplňováním nových vydání. Její potřebu vyvolal právě úspěch Brodovy snahy o kanonizaci Kafkova díla. Prostředky, jimiž bylo této kanonizace dosaženo, se však paradoxně na rovině textu zároveň ukázaly jako nedostatečné.

Proměňující se přístup k vydávání Kafkových textů je nutné vidět v souvislostech proměn textologie a dobově se měnících nároků na podobu edičních úprav, zvláště v případě pozůstalostních textů. Vývoj od „čtenářsky přívětivého“ vydání, kvůli němuž byly v zájmu

48) Deníkový záznam z 26. 11. 1911, F. Kafka: *Deníky 1909–1912*, cit. dílo, s. 160.
49) J. Čermák: „Poznámka překladatele“, cit. dílo, s. 342.
50) Deníkový záznam z 18. 11. 1911, F. Kafka: *Deníky 1909–1912*, cit. dílo, s. 176. Pasáž z onoho referátu, kterou „musel“ Brod vyškrtnout, cituje Josef Čermák: „Komentář“, in F. Kafka: *Deníky 1909–1912*, cit. dílo, s. 312–313.
51) V roce 1956 deponoval Brod Kafkovy rukopisy do bankovního sejfu nakladatele Salmana Schockena v Curychu, odkud je v roce 1961 z pověření dědiců převezl Malcolm Pasley do Oxfordu; v tamní Bodleian Library se dodnes nachází největší část Kafkovy pozůstalosti. Podrobněji viz M. Engel: „Ausgaben und Hilfsmittel“, in M. Engel, B. Auerochs (eds.): *Kafka-Handbuch*, cit. dílo, s. 517.
52) Aleida Assmannová, Jan Assmann: „Kánon a cenzura jako kulturně-sociologické kategorie“, přel. Petr Píša, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 21–50, zde s. 27.

„ucelenosti díla“ vypuštěny fragmentární části rukopisu, k větší „filologizaci“, patrný již u Broda, směřoval posléze ke kritickému vydání.[53] To si kladlo za úkol zpřístupnit rukopisy v jejich úplnosti tak, aby byly splněny nároky specialistů, a zároveň sloužit jako trvalý základ čtenářských vydání. Dosud poslední fázi představuje faksimilní vydání rukopisů doplněných přepisem, který se pokouší rukopisnou podobu převést co nejvěrněji do tiskové podoby. Touto snahou o úplnou dokumentaci („bez kompromisů“, jak tvrdí editor tohoto vydání) opouští faksimilní edice záměr čtenářských vydání a slouží primárně specialistům.[54]

Na pozadí současného vývoje textologických zásad a se znalostí zmíněných novějších edic pak současní čtenáři i badatelé nutně vnímají zásahy obsažené v Brodových edicích jiným způsobem, než jak byly vnímány editorovými současníky. Brodovy edice, jež na určitou dobu kanonizovaly Kafkovy texty i jejich čtení, pak stojí na počátku zvýšené citlivosti vůči zásahům do Kafkových textů: čím více se tyto texty stávají kanonickými, tím silněji jsou zásahy do nich vnímány jako cenzurní, jakkoli jde o úpravy, jež byly v dané době čtenáři chápány jako obvyklé a nutné.

Je zřejmé, že hlavním cílem kritického vydání bylo právě odvrátit se od Brodem ustavené podoby kanonizovaného textu a nabídnout jeho alternativu (a tedy i možnost jiného čtení) – což se (především podle editorů faksimilního vydání) editorům kritického vydání ve všech případech nepodařilo. Editoři faksimilního vydání se pak svým čtenářsky nevstřícným vydáním staví proti Brodově pojetí „díla“, v zájmu jehož kanonizace muselo být odhlédnuto od významu fragmentů, a vracejí se zpět k fragmentům již kanonizovaného díla. Lze tedy hovořit o tom, že nejnovější, faksimilní fáze vydávání Kafkova díla tak v důsledku soustřeďuje naši pozornost právě na čtení kanonizovaného fragmentu.

53) Kritické vydání Kafkova díla (Schriften, Tagebücher, Briefe. Kritische Ausgabe) vychází od roku 1982; české souborné vydání (Dílo Franze Kafky, 1997–2007) vychází právě z německého kritického vydání.

54) Dosud poslední ediční fáze začala roku 1995 vydáním úvodního svazku Historisch-Kritische Franz Kafka-Ausgabe. Ke sporům mezi zastánci kritického a faksimilního vydání viz např. M. Engel: „Ausgaben und Hilfsmittel“, in M. Engel, B. Auerochs (eds.): *Kafka-Handbuch*, cit. dílo, s. 520–523. K celkové koncepci faksimilní edice viz studii Rolanda Reuße „~~Lesen, was gestrichen wurde~~. Für eine historisch-kritische Kafka-Ausgabe“, in týž (ed.): *Einleitung*, Historisch-Kritische Ausgabe sämtlicher Handschriften, Drucke und Typoskripte, Basel – Frankfurt am Main, Stroemfeld 1995, s. 9–21.

Jmenný rejstřík

Pro jmenný rejstřík byl kompletně excerpován hlavní text. S ohledem na téma přítomné knihy do něj byla zahrnuta i jména historických postav z názvů knih nebo z beletristických textů. Z poznámkového aparátu byla excerpována jen vlastní jména v citacích archivních pramenů, jména autorů citovaných děl primární i sekundární literatury a jména překladatelů cenzurovaných děl.

Adam, Paul 749
Adam z Veleslavína, Daniel 102, 192, 469
Adámek, Karel 461, 487, 529, 622
Adámek, Karel Václav 403
Adamíra, Josef Alois 797
Adcock, John 590
Adelung, Johann Christoph 112
Adés, Henri 749
Adler, Friedrich 773
Akvinský, Tomáš 703
Alan, Josef 696
Albrecht, Johann Friedrich Ernst 55, 153, 207–219
Albrechtová, Sofie 208
Alžběta Bavorská, rakouská císařovna 356, 436, 439, 510
Amadeus z Lausanne, sv. 671
Ambach, Eduard von 610
Ambros, August Wilhelm 405, 426, 427, 432
Ambruš, Jozef 270
Amerling, Karel 383, 384, 470
Andersen, Hans Christian 615–617
André, Christian Carl 247, 274
André, Karel 393
Andree, Martin 228
Andrejev, Leonid Nikolajevič 553
Ankwicz, Andreas Alois 327
Arbes, Jakub 55, 489, 492, 495, 504, 520–525, 527, 529, 530, 532–534, 536, 542, 563–577, 580, 588
Ardelt, Rudolf G. 531
Aretino, Pietro 746
Archenholz, Johann Wilhelm von 148
Archleb, Luděk 542
Aristofanes 267, 723
Aristoteles 703
Arnauld, Antonio 121
Arndt, Paul 617
Arnold, Emanuel 353, 357, 371, 380, 382, 395, 436, 450, 460
Assmann, Jan 846
Assmannová, Aleida 846
Asterle z Astfeldu, Jan Václav 108, 111
Auerochs, Bernd 838, 840–844, 847
Auersperg, Adolf 528
Auersperg, Heinrich Josef Johann 130
Auersperg, Josef Karel 104
Auersperg, Karel (Carlos) 521
Augusta, Antonín 415, 616
Augustin, sv. 703
Aujeský (Aujezdský), František 777, 778
Aulich, Reinhard 494
Aull, Ludwig 394
Austenová, Jane 196
Autor, C. (viz Hrnčíř, František)

Baar, Jindřich Šimon 703, 784
Babarczy, Emerich von 402
Bačkora, Josef 469
Bačkora, Štěpán 469
Bačkovský, František 262, 494, 495, 564
Badeni, Kazimir Felix 492, 516, 528, 536, 537
Baeran, Alois 737, 738
Bahrdt, Carl Friedrich 153
Bach, Alexander 349, 350, 357, 358, 365, 369–371, 375, 376, 381, 383, 390, 393, 396, 402, 412, 413, 429, 452–454, 456, 524, 566, 699
Bachleitner, Norbert 137, 228, 239, 247, 251, 252, 254, 277, 278, 348, 393
Baker, Keith Michael 166
Bakunin, Michail Alexandrovič 391, 545
Balbín, Bohuslav 112, 117–119, 186
Balcárek, Evermod Vladimír 674, 675
Balcarová, Jitka 739, 810
Baldwinová, Claire 197
Baltzer, Eduard 403
Balzac, Honoré de 254, 552
Balzer, Jan Jiří 201
Barák, Josef 356, 382, 415, 519, 520, 528, 566, 580
Barbey d'Aurevilly, Jules Amédée 703, 731, 746
Barbier, Frédéric 43
Barbusse, Henri 558, 559, 718
Baron, Bartholomaeus 93
Baron, David 93
Baron, Christoph 93
Baron, Jacob 93
Barta, Stephan Peter 319
Bartels, Adolf 817
Barthes, Roland 207, 212, 217
Barthou, Louis 716
Bartoš, Antonín 676
Bartoš, František 501, 502, 611
Bartoš Písař, kronikář 410
Bartošek, Theodor 541
Basedow, Johann Bernhard 175
Bass, Eduard 718
Baštecká, Lydia 388
Bataille, Georges 207
Baťa, Jan Antonín 702, 751
Baťha, František 263
Bauberger, Wilhelm 610
Baudelaire, Charles 716
Bauer, Roger 143, 279, 331
Bauernfeld, Eduard von 235
Bauernschmid, Karl Eduard 363
Bauerová, Felice 838, 839, 842
Bauman, Zygmunt 25
Bavorovský, Tomáš 264
Bayer, Adam 138
Bayer, František 610
Bayer, Karel 396
Beaufort, Eduard 631
Beck, František 396
Becker, F. P. 254
Becker-Cantarinová, Barbara 196, 200
Beckmann, Hannes 701
Beecher Stoweová, Harriet 469
Beer, Peter 246
Běhalová, Štěpánka 295
Behr, Anton 508
Behrová, Julie 508
Becher, Alfred Julius 380
Becher, Johannes R. 719
Bechyňová, Věnceslava 302, 338
Bekešová, Martina 295
Bělina, Pavel 64, 66, 72, 81, 108, 121, 135, 240
Bellamy, Edward 538
Bellmann, Karel 441
Bělský, Václav 519

Bender, Jack 590
Bendl Stránický, Václav Čeněk 380, 400, 416, 438
Benedikt XIV. 327
Benedikt XV. 666
Beneke, Friedrich Eduard 330
Beneš, Edvard 698, 796, 797, 799, 801–803, 830, 833, 834
Beneš, Karel Josef 347, 718
Beneš Buchlovan, Bedřich 649
Bensinger, Sigmund 593, 599
Béranger, Pierre-Jean de 257
Beránková, Milena 415, 418–420, 530, 549, 704
Bergenthal, Norbert 438
Berger, Eusebius 79
Berger, Michael 809–812, 819, 822, 823
Berghofer, Amand 156, 157, 237
Bergner, Václav 314
Berka, Karel 331
Bernášek, Josef 530
Bert, B. 722
Berti, Giovanni Lorenzo 88
Bettelheim, Aaron (Albert Siegfried) 384
Beust, Friedrich Ferdinand 521
Bezruč, Petr 499, 511, 513, 550, 637–650, 744
Biebl, Konstantin 789
Bienerth, Richard 634
Biermann, Armin 24, 26, 27, 57
Bílek, František 666, 668, 676, 783
Bílý, František 233, 246, 249, 281, 309, 313, 316, 339, 501
Binar, Vladimír 786
Bismarck, Otto von 821
Blanc, Franz Anton 167
Blanda, František Xaver 608
Blažíček, Přemysl 679, 688
Bley, Wulf 738
Bljum, Arlen Viktorovič 45
Blodek, Vilém 587
Bloch, Iwan (též Dühren, Eugen) 509
Bloy, Léon 669, 703, 790
Blum, Robert 391, 404, 405, 511
Blümegen, Heinrich Kajetan von 105, 130, 183
Blumenkron, Max von 105
Blumentritt, St. W. 254
Bobková-Valentová, Kateřina 68, 70
Boccaccio, Giovanni 509, 596, 790
Bodi, Lesli 185, 188
Bohatcová, Mirjam 196
Bohatta, Hanns 185
Böhringer, Friedrich 473
Bok, Václav 809
Boleslavský, Josef Mikuláš 616
Bolzano, Bernard 192, 233, 250, 279, 317–331
Bolzano, Jan 318
Bonaventura, sv. 671, 672
Bondini, Pasqual 208
Born, Ignác von 129, 181
Born, Jürgen 812
Boross, Wilhelm von (Boroš, Vilém) 510
Boš, Josef 750
Bouchal, Hynek 69
Bourdieu, Pierre 23, 24, 69, 197, 205
Bovenschenová, Silvia von 196
Boyer, Jean-Baptiste, markýz d'Argens 213
Bráf, Albín 530
Bran, Friedrich Alexander 245, 274
Braun, Viktor 770
Brauner, František August 380
Breck, Franz 93
Breck, Joseph 93
Breier, Eduard 392, 406
Brett, Vladimír 559
Brigita, sv. 671
Briot, Hektor 541
Brockhaus, Friedrich Arnold 322, 392, 426
Brod, Max 55, 697, 718, 837–847
Bronnen, Arnolt 818
Brouček, Stanislav 550
Brožová, Věra 468, 501, 617
Brtník, Václav 763
Brügel, Johann Wolfgang 810
Brukner, Josef 652
Brunian, Jan Josef 116, 117
Brunner, Karl 759
Brunner, Vratislav Hugo 721
Brzozowski, Ludwik 525
Březina, Otokar 666, 669, 670, 673, 775–777, 780–785, 787, 792
Bubeníčková, Růžena 742
Budín, Stanislav 743
Bucharin, Nikolaj Ivanovič 741
Büchner, Ludwig 404
Bulger, James 590
Bulíř, Karel 608
Buquoy, Jiří František August 573
Burget, Eduard 727, 794
Buriánek, František 652, 656
Burt, Richard 641
Butlerová, Judith 197
Butter, Oskar 351, 433
Byron, George Gordon 254, 439, 440

Cabada, Ladislav 717
Cabet, Étienne 328
Calve, Gottfried 140
Campbell, John 591
Campe, Johann Heinrich 169
Campe, Julius 357
Carro, Jean de 253
Casanova, Giacomo 406, 668
Castle, Eduard 234
Cavallo, Guglielmo 43, 77, 591
Cejna, Jindřich 626
Cejpek, Jiří 705, 706
Cerfvol, Chevalier de 168
Cermanová, Iveta 109, 244, 289
Cerroni, Jan Petr 68, 85, 86, 105, 109, 110, 169, 237, 310, 314
Cervantes, Miguel de 591
Cieszyński, Tadeusz 525
Cikánek, Antonín 654
Clam-Gallas, Eduard 381, 390
Clam-Gallas, Christian Philipp 114
Clam-Martinic, Jindřich Jaroslav 482, 483
Clary-Aldringen, Leopold 167, 175
Claudel, Paul 801, 802
Clauren, H. 279, 280
Cleland, John 509, 747
Cohen, Stanley 589, 591, 601
Comstock, Anthony 603
Comte, Auguste 703
Conrad, Joseph 109
Cooper, James Fenimore 469
Cornova, Ignác 79, 113, 127, 186
Corvin-Wiersbitzki, Otto von 545
Couceiro, Eduardo Fernández 306
Coudenhove, Maximilian 550
Cramer, Karl Gottlob 207
Cron, Joachim Anton 156, 237
Cron, Karl Martin 340
Crusius, Samuel Gotthelf 229
Curwood, James Oliver 703
Cvejn, Karel 438, 439, 442, 443
Cyril, sv. 308
Czapek, Johann Max 157
Czech, Philip 484, 488, 548

Čapek, Karel 55, 699, 701, 714, 715, 721–725, 780, 785, 794, 801, 802
Čapková, Kateřina 700, 701, 756
Čech, Leander 440
Čech, Svatopluk 493, 495, 532, 542, 552, 621–635, 679, 716
Čejchan, Václav 451
Čejka, Václav 748–750
Čelakovská, Bohuslava 333, 337
Čelakovský, František Ladislav 233, 246, 249, 250, 262, 276, 281, 309, 313, 316, 334, 335, 337, 339, 342, 343, 428, 469, 679, 685, 686
Čelakovský, Jaromír 527, 571
Čenský, Ferdinand 381, 430, 453
Čep, Jan 703
Čermák, Josef 845, 846
Čermák, učitel 395
Černík, Artuš 744
Černohouz, Jan Nepomuk 611
Černoch, Josef 523
Černochová, Josefína 523
Černý, František 114, 249, 408–410, 429

Černý, Jan Matouš 272, 285, 358, 359, 362, 363, 473, 520, 566
Černý, Josef, kněz 321
Černý, Josef, ministr 753
Černý, Josef, pedagog 618
Černý, K., člen Sokola z Třebechovic 781
Černý, Tomáš 565, 569
Černý, Václav 249
Černý, Věnceslav 573
Červenka, Miroslav 637, 638, 650
Červenková, Tea 559
Červíček, vrchní rada 788
Červinka, Vincenc 552, 556, 558, 720
Červinková-Riegrová, Marie 622
Čížek, Antonín 524, 565, 568, 569, 630
Čížek, Lad. (viz Hašek, Jaroslav)
Čornej, Petr 305
Čornejová, Ivana 108, 117
Čupr, František 470

D'Annunzio, Gabriele 502
d'Elvert, Christian 105, 107, 123, 244
Dalimil, tak řečený 132, 268, 275, 308–312, 472, 473
Dambeck, Johann Heinrich 237, 279
Daněk, Ladislav 778
Daneš, František 468
Dante Alighieri 787
Darnton, Robert 25, 89
Darwin, Charles 244, 497
Daum, Hermann 408
Daumier, Honoré 718
Davidová, Eliška 785
De Luca, Ignaz 86
Degelmann, Johann Bernhard 129
Dejmek, Jindřich 700
Delavigne, Casimir 257
Delys, Jean (viz Palička, Quido)
Demartini, Rudolf 629
Demel, Jaroslav 75
Deml, Jakub 503, 663–678, 703, 730, 775–792
Demmering, Christoph 317
Dérer, Ivan 753
Deveri, Joseph 301
Devoty, Josef František 296
Deym, Vojtěch 380
Diamantová, Dora 840, 842
Dickens, Charles 703
Diderot, Denis 75
Diesbach, Johann 140
Dietz, Ludwig 842
Disraeli, Benjamin 402
Dittrich, Josef 319, 322, 323, 325, 326
Dittrich, Josef Petr 244, 266, 290, 319
Dobeš, Jan 94, 111
Dobeš, Karel 392
Dobiáš, Dalibor 265, 500
Dobrovský, Josef 77, 121, 129, 132–135, 137, 183, 242, 264, 265, 283, 308–310, 313, 315, 319
Dobrý, František 745
Dohm, Christian Konrad Wilhelm von 182, 185
Dohnálek, Jan 740
Dolanský, Julius 719
Dolenský, Jan 609, 613, 616, 617
Doležal, Emanuel 71
Doležal, Jaromír 673, 674, 781
Dolina, Jan 745
Dollfus, Charles 403
Dollfuss, Engelbert 832
Domabyl, Gustav 503, 664
Dominicus, Hermann 393
Donda, Lord 539
Donovský, Václav Ž. (Štěpán) 364, 586
Dörfler, Peter 817
Dostál, Emil 559
Dostál-Lutinov, Karel 666
Dostojevskij, Fjodor Michajlovič 717, 718
Dotzler, Bernhard J. 196, 204
Doucha, František 337, 469
Dráždík, Jan 429, 431
Drnkačka, Fr. (viz Hrnčíř, František)
Drtina, František 701
Dubský, Josef 671, 672
Ducasse, Isidore (viz Lautréamont, comte de)
Ducreuxová, Marie-Elizabeth 76, 104, 108, 111
Dühren, Eugen (viz Bloch, Iwan)
Dulaurens, Henri Joseph 749
Dumas, Alexandre ml. 502
Dumas, Alexandre st. 254, 404, 469, 502, 545
Dundr, Josef 313
Durrani, Osman 841
Durstmüller, Anton 86, 159
Durych, Jaroslav 703, 785
Dušek, Vendelín 470
Dvorský, František 311
Dvořák, Jaromír 513, 550, 638, 641, 642, 644–648
Dvořák, Josef 676
Dvořák, Karel 334, 335
Dvořák, Viktor 787, 792
Dvořák, Xaver 784
Dvořáková, Zora 250
Dyk, Viktor 493, 542, 547, 548, 550–552, 558, 659, 679, 714, 716, 721, 722, 799–801

Eberle, Johann Joseph 108
Eberle von Ebenfeld, Anton 113
Ebert, Karl Egon 273, 274, 359
Eckarthausen, Karl von 297
Eckert, Prokop 340
Ehrenberger, Josef 411
Ehrenberger, Tomáš 700
Ehrlich, Friedrich Johann 393
Eim, Gustav 536, 622, 623
Einsle, Anton 497, 503, 508, 511, 544, 545
Eisner, Pavel 780, 809
Emler, Josef 266, 268
Engel, Johann Jakob 214, 215
Engel, Manfred 838, 840, 841, 843, 844, 846, 847
Engelbrecht, Helmut 78
Engels, Friedrich 509, 541, 544
Engels, Hans-Werner 208
Engliš, Karel 714
Erben, Karel Jaromír 264, 334, 337–339, 341–343, 351, 356, 363, 410, 416, 440, 469, 470, 703
Erben, Vilém 569
Ernstberger, Anton 273
Eurich, Friedrich 229
Eusebios z Caesareje 470
Everbroeck, Cornelius van 328
Ewers, Hanns Heinz 818
Eybeschütz, Jonathan 181
Eybl, Franz M. 137, 247, 348, 393

Fabian, Jan Nepomuk 411
Fabinger, Jaroslav 748
Faster, Kašpar 385
Fechner, J. G. 79
Fencl, Matěj 668, 669, 671, 672, 675
Ferdinand I. (V.) 158, 235, 236, 358, 361, 362, 401, 585
Ferdinand II. 400
Ferrer y Guardia, Francisco 686, 687
Ferus-Plachý, Jiří 132
Fesl, Michael Josef 319, 321–327, 330
Feuerhake, Geerd 817
Ficquelmont, Karl Ludwig 401
Fidlerová, Alena 295
Fiebrich, Vinzenz 322
Fichte, Immanuel Hermann 330
Fichte, Johann Gottlieb 42, 279, 330
Fikar, Antonín Čechoslav 462
Fiker, Eduard 707
Filip, Josef (viz Hašek, Jaroslav)
Filípek, Václav 257, 469
Fink, Antonín 418
Fink, Joseph 158
Fischer, Ernst 137, 247, 348, 393
Fischer, Franz 113, 118
Fischer, Karl 109, 236, 244, 245, 289
Fischer, Otokar 719, 780, 794
Fischer von Röslerstamm, Josef 394

Fischerová, Marianne 760, 765
Fišer, Zdeněk 264, 276, 278
Flaišman, Jiří 695
Flaubert, Gustave 502, 703, 716
Fleischner, Richard 718
Flieder, Robert 765
Florian, Josef 663–672, 676, 703, 789, 790
Foch, Václav 705
Fontaine, Charles 168
Förster, Friedrich 259
Foucault, Michel 24
Fournier, August 66
Fowler Wright, Sydney 752
Franc, Zdeněk 81
France, Anatole 718
Francev, Vladimir Andrejevič 315
Fránek, Michal 417, 500
Franěk, Otakar 492
Frank, Leonhard 718
Frank, Peter R. 185
Frank von Seewies, Sebastian 369
Franke, Julius Heinrich 509
Frankl, Michal 188, 191, 526, 538, 701, 756
Franta, Bohuslav 555
František II. (I.) 67, 74, 89, 96, 127, 141–144, 149, 150, 152, 154, 156–158, 161, 223, 226, 230, 240, 279, 292, 314, 317–320, 532, 533
František Josef I. 351, 356, 367, 376, 380, 388, 389, 402, 409, 418, 436, 439, 447, 455, 456, 473, 474, 482, 484, 485, 490, 505, 518, 521, 523, 525, 533, 542, 555, 557, 559, 574, 654, 699
František Štěpán Lotrinský 292
Franz, Johann 429
Freedman, Jeffrey 129
Freiligrath, Ferdinand 718
Frenzel, František 734, 735, 737, 738, 741, 746, 747, 749, 752, 810, 831
Fresl, Václav 492, 543, 658
Freud, Sigmund 36, 747
Frick, Wilhelm 835
Frič, Antonín 439, 470
Frič, Josef 383, 443, 445
Frič, Josef Václav 356, 380, 383, 400, 408, 416, 435–448, 514, 520, 525, 572, 588
Frič, Karel 438, 443, 445
Frič, Václav 445
Fričová, Jitka 675
Fričová-Kavalírová, Anna 437, 443
Frída, Bedřich 545
Fridrich I. Braniborský (Friedrich von Zollern) 201
Fridrich II. Veliký 104, 821
Frint, Jakob 318, 319
Fritz, August 326
Fromek, Jan 731
Frost, Václav 355, 400, 430
Fučík, Julius 717, 794
Führich, Joseph 301
Fuchs, Alfred 780
Fuchsová, Ingrid 185
Fukač, Jiří 334
Furch, Vincenc 356
Fürstenberg, Karel Egon 111, 113, 117, 119–121, 126, 135, 165–177
Furuland, Lars 31

Gabler, Vilém 380, 383, 401
Gabriel, František 310, 312, 313
Gajda, Radola 699
Galandauer, Jan 573
Garibaldi, Giuseppe 402, 461
Gärtlgruber, Leopold 169
Gastl, František 413
Gastl, Johann Georg 169
Gautsch, Paul 537, 614
Gautsch, Wenzl Ernst 159, 189, 190
Gavrilović, Nikola 93
Gebler, Tobias Philipp von 130, 131, 152
Geißau, Anton Ferdinand von 79
Gellert, Christian Fürchtegott 175
Gentz, Friedrich von 159, 224, 231, 232
Gentz, Joseph 237
Gercen, Alexandr Ivanovič 403, 448
Gerle, Andreas 79, 82, 94, 129, 130, 152, 154
Gerle, Wolfgang 82, 94, 128–130, 138, 155, 173, 181, 195, 198
Gerle, Wolfgang Adolf 242
Gerold, Carl 230, 235, 277, 278, 323
Gersch, Leopold 123
Gerstenkorn, Franz 429
Gerstner, František Josef 324
Gessner, Salomon 280
Gieseová, Ursula 94, 243
Girardin, Émile de 372
Glaeser, Ernst 718
Glaser, Julius 524, 529
Gläser, Franz 159
Gleispach, Johann Nepomuk 489
Glossy, Karl 273
Glucksmann, André 131
Godek, inženýr 640
Goebbels, Joseph 718
Goethe, Johann Wolfgang 123, 175, 228, 405, 440, 835, 845
Gogol, Nikolaj Vasiljevič 469, 703
Goldfriedrich, Johann 81
Görgey, Arthur 393
Gorkij, Maxim 723
Göschen, Georg Joachim 148
Gottwald, Klement 712, 742
Götz, František 795
Gräffer, Rudolph 168
Granasztóiová, Olga 85
Gregor-Tajovský, Jozef 559
Gregory, Karl von 805
Grégr, Eduard 418, 496, 522, 528, 534, 547, 552, 571, 621, 622, 628
Grégr, Eduard ml. 516
Grégr, Julius 418–420, 466, 500, 501, 516, 517, 521–523, 528, 529, 553, 559, 569–572, 580, 581, 583, 584, 586, 587
Gretschel, Ludwig 237
Griesinger, Carl Theodor 403
Grillparzer, Franz 235, 249, 268, 269
Grimm, Hans 817, 818
Grmela, Jan 550
Gröber, Joseph 93
Gröbl, Johann Joseph 172, 173
Gröblová, Marianna 138
Groll, František 364, 450
Groß, korepetitor na pražské univerzitě 108
Grosz, Georg 718, 722
Grosz-Hoffinger, Joseph Anton 275
Gruberová, Xena 576
Grubhoffer, Vladimír 798
Grün, Milo 318
Grund, Antonín 269, 337, 342
Grzywaczová, Małgorzata 319
Guizot, François 425
Gumilev, Nikolaj Stěpanovič 717
Günther, Anton 325
Günzel, Heinrich 740
Gutfreund, Otto 784
Gutzkow, Karl 231
Gvelf (Welf), švábský kníže 103

Haas, František 154
Haas, Rudolf 810
Haas, Willi 840
Haase, Andreas 364
Haase, Bohumil (Gottlieb) 229, 292
Habart, Čeněk 461
Habermas, Jürgen 43, 166
Hábl, Jan 501
Hadamowsky, Franz 66, 122, 150, 156
Hager von Allentsteig, Franz 192–194
Hahn, Ferdinand von 208
Hais, František 406
Hais Týnecký, Josef 547
Haizerath, Franz 158
Hájek z Libočan, Václav 103, 132
Hajn, Antonín 492, 493, 513, 514, 549, 635
Hálek, Vítězslav 356, 385, 442, 443, 580, 582
Haller, Albrecht von 175
Haman, Aleš 526

Hamann, Josef 393
Hamburger, Wolfgang 301
Hamerský, Josef 493
Hammer-Purgstall, Joseph von 235
Hanka, Václav 38, 193, 236, 246, 249, 250, 259, 265, 267, 268, 272, 280, 305–316, 341, 363, 391, 417, 418, 439, 442, 472, 473
Hanke, Bernhard 320
Hanl, Karl 301
Hansmann, Leopold Josef 356
Hanuš, Ignác Jan 313, 394, 428, 440
Hanuš, Josef, literární historik 258
Hanuš, Josef, teolog a religionista 502
Harrach, Jan 602
Harrachová, Marie Rebeka 169
Hartig, Franz 362
Hartmann, Filip 160
Hartmann, Moritz 273, 274, 359, 380, 401
Hartung, Ioannes Baptista de (viz Lihnie, Gotthard)
Haselbauer, František 109
Hasner, Leopold 468, 605, 613
Hašek, Jaroslav 495, 543, 679–690, 718
Hašler, Karel 540
Hattala, Martin 502
Hauff, Wilhelm 280, 610
Hauptová, Zoe 302
Haussmann, Jiří 745, 766
Havel, Antonín Ludvík 648
Havel, Václav 39
Havelec, Josef 465
Havelka, Tomáš 103
Havlasa, Jan 559
Havlíček, Metoděj 726
Havlíček Borovský, Karel 51, 260, 270, 271, 281, 337, 348, 349, 351, 353, 357, 359, 361, 363, 366, 368–372, 378, 380–382, 384, 385, 388, 390, 391, 393, 395–397, 400, 412, 413, 419, 420, 431–433, 435, 443, 444, 447, 449–452, 454–456, 459–461, 463, 475, 516–518, 534, 655, 659, 680, 699, 732
Havlíčková, Zdeňka 420
Havránek, Bohuslav 502
Havránek, Jan 293, 328, 389, 554
Hawlik, Ernst 232
Hay, Leopold Jan 135
Haydn, Joseph 122, 301
Heartfield, John 722, 723
Hebenstreit von Streitenfeld, Peter 108, 112
Heger, Josef 677
Hegner, Ulrich 145
Heidler, Jan 274, 369, 401, 402
Hein, Franz von 482
Heindl, Johann 81
Heindlová, Waltraud 176, 234
Heine, Heinrich 231, 254, 257, 439, 440, 703, 718, 723
Heine, Thomas Theodor 722
Heinke, Franz Josef 84
Heinold, Karl 548
Heinroth, Johann Christian August 322, 324
Hejhal, František 541
Hejhal, Josef 541
Hek, František Ladislav 262, 264, 266
Held, Jan Theobald 153
Helfert, Josef Alexander von 356, 411, 473
Helffert, Augustin 111
Heller, Erich 839
Heller, Servác 518, 519, 628
Hellmann, Karl 153
Hello, Ernest 703
Helvétius, Claude-Adrien 155, 159
Hemelíková, Blanka 495, 499, 511, 679
Hendrich, Josef 264
Henlein, Konrad 742, 819, 823, 834
Herben, Ivan 637, 716
Herben, Jan 499, 500, 532, 549, 553–555, 558, 637–645, 647, 655, 714
Herbst, Eduard 521
Herder, Johann Gottfried 334
Herloßsohn, Karl 243, 274, 275, 392
Herold, Josef 573
Herrlein, Jürgen 829
Herrmann, Ignát 679
Herwegh, Georg 391
Heřman, Miroslav 615
Hesse, Hermann 841
Heßlein, Bernhard 408
Heyde, Josef 271
Heyduk, Adolf 356, 442
Hickel, Karl 408
Hikisch, Emanuel 249
Hilar, Karel Hugo 545
Hilbert, Jaroslav 794
Hildegarda, sv. 671, 672
Hillesheim, Jürgen 813, 819, 822, 823
Hilsner, Leopold 538, 539
Hintschius (viz Procházka, František Faustin)
Hirschberger, Johannes 317
Hirschel, Levin (Levi Elias) 182
Hitler, Adolf 701, 712, 723, 738, 752, 755, 816, 818, 822, 830, 835
Hladký, Antonín 79
Hlaváček, Václav 566, 570
Hlavačka, Milan 240, 350, 464
Hledíková, Zdeňka 94, 111
Hlobil, Tomáš 73, 142, 279
Hněvkovský, Šebestián 269
Hnojek, Antonín Vojtěch 298
Hnyk, J. 727
Höbelt, Lothar 273
Hodr, Jakub 673, 676, 677
Hoffmann, Franz 256
Hoffmann, Heinrich 738
Hoffmann, Jaroslav 727
Hoffmann, Johann 409
Hoffmann, Josef 318
Hoffmann, Konstantin 424
Hoffmann, Leopold Alois 71, 72, 185, 187, 189
Hoffmann, Wilhelm 322
Hoffmannová, Anna 318, 323
Höfler, Konstantin 474
Hofman, Petr 699
Hofstätter, Felix Franz 137
Hohenegger, Adolf 644
Hohenwart, Karl Siegmund 523
Hohlbaum, Robert 810–813, 815
Hohmeyerová, Andrea 820
Hoch, Karel 521
Höchenberger, Jan Tomáš 112, 120, 136
Hochfelder, Israel 647
Hokr, Josef 750
Holanová, Markéta 496
Holeček, Josef 553, 559, 572
Höller, Franz 823
Hollweck, Joseph 667
Holquist, Michael 29, 69, 687
Holub, Ota 752
Holubová, Irena 280
Holubová, Markéta 295
Holzmann, Michael 185
Homerová, Klára 63
Hoop, Augustin von 805
Hora, Josef 719, 744, 780, 795
Horák, Jiří 334, 341, 342
Horák, Ladislav 617
Horatius, Quintius Flaccus 74, 142, 329,
Horký, Karel 542, 559, 699, 730, 801
Hormayr, Joseph von 242, 274
Horn, Daniel Uffo 260, 273
Horna, Karel 829, 832, 834
Horyna, Mojmír 195
Hořejší, Jindřich 751
Hostovský, Egon 796
Houser, František 743
Houwald, Ernst Christoph von 256
Hovorka, Josef Miroslav 392, 393
Hrabák, Josef 63
Hrabal, Bohumil 55
Hrabánek, Jan 486, 709, 710, 712, 713, 727, 773
Hrdličková-Šrámková, Miloslava 656, 660
Hrnčíř, František 614–616
Hroch, Miroslav 149, 226, 238, 371, 372, 408, 423

Hrubý, Jiří (viz Novotný, Miloslav)
Hrůzová, Anežka 538, 780
Hubbard, Nicolas Gustave 403
Huber, Franz Xaver 185
Hübner, Johann 261
Hübner, Paul 113, 127
Hübner, Václav 428, 429
Hugo, Victor 254, 257, 396, 404, 502, 553, 703
Hulakovský, Jan 275
Hume, David 123, 125
Huntová, Lynn 218
Hus, Jan 76, 102, 260, 261, 276, 408, 409, 411, 423, 424, 429, 430, 473, 519, 548, 553, 554, 687, 700, 828, 833, 834
Husová, Marcela 749
Husserl, Edmund 317
Hušek, Jan Hostivít 385
Hušek, Jaromír 538
Hutar, Václav 417
Huyn, Pavel 663, 669, 674, 676, 677
Hvizdák, Andrej 493
Hybeš, Josef 492, 511, 530, 642
Hýbl, Jan 257, 290, 298, 469
Hye, Anton 314
Hyna, Karel Ferdinand 470
Hynek, Alois 497, 510, 541, 586, 587, 593, 612, 613
Hýsek, Miloslav 314, 516

Cháb, Václav 716
Chabr, Václav 611
Chalupný, Emanuel 496, 497, 783
Chartier, Roger 43
Charvát, Jan Josef 256
Charvát, Leopold (viz Bezruč, Petr)
Charvát, Vincenc 717
Charypar, Michal 259, 383, 447, 493, 495, 500, 514, 525, 531, 532, 542, 572, 579, 583, 587
Chelčický, Petr 805
Chládek, Aegidius (Jiljí) 132, 133, 156
Chlíbcová, Milada 680
Chlubna, Jaroslav 800, 801
Chlumčanský, Václav Leopold 319
Chmela, Josef 258, 264, 281, 316
Chmelenský, Josef Krasoslav 281
Choc, Václav 492, 655, 658
Chodźko, Aleksander
Chocholoušek, Otakar 455
Chocholoušek, Prokop 356, 380, 382, 412, 430, 431, 449–462, 469
Chocholoušek, Tomáš 382, 458
Choltyn, Jan (viz Sabina, Karel)
Chorinský, Matyáš František 109
Chotek, Bohuslav 523, 577
Chotek, Jan Rudolf 80, 122, 124, 136, 147
Chotek, Karel 242, 306, 325
Chotek, Rudolf 73
Chowanetz, Joseph (též Chownitz, Julian) 275, 357
Chownitz, Julian (viz Chowanetz, Joseph)
Christern, Johann Wilhelm 406
Christie, Agatha 707
Chum, Viktor 629
Chvojka, Michal 230, 235, 341, 349, 269, 270

Ignác z Loyoly 71, 212
Illový, Rudolf 718
Irving, Washington 469
Isecern, Rochezang von (viz Zschackwitz, Johann Ehrenfried)
Iselin, Isaac 72
Iwashita, Daniela 503, 663, 730

Jablonský, Boleslav 262, 298, 299
Jabulka, František 233
Jacková, Magdaléna 120
Jäger, Albert 259, 389
Jäger, Georg 760
Jagić, Vatroslav 308, 309, 313
Jahn, Friedrich Ludwig 827, 828
Jahoda, Josef 707
Jakobson, Roman 787, 789
Jakubcová, Alena 114
Jakubec, Jan 114, 264, 269, 276
Jakubec, Ondřej 295
Jammes, Francis 703
Jan Nepomucký, sv. 236, 296, 408
Jan od Kříže, sv. 670
Jan Zlatoústý 306
Jan XXIII., vzdoropapež 687
Janáček, Otakar 805
Janáček, Pavel 56, 285, 495, 591, 592, 697, 701, 702, 712, 759
Janáčková, Jaroslava 353, 357, 416, 440, 499, 548, 567, 571
Janák, Jan 94, 111
Janda, Bohumil 356
Janeček, Jaroslav 546
Janiš, Kamil 746, 747
Janko, Franz 238
Jankovič, Milan 680
Janotta, Mathias 237
Janoušek, Pavel 58
Janovský, Václav 572, 657
Jaroš-Gamma, Gustav 617
Jawurek, Franz 459
Jean Paul 254
Jeitteles, Ignaz 275
Jeitteles, Juda 191
Jelínek, Hanuš 558
Jelínek, Milan 501, 502
Jellinek, Herrmann 380
Jeník z Bratřic, Jan 255, 334, 335, 337, 748
Jeroným Pražský 260
Jeřábek, František 255, 292, 297
Jeřábek, Jan 499
Jeřábek, Viktor Kamil 762
Jeřábková, Kateřina 414, 455
Jesenská, Milena 838
Jettmar, Bernard Josef 290
Jettmar, Jan 264
Ježorek, Ad. J. 596
Jičínský, František 415
Jílovská, Staša 431
Jiránek, Tomáš 396
Jirásek, Alois 157, 262, 548, 554, 558, 714, 716, 780
Jirásek, Josef 338
Jirásko, František 520
Jirát, Vojtěch 573
Jireček, Hermenegild 359, 380, 439, 440, 454, 455
Jireček, Josef 380, 410, 433, 439, 454
Jireček, Konstantin 267
Jirgl, František 383
Jirku, Brigitte E. 197, 199
Jizerský (pseud.) 704
Johanides, Josef 262, 264, 266
Johanna Marie (viz Ritterová z Rittersberku, Henrietta)
Johst, Hanns 818
Joos, Wilhelm 403
Jordan, Jan Pětr 275, 312
Josef II. 64, 67, 72, 84, 86, 89, 109, 121–129, 131, 137, 138, 141, 145, 147, 149, 150, 154, 156, 157, 159, 160, 166, 171–174, 177, 182, 183, 185, 187, 189, 236, 237, 372, 389, 392, 406, 533, 535, 554
Jost, Isaak Markus 246
Joyce, James 790
Jungmann, Antonín 264–266
Jungmann, Josef 100, 192, 232, 238, 241, 245, 266
Jungmann, Josef Josefovič 241, 310
Junker, Carl 138, 503, 508, 511
Junová, Marie Rosa 677
Juritz, Michael 191
Justi, Johann Heinrich Gottlob von 72–75, 106, 329

K. Antor (viz Hrnčíř, František)
Kaergel, Hans Christoph 818
Kafka, Franz 33, 55, 697, 837–847
Kafková, Ottillie (Ottla) 843
Kácha, Michael 652–654, 656, 660
Kaindl, Raimund Friedrich 737
Kaizl, Josef 542
Kálal, Karel 492
Kalandra, Záviš 23, 717
Kaliba, Jan 440, 441, 445
Kalina, Antonín Pravoslav 512
Kalina z Jäthensteina, Matyáš 310
Kalista, Zdeněk 744, 794

Kalivodová, Eva 469
Kalousek, Josef 308, 310
Kalvín, Jan 101
Kalvodová, Marie 707
Kamarýt, František Dobromil 298
Kamarýt, Josef Vlastimil 233, 246, 262, 276, 309, 313, 316, 339, 343
Kamelský, Jan 555
Kaminský, Bohdan 626, 627, 635
Kampelík, František Cyril 270, 401
Kant, Immanuel 166, 175, 196, 197, 204, 279, 317, 331, 502
Kaňka, Jan Nepomuk 113
Kaplan, Victorin 511
Kaplický, Václav 750
Kapper, Siegfried 525
Karafiát, Jan 617
Karásek, Josef 550
Karásek ze Lvovic, Jiří 511, 514, 542
Karel I. 555, 558, 560
Karel IV. 408
Karel VI. 96, 102
Karniel, Josef 182, 187, 188
Kárník, Zdeněk 712
Kasal, Edvard 539
Kaše, Jiří 64, 66, 72, 81, 108, 121, 135
Kašpar, František Xaver 781
Kateřina II. Veliká 211
Katz, Jacob 188
Kaufmann, Jakob 274
Kaván, František 397
Kazbunda, Karel 257, 259, 260, 270, 271, 351, 364, 371, 380, 383, 384, 391, 396, 397, 412, 415, 431, 433, 441, 442, 444–447, 455, 456, 576, 579, 584
Kegel, Max 508
Keil, Ernst 276
Kellersperg, Ernst von 461, 518, 521
Kempen von Fichtenstamm, Johann Franz 351, 383, 416, 441–443, 455
Kempenský, Tomáš 293
Keppler, Joseph Friedrich von 188
Kestenberg-Gladsteinová, Ruth 179, 183
Ketelsen, Uwe-Karsten 817
Khevenhüller-Metsch, Franz 410
Künast, Hans-Jörg 77
Kierkegaard, Søren 545, 843
Kinský, František Josef 118
Kisch, Egon Erwin 718
Kisch, Guido 245
Kisch, Paul 834
Klaar, Alfred 510
Klácel, František Matouš 258, 264, 275, 679
Klapka, Georg 402
Klášterský, Antonín 573, 574
Klauberová, Olga 31
Klaudy, Karel Leopold 419, 483
Klauser, Jan Josef 292
Klauserová, Žofie Johanna 171
Klein, Norbert Jan Nepomuk 674, 676
Kleiner, Franz 658
Kleist, Heinrich von 254
Klement XIII. 102
Klement, Václav 401, 425
Klicpera, Václav Kliment 385, 430, 519
Klíma, Karel Zdeněk 721, 782, 783
Klimek, Antonín 698, 699
Klímová, Dagmar 334, 343
Klingensteinová, Grete 66, 77, 86, 96, 101, 106, 107, 126, 170
Klingler, Ignaz 179, 184–189, 191, 193, 194
Klofáč, Václav 556, 655, 656, 661
Klosová, Ljuba 414, 428–430, 432
Klutschak, Franz 359, 361, 370, 412
Knapp, Mamert 609, 612
Knedlhans Liblínský, Jan Slavibor 381, 382, 416, 451, 458, 461
Kneidl, Pravoslav 395
Kneschke, Ernst Heinrich 108
Knoll, Josef Leonhard 311
Knopp, František 809
Knotek, Ladislav 656
Kober, Ignác Leopold 275, 392, 406, 440, 441, 456, 461, 516, 534, 535
Kober, Karel Bohuš 535
Koblasa, Justin 290
Kock, Paul de 404
Kočí, Bedřich 644
Kočí, Josef 131, 391
Kodíček, Josef 794
Kodym, Filip Stanislav 355, 393, 414, 431, 470
Kodym, František Vlastimil 609, 612, 613
Koerber, Ernest von 539
Kögler, Josef 102, 103
Koch, baron, člen cenzurní komise 107
Koch, Hans-Gerd 845
Kochman, Leopold 530, 544
Kokoschka, Oskar 701
Kolár, František 582
Kolár, Josef Jiří 409, 423, 427–434, 438, 519
Kolář, Jiří 23, 24, 39
Kolbenheyer, Erwin Guido 703, 810, 813, 814, 816, 819
Kollár, Jan 233, 263, 267, 269, 270, 276, 281–283, 310
Kollárová, Ivona 63, 71, 72, 85, 100, 107
Koller, Alexander 512, 521–523
Kollwitzová, Käthe 718
Kolovrat-Libštejnský, František Antonín 235, 261, 309, 310, 339, 358
Kolovrat-Libštejnský, František Josef 107
Kolovrat-Libštejnský, Norbert Vincenc 104, 107
Kolovrat-Krakovský, Filip František 159
Kolovrat-Krakovský, Leopold 131, 136
Komenský, Jan Amos 133, 134, 263, 264, 400, 407, 410, 501, 564
Koniáš, Antonín 23, 24, 28, 65, 68–70, 100–103, 131, 132, 718
Konířová, Marta 501, 605
Kopáč, Radim 746–748
Kopal, Josef 559
Kopal, Petr 68
Kopalová, Ludmila 295
Kopecký, Milan 273
Kopecký, Václav 742, 743
Kopetz, Wenzel Gustav 240, 247
Kopitar, Bartoloměj (Jernej) 265, 272, 273, 307–309, 312, 313, 315
Köpl, Karel 261, 301, 307
Kopp, Ferdinand 381
Kopta, Josef 559
Kopýtko, Jan (viz Hašek, Jaroslav)
Koráb, František Xaver 253
Korec, František 133
Korel, Jaroslav 748, 749
Kornel ze Všehrd, Viktorin 268, 306, 307
Körner, Alfred 112
Körner, Theodor 258
Kořalka, Jiří 261, 273, 320, 350, 408, 474, 520
Kořínek, František Bronislav 524
Kořínková, Šárka 503, 663, 674, 675, 730
Kosák, Michal 513
Kosatík, Pavel 816
Koschin von Freudenhof, Alexander (Košin) 511, 513
Koschmal, Walter 815
Kosík, Karel 353, 371
Kossuth, Ferencz 660
Kossuth, Lajos 372, 381, 384, 395, 401
Kostetzky, Dominik 241
Košut, Bedřich Vilém 382, 400, 402, 424, 445, 510
Košut Borovský, Benjamin 400, 408
Kotík, Antonín 520, 563
Kotzebue, August von 169, 231, 232
Kouba, Karel 241
Koubek, Jan Pravoslav 237
Koubek, Julius 672
Koubová, Věra 838, 839
Koukal, Pavel 652

Kounic, Václav Rudolf 573
Kounic z Rietberka, Václav Antonín 73, 89, 126
Kounicová, Eleonora 522
Koupil, Ondřej 664
Kout, Josef Vojtěch 566
Koutník, Bohuslav 769, 770
Kovařík, Petr 579–581, 584, 585
Kovaříková, Jana 387
Kracauer, Siegfried 841
Krafft-Ebing, Richard von 747
Král, Eduard 750
Král, Josef Mirovít 298
Král, Mojmír 815
Králík, Oldřich 258, 266, 513, 550, 638, 643, 648
Kramář, Karel 491, 542, 551, 552, 556, 558
Kramerius, Matěj Václav 128, 152, 239, 247, 388, 469, 592
Kramerius, Václav Rodomil 33, 256, 266, 388
Krapka Náchodský, Josef 539
Krása, Alois 418, 419
Krásnohorská, Eliška 535
Krátká, Barbara 255
Kratochvil, Jiří 54
Kratochvíl, Zdeněk 711
Kraus, Arnošt 121, 174, 188
Kraus, Julius 815
Krauss, Friedrich Salomon 747
Krbec, Jan Evangelista 470
Krček, Adolf 631
Krecar, Jarmil 541, 643
Kreibich, Josef 394
Krejčí, František Václav 548, 714, 780
Krejčí, Karel 243, 524, 564, 567–569, 571–573
Krejčí, Marek 701,702
Krejčík, Karel 600
Krejčová, Iva 283, 500
Kressel z Qualtenbergu, František Karel 108, 111, 128, 138, 140
Kriehuber, Josef 349
Krnka, Sylvestr 568
Kröger, Theodor 739
Krombholz, Anton 319
Kronawetter, Ferdinand 489
Kronbauer, Rudolf Jaroslav 519
Kronberger, Anton 393
Kronberger, Anton Karl 309
Kropatschek, Joseph 90, 92–95, 105, 106, 109, 123–125, 127–129, 131, 138, 147, 148, 170, 171
Kropotkin, Petr Alexejevič 541, 652, 660
Krouský, Jan 227, 258, 276, 389
Kroužilková Kateřina (viz Světlá, Karolina)
Kryft, M. P. 513
Kryl, Karel 673, 785, 786
Kryštofová, Františka 674
Křička, Petr 548, 551
Křikava, Karel 549, 656
Křivánková, Alena 704
Křivský, Pavel 137, 323, 325–327
Kubátová, Ludmila 245
Kubíček, František Jaroslav 516
Kubíček, Jaromír 523
Kubík, Ladislav 310
Kubin, Alfred 845
Kubín, Josef Štefan 341
Kubis, Adolf 646
Kučera, Jan 565, 580
Kučera, Jan P. 64, 66, 72, 81, 108, 121, 135
Kučera, Martin 551
Kučera, Vincenc 602
Kuděla, Jiří 179, 180, 183, 185, 186, 384
Kudláč, Antonín K. K. 541, 553
Kuh, David 417, 510, 528
Kuhe, Wilhelm 455
Kuchařová, Hedvika 237, 244, 253, 262, 263, 289, 290, 292, 295, 297–300
Kucher, Primus-Heinz 274
Kulakovskij, Platon Andrejevič 553
Kulda, Beneš Metod 469
Kunc, Jaroslav 599
Kuncíř, Ladislav 703
Kundera, Ludvík 750
Künne, Wolfgang 319
Kunz, Tomáš Antonín 335
Kupka, Josef 677
Kuranda, Ignaz 274, 359, 483, 487
Kusáková, Lenka 56, 79, 227, 243, 257, 280, 281, 285, 355
Kutnar, František 396
Kutschera, Anton 382
Küttner, Karl Gottlob 81, 155
Kuzmin, Michail Nikolajevič 226
Kvapil, Jaroslav 558, 628
Kvapilová, Hana 642, 647
Kvapilová, Jitka 787
Květ, Jan Miroslav 442, 444
Květoň, Jan 566
Kytlicová, Pavla 778, 779, 785

l'Ambra, Alphonse de (viz Amborski, Jan)
La Roche, Sophie de 196, 197
La Varenne, Charles de 402
Lackmann, Heinrich 666
Lada, Josef 661, 680
Lagarde, André 425
Lagarde, Paul de 817
Lácha, Václav 748
Laiske, Miroslav 80
Lamartine, Alphonse de 257, 423, 425–427, 432
Lamberg, Gustav 236
Lambl, Dušan 385
Landau, Herrmann Joseph 508
Landfras, Alois Josef 256, 277, 392, 456
Langer, František 559, 746, 780
Langer, Josef Jaroslav 243, 281
Lantová, Ludmila 428
Lány, Emil Pavel 788, 796–798
Lassalle, Ferdinand 541
Lašťovka, Marek 87
Laube, Heinrich 231
Launer, Štěpan 276
Laurin, Arne 780
Lautréamont, comte de (vl. jm. Isidore Ducasse) 716, 723, 750, 751
Lavandier, Jean-Pierre 105
Lavicomterie de Saint-Samson, Louis-Charles de 403
Lawrence, David Herbert 731
Lažanský, Prokop 143, 154, 158
Lebeauová, Christine 126
Leblanc, Maurice 707
Lefner, Jan 555
Leger, Karel 679
Leger, Louis 525
Lehmann, Emil 738–740
Lechner, Silvester 232
Leibnitz, Gottfried Wilhelm 330
Leiner, Oskar 276
Lemberg, Eugen 242, 279, 310
Lemonnier, Camille 721, 722
Lenau, Nikolaus 273
Lenderová, Milena 226, 396
Lengauer, Hubert 274
Lenin, Vladimir Iljič 741, 742, 779, 805
Lennartz, Franz 819, 822
Leopold II. 64, 67, 78, 95, 105, 139, 141, 147, 157, 159, 185
Leppa, Karl Franz 823
Leppin, Paul 746
Lepšík, Josef 368, 395
Lermontov, Michail Jurjevič 404
Lesbros de la Versane, Louis 168
Lessing, Gotthold Ephraim 185
Lessing, Theodor 701, 719
Lev XIII. 502, 503, 664, 665, 667
Lienbacher, Georg 51, 484, 485, 489, 512, 527
Lienhard, Friedrich 669
Ligne, Charles Joseph de 165, 176, 177
Lihnie, Gotthard 184
Lichačov, Dimitrij Sergejevič 637
Linares, José Maria 689
Linda, Jaromír 295
Linz, Johann Georg 158
Lisau, poštovní úředník 389
Liska, Vivian 842
Lobosický, Stanislav Anton 384
Ločák, Karel 646
Lodgman von Auen, Rudolf 737, 811
Lom, Stanislav 796
Lommer, Markus 321

Lorenz, Franz 117, 121, 740
Losev, Lev 26, 640
Loskot, František 502
Louvet de Couvray, Jean-Baptiste 509
Louÿs, Pierre 545, 552, 746
Loužil, Jaromír 192, 318, 319
Löw, Nathan 645, 647
Löwenbach, Jan 730
Lubliner, Ludwik Ozjasz 404
Ludendorff, Erich 738
Ludvík XVI. 149
Lukášek, Josef Václav 424
Lunáček, Josef 133
Luther, Martin 101
Lužická, Věnceslava 610, 611
Lyons, Martyn 591

Maager, Carl 482
Maaß, Ferdinand 84, 105
Mac Neven O'Kelly ab Aghrim, Vilém 108
Macan, Jakub Rafael 292
Macek, Antonín 642, 647
Macek, Emanuel 674
Mack, Fritz 832
Mackay, John Henry 509
Macková, Marie 396
Mader, Joseph von 79
Mádl, Karel 631
Madlener, Joannes 328
Mádlová, Claire 79, 85, 94, 113, 121, 144, 168, 176
Maeterlinck, Maurice 703
Mahen, Jiří 539, 651, 697, 730, 769–771
Mach, David 102
Mácha, Karel Hynek 33, 236, 257, 258, 361, 356, 442, 446, 703
Macháček, Simeon Karel 250, 273
Macháčková-Riegrová, Věra 809
Máchal, Jan 378
Machar, Josef Svatopluk 491, 541, 542, 549–555, 638, 642, 644, 714, 716, 780, 790, 804
Maixner, Karel 582
Majakovskij, Vladimir Vladimirovič 717
Majer, Antonín 470
Majerová, Marie 553, 554
Makowiczka, Franz 370
Malá, Jana 273
Malec, Vít 505
Malíř, Jiří 500
Malotín, Bohumil 100
Malura, Jan 124
Malý, Jakub 260, 378, 392, 412, 424, 425, 439, 442–444, 452, 455, 469, 500, 512, 515, 516, 523, 529, 532–534, 610
Malý, Karel 530
Malý, Zbyněk 273
Manderscheid-Blankenheim, Johann Moritz Gustav 107
Mangoldt, Felicián 119
Mangoldt, Johann 138
Mann, Heinrich 701, 718
Mann, Thomas 701, 718
Manni, Giovanni Battista 64
Manteuffel, Karl Reinhold 208
Marek, Antonín 241, 266, 268
Marek, Jan Jindřich 265, 449, 469
Marek, Jindřich 109, 244, 289
Marek, Pavel 500
Maresch, Johann 419, 466
Margueritte, Victor 730
Maria, Jaroslav 547, 556
Marie Antonie 262, 469
Marie Terezie 66, 67, 73, 74, 78, 83, 85, 86, 94, 95, 102, 105, 106, 111, 113, 117, 119, 121, 122, 129, 147, 159, 160, 165–167, 170–172, 174, 175, 195, 226, 228, 389
Marinelli-Königová, Gertraud 227, 232
Maritain, Jacques 703
Markgraf, Hermann 392
Markl, Jaroslav 334–336, 339, 340, 342, 343
Marmaggi, Francesco 700
Marmontel, Jean-François 268
Maršan, Robert 108
Martínek, Vojtěch 646
Martino, Alberto 154
Marvan, Metoděj 677
Marx, Julius 228, 230, 231, 237, 241, 245, 246, 260, 269, 270, 272, 313, 326
Marx, Karl 509, 541, 544, 805
Marx, Wilhelm 584, 587
Mařan, Jan 244
Masaryk, Jan 699
Masaryk, Tomáš Garrigue 492, 500, 539, 542, 550, 553, 554, 559, 666, 698, 699, 701, 707, 742, 775, 776, 778, 780, 782–785, 788, 790, 797
Masereel, Frans 718
Maschkeová, Marta 828, 831, 834
Massieu de Clerval, Auguste Samuel 525
Mašek, Petr 165
Mašek, Václav 721
Matoušek, Josef 802
Matula, Antonín 764
Matylda (Machtylda) Toskánská 103
Mauermann, Ignaz Bernhard 327
Maupassant, Guy de 552, 746
Maur, Eduard 165
Mauthner, Fritz 811, 815
May, Karl 703
Mayer, Franz Anton (viz Meyer, Franz Anton)
Mayer, Rudolf 442
Mayer, Václav 81
Mazáč, Leopold 727, 798, 805, 806
McDermott, Kevin 741
Mecséry von Tsoor, Karl 375, 383, 384, 390, 409, 412, 414, 415, 441, 452–454, 470, 475
Med, Jaroslav 551, 558
Medau, Karl Wilhelm 227, 354, 391, 414, 451
Medek, Jaroslav 548, 716
Medek, Rudolf 559
Meergans, Karel 460
Meinert, Josef Georg 242, 310
Meiseová, Helga 195, 197
Meißner, Alfred, spisovatel 273, 274, 359, 380, 401, 406
Meißner, August Gottlieb 140, 148, 153, 207–209, 214
Meissner, Alfréd, ministr 721, 722, 800–803
Melgarejo, Mariano 689, 690
Melichar, Josef Jaroslav 276
Menčík, Ferdinand 28, 127, 494, 495
Mendelssohn, Moses 182
Mendès, Catulle 715
Menßhengen, Franz 269
Mercy, Heinrich 393
Merhaut, Cyril 337
Merhaut, Josef 510
Mérimée, Prosper 545
Merlinová, Hélène 166, 170
Merta, Vladimír 38
Metoděj, sv. 302, 308
Metternich, Klemens Wenzel 224, 231, 232, 236, 241, 269, 270, 272, 319, 358, 371, 494
Meyer, Franz Anton 87, 88, 90, 91, 110, 126, 136, 176
Meyer, Joseph 392, 393
Meyer, Steffen-Werner 78
Meyerbeer, Giacomo 249
Mezník, Antonín 491, 529
Mickiewicz, Adam 703
Mierosławski, Ludwik 525
Mignet, François Auguste Marie 425
Michaelis, Christian Friedrich 252
Michaelová, Elisabeth 813, 819, 822, 823
Michard, Laurent 425
Michl, František Josef 276
Michl, Josef Václav Justin 228, 232
Miklík, Josef Konstantin 703
Mikota, Václav 590, 755
Mikovec, Ferdinand Břetislav 355, 408, 409, 412–414, 426, 427
Mikšíček, Matěj 276, 278
Mikuláš I. 249
Mikulášek, Alexej 592
Militký, Hynek 580
Miłkowski, Zygmunt 402
Mill, John Stuart 703

Millauer, Maximilian 264, 312, 315
Miller, Henry 749
Milota, Albert 486, 709, 712, 713, 727, 773
Milton, John 469
Mirbeau, Octave 509
Miroslav, Karel 538
Mittrowsky, Johann Baptist 109, 173
Moeller, Hans-Bernhard 809, 817, 818
Moeller van den Bruck, Arthur 817, 818
Möhler, Johann Adam 322
Moleschott, Jacob 404
Möller, Eberhard Wolfgang 818
Montesquieu, Charles Luis de Secondat 159
More, Thomas 508
Moreová, Hannah 592
Morgensäuler, Josef Jan 153
Mortara, Edgardo 404
Möser, Anton 253
Most, Johann Joseph 509, 541
Moth, Franz Xaver 320
Motornyj, Volodymyr 751
Mourek, Cyril 493
Mourek, Václav Emanuel 272, 283
Mozart, Wolfgang Amadeus 122, 237
Mrázek, Jan 670
Mrázková, Iva 776
Mrštík, Alois 547, 548
Mrštík, Vilém 497, 499, 547, 548
Mühlberger, Josef 809, 811, 813, 819, 820, 822
Mukařovský, Jan 787, 789
Mukařovský, Josef 464
Müller, Alois 531
Müller, Fr., radhošťský lokalista 263
Müller, Jan Bohuslav 418
Müller, Johann Sebastian 130
Müller, Josef, superior v Lipsku 327
Müller, Joseph Zacharius 279
Müllerová, Beate 24, 27, 32, 35, 41, 57, 305, 690, 839, 840
Mundt, Theodor 231
Münster, Renatus (viz Schießler, Sebastian Wilibald)
Mussolini, Benito 804–806
Mužák, Petr 396
Mužík, Josef 540
Myl'nikov, Alexandr Sergejevič 64
Myzet, Rudolf 648

Náhlovský, František 401
Napoleon I. Bonaparte 230, 403, 424, 425, 446, 801, 804–806
Náprstek, Vojta 380, 395, 400
Naubertová, Benedikta 207
Nauman, Pavel 718
Nebeský, Václav Bolemír 258, 276, 411, 412, 428, 439, 452
Nečas, Pavel 787, 791
Nedoma, Václav 528, 566
Nejedlý, Jan 263, 283, 310, 313, 314
Nejedlý, Julius 531, 573
Nejedlý, Vojtěch 269
Nejedlý, Zdeněk 719
Nell z Nellenburgu, František Antonín 108
Němcová, Božena 281, 333, 337, 350, 353, 355–357, 383–385, 395, 416, 438, 440, 447, 469, 470, 501, 615, 703
Němec, Hynek 385
Němec, Jiří 674
Němec, Josef 385, 395
Němeček, František Xaver (Niemetschek) 237, 268
Neprašová, Veronika 479
Neradová, Květoslava 674
Neruda, Jan 347, 356, 415, 429, 440, 442–444, 447, 449, 461, 467, 484, 498, 520, 522, 525, 526, 568, 571, 580, 621, 703
Nešpor, Josef 262
Nešpor, Pavel 514
Nešpor, Zdeněk R. 295
Neumaier, Otto 329
Neumann, Josef 602
Neumann, Pantaleon 397
Neumann, Stanislav 748
Neumann, Stanislav Kostka 493, 512, 532, 539, 541, 542, 552, 559, 621–635, 651, 652, 655, 658, 661, 673, 695, 714, 715, 717, 720, 744, 762
Neunteufel, Thomas 363
Neureutter, Martin 455
Nevšímal, August 499
Neymeyrová, Barbara 842
Nezval, Vítězslav 732, 787, 789
Nielsen, Fritz Walter 718, 719
Niemetschek, Franz Xaver (viz Němeček, František Xaver)
Nieritz, Karl Gustav 256, 469, 608, 610
Nietzsche, Friedrich 804–806
Nikolau, Stanislav 720
Ninger, Josef 607
Noe, Franz Xaver 127, 156
Nolde, Karl 701
Nosovský, Karel 386, 387, 390, 394, 487, 539, 546, 547, 550, 553, 558
Nostic, František Antonín 118, 166, 173
Nováček, Josef 642
Nováček, Vojtěch Jaromír 233
Novák, Arne 283, 621, 716, 783, 785, 795
Novák, František Xaver 676
Novák, Jan 356
Novák, Miroslav 270
Novalis 254
Novotný, Jan, historik 270
Novotný, Jan, předplatitel knih Jakuba Arbesa 576
Novotný, Josef Otto 716
Novotný, Lukáš 698
Novotný, Miloslav 226, 255, 357, 361, 363, 388, 416, 450, 786
Nowak, Bruno (viz Rothacker, Gottfried)
Nožička, Jan 798

Oberhummer, Hermann 158
Obrátil, Karel Jaroslav 255, 312, 746, 747, 748
Ohorn, Anton 737
Olbracht, Ivan 703, 718, 744, 751, 752
Olechowski, Thomas 90, 92, 122, 123, 127, 128, 138, 150, 156, 230–232, 236, 248, 278, 358, 362, 363, 365, 366, 368, 374, 375, 387, 398, 413, 484, 486, 491, 507, 512, 521, 527, 533, 539, 546, 560
Olič, Jiří 786
Omelčenko, Hryhoryj 382
Opiz, Johann Ferdinand 165
Opočenský, Gustav Roger 646
Opolský, Jan 660
Oppelt, Bonifác 298
Oppenheimer, David 181, 182
Ossietzky, Carl 719
Ostini, Pietro 327
Osvald, Václav 732
Otáhalová, Libuše 554
Otruba, Mojmír 382, 652
Ott, Ulrich 840
Otto, Jan 548, 612, 716
Otto-Petersová, Louise 404
Ouředníček, Edvard 778
Ovidius, Publius Naso 175

Paar, Jan Václav 109
Pacák, Bedřich 486
Paduánský, Antonín 68
Pachmayer, Jan 301
Pachmayer, Josef 628
Paine, Thomas 545
Palacký, František 133, 233, 236, 242, 260, 261, 265, 268, 272, 273, 275, 282, 283, 285, 301, 302, 305–308, 310, 311, 315, 320, 351, 355, 357, 359, 363, 365, 380, 395, 408, 411, 414, 417, 418, 428, 433, 470, 472–474, 513, 520, 538, 637–639, 642, 646–648
Palacký, Jan 394, 425
Paleček, Václav 768
Palička, Quido 749
Pallas de Lauro, František 319
Papen, Franz von 835

Pařízek, Aleš 135, 149, 470
Pascal, Blaise 121, 703
Paschalis, Friedrich 406
Patera, Adolf 135
Patočka, Josef 394, 618
Paul, František Břetislav 384
Paulitzky, Heinrich Felix 470
Paulová, Kateřina 384
Paulová, Vítězka 384
Päumann, Anton von 351, 384, 414, 416–418, 441–446, 460, 470
Paupié, Kurt 377
Pauson, antický malíř 218
Pávek, J., policejní komisař 576, 577, 622
Pavel, sv. 441
Pavlíček, Tomáš 24, 56, 713, 740, 756
Pavlíková, Marie 81, 108, 318, 320, 321, 330
Pávová, Jana 742
Pecka, Josef Boleslav 530
Pečený, Josef 395
Pečírka, Josef 355, 469, 610
Pederzani, Alois 362
Pejchal, Igor 667, 668, 671
Pelán, Jiří 312
Pelc, Hynek 75
Pelcl, František Martin 117, 118, 156, 166, 210
Pelikánová, Jitka 382
Pergen, Johann Anton von 80, 152–155, 158, 159
Pernes, Jiří 533
Peroutka, Ferdinand 717, 721
Perrin de Montépin, Xavier Henri Aymon 406
Persa, Alois von 313
Pescheck, Christian Adolf 408
Pešat, Zdeněk 438, 744
Pešek, Josef 243, 264
Pešina z Čechorodu, Tomáš 118
Peška, Bedřich 356, 407
Peter, Josef 744
Petr, Jaroslav 617, 618
Petr, Lubomír 503, 665
Petr, Václav 566, 750
Petráň, Josef 112, 165
Petrasová, Taťána 260
Petrbok, Václav 103, 321, 343, 412, 809
Pexider, Josef (viz Hašek, Jaroslav)
Pfaff, Ivan 717
Pfeiffer, Benedikt Johann Nepomuk 289, 298
Pfleger Moravský, Gustav 356, 378, 443, 447, 679
Picek, Václav Jaromír 356, 395, 412, 452
Pick, Otto 780
Pichler, Karl Joseph 167
Pilát, Jan 227
Pillersdorf, Franz von 362, 365
Piorecká, Kateřina 264, 500
Pírek, Antonín 642
Pisarev, Dmitrij Ivanovič 509
Pisemskij, Alexej Feofilaktovič 717
Pisling, Joachim 191
Pistorius, Jiří 649
Pistorius, Vladimír 705
Píša, Antonín Matěj 631, 633, 719, 795
Píša, Petr 24, 56, 193, 236, 240, 242, 243, 246, 250, 267, 272, 274, 276, 278, 283, 289–292, 315, 316
Pius V. 703
Pius VI. 403
Pius VII. 262
Pius IX. 503, 670
Pius X. 663, 666–668, 670, 671, 703
Pixa, František 470
Platon 703
Pleyer, Kleophas (Kleo) 819
Pleyer, Wilhelm 740, 810, 817, 819–823
Plichta, Alois 776, 787–792
z Poděbrad, Hynek 267, 312, 437
Podešva, František 728
Podlaha, Antonín
Podlipný, Jan 623
Podlipská, Sofie 396, 525
Podstatská-Lichtenstein, Marie Terezie 169
Podstatský-Lichtenstein, Leopold Franz 169
Podškubka, Jakub 195
Pogodin, Michail Petrovič 411
Pohořelý, Josef Mírumil 297
Pochyba, K. (pseud.) 615, 616
Pojezdný, J. K. (viz Doležal, Jaromír)
Pokorná, Magdaléna 56, 285, 355, 382, 383, 385, 394, 409, 412, 414, 427, 430, 453, 454, 456, 465
Pokorný, Jiří 70, 80, 498, 618, 708
Poláček, Karel 701
Poláček, Václav 703, 704
Polák, Josef 675
Polák, Karel, literární historik 439, 571–573
Polák, Karel, přednosta ministerstva vnitra 796, 797
Polášek, František 137
Polc, Hynek 372, 373
Polehradský, F. Ř. J. (viz Řezáč, František Josef)
Pölitz, Karl Heinrich Ludwig 283
Pollak, Ignaz 279
Pollaková, Milena (viz Jesenská, Milena)
Polt, Johann Josef 155
Polz, Guido 380, 451
Popenšelerová, Anna 589
Pospíšil, Jan Hostivít 243, 263
Pospíšil, Jaroslav 258, 333, 351, 397, 418, 426, 427, 469
Pospíšil, Milan 249, 269, 280
Pospíšil, Stanislav 403, 417
Posselt, Ernst Ludwig 169
Posselt, Franz 314
Postl, Karl (viz Sealsfield, Charles)
Poš, Jan 295
Potěmkin, Grigorij Alexandrovič 211
Pouperová, Olga 23
Powondra, Thomas Joseph 314
Pračka, Břetislav 513, 550, 638, 648
Prasek, Vincenc 502
Pratobevera von Wiesborn, Adolf 483
Prausek, Čenek 452
Pravda, František 378, 469
Pražák, Alois 390
Prečan, Leopold 667
Preiss, Jaroslav 799, 803
Preiss, Pavel 82, 195
Preissig, Vojtěch 638, 642, 644–647
Preissová, Gabriela 547, 548, 716
Priessnitz, Vincenc 253
Procházka, Adolf 768
Procházka, Arnošt 511, 548, 634, 794
Procházka, František Faustin 77, 133, 134, 149, 156, 184, 309
Procházka, František Serafínský 804
Procházka, Johann 511
Procházka, Josef 397
Procházka Devítský, Josef 256
Prokeš, Jaroslav 117–119, 166, 174, 180, 187, 383, 411
Proudhon, Pierre-Joseph 403
Prümm, Karl 818
Prunitsch, Christian 285
Průša, Vincenc Viktorin 139
Průšová, Jana 103
Prutz, Robert 406
Przybyszewski, Stanisław 731
Přemysl Otakar II. 249, 269
Příhonský, František 322–324, 327, 328, 330
Příchovský, Antonín Petr 102, 108, 109, 111
Ptáček, Bohumil Malina 775–777, 786, 787
Puchmajer, Antonín Jaroslav 248
Půlpán, Karel 552, 661
Purkyně, Jan Evangelista 418
Purš, Jaroslav 444, 521, 579
Puškin, Alexandr Sergejevič 404, 438, 439, 717
Pytlík, Radko 679, 680

Quesnel, Pasquier 121
Quis, Ladislav 580

Rabelais, François 790
z Rabsteinu, Karolina 169
Radimský, Augustin 544
Raimann, Johann Nepomuk von 229
Rajman, František 253
Rajská, Bohuslava (viz Čelakovská, Bohuslava)
Rambach, Friedrich Eberhard 316
Rambousek, Antonín 764
Randák, Jan 380
Randé, Karel 705
Rank, Josef 273
Rapp, Johann 524, 527, 568, 569, 572, 585
Rašín, Alois 486, 515, 516, 521, 527, 529, 541, 556–558, 711, 712
Rašín, Ladislav 558
Rataj, Jan 351, 397
Rautenkranc, Josef František 269
Rautenkranz, Johann Wenzel 269
Rautenstrauch, Johann 188
Rebec, František 798
Regenfelderová, Jane 318
Reichardtová, Mathilda 404
Reiman, Pavel 743
Reinbeck, Wilhelm von (viz Christern, Johann Wilhelm)
Reinhardtová, Karolína 255
Reinhold, Ernst Christian Gottlieb 330
Rejzek, Václav (Rejsek, Wentzl) 136
Remarque, Erich Maria 718
Renaux, Adolphe 525
Rétif de la Bretonne, Nicolas--Edme 168
Rettigová, Magdaléna Dobromila 469, 470
Retzer, Josef 137
Reusch, Heinrich Franz 398
Reuß, Roland 841, 847
Reyl, František 768
Reynek, Bohuslav 703
Ribay, Jiří 135
Rictus, Jehan 723, 750
Riecke, Victor Heinrich 169
Riedl, Miroslav 226
Riedtl, Bernardus 93
Riedtl, Ignatius 93
Rieger, František Ladislav 270, 366, 367, 380, 392, 418, 442, 523, 533, 567, 576, 622
Riegger, Joseph Anton von 73, 77, 87, 122, 125–127, 131, 133, 139, 156, 177
Riegger, Paul Joseph von 106
Richter, Fráňa 744
Richter, Franz 314
Rinas, Karsten 811
Ringhofferová, Františka 573
Rippl, Johann 242, 256
Ritschel, Johann 79
Ritter, Karl Albert 413
Ritter von Rittersberg, Ludvík 371, 372, 400, 413, 443
Ritter z Rittersberka, Jan 242, 333, 335, 337, 339, 340, 343
Ritterová z Rittersberku, Henrietta 438
Rohlíček, Bedřich 414, 441, 455
Rokos, Václav 77
Rokyta, Jan 542, 552
Rokytová, Bronislava 723, 756
Römer, Friedrich Wilhelm 405
Rops, Félicien 668
Rose, Felix (viz Christern, Johann Wilhelm)
Rosenberg, Alfred 738
Rosenberg, baron v. (viz Christern, Johann Wilhelm)
Rosendorf, Karel 777
Rost, Anton Franz Salesius Edmund 321, 377
Rosten, Curt 739
Rothacker, Gottfried 740, 810, 817, 822–824
Rottenhan, Heinrich Franz von 137
Rotter, Jan Ignác 292
Roubal, Viktor 747, 748
Roubík, František 104, 107, 108, 111, 353–355, 363, 364, 367, 369, 375, 380, 417, 479, 524
Rousseau, Jean-Jacques 155, 157, 159, 168, 208
Royko, Kaspar 239, 253, 328
Rozum, Josef Václav 465, 469
z Rožmberka, Perchta 256
z Rožmberka, Petr Vok 413
Rubeš, František Jaromír 438
Rudl, Josef 298, 300
Rudolf, rakouský korunní princ 509, 510
Rudolf II. 532
Rüffer, Eduard 545, 568, 570, 586
Ruffer, Vojtěch (Adalbert) 298, 377
Rumpler, Helmut 224
Runge, Wenzel 727
Rutte, Miroslav 793, 796
Ruttkay, Fraňo 704
Ruysbroeck (Ruisbroek), Jan van 671
Růžička, Jindřich 500
Růžička, Pavel 717
Ryba, Vilém 539
Rybička, Antonín 269
Rýdl, Karel 226, 614
Rydvan, Josef 601, 602
Rylejev, Kondratij Fjodorovič 404
Ryšavá, Eva 295
Ryšavý, Dominik 607
Rytina, Vilém 790
Řezáč, František Josef 394, 401, 418, 463–475

Řezníček, Václav 137
Sabina, Alois 585
Sabina, Karel 21, 40, 251, 257, 259, 276, 348, 351, 356, 357, 359, 363, 371, 380, 383, 384, 395, 415, 425, 435–448, 460, 500, 518, 525, 573, 579–588
Sabinová, Eufrozína 585
Sabinová, Josefina 585
Sabinský, Karel (viz Sabina, Karel)
Sade, Donatien Alphonse François, markýz de 212, 213, 509, 748, 749
Sager, Johann Andreas 195
Sagerová, Marie Anna 54, 78, 195–205
Sacher-Masoch, Leopold von, pražský policejní ředitel 351, 384, 391, 409, 412, 465
Sacher-Masoch, Leopold von, spisovatel 509
Saint-René Taillandier 414
Saint-Simon, Henri de 403
Salawa von der Lippa, Franz Anton 105
Salm, Vilém Florentin 318
Salm-Reifferscheidt, Hugo Carl 483
Salzmann, Christian Gotthilf 469
Samm, Jan Michal 134
Sandmann, Franz 549
Sandová, George 254
Sangmeister, Dirk 207–209
Saphir, Moritz Gottlieb 365
Sarganek, Jiří 124, 137
Sättler, Karl Friedrich 255
Saudek, Kája 689
Scott, Walter 252, 254, 438, 449, 469, 685, 686
Scotti, Ferdinand 673
Scotti, Giulio Clemente 168
Scribe, Eugène 249, 262
Sealsfield, Charles 157, 234, 274
Secká, Milena 395
Second, Jean 168
Sedlaczek von Granthal, Albert 576
Sedláček, Josef Vojtěch 265
Sedláček, Václav 778
Sedlák, Jan V. 795
Sedlnitzky von Choltitz, Josef 230, 235, 241, 249, 269, 270, 273, 283, 306, 314, 325, 326, 363
Seghersová, Anna 718
Seibt, Karl Heinrich 67, 73, 111–114, 116–121, 127, 173–176, 218, 219
Seidel, Adolph von 321
Seidel, Alexander von 321
Seidel, Johann Esaias von 321–324, 327, 328, 330
Seidelová, Sarah 214, 216
Seidl, Adolf Karl 810
Seidl, Johann Gabriel 260

Seidler von Feuchtenegg, Ernst 558
Seidlitz, Julius (viz Jeitteles, Ignaz)
Seifert, Jaroslav 695, 717, 744
Seiler, Georg Friedrich 135
Sekavec, Jan 388, 395, 400, 517
Sekera, Martin 353, 354
Sénard, Antoine 789
Senefelder, Alois 237
Sezima, Karel 795, 804
Shakespeare, William 128, 234, 378, 703, 787, 797, 801, 806
Sheridan, Richard Brinsley 371
Schaffgotsche, Antonín Arnošt 397
Schaller, Jaroslaus 104, 107, 123, 176
Schauer, Hubert Gordon 500, 547
Scheiner, Josef, cenzor 260, 261, 325
Scheiner, Josef, starosta Sokola 556
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 279
Schembor, Friedrich Wilhelm 227
Schenková, Elisabeth 833
Scherl, Adolf 249
Scheybal, Josef 337
Schießler, Sebastian Willibald 179, 189–194, 298
Schieszl, Josef 767, 768
Schiffner, Joseph 182
Schiller, Friedrich 75, 128, 146, 159, 169, 241, 266, 405, 821
Schindler, Franz 747
Schirach, Baldur von 818
Schirnding, Ferdinand 273–275
Schlesinger, Libor 396
Schlözer, August Ludwig von 174, 175, 176
Schmerling, Anton von 348, 381, 483, 516, 520, 527, 528
Schmid, Christoph von 300, 469, 610
Schmid, Johann Heinrich Theodor 323
Schmidt, Josef 544
Schmidt, Karl Joseph 266
Schmidt, Wilhelm Adolf 403
Schnabel, Georg Norbert 240, 250
Schneider, Franz 323
Schneider, Philipp 667
Schnirch, Leopold 105
Schocken, Salman 846
Schoeps, Hans-Joachim 842
Schoeps, Karl-Heinz Joachim 817
Scholl, Carl 406
Scholz, Otto 760, 771
Schön, Joseph 259
Schönaich, Franz Xaver 656, 661
Schönauer, Alois (viz Sabina, Alois)
Schönerer, Georg von 509, 533, 538
Schönfeld, Franz Expedit von 112, 113, 135
Schönfeld, Johann Ferdinand 79, 128, 135, 137, 138, 153, 171, 172, 189, 209
Schopenhauer, Arthur 42
Schopf, František Josef 355
Schrenk, Alois Josef 359
Schrötter, Anton Franz 110, 123
Schultze, Ernst 759
Schulz, Ferdinand 497, 522, 524, 568, 581
Schuselka, Franz 274, 363, 401
Schuster von Schussheim, Johann 437
Schwartz-Bostunitsch, Georg 739
Schwarz, Josef 746–748
Schwarzenberg, Bedřich 433, 453, 465
Schwarzenberg, Felix 349, 367, 369, 402, 413
Schwedt, Hermann H. 328
Sidon, Jan 316
Sienkiewicz, Henryk 703
Sika, Johann 321
Silber, Michael 183
Sinclair, Upton 718, 779
Singer, Ludwig 183, 185–188
Sixt z Ottersdorfu 410
Skácelík, František 554, 716
Skála ze Zhoře, Pavel 410
Skalička, Jiří 281
Skoupý, Karel 676
Skrejšovský, Jan Stanislav 523–525, 528, 584, 586
Skřivánek, Milan 380
Skupin, J. N. 253
Sládeček, Josef 484, 488, 489, 491, 492, 494, 507, 529, 530
Sládek, Josef Václav 499, 703, 716
Sládek, Miloš 68
Sladkovský, Karel 379, 435, 519, 528
Sláma, František 284
Slavík, František 626
Slavík, Jan 401
Slavík, Václav Otakar 264, 284, 302, 321, 465, 475
Sluníčko, Daniel 569
Smetana, Augustin 404, 453
Smetana, Bedřich 587, 786
Smetana, František Josef 253
Smetana, Robert 342
Smil z Rolničky (viz Bezruč, Petr)
Sojka, Jan Erazim 348, 445, 447
Sokol, Josef 609
Sokol, Karel Stanislav 513
Solomon, Ernst von 818
Sommaruga, Franz Seraph von 362
Sommer, Josef 327
Sommerová, Josefa 298
Sommerová-Matoušková, Helena 719
Sonnenfels, Joseph von 65, 71, 73–76, 116, 118, 122, 329
Sonnleitner, Johann 811
Součková, Milada 54
Soukup, Jiří 697
Soukup, Ladislav 365
Soukup, Lubomír 652, 653
Soukupová, Blanka 701
Sova, Antonín 498, 499, 555, 556
Spann, Gustav 546, 560
Spielmann, Friedrich Anton 79
Spieß, Christian Heinrich 155, 207, 208, 256
Spina, Franz 417
Spinoza, Baruch 703
Sporschil, Johann Chrysostomus 275
Springer, Anton 369, 401, 402
Springer, Robert 402
Springhall, John 590–592, 603
Srb, Adolf 492, 516, 519, 521, 523–525, 528, 537, 547
Srdce, Alois 793, 798
Srp, Karel 729
Stadion, Franz Seraph 413
Stach, Václav 134, 135, 137
Staněk, František 550, 554, 558
Staněk, Václav 465
Stankovský, Josef Jiří 499, 525, 532
Stašek, Antal 520
Stehlík, Michal 698
Steidl, Antonín 385
Steinberg, Julius 519
Steinichová, Annette 840
Steinlen, Théophile Alexandre 718
Stendhal 254
Stentzsch, Johann von 242, 259
Stephan, Cornelius 88
Sternberg, Hugo 593
Sternberg, Vojtěch Václav 493
Stevenson, Robert Luis 703
Stibinger, Oskar 782
Stich, Alexandr 295, 447
Stivín, Emanuel 511, 657
Stivín, Josef 714
Stolský, Fred (viz Havlíček, Metoděj)
Stölzl, Chritoph 350
Storch, Rudolf 541
Storchová, Lucie 306
Strachovský ze Strachovic, František 108
Strakoš, Jan 649, 650
Stránský, Jaroslav 800–802
Straub, Adolf 522
Strejček, Ferdinand 266, 276, 433, 438, 442, 525, 621, 622, 625
Strobach, Antonín 364
Strobl, Karl Hans 55, 740, 741, 810, 815, 818, 827–835

Stroff, Karel 543
Strohsová, Eva 652
Struensee, Johann Friedrich 42
Strusková, Eva 648, 649
Střesková, Jaroslava 274
Stříbrný, Jiří 704, 800, 801
Stříž, Antonín Ludvík 667, 672
Stürgkh, Karl 548, 555
Stýblo, Bedřich 391, 608
Sue, Eugène 254, 396, 404
Suk, Ivan 695, 745, 746
Suk, Václav František 619
Sumerau, Joseph Thaddäus 158, 159
Suppan, Arnold 270
Sušil, František 337, 338, 341, 342, 344, 788
Svátek, Josef 443
Svátek, Josef Jan 734
Svátek, Vavřinec 418
Svatopluk, T. 751
Svatoš, Martin 68, 70, 71, 100
Svěrák, Eduard Ladislav 408
Světlá, Karolina 396, 495, 497, 512, 533–535, 572, 615
Sviták, Ivan 54
Svoboda, František Jan 311, 463, 469
Svoboda, František Xaver 499, 707
Svoboda Navarovský, Václav Alois 310, 311, 313
Svobodová, Antonie 673
Svobodová, Růžena 553, 674
Svora, Přemysl 55
Svozil, Josef 714
Swieten, Gerard van 66, 73, 106
Swieten, Gottfried van 73, 89, 122
Swinburne, Algernon Charles 746
Swoboda, Vincenz 407
Sychra, Matěj Josef 469
Sychrava, Lev 721
Sýkora, Petr 551
Syrovy, Daniel 239
Szabo, Franz A. J. 73
Szögyény-Marich, Ladislaus 483
Śliwka, Karol 744

Šafařík, Pavel Josef 224, 237, 241, 244, 248, 258, 259, 262, 263, 265, 267, 271, 289, 301, 302, 306–308, 311, 315, 342, 343, 359, 362, 411, 428
Šafránek, Jan 266, 350, 389
Šajtar, Drahomír 643
Šalda, František Xaver 481, 499, 545, 559, 646, 673, 674, 676, 717, 722, 780, 785
Šalda, Jaroslav 560, 796
Šámal, Petr 56
Šámal, Přemysl 548
Šamberger, Zdeněk 351, 410, 423, 424, 431, 433
Šebek, Jaroslav 700
Šebestová, Helena 563
Šedivý, Ivan 546, 549, 556
Šedivý, Prokop 75, 155
Šembera, Alois Vojtěch 263, 264
Šesták, Josef 456
Ševčenková, Petra 383, 459
Ševčík, Josef 672, 675
Šidlovský, Evermod Gejza 289
Šíl, Josef 534, 535
Šimáček, František 420, 466, 528, 531
Šimáček, Matěj Anastasia 499
Šimák, Josef Vítězslav 258, 276, 389
Šimeček, František 570, 577
Šimeček, Zdeněk 85, 86, 173, 226, 244, 248, 275, 290, 350, 351, 353, 355, 387, 413, 484, 705
Šimková, Anežka 295
Šimůnek, Karel 715
Šír, František 258, 264, 320
Škeřík, Rudolf 783–785
Škoda, Jan Karel 468, 469, 475
Škrdle, Tomáš 667, 670
Škroup, František 429
Šmahelová, Hana 617
Šmeral, Bohumír 541, 551, 752
Šmitt, Jan Blahověst 253
Šolochov, Michail Alexandrovič 746
Šonka, Johann 658
Šorm, Luděk 342
Špaček, Václav 496, 589, 592–602
Špatný, František 470
Špičák, Josef 535
Špinka, Václav 302, 469
Špinková, Anna 264
Špork, Jan Václav 108
Šrámek, Fráňa 539, 542, 552, 651–662, 732
Štaif, Jiří 261, 353, 380, 424
ze Štampachu, František Václav Kager 98, 154, 155
Šťastný, Alfons Ferdinand 529
Šťastný, Jaroslav 269
Štech, Václav 498
Štěpán, František 709, 727, 745
Štěpanovský, Jan 540
Štěpnička, František Bohumír 230
Šternberk, Kašpar 272, 283
Šteyer, Matěj Václav 64, 103
Štoll, Ladislav 717
Štorek, Břetislav 638–641, 644, 647
Štorch, František 75, 484, 539
Štorch, Karel 795
Štorch, Karel Boleslav 243, 351
Štorch-Marien, Otakar 715, 721, 722, 794
Štrauch, Antonín 438, 522
Štulc, Václav 238, 356, 420, 430
Štúr, Ľudovít 436, 440
Štyrský, Jindřich 729, 747, 748
Šubrtová, Milena 615
Šulcková, Martina 295
Švagrovský, Augustin 563, 580
Švanda ze Semčic, Karel 629
Švankmajer, Milan 263
Švehla, Antonín 709
Švermová-Švábová, Marie 743

Taaffe, Eduard 528–530, 564
Tabor, Tomáš 297
Tauřimský, Johann 391
Taussig, Izák 541
Teige, Karel 717, 722, 723, 751
Tempsky, Karl Friedrich Rudolf 410
Tenneberg, F. O. 406
Terentius 185
Těsnohlídek, Rudolf 651
Thám, Karel Ignác 128
Thám, Václav 75, 135
Theiner, Johann Anton 321
Theisohn, Philipp 843, 844
Thon, Jan 468, 469, 498, 585, 587
Thoren, Josef Theodor von 98, 159
Thořová, Věra 337
Thun-Hohenstein, Franz Anton 489, 492, 495, 521, 524, 530, 533, 534, 536, 537, 542, 549, 567, 572–576
Thun-Hohenstein, Leopold (Lev) 310, 351, 364, 387, 389, 390, 401, 410, 454, 465
Thysebaert, Rudolf von 292
Tieck, Ludwig 254
Tieftrunk, Karel 307, 410, 411
Tichá, Zdeňka 100
Tichý, Alois 540
Tillier, Claude 545
Tinková, Daniela 42, 121, 149, 150, 169, 240
Tirsch, Leopold 109
Tischlitzová, Marie 673
Tkalac, Imbro 420
Tobolka, Zdeněk Václav 271, 546, 548–550, 554, 557, 558
Tocqueville, Alexis de 29
Togliatti, Palmiro 742
Toller, Ernst 718, 719
Tolman, Břetislav Eduard 566
Tolstoj, Lev Nikolajevič 492, 497, 502, 513, 514, 542, 544, 545, 718
Toman, Jaroslav 554
Toman, Jindřich 526
Toman, Josef 676
Toman, Karel 557, 651
Tomek, Václav 512, 539
Tomek, Václav Vladivoj 244, 245, 258, 339, 359, 363, 380, 389, 433, 469, 521
Tomíček, Jan Slavomír 244, 245
Tomsa, František Bohumil 256, 279, 469, 608, 610
Tomsa, František Jan 119

Toncrová, Marta 337, 341, 344
Tonner, Emanuel 580
Topič, František 623, 624, 628, 629
Tóth, Andrej 698
Tóth, István György 78
Trachta, Karel 599, 600
Trapl, Miloslav 250
Trapl, Miloš 699
Trattner, Johann Thomas von 92, 94, 129, 138, 173
Trautson, Johann Joseph 106
Trávníček, František 650
Trávníček, Jiří 85, 226, 353, 387, 484, 591, 702, 705
Traxler, Jiří 255, 334, 335
Trnka, Tomáš 764
Trnková, Vendula 741, 818
Trockij, Lev Davidovič 717
Trojan, František Břetislav 257
Troníček, Jan 391
Truhlář, Antonín 258, 283
Truchsess-Waldburg-Zeil, Marie Walburga 169
Tuček, Alois 631
Tučková, Miroslava 259
Tucholsky, Kurt 719
Tůma, Karel 566
Tumpach, Josef 503, 665, 667
Tůna, Jaroslav 638, 639
Tupý, Karel Eugen (viz Jablonský, Boleslav)
Tureček, Dalibor 233, 257, 280, 347, 629, 630
Tureček, Jan 298
Tureček, Václav 76, 77
Turínský, František 408
Tusar, Vlastimil 642
Tvarůžek, Arnošt 676
Tvrdý, František Xaver (Twrdy) 238, 241, 309
Tyl, Josef Kajetán 227, 243, 249, 355, 359, 363, 380, 392, 393, 408–410, 412, 428–430, 449, 469, 519
Tyllner, Lubomír 334

Ubelli von Siegburg, Emanuel 108
Uhle, Alois 192, 254
Uhlík, Jan 468
Uhlíková, Lucie 280, 337, 338, 341, 344
Uhlíř, Dušan 249, 269
Uhlíř, Lubomír 424, 425
Úlehla, Josef 618
Uman, František 420
Ungar, Karl Raphael 81, 101, 131–133, 183
Unseld, Joachim 837
Urban, Jaroslav 631
Urban, Otto 224, 349, 350, 397, 433, 479, 490, 516, 521, 530, 533, 546, 555
Urban, Zdeněk 356
Urbánek, František Augustin 496, 497, 501, 589–603, 612
Urbánek, Josef 627
Urválková, Zuzana 275
Urzidil, Johannes 773
Uvíra, Jan (viz Vavřík, Zdeněk)

Vacek Kopidlanský, František Alois 263, 266, 470
Václav IV. 210, 214, 236, 260, 408
Václav, sv. 268, 301, 313, 794
Václavek, Bedřich 342
Vačlena, Karel 600
Vach, Karel 703
Vachek, Emil 795
Vajkovics, Emerich 70, 100, 107
z Valdštejna, Albrecht 259
Valečka, Eduard 621–624
Valenta, Josef 140
Van Damme, Stéphane 166
Vančura z Řehnic, Josef Jáchym 108
Vančura, Vladislav 719, 744
Vaněk, Norbert 232, 233
Vaňka, Václav 391
Vaňková, Mathilda 673
Vašatý, Jan 496
Vašek, Antonín, bratr Petra Bezruče 646
Vašek, Antonín, otec Petra Bezruče 646
Vašek, Vladimír (viz Bezruč, Petr)
Vávra Haštalský, Vincenc 378–380, 383, 418, 420, 435, 516, 517
Vavřík, Zdeněk 649
Večeřa, Karel 677
Večeřa, Pavel 700
Végh, Josef 293
Veith, Antonín 260
Vejvara, Josef 628, 629
Velek, Luboš 525
Velemínský, Karel 761, 765
z Veleslavína, Daniel Adam (viz Adam z Veleslavína, Daniel)
Verne, Jules 703
Verner, J. (viz Hrnčíř, František)
Verner, Jan Amos 783
Veselá, Gabriela 815
Veselá-Prudková, Lenka 109, 180
Veselský, Petr Miloslav 381
Veselý, Adolf 548, 716
Veselý, Jiří 702, 809, 816
Vetešník, František 268
Vetserová, Mary 509
Vetterl, Karel, knihtiskař 364
Vetterl, Karel, muzikolog 335, 336
Vetterlová, Johanna 313
Veverka, Emilian 238
Veverka, František Budislav 266
Vévoda, Rudolf 511
Věžník, František Xaver (Wieschnik) 113, 117, 119, 121, 167, 174, 175, 177, 185
Vilikovský, Jan 241, 267
Vilímek, Josef Richard st. 377, 420, 443, 495, 510, 516, 517
Vilímek, Josef Richard ml. 546, 555, 572, 626, 643, 722
Villani, Karel Maria Drahotín 258
Villon, François 790
Vimr, Ondřej 698
Vinařický, Karel Alois 236, 253, 264, 284, 302, 321, 389, 465, 466, 469, 475
Vinobrodský, A. 623
Vlach, diecézní kněz 298
Vlasák, František 610
Vlasák, Josef Věnceslav 610
Vlček, Ferdinand 539
Vlček, Jaroslav 438, 440, 448
Vlček, Václav 552
Voborník, Jan 628
Vocel, Jan Erazim 363
Vocelka, Karl 66
Vočadlo, Jan 470
Vodák, Jindřich 750, 794, 802
Vodička, Timotheus 703, 790, 791
Vogel, Wilhelm 183
Vohryzek, Karel 651, 655, 679
Vohryzková, Marie 658
Voigt, Mikuláš Adaukt 129
Vojáček, Josef 469
Vojáček, Václav 425–427
Vojtaššák, Ján 784
Vojtíšek, Břetislav 569
Vojtíšková, Marie 569
Vojtková, Milena 426
Vojvodík, Josef 696
Vokativus, O. (viz Christern, Johann Wilhelm)
Volánek, R. J. 541
Volckmar, Friedrich 323
Volek, Jaromír 591
Voleský, Gustav 753
Volf, Josef 77, 82, 96, 97, 114, 117, 128, 133, 134, 152, 153, 237, 242, 245, 248, 259, 261, 295, 311, 339, 351, 450
Voltaire 123, 155, 159, 545, 685, 686
Vondráček, Jan 128
Vondráček, Radim 237, 289, 292, 300
Vondruška, Jan 575
Vondung, Klaus 817
Vorel, Josef 510
Vorlíček, František Ladislav 438
Votýpka, Josef 244
Vratislav z Mitrovic, Eugen 381
Vratislav z Mitrovic, Václav 469
Vraz, Stanko 338
Vražda z Kunvaldu, Jan Nepomuk Václav 108

Vrba, František 609, 612
Vrba, Karel 763
Vrba, Karl Franz (Wrba) 829
Vrchlický, Jaroslav 448, 480, 501, 512, 514, 531, 552
Vrťátko, Antonín Jaroslav 265, 267, 269, 281, 356
Vrzalík, Jan 803
Vulpius, Christian August 207
Vychodil, Pavel 338, 341
Vysloužil, Jiří 334

Wahr, Ernst (viz Gautsch, Wenzel Ernst)
Wach, Josef 298
Waldstätten, Heinrich Hajek von 105
Waldt, Ondřej František Jakub de 76
Wallis, Josef 169
Walter, Friedrich 157, 158
Wangermann, Ernst 141, 149, 185, 187, 189
Waßmuth, Vincenc von 113
Watzlik, Hans 703, 740, 810, 814–816
Weber, Heinrich Leo 810
Weber, Max 47
Weber, Phillipp 441, 442
Wehrenpfennig, Wilhelm 402
Weidmann, Paul 75, 114
Weigert, Bedřich 648
Weiner, Richard 547, 716
Weinlich, Jan 667
Weintraut, Edward James 214
Weiskopf, Franz Carl 718
Weiße, Christian Felix 79, 175
Weisser, Adolf 406
Wenzig, Josef 465, 466, 473
Werfel, Franz 846
Werner, Florian 319
Wernigg, Ferdinand 183, 185
Wessel, Horst 818
Wessely, Naphtali Herz 182, 183, 189
Weyrichová, Isabel 235
Widmann, Josef von 109
Widtmann, Caspar 138, 150, 328
Wieland, Christoph Martin 159, 175, 197
Wienbarg, Ludolf 231
Wiener, Wolf 191
Wiesenberger, Karel 673, 674
Wiesenbergerová, Eliška 673
Wieschnik, František Xaver (viz Věžník, František Xaver)
Wiesner, Adolph 236, 238, 243, 248, 273, 274
Wiesner, Alois Carl 391, 401
Wigand, Otto 270
Wichmann, Karl Otto Hermann von 519
Wildner, Ignaz 235
Wilhelm, Franz 318
Willmann, Franz 238, 240, 276
Wimmer, František 276
Winckelmann, Ludwig von 182
Windischgrätz, Alfred Kandidus 409, 521
Winklerová, Hildegard 183
Winter, Eduard 318–321, 323, 324, 327, 330
Winter, Michael 95
Wirth, Zdeněk 761–763, 767
Wiśniowski, Teofil 243
Witke, Ignaz 229
Wittgenstein, Ludwig 41
Wittmann, Reinhard 77, 93, 704
Witzany, Rudolf 823
Wižďálková, Bedřiška 100
Wögerbauer, Michael 24, 56, 73, 78, 80, 81, 87, 90, 94, 109, 141, 144, 157, 172, 176, 190, 242
Wohryzková, Julie 838
Wokaun, Viktor 511, 658
Wokrauliczek, Franta (viz Ebert, Karl Egon)
Woldan, Zdeněk (viz Krecar, Jarmil)
Wolf, Hubert 327, 328
Wolff, Christian 330
Wolff, Kurt 839, 840
Wolker, Jiří 744, 780, 794
Wollner, Georg 753
Woltmann, Ludwig 817
Woltmannová, Karoline von 274
Wrba, Karl Franz (viz Vrba, Karl Franz)
Wucherer, Georg Philipp 95
Wurzbach von Tannenberg, Constant 351–353
Walcher von Uysdal, Rudolf 644

Yeats, William Butler 787

Zábrana, Jan 21
Záhoř, Zdeněk 770
Zahradník, Pavel 195
Zahradník, Vincenc 233, 298, 319, 321
Zach, Aleš 599, 731, 748–750
Zamazal, Josef 556, 558
Zámečník, Jan 819, 822
Zang, August 413
Zap, Karel Vladislav 243, 469, 633
Zápotocký, Antonín 743
Zápotocký, Ladislav 494, 530
Zavřel, František 55, 727, 733, 793–807
Zefy, dr. (viz Żuliński, Józef)
Zeidler, Anton 417
Zeidler, Hieronymus Joseph 244, 253, 261–263, 289–303, 311, 315
Zeil, Wilhelm 321–324, 327, 330
Zeilová, Liane 78
Zelenka, Miloš 592
Zelenka, Václav S. 541
Zelený, František 109
Zelený, Václav 283, 351, 418
Zeman, František Antonín 608, 609, 612
Zemínová, Fráňa 803
Zenkl, Petr 496, 603, 760
Zetkinová, Clara 742
Zeyer, Julius 536, 537
Ziak, Vincenc Pavel (viz Žák, Vincenc Pavel)
Zíbrt, Čeněk 248, 289
Ziegler, Josef Liboslav 262, 264, 267
Zikmund Lucemburský 428
Zille, Heinrich 718
Zilynská, Blanka 474
Zimmerhaklová, Hana 249
Zimmermann, Jan Nepomuk Václav 234, 236, 237, 241, 258, 269, 309–311, 313, 315, 316, 339, 340
Zinovjev, Grigorij 741
Zitte, Augustin 188
Zizler, Jiří 629
Zlobický, Josef Valentin 131, 263
Znojemský, dr., státní návladní 782
Zobel, Rudolf Heinrich 77
Zobelová, Karolina 75
Zola, Émile 497, 502, 596, 703
Zollern, Friedrich von (viz Fridrich I. Braniborský)
Zoula, Norbert 530
Zschackwitz, Johann Ehrenfried (též Isecern, Rochezang von) 104
Zschokke, Heinrich 254, 257
Żuliński, Józef 525
Zumr, Josef 392
Zwingli, Huldrych 101

Žáček, Václav 356, 382, 383, 437, 445, 520, 528, 566
Žák, František 503
Žák, Vincenc Pavel (Ziak) 338
Žalud, Augustin 769
Žalud Vysokomýtský, Antonín František 369, 391, 400, 407, 408, 517
Želivský, Jan 408
Živný, dr., pracovník protektorátní cenzury 805
Žížala, Václav (viz Donovský, Václav Ž.)
Žižek, Slavoj 28
Žižka, Leoš Karel 496, 501, 539, 599
Žižka z Trocnova, Jan 258–260, 408, 409, 423–434, 519, 554

Akademie věd
České republiky

Michael Wögerbauer, Petr Píša, Petr Šámal, Pavel Janáček a kol.:

V obecném zájmu

Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře

1749–2014

Svazek I

1749–1938

Hlavní redaktor Michael Wögerbauer

Vědecká redakce Petr Píša (části 1–4), Petr Šámal (části 5–8), Pavel Janáček

Redaktoři jednotlivých částí Michal Charypar (část 4), Pavel Janáček (části 6, 8), Tomáš Pavlíček (část 5), Petr Píša (část 2), Magdaléna Pokorná (část 3), Petr Šámal (část 7), Michael Wögerbauer (část 1)

Autoři a spoluautoři rámcových kapitol a případových studií Lucie Albrechtová, Lukáš Borovička, Věra Brožová, Eduard Burget, Jakub Češka, Blanka Hemelíková, Markéta Holanová, Přemysl Houda, Michal Charypar, Daniela Iwashita, Veronika Jáchimová, Pavel Janáček, Roman Kanda, Pavel Kořínek, Šárka Kořínková, Michal Kosák, Veronika Košnarová, Hedvika Kuchařová, Claire Mádlová, Volker Mohn, Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Magdaléna Pokorná, Lenka Pořízková, Karolína Ryvolová, Jakub Říha, Zuzana Říhová, Stefan Segi, Václav Smyčka, Jiří Soukup, Petr Šámal, Jiřina Šmejkalová, Jiří Trávníček, Vendula Trnková, Vladimír Trpka, Lucie Uhlíková, Michael Wögerbauer, Michelle Woodsová

Odpovědná redaktorka v ÚČL AV ČR Štěpánka Pašková za spolupráce Miroslava Štochla a Markéty Holanové

Odpovědná redaktorka v Nakladatelství Academia Michaela Procházková

Zpracování rejstříku Vendula Trnková

Vydalo Nakladatelství Academia, Středisko společných činností AV ČR, v. v. i.,
Vodičkova 40, 110 00 Praha 1
a
Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., Na Florenci 3/1420, 110 00 Praha 1

Obálku a grafickou úpravu navrhl Jakub Krč
Technická redaktorka Monika Chomiaková
Vydání 1., Praha 2015
Ediční číslo 11625
Sazba studio Lacerta (www.sazba.cz)
Tisk Těšínská tiskárna, a. s., Štefánikova 1828/2, 737 01 Český Těšín

ISBN 978-80-200-2491-6 (komplet) (Academia)
ISBN 978-80-88069-11-9 (komplet) (Ústav pro českou literaturu AV ČR)

Knihy Nakladatelství Academia zakoupíte také na
www.academiaknihy.cz
www.academiabooks.com
www.eknihy.academia.cz